

19-րդ դարի ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔՐԵՍՏՈՄԱՏԻԱ

Կազմող՝
ՎԱՀԱԳՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ
ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹԻՒՆ

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ Բ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

CATHOLICOSATE OF ALL ARMENIANS

THE CHRESTOMATHY
ARMENIAN LITERATURE
OF 19TH CENTURY

By Vachagan R. Grigoryan

Publishing House of Mother See of Holy Etchmiadzin
Holy Etchmiadzin – 2021

КАТОЛИКОСАТ ВСЕХ АРМЯН

ХРЕСТОМАТИЯ
АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
19-ГО ВЕКА

Составитель *Вачаган Р. Григорян*

Издательство Первопрестольного Святого Эчмиадзина
Святой Эчмиадзин - 2021

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔՐԵՍՏՈՄԱՏԻԱ

Կազմող՝
ՎԱՀԱԳԱՆ Ռ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Ս. ԷԶՄԻԱՇԻՆ - 2021

ՀՏԴ 821.19-822
ԳՄԴ 83.3(5Հ)
Տ 236

*Հրատարակվում է երաշխավորությամբ
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի
Հրատարակչական խորհրդի
և Գևորգյան Հոգևոր Ճեմարանի
Գիտական խորհրդի*

Կազմեց և խմբագրեց՝ ՎԱՀԱԳԱՆ Ռ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔՐԵՍՏՈՍԱՏԻԱ / Կազմեց՝
Տ 236 Վ. Ռ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ: – Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, Ս.
Էջմիածին, 2021.– 576 էջ:

Քրեատոմատիան «Հայ գրականություն» դասընթացի օժանդակ ձեռնարկ է հոգևոր կրթօջախներում սովորող ուսանողների համար: Ուղեցույցի հիմքում ընկած են ծրագրային պահանջները: 19-րդ դարի գրականությունը ներկայացված է զարգացման շրջափուլերով՝ «Հայ գրականությունը 19-րդ դարի առաջին կեսին», «Հայ գրականությունը 50-60-ական թվականներին», «Հայ գրականությունը 70-80-ական թվականներին», «Հայ գրականությունը 90-ական թվականներին»:

Ինչպես հեղինակները, այնպես էլ գեղարվեստական երկերը ներկայացված են ժամանակագրական կարգով, ինչը հնարավորություն է տալիս որոշակի պատկերացում կազմելու ինչպես տվյալ հեղինակի ձեռքբերումների, այնպես էլ գրականության զարգացման տարբեր շրջափուլերի մասին:

Բնագրերում կրճատումները ներկայացված են բազմակետերով (...): Նյութերը հիմնականում քաղված են գիտական հրապարակումներից, առանձին դեպքերում, երբեմն միօրինակության նպատակով, կատարվել են կետադրական ուղղումներ:

ՀՏԴ 821.19-822
ԳՄԴ 83.3(5Հ)

*Տպագրվում է մեկենասությամբ
«Սարգիս Գաբրիելյան» հիմնադրամի*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան	9	Հայ հանճար	98
Ա. Հայ գրականությունը 19-րդ դարի առաջին կեսին	11	Շուշանն Շավարշանա (հատված).....	100
Օրհներգություն ազգային.....	11	Գևորգ Միրիմանյան	102
Հարություն Ալամդարյան	12	Հայոց աղջիկներ.....	102
Ամենեւին ես գեղեցիկ.....	12	Բ. Հայ գրականությունը 50-60-ական թվականներին	
Պարերգություն	13	Միքայել Նալբանդյան	105
Գարուն	14	Մտածություն	106
Յորդորակ առ ուխտաւորս.....	15	Աստված.....	107
Կողկողանք առ խաչ փրկչին.....	16	Ապոլլոնին.....	107
Մեսրոպ Թաղիադյան	16	Մանկության օրեր.....	108
Գյուղական աղջիկ եմ.....	17	Իտալացի աղջկա երգը.....	109
Վէպ Վարդգիսի (հատված).....	18	Ազատություն.....	110
Վէպ Վարսենկայ (հատված)	22	Մինին՝ խոսք, մյուսին՝ հարսն (հատված).....	111
Խաչատուր Աբովյան	25	Մեռելահարցուկ (հատված).....	118
Կարօտություն նախնի վայելչու- թեանց հայրենեաց իմոց	26	Նամակ «Մեղու»-ի խմբագրին ..	121
Խնդամիտ զգացմունք.....	28	Կրիտիկա «Սոս և Վարդիթերի» (հատված).....	123
Դրուատ առ Սուրբ Մայր աթոռն մեր Էջմիածին.....	29	Ռաֆայել Պատկանյան	132
Մուտ Հայկայ ի Հայաստան.....	31	Շինականի առավոտյան երգը..	132
Հազարափեշէն (հատված).....	32	Շինականի երեկոյան երգը	133
Բայաթիներ.....	34	Իմ քնարին	134
Պարապ վախտի խաղալիք (հատված).....	35	Օրորոցի երգը.....	134
Թուրքի աղջիկը (հատված).....	43	Արաքսի արտասուքը	135
Վերք Հայաստանի (հատված)....	48	Աղասու մոր երգը	136
Ստեփանոս Նազարյան	92	Վանեցի գեղջուկի տաղը	137
Մայրենի Լեզու	92	Ի՛նչ անենք.....	138
Ղևոնդ Ալիշան	93	Օրորոցի երգ.....	139
Հայոց աշխարհիկ	93	Մեծ.....	139
Վերջին երգ բամբուկահարին	95	Հույս	141
Պլպուկ Ավարայրի (հատված) ..	96	Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը	141
Հրազդան	97		

Ես նշանած էի (հատված)	143	Իմ մահը	188
Փառասերը (հատված).....	147	Ինչ կ ըսեն.....	188
Տիկին և նաժիշտ (հատված)	150		
Չախու (հատված).....	155		
Սմբատ Շահազիզ	166	Գ. Հայ գրականությունը 19-րդ դարի	
Երազ.....	166	70-80-ական թվականներին	
Աշտարակ	166	Պերճ Պռոշյան	191
Ինձ մի սիրիր	167	Հուշիկներ (հատված).....	191
Լևոնի վիշտը (հատված)	167	Սոս և Վարդիթեր (հատված) ...	193
Գևորգ Դողդյան	168	Կռվածադիկ (հատված).....	196
Ծիծեռնակ.....	168	Շահեն (հատված).....	201
Մկրտիչ Պեշիկթաշյան	169	Սկիզբն երկանց (հատված).....	203
Սիրեցեք զիրար	169	Հացի խնդիր (հատված)	213
Եղբայր եմք մեք	170	Ցեցեր (հատված)	220
Զեյթունի երգեր.....	170	Բղդե (հատված)	223
Ի նահատակութիւն		Հունոն (հատված).....	224
Վարդանանց	173	Ղազարոս Աղայան	227
Ծերն Վանա	174	Հիշողություն	228
Գարուն	174	Ճախարակ.....	228
Երգ.....	174	Տորք Անգեղ (հատված).....	229
Նահապետ Ռուսինյան	175	Ամիսներ և չորս եղանակ	229
Կիլիկիա.....	175	Մանուշակ	230
Պետրոս Դուրյան	176	Արություն և Մանվել	
Գարնանային կենացս մեջ.....	176	(հատված).....	230
Իցի՛ւ թէ	176	Երկու քույր (հատված)	230
Ի դիմավորութեան Ամեն.		Իմ կյանքից (հատված)	246
Հայրիկին	177	Գաբրիել Սունդուկյան	248
Ի պատրիարքական ընտրութիւն		Պեպո (հատված).....	249
Ամեն. Հայրիկին	178	Համալի մասլահաթնիրը.....	255
Հայրիկն Հայոց	180	Վարինկի վեջերը (հատված)	256
Նէ.....	182	Րաֆֆի	269
Առ կոյսն	182	Ձայն տուր, ով ծովակ	269
Մանուկն առ խաչ.....	182	Սալթի (հատված).....	271
Սիրել	183	Ջալալեդդին (հատված)	276
Դրժել.....	184	Խենթը (հատված)	281
Լճակ	184	Կայծեր (հատված)	288
Երգ մարտին Վարդանանց	185	Դավիթ Բեկ (հատված)	298
Ներա հետ	185	Պարոյր Հայկազն (հատված) .	302
Տրտունջք.....	186	Սամվել (հատված).....	307
Իմ ցավը	187	Հակոբ Պարոնյան	326

Մեծապատիվ մուրացկաններ (հատված).....	326	մի քուն	452
Կամիթներ (հատված).....	338	Հատիկ	453
Պտույտ մը Պոլսո թաղերուն մեջ (հատված).....	341	Արտավազդ.....	453
Հոսիոսի ձեռատետրը (հատված).....	347	Սարն ի վեր.....	454
Ազգային ջոջեր (հատված)	349	Ճեմարանի տոնին.....	455
Ծերենց	354	Վահագնի ծնունդը	455
Երկունք Թ դարու (հատված) ...	355	Ալեքսանդր Ծատուրյան	456
Դ. Հայ գրականությունը 90-ական թվականներին		Աղոթք.....	457
Մուրացան	360	Գիր.....	457
Ռուզան կամ հայրենասեր օրիորդ (հատված)	361	Նավավար	458
Հայ բողոքականի ընտանիքը (հատված).....	362	Տարեմուտի երգերից	458
Իմ կաթոլիկ հարսնացուն (հատված).....	365	Ժամ շինող	458
Խորհրդավոր միանձնուհի (հատված).....	368	Հայ հեղինակի կտակը.....	459
Նոյի ագռավը (հատված)	372	Վրթանես Փափազյան	459
Առաքյալը (հատված)	376	Արտը	460
Անդրեաս երեց (հատված)	382	Ըմբոստի մահը (հատված).....	462
Գևորգ Մարգարետունի (հատված).....	391	Ժայռ (հատված)	464
Ալեքսանդր Շիրվանզադե	404	Ատրպետ	468
Քառս (հատված)	404	Տժվժիկ (հատված).....	468
Պատվի համար (հատված)	417	Արփիար Արփիարյան	473
Նար-Դոս	428	Կարմիր ժամուց (հատված)	474
Սպանված աղավնի (հատված).....	429	Տիգրան Կամսարական	484
Մահը (հատված).....	432	Վարժապետին աղջիկը (հատված).....	484
Պայքար (հատված)	437	Գրիգոր Չոհրապ	491
Հոգուն վրա հասավ (հատված).....	445	Ճիտին պարտքը (հատված).....	491
Հովհաննես Հովհաննիսյան	452	Երջանիկ մահը (հատված)	497
Ա՛խ, տվեք ինձ քաղցր		Մագթաղինե (հատված)	501
		Հովհաննես Թումանյան	505
		Հին օրհնություն	506
		Մարգարե.....	507
		Սարերում.....	508
		Քրիստոսն անապատում.....	508
		Աղբյուրը	508
		Լուսավորչի կանթեղը	509
		Հայոց լեռներում.....	509
		Մեր ուխտը.....	510
		Հայրենիքիս հետ.....	510
		Հոգեհանգիստ	511

div>Հարություն.....	512	Մի մրահոն աղջիկ տեսա	545
Քառյակներ.....	512	Հավերժական սերը	545
Լոռեցի Սաքոն (հատված)	514	Պանդուխտ որդին.....	547
Հառաչանք (հատված)	515	Սև-մույթ ամպեր ճակտիդ	
Անուշ (հատված).....	518	դիզվան.....	548
Թմկաբերդի առումը		Ես ձեզ ասում եմ	548
(հատված)	520	Մեր նախահայրերը	548
Փարվանա	521	Մեր պատմիչները և մեր	
Եղջերուն.....	524	գուսանները.....	550
Ծղրիդը	528	Հայրենի հողը	551
Քաջ Նազարը (հատված).....	532	Ռավեննայում	553
Ձևն ու հոգին.....	537	Ռազմակոչ	553
Երկու հայր	539	Օտանր, ամայի ճամփեքի վրա ..	554
Խրիմյան Հայրիկի օրերից		Աբու լալա Մահարի (հատված) .	554
մինը	540	Համբերանքի չիբուխը	
Խրիմյան և Իզրմիլյան.....	542	(հատված).....	564
Ավետիք Իսահակյան	543	Սաադիի վերջին գարունը.....	570
Ես երգիչ եմ	544	Իմ հուշերից	573
Սիրտս երկինք է.....	544		
Քընքուշ լուսնի շուշան փոշին...	544		
Գիշերն եկավ, զով-հովն			
ընկավ	544		
Մաճկալ ես	545		
Սև աչերեն շատ վախեցիր.....	545		

ՆԱԽԱԲԱՆ

Այս օժանդակ ձեռնարկն առաջին փորձն է մեզանում, որտեղ անհրաժեշտ խորությամբ ու ծավալով ներկայացված են 19-րդ դարի հայ գրականության երկու կարևոր թևերը՝ պոեզիան և արձակը միաժամանակ:

Մենք ելնում ենք այն սկզբունքից, որ ուսումնական դասագրքերն ու օժանդակ ձեռնարկները իրենց կառուցվածքով ու նպատակներով առանձնահատուկ են, քանի որ ուղղված են տարբեր պատրաստվածության մակարդակ ունեցող ուսանողությանը: Դրանց նպատակն է հնարավորինս օգնել սովորողներին՝ յուրացնելու ներկայացվող ուսումնական ծրագրի պահանջները, հիմքեր ստեղծել ավելի խորությամբ ընկալելու գրական նշանավոր երկերը, որոնք մեր մշակույթի անբաժան մասն են:

«19-րդ դարի հայ գրականության քրեստոմատիա»-ն օժանդակ ձեռնարկ է ինչպես հոգևոր, այնպես էլ հայագիտական ուսումնական հաստատություններում սովորողների համար: Այն «19-րդ դարի հայ գրականության պատմություն»¹ դասագրքի բաղկացուցիչ մասն է, որտեղ ներկայացված է 19-րդ դարի հայ գրականության զարգացման ընթացքը տեսական հիմնավորումներով, վերլուծությամբ, շրջանաբաժանումներով: Ներկայացվող քրեստոմատիան նույն ժամանակահատվածի գրական-փաստական նյութն է՝ ընտրված գործերով և կարևոր հատվածներով:

Քրեստոմատիայում գրական ամեն շրջափուլ ունի ներածական, որտեղ ներկայացված են այն գրապատմական տեղաշարժերը, որոնք պայմանավորել են գրականության զարգացման ընթացքը:

Յուրաքանչյուր հեղինակի համառոտ կենսագրականից հետո ներկայացվում են տվյալ գրողի գրական, քննադատական, հուշագրական, հրապարակախոսական գործերը կամ դրանցից ընտրված հատվածները: Ուսանողությանը օգնելու նպատակով, այս կամ այն ծավալուն գործի մասին նախապես տրվում է համառոտ ծանուցում, ապա բերվում է նախընտրելի հատվածը:

Քրեստոմատիան ազատ մտածելու, ինքնուրույն վերլուծություններ անելու հնարավորություն կընձեռի: Ընտրված բանաստեղծությունները կամ արձակի հատվածները սովորողների ուշադրությունը կբևեռեն կարևոր հարցադրումների վրա, ինչն ընթերցանության ժամանակ և կամ ժամանակի սղության պատճառով ուղղակի անտեսվում են:

Գրականության տասնյակ հազարավոր էջերից ընտրվել են այնպիսի գործեր և հատվածներ, որոնք կարևոր հարցադրումներով առնչվում են և Հայ առաքելական եկեղեցուն, քրիստոնեությանը:

¹ Վ. Գրիգորյան, 19-րդ դարի հայ գրականության պատմություն, Ս. Էջմիածին, 2018:

Քրեստոմատիան սկսվում է «Օրհներգութիւն ազգային» երգով և ավարտվում Ավետիք Իսահակյանի՝ Խրիմյան Հայրիկի մասին հուշերով:

Քրեստոմատիան կազմված է այն սկզբունքով, որ հնարավորինս պարզ ձևով ընկալելի լինի գրականության զարգացման ընթացքը: Օրինակ՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունները նպաստել են Թումանյանի, Իսահակյանի երկերի կայացմանը: Բերված են այնպիսի օրինակներ, որոնք նպաստել են հաջորդող հեղինակների երկերի ստեղծմանը:

Քրեստոմատիան կազմվել է տարիների ընթացքում: Այն կնպաստի ուսանողների իմացության հարստացմանը և ավելի դյուրին կդարձնի գրական երկերի յուրացման ընթացքը:

ԿԱԶՄՈՂ

Ա. ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Կիլիկիայի թագավորության անկումից հետո (1375) Հայաստանը ենթարկվեց վաչկատուն ցեղերի արշավանքին: Լենկթեմուրի արշավանքներին (1386, 1390-ականներ) հաջորդեցին թուրքմենական կարա-կոյունլու և աղ-կոյունլու ցեղերի ասպատակությունները: 16-րդ դարի սկզբներին նրանց փոխարինեցին թուրքերն ու պարսիկները, որոնք երկու դարերի ընթացքում ջլատեցին հայոց հոգևոր ու աշխարհիկ կյանքը: Պետականությունից զուրկ ժողովրդին վերջնական անկումից փրկելու նպատակով եկեղեցու այրերն իրենց ջանքերն ուղղեցին երկիրը կործանումից փրկելու, անցյալի արժեքները վերածնելու գործին: Նախորդ երկու հարյուր տարիների ընթացքում գրեթե մոռացված մշակույթն սկսեց վերածնունդ ապրել: Ինչպես բուն Հայաստանում, այնպես էլ գաղթօջախներում հասարակությունը թեև համախմբվում է տարբեր գաղափարների շուրջ, բայց որոշակիանում են գրականությունն ազգային-հայրենասիրական նպատակներին ծառայեցնելու, ժողովրդին լուսավորելու, գրական և հասարակական կյանքը կարգավորելու մղումները: Մարդիկ փորձում են Եվրոպայի առաջադիմական գաղափարներում հայտնաբերել ազատագրության ուղիներ: Տարածված էին այն գաղափարները, որ գիտությունն ու լուսավորությունը մարդկանց կազատագրեն բռնություններից:

Առաջադիր են դառնում անցյալի ու ներկայի միջև կապեր գտնելու ձգտումները, պատմության և գրականության ուսումնասիրությունը: Մխիթարյան միաբանությունը հետևողական աշխատանքով նշանակալի դեր կատարեց հայ մտավոր կյանքի պատմության մեջ: Նրանք անխնջ տքնությամբ ուսումնասիրեցին և հրատարակեցին մեր հին մատենագիրների երկերը: Նշանակալի երևույթ էին Մ. Չամչյանի (1738-1823) «Պատմություն հայոց» եռահատոր աշխատությունը և «Նոր բառգիրք հայկազյան լեզվի» երկհատոր բառարանը, որ ստեղծվեց երեք վարդապետների՝ Գաբրիել Ավետիքյանի, Խաչատուր Սյուրմեյանի, Մկրտիչ Ավգերյանի անձանձիր, քառասունամյա աշխատանքով:

18-րդ դարի կեսերին հայ գրականության պատմության մեջ ձևավորվում է կլասիցիզմը և շարունակվում մինչև 19-րդ դարի 50-ականները: Այս ուղղությանը հետևում են գլխավորապես Մխիթարյան միաբանության գրողները: Նրանք ստեղծագործության նյութ են դարձնում Հայոց աշխարհի պատմությունն ու դիցաբանությունը, գովերգում անցյալի փառքն ու փայփայում պետականության վերականգնման գաղափարը: Հայկական կլասիցիզմի բարձրակետը հանդիսացավ Արսեն Բագրատունու (1790-1866) «Հայկ Դյուցազն» վիպերգական պոեմը:

Աստիճանաբար ձևավորվում է գրական նոր ուղղություն՝ ռոմանտիզմը, որ առաջադրում է նոր չափանիշներ: Այս ուղղության ականավոր դեմ-

քերն էին Հարություն Ալամդարյանը, Մեսրոպ Թաղիադյանը, Խաչատուր Աբովյանը, Ղևոնդ Ալիշանը:

Հայ առաջին պարբերականը՝ «Ազդարարը», տպագրվում է 1794-ին՝ Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում, Հարություն Շմալոնյանի խմբագրությամբ: 19-րդ դարի առաջին կեսին հրապարակվեցին մոտ 30 պարբերականներ, դրանցից վեցը լույս տեսավ Կ. Պոլսում, հինգը՝ Վենետիկում, երեքը՝ Թիֆլիսում և այլն: Նշանավոր էին Կ. Պոլսի «Մասիս»-ը, Ջմյուռնիայի «Արշալույս Արարատյան»-ը, Վենետիկի «Բազմավեպ»-ը, Կալկաթայի «Ազգասեր»-ը, «Ազգասեր Արարատյան»-ը, «Բանասեր»-ը, Թիֆլիսի «Արարատ»-ը և այլն:

Դարի առաջին կեսին ստեղծվեցին ժամանակի համար առաջնակարգ մի շարք դպրոցներ: 1810-ին Աստրախանում գործում է Աղաբաբյան դպրոցը, 1815-ին Մոսկվայում հիմնվեց Լազարյան ճեմարանը, 1825 թ. հունվարի 1-ից բացվեց Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, էջմիածնում՝ Ժառանգավորաց դպրոցը, Պադուայի (Իտալիա) Մուրատյան (1834), Վենետիկի Ռաֆայելյան (1838) դպրոցները:

Հայ ժողովրդի ազգային-քաղաքական կյանքում էական տեղաշարժեր արձանագրվեցին: 1826-1827 թվականների ռուս-պարսկական պատերազմի արդյունքում Ռուսաստանին միացվեցին Երևանի և Նախիջևանի խանությունները: Այս շրջադարձը խոր ազդեցություն գործեց ողջ հայության հոգեբանության վրա: Ազգային ոգու վերելքը նախադրյալներ ստեղծեց գրականության զարգացման համար:

Լուսավորականությունը ժամանակի տիրապետող գաղափարաբանությունն էր: Մշակույթի գործիչները նպատակադիր կարգով ջանում էին արթնացնել ազգային ինքնագիտակցությունն ու արժանապատվության զգացումը: Ազատությունը բարձրագույն սկզբունք էր հռչակվում: Ազգային ու սոցիալական իրավահավասարության գաղափարները խոր և լայն բովանդակություն էին հաղորդում լուսավորական գաղափարներին: Հայ լուսավորիչներն ստեղծված կացության մեջ կարևորում էին միջնադարյան մտածողությունից ձերբազատվելն ու եվրոպական լուսավորության ուղին բռնելը: Այս իմաստով կարևոր էր 19-րդ դարի առաջին կեսի մտավորականների՝ Հարություն Ալամդարյանի, Մեսրոպ Թաղիադյանի, Ղևոնդ Ալիշանի և հատկապես Խաչատուր Աբովյանի դերը:

ՕՐՅՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆ ԱԶԳԱՅԻՆ

Տէր՝ կեցո՛ղ դու զՀայս
 Եւ արա զնոսա պայծառ,
 Կեցո՛ղ զՀայս:

զՈղորմութիւնդ վերին
 Հաճեաց ձօնել նոցին,
 Զի նովիմք մարթասցին
 Ապրիլ յաստիս:

Ո՛վ Տէր մեր, Տէր փութա՛,
 զԱզգ մեր համայն փրկեա՛,
 Ի թշնամեաց.

Կալիո՛ղ զաշս նոցուն,
 Հա՛տ զարմատոյն զբուն
 Եւ զազգ մեր պարտասուն
 Արա՛ հըզօր:

Ի քո իջեալ տեղի
 զԱթոռ Հայրապետի
 Մեր հաստատեա՛:

զԵրկարութիւն կենաց
 Հօր մեր աստուածազգեաց
 Շնորհեա՛ պետին մեր հարց,
 Որ զմեզ հովուէ:

Աջովդ համատարած
 զԱզգ մեր արտահայտած
 Փոյթ գումարեա՛
 Յաշխարհ Արարատեան,
 Ի վայր մեր ծննդեան,
 Որ այժմ է սեփական
 Օտար ազգաց:

Առաքեա՛ ի բարձանց
 զՀամակեցութիւն կամաց
 Ի մերազնեայս,
 զՈմն ի մէնջ յարո՛
 Հովիւ ազգի մերոյ,
 Տո՛ւր նմա ցուպ հուժկու
 Հովուել զմեզ:

Այս հանրահայտ բանաստեղծությունը 1819 թվականին անգլերենից հայերեն է թարգմանել Հարություն Աղանուրյանը: Անգլերեն «Տաղ դիւ-ցազնական» օրհներգի հեղինակն անհայտ է: Ենթադրվում է, որ նա անգլիացի բանաստեղծ, երաժշտագետ, շարականագիր Ջոհն Բուլլն է (1562-1628) (մանրամասն տես *Ներսես ավ. քին. Ներսեսյանի* հոդվածը, Էջմիածին, 2012, ԺԱ. էջ 19-30):

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱԼԱՄԴԱՐՅԱՆ

(25.1.1795, Աստրախան – 6.6.1834, Նոր Նախիջևան)

Հայ բանաստեղծ, մանկավարժ, հասարակական-քաղաքական և եկեղեցական գործիչ։ Սովորել է Աղաբաբյան դպրոցում։ 1813-ին հրավիրվել է Մոսկվա, դարձել Հազարյան ճեմարանի առաջին տեսուչը։ Դասախոսություններ է լսել Մոսկվայի համալսարանում։ 1824-1830-ին Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տեսուչն էր։ Այդ տարիները հիշվում են որպես «դար Ալամդարյան»։ Ուներ ռուսական կողմնորոշում։ Օգնել է հայ կամավորական գումարտակի կազմակերպմանը (1827)։ Մեղադրվել է որպես Ներսես Աշտարակեցու գաղափարակից, արքային է Հաղպատ (1830)։ Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ

վանքի վանահայրն էր (1832-1834) մինչև դավադրաբար սպանվելը։

Գրել է քնարական բանաստեղծություններ, ծոներ, առակներ, պատմական ողբերգություն («Հռադամիզդ և Ջենոբիա», անավարտ)։ Նա ողբացել է վաղանցիկ սերը («Նազելույս դեմքն էր ճերմակ ու կարմիր»)։

Ալամդարյանը հայկական կլասիցիզմից դեպի սենտիմենտալիզմ և ռոմանտիզմ անցման շրջանի բանաստեղծ է։ Թողել է նամակներ, ճառեր, հոդվածներ, զբաղվել է բառարանագրությամբ, լեզվի հարցերով։

Ալամդարյանին աշակերտել են Խ. Աբովյանը, Ս. Նազարյանը, Մ. Մսերյանը և ուրիշներ։

ԱՄԵՆԵՒԻՆ ԵՍ ԳԵՂԵՑԻԿ, ՄԵՐՁԱՒՈՐ ԻՄ, ԵՒ ԱՐԱՏ ԻՆՉ ՈՉ ԳՈՅ Ի ՔԵՉ

ՆԱԶԵԼԻՈՅՍ դեմքն էր ճերմակ ու կարմիր,
Հրաշագեղ, չքնաղ, աննման ումեք։
Շնորհաշուք հասակն չէ՛ր երկայն կամ ցած,
Միջակ և քնքուշ՝ զարմանք տեսողաց։
Գլուխն էր պճնազարդ ոսկեփայլ վարսիւք.
Հիւս նոցա այրէր զաշտ անզգաստից։
Փայլէր ճակատուն լոյս ի հայեցողն.
Յօնք իւր՝ աղեղունք նետարձակ մարդկան։
Ի լայն յօնամէջն կայր տիպ հանճարոյ.
Պարկեշտ տեսք աշացն քաղէին զհոգի։
Ճոխ յայտից վերայ բաց վարդք ժպտէին.
Շարք ջինջ ատամանցն էր մարգարտայեռ։

Զնորօք պատէին շրթունք հրատապք,
Ի լեզունէն կաթէր շունչ արծարծ կենաց։
Զայնն էր հրեշտակի, անջինջ ի սրտէս.
Բերանոյն խօսուած հըրոյ պէս ազդէր։
Ծոցն էր լի՛ հրով, ստինք բոցավառք.

Լանջացն գովեստ՝ չէ՛ բան իմ՝ լեզուի:
Ակն իմ ի հեռուստ զհրաշսդ տեսանէր,
Մօտիլ չկարէր, զագիս գալարէր,
Այս նշանք սիրոյս. զայլ ինչ չի՛ք ասել.
Կորուսի զնա՝ այլ ոչ գտանեմ:
Պատմեցէ՛ք, մարդիկ, թէ տեսիք զնա,
Պատմեցէ՛ք, եղբարք, թէ կայ սիրտ ի ձեզ:

Կաթոտ խանդակաթ եմ՝ ի սէր նորա,
Լացոտ արտասուոտ որոնեմ՝ զնա:
Կեանք իմ մաշեցան յոգոց հանելով,
Աչք իմ կուրացան միշտ արտասուելով.
Ուշ իմ ցրուեցաւ միշտ մտածելով,
Հոգիս քաղեցաւ շա՛տ մորմոքելով:
Այդ զի՞նչ կսկիծ է, այդ զի՞նչ չար տանջանք.
Քարեայ սիրտ պիտի հանդուրժել դոցա:
Թէ լուր ինչ չունիք զանգին չքնաղէս,
Թէ ինձ չիք հնար գտանել զնա՝
Ինձ յափսոս եկայք անչափ նեղելոյս,
Ողջ ողջ դիք յարգանդ մուրթ գերեզմանի:

Երբ յիշեմ զանուն իմ սիրականի՝
Յօդուածք իմ դողան, սիրտ իմ սարսափի:
Դուք ի զուր ջանայք զիս մխիթարել.
Զկայ կէս սրտիս՝ զիա՛րդ ապրեցայց:
Իմ կեանք այլ չեն կեանք առանց փարելոյս.
Իմ ցաւոյս դեղն է մահն, սիրելիք:
1821

ՊԱՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

Յերկու ձեռին երկու մոմ՝
Ինձ ընդ առաջ ել յիւր տան
Մի՛ հարցանէք ո՛վ էր նա,
Հրեշտա՞կ, թէ կոյս լուսագեղ:

Լիաճրագ յայնմիկ տան
Ի մարդաշատ բազմութեան
Ի մէջ աղջկանց և հարսանց
Յոտին կայր ոմն անդ յանկեան:

Ամօթն զնա վարդ արար,
Ես հիացեալ դարձայ քար.
Այն զի՛նչ օր էր և զի՛նչ ժամ,
Յորում տեսի ես կեանք նոր:

Այն օրիորդն էր պարկեշտ
Ինձ պատահեալ առ դրամբ տան.
Զոգիս գրաւեաց յիւր ի սէր,
Ի նմա տեսի ես կեանք նոր:

Մարգարտափայլ մարմինն էր,
Հասակն էր յոյժ վայելուչ:
Զոտիւքն իւր վարսք քարշ կային,
Ի գոյն քրքմոյ փայլէին:
Դիմացն շքեղ երևոյթ
Յօնից, աչաց, այտից գեղ,
Շրթանց լեզուին համ անոյշ՝
Խոստանային ինձ կեանք նոր:

Ա՛խ, ասացի թմրեցայ,
Սիրտս սկսաւ դողդողալ:
Զաշխարհ հրամայն մոռացայ
Ի գեղ կուսին ապշեցայ:

Բամբ կոշեւոցն յայն հանդէս
Ընդ իմ մեծ բաղդ ոխային:
Զի մերձաւորք այն կուսին
Փեսայ զանձն իմ ձայնէին:

Եթէ զաշխարհ լի գանձութ
Ինձ ոք բաշխէր ի պարգև՝
Ոչ տեսանէր այնքան ռախ՝
Որքան ի գոլս առ
Արդեօք գուցէ՞ յաշխարհի
Սիրոյ նման իր հօր.
Սէրն ի ձեռաց Արարչին
Մեզ մահացուացս է ձիր նոր:

Նանրախորհուրդ ա՛զգ մարդկան,
Շատ մի՛ սիրեր դու զաշխարհ.
Նա թշնամի է անգութ,
Զար քան զքարք մահաթոյն.

Յանցիւ սիրոյ զքեզ կարթէ,
Ի հաղբ անել ըմբռնէ.
Ապա զսիրոյդ առարկայ
Ի քէն արագ կողոպտէ:
1821

ԳԱՐՈՒՆ

Յամաւներչն ապրիլի զպատուհանս բացի,
Զձիւնաթաղ դաշտորայս ծաղկազարդ տեսի.
Արտասուք եռանդունք զայտս իմ՝ այրեցին,
Զիմ անդարձ գերութիւն յուշն իմ մոտ ածին:

Լեղուապէս դառնացան քիմք վհատ հոգւոյս,
Զմրեցան զգայարանքս, հատան ելք շնչոյս:
Ափսո՛ս ինձ, ասացի բիւր անգամ յայն օր,
Շատ անէծս թափեցի ի ծննդեանս վատ օր:

Մաշեցայ, թօշնեցայ, մտի խոր ի քուն,
Զշար կսկիծ հէք այրւոյս արկի ծով յանհուն:
Դշխոյն մեծ անմահից էջ ինձ յայց տեսլեամբ,
Որպէս թէ ի փոսոյ զիս ելոյզ ձեռամբ:

Աներկմիտ մօտ մատեայ ի համբոյր ոտին,
Գերբնապէս սքանչելեօք զիս ազատողին:
Բամբ ձայնեղ թռչնակաց ճոխ դայլայլեցին,
Կենսածին Տիրամօրն փառս վերերգեցին:

Երանի՛ ասացէք կարմրացայտ վարդիս,
Քաջալերս տուք նմա ի գով պաշտպանիս:
Աւա՛ղ ինձ, նեղասիրտ կարճամիտ լալոյս,
Զիա՛րդ զիս կարծեցի կորուսեալ անյոյս:

Նախատինք իմ նեղչաց՝ նետ եղեն ինքեանց,
Նանրացան դաւք նոցա, անկան յիւրեանց ցանց:
Ցաւագնեալք, օրհնեցէ՛ք զանուն Տեառն յաւէտ,
Դի՛ք զյոյս ձեր յօգնութիւն իսաչին փրկաւէտ:
1831

ՅՈՐԴՈՐԱԿ ԱՌ ՈՒԽՏԱԲՈՐՍ

Յառաջ քան զբարերար արևուն երևել՝
Երթիցո՛ւք ի Սուրբ հաշ զմեր սուրբ ուխտ կատարել,
Աստուծոյ հօր մերոյ զքաղցր շնորհս վայելել,
Միամիտ սուրբ սրտիւ Տեառն երկիր պագանել.
Լալագինս զհրաշագործ հաշ Փրկիչին համբոյրել,
Մեր բազում յանցանաց քաւութիւն թախանծել:
Անդ զանբիծ Տիրամայրն բարեխօս մեզ կալցուք,
Զամլորդի Կարապետն մեզ նպաստ կարդասցուք.

Մեր հոգւոց լուսատու զսուրբ Գրիգոր կոչեսցուք.
Ընդ սոցա մաղթանաց զաղօթս մեր խառնեսցուք.
Դրանց փառաց քրիստոսեան տաճարին բաղձասցուք.
Խունկ և մոմ լիաձեռն Բարձրելոյն մատուցուք:

Արբցո՛ւք անդ յաղբերացն ջուր անոյշ կենդանի.
Ախտաբոյժ, թաւ ուռիքն՝ մեզ լիցին հովանի.
Բախասցո՛ւք երկնառաք ցնծութեամբ ի հոգի,
Ո՛ւշ դիցուք նուագաց թռչնակաց սխրալի:

Երանի՛ եկողաց ի Սուրբ հաշ վասն ուխտի.
Նոցա սիրտ և հոգի՝ շնորհօք Տեառն լիասցի:
Արդեօք ո՞չք ի վանացս ձեռնունայն գնացին,
Իւրեանց սուրբ անարատ բաղձանաց ոչ հասին:

Նշանաւ Սուրբ հաշիս գունդք դիւաց հալածին,
Մեր հոգիք և մարմինք ի չարեաց ազատին.
Ցաւք և ախտք առ ի մէնջ առ ժամայն փարատին.
Օ՛ն, եկա՛յք, երթիցո՛ւք յուխտ ի ծունր Սուրբ հաշին:
1833

ԿՈՂԿՈՂԱՆՔ ԱՌԻՄԱԶ ՓՐԿՉԻՆ

Անարատ գառին քառառաջ Սեղան,
Զէն աշխատած, կենաց գրաւական,
Ինձ օգնեա՛, ողորմեա՛, ի թշնամույս ազատեա՛:

Լարեն ինձ թակարդ ժանտից ջոկք ահեղ,
Յիմ կորուստ բերին, իբր անհատ հեղեղ.
Զիս զերծո՛, ապրեցո՛, քո նշանաւ ամրացո՛:

Աման յեղկելիս զմահաթոյն քարբից,
Ընդ լաց իմ բերկրին, ա՛խ, ո՛ւր դիմեցից.
Քառաթիւ, լուսաձև, ձգեա՛ առ իս զքո սուրբ թիւ:

Մորմոք, սուգ, կսկիծ և երկունք մահուան,
Անթիւ տառապանք զինև շրջեցան,
Ապշեցայ, ցնորեցայ. Սո՛ւրբ հաշ, օգնել ինձ փութա՛:

ՄԵՍՐՈՊ ԹԱՂԻԱԴՅԱՆ

(2.1.1803, Ձորագյուղ (այժմ՝ Երևանի շրջագծում) – 10.6.1858, Շիրագ, Իրան)

Սովորել է Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցում, ապա Պ. Ղարադաղցու մոտ: 1816-21-ը շրջել է Հայաստանի գավառներում, հավաքել ժողովրդական երգեր, գրույցներ: 1826-30-ին սովորել է Կալկաթայի անգլիական եպիսկոպոսական ճեմարանում, ստացել արվեստների մագիստրոսի աստիճան: 1831-ից աստանդական կյանք է վարել, ուսուցչություն է արել Կալկաթայի «Մարդասիրական», Նոր Զուղայի «Ամենափրկչյան» ճեմարաններում, Էջմիածնի վանական, Թավրիզի, Կ. Պոլսի հայկական դպրոցներում:

Թաղիադյանը ռոմանտիզմի սկզբնավորողներից է հայ գրականության մեջ: «Թութակ Թաղիդեանց» (1847) բանաստեղծությունների ժողովածուն նոր տրամադրությունների վկայություն էր: «Սօս և Սօնդիպի» (1847) պոեմում դասային անհավասարությունը վերացնելու, մարդկային իրավունքի հավասարություն հաստատելու պահանջ էր դնում: Գերմանացի գրող Յոկկե Հենրիխի «Մեծ ավազակ Աբելինո» վեպի յուրօրինակ փոխադրությունն է «Վէպ Վարդգիսի» (1846) ստեղծագործությունը, որն ուղղված էր երկպառակության, անմիաբանության դեմ: «Վէպ Վարսենկան» (1847) երկում մարդու կատարելագործման ուղին տեսնում էր աշխատանքի, առաքինության, հավասարության մեջ:

1827-ի նոյեմբերի 1-ին երևանցիներին ուղղած նամակով ողջունել է Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին:

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԱՂՋԻԿ ԵՄ

Գյուղական աղջիկ եմ ես զամբյուղաշէն,
 Եկեալ աստ զամբյուղոք ի Հայոց երկրեն,
 Հուսամ, զի հայ տիկնայք և պարնայք հնդկաց
 Բարձր գին տալցեն իմ սիրուն զամբյուղաց:
 Ա՛ն զամբյուղյօտար աղջկանես:

ԶԱրարատ, զԵփրատ և զՏիգրիս թողի,
 Միայնակ շրջիմ աստ յեկերս Գանգեսի,
 Պանդուխտ եմ, օգնեցեք անտերունչ անձիս,
 Զի ծնողք ձեր յառաջ աստ պանդուխտ էին:
 Ա՛ն զամբյուղյօտար աղջկանես:

Զամբյուղք իմ են հարմար ասղնագործության՝
 Պահել անդ զմատնոց, զթել, զասղաման.
 Իմ ձեռք եմ գործյալ ես զամենեսյան,
 Երբ խաշինք և գառինք իմ զինև խայտան:
 Ա՛ն զամբյուղյօտար աղջկաս:

Գանձ բազումք, ցավք բազումք կան յայսմ աշխարհի,
 Պետք սակավք, ցավք, սակավք կան յիմում երկրի.
 Զայգի մի ունեի՝ զամբյուղ գործեի,
 Լոկ կաթամբ և պտղով երջանիկ էի,
 Ա՛ն զամբյուղյօտար աղջկաս:

Աստ սերկեիլ, ծիրան և խաղող չի կա,
 Բայց միայն ադա, բիլա ու քիլա.
 Ա՛խ, ե՞րբ իցե, զի արժանի եղեց վերստին
 Ճաշակել զպտուղս իմո պարտեզին:
 Ա՛ն զամբյուղյօտար աղջկանես:

Ապա դուք, լավ տիկնայք, զամբյուղս իմ առեք,
 Գյուղական աղջկանս սիրով օգնեցեք,
 Զի դարձյալ յերկիր իմ հանդերձ ձեր շնորհոք՝
 Զերախտիս ձեր առեալ՝ գովեցից բազմոք:
 Ա՛ն զամբյուղյօտար աղջկանես:

ՎԵՊ ՎԱՐԴԳԻՍԻ

Տայքի բղեշխ Ասենակը հալածում է Տուհաց գավառի բղեշխի որդուն՝ Վարդգեսին: Վերջինս հասնում է Արմավիր քաղաքը, որի շրջակայքում ընկնում է ավազակների որջը: Հայտնի է դառնում, որ ավազակներին են դիմել իշխանները՝ Երվանդ արքայի դեմ դավադրություն կազմակերպելու համար: Մի դեպքում հանդես գալով Աբեղեն, մեկ այլ դեպքում՝ Զուրան անունով՝ նա բացահայտում է դավադիր իշխաններին, մեկուսացնում ավազակներին, կազմակերպում նրանց ոչնչացման գործը:

Յառաջաբան

Ըստ որում ո՛չ որպէս փափագ էր ինձ՝ ի յանգել այս աշխատութիւն, վասն որոյ և տարապարտ իմն վարկայ մանրապատում ճառագրել զգիւտոյ և գերեկից ինձ լինելոյ գրոցս՝ վայրաց ի վայր աստանդիկ: Շա՛տ միայն զայս համարեալ ծանուցանել՝ թէ կարի նորօրինակ իմն ձեռնալ մտաց պատմութիւն մանկանն Վարդգիսի տեառն Տուհաց, որ հատուաց եկեալ ի Հայս ըստ համառօտ վկայութեան քերթողահօր Խորենացոյ՝ նստաւ զՔասախ գետով. զՇրէջ բլրով և զԱրտիմէդ քաղաքաւ, կռել, կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի և շինեաց զհօրն աւանն Վարդգիսի զօր յետոյ ընդարձակեաց Վաղարշ արքայ Արշակունի և յիւր անուն կարֆեաց զնա Վաղարշապատ: Խորին խորթնաբանութիւն ոճոյն, խորհրդաւոր փոխհարաբերութիւնք վիճակի և վարուցն Վարդգիսի՝ անաւօտ զգործն կացուցանեն ի հնութեանց անտի եկեալ Ասքանազեան պետութեան, սակայն և ճշմարտապատում հանգամանք գործոց տակաւին զներհակն հաստատեն: Ապահովեալս իմ ինքնին և ապահովացուցանել կարեմ նաև զվերծանողս սորին, թէ մի անգամ ընթերցյալ, այլ ոչ կարեն մոռանալ: Թէպետ և ոճ շարակարգութեան չիցէ պատմական՝ սակայն և ո՛ր ազգի հին պատմութիւն չիցէ արդեօք քերթողական: Բայց և այնպէս՝ կատարեալ պատմութիւն համարելի է այս, որ ոչ ծնունդ աստուածոց տայ և ոչ սնունդ ի գալլոց: Սկիզբն պատմութեան բացեալ ի վերայ բազմայառաջ վտակացն Երասխայ, արդարև թուացողական իմն է. ոչ ուրեք պատահեցայ ընթեռնուլ թէ Սկայն վիպի իրիք կամ առասպելի, այսքան ցաւագինս երևիցի ընթերցողին ի գլուխ իւրոց մեծագործութեանց խորին լռութիւն, միայնութիւն և թշուառութիւն կարապետք ընթացիցն Վարդգիսի: Տոգորեալ ի տրտմութեան՝ մէն և թշուառիք շիջի զհասարակ գիշերով ի փողոցս Արմաւրայ, իբրև խոտան ազգի և արհամարհ աշխարհի: Թերևս առաւել պանծալի առնել որ գրեացն զսոսա, եթէ ի մէջ բերէր վերստին զԳորիս Կատմեայ՝ զայրն ապերախտ ի վրեժխնդրութիւն Վարդգիսի ընդ հետեւեալ հատուածն, այլ այս դոյզն պակասութիւն կրկնապատիկ վճարի հետագայ հրաշալեոք անցից նորա: Որպիսի են նկարագիրք տեսարանացն ընդ Աբեղենի և սրիկայիցն պատահարք պարտիզի բլրոյն, գաղտնի ժողովք ապստամբից յայտարարականքն Աբեղենի առ Արաւրացիսն. անցք անձկալիք Զուրանայ, յանկարծ երևումն Աբեղենի առ արքայ, վերադարձն Զուրանայ, յանձնառութիւնն ահաւոր, վարձն անգին և մեծ կատարածն այն՝ ուր Աբեղեն մատնի յատեան արքայի. գաղտնիք ապստամբիցն մերկապարանոցք լինին. Զուրան փոխի յԱբեղեն և Աբեղէն ի Զուրան բանտարկութիւն չարախոհից, յայտնութիւն տեառն Տուհաց և հարսանիքն Հայկանդիստոյ:

Լիցի որպէս և իցէ, տակաւին մեծագին գոհար հնութեանց համարի, ոչ միայն ի սակս մեծաշուք անցից նախնեաց մերոց, այլ ի վէպս անդողդոջուն քաջութեան սրտից նոցա: Մի տող ի սմանէ շատ արժէ ի զարթուցանել գոգիս քաջացն Հայկազունեաց, որում յաւէտ պէտս ունիմք, քան զհազար մատեանս վեհերոտաց:

Ճշմարիտ ազգասիրին է օրինակաւ քաջի գործոց նախահարց՝ զոգիս որդւոց զարթուցանել յազատութիւն հայրենեաց:

Մ. Դ. Թ.

Գլուխ Դ

ՈՐՈՇԵԱԼ ՕՐ

Դստերք Հայկայ դիւցազանց հոլովեցին զգիշերն դէպ ի լոյս, այլ ի ծագել արեգական պարկեշտացեալք յերեսաց սքանչելւոյն՝ թողին զանին ցայգոյ եղբօր երիցու իւրեանց՝ և փախան: Ի հիմնակրութենէն Արամայիսայ մինչ յերուանդ Սակաւակեաց, չև էր տեսեալ օր այնքան մեծ և երևելի, որպէս էր այս օր յուսոյ և երկիրդի, օր զարմանաց և օր զարհուրանաց:

Պաշտօնատարքն արքունի վաղայարոյց կանխէին ի պատրաստութիւն հանդերձանաց: Աւագանին ժողովէր ի դահլիճ մեծ, և խորհէր որով մեծափառութեամբ երևիցին արքայի, որպէս զի՝ շուք դիցեն հանդիսի նորուն, ամբոխն ի հրապարակս հաւաքէր, և շնչին յամէնուստ ելանէր, թէ որպիսի ինչ օրն իցէ: Էանց այգ:

Զանիւ ժամանակին կալաւ ցայգ, սթափացեալ ի քնոյ ել արքայ ի գահոյս իւր. և պատուէր կարդաց զամենայն ըստ պատշաճի տնօրինել: Կոչեալ յանդիման զգանձապետ արքունի, և զդպիր յիշատակացն՝ հրամայեաց նոցա պսակս մարգարտիս և ծամակալս անդամանդիս պատրաստել, և սար ի սարուց խիլայիցն ածել դնել առաջի, զանկապան կարմիր զոյգ, կօշիկս սեկեայս զոյգ, սուսերս ականակոռս, և կամարս ոսկեղէնս: Անց և ցայգ:

Նմին զկնի յաջորդեցաւ Զայրացեալ, և զարթոյց զՀայկանդուխտ որ ի քուն իւրում երազելով զԶուրանայ, և յարթնութեան թուէր երազել զնմանէ: Շողին ընթեռնոյր ի դիմաց նորա թէ զինչ ընդ միտսն անցանէին, բազում բանիւք մխիթարութեան խօսէր ընդ նմա. նորանոր յուլսով յաղթութեան սիրայնոյն վառէր զսիրտ նորա, բերկրութիւն անպատում էր օրիորդին հայոց մեծաց. սակայն ժամն էանց Զայրացեալ:

Ճառագայթեալն ճեպեաց ի հանդէս. տիկնայք փափկասունք մեծամեծ նախարարաց և պետաց աշխարհիս՝ զարդարեալք համակ ի հանդերձս պանծալիս և ի զարդս, ի մանեակս մարգարտի, և ի քայոս անդամանդիս, բստեայ բազպանօք, ոսկեայ ապարանջանօք, յակնթի գնդօք, և շափիւղեան շարօք, բազմութեամբ նաժշտաց նազեցան զսեղան նստան ի տաճարին Հայկանդիստոյ, և խօսեցան զԶուրանայ խելագարեալք ի գեղն զումմէ այլոյ ապա խօսիլ կարէին: Շիջաւ Ճառագայթեալն:

Շառաւիղեալն շարժեաց զանիւ ժամանակին, այլ այնքան արագ, որքան և լեզուք տիկնանց զանուն Զուրանայ բերանաց ի բերանս փոխէին, շասա-

ցից թէ՛ և զանձն նորա սրտից ի սիրտ ըղձակերտ: Այլ էանց: Եկաց Երկարատես, և ահա մեծամեծ աւագանի դրանն, արքունի բղեաշխք, և կուսակալք ամենայն, քուրմք և քրմապետ նոցա, բազմութեամբ դեսպանաց այլ և այլ ազգաց և թագաւորութեանց, խմբեցան ի տես արքունի՝ և հանդիսին հանդերձելոյ, զորմէ ոչ ոք գիտէր ինչ: Հայկանդուխտ զակումբ բազմականի ի տեսանելով, և ի միջոյ նոցա զտեղի Զուրանայ զուր նշմարելով, մենացաւ ի մատուռն առանձին. և ծունր իջեալ առաջի անհատական դից բազնի՝ և ասաց. «Մայր և կենդանութիւն հայոց աշխարհի: Կոյս դշխոյ երկնից, ողորմեա ինձ, և օրհնեա զօրս զայս բարի վախճանաւ»: Յարուցեալ ապա՝ դալկահար մուտ ի սրահ սոսկալի, յորում հանց երեկ, խոստացեալ էր Զուրանայ սէր իւր, և Զուրան՝ զկեանս իւր: Էանց Երկարատես, և դեռ չեհաս սիրելին:

Շառաւիղեաց Շանթարկող, և զօրք արքունի ամենայն կահու և կարասու պատերազմի եկին շուրջ պատեցան զապարանօքն արքունի: Յանկարծակի էջ լուծիւն և հանգեաւ ի վերայ բազմականին, պատանիք ընդհատին զճառ սիրահարութեան իւրեանց, և կանայք զբամբասանս, դատաւորք դուլ ետուն անցիցն ատենի, և քաղաքականքն զաշալըջութեամբք իւրեանց, յարձան աղի փոխադրեալ ապուշ առ միմեանս հայէին, այնինչ արեղափառ մեծութեամբ սիգաճեմ արփիացաւ արքայ ի մէջ բազմականին, և ասէ:

– Մի՛ խռովեսցին սիրտք ձեր, բարեկամք. յաղագս նախազգուշութեան այսորիկ՝ որ չունի մասն ընդ խրախճանութեան մերում: Ամենեքեան դուք լուեալ իսկ էք զանզգամէն Աբեղիեանայ, որ սպան զտեր Սիւնեաց, և զփեսայացեալն քեռս՝ կորոյս զԱսենակ, զԽորէն Խոռխոռունի, և զմարդպետան մարդպետ: Զամենայն այր առաքինի յԱրմաւիր հակառակ ինքեան դնէ, որ ինչ սուրբ և պատկառելի՝ խաղալիկք են անօրինին. և զի՞նչ. եթէ յուրախութեան մերում յանկարծակի ի ներքս մտանիցէ: Ամենեքեան. – Ո՛վ, Աբեղէ՛ն. խօլակա՛ն այն:

Արշէր. – Մտցէ այսրէն՝ յիւրո՞ց կամաց:

Երուանդ. – Ո՛չ. այլ Զուրան, Աղուան յանձն էառ միամտութեամբ ծառայել մեզ, և ունիլ զնա թէ կենդանի՝ թէ մեռեալ: Էանց Շանթարկող:

Ա. Խոր. – Դժուարին լիցի նմա կատարել զայդ յանձնառութիւն. երանի թէ պահեսցե նա զխոստումն իւր:

Բ. Խոր. – Բայց թէ կատարեսցէ՞, յայնժամ աշխարհ մեր ճնշիչի ընդ կրկին թագաւորօք:

Գ. Խոր. – Ամենեքին պարտիմք տանիլ զայդ ծանրութիւն. տես որքան մեծ սպաս հարկանիցէ նա հայրենեաց մերոց:

Զայդ յիս թողէք, ասէ, արքայ, Զուրան խնդրեաց զՀայկանդուխտ ի կնուծիւն, եթէ կատարեսցէ զխոստումն իւր, նա վարձ մեծագին է նորա: Էանց Երկարատես:

Հրակաթ յաջորդէր հոլովել զվայրկեան ցնծութեան նոցա. զի ամենայն ցնծութիւնք աշխարհի վայրկենականք են: Մինչ ամենեքեան յապուշ կրթեալք ընդ բանս բերանոյ թագաւորին, կէսք լուռ և եթ մնային, կէսք նախանձու բեկանէին, յայնժամ հծծելով Գորխայ յականջս Ատրակայ՝ ասէ. ո՞ր իրքս եզերիցեն: Ատրակ ժպիտ արհամարհութեան զերեսօք ածեալ՝ ասէ. դիւրին չէ զԱբեղէն ունիլ:

Գորիս.- Իշխանք, ասացէք եթէ ուրուք դէմ յանդիման տեսեալ իցէ՞ զԱբեղէն:

Բագում.- Ես ոչ, ես ոչ բնաւ:

Հայկանդուխտ.- Մի անգամ տեսի զնա, գրողը տանի, ոչ երբեք մոռացայց, հրէշ էր, հրէշ:

Երուանդ.- Մի անգամ և ես հանդիպեցայ նմա, որպէս քաջ գիտէք:

Ատրակ.- Բագում ինչ լուայ զնմանէ, մին քան զմին զարհուրելի: - Ես յիմոյս կողմանէ այնպէս վարկանիմ, թէ սանդարամետական ոգի ինչ իցէ նա՝ երևեալ ի կերպարանս մարդկան, և խորհուրդ տամ մի՛ մոծանել զնա այսօրէն ի ներքս. զի մի՛ զամենեսեան խեղդիցէ:

Արամ՝ զդ, գթա մեզ, աղաղակեաց կանանին. մի՛ ասեր, ուղորդ խեղդիցէ՞ զմեզ զամենեսեան՝ յայսմ վայրի:

Գորիս.- Բանն այն է՝ զի գիտացուք, նա՞ Զուրանայ յաղթիցէ, թէ Զուրան նմին. ահա ի գրաւ գամ, զի ձեռնունայն յետս դարձցի աղուանն:

Ա. Խոր.- Եւ ես ի գրաւ գամ, զի ընդ հակառակն եղիցի. վասնզի՝ եթէ իցե ոք Յրմաւիր, որ կարիցէ զդէմ ունիլ Աղեղինի՝ Զուրան է:

Բ. Խոր.- Եւ ես ընդ քեզ եմ, ոչ երբէք պատահեցայ պատանույ քաջի և սրտի որպիսի Զուրանն երևի ի միջի մերում:

Գորիս.- Հազար կշիռ ոսկւոյ, թէ Աբեղէն նուաճեսցէ:

Ա. Խոր.- Եւ հազար կշիռ ոսկւոյ, թէ Աբեղէն ոչ նուաճիցէ:

Երուանդ.- Եւ ոչ մատնեսցէ ի ձեռս իմ. թէ կենդանի՝ թէ մեռեալ:

Գորիս.- Մեծափառ իշխանք. վկայ լերուք գրաւոյս:

Բ. Խոր.- Եւ իմ մատն ի միջի կայ դորա. հազար կշիռ ևս:

Ա. Խոր.- Եղև: Գորիս ծիծաղելով իմն, բագում շնորհակալութիւն քեզ, տէր. վասն հազար կշիռ ոսկւոյ քում, զոր արդէն իսկ ի քսակիս համարիմ: Զուրան իշխան հանճարեղ է. ընդ այդ բան շունիմ, բայց ի պայքար Աբեղէնի մտանել շատ է նմա: Էանց Հրակաթն:

Հուրփայլեալն հոլովէր յայնժամ զանիւ կառաց ժամանակին, յորժամ քրմապետն Արշէր հարցանէր ցարքայ, եթե ոստանն գունդ չուեա՞լ իցէ ընդ Զուրանայ:

- Ո՛չ,- ասէ արքայն. այլ նա միայն ել նահատակ ախոյանին, և զԱռաղօտ պահ հաստատեաց դարձի իւրում:

Յայնժամ զերես դարձուցեալ քրմապետին առ Գորիս Կաղմեայ՝ ասէ.

- Ուրախակից եմ քո. վասն շահելոյ քեզ զհազար կշիռ ոսկւոյ:

Գորիս.- Որովհետեւ սրբութիւն քո գուշակէ ինձ զայդ՝ այլ ոչ ես երկուանամ: Էանց Հուրփայլեալ:

Թաղանթեալն տեղակալեաց, և Շաւենակ Աղձնեաց բղեաշխ ասէ ցԱրշէր, արդ սկսայ ոգի առնուլ, մինչև տեսցուք զկատարածն: Իսկ Հայկանդուխտ յիշելով զժամն, յորում յերեկի ուխտեաց Զուրան զկեանս իւր զոհ ինքեան, թառամեցաւ, թարշամեցաւ, լքաւ յամենայն զօրութենէ, և ոչ կամէր մխիթարիլ: Առին զնա կանանին, և տարան ի սենեակ ինչ, սկսան խօսիլ ընդ նմա բանիւք բազմօք, գէթ մխիթարել կարասցեն զսիրայրեաց սիրտ նորուն: Խօսեցան, փրփրեցան, այլ նա ոչ սփոփեցաւ. էանց Թաղանթեալն, և Զուրան դեռ ոչ դարձաւ:

ՎԷՊ ՎԱՐՍԵՆԿԱՅ

Նյութը վերցված է ժողովրդական զրույցներից: Վաչագան թագավորը պալատ է կանչում երեք պանդուխտներին: Գուրգենին ամուսնացնում է դստեր հետ և հեռացնում քաղաքից, նրանք բնակվում են հարևան երկրի Միանդուր քաղաքում: Գուրգենն ընկնում է քուրմերի որջը: Վարսենիկն իր խելքով, քաջությամբ ազդում է քաղաքապետի վրա, ժողովրդի օգնությամբ կործանվում է քուրմերի որջը: Ձեռք բերված հարստությունը հերոսներն օգտագործում են ժողովրդի կարիքների համար:

Հառաջարան

Արդի գրիչը երրորդացուց գրեթե միշտ առասպելօք գեղերեսեն զգրուածս իւրեանց, որպէս զի ախորժ ընկալ յօրինիցեն ընթերցողին զվարդապետութիւնս բարուց: Վիճակեալ աստանդական կենաց և բազմազբաղ պատաղմանց հազիւ ուրեմն պատեհ կալայ հրաշանալ յայսպիսիս, թէ ընթերցանութեամբ և թէ գրութեամբ իսկ:

Պատահեալ երբեմն լեզուագէտ սիրելոյ՝ զի ընթեռնոյր առասպելս այլազգենիս հարցի թէ «ընդէ՞ր հայերեն ոչ ընթեռնուցու», պատասխանեաց. «Վասնզի ամենայն գրեանք մեր ծանր և լուրջ գիտութիւնք են և զբօսանս մտաց ոչ տան»: «Յոյց միայն զքաջալերութիւն քո առ այն և ի դմին յայդմիկ անգամ, ոչ պակասին գրիչք ազգին»: Ասացի, դարձա նստայ և գրեցի զայս: Թերևս զրաջան աշխատութիւն համարիցի այս, սակայն և այնպէս՝ եթէ կամի որ զլեզուին պայծառութիւն, մանաւանդ յանհուն օտարութեան այսմիկ պարտի և զայսպիսեաց բուռն հարկանել:

Պատմութիւն բանի զխորին գիշերով ի մէջ երից քաղցեալ և յուսահատ աղքատաց Վաչագան նոր օրինակ խորհրդով լսէ և կատարէ զխնդիրս նոցա հասարակաց ասուլիսք զնմանէ. գերօրինակ հնազաղութիւն Վարսենկան, աստուած և աշխատութիւն Գուրգենայ վտարանդի գնալ նոցա յաշխարհն մարաց: Օձահարին բժկութիւն պտղունց Վարսենկան ի պարգևս Վալեթայ: Խորամանկութիւն Սարաւազինայ և դստերն հրապոյր: Կալանաւորութիւն Գուրգենայ ի դիւանոց Ատրնուշայ, ահռելի տեսարանք զազրանաց՝ որ անդ սատակումն դիւապետին դստեր և սպանումն դիւացելոցն ի միմեանց: Տազնապ Վարսենկան, քաջութիւն և կասկածանք Վալեթայ: Ապարանք յայտնութեան և հրեշտակք Գեղենակայ և Արզունայ՝ աւարտ տան առաջին հատորոյ վէպիս:

Որոնց միանգամ կրճատ երևեցի պատմութիւնս գիտացէ զի զոր գրեմք և տեմք, ըստ արդի հանգամանաց տնօրինեմք. ապա թէ ոչ միայն անցք վիրաւորին յԱտրնուշ բաւական լինէր միւս եւս հատորոյ և Վալեթայն: «Վաղիւ անդրն» չգիտեմ ցո՞քան ոչ ընդարձակէր անզբաղ մտաց: Որպիսի հրաշալիս ոչ ի մէջ առնուին սկիզբն և աւարտ խորհրդոց Վաչագանայ յորժամ զդստրիկն յուշ բերէր զուր և ունայն աքսորեալ ի սահմանաց Աղուանից և այլն:

Բաց ի սմանէ և «Ճանապարհորդութիւն» իմ, և «Դաստիարակութիւն օրիորդաց»: Ազգասէր լրագիր և առաւել քան զսոսին սուրբ Սանդուխտ դպրոց և ամենայն պարտիք նորա համընթաց արշաւելով ի փորձ և մամուլ, հազիւ թէ ներէին ինձ գէթ միանգամ վերծանել ի վաղուի զոր այսօր գրեալ

էի. ուստի և առաւել քան զայս ոչ անձին զբոսանաց միջոց էր իմ և ոչ ընկերին: Առ բազումս ցրուալքն տկարանան:

Գլուխ Բ

ԸՍՏ ԿՐՕՆԻՑՆ ԵՒ ԿԻՐՔ ԶԱՓԱՒՈՐԻՆ

Որ իբր ըզսահան ջուրց ի ձեռին՝ Տէր,
Շարժես ի հաճոյս սիրտ թագաւորաց՝
Զանկեալ բնութիւնս նոր ստեղծանել
Ի պատկեր փառացդ անեղծանելաց:

Խորին լուսթեամբ յանկճիռս կացեալ արքայի խօսից պանդխտաց մերոց, և կարի շատ նեղացեալ ի ցրտոյ և խոնաւութենէ օդոյ գիշերոյն՝ դարձաւ մտախոհ յապարանսն իւր, յիշելով և կրկին յիշելով, թէ «Գուրգէն ոչ զայս կամի, և ոչ զայն, բայց միայն զՎարսենիկ,՝ զիմ աչաց լոյս Վարսենիկ,՝ մի՛ միայն զՎարսենիկ,՝ սիրելին՝ ի մէջ դստերաց իմոց, և գթոյ և գորովոյ ծնողական աղեաց իմոց՝ հանապազորդեան ներկայ առարկայ: Բայց և զայն, որո՞վ արդեօք.՝ ոչ զօրութեամբ բազկի. ոչ արդեամբ վաստակոց, ոչ օժտիցն ակնկալութեամբ, և ո՛չ մազ մի աւելի կամ պակաս միջոցօք, քան արքունական շնորհաբաշխութեամբ: Թագաւորքս՝ յամենայն արարս ամբարտաւանութեանց մերոց՝ սիրեմք կապկանալ, քան թէ նմանել Աստուծոյ. այո, և շատ անգամ բռնաբարեմք և ի մեզ կորզեմք զփառս ամենակալ թագաւորին թագաւորաց, և տեառն տէրանց. բայց յորժամ խնդիրն հասնի խնամոց մերոց՝ կծծանամք և զգրունս գթութեանց փակեմք. նովին և եթ յայտ արարեալ զվերջին թշվառութիւն աղքատ բնութեանս: Ո՛վ զի ո՛րքան բանի իցէ մարդոյ աստուծոյ նմանել, այնքան և ծանր է հողազանգուած մահկանացու բնութեանս»: Այսու օրինակաւ ընդ անձին խօսէր արքայ Վաչագան. և կիրք ընդ կրիցն մարտնչէին և ներքուստ, յորժամ եմուտ նա յապարանսն Վարսենիկան, որ անկանէր ի հիւսիսոյ արքունական սրահի մեծակառոյց ապարանից իւրոց: Մահիճ առագաստապատ ի միջավայր տաճարին. յորոյ վերուստ ծալ ի ծալ առկախէին զառնաւուխտ և զարմանազործ վարագոյրքն շերամիք. և բաստեռունք սրսկապանաց, աստի և անտի՝ բարձքն փետրալիցք, և ի ներքոյ՝ անկողինք աղուափետուրք:

...Քուն Վարսենիկան նուրբ էր իբրև զնիհր անմահից. ուստի ընդ համբոյր գորովանաց հօրն՝ յարուցեալ նստաւ զգաստօրեն. և տեսեալ զծնողն առնթեր՝ պատկառեցաւ ի նմանէ. և սկսաւ ի վերայ հաւաքել և զսպել զհանդերձս իւր: Բայց շուտափոյթ եղեալ՝ ի խուճապին յանգէտս երևեցոյց ի ներքոյ ծիրանեաց խարազն ինչ խոշոր, զգեցեալ շուրջ զգողտրական անձամբ իւրով: Ընդ որ հպեալ արքայի ձեռօք իրովք քստմնեցաւ, և հերք նորա որպէս զփուշ ցցուեցան: «Ներեա ինձ, դստրիկ, զի ապաժամ հատի զքուն հանգստեան քոյ»,՝ ասէ ցնա արքայ. «բայց զի՞նչ արդեօք այդ խարազն խոշորագործ շուրջ զքեւ»:

– Հայր արքայ, աղաչեմ զի տէրութիւն քոյ յաւէտ ներեացէ դստեր իւրում, որ այսպէս անպատրաստ ընկալաւ զծնող իւր:

Արքայ.– Ներողութեան պէտս չունիս, Վարսենիկ, մահւոյ և քուն մի են.– Բայց ո՞չ ասես ինձ թէ զի՞նչ այդ խարազն խոշորագործ շուրջ գըն:

Վարսենիկ.– Ո՛հ, համարեա՛ թէ ոչ ինչ, Հայր արքայ,– այս վեց ամբ են, յորմէ հետէ ի կուսանոց Ամարասայ վկայեալ մեծահանդէս տօնի սրբոց կուսանացն Հռիփսիմեանց՝ ընդ բազում հոգեբուղիս բանից տեսառն Կոմիտասայ հայրապետիս մերոյ՝ լուայ և զայս զնոցանէ՝ թէ «ոչ հեշտացան ի գրկանս փափկութեան, իմացան եթէ երազ է ահաւոր մեծութիւն»: Վասն որոյ եկի, իմով ձեռամբ մանեալ գործեցի զխարազանս զայս, և զգեցայ: Եւ տէրութիւն քո առաջին եղև, հայր, որ ետես զայս իմ հագին:

Արքայ սկսաւ այսպէս մտմտալ ի ներքս յինքեան: «Գուրգէն արդեօք գիտա՞յ էր այսր ամենայնի,– կարևոր իմն չիք– բայց և այնպէս ո՞ր ոգի մղեաց զնա ընտրեալ զՎարսենիկ իմ, առանց օծտից և պարգևաց: Զէ՛, չէ՛, գաղտնի իմն տնօրէնութիւն կայ ի բանի այսմիկ,– ինձ զնալ կալ առ դրան կրպակին, պանդխտաց այնօրինակ խօսել, ինձ ունկն դնել և գալ այսր,– և անակնկալ զՎարսենիկ այսօրինակ գտանել:– Շատ մեծ և խորին խորհուրդս ունին, զոր ես այժմ ոչ հասկանամ, բայց յապա հասկացայց. գուցէ բովանդակեալ ի փառս և ի գովեստ աստուծոյ»:

Զայսու ժամանակաւ Վարսենիկ լուացաւ, զգեցաւ և եկն եկաց առաջի հօրն:

Արքայ.– Զննջե՞ս այլ, որդեակ:

Վարսենիկ.– Ոչ, հայր արքայ. այս միշտ ժամ է յառնելոյ իմոյ, և...

Արքայ.– Աղոթելո՞յ:

Վարսենիկ միայն զգլուխն կորացոյց և ոչ պատասխանեաց: Իսկ արքայ յաւել ասել ցնա. «Դստրիկ, ո՞ր յիշխանաց իմոց լուեալ՝ թէ դու այդքան խոշոր զգենուս, և յօժարիցի ամուսնանալ ընդ քեզ»:

Վարսենիկ.– Ա՛, Հայր արքայ, ո՞ր յիշխանաց քոց կարիցէ փափուկս զգեցուցանել ինձ՝ յորժամ ի գերութիւն վարիցիմ կամ ի բանդ արկանիցիմ, և կամ յաղքատութիւն իջանիցեմ: Բարւոք ևս չէ՞ զանձ կիրթ ունել առ ամենայն վիճակ անցաւոր կենաց:

Արքայ.– Երկուանա՞ս, դստրիկ, զուժոյ միահեծան տէրութեան իմոյ:

Վարսենիկ.– Զաթոռ քո, արքայ, յաւիտեան հաստատեսցէ Ամենակալն և ընդէ՛ր պիտի երկբայիմ զկարողութենէ քումմէ:

Արքայ.– Ուրեմն կասկածի՞ս զգթութենէ հայրենի խնամոցս:

Վարսենիկ.– Քաւ լիցի ինձ այդ, հայր արքայ. զի որ ծնար զիս անկախ ի կամաց իմոց, սնուցեր զիս՝ անկախ ի կարեաց իմոց, իշխան ես յետ Աստուծոյ՝ և կնքել զվարճան իմ, անկախ ի կամաց իմոց:

Արքայ.– Դստեր արքայի զայդպիսիս խօսել զարմանալի բան չէ. այնինչ քաջ գիտէ, զի օժիտք իւր իշխանացուցանել կարեն զամէն սինըոր:

Վարսենիկ.– Եւ ո՞չ բազում՝ սինըորք իշխանացեալ և անկան. ո՞չ բազում սեպուհք ծնեալ և սնանկացան. ո՞չ բազում նախարարք այսօր՝ և ի վաղիւ տնանկացան, մինչ զի և թագաւորք անգամ: Ես հաւատամ, զի միայն ծնողական օրհնութիւն և գթութիւնք Ամենակալին են, որք աղքատացուցանեն, կամ մեծացուցանեն:

Արքայ.– Այդքան մե՞ծ են հաւատք քոյ յողորմութիւն բարձրելոյն:

Վարսենիկ.- Եթէ շնորհք Քրիստոսի իցեն, այո:

Արքայ.- Այո, եթէ ընդ շնորհաց տեառն և Հրաքոտ լիցի:

Վարսենիկ.- Մի կաթիլ շնորհացն Քրիստոսի արժէ զտասն Հրաքոտ, որ կարէ այսօր իմ լինիլ, և վաղիւ՝ այլու՛մ. բայց շնորհք տեառն անփոփոխելիք են:

Արքայ.- Անշո՞ւշտ հաւատաս ի դոյն:

Վարսենիկ.- Տէրամբ իմով, և Աստուծով:

Արքայ (Մեկուսի).- Ուրեմն արքն այնոքիկ վարկապարզի ինչ ոչ խօսէին, այլ զոր ինչ տուն տայր նոցա տնօրէնութիւնն Աստուծոյ: (Առ դուստրն) Գիտե՞ս, դստրիկ, զի՞նչ իցեն արդ հաճոյք հօր քոյ:

Վարսենիկ.- Այո, հայր, միշտ բարին զաւակաց իւրոց:

Արքայ.- Դիցուք թէ հաճոյք իցեն ինձ յայսմ իսկ կիտի, հանել զքեզ յամենայն մասնակցութենէ ժառանգութեանց քոց:

Վարսենիկ.- Կամք քո օրհնեալ եղիցին, հայր արքայ, բայց մի՛ հաներ զիս աղաչեմ ի մասնակցութենէ ծնողական օրհնութեանց քոց, և այդ շատ է ինձ:

Զայս ասացեալ որդիապարտ համեստ խանդաղատանօք անկեալ փարեցաւ զոտիւք ծնողին, և նա գրկեալ զդստրիկն ամենագով՝ համբուրեաց: Երկոքին ևս յարտասուս հարան, և օրհնեալք՝ ի բաց արձակեցան: - Հաւն երեք բերան խօսեցաւ և ժամհարն գոչեաց զամենեսեան յաղօթս առ աստուած ի մեծ և ի թագաւորանիստ կաթուղիկէն Պարտաւայ:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆ

(15.10.1809, Քանաքեռ – 2.4.1848)

Մեծ լուսավորիչ-դեմոկրատ Խաչատուր Աբովյանը հայ նոր գրականության և մանկավարժության հիմնադիրն է:

1819-22-ին հաճախել է Էջմիածնի վանական, իսկ 1924-26-ին՝ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, որտեղ ուսանել է հայկաբանություն, ճարտասանություն, ռուսերեն, պարսկերեն: Աշակերտել է Պ. Ղարադաղցուն, Հ. Ալամդարյանին: Վերջինս դարձավ Աբովյանի լավագույն բարեկամն ու գրական նախափորձերը քաջալերողը: Աբովյանը մեծ երախտիքով է խոսել ուսուցչի մասին և սրտառուջ տողեր նվիրել նրան: Կես տարի դասավանդել է Սանահինի վանական դպրոցում (1827-1828), ապա վերադարձել Էջմիածին և 1829-ից նշանակվել կաթողիկոսի և սինոդի թարգմանիչ-քարտուղար: 1829-ի սեպտեմբերին Ֆ. Պարրոտի արշավախմբի հետ բարձրացել է Արարատի գագաթը: 1830-35-ին սովորել է Դորպատի համալսարանում՝ նախապատրաստվելով ուսուցչական գործունեության: Ուսումնասիրել է եվրոպական գրականություն և փիլիսոփայություն, երաժշտություն, բնական, հասարակական գիտություններ, լեզուներ (գերմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, լատիներեն): Եվրոպական գրականությունից Գյոթեի և Շիլլերի երկերը դարձան Աբովյանի հոգևոր սնունդի աղբյուր: 1836-ին վերադարձել է հայրենիք և զբաղվել մանկավարժական գործունեությամբ: 1839-ին Աբովյանն ամուսնանում է Թիֆլիսի գերմանական գաղութի գերմանուհի Էմիլիա Լոոգեի հետ: 1837-43-ին Թիֆլիսի, իսկ 1843-ից Երևանի գավառական դպրոցի տեսուչն էր: Հիմնադրել է նաև մասնավոր դպրոց:

Աբովյանի «Նախաշավիղի...» (2 մաս, 1837-40, հրտ. 1862) առաջին մասը կազմում են այբբենարանն ու ընթերցարանը, երկրորդ մասը՝ քերականությունը: Այբբենարանը կազմված է հնչական մեթոդով: Ընթերցարանը բովանդակում է աշխարհաբար երկեր, քերականությունը շարադրված է գործնական եղանակով:

Աբովյանի ապրած ժամանակաշրջանը հատկանշվում է հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարով, ռուսական կայսրությանը միանալու ձգտումով, լուսավորական շարժմամբ, որի նպատակը ժողովրդին հետամնացության խավարից դուրս բերելն էր: Աբովյանն այդ շարժման գաղափարական առաջնորդն էր:

Գրականություն է մտել բանաստեղծությամբ: Դրանք արտացոլում են գրողի ռոմանտիկ աշխարհընկալումը («Կարօտություն նախնի վայելչությանց հայրենեաց իմոց», 1824, «Սրբաճեմ ոտից տեառն գթութեանց», 1824 և այլն): 20-ականներին գրել է սիրո և կարոտի տաղեր: Դորպատյան տարիներին մտորել է աշխարհաբարը դարձնել գրականության լեզու: Նրան անհանգստացրել են անհատի և հայրենիքի ճակատագիրը, երազանքի և իրականության հակադրությունները («Ձգացմունք ցաւալից...», «Երեկոյ», «Գարուն», «Սէր առ հայրենիս», 1831-35): Գրական հին ըմբռնումների վերանայման, նոր ձևերի հայտնաբերման արտահայտություն են «Աղասու խաղը» վիպերգը, «Հազարափեշէն» երգիծապոեմը (1840), «Բայաթներ» խորագրով քառյակների շարքը, «Պարապ վախտի խաղալիք» (1838-1841) առակների ժողովածուն:

«Վերք Հայաստանի» (1841, հրտ. 1858) պատմավեպն արտացոլում է 1826-1827 թվականների ռուս-պարսկական պատերազմի իրադարձությունները, Երևանի բերդի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից: Այս երկը հայ ռոմանտիկական գրականության առաջին լուրջ նվաճումն է:

Աբովյանն սկզբնավորել է հայ բանագիտությունը: Թարգմանել է Հոմերոսի, Վ. Գյոթեի, Ֆ. Շիլլերի, Ն. Կարամզինի որոշ գործեր:

Աբովյանի մանկավարժական հայացքները ձևավորվել են մեծ մտածողների ու լուսավորիչների (Ռուսո, Պեստալոցցի, Ֆրանկե) գաղափարների հետևությամբ:

ԿԱՐՕՏՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՆԻ ՎԱՅՆԼՉՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ԻՄՈՑ.

Ասացեալ ի 1824 ամի. յԵրևան
(հատված)

*16՞րբ տեսից զքեզ՝ քա՛ղցր իմ Հայրենի՝
Անցեալ ի հին դարս հաւուց մեր նախնի.
Գալարին աղիքս, միտք իմ ցնորի,
Մինչ նախնի վիճակ քոյ յուշ իմ ածի:
Հայեցեալ ի շուրջս՝ միայն աւերակք
Ինձ յառաջ բերեն զնախնեացն յիշատակ.
Պայթեն զգայարանքս, այլ ո՛հ, ես անզօր
Կարօտիւ միայն լամ անօժանդակ:*

*16՞րբ առ արձանօք նախահարց մերոց
10 Ձոհեցեն աշխոյժ պատանեակք Հայոց*

Զերմ իւրեանց զարիւն՝ պատարագ յանոյշ
Ի սէր Հայրենեաց, մաշելոյ անյոյս:

Ծիսի յամպս արդէն յԱղուանեաց դաշտին
Երկնընծայ նուէր սուրբ ողջակիզին.
Անդ Վարդան փրկել կրօն, զՀայրենի
Արեամբ իւր գնէ փառս զիւրոյ ազգի:

Եւ սուր Հայկազանց զխումբս թշնամեաց
Յոճիրս մաշէ՝ իբր զշեղջ խռուաց.
Հսկայն անկանի անդ անմահ փառօք,
20 Պատուեալ, պսակեալ ի քաջ նիզակակցաց:

Երկնամբարձ խրոխտայք՝ լերի՛նք Արամեան.
Յանկալի՛ բարձունք, նախնեաց իմ՝ կայա՛ն:
Հի՞մ ծիծաղէին նոքա ի ձեր տես.
40 Հի՞մ դուք յետնորդացս սքարա՛ն միայն:

Մասի՛ս, հին աւուրց կենդանի՛ արձան,
Ծերացեալ վարսիւք քովք սպիտակահեր.
Յո՞ր որդւոց զրկեալ, ո՞ւմ այժմ դու պաշտպան,
Անդ լեառն պարարտ, այժմ լեառն տրտմաբեր:

Եւ սիրտս ցաւալից, և աչքս արտասուալից
70 Պտուտին ընդ քեզ, յոր վայր և շրջիս:
Ե՞րբ տեսից զքեզ ծիծաղիլ ընդ իս,
Ե՞րբ տեսից՝ քեզ ինձ յայտնիլ խնդալից:

Ե՞րբ տեսցեն նեղեալ որդիք Արամեան
Յաշխարհի իւրեանց լոյս խաղաղութեան:
Ե՞րբ սփոփեսցին անյոյս գերդաստանք
Ի դառն հարուածոց՝ անանց, անվախճան:

Ե՞րբ ծագեսցի լոյս քո յամպս վայոց,
Զոր դէմք լալագնեալք ամբառնան առ քեզ:
Ե՞րբ ելցես սրտից խոր ցաւագնելոց
80 Արև Արմենիայ՝ որ մտեր անտես:
Այլ դուք կացէ՛ք ինձ՝ դա՛շտք Հայաստանի,
Քաղցր, ուր ամփոփի նախնեաց իմ փոշի:
Ես և անդ տաց զիմ քաղցրութեամբ զհոգի,
Մինչ ի քիմս նոցա հոտ հետոց բուրի:

ԽՆԴԱՄԻՏ ՉԳԱՑՄՈՒՆՔ ԵՐԱԽՏԱԳԷՏ ՅԱՅԿԱԶԻՆ ՅԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ՅԱՅՐԵՆԵԱՅ ԻՒՐՈՑ

Ասացեալ յԵրեւան ի 1826-ին: Առ Կոմսն Երեւանի
(հատված)

1 Այն ինչ ժամ տուեալ պանդուխտ իմ կենաց՝ ելի ի հայրենիս,
Թուէր ինձ մատչիլ յանլուր տեսարանս, յանծանօթ վայրիս:
Ո՛հ, ո՛ւր եմ, ասեմ, կամ ո՛ւր յառաջեմ, կամ զի՞նչ տեսանեմ,
Զիցե՞մ ես արդեօք յիմու՞մ աշխարհի, վիճէի ընդ իս:
Յանցնիւր քայլափոխս միտք իմ վերանայր, ձգիւր ի զարմանս.
Յանցնիւր հայեցուածս աչք իմ փոփոխէր անդ զիւր առարկայս
Ոչի՞նչ երևոյթ, և՛ ոչ բնութիւն իշխէին մեկնել,
Թէ զի՞նչ իցէ այն տեսիլ նորալուր, հանդէս նորահրաշ:
Թէ՛ն յամէն կոյս կրթեալ իմ յապուշ՝ նրբին հայէի,
10 Այլ ոչ երեւիրն սեպտունդ կաճառն այն լեզեօնի:

«Արի, Հայաստան, ոսկր ցամաքեալ ի հիւսսեան դաշտի,
30 Ընդ փշումն ի քեզ Մեծին Ռուսսիայ հոգւոյ կենդանի:
Յո՛տն կաց, բազմեաց, դուրս տառապեալ ընդ ձայն ողջունի
Մեծ ինքնակալի, ողորմած կայսեր, Նիկողայոսի»:
Այո՛ աւետեօքս յարեան և յարիցեն խամրեալ նախնիք մեր,
Որք որդեկորոյս և զինակորոյս հսկէին յեղեր:
Բազուկ ձեր եղեալ նոցա յենարան թիկանց խստամբեր,
Որ դարուց ի դարս յանողորմ տանջանս հաշեալ կոշկոճէր:

80 Ի քե՛զ ուղղեսցո՛ւք զդէմս և զհոգիս իբր արեծաղկի:
Քեզ լանջակցեսցին հզօր դիւցազունք մերազնեայ նախնեաց,
Հայկ, Արամ, Արայ, Թորգոմ, Արմենակ, Զարմայր սաստ քաջաց:
Քեզ թիկնկալցեն խնկեալ նահատակք սուրբ դամարճակաց,
Վարդան, Հմայեակ, Արսէն և Խորէն՝ հոյլք առաքինեաց:
Սուրբ եղիցին մեզ կաթիլք ձեր արեան և արդար քրտանց,
Որք զոհք մատուցան և պատանք եղեն անկեալ հայրենեաց:
Ուխտադիր լիցի պահել Հայաստան ի ծոց իւր՝ անդարձ,
Զայն անգին հատունս, որք որբոցս եղան անդ գինք փրկանաց:
Թող լուծցի՛ն մեր կեանք, բարձցին մեր աւուրք կենաց ձեր՝ փոխան:

90 Ո՛վ փրկիչ մեր, տէր հայր և խնամածու, Տեսուչ և պաշտպան:
Մտցո՛ւք Հայկազունքս ընդ հորիզոնիւ արեւոյդ լրման,
Զի կեցցէ՛ անշարժ, անդարձ, անհոլով ամաց ձեր շրջան:

ԴՐՈՒԱՏ ԱՌ ՍՈՒՐԲ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՆ ՄԵՐ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

1 Անապական ի սիրտ երկրի կառուցար դու երկնանման.
Աստեղատիպ վիմափորեալ սքանչելիդ սուրբ խորան.

Ի քոյդ լրումն ձայնք ի բարձանց սրբոց տառից փողեցան,
Անճառելեօք ի մեր այս Դ դար ահա՛ ցուցան յանդիման:

Բուրվառ սիրոյ անպարտ արեան էին բողոք քոյդ սեղան
Սուրբ որջակէզ երկրորդս Աբէլ հեղ ի դաշտին թորգոմեան
Վէմ հաւատոյ վայր ընտրութեան որով վեհին բնակարան
Հիմամբք և դրամբք յականց վանեայ զքեզ հաստեաց պատուական:

Գործավարօք՝ յաւուրց յետոյ և յառաջ մինչև ցայն
10 Յորժամ կաթեաց շողն լուսոյ կամարանման հրաշանման,
Հարաւ խնջոյ անդրանկական յանապատէ փրկութեան
Ձայն բարբառոյ մեզ աւետեալ ըստ Եսայեան գուշակման:

Դրախտ ցանկալի աստուածատունկ վերապատուեալ անսահման
Գեր քան զադին՝ փառօք փայլեալ՝ արարատեանքս կողման.
Գովեալ փրկչին՝ մաքուր տեղի՝ դու սրբութիւն սրբութեան,
Մեր արժանի՝ որով գտանք՝ անմահ գառինքն զենման:

Երկամուլացն ճոխ ճռնչին, ճոճէր զերկիրըս համայն,
Կից համակից՝ կցորդելով՝ խառնումն երկու՝ պատուական
Գերօրինակ՝ անօրինակ՝ անդ էր տեսիլ՝ հրաշագան
20 Միոյն յերկուսն՝ երկոցունցն ի մին՝ սատար լինիլ քում հիման:

Ջարմանակերտ զարմանասքանչ զքեզ տեղիդ սուրբ իջման
Եօթնապատկեաց՝ բազում մասամբ՝ քան զվերնատանն զայն խորան
Ջի անդ միայն առաքելոցն էր շնորհալի խրախճարան,
Այլ այս բոլոր՝ տանն Արամայ յերկնից պարգև անսահման:

Էին առ քեզ շարժեալ ի կիրս կարօտանց փափագման.
Ի գեղ մաքուր ի զարդ ընտիր փորեաց զտիպդ տիրական
Ջերկրորդս Նոյ ճարտարապետ՝ զերկրորդդ ազգիս մեզ տապան
Ի մի պահու ի մի վայրկեան ետ տանս Հայոց պահապան:

Ընդ քառակողմն ի քեզ յորդեալ զքառառաջս փրկական,
30 Զդալարիդ ոռոգելով զվայրդ քո հանգստեան,
Յորմէ ուղէշք ամբարձուղէշք՝ յամուլ ծոցոյդ սուրբ իջման,
Վարսաւորեալք ընդ տիեզերս ըստ բարբառոյ Եսայեան:

Թանձրակամարն գնտից երկնի է տակաւին զարմացման
Էին աջով զմիայնդ աշխարհ տեսանելով ստեղծական,
Ոտնեա՛ շքեղդ՝ ոտնեա՛ ընդ քեզ գտառատոկք ծիրանեան
Ջի մի հայացք քոյդ տեսութեան էին է ևս ցանկական:

Ժառանգաւոր երկրին կենաց նոր դուռ եղեր Հայաստան,
Երկրորդ որդիդ Իսրայէլի ըստ վերնային տեսչութեան:
Ելցէ աստէն անոյշն Արամ, ելցէ և Հայկ նախնին Հայր,
40 Կալ վայելել զմեղր ընդ կաթին՝ որ դեղ կենաց փրկութեան:

Ի նոր պարտեզ քո սուրբ ծոցոյ մեզ որթ սորեկ օրհնութեան
Բարձօղ մեղաց և անիծից ձեռամբ հաստչին մեզ տուաւ
Կրկնակրելին ցանկազարդեալ հրաշապայծառ զքոյդ կայան,
Որ կայ մնայ այժմ և ապայ ախտից չարին յախթական:

Լուր լսելի լինէր արդէն երկրաւորացն բազմութեան
Ովսաննայիւք հոգեղինօք անուանդ քում երգաբան
Ոմն ի քարոզ, ոմն յաւետիս փութայր ճեպէր տալ մարդկան
Ճարտարածիք ճառագայթին հայիլ հոգւով հեզութեան:

Խորին խորհուրդ այս մեծահրաշ արարչադիր և սահման,
50 Յաջ և յահեակ քո արտադրեալ եօթնեակ տեղեաց սրբարան,
Յոր լրապէսն յեղանի սարսափելի Հօրն բան,
Որ ըստ մեղաց մերոց անհուն տալ զմուրհակ թողութեան:

Ծաղիկ ծոցոյ քո խնկենի ըստ իմաստնոյն առածեան,
Ողջագութեաց յանուշ իւր հոտ զտիեզերս ամենայն,
Տինա և զքեզ քոյով ուխտիւք բոլորովին միաբան
Եդ յատորին կողմն աշխարհիս մեզ սիւն լուսոյ արամեան:

Կենդանանար կենաց պարգև կառուցաւ քոյդ աւազան,
Յորում անդեայքըս Լաբանու գեղագունիմք նորանշան
Մուտք մեր ի սմա սևազգեստեալ է տիպ հնդկաց արաբեան
60 Ելք մեր ազնիւ բոսորատիպ ըստ բարբառոյ Յսայեան:

Հոյք երամից հոգեղինաց քե պարառեալ միաբան
Ձնոր նուագ մարգարէին բարբառէին համաբան,
Այսօր է օր՝ զոր արար տէր մեզ հոգեզուարթ խնդութեան
Եկայք զտօն տանն Արամայ կատարեսցուք միաբան:

Ձմեռն էանց գարունդ ազնիւ էանց և անց փոշանման,
Ի բռնել քո ի տիրել քո ամենիշխան ինքնիշխան,
Ուստի ահա հոգւոյս քնար շարժեալ սիրով ի սէր քո,
Երբ առաւօտդ իմոյս կենաց ելեր փառօք ի փառս քո:

Ղողեաց յանտառս յորչ իւր հաղբից բանսարկուն չար և դաժան,
70 Էին բախել ուռամբ ոսկեայ զխաւարին չար իշխան,
Ընդէր մխեն մտաց գործիք թէ որպէս էր տեսիլն այն,
Յոր գունդագունդ սասանեցաւ սանդարամետն անդնդեան:

Ճրագ ճշմարիտ օրհնաբանեալ յաշտանակի սրբութեան,
Եգար ի լոյս կենաց յաջոյն խաւարելոցս փրկութեան
Ընդէ՞ր գրուանք խաւարայարկ ամբարձցին միւս քեզ խափան,
Ուր մատն էին է կառավար հզօր բազկաւ զօրութեանց

Մածեալդ լեառն ըստ մարգարէին և մարգարիտ տէրունեան,
 Ի բով սիրոյ ի փորձ յուսոյ մաքրագարդեալ սուրբ խորան,
 Դուք զի՞նչ կարծէք լերինք հպարտք առբերելով շաղփաղփի բան:
 80 Սա՛ որ կնքաւ տեառն Աստուծոյ հաստատեցաւ անսասան:

Յաջ և յահեակ են տարածեալ գմբէթք ահեղ խաչանման,
 Յարմար ձևով, մաքրաքանդակք ի ցոյց փառաց արամեան
 Մի աղաւնի, մի կատարեալ է սա միայն ցանկալի,
 Ոչ գոյ որում արատ ինչ բիծ ըստ երգողին առածեան:

Նարդոսատիպ ներ կենցաղոյս նկարագրեալ սուրբ նշան,
 Առ որ լրումն է համայնից փափագողացս փրկութեան,
 Ե՛լ ոտնեա՛ զծիրանիս հեթանոսաց վաղեմնեան,
 Որ ցիր ցնորիցեն առ աշօք տեսանողիդ զամենայն:

**ՄՈՒՏ ՅԱՅԿԱՅ Ի ՅԱՅԱՍՏԱՆ
 ԵՒ ԱՐԱՅԱԻՐՔ ԵՐԵՒԱԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐԱ
 Ի ԺԱՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՈՐ Ի 1826 ԱՄԻՆ**
 (հատված)

1 «Մտանեմ աստ իբր ի նորոգ
 Ինձ տեսարան սպառնալի.
 Ոչ տեսանեմ աստ ես ո՛չ զոք,
 Որ ինձ ծանօթ՝ իցէ նախնի:

Հսեմ զորոտ՝ ի հեռուստէ,
 Որ դղրդէ զՀայաստան:
 Թէ մերձենամ, կասիմ յահէ,
 Յոր տիեզերք կան ի դողման:

Այլակերպեալ համայն բնութիւն՝
 10 Զդէմս արձակեն խորդատեսակ:
 Զի՞նչ այս դարուց փոփոխութիւն,
 Ո՛չ գայ միտս, ոչ յիշատակ:

ՀԱՅԿ

Հայաստան անդ ի կռիւ տանի
 Շրջապատեալ յամէն կուռէ.
 Թշնամիք են, թէ ընտանի,
 Աչք իմ անզոր ոչ նշմարէ:

ՈՐԴԻՔ

Թշնամիք քո վաղուց ի չիք
 Դարձեալ՝ կորեան, անոյշ մեր Հայր.
 Այս բարերար Ռուսիայ որդիք

Եկին բերել մեզ նոր այս դար:

ՀԱՅԿ

Ոո՞ւսք... Ո՞վ են, յո՞ր աշխարհէ,
 130 Յոր սերնդոց, կամ յո՞ր տոհմէ.
 Ասացէ՛ք ինձ, ո՞րդիք Հայկայ,
 Ինձ այդ անուն օտար հնչէ:

ՈՐԴԻՔ

Ի հիւսիսոյ՝ խաչագարդեալ՝
 Եկին փրկել զաշխարհ, զազգ մեր.
 Րիւրիկայ որդիք օրհնեալ,
 Տիեզերաց աւետաբեր:

ՀԱՅԿ

Դի՛քն օրհնեսցեն զայդ բարերար
 150 Խնամածու մեր և պաշտպան.
 Դիքն հատուցեն անհատաբար
 Զայդ ճիգն օրհնեալ դոցա և ջան:

Բարերարեա՛ երկինք առատ՝
 Յայս անտրիտուր շնորհ երախտեաց,
 Զոր վայելէ իմ Արարատ՝
 Հզօր ազգացս յանխնայ բարեաց:

Հանգի՛ր ի ծոց երանութեան՝	Վարդափթիթ եղիցին դաշտք,
Հանգի՛ր զուա՛րթ փո՛շի Հայկայ.	Ուր շնորհամուտքդ յայց ելանեն.
Ի վախճանի զորդիսդ ահա՛	Դոցա ժառանգ՝ որդիք իմ հաշտք.
160 Տեսին աչք քո յազատութեան:	Դոքօք նոցա աւուրք անցցեն:

ՀԱՉԱՐԱՓԵՇԷՆ (հատված)

310 Մեր զոչաղ տղերքն իրանց դուշմանին
Կանչեցին, սուփրի գլխին նստացրին.
Իրանք քեֆ արին, նրանց քեֆ շհանց տվին:
Հենց հազարփեշէն որ մեջ չըբերին,
Մատաղ գառի պես մեր եվրոպացին
Առավ՝ մուրազով պաչեց, դրեց բերնին:
«Սուրբ հազարփեշէն՝ զորությունդ շատ ա.
Մեր բալն, մեր կոնցերտն, մեր տանցն ո՛չինչ ա:
Ով Կախեթու սուրբ բաժակի համն,
Խմբու, տկճորի ու կպրի ջութամն
320 Զի տեսել, նա հեշ մարդի հեսաբում
Զի՛ ըլիլ բնավ բոլոր աշխարքումն:
Քնելիս, զարթնելիս՝ թե ժամ գնալիս,
Ընչանք քո համը չառնենք, չխմենք,
Թող աստուծո մոտը սկերես մտնենք:
Մեկ միրկիտանի դուքան տեսնելիս,
Մեկ պուճախում կպրի հոտը առնելիս՝
Փող էլ չունենանք, գլխներս ծախենք,
Գլուխն մերը չըլի, սերթուկն գրավ դնենք,
Մտնենք քո տաճարն, ռումբիդ համբուրենք.
330 Շատ անգամ մոտիդ վեր ընկնինք, քնենք:
Թո՛ղ վրաստանցին քեզ կպրում ածի,
Քեզ անլվա ոտով կոխի, կխշորի.
Քեզ ճաշակելիս՝ էլ գլուխը ձեռին
Ման գա, չըշմի քո քաղցր հոտով.
Հինգ թունգի խմի, բեղերն սրբելով՝
Էլի դուս գա լուրջ ու պարծենալով
Հազար տեղ ասի. «էս օր խմեցի
Հինգ թունգի, կուզեմ բայց խմեմ էլի.
Ինձ համար գինին, Քռի ջուրն մեկ ա,
340 Ինձ համար որ նա կրակ էլ դառնա,
Էլի չի՛ կարող մեկ խեր, կամ շառ տա,
Հազար էլ խմեմ, էլի կորցնիլ չեմ
Իմ ուշս ու խելքս, իմ բանս կանեմ:
Էլի տկճորը մոտիս կունենամ,
Քեֆ կանեմ ու իմ հոգսը կը հոգամ»:

«Զէ՛, սուրբ ռումբի՛ սուրբ հազարփեշա,
 Ձեր համն առնողը պետք է քնած մնա:
 Հազար օր բարձից գլուխ չվերցնի,
 Ձեր էշխին, քեֆին նա մատաղ ըլի.
 350 Յիսուսն էլ ընկնի, ձնուսն էլ թաղվի,
 էլի ձեր էշխը, ձեր սէրն ու հրաշքը
 Միտք բերելիս՝ երազով ընկնի,
 Գնա երկինքը, յերկիրը եդ գա.
 Ձեր արևի ձենն ածի ու խնդա:
 Օթում էլ ուտի, ձեր գլխովն երգվի,
 Դեռ հաց չկերած, ձեր անունն հիշի,
 Ձեզ փորը ածի, որ բանն հաջողի»:
 էս ա, որ հմիկ մեր ամեն բանը
 Փոխվել ա, ամա մեր գինու ջանը
 360 Դեռ կպրում մնում, զոռը բանացնում.
 Որ հազարփեշա ու տկճոր, կուլա
 էլի մնացել են էնպես միշտ թագա:
 Ով ասես՝ մեզ միշտ հարբա է գալիս,
 Մեր ոմբու ձենը հենց իմանալիս,
 Բարեկամ դառնում, մեզ ախպեր ըլում,
 Մեզ պատիվ տալիս, մեզ քոմակ անում:
 Ասացե՛ք տղերք՝ դուք ալլահիերդի,
 Յաղշի՛ օլ, ուռա՛, կամ զգրավի.
 Բոն ժուրն, գուտն տաղն բանի պետքը չի՛.
 370 Աստված՝ օր, արև ոմբու շինողին,
 Աստված մեր հազարփեշի սարքողին
 Մինը հազար անի, գերեզմանն օրհնի՛:
 Նրա մեռած հոգին միշտ լուսավորի՛.
 Ու մեզ էլ պահի, որ մեր Կախեթու
 Բաժակի զադրը միշտ իմանանք, ու
 Միշտ հազար բերնով, ու հազար ձեռով
 Հազարփեշէն բռնած՝ հազար օր ասենք
 Աստված Կախեթը շեն պահի, հաստատ.
 Նա է մեզ տալիս ուրախ սիրտ, զվաթ:
 380 Աստված նրա բունյաթն միշտ հազար տարի
 Ղայիմ, զադըմի անպակաս անի:
 Հազար ձեռքով մեզ հազար փորձանքից,
 Հազար շառից, շոից մեզ ազատ պահի՛:
 Տղե՛րք՝ ձեր մինը միշտ հազար ըլի:
 Ուտե՛նք, քեֆ անենք, հո հազար տարի
 Մենք չենք ապրելու էս փուլ աշխարքումն:
 Սաղ ըլիք, ուրախ՝ հավասարական.
 Մեր մեռած ու սաղ ըմբրով կշտանան:

Բայաթիներ (բայաթի նշանակում է «բեյթեր», որ արաբերեն բառ է, հայերեն թարգմանությամբ՝ «տուն»։ Բեյթի երկու տողի միջև սովորաբար լինում է դադար)։

Երկնքի՛ կանաչ կարմիր.
Ա՛յ սիրուն կանաչ կարմիր.
Լեռդս ու թռքս շորացել են,
Սար ու ձոր կանաչ կարմիր։

Սիրտս պատկեր չի, քաշեմ,
Քե՛զ տամ, ինձ էլ չմաշեմ,
Միս աս, թուր էլ խփում ես,
Ի՞նչ անեմ, ա՛խ չի քաշեմ։

Ման եմ գալիս, մութն է մութ,
Քեզ չեմ գտնում, ա՛յ անգութ.
Արեգակն էլ որ բացվի,
Իմ սիրտս հո մութն է մութ։

Սիրտս կաթել աս արին,
Քո մարմինն եմ, քո արին,
Եդ արի մեկ, աչքով տես,
Թե սիրելուդ ի՞նչ արին։

Տար էդ հավին՝ ա՛յ ուրուր,
Աշխարհքս դանակ աս ու սուր։
Զոռ մարդի թուրն աս կտրում,
Խեղճն ո՞ւր կորչի, ա՛խ՝ ո՞ւր, ո՞ւր։

Ինձանից՝ դու ձե՛ռք քաշիր,
Կուզես, հոգիս առ, քաշվիր,
Մահիս գիրը գրվել աս,
Դո՛ւ էլ արի՛, ձեռք քաշիր։

Անի, Անի, ա՛խ, Անի,
Քանդողիդ տունը քանդվի,
Քեզ, որ ազգը չպահեց,
Մեկ լաց անողն ի՞նչ անի։

Ծարավ աղբրի, ա՛խ, ակը.
Մեր կանաչ բաղի տակը։
Միտքդ բե՛ր ու ինձ հիշի՛ր,
Խավարեց աչքիս ակը։

ՊԱՐԱՊ ՎԱԽՏԻ ԽԱՂԱԼԻՔ

1841

(հատված)

Հառաջարան

Շատ անգամ պարապ ժամանակս միտք էի անում, էնպես մեկ բան գրեմ, որ մեր խալխի սրտովն ըլի, բայց չէի գիտում թե ինչ լեզվով գրեմ։ Մեր գրաբար լեզուն անգին է, նմանը չունի, ինչքան լեզու էլ որ գիտեմ, մեկն էլա էն համը, էն քաղցրությունը, էն ճոխությունը չունի. բայց մեր վատ բախտիցը հազարիցը մեկը չի հասկանում, ինչ պետք է արած։ Երանի էն սհաթին, որ մեր ազգը քիչ քիչ կարողանա էս կորած գանձը գտնիլ, ու իր լեզուն սովորիլ, իմանալ։ Բայց ով չի գիտի, որ սրան շատ ժամանակ կուզի ու մինչև էն ժամանակը մնալ, ո՞վ գիտի, մարդ սա՞ղ կմնա, թե չէ։

Էս մտածելով ուզում էի, որ գրած բանս ամեն մարդ հասկանա, ու էնդուր համար աշխարհաբար գրեցի։ Թող գիտուն մարդիքը ինձանից չնեղանան, նրանք շատ գիրք են կարդում, իրենց սիրտը մխիթարում. Ամա հասարակ մարդը մեկն էլա չունի, որ նա էլ նրանով իր պարապ վախտը՝ ժամանակն ացկացնի։

Շատ մարդ է գանգատ անում, թե մեր խալխը գիրք կարդալ, ուսումն չի սիրում. ախր ի՞նչպես սիրի մարդ, որ զորությունը չի հասկանում։ Կարելի է,

ես սխալվում եմ, բայց բնական է, մարդ միշտ էն բանը կսիրի, որ իր սրտովն ըլի: Եվրոպացոց մոզիկեն շատ հիանալի է, խոսք չունիմ, ամա մեր սազն ու զուռնեն մեր ականջին ավելի ա դիր գալիս, չունքի էրեսությունից էնդուր ենք սովոր:

Շատ բաներ էսպես գրել, հազիր էի արել աշխարհաբար, բայց էլի սիրտ չէի անում, որ լիս քցեմ: Վախենում էի, թե ժամանակս, փողս կորչի, գիրքս էլ մեկ տեղ թողումը վեր ընկած մնա, փթի: Բարեկամ մարդիք որ վախտ վախտ տեսան, խորհուրդ տվին ինձ, թե շատ լավ կըլի, որ տպիլ տամ: Իրավ՝ թե որ մուրազս տեղ հասնի ու գրածս ազգին դիր գա, որքան բախտավոր կըլիմ: Էն ժամանակը ջանք կանեմ, որ դհա լավ բան գրեմ, թող էս առաջին էսպես ըլի: ...Թե գիտուն, խելոք մարդիք ինձ պախարակեն, դու էլա ինձ պահիր՝ սիրելի ազգ, չունքի իմ ուզածս էն ա, որ քեզ ծառայեմ, քեզ իմ կյանքս տամ, քանի շունչս բերնումս ա:

ԷՍ ԳՐՔԻ ՃԱՄՓԻ ԽՐԱՏԸ

Գնա՛, իմ խեղճ գիրք՝ գնա՛ մարդամեջ.
Գլուխդ քաշ քցի՛ր, մի՛ նեղանար հեշ,
Անկաջդ փակի՛ր, սիրտդ լեն բռնի՛ր,
Ինչ ասեն, խոսին, տա՛ր ու համբերի՛ր...

ԵՐԿԱԹԱԿԵՐ ՄՈՒԿՆ ՈՒ ԱՂՔԱՏ ՀԱՐՈՒՍՏԸ

Փո՛ղն ա բան տեսնում էս մեր աշխարքումն:
Գեղըցու խոսք ա, հո ես չեմ ասում,
Բայց խի՛ստ հէսաբի,
Ով բանը չափի:

Մահն էկավ դուռը մեկ հարուստ մարդի,
Խեղճն ուներ հենց մեկ բեղովլաթ որդի:
Կանչեց նրան մոտն, խելք դրեց գլխին.
«Գիտեմ, որ ասեց՝ իմ դատած մալին
Ղադրը չե՛ս անիլ, կուտես, կմարսես.
Վերջն դռնեդուռ հաց պետք է ուզես:
Արի՛, խրատըս գետինն մի՛ քցիր,
Երբ էս օրին դու հասնիս, գոմն մտի՛ր,
Պարանը քցի՛ր էն մեծ սնի արանքն,
Կախվի՛ր, ու խեղդվի՛ր, թե ատես քո կյանքն»: –
Շաբաթ չըքաշեց, որ հերը թաղեց.
Մեկ մարդ աշխարքումս էլ նա չըթողեց:
Սազանդար ասես, դմբակ ու դայրա.
Էլ դափ ու զուռնա, չմընաց, մոյդա,

Բարեկամներին գլխին հավաքած,
 Փորի հետն ընկավ, քեֆ արեց, ցնծաց:
 էս անիրավներն էլ էնպես էին
 Նրա ղուղը քամել ու նըստել ուսին
 Օրը հազար անգամ գլխովը երդվում,
 Ու անուշ խոսքով հետն էլ լավ եղում,
 Որ հենց էր կարծում էն ողորմելին,
 Թե ի՛ր ձեռին ա նրանց սուրբ հոգին. –
 Բայց ո՞ւմ չի էսպես փորի բարեկամ
 Ռաստ էկել՝ որ նոր ես բանը շուռ տամ:
 Հենց դանը հատավ, ջաղացն էլ կանգնեց,
 Ով էլ հաց ուներ, իր դարդը քաշեց:
 Փորի տակն ընկավ հենց ջուլ ու փալանն,
 էլ ո՞վ էր գիժ՝ որ մոտիկ գա նրան:
 Բարեկամները տաշտաքերանքն էլ
 Որ լավ մարսեցին, պարկը թափ տվին,
 Տիկը մզեցին, ջանը հանեցին,
 Բերանն ու միրուք թամուզ սրբեցին,
 Խաչակնքելով ղըրաղ քաշվեցին,
 Ձեռը լվացին:
 Ո՛չ թե բարով տալ, կամ կշտովն անցնիլ
 Նրանք լալաղ չէին անում, կամ խոսիլ:
 Մեկ բան ասելիս էլ հռհռում էին,
 Ծափ տալիս, խնդում, ծաղր անում խղճին:
 Մեկ օր էլ տեսան, մաշիքը ծակ էր.
 Մյուս շորերն հո ձեռից ընկել էր:
 Որ չասեց՝ թէ մուկն ա մաշիքն ծակել,
 Գելը կատաղեց, էնպես ծաղր անիլ՝
 Քա՛րը կը պատռեր, ի՞նչ թե նըրա սիրտը,
 Որ էլ տեղ չուներ, ծածկի իր դարդը:
 Դանակն ոսկոռին էկել էր, հասել
 Մեկ անուն ուներ, էն էլ նա կոտրել:
 Հոր տըված Խրատն իսկույն միտքն ընկավ,
 Սիրտն արնով լիքը հենց որ տուն էկավ.
 Մեկ թոզ վեր առավ ու գոմը վազեց,
 Հոր հոգին հիշեց, իր օրն անիծեց,
 էլ հոգի, հավատ ի՞նչ միտքը կըգար,
 Որ մեղա ասեր, յա իր մեղքը լար:
 Թոկի ծերը որ նա չի՛ բարձրացրեց,
 Գերանի արանքն ուժով որ խրեց,
 Հանկարծ մեկ տոբրակ էնպես շըրխկաց
 Առաջին, որ աչքն վրեն մնաց սառած,
 Ոսկի էր մեջը լիքն ու պինդ կապած.
 Ո՞ւմ էն հաղաղին պատահի հանկարծ

էսպես բան, որ խելքն էլ վրբեն մնա,
 Նոր հոգի չառնի, նոր սիրտ չըստանա:
 Բարի հոր միտքը նա նոր իմացավ,
 Վեր առավ փողը, հետը տուն տարավ:
 Օրեց օր էլ եղ ոտն ու գլուխն դրզեց,
 Բարեկամների տուտն էլ եղ բացվեց:
 Բայց էն շատ վաղ էր, որ էջը կաղ էր,
 էս մահվան գին էր, իշտահի բան չէր:
 Նոր շենացածը մկան հիշատակը
 Մըտքումն պահելով, ու իր առակը.
 Մեկ օր էլ նրանց եղ ղոնաղ արեց,
 Հազար բաբաթ բան պատրաստիլ տվեց:
 Որ կերան, խմեցին, քեֆներն չաղացավ,
 «Պատվելի իշխանք՝ բերանն բաց արավ,
 Աշխարքումս հրաշք շատ է պատահել
 Բայց Աստծու խաթեր՝ ինձ՝ խնդրեմ ասել,
 Ո՞վ է լըսել թե անիրավ մուկը
 Թողած հավի միսն, շաքարն ու ձուկը,
 Երկաթի խոփի կեսը էնպես կըրծի,
 Որ տեսնողի աչքն բաց մընա, սառչի»: –
 – «Կըլի, շատ կըլի, Ա՛ղա»՝ ձեն տվին
 Նրանք հազար տեղից, խոսքը ղորդեցին: –
 «Երկաթ ու մո՞ւկը»: – Տղե՛րք՝ դուս էկե՛ք,
 Մուկը որ մաշիք կարող չի ծակիլ,
 Նա ի՞նչպես կարաց երկաթը ծամիլ»: –
 Դուռը փակած էր, տղերքը կանգնած,
 Կետի, դագանակ ձեռներին բըռնած:
 Դորդ ա, կերած հացն նա հարամ արեց,
 Որ հալալ տեղ չէր, խիստ շատ լավ արեց,
 Հիմիկ մարդիք որ իրանց խերն ուզեն,
 էսպես բարեկամ չուզեն, ռադ անեն,
 Քանի՞ էսպես ճաշ պետք է պատրաստած,
 Քանըսի՞ մաշիքն առաջը դրած:
 Քանի փող ունիս, մուկդ երկաթ կուտի,
 Ձեռդ պակսելիս՝ մաշկիդ չի՛ դիպչի:

ՀԱՅԱԿԵՐ ՓԵՇԸ

Անիրավ աշխարքն՝ ախր ո՞վ չգիտի,
 Որ լավ շորին միշտ գըլուխ վեր բերի:

Մեկ սարում, չղում մեծացած օմքին,
 Որ դեռ չէր խաբար աշխարքի բանին,

էկավ մեկ քաղաք, շունքի հարուստ էր,
 Տեսավ ամեն մարդ որ զարդարված էր,
 Ինքն էլ սկսեց խասից, ղուժաշից
 Մեկ ձեռք շոր կարիլ, ու ոսկու թելից
 Յախեն էլ կարիլ: Տեսնողի աչքը
 Հետը գնում էր, ու նրա փառքը
 էնպես մեծացավ, որ մեծ ու պատիկ
 Ո՛չ ցերեկն էին տալիս նրան մարդիք
 Ո՛չ գիշերն հանգիստ, ու տանը թողում:
 Հացի կանչում նրան, իրար ձեռից խլում:
 Չունքի փալանը նոր էր ու թագա,
 Ո՛վ չէր տալ պատիվ նրան համեշտ:
 Նա լսել էր, որ քաղաքի մարդը
 Հացի բոռ կըլի, ու էս մոհրաթը
 Որ տեսավ, մտքումն խիստ շատ զարմացավ:
 Հրեշտակ են նրանք, էնպես, իմացավ:
 Քիչ էր մնացել, իր էլած խելքն էլ
 Տանիլ տա. ջեբն հո՛ւ վաղուց դարդակվել:
 Շուտով զգաստացավ, խելքը ժողովեց,
 «Մեկ փորձեմ սըրանց», մտքումը ասեց,
 Ու շորը փոխեց:
 Քիչ քիչ գդակի փոստն դուս էկավ ծերիցը,
 Մաշկի տակն էլ կախ մնացել կրճնկիցը:
 Չուխի հո՛ւ ամեն մեկ թևն ու յախեն
 էնպես գզգզվել, քըձըձվել ամեն,
 Որ ուսերն ու լաշն բաց էին մնացել:
 Հազար կարկատան քամակին կըպել:
 էլ ո՛վ էր գիժը, որ հաց տար նրան,
 Բարի լիս տալն էլ ամոթ էր իրան:
 էս փորձն որ տեսավ, խելքը տեղն էկավ,
 Քիչ քիչ ոտ ու գլուխ նորեց, զուգվեցավ,
 Տեսնողն անկաշի տակը քորելով,
 Ուսերն քաշելով, քուցին անելով,
 Տեսավ նրա աչքը որ լիս ա էկել,
 Սկսեց սուփրեն նորեն բաց անել:
 Ինչ տուն որ նրան սըֆթա կանչեցին,
 Հետն էլ շատ ղոնաղ, մեծ մարդիք կային:
 Սուփրեն որ նրանք բաց արին, նստեցին,
 Հաց ու կերակուր առաջներն դրին:
 Ամենն էլ իր ձեռն ամանին տվեց,
 Փորը հո վաղ էր նրանց անում վեց վեց:
 Աման ու բերան ճամփեն բաց արին.
 Մեր նոր ղոնաղին հըլա մտիկ չարին:
 Քանի շիլափլավն տաք տաք էր դրած,
 Տոմեն, խաշամեն, որ դեռ չէր էկած,

Հանկարծ մեկի աչքն ընկավ նրբա վրա.
Տեսավ որ փեշն է ձեռին բռնել նա,
Ամանի պոնկին դընում ու ասում,
«Փեշ` հաց կե՛ր, քեֆով, ի՞նչ ես վախենում,
Քեզ են էս պատիվն տալիս էս մարդիք,
Ինձ հո չեն սիրում էս շատ պատվելիք:
Կե՛ր ու գլուխդ ա՛ռ, փախչինք սրանցից:
Թե չէ՝ տըված հացն կառնին մեզանից,
Դու որ կտրատվիս, ոչինչ դարդ չունիմ,
Ես կմնամ ցխումն, էստուց ես փախչիմ.
Մարդին մարդ շինողն որ շորն է էլած,
Գնա՛նք մեր սարը, անիծվի էս հացն»:

ԾԱՌԵՐՆ ՈՒ ԿԱՅԻՆԸ

Ծառերն որ մեշումն խիստ շատ զվիրն էկան
Կացնի ձեռիցը, ու էլ չիմացան,
Ի՞նչ անեն, իրանց գլուխը պահեն,
Խորհուրդ արին, մեկ ճար իրանց անեն:
«Կացինն ի՞նչ զատ ա, որ մեզ քյար անի»,
Ձեն տվեց նրանց` մեկը ծառերի:
«Մենք որ կոթ չտանք, կացինը կարա՞
Մեզ վնաս տա, կամ հեշ մեզ մոտանա»:
Թո՛ղ իմացողը ինքը իմանա,
Ու նհախ տեղը կացնի կոթ չտա:
Թե չէ սկիզբը իրան կկտրի,
Հետո փոշմանիլն բանի պետքը չի՛:

ԱՌԱՍՊԵԼՔ ԺԱՆԴ ՓՈԻՇԸ

Փըշին հարցըրին` թե ի՞նչ խեր ունիս,
Որ քարվանի բեռն մոտովդ անցնելիս,
Էլ բուրդ ու բամբակ դու չես հարցնում,
Միշտ քաշում, պոկում, բեռն խարաբ անում,
«Խերն ի՞նչ եմ անում», պատասխան տվեց
Անիծած փուշը ու գլուխը ցցեց:
«Խեր ուզեցողը` խեր էլ պետք է տա,
Իմ սրտի ուզածն էս չի՛ մեկն էլ ա:
Էնդով ա հենց իմ սիրտըս հովանում,
Որ ուրշի՛ տունն եմ ես էսպես քանդում»:
- Էսպես տուն քանդող փշեր խիստ շատ կան.
Երանի՛ նըրանց մեկ օր կրակին տան:

ՖՈՐԹՆ ՈՒ ԽՈՉԸ

Կով ու խոզ մեկ մարդ իր թավլեն արած
 Կովին դարման, էլ՝ չէ՛ր ածում առաջին:
 Խոզին թեփ, գարի տալիս, չաղացնում:
 Ֆորթն էս անիրավ գործքը որ տեսավ,
 Մորը գանգատվեց ու մեկ օր ասավ:
 «Ախրը կաթն ու եղ, մածունն էլ հետը
 Հո մեզանից ա ստանում մարդը,
 էս ի՛նչպես բան ա, մեր միսն էլ ուտում,
 էլի էս խոզին ընդունում, սիրում» –
 Համբերի՛ր՝ որդի՛, վերջը կըտեսնիս»,
 Մերն ասեց նրբան, «ու լսիր խոսքիս,
 Մարդն էն բարեսիրտ կենդանուցը չի՛,
 Որ նըհախ տեղը լավություն անի:
 Դըրա հեսաբը մեկ օր կպահանջեն,
 Թող մեզ խոտ տան ու մեզ մըտիկ չանեն» –
 Մեկ օր էլ ֆորթի ջանը դող ընկավ,
 Որ լսեց դռանն՝ ինչ ճղղոց էկավ:
 «էս ի՛նչ խաբար է», մորը հարցրեց: –
 «Գարո՛ւ հեսաբն է», – նա պատասխանեց:
 Թո՛ղ անոշ թիքին մարդ հե՛չ չի խաբվի,
 Քըթից կհանեն, ինչ օր որ ըլի:

ԷՇՆ ՈՒ ՇՈՒՆԸ

Ամառվա էն շատ շոք ժամանակին
 Խեղճ իշի մեկը իր բեռի տակին
 Կանգնել էր անսաս մեկ մեծ մեյդանում,
 Քիթ ու պոռնկը քաշ՝ խոր միտք էր անում:
 Չար ճանճերն էլ հենց վախտ էին ճարել,
 էլ պոչ ու անկաջ նրանք չէին թողել,
 Ուր հասնում էին, կըծում, ցավացնում,
 Իշի դարդերը դըհա շատացնում:
 Մեկ շուն էն կողմիցն՝ շրվաք տեղն ընկած,
 Իշի շարչարանքն տեսավ ու ասաց,
 Ա՛յ ողորմելի՛ քեզ ո՞վ էր ասում,
 Որ յախեզ ձեռ տաս ու մընաս բալում:
 էն գլուխն ու անկաջն, էն ձենն ու գոռալն,
 Որ դուք ունեք, ու էն սիրուն ման գալն,
 Թագավորի գուք լայաղ կըլեիք,
 էդ շունն ու ցավը դուք տանիլ չէիք,
 Թե մեկ դանգի չափ խելք ունենայիք,
 Ձեր գլուխն ձեռի տակ չըքըցեի՛ք:
 Մարդի առաջին քանի որ կուչ գաս,
 Գլխիդ կընստի, թե լավ իմանաս:

ԲԱՐԴԻՆ (ԶԻՆԱՐԻՆ) ՈՒ ՎԱՉԸ

Բարդին մեր վազին ղնամիշ արեց:
 «Ի՞նչ ես կուշ է կել»: – Նա նրան ասեց.
 «Ես էլ որ չըլիմ, ի՞նչ կըլի քո բանն,
 Քեզ որ իմ տակիս շվաք տեղ չտամ:
 Ինձանով որ դու չգաս, փաթուկիս,
 Ի՞նչ կըլի քո հալն, էլ ի՞նչպես կապրիս:
 Բարակ քամին էլ հոգիդ կհանի,
 էդպես սև օրը՝ Աստված տա՝ չըլի:
 Ինձ մտիկ արա՛, տե՛ս, ո՛ւր եմ հասել,
 Ինձ պես բոյ արա՛, որ ամեն մարդ էլ
 Մտիկ անելիս քեզ՝ խելքը գնա,
 Շլինք ծռելով՝ ո՛վ պատիվ կտա:
 Ոչ ցից ա ինձ պետք, ո՛չ գերան, ձողի,
 Մեկ տուտս գետնումն, մեկը երկնքի
 Ամպի, անձրևի, քամու առաջին:
 Ճխկներս վեր քաշած, որ սուր ու կացին
 Ջի հասնի, դիպչի իմ միջքին, ծերին:
 Բայց ձեր խեղճ սոյը հենց դուս է գալիս,
 Շուտով շլինքը կախ անում, թեքվում,
 Ոտի տակ ընկնում, մեկ հով դիպչելիս,
 Գետնին չոքըչոք դես ու դեն ընկնում:
 Ափսո՛ս էդ պտղին, որ դուք եք տալիս,
 Մեզ է՛դ սազ կգար, էս բարձր ծերիս»: –
 – «Ի՞նչ եմ անում ես՝ հաստ քոքն ու բոյը,
 Շատ բարձրանանք էլ՝ էլի մեր սոյը
 է՛ն սիրտը չունի, գլուխ բարձրացնի»,
 Պատասխան տվեց վազը սիրելի:
 «Ո՛ւր թողանք մեր քաղցր պտուղն ու ճուխկը,
 էլ ո՛վ կբանա մարդի տխուր միտքը:
 էլ ո՛վ էն ազնիվ, էն սուրբ բաժակը
 Կտա, որ հիշեն մեռլի հիշատակը:
 Որ մենք էլ ուզենք՝ մեր պատվի խաթեր
 Քեզ պես բարձրացնել տերև ու ճխկներ:
 Ղորդ ա՛ քեզանով մենք փաթաթվում ենք:
 Բազի անգամ ու շվաքդ տեսնում ենք:
 Բաս է՛ն էլ, ասա՛ որ մեր բարի տերը
 Չունենա էսքան մեր տված խերը,
 Քեզ մեկ օր էլա՛ բաղում չի պահիլ:
 Լավ չի՞ բա՛րեկամ՝ էսպես զրից անիլ:
 Ինձ որ պահում են, փորում տակս, ջրում,
 Ի՞նչքան ա քեզ խեր սրանից հասնում:
 Ինչքան սիրտդ ուզի, էնքան բարձրացի՛ր,
 Մի՛ հպարտանար, մեր ղաղրն իմացի՛ր

Մենք էլ որ պտուղ չտանք քեզ նման,
 Մեր նյութն ու ղվաթը չկորցնենք էսքան,
 Ո՛չ կրկնանանք, ո՛չ կըցածանանք,
 Ո՛չ կբարակինք, ու կհաստանանք:
 Բանից վախեցողն ու փորի գերին
 էդպես կգիրանան, երկինքն կհասնին»:-
 Երկար բոլիցը, ու հաստ մեջքիցը
 Ի՞նչ խեղդու կգա, կամ մեծ գլխիցը:
 Պտղատու մարդը ազնիվ վազի նման
 Պետք է խոնարհի, որ լինի պիտան:
 Բայց ա՛խ՝ բարդի մարդն մեկ շվաք տալիս՝
 Յա բաղի վախտ էլ քիչ մոտանալիս,
 էնպես է կարծում, թե իր պահածն ա
 Երկիր ու աշխարք: Ու գոռոզանա:

ԹՈՒՐԹԻ ԱՂՋԻԿԸ

(Չորուկյուն կրոնի)

(հատված)

Ամառն էկել էր, սիրտս էլի մթնել: Տարվան ո՛չ մեկ ժամանակը էսքան
 ինձ չի տանջում, ինչպես ամառը: Ձմեռվան ցուրտը, բուքը, սառը եղանակը,
 չանգը՝ դորդ ա՛ն ծանր են մարդի համար, բայց հենց արևը մեկ քաղցրը աչքով
 որ մտիկ չանում, բոլոր տխրությունը, բոլոր մեր սրտի մթությունը երկնքի
 հետ պարզում, անց ա կենում, - ու ո՞վ չգիտի՝ որ ցուրտը մարդի մարմի-
 նը պնդացնում, զորացնում ա: Ո՞վ չգիտի, թե ո՞րքան հիանալի ա աշխարհը,
 ի՞նչպես ա մարդիս հոգին քաշում, վերացնում, զվարթացնում, երբ գարնան
 զովարար հովը փչում, սար ու ձոր իրանց մահվան քնիցը վեր կացնում, ձին
 ու սառից հալցնում...

- Ձեր խաչին դուրբան՝ ա՛յ Հայ քրիստոնյա, ձեր ժամի հողին երեսս մա-
 տաղ՝ այ անծանոթ դարիբ,- գեջդանգեջ սկսեց իմ ցավալից աղչիկը, իմ սի-
 րուն թուրքի աղչիկը, գլխին տալ, գոռալ, ծնկին վեր հատիլ, ասիլ. - Ա՛խ՝ էն
 ի՞նչ բերան էր, որ ձեզ օրհնեց, որ էդպես ազգ ունենաք, էդպես հավատ,
 էդպես եկեղեցի, էդպես սուրբ օրենք: Հենց մե՞զ էր Աստված իր աչքիցը
 քցել, իր սրտիցը հանել, մեզ անիծել, որ էնպես օրենք ունենանք, էնպես
 հավատի ծառայենք, որ ո՛չ ծնող ա հարցնում, ո՛չ որդի, ո՛չ սեր, ո՛չ կարգ, ո՛չ
 աղոթք, ո՛չ պսակ: Անա՛մ ջան, անամ (մեր) երաբ որ որդիդ կրակումն էրվում
 ա, փոթոթվում, երաբ որ դժոխքն ամեն սհաթ շանգերը քցած, ինձ ուզում ա
 տանի, ուտի, փչացնի, դու էլ իմանո՞ւմ ես, քո սուրբ, քո ազիզ երեսին դուր-
 բան: Տունդ աչքիս առաջին, տեղդ տասը գազ հեռու՝ բայց ա՛խ՝ վա՛յ... գա-
 զան հեր ա Աստված ինձ ռաստ բերել, որ ո՛չ սիրտ ունի, ո՛չ գութ: Հայվանն
 իր ճուտին սիրում, պահում ա, նրա ցավը քաշում, նա ինձ էստեղ ա բանդը,
 կրակը գցել, էրում, տանջում, քեզ էդտեղ՝ տանից, տեղից հեռացրած՝ դուս
 արած՝ իմ կարոտովս քե՛զ մաշում, խորովում, քո ազիզ սիրովն իմ սիրտս

անշեջ բոցի մեջը քցել՝ սպանում: Քո տան դռնիցը դու ես ինձ մտիկ տալիս, քեզ ու քեզ կտրատում, էս խարաբեցը ես եմ քո շվաքին նայում, նվաղում, օրը հազար անգամ դժոխք ու անդունդ մտնում, մաշվում, էլ եղ դուս գալիս, մղկտում, զղլթում: Դուռդ գամ, դու չե՛ս ինձ մոտ թողալ, հարևաններդ կտեսնեն, դու գաս ինձ մոտ սար ու ձոր բերան կառնեն եղ կասեն ու մեր անգո՛ւթ հերը, մեր անօրեն դահիճը թե իմանա, քո արինը ինձ կներկի, իմ մարմինը քեզ կդառնա գերեզման: Ընչի՛, ընչի՛ ինձ աշխար բերիր, ինձ կյանք տվիր, որ իմ կյանքն էլ էսպես խավարի, քո արևն էլ: Ո՛չ երկիրքն ա մեր ձենը լսում, ո՛չ երկիրը մեր առաջին ճաքում, ո՛չ հրեշտակ մեր հոգին առնում, ո՛չ սատանա մեր տուն ու տեղը կրակ տալիս, ո՞ւր գնամ, որ քեզ մոռանամ, ո՞ւր ըլիս, որ ինձ չերևիս, ո՞ր աշխարքում, ո՞ր պուճախում: Թե չունինք, թռչինք, սար ու ձոր ընկնինք, թո՛ւր չունինք, որ մեր սիրտը մենք ճոթենք, վեր ածենք, վե՛ր ածենք, որ մեր արինակեր հոր աչքը մեկ օր կշտանա, մեկ օր չար սիրտը հովանա, մեր սև օրը վերջանա, նրա սև հոգին դինջանա: Դանակը կոխեմ ջիգյարս՝ անա ջան, բաս մեկ ա՛խ էլա չքաշես, մեկ ձեն էլա չտաս, ո՞նց մտնիմ հողը, ո՞նց թաղեմ իմ գլուխը: Հե՛ր, հե՛ր՝ ո՛ր չար սհաթին արևի լիսն աչքիդ ընկավ, շունչդ էս աշխարքի օդի հոտն առավ, որ էդպես ջիգյարդ քարացավ, սատանեն էկավ, սրտումդ բուն դրեց, քո սիրտը դժոխք դառավ, քո միտքը անշեջ կրակ, որ ո՛չ մոր սուք ա իմանում, ցավում, ո՛չ որդու կսկիծ, արտասունք տեսնում, սիրտը մրմնջում:

...Հայ քրիստոնյա, քո հավատին, քո անումին դուրբան, քո խաչը, քո սուրբ հավատն ա քեզ պահել, մեկի հալբաթ մեկ սառը ջուր ես տվել, որ նրա խերը առաջդ ա էկել, թե չէ քունն էր թուրը, քո կյանքն էր թվանքը: Գնա՛, հեռացի՛ր՝ թե քո արևը, քո Աստվածը, քո սո՛ւրբ հավատը, իմ էրված օրն ու ումբը կսիրես, «թե» իմ մեկ սհաթ ումբը քո աչքին քաղցր ա: Գնա՛, հեռացի՛ր. Թո՛ղ՝ էս հողը, էս խարաբեն, էս գյուղխանեն ըլին իմ գերեզմանը, իմ պահարանը, իմ դժոխքը, իմ տանջանքը: Հալբաթ մեկ օր էլա մեկն ու մեկը կքանդվի, ինձ տակով կանի: Հերս շարասիրտ ա, անգու՛թ անողորմ, վրես չի՛ լար: Մերս հեռու, տանից դուս արած, օլքից, ալամից, դովումդարդաշից դեն քցած՝ որ վրես սուք անի: Իմ սուքը՝ ես պետք է անեմ, իմ հողը՝ ես պետք է տամ գլխիս, իմ մարմինը՝ ես պետք է թաղեմ, կորչիմ, ֆորեմ, պրծնիմ: Ինձ ո՞վ արեց չարա, որ դու անես, դու ա՛յ աստվածասեր հայ, քո դնին մասաբին դուրբան, քրիստոնյա հայ:

Մոլլա, ախունդ ինձ չօգնեցին, Մուշտեիդ, դուրան, իմամ, իսլամ ինձ ճար չարին, էլ ալամ մեջ ընկան, իմ հերս չսեց, մորիցս ինձ գրկեց: Հերըմերս գլխիս, ես եթիմ, անտեր, անճար, անքոմակ, սոված, ծարավ, որ օրենքն ու հավատը մարդի սիրտը չկապեն, որ Աստված ու մեչիդ նրան չար ճամփից եղ չբերեն, որ Աստծու տված սերը, Աստծո դրած սիրտը մարդ ու կնիկ չկապեն, հեր ու որդի իրարից հանեն, մերը որդու համար տանջվի, մեկ հուլքմ չունենան, չթողան, հերն իր ձեռովը իր տունը քանդի, իր դուռը շարի, քյաբո՛վ, դուրանով առած կողակիցը՝ էլ եղբաց թողա, էլ եղ անհաց, անջուր, չիփ չփլաղ տանից, տեղից դուս անի, օրվան հացին կարոտ սար ու չոլ քցի, ու նրանից բերած, նրա կաթնով մեծացրած որդին, նրա դառը քրտնքով պահած ապրացրած, ջրից, կրակից դռչին, գրկին թափած, պրծացրած զավակը՝ գլխին տա, ձեռիցը խլի, ու երեսն երեսի հետ էլա, լեզուն լեզվի հետ էլա՝

տեսնիր, խոսալ չթողա, վա՛յ էսպես աշխարքը քանդվի, էսպես կաթը հարամ ըլի, էսպես կյանքն ու օրը փուշ ըլի, էսպես օրենքն մարդի ու Աստուծո առաջին պարտական, էսպես հողն անիծած՝ սատանայի փայ. էլ ի՞նչ կարող ես դու ինձ անիլ, ա՛յ քո էկած ճամփին, քո ստեղծող Աստծուն, քեզ պահող, մեծացնող օրենքին, հավատին ղուրբան: Սիրտդ ցավում ա, գիտեմ, չունքի քեզ էլ ա մեր բերել, քեզ էլ ա հեր՝ որդի ձեն տվել, քեզ էլ՝ քիր ու ախպեր սիրել, գրկել, գլխի վրա, դռնին դրել, կպցրել. Հաց չի՛ ինձ հարկավոր, որ ուզեմ, տաս, ջրի չեմ հասրաթ, փողի չի՛ սիրտս փափագում, զառ ղումաշ ունենամ էս սհաթին կէրեմ, կկտրատեմ, գանձ ոսկի ունե «նամ», ջուրը կածեմ, հարամուն կտամ, թախտ, ամարաթում նստացնեն՝ կրակ կտամ, ինձ էլ հետը կէրեմ, իմ մորն եմ կարոտ, իմ ծնողին հասրաթ, աչքս նրա ճամփին ա, սիրտս նրան թամարզու, տունն ոտիս տակին, ձենն անկաջումս, ա՛խն ու վախը հենց բռնիր լսում եմ, ցերեկը չեմ կարում ոտի, ղշի ձենիցը իմանալ, գիշերն եմ լիսնակի տակին՝ անկաջ դնում, լսում, ինձ էստեղ սպանում, նրան էստեղ մորթում, հոգին առնում: Ա՛խր՝ որ գառը, անբան գառը իր մոր եղևիցը միա, բղղա, օձի ճուտը իր մոր քամակիցը սողա, հավի ձագը մոր ձենը լսելիս ծվծվա, լվլվա, գլուխը թևի տակը դնի, յա կտուցը կտցին, մերը կրխա, ձագը ճխա, մերը քուշուշ, ձագը մունջ մունջ, հետը խաղա, հետը ճվա, բաս ինձ մե՞ր չի բերել, բաս ես կա՞թով չեմ մեծացել, բաս ինձ չե՞ն գրկել, սիրել, որ սիրտս շտրաքի, լերդս չճաքի, աչքս չմաշվի, շունչս չքաշվի լերդս չնվաղի, թոքս չգաղվի, ա՛յ էդ լիս երեսիդ, քո լիս հավատին ղուրբան...

Քո լիս հավատին, քո արդար կրոնին, որ ընչանք հորնըմոր սիրտը չի՛ կապում, թագը չի՛ դնում, ընչանք սերը չի՛ փորձում, կարմիրը չի կապում, ընչանք սուրբ տաճարը չի՛ թողնում, մինչև նրանց բնությունն ա քննում, իմանում, ընչանք հերնըմերը չեն՝ զավակաց թագն ու պսակն օրհնում, քահանան չի՛ ձեռը դնում, ընչանք աջը չեն հարսի ու փեսի իրար մեջ դնում, խաչը չեն գլխներին դնում, ընչանք մահը չի՛ գալիս, հոգին չի բաժանվում, մարմինը դինջանում, հողն ու գերեզմանը իրանց տվածը, Աստված ու հրեշտակ իրանց պահ դրած ամանաթը տանում, ո՛չ հասրաթը պակսում, ո՛չ մուրազը, ո՛չ սերը, ո՛չ տերը, ո՛չ հերը, ո՛չ մերը: Ո՛չ կրակը, ո՛չ ջուրը, ո՛չ բոցը, ո՛չ ցողը, ո՛չ դաշտը, ո՛չ պտուղը, ո՛չ սարը, ո՛չ ծաղիկը, ո՛չ ամպը, ո՛չ անձրևը: Ա՛խ՝ օրհնվի՛, օրհնվի էն բերանը, որ ձեզ օրհնեց, էն սուրբ միտքը՝ որ ձեր օրենքը մտածեց, ձեզ՝ կրոն տվեց: Ա՛խ՝ աշխարքումն որ էս բախտն ունիք, երկնքումը ի՞նչ տեղ կունենաք, մարդի միջին, մարդի սրտով որ էսպես եք իրար սիրում, իրար ընդունում, հրեշտակաց միջին, հրեշտակի սրտով, հրեշտակի սիրով՝ ի՞նչքան մեծ չափտի ըլիլ ձեր փառքը, ձեր կյանքը, ձեր մխիթարությունը, ձեր ուրախությունը, ձեր սուրբ կրոնին ու հավատին ես եսիր դառնամ:

– Որ գնամ մուշտեիդի ոտներն ընկնիմ, որ գնամ գլուխս ծեծելով հորդ ճտովն ընկնիմ, չոքիմ, ոտը համբուրեմ, կանգնիմ, երեսը՝ ա՛յ իմ հրեշտակ, իմ արդար հոգի, իմ ա՛չք, իմ լիս, որ հոգիս կրակ քցեցիր, լերդս դուս ճոթ-ռեցիր, բաս ինձ չե՞ն լսիլ, որ ես հայ քրիստոնյա տեղովս էսքան ցավում եմ, մղկտում, իրանք իրանց արնին ոտի տակ են տալիս, կրակը քցում իրանց միսը՝ սաղսաղ խորովում, բաս ինձ չե՞ն լսիլ, չե՞ն հետս մրմնջալ, չե՞ն հետս մղկտալ, գալ, բարշիլ, քո աչքը սրբիլ քո սիրտն առնիլ՝ էդ արդար սրտիդ ստեղծողին ղուրբան,՝ էրված, լցված սիրտս ու բերանս գեջղանգեջ բաց արի

ու մնացի՝ էն արևի էրած, էն առտասնքով մաշված, չուռումիշ էլած երեսին, էն թուխ թուխ աչքերին, էն դալամով քաշած ունքերին, էն խոռոփոթ ընկած ճակատին, էն ոսկեթել մագերին, էն լուսաթաթախ պատկերին, էն երկնանման տեսուն, էն կախ ընկած գլխին, էն ծեծված, ջարդված, արինակոլոլ, արտասվաթաթախ դոշին ու բզին՝ հոգիս երկնքումն, աչքս վրեն սառած, մեռած, կանգնած, չորացած, փետացած, ու քար ու հող փուշ դառան, աչքումս ցցվեցին, սուր դառան, ինձ կտրատեցին, դժոխք դառան, ինձ ուզում էին ուտիլ: Որ մեր հավատիցը չլի մարդ, պետք է չսիրե՞նք, հետը չցավի՞նք...

– Ձէ՛, չէ՛, վա՛յ իմ օրիս, արևիս, գնա՛, հեռացի՛ր, վա՛յ, վա՛յ, Աստված դու ինձ ազատի: Ալլահ, դու ինձ պրծացրո՛ւ, քո ձեռն ինձ պահի, էն ո՞վ ա գալիս, վա՛յ վա՛յ... Թե հե՛րս ըլի... Ի՞նչ կանեմ... Ի՞նչ... Ի՞նչ... գնա՛... գնա՛... քո գլուխդ էլա պրծացրո՛ւ... վա՛յ քո օրին, քո ջիվան արևին, մահդ առաջիդ ա – էլի կանգնե՞լ ես... գնա՛, գնա՛... – Ասեց ու ա՛խ... էն օրը գնա, ո՛չ եդ գա... ինչ որ ես տեսա... դուռը վրես հետ արեց: Ասիացու սիրտն ինձ հայտնի էր, չունքի ես էլ եմ ասիացի, վրես թուր չկար, ըլեր էլ, յա ես պտի մեռնեի, յա իմ դիմացի մարդը: Ո՞վ մեկ բարաքյալլա կասեր, ո՞վ իմ մուրազս տեղ հասցներ, մեռնելու հետ վաղուց էի բարեկամացել հաշտվել: Իմ սրտիս էրողն էլ նեքսկիցը՝ Աստված, երկինք, սուրբ, մարգարե, հավատ, օրենք մեջ բերում, որ գլուխս առնիմ կորչիմ: Էկողը մոտանում էր, սիրտս մղկտում, իմ լերդս տրորողն առաջիս տրորվում, գետինը ոտիս տակին դողում, արին էի տվել, նրան հո չէի պրծացնիլ, ազատիլ: Էլի մուշտեիդի, ախունդի, էլի հոր, բարեկամի ոտներ գնամ ընկնիմ, բալքի մեկ ճար անեմ, էսպես մնալով, գլուխս մահու տալով ի՞նչ կշինեմ, միտք արի, գլուխս թափ տվի, աչքս տեղն էկավ, խելքս իմ գլուխս: Մեկ ա՛խ քաշեցի, դոշիս խփեցի ու արինն աչքս առած, մուխը քիթ ու բերանս լիքը, ձորն ընկա, սարնդդուս նի էլա: Բայց ա՛խ էն գնալն էր, որ գնացի՛ էլ ո՛չ ախունդ կարաց կորածս գտնիլ, ո՛չ մուշտեիդ, ո՛չ թուրք, ո՛չ հայ: Երկինքն ես գնացել, հոգիդ լիս կտրի, ա՛յ տարաբախտ հոգի, մորդ ծոցը մտար, հանգստացի՛ր, դինջացի՛ր: Սուր քո սիրտը մտավ, էն ձեռը չորանա, դու հո քո մուրազն առար: Թե սաղ ես դեռ հյա, ու սարեսար քցած, որ տեղդ չիմանամ, ա՛խ ի՞նչ կըլեր, մեկ անունդ էլա լսել էի, մեկ ազգդ իմացել, որ քո ցավն հիշելիս անունդ էլ տայի, որ հավանայի: Ես քո պատկերը, էն աննման պատկերը, ես քո էն ցողանման արտասունքը, էն երկնքին՝ սաղիքյան տված, ընծայած հոգիդ՝ չե՛մ մոռանալ, չե՛մ ուրանալ: Թո՛ղ իմ հավատն ինձ պատժի, թո՛ղ՝ իմ օրենքն ինձ հալածի, տանջի, քո ազգի գյուղխանեն՝ քանի շունչս վրես ա, լեզուս բերնումս, հյա շատ կգամ ուխտ, հյա շատ անգամ կգամ էն արդար հողը տեսնիմ, էն քանդված խարաբեն մտնիմ, որտեղ քո ծունկն էր չոքել, քո արտասունքը թափում, քո շունչը դուս գալիս, քո աչքը լալիս: Էստեղ շտեսանք էլ իրար, երկնքումը հո՛ Աստված մեզ վրա չի՛ բարկանալ, էն բարեգուլթ Աստվածը, որ իր աչքի առաջին իր որդիքը՝ իրար տեսնին, իրար փաթաթվին – հոգին անմեղ ա, երկինքը սուրբ – աղչիկ ու տղա, թուրք ու հայ, ո՞վ էն միտքը կունենա – որ սրբություն չլի սրտի, որ սրբություն չլի կամքը: Մեր չար կամքը հողին ա, հողն ա մեզ խաբում, էս չար հողը, էս չար աշխարքը, մեր հրեշտականման Աստուծո պատկեր հոգին Աստծունը: Էնտեղ էլ հավատ, օրենք չեն հարցնիլ, գործք կհարցնեն, արքայությունումը տեղ շատ, Աստուծո թագավորությունումը՝ այվան օթախ շատ:

Հալբաթ մեկ պուճախէլ մե՛զ կընկնի, մեկ քյուզա էլ մե՛զ շվաք կանի, մեկ ծաղիկ էլ մե՛զ իր հոտը կտա, թե չէ՝ դժոխքը հո կա ու կա: Դրախտը ամեն մարդ ա ուզում, ու չի՝ դրախտի ճամփի հետ գնում: Թո՛ղ Աստված քո խաթեր ինձ դժոխքը տանի, թե էնպես իմ մեղացս բարկանա: Գերեզմանս քեզ մոտ չըլի, դժոխքումն էլ հո չե՛ն հարցնիլ չե՛ն ջոկիլ: Ամեն շար, ինչ ազգ էլ որ ըլի, էնտեղ պտի գա՝ ես էլ թող էնտեղ գնամ, թաք ըլի քեզ տեսնիմ, քեզ գտնիմ՝ որ սիրտս հետդ տարար՝ ա՛յ իմ տարաբախտ անմեղ, անտեր, անօգնական, իմ սիրեկան, իմ սրտի էրող, իմ լերդս՝ չորացնող աղչիկ հեզիկ, հոգի բարի:

Կրոն, կրոն, որ ռամիկը՝ անունդ չիմանալով, քեզ հավատ ու օրենք ա ձեն տալիս, քեզ դին ու մասաք կանչում, դեռ ո՛ւր էր մարդը, որ քո լիսը արեգակի հետ էր խառնվել, քո շոխքը աստղերի հետ. քո զորությունը երկինքն էր շարժում, պահում, քո սերը երկրին խոտ ու ծաղիկ, ծառ ու պտուղ, քար ու հող, օդ ու ջուր տալիս, կենդանացնում, որ տարաբախտ հողածինը իր կարոտ աչքը էս խոր ձորումը բանար, իր ստեղծող Արարչի հրաշքը տեսներ, զարմանար, նրան շտեսներ, թուլանար: Երբ տկար աղամորդին՝ չորս կողմը օձ ու կարիճ, թույն ու լեղի, հուր ու սուր, գլխավերեւ ամպ ու կայծակ, աստղ ու լուսին աչքովն ընկներ, վերանար, ձեռովն ընկներ, հիանար, յա սարսափեր ու դողար, երբ խոտ ու ծաղիկ, թուփ ու տերեւ, հոտ ու համ նրա աչքն առներ, բերանն զմայլեր, քիթն առներ, հոգին մխիթարվեր, նրանց տվողին, նրանց ստեղծողին՝ ուզեր, չճանաչեր, խնդրեր, չգտներ, ու աչքը ծով դառած, երեսը հողի երեսին դրած՝ չոքեր, աղաչեր, լար ու պաղատեր, ողբար, գովաբաներ, սքար, օրհնաբաներ: Դո՛ւ, դու ծնունդ աստվածային, հրեշտակ անմարմին, հո՛ւր երկնային, դո՛ւ էիր որ նրա սիրտը զարթեցնում էիր, նրա խոր գլուխը բարձրացնում, նրա թուլ ձեռքը զորացնում, նրա սասանահար, վշտահար հոգին մխիթարում, պնդացնում, ու բերնիցը շունչը, հոգուցը օրհնություն ու գոհություն՝ արեգականլուսի հետ, ծաղկըների հոտի հետ, թռչնոց երգի, եղանակի հետ՝ տանում Արարչի մոտ, որ նրա քաղցր աչքը, նրա հայրագործով խնամքը՝ ո՛չ մեր երկրիցը պակսի, ո՛չ մեր գլխիցը, ո՛չ մեր հանդիցը, ո՛չ մեր տանիցը: Ա՛խ երկինքն էր մեր տաճարը, երկիրը մեր ժամատունը, արեգակն ու լուսին՝ մեր ջահ ու լապտեր, աստղերը՝ մեր կանթեղ ու մոմ, երկրի հոտը, մեր բերնի շունչը՝ մեր խունկն ու կնդրուկը, ա՛խ է՛ն, է՛ն ժամանակը ի՞նչպես էր ջերմ մարդի սիրտը, ի՞նչպես արդար նրա միտքը, ի՞նչպես պարզ նրա լեզուն ու խոսքը: Քար էր պաշտում մարդը Աստուծո տեղ, փետի էր երկրպագություն տալիս, արեգակն էր իր Արարիչը շինել, թե լուսնյակը, որ իրան լիս էին տալիս. կրակը, թե կայծակը, որ մեկը ոտի տակին էր էրում, մեկը գլխավերեւին, քամուն էր ումուղ դրել, թե ջրին, աստղերին, թե ամպին, ծովին, թե գետին, Աստված էր կանչում՝ թե Ալլահ, Բուդա, թե Բրամա, Լամա, թե Նոհովա, որ իր հորը գտնի, ոտը համբուրի, իր ստեղծողի տեղն իմանա, նրան փառաբանություն տա, դո՛ւ, դու էիր նրա սրտի դրդողը, աչքը բաց անողը, միտքը հորդորողը, երեսը դարը դուս քաշողը՝ որ գա հասրաթ, հասրաթ ման գա, որդին իր հոր սիրովն էրվի, մաշվի, բայց շտեսնի, չհովանա, ու իր տկար մտքումն չհպարտանա թե ինքն էլ կարաց էնքան բարձրանալ, որ իր ստեղծող հոր տեղն իմացավ, էնքան վերացավ, որ երկնքի տուտն ու տակը գտավ, բոլոր աստղ ու արեգակ քննեց, իմացավ, էլ երկիրը իրան պետքը չի, երկինքը պետք է թռչի, որ միշտ

իր հոր հետ ըլի, իր հոր ձեռի տակին, նրա աչքի առաջին, ու երկիրը մնա անզարդ, անապատ, չոլ ու դարդակ: Անբան անասունքն էլ, անլեզու քարերն էլ շունչ առան, գլուխ բարձրացրին, որ նրանց էլ լեզու տաս, նրանց էլ հոգի, միտք, որ իրանց ստեղծողին փառաբանեն, բայց դու երեսդ ծածկեցիր, մարդի փայն էիր, մարդի մեջն էկար, հորը սիրտ տվիր, մորը ջիգյար, քիր ու ախպոր, որդու, զավակի, ազգական, բարեկամի աչքին արտասունք, բերնին բարբառ, լեզվին՝ խոսք, սրտին սեր, ա՛խ սեր, որ երկնքին նայեն, Արարչին սիրեն, երկրին նայեն, ստեղծողին սիրեն, ու էս մաքուր, էս աստվածային սիրովը վառված՝ իրանց նմանին սիրեն, նրա բարին կամենան:

Բայց մարդն, ա՛խ՝ մարդն էստոնք բոլոր, քե՛զ, քե՛զ, սուրբ հոգիդ թողեց, որը կրակով էրեց իր նմանին, որը թրով կոտորեց, որը ջրով խեղդեց, որը կախ տվեց, որին անիծեց, որին նզովեց: Քո՛, ա՛խ քո՛ խաթեր՝ շունչդ աստվածային բարեկամությունը հեռացավ, սերը վերջացավ, թշնամությունն արմատացավ, ատելությունը զորացավ. Բայց ա՛խ, ա՛խ, ե՛րբ էս մեր աչքի կապը կարճակվի, ե՛րբ էս մեր կույր, խավար մտքի փարդեն կպատռվի, որ էլի քեզ ճանաչենք, քեզ սիրենք, քեզ մեր մեջը բերենք, մենք քո գիրկը գանք, որ էլի իրար սիրենք, իրար ընդունինք, ու ինչպես մեկ հոր որդի, երկրումն մեկ սիրտ, մեկ հոգի, մեկ միտք, մեկ տեղ, մեկ գերեզման ունենանք, ինչպես երկնքումը, որ ետ առաջ պտի գանք, պտի գանք, բայց վա՛յ մեզ, վա՛յ, թե պարզերես չըլինք ու լանք:

ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

(հատված)

Վեպի «Հառաջաբան»-ը հայ նոր գրականության զարգացման ծրագիրն է, որտեղ շարադրված են հիմնական սկզբունքները (աշխարհաբարի իրավունքի պաշտպանություն, գրականության նոր բովանդակության պահանջ, գրականության հերոսի ընտրության խնդիր), որոնք ուղենշային նշանակություն ունեն գրականության համար:

Սյուժեի համար հիմք են ծառայել 1826-28 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի իրադարձությունները, որի արդյունքում Արևելյան Հայաստանը միացավ Ռուսական կայսրությանը: Վեպում գործող հերոսների զգալի մասն իրական անձնավորություններ են: Վեպն ունի եռամաս կառուցվածք: Առաջին մասում Քանաքեռ գյուղում Բարեկենդանի տոնակատարության նկարագրությունն է, որ ընդհատվում է դրամատիկ իրադարձություններով. Աղասուն ընկերները հեռացնում են գյուղից:

Երկրորդ գլխում խոսվում է անցյալ և ներկա գրկանքներից: Մուսուլմանական մահառյալ տոնակարգությունը հակադրվում է քրիստոնեական Բարեկենդանի բարեկիրթ էությանը: Աղասին ընկերներով մասնակից է դառնում հերոսական արկածների՝ Խլղարաքիլիսայի կռիվը, Հասան խանի գերվելը, ապա նաև փախուստը և այլն: Այդ իրադարձությունները կատարվում են 1825-ին:

Երրորդ գլխում ներկայացվում են պարսկական տիրապետության վերջին մեկ-երկու տարիների դեպքերը, Երևանի բերդի գրավումը, Աղասու սպանությունը: «Ձանգի» հավելվածում խոսվում է Աղասու կնոջ՝ Նազլուի մահվան և երեսաներին ազգի խնամքին թողնելու մասին: Հրազդան գետը ներկայանում է ժողովրդի հավերժության խորհրդանիշ:

Հառաջաբան

Կրեսոս թագավորն Լիդացվոց, երբ Կյուրոս բոլոր աշխարքի տիրեց ու նրա երկիրն էլ առավ, կռվումը ղոնշուն, սիրելի, բարեկամ, զորապետ՝ նրան թողեց, ու էն անգին մարգարտի ու ջավահրե ամարաթներում մեծացած Կրեսոսը, որ իրանից բախտավոր աշխարքի երեսին էլ մարդ չէ՛ր համարում, ընկած մեկ պարսիկ զորականի առաջ, շունչը բերնին հասած՝ փախչում էր, որ իր գլուխն էլա պրծացնի, պարսիկը ետևիցը հասավ: Սուրը գլխին պսպղաց, աչքերը սևացավ, դեռ գլուխը չտված՝ հենց իմացավ, թե մահն, էն ա, հոգին առավ: Հենց ուզում էր, որ ի՛ր թուրը իր սիրտը կոխի, որ թշնամին իրան չսպանի, զորականը որ թուրը չի՛ բարձրացրեց, թագավորի միամոր որդին, որ հոր մահը չտեսավ առաջին, քսան տարվա փակ լեզուն իսկույն կապը կտրեց, բաց էլավ, ու քսան տարվա լուռ սիրտը իր առաջին ձենը տվեց.

– Անօրեն, էդ ո՞ւմ ես սպանում, քաշի՛ր թուրդ ետ, չե՞ս տեսնում, որ առաջիդ Կրեսոս ա, աշխարքի տե՞րն ա:

Զորականի ձեռները թուլացան. թագավորն իր գլուխն ազատեց, քսան տարեկան լալ (մունջ) որդին իր հորը պրծացրեց:

Էսքան տարի ողորմելի թագավորազն իր կյանքն անց էր կացրել, ո՛չ ծնողաց էնքան սերը, էնքան գուլթն ու փափազը, որ նրա ձենը մի լսեն, մի սիրտըները հովանա, ո՛չ էն փառքն ու մեծությունը, ո՛չ էն պատիվն ու իշխանությունը, ո՛չ էն գանձն ու հարստությունը, ո՛չ աշխարքիս սերն ու վայելչությունը, ո՛չ էնքան սիրեցյաց ու բարեկամաց սերն ու քաղցր զրիցը, ո՛չ ամպի ձենը, ո՛չ գետի ու թռչնոց էն անուշ եղանակը էնքան վախտ նրա սրտին է՛ն ներգործությունը չէին տվել, որ մեկ ծպտա էլա, ու իր հոր, իր ազիզ հոր մահը որ առաջին տեսավ, սիրտն էլ իր խուփը ետ քցեց, պապանձած լեզուն էլ իր կապը կտրեց, փակ բերանը իր կսկիծը հայտնեց, կարոտ, վերջին թելն ընկած հերը իր որդու ձենը լսեց, որ լսողի սիրտն էսօր էլ ա կրակ ընկնում, երբ մտածում ա, թե որդիական սերն էր, որ բնության դրած զնջիլը էսպես ջարդեց ու փշրեց:

Ո՛չ քսան, երեսուն տարուց ավելի ա, իմ ազիզ հե՛ր, իմ սիրելի ա՛զգ, որ սիրտս կրակ ա ընկել, էրվում, փոթոթվում ա. գիշեր-ցերեկ լացն ու սուգ իմ աչքիցս, ա՛խն ու ո՛խը իմ բերնիցս չի՛ պակսում, ա՛յ իմ արյունակից բարեկամք, որ մեկ միտքս ու մուրազս ձեզ պատմեի ու հետո հողը մտնեի: Ամեն օր գերեզմանս առաջիս տեսնում էի, ամեն սհաթ մահվան հրեղեն սուրը գլխիս պտտում էր, ամեն ըոպեի ձեր սիրտն ու դարդը հոգիս էրում, մաշում էր. լսում էի ձեր քաղցր ձենը, տեսնում էի ձեր սիրուն երեսը, իմանում էի ձեր ազնիվ միտքն ու կամքը, վայելում էի ձեր ազիզ սերն ու բարեկամությունը, մտածում էի ձեր կորցրած փառքն ու մեծությունը, մեր առաջին, է՛ն հիանալի թագավորաց, իշխանաց գործքն ու կյանքը, մեր Հայրենյաց, մեր սուրբ աշխարքի առաջվան սքանչելիքն ու հրաշքը, մեր ընտիր ազգի աննման բնությունը ու արած քաջությունները: Մասիս առաջիս էր կանգնած միշտ, որ մատով ցույց էր տալիս, թե ի՞նչ աշխարքի ծնունդ եմ ես. դրախտը մտքումս էր կենդանի, որ ինձ, երազում թե լուրջ, միշտ մեր երկրի անունն ու պատվականությունը իմ առաջս էր բերում. Հայկ, Վարդան, Տրդատ, Լուսավորիչ՝ քնած տեղս էլ ինձ ասում էին, որ ես իրա՛նց որդին եմ. Եվրոպա թե Ասիա՝ ինձ անդադար ձեն էին տալիս, թե Հայկա զավակն եմ ես, Նոյան՝

Թողը, էջմիածնա՝ որդին, դրախտի՝ բնակիչը. դաշտում թե ժամում, չուղում թե տան՝ էն քարերն էլ ուզում էին, որ սիրտս պոկեն, հանեն, ուրտեղ որ իմ ազգի ոտը կոխել ա ու էսօր էլ կոխում ա. շատ անգամ, մեկ հայ տեսնելիս, ուզում էի էլած շունչս էլ հանեմ, նրան տամ,՝ բայց, ա՛խ, լեզուս փա՛կ էր, աչքս՝ բա՛ց, բերանս՝ բռնա՛ծ, սիրտս՝ խո՛ր, ձեռս՝ պակա՛ս, լեզուս՝ կարճ. գանձ չունեի, որ գործով ցույց տայի ուզածս. անունս մեծ չէր, որ ասածս տեղ հասնի. մեր գրքերն էլ գրաբառ, մեր նոր լեզուն էլ՝ անպատիվ, որ սրտիս հասրաթը խոսքով հայտնեի. հրամայել չէ՛ի կարող, խնդրեի, աղաչեի էլ՝ լեզուս մարդ չէ՛ր իմանալ, շունքի ես էլ էի ուզում, որ ինձ վրա չծիծաղին, չասեն՝ կոպիտ ա, հիմար ա, որ քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն չգիտի, ես էլ էի ուզում, որ ասեն. «Օ՛հ, էնպես խորը, խրթին շարագրել գիտի, որ սատանեն էլ միջիցը մեկ բառ չի՛ կարող իմանալ, հասկանալ»։ Ես էլ էի ուզում, որ իմ գլուխս ցույց տամ, որ ինձ վրա զարմանան ու ինձ գովեն, թե հայերեն շատ խոր տեղակ եմ։ Ով մեկ լեզու գիտի, ես մեկ քանիսը գիտեմ. ի՞նչ գիրք ասես, որ չեմ սկսել թարգմանիլ ու կիսատ թողալ. ոտանավոր, շարագրություն հո՛, էնքան եմ գրաբառ գլխիցս դուս տվել, որ մեկ մեծ գիրք էլ է՛ն կդառնա։

Էս միջոցումը աստված ինձ մեկ քանի երեխեք էլ հասցրեց, որ պետք է կարդացնեի։ Սիրտս ուզում էր պատռի, որ էս էրեխեքանց ձեռքն էլ ինչ հայի գիրք տալիս էի, չէին հասկանում։ Ռուսի, նեմեցի, ֆրանցուզի լեզվումը ինչ բան որ կարդում էին, նրանց անմեղ հոգուն էլ էին էնպես բաները դիր գալիս։ Ուզում էի, շատ անգամ, մազերս պոկեմ, որ էս օտար լեզուքը ավելի էին սիրում, քանց մերը։ Բայց պատճառը շատ բնական էր. էն լեզվըներումը նրանք կարդում էին երևելի մարդկանց գործքերը, նրանց արածներն ու ասածները, նրանք կարդում էին է՛ն բաները, որ մարդի սիրտ կարող է գրավել, շունքի սրտի բաներ էին, ո՞վ չի՛ սիրիլ։ Ո՞վ չի՛ ուզիլ լսիլ թե սերը, բարեկամությունը, հայրենասիրությունը, ծնողը, զավակը, մահը, կռիվը ի՞նչ գատ են, բայց մեր լեզվումը թե էսպես բաներ ըլին, թող աչքս հանեն։ Էլ ընչո՞վ էրեխին քո լեզուն սիրիլ տաս։ Գեղըցու վրա ջալահիր ծախիր, հա՛, շատ լավ բան ա, ամա որ կարողություն չունի, մեկ կտոր ճաթի հետ էլ չի՛ փոխիլ քո տված անգին քարը։

Է՛ս հո էս. Եվրոպիումն էլ որ չէի կարդում բազի գրքերում, թե հայ ազգը պետք է որ սիրտ չի՛ ունեցած ըլի, որ էնքան բաները գլխովն անց են կացել, մեկ մարդ էլա չի՛ դուս էկել, որ մեկ սրտի բան գրի, ինչ կա՝ եկեղեցու վրա ա, աստծու ու սրբերի, բայց հեթանոս Հոմերի, Հորացի, Վիրգիլի, Սոֆոկլեսի գրքերը էրեխեքն էլ գլխատակներին ունեին, շունքի բոլոր աշխարհի բաներ են։ Թե ասեի՝ բոլոր եվրոպացիք են անխելք անհավատ, որ աստծու բանը թողած էսպես ծռտիմուտի բաների հետ էին ընկել, հիմարություն կըլեր։ Թե չէ, մեր նարեկը թողած՝ ախր ինչպե՞ս էին նրանք էն գրքերին հավանում։ Լավ գիտում էի, որ մեր ազգը էնպես չէր, ինչպես նրանք ասում էին, ամա ի՞նչ անես. անաղուն ջաղացի քարն էլ չի՛ պտիտ գալիս, ո՞ւմ ասես։

Միտք էի անում, որ թե կտրիճ մարդ ասես, մեր միջումը հազարավորն են էլել ու էսօր էլ կան. թե խելոք խոսք ասես, մեր պառավներն էլ հազարը գիտեն։ Թե աղ ու հաց ասես, սեր, բարեկամություն, քաջություն, երևելի անձինք ասես, մեր գեղըցոնց սիրտն էլ ա լիքը էսպես մտքերով։ Առակ, մասա-

լա, սուրսուր խոսքեր որ ուզենաս, հո էն հետին ռամիկ մարդը մեկի տեղակ հազարը կասի: Ախր ի՞նչ պետք էր արած, որ մեր սիրտն էլ ուրիշ ազգեր իմանային, մեզ էլ գովեին, մեր լեզուն էլ սիրեին, մնացել էի տարակուսած: Լավ գիտեի, որ թե օսմանցվի, թե ղզլբաշի երկրումը ինչքան էնպես երևելի, խելոք, հունարով մարդ են էլել, ինչքան խանի, շահի, սուլթանի դռներին սիրեկան աշըղ, լավ խաղ ասող, ոտանավոր շինող մարդ են էլել, շատը հայ ա էլել: Մենակ Քեշիշ օղլին, Քյոռ օղլին բավական են, որ ասածս սուտ չի՝ դուս գա: Թո՛ղ էսօր էլ մեկ մարդ Գրիգոր Թարխանովի հետ խոսա, նրա ասած խոսքերն, նրա էն ճարտար լեզուն, նրա էն հիանալի բոլն ու պատկերը, նրա հենց մեկ հունարը տեսնի, որ հարիր տեսակ զանազան մարդի ու ազգի լեզուն, շարժումը, նստիլ վեր կենալը էնպես ցույց կտա, որ քոռանամ, թե Եվրոպիո էն ընտիր թեատրներումն էլ տեսած ըլիմ, ու վարժատան երես հո իր օրումը, կարելի ա, էն ժամանակն ըլի տեսած, որ այբբենը մեր միջումը գաբով էին բռնում, գյուլլով վեր քցում, էն ժամանակը կիմանա, թե հայոց միջումը ի՞նչ հունար կա:

էսպես բաները մտածելով՝ օրս ու ումբրս մաշվել էր: Շատ անգամ ուզում էի իմ գլուխս մահու տամ: Չէի իմանում, թե սրա շարեն ի՞նչ կըլի: Թո՛ղ լսողը չհավատա, ամա էս ցավն էնպես էր սիրտս առել, որ շատ անգամ գժվածի պես ընկնում էի սար ու ձոր, ման գալիս, մտածում, էլ ետ սիրտս լիքը տուն գալիս: Հենց է՛ս էր պատճառը, որ մեկ օր էլ, ամառվան դաստուրի ժամ տնակին, աշակերտներս որ առավոտը թողի, ճաշիցը ետ ընկա էլի սարեսար: Ճարս կտրվեց, գնացի նեմեցի Կոլոնիեն, մեկ նեմեց բարեկամի մոտ. նրանք էլ ինձ վրա ցավելով՝ իրեք օր չթողին գամ քաղաքը: Բայց քաղաքումն իմ սիրելի աշակերտները ու ծանոթ-բարեկամք իմ սուգս վաղուց էին արել: Հենց իմացել էին, թե Քուռն եմ ընկել, չունքի ամեն առավոտ, րիգուն գնում էի, լողանում: էլի իմ, ի՛մ ազիզ, ի՛մ սիրելի աշակերտներն էին ընկել ետևիցս, որ բալքի մեկ բան էլա իմանան: Մեկ առավոտ փանջարումը նստած՝ էլի մտքիս հետ էի ընկել, որ նրանք առաջուկս անց կացան: Որ չտեսա նրանց, հոգիս տեղըհան էլավ: Իմ ու նրանց էն օրվան իրար տեսնիլը ո՞վ կարա պատմիլ. ով սիրտ ունի, ինքը կիմանա: Բալքի թե գերեզմանումը էս ձեր սերը մտքիցս գնա, ա՛յ իմ սիրելի՛, իմ ազի՛զ բարեկամք. թե չէ, որքան էս կապուտ երկինքը գլխիս ա, շունչս՝ բերանումս, ձե՛զ, ձե՛զ սուրբ պետք է համարեմ ինձ համար, ձեր արևի՛ն մեռնիմ:

Բայց ա՛խ, ե՞րբ ա երկինքը մեկ կերպի մնացել, որ մարդի սիրտը մնա: Հենց մի փոքր մտքիս արևը երևաց թե չէ, էլի սև-սև ամպերը գլխները բարձրացրին, էլի կայծակ ու որոտումն սրտումս մեյդան բաց արին: Զուրն ընկնիլ՝ էլ չէի կարող, չունքի աստուծո ահը մտքումս, անմեղ քոռվիս ձենը անկաջումս էր, սերն ու ծնողական գուլթը՝ ջիգյարումս. ես դիմախայի, էթըմին ո՞վ պահեր:

Բանը հենց էս էր, որ ասում էի մտքումս, թե նստիմ, ինչքան խելքս կբերի, մեր ազգին գովեմ, մեր երևելի մարդկանց արած քաջությունները պատմեմ, էլի մտածում էի, թե ո՞ւմ համար գրեմ, որ ազգը լեզուս չի հասկանալ: Թեկուզ ոսերեն, նեմեցերեն յա ֆրանցուզերեն գրած, թեկուզ գրաբառ, տասը՝ կըլի որ հասկանային, բայց հարիր հազարի համար՝ թեկուզ իմ գրածը, թեկուզ մեկ քամու ջաղաց: Ախր որ ազգը էն լեզվովը չի՛ խոսում, էն լեզուն

չի՛ հասկանում, սաքի հենց բերնիցդ էլ ոսկի վեր ածի՛ր, ո՞ւմ պետք է ասես: Ամեն մարդ իր սրտի խարջ բան կուզի: Քո ղաբլու փլավն ինձ ի՞նչ օգուտ, որ ես չե՛մ սիրում:

Ում հետ էլ որ խոսում էի, էն էին թանխա տալիս, թե մեր ազգը ուսումնասեր չի՛, կարդալը նրա համար գին չունի, բայց ես տեսնում էի, որ էս մեր կարդալ չսիրող ազգը Ռոպենսոնի պատմությունը, Պլնձե քաղաքի հիմար գիրքը ձեռնեձեռ էր ման ածում: Էս էլ լավ գիտեի, որ ինչ երևելի ազգեր կան, բոլորն էլ երկու լեզու ունին՝ հին ու նոր: Ախր թե լուսավորյալ լեզուն լավ ա, ու քարերն էլ պետք է տրաքին ու հասկանան, էլ տոնլուդ, նշան, պատիվ ո՞ւր են տալիս դիլբանդին: Էն լեզվագետ իմաստունը թո՛ղ գնա, կանգնի, գոռա, ջանը դուս գա, լսողը թո՛ղ ինքը հասկանա, լուսավորյալ գլուխն ափսոս չի՞, որ ցավի:

Միտք էի անում, որ գիժն էլ էս չի՛ անիլ: Էլի էսպես, մտքիս հետ ընկած՝ շատ անգամ որ ղոնաղ էի գնում յա քաղաքովն անց կենում, ուշ ու միտքս հավաքում էի, թե տեսնի՞մ խալխը խոսալիս, քեֆ անելիս ի՞նչ բանից ա ավելի հազ անում: Շատ անգամ տեսնում էի, որ մեյդանում, փողոցում մեկ քոռ աշըղի է՛նպես, են հայիլ-մայիլ մնացել ու կանգնել, անկաջ դնում, փող բաշխում նրան, որ բերնըների ջուրը գնում էր: Մեջլիս ու հարսանիք հո, առանց սազանդարի ե՞րբ հացը կուլ կերթար: Ասածները թուրքերեն էր, շատը մեկ բառ էլա չէ՛ր հասկանում, ամա լսողի, տեսնողի հոգին գնում էր դրախտը, ետ գալիս: Միտք արի, միտք արի, մեկ օր էլ ասեցի ինձ ու ինձ. արի՛, քո քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանություն ծալի՛ր, դրաղ դի՛ր ու մեկ աշըղ էլ դու դա՛ռ, ինչ կըլի, կըլի, խանչալիդ քարը հո վեր չի՞ ընկնիլ, զառ վարազդ հո չի՞ գնալ: Մեկ օր էլ դու վեր կընկնիս, կմեռնիս, մեկ ողորմի ասող էլ չե՛ս ունենալ:

Մեկ բարիկենդանի, աշակերտներս որ բաց թողի, սկսեցի, ինչ որ երեսուցությունիցս լսած կամ տեսած բան գիտեի, տակ ու գլուխ արի: Վերջը իմ ջիվան Աղասին միտս ընկավ, նրա հետ հարիր քաջ հայի տղերք էլ իրանց գլուխը բարձրացրին, ու ամենն էլ ուզում էին, որ իրանց ոտը գնամ: Մյուսները մեծ-մեծ մարդիկ էին, շատն էլ դեռ չլա սաղ-սալամաթ, փառք աստուծո, Աղասին՝ աղքատ ու մեռած, նրա սո՛ւրբ գերեզմանին ղուրբան: Ասեցի՝ կեղծավորություն չանեմ, նրան ընտրեցի: Սիրտս էկել էր, բերնիս հասել: Տեսնում էի, որ էլ հայի գիրք ձեռն առնող, էլ հայի լեզուն խոսող քիչ ա գտնվում: Մեկ ազգի պահողն էլ լեզուն ա ու հավատը, թե սրանց էլ կորցնենք, վա՛յն էկել ա մեր օրին: Հայոց լեզուն առաջիս փախչում էր կրեսոսի նման. երեսուն տարվա փակ բերանս Աղասին բաց արեց: Մեկ երես բան դեռ չէի գրել, որ իմ մանկական սիրելի բարեկամ ու ազնիվ հայազգի պարոն դոքտոր Աղաֆոն Սմբատյանը ներս մտավ: Ուզում էի թուղթս ծածկեմ, էլ չկարացի: Ինձ համար աստված էր նրան էն սհաթին ղրկել, նրա ջա՛նին մեռնիմ: Զոռ արեց, որ կարդամ. բարեկամիցը ի՞նչ պետք է թաքցրած: Սիրտս դողում էր կարդալիս. մտքումս ասում էի, թե հենց հմիկ, որդե որ ա, գլուխը կպտտի, ունքերը կկիտի մյուսների նման ու իմ ախմախությունս վրա մտքումն էլա հո կծիծաղի, որ երեսիս շասի: Բայց փիսը ես էի, որ նրա ազնվական հոգին դեռ լավ չէի ճանաչել: Վերջացնելիս, որ հենց էն ա, թուրն էկել էր, ոսկորին դեմ առել, որ չասեց՝ «Թե էդպես կշարունակեք, շատ հիանալի բան կդառնա»,

ուզում էի վրա թռչիմ, բերանը, է՛ն քաղցր բերանը համբուրեմ:

Նրա սուրբ բարեկամության եմ պարտական, որ մունջ լեզուս բաց արեց: Նա գնաց թե չէ, կրակը ջանս առավ: Սհաթի տասն էր առավոտի: Էլ հաց, կերակուր միտքս չէկան: Ճանճը առաջովս անց կենալիս ուզում էի սպանեմ, էնպես էի վառվել: Հայաստան հրեշտակի պես առաջիս կանգնել, ինձ թե էր տալիս: Ծնող, տուն, երեխայություն, ասած, լսած բաներ՝ էնպես էին կենդանացել, որ էլ աշխարհը միտքս չէ՛ր գալիս: Ինչ խուլ, կորած, մոլորած մտքեր ունեի, բոլոր բացվել, ետ էին եկել: Նոր էի իմանում, որ գրաբառ ու ուրիշ լեզվներ մինչև էն սհաթը միտքս փակել, բխովել էին: Ինչ որ ասում էի կամ գրում մինչև էն հադաղը, գողացած կամ հնարած բաներ էին, էնդուր համար հենց մեկ երես բան գրում էի թե չէ, յա քունս էր տանում, յա ձեռս բեզարում: Գիշերվան մինչև սհաթի հինգը ո՛չ հացի մտիկ արի, ո՛չ շալի. չիբուխն էր իմ կերակուրը, գրիլը՝ իմ հացը: Տանցոնց խնդրելուն, նեղանալուն, խռովելուն էլ չէ՛ի մտիկ անում: Երեսուն թաբաղեն, էն ա, լցվելով էր, որ բնությունը իր պարտքը պահանջեց, աչքերս գնաց: Սաղ գիշերը ինձ էնպես էր երևում, թե նստած գրում եմ. երանի՜ կրկեր ինձ, թե էն մտքերը ցերեկն էին միտս ընկել:

Սի՛րելի կարդացող, չնեղանաս, որ բանն էսքան երկարացրի: Էնդուր համար եմ էստոնք հիշում, որ իմանաս, թե ազգի սերը ի՞նչ լազաթ ունի, ի՞նչ զորություն: Էն առավոտը իմ դուշմանի տանը ո՛չ ետ գա, ինչ որ ես տեսա: Աչքս բաց եմ անում՝ իմ խեղճ, դարիբ գերմանացի կողակցի ձենն ա ընկնում անկաջս: Տեսնիմ, իմ միայնակ որդին դռին առած՝ էն արտասուներն ա վեր ածում, որ քարեր կմդկտան: Ծառա ու դարավաշ էլ մեկ պուճախում են փետացել, կանգնել, ինձ ցավելով մտիկ անում: Ո՛ւմ սիրտը էս սհաթին չէ՛ր ճաքիլ: Գժվածի պես վեր թռա, երեխիս եմ նայում. փառք աստուծո, սաղ ա. կողակցիս եմ աղաչում, սիրտը չի՛ կարում ետ բերիլ: Ի՞նչ էր պատահել, չէի իմանում:

– Անաստված, ինձ սպանեցիր հո, էս ի՞նչ բան բերիր գլխիս,– վերջապես լսեցի:

Ծառերն էլ մեկ կողմից են ինձ ղնամիշ անում: Վերջապես իմանամ, որ սաղ գիշերը անդադար դելն եմ տվել, գոռացել, ա՛խ քաշել, խոսացել, ու ինչ որ հարցրել են տանրցիք, միշտ էլ գերմաներեն ո՛չ, հայերեն պատասխան ավել ու հազար տեսակ վայրիվերո բան ասել, էլ ետ իմ կռիվն սկսել: Մինչև սհաթի ինը, էս հալումն ընկած՝ ես իմ քեֆն եմ արել, նրանք՝ իրանց սուգն, ու ինձանից ձեռք վերցրել: Էն առավոտը, սաղ շաբաթ ու ամիս, էսօր էլ մուրազս հենց էն ա էլել, որ գնամ, ընկնիմ մեկ իշխանի ոտք, ասեմ, ինձ մեկ կտոր հաց տա, ու ես՝ գիշերցերեկ ընկնիմ գեղեգեղ ու մեր ազգի արած բաները հավաքեմ, գրեմ:

Թո՛ղ ինձ այսուհետև տգետ կանչեն. լեզուս բաց ա էլել, ի՛մ ընտիր, ազիզ, ի՛մ սրտի սիրեկան ազգ: Թո՛ղ տրամաբանություն գիտեցողը իրան համբլարի համար գրի, ես՝ քո կորած, շվարած որդին, քեզ համար:

Ո՛վ թուր ունի, առաջ ի՛մ գլխիս խփի, ի՛մ սիրտս խրի, ապա թե ո՛չ՝ քանի բերնումս լեզու կա, փորումս՝ սիրտ, ես լեղապատառ ձեն կտամ.

– Էդ ո՛ւմ վրա եք թուր հանել, հայոց մեծ ազգին չե՞ք ճանաչում:

Թաք ըլի դո՛ւ, դո՛ւ, իմ պատվական ազգ, քո որդու արածը, քո որդու խակ լեզուն սիրես, ընդունիս, ինչպես հերը իր մանուկի կմկմալը, որ աշխարքի հետ չի՛ փոխիլ: Երբ որ կմեծանամ, խրթին լեզվով էլ կխոսանք: Աղասին քո

փոքր որդիին ա, սրանից դհա մեծ, դհա անվանիքը շատ ունիս. ինձ մի սիրտ տո՛ւր, արևիդ մատաղ գնամ, տե՛ս, թե ի՞նչ ձևով եմ գնում, նրանց բերում, առաջիդ կանգնացնում, որ դու էլ զարմանաս, թե էնպես որդիք ունեցողը աշխարքումն էլ ի՞նչ դարդ կանի: Ե՛րեսս ոտիդ տակը: Տո՛ւր էդ սուրբ ձեռդ էլ մի համբուրեմ, որ ինձ ներես, ու գնանք մեր սիրուն Աղասու մոտ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1

Բարիկենդան էր: Ձինն էկել, դիզվել, սար ու ձոր բռնել էր: Պարզըկա գիշերը է՛նպես էր գետինը սառցրել, որ ամեն մեկ ոտը կոխելիս հազար տեղից տրաքտրաքում, ճոճոռում, ճքճքում էր ու մարդի ջանը սրսռացնում, ձեն տալիս: Ամեն մեկ ծառի ճղքներից, ամեն մեկ տան բաշից հազար տեսակ սառցի լուլա, հազար տեսակ ձնի քուլա կախ էր էլել ու բիզ-բիզ իրար վրա սառել: Հենց գիտես՝ սար ու ձոր կամ նո՛ր էր ծաղկել, կամ նո՛ր ծերացել, մահվան դուռն ընկել՝ շունչն էր մնացել, որ տա ու աշխարքիս բարով մնա ասի: Ղուշ, գազան, անասուն, սողուն՝ որը փետացել, էստեղ-էնտեղ վեր էր ընկել, որն էլ վաղուց, ամսով առաջ բունը մտել, ձենը կտրել, պաշարը վայելում, գարնան գալուն սպասում: Գետերի, առվերի երեսները սառիցը մեկ գազ էկել, հաստացել, իրար վրա դիզվել, էնպես էր ջրի, աղբրի բերնին հուպ տվել, որ մոտըների կանգնողը միմիայն նրանց խուլ ձենն էր լսում, որ սառցի տակին տխուր, տրտում քլքլում էր ու էլ ետ էստեղ-էնտեղ կամաց-կամաց ձենը կտրում, պապանձվում, սառչում:

Արեգակը էս առավոտ որ գլուխը քնի տեղիցը ու աղոթարանիցը չի՛ բարձրացրեց ու աչքը աշխարքի վրա քցեց, շողքը սարերի գագաթին, դաշտերի գլխին է՛նպես էր պեծին տալիս, պսպղում, փայլում ու սառցի, ձնի հետ խաղում, ծիծաղում, կանաչ ու կարմրին տալիս, որ հենց իմանաս, թե ալմազ, զմռուխ, յախուժ ու հազար տեսակ-տեսակ անգին քարեր ըլեին դաշտերի, սարերի գլխին, երեսին, դոշին փռած: Սարերի սառը բուլքը, ձորերի դառնաշունչ քամին է՛նպես էր մեյդան բաց արել, գոռում, փչում, հոսան անում, ձնի թեփը իրար գլխով տալիս, որ ճամփորդի քիթ ու պոռունկը կպցնում, ճաքացնում, երեսը պատռում, գլխին, երեսին հազար անգամ խփում, աչք ու բերան լցնում, շատին կամ ձորերն էր քցում, խեղդում, կամ ձնումը թաղում, շունչը կտրում, կամ ոտ ու գլուխ փետացրած՝ ճամփից խուկում, սար ու շու՛ք քցում, խեղդում կամ քարեքար տալիս: Էսպես մեկ խիստ ձմեռվան օրի լիսն ու մուլթը որ բաժանվեցավ, ու աղոթարանը բաց էլավ, քանաքոցիք քնից վեր կացան, տան երդիկները բաց արին, երեսները լվացին, մեկ-երկու խաչ հանեցին, բարի լիս ասացին իրար, երեսեքը ծածկեցին, ու ամեն մարդ սկսեց գնալ իր բանը: Մեծ մարդիկը միրքըները սանդղելով, պառավ կնանիքը շարսավը կոնաստակների տակին՝ կամաց-կամաց տանիցը դուռ էլան ու տերողորմյա քաշելով, Հայր մեր ասելով, Հրաժարիմքը կամ Հավատով խոստովանիմք քթների տակին փնթփնթացնելով, իրար ողջույն տալով, շատը իր տակը քցելու շորը կամ մորթին ձեռին բռնած, քիթ-քթի տված՝ գնացին ժամ, դուռը պաչեցին, էն վախտին վրա հասան, որ տերտերը դեռ չէ՛ր էկել, ժամկոշին ասեցին, որ զանգակը քաշի, ու իրանք մեկ-քանի ծունր դնելուցը հետո՝ մարդիկը սեղանի առաջին կամ տների տակին, կնանիքը ետի դասու-

մը իրանց համար իրար մոտ շորը փռեցին, չոքեցին, գլուխ-գլխի դրին ու սկսեցին զրից անիլ, իրանց գեղի ու տների բանը պատմիլ, իրար հալ հարցնիլ, մինչև տերտերն էկավ, ճրագները, կանթեղները վառեցին, որտեղ ձեթ չկար, մղդսին ածեց, տերտերի փիլոնը քցեց, ու ընչանք մյուս ընկերն ու տիրացուքը կգային, նա էլ մեկ-քանի ծունր դրեց, չոքեց, սաղմոս ասաց, աղոթք արեց, էկողներին լավ վարավուրդ արեց, որի քեֆը հարցրեց, որի հետ էլ էնքան զրից արեց կամ աչքերը ճմբռեց, մինչև խալիսը մի քիչ շատացավ, ընկերն էկավ, Հրաժարիմքն ասեցին գդակը գլխներին, երեսները դեպի Արևմուտք դարձրին, ու հետո էլ ետ շուռ էկան, Հավատամքն ու Մեղեն սկսեցին, զանգակն մեկ անգամ էլ քաշեցին, որտեղ զանգակ չկար, ժամհարը գնաց, կտրների, աղբսների վրա ձեն տվեց, ու ժամն սկսեց կանգնիլ: Տերտեր, տիրացու ժամն էին ասում, ժողովուրդը ծունր դնում, խաչ հանում կամ չոքում, նստում, ու աշխատասեր, ժիր մղդսին յա ճրագի ծերը կտրում, յա կանթեղներին լիս տալիս, յա թե չէ՝ միրուքը քորելով, կոնդալ գլուխը տրորելով, արշտոտալով դուրս ու տուն էր անում, բուրվառ շինում, կամ էրեխեքանց գլխին խփում, որ հանդարտ կենան, դալմադալ չանեն, դես ու դեն չվազին: Բազի անգամ էլ բռնոթու դութին ջիբիցը կամ ծոցիցը հանում, թափ տալիս, ինքը քաշում, փռշտում, երեսին խաչ հանում յա սատանին անիծում ու քեդ-խուղեքանցը թավազա անում, պատիվ տալիս ու էլ ետ ծանր-ծանր գալիս, իր տեղը կանգնում կամ տերտերի հրամանը կատարում:

Ջահել, տան տղերքն էլ ամառվան պես խոտ հնձելու, կալ կալսելու, բաղ փորելու, էտելու, թաղելու, դարման կրելու դարդ չունենալով՝ ճմկոտալով, աչքները ճմռեցին ու քնահարամ մտան գոմը, որ տավարին, ձիանոնցը խոտ տան, տակըները սրբեն, ջուրը տանին, ձիանը թիմարեն ու հետը խաղ ասելով էլ ետ կապեն ու գնան տուն: Հարգեուր հարսերը՝ ասղարույր գյուլաբաթնի օշմաղը մինչև քթըների կեսը խոր քցած, քող ու լաչակի ծերը աչքերի տակը խոր քաշած, որ էլ երեսները չէր երևում, մեկ դարայի կամ դադաք մինթանա հաքըներին, մովի կամ կտավի շապկով զարդարած, մեկ մեծ գոտկով մեջքները չորս տակ, հինգ տակ կապած՝ դշի պես կուլի-կուլի վեր թռան, երեսներին մի քիչ ջուր քսեցին, փեշով սրբեցին, ու որն սկսեց տունն ավելել, որը դուռը սրբիլ, որն էլ չախմախին տվեց, կրակ արեց, որ թունդիրը վառի ու տան թաղարեքը տեսնի, պղնձները վրեն դնի ու կերակուրները էփի, հազիր անի: Տան ջահել աղջկերքն էլ գլխըները սանդղեցին, մազըները հուսած, քամակներին քցած, կարմրագագաթ պոպոզ մորթե գդակները գլխըներին, անկաջները կապեցին, դաստամալն ուսըներին քցեցին, կուժը վրեն դրին, բերանը կալան ու գնացին, որ տան համար ջուր բերեն, ու երկար ժամանակ ջրի վրա իրար հետ զրից տալուցը ետը՝ էլ ետ իրար հետ խոսալով, ծիծաղելով մեկն իրանց տունը գնաց, մյուսն՝ իրանց:

Արեգակի շողքն ընկավ տուն. բորյազը մեկ կողմից էր շվացնում, բզզում, հոսանը մյուս կողմից ֆստացնում, փստացնում, վզվզում, ձինը փանջարեքովը ու երգկովը ներս ածում, աչք ու անկաջ լցնում, ու էրեխեքն էլ քնաթաթախ վեր կացած, թունդրի չորս կողմովը բոլորված, շարված, ու դեռ անլվա՝ ոտըները քարին, գետնին էին ծեծում, մորըները խփում, որ հաց առնին, ուտեն: Աթարի սև, թանձր ծուխը դուռն ու երգիկը կալել, տունը մխի ծով էր շինել, էնպես որ մարդի աչքը առաջը չէ՛ր կարում ջոկի: Էրեխեքանց սուգ

ու շիվանը գլուխ էր տանում, քյալլա ծակում: Որն օրորոցումն էր լալիս, որը դեռ յորդանի տակին, աչք ու բերան ծխով լիքը՝ գոռում, հարայ տալիս, որն էլ տված հացովը հերիք չէր, էլի ժնգժնգում, ուզում էր, որ էլի տան, որ ձենը կտրի: Խեղճ տանտիկինը հո, չէ՛ր իմանում, թե ձեռը ո՛րի բերնին դնի, ո՛րի աչքը կշտացնի, ու իր բերանն ու աչքը հո, բաց ու խուփ անելով մեռել էր, հենց բռնի՛ր: Է՛նքան ծուխ էր կուլ տվել, բռնոթի քաշել, փռշտացել, հագացել, որ սիրտն էկել էր, բողազին դեմ առել: Է՛նքան աչքերը տրորել էր ու աղի արտասուներ թափել, որ աչքի լիսը թռել էր: Է՛նքան կուզեկուզ, հավկրի պես ման էր էկել, պուճախե-պուճախ ընկել, որ էլ մեջքը չէ՛ր կարում քաշիլ: Թունդիրն էլ քանի կենում էր, թեժանում էր: Պղնձները զլթղթալով եփ էին գալիս, ինքն էլ թունդրի չորս կողմը դուբարա ավել քսեց, սրբեց, կերակրեն-րի համը տեսավ, աղ քցեց ու մտիկ էր անում, որ ժամավորը տուն գա:

Աստուծո ողորմությունը հասավ. ծուխը ետ քաշվեցավ. քամին ետ առավ, ջրի գնացողները էկան, տղերքն էլ հավաքվեցան. արեգակը մեկ ջի-դաբոյ էկավ, բարձրացավ, բայց դեռ Ողորմի աստծու ձեն չլսած, ժամավոր-ները չէկած՝ ո՛վ էր կարող, որ բերանը նշխարք դնի:

...Հանդն էր դուռ գալիս՝ իր մասին ու պտուղը, դաշտերի ծառն ու ծաղիկը, երկնքի պայծառ արեգակի, լուսնի, աստղերի լիսը տեսնելիս նրա հոգին վերանում էր, խելքը թռչում, շատ անգամ աչքերը ծով դառած՝ տեղն ու տեղը մնում կանգնած. հենց իմանում էր, թե իրան դրախտը տարան: Ձեռ-ները քցում, գլուխը բաց անում, երեսը մեկ երկինքը, մեկ երկրի վրա քցում, հոգոց հանում ու ցանկանում էր, որ ձեն տա:

– Ա՛խ, ո՞վ ես դու, ո՞վ, յարադանիդ դուրբան, աստված, որ էսքան բարի-քը ստեղծել ես մեզ համար: Ա՛խ, ընչի՞՞ չե՛ս քո սուրբ երեսը մեկ օր մեզ ցույց տալիս, որ ոտներդ ընկնինք, մեր սիրտը, մեր հոգին քեզ մատաղ տանք: Թե ասեմ՝ երկիրն ա մենակ գեղեցիկ, հազար ծաղկներով, բուսով զարդա-րած, բաս երկինքը ո՛ւր թողամ, որ ցերեկը ինձ լիս ա տալիս, հանդիս պտուղը հասցնում, գիշերը մութն իմ աչքիցս հեռացնում ու էնպես, չադրի պես գլխիս վրա կանգնած՝ անձրև, արև տալիս, որ ես ապրիմ, որդիքս պահպա-նեմ, աշխարքի պետքը գամ, որ մեռնելիս էլ գան հողիս վրա, ինձ մեկ դար-տակ ողորմի ասեն: Ա՛խ, երկնային թագավոր աստված, քանի աչքս բաց եմ անում, էս քո արարածը տեսնում, սիրտս կրակ է դառնում, աչքս՝ ծով, բերանս լուվում, մնում եմ տաքացած, ջեռուցած, բայց ա՛խ, ո՛չ էս կրակն ա ինձ էրում, ո՛չ էս ջուրն ինձ խեղդում: Աչքս մոլորված՝ էս թփից էն թուփ, էս սարից էն սարն ա ընկնում, ծառի տակին ասես, սարի գլխին ասես՝ մտիկ անելով աչքս շաղվում, ջուր ա կտրում: Հենց գիտես՝ մեկ ձեն, մեկ թև, մեկ աներևույթ հոգի, տերևները խշշալիս, դուշը թռչելիս, աղբյուրը քըքալիս, բյուրբյուրը երգելիս, հովը փչելիս, շաղը երեսիս թափելիս, ամպը գոռալիս, անձրևը գալիս ինձ ձեն ըլի տալիս, ինձ ձեռով ըլի անում, ինձ վրա խնդում, թե վայելի՛ր, էստոնք, հողածին մարդ, բարի կա՛ց, բարություն արա, Արար-չիդ մեծությունը ու խնամքը ճանաչի՛ր, ծառի պես պտուղ տո՛ւր, ծաղկի պես՝ հոտ, սարի պես՝ աղբյուր, դաշտի պես՝ մասիլ, երկրի պես՝ հաց, երկնքի պես՝ լիս. վայելի՛ր աստուծո բարությունը, ուրըշին էլ փայ տո՛ւր. աղքատ տեսնե-լիս՝ կերցրո՛ւ, կշտացրո՛ւ, դուշը վրովդ անց կենալիս՝ կանչի՛ր, կուտ տո՛ւր. դու առատ ձեռք ունեցիր, որ առատ առնիս ու բախտավոր ըլիս: Ա՛խ, բոլոր

կանեմ, կյանքս ուզեն, չե՛մ խնայիլ, բայց ի՞նչ կըլի, որ, տե՛ր իմ և աստված ջան, էս հոգին մեկ օր էլա մի ինձ երևի, որ էսպես կարոտ չմնամ, չէրվիմ, չմաշվիմ նրա աննման սիրովը: Երազումն էլա որ մեկ նրա պատկերը տեսնեի, սրտումս դարդ չէր մնալ, էսքան չէի հասարաթ ըլիլ ու տանջվիլ: Թե դու ես նրան ուղարկում, ո՛վ տեր իմ և արարիչ, ինչի՞ չես հրամայում, որ մեկ օր, մեկ օր, ա՛խ, մեկ րոպե էլա, մեկ աչքս բաց ու խուփ անելիս էլա, նա մի աչքովս ընկնի, նրան տեսնիմ, սիրտս հովանա ու էլի նրա ասածն անեմ. բերնիս թիքեն հանեմ, ուրըշին ուտացնեմ, հաքիս շորը հանեմ, ուրըշի լաշը ծածկեմ, որ հորնըմորս սիրտն էլ ուրախանա, ասեն, թե «Աստված իրանց բարի զավակ ա պարգևել, որ իրանց խրատը գետինը չի՛ քցում, իրանց բարի ճամփին ա հետևում, իրանց ասածն անում»:

...Նրա սուրահի բոյը, նրա թուխ-թուխ աչքերը, նրա ղալամով քաշած ունքերը, նրա աննման, գեղեցիկ պատկերը, նրա անուշ լեզուն, քաղցր ձենը, նրա լեն թիկունքը, բարձր ճակատը ու ոսկեթել ճալվերը մարդի խելք էին տանում. տեսնողը մաթ էր մնում, չէ՛ր կշտանում: Սազը ձեռն առածին պես՝ քարին, փետին շունչ, հոգի, լեզու էր տալիս: Դորդ ա, արևն երեսն էրել, գունը փախցրել էր, ամա ծիծաղելիս որ աչք ու ունքը չէ՛ր բաց անում, հենց իմանաս՝ վարդ է բաց ըլում, երեսիցը լիս վեր թափում: Նրա թվանքի գյուլ-լեն դարտակ չէ՛ր անց կենալ: Սիրտն էնքան բարի էր, որ նհախ տեղը դուշ էլ չէր սպանիլ. մռչիմը չէ՛ր կոխիլ, ամա հարամի թշնամու ձեռին տապակվելով գիշեր-ցերեկ, որ թե էնպես էր պատահում, որ թուրքերն էկել էին, բաղը լցվել, կամ իրան սպանիչ, կամ իր հարևանին, էն ժամանակը երկնքումն ըլեր, վեր կգար, գեղի էն կողմիցը ձեն տալին, իսկույն ական թոթափել հագիր էր, ու թե բառով բանը չէ՛ր վերջանում, էն ժամանակը նա իրան թրի, թվանքի ու կուան հուռարը էնպես էր ցույց տալիս, որ թշնամին մնում էր կատու դառած կամ նրա ձեռին, հնձանի տաքարին ղուրբան ըլում, որ թաղում, ծածկում էին, չունքի հազար անգամ էին փորձել, վարավուրդ արել, թե մինչև տաճկին չծեծես, քեզ բարեկամ չի՛ դառնալ:

էնքան ղվաթով էր, որ ձեռը մեկ տղամարդի գոտիկը որ չէ՛ր քցում, հավի ճուտի պես բարձրացնում, գլխի ծերն էր հանում, պտիտ տալիս, էլ ետ վեր բերում: Ձին նի ըլելիս որ ձեռը չէր բարձրացնում, ասլան ձին կզանում էր ու մեջքը դեմ անում: Հինգ մարդ վրա թափեին, բռանց ձեռը կոլորեին: Գոմշի կամ եզան բողազը մեկ թուր խփելով էնպես դուս կտրում, որ թրի ծերը գետինն էր խրվում: Շատ անգամ քսան հարամի հենց թրի ուղքով էր հետ ածում: Թուրքերը նրա անունը լսելիս լեղապատառ էին ըլում: Շատ անգամ, կռիվ քցած վախտը, հենց նրա ձենն իմանում թե չէ, ճանճի պես ցրվում, դես ու դեն էին կորչում, գյում ըլում: Ավելի անունը Ասլան բալասի էին դրել: Զեռներն էլ կապած որ հարամու, թուլու մեջ բաց թողերի, կարող էր, որ իր գլուխը պրծացներ:

Բայց էսքան զարմանալի հատկությունները ունենալով՝ էլի երեխի հետ երեխա էր, մեծի հետ՝ մեծ: Խանի, շահի առաջի էնպես էր կանգնում, ջուղաբ տալիս, որ, հենց իմանաս, թագավորի որդի ըլի: Ծիծաղն ու խընդուկները նրա երեսիցը պակաս չէ՛ր հարկիդ. էնքան պարզ էր նրա սիրտը, էնքան հանգիստ՝ նրա խղճմտանքը, էնքան արդար՝ նրա հոգին: Նրա ամեն մեկ խոսքը անգին ջավահիր էր:

2

– Քեդիսուդեքը գալիս են, տո՛, տե՛ղ արեք, դրա՛ղ կացեք, ճա՛մփա բաց արեք,– ձեն տվեց գզիր Կոտանը՝ մեկ աչքը քոռ, դունչը ծուռը, էնպես որ միրքի կես փայլը մնացել էր երեսի վրա ցից էլած, խճճված, կես փայն էլ բողազին, չանին կպել, չորացել, էնքան խոսացել էր ու հարայ տվել:

Թագավորն էլ էնպես ուռած-ուռած իր քոչք ու սարեն (պալատը) չէ՛ր մտնիլ, ինչպես մեր գեղի իշխանքը՝ իրանց տաք գոմը, թեև շատի հաքին էնքան շոր չկար, որ էրկու մանեթի գին ունենա: Որը մեկ տասը տարվան կտրատված, քրքրված հին յափուկ ջուլմ կոլոված, որը մեկ հազար տեղ կարկատած, մաշված քրգի աբա էնպես էր ուսերին քաշել, որ, ղորդ ա, բերանն ու միրուքը ծածկած ուներ, բայց գոտկի տակիցը դենը, գլուխդ ապրի՛, պատռտված քոբաչի չուխի ծլանկները (կտորները) հազար տեղից էնպես էին ճուլակ էլած ու քամու ձեռին եսիր մնացել, որ փչելիս՝ ուզում էր, թե իրանց էլ հետը տանի: Գլխըներին հո, էնպես գիտես, թե ամեն մեկը մեկ սաղ ոչխար ըլեր դրած: Էն որ մի քիչ չաղ էր ու եղալի (հարուստ), ոտն ու գլուխը էլի մի քիչ քոք էր ու, աստծու տվածիցը, շորի հոտ էր գալիս վրըներիցը: Սրանց ամեն բանն էլ կարգին էր. լաբչինը՝ թագա, մուգ մավի դադաք փոխանի զբաղները՝ ասղարուր, մավի քոբաչի շալ չուխա կամ եզդու դադաք կապա, սիպտակ կտավե կամ շալի գոտիկ. շապկըների յախեն՝ որինը մով, որինը քաթան. արխալղները, ղորդ ա, կարկատած էր, ամա շատ որ ըլեր, մեկ տասըքսան տեղ, ավելի չէ՛, էն էլ ռանգոնագ կտորներով՝ որը կարմիր, որը դեղին, որը գուլգու, էնպես որ շատի արխալուղը հեռվանց, հենց իմանաս, չալ դաջարի բեր կամ չալ կատվի պոչ: Ամենիցը գլուխը նրանց բորանի քուրքն էր. երեսը՝ կարմիր ներկած, ինչպես մեկ թուրքի հինա դրած դաբա միրուք. երեսը չուներ, ջանուժն էլ բաց տեղ չէ՛ր մնում, բոլոր ծածկում էր: Փեշերք ու նեղ թևերը իշի նոխտի պես ուսըներիցը կախ ընկած՝ գետինն էին հասնում ու դիպած տեղը թամուզ ավելում, հայլի շինում, ամեն մեկ քուրք մեկ թզաչափ մազ ուներ, բայց, ա՛խ, շատ արևի ու անձրևի ձեռիցը է՛ն հալ էր ընկել, ներկն ու երեսի ջուրը գնացել, որ, հենց գիտես, քոսոտ ձիու սաղրի ըլեր: Շատի վրա տասը տարվան թոզ ու կեղտ կար: Շատի ուսերն ու քամակը էնպես էր ծակվել, բուրդն ու մազը դուս թափել, որ տեսնողը հենց կիմանար, թե զարուհվան բողբոջն էլած ուղտի կաշի ըլեր: Բազընի փափախի մորթին էլ հո՛, էնպես էր չալ ընկել, ու ծերիցը բուրդը դուս թափել, որ մեկ բարակ քամի կամ հով փչելիս էլ՝ ամեն մեկ մազը թև էր առնում ու գլխըների պար գալիս: Բայց էլի էնպես մարգի քեֆը գալիս էր տեսնելով, թե ինչպես տանուտերն ու քեդիսուդեքանց շատը գդակները կոտրել, աջու ականջի վրա թեքել, իրանց հինգ ոչխարանի քուրքը քեֆով մեկ էս ուսին էին քաշում, մեկ էն, ու բազի անգամ գլխըները էլ հետը տրմբացնում էին, որ գդակները գիծություն չանեն, իրանց չափը ճանաչեն ու դուզ կանգնին: Բազի անգամ էլ իրար բռնոթի թավազա անելով կամ մեկը ձեռը մյուսի գոտիկը կամ ճութովը քցած՝ իրանց էրեխությունը միտքըներն էին բերել ու շախա անում, իրար բոթբոթում, շվացնում, գոթկացնում, փոթկացնում, ճոթկացնում, մոթկացնում ու բազի վախտ էլ հրհռում, քրքում, բրբում, դրդում. շատը հո, ծիծաղու, մեջքի իլիկը կոտրվել էր, էնպես որ ժամիցը ընչանք տուն կգային, հենց բռնի՛ր, տարի քաշեց, էնքան էին էստեղ-էստեղ կանգնել ու զրից արել:

Ղորդ ա, ասացի, որ շատի հաքին տրեխ էր, գյուլբա էլ չուներ, որ ոտը ծածկեր, շատի չուխի վրա հարիր կարկատան կար, շատի ձեռների, երեսի, միրքի վրա տասը տարվան աղբ, կեղտ, թոզ ու մազ կար, շատը բերնումը երկու հատիկ ատամ էլա չուներ, էնքան ծերացել էր, ամա ի՞նչ կանես, որ տունն ու շիրախանեն հազար բարությունով լիքը՝ տրաքում էին, ու աստուծո հոգի կար միջըներում, մեկ օձի ձուն էր պակաս նրանց տանիցը: Գինին՝ կարասներով շարած, ամբարը՝ հացով լիքը, կթի կովն ու գոմեշները՝ ֆորթ ու ձագը տակըներին, գոմումը կապած, քյահլան ձին՝ թավլումը, գուլթանը՝ դռանը լծած, մառանը՝ եմիշով, կախանով, տանձ ու խնձորով խլթխլթում, և մտնողին հոտը տեղն ու տեղը բռնում, շմացնում էր: Նորահարսն ու փեսեն կամ մեկ ազիզ ղոնաղ որ գլուխը բարձին չէր դնում էս անմահական բարության մեջը, էնպես իմանում էր, թե դրախտումն ա աչքը խփում կամ բաց անում: Որը երկու, որը իրեք բաղ ուներ, նոքար, հոտաղ՝ դռանը հազիր, ու տան ներսն ու պուճախը դրմբում էր: Կարասներով կողակ, կճճներով պանիր ու դավուրմա, աքաշներով գոխ, բոխ, ողորմակոթ, բղղներով եղ ու կարագ, մոթալներով պանիր,՝ ծո՛ւկ, ի՞նչ տուն: Տասը ղոնաղ որ էն սհաթը նրա դռանը վեր գալին, սաղ ամիս ուտեին, խմեին, կոտրեին, ջարդեին, փչացնեին, նրա տան խերն ու բարաքյաթը հա՛ կար, հա՛ կար, ու յաբանի յադն էլ նրանց դռնովը անց կենար, իրանք թևիցը կքաշեին, տուն կկանչեին, որ նրանց սուփրի համն առնի ու էնպես ճամփա ընկնի: Շատ անգամ եկեղեցումը որ մեկ ղարիբ օքմին կտեսներին, Սուրբ սուրբն ասածին պես շատը կերթար, եկեղեցու դուռը կկալներ, որ սֆթա ինքը նրան իր տունը տանի, ու շատ անգամ, երբ ուզողը շատ կըլեր, խոսքըմին կաներին, որ մեկերկու շաբաթ նրան իրանց միջումը պահեն, նրան քեֆ շահնց տան, ու բոլորն ի միասին, մեկ օր սրա տանը, մեկ օր՝ նրա, ուրախություն անեն, ղարրբի սիրտն առնեն:

Շատը սուրուով ոչխար էլ էին պահում: Էնպես մարդ կար, որ տարենը երկու հարիր, իրեք հարիր լիտր տանձ, խնձոր, ծիրան ծախում էր ու մեկ էնքան էլ աղքատի ու ճամփորդի ուտացնում յա գեղապետի հմար պահում, որ սարի աղքատ խալիսը՝ թուրք, հայ, չունքի բաղ չունին, մեկ հիվանդ պատահելիս՝ գան, տանին, ու իրանց թամարզու նաչարի աչքը դռանը չմնա, չունքի մեր աշխարքումը ինչ հիվանդ էլ որ ըլի, նրա առաջին ու վերջին դեղը պտուղն ա: Պտուղ որ չըլի, ոչինչ բան նրան չի՛ փրկիլ, ու լեզուն բերնումը կչորանա, յա հասրաթ կմեռնի: Ամեն մարդ իր բաժակի գինին ալհադա ուներ պահած, որ համ իր եկեղեցուն էր տալիս, համ էլ գեղըցոնցը՝ բաժանում, ուրտեղ բաղ չկար, որ նրա ննջեցելոց հոգին հիշեն: Ամեն նավակատյաց ոչխար ասես, կով ասես՝ մորթում, մատաղ անում, ժամ, պատարագ անիլ տալիս, ժամոց բաժանում ու տանովտեղով գնում, իրանց սիրեցյաց գերեզմանն երբ օրհնիլ էին տալիս ու աղքատներին կշտացնում: Մեկ փարի բան բազարիցը տուն չէ՛ր գալ, բացի իրանց հաքնելու շորիցը. էն էլ՝ կտավ, շապկացու, չուխացու, շատը հարսներն ու աղջկերքն էին նրանց համար մանում, գործում կարում:

...է՛յ գիտի ժամանակ, հա՛. ո՞վ էր տեսել կամ լսել ավալի սֆթա էսպես բաներ. գառն ու գեղն ի միասին արածում էին, հրմիկ կովը վեր են քաշում, որ տեսներն, թե տակին երաբ ֆորթ կա՞, թե չէ: Սատկած ձիու նալնի են ման գալիս, էլ ո՞ւմ ասես դարդդ: Հերը որդին չի՛ ճանաչում, որդին՝ հորը, ախպերն՝ ախպորը, լավ ա, որ քարը քարի վրա կանգնած մնում ա: Մարդ ինքը պետք է

լավություն անի, որ աստված էլ նրա բանն հաջողի: Էլի աստված օրհնի՝ մեր հողը, մեր ջուրը. էլի թե հոգի կա, հավատ, մեզանում ա: Ուտենք, խմենք, քեֆ անենք, իրար թասիք քաշենք, իրար արևով խնդանք, մեկ օր կմեռնենք, որ ողորմի շտան, գյուղեգյուղ հո չե՞ն անիլ: Մարդ ինչ անի, է՛ն իր առաջը կգա: Լավություն կանես՝ լավություն կտեսնիս, վատություն կանես՝ վատություն:

5

...Հանկարծ էս քեֆի միջումը, հենց բռնես, մեկ ամպ տրաքեց, երկիրը շարժեց, յա թոփի, թոփխանի ձեն էկավ, յա երկինքը փուլ էկավ:

- Տարա՛ն... տարա՛ն... աստվածասե՛րք, մոտ էկե՛ք... քոմակ արե՛ք, գլուխս լացե՛ք: Տունս կոխեցի՛ն, օջախս քանդեցի՛ն... աչքիս լիսը հանում ե՛ն, սիրտս դուս են ճոթում, տո՛, մեկ հասե՛ք, ի՞նչ կըլի: Ա՛ստված, երկի՛նք, ծո՛վ, ցամաք... էս ի՞նչ կրակ ա, էս ի՞նչ զուլում ա... Վա՛յ, օրս ու ումբրս խավարի, էս ի՞նչ եմ տեսնում: Ձեր թուրը կոտրվի, ձեր էկած ճամփեն, փուշ ու տատասկ դառնա... Վա՛յ իմ ըմբրիս, արևիս... ո՞ր ջուրն ընկնիմ, ո՞ր ջրանդամը գնամ... Գետինն էլա չի՛ պատռվում, որ ինձ մեջը տանի, աչքս հանի. էլ ի՞նչ աչքով իմ սև օրս լաց ըլիմ... Էրեխիս տարա՛ն... քոմակ արե՛ք... Աստվա՛ծ, յարադանդ քոռանա, էս ի՞նչ կրակ ա, որ մեր գլխին են ածում, մեզ էրում, փոթոթում: Ա՛ռ, ա՛ռ քո տված հոգին, էլ չի՛ հարկավոր. հոգի չե՛ս տվել, կրակ ես տվել, որ էրվի, ինքը չիմանա, մեր ջանը փոթոթի... Ամա՛ն... հարա՛յ... դա՛տ... մադա՛թ... Երկինք, մեկ փուլ արի՛, ինձ տակովդ արա՛, ի՞նչ կըլի... Ձեր փափախը ձեր գլխին խռով կենա, ի՞նչ տղամարդիկ եք, տո՛, մեկ ձեռն էլա հասցրեք, է՛, ի՞նչ եք քարացել, փետացել: Թա՛գուհի ջան, գլխիդ մատաղ գնամ... Թա՛գուհի... Անումիդ մեռնիմ... երեսս ոտիդ տակը. Թա՛գուհի ջան... էդ չախմուր աչքերիդ ղուրբան ըլիմ, ազիզ ջան: Աչքիս լսի պես մեծացրի, որ է՞դ տեղն ընկնիս... Թո՛ղ ինձ սպանեն... էդ թուրը թո՛ղ իմ սիրտս խրեն... Թո՛ղ քո ոտիդ տակին հոգիս տամ... Թո՛ղ ես հողը մտնիմ... էն վախտին ուր տանում են քեզ, թո՛ղ տանին: Թո՛ղ քո նեղ օրը չտեսնիմ, ո՞ր դժոխքն ուզում ա, թո՛ղ ինձ ներս տանի...

էս կսկծալի ձենի հետ լավ պարզ լսվում էր, որ մեկ տղամարդ թուրքերեն ասում, հարբա էր գալիս, որ ձենը կտրի:

- Ձենդ կտրի՛, դանջդ, դարաչի... Հենց էս սհաթին փորդ վեր կածեմ. ջինգյանությունն ի՞նչ պետք ա. սարդարի հրամանն ա, պետք է ձեր աղջիկը քաշենք, տանինք. ի՞նչ խոսք ունիք, ի՞նչ կարողություն...

6

...Հենց էն ա, ֆառաշները տեսնելով, որ մեր ու աղջիկ դարդի ձեռիցը նղդեցան ու էլ ձեն, շունչ չէին տալիս, լավ համարեցին, որ էսպես թուլացած՝ վերցնեն, էրկուսին էլ տանին, որ էլ շատ ինջըմիշ չըլին, չարաշարվին: Երկուսը ձիու վրա նստել, էն ա, տեղ էին բաց անում, որ մեկը մորը խտտի, մյուսը աղջկանը առաջն առնի ու, էն ա, խաթրջամ էլած միտք էին անում, թե իրանց բանը լավ գլուխ բերին, մեկ թուր պսպղաց, ֆառաշների մեկի գլուխը գետնի վրա ընկավ ու սկսեց ղվլացնիլ, բլբլացնիլ ու պար գալ: Դեռ սա ձենը չէ՛ր կտրել, որ մյուս ընկերինն էլ սրա հացը կերավ, սրա մոտ գնաց:

- Աղասի՛ ջան, մեր տունը քանդեցիր: Աղասի՛, ձեռդ քեզ քաշի՛, քո խեղճ,

հալևոր հորը խնայի՛. որդով, տանով տեղով եսիր կէերթանք. մի՛ անիր, մի՛ ըլիր, ջանմ, գյո՛գմ. քո ջիվան ջանիդ էլա դադր արա՛, տո՛, բեմուրվաթ: Աստված, էս ի՞նչ զուլում էր, որ մեր գլխին էկավ: Ո՛վ գինավոր սուրբ Գեորգ, ո՛վ սուրբ Կարապետ, դուք մեզ քոմակ արեք: Տղերք, կորե՛ք, կորե՛ք, որ ձեր իզն ու թողը ըստեղ չէրևա: Տո՛, մեկդ ու մեկդ հասե՛ք տանդրոջ մոտ, անկաշաբոնուկ տվե՛ք, ա՛յ նրա տունը չքանդվի. ինչ քանդվեց. գինին գլխին զահրըմար ըլի. աշխարքս արինը բռնել, ծով ա դառել, մեր ախմախ քեդխուդեքը նստել, քեֆ են անում. ա՛յ թե մարդ են, հա՛: Տո՛, քեֆն էլ գլխըններին խռով կենա, խաչն ու ավետարանն էլ: Տնաքանդներ, տո՛, մի աշխարքի դարդիցն էլ խաբար առե՛ք, է՛, ախր ի՞նչ եք տան չորս պատը ու գինու գավն ու թասը բռնել, լակում, տրաքում: Տո՛, Վաթո, հասի՛, հասի՛, վազի՛, թե ա՛ռ, թոի՛. մարաքեն քանի կենում ա, չաղանում ա. հենց էս սհաթը կգան, մեզ կտանին, բերդը կածեն: Աղասի՛, Աղասի՛, քառանաս ո՛չ, Աղասի՛. փախի՛ր, փախի՛ր, էգ շներիցը գլուխդ ա՛ռ, կորի՛ր, էդ ի՞նչ արիր, տնով քանդված. մեր դուռը շարեցիր, մեր տան հիմքը տակըվեր արիր, տո՛, բեմուրվաթ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Լե՛ռ քարափի վրա ցից գլուխը բարձրացնում, թամաշա ա անում հանդարտ, հազար գլխանի դեի պես, Երևանու հազար տարեկան քավթառ, պառաված, չորս կողմը խանդակով կապած, բրջերով դայիմացրած, սուր-սուր ատամները գլխին շարած, հինգ գազաչափ հաստ պարսպով երկու տակ բռնած, մեկ ոտը Կոնդումը, մեկ ոտը Դամուրբուլաղի գլխին դրած, մեկ բերանը հյուսիս, մեկը հարավ բաց արած, չորացած գլուխը երկինքը ցցած, լեն փեշերը երկրումը փռած, անամոթ երեսը կոկած, սվաղած, հազար բնով, հազար փանջարա աչքերը դես ու դեն չռած, ջուխտ շանգերով Զանգվի քարոտ, զարհուրելի, սևագեմ ձորը խտտած, դռնին կպցրած՝ անմազ, անլեզու, մարդակեր բերդը ու դեղնած երեսը հեռու տեղից ծածկում, ազահ աչքերը գետնին քցում, ու միամիտ տեսնողին դհա շուտով խաբի, դհա հեշտ իր ծոցը քաշի ու բիրադի, անձեն, անսաս կուլ տա, փշացնի:

Պարսիկ նրան շինեց՝ խորամանկ, խաբեբա, թե օսմանցի նրա հիմքը գրեց՝ կատաղի, անհաշտ, ո՛չ գիր կա, ո՛չ թարեղ: Նրա պատմությունը խավարի միջումն ա, մարդ ուղիղ չի՛ գիտի, չի՛ լսել. բայց հազարավոր ժամանակավ՝ անահ, անվախ, պինդ երեսը լիրբ գազանի պես դեմ տված, որքան թոփի, թոփխանի գյուլլեք էլ նրա կոշտ քամակին, նրա կակող դռնին, նրա բաց գլխին դիպան, ո՛չինչ չի՛ ազդեց, քյար շարեց: Կորցրած թևերն էլ ետ սաղացրած, շարդած ոսկորներն էլ ետ պնդացրած՝ գլուխը վեր քաշեց, էլ ետ շունչ առավ, վեր կացավ, կանգնեց, ուսերը դգեց, ոլորեց, սարքեց ու էլ ետ հարբա գալով, հաթաթա տալով, իր գլուխը քորողի, իր շվաքի հետ խաղացողի թողության, փոքրոգության, անզորության ու հիմար հանգեցնության վրա ծաղր անելով, ծիծաղելով, ծափ տալով պպին կանգնեց, մատը ցցեց էս հողաշեն, այլ ո՛չ քարաշեն բերդը ու խենեշ դիմոք, իր կոտրած ոտները Զանգվի բերանը խցկելով՝ մնաց տեղը նստած, Զանգվի, որ գիշեր – ցերեկ անքուն, անղարար, գժված, կատաղած՝ նրա բաց դռնին, նրա անիրավ սրտին

իր պլոկած ջրի անբերան թրովը, քարի ուրագովը վեր հատում, զարկում ա, բայց տեսնելով, թե չի՝ կարում, ջիգր հանիլ, վրեժն առնիլ նրան քանդիլ, գոռալով, գանգատելով, կական բառնալով, քիչ-քիչ ձենը փորը քցում ու մունջ-մունջ երեսը կալնում, Զանգիբասարի ծոցն ա մտնում ու հույսը կտրած, սիրտը կտրած՝ տխուր դես ու դեն ցրվում, ցնորվում ու հազար բարի, հազար պտուղ ու արդյունք տալով, բաշխելով ճամփեն մոլորում, կորչում ու չի՝ կարում իր սիրուն քվորն էլա՝ Արագին, մեկ խաբար տանի, չունքի Երևանու թամարգու, կարոտբնակիչը նրա ճամփեն բռնում, նրան սիրով խտտում, իրանց մեջը, իրանց հանդն են տանում, որ նրա սուրբ, կաթնահամ ջրովը իրանց էրված սիրտը հովացնեն, իրանց դառը քրտինքը նրանով լվանան ու նրա տված պտղովը իրանց գլուխը պահեն:

Երևանու բերդն, Հայաստանու հողն, որ հազար տարուց հետ սկսած՝ դառել էր գողի ու ավազակի բնակարան... է՛ն հողը, է՛ն հիանալի աշխարհը, ուրտեղ որ դրախտն էր եղեմական, ուր որ աստված, բոլոր աշխարհը ջրհեղեղովը երբ որ կործանեց, հայոց սուրբ Մասսա սարը միայն արժան տեսավ, որ Նոյան տապանը նստի, ու Հայոց երկրիցը էլ ետ մարդիկ բազմանան ու ուրիշ երկրներ էլ շինություն քցեն: է՛ն սուրբ հողը, ուր որ անպարտելին Հայկ՝ անաստված Բելա չար մտքին չհավանելով, իր ընտանիքը, իր քաջ, պատվական զորքը հավաքեց, էկավ ու Հայաստանի զարմանալի սարերի, սիրուն դաշտերի տեսույն մայիլ մնացած, Զանգվի դրախտանման ձորը, Զանգվի փրփրադեզ, անահ ջուրը, Երասխի մարմանդ ծոցը, Մասսա ու Ալագյազի երկնանման գլուխը, Սևանա ծաղկափթիթ ձորերն ու սարերը տեսնելով՝ իր մզրախը ցցեց ու իր սուրբ անունովը Հայաստան կանչեց ու Բելա անհոգի մարմինը իր նետ ու աղեղին մատաղ արեց: է՛ն սուրբ տեղը, ուր որ Շամիրամ՝ աշխարհ տիրելով, ո՛չինչ տեղ էն պատկերը չճարեց, որը որ իր սիրտն ուզում էր, ու մեր հրեշտականման Արայի սիրուն երեսին կարոտ՝ զորք ժողովեց, էկավ, որ թե նրա սուրբ սիրտը լալով, սիրով չզրավի, գոռով նրան գերի անի, որ բալքի նրա սուրբ շունչը իր երեսին դիպչի, ու մեռած ժամանակն էլ նրա մարմինը առաջին դրած՝ գիշեր-ցերեկ սուզ էր անում, որ կամ նա կենդանանա, կամ ինքը նրա ոտի տակին հոգին տա: է՛ն աշխարհը, ուր որ Զարմայր՝ Աքիլեսի հետ Հեկտորի դեհն ուղեցավ պահի, Պարույր՝ Արբակի հետ Սարգանաբաղին էրեց, Տիգրան՝ Կյուրոսի հետ Աժդահակա հոգին առավ, Վահե Դարեհ Կողոմանի հետ Ալեքսանդրի ճամփեն ուղեցավ բռնի, Վաղարշակ Պարթևն՝ իր եղբայր Արշակա ոտը իր երկրիցը կտրեց ու Հայաստանին կարգ տվեց, նախարարներ հաստատեց, Տիգրան՝ արքա արքայից, Ասորոց աշխարհն իր ձեռի տակը բերեց ու կարթագինացոց հսկային Աննիբալ զորապետին, իր մոտ հրավիրեց: «է՛ն աշխարհ», ուր որ քաջահաղթն Տրդատ՝ Հռովմ իր քաջությունովը ու իմաստությունովը զարմացնելեն հետո, էկավ, իր հայրենական հողին տիրեց ու ալանաց, պարսից շունչն ու ոտը կտրեց. ուր որ որդին աստուծո երեքցավ ու սուրբ Լուսավորչու՝ Իջման տեղի կերպը լուսով չափ տվեց: է՛ն տեղը, որ Վարդան Մամիկոնյան, Վահան ընտիր եղբայր նորա, անօրինակ քաջությամբ, որ աշխարհ դեռ չի տեսել, իրանց օրենքն ու սուրբ եկեղեցու պատիվը արժնով գնեցին: է՛ն տեղը, որ Վռամշապուհ բոլոր աշխարհի լուսավորությունն ու իմաստությունը իր կողմը քաշեց, իր աշխարհը բերեց: է՛ն ընտիր աշխարհը,

ուր Ռուբինյանը, Բագրատունյանք՝ իրանց՝ հազար թշնամու ձեռի անտեր մնացած Հայրենիքը (վաթանը) էլ ետ գերեզմանից հանեցին, էլ ետ նոր հոգի տվին: Է՛ն օրհնյալ հողը, ուր ասորիք, պարսիկք, հոնք, ալանացիք, մակեդոնացիք, հռովմայեցիք, արաբք, օսմանցիք ջրհեղեղի պես վրա էկան, հարյուրավոր ազգ ու աշխարհ ոտնակոխ արին, ջնջեցին, սրբեցին, թրի, կրակի մատաղ արին, ուրտեղ որ սար չի՛ մնացել, որ արին չտեսնի, քար չի՛ մնացել, որ մարդ տակով չանի, ու հարիւր մեր հարեան ազգեր էնպես են հողի հետ հավասարվել, կորել, որ էսօր ո՛չ նրանց շունչը կա, ո՛չ անունը, բայց սուրբ Հայոց ազգը, անհաղթելի Հայկա որդիքը իրանց կյանքը, թագավորութունը, մեծութունը, փառքը, իշխանությունը, զորքը կորցնելեն ետև որ տեսան, թե է՛ս աշխարհակործան ջրհեղեղին, է՛ս գազան ազգերին, որ մեկը մյուսի ոտիցը ճուղլակ՝ ուր որ կամենում էին գնալ, Եվրոպա թե Ասիա, Հայոց հողովը պետք է անց էին կացել, չէ՛ն կարող դիմանալ, աչքըները երկինքը քցեցին, գլխըները գոգները դրին ու հազար թրի տակից, հազար կրակի միջից սիրտ-սրտի տված, հոգի-հոգու կպցրած, մինչև էսօր էլ իրանց գլուխը, իրանց սուրբ հավատը, իրանց սուրբ օրենքը է՛ն վեհանձնությունովը պահպանեցին, որի օրինակը աշխարքում ո՛չ էլել ա, ո՛չ կրլի, է՛ն աշխարհը, է՛ն անօրինակ ազգն էր էս վերջին ժամանակը, շունչը բերանը հասած՝ աչքը երկինքը կթել, որ ռուսաց հզոր արծիվը գա ու իրանց հողն ու զավակը իր թևի տակովն անի: Քսան տարու միջում լուսավորյալ, քրիստոնյա, խաչապաշտ եվրոպացոց ոտը ողորմելի Ամերիկա էնպես քանդեց, ջնջեց, հողի հետ հավասարեց, որ հինգ-վեց միլիոն ազգերիցը էսօր հազար հոգի էլ չեն մնացել, է՛ն էլ սար ու ձոր ընկած՝ վայրենի գազանների պես են իրանց սև օրը լալիս ու կոտորվում, բաս ի՞նչ աներ հայոց խեղճ ազգը, որ Նոյան գեսը, վեց հազար տարի, ո՛չ թե քրիստոնեի կամ լուսավորյալ ազգի, այլ հեթանոսի, կռապաշտի, մահմեդականի, անօրենի ձեռին էր աչքը բաց անում, նրանց հետ քյալլա տալիս ու շատին, շատ անգամ, իր ոտի տակը քցում, բայց կարո՞ղ է վարդը ծովի միջում գորանալ, մանիշակը՝ կրակի առաջին դիմանալ. Կարո՞ղ է կարող ցորենի հասկը է՛ն կայծակին ու կարկտին համբերիլ, որ մեր ազգը իր թշնամուն համբերել էր յա դիմացել:

Հայոց ազգ, Հայոց ազգ, ձեր ջանին մեռնիմ, Հայոց ազգ, քո հողին մատաղ, Հայոց աշխարհ. է՛ն ո՞ր կաթը դուք ծծեցիք, է՛ն ո՞ր մեջքը ձեզ բերեց, է՛ն ո՞ր ձեռը ձեզ գրկեց, է՛ն ո՞ր բերանը ձեզ օրհնեց, որ դուք է՛ս հոգին ունենաք, է՛ս սիրտը ձեր միջումն ըլի, է՛ս հրաշքը դուք աշխարքին ցույց տաք: Է՛ն ի՞նչ աչք պետք է ըլի, որ քոռանա, ձեզ չտեսնի, ձեր դադրը չիմանա. է՛ն ի՞նչ բերան պետք է ըլի, որ կապվի, ձեր փառքը չգովի, ձեր անունը չպաշտի. է՛ն ի՞նչ քարացած սիրտ պետք է ըլի, որ ձեզ չսիրի, ձեզ իր հոգին մատաղ չտա: Օրհնեցեք ուսի ոտը, ջան-ջանի տվե՛ք, իրար սիրեցե՛ք, դուք է՛ն աշխարքի ծնունդն եք, է՛ն ազգի զավակը, որ աշխարհ ամենայն զարմացրել են ու կզարմացնեն: Դու՛ք, դո՛ւք իրար պահեցե՛ք, ինչպես ձեր նախնիքը, դո՛ւք իրար թասիք քաշեցե՛ք, ձեր նախնիքը միտք բերե՛ք, ձեր հողն ու ազգը պաշտեցե՛ք, ես ետ եմ դառնում էլի իմ պատմությունն անեմ, բայց աչքս ճամփի ա, անկաջս՝ ձենի, ձեր ջանին ղուրբան, չթողա՛ք, որ էս մուրազը հետս գերեզմանս տանիմ, ու հողումն մարմինս քրքրվի, երկնքումը հոգիս տանջվի, երբ իմանամ, թե ձեր սերը պակսել ա, ձեր բարեկամությունը ցամաքել:

Գնա՛նք Երևանու բերդը, օրը մթնում ա, խավարը բռնում, աչքերս սևանում, սիրտս տրորվում, ու ինչ տեղ որ ծնել եմ, է՛ն հողն էլ ա աչքիս փուշ դառել, սրտիս՝ դանակ: Դուռն իր բունը սիրում ա, ես իմ հողը ատում: փնտվում, շունքի լսած ու տեսած բաներս կրակ են դառել, սիրտս էրում, փոթոթում, շունքի Երևանա բերդի հողի ու ջրի շատ փայլը, հե՛նց բռնիր, հայի արընով ա շաղախած, ի՞նչպես անեմ, ո՞ր ջուրն ընկնիմ, որ սիրտս հովանա, յա մեռնիմ, պրծնիմ, ու էս դարդերը ինձ սաղ-սաղ չուտեն, չսպանեն:

...Ա՛խ, լեզուն, լեզուն, լեզուն որ չըլի, մարդ ընչի՞նման կըլի: Մեկ ազգի պահողը, իրար հետ միացնողը լեզուն ա ու հավատը: Լեզուդ փոխի՛ր, հավատդ ուրացի՛ր, էլ ընչո՞վ կարես ասիլ, թե ո՞ր ազգիցն ես: Ինչ քաղցր, պատվական կերակուր էլ տաս երեխին, էլի իր մոր կաթը նրա համար շաքարից էլ ա անոշ, մեղրից էլ: Մեր կաթն էլ որ ծախենք, առնող չի՛ ըլի: Մեր աչքը որ հանենք, ուրշին տանք, ուրիշը կարելի՞ ա դնել տեղը: Մեր օրորոցի վրա մեր լեզվով մեզ նանիկ ասեցին, է՛ն էլ ա մեր միտքը չի՛ պետք է ընկնի՞: Ասենք՝ նոր ապրանք շատ ես առել, հինը պետք է դե՞ն ածած: է՛ն վայրենի ազգերն էլ իրանց սոպո լեզուն աշխարքի հետ չեն փոխիլ: Հո լսել ես շատ անգամ մուզիկի ձեն, ասա՛, քո սազն ու բայաթի՞ն ա քեզ դիր գալիս, թե՞ է՛ն: է՛նպես մարդ կա՝ տասը-տասնըհինգ լեզու գիտի, ամա նա իր լեզուն միշտ ամենիցը լավ աշի, իր ազգի հետ խոսալիս ամոթ ա համարում կամ ուրիշ լեզվով իր միտքն ասի, կամ ուրիշ բառ հետը խառնի: Խառնի՛ր քո սիրեկան խաշի հետ ձուկը, շաքար, կանֆետ (շաքարեղեն), չամիչ, չիր, խիզիրլալա, տես, ի՞նչ համ կունենա:

5

Ճաշվա շոգն անց էր կացել: Սար ու ձոր գլխըներն էլ ետ բարձրացնում էին, որ փոքր շունչ առնին: Արեգակը Մասսա քամակիցը հանդարտ աչքը բաց էր արել, մունջ-մունջ Երևանու բերդին մտիկ էր տալիս ու է՛ն ա, ուզում էր, որ կամաց-կամաց մեր մտնի: Թանձր խավարը, սև դումանը էկել, բոլոր դաշտերի, ձորերի երեսը բռնել, օդը ծանրացրել, կալել էր: Դուռը տեղիցը չէր ուզում ժաժ գա, հավը բնիցը գլուխը հանի: Ամեն տեղից ոտքը խաղաղվել, ամեն տեղից ձենըձոր լուվել, պապանձվել, փասափուսեն քաշվել էր: Զուր ջրողը առվի վրա էր թեք ընկել՝ քնած մնացել, վար ու ցանք անողը՝ հանդումը, բաղմանչին իր ծառի տակին, շվաքումը քուն մտել, դինջացել: Մարդ, ինս, ջինս՝ գեղերումը էլ չէին երևում: Բազի կոնդի (բլուր) ծերից, բազի սարի դոշից, բազի ճամփում, չոլում մեկ սև մազի չափ դարավթու սևին էր տալիս, ձիու քամակիցը դես ու դեն թեքվում, երեսի՛ քամակի վրա շուռ գալիս, էլ ետ գլուխը դզում, օրգանգուն ու ղանթարդեն ժաժ տալիս, ձիուն քացի տալիս յա ղամշով խփում, որ ոտները մի քիչ եզին փոխի, թեզ տեղ հասնի: Բազին էլ ձենն անկաջի քոքին դրած՝ տխուր, բարակ ձենով մեկ բայաթի էր քոքել, քթի տակին, ձիու ջիլավը գլխին քցած՝ ինքն իրան բզզում, գնում էր, որ տուն հասնի ու իր բեզարած, ջարդված ջանը կամ մեկ շվաքի տակի դինջացնի, յա իր տան դուռը, իր օղուշաղի երեսը, քանի որ դեռ մուկը վրա չէ՛ր հասել, տեսնի, ու սիրտը բաց ըլի: Հոտաղներն (մեխրե) էլ իրանց գութանի տավարը բաց էին թողել, լուծը ետ արել ու մեկ քուլգի տակի գութանը մեկ կողմը, եզըները՝ մյուս, ջրերի դրաղին վեր էին թափել, քաղցր քուն

մտել: Նախիրը մեկ դգում, ոչխարի սուրուն՝ մյուս, շվաք տեղը նստել, շանեն շանի էին քսում, փընչացնում, արոճ անում: Չոբանն էլ գլուխը մեկ քարի վրա դրած նղղել, աչքը կպցրել էր, որ շոգը քաշվածին պես վեր կենա, սուրուն իրիկնահովին մեկ լավ խոտավետ տեղ տանի, արածացնի: Օյաղ շների մեկը էս ցցի վրա, մեկը մյուս թափի ծերին, յա շոբանի ոտի տակին, գլուխը դրել, նոթերը կիտել, մարաղ էր մտել, որ թե գող, գել կամ գազան սիրտ անի, մոտենա, բիրդանբիր վրա թռչի, թիքա-թիքա անի, իր տիրոնջ ոչխարները պահի: Մեկ կանաչ խոտ, մեկ դալար թուփ կամ մեկ ծաղիկ մեկ տեղ էլա չէր երևում, որ մարդ հոտն առնի կամ երեսին մտիկ տա, սիրտը բացվի ու ճամփի երկարությունը մոռանա, կամ շոգի ձեռիցն էրված, խորոված ջանին հովություն տա, էնպես էր սար ու ձոր, դաշտ ու հանդ շորացել, խանձվել, պապանձվել: Միմիայն խոտերի չոփերն ու քոլերի սուր-սուր ծերերն էին էստեղ-էնտեղ ցից-ցից գլուխ բարձրացրել, տխուր, տրտում մոլորված, պաշարված կանգնել, մնացել: Սև-սև ջանդաքակեր ագռավները յա վախուկ տուլաշներն էին հենց մենակ մնացել, որ էստեղ-էնտեղ, մեկ քարափի ծերի յա մեկ բրջի գլխի, յա թե չէ, մեկ ճամփի միջում, իրար գլխի հավաքվել էին, նստել կամ պտիտ էին գալիս, իրար կոցահարում, իրար թևերից քաշում, որ մեկի, գտած որսը ձեռիցը խլեն, փայ անեն, իրանց ձագերին էլ տան կամ հետըները տանին: Օձ, կարիճ, խլեզ, բզեզ ու ինչ կերպ ջանավար ասես՝ մորէյա մժեղ, մեյգան էին բաց արել: Որը մեկ քոլի տակիցը, որը մեկ քարափի բաշիցը, որը խոտերի միջին, կամաց-կամաց ժաժ գալով, պոչ ու գլուխը իրանց քաշելով կամ ծլունգ ըլելով, էլ ետ տազ անելով կամ գետնի ապառաժի վրա սողալով, փշտացնելով, շվացնելով, փշտացնելով, ծվալով ծղրտալով՝ ոտն էին էլել, ուզում էին իրանց արևի ձենն ածեն: Որն էլ իր բնի առաջին արևկող անելով՝ գլխները հանել, մունջ-մունջ անկաջ էին դրել սուր-սուր աչքները ցցել, պելացել, շլացել՝ էս կողմն, էն կողմն մտիկ էին տալիս, որ ոտքը խաղաղվելիս դուս գան, մի քիչ շունչ քաշեն իրանց քեֆն անեն, իրանց ուղղը ճանկեն, էլ ետ իրանց բունը մտնին, է ետ գնան, քնին, դինջանան:

Բազի պատածակի արանքից կամ քարի ծերից էլ մեկ նաչար բայդուշ (բու) գլուխը խոր վեր թողած, քիթ ու պոունկ կիտած, ծանրացած, գետնին նայում էր, իր սև օրը լաց ըլում: Հավի թշնամի ուրուրն էլ (ձերեն) թևերը փռած, շանգերը սրելով, բաց ու խուփ անելով, կտուցը սրբելով կամ դոշը քուջուջելով, երկնքի տակին գլուխը դռի տակին քաշ քցած՝ սուր աչքերը էս դեհն, էն դեհն էր քցում, պտտում, հազրվում, որ բիրդանբիր, ական թոթափել վեր վազի, մեկ լղպոր ճտի գլխի, - որ իր մոր թևերի տակին կամ մոր գլուխը քորելով, թևը քաշելով, ծվածվալով, կտկտալով կամ կտուց-կտցի տալով, մոր կրխալուն, ծվալուն անկաջ դնելով սուս-փուս նստում էին իրար հետ կամ քուջուջ էին անում, - կամ մեկ խեղճ, անճար լորի քամակի խփի ու ճվճվացնելով, ծղրտացնելով՝ վեր քաշի, քրքրի, թեբուի ու իր ազահ փորին մատաղ անի: Ահա՛ գեղեցիկ, անզույգ օրինակ անսիրտ, բարբարոս Պարսից՝ ժանդ բռնակալաց, մաշողաց ազգի, երկրի Հայկա զավակաց:

էսպես մեռել, լուվել էր բնությունը, ու մեկ շփթու էլա մեկ տեղից չէր լսվում: Միմիայն հեռու տեղից մեկ բարակ քամի բազի-բազի վախտ փչում, ծառերի տերևները սլացնում, ժաժ էր քցում ու գոլ-գոլ՝ մարդի երեսին, բերնին ձեռը նազուկ քսում, շուտով անց էր կենում ու փշերի, խոտերի, քա-

րափներին, ձորերի մեջը մտնում: Ինչպես ծխի մեջը խրված՝ հեռու տեղից դաշտի գեղերը, հանդերը, փոսերը մթնած, լուված, ինչպես սև ամպի կտորներ կամ էրված, խանձված տեղեր, էս տեղից, էն տեղից, սևին էին տալիս ու խառնիխուռն երևում: Արագը, ինչպես մեկ նետ օձ կամ էրծաթի գոտի, արևմտյան կողմիցը, ձորերի միջիցը իր սուր, լուսափայլ ճակատն ու գլուխը բաց էր արել ու մրմունջ, հանդարտ, լուռ գալիս, Մասսա փեշին մի քիչ թևով խփում էր, շփում ու էլի ծուռն աչքով նայելով, նրան հաթաթա տալով, ձենը ձոր անելով, գլուխը պտտելով՝ գնում. Զանգվին ու Գառնու գետն իր ծոցն առնում ու խաղալով, խայտալով, վռվռալով հեռանում քվերտանց հետ ու պռունկ-պռնկի, դոշ-դոշի, քամակ-քամակի տված, իրար գլխի, երեսի ձեռքները քսելով, փաղաքշելով, հանաք անելով, աչքերը խփում, նղղում ու Շարուրի դուզ ծոցումը ծեծված, ջարդված՝ քուն մտնում: էս տխուր մեյդանի չորեքշուրջը, աչքդ որ բաց չես անում, մեկ էլ էն ես տեսնում, որ բազի վախտ երկինքն ամպակալած՝ ուզում ա, որ սար ու ձոր ոտնատակ տա, Ալագյազա, Մասսա ու մյուս սարերի գլխին բամբաչի, պոկի, նրանց գետնի, խցկի, որ համարձակում են իրանց գագաթը էնպես բարձր վեր քաշել, որ բոլոր ամպերը վերևը ոտի բռնելու տեղ չունենալով՝ իրանց երկինք մորիցը խռոված, վեր են գալիս ու նրանց գլխին քուլա-քուլա դիզվում ու էնպես իրար վրա նստում, որ շատը տեղ չունենալով՝ մյուսներին քոխ ա տալիս, բոթբոթում, դուս ա քցում ու նրանց տեղը բռնում: էս հաղաղին էր, որ մեկ սև դարավթու բարակ օձի պես կամաց-կամաց գլուխը դուս քաշելով, դզվելով, աջ ու ձախ ծանր – «ծանր» մտիկ տալով, մեկ բարձր մինարեթի ծերի պտիտ տալով, քնահարամ մարդի պես ձեռը ուսուլով բարձրացրեց, անկաջին դրեց, գլուխը քամակի վրա թեքեց ու ճլերք ընկած հիվանդի պես սկսեց ձենը ծոր քցել և, ինչպես մեկ խոր ձորից, կանչել. Սլա՛հո՛ւ-ալաբբա՛ւ – ըո՛ւ... (բարձրելոյն աստուծոյ): էս ձենը դուս էկավ թե չէ, հենց իմանաս, մեկ ամպ տրաքեց, ու ձենի տուտը հազար կտոր ըլելով, գետինը ժաժ տալով, սար ու ձոր իրարոցով քցելով՝ քարափների, էրերի արանքներովն անց կացավ ու քիչ-քիչ ձգվելով՝ բարակացավ, խզվեցավ, կտրվեցավ: Ինչպես մեկ բունը քանդված մեղրաճանճի թաբուն, էնպես դուս թափեցան ուղղափառ մահ-մեղականքը. Որն իր դուքանիցը, որը բաղիցը, ձորիցը, որը քնաթաթախ, որը սովու աչքը կուլ գնացած, ձենը փորն ընկած, ռանգը սփրթնած, ունքեր, նոթեր կիտած, գլուխը կախ քցած, որը մեկ ավթաֆա ձեռին, փեշերը վեր քաշած, գոտիկը խրած, խորասանու սև մորթի երկար գդակը ունքերին քաշած, միջի վրա կոտրած, թուխ ճալվերը (քոշորը) երկու տակ՝ անկաջների էս կողմն, էն կողմն ոլորած, քցած, գլուխը պոկած, կլեկած, վեր արած, վիզն ու բուկը կեղտով, քրտնքով սևացած, կոշտացած, տարթի պես բասմա ընկած, երկար, բարակ միրուքը հինա դրած, սևացրած, կոկած, մեկ սև կամ մուգ կանաչ լեն բորանի ֆարաշա՝ անյախա, անկոճակ, ուսերին քցած, փեշերը ղաչիմ բռնած, երկուտակ կապի, չիթ արխալուղի բադանները (չաքերը) բզիցը մինչև ոտը ճղած, անթիվ դուզմեքով (կոճակ) թև, դոշ իրար հետ սխ, պինդ կոճակած, կպցրած, շապկի բահաձև, սիպտակ յախեն, ինչպես մեկ ղաշղա եզան ճակատի խալ, թամուզ դուս թողած, բկին կպցրած, որը թիրմա շալի կամ սիպտակ կտավի մեկ բեռը գոտիկ, ինչպես մեկ մարգի (կվալի) թումբ կամ մեկ բոչքի կապ մեջքովն ոլորած, պիրկ կապած, մեկ

ոսկորագլուխ, ծուռը խանչալ կամ մեկ հաստ, սրած կոլոլ թուղթ թեք մեջը խրած, կապած, մեկ ջվալի դդար, բերանը բաց արած, դրաղները սիպտակ դերձանով մանր-մանր կտրած, լեն, կարմիր դասաբ կամ մուգ մավի սադա փոխանն ու շորերի փեշերը գաբերին (լուլա) տալով, քարերին խփելով, հող ու թոզ սրբելով, քամու առաջին, ոտների արանքին դես ու դեն ծալվելով, բացվելով, ֆոֆուալով, ոտները կապ քցելով, գորտի բերանի նման սաղրի քոշերը՝ ծերը նեղ, բերանը լեն, ճոթռած, կրունկը սուր, բարձր, երկաթով նալչած, ոտի տակին քստքստացնելով, ծլփծլփացնելով, չալ, ճիտը կարճ, բրդի հաստ գլուլբեքանց հետ, սև, բաց-բաց գաբերի հետ հանաք անելով, խաղալով, կրնկին ծեծելով, թոզ, ավազ գետնիցը հավաքելով, անոշ-անոշ կուլ տալով, դուս ածելով, էլի հատիկ-հատիկ բերանը քցելով, չարազ անելով, ոտների տակը ծակելով, բզելով: Որը մեկ փալան սիպտակ կտավե չալ-մա (գլխի փաթաթան) գլխին փաթաթած, որը մեկ շիլա թասակ անկաջները պրծացրած, որը մեկ ոշխարի քոսոտ փոստ կատարին կպցրած, որը մեկ գելի քուրք ուսերին քցած, որը մեկ իծի յափնջի՝ կտրատված, քրքրված, բուրդ ու մազը գրգրգրած, դուս դառած, ճոլուլակ կախ էլած, հազար տեղից ճղված, ճոթռած, հազար թելով, դազլով շուլալած, կարկատած, տոպրակի պես ծակած, շլնքովը քցած, չաթվի կտորով բողազի տակին պինդ դալմացրած, չարմխած, գոմշի կամ եզան տրխըները հաքին, զանգալները կամ մաշված պաճուճները վրեն, երեսին ու միրքին հազար տարվա կեղտ, աղբ տարթ դառած, նստած՝ թարաքյամա, յա դարփափախ, մեկ չաթու ճտին, մեկ մոթալ փափախ գլխին, տոպրակն էլ հո յափոռնջին էր, - դուս թափել, գնում են:

Մե՛ր տղա, չծիծաղաս, լավ չեն ասիլ, ամոթ ա. կարելի ա մեկ քացախած ճամփորդի քեֆին դիպչի, տրտինգ անի, փալանը շուռ տա, հետո տուրուղմբոց քո գլխին գա: Տե՛ս, ես իմ պարտքիցը դուս էկա, կուզես ծիծաղի, կուզես պա՛ր արի, շունքի հանաք-մասխարություն չի՛ էսքան հրաշք տեսնիլ, աչք ու բերան բռնիլ, ո՛չինչ չասիլ կամ սուս ու փուս կշտովն անց կենալ: Հմիկ դու գիտես: Էսպես, ինչպես տեսանք, մեր ուղղափառ, աստվածապաշտ, նամա-զասեր, այլ ո՛չ քրիստոնասեր մոլլեքը, ախունդները, հաջի, թաջիր, արախ-լու, դզլբաշ թարաքյամա, դարափափախ, մսկլու, չոբան, քուրդ, պարսիկ, բեկ, խան սարից ձորից, տանից, հանդից, գեղերից, յալլաղից, բազարից, առից, տրից, ինչ ունին-չունին, վեր ածած՝ գութանը հանդումը, ոշխարը սարումը, տավարը նախրումը, ջուր, վար, ցանք տեղնուտեղը երեսի վրա թողած, ինչպես մեկ թունդ կուլի ժամանակի, իրար գլխով դիպչելով՝ Երևան էին թափում: Մեկը ուղտի վրա նստած՝ տմբտմբալով, մեկը իշի քամակին բազմած՝ չո՛շ, չո՛շ ասելով, մեկը յաբվի վրա ուռած՝ դա՛հ, դա՛հ անելով, մեկը գոմշի մեջքին՝ հա՛ տպուռ՛ւ կանչելով, մեկը եզան պոչի տակին՝ հո՛, հո՛ ձեն տալով, մեկը դաթրի ուսին՝ բզելով, ր՛մ, ե՛րի գոռալով, մեկը արաբում, մեկը քեջավում՝ հազար տեսակ ձենով իր ուլախին քշելով. որը քյահլան ձիու վրա նստած, յարադ-ասպաբը կապած, զարդարված, թվանքն ուսին դրած՝ ծվծվացնելով, օրզանգուն զնգզնգացնելով, որը ոշխարի, իծի սուրուն առաջին, որը մեկ գառն ուսին քցած, որը մեկ գիլի պարկ վզաքոքին կապած յա թվանքը միջովն անցկացրած, որը մեկ արջի մորթի շուռ տված, հաքած, մե՛ր տղա, տե՛ս ու քե՛ֆ արա, էս թամաշեն թանկ աժի, որը գոմշի կաշի, որն իծի մորթի, որը մեկ շան թուլա եղևին քցած, որը մեկ առըխ թազի ձիու կողքին

կապած, որը մեկ գոմփոռ շուն սելի ականը թոկած՝ էնքան վազել, հեթեթացել էին էս խեղճ գազանքը, որ լեզվըները մեկ գազ կախ էր ընկել, աչքըները դուս պրծել: Որի արաբումն խնոցի, օրորոց, աման-չաման, ամա բոլորը դարտակ. որն իր լակոտը քամակին դազլով կամ փալասով կապած, չունքի շատի հաքին էնքան շոր չի կա, որ երկու աբասով առնես, էն էլ կեղտով, ծխով սևացած, մուր դառած: Որի սելումն կամ ծոցումն մեկ կտոր, հազար տարվան, ժանգոտած, բորբոսնած, քարացած ճաթ (այսինքն՝ կորեկի հաց), որը քթոցով յա քաղալագով՝ հավ, ճիվ, ձագ, թուխսը, ձագեր, ճուտեր, չալ-չալ վառկըներ մեջն արած:

Հիմիկ ով մարդ ա, չծիծաղի, բարաքյալա կասեմ, չունքի էս լավ, հնազանդ անասունքն ու թռչունքը իրանց տիրոջ տվածը կամելով էլ ետ տալ, հեսաբը դրստիլ՝ գոգ ասես թե ջեբ, խուրջին, սուփրա, աման, մարթաբա, միրուք, երես էլ չէին խնայում, չունքի տերերի շատը շոգի ձեռիցը անոշ-անոշ քնած ա սելումը ու երազ ա տեսնում:

Էսպես՝ մեկի ձեռին դամշի, մյուսի՝ դազանակ. մեկի ուսին մանգաղ կամ երկար ձողի՝ չադրի համար, մեկի գդակի արանքումն դազիլ ու մախաթ կամ թալսման կարած, սուրբ մոլլի բաշխած. որը մեկ ֆորթի թոկ, որը մեկ շան բհիր, որը մեկ ձիու նոխտա, որը ձիու կամ իշի փալանը, քամակին դրած, շատ տեղ խեղճ հայերի կալն ու դեզը տաղըթմիշ անելով, կամ ձին խլելով, կամ բաղը քանդելով, խոռը վեր ածելով, բաշը ցրվելով, տնքալով, ճրրալով, ննջելով, բուղուրմիշ ըլելով, բայաթի ասելով, խաղ կանչելով, քյալլեի զլելով, մինչև գազանների քեֆն էլ բաց էլավ. որը վնգվնգում էր, որը տրլնգում, որը բղղում, որը խրխնջում, անջախ մի անջախ մեկ ջրի դրաղ հասան, հենց էշը զուաց, շունը մոռաց, փառք հավիտյանս ամեն, մոլլա Մասրադնի առակը տեղն էկավ, մեր ուխտավորքն էլ վեր էկան, որ ոտ ու ձեռք լվանան, հետո մտնին Երևան, չունքի էսօր նրանց Մհառլամն էր:

Ալլա՛-հո՛ւ, բս՛-մլլա՛հ... ըլ ոա՛հ-մա՛ն... ըլ ոա՛հ-հի՛մ... չախսե՛-վախսե՛... Հասա՛ն, Հո՛ւ... սեյն, աղա՛մ... վա՛... Յա՛ Ալի՛... չախսե՛-վախսե՛...

– Հերի՛ք ա, հերի՛ք, նամազ հո չի՛ պիտի անենք, – ինձ ասող կրլի: Ո՛վ ա ասում, թե նամազ անենք, միտքս էն էր, որ ցույց տամ, թե մեր դրացի պարսիկքը ինչպես են սկսում իրանց աղոթքը:

Հմիկ գնանք Երևան, որ Մհառլամը տեսնինք, ի՞նչ կասես. էս ձենը – ձորը էնտեղանց ա գալիս, էս սաս ու մարաքեն էնտեղ ա. ամա ծածուկ պետք է մտնինք, չունքի ինչ ունինք չունինք կառնին, մեզ էլ եզըդի կշինեն, որ իմամներին սպանեցին, էստուր համար էսօր որտեղ որ մեկ հայ ձեռք են քցում, ոտն ու ձեռը կապում են, լավ շորեր հաքցնում, ձի, յարաղ, ասպաբ տալիս, ընչանք որ սուգ ու շիվանն անց կենա, Հասան – Հուսեյնի կարգը կատարեն, կտակը կարդան, հետո վա՛յ քո օրին, արեխն, շորերդ հանում են ու ոտիդ-գլխիդ տալով դուս խռկում, հետ ածում: Ո՛վ կարա խոսալ, տերու-թյունն իրանցն ա:

Սվանդուլի խանը, յա Զաֆար խանը, իմ փիրս ա, իմ տերս, իմ աղեն, – մեկ երևանցի հայ ասում ա քեզ, – գնանք նրանց տունը ու էնտեղանց գնանք, թամաշ անենք:

Ի՞նչ անես, մարդի փիրն աստված ա, ու իր տղամարդությունը, ամա սրանք փետի տակին են մեծացել, էսպես որ չասեն, բանը բան չի՛ դառնալ:

էս անգամ էլ մեր երևանցու խոսքին անկաջ անենք ու գնանք, որ էս հանդեսը տեսնինք, թե չէ ժամանակն անց կկենա: Աչքդ սառչի ո՛չ. Սրտիդ ու բերնիդ հուպ տո՛ւր, որ չծիծաղիս, թե չէ գլուխդ կկտրեն, աղիքդ վեր կածեն: Քուչեք, փողոց, մեյդան, բազար, հայաթ, կտուր՝ մարդի ձուլիցը ղլվում են: Էս ո՛չինչ. կարելի ա քեֆ են անում. դու ո՛չ մեռնիս.՝ սե ըլի էնպես քեֆը, իրանց սպանում են. մեկը դռշին ա խփում, մեկը գլխին վեր հատում, մինը բողազը դուս ճոթում, մյուսը միրուքն ու մազերը պոճոկում, սուգ անում, ոտ ու գլուխ քարերին ծեծում, վա՛յ, հարա՛յ, տալիս, գոռում, բղավում, է՛ս պատին, է՛ն պատին քոռի պես գլուխը խփում: Ախր ընչի՞ ընչի. էս ի՞նչ խաբար ա, դատաստանի օրը հո չի՛ հասել, ո՞վ ա սրանց տունը քանդել: Հլա համբերի՛ր մի քիչ, քո ցավը տանիմ, տոհաշություն ի՞նչ հարկավոր ա, լոբի հո չե՞ս կերել. մի քիչ ձենդ փորդ արա՛, հետո կիմանաս: Գնա՛նք մեչիդը, մեր երևանցին մեզ ձեռաց չի՛ թողալ, մի՛ վախենար:

Վա՛յ քո տղիս – տղա, էս ի՞նչ բան ա. տո՛, մի մտիկ արա՛, տո՛, է՛յ, քե՞զ չեմ ասում, շլնքիցդ հո ջաղացքար չի՛ կապած: Էս մարդը գժվե՞լ ա, էս ինչ մարաք-յա ա: Կա՛ց, կա՛ց, մի մտիկ անենք, հետո քանի գորուծյունն իմանանք, մեզ ով ա հետ ածում, կրակ չի՛ վառվել հո ոտըներին տակին, մի քիչ համբերենք:

Մեկ հաստափոր թուրք մեկ ղաբա միրուք, վրեն իծի քուրք, բալքի արջի ա, հլա քննելու վախտը չի՛, երեսը եղ քսած, մատները հինա դրած, կեղտոտ շորերով, վզին հո, աստված ո՛չ շհանց տա, տարով ջրի երեսը չի՛ տեսել, – մեկ եքա ձողի ջուխտ ձեռով ղայիմ բռնած, կոթը դռշին կպցրած, գլխին Ալու փանջեն (ձեռը) ցցած, լալով, սգալով, իրան կտրատելով, պատմություն, նաղլ անելով, մեկ սուրու խալիս հետը, ի միասին գլխըներին թակելով, նամազ անելով, չախսե՛-վախսե՛ ձեն տալով, թոզ, թոփրաղ կուլ տալով, շորըները վեր քաշած՝ կտմըներն առել, դռերն են ընկել ու ուզում են մինչև Մեքքա մեկ գնան: Բանն էս ա, որ մեր բարեպաշտ ուխտավորը է՛նպես ա կրակվել, է՛շխ ընկել ու յա ոտը քարին դեմ անում, յա գլուխը ետ քաշում, յա դռը դեմ տալիս, քամակի վրա ծովում, ձգվում, ոլորվում ու դեմն էլ վազում ու Ալու գորուծյունն ու հրաշքը գտվում, որ տեսնողը հենց կիմանա, թե թոկ են դրել վիզն ու քաշում: Բայց ո՞վ չի գիտի, որ անիրավ չար սատանեն հենց բարեպաշտ ուխտավորների ճամփին ա թոզ ու դուման անում, աչքըները հող ածում:

Չրխ՛կ, թրխ՛կ...

Մեր տղա, հեռու կանգնի՛ր, մեր ուխտավորը մուրազին հասավ, սատանեն քոռանա, աչքդ հո ձենով չի՛ ընկել ա՛յ տնաշեն: Տո՛, մի մտիկ արա՛, տե՛ս, ի՞նչպես ա նա պատի տակին արինը սրբում, գլուխը կապում, է՛: Ախր պատի հետ հանաք անի՛լ ո՞վ ա լսել: Դու էլ գլուխդ խփիր պատին, թե կարաս, տեսնիմ, արին դուս կգա՞, թե՞ մեկ անկաջ էլ կավելանա:

Տո՛, էս փոսիցն ո՞վ ա ձեն տալիս, բղղում, հարա՛յ, մադա՛թ անում, որ խալիսը դեն կենան, ետ քաշվին: Տուն քանդվե՞ց, էս ի՞նչ խաբար ա: Տուն քանդվե՞ց... Տո՛, բաս տունը, որ լեզու չունի, էրգիկ է՞լ չունի, որ քոռըքոռ գնացողի հախիցը գա: Տան դարդը թողանք, քանդվեց, էլ կշինեն. բանն էս ա, որ մեկ ուխտավոր էլ մեկ հորից ա իր սե օրը լաց ըլում: Անջախ մի անջախ խալիսը ետ քաշվեցին. հավատը սուրբ ա, աղոթքը՝ զորավոր, ո՞վ չհավատա, նա մնա պարտավոր, էլի մեր աղոթքի պարկը տեղիցը վեր կացավ թե չէ, ոտն ու գլուխը դգում, սրբում ա ու տնքալով, հազալով, ճրրալով, մրրալով,

անկաջները թափեթափ տալով, ուսերը քաշելով՝ չուլ ու փալասը հավաքում, քափ ու քրտինք՝ երեսը, փրփուրը բերանը կոխած, աբեն մեկ կողմը, չալմեն մյուսը ցխակոլով ընկած, տլոտ քոշերը շխալխպացնելով, ծլփծլփացնելով, ծլունգ ըլելով՝ իր կոտրած ձողին էլ ետ պաշում, սրբում ու էն հալին էլ ետ ճամփա ընկնում:

Քո տունը չքանդվի, էս ի՞նչ անսիրտ մարդիկ են, տո՛ւ. գլուխ առնի՛նք, կորչի՛նք: Տո՛, մեկ ֆորթ որ ցխումը խրվում ա, պոչիցն էլա բռնում, քաշում են, որ հանեն, մեր համշարիքը բոլորեշուրջ կանգնել, փառք են տալիս աստուծո, որ իրանց կարդացողը էս փառքին հասավ, էս դինումը պատժվեց, որ էն դինումը պսակվի: Խաչը տերը զորավոր կանի, բան չի՛ կա. մոտանաս ո՛չ, թե չէ մեծ թիքեդ անկաջդ կմնա: Իր հավատին պինդ մարդը գլխին քար էլ աղա, հենց կիմանա, թե դափ ու զուռնա ես ածում: Քո քիսիցն ի՞նչ ա գնում, որ գլուխ են ջարդում, դու քո գլխի դարդը քաշի՛ր. Վա՛յ նրան, որ գլուխը հաստ ա, ծուծը՝ բարակ:

Տո՛, ճանճերն էլ են էսօր գժվել, կատաղել, էսպես հրա՞ջը կըլի: Շները հո, էլ ճամփա չեն տալիս, ընչի՞. – ո՛սկոր կա, ոսկո՛ր, խա՛նի խարաբ: Ճզվ-զոցն ընկել ա դուքան, բազար: Խորովածի, խաշլամի, փլավի, սանգակի (հաց) հոտը աշխարհ ա բռնել: Հլա մեկ մտիկ արա՛, քո աստվածը կսիրես, էս սիպտակամիրուք ծերերն էլ չեն ամաշում, որ իրանց տունը թողել են ու էս մեյդանումը որը սանգակն ա մեկ կտոր խորոված միջին դուրում արել, մշրում, որը շերեփով ա փորի կամքը կատարում, որն էլ մեկ թիքա ջիլ միս, կիսաեփ, էնպես ատամի տակն ա քցել, ծամում, ծամլամորում, եղը շորերին քսում, դմակը՝ միրքին. փորը նեքսեիցն ա ձեն տալիս, դվլացնում, բողազը մեկ կողմիցն ա իր գլուխը լալիս, բաց ու խուփ ըլում, աչքերումը հո, էլ լիս չի՛ մնաց, ամա նա հենց զոռ ա անում ու թիքեն դարիվեր բոթում: Աստված բարի ճանապարհ տա՛ թե կերթա նեքսե. ես գիտեմ, թե ո՛ր էշը նախրումը կզուա: Տո՛, զուաց էլ, պրծավ էլ: Մհառլամ-բայրամը կերան, գնա՛նք, էս թա-մաշեն ուրիշ օր էլ կտեսնինք: Զիուդ դամշի՛ր, դո՛ջա բաբա, ալլա՛հ սախ-լասն: Տո՛, նա իր փորի դարդն ա քաշում, քո ի՞նչ բանդ ա, գնա՛նք, նա քո դնչիդ չի՛ մոռալ, գնա՛նք:

Մեչդի մեջը մտնիլ կարելի չի՛, մարդի միս են ուտում, պետք է մոտիկ տների կամ մոլլեքանց օթախների կտրներիցը, խալխի հետ խառնվիլ ու հե-ռըվանց թամաշ անել: Լավ սիրտ պետք է, որ դիմանա, լավ աչք, որ տեսնի ու լաց չըլի: Մեչդի աղոթարանի առաջին մեծ բազմություն կա թոփ էլած. թե՛ նրանք, թե՛ մյուսները էնպես են լալիս ու դռշըներին վեր հատում, որ հենց իմանաս, թե Հուսեյնի նահատակության օրը է՛ս ա, որ էս ա: Ախուռը մեկ բարձր աթոռի վրա բազմել, մոլլեքը իր չորս կողմը բռնած՝ է՛նպես ա Ալու, Մահմադի ու Ալու որդի Հասան-Հուսեյնի պատմությունն անում, լալիս, իրան կտրատում, որ քարերն էլ ձեն են տալիս, մղկտում: Նրա առաջին մեկ քանի ջահել աղջրկերք՝ մազըները ցրված, խճճած, կեսն երեսներին, կեսը դռշըներին քցած, մեկ դրաղում կուչ են էկել ու իրանց մոր հետ սուզ են անում: Մեկ քանի ջահել տղա էլ աղիողորմ ձենով իրանց խեղճ հոր մահվան սուգն են ետ ասում: Մեկ քանի ձիավոր էլ՝ թուրքները հանած, պլոկած, ձի չափ քցում, նրանց վրա վազում, որ նրանց սպանեն: Սրանք էլ եզրդեքանց օրինակն են, որ վրա պրծած գալիս են, որ իրանց խալիֆի հրամանը կա-

տարեն: Ձիու վրա նստած՝ դես ու դեն են վազում ու կամենում են որպես թե Հուսեյնի ընտանիքը կամ սուրը քաշեն, կամ եսիր անեն: Բոլորն էլ խոսում են, բոլորն էլ է՛նպես կենդանի իրանց խաղը խաղում, որ տեսնողը հենց կիմանա, թե հենց է՛ս օր ա Հուսեյնը մեռել: Օրինակի խաթեր, մեկ քանի խոսք էստեղ գրենք, որ կարդացողն իմանա, թե ի՞նչպես են մեր համշարիքն իրանց սուգն ասում:

Հենց էն ա, սուգը պրծնելով էր, որ բեղափիլ թամաշաչոց աչքը մեկ կողմով ընկավ, ու ամենն էլ սկսեցին փսփսալ, իրար երեսի մտիկ անիլ: Ուշթափալարի (երեք սարի) գլխին հանկարծ մեկ քանի դարալթու երևացին, որ ո՛չ արախլվի (պարսիկ) նման էին, ո՛չ հասարակ ճամփորդի: Հենց իմանալի, թե նրանք զու են բռնել, որ գան Երևան, չափմիշ անեն, տանին: Ձին քշելիս՝ սուր գդակների ծերերը բռնաց էին երևում: Էնպես գիտես, թե ամեն մեկի գլխից մեկ մեծ մահրամա կապած, ծերը մախսուս բաց թողած ըլի, որ քամու հետ խաղա, ու ամեն մեկը մեկ աժդհի նման էին աչքի առաջը գալիս, էնպես էր քամին նրանց ծոցը մտել, շորերը ետ տարել, ու չափ քցելիս՝ ձիու վրիցը դես ու դեն տանում, ֆռռացնում: Էն էլ էր լավ պարզ երևում, որ էս էկողները ո՛չ թվանք ունեին, ո՛չ թուր, ո՛չ ջիրիդ: Հենց ձիանը բաց էին թողել ու իրար ետևից դարիվեր, դարիդուս իրանց քեֆին քշում: Տեսնողը մնում էր սառած, թե ի՞նչպես են նրանք սիրտ անում, էն սուր սարերի ծերիցը դարիվեր էնպես չափ քցում, որ մարդ ոտով էլ չի՛ կարող վազիլ, էնպես դիբ ա էն սարերը: Փոքր ժամանակից հետո բոլորն էլ գյում էլան ու ընկան Դալմեքանց ձորերի, բաղերի մեջը: Ամենն էլ ուզում էին իմանալ, թե էս զարմանալի ճամփորդները ո՞վ պետք է ըլերին: Կարծեմ, որ մինչև չասեմ, դու էլ չե՛ս իմանալ: Մեր երկրացոնց աչքը էնպես սուր ա, որ շատ հեռու տեղից դարալթուն իր շարժմունքիցն են ճանաչում, բայց էս միջոցին, հենց բռնի՛ր, բոլորի աչքերն էլ կապվել էին: Ո՞վ ա գիտում, բալքի թե շատ էին լաց էլել:

Կես սհաթ չքաշեց, Գյոռխանեքանց կողմիցը վեղարների սուր-սուր ծերերը ափաշկարա ցույց տվին, որ էն Ուշթափալարի ղոչաղ ձի խաղացողները մեր սուրբ Աթոռից էկող եպիսկոպոս-վարդապետներն էին, որ էսպես հանգիսավոր օրերը միշտ պետք է գալին, լավ-լավ փեշքաշներ բերեին, որ Երևանի սարդարի, խաների խաթրը առնեն, տոնըները շնորհավորեն ու իրանց ծառայությունը ցույց տան, որ նրանց աչքը մեր ազգի ու մեր աշխարքի վրա քաղցր ըլի: Իրանք էլ ղորդ ա, խալաթ էին ստանում, էնպես ետ գնում, ամա մեկին տասը քթըներիցը, ջանըներիցը հանում էին, հետո, ու շատ անգամ շաբթով, էրկու-իրեք հարիր մարդով գնում էջմիածին, նստում, քեֆ անում, վարդապետներին մզում, քամում, էնպես դուս գալիս: Ցավն էս ա, որ սարդարը կամ Հասան խանը գալիս՝ բոլոր միաբանքը պետք է խաշով, խաչվառով, զանգակ տալով, շարական ասելով առաջ գնալին ու նրանց տուն տանեին:

Քյահլան ձիանոնց վրա նստած մեր փառահեղ հոգևորականքը՝ փոքրավոր, տիրացու, թվանքչի ետևներին քցած, մեկի ձեռին գավազանը բարձր բռնած, մյուսները՝ որը առաջ էր վազում, որ ճամփա բաց անի, տեղ պատրաստի, որը աչքը իր մեծավորի աչքին քցած՝ մտիկ էր անում, որ նա աչքը թերթելիս իսկույն հրամանը կատարի: Կոնդի, Շհարի տերտերներն էլ, որ տիրացըվերով, խաշով, խաչվառով դուս էին էկել ու սաղ օրը բերդի մոտին չորացել, սպասում էին, որ նրանց առոք-փառոք տուն բերեն, էնքան ահ ու

դող էին քաշել անց կենող անհավատների ձեռիցը, որ թուքըները բերնըներումը սառել էր: Ամեն անց կենող մեկ բան էր ասում. որը մատներն էր իրար վրա խաչաձև դնում, ավեղցփեղ գլխիցը դուս տալիս, բերանը հոտացնում, որը շարականի հանգով բան էր ասում, մոռում, տերտերների վրա ծիծաղում, որը դունչը ծռում, ձեն տալիս.

Քեշիշ, բելա ի՞շ (տերտերն ու էսպես գո՞րծ):

Բազի թաշիր ու ախունդ էլ անց կենալիս հո, աստված ազատի, աչքերը առաջը քցած, նոթերը կիտած՝ էնպես մեկ խորթ ձևով տակնըհանց նրանց վրա քիթ ու պոռունկը հավաքում, խոժոռած, քափը բերանը կոխած՝ մտիկ էր տալիս, որ թե ձեռին ճար ըլեր, կուզեր, որ հենց է՛ն լուպինն նրանց արինը ծծի, սաղ-սաղ ուտի: Էս էր, որ հենց էսօր էլ Երևանումը, շատ եկեղեցու սրբերի՝ որի աչքերն ա հանած, որի բերանն ա քերած, որի կես երեսը պոկած, շատ եկեղեցու գլուխը քանդած, դռներն ու սեղանը խարաբա, շատի միջում ոչխարի տարթը մեկ գազ բարձրացել, բեմ ու դուռը ծածկել ա, ամեն ծունր դնողի յա մեջը մտնողի հոգին էրվում, խորովվում ա, որ միտք ա անում, թե որ անշունչ պատկերների, քարերի գլխին է՛ս օլինն են բերել տե՛ս թե կենդանի քրիստոնեից հալը ի՞նչ կըլեր: Անտեր երկրի, անօգնական ազգի կամ անճար մարդի ցավն ո՞վ կքաշի, թե ինքը չքաշի:

Եպիսկոպոսին տեսան թե չէ, խեղճ տերտերները դողդողալով՝ ամենը մեկ պոռնախից դուս եկան, շուրջառները քցեցին, տիրացուքը շապիկը հագան, խաչվառները բարձրացրին, գդակները վերցրին, խոր-խոր գլուխ տվին, եպիսկոպոսն էլ մեկ ծանր-ծանր խաչակնքեց ու հետո, առք-փառք, շարական ասելով, երեսները դեպի Անապատը շուռ տվին, ուրտեղ որ Երևանու առաջնորդը նստում ա: Հայոց միջումը, ինչպես որ հայտնի ա, ամեն տեղ էս սովորությունը կա, որ նվիրակին յա եպիսկոպոսին էսպես պատվով ներս տանին: Շատ անգամ խալխն էլ ա առաջները դուս գալիս, փեշերը, աջը համբուրում, օրհնություն առնում ու էսպես ճամփից էկած, բեզարած, էկողին մեկ քանի վախտ էլ քաղաքիցը դուս կանգնացնում, որ, ինչ ա, իր մուրազն առնի, բայց, փառք աստուծո, որ էսպես անկարգ սովորությունները հմիկ քիչ-քիչ վերանում են, ու էլ էկողին չեն ինչմիշ անում:

Մեր եպիսկոպոսունքն էլ խոր հոգոց քաշելով՝ մեկ աչքըները քցեցին մեշըդի կողմն ա անսաս գնացին Անապատը, ուր քեդխուղեքը, իշխանք էկան, հավաքվեցան, ձեռները համբուրեցին՝ գդակները վեր կալած, օթախը ներս գնացին. մեկ քանի աղքատ-ուղքուտ էլ տերտերների ու թվանքչոց հետ մնացին դռանը, ու փիլոնները կռնատակներին զրից էին անում, իրանց աղի հրամանին սպասում: Եպիսկոպոսունքը հենց ներս մտան, չաքմեքները հանեցին, շորըները փոխեցին, վեղարների ծերը ետ քաշեցին, խալը՛ ի վրա նստեցին, բարձին թինկը տվին, իշխանաց որը երեւելիքն էին, էս կողմն, էն կողմը պատի տակին չոքեցին, վարդապետ, տիրացու, փոքրավոր՝ աչքըները իրանց աղի աչքին քցած, ձեռները դռներին, առաջին կանգնած՝ իշխանների համար յա արաղ էին բերում, յա մազա թավազա անում: Ամենի աչքն էլ էկողների բերնի վրա էր, նրանք եռալիս իրանք էլ բարձր ու ցածր էին անում, նրանք երեսները շրջելիս՝ իրանք էլ հետըները շրջում, մեկ բառով՝ էնքան էր իշխանաց պատիվ տալը ու եպիսկոպոսաց ահարկությունը, որ հենց կիմանայիր, թե նրանց հոգին սրանց ձեռին ա:

– Հլա գալուստդ շնհավոր, հայր սուրբ, մեր գլխին, մեր երեսին. աստված ձեզ մեր գլխիցը չի՛ պակասցնի: Մեր աչքը հենց միշտ ձեր ճամփին ա. աստված մեր սուրբ Աթոռը դադմի հաստատ ու պայծառ պահի, – սկսեց իշխանների մեկը գլուխ տալով ու տեղը դրստելով՝ բերանը բաց անիլ: – Ծառա եմ աջիդ, ի՞նչպես ա մեր հոգևոր տիրոնջ քեֆը, ջանը սա՞ղ ա, դամաղը չա՞ղ ա, լավ դռի ա, թե ոտից-ձեռից ընկել ա: Աստված նրան իր թախտին հաստատ պահի, նրա սուրբ աղոթքը մեր գլխիցը անպակաս ըլի՛. քանի որ նրա շունչը կա, աստված մեր ողորմ միշտ կհասցնի: Մեկ Աթոռ ունինք, մեկ Հոգևոր տեր, էլ հո ուրիշ բան էս աշխարքումը չունի՞նք: Գիշեր-ցերեկ մեր խնդիրքն է՛ն ա, որ աստված մեր Աթոռը շեն ու պայծառ պահի, մեր հոգևոր տիրոնջ կյանքը երկար անի: Ինչ ունինք՝ ձերն ա. մեր որդիքն էլ, տեղն ընկած տեղը, ձեր ուղուրին կծախենք, թա՛ք ըլի՛ ձեր աչքը մեզ վրա քաղցր ըլի:

Օրհնյալ լինիք, աստված ձեր հավատն օրհնի, աստված Հայոց ազգը միշտ շեն ու պայծառ պահի, – պատասխանեց եպիսկոպոսը, – դուք որ կաք, Լուսավորիչ պապի գառներն եք, հալբաթ որ ձեր եղը պետք է ուտենք, ձեր կաթը՝ կթենք, ձեր բուրդը՝ խուզենք, շոր կարենք, թե չէ՞ հո՞ մերն ա, էն սև քարը, ո՛չ թուր ունինք, որ չափմիշ անենք, ո՛չ իշխանություն, որ գոռով խլենք: Ինչ որ կտաք, մենք էլ պետք է աչքընքերս խփենք, ձեռընքերս դեմ անենք, էն առնինք, ձեզ օրհնող ըլինք, ընդով յուրա գնանք: Վաճառականություն ասես թե ուղարկություն, ջուլհակություն թե բաղմանություն, դուք էլ գիտեք, որ մեր ձեռիցը չի՛ գալ: Սևագլխի փիրն իրան խռով ըլի, ընչի՞ ա պետքը էս աշխարքումս, օղլուշաղի երես չի՛ տեսնում, մարդամեջ չի՛ դուս գալիս, ի՞նչ ա մեր կյանքը, մենք հո մարդի կարգում չենք: Դուք մե՞զ կտաք՝ աստված էլ ձեզ կտա, մենք էլ մեր մեղավոր բերնովը աստված կաղաղակենք գիշեր-ցերեկ, որ դուք միշտ բախտավոր ըլիք, ձեր մինը հազար ըլի, ու որդով, գավալով ծաղկիք, ծլիք, զորանաք: –Հայր սուրբ, գլխիդ ղուրբան, քո ոտի հողն եմ, լավ ես հրամանք անում, ամա ի՞նչ անես, որ ընչանք բանը բանին ա հասնում, դանակն ոսկորին դեմ ա ըլում, էլ հանիլ չի՛ կարելի, – էն դիցը քոնդալանա մեկը ձեն տվեց ու փափախը դգեց: – Մենք էլ լավ գիտենք, որ խաչն էլ ա մերը, ավետարանն էլ, մենք էլ գիտենք, որ տասներկու խաչապաշտի, եթմիշիքի միլլեթի գլուխն հայն ա, հայի ժամի արարողությունն ու շարականը, հայի մեռոնն ու Հավատամքը մեկ ազգ էլա չունի, ամա էս անօրենքները մեզ հավատից էլ են քցել, հալից էլ. մալ են տեսնում մեզանում, խլում են. աղջիկ են գտնում, քաշում են. մեզ կրակն են դրել, սաղ-սաղ էրում են, փոթոթում. թե մեկ խոսք էլ ասում ես հո, վա՛յ քո օրին, արևին, գլխիդ էնքան բռնցքում են (մուշտում), որ աչքդ բուռդ ա ընկնում: Տունդ էլ որ քանդեն, ձեն չպետք է տաս: Ախր որ մեր միսն էսպես գազանի պես ուտում են, սրա շարեն ի՞նչ կըլի: Տեղից վեր կենողը ոտը մեզ վրա ա բարձրացնում: Չի՞լում, որ մեկ օր գնանք, ջուրը թափինք, պրծնինք: Ախր էս հո օր չի՛, որ մենք քաշում ենք: Մնացել ենք եթմի պես շլինքներս ծռած. սրա վերջն ախր ի՞նչ պետք է ըլի, գիր չե՞ք բաց արել, ի՞նչ ա ասում. էս աշխարքս քանի՞ տարի էլ պտի մնա, վախտը հասել չի՞, որ մեկ Գաբրիելյան փողը փչեր, աշխարքս հայլու պես դգվեր, էնպես, որ մեկ պատիկ ասեղ էլ մեկ օրվան ճամփից էրևեր, աճուճ-պաճուճը, Եղիա մարգարեն գալին, մարգրիկ մեկ թզի չափ դառնային, մեր սուրբ էջմիածինը ու Երուսաղեմը մնային, մեր ազգը զորանար,

էս անհավատ անօրենքները մի կորչեին, ջնջվեին, ու մենք սկսեինք երկնքի ու երկրի փառքը վայելիլ, ինչպես որ հրեշտակը երազումը մեր սուրբ Լուսավորչին պատմել ա: Մենք էլ ասողից ենք լսել, հո մեր գլխի՞ցը չենք ասում: Ախր աթաղան, բաբաղան էսպես ենք իմացել, թե աստված պետականը որ մեր սուրբ Լուսավորչուն էնքան շարշարեց, տասնըչորս տանջանք տալ տվեց, տասնըչորս տարի խոր Վիրապումը, ծառա եմ նրա սուրբ զորությունին (ասեց ու երեսին խաչ հանեց), պահեց, մե՛ր խաթեր էնպես արավ, որ մեր ազգն էլ տանջվի, շարշարվի, էլ էս աշխարքին թամա՛հ չանի, որ աստուծո մոտ պարզերես գտնվի ու երկնային թագավորությունը վայելի: Ա՛խ, ի՞նչ կըլեր, որ էս օրը մի շուտով գար, մեր աչքն էլ մի լիս տեսներ, երկրի թագավորությունը մեր ընչի՞ն ա պետքը. երկնքումը պտի մեր աստղը բանի, որ ամեն ազգ էլ տեսնին ու մեզ էրնակ տան: Մեր գլխին՝ թագ, իրանցը բաց տեսնին ու ամաչին, փռմանին, որ երկրիս մեծությանը էնքան եսիր էին էլել: Տերտերն «երն» էլ են գիր բաց անում, դորդ ա, ամա շատը իրանցից են ասում, նրանց ասածը ո՞վ մեկ չվանի կոնի. սուրբ Աթոռն էնտեղ էլած տեղը մենք նրա՞նց մուննաթը պտի ընկնինք: Մեկ ջուղաբ տո՛ւր, է՛, ա՛ջիդ ղուրբան գնամ, ձեր ոտը շատ գիտի, քանց մեր գլուխը: Մենք որ կանք՝ սարի հայվանի պես առավոտները վեր ենք կենում, էրեսներս լվանում, խաչ հանում, մեկ քանի խոսք էլ գլխըներիցս դուս տալիս ու գնում մեր բանը: Գիրն էլ ա ձեր ձեռին, գրի բալանիքն էլ: Ձեր մեկ մազը աշխարքի բարեբար բան գիտի: Ասում են, թե ընչանք աշխարքս չվերջանա, մեր ազգին ո՛չ թագավորություն կըլի, ո՛չ թախտ, հենց էսպես պտի շարշարվինք՝ մենք դատենք, ուրիշներն ուտեն: Դորդն ու սուտն աստված գիտի, պարտական մնա ասողն էլ, գրողն էլ: Ասում ա՝ մեկ գիժ մեկ կարաս կոտրեց, հարիր խելոք վրա թափեցին, չկարացին սաղացնիլ: Բանն ընկել ա բերնեբերան, ասածդ հո չե՛ս կարալ ետ ուտիլ: Մեր պապերիցը մեր անկաջն ա ընկել, մեզանից մեր որդիքը կիմանան: Վա՛յ հախին, վա՛յ նհախին: Լավ արիններս էլ եռ ա գալիս, լավ սիրտ էլ ունինք, տղամարդություն էլ, որ մեր դուշմանի հախիցը վեր գանք: Մեկ հայ, տեղն ընկած վախտը, լավ տասը թուրքի էլ տակն ա դնում ու միսըները բերանները տալիս: Դորդ ա, նրանք պաս չեն պահում, միշտ եղ ու կարագ ուտում, ու մենք շատ վախտ, շաբթով, ամսով, հենց ցամաք հացով ու խոտով, բանջարով ենք յուլա գնում, ամա, ղուրբան ըլիմ մեր սուրբ մեռունի ու Լուսավորչի լիս հավատին, նրանց զորությունը շա՛տ, շա՛տ ա: Փի՛ր ըլին մեր սրբերն ու մեր ամենափրկիչ սուրբ Գեղարդը. մեկ բան ըլելիս յա դոնշուն դուս գնալիս՝ մեր մի հայը մեկ դագանակով էլ շատ անգամ տասը թուրքի գլուխը կջարդի, մեկ մատով որ խփի, տեղնուտեղը բանհոգի կըլին, հայի փիրն ու սոյը ա՛ստված օրհնի: Ամա ի՞նչ անենք, մեզ հրաման չկա թուր բանացնել: Քրիստոս ինքը Պետրոսի ձեռիցը թուրն առավ, որ հայ քրիստոնեն էլ թուր չի՛ վերցնի: Քրիստոնէի թուրը աղոթքն ա, ժամը, պատարագը, պասը, ծոմը, ողորմություն տալը: Ասիլը հեշտ ա, անիլը՝ դժար: Թող ժամ, պատարագն էլ ըլին, ո՞վ ասում՝ չըլի «ն» լեզուն քրքրվի ասողի, ամա թրի ու թվանքի փիրն օրհնած ա, թեկուզ բողազս էլ դուս կտրեն, ես դրուստն եմ ասում: Թուր որ չունիս՝ գլուխդ կտրում են, օղլուշաղդ քաշում, կերածդ հարամ անում, դատածդ խլում, քեզ էլ եսիր անում, աշխարքն էսպես ա, ի՞նչ կարաս անիլ: Տո՛ւր էն աջը, որ բռնի էն խաչը: Աղոթքն իր տեղը, թուրն՝

իրը: Աստված դշին, հայվանին էլ յա՛ չանգ ա տվել, յա՛ պող, յա՛ ատամ, որ չանգուի, հարու տա, կծի, իր գլուխը պահի: Ես մեղա ասածու: Սիրտս էրվում ա, էնդուր համար եմ ասում, թե չէ՝ ինձ նման շատերն էկել, ա՛խ, վա՛խ քաշել, իրանց սև օրը լաց էլել ու էլ ետ ա՛խ, վա՛խ քաշելով՝ հողը մտել, ես էլ նրանց մեկը. թե մենակ իմ դարդն ըլիմ քաշում, թո՛ղ աչքս հանեն: Թողու-թյուն արա՛, ծառա եմ սուրբ աջիդ, գիտում եմ, որ դուք էլ կցավիք, էնդուր համար եմ ասում, թե չէ՝ մեկ պուճախ էլ ե՛ս կճարեմ, որ միջումը ձգվիմ. մեկ բուռը հող էլ հալբաթ կըլի, որ մեկ օր, աչքս խփելիս, երեսիս քցեն:

– Լա՛վ ես հրամայում, լա՛վ, ա՛ղա Պետրոս, – պատասխանեց սրբազանը, – ամա ի՞նչ անես, որ մենք Քրիստոսի ծառեն ենք և ո՛չ աշխարքի: Երկնքի որդին ենք և ո՛չ երկրի: Քրիստոս Տերն մեր, սի՛րելիք (երեսներին խաչակնքեցին), երկնի և երկրի արարիչը, եթե կամենար, որ իր սուրբ տնօրենությունը հեշտություն մեզ անց կենար, ու ինքը չարչարվեր, չխաչվեր, էլ չէ՛ր գալ էս փուլ աշխարքը ու մարմին առնիլ որ մեզ ազատի: Մեկ որ հրամայել էր, ամեն բանը թամամ կըլեր: Ամա չէ՛, Ադամա մեղքը մնացել էր մեր վրա. մինչև էն մեղքը չըջվեր, դժոխքը չքանդվեր, մեզ ազատություն չէ՛ր ըլիլ: Մենք սուրբ ավետարանի աշակերտն ենք, սուրբ ավագանի՝ որդիքը. էդպես մտքերը չար սատանենա ձեր սիրտն ածում, որ գիշեր-ցերեկ մեր շվաքի ետևիցը ման ա գալիս: Ինքն՝ Տերն մեր, էկավ մեր մեջը, խոնարհեցավ, մեր մարմինն ու արինը առավ, մեր խաթեր խաչվեցավ, մեռավ, թաղվեցավ, որ մեզ, մեզ օրինակ ըլի, թե ով կամենում ա երկնային փառացը, Քրիստոսի սուրբ արքայու-թյանը արժանանա, ընչանք չխաչվի, չարչարվի, չտանջվի, իր գլուխը մահու չտա, աստուծո սուրբ տեսուն չի՛ կարող արժանանալ:

Ավետարանն ինքն ա ասում, «Որ ո՛չ առնու զխաչ և ո՛չ եկեսցէ, զկնի, որ ո՛չ թողցէ զհայր, զմայր, զկին, զորդիս և ո՛չ եկեսցէ զկնի իմ, նա չէ՛ ինձ արժանի եւ թէ՛ յարիցեն ազգ յազգի վերայ և թագավորութիւն ի թագավորութեան վերայ, նեղեցեն, տանջեցեն, հալածեցեն զձեզ վասն իմ, այլ դուք ուրախ լերո՞ւք, զի վարձք ձեր բազում են յերկինս, և մազ մի ի գլխոյ ձերմէ ո՛չ կորիցէ առանց հօր իմոյ՝ որ յերկինս է: Այսպես հալածեցին զմարգարէս՝ որք առաջ քան զձեզ էին» և այլն: Տեսե՛ք, սի՛րելիք, էս էլ ավետարանի խոսքը. ինչ գրվածն ա, պտի կատարենք: Առաքյալք, մարգարեք, մարտիրոսք էսպես արին, իրանց արինը թափեցին, ինչպես ամեն օր լսում, կարդում ենք, որ այժմ աստուծո աջակողմյան դասումը նստած՝ իրանց վարձքն ստացել, փառավորվել, երկնային ուրախությունը վայելում են, մենք մեկ սհաթի հետ հավիտենական կյանքը պտի փոխե՞նք: Էդ ո՞ր գիժը կանի: «Փառք աշխարհիս, իբրև զծաղիկ խոտոյ, այսօր է և ի վաղիւն ցամաքի»: Մեզ պես մեղավոր, անարժան մարդիկը պետք է աստծուն ընդիմանա՞նք: Էդպես սարսափելի, չար միտքը ձեր սրտըներովն էլ չի՛ պտի անց կենա, ո՞ւր մնա՞ բերան բերեք յա լեզվով էլ ասեք: Ինչ աստուծո կամքն ա, էն պտի ըլի: Պողոս Առաքյալը չի՞ ասում, թե «Հնազանդ լերուք թագավորաց, զի՛յ Աստուծոյ են կարգեալ»: Պրծա՛նք, գնա՛ց: Ով այլ տեսակ կմտածի, անհավատ ա ու դժոխքի բաժին, մեր պարտականությունն ա, որ ասենք, ձերը՝ որ լսք: Զե՛ք լսիլ, պարտականը դուք մնաք:

Բաս թե իմանաք՝ մե՛ր գլուխն ի՞նչ են բերում էս հավատի թշնամիքը, էն ժամանակը դուք ձերը կմոռանաք: Ամեն մեկ բեկ, մեկ խան սուրբ Աթոռը գալիս՝ մեզ կրակն ա դնում, էրում, շամփրի պես պտտում: Ո՛չ հաց ու ջուրն ա

նրանց փորը կշտացնում, ո՛չ պատիվն ու փեշքաշները նրանց աչքը բռնում: Շաբթով նստում են մեզ վրա. ինչ որ ուզում են, տալիս ենք, էլի ռազի չեն ըլում: Սարդարն ու Հասան խանը գալիս հո, երկինքը մեր գլխին փուլ ա գալիս, աշխարքն աշխարքով դիպչում. էլ շունը տերը չի՝ ճանաչում, էնքան գել են մեր գլխին թոփ ըլում: Քչիցը – քչիցը, ամեն մեկ գալիս, չորս-հինգ հարիր մարդ ետևիցն ընկած՝ տուն են թափում, ո՛ւմ առաջը բռնես: Խան, բեկ, ծառա, մեհտար, աշլի, դուշլի, դալանչի, էրկու էնքան էլ ձի, ջորի, ուզտ, բարգ, բարխանա հետըները քցած՝ գալիս են, մտնում վանքը. դե արի՛, նրանց կառավարի՛: Ինչ օր որ նրանց ոտքը մեզ մոտ պետք է մտնի, հացըներս էլ ա հարամ ըլում, ժամըներս էլ: Սաղ օրը յա ժամի ծերին, յա ճամփի մեջտեղը, շոգում, անձրևում, թոզում պտի կանգնինք, մտիկ տանք, որ նրանք գան: Իրեք – չորս եպիսկոպոս պտին առաջը գնալ: Բոլոր միաբանությունը դուս ա գալիս, մեկ վերստաչափ. տեղ էլ գլխաբաց, խաչով, խաչվառով, շուրջառով, բուրվառով, խնկով, մմով առաջ գնում ու շարական ասելով, վազելով, ձիանոց առաջին քափ ու քրտինքները կոխած՝ նրանց ներս բերում: Շատ անգամ, վանքի դուռը մտնելիս, պետք է զառ ճոթից, դումաշից, Խասից փիանդազ քցած, որ էս անօրենների ոտը խերով ըլի, մեկ վնաս մեզ չհասնի, թե չէ ամենիս էլ կկոտորեն: Փիանդազը ֆառաշների փայն ա, դե արի՛, նրանց սիրտը շահի՛: Էսպես՝ գալիս են, վանքը լցվում: Վեհարան, խցեր, Ղազարապատ՝ էլ տեղ չի՛ մնում, որ միջումը կուշ գանք: Հլա սարդարի, խաների սիրտը փեշքաշներով, փողով ենք առնում, ու կաթողիկոս, եպիսկոպոս գիշեր-ցերեկ գլխըներովը պտիտ գալիս: Ամա ինչ որ մեր խեղճ միաբանի ու նոքարների գլխին ա գալիս, քո դուշմանդ չտեսնի: Փետի, թրի առաջ արած, սաղ օրը ուշունց տալով, ծեծելով՝ հազար մեկ բան են ուզում: Յա ձիանոց տեղն ու խոռակը լավ չի՛, յա իրանց սրտի ուզածը բանի պետքը չի՛: Մեր ձիանքն էլ են դուս անում, տավարն էլ: Խոզերին հո, վա՛յ նրանց օրին, որ տեղ որ տեսնում են, թրատում, միջիցը կես են անում, ախր խոզի թշնամի են, բաս ի՞նչ կըլի: Մեր թխած հացը, էփած կերակուրը, մորթած միսը, ձեռը տված գատը հարամ ա ու հարամ: Իրանք են ամբարը մտնում, մառանը ընկնում, դռները կոտրատում, ու ինչ սիրտըներն ուզում ա, շատ փայլը շաղ տալով, ոտի տակ քցելով, կոտրելով, ջարդելով, փչացնելով՝ իրանց ձեռովը դուս բերում, ուզածները շինում, էլի մեր յախիցը կաշում:

Էսպես՝ մոյդա ասես, զարաչի, քյամանչի, սազանդար, սաղ գիշերը որը պար ա գալիս, որը ֆալ բաց անում, որը բերնին զոռ տալիս, որը գլխին, որ էս անիրավի սիրտը շահի: Գինի խմիլն էլ հո, նո՛ր են սովորել, էլ ի՞նչն ա պակաս: Աստված ո՛չ շհանց տա, մենք էլ ձեռըներս դռըներին սաղ գիշերը նրանց առաջին յա պետք է չոքինք, յա կանգնինք, որ քեֆըները թամամ ըլի: Շատ անգամ վարդապետ էլ ա թրատվում, յարալու ըլում: Էսպես՝ ընչանք մենք նրանց մեր հասարիցը դուս ենք տանում, մերը մեզ ա հասնում:

Ախր մեզ որ է՛ս են անում, ձեզ ի՞նչ կանեն: Պտի համբերենք, համբերությունը կյանք ա: Կարելի ա, որ մեկ օր աստուծո ողորմության դուռը բացվի, յա էն ա, բոլորս էլ կկոտորվինք, կփչանանք ու աստուծո սուրբ տեսությունը կարժանանանք, կամ թե չէ՝ մեկ ճար կըլի մեզ: Քրիստոնեն սրով չի՛ պետք է իր բանը յուր տանի, նրա թուրը իր համբերությունն ու հավատն ա: Էսպես արեց մեր էն էշ գեղըցի, հիմար Աղասին էլ, որ մեկ աղջկա խաթեր սուր

քաշեց, ու խեղճ քանաքոցիք էնքան ջառըմա տվին, ու նրա հալևոր հերը ու գեղի քեղխուղեքը էս ա, հինգ տարի ա, բանտումը քոթկումը չորանում, մաշվում են, ու աստված գիտի, թե վերջըները, ի՞նչ կըլի: Ո՛չ մեղիք Սհակի, ո՛չ կաթողիկոսի մունաթը մեկ օգնություն չարին: Ինքն էլ գժի պես ընկել ա սարեսար, չափմիշ անում, ճամփա կըտրում ու իր թշվառ օրը էսպես անց կացնում: Ո՛վ ա գիտում, թե ո՞ր քարի վրա գլուխը վեր կգնի ու ի՞նչ տեղ շներոց-գիլերոց կըլի: Լավն է՞ն չի, որ մարդ գլուխն իրան քաշի ու տաղ անի: Չէ՛, չէ՛ սիրելիք. քանի կարանք, մեր գլուխը պահենք. «հա՛» կասեն, «հա՛» ասենք, «չէ՛» կասեն, «չէ՛» ասենք, կասեն՝ նստի՛ր, նստի՛նք, վե՛ր կաց՝ վե՛ր կենանք, մինչև, տեսնի՛նք, թե բանն ի՞նչ տեղ կհասնի: Ասում են, թե ուսներն էկել, Ապարան են հասել, ո՛վ ա խաբար. բալքի նրանցից մեկ ումուղ ըլի, աստուծո բանն անքննելի ա: Աստված նրանց թուրը կտրուկ անի. թե մեկ նրանց ոտը մեր հողը կմտնի, էն ժամանակը թո՛ղ մեզ էլ տանին, մատաղ անեն: Շտապիլ հարկավոր չի: Յիցիանովն ու Գղովիչը Երևան չառան, բալքի թե աստված չէ՛ր կամեցել, որ մեզ էլի փորձի: Շատը տարել ենք, քչին էլ համբերենք, տեսնի՛նք. վերջըներս ի՞նչ կըլի: Ամա էլի եմ ասում՝ քրիստոնեն թրի կոթն էլ ձեռ չի՛ պետք առնի, կարճ, որ քար էլ աղան գլխին: Իրիկնա-ժամի զանգակը տվին, գնա՛նք ժամ, աղոթք անե՛նք, հլա շատ կխոսանք: Ա՛յ տղա, վեղարս տո՛ւր, մաշիկս դի՛ր, ժամիցը ետը գիշերն՝ երկար, մենք՝ պարապ, էնքան խոսանք, որ քուններդ տանի:

Աստված բարի ճամփա տա՛, հա՛յր սուրբ, էդ բերանդ լիս դառնա. է՛դ պես պետք է քարոզել խալխին: Աշխարքումը կենալը ի՞նչ լազաթ ունի, անապատը պետք է գնացած, անապատը, որ աստված երկնքիցն ուրախանա, երկիրս քիչ-քիչ քանդվի, սատանեն ճաքի, տրաքի, հրեշտակները մեզ շուտով տանին, մեր փառքին հասցնեն: Ազգն ի՞նչ ա, աշխարքն ի՞նչ: Բոլոր սուտ բան ա: Ամեն մարդ իր հոգու ճամփեն պտի գտնի: Քանի կարաս՝ օր առաջ թաղարեքդ տե՛ս, որ ետ չընկնիս:

Տիրացուն իսկույն վեղարը տվեց, ֆարաջեն հաքցրեց, վարդապետը մաշիկը դրստեց, առաջը դրեց, իշխանքը գլխըները տմբացնելով, քուրք ու աբա ուսըներին քաշելով, գդակները դգելով ետ կանգնեցին, ու սրբազանը դուռ էկավ: Նրանք էլ ետեիցը մեկ-մեկ ճամփա ընկան, քոշըները հաքան, որ դռանը թողել էին. մեկ սարկավազ փիլոնը վերցրեց, մեկ վարդապետ գավազանը, ու դռանը ձեռը տվեց, տերտերները հո, փիլոնները ուսըներին, դռանը էնքան կանգնել, վրվրթացել դողացել էին, որ դատաստանի օրն էլ էն մահվան քրտինքը չեն տեսնիլ: Եպիսկոպոսը դուռ էկավ թե չէ, երկու կարգ դառան, փիլոնները քցեցին ու եպիսկոպոսին հանդիսով, տիրացու, սարկավազ, վարդապետ, իշխան, թվանքչի քամակիցն ընկած՝ տարան ժամը: Ներս մտնելիս՝ տիրացուն հողաթափը առաջը դրեց, սարկավազը փիլոնը քցեց, մեկ տերտեր էլ մեկ խալիչա ծալած, ձեռին բռնած՝ հենց եպիսկոպոսը ժամը մտավ, սեղանի առաջը հասավ, մեկ քանի խաչ հանեց երեսին, մեկ խոր գլուխ տվեց, խալիչեն բաց արեց, ետ կանգնեցավ. եպիսկոպոսը մեկ քանի խոսք իր մտքումն ասեց, սուրբ սեղանին գլուխ, երկրպագություն տվեց ու փառահեղ կերպով գնաց, ձախու դասումը, իր աթոռումը բազմեց, ժամն օրհնեց, Հայր մերն ասեց, ժամը կանգնեց:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

10

Առավոտը, էն ա, լսին էր տալիս, որ իշխանն և քաջահաղթն գեներալ-մայոր Մատաթովն վեր կացավ, Շամքոռա դզին մտիկ արեց, զորաց ինչ հրաման ուներ, տվեց, ու ինքը՝ արծվի աչքերովը Գրիգոր եպիսկոպոսը ու հայերի իշխանները քամակը քցած, օրդվի չորս կողմովը պտիտ տալով՝ մտիկ էր անում սարերի գլխին, խոռ տեղերին դուրբընով, որ թշնամին հանկարծ վրա չտա, ու իր պատրաստությունը տեսնում էր: Զորքը ղորդ ա, շատ քիչ էր, ամա Մատաթովն էր նրանց գլխին, որ սար ու ձոր դողացնում էր, որ աստուծո տեղ պաշտում էին, որ ղզլբաշի հոգին ջուր էր կտրում անունը լսելիս, ու իր հավատարիմ ազգը՝ արիներ աչքումը, շունչը բերնումը, գլուխը փեշումը, հագիր, վառված, քամակին՝ որ տուն, տեղ, որդի, օղլուշաղ, մալ, դովլաթ թշնամուն յա գերի տան, յա ռսի թուրը նրանց աչքը խրիլ տան: Զորը խփեցին, առավոտյան աղոթքն արին, բայց մեկն էլա դեռ չէր գիտում, թե ո՞ր կողմովը գնան:

Ղզլբաշի զորքն Գյանջա, Ղարաբաղ էս կողմիցն էր առել, ոտնատակ տվել, Փամբակ, Շորագյալ՝ էն: էս կողմիցը՝ Աբաս Միրզեն, էն կողմիցը՝ Հասան խանը, քանդելով, ավերելով էկել, հասել էին, որ գնան Պետերբուրգ: Թիֆլիզ, ինչպես որ տեսանք, սհաթե-սհաթ աչքը կթած ուներ, թե Աղա Մահմադ խանի կրակը, որդիանց որ ա, էլ կրկին իր գլխին կթափի: Երմալովն ինչ հնար, ճարտարություն ուներ, գործ դրեց: Մատաթովը պետք էր վրաստանու փրկիչը լիներ ու ցույց տար աշխարքի, թե հայոց հոգումը իրանց հին հսկայություն կրակը, քաջության բոցը, հավատարմության խունկը դեռ կար ու վաղուց միում էր, որ մեկ հով դիպչի՝ հոտն աշխարք ընկնի, կրակն իրանց թշնամուն, իրանց աշխարքը քանդողին էրի, փոթոթի:

Պտտելով՝ էլ ետ չադիրը մտավ զորապետը ու միրզի մեկին կանչեց, որ ասածը գրի, թուրքերին խաբի, թե Ֆլան գեներալը Ֆլան տեղիցը, Ֆլանը՝ Ֆլան, անթիվ զորքով գալիս են, որ թշնամու գլուխը ջնջխեն, հանկարծ զշորուն ընկավ զորաց մեջը: «Կարաո՛ւլ» ձեն տվին, թվանքները հազար դհից վրա բռնեցին, բայց «Քրիստիան, Արմյան» գոռալով, երեսին խաչակնքելով՝ մեկ աժդահա որ ղոնշունի մեջը չընկավ, Մատաթովի չադիրը շտեսավ ու ձիուն ետի դամշին տվեց, Մատաթովը ստուլի վրա մնաց փետացած. ընչանք մարդ կկանչեր, անձանոթի ձին առաջի երկու ոտը չադրի առաջին փռեց, փռնչաց ու հոգին քթովն ու փորովը դուս փչեց: Կտրիճ ձիավորը մզրախը գետնին ցցեց, ղարավուլի, բանի մտիկ չարեց ու Մատաթովի չադիրն ընկավ: Քաջ գեներալը, թե եվրոպացի էր էլել, հուշտ կրկեր յա կզարմանար ու էնպես հանդգնությունը, կարելի ա, պատժեր, բայց նա մեր երկրի մարդի խասիաթը լավ գիտելով՝ տեղը մնաց կանգնած, ու էլ էկողին ժամանակ չտվեց, որ խոսի, ինքը հարցրեց, թե ի՞նչ խաբար ա: Ձին որ էն հալն էր ընկել, նստողինն ի՞նչ կրկեր: Երկար ժամանակ լեզուն խոսք չէր բռնում: Գեջդանգեջ որ խեղքը գլուխն էկավ, ձեն տվեց.

– Կնյա՛գ, թադարեքդ տե՛ս, որ էսօր ա՝ ձեզ դաղթմիշ կանեն, էս գիշեր ա՝ նմանապես:

Ու պատմեց, թե ինքն ո՞վ ա, Խլղարաքիլիսումն ի՞նչ արել, Անի ի՞նչ, Ապարան, Դիլի՝ ի՞նչ, ու քսան-երեսուն ձիավորով հազար հարամու աչք հանելով,

էստեղ-էնտեղ կոտորելով՝ ուզեցել էր հենց ինքը մեկ ֆոսսանդ ճարի, ղզլբաշի օրդուն մեկ գիշեր կոխի, ամա բանը տեղը չէ՛ր էկել: Էն օրն էլ Թարթառ գետի ղրաղիցն անց կենալիս, թշնամու աչքովն էր ընկել, սաղ օրդուն վրեն պոկ էկել, ընկերների մեկ-երկուսն էլ բռնել, մյուսները սար ու ձոր ընկել, ինքը հազար թվանքի գյուլլից պրծել, նրա անունը լսել, ընկել ռսի հողը, ընկել, որ գա Թիֆլիզ իմաց անի, բեղաֆիլ նրա օրդուն տեսել ու թուշ էնտեղ էկել:

– Ղզլբաշի շատը, որ ինձ հետ էին ածում, հենց նոր քամակիցս ռադ էլան, երբ ձեզ տեսան, փախան, հմիկ ի՛նչ գիտես, էնպես ա՛րա. Գլուխս ետ եմ դրել, որ ռսին ղուրբան անեմ: Վաղուց էս մուրազը սրտումս կար, վախտ չէի ճարում: Հույս ունիմ, որ մեկ քանի թշնամի էլ ես իմ թագավորի ուղուրին ղուրբան անեմ: Էս կողմերի քարերն էլ համարած ունիմ, աչքս խուփ՝ մուլթը գիշերը ես ճամփեն կթնիմ: Ի՞նչպես կամենաս, էնպես իմ ծառայությունը թագավորին հասկացրո՛ւ: Փաշություն էլ ինձ տվել են Օսմանլիումը, չեմ ուզել: Քրդերն իրանք էին ուզում ինձ իրանց գլխավոր շինեն, հինգ տարի ա, Բայազդու ու Ղարսու գլխու ղուշ չի՛ անց կացել, սար ու ձոր ոտի տակ եմ տվել: Միտքս էն էր, որ Անի քաղաքը շինեի: Հայերը, հայերը, աստված նրանց խեր տա, ո՛չ ինձ մտիկ արին, ո՛չ փաշի հրամանին. էնքան էսօր-է-գուց քցեցին, մահանա արին, որ ղալաբանթլը ընկավ: Ծարս որ կտրեց, էլ ո՛չ փաշի մտիկ արի, ո՛չ փաշության, ետ էկա էլի, Անուն ապավինեցի: Կավ աստված Հասան խանին ձեռս քցեց, ես ջահելություն արի, հոգին չհանեցի. ուզում էի նրան թաքուն սպանեմ: Ղզլբաշը որ ետ դառավ Փամբակից, ես էս սարի, էն սարի ծերին էնքան գլուխս պահեցի, որ էլի նրան մի ձեռք քցեմ, չէլավ. աստված գլխիս բարկացավ ու էս հալիս ինձ քո ոտը բերեց, որ շատ չի՛ հպարտանամ, շատ չի՛ ամբարտավանամ: Որքան բարութ ունեի, հատավ: Ընկերքս էլ չկարացին դեմ կենալ, ամենը մեկ սար ընկան, ես էլ էս հալին առաջիդ կանգնած եմ. ինչ հրաման ունիս, ասա՛. մեկ գլուխ ունիմ, էն էլ ռուս թագավորին ղուրբան: Թաք ըլի՝ մեր աշխարքը անօրենի ձեռիցն ազատվի, թո՛ղ մեր կերածը ցամաք հաց ըլի: Երևան բոլոր քոչացրին, խեղճ խալխի տուտը Թավրեզ, Բայազիդ, Ղարս հասավ: Մեկ ծեր հեր ունիմ, բանտումն ա փտում. մեկ պառավ մեր ունեի, ճամփին, քոչելիս ա հոգին տվել. մեկ նշանած ունիմ, հազար կրակից, սրից, թշնամուց սաղ ամառը տանջվեցա ու անջախ մի անջախ բերի, ռուսի հողը քցեցի: Էլ ուրիշ բան չե՛մ ուզում, մեկ հորս էլ ազատեի, մեկ մեր ազգը, մեր երկիրը, մեր հավատը ազատ տեսնեի, ետո թո՛ղ աստված, ինչ իմ ճակատիս գրվածն ա, էն կատարի:

Էս խոսքումը էլ սիրտը չդիմացավ: Զիգյարի կրակը բերանը փակեցին, աչքի արտասուները՝ տեսությունը: Հսկայն Մատաթով երկար ժամանակ մնացել էր զարմացած ազնիվ երիտասարդի էնպես ճարտար բերնի, էնպես քաջ սրտի վրա, էնպես հիանալի, պարթև բոյի ու փափուկ շիգյարի վրա: Խնդրեց, որ քիչ-մի հանգստանա, ու ինքը իրան թաղարեքը տեսավ:

Ով էն ժամանակը կար, տեսած կամ լսած կլինի, թե Մատաթովն ի՞նչ արեց: Նհախ տեղը չի նրա անունը հայի, թուրքի, ղզլբաշի բերնումը մնացել: Աշխարք տակ ու վեր կըլի, բայց նրա հիշատակը անջնջելի կմնա մեր ազգի միջին ու մեր աշխարքումը: Դեռ վարժատան աշակերտ էի ու, ինչպես էսօր, կենդանի է մտքումս՝ Աղասին ի՞նչպես մտավ Թիֆլիզ: Երևելի իշխանի որդի չէ՛ր, որ նրան մեծ փառքով ներս բերին, բայց ով նրա արածը իմացել էր, ու-

զուլմ էր ոտները ջուր անի, խմի: Մեկ թղթի միջուկ ծալած՝ իրան ոսկորները քսան անգամ հենց ինձ ա ցույց տվեի, որը որ զանազան տեղ կովըներումը կոտրեի, հանել էին:

Մեկ քանի ժամանակից ետո, հայտնի ա ամենին, որ երբ Ղարաբաղու կողմն թշնամուցը ազատվեցավ, Ապարան, Երևան դառան ռուսաց քաջ սրտի մեծագործության ու տղամարդության ասպարեզը: Նհախ տեղը չի Երևանու անունը էնպես անձին պատիվ տվեի, որ ռուսաց զենքը Ասիա ու Եվրոպա երկինքը հասցրեց: Ո՞ր հայը իրան պարծանք չի համարիլ, որ օսմանցվի, ղզլբաշի ու Պոլշիո աստվածը էսօր իր կոմսության անունը Երևանու անունովն ա զարդարել: Իշխանն Վարչավի և կոմսն Երևանի՝ Ասիո միջուկը Ալեքսանդրի ու Պոմպեոսի, Ջինգիզ խանի ու Թամուրլանգի հիշատակը իսպառ ջնջեց ու ռուսաց քաջության, մեծահոգության, բարեսրտության, մարդասիրության անունը աստղերի հետ դասեց: Քանդելու միայն էին սովոր ասիացիք, շինության ու խաղաղության տեսան: Ուրիշ՝ թշնամու առաջ իրանց արինն էին տալիս, ետո իրանց քաղաքն ու օղլուշաղը, ռուսաց, ընդհակառակն, բալանիքն էին ընծայում, ետո իրանց տունն ու ընտանիքը: Գոռոզ կարծիքն պարսից, թե խաչը միշտ պետք էր Ալու փանջին հնազանդեր, ցրվեցավ, ու իրանց անողորմության, անօրենության տեղակ շնորհք, ողորմություն տեսան:

Հայոց արտասովոր աղոթքը, որ գիշեր-ցերեկ անում էին, թե ե՞րբ կըլի՝ ռուսաց, իրանց հավատակցի երեսը տեսնին, ետո հողը մտնին, լսեց աստված ու կատարեց: Խաչի լիսը ու ռուսաց մարդասիրության շնորհքը ապառաժն էլ կակղացրին, ու Հայաստանի չոլ, ամայի դաշտերը էսօր մարդաբնակ են դառել ու ռուսաց ազգի խնամքը վայելում, իրանց սուրբ աշխարքը կրկին շենացնում: Հայոց ազգի կարոտ աչքը վաղուց էլ արտասունք չի՝ տեսնիլ, իրան Հայրենիքը կտեսնի, նրա ծոցումը կմեծանա, նրա սերը կվայելի ու քոռ, նախանձոտ մարդին գործով ցույց կտա, թե Հայ ազգը ո՞չ թե փողի կամ շահի խաթեր ա ռուսի տերության անունը պաշտում, այլ թե իր սրտի ուխտն ա ուզում կատարի, որ իրան հավատն ու ազգը պահողին արինը, կյանքը, որդին չխնայի: Հայ ազգը, որ ո՞չ թե թուլ էր յա քաջություն չուներ, որ իր երկիրը պահել էր, ո՞չ: Երկիրն ինքն էր պարտական: Աշխարքումն ով ոտը բարձրացրեց, Հայաստանու վրովը պետք էր լոք տար, հայոց ազգին պետք էր ոտնատակ տար, ձեռք քցեր, որ իր թշնամու հախիցը կարենար գալ: Ո՞չ ասորիք, ո՞չ պարսիկք, ո՞չ մակեդոնացիք, ո՞չ հռովմայեցիք, ո՞չ պարթևք, ո՞չ մոնգոլք, ո՞չ օսմանցիք չէին կարող էն զորությունն ստանալ, եթե հայոց ազգը մեկի դեհը չէր պահել: Դեհը պահելով, դորդ ա, իր տունը քանդեց, չունքի իր բարեկամը վեր ընկնելուց ետո իր թշնամին ավելի ևս իր շարունակումը գործում, իր ինաղը (ջիգրը) հանում էր, բայց էստով հայոց ազգը արարած աշխարքին հավիտյանս հավիտենից կարող է համարձակ ցույց տալ, թե ի՞նչքան հոգի ուներ, ի՞նչքան կամաց զորություն, սրտի հաստատություն որ իրան չորս կողմի էն հզոր ազգերը կորան, փչացան, անունները չկա, հայոց ազգը անուն էլ ունի ու իրան հավատն ու լեզուն մինչև էսօր իր արնի գնովը պահեց, հասցրեց, որ մեկ ազգ էլա էսպես օրինակ չունի:

Երևան թևին տվեց, երբ ռուսաց զորքը իր մեջը մտան: Էջմիածնի խնկի, մմի հոտը ու զանգակների ձենը երկինքը հասավ: Քաջահաղթ հսկայն՝ կոմսն Երևանի, Տոբիթա հրեշտակ Ներսես արքեպիսկոպոսի ձեռիցը բռնած մտավ

Վաղարշապատ, որ Եփրեմ կաթողիկոսի սուրբ աչքին լիս տա ու առողջություն: Էն ժամանակվան խաղերը, որ հանել, ասում էին, հավիտյանս հավիտենից կարող են աշխարքին վկայություն տալ, թե թուրք ու հայ հենց իմացան, թե աստված վեր էկավ իրանց համար: Հարիր տեսակ խաղ՝ հայերեն, թուրքերեն, Երևանու բաղերն ու ձորերը լսում էին, ու հինգ տարեկան երեխեն էլ էսօր, ուրախ վախտը, ձեռը բերնին ա դնում ու ասում:

12

Էջմիածին, Թավրիզ, Աբասաբադ, Սարդարաբադ ռուսաց օրհնյալ ոտի հողին արժանացան, բայց դեռ Երևան իր անճար գլուխը դեմ էր տվել ու հետին շունչն ընկած՝ ուզում էր, որ դեռ մեկ քանի սհաթ էլ իր ջրատար որդվոց գլուխը լա, նրանց սև երեսը մեկ էլ տեսնի, որ փրկիչն Հայաստանի՝ կոմսն Երևանի, իշխանն Վարշավի, էկավ՝ էնտեղանց բանտում, զընդանում մաշված հայերին էլ մեկ օգնություն անի, ազատի:

...Երևանու բերդը ծխումը կորավ: Երկնքի կրակը ջոկ էր վեր թափում խեղճ կենողների գլխին, թոփի, թոփխանի գլուլեն՝ ջոկ: ...Օր... գիշեր սար ու ձոր դրմբում, դմբդմբում էր: Հենց գիտես՝ Սողոմ-Գոմորի քուբուրթն ու կրակը էսօր ա վեր գալիս: Երևանու բերդը, ձեթը հատած պատրուզի պես, թե մեկ ճրթճրթում էլ էր, մեկ սհաթ քիմի, էլ ետ հանգչում, խավարում էր: Էնքան թոփի գլուլա էր գլխին ու սրտին դիպել, հոգին բերանը հասցրել: Սարդարը, շահագդեն վաղուց էին իրանց սև օրը լաց ըլելով՝ Երևանու երկրիցը ձեռ քաշել, Իրան փախել: Հասան խանն էր մնացել մենակ թոռումը, որ իր արած չարությունն պատուհասն առնի, ու էն մարգարեական ձենը կատարվի, որ Ապարանումը նրա անկաջն ընկավ, բայց խելքը գլուխը չեկավ: Նհախ, որքան բերնումը լեզու ու ձեռին հունար կար, բանացրեց, որ իր ազգին սիրտ տա՝ իրանց գլուխը ձեռ չքցեն: ...Խալխը, որ տեսավ՝ ճար չկա, իրան միջի մեծամեծներիցը մեկ քանի մարդ ընտրեց, ու հենց, էն ա, վերջին սհաթն էր մնացել որ բերդը հոգին տա, կենողները իրանց իրանց դուս էկան բռնիքի գլուխն ու բալանքերը ձեռններին բռնած՝ ռայի էկան:

Քանի որ Երևան բինա էր ընկել, կարելի ա, թե է՛ն օրը, է՛ն տեսարանը, է՛ն անունը չէ՛ր տեսել, չէ՛ր ճարել, որ էսօր տեսավ ու իմացավ: Կարելի է աշխարք աշխարքով դիպչի, ազգեր գան ու էլ ետ ո՛չնչանան, բայց քանի որ հայի շունչն ու լեզուն կա, ե՞րբ նրանց մտքիցը կերթա էն ավետալից սհաթը, որ իշխանն Վարշավի, գեներալն Գրասովսկիյ, մեր անմահ Ներսեսին հետընները՝ խաչ, ավետարան ձեռին, մտան բերդը, որ Հայոց աշխարքի ազատության տունը կատարեն: Պետք է աշխարքումն էլ հայի հոգի չըլի, որ իրանց փրկիչ Պապովիչի անմահ հիշատակը արտասընքով ու լալով չհիշեն, իրանց աշխարքի հոր ու պահպանողի սուրբ անունը, որ Հյուսիսի բերնիցը սկսած նրանց հոգսը քաշել, նրանց իր թևի տակն էր ուզում բերի, սրբությունի պես չպաշտեն: Կամիլլոս, ղորդ ա, Հռովմ ազատեց: Սցիպիոն՝ հռովմայեցվոց թուրը Աֆրիկումը ցցեց՝ Կեսար՝ Գալլիա ու Բրիտանիա ոտի տակն առավ, Նապալեոն՝ Իտալիո, Սպանիո և Եգիպտոսին ազատություն էր խոստանում, բայց ե՞րբ հռովմայեցիք, գալլիացիք, եգիպտացիք է՛ն սրտովը, է՛ն սիրովը իրանց ազատողներին կընդունեին, կպաշտեին, ինչպես հայք, հայք, որ առավոտն էին վեր կենում, է՛ն էին աղաչանք անում աստվածանից, րիգունն

էին քնում, է՛ն էր նրանց աչքի արտասուները: Մեծ էր հիրավի ու անմոռանալի ռուսաց Փարեժ մտնիլը, բայց ե՞րբ գաղղիացիք էն հոգովը իրանց բախտավորութիւնը կվայելէին, ինչպես հայք էս արժանահիշատակ օրը:

Սալդաթի տուտը հենց բերդը մտավ թե չէ, հազար տեղից, հազար փանջարից լացն ու արտասուները էլ չէին թողում, որ մարդի բերան բաց ըլի: Բայց ով սիրտ ուներ, լավ էր տեսնում, որ է՛ն ձեռներն, է՛ն աչքե՛րը, որ քարացել, սառել, երկնքին էին մտիկ տալիս, առանց խոսքի էլ ասում էին, որ դժոխքի քանդվիլը մեղավորների համար էս գինը չէ՛ր ունենալ, ինչպես Նրեանու բերդի առնիլը հայերի համար:

Ինչպես բարեկամ, ինչպես երկնային ավետաբեր հրեշտակ, ազատութեան ու ողորմութեան պսակը ձեռին՝ մտավ իշխանն Պասքեիչ սարգարի ամարաթը: Նա անց կենալիս հազար տեղ տեսել էր ու արտասուներ բռնել, թե ինչպես էին ծեր, մանուկ, աղջիկ, պառավ՝ չէ՛ թե մենակ իր ոտը համբուրում, այլև շատը ընկնում էին սալդաթների ճտովն ու էնպես նվաղած, հոգին քաղված մնում: Քանի Հայաստան իր փառքը կորցրել էր, քանի հայք իրանց գլուխն էին թրի տեղ թշնամու ձեռք քցել, է՛ս օրը, է՛ս ուրախութիւնը չէին տեսել, չէին վայելել:

Էջմիածնա եպիսկոպոսունքը, որ բերդումը, հենց բռնի՛ր, մաշվել, հետին թելն էին ընկել, մեկ կողմից, Շհարի ու Կոնդի քահանայք ու դպիրք մյուս կողմիցը որ դուս չէկան՝ երեսները գետինը քսելով, էնպես գիտես, թե քաջն Վարդան նո՛ր ա վեր կացել, Տրդատ նո՛ր ա գալիս Հռովմիցը, որ իրանց հայրենյաց աշխարքը կրկին ազատեն, նո՛ր լիս, նո՛ր կյանք իրանց ազգին տան:

Սցիպիոն Աֆրիկացի Կարթագինեի ծուխն ու էրված, քանդված ամարաթներն էր տեսնում, աչքը բռնել, լալիս, որ հռովմայեցվոց գազան բնութիւնը նրանց արինը խմեց, կշտացավ, Պասքեիչ Մասիս էր առաջին տեսնում ու ուրախութիւնիցը աչքը սրբում, Տիգրանա, Վաղարշակի, Անիբալա, Տրդատի, Վարդանի պատմութիւնն էր մտածում, նրանց պատկերն էր առաջին կանգնել: Նրանց անմահ հոգիքն էին երկնային լուսով նրա աչքի առաջին, նրա գլխովը պտտում, ժպտում, զմայլում, ձեն տալիս.

– Տե՛ս Հայկ աստղի կամարը, է՛ն լուսեղեն, է՛ն կապտագույն գրքումն քո անունը գրվեց, փրկի՛չ որդվոց մերոց: Էնտեղ տարանք քո մեծագործութեան պատգամը: Հայկի մոտ, Լուսավորչու գրկումն իրար կտեսնինք, այժմ պահի՛ր մեր աշխարքը:

13

Բայց ա՛խ, սիրելի կարդացող, մի հարցնես, թե ախր էսքան բանը որ անց կացավ, ո՞ւր մնաց մեր ջրատար, սիրտը փորումը մեռած Աղասին, որ չի՛ գալիս՝ իր մուրազն առնի, իր մահվան դուռն ընկած խեղճ հորն ազատի, նրա օրհնութիւնն առնի, թողութիւն խնդրի, որ էնքան նեղութիւնն ու տանջանքը իր խաթեր էր քաշել, հինգ տարի բանտումը չորացել, ցամաքել, հազար անգամ գերեզմանի դուռը գնացել, ետ եկել, որ իր որդուն տեսնի, փափագն առնի, էնպես հողը մտնի, որ սրտումն էլ դարդ չմնա, գերեզմանն իր համար դժոխք չդառնա:

...Ախ, սի՛րելի կարդացող, էլ ի՞նչ երկարացնեմ էս սարսափելի պատմութիւնը: Կըլի, որ քո սիրտն էլ քեզ ասեց, որ էս հաղաղին ի՞նչ աֆիցեր պետք էր էնպես դժոխք մանիլ, որ գլուխը մահու տա, եթե ո՛չ մեր ջիվա՛ն Աղասին,

որ հինգ տարի սար ու ձորի, գազան, հարամու գլուխը չի՝ տվեց, պահե՛ց, էն բաներն արեց, որ աշարքումը քիչ ադամաորդի արած կըլի, վերջը Գրասովսկիյ գեներալի հետ թռավ իր ցանկալի վաթանը, որ իր ջրատար հոր հետին շնչին հասնի, ու հենց բերդն առան թե չէ, նա, մերը կորցրած գառան պես, էլ չի՝ համբերեց, որ ոտքը մի քիչ խաղաղվի, ընկավ բրջե-բուրջ ու որ հոր անունը չհարցրեց, մեկ երևանցի հայ առաջն ընկավ, տարավ նրան էն բրջի դուռը, որտեղ որ նրա տարաբախտ, հերը, մեկ քանի հայերի հետ, բռնված էր: Բայց անիրավ պարսիկքը վաղուց էին իմացել նրա ղոնշունի հետ գալը, ու նրա սպանածների հեր, ախպեր, ազգական՝ մինչև տասը մարդ, գնացել, էն բրջումը տափ էին կացել: Ախ, էլ ի՞նչ գրեմ, ձեռք թուլանում ա, սիրտս արին կաթում... Ախ, բաս Աղասու սուգն ո՞վ անի, նրա ջիվան ումբոն ու օրը ո՞վ լաց ըլի: Ե՛ս, ես, ողորմելիս, նրա գերեզմանին ղուրբան... Ախ, բաս նա, որ ինձ էնքան էրեխա ժամանակս իր ծնկա, վրա խաղացրել ու ինձանով մխիթարվել ա, բաս ես քա՞ր պտի ըլիմ, որ նրա սուգը չանեմ: Բաս սիրտս կհամբերի՞, որ էսօր չուզենամ էնպես հսկա, էնպես ազնի՛վ, քաջ երիտասարդի վրա հոգիս տամ: Բայց չէ՛, ես ի՞նչ եմ, որ Աղասու սուգն անեմ, իմ բերանն ի՞նչ ա, որ լսողի սիրտը շարժի, էրի, խորովի: Նրա սուգ անողը հետո կգա, ես իմ դառը պատմությունն անեմ:

...Իրեք թուրք ջոկ էին ընկել բրջի մեկ ղրաղումը, մյուսները փախել. ախ, լե՛զու, լու՛վիս, ի՞նչ կըլի: Աղասին, հրեշտակ Աղասին. երկու խանչալ սրտու՛մը ցցված, իրեքը քամակումը, ու ոտ ու ձեռք հազար տեղ յարալու-փարալու՝ իր ողորմելի հոր դռին, արինը ծովի պես չորս կողմը բռնած, որ սրբազանը վրա հասավ: Աջու ձեռքը որ չէր տարել, որ հոր գլուխը, էն ձնի պես սպիտակ մազերը, մեկ խտտի, մեկ դռին կպցնի, որ էնքան տարվան էրված սրտի մուրազն մի առնի, հովանա, հենց տեղնուտեղը ուսըվեր էին բերել, ու կտրած ձեռք մնացել էր հոր գլխատակին, երեսը՝ երեսին, ու ձախու ձեռն՝ էնպես փետացած, դռի վրա ընկած:

ՉԱՆԳԻ

1

Ինչպես մեկ կատաղած վիշապ՝ երկնքիցը թռած, գլխիվեր ճողոլակ, մեկ տուտը Սեանի հանդարտ ծովումը, մեկ տուտը Արագի քրքրված ղրաղումը, սար ու ձոր կխշոր տալով, քանդելով, տապալելով, քափ ու քրտինքը բերանը կոխած, գզգզված, մազերը քյալլին ցցած, կապը կտրած, գժված, ռեխն ավազով, քարով, զիբիլով լիքը, էս կողմն, էն կողմն փռնչացնելով, ճոթռելով, ջարդելով, տակ ու ղրաղ ծամելով, բրդելով՝ մեկ թևն իր ծոցի, էն սև՝ մուլթն ու շանգը կոխած, խեանդ-խեանդ կտրատած փորն ու դռը բաց արած, ծառով, թփով զարդարած ձորի գլխովը քցած, մեկ թևն էն նե՛ղ, չո՛ր, տխո՛ւր կաքավասարի տակիցը որ ական թոթափել դուս չի՝ պրծնում, վազում, - ու հրո՛վ, սրո՛վ, բոցո՛վ, բրո՛վ, փռնչալով, մռնչալով, խռնչալով, քարի, քարափի գլուխ վե՛ր հատելով, իր փորը խցկելով, վեմ, ապառաժ իրար ծեծելով, կայծակին տալով, ճչալով, ճռնչալով, թնդալով, դղրդալով, - ցած ափները, սասանահար գետինը պոկելով, պռճոկելով, քրքրելով, քրքրվելով, կենդանի, անկենդան, իսան, հայվան գետնին զարկելով բամբաչելով, խլացնելով,

քառացնելով, սրսրթացնելով, վրվրթացնելով՝ վառված, կրակված աչքերը արնով լիքը, յալը ցցած, ատամները ղրճտացնելով, կրճտացնելով, դաշտ ու տափ դրմբացնելով, դրնգացնելով, դմբգացնելով, դնգդնգացնելով, ու կայծակի թուրը բերնին բռնած, վրա պրծած որ չի՝ գալիս ամենհի Զանգին ու Զորագեղ մտնում, որ Հայաստանի սուրբ գետինը ոտնատակ տվողին, մեր նախնյաց մաքուր գերեզմանները քանդողին, կործանողին, մեր նահատակաց սուրբ, անմեղ, արդար արինը թափողին, կիշորողին, մեր Աստվածաբնակ տաճարները, եկեղեցիքը ավերողին, ապականողին, մեր հոյակապ թախտերը, քաղաքները խլողին, փչացնողին, մեր անճար, օրվան հացին կարոտ, եթիմ, ցրված, սասանած, գերի ընկած, հարամու, թշնամու ձեռին կոտորված, երկրե-երկիր կորած, փչացած, խեղճ, անտեր ազգի տունը քանդողին, հողի հետ հավասարողին՝ ու մեր չար հարամու բունը, անօրեն թշնամու տունը, մեր արինը խմողի թախտը, մեր աշխարքը քանդողի ամարաթը, նրա արինաշաղախ բերդը, նրա ոսկորաշեն բուրջը, նրա գողաբնակ տեղը, նրա գազանաբնակ հողը՝ քանդի՛, տապալի՛ Փշրի՛, ավերի՛, տակ ու գլուխ, գլուխ ու տակ անի՛, քարեքար, պատեպատ տա՛, հիմնատակ, բրիշակ անի՛, կլանի ու՝ նրանց միջի ըլողներին, դրսի, թաղածներին, գլխումը բուն դնողներին, տակումը քուն մտնողներին՝ քշի՛, տանի՛, սրբի՛, ողողի՛, թիքա-թիքա, փառչա-փառչա անի՛ ու մեր խեղճ աշխարքի, մեր ողորմելի ազգի աղի արտասունքը սրբի՛, էրված, խորովված սիրտը հովացնի՛, զովացնի՛, մեր հազար տարվան թունալից, անբժշկելի յարեն կտրի՛, վերջացնի՛, որ հազարների, բյուրավորների ցավամաշ հոգին ուտում, կեղեքում, մաշում, տոչորում, սաղսաղ, դալար ու զվարթ՝ էս անգո՛ւթ ազգին, անողո՛ւրմ գազանին շատ տարի, շատ դար դուրբան էր տալիս, վերջացնում:

Գիշերվան մութը գետինն առած ժամանակին, որ մարդ իր շվաքիցն էլ սասանում, սարսափում ա, ու բազի դիվահալած, մահատագնապ անցավոր՝ երեսին խաչ հանելով, Հավատով խոստովանիմն ասելով, սրբոց, մարգարեից անունը տալով որ Զանգվի կարմնջի վրովը անց չի կենում ու Կոնդի չոր դարդուսը նի ըլում, սարսափը ջանն առած, լեզուն բերնումը սառած, աջու կողմն՝ Երևանու զարհուրելի բերդն ու թուրքի գյոռխանքը (գերեզմանատուն), ձախու կողմն՝ գնդերը, ջաղացները, որ չեն ձորումը թխթխկացնում, չխչխկացնում, ու փոքր ինչ հեռու չանգը կոխած, կամարակապ համամները ու տխուր Զորագեղը՝ փոստումն ընկած, ձենըները փորըները քցած, առաջին՝ Երևանու Շհարը, տրտում, դառնավարամ սգի քողն երեսին փռած, – որ չեն երևում, հենց իմանաս, բոլորն անդունդն ա գնում, բաթմիշ ըլում, քանի մարդ բարձրանում ա, վեր ըլում, – ու հեռվանց որ արթուն շները տների կտրներիցը չեն վնգվնգում, օռնում, հաշում, ղշղրու տալիս, էլի ձենները փորըները քցում, բարակ ձգում, զլում ու քթերիցը իրանց տխուր, սարսափելի կոնգոռնալը դուս թողում, նվում, -որ սուր – սուր սարերի, թափեքանց գլխներիցը, տակըներիցը սովամահ գիլանը ֆորսի հոտն առած, փրփրած, անկուշտ բողազներն ու ռխըները չեն բան քցում, ոռնում, շան պես կոնձկոնձում, որ նրանց խաբեն, մոտ գան, ներս մտնին՝ կամ իրանց գզգզեն, պատառեն, խեղդեն, դաղըթմիշ անեն, կամ մեկ անմեղ գառն, մեկ կաթնակեր, ճամփեն մոլորած, տունը կորցրած ֆորթ, կամ մեկ նախրիցը ետ ընկած, քուչում կամ քարի տակի կուչ էկած արդար կով, կամ առելի յաբու,

կամ ծնած զսրաղ, կամ մեկ բեզարած, իրան համար հանգիստ, խաթրջամ նստած արոճող ոչխար գտնեն ու լափեն, կամ մեկ շատ բանացրած, հալից իսպառ ընկած, տիրոջիցը խռոված, տանից դուս արած, էստեղ-էնտեղ չոր-չոփ, ծերը սուր փուշ կրծելով, ծամելով, ղոթուր անկաջները թափեթավ, տալով, իր սև օրիցը բեզարած, ձեռք վերցրած, անատամ, անպոչ, անլեզու, հայվան՝ մեկ խղճալի է՛շ, պարապ ուստ բերեն, հետը խաղան, ծլունգ-ծլունգ ըլին, ջահելութունը միտքը քցեն, որ մեկ քեֆը բացվի, սազը քոքի, ու հետո իրանք իրանց բանը տեսնին, մաքրագարդեն: Սրանց սոսկալի ձենի հետ էլ որ ձորերի միջիցը, քարափների արանքներիցը, ապառաժների գլխներիցը, բաշերիցը, թփերի, քոլերի տակերիցը, դզերիցը, չոլերիցը, բներիցը մեկ կատաղած արջ կամ խորամանկ աղվես, կամ վախլուկ չախկալ, կամ մեկ ամեհի քաֆթառ, կամ գլխիցը ձեռք վերցրած ալապաստրակ իրանց սոսկալի, զարզանդելի ձեներն իրար չեն խառնում, գոռում, մոռում, բրռում, մնկմնկում, ճնկճնկում, ճշում, խառանշում, բառանշում, բղղում, ճղղում, – կամ անքուն աքլորները իրանց տիրոջը կամենալով արթուն պահպանիլ լեղապատառ, սասանահար վախտ-բեվախտ որ չեն թրպլըրտում, թևերը թափեթափ տալիս ու ճղլանի ձենները նեղ բողազներիցը՝ մեկ խոր ձորից, մեկ փոսից, մեկ բաշից յա կտրից հանում, կանչում, անկաջ դնում, էլ ետ ծղրտալով կանչում, – կամ հիմիկ ուսի սալգաթը, էն ժամանակը թուրքի դարավուլ սարվազը, ինչպես գերեզմանիցը նոր դուս էկած, դիվանոնց ճանկն ընկած, ոտ ու ձեռը կապած, սարն առաջին հանած, մահապարտ մեղավորի պես որ ուզում ըլին՝ հոգին հանեն, թե բերանը բաց անի յա ծպտա, սևամորթ փափախը խոր, քիթը քցած, աչք ու ունքը կալած, ծանր, կամաց, սուս, փուս ոտները փոխելով, աչքերը տրորելով, քնահարամ արշտոտալով մեկ մութը պուճախից կամ մեկ բուզկի տակից որ գլուխը չի՛ հանում ու խուլ, խոր, զարհուրելի, փորն ընկած ձենով «Սլո՛ւ-շա՛յ» կամ «խաբա՛ր-դա՛ր, սա՛ր-հե՛-սա՛բ» գոռում, կանչում, որ քամին մեկ կողմից, բուքն ու բորչազը մյուս դեհից, ինչպես կատաղած դահիճ, սրարձակ դամշով, մաթրախով, թոփով, մզրախով՝ սարերի գլխներիցը, ձորերի միջիցն թո՛ղ, ա՛վազ, հո՛ղ, ա՛ղբ, զի՛բիլ առաջն արած՝ փոսերիցը հանում, պատեպատ չի՛ տալիս, գետնիցը պոկում, քարափին խփում ու՝ ծառերը ջարդելով, խոտերը ճոթելով, գետինը ճղելով, մեկ ճուղք մյուս ճղքի, մեկ պատ մյուս պատի, մեկ տախտակ մյուսին չի՛ սաստիկ կպցնում, թրխկթրխկացնում, զրխկզրխկացնում, մեկ էս քարափին քարով բռնցքում, մեկ էն սարի գլխին դմբզում, բամբաշում, զրխկացնում, թրխկացնում ու մեկ կիտուկ հող, ավազ՝ շունչդ քաշելիս կամ աչքդ բանալիս, էրկու ձեռով բերանդ ու բաց քիթդ չի՛ խցկում, լցնում, շունչդ կտրում, քիթդ կալնում, փակում, աչքերդ խավարացնում ու անկաջիդ տակին թոփի գլուխի պես կամ սուր նետի նման վզվզալով, դզդզալով ետ դառնում շուտով, երեսիդ էնպես խփում, որ աչքերդ մթնած՝ կեծակին են տալիս, ու դու տեղնուտեղդ չես՝ շմում, շշկում, թմբբրում, սասանում, քար կտրած մնում ու սառած կանգնում, ու աներևույթ թշնամիդ էլ ետ ձին չափ քցած, էլ ետ հրեղեն բոցով որ չի՛ սարերի, ձորերի ջանին դաստ անում, հասնում, թակում, մեյդանը բաց անում ու՝ թնդում, դղրդում, շաշում, շառաշում, ճայթում, կատաղում, փրփրում, խռնում, դռնում, գլուխը թափեթափ տալիս, նայում, ձենը կտրում, որ աչքդ կիրացած, ջանդ սասանահար, խելքդ թռած՝

հանկարծ, ինչպես մեկ խոր քնից, գլուխդ ահիվ, սասանմամբ չե՛ս բարձրացնում, առաջդք քցում ու՝ ամեն մեկ խորից, փոսից, ամեն մեկ ճեղքից, մութը արանքից էս կողմն, էն կողմն՝ հեռու տեղերից, ծառերի տակից, բաղերի միջից, սարերի գլխից, զանգվի ղրաղներիցը ծիրանի փետի չաղ ալավը, կրակի վառ բոցը հրեղեն ձողու պես վռվռալով, խավար գիշերը թրի պես ճղելով, սև մութը, թանձրամած ծուխը, պեծն ու վառ կայծակը վերըվեր չե՛ն խփում, ձորերն ու երկինքը կրակում ու՝ խավարը կոխած սև խոռոչների, բերանները բաց էրերի, օձի պես ոլորված ճեղքերի, քաջքի պես ճոլոլակ էլած, չանգըները դես ու դեն քցած, մազերը խճճված, ծամերը կախ ընկած, դռ ու ծիծ ետ ճոթռած՝ բարձր ծառերի, դիվի պես երեսը դեմ տված կանգնած, անահ, անվախ, սուր, ցից, իրար վրա թիկնել տված, երես-երեսի դրած, բերան-բերանի խփած, խավարադեմ ծոցըները բաց արած, ատամները սրած զարհուրելի քարափների սոսկալի սֆաթները չե՛ն բաց անում ու էլ ետ խփում, ու էլի՝ խելքը ցնդած, ընկնավորի (թուլացկոտ) պես շատ թրպրտալուց, ծեծվելուց, դես ու դեն գլորվելուց, ղրճտացնելուց, ղնջուտացնելուց հետո իրանց-իրանց էլ ետ աչքըները չեն խփում, տազ անում, անշունչ, անսաս մնում, դադարում:

Ու է՛ս հագաղին, է՛ս սարսափելի սհաթին, որ բազի վախտ էլ երկինքը իր ալեկոծությունը չի՛ սկսում, սարերը ջարդում, ամպերը տրաքացնում, կեծակի լախտին աշխարքի չորս կողմի գլխին վեր հատում, փշուր-փշուր անում, ու Զանգին, սարսափելի Զանգին էլ որ մեկ կողմից չի՛ գոռում, մռնչում ու թուլ ձեռները, անկազմ ոտները քարեքար տալիս՝ թոզ, դուման անում, բառանչում, ու քամու վզվզոցը, երկնքի տրաքոցը, քարափի ճռճոցը, սարերի դրմբդրմբոցը, ձորերի դրնգդրնգոցը, ծառերի խշխշոցը, էրերի խոնչոցը, դնգերի, ջաղացների թրխկթրխկոցը, գետնի զրզնդալը, տների թնդալը, պատերի տրաքտրաքոցը, շների, գիլանոնց, արջերի, ղարավուլերի, աքլորների ծղրտալը, ճչալը, ծվալը, բառանչիլը, խառանչիլը, վնգվնգոցը, կոնձկոնձալը, ճնկճնկալը իր ահագին ձենի հետ չի՛ խառնում, ոլորում, փորը քաշում, էլ ետ, մեկ ըռպից հետո, հազար կողմերով դուս փչում, ցանում ու սարերի, ձորերի, քարափների բերանը էլ ետ լեզու դնում, էլ ետ շունչ տալիս, որ իր քաղցր ձենը քաշեն, դամ անեն, իրանց դժոխային քեֆն արամիշ անեն, պարզան, ծափ, ծիկա տան, ծղրտան, դիժինա քցեն, քեֆ անեն, խնդան, ցնծան, էս հագաղին, որ աստված ո՛չ շհանց տա, մեկ անծանոթ անցավոր որ Կոնդի դուզը չի՛ նի ըլում յա Ապրանքափոսիցը վեր գալիս, որ Զանգվի վրովն անց կենա, աչքը շաղվում ա, գլուխը շվարում, ու հենց իմանում ա, թե մեկ ահագին սար վրեն փուլ էկավ: էլ ո՛չ առաջն ա տեսնում, ո՛չ ետևը: Քարացած, փետացած՝ մնում ա տեղնուտեղը սառած, ցցված: Ինչպես երազում՝ մեկ հեռու, խոր տեղից մեկ խուլ ղղրղոց անկաջդ ընկնի, ու հենց իմանաս, թե երկինք, արեգակ, լուսին, աստղեր իրարոցով դիպան, փշրեցին, փշրվեցին, կոտրեցին, կոտրվեցին ու գռգռալով, գոռգոռալով, պատռելով, պատռվելով վեր թափեցին, ու՝ անդո՛ւնդ, դժոխք, արքայություն, տարտարոս, հրեշտակք, դիվանք, սերովբեք, քերովբեք, Սադայել, Սադանայել, սասանած, սփրթնած՝ հրեղեն սրով, բոցեղեն թրով, ամպով, կայծակով թոթափում են, վեր ընկնում, որ աշխարհս վերջացնեն ու հետին դատաստանի տեղը պատրաստեն, որ Աթոռ աստվածությանը իջանի, բազմի ու անիրավ մարդիցը հեսաբ պահանջի, որ հենց իմանում ա, թե աշխարքն իրն ա, ինչ ուզենա, է՛ն

պետք է անի,- էսպես ա ողորմելի անցավորի հոգին ու սիրտը խառնվում, երկրից երկինքը գնում, իր վախճանը տեսնում ու արյան քրտինքը երեսիցը՝ մեղա, ասելով, իր մեղքն հիշելով սրբում, երբ աչքի առաջին կամ Քանաքեռ ա բացվում, կամ Նորագեղի դուզը:

2

էսպես մեկ սարսափելի գիշեր էր, որ Ապովենց Հարուժյունը՝ Քանաքեռու ազնվական անձանց մեկը, Ապրանքափոսիցը դուռ էկավ, մտավ իրանց մենժ իգին, տեսավ կատեպանները (բաղմանչի) բոլոր քնած են, էլ դիմիշ շարավ, որ նրանց վեր կացնի, ինքը, քյահլան ձին տակին, ասեց՝ մեկ Գորգոշանը դիպչի յա բանդը գնա, տեսնի, թե ջուրն ընչի՞ չի՝ գալիս: Մուլթն էնպես էր գետինն առել, որ մատդ կոխելի մարդի աչքը, չէ՛ր իմանալ: Բայց բոլոր քարերն էլ, որ բերանները բաց անեին, նրան չէ՛ին կարող վախացնիլ, է՛ն աներկյուղ սիրտն ուներ մեր քաջ հայազգին: Թուրք ու հայ էսօր էլ կասեն, թե նրա ո՛չ սրտին, ո՛չ լեզվին սարն էլ չի՛ դիմանալ: Բաղերի գլխովը տվեց մեր սրտոտ իգիթն ու հասավ Գորգոշանի գլուխը, ջրի բաժանվելու տեղն էս էր: Տեսավ, որ էստեղ էլ ա ջուրը պակաս: Հենց Վերի եկեղեցու գլխովը պտտեց, որ մեկ բանդին հասնի, ջուրը կապի, աչքը որ ետևը չքցեց, մնաց տեղնուտեղը սառած: Չէ՛ր գիտում, թե ի՞նչ տեղ ա: Ուզում էր ետ դառնա, սիրտը չէ՛ր տալիս, ամոթ էր համարում իր գլխին. ձիուն էր գոռ անում, ձին անկաջները խլշացնում, փրնչացնում էր, ետ վազում: Չորս կողմը բոլոր մուլթն ու խավարը կոխել էր, բայց եկեղեցու գլուխը արեգակի պես փայլում, ճաճանչում էր:

- Սո՛ւրբ Մարիամ Աստվածածին, քեզ եմ կանչել, - ասեց բարեպաշտ հայազգին, ձիուցը վեր էկավ, մեկ ղրաղ տեղ կապեց, ու երեսին խաչակնքելով՝ մտավ գերեզմանատունը: - Աստված ձեր հոգին լուսավորի, ա՛յ արդար ննջեցյալք, - ասեց ու մտավ ժամի հայաթը:

Քանի Քանաքեռու աստղը ծովել, հազար հարուստ տանիցը քառասուն տուն էին մնացել ու էն էլ աղքատ, ողորմելի, օրեն հացին կարոտ, էս սուրբ եկեղեցին էլ մնացել էր ամալի: Տարենը մի անգամ էին էնտեղ ժամ ասում, էն էլ սուրբ Աստվածածնի տոնին: էստուր համար դուռ ու հայաթ բաց էր մնացել: Հենց մեկ քանի ծունր դրեց, էրեսին խաչ հանեց ու ուզում էր, որ սեղանն էլ համբուրի, գնա իր բանը, էնպես գիտես, թե թևիցը քաշեցին: էնպես որ սառած, կանգնած մնաց ո՛չ, հանկարծ մեկ երեխի ձեն ընկավ անկաջովը: Կարծում էր, թե երազ ա տեսածը, յա միտքն ա իրան խաբում: Մի քիչ էլ որ անկաջ դրեց, մեկ ուրիշ ձեն էլ ընկավ անկաջը, ու պարզ լսում էր, որ մեկ երեխա՝ ձենը փորն ընկած, հեկեկում էր:

- Նա՛նի ջան, նա՛նի. ա՛խր մի աչքդ էլա բա՛ց, ա՛յ քո շարը տանիմ: Մեզ ո՞ւր բերիր էստեղ, էս մեռելները հո մեզ կուտեն, մեր ճարն ո՞վ կըլի, որ դու էլ քնում ես, աչքդ չե՛ս բաց անում: Վե՛ր կաց, գնա՛նք տուն, քանի՞ լաց ըլիս, քանի՞, մեր ափուն հո կորել չի՞, էլ ետ կգա, ի՞նչ էս էդքան սուգ անում: Մեզ թաղի՛ր, նա՛նի ջան, մեզ մորթի՛ր, ջուրն ածի՛ր. մեզ հարամին կգա, կտանի, մեզ ի՞նչ կանես էս չոլումը: Նա՛նի ջան, նա՛նի. էդ սի՛րուն երեսիդ դուրբան, ընչի՞՝ չես մեկ խոսք էլա ասում, ախր քո երեխեքը չե՛նք, ի՞նչ արինք, որ էդպես մեզանից նեղացար: էլ քո սիրտը չե՛նք կոտրիլ, քո հոգուն մատաղ, թաք ըլի մեզ սիրես, մեզ պահես, մեզանից էլ չխոռվիս:

Ա՛խ, էնպես զարհուրելի սհաթին ո՞ւմ անկաջն էս ձենն ընկնի, որ սիրտը չտրորվի, չխորոզվի: Նազլուն էր, ա՛յ իմ սիրելի կարդացող, էս մերը, որ երեխեքը սուգ էին անում: Թե դու էլ սիրտ ունիս, չե՛ս ասիլ, թե շինովի ա էս պատմությունը:

Սե՛րը, սուրբ սե՛րը, որ բալասանի պես կենդանացնում ա մարդի սիրտը, ու թրի պես կտրատում, սե՛րը, ի՞նչ ասես, որ չանի: Ի՞նչ կրակ կարա անսեր սիրտը տաքացնիլ. Ի՞նչ ջուր կարա սիրով վառված հոգին դինջացնիլ, հանգցնիլ: Սիրով վիրավորված սիրտը ո՛չ հողից կվախենա, ո՛չ գողից, ո՛չ ահ գիտե, ո՛չ վախ. ո՛չ սրից երեսը կդարձնի, ո՛չ ջրից: Քանի շատ ա սերը, էնքան քաղցր ա տանջանքը: Սերին ի՞նչ կդիմանա, որ մահից վախենա: Սիրելուց դրկված վախտը հողն էլ ա բերան առնում, քեզ ուտում, քարերն էլ են աչքումդ մզրախի պես ցցվում, քաշած շունչդ էլ ա քեզ կրակ դառնում, էրում, փոթոթում, քո մարմինը քեզ գերեզման դառնում, քո սիրտը՝ քեզ դժոխք, քո աչքը՝ քեզ արյան ծով, քո ձենը՝ քեզ ամպ ու որոտումն, մորիկ, փոթորիկ, բաս Նազլուն կարո՞ղ էր առանց Աղասուն կենալ, ասած խոսքը, նրա հետ կապած ուխտը չկատարի՛: Ճշմարիտ, սիրողի մեծ մուրազն հենց էն ա, որ իր սիրելու խաթեր մեռնի. Նազլվի սիրելին էր հողումը, է՛ն թագավոր տերը, է՛ն աշխարթի աչքի լիսը, բաս նա կարո՞ղ էր, առանց նրան, աչքը բաց ու խուփ անի՞լ կամ մեռած, գնացած շունչը երկար քաշի՞լ: – Գլուխը դրել էր գերեզմանի վրա, երեխեքն առել դռի տակը, լիսն էկել էր, չորս կողմը բռնել, բայց ողորմած երկինքը դեռ չէր կամեցել նրա սուրբ հոգին առնի, ընչանք էն անմեղ էրեխեքանցը մեկ տեր լիս կընկներ: Նա էլ հո գլխրեներին կանգնած էր: Մեկ ա՛խից ավելի էլ ո՛չինչ չիմացավ էս էկողը: Երանի՛ էն գերեզմանին, որ էսպես կսիրեն: Երանի՛ էն հողին, որ երկու սիրելու մարմինը էսպես իստակ, անարատ կտանի, կպահի, որ աստուծո առաջին պարզէրես դուս գան, մեր երկիրն էլ, որ երկնքի քիրն ա, մեր հոգին էլ, որ աստուծո սուրբ պատկերը:

Նազլուն էլ գնաց, Աղասին էլ, նրանց էրեխեքանց տերն էլ աստված հասցրեց, աստված կթողա՞, որ իր որդիքը կորչի՞ն: Մենք էլ մեկ օր կերթանք, մե՛նք էլ, ա՛յ իմ սիրելի հայրենակիցք. Ասա՛, որ Աղասու գերեզմանն էսօր քո աչքիդ առաջին էլ ըլի, դու չե՞ս ա՛խ քաշիլ, ողորմի տալ ու մտքումդ ասիլ. «Ի՞նչ կըլեր, ես էլ քո ընկերների մեկն էի էլել, իմ Հայրենիքը սիրել, իմ ազգին լավություն արել, որ ինձ էլ էսպես սիրեին, իմ անունն էլ էսպես աշխարթի միջումը փայլեր»:

Գանձ ու հարստություն, պատիվ ու նշան, իշխանություն ու մեծություն մինչև գերեզմանի դրաղն են մեզ հետ ընկեր և ո՛չ բարեկամ: Սառը պատանը երբ որ աչքդ փակեց, էդ հոգելից աչքին դուրբան, ա՛յ իմ Հայկա ազնիվ զավակ, տխուր զանգակը երբ որ քեզ ժամը տարավ, քո պայծառ երեսը երբ որ մահվան դեղնությունն առավ, քո անոշ լեզուն երբ որ փետացավ, սիրուն արևդ երբ որ մեր մտավ, դազաղդ՝ գերեզմանը, մարմինդ՝ հողը, հոգիդ երկինքը գնացին, դինջացան, էն սգավորքն էլ կդինջանան, որ քո խաթեր իրանց սպանում էին, ու նրանք էլ որ մեռնին, խունկն ու մոմն էլ վրիցդ կպակսի, ժամ-պատարագն էլ: Կարելի ա, որ էն քո վրա անսիրտ, անջիգյար ման էկողների, խնդացողների շատը նրանք են, որ հացդ ուտելիս, բարությունդ վաճելելիս քո սաղ վախտը ուզում էին ոտդ համբուրեն: Աշխարքն էսպես ա: Քո գո՛րծքը, քո գո՛րծքը միայն քո անունը կպահեն: Հայրենասիրությունը միայն

քո հիշատակը կտոնի, ազգասիրությունը՝ քո արածը կենդանի կպահի, քեզ սրբի տեղ պաշտիլ կտա: Հայրենյաց հողը քո անգին ոսկերքը, քո սուրբ գեղեցմանը ամեն անց կենողի առաջին կկանգնացնի ու մատով ցույց կտա.

– Թե ուզում ես քեզ էլ էսպես սիրեմ, գգվեմ, դու էլ ինձ սիրի, ինձ պայծառացրու՝ ի՞մ սիրելի որդյակ:

Աղասու սուգն արինք, պրծանք, ա՛խ, նրա պես հայազգի հիշատակը, նրա պես աննման հսկայի պատմությունը ե՞ս չպետք է գրեի: Երանի՛ էն սհաթին, որ մեկ ազնիվ հայի ծնունդ իմ անպիտան լեզվի վրա բարկանա, իմ անպիտան գրությունը դեն քցի ու ինքը նորեն էնպես գրի մեր քաջ հայերի պատմությունը, որ լսող-կարդացող վառվի, բորբոքի, զարմանա, հիանա ու էն գրողի դալամն ու գիրքը, ինչպես Պետրարքինը, մասունքի տեղ պաշտի, ծոցումը պահի: Սերն էր, որ ինձ համարձակություն տվեց, որ գրեցի, թո՛ղ կարդացողը պակասությունս երեսուկս չտա:

Գնանք մեկ Զանգվի զրաղն էլ, մեկ մեր սուրբ Զանգին էլ տեսնի՛նք, մեկ նրա ձորն էլ օրով տեսնի՛նք, չունքի գիշեր էր, որ վրովն անց կացանք, գիշերվան տեսածն ու ցերեկվանը մեկ չի՛ ըլիլ. մեկ էլ մեր սուրբ Հայրենյաց Հողը մտնինք, հետո ձեռ-ձեռի տա՛նք, սիրտ-սրտի, իրար գրկե՛նք, դոշ-դոշի տա՛նք, ու որ արտասուները մեր աչքը կալնի, ցավն ու կսկիծը մեր բերանը փակի, սար ու ձոր մեր ձենը խլեն, ու թե մեկսումեկս երկնքումն ըլի, մյուսը՝ գետնքումը, ո՛ր լուսնի տակին որ կանգնի, ո՛ր աստղին որ նայի, ո՛ր ծովի զրաղին նստի, ո՛ր սարի գլխով անց կենա, աչքը երկինքը քցի, ձենը՝ փորը, ու առաջին ա՛խը, առաջին կաթը, որ թափի կամ բերնիցը դուս գա, է՛ն ըլի, որ ասի.

– Բա՛րեկամ, բա՛րեկամ, դու գնացիր, ես մնացի, ասած խոսքդ գետինը չի՛ քցեցի, Հայրենյաց սերը միշտ սրտումս ունիմ, Հայրենյաց ուղուրին կյանքս ետ եմ դրել: Զի՛ դարդ անես, չի՛ ցավիս, ինձ հիշես, կարողություն խնդրես:

3

Զանգի՛, Զանգի՛, գեղեցիկդ իմ Զանգի՛: Քո երկնանման երեսը տեսնելիս, քո տխուր ձենը լսելիս, քո սուրբ ջուրը բերան առնելիս, քո ծաղկազարդ ձորերի միջումն, քո զորավար ափների զրաղին, քո սիպտակ, լուսաթաթախ փրփրի տակին, քո պարկեշտ Մամբուռ ափին, քո խնկահոտ ծառերի տակին, քո անմահական ծաղկների միջին, քո էդ տրտում, դառնավարան լացի, բոթի, սգի ձենն առնելիս, քո սիրուն աչքերի աղի արտասուները տեսնելիս բաս ի՞նչ կըլեր, որ քո բախտավոր, վաղուց հեռացած, մեր գլխիցը պակսած մեծազն, քաջագոր, աշխարհասասան, անհաղթելի, անպարտելի իշխանաց, աշխարհակառույց թագավորաց, մեծագոր, քաջաբազուկ հսկայից, տարաբախտ, վատաբախտ, թշվառացյալ, գերեվարյալ. տատանյալ, տարտամյալ, գուրկ, թափուր, սրախողխող, քարակոշկոճ, հայրենամերկ, կենսակորույս, տնանկ, սգավոր, աղքատ, չքավոր որդիքը ու թոռունքը մեկ միտք անեին, գլխընդունի վա՛յ տայի, իրանց սև օրը լաց ըլեին, թե ո՛վ քեզ առաջ՝ ուրախ ձայնիվ, բարձրադիր ճակատով, երկնանման պատկերով, արծավահայաց աչք, հսկայական դիմոք, քաղցրամոք ժպտիվ ողջուն տվեց, քո համն առավ, «քո լեզուդ ծծեց, քո ջուրը խմեց», քո ծաղկըններիցը խնդալով, ցնծալով հոտ քաշեց, որ քաղցրահամ պտղըները ախորժանոք ճաշակեց, քո հով, զովարար զրաղին էկավ, բազմեց, քո սուրբ, անարատ գիրկը համբուրեց, քո անուշահոտ վար-

դը, քո պարկեշտ մանիշակը ողջագուրելով, խանդագատելով քաղեց, «ծոցը դրեց, ե ու պերճ դիմոք, վսեմ ծանրությամբ իր քաջ բազուկը վրեղ մեկնելով, տարածելով ու՝ իշխանական զորությամբ, խորհրդածու ուշիմությամբ էդ սուրբ աստիճան, էդ ազնիվ ձորերիդ, էդ անդրդվելի քարափներիդ սուր նայելով, էդ անահ, քաջ սրտիդ, էդ փրփրուն, ամեհի, սարսափելի ալյացդ երկա՛ր հիացյալ, ապշյալ մնալով՝ խրոխտ ձայնիվ, հզոր շրթամբք, վճռահատ, ազդու բարբառով, երկնալից բերանով, քերովբեական լեզվով գոչաց.

– Հրազդա՛ն, դո՛ւ ես իմ այսուհետև նազելի՛ բնակարան:

Այս քա՛ջ բազուկ, այս լայնալի՛ճ աղեղն, այս նետ երեքթևեա՛ն, այս կուրծ քաջակո՛ւռ, ամո՛ւր, այս աշխարհաստա՛ն, անընկճելի՛, անվանելի՛ հսկայից սիրագումա՛ր դասք, քե՛զ լիցին յայսմհետէ պահապա՛ն, պաշտպա՛ն՝ սխրալի՛դ իմ Հրազդա՛ն: Յնծա՛, զուարճացի՛ր, բերկրեա՛ց, փարթամացի՛ր, հրճուեա՛ց, զուարթացի՛ր, գեղեցի՛կդ իմ Հրազդա՛ն: Թո՛ղ ծոց քո ցնծալից, թո՛ղ դաշտ քո զուարճալից ուռճասցի՛ն, ծաղկասցի՛ն. Ընձխղեսցե՛ն, բողբոջեսցե՛ն պտուղս հազարավորս, սերմանիս բիւրաւորս՝ ի կերակուր իմ սերընդոց, ի ցնծութիւն իմ զավակաց, ի վայելչութիւն իմ ազանց դիւցազանց: Իմ տո՛հմք ժառանգեսցե՛ն յայսմհետէ զայս դաշտ երկնատիպ, իմ շառաւիղք եղիցի՛ն քեզ թշնամայա՛ղթ խնդակիցք: Այս լերի՛նք երկնամբարձք եղիցի՛ն իմ պատուարք մշտահաստատք. այս դաշտավա՛յր չքնաղադէմ՝ իմ քաղցր օթեան: Քո ձո՛ր ծաղկածին՝ իմ նազելի զբօսարա՛ն: Իմ անուն կնքեսցէ՛, դրոշմեսցէ՛ զայս մաքուր, վայելչագեղ սահման, զի ո՛չ գտի երբէք ի բոլոր ուղիս, յերկարատև չուս իմ բացական՝ սմա հանգունատիպ տեղի յարանման, սա՛ կոչեսցի՛ այժմ և յայսմհետէ, մինչև, ցօրն յավիտենական՝ Հայաստա՛ն...

Զանգի՛, Զանգի՛, անողոքելի՛ իմ Զանգի՛. սի՛րտ իմ մորմոքի, աղի՛ք իմ գալարին, ոսկե՛րք իմ քստմնին, ո՛ւշ իմ աղմկի, հոգի՛ իմ բորբոքի. Տուայտի՛մ ի ցավս, վարանի՛մ ի ծուփս, հառաչե՛մ լալով, հայցե՛մ ողբալով, ա՛ռ զիմ արտասուս, տո՛ւր ինձ սփոփ, յոյս: – Քանի՛ ցս, քանի՛ ցս կանգնեալ ի վերայ ահեղատեսիլ քարաժայռից քոց, խայտալով ի ծաղկանկար, երփներանգ ծոց քո հրաշագեղ, մինչ տղայն էի, խնդայի, խաղայի, ցնծայի՝ զմայլեալ, ապշեալ, մերթ ևս զարհուրեալ, սասանեալ յահեղ-գեղեցիկ դէմս քո զայրագին, ահիւ, սարսափմամբ, կամ ի գիրկս ծնողաց վազէի, կամ խնդութեամբ, ցնծութեամբ յալիս քո կայտուէի, – այժմ թանձր հառաչք և թախիժք «հոգետանջք»՝ կուտակեալք ի մրրկայոյզ, վարանեալ սրտէս, առ քե՛զ համբառնան, առ քե՛զ գոչեն, ի քե՛զ մեռանին, ի քե՛զ կարկամին:

Զանգի՛, Երա՛սխ, Հրազդա՛ն, Արա՛գ, կաթնահա՛մ ստինք մօր իմոյ սիրելոյ և գորովագութ ծնողի՛ Մեծի՛նն Հայաստանի: Ո՛ւր ձեր տիեզերատուն անո՛ւն, ո՛ւր այն ոսկեղէն դա՛րք, ո՛ւր դիւցազանց բո՛յլք, ո՛ւր հսկայից կաճա՛ռք, ո՛ւր աթոռանիստք, ո՛ւր քաղաքք, ամբարտա՛կք, «ուր» բրգունք, ապարանք, կրկէսք երկնահորոսք, տաճարք պանծալի՛ք, շէնք զուարճալի՛ք՝ որք զձեօքն պնդագոյն զօդիւ, հզոր ձեռամբք, ամուր բազկօք, քնքուշ սրտիւ, խանդակաթ սիրով, գորովաժպիտ դիմօք պաշարեալ, պատեալ՝ խանդաղատէի՛նն, փարէի՛նն, ողջագուրէի՛նն, փաղաքշէի՛նն և գիրկս արկեալ զանուշահամ, երկնատիպ ձերովք լանջօք՝ համբուրէի՛նն զնոսա ի համբոյր սրբութեան, ի նշան սիրո՛յ մշտական, ի ջերմեռանդն ուխտ մտերմութեան, հարազատութեան:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

(15.5.1812, Թիֆլիս – 27.4.1879, Մոսկվա)

Հրապարակախոս, լուսավորիչ, մանկավարժ, փիլիսոփա, արևելագետ, գրականագետ։ Սովորել է Ներսիսյան դպրոցում (1824-29), Դորպատի գիմնազիայում (1833-34) և համալսարանի բժշկագիտության (1835-36) ու փիլիսոփայության (1836-40) ֆակուլտետներում։ 1842-49-ին եղել է Կազանի համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչը, 1846-ին պաշտպանել է մագիստրական, 1849-ին՝ դոկտորական դիսերտացիաներ։ 1850-79-ին եղել է Լազարյան ճեմարանի պարսկ. գրականության ու լեզվի պրոֆեսոր, 1869-71-ին՝ Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ։ 1858-ին հիմնադրել և խմբագրել է «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը։

ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ

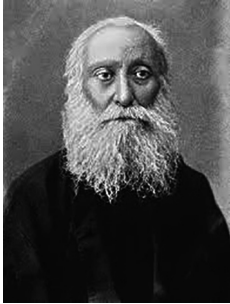
*Մայրենի՛ լեզու, մայրենի՛ բարբառ,
Ախորժ, ընտանի իմ հոգու համար.
Առաջին դու խոսք, ականջիս հասած,
Դու սիրո քաղցրիկ առաջին հոգված.
Մանկական լեզվիս թոթովանք տկար,
Հնչում ես իմ մեջ դու միշտ անդադար։*

*Ո՛հ, ինչպես պղտոր էր սրտիս օրը,
Երբ պանդուխտ էի օտարի տանը,
Եթե հարկ էր ինձ ալլազգի լեզվով*

*Իմ միտքը հայտնել օտար բառերով,
Որ երբեք սիրել կարելի չէ ինձ.
Որ ձայն ողջունի բնավ իսկ չեն ինձ։
Գեղեցի՛կ լեզու, հրաշալի՛ լեզու,
Այդ ինչպես քաղցր հնչում ես ինձ դու...
Կամիմ ավելի քաջ ծանոթանալ
Քո ճոխ գանձերին, հոգով հայանալ.
Ասես թե ահա կանչում էին ինձ
Պապեր ու հայրեր խոր գերեզմանից։*

*Հնչի՛ր դու, հնչի՛ր այժմ և հավիտյան,
Մայրենի լեզու, բարբառ սիրեկան.
Արի՛, բարձրացիր հնության փոշուց,
Դու իմ հայ լեզու, մոռացած վաղուց.
Զգեցիր նոր կյանք սուրբ գրվածքներով,
Որ ամենայն սիրտ վառվի քո սիրով։*

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ (Քերովբե Ալիշանյան)

(6.7.1820, Կ. Պոլիս – 9.11.1901, Ս. Ղազար)

Բանաստեղծ, բանասեր, պատմաբան, աշխարհագրագետ, թարգմանիչ, 1838-ից՝ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ:

Չալիխյան վարժարանից (1830-32) հետո ուսանել է Վենետիկի Մխիթարյանների դպրոցում (1832-41): Աշխատել է Վենետիկի Ռափայելյան վարժարանում որպես ուսուցիչ (1841-50, ապա 1866-72), տեսուչ (1848-ից), «Բազմավեպ»-ի խմբագիր (1849-51), ուսուցիչ Փարիզի Մուրադյան վարժարանում (1859-61): 1872-ից ամբողջությամբ նվիրվել է գիտական գործունեությանը: Ֆրանսիական ակադեմիայի Պատվո լեգեոնի դափնեկիր է (1886), Ենայի փիլիսոփայական ակադեմիայի պատվավոր անդամ, դոկտոր (1897):

Սկզբում գրել է կրոնական թեմաներով, գրաբարով: 1840-ականներին աշխարհիկ տաղերով դառնում է նոր բանաստեղծության սկզբնավորողը: 1847-60-ին «Բազմավեպ»-ում Նահապետ ստորագրությամբ հրատարակել է բանաստեղծություններ ու պոեմներ («Հրազդան», «Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ», «Մասիսու սարերն», «Հայոց աշխարհիկ», «Վերջին երգ վիրավոր բամբուխարին», «Աշոտ Երկաթի ծովուն Սևանա», «Պլպուլըն Ավարայրի», «Շուշանն Շավարշանա»): Գրել է նաև արձակ գործեր («Յուշիկը հայրենեաց հայոց», հտ. 1-2, 1869-70):

Ալիշանն առաջիններից էր, որ թարգմանեց եվրոպական դասական գրողների գործերը՝ մի մասը հրապարակելով «Բազմավեպ»-ի համարներում՝ դրանց կցելով թարգմանությունների հեղինակների (Շատոբրիան, Շիլլեր) մասին խորիմաստ բնութագրականներ: Կատարել է թարգմանություններ Զ. Միլտոնից, Զ. Բայրոնից, Ֆ. Շիլլերից, Հ. Լոնգֆելլոյից:

Իր լավագույն ստեղծագործություններով Ալիշանը հաղթահարեց կլասիցիզմը և ուղի հարթեց ռոմանտիզմի համար:

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻԿ

Հայո՛ց աշխարհիկ, գարունդ է հասել,
Ահա գեղեցիկ գարուն քո եկել.
Ո՛վ դու ի վաղուց մոռցված հայրենիք,
Ո՛վ դու իմ սրտիս անմոռաց տեղիք.
Ահա գարունիկդ հասել է, հասել,
Ավագ Մասյաց ծայրն ընդ քեզ հաշտ հայել.
Այն սև-սև ամպերն են դարձել ի փախ,
Այն ճերմակ-ճերմակ սարերն են անվախ,
Ձնիկն ի ծոցին բացեր է ճանապարհ,
Քաղցրիկ կրկրջով գլորե գետս հազար.
Յայն բարձր ժայռից, որ երկունց են մոտ
Կենաց օրհնության ծագե առավոտ:
Ահա քո բլուրներն, Հայո՛ց աշխարհիկ,
Այն քո բլուր բլուրներ ու բլուր վտակիկք,

Հազար քո ձորերդ ու հազար քո դաշտ՝
 Տարան ցուրտ ձմեռդ ու ձյուներդ շատ.
 Լերինք և հովիտք ընդարձակ ու լայն.
 Նախշուն զարդարին նոր հարսին նման,
 Կապուտակ սարերդ գունըզգուն պսակ
 Կապեն ի գլուխ զինչ նոր թագվորակ:
 Ի ծայրից սարից, որ երկնուց են մոտ՝
 Փռվի մինչ ի խորն հորոտն ու մորոտ.
 Գետեզերք ամեն բացել են շուշան,
 Պայծառ դընդըղնով ցընցըղկեն գնան,
 Սարեզերքն ամեն զվարդն երևցուցին,
 Ա՛հ, կարմրուկ վարդեր, զավակք Եդեմին:
 Պլպուլն ի հեռվանց թողեց ճգնարան,
 Ծովեր, ցամքըներ թևեց անգուման,
 Կանչեց ի յօրդուն երեք հատ բարև,
 Ոտկունքըն դրավ ի սարին վերև,
 Սարին վերևեն ի վարդին տերև,
 Հայո՛ց աշխարհիկ, քեզ երես բարև:
 Սարեկն ի սարին եկաց ու մնաց,
 Անմեղ նախընծով եղավ երգասաց.
 Արագիլն յերդիս ավլեց իր բունիկ,
 Կանգնեցավ կըղաց. «Հայո՛ց աշխարհիկ»,
 Արտուտիկն թռավ, թռավ վարովեր,
 Մանրիկ ճլվլով ասաց շատ բաներ.
 Տատրակիկն իջավ, իջավ ցած ու ցած,
 Կըրծկունքն ի գետին ըզկո՛ւ կո՛ւ ճվաց.
 Հովիվն ու հոտաղ, գառինք, եզն ու կով
 Գոհացան զԱստված՝ մարգեր շուրջ գալով:
 Հանց քեզ Տերն է տվել գարուն գեղեցիկ,
 Որ դրախտի նմանիս, Հայո՛ց աշխարհիկ.
 Դրախտիկն որ անցել, դառնա քեզ զարնամբ,
 Զինչ պայծառ արևն, որ ծածկեր ի յամբ:
 Բայց Նահապետիս ի՞նչ ասեմ ծերուկ,
 Որ եմ, քան զամեն ծաղիկ՝ վաղանցուկ,
 Իմ գարունս անցել ու հասել աշուն,
 Յամքած տերևուկս՝ ըսպասեմ հովուն,
 Թե ե՞րբ ի լերանց ծոցուն փչե խոր,
 Զգե անկսկիժ զիս ի մահուն ձոր:
 Նահապետիս կյանքն եղավ բավական,
 Խնդությամբ կեցավ ի յիւրն Հայաստան,
 Ժամ է, որ երթա ի յայն հայրենիք,
 Ուր իսկի չգատվին եղբարք սիրելիք.
 Խնդությամբ կերթամ քեզնից, Հայաստան,
 Քեզնից առած հողս՝ ի քեզ տամ թաղման.

Ի քո ծոցեդ վեր կանգնեցավ Ադամ,
 Ես ի քո ծոցեդ տե՛նեմ անթառամ:
 Ա՛յ մանկտիք, եկեք շուրջ Նահապետիս,
 Ականջ դիք շայիր հորդ հետքի ձայնիս.
 Պլպուլն ու սարեկն երգերն են նորել.
 Իմն՝ հետ տատրակին հողու հավսարել.
 Մանկտիք, զիս Հայոց հողն ու ջուր սնուցել,
 Ես այն հողն ու ջուր սրտով եմ սիրել.
 Հայրենյաց հարուստ է հող, ջուրն անուշ,
 Քանց օտար վարդ՝ քաղցր է հայրենյաց փուշ
 Հայաստանի օդն է քաղցր ու բարակ,
 Հովերն են անուշ, պայծառ են վտակք.
 Զուրն ու պտուղն համ տան անմահության,
 Խոտն ոսկեզօծե՝ զգառներուն բերան.
 Յոսկեթել ամպոց յայգուն զովագին
 Թորթոր իջանե ցողիկ մանրագին,
 Կարմիր ճաճանշով արևուն շաղված
 Գայ ի խավրթիլ, մանանա կենաց
 Ո՛հ, լերունք ծաղկած, ո՛հ, ջուրք ծիծաղկոտ,
 Զանուշիկ հովերդ ի յիս ածեք մոտ.
 Հողմունք անուշիկք, եկեք մոտ ի յիս,
 Շունչ ու երգս առե՛ք, տարե՛ք ի Մասիս
 Տարե՛ք վերջի շունչս ի տուն տապանին
 Ու լսեցուցեք զավկաց Թորգոմին:...

ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԳ ԲԱՄԲՌԱՅԱՐԻՆ

Հետ սևահոն աղեղնավոր կըտրըճաց,
 Որ անգուման արունեն զդաշտըս ծաղկած
 Ես որ անփորձ անգետ նետի և սըրո
 Լուկ շարժեի զսիրտըս կըռվի և սիրո,
 Եվ ես Փառեն բամբռահար՝
 Հայոց քաջացս հավասար
 Ընկնիմ ծաղիկ հողմավար:
 Կոտրեր է ձախս. այլ ի՞նչ պիտ ինձ ասպարիկ.
 Աջիկս է ողջ, աջիկս ուզե զյուր գործիք...
 Գնացեք, ճորտեր, անտառն՝ ուստից հովըս գա,
 Կարմրիկ բամբուրիկս ի կաղմըխին ման կու գա.
 Հոն առվրտուն կախեցի,
 Երբ ըզնիզակն ընտրեցի,
 Կանաչ արևս սեցուցի:

Իժիր, իժիր գնացեք, դարձե՛ք այ ճորտեր,
Մըշուշ մահուն պաղ պաղ ի աշվիս է նըստեր
Փուխա՛, Թորիկ, մեր Շաղկերտու քրմարան,
Ձենե՛ք քրմաց, որ պատրաստեն գերեզման.

Ձենե՛. «Փառեն բամբուռահար,
Հայոց քաջաց հավասար
Հնկավ ծաղիկ հողմավար»:

Իմ հոր, իմ մոր տապանաց մեջ զիս դըրեք,
Երեխայիցս արևուն սև մի՛ բերեք...
Դու միայն, դո՛ւ սրտիս հոգույս կես՝ նըժիկ,
Դու սևի՛ր, դու նըստիր մոտ, լա՛ց անուշիկ.

Մինչև մեծնա մեր Զավեն,
Աչքեն, ձեռքեն ու սրտեն
Ելնե երկրորդ քեզ Փառեն...

Ար՝ ե՛կ հիմիկ կարմրուկ բամբուիկ իմ սիրուն,
Առջին վերջին խաղ՝ իմ խամրած մատներուն.
Դեռ երգ մունիմ, դեռ շունչ մունիմ, ունիմ սեր,
Զամենն հավսար Հայ հայրենյացս եմ տըվեր...

Բամբուի՛կ, Փառեն կու մեռնի,
Ապրի՛ն սեր ու երգ հայրենի,
Բամբուի՛կ, մընա՛մք կենդանի:

ՊԼՊՈՒԼՆ ԱՎԱՐԱՅՐԻ (հատված)

Ո՞նց գաս, իմ լուսնակ, հեզիկ ու հանդարտ
Համասփյուռ լուսովդ ի լեռ, ձոր և արտ,
Եվ ի նահապետս, որ մըտոք մոլար
Գիշերաժամիկ ժուռ գամ Ավարայր,
Ուր քաջ ու աննըման հարք մեր հայկազունք
Հնկան զետ հըսկա, կանգնեցան զվարթունք.
Միթե գա՞ս սըփռել ոսկերաց սըրբոց
Ջյունափայլ ամպեդ ոսկեթել ծածկոց,
Թե ճերմակ ճակտիդ՝ թեպետ և պայծառ
Քաջացս արենեն կապե՞ս կարմիր վառ.
Թե լըռիկ-մընջիկ ափշի՞ս տակավին,
Թե ինչպե՞ս ընկավ Վարդանն ահագին,
Մահու սև ըստվերն ի սիրտ թըշնամյաց,
Զհոգին ձըգելով երկին առ Աստված:

Դու այլ, ո՛վ Տըղմուտ, տրտում ու արյունոտ,
 Որ լալով ոլորիս ի մեջ շամբերուտ.
 Եվ հովիկդ, որ գաս ի Մակվա քարեն
 Կամ ի ծեր Մասյաց սրբազան սարեն.
 Դու այլ ինձ նըման դողդող և երեր
 Թույլ թևոք անցնիս սարեր ու ձորեր,
 Անտառե անտառ, տերևե տերև
 Կոծկոծելով գաս ի դաշտիս վերև,
 Զայս մաշած շընչիս վերջին հառաչանք
 Զրգել ի Հայոց սրբաբնից արձագանգ:
 Ո՛հ դու բարեկամ այրած սրբոտերու,
 Խոսնակ գիշերո, հոգյակ վարդերու,
 Երգե՛ պըլպուլիկդ, երգե՛ ի սարեդ,
 Զանմահ քաջքն Հայոց՝ երգե՛ հոգվույս հետ.
 Թաղեի վանուց ձենիկդ ինձ դիպավ,
 Սըրտիկս, որ ի խաչն էր կիպ, թունտ առավ.
 Ի խաչին թևեն թըռա ու հասա,
 Գըտա զքեզ ի դաշտ քաջին Վարդանա.
 Պըլպո՛ւլ, քեզ համար մեր հարքն ասացին,
 Թե չէ հավ՝ պըլպուլ մեր Ավարայրին.
 Եղիշա հոգյակն է քաղցրագրուցիկ,
 Որ զՎարդան ի վարդըն տեսնու կարմրիկ.
 Զըմեռն անապատ կու գնա կա ի լաց,
 Գարունն Արտազ գա ի թուփ վարդենյաց,
 Երգել ու կանչել Եղիշեին ձայն՝
 Թե պատասխանիկ մարդոք տա՞ Վարդան:
 Թե կիսահոգի պըլպուլիս նըման
 Զէնիկս հասնի ձեզ, որդի՛ք Թորգոմյան,
 Որդի՛ք, որոնց հարք քաջք ու առաքինիք
 Լըցուցին զդաշտեր, զըրբեր ու զերկինք.
 Թե ի ծով սրտիդ կաթիլ մարունիկ
 Կաթե Հայ աղբյուրըն կամ Պահլավիկ,
 Թե զփառքն հայրենյաց ձեզ այլ գըրեք փառս,
 Հետ Նահապետիս ելեք ի Արտազ:

ՀՐԱԶԴԱՆ

Հրազդահ՛ն, գետակդ իմ հայրենի,
 Հրազդահ՛ն, ջըրիկդ իմ անուշիկ,
 Ահա թողել զհողն օտարի,
 Բաբգէնս հասել եմ պանդըխտիկ.
 Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
 Ա՛յ ափունք, է՛ր կու լայք լըռիկ:

Ես ձեր դրացենական եմ, չե՞ք ճանչել,
 Սիրտս ըզձեզ չէ մոռցել իսկի,
 Դուք կարկըջիկդ է՛ր եք մոռցել,
 Ծիծղուն երեսդ է՛ր սուգ ունի:
 Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
 Ա՛յ ափունք, է՛ր կու լայք լըռիկ:

Վա՛հ, մեր կանաչ անտառիկս ո՞ւր,
 Ո՞ւր տաղվարիկս, ո՞ւր մեր նըշիս,
 Հովո՞ւն եղան, թե ծովուն կուր.
 Ո՞ւր մեր տընակն, ո՞ւր մեր այգիս.
 Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
 Ա՛յ ափունք, է՞ր կու լայք լըռիկ:
 Ո՞ւր ես, աշիցըս լույս խանտուկ.
 Իմ ընկերներն ո՞ւր են, Հրազդան,
 Միթե Պարսկի՞ն եղան գերուկ,
 Միթե ամենքն ի հո՞ղ մըտան.

Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
 Ա՛յ ափունք, է՞ր կու լայք լըռիկ:
 Ա՛հ, անցուցնաց եղել ամեն.
 Ա՛հ, անցուցնաց է Հայաստան.
 Զիս անմեկիկ թողած աստեն՝
 Հետ անցնիս գնաս դո՛ւն այլ
 Հրազդան...
 Անցի՛ր, գընա, ջրիկդ հայրենի,
 Արտսունք հերիք են Բաբգենի:
 1848

ՀԱՅ ՀԱՆՃԱՐ

Ո՞ւր ես Հայ հանճար.- անցե՛ր ես, անցեր...
 Հին և երկայն դարք այլևայլ բաղդով
 Մեր Հայ հայրենյաց վրայեն սահելով,
 Սև ու սըպիտակ քողերով պատեր
 Զաղվորն այն ծածկեր,
 Անցե՛ր են, անցեր:
 Այն աշխարհ՝ որ շատ աշխարհաց մայր էր,
 Որ սփռեց զազգեր մինչ ի ծայր երկրի,
 Արդյամբք իր հողուն, մատամբք ճարտարի՝
 Լեցուն գրկերով տաներ ու բերեր
 Զանազան բերքեր,
 Անցե՛ր է, անցեր:

Այն, որ զառաջին շինվածն է կանգներ,
 Սարերըն ծակեր հանց փտտած տախտակ,
 Պատերով պատեր ըզծովուն հատակ,
 Բերդի տակ՝ լերան գըլուխ գետ քաշեր,
 Զանդունդ կամըրջեր,
 Անցե՛ր է, անցեր:
 Հայրենյաց պաշտպան՝ զենքով զենք քըշեր,
 Հյուսսի, հարավո դեմ դըներ վահան.
 Վազեր արևմուտս, Աթենս հմտական,
 Հելլեն հանճարուն դեմ ըզՀայն հաներ՝
 Անհաղթ հռչակեր,
 Անցե՛ր է, անցեր...

...Թո՛ւյ... լըսե՞ք թմբկին... թո՛ւյ. թնտան սրտեր.
 Հայրենյաց է տոն, հայրենյաց համբավ.
 Ո՛վ լավք, ո՛վ քաջք, ձեզ վարձք հռչակեցավ.
 Արյուն և քրտինք, ձեզ կապվին թագեր...

Հա՛յք, ո՞ւր արդյունք ձեր. -
 Անցե՛ր են, անցեր:
 Պարեն պատանիք, ծիծաղին ծերեր.
 Կուսանք ամոթխածք վարդերով վառվան,
 Պարկեշտ երախտյաց գովեստք բարձրացան.
 Առաքինությո՛ւնք, ահա պատիվ ձեր...
 Հա՛յք, դո՞ւք լոկ անտեր
 Անցե՛ր եք, անցեր...

Անցա՞ն, մարեցա՞ն, ուրեմն, հայ լուսեր...
 Ա՛հ, Հայաստան, ո՞ւր քո փառքըն փայլուն.
 Ո՞ւր քո ճարտարաց աշխատանքն անհուն.
 Ո՞ւր քաջ և գիտուն որդվոցդ արդյունքներ.
 Ո՞նց քո բյուր փառքեր
 Անցե՛ր են, անցեր...
 Անցի՛ք դուք այլ սև սրտիս սև ամպեր,
 Անկե՛ք հայ հողուն սև քարին վրրայն...
 Ո՛հ, քանի՞ հազար կանգուն լայն ու երկայն.
 Ո՛հ, ո՞նց ցեղուցեղ անձինք հոն եկեր,
 Եկեր ու անկեր
 Անցե՛ր են, անցեր:
 Ըզսև գիրն Հայոց կարդացե՛ք, ազգեր.
 «Պարկառ հանգրստյան տոհմի տան Հայկա,
 Համարի՛նդ մեռյալս և ինքն ի քուն կա»:-
 Մեռյալ չե՞ն, ուրեմն, հայ հայրենիք մեր.
 Հայաստան անկեր՝
 Բայց ո՛չ է անցեր:

Հա՛յ ազգ, հա՛յ հանճար, քունն է զքեզ բռներ,
 Քո՛ւն թանձր և երկայն, բայց ոչ մահ անհույս.
 Ո՛վ արթնացրնեզ ազգն իմ ի նոր լույս.-
 Ես հազարներ տամ այնոր, տամ բյուրեր,
 Որ զաչքըն բացներ,
 Ու չըլլա՛ր անցեր:
 Ո՛վ բանա զՀայկա աշխույժ աշուկներ.
 Ո՛վ, ո՞վ կանգնե՛զ քեզ, հանճար հայրենի...
 Ե՛լ, կանգնե՛ դու զքեզ, զավակ ես երկնի.
 Լո՛ւյս ծագե մըթեդ, ե՛լ, կանգնիր ի վեր.
 Հերիք քընացեր.
 Գիշերդ է անցեր...

Կերդնու Նահապետ, կանչե ձեզ, Հայե՛ր,
 Հանճարն է մեզ կյանք, ըզնա վառեցեք,
 Մեծ, պըզտիկ՝ այտոր սիրով վառվեցեք...
 Ծագե՛, Հայ հանճար, փայլե՛ բյուր բոցեր,
 Իմանան ազգեր՝
 Թե Հայք չեն անցեր:
 1863

ՇՈՒՇԱՆՆ ՇԱՎԱՐՇԱՆԱ (հատված)

Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:
Պայծառ պատկեր կուսանաց
Հայոց պըսակ պարծանաց
Ճակատն ի քող խորոտիկ,
Ի հով տված խոպուպիք,
Տատրակ տոտամբ մանտրուքայլ
Ման գա ի դաշտ ցողափայլ:
Մեղըր կաթե շըրթներուն
Փայլ կըտան աչքըն սիրուն:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Հյուսիսային մեր աստղիկ
Հայաստանյայց գեղեցիկ,
Արևնրման հայելի,
Արքայադրստրիկ նագելի
Սիրասընունդն Սանդուխտ,
Որում արև ելքն ու մուտ՝
Փափագեին սրտամաշուկ
Հա՛րսն է ելեր շնորհաշուք:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Քանց զարուսյակ պսպըղուն
Ի մեջ մանտրիկ ամպերուն,
Քանց վարդալույս արևակ
Ի խնծորի տերևակ,
Քանց Երասխա նունուֆար
Գլխիկն ի ցող շարուշար,
Քանց զամենն ա՛յլ գեղեցիկ
Նագի Սանդուխտըն բամբշիկ:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Սիպտակ սարերն այնոր տես
Հալին լինին կարմրերես,
Ծառք ու ծաղկունք տան պըպլուկ,
Խօսի ամեն պըպլուկ,
Նարկիզ աչեր բյուր հանե
Ուր որ Սանդուխտ անցանե,
Այնոր շընչեն հավասար
Ծածկին ծաղկով ձոր ու սար:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Բարձրապըսակ ճակատներ՝
Հողու հավսար են եկեր.
Ոսկի գոհար հատ ցանած
Ջորն են լերին հասուցած,
Եվ մարգըրտե բարկ ավազ,
Ուր որ անցնի հեզանազ
Հայոց օրիորդըն Սանդուխտ՝
Տոտանց հետկին գան ի ուխտ:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Թագվորորդի կտրիճներ
Ընդ դարպասնին դուրս ինկեր,
Ի Ալանաց մինչ Պարսիկ,
Մինչ ի Հոռվմ, մինչ ի Հընդիկ՝
Բերանաբաց կու նային,
Երնեկ տալով փեսային՝
Որ զորիորդն այն Հայոց
Յուրըն տանի տուն և ծոց:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Բայց Սանդուխտ արժանի
Ջըկա մին տեղ արքունի.
Այնոր աչացըն կամար՝
Ցած գա երկիրս ու խոնարհ.
Երկինքն ասե. իմ գահի՝
Սանդուխտ պիտեր Թագուհի.
Ծով՝ իմ ծփանցըս ծիրան՝
Սանդուխտ պիտե՛ր տար հրաման:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Բայց կա մի մեծ քան գերկիր,
Լայն՝ քանց ծովուն ծըփան ծիր,
Եվ քան գերկին բարձր անհուն,
Պայծառ քանց լույս արևուն,
Կա մին ահեղ Թագավոր
Որում չըկա չափ սինոր.
Այն, և միայն այն պիտի
Փեսա կուսին Սանդըխտի:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Յուր լույս դարպասն է պատրաստ,

Կարմիր կանաչ առագաստ,
Եվ աստղազարդ կապուտակ
Տատրակ տոտանցն է հատակ,
Ճապուկ ճորտերն են հրեղեն,
Ուր որ նային՝ կայծ թափեն.
Ինչ որ խոսին՝ երգ է այն,
Խնտում ու սեր ամենայն.
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Ի Սանիրա սուրբ սարեն
Փռված փայեկըն թաղեն,
Երկնախոսիկ փեսավէր
Օրիորդին տա հրավեր.
«Տերն այն երկնուց և երկրի
Ջոր պաշտե քո մեծ քեռի՝
Սիրեց ըզբեզ, սրբի՛կ կույս.
Ե՛կ հարսնացիր ի Հիսուս»:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Տեսեք ի դաշտ Շավարշան:

Սանդուխտ ելավ դարպասեն.
Ապշեց Հայոց տունն ամեն:
Սանատրուկ հայրն որ լըսեց՝
Ոսկի թաղտեն վայր վազեց.
«Սանդո՛ւխտ, սիրուն իմ դատրիկ,
Ուրանա՞ս դուն զքո հայրիկ.
Ուրանա՞ս դուն զԱնահիտ.
Պաշտե՞ս զաստվածն Հրեբիդ:

«Աչացըս լո՛ւյս ոսկեթել,
Դեռ աչքս արտսունք չէր կաթել.
Քեզ համար՝ դո՛ւստր աննըման,
Գետեր աչերս ի վայր գան...
Սանդուխտ, ուզե՛ ինչ կուզես,
Արամազդա՛վ, քեզ տամ ես.
Թե Հայաստանս է պըզտիկ՝
Ձենքս ու զօրքերս են հերիք...»
...Կույսըն կեցավ լուռ հուշիկ,
Հապա հառաչեց անուշիկ.
«Հայր, քանց ըզբեզ սիրելի
Ձկա ոքիկ մինձ երկրի.
Բայց երբ զԱստվածն իմ ճանչցա,
Խեր՝ քան զամեն մեծ գըտա:
Պաշտե՛ զԱստված քո քեռուն,
Հապա չերթամ ես հեռուն:
«Ամ թե ատես դու զՀիսուս

Որ կյանք բերավ մեր հոգուս,
Թե զիս շուգես քրիստոնյա,
Թե այլ խոսիս զԱնահիտա
Սանդուխտ այլ չէ քո դատրիկ,
Սանատրուկ չէ իմ հայրիկ.
Հիսուս՝ իմ հայր, իմ փեսա.
Այս իմ վերջին խոսք ըլլայ»:

...Նման ծաղկանց կարկտահար
Երբ նա դիտեց զորս հազար
Զիրար զարկած և ընկած
Ու զմահ իրմեն սարսափած,
Շարժեց զճակատըն սիրուն,
Արտսունք ածեց աչերուն,
Եվ հառաչեց առ Հիսուս,
«Տե՛ր իմ, հրաման տուր հոգուս»:

Երիտասարդ մի հանկարծ
Կայծակնաթափ սուր շողաց...
Ուսկի՞ց արդյոք էր եկեր,
Դահի՞ճ, թէ տաք սիրո տեր.
Երկի՞նք՝ թե հայրն էր ղըրկած.-
Ոչ ոք գիտե զայս դիպված:
Սուրըն շողաց ու զարկավ...
Շուշան Սանդուխտ՝ վարդ ընկավ:

...Թերթեր ճերմակ ու կարմիր
Ներկեր երկինքն են և երկիր.
Ելե՛ք կուսանք, ժողվեցեք,
Վարդն ու շուշան զուգեցեք.
Դըրեք դալար զայն մարմին
Թաղեի հետ ի շիրմին:
Սանդո՛ւխտ, Հայոց կոյս քընքույշ,
Հանգչե՛ ի հողս այս անույշ:
Կուսանք հայոց, նոր շուշան
Բերեն ի դաշտ Շավարշան:-

Ո՛հ, թե քանի՛ երջանիկ
Է Հայաստան հայրենիք՝
Որ հանց բերավ բույս կուսան:
Ուսկից հազար կույս բուսան:
Երկինք կապվին երկրի հետ.
Քեզ ի՛նչ երգե Նահապետ,
Սանդո՛ւխտ, անմահ թագուհի
Իմ Հայաստան աշխարհի:
Կուսանք Հայոց, նոր շուշան
Բերեք ի դաշտ Շավարշան:

ԳԵՎՈՐԳ ՄԻՐԻՄԱՆՅԱՆ

(1831, Թիֆլիս – 1853)

Բանաստեղծ, մշակութային գործիչ, մասնագիտությամբ՝ տնտեսագետ: Սովորել է Լազարյան ճեմարանում, ապա Դորպատի համալսարանում (1849-53): Լայն ճանաչում է գտել «Հայոց աղջիկներ, ձեր հոգուն մատաղ» երգը:

Հայոց աղջիկներ՝ ձեր հոգուն մատաղ, էլ ե՞րբ կըտեսնեմ ես ձեզ ման գալիս.
Երբ միտս եք գալիս՝ ասում եմ ես ա՛խ, Բաղ ու բաղչայում սեյրան անելիս,
Հալվում, հալվում եմ օտարության մեջ, Ինչտեղ ամոթից վարդն էլ է դեղնում,
Ա՛խ, սիրտս խորվում, ցավիս չիկա՝ Երբ որ ձեր կարմիր թըշերը տեսնում:
վերջ:

Երբ կարմիր գինին բաժակումս ածած Բըլբուլն էլ վարդից ձեր ձայնը լսելիս՝
Սեղանի վրա առաջ է դրած, Թըռում է, թըռում, ամպերում կորչում
Աչքըս ակամա վրան եմ ձըգում, Եւ իր Արարչի տեսածն ասելիս
Ձեր սիրուն պատկերն եմ մեջը Փա՛ռք քեզ, Տեր Աստված, փա՛ռք
տեսնում: քեզ է կանչում:

Տեսնում եմ ե, ա՛խ, միտքս է մոլորվում, Հայոց աղջիկներ՝ ի՞նչ անուն տամ ձեզ,
Դառն արտասունքով աչքըս Թե հրեշտակ ասեմ՝ հրեշտակ չե՛մ
պըղտորում, տեսել,
Կարծում եմ բոլոր աշխարհն մըթնեց, Թե մարդ անվանեմ՝ բեղամաղ կանեմ,
Արևն էլ խավրեց, էնդուր որ տխրեց: Ուրեմն ի՞նչ անեմ, մոլորված եմ ես:

Հայոց աղջիկներ, ձեր հոգուն մեռնեմ, Մոլորված եմ ես օտար աշխարքում,
Ձեր սիրուն աչերն էլ ե՞րբ կըտեսնեմ, Հավատն էլ օտար, օտար և լեզուն,
էն սե-սե աչերն՝ սե ունքով պատած, Աղջիկն էլ օտար ու ձեզ չի նըման,
Կարծես՝ երկնային դալամով քաշած: Հայոց աղջիկներ՝ դուք եք աննըման:

էն սե-սե աչերն, որ շատին սպանեց, Ձեր սերն է միայն սըրտումս պահած,
Բայց էլի շատին դըժոխքից հանեց, Ձեր սիրով միայն եմ ես կենդանի,
Ես էլ կենդանի տեղովս եմ մեռած, Ձեր սերը միայն՝ էս կյանքս մաշված
Առանց կըրակի էրված, խորոված: Օտարության մեջ դեռ կըպահպանի:

Բ. ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 50-60-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հայ հասարակական կյանքը մտնում է զարգացման նոր շրջափուլ: Ձևավորվող բուրժուազիան հասարակական կյանքի կազմակերպման նորանոր ձևեր է ստեղծում՝ առավել գործնական դարձնելով լուսավորական գաղափարների իրականացման գործընթացը: Նկատելի են փոփոխությունները՝ կապված մշակութային, ազգային կյանքի բարեփոխան տեսլականի հետ:

1861 թվականի «գյուղացիական ռեֆորմը» Ռուսաստանում թեև բազմաթիվ դժվարություններ հարուցեց, այդուհանդերձ այն դառնում էր կարևոր նախադրյալ ճորտատիրությունից վերջնականապես ազատագրվելու ճանապարհին: Առավել ծանր էր խնդիրը Հայաստանում: Քանի որ գյուղացիները փրկագնման համար պետությունից վարկ չստացան, ինչպես Ռուսաստանում, հետևաբար այն տևեց բավականին երկար. միայն 1912-ին հրապարակվեց օրենք, որով վերացվում էին գյուղացիների բոլոր պարտավորությունները կալվածատերերի նկատմամբ: Տնտեսապես երկիրը մնում էր բազմաթիվ խնդիրներով ծանրաբեռ: Մշակութային կյանքը գերազանցապես զարգանում էր գաղթօջախներում:

Եվրոպական առաջադիմական գաղափարներով զինված մտավորականությունը (Ստեփանոս Նազարյան, Միքայել Նալբանդյան, Նիկողայոս Զորայան, Նահապետ Ռուսինյան, Գրիգոր Օտյան, Ստեփան Ոսկան) ջանադրորեն փորձում է հայ հասարակական կյանքի զարգացման ուղիներ գտնել: Միմյանց են հակադրվում ավանդական արժեքներով առաջնորդվող մտավորականները և վերափոխումների կողմնակիցները: Վերջիններս, չանտեսելով ձեռք բերված արժեքների դերն ու նշանակությունը, սոցիալական և հոգևոր կյանքի վերափոխման կողմնակից էին, առավել արմատական թևը պաշտպանում էր հեղափոխական վերափոխումների ուղին:

Առանձնապես կարևոր էին Ս. Նազարյանի «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը և Հարություն Սվաճյանի «Մեղու» հանդեսը. դրանց էջերում հասարակական կյանքում ռեֆորմների իրականացման խնդիրներ էին արծարծվում: «Հյուսիսափայլի» շուրջ համախմբված մտավորականությունը գրական, քննադատական, բանասիրական, մանկավարժական, գիտական և այլ հրապարակումներով նպաստում է ազատասիրական, լուսավորական գաղափարների տարածմանը, նոր գրականության, ընդհանրապես հայրենական դպրության զարգացմանը:

Արևմտահայ իրականության մեջ «Մեղու»-ի շուրջ համախմբվեցին մտավորականությունը: Թեև շատ էին հարձակումները, այդուհանդերձ նրանք շարունակում էին իրենց պայքարն ազատության, լուսավորության, առաջադիմության, աշխարհաբարի, նոր գրականության, արվեստի զարգացման համար:

Սուլթանական կառավարության բռնությունների հետևանքով 1962-ին խոշոր ապստամբություն բռնկվեց Ջեթունում, որ դարձավ 19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժման կենտրոններից մեկը:

Հայ հասարակական կյանքում կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում գրականությունը: Այն մեծ չափով նպաստում է ազգային ինքնագիտակցության, ինքնության, սեփական որակների պահպանությանը: Տարածված էին այն երգերը, որոնք իրենց բնույթով հայկական էին և խոսում էին հայի կարոտի, հայ երկրի, հայ մարդու երազանքների մասին (Մկրտիչ Պեշկեթաշյան՝ «Եղբայր եմք մեք», Սմբատ Շահազիզ՝ «Երազ», Միքայել Նալբանդյան՝ «Մանկության օրեր», Գևորգ Դոդոխյան՝ «Ծիծեռնակ», Նահապետ Ռուսինյան՝ «Կիլիկիա», Ռաֆայել Պատկանյան՝ «Արաքսի արտասուքը», Րաֆֆի՝ «Ձայն տուր, ով ծովակ» և այլն):

Առաջատար ժանրը մնում էր պոեզիան (Ղևոնդ Ալիշան, Մկրտիչ Պեշկեթաշյան, Ռաֆայել Պատկանյան, Սմբատ Շահազիզ, Պետրոս Դուրյան):

Դրամատուրգիական ժանրում տեղի են ունենում արմատական փոփոխություններ. պատմառոմանտիկական, կլասիկական դրամային զուգահեռ ձևավորվում է ռեալիստական վոդևիլն ու կատակերգությունը (Գաբրիել Սունդուկյան):

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

(2.11.1829, Նոր Նախիջևան, Դոնի Ռոստով) – 31.3.1866, Կամիշին (Վոլգոգրադի մարզ)

Գրող, հրապարակախոս, փիլիսոփա, հեղափոխական դեմոկրատ, հայ ռեալիստական գեղագիտության և քննադատության հիմնադիր:

1837-45-ին սովորել է Գաբրիել Պատկանյանի դպրոցում: 1848-53-ին եղել է Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմական առաջնորդարանի քարտուղարը: 1853-ին մեկնում է Մոսկվա: Պետերբուրգի համալսարանում հանձնում է քննություններ և ստանում հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոն Լազարյան ճեմարանում: 1854-58-ին եղել է ազատ ունկնդիր Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում: 1860-ին Պետերբուրգի համալսարանում պաշտպանում է թեկնածուական թեզ արևելյան լեզուների գծով: Անմիջական մասնակցություն է ունեցել Ս. Նազարյանի «Հյուսիսսփայլ» (1858-64) ամսագրի ստեղծմանը: 1859-ին մեկնել է արտասահման (Վարշավա, Բեռլին, Փարիզ, Լոնդոն), 1860-ին ուղևորվել է Հնդկաստան՝ Մասեի Բաբաջանյանի՝ Նոր Նախիջևանի համայնքին կտակած ժառանգության հարցով: Այդ ուղևորության ընթացքում (1860 թ., օգոստոսից մինչև 1862- մայիսը) եղավ Վրաստանում, Հայաստանում և Թուրքիայում: Իտալիայում հաղորդակցվել է գարիբալդիականների հետ: Սերտ կապեր է հաստատել Լոնդոնի «պրոպագանդիստների»՝ Ա. Գերցենի, Ն. Օգարյովի հետ: Մ. Բակունինի հետ միջոցներ է ձեռնարկել «Կոլոկոլ» թերթը Ռուսաստանում, Կովկասում և Թուրքիայում տարածելու համար: Փարիզում հրատարակում է «Երկու տող» (1861), «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» (1862) աշխատությունները: 1862-ի հուլիսի 14-ին ձերբակալվել է «լոնդոնյան պրոպագանդիստների» հետ կապեր ունենալու համար և բանտարկվել Պետրոպավլովյան ամրոցում: Աքսորվել է Կամիշին (Սարատովի նահանգ), որտեղ և մահացել է:

Նախանդյանը խոր հետք է թողել հայ հասարակական մտքի պատմության վրա՝ ազգային գաղափարաբանությունը բարձրացնելով եվրոպական մակարդակի: Սկզբում հանդես էր գալիս որպես Խ. Աբովյանի գաղափարների հետևորդ՝ լուսավորիչ-դեմոկրատ: 50-ականներից ազատագրական պայքարի (Ռուսաստանում, Արևմտյան Եվրոպայում) ազդեցությամբ կանգնեց հեղափոխական-դեմոկրատական դիրքերում: Այս առումով կարևոր են «Երկու տող», «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունները:

Դատապարտել է ազգային գաղութատիրական քաղաքականությունը, հանդես է եկել հանուն բոլոր ազգերի իրավահավասարության, պայքարել նացիոնալիզմի և շովինիզմի դեմ:

Սոց. Նազարյանի հետ պայքարել է աշխարհաբարի հաստատման համար:

Ռեալիզմի հիմնադիրներից մեկն է մեր գրականության մեջ: «Մինին՝ խոսք, մյուսին՝ հարսն» (1858) վեպը նվիրված է մարդկային իրավունքի պաշտպանությանը: Քննադատական ռեալիզմի տեսանկյունով են գրված «Մեռելահարցուկ» (1859) անավարտ վեպը և «Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրական թերթից» երկը, որ «Հյուսիսսփայլ»-ի երգիծական բաժինն է եղել:

Լայն տարածում է ստացել Նախանդյանի քաղաքացիական լիրիկան: «Ազատություն» (1859), «Մանկության օրեր» (1860), «Ապոլլոնին» (1861), «Իտալացի աղջկա երգը» (1861), «Ուղերձ...» (1864) և այլ բանաստեղծություններ առանձնա-

նում են ազատասիրության պաթոսով: Հայաստան այցելությունից հետո գրել է «Օջական» (1860), «Սուրբ Մեսրոպի տոնին» (1863, հրտ.՝ 1895) բանաստեղծությունները:

Թարգմանել է Ա. Պուշկինի («Բանաստեղծ», «Չերքեզի երգը»՝ «Կովկասի գերին» պոեմից), Մ. Լերմոնտովի («Մարգարե», «Պալեստինոս ոստ»), Պ. Բերանժեի («Վայր ընկնող աստղեր», «Աղքատ կին»), Հ. Հայնեի («Երագ»), Է. Սյուի («Թափառական հրեա»), Օ. Սենկովսկու («Սատանայի պաշտոնական մեծ հանդեսը», «Անթար») և այլոց երկերից:

Նալբանդյանի գրական, գեղագիտական հայացքները ձևավորվել են համաշխարհային (Արիստոտել, Բուալո, Լեսինգ, Հեգել) և ռուսական (Բելինսկի, Գերցեն, Չեռնիշևսկի, Դոբրոլյուբով) գեղագիտական մտքի ազդեցությամբ:

Ռեալիստական գրականության զարգացման գործում կարևորում է քննադատության դերը. «...Մատենագրություն առանց կրիտիկայի, միևնույն է, ինչպես մարմին առանց հոգու...» (Երկ. լիակտ. ժող., հտ. 2, 1980, էջ 177):

ՄՏԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Անցան օրերս տխրութենով, չըտեսա մի բարեկամ.
 Լիք է աշխարհ կոծով-սուգով, չկա ծաղիկ անթառամ.
 Ո՛չ որ չասի, թե սիրտ ունիմ՝ ինձ գրաված իբրու գանձ.
 Ո՛չ որ չասի, թե աշխարհքումս ես հարուստ եմ գերապանծ:
 5 Քաղցր ու դառը խառնրված է այն ջրումը անբաժան,
 Որ տալիս է մեզ բնություն, չըկա որոշյալ պայման.
 Կյանքի պատկերն ամենայն օր նկարում է արևը,
 Քանի չի հասել դեռ կես օրը, ուրախ է և տխուրը:
 Ընդհակառակ՝ կես օրից հետ, երբ արևն ի խոնարհ
 10 Ուրախի էլ կոտրած է սիրտը, լինում է թույլ ու տկար,
 «Դու ըսպասիր նորա գլխին՝ նա ուշ դնե քո ոտքին»,
 Սովրեցնում է մեզ Մովսեսը, սա է պատգամ երկնային:
 Այլ դու, ո՛վ մարդ, այս աշխարհքում բեռնավորված հույսերով
 Ի՞նչ ես օրդ դատարկ անցնում՝ հառաչելով ու լալով.
 15 Աշխարհքումս թշվառություն, ուրախություն, մի կերպով
 Խիստ սուր կանցնեն, ինչպես արծիվն օդն է կտրում յուր թևով:
 Այս կոշտ հողը շատ է եղել մեզպեսներին օթևան.
 Երկինքը շատ թափեց անձրև, լվաց հազար գերեզման.
 Թե որ կուգես արեգակը կյանք է, կյանքը՝ արեգակ.
 20 Մին էլ կտրեց ճառագայթը, մտավ հանկարծ ամպի տակ:
 Խոր գիշերը լուսթյունով՝ ծածկեց կեսը աշխարհի,
 Է՛լ չի երգում սոխակն ուրախ. լսի՛ր վայերը բուր.
 Արծաթահերն երկնից գահեն երբ ցլացնե յուր լույսը.
 Դու կտեսնես նորա լուսով մակագիրը արձանի:
 25 «Մարդուս կյանքը սին երազ է, մահը խավար գիշեր է,
 Թե գործ ունիս արժանավոր՝ լուսնի շողից պայծառ է,
 Քո դամբանը նա հավիտյան և դարերու մութի մեջ

Կըցուլացնե, ինչպես լուսին՝ լույս տվող միշտ ու անվերջ:
 Շնչում ես օդ, քանի աստղը հորիզոնում փայլում է,
 30 Մտավ հանկարծ նա օվկիան՝ կյանքիդ թելը կտրած է.
 Թե վախճան ես դու որոնում, ինչպես շատերը քեզ պես,
 Կյանք գտանել, որ միշտ մնաս, ապրես արևու երես,
 Հսի՛ր Քրիստոսի խոսքերին, թե անվախճան այս են կյանք,
 Որ հավատա՛ս աստված, Քրիստոս, թեև շատք չեն բավական»:

ԱՍՏՎԱԾ

Ո՛վ երկնային խաղաղություն, որ մեր խելքով չես չափվում,
 Ճառագայթիդ և մեր հոգվո աչքն էլ բնավ չի դիմանում.
 Դո՛ւ, որ բնությունը ստեղծեցիր, ինչո՞ւ իմ պարոն մարդին
 Այն բույսերն ցույց չտվիր քո ստեղծվածք սուրբ ձեռին.
 5 Սահման դրիր, չեն անցկենում, հազարավոր անցնի դար:
 Մարդը քո գործը հասկանալու ամենևին չունի հնար.
 Այն ընդարձակ բարձրությունից ամպը կաթ-կաթ ջուր ցողեց,
 Ծարավին յուր ծարավն անցուց, հովտի մեջ գետը վազեց,
 Նույն ամպումը փայլակ ու բոց ջրերի մեջ փայլեցան:
 10 Կատաղած առյուծը վազեց մորին, մարդիկ ահից թաք կացան.
 Զարկեց շանթը, գոռաց երկինք, հեղեղը չեղավ խափան,
 Ծառի ծայրը դեռ վառվում է ջրի տակում իբր ի տան.
 Եվ բնության չնչին մասն յուր պաշտոնը կատարեց,
 Մանանեխը թռչնոց համար նիստ օթևան պատրաստեց.
 15 Հետզհետե և կենդանիք, նաև անշունչ արարածք
 Բերին մարդուն ընտիր զոհեր՝ կեր կամ զգեստ, պատարագ:
 Ո՛վ խնամող և հաստիչ աչ, ո՛վ երկնային կառավար,
 Ո՛վ է հաշվել, քանի՞ արդյոք քո առաջից անցավ դար,
 Մենք՝ հող, մոխիր, դու՛ մեր հաստիչ, դու մեզ տվիր միտք ու բան,
 20 Քննել, տեսնել որչափ մեր խելքը կարող է մեզ տալ սահման:

ԱՊՈԼԼՈՆԻՆ

Դու Ապոլլոն, որ տվիր
 Ինձ այս քնար հոգեմաշ,
 Այո՛, գոհ չեմ քեզանից.
 Տրտնջում է և աշխարհ:

Ա՛ռ նորան հետ, ինձ պետք չէ,
 Տո՛ւր ուրիշի, ում կամիս.
 Քեզ մի անգամ ասել եմ,
 Հիշի՛ր եթե միտք ունիս:

Իբրև պատիժ ինձ տվիր,
 Տրտում սրտիս մխիթար,
 Թե զգալով չարչարվիլ
 Ու չքանալ վայրապար:

Կյանքիս գարունն է անցել,
 Ինձ ուշացած է քնար.
 Օտար աշխարհ պանդխտիլ
 Ինձ մնում է մշտահար:

Բայց դու, որ քեզ մարդ տկար
Աստված գանչեց ու խնկեց,
Մի՛ կարծեր թե միջաբեկ,
Պիտ՝ պաղատիմ դեպի քեզ:

Ես կընդունիմ կամակար,
Թե բաղդ անգուլթ ոխերիմ

Մատուական թույն, լեղի
Յուր սափորից, ինձ բաժին:

Բայց ո՛չ երբեք պիտ՝ սողամ
Ոտքիդ տակում, ինչպես շատ
Մարդիկ, որ չեն իմանում,
Թե էականեր են ազատ:

1859

ՄԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՐ

Մանկությա՛ն օրեր, երազի նման
Անցաք գնացիք, այլ չեք դառնալու.
Ո՛հ դուք երջանիկ, ո՛հ անհոգ օրեր,
Հնդունակ միայն ուրախացնելու:

5 Ձեզանից հետո եկավ գիտություն
Յուր ծանր հայացքով աշխարհի վերա,
Ամեն բան ընկավ մտածության տակ,
Րոպե չմնաց ազատ կամ ունայն:

Գիտակցությունը հաջորդեց սորան.
10 Ազգի վիճակը ծանրացավ սրտիս...,
Ապուլուն տվեց ինձ յուր քնարը,
Որպես փարատիչ տրտում ցավերիս:

Ավա՛ղ. այդ քնարը իմ ձեռքում հնչեց
Նույնպես լալագին, նույնպես վշտահար,
15 Ինչպես իմ սիրտն էր, իմ զգացմունքը.
Ուրախացուցիչ չգտա մի լար:

Ես այն ժամանակ միայն զգացի,
Որ այդ ցավերից ազատվելու չեմ,
Որչափ իմ ազգս կըմնա ստրուկ
20 Օտարների ձեռք, անխոս, տխրադեմ:

Մանկությա՛ն օրեր, ինչո՛ւ այդպես շուտ
Թռաք գնացիք, անդարձ հավիտյան.
Ես այն ժամանակ անհոգ ու ազատ
Կարծում էի ինձ աշխարհի իշխան:

25 Գերության շղթան ինձ զգալի չէր,
Եվ ոչ բռնության անգուլթ ճանկերը.

Ձեզանից հետո ծանրացան նոքա,
Ո՛հ, անիծում եմ ես այս օրերը:

Լո՛ւռ կաց, դու քնար, այլ մի՛ հնչեր ինձ,
30 Ապոլլոն, հե՛տ առ դարձյալ դու նորան,
Տո՛ւր մի այլ մարդու, որ ընդունակ է
Զոհ բերել կյանքը սիրած աղջկան:

Ես պիտի դուրս գամ դեպի հրապարակ
Առանց քնարի, անզարդ խոսքերով.
35 Ես պիտի գոչեմ, պիտի բողոքեմ,
Խավարի ընդդեմ պատերազմելով:

Ներկա օրերում այլ ի՛նչ սև քնար,
Սուր է հարկավոր կտրիճի ձեռքին.
Արյո՛ւն ու կրակ թշնամու վերա,
Այս պիտի լինի խորհուրդ մեր կյանքին:

Թո՛ղ պատգամախոսը, հնացած Դելֆի,
Յուր եռոտանու վերա փրփրի.
Թո՛ղ միջին դարու գաղափարներով
Ամբոխը խաբել ճգնի աշխատի:

Թո՛ղ նա թարգմանե պրպարտությունը,
Թո՛ղ մխիթարվի ծովի ափերում,
Մեք ազատության ենք միայն թարգման,
Միայն այս խոսքս ունինք բերանում:

«Ո՛վ հայր, ո՛վ դու հայր, որ երկնքումն ես,
Խնայիր թշվառ մեր անտեր ազգին.
Մի՛ տար զոհ գնալ թշնամիներին»:
Նա այլ չէ լսում դելֆյան հարցուկին:

ԻՏԱԼԱՅԻ ԱՂՋԿԱ ԵՐԳԸ

1859 թվականից

«Մեր հայրենիք, թշվառ, անտեր,
Մեր թշնամուց ոտնակոխ,
Յուր որդիքը արդ գանչում է,
Հանել յուր վրեժ, քեն ու ոխ:

Մեր հայրենիք շղթաներով
Այսքան տարի կապկապած,
Յուր քաջ որդոց սուրբ արյունով
Պիտի լինի ազատված:

Ահա՛, եղբայր, քեզ մի դրոշ,
10 Որ իմ ձեռքով գործեցի,
Գիշերները ես քուն չեղա,
Արտասուքով լվացի:

25 Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնե.
Բայց երանի՛, որ յուր ազգի
Ազատության կըզոհվի:

Գնա՛, եղբայր, աստված քեզ հույս,
30 Ազգի սերը քաջալեր,
Գնա՛, թեև չեմ կարող գալ,
Բայց իմ հոգին քեզ ընկեր:

Ո՛հ, իմ սիրտը կտրատվում է
Տեսանելով այսպես սեր
Դեպի թշվառ մի հայրենիք,
Որ ոտնակոխ եղած էր:

65 Սորա կեսը, կեսի կեսը,
Գեթ երևեր մեր ազգում.
Բայց մեր կանայք... ո՛ւր Եղիշե,
Ո՛ւր մեր տիկնայք փափկասուն:

Ո՛հ... արտասուք ինձ խեղդում են,
70 Այլ չեմ կարող բան խոսել.
Չէ՛... թշվառ չէ Իտալիան,
Եթե կանայք այսպես են:

Չոդեն Մայնի վերա,
Ֆրանկֆուրտի մոտ

ԱՉԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ազատ աստվածն այն օրից,
Երբ հաճեցավ շունչ փչել,
Իմ հողանյութ շինվածքին
Կենդանություն պարգևել.
Ես անբարբառ մի մանուկ
Երկու ձեռքս պարզեցի,
Եվ իմ անզոր թևերով
Ազատություն գրկեցի:

Մինչ գիշերը անհանգիստ
Օրորոցում կապկապած

Հալիս էի անդադար,
Մորս քունը խանգարած,
Խնդրում էի նորանից
Բազուկներս արձակել,
Ես այն օրից ուխտեցի
Ազատությունը սիրել:
Թոթով լեզվիս մինչ կապերը
Արձակվեցան, բացվեցան,
Մինչ ծնողքս իմ ձայնից
Խնդացին ու բերկրեցան,
Նախկին խոսքն որ ասացի,
Չէր հայր, կամ մայր, կամ այլ ինչ.
Ազատություն՝ ինչ, դուրս թռավ
Իմ մանկական բերանից:

«Ազատություն՝ ինչ», ինձ կրկնեց
Ճակատագիրը վերևից.
«Ազատություն՝ դու գինվոր
Կամիս գրվիլ այս օրից:
Ո՛հ, փշոտ է ճանապարհդ,
Քեզ շատ փորձանք կըսպասե.
Ազատություն սիրողին
Այս աշխարհը խիստ նեղ է»:

«Ազատություն՝,- գոչեցի,-
Թող որոտա իմ գլխին
Փայլակ, կայծակ, հուր, երկաթ,
Թող դավ գնե թշնամին,
Ես մինչ ի մահ, կախաղան,
Մինչև անարգ մահու սյուն,
Պիտի գոռամ, պիտ կրկնեմ
Անդադար. ազատություն»:

«Մինին՝ խոսք, մյուսին՝ հարսն» և «Մեռելահարցուկ» վեպերում հեղինակը՝ գլխավոր հերոսը, Ժամանակի գիտության դիրքերից տրամախոսում է կյանքի, մահվան, բարոյականության, ազգի ու մարդու կեցության և այլ հարցերի մասին:

«Մինին՝ խոսք, մյուսին՝ հարսն» վեպում Նալբանդյանը վերաքննության էր ենթարկում տիրող բարոյական հասկացությունները՝ սնահավատությունը, սնո-տիապաշտությունը, հետամնացությունն ու ստրկամտությունը: Կարևորվում էր կնոջ ազատագրության խնդիրը: Այն հասարակությունը, որտեղ կինը ճորտ է, ստրկական բնույթ ունի: Վեպի հերոսը Շահումյանն է, որ նոր մարդ է և հա-կադրվում է հետամնաց միջավայրին:

ՄԻՆԻՆ՝ ԽՈՍՔ, ՄՅՈՒՄԻՆ՝ ՅԱՐՄԱ (հատված)

– Ինչ՞ է մահը:

– Այդպիսի հարցմունք կլինի՞. ով չգիտե մահի ինչ լինելը,– պատասխանեց Թյուլթյունճի-Օղլուն Շահումյանցի հարցմունքին. և այնպես հաստատ ձայնով, որպես թե ամենևին խոսելու բան չկար այդ մասին:

Շահումյանցը յուր սեփական սառնասրտությամբ նայեց Թյուլթյունճի-Օղլուի վերա բավական ժամանակ, բայց չկարողացավ ծածկել յուր հեզնական ժպիտը, որ խաղում էր ահա շրթունքի վերա:

Թյուլթյունճի-Օղլուն բանի տեղ չդրեց Շահումյանցի դեմքի փոփոխությունը. պատճառ, նա նորա հարցմունքը ևս համարում էր ոչ այնքան արժանի ուշադրության: Տիրեց ըոպեական լռություն:

Շահումյանց պարոն Գեորգը այն տեսակ մարդերից չէր, որ միմիայն ծիծաղի մարդու վերա, եթե տեսել էր նորանում մի պակասություն. այլ երեխայութենից բռնած, ստացած լինելով մի առողջ և բնական կրթություն և վերջումը ավարտած լինելով յուր ուսումը, որպես բնագետ, Հելզինգֆորսի համալսարանումը, միշտ աշխատում էր, որ յուր ծիծաղը ուրիշի համար լիներ մի խրատական ու աչք բացող բան: Այս պատճառով սկսեց.

– Պարոն, դու, որ բանի տեղ չես դնում իմ հարցմունքը, ասել է, թե գիտես մահի ինչ լինելը. ուրեմն ասա՞ ինձ, որ ես ևս իմանամ:

Թյուլթյունճի-Օղլուն համարյա թե վիրավորված էր Շահումյանցի հարցմունքից. պատճառ, թթու երեսով նայեց նորա վերա և երկու ձեռքերով գլխի ետնակողմից հառաչ շփելով յուր կիսով չափ սպիտակ մազերը ճաղատ ճակատի վերա, ասաց.

– Ես տեսնում եմ, որ դու հայտնի ծիծաղում ես իմ վերա. կամ թե այդպես չէ՞, ուրեմն ների՛ր ինձ, եթե ասեմ, թե կան դեռևս բաներ, որոնց մասին դու տեղեկություն չունեիր.

Շահումյանցը դարձյալ ժպտեցավ:

– Մահը այն է,– հավելացրեց շուտով Թյուլթյունճի-Օղլուն,– որ գալիս է և կտրում է կյանքը. մարդը, որ ենթարկվում է մահի ներգործությանը, մեռնում է իսկույն:

– Ուրեմն քո կարծիքով մահը մի էակ է, որ գալիս է, կտրում է, ներգործում է. պատճառ, այդ գործողությունքը կարող է կատարել մի այնպիսի բան, որ զգալ ունեն, որ կամք ունեն, որ գործիք ունեն. և այսպես քո ասելով մահը մի մարդու նման, կամ ով գիտե, սատանայի նման մի բան է, որ կարողանում է այդպիսի գործ հառաչացնել:

– Ես չեմ ասում թե մարդ է, կամ սատանա է,– պատասխանեց Թյուլթյունճի-Օղլուն մի կերպ հանգստությամբ:

– Բայց,– կտրեց նորա խոսքը Շահումյանցը,– մի այնպիսի բան է, որ կամք ունեն. այնպես չէ՞:

– Թո՛ղ այդպես լինի,– ասաց Թյուլթյունճի-Օղլուն. – ես այսքան գիտեմ, թե այն մարդիկը, որ պատահած էին մահին, այնուհետև առավել չեն ապրել, այլ իսկույն մեռել են:

- Զկամի՞ս արդյոք ասել, ոեթե մահ չլիներ, մարդիկ մեռանելու չէին:
- Անտարակույս,- ասաց Թյուֆյունճի-Օղլուն ուրախացած, որ յուր հակառակորդը լավ զենք տվեց յուր ձեռքը:
- Ուրեմն,- հավելացրեց Շահումյանցը,- եթե մի ճրագ վառերի և թողվիր նորան հանգիստ, և ամենևին ոչ ոք նորան ձեռք չտար, այսումենայնիվ նա մարելու չէ՞ր մի ժամանակ:
- Ի՞նչ ասել է,- բացականչեց Թյուֆյունճի-Օղլուն,- ո՞վ է տեսել, որ ճրագը հավիտյան վառվի. թեև ձեռք չէիր տալու, այնուամենայնիվ կավարտվեին վեջրապես յուղը և պատրույգը:
- Փառք աստուծո, մի ուղիղ մտածություն լսեցի քեզանից,- ասաց Շահումյանցը,- ուրեմն այս հիման վերա, մարդը ի՞նչ պատճառով ավարտելու չէր յուր կյանքը մի ժամանակ, թեև չկար մի պատճառ, որ տարածամ խլեր նորա կյանքը:
- Մի՞թե քո աչքումը մարդը և ճրագը հավասար բան են,- գանչեց Թյուֆյունճի-Օղլուն,- ես չգիտեի, որ դու անհավատ ես:
- Ինչի՞ց իմացար իմ անհավատությունը,-հարցրեց Շահումյանցը:
- Նորանից,-պատասխանեց Թյուֆյունճի-Օղլուն, որ դու, մարդը, որ հոգի ունի, որ աստուծո պատկեր է, հավասարեցիր մի ճրագի հետ, որ մարդու ձեռագործն էր:
- Մի՞թե ճրագը մարդն է ստեղծել. ես գիտեմ, որ նա կազմել է յուղից և պատրույգից, որ աստված ստեղծել է. և եթե այս պատրաստությունքը չլինեին, կարո՞ղ էր մարդը ոչնչից բան գոյացնել. բայց որովհետև դու այդ տեսակ մտածություններ ունիս,- հավելացրեց Շահումյանցը,- ես այլ տեսակ կխոսիմ քո հետ. միայն կցանկանայի, որ հասկանայիր իմ ասածները...
- Շատ վեր ես քարշվում,- ասաց Թյուֆյունճի-Օղլուն,- որ կարծում ես թե մարդ չկար, որ հասկանար քո ասելիքը. ասա՛, ես լսում եմ, կհասկանամ և կպատասխանեմ քեզ, և լավ է, որ մեր խոսակցությունը ստանում է այսպիսի շարունակ ընթացք, գո՛նե ժամանակը կանցանե, մինչև կրին և Մանուշակս տուն կդառնան այժմ քանի՞ երորդ ժամն է.
- Դեռևս վեցերորդ,- պատասխանեց Շահումյանցը, նայելով յուր կրկնափակ ոսկյա ժամացույցին:
- Ես շատ զարմացած լինելով այս մարդոց խոսակցության սկզբի և բանի վերջավորության վերա, չհամբերեցի, որ ընթերցողներին ծանոթացնեմ այն տան հետ, ուր այս երկու մարդիկը խոսում էին, կամ նույնիսկ մարդերի հետ, վասն որո, սիրելի՛ ընթերցող, ներելով իմ այս անհամբերությանը, դու գոնե ինձանից առավել համբերող գտանվիր, եթե ես, կտրելով խոսակցության թելը, կարճ ծանոթություն տամ քեզ Թյուֆյունճի-Օղլուի, նորա տան և Շահումյանցի մասին:
- Տունը, որի մեջ նստած էին այս երկու մարդիկը, ինչպես ասացի, պատկանում էր Թյուֆյունճի-Օղլուին, որ չգիտեմ ինչ պատճառով ոչ ոքի չէր ասում յուր հատուկ անունը և ոչ ոք ևս չգիտեր. պատճառ, նա բնիկ նախնիականցի չէր, այլ օտար աշխարհից եկած լինելով, հայտնի էր միայն անունովս Թյուֆյունճի-Օղլու: Այսպես ահա սորա տունը գտանվում էր մի աննշան փողոցի մեջ, քաղաքի ծայրումը. շինվածքը փայտյա, երեք պատուհանով, որ նա-

յում էին դեպի ցեխոտ փողոցը, որովհետև աշունը շատ առատ էր եղել յուր անձրևներովը: Սենյակը, որի մեջ նստած էին, զարդարած էր շատ հասարակ և աղքատ կարասիքներով. պատի վերա կախած էին մի քանի շատ հասարակ պատկերներ. պատահմունքով գնված, առանց հասկանալու, թե ո՞վի պատկերներն էին, այլ իբրև սովորական զարդարանք գործ ածելու համար: Բայց թե լավ, թե վատ, երևում էր, որ այս Թյուլթյունճի-Օղլուի հյուրընդունարանն էր. պատճառ, սենյակի մյուս երկու դուռները տանում էին մինը դեպի Թյուլթյունճի-Օղլուի, իսկ մյուսը դեպի Մանուշակի ննջարանը:

Ինքը Թյուլթյունճի-Օղլուն, կարճահասակ, բավական հաստ մարդ էր, և ինչպես երևում էր նորա ալեխառն մագերից, ճաղատ ճակատից և խորշոմյալ երեսից, պիտո է լիներ համարյա թե վաթսուն տարեկան. ուրախ բնավորությամբ, բայց զրկված ամենայն կրթութենից, և ինչքան խելք ու բանականություն որ նա ցույց տվեց յուր խոսակցության մեջ, Շահումյանցի հետ, ինչպես վերևումը տեսանք, այդ զանազան ժամանակ, տեսակ-տեսակ մարդերի հետ նստել վեր կենալուցն էր, մանավանդ Նախիջևան գալուց հետո, խաշատուր աղայի դահլիճումը...

Շահումյանցը երկարահասակ, չոր-չոր, հասակը կարելի է, որ լինել մոտ երեսուն տարեկանի: Ինքը խարտյաշ, գեղեցիկ, կապույտ աչքերով, մագերի կարգով սանրած և յուզած, հագուստը ամենևին հարմար Փարիզի վերջին տարազին, որ ցույց էր տալիս, թե ոչ միայն կարողություն ուներ արծաթի կողմից, այլև ճաշակ ուներ աշխարհի բաների մեջ: Սա մի օր եկեղեցու մեջ պատահմամբ խոսածի համար հանդիմանություն լսելով Թյուլթյունճի-Օղլուից, որ կանգնած էր նորա քամակում, շատ սիրել էր նորան, այդպես պարզ սրտով մարդ եղածի համար, այնուհետև ծանոթացել էր նորա հետ, միշտ գալիս էր գնում էր Թյուլթյունճի-Օղլուի տունը ժամանակ անցուցանելու համար, որովհետև Նախիջևանի մեջ չկար այնպիսի տեղեր, ուր կարելի լիներ ժամանակը գործ ածել այնպիսի զվարճությամբ, որ և օգտակար լիներ միևնույն ժամանակ. թեատրոն չկար, ժողովարան չկա, հասարակաց մատենադարան չկա. այս պատճառով այնտեղի մարդիկը պիտո է անպատճառ հոժարեին ամենայն բանի, որ միմիայն կարող էր ժամանակը կորուսանել, առանց խտրելու այս բաների հատկությունքը. այսպես ահա Շահումյանցը միշտ գալիս էր Թյուլթյունճի-Օղլուի մոտ, և դուռից ներս մտած չմտած, բարևը ասած չասած առաջարկում էր մի խնդիր, որպեսզի պատճառ տա Թյուլթյունճի-Օղլուին խոսելու, ինչպես և այս երեկո արեց, հարցնելով մահի ինչությունը, դեռ կարելի է, որ այս երեկո և բարև չտված. պատճառ, քանի գնում էին, շատ մոտ ծանոթանում էին, և Շահումյանցը ավելորդ էր համարում չնչին քաղաքավարությունները: Բայց այս երեկո մի բանը առավել զարմանալի էր, որ Շահումյանցը ներս մտած տեսանելով, որ Մանուշակը չկար, չհարցրեց նորա ուր լինելը, կարելի է այն պատճառով, որ Թյուլթյունճի-Օղլուն կասկած չտանի...

– Դու ընդհո՞ւմ ես, – խոսքը հառաջ տարավ Շահումյանցը, – թե աշխարհը ենթարկված է մի բնության օրենքի տակ, և այնպիսի օրենքի, որ ոչինչ բան աշխարհի երեսին չէր կարող ընդդիմանալ նորան, և թե աշխարհի ամենայն նյութական փոփոխությունքը կատարվում էին այդ օրենքի ազդեցությամբ:

- Ընդունում եմ,- պատասխանեց Թյուլթյունճի-Օղլուն:
- Շատ բարի,- ասաց Շահումյանցը,- ընդունո՞ւմ ես, որ բնության համար խտրություն չկա արարածների մեջ, նա միօրինակ դարմանում է հանքը, բուսականը և կենդանին:
- Ընդունում եմ,- կրկնեց Թյուլթյունճի-Օղլուն:
- Եթե այդ ընդունում ես, մենք շուտով կհասանենք մեր նպատակին,- ասաց Շահումյանցը, հավելացնելով այս հարցմունքը: - Դու տեսե՞լ ես աշխարհի բոլոր արարածների մեջ մի էակ, որ հավիտյանս հավիտենից պահեր յուր ձևը:
- Ձե՞ր,- հարցրեց Թյուլթյունճի-Օղլուն:
- Այո, ձևը,- պատասխանեց Շահումյանցը:
- Ես գիտեմ,- ասաց Թյուլթյունճի-Օղլուն,- որ աշխարհի երեսին հավիտենական բան չկա, ամենայն ինչ ավերվում է, քանդվում է և լսել եմ խելոք մարդերից, որ ասում էին, թե այն բանը, որ սկիզբն ունի, նաև վերջ ունի: Ես տեսել եմ, և այդ բանը ինձ բավական արծաթ է նստել, որ տանս կտրի կղմինդրները անձրևից քայքայվելով բոլորովին ոչնչացան և ինձ ծախքի մեջ ձգեցին. բայց դու, երևի, փոխանակ գոյություն ասելու, սխալմամբ ձև ասացիր: Ի՞նչ ասել է ձև. ձևը կերպարանք է, բայց այստեղ խոսքը իրի վերա է և ոչ նորա ձևի:
- Ի՞նչ առնես, որ դու իր ասելով ձև ու կերպարանք ես հասկանում, և քո համար ձևի փոփոխությունը համարվում է չքություն. մի՞թե տանդ կտրի կղմինդրները, որ ժամանակից և անձրևից քայքայվել էին, ոչնչացան իսպառ,- ասաց Շահումյանցը:
- Ինչպես չէ,- պատասխանեց Թյուլթյունճի-Օղլուն:
- Տեսնո՞ւմ ես, - ասաց Շահումյանցը,- դու ես, որ ձևը ընդունում ես գոյության տեղ. կղմինդրը թրծած էր հողից, այնպես չէ՞:
- Այո՛,- պատասխանեց Թյուլթյունճի-Օղլուն:
- Շատ լավ,- ասաց Շահումյանցը,- հողը կղմինդր դառնալով, մի՞թե միևնույն հողը չէր, միայն ուրիշ կերպարանքով, ինչպես դու ասում ես:
- Ամենեին այդպես,- ասաց Թյուլթյունճի-Օղլուն:
- Ուրեմն,- բացականչեց Շահումյանցը,- եթե կղմինդրը փոխել էր մյուս անգամ յուր ձևը և ստացել էր յուր առաջին կերպարանքը, մի՞թե կարելի է ասել, թե նա չքացավ. ես տամ քեզ ի՞նչ բան կամիս և դու չքացուր, եթե կարես:
- Ապա մի փայտ տո՛ւր ինձ, ես կայրեմ և կչքացնեմ նորան,- պատասխանեց Թյուլթյունճի-Օղլուն:
- Մի՞թե մոխիրը, որ կստանայիր փայտից, քո աչքումը ոչինչ էր. ոչինչը չէ՛ տեսանվում և չէ շոշափվում, բայց մոխիրը ընդհակառակն և տեսանվում է, և շոշափվում է...
- Ես ընդգեմ չեմ դորան. բայց փայտը կորուսանում է յուր փայտությունը,- կտրեց խոսքը Թյուլթյունճի-Օղլուն,- մոխիրը այլ է, փայտը այլ. դու ինձ կղմինդրի օրինակովը փոքր մնաց, որ պիտի հավանեցնեիր, բայց երկրորդ օրինակդ հարմար չէ և ես շատ ուրախ եմ, որ շփոթվեցար:
- Ի՞նչ զանազանություն կա առաջին և վերջին օրինակների մեջ,- հարցրեց Շահումյանցը:
- Այն,- պատասխանեց Թյուլթյունճի-Օղլուն,- որ առաջին օրինակդ, այ-

սինքն կղմինդրը, հողից շինված լինելով, դառնում էր դարձյալ դեպի հող և այդ փոքր հավանելի էր, իսկ փայտը դառնում է մոխիր, մի՞թե փայտը մոխրից է շինած:

– Փայտը միայն մոխրից չէ շինած, – ասաց Շահումյանցը, որ քաջ տեղյակ էր քիմիայի, – այլ նորա մեջ կան զանազան բաներ. զոր օրինակ, փայտանյութ, կուպր, ջուր, օսլա, սոսինձ և աղեր, և այս բոլորի բաղկացուցիչ տարրական մասունքը երեք են – ջրածին, թթվածին, ածխածին. և այսպես փայտը ենթարկվելով այրողության, այսինքն քիմիական վերափոխության, բաժանվում է յուր բաղկացուցիչ նյութերից և տարրերից, նորանցից ջրածինը, միանալով օդի մեջ գտանված թթվածնի հետ ջուր է դառնում, և ջերմության միջնորդութենով, որ ստանում էր կրակից, շոգի դարձած ցրվում է օդի մեջ. ածխածինը միանալով օդի թթվածնի հետ, շինում է երկու տեսակ բաղկացություն, մինը ածխաթթու, որ ցրվում է օդի մեջ, մյուսը ածխային թթվուտ, որ օդից ծանր լինելով, նստում է գետնի երեսին և իջանում է ինչքան կարելի է խոր տեղեր. կարի եթերական մասունքը թուշական լինելով, ցրվում են օդի մեջ. իսկ մնացած բաները այրվելուց հետո, թողում են յուրյանցից մի քանի մոխրային աղեր և այս է պատճառը, որ մոխիրը եթե բերանդ ես դնում, աղի համ է տալիս: Իսկ կղմինդրը, որովհետև այսչափ բաղադրական մասունք չունի, վասն որո և չէ ձգում յուր վերա այդպիսի զգալի փոփոխության պատկեր: Առհասարակ հանքերի բաղկացուցիչ տարրերը երկու են, շատ սակավ երևի, թեև կան բաղադրյալ հանքեր, բայց նոքա տարրական չեն. զոր օրինակ, երեք տարրերից, կարող են միավորվիլ և մի ձև ու հատկություն ստանալ, բայց բանը դորա վերա չէ:

– Այդ բաները, ինչ որ ասում ես դու, «էֆիմերտեր» կամ «Ժողովածուի» մեջ կա՞ն գրած. կամ ի՞նչ տեղից ուսել ես, – հարցրեց Թյուֆյունճի-Օղլուն, զարմացած Շահումյանցի այս տեղեկությունների վերա, որովհետև ինքը մինչև այս հասակը այսպիսի բան լսած չէր:

– Խաբեբայական և հիմար գրքերի մեջ չկար բնության այսպիսի հայտնութենների սուրբ օրենքները և չէին կարող ևս լինել. պատճառ, այդ գրքերի խորհուրդը մարդ խաբել և հիմարացնել է. իսկ բնությունը ընդհակառակն լուսավորում է մարդը, կրթում է և դաստիարակում է նորան. այս երկուքը հակառակ են միմյանց, և այս պատճառով ինչ տեղ բնությունը կա, այնտեղ սուտ չկա, ինչ տեղ սուտ և խաբեբայություն կա, բնություն չկա:

Թյուֆյունճի-Օղլուն առավել ևս զարմացավ այս խոսքերի վերա. պատճառ, թեև նա կարգալու մոտ չէր, բայց լսել էր վաղուց ահա «էֆիմերտեր» և «Ժողովածուի» փառքի համբավը, որ Նախիջևանի մեջ հռչակված էր, որին այժմ անարգում էր Շահումյանցը:

Շատ բարի, ընդունում եմ և փայտի օրինակը և խոստովանում եմ, որ բան չքացնել չէ կարելի աշխարհի երեսին, – վեր առեց Թյուֆյունճի-Օղլուն, բողբոջափ լուռութենից հետո, – բայց մեր խոսքը մահի վերա էր և դուրս եկանք կղմինդրի և փայտի վերա:

– Այո՛, մահի վերա էր, – պատասխանեց Շահումյանցը, – բայց դու ինձ հարկադրեցիր, որ ապացուցանեմ քեզ, թե մահ չկա աշխարհի երեսին:

– Ինչպես թե մահ, – գանչեց Թյուֆյունճի-Օղլուն, աչքերը պռուցած Շահումյանցի երեսին:

– Այնպես, որ ոչինչ բան չէ վերջանում, ոչինչ արարած բնության մեջ չէ չքանում. և թե բնության կյանքը հարատև է, անվախճան է և անմահ: Այդ, ինչ որ քեզ թվում է, թե մի կղմինդրը քայքայվում է, թե մի ծառ չորանում է, թե մի կենդանի մեռանում է, դոքա բոլորը մի փոխանցական միջոցներ են մի տեսակ կյանքից դեպի մի այլ տեսակ կյանք. ածխածինը, ջրածինը, թթվածինը ապրում էին մի ժամանակ իբրև ծառ, իբրև բուսական, փոխում են յուրյանց ձևը, շատ անգամ և բաղադրությունը, պակասելով կամ հավելանալով, և սկսում են մի այլ ձևով շարունակել յուրյանց կյանքը: Ահա այսպես, սիրելի Թյուֆյունճի-Օղլուն, այն տեղ, ինչ տեղ մենք տեսանում ենք մեռելություն, բնությունը սկսանում է մի նոր կյանք. և բնության համար միևնույն է, թե մի արարած ապրել է այս կամ այն ձևի տակ, նորա կանոնը միայն այս է, որ կյանքը հավիտյան շարունակվի. և շարունակում է. և բնությունը մեղավոր չէ, եթե մարդիկ նորա արարածների կերպարանափոխությունքը մահ են համարում:

– Շատ բարի,– ասաց Թյուֆյունճի-Օղլուն,– ես ընդունում եմ քո ասածը, բայց մի բան կա, որ փոքր ինչ ուրիշ տեսակ է դուրս գալիս:

– Ինչ բան է այն,– շուտով վերա բերեց Շահումյանցը:

– Այն,– պատասխանեց Թյուֆյունճի-Օղլուն,– որ մարդը մեռնելով, չէ ապրում այլևս յուր համար, թեև նորա մարմինը, ճշմարիտ, հող դառնալով, չէ կորուսանում յուր գոյությունը, այլ կերպարանքը միայն:

– Զարմանք. այդ հասակում և այդքան անձնասեր,– բացականչեց Շահումյանցը,– դու, եթե ունեցած էիր չորս-հինգ որդի, մի՞թե նոցանից յուրաքանչյուրը իրավունք չունեին քո հայրական սերը և խնամարկությունը հավասարաչափ ստանալու. մի՞թե քո աչքումը նոցանից մինը սիրելի կլիներ առավել քան թե մյուսը, չէ՞ որ ծնողքի համար զավակները միևնույն են, չէ՞ որ մի աչքով կնային նոքա յուրյանց զավակների վերա. և մի՞թե քո որդու-մինը եթե պահանջելու լիներ քեզանից, որ դու ավելի սիրելի նորան, քան թե մյուսերը, դու և քո մյուս որդիքը ասելու չէիք նորան, որ նա անձնասեր է: Այս հիման վերա մի՞թե բնությունը մեղանշում է, եթե այն մասունքը, որ երբեմն բաղկացնում էին մի մարդու մարմին, հետո բաղկացնեն մի այլ մարմին. և ի՞նչ պատճառով մարդը ականատես լինելով բնության փոփոխականության օրենքներին, հասկանալով նոցա նպատակը, պիտի պահանջե, որ յուր մարմինը ազատ մնար այս օրենքներից. եթե նա ազատ մնացած լիներ սկզբումը, կամ մնալու վերջումը, երբեք չէր կերպարանագործվելու. պատճառ, բնության օրենքներն էին, որ բաղկացուցին նորան, այն սկզբնական տարերքն էին, որ զանազան բաղադրություններով, որ ստացվել էին մի այլ մարմնի մնացորդից, կազմեցին նորա ոսկերքը, մորթ ու ջիլ պատեցին նորա վերա: Մարդկային մարմինը, երբ շիջել էր նորանում անձնապահական զորությունը, ընկնում է բնության շրջապատած ներգործողների ազդեցության տակ. օդը մի կողմից ծանրանում է նորա վերա, երբ սա չունի յուր մեջ այն ընդդիմադրող ուժը, որով մինչև այժմ պահել էր յուր կազմվածքի կերպարանքը, թացությունը ջերմությունը, լույսը, օդի թթվածինը և այլն, և այլն, ներգործելով նորա վերա, սկսանում են ահա խմորել մարմինը, լուծանել նորան և լուծանելով նորոգել նորա բաղկացուցիչ տարերքի և նյութերի

գործունեությունը, վերստին մի այլ մարմին կազմելու համար:

Այն նյութը, ինչ որ տվել էր քեզ բնությունը մինչև քո զգայուն կյանքի վերջը, նա պիտո է ետ ստանա քեզանից. նա արդար է, և առանց տոկոսիքի է ստանում այն գումարը, ինչ որ գործ էիր դրել դու քո վերա, և այս պատճառով շատ ճիշտ է տվածը պահանջելու ժամանակ. նորա գանձարանը երբեք չէ վնասվում. կպահանջե այնքան, որքան տվել էր քեզ, և կստանա այնքան, որքան պահանջելիքն էր. նա չունի մուրհակի կարոտություն. պատճառ, ամենայն արարածք, որ նա սնուցանում է, հավատարիմ գրավականներ էին նորա գոգումը. և գիտե նա, որ ետ և հառաջ պիտո է յուր տվածը ստանա. և դու եթե կամենայիր, չէիր կարող վատնել նորա նյութը. պատճառ, շրջապատած էիր նույնպես բնության օրենքներով:

Քո մարմինը հողանալով բուսուցանում է և զարգացնում է շատ սերմեր, որ քամին բերել էր քո հողի մեջ, իսկ սերմերը կարող էին կերակրել զանազան կենդանիք, այո՛, և՛ մարդը ևս, և՛ թռչունը ևս, որ նույնպես կերակուր դառնալով մարդուն, մտանում էր նորա կազմվածքի մեջ և նյութ էր դառնում նորա կերպարանագործությանը: Բնությունը մի այնպիսի զուգակշիռ է պահում արարածների մեջ, մի այնպիսի տնտեսություն է գործ դնում, այո՛, արժանի էր, որ մենք ևս ուսանեինք նորանից, օրինակ առնվինք նորանից և հետևեինք նորան: Բայց ափսոս, մեր կամքը, մեր զգացողությունը, որ դուրս էր բնության նյութական բաների օրենքից, շատ անգամ բռնացնում են մեզ ո՛չ թե միմյանց վերա, այլև նույնիսկ բնության վերա, եթե միայն կարելի էր այս...

Թյուրյունճի-Օղլուն, որ ձեռքերը սրտին խաչած լսում էր Շահումյանցին բոլորովին զարմացած, ասաց նորան:

– Ես անշափ շնորհակալ եմ այդ գեղեցիկ խոսակցությանդ վերա. ճշմարիտ, ես շատ խելոք մարդիկ տեսել էի նաչատուր աղայի ղահվետնումը, բայց այդպիսի խոսքեր լսած չէի: Ասածներդ բոլորը ճշմարիտ են, բայց չգիտեմ, ի՞նչ բան է, որ ներսիցս ասում է,– թե լավ կլինեիր, որ չընդունեիր այդ ասածներդ... Բայց, ինչպես տեսնում եմ, զուր է իմ ընդունելը կամ չընդունելը. պատճառ, երկու դիպվածում ևս մեռանելու էի, և բնությունը կատարելու էր իմ վերա ևս յուր պարտականությունը և օրենքը:

Այդ զգացմունքը, որ դրդում է քեզ երկբայել բնության օրենքի վերա, միմիայն անձնասիրություն է: Ես ասացի, թե մեր կամքը և այլ աննյութ կարողությունքը աշխատում են բռնանալ և նույնիսկ բնության վերա, աշխատում են, եթե կարելի է խել նորա իրավունքը մեր մարմնի վերայից. մեր անձնասիրությունը չէ թույլ տալիս, որ հավատայինք, թե մեր փափուկ, պարարտ մարմինը երբեմն կարող էր աղյուս պատրաստել բաղանիքի հնոց շինելու համար, կամ ճեղքվիլ, տրորվիլ երկրագործի արորի տակ և մի սերմ կանաչացնել, մի ճնճղուկ կամ մի մուկ կերակրելու համար, այո՛, և՛ օձի, և՛ զանազան ժժմունքների բույն ևս դառնալու համար: Բայց բնության հարազատ որդին պիտո է սառն աչքով նայի այս բանի վերա և պիտի օրհնե նորա Արարիչը, որի ձեռագործքը անմահ են, որ ամենայն բան ստեղծելով մահ չէ ստեղծել:

– Հավատա՛, պարո՛ն,– բացականչեց Թյուրյունճի-Օղլուն,– թե իմ ձեռքիցս գար ես կաշխատեի ամենայն օր խոսել քո հետ այսպիսի գեղեցիկ բաների վերա, բայց ի՞նչ առնես, աշխարհի սուտ և անիրավ մեր կարգը մեր

երկուքի մեջ այնպիսի մեծ փոս է փորել, որ ես շատ հեռի եմ քեզանից և չեմ կարող համարձակվիլ անցնել այդ փոսը, որ միշտ քեզ հետ լինելի, և այսչափիցը ևս շնարհակալ եմ, որ դու արժան ես համարում քեզ մտանել իմ խաղաղ և հեզ բնակարանը:

Դու եթե հավատաս բնության հրաշքներին, կտեսնես, որ այդ քո շատ մեծ կարծած փոսը նա մի բուսական կլցնե, և քեզ դժվար չէ լինելու այսուհետև ազատ ընթացք ունենալ դեպի ինձ...

Այսուհետև հավատում եմ ամենայն բանի, ինչ որ կբարոզեն ինձ բնության անունով,– գոռաց Թյուլթյունճի-Օղլուն զմայլած այս խոստմունքի վերա, որ ամենևին չէր հասկանում:

Տան դուռը բացվեց և ներս մտան տիկին Թյուլթյունճի-Օղլուն և նորանց մի հատիկ Մանուշակը:

ՄԵՌԵԼԱՅԱՐՑՈՒԿ

«Մեռելահարցուկ»-ն անավարտ է մնացել: Խորագրից երևում է, որ հիմնական գործողությունը ծավալվելու էր Շաքարյանի՝ մեռելահարցությանը զբաղվող «մտավորականի» շուրջը, մինչդեռ կենտրոնական հերոսը Կոմս Էմմանուելն է: Երկը պատկանում է հրապարակախոսական վեպի ժանրին:

Բ

Պ. Մարկոսը, ներս մտանելով Շաքարյանցի տուն, չգտավ նորան այնտեղ: Հարցանելով ծառայից իմացավ, որ դուլթուլթյամբ պարապում է դարձյալ ախոռում: – Ի՛նչ անբրիստոնյա մարդ է դարձել դա,– մտածում էր պ. Մարկոսը պ. Շաքարյանցի մասին: – Աստված, հրեշտակները, սուրբերը, նահատակները թողած, բան է բռնում սատանաների հետ. ահա ի՛նչ է նշանակում դաստիարակության պակասությունը: Եթե նա կարդացած լիներ այն գրչանքը, ինչ որ ես կարդում եմ, այն ժամանակ, մազերը գլխի վերա ցցվելու էին: Ես երանելի մարդ եմ,– մտածում էր նա,– որ երեխա ժամանակից աշակերտվեցա Սիմոն վարժապետին, այնպիսի կարդացող և աստվածաբան մարդու: Ի՛նչ գլուխ ուներ, ի՛նչ ուսում ուներ. կարճ խոսելով, փիլիսոփա մարդ էր: Ի՛նչպես գեղեցիկ մեկնում էր ժողովածուն. ապա եկեղեցի և կաթողիկոս բառերի մեկնությունը, չկարծեմ, որ եպիսկոպոսները ևս այնպես իմանան: Աստված լուսավորեսցեք քո հոգին, Սիմոն վարժապետ, եթե դու չլինելիր, եթե քո գրչանքը ինձ ժառանգություն չմնային, ո՛վ գիտե, ո՛վ կարող է երաշխավոր լինել, գուցե ես ևս Շաքարյանցի նման գլուխս տայի դիվական պարապմունքի:

Այստեղ պ. Մարկոսը երեք անգամ երեսը խաչ հանեց, որպես թե հրաժարվելով դեերից և վահանափակելով յուր անձը սատանայական փորձանքների երեսից. հետո հարց արեց ծառայից, թե վաղո՛ւց է արդեն, որ նորա պառոնը գնացել էր ախոռ: Ծառան պատասխանեց, թե բավական ժամանակ է:

– Բայց,– հավելացրեց նա,– ես չկարծեմ, որ այսօր շուտ ավարտվի նորա հանդեսը. պատճառ, շատ պատրաստությունք տեսավ ախոռը մտանելուց հառաջ:

- Ի՛նչ պատրաստությունք,- սկսեց պ. Մարկոսը հարց առնել:
- Հրամայել էր ինձ գտանել մի բոլորովին սև կատու, մի սև հավ, մի հայելի, մի որձ ջղջկի կուրծքի կարթածե ոսկր, մի պտուկ և այլ մանրամասնությունք, որ ուրիշ ժամանակ չէր գործ ածում:
- Ես կերթամ նորա մոտ, և կասեմ, որ թողու այժմ այդ բանը մի այլ ժամանակի...
- Չգնաք, չգնաք,- աղաչում եմ,- գոռաց ծառան, համարյա թե արտասուքը աչքերում,- այդ վնասակար կը լինի և ձեզ և իմ պարոնիս: Նա միշտ այդպիսի դիպվածներում արգելում է մտանել ախոռը և մոտենալ նորան, որովհետև չար ոգիների ազդեցության կարելի էր խեղանալ իսկույն կամ անդամալուծվիլ:
- Ապա Հավատով խոստովանիմը ո՞ր օրի համար է, հիմա՛ր, Նարեկացու սքանչելի և դիվահալած աղոթքները: Բացի դորանից, ես միշտ իմ վերա պահում եմ կտորը այն ծառի, որին կապել էին Քրիստոսին Գեթսեմանի պարտիզում մատնության գիշերին: Ես դեերից երկյուղ չունիմ...
- Գուցե ճշմարիտ եք խոսում, ապա ուրեմն, այդպիսի վատաբաղդ դիպվածում վնասը կը հասանի իմ պարոնին:
- Բան չկա, գո՛նե կը խելոքանա և կը դադարի այդ բաներից: Յուլյց տո՛ւր ինձ ախոռը. արի՛ գնանք:
- Ամենևին. կամի՞ք սպանեցեք ինձ, այնուամենայնիվ հանձնառու չեմ գնալ. ես ձրի չեմ գտել իմ կյանքը, որ հիմարաբար վտանգի մեջ ձգեմ:
- Մինչդեռ պ. Մարկոսը խոսում էր ծառայի հետ, և ահա պ. Շաքարյանցը բարկացած, շողիքը բերանից թափելով ներս մտավ:
- Այդ անկարելի է... այդ անհնարին է... չկամիմ ամենևին տեսանել. այդ ի՛նչ սոսկալի կերպարանափոխություն... կապիկ է միանգամայն: Ափսոս աշխատանքիս, ափսոս սիրելուս, որ զուր տեղը կորավ... երկինք, փուլ արի իմ վերա... երկիր, կուլ տուր ինձ. ո՛հ, մի օգնություն, սիրտս այրվում է... ո՛հ... ո՛հ,- և մի քանի այսպիսի կցկտուր խոսքեր դեռևս արտաբերելով, ընկավ աթոռի վերա ամենևին ուժաթափ:
- Պ. Մարկոսը նայում էր զարմացած: Ծառան դուրս փախավ սենեկից, հայր մեր ասելով: Պ. Մարկոսը տեսանելով, որ բանը վատ է, փոքր է մնացել, որ յուրյանց մտքումը դրած խնջույքը դեպի տրտմություն փոխվի, յուր կարգով սկսեց գործ դնել յուր արհեստը, և, կանգնելով պ. Շաքարյանցի գլխի տակ, սկսեց մրմնջել մի աղոթք, և երեք անգամ կրկնելով *հալին մեղք, հալածին դևք* խոսքերը, այլև մի փոքր ջուր սրսկելով Շաքարյանցի երեսին, զգաստացուց նորան:
- Պ. Շաքարյանցը վեր կացավ և կովի նման նայում էր պ. Մարկոսի վերա. հետո սկսեց, մի քանի արաբական խոսքեր արտաբերելով, պտույտ գալ սենեկի մեջտեղում: Պ. Մարկոսը տեսանելով, որ մի աղոթքով բան չդարձավ, բռնեց Շաքարյանցին, նստեցուց բռնությունամբ աթոռի վերա և սկսեց անգիր կարդալ մի այլ աղոթք, որ ավելի ներգործական էր նորա աչքում: Պ. Շաքարյանցը քնեց... Դեռևս ամբողջված էր նորա շնչառությունը, սիրտը մի առանձին խռովությունամբ բաբախում էր կուրծքի մեջ. երեսի վերա, երբեմն-երբեմն երևում էին ականա և անզգա ցնցողական զարկողությունք:

– Փա՛ռք աստուծո՛ւ,– ասաց պ. Մարկոսը,– գոնե՛ քնեց։ Արի մի գնամ դո՛րա ախոռը, ի՛նչ կա այդտեղ, որ այս խեղճի լերդը պատահել էր։

Թե՛ն պ. Մարկոսը, զանազան դիվահալած աղոթքներով վահանափակել էր յուր անձը, այնուամենայնիվ հարկավոր համարեց հանել շապիկի տակից մի փայտի կտոր, որ արծաթյա շղթայով կախած էր կուրծքի վերա, համբու՛րեց և հառաջ գնաց... Նա տեսավ, որ ախոռներից միևնույն դուռը բաց է, ուստի կարծելով որ այդտեղ պիտո է կատարված լինի դիվահարցությունը, ներս մտավ նորա մեջ։ Ախոռի հատակի վերա քարշած էր կավիճով մի շրջանագիծ. նորա մեջտեղում մի ահագին սև կատու թաթերով բռնելով մի գլխատած հավի մարմին, ուտում էր մոմուալով։ Դորա մոտ դրած էր մի պտուկ։ Պ. Մարկոսը մոտեցավ պտուկին, տեսավ որ ջրով լիքն է, շրջեց պտուկը, և ահա նորա միջից դուրս ընկան ջղջկի կուրծքի կարթածև ոսկրը և Հուլիա Պոստրանայի պատկերը։ Այս բաները մեծ զարմացք բերեցին պ. Մարկոսի վերա, բայց չկարողացան դրականապես պատասխանել նորա հարցասիրությունը, թե ի՛նչ դիպվածով հատկապես ընկել էր Շաքարյանցը այդ վիճակի մեջ։ Շաքարյանցի ծառան դրսումը կանգնած զարմանում էր պ. Մարկոսի քաջասրտությունը վերա, որով նա համարձակվել էր ներս մտանել մի բնակության մեջ, ուր ստեպ հավաքվում էին փերիներ և դևեր։

Պ. Մարկոսը, թողնելով յուր հետաքրքրությունը, ներս մտավ Շաքարյանցի սենյակը, ու քնած թողել էր յուր բարեկամը։ Սա զարթեցավ պ. Մարկոսի ներս մտանելուց. առատ քրտինքը թափվում էր նորա ճակատից, և ամենևին չիմանալով յուր գլխից անցածը, համարեց, թե նոր է գալիս պ. Մարկոսը։ Այս պատճառով վեր կացավ տեղից և կամեցավ, հառաջ գնալով, ողջունել յուր բարեկամը. բայց պ. Մարկոսը հառաջեց խոսել.

– Ի՛նչպես է այժմ առողջությունդ, ես, ճշմարիտն ասեմ, շատ վախեցա...

– Երևի թե առավոտուն վաղ մարդ ուղարկելուս պատճառով։ Օրհնած հոգի, ո՛չ ապաքեն տոմսակումս գրել էի հրավիրելուս պատճառը. փառք աստուծո՛ւ, ի՛նչ վախենալու բան կա. պիտո էր ուրախանալ։

– Սև ուրախություն կը գար քո գլխին, եթե չէի կարդացել... ի՛նչ օր էին ձգել քեզ քո բարեկամքը. հավատա՛, Շաքարյանց, դու մի օր հանկարծ կը մեռանիս, և հոգիդ բաց աչքով կը մատնես, որ կերակուր լինի սատանայի։ Մի՞թե ամոթ չունիս. դու քրիստոնյա մարդ ես, ի՛նչպես կարելի է սատանայական բաներով պարապիլ...

Պ. Մարկոսի այս բաները խոսելու ժամանակ, Շաքարյանցը ընկավ մի տխուր մտածության մեջ։ Երագի նման հիշում էր յուր ախոռից ներս վազելը և պ. Մարկոսին տեսանելը։ Հավաստելու համար, թե այդպե՞ս էր արդյոք, կամեցավ հառաջ ուրանալ այն խորհրդով, որ եթե պ. Մարկոսը ստուգապես տեսել էր ամենայն բան, ապա ինքն ևս խոստովանելու էր բոլորը. այս դիտմամբ կտրելով պ. Մարկոսի խոսքը, ասաց.

– Եղբայ՛ր, ինչե՞ր ես խոսում. ի՞նչ դև, ի՞նչ աղոթք, ի՞նչ բան. խելքդ գլխիդ է, թե ոչ։

– Իմ խելքս գլխիս է, բայց քոնը եկա՞վ թե չէ. մի ժամ հառաջ խելագարվել էիր ախոռից ներս վազելով, այնպես որ քեզ հանգստացնելուց հետո ստիպվեցա գնալ և հարցասիրել քո խելագարության պատճառը։ Ախոռը ներս մտա, տեսա մի մեծ շրջանագծի մեջ, մի սև կատու, որ լափում էր մի

գլխատած սև հավի մարմին, տեսա մի ջրով լիք պտուկ. բայց ասա՛ խնդրեմ, մի՞թե Հուլիա Պոստրանայի պատկերը ևս անհրաժեշտ առարկա է դյուլթու-թյան մեջ, որ ջղջկի ոսկրի հետ միասին դրել էիր ջրով լիք պտուկի մեջ...

– Մի՞թե դու մի բան տեսա՞ր,– կտրեց խոսքը պ. Շաքարյանցը:

– Եղբայր, ես կույր չեմ, և ինչ որ մարդկային աչքով կարելի է տեսանել, միշտ տեսանում եմ: Ի՞նչպես չտեսա Պոստրանայի պատկերը, և դեռևս ներ-կով նկարած:

– Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, ես այժմ հասկանում եմ,– ասելով զարկեց երկու ձեռ-քով ճակատին: Ես խաբվել եմ... ափսո՛ս և հազար ափսո՛ս, այդ մի հիմարու-թյուն է եղել, երևի թե դրացուս կողմից, որովհետև նա նկարել գիտե... այո՛, նորա բանն է, անիծածը երեկ երեկոյան երևի լսել է իմ ձայնավոր խորհրդա-ծուլթյունը իմ հետ, և այդ բանը բերել է իմ գլուխը: Փուլթ չէ, դրացի, ես մի օր քո դրան առաջև ևս կը չոքեմ...

– Ասա՛, խնդրեմ, ի՛նչ խարհուրդ ունի այս բոլորը. ես ոչինչ բան չեմ հա-սկանում. և քո ընթացքը, ախոռի հանդերձանքը, այժմյան խոսակցությունդ, իմ համար, եգիպտական առեղծվածներից (հանելուկներից) անցան:

– Պարո՛ն Մարկոս, հոգիս, դու գիտես, որ ես քեզ հոգուս պես սիրում եմ և քեզանից երբեք մի բան ծածկած չեմ, ուրեմն լսիր և այս գաղտնիքս, որ ոչ ոք չգիտե, և առաջինը դու պիտո է լինիս, որ իմանաս: Ես քո բարեկամու-թյան վերա երկբայություն չունիմ, ուստի և անկասկած կարող եմ հավատալ քեզ իմ գաղտնիքը, որովհետև ճակատագիրը այնպես է բերել, որ դու իմա-նայիր նորան: Փո՛ւլթ չէ, դու ևս մի կարդացող մարդ ես, այսօր դարձիր և խոստովանահայր, ի՛նչ կա որ:

ՆԱՄԱԿ «ՄԵՂՈՒ»–Ի ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Արգո հայրենակից պ. Սըվաճյան.

Մեղուն մի նոր քայլ կատարեց ազգային հառաջադիմության հանդի-սում. հրապարակով հայտնեց յուր վճիռը մի Պողոսի մասին, որ հայոց ազգի և եկեղեցու նախատինքի համար, գուցե թե, դեռ ևս յուր վերա կրեր հայկա-կան արեղայի անունը, եթե հին խելքերի դրությունքը չխորտակվեին Մե-ղուի զարկվածքից:

Հայոց ազգի մեջ դեռ առաջին անգամն է, որ մի օրագիր, յուր վճիռը հրապարակելով, խնդրում է բանավոր հասարակության կարծիքը: Անպատ-մելի ուրախ ենք այս բանի վերա, մենք այստեղ տեսանում ենք մի փրկարար սկզբունք, այն է հանդես տալ ազգի կարծիքին, ուրեմն հրապարակ կանչել խելքերը, խոստովանել նորա իրավունքը և այս կերպով ուսուցանել, որ ազ-գի մեջ երևցած ամեն մի երևույթ, ամեն մի իրողություն վերաբերություն ու-նի ազգին, և ազգի անդամքը, այսինքն անխտիր այն անհատները, որոնցից կազմվում է ազգը, ամենայն մարդկային իրավունքով ազատ են այդ բանը ընդունել կամ մերժել, արդարացնել կամ պարտավորել:

Թո՛ղ ապրի՛ հրապարակախոսությունը:

Ինձ, որպես հայի, ցավելի է տեսանել որևէ արատ կամ ապականություն մեր ազգի անդամներից մինի վերա, մանավանդ մի այնպիսի անդամի, որ

յուր անձը նվիրած լինելով եկեղեցու սպասավորության, հետևաբար, մեծապես պարտական էր անարատ պահել յուրյան: Բայց, մի այսպիսի ցավից սրտիս մեջ հառաջացած վերքը բժշկում է իսկույն, երբ տեսանում եմ, որ ազգը դատապարտում է վնասի պարտավորը, երբ ազգը, խոստովանելով այդպիսու անարժանությունը, կտրում է, բաժանում է նորան յուր հետ հաղորդութենից, երբ ազգը, զգվելով այդպիսու գործերից և պարտավորելով նորան, իրավունք է ստանում, որ լուսավորյալ աշխարհը պատվե յուրյան, որովհետև չէր կամեցել յուր մեջ պահպանել մի գայթակղության խմոր:

Ստույգ արժանավորության վկայությունը, եթե կա, այդ է միայն պակասության խոստովանելը: Ազգի պակասությունը խոստովանել կամ դատապարտել ոչ թե միայն հանցանք չէ, այլ առաքինություն: Ամենայն ազգային անդամ ինչ չափով պարտական էր սիրել յուր ազգը, նույն չափով պարտական է նշավակել և սպանել նորա պակասությունքը, որպեսզի ազգությունը, ավելի մաքուր շրջանակի մեջ հանդիսանա ընդհանուր մարդկության առաջ: Եթե մի մարդ վախենում է կամ չկամի լվանալ յուր աղտերը, ինչպես ուրեմն պիտի իրագործե մաքրության գաղափարը: Այն մարդիկը, որ անդատաստան երեսայի պես, զայրանում են, տեսանելով ազգային ո՞րևէ ամոթի հրապարակությունը, մի համարձակ գրչի ներգործելով, այդ մարդիկը իրողապես ապացուցանում են, որ դեռևս չեն հասկանում, թե այլ է ազգությունը կամ ազգության գաղափարը և այլ է հանցանքը և անօրենությունը:

Ամենայն իրավունք և օրենսդրությունը դատապարտում են հանցանքը և ոճիրը, դատապարտում են այդ հանցանքի գործողը, գործողության կցորդը կամ սորանց արդարադատության աչքից վարագուրողը, բայց ոչ երբեք մի ամբողջ ազգ, որի անդամներից մինը գործել էր այդ հանցանքը, ոչ երբեք մի ամբողջ ազգ, որ դատապարտելով հանցավորը ապացուցանում էր աշխարհին, թե ինքը չէ կարող սառն աչքով հանդիսատես լինել այդպիսի ոճիրների, ոչ երբեք մի ամբողջ ազգ, որ չէր կարող յուր լուրջամբ կամ շտեպանելու դնելով լուեյալն քաջալերել հանցավորը:

Բնական օրենքը, վսեմակա՞ն օրենք – գերագույն բոլոր մարդկային օրենքներից, վաղուց արդեն հասկացուցել է աշխարհին, թե մարդիկ հավասար իրավունքներով դուրս եկան արարչագործ աստուծո ձեռքից: Մարդկային օրենքը դրվեցավ, թեպետև շատ անգամ և շատ դիպվածում շեղվելով բնական օրենքից, ի վերա այսր ամենայնի, ընտանեկան կամ ընկերական կյանքի պայմանները սուրբ պահելու համար, այդ օրից սկսած, դատապարտության տակ ընկավ նա, որ հանդգնեցավ մոտենալ ուրիշի իրավունքին, կամ դրժել ընկերական կամ ընտանեկան նվիրական պայմաններին:

Իրավադատության մեջ է ազգի կյանքը և այս օրենքի վերա միայն կարող է մի ազգ հառաջանալ: Մենք ուսանում ենք ազգերի պատմությունը, բայց շատ անգամ անհասկանալի կմնա մեզ որևէ ազգի պատմության մի երևույթ, եթե ուսած չէինք այդ ազգի օրենսդրությունը, որովհետև օրենսդրության առանցքի վերա կատարում է յուր շրջադարձը մարդկային բարոյական կյանքը: Ինչպես օրենքը, այնպես և կյանքը, ինչպես կյանքը այնպես և պատմությունը: Եթե մի ազգի մեջ չկա օրենք, չկա իրավադատություն համարձակ քարոզում ենք այդ ազգի կյանքը բարբարոսական:

Թող սարսափին պարկեշտ ականջները մի տեսակ մարդերի, որ նվիրած

են յուրյանց անձը, խոսքը և գրիչը սորա կամ նորա պակասությունքը ծածկելու: Ոչ երբեք պիտի հառաջանա ազգը, հետևելով հին խելքերի դրույթյան: Ոչ երբեք պիտի հառաջանա ազգը, հետևելով մի տեսակ մարդերի վարդապետության, որ թեև զգում էին անցածի և հնի ամլությունը, բայց, սրտի և հոգու քաջության պակասութենից, վախենում են միանգամայն կտրել բաժանել յուրյանց անձը տխուր անցածից և ոտք կոխել վճռաբար նոր սահմանագլխի վերա, ուր մանուկ ստուգությամբ ծածանում է հառաջընթացների դրոշակը: Չէ կարելի միևնույն ժամանակ երկու ճանապարհ գնալ, միմյանց հակառակ ուղղությամբ՝ իսկ երկուսի մեջը մեզ երևում է մի անթարգմանելի մոլորություն:

Այո՛, պատմությունը վկայում է մեզ, թե վճռական հնարները բերում են առժամանակյա անախորժությունք, բայց նույն պատմության մյուս երեսի վերա տեսանում ենք, որ այդ, առժամանակյա անախորժությունների գնով գնվում է ապագան: Կեսկտուր հնարները միշտ վնասեցին մարդկության, հեռացան հին դրութենից, բայց և նորին չհասանելով պատկերացուցին մի խղճալի վիճակ վեհերոտության, մի անմերժելի ապացույց այն բանին, թե այդ հնարների գործ դնողը ազատված չէին դեռևս անցածի ազդեցութենից:

Բոլոր բնական և մարդկային օրենքների մեջ գտանում ենք միայն այո՛, կամ ո՛չ. երրորդը չկա: Չմոռանան այս խոսքը այն ազգասերքը, որ յուրյանց սերը դեպի ազգը հայտնում են նորա պակասությունքը քողարկելով, որով անուղղակի կերպով մեղանշում են ազգության ընդդեմ, ապա ուրեմն արժանի, յուրյանց պաշտպանած հանցավորի հետ պատժակից լինելու:

Չէ կարելի իրավագատություն քարոզել և անիրավությունը պաշտպանել:

Չէ կարելի հառաջադիմություն քարոզել և անդամալուծի պես բեկեռած մնալ մի կետի վերա:

Չէ կարելի լուսավորություն քարոզել և ամենայն ջերմեռանդությամբ խավարի մեջ թարթափել:

Չէ կարելի մաքրություն քարոզել և ապականության ծովի մեջ լողալ:

Չէ կարելի նորի շինությունը սկսանել և անցածի հիվանդանոցից օգնականք առնուլ:

Չէ կարելի ազատություն քարոզել և խղճմտանք բռնաբարել...

Արգո պարոնիդ խ. ծ. Մ. Նալբանդյանց

«ԿՐԻՏԻԿԱ «ՍՈՍ ԵՒ ՎԱՐԴԻԹԵՐԻ»

(հատված)

Ազգային վիպասանություն, պ. Պերճ Պոռչյանց, 1860, Թիֆլիս:

Միրական եղբոր, Խ. Պ. Օ.... ին նվեր

Միթէ որ ննջիցէն այլ ո՛չ ևս յաւելուցու յառնել...

Սաղմոս Դաւթի, Խ. համար 9.

Ազգային սեփական դպրությունը էապես հիմնվում է ազգային բանաստեղծության վրա և այնպիսի աշխատությանց, որ հայկական հոգու բխվածք լինելով հայ ազգին էին վերաբերվում դարձյալ: Ընդհանուր մարդկային գի-

տուության վերաբերյալ գրքերը, թեև այո՛, մեծ պատիվ են բերում մի ազգի, եթե սա հարուստ էր այդպիսիներով, այնուամենայնիվ այդ գիտությունը մի որևիցե ազգի սեփականությունը չեն, այլ բովանդակ մարդկության, թեև, նոցա մշակողը միայն մի քանի առաջադեմ ազգեր եղած լինեին: Ազգերի սեփական դպրության մեջ, այսինքն նոցա բանաստեղծական գործերի մեջ երևում է նոցա հոգին, նոցա վարք ու բարքը և այլ այնպիսի բարակ և քնքուշ բաներ, որի համար պատմությունը տկար է և կարոտ բանաստեղծության օգնության:

Թե ինչպես է եղել մեր ազգի շատ հին ժամանակների բանաստեղծությունը մենք թեև ոչինչ գիտենք դրական, բայց և այնպես ընդհանուր պատմության և ընդհանուր դպրության պատմության տված լուսով,– որովհետև օրինավոր բանաստեղծությունը հետևանք է մի օրինավոր կապակից և պատմական կյանքի, իսկ մեր հայերիս կյանքը, ոչ թե առասպելների ժամանակ, այլ նաև շատ հետո, երբեք չէ ունեցել մի կանոնավոր և լոգիկական աճելություն և կերպարա «նա» գործություն,– դժվար չէ հասկանալ, եթե միայն չկամենայինք անձնախաբեկությամբ և կամավոր կուրությամբ երևակայել երբեք չունեցած պարծանքներ, որ թե պատմության հայտնի ժամանակներում, երբ քիչ շատ ձեռք ու ոտք ուներ Հայաստանը, մենք չենք ունեցել մի օրինավոր, եվրոպական հասկացողությամբ, բանաստեղծություն, այն առասպելական ժամանակների եղածները պիտի լինեին շատ հասարակ և խեղճ բաներ: Թողնելով այն պարոններին, որոնց սիրելի է այդպիսի բաների պարամունքը, մեր հին, որպիսի և իցե. կամքե բնավ չեղած բանաստեղծությանց ուսումնասիրությունը,– մենք պարտականություն ունինք հրատարակել, թե պ. Աբովյանցի Վերք Հայաստանին և Սոս և Վարդիթերը հիմք դրին արդյան ազգային վիպասանության¹: Այո՛, արդարությունը նույնպես պարտք է դնում մեր վրա բարձրաբարբառ հռչակել պ. Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանցի Տեր Սարգիս մակագրով վիպասանությունը, որ տպվում էր 1861 թվականի Հյուսիսամիսյի մեջ, և որ ափսո՛ս և հազա՛ր ափսո՛ս, հեղինակից կամ Հյուսիսամիսյից կախում չունեցող պատճառներով ընդհատվեցավ: Մեր կարծիքով այդ գործին ավելի պատշաճ էր Քաղցկեղ Հայաստանի անուն ունենալ, քան թե կապվի մի պարեգոտավորի անունի հետ, որ շատ կարելի է թե անաջողության էլ պատճառ դարձավ: Եթե երբ և լինի այդ կիսատ մնացած գործը ավարտվի, միևնույն հոգով և հմտությամբ շարունակվելով, այն ժամանակ մեր նոր դպրության մեջ այդ գործը այն տեղը կունենա, ինչ տեղ ուուս դպրության մեջ ստացել է Մեռած անձինքը: Թող կանխիկ ընդունի մեր սրտանց շնորհակալությունը հայկական Գոգրը, որին մաղթում ենք մի փայլուն գալոցք:

Մենք մի ուրիշ աշխատություն էլ գիտենք, հայ հեղինակի, հայոց կյանքից բխած, մի շատ կենդանի և շատ սրտաշարժ գործ, բայց, ձախողակի,

¹ Չենք մոռացած Նահապետ ստորագրությամբ Հ. Ղևոնդ Ալիշանյանց արժանավոր վարդապետի հրատարակած հոյակապ քերթվածքը՝ Պլպուլն Ավարայրի, Հայոց աշխարհիկ և մյուս բոլոր աշխարհաբար ոտանավորքը, բայց այստեղ չհիշեցինք, որովհետև արձակ բանաստեղծության վրա էր մեր խոսքը. ապա թե ոչ, չափաբերական քերթվածոց մեջ, արժանավոր վարդապետը ախոյան չունի, եթե մենք լռենք, Ավարայրի բլբուլը կխոսի: ...«Կանչե՛ն պլպուլիկ, կանչե՛ն հոգեծայն, արդյոք զուխտ մահուն սուրբ հիշե՛ն Վարդան» ...

հայ գրող թեև, այլ և այնպես, տաճկերեն գրած: Մենք խոսում ենք Ագապի մակագրող ազգային վիպասանության մասին: Խրթին տաճկաբանությունը է գրած և մեր փոքր ի շատե տաճկագիտությունը տկա՛ր է այդ գիրքը թարգմանելու համար (այնտեղ շատ արաբական կամ պարսիկ բառեր կան, որ մենք չենք հասկանում), բայց և այնպես, գործի սկզբից մինչև վերջը, մեր զմայլանքը աճելով աճում էր, երբ կարդում էինք այն հոգեշարժ, սրտաշարժ և տխուր անցքի պատմությունը, ուր ազնիվ օրիորդը, Ագապին զոհ է գնում գիշերադե՛մ մարդոց դժոխային կրոնամոլության և դավաճանության, որին կարող էր նախանձել և ինքը Լոյոլան. ուր ազնիվ սիրահարը – Նակոբ աղան–նույնպես զոհվում է մի ջլային տենդի, որ առաջացել էր Ագապի օրիորդի սգալի վախճանի պատճառած հարվածից:

Բնականությունը և արվեստը իրար հետ լծորդված են այդ գործի մեջ: Վերք Հայաստանին չունի այնքան արվեստ. Սոս և Վարդիթերը Վերք Հայաստանուցն էլ քիչ ունի, թեև ունին բնականություն: Ագապին, արվեստի կողմից կարող է դիմանալ խիստ քննության: Բնականության կողմից և հոգեբանական հարազատության մասին շատ բարձր է եվրոպական ամենավուր վիպասանություններից: Մենք ցավում ենք և ցավելով չենք կարող չմեղադրել մեր պոլսեցի եղբայրակիցքը, որ մինչև այժմ հայերեն լթարգմանեցին այդ գործը²: Թե ի՛նչ պատճառով տաճկերեն է գրել դորա հեղինակը, կամ ով է այդ ազնիվ հեղինակը, մեզ հայտնի չէ. գիրքը տպած է անանուն: Երանի՛ թե մեկ օր հայերեն կարդայինք այդ հոյակապ և ազնիվ գործը: Ավելորդ է ասել, որ միայն Տաճկաստանի առաջնակարգ հայ գրագետի բան է նորան թարգմանելը, չլինի թե ուսուիացի հայերը փորձ վարձեն:

...Մենք միջնադարյան ազգ չենք. միջին դարերում մենք ընկանք. միջին դարերում մեր հարստությունը կորուցինք: Չէ կարող լինել մի այնպիսի բան, միջին դարերի պատկանավոր, որ օգտակար և փրկարար խորհուրդ ունենա մեր համար: Միջին դարերի ժանգը, որ նստել է մեր վրա, մենք պարտական չենք պահել: Կան ազգեր, որ միջին դարերում ծնեցան, նոքա ամուր կապված են այդ դարերի հետ և սոցա ժանգը, եթե երևում է նոցա վրա, նոքա դեռ կարող են պատմական իրավունքով արդարացնել, ժանգոտ օրորոցի մեջ բացին նոքա իրենց աչքերը: Մեր հարաբերությունը միջին դարերի հետ այնպես չէ: Իբրև ազգ անտիկյան ենք. իբրև քրիստոնյա, եթե ոչ նույնպես անտիկյան, ըստ որում առաջին երեք դարերում քրիստոնեությունը քաղաքացու իրավունք չունեի Հայաստանում, գեթ անտիկյան դարերի վերջի և միջին դարերի սկզբին պատկանավոր: Ի՞նչ կարող են մեզ հիշեցնել միջին դարերը, կործանում, գերություն, կոտորած, արյուն, կրակ, սով, խավար և մահ. սոքա են մեզ համար միջին դարերի բերածը և նոցա բեռի տակ ճնշված է այսօր հայ մարդը: Թափել այդ բեռը մեր վրայից,– ահա՛ մեր գործը: Մեր ազգությունը, մեր կրոնը, ոչ թե վնաս կրելու չէ միջնադարյան ուղղությունը մերժելուց, այլ դորա հակառակ այդ մերժողությունը միակ պայման է նոքա առաջադիմություն³:

² Ալեքսանդր Դյումայի Գոթական մատուռն են թարգմանում, արդարև «Մարգարեն իր գավառի մեջ պատիվ չունի», ի՞նչ ասես:

³ Առհասարակ փորձական կամ բնական գիտությանց թշնամիքը իրենց անուսումնասի-

Քաջ Համբրոնացին մի ուրիշ դիպվածով աղաղակում է. «Զմանկունս ծնեալ մեզ ի քաղղէացուց սերմանէն զվիմի հարցուք»: Մենք մի փոքր փոփոխությամբ ձայնակից ենք լինում մեր երանաշնորհ վարդապետի բացականչության. «զմանկունս ծնեալ մեզ ի միջին դարուց սերմանէն զվիմի՝ հարցուք: Թողունք արևմտյան նոր ազգերին, տեսնելով իրենց ասպետական ամրոցների մնացորդքը, ատամնավոր պարիսպները և գոթական տաճարները քաղցրությամբ հիշել միջին դարերը, եթե միայն կարող էին, որով-

հետև նոքա էլ, թեև Հռովմից ազատված, այնուամենայնիվ, ոչ միշտ վարդեր են քաղել իրենց այգիներից, իսկ մենք, որ զոհ գնացինք միջին դարերի խավարին, չենք կարող քաղցր հիշատակ ունենալ նոցա մասին նայելով մեր ամրոցների, քաղաքների և տաճարների ավերակներին:

Գիտենք զուր չեն անցնում դարերը. այսինքն նոքա իրենց ազդեցությունը անում են ազգերի վրա. ընդունում ենք, բայց ի՞նչ է մեր պաշտոնը: Ի՞նչ է քաղաքականությունը. Status quo? ամեն այդ ազդեցությունքը, որոնց հետևանքը և նշմարքը երևում է մինչև այսօր ազգի մեջ, այդ Դանիելի ասած «աւերածի պղծութիւնը» անխտիր սրբացնե՞լ, անխտիր նոցա առջև ծունկ չոքել ու խո՞ւնկ ծխել, որովհետև մինը հազարամյա է, իսկ մյուսը հինգհարյուրամյա, թե՞ ջնջել այդ ազդեցությանց հետևանքն անգամ: Եվ եթե պիտի կապենք մեզ այդ խավար անցածի հետ, եթե խոստովանելով մեր հիվանդությունը, այնուամենայնիվ պիտի ուզենք միջնադարյան թարախը պատվաստել մեր վրա որպես նախապահպանողական հնար (ինչի՞ց), եթե նույնիսկ մեր ցավի և հիվանդության պատճառը պիտի առնունք որպես ճար ու դեղ, էլ ո՛ր ենք խոսում կրթության և լուսավորության վրա, ո՛ր ենք առաջադիմություն և քաղաքակրթություն բառերը բերան առնում:

Գեղեցիկ է խոսում հոյակապ Լիրիդը իր նամակների մեջ. «Երևակայությունը, հարյուր հազար դիպվածներում ստեղծում է հարյուր հազար մոլորությունք. և չկա ոչինչ բան այնպես վնասակար գիտության սռաջադիմությունը, ոչինչ բան, այնպես հասկացողությունքը խավարեցնող, քան թե մի հին մոլորություն, որովհետև շատ դժվար է հերքել սուտ վարդապետությունը. պատճառ, նա հիմնված է այն հասկացողության վրա, թե «սուտը ճշմարիտ է»: Միջնադարյան բոլոր համակարգությունքը հիմնված են այս նոտր գրերով տպած վարդապետության վրա:

Մենք փոձերով և շատ տարբեր տեղերում, ստուգած ենք, որ մեր հասարակ ժողովուրդը շատ անգամ ավելի ազատ է միջնադարյան լուծից, քան թե մեր պատվելի գրագետքը: Միջին դարերից հետո մինչև այսօր մի քանի նոր դարեր էլ անցան, եթե դարերը զուր չեն անցնում, ապա ուրեմն այս նոր դարերը բնականաբար, քիչ շատ թուլացուցին միջին դարերի մեր ժողովուր-

րությունը և նեղ հայացքը հիմնում են այն սուտ վարդապետության վրա, թե այդ գիտությունքը վնասակար են կրոնին: Այս աններելի սխալ է, քանի որ առաքյալը քարոզում է «աստուծու աներկույթը նորա արարածներովն են իմացվում»: Ինչի՞ ուրեմն վախենում են այդ արարածքը քննելուց: Բնական գիտությունը առաջ է գնում մինչև բաների սկիզբը. «Եթե մենք ուզենք ավելի հեռու երթալ, այն ժամանակ մի հատ միայն կտեսնենք պատճառ պատճառի,- արարիչ աստվածը: (Կատրֆաժ, Կերպարանափոխությունը կենդանական աշխարհում, տես այդ պատվական աշխատության վերջին տողերը):

դի վրա արած ազդեցությունը, այո՛, շատ բան էլ իսպառ մոռացուցին: Բայց մեր պարոնները անդադար այդ միջին դարերի կպրե կարասում լողալով ազգության և լուսավորության անունով, աշխատում են նորոգել և հաստատել ազգի վրա այդ խավար ուղղության տիրապետությունը: Ի՛նչ է դորա խորհուրդը. ի՛նչ հույս ունին դորանից:

Խորհուրդ չկա. հույսն էլ թեթևության արդյունք է: Թող այդպիսի պարոնները լավ սորվին ընդհանուր պատմությունը և նորա հետ կապակից մեր ազգի պատմությունը, Մխիթարյանց տպած գրքերովը ո՛չ, այլ բուն աղբյուրներից և վերլուծական ոճով: Թող քրքրեն ընդհանուր դպրության, նոր և լուսավոր ազգերի քաղաքակրթության պատմությունը, այդ քաղաքակրթության օրենքները և նոցա կերպարանագործության հարակից եղած հանգամանքները, այն ժամանակ իրենք էլ կտեսնեն միջնադարյան ուղղության ամլությունը և տարապայման չքավորությունը: Բայց այս ուսումնասիրությունը կարող է միայն նոր կամ ապագա սերունդին աշողիլ. ինչ որ վերաբերում է մեր իմաստուններին, նոքա ինչպես ներկայի լուսին, այնպես և ապագայի հետ մասն ու բաժին չունին, և նոցա հետ չէ մեր խոսքը: Մենք և ոչ իսկ ուզում ենք վրդովել նոցա քունը. «ննջեցէք և հանգերուք», ասում ենք նոցա:

Միջնադարյան անշահ ուղղությունը իր ամլությամբ մաշում է կենդանի ազգի ուժը առանց ամենևին արդյունք տալու: Նա նմանում է այն քարե ձվին, որ իբրև բունկալ մնում է հավի ձու ածած տեղում, բոլորովին պիտակաբար, և եթե թուխս եկած խեղճ հավը, իր անխոհեմ տիրոջ որկրամոլությամբ, զրկված լինելով իր ածած բոլոր ձվերից, և բնական ազդեցությամբ նստի իր ձու ածած տեղում (այն քարե ձուն էլ չլինի կնստի) խելքդ ի՛նչ է կտրում, այն քարից ձագ դուրս կգա՞: Չէ՞ որ զուր տեղը կվատնե ողորմելին իր ջերմությունը և շատ անգամ գործը կվերջանա հավի մահովը: Հարկ չկա, կարծում ենք, ասել, որ այս բոլոր խոսք ու զրույցքը ոչ թե լոկ մեր հեղինակին չեն վերաբերվում, այլ մանավանդ ավելի փոքր բաժինը կարող է հասնիլ նորան, քանի որ նա ուրիշների պես իմաստակական դոկտրինատությանց չէ նվիրել իր անձը (և ուրախ ենք, և փառք աստուծու) քանի որ կան մարդիկ, մեր արդարացի մեղադրության լիամասն կերպով արժանավոր, որոնց, այո՛, մենք մինչև այսօր պարտական ենք մնացել:

...Որ ազգի մեջ կամենա թող լինի, բայց և այնպես չկա աշխարհիս երեսին մի ավանդություն, որ առանց ամենայն պատճառի առաջանար: Այո՛, այդ ավանդությունքը, որքան հեռանում են իրենց ծագման ժամանակից, այնքան շատ կերպարանափոխ են լինում, ընկնելով ժամանակների և հասկացողությանց ազդեցության տակ, մինչև այն աստիճան, որ շատ անգամ դժվար է լինում հասկանալ կամ մեկնել, բայց և այնպես անհնար է թե նոցա հիմքը եղած չլինի կամ մի ստույգ պատահած իրողություն (թեև այլապես) կամ մի գաղափար, որի այլաբանությունը վերջի սերունդը ընդունում է պատկերաբար, առանց նոցա մեջ թաքնված ճշմարտության կամ փիլիսոփայության վերահասու լինելու: Սոցա օրինակները խիստ շատ կան Ասիայում, ուր այլաբանական խոսվածքը և ձևը տիրապես սովորական էր, մանավանդ հին ժամանակներում, բայց ասիական այլաբանությունքը մի աննշան բաներ են համեմատելով հունական դյուցաբանության հետ: «Բայց զի՞նչ

արդեօք տարփանք քեզ, և Բիւրասպի Աժդահակայ փցուն և անճոռնի առասպելքն իցեն. և կամ է՛ր սակս զմեզ պարսից անյարմար և անոճ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն ամբաստանութեան առնես աշխատու... Զի՞նչ քեզ առ այսոքիկ կարօտութիւն, առասպելք սուտք... Մի արդօք յունական պերճ և ողորկ առասպել՝ լքն իցեն, հանդերձ պատճառաւ, որք զճշմարտութիւն իրաց այլաբանաբար յինքեանս ունին թագուցեալ...» այսպես էր գրում մեր անգղագական Քերթողահայրը Սահակ Բագրատունուն:

Ավանդութեանց մեջ, ամենից ավելի անհաստատը, փոփոխութեան և աղճատանքի ենթարկվողը է նոցա ժամանակը: Շատ անգամ ավանդությունը գրեթե անարատ մնալով էապես, փոխվում է նորա ժամանակը, այսինքն մի անցք, կամ մի իրողություն, որ ստուգապես պատահած էր, դնենք, Թորոսի ժամանակ, այդ բանը համարվում է եղած կամ Մինասի ժամանակ, որ շատ առաջ է ապրել Թորոսից, կամ Նիկողոսի, որ Թորոսից շատ դարեր հետո էր ծնել: Այդ ժամանակի առաջ ու հետ խաղալը կախվում է Թորոսի, Մինասի և Նիկողոսի ազգի մեջ ունեցած խորհրդից, արժանավորությունից և հատկությունից: Հայտնի է, թե մի պատերազմ, մի քաջագործություն, մի հաղթություն չի վերագրվիլ մի սուրբի, որպես նաև մի հրաշագործություն մի երևելի զորավարի: Եթե ազգը Թորոսի օրով

տեսել է մի խորհրդավոր անցք, բայց Թորոսի վրա բնավ համարում չունի, ազգի հետագա զավակները այդ անցքը անպատճառ կխլեն Թորոսից և կվերագրեն մի մարդու, որ կամ առաջ է ապրել Թորոսից կամ վերջը, որի վրա ազգը մեծ համարում ունի քաղաքականապես կամ կրոնապես, նայելով անցքի բնավորութեան: Ավանդությունքը, զրկվելով այսպես ժամանակագրական ճշտությունից, շատ անգամ այնքան շատ հավաքվում են մի մարդու վրա, որ այդ մարդը շատ դարերից հետո դառնում է մի պահարան, մի շտեմարան սքանչելի անցքերի և գործերի, իսկ մյուս բոլոր մարդիկը, այն մեկ նշանավոր մարդու օգտի համար, զրկվում են իրանց ստուգապես ունեցածից: «Զի ամենայնի որ ունիցի տացի և յաւելցի, և որ ոչն ունիցի, և զոր ունցին բարձցի ի նմանէ», ճիշտ այսպիսի դիպվածներում է կատարվում:

...Մարդը, ոչ միայն ֆիզիկապես, այլև բարոյապես ենթակա է բնութեան ազդեցության. բնութեան սրտի զարկը ցոլանում է անմիջապես մարդու սրտում: Մարդը իր գաղափարքը առնում է բնութեանից: Ինչ չափով ճանաչել և ուսել է նա բնութեանը, համեմատ այդ չափին կլինի նորա գաղափարների և հասկացողութեանց ազնվությունը: Ահա մի օրենք, որ բնավ բացառություն չունի: Սարդի ոստայնից բարակ մետաֆիզիկական համակարգութեանց բովանդակ գաղափարքը կան բնութեան մեջ. իսկ ինչ որ չկա, այն ամենին սուտ է: Բնութեանը մի գիրք է, որ պիտո է կարդալ և ուղիղ հասկանալ. սխալը մբոռնողությունքը մեծ վնասներ են տալիս:

...Բնութեանը, ինքը, ոչ թե մի լոկ հրաշք է, այլ բարձր քան թե հրաշք. և այս պիտի ստիպվի ընդունել ամեն մարդ, որ ուսումնասիրում է նորան: Բնութեանը միայն կարող է հասկացնել մեզ արարչի մեծութեանը և փառքը. «Երկինք պատմեն զփառս Աստուծոյ և զարարածս ձեռաց նորա պատմէ հաստատութիւն»:

Արարիչը, մեկ անգամ ստեղծելով բնությունը տվել է նորան անխախտելի և սուրբ օրենքներ, որ բնավ և մեկ մագի չափ խոտորմունք չունին. «Սահմանն եղ և ոչ անցանեն»⁴: Այդ օրենքով կառավարվում է ամեն ինչ, որ մենք տեսնում ենք, կամ ինչ որ բնավ չենք տեսնում, տիեզերքի անչափելի տարածության մեջ: «Դնէ գծին որպէս զասր և զմէգ որպէս փոշի ցանեաց: Արկանէ զսառն որպէս պատառոտ առաջի ցրտոյ նորա ո՞կարէ տալ»: Ի՞նչ վսեմ նկարագրություն: Բայց այս բոլորը լինում են այն մեկ անգամ դրված օրենքով, ինչպես մարդը ապրում է և բազմանում է, թեև առաջին մարդը միայն դուրս էր եկած բուն աստծու ձեռքից: Ամեն հրաշք, որ ո՞վ և իցե կարող է մտածել, շատ ստո՞ր, շատ տկա՞ր և շատ չնչի՞ն է, քան թե այն հրաշքը, որ արարիչը, բնության միջնորդությամբ ցույց է տալիս մեզ ամեն օր, ամեն րոպե, և ամեն վայրկյան: Նա չէ հերետիկոսը, որ քննելով և ուսումնասիրելով բնությունը ամեն վայրկյան ստիպվում է ասել բնության ճարտարապետին, իր սրտի աղոթարանից, «Որպէ՛ս զի մեծ են գործք քո Տէր».. այլ նա, որ ոչ միայն ինքը չէ ուզում և չկամի իմաստասիրել բնությունը, «զերկինս և զերկիր զգործս մատանց նորա, զլուսին և զաստեղս զորս նա հաստատեաց», ո՛չ, հերիք չէ այս, այլև արգելում է, որ ուրիշն էլ նորա կամավոր կուրության հետեւելով չտեսնե և չուսանի. «ինքն ոչ մտանէ և որոց մտանենն արգելու»: Նա, որ այս բոլորի մեղքը ծածկելու համար, ինքը իր թշվառ գլխից տեսությունք և համակարգությունք է հնարում ընդդէմ բնության աստվածադիր սահմաններին, քաշքշելով այն օրենքները, որ մարդու կամքին բնավ չեն ենթարկվում, այո՛, այդպիսին աստուծու արտոնությունն է հափշտակում երկրի երեսից:

Դու, որ Նեապոլսի մեջ ցույց ես տալիս ինձ մի շիշ, ուր կա մի քանի կաթիլ արյուն և պատմելով, թե այդ արյունը այս կամ այն ժամանակ եռ է գալիս, ուզում ես դորանով քարոզել ինձ այլև աստվածը, որի դրած օրենքները, մի ակնթարթում, ինչպես Նրեմիայի «Կաթնաչ յեռանդեան» եռացնում են ահագին օվկիանը, ես խելագա՞ր եմ, որ օվկիանի մեծափառ հրաշքը թողած, քո երկու կաթիլ չորցած արյունին նայիմ. և այն ժամանակ, երբ բյուրավոր այդպիսի կաթիլներ, բայց կենդանի արյունի, ամեն վայրկյան եռում են և շրջան են կատարում իմ երակներում:

Մեծ ճարտարապետը, որ քե՛զ ստեղծել է առանց քո օգնության կամ խորհրդին կարոտելու, մի՞թե կարոտ է այսօր քո սուտին: «Զի՛նչ հաղորդութիւն լուսոյ ընդ խաւարի»... «Սուտն ի հօրէ սատանայէ է»... «Հանէ՛ք զդա ի խաւարն արտաքին»:

...Լույսը և խավարը միմյանց այն աստիճանի ներհակ բաներ են, որ երկուքը միասին չեն կարող լինել մի տեղում, և եթե մեր գրագետքը, որպես սիրելի է մեկ կարծել, ուզում են փարատել և մեկ օր առաջ տեսնել ազգի ազատությունը խավարից, ապա ուրեմն պիտի լույս գործ դնեն: Խավարը, ո՛չ ինքն իրեն կփարատվի և ոչ խավարով կամ առասպելներով:

⁴ «Եւ ամենայն արարածք անբանութեամբ կատարեն զիրամանս պատուիրանի Նորա, ոչ երբէք անցանեն ըստ եղեալ սահմանն իրեանց». Եղիշէի վարդ. Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Մոսկվա, 2861, եր. 66 քաղված այն նամակից, որ Արտաշատի սուրբ ժողովը գրեց Հազկերտին:

Մեղադրելի չէ ժողովուրդը, եթե վազում է դեպի գերբնականը, մինչդեռ Արագածի վրա երևցած լույսը իրողություն է, իսկ նորա բնական պատճառը նորան անհայտ: Սոսկալի վնասներ և ավերածությունք բերում են այս կանխամուտ կարծիքները, որ առաջացած էին տգիտությունից:

Եթե այն պատճառով պիտի մեղադրվի հեղինակը, որ նորա գործի մեջ անկատարությունք կան, հարցնում ենք. «որի՞ Գործն է կատարյալ». Այսօր Միլտոնը և Շեքսպիրը, Հոմերոսը և Դանթեն ազատ չեն անկատարություններից. մեր պատվելի փիլիսոփայքը մի՞թե այս էլ դեռ չգիտեն: Պետք չէ մոռանալ, որ այս մարդիկը, որոնց անունը տվինք են ամենամեծ բանաստեղծքը, որ երբևիցե ծնել են լուսնի տակ: Բնությունը երբեք չէ իրագործում կատարելության գաղափարը մեկ անհատի մեջ, հետևաբար և նորա գործի մեջ. բնության զուգակշռող հիմնական օրենքին դեմ է այդ: Կատարելության գաղափարը այնպիսի մեծ բան է, որ մեկ առանձին առնված հոգի, թող լինե՞ր նա ամենամեծ մահկանացուներից, այնուամենայնիվ բավական չէ տանել նորա մեծությունը. Կատարելության բնակարանը է բովանդակ մարդկության հոգին:

Եթե պ. Պռոշյանցը չէ ստեղծել կամ չէ նկարագրում մեզ բնավորությունքը այնպես, որ աստիճան-աստիճան աճեին ու հասակ առնվին կարգացողի առջև, դորա փոխանակ հասարակաց կյանքի նկարագիրը շատ վառուն և կենդանի գույներ ունեին. և այդ հասարակության մեջ ապրող բնավորությանց այս կամ այն մոմենտները հիանալու արժանի հարազատություն: Բացի սորանից, պ. Պռոշյանցը արդյոք չպիտի՞ դուրս եկած լինե՞ր բնականությունից. եթե հայկական կյանքի մեջ (ընդհանուր առթուով) երևեցներ մեզ այնպիսի բնավորությունք, որ սկզբից մինչև վերջը աճում էին լոգիկաբար: Եվ հայոց կյանքը ա՞յն վիճակում է ներկայումս, ուր այդպիսի բնավորությունքը (ընդհանուր առթուով) մտացածին չհամարվեին: Ամեն բանից առաջ քննելիքը է ազգի կյանքը, որովհետև այդ կյանքն է բանաստեղծի հիմքը, որի վրա կառուցանում է նա իր շինվածքը: Հայտնի է թե ազգն էլ մեղավոր չէ, եթե նորա կյանքը չէ երևեցնում այսօր այնպիսի բնավորությունք և երևույթ, որ չկան և Սոս և Վարդիթերի մեջ: Նոցա աճելության համար հարկավոր է հող, հարկավոր են պայմաններ և հնարներ, որոնցից զուրկ ենք այսօր և որոնց թերությունը գուցե թե լցնե լուսավորությունը մի մասով, եթե գիտությունը ոտք կոխե Հայաստան:

Բայց ինչ որ ներկայումս կա Աշտարակում, ինչ վիճակում որ է այդ գեղի կյանքը, այդ բոլորը մեզ հասկացնելու համար իր բոլոր ջանքը գործ է դրել հեղինակը. ո՛չ միայն մաքուր խղճմտանքով, այլ և շատ լավ հասկացած լինելով և ըմբռնելով իր խնդիրը: Այնպիսի բարակ, հոգեբանական և շատերի աչքից անզգալի կերպով թռչող անցնող երևույթներ է բռնել և ամրացրել թղթի վրա, և այն, բնական և անզարդ խոսքերի միջնորդությամբ, այնպիսի հարազատություն ունին այդ տեղերը, որ մենք չնայելով, որ մեր հատվածը վաղուց անցել է սովորական չափից, չենք կարող մի քանիսը ցույց չտալ:

...Արժանավորության կարգ ենք դնում, գործի սկզբից մինչև վերջը

բնության նկարագրությունը: Այդ պարզ, միևնույն ժամանակ հոյակապ նկարագրությանց մեջ չկա և ոչ մի կեղծ գիծ:

...Շատ քաղցր է գալիս մեր ականջին, երբ լսում ենք հայկական անբու-
նադատ խոսքը, երբ այդ ձայնը դուրս է գալիս ուղղակի ազգի սրտից, ազգի
հասկացողությունից, երբ նա թունավորված չէ արվեստական բարոյակա-
նությունից, որ երևում է չինական պատշաճների մեջ և որի տակ տնքում է
այսօր նույնիսկ լուսավորյալ Եվրոպան:

...Մեզ շատ շարժել է Աշտարակի կանանց ջերմ կրոնասիրությունը, ուր
տեսնում ենք մանկական պարզամտություն, ներողամտություն, և ուր բա-
րեպաշտ և առաքինի հայ կինը իսկույն ճանաչվում է:

...Պարզ է, թե արգո հեղինակը կրոնաբար ուզում է ազդել այդպիսիներ-
րի քարացած խղճմտանքի վրա, կամ գո՛նե բարոյապես, երբ հիշեցնում է
նորան աշխարհի երեսին մահ լինիլը: Ո՛հ, եթե կրոնը ազդեր բարոյականու-
թյան վրա, երկիրը դրախտ եղած կլիներ, բայց ո՛ր է:

...Մենք մեր կողմից շնորհակալություն ենք հայտնում արգո հեղինա-
կին, որ բացում է ազգի այս տեսակ բարոյական խոցերը, որ ծածկված
մնալով ոչ միայն կարող են փտիլ, այլև իրենց վարակիչ որակով շատ
կորստաբեր լինել: Սոքա ընդհանուր մարդկության խոցեր են և ոչ լոկ մեր
ազգին սեփական. թերևս շատ, ընդհանուրի, խոցերից ազատ է մեր ազգը:
Չկարծեն, թե այս խոսքերը ասելով խունկ ենք ծխում ազգին, ո՛չ. միայն
ճշմարտությունն ենք խոստովանում: Կուզեի՞ն որ ավելի ասենք. ահավա-
սիկ, ուրիշ, նաև լուսավոր ասված, ազգերի բարոյականությունը (ազգ ասե-
լով հասկանում ենք հասարակ ժողովուրդը) շատ ցա՛ծ է հայոց ազգի բա-
րոյականությունից: Մենք կարդում ենք լուսավոր աշխարհներում գործված
հանցանքների և ոճիրների վիճակագրությունքը և տարեգիրքը. այս տողերը
գրելու միջոցին, մի քանի այդպիսի գրքեր ընկած են պատուհանիս վրա, մեզ
սարսափեցնելու համար: Թեպետ մեր ազգի մասին չունենք այսպիսի գրքեր,
բայց կենդանի ազգը, որի հետ փոքր ի շատե ծանոթ ենք, առնում ենք որպես
մի անխարդախ գիրք, և համեմատելով ուրիշների վիճակագրությանց հետ
ասում ենք այն խոսքը, թե մեր ազգը շատ խոցերից ազատ է:

Բայց, չնայելով սորա վերա, երևեցած խոցերն էլ պիտի բանալ և բժշկել:
Թեև մի փոքր հիվանդ լինելը մերձիմահ հիվանդությունից անհամեմա՛տ լավ
է, սակայն կատարյալ առողջությունը կամ առողջանալու համար աշխատե-
լը ավելի լավ:

ՌԱՓԱՅԵԼ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆ

(8.11.1830, Նոր Նախիջևան – 26.7.1892, Նոր Նախիջևան):

Հոր՝ Գաբրիել Պատկանյանի դպրոցում ուսանելուց հետո 1843-49-ին սովորել է Լազարյան ճեմարանում: 1850-ին մեկնել է Թիֆլիս: 1851-ին սովորել է Դորպատի համալսարանում, գրել ուրախության, վայելքի երգեր («Հայոց գինին», «Թիֆլիսի քեֆ»): 1851-ին ընդունվել է Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը, 1852-ին հիմնել է Գամառ-Քաթիպա ընկերությունը: 1854-ին ընդունվել է Պետերբուրգի համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետը: 1855-ին տպագրվում է Գամառ-Քաթիպայի առաջին պրակը՝ «Գրե այնպես, ինչպես որ խոսում են, խոսե այնպես, ինչպես որ գրում են» բնաբանով: Պրակներից մեկում տպագրվել է «Արաքսի արտասուքը» (1856):

Առաջին պոեմները՝ «Պանդուխտ հայ ի Փարեզ», «Զարմայր Նահապետի մահը», հրապարակվել են 1850-51-ին «Արարատ» շաբաթաթերթում: 1857-ին դարձել է «Երիտասարդ Հայաստան» խմբակցության անդամ, որի նպատակը Հայաստանի ազատագրումն էր:

Զեյթունի հերոսամարտի դրվագները ներկայացրել է 1863-64-ին հրատարակած «Հյուսիս» շաբաթաթերթում: 1866-ին մեկնել է Նոր Նախիջևան: Ազատասիրական գաղափարները դրսևորվել են Նոր Նախիջևանի բարբառով գրված «Զախու», «Պաց ազպար», «Տիրացինս» (1875) պատմվածքներում, «Նոր Նախիջևանի քնար» (1878) ժողովածուում, «Ազատ երգեր» բանաստեղծությունների շարքում:

1880-ականներին գրել է «Փառասերը», «Ես նշանած էի», «Տիկին և Նաժիշտ» վեպերը:

1880-ին Նոր Նախիջևանում հիմնել է արհեստագործական դպրոց, որտեղ չքավոր երեխաները ուսմանը զուգընթաց սովորել են արհեստներ, ստացել անվճար սնունդ և հագուստ:

Գրել է երգիծական պատմվածքներ («Օձի խաժածը», Փորսուխին Ավագը», «Խապաաթը վորինն է» և այլն):

ՇԻՆԱԿԱՆԻ ԱՌԱՎՈՏՅԱՆ ԵՐԳԸ

Ա՛յ մարդ, այսօր շատ քրնեցար, ննջեցիր,
Առավոտյան հով ժամանակն անցուցիր.
Արեգակը ծովի ծայրեն ծագեցավ,
Զերմությունը ձորն ու դաշտը փռվեցավ:

Ընկերներդ վաղ արտերը գընացին,
Ցորեն, գարին գերանդիով հընձեցին,
Խուրձ կապեցին, բարդ բարդեցին դաշտումը,
Նըստան հանգչիլ կաղնիներու հովումը:

Ա՛յ մարդ, վե՛ր կաց, սառը ջրով լվացվի՛ր,
Գոտիդ կապե, գերանդիդ ա՛ռ, դաշտ հասի՛ր,
Քանի հով է՝ հունձըդ արա արտումըդ,
Հունձըդ հընձե, մի՛ ծուլանար գործումըդ:

Խուրձըդ կապե, բարդըդ բարդե, տուն արի,
 Հանգստացիր, երբ քո հունձըդ կատարի,
 Բե՛ր գերանդիդ, կախե՛ պատեն քո տանը,
 Ես իրիկվան կը պատրաստեմ սեղանը:

Ա՛յ մարդ, հերիք ինչ որ այսօր քնեցար,
 Աչքըդ մեկ բա՛ց, տես թե ո՛րչափ ուշացար,
 Մեր դրացին վաղ անցկացավ կամուրջեն,
 Վաղ լըռել է մեր գզիրը ձայնելեն:

Ի՞նչ ես պառկել, ի՞նչ ես քնել, սիրական,
 Արեգական շողը հասավ մեր դրան,
 Մի՛ ծուլանար, ժամանակըդ խնայե՛,
 Այն պիտի մեզ բոլոր ձմեռը կերակրե:
 1851

ՇԻՆԱԿԱՆԻ ԵՐԵԿՈՅԱՆ ԵՐԳԸ

Մարդըս եկավ, եկավ դաշտից, դաշտիցը,
 Կանաչ դաշտից, դալար դաշտից տուն եկավ,
 Տուն եկավ ու դուռը դրեց՝ նըստեցավ,
 Շալկին խուրձ էր, խուրձ՝ ցորենի արտիցը:
 -Խուրձըդ վե՛ր դիր, թո՛ղ բաց անեմ թոկերը,
 Մեջքեդ առնում այդ սուր, այդ սուր գերանդին,
 Սուր այդ, սուր այդ գերանդիով հընձել ես,
 Հընձել ես ու խուրձ կապել ես ցորենը:
 Ա՛խ, ճակատըդ թաց է եղել քրտինքով,
 Թո՛ղ ճակատըդ, թող որ սըրբեմ իմ ձեռքով,
 Իմ ձեռովըս գոտիդ բացեմ՝ խուրձըդ առնում իմ ձեռով,
 Խուրձըդ առնում՝ ծանրը բեռըդ շալակեդ:
 Սառը ջրով ձեռըդ լվա՛, ոտքըդ լվա, երեսըդ,
 Ձեռքիդ, ոտքիդ ես ջուր կածեմ, երբ լվանաս երեսըդ.
 Սըրբե՛ ձեռքով քո երեսեդ քրտինքըդ.
 Գլուխդ լվա՛ սառը ջրով, ձեռքըդ, ոտքըդ, երեսըդ:
 Ես քեզ համար հաց թխեցի, սպիտակ, փափուկ գարեհաց,
 Ես քեզ համար պատրաստել եմ կաթն ու կարագ ու պանիր,
 Գառան մըսեն շամփրի վըրա խորոված,
 Կասկարայով գառան միսը տապակած:
 Կուժը լիքը կարմիր գինին դըրած է,
 Իմ ձեռագործ կըտավ սուփրան փրճած է.
 Ձեռքըդ լվա՛, հանգստացի՛ր, իմ սիրական՝ ամուսին,
 Լուսնյակը երևում է երկնքումը փայլելով,
 Պատուհանեն լույս է ձգել սուփրի վըրա շողալով,

Երևում է հացն ու կաթը, պանիրը,
 Երևում է կարմիր գին՝ սափորը,
 Մեկ ես, մեկ դու, մեկ պահապան հրեշտակը,
 Ուտենք, խմենք ու գոհանանք արարչեն,
 Հանգստանանք աշխատանքեն, որ քաշեցինք ցերեկը:
 1851

ԻՄ ՔՆԱՐԻՆ

Արի՛, քնա՛ր Ափրոտիտա, հնչե՛ նորեն իմ ձեռքին.
 Ինչո՞ւ ընդ վայր կախ ես կեցած դու գլխաքաշ մունջ պատին,
 Ինձ պատվիրեց Անակրետոն լինել յուր ընտիր ժառանգ.
 Եվ այն անմահ յուր տաղերուն տալ անընդհատ արձագանք.
 Բայց ի՞նչ դու շուտ վհատեցար կոշտ խուժանի խոսքերեն,
 Որք եղել են միշտ անարդար հենց Ադամի օրերին.
 Ուշ մի՛ դնիլ դատաստանին խակամիտ <հիմար> ին,
 Թե չէ, դու էլ ընկնելու ես խղճուկ սոխակի օրին.
 Հնչե՛ ազատ, քեզ չէ՛ դրած՝ ո՛չ նեղ սահման, ո՛չ կոպար,
 Ձայնըդ ձգե՛ դեպի երկինք, թո՛ղ քեզ լսե դիպ աշխարհ,
 Թո՛ղ ծիծաղի և կամ թո՛ղ լա, թո՛ղ սարսափի, զմայլի,
 Իսկ անազատ մեր աստղիկը միշտ վառ ու վառ կը փայլի.
 Նա կփայլի քանի ամպը նորան չի՛ ծածկել քողով,
 Մի՛ զարհուրի, շուտ կը ցրվի թեթև ամպը մեղմ հողմով,
 Ա՛նձն իմ, օրհնե՛ այն աստվածը, որ շնորհել է քու բաժին՝
 Ո՛չ գանձ, ո՛չ թագ, այլ յոթնադի անուշ քնար մուսային:
 1855

ՕՐՈՐՈՑԻ ԵՐԳԸ

Քո՛ւն էդիր, պալաս, աչքըդ խո՛ւփ արա,
 Նախշուն աչքերուդ քուն թող գա վըրա.
 Օր-օր-օր, պալաս, օր-օր ու նանի,
 Իմ (այս անունին) քունը կը տանի:

Օսկի խաչ վրդիդ՝ քեզի պահապան,
 Նարոտ կապիլ է ծարեն տեր-պապան.
 Օր-օր-օր, պալաս, օր-օր ու նանի,
 Իմ (այս անունին) քունը կը տանի:

Մավի հիլուններ կախիլ իմ ես ալ,
 Նազար չիս առնուլ, քո՛ւն էդիր, մի՛ լալ.
 Օր-օր-օր, պալաս, օր-օր ու նանի,
 Իմ (այս անունին) քունը կը տանի:

Աս քանի՞ մորըդ անքուն աչքովը
 Անցիլ է օրեր օրոցքիդ քովը.
 Օր-օր-օր, պալաս օր-օր ու նանի,
 Իմ (այս անունին) քունը կը տանի:

Օրոցքըդ օրրիմ, օրով բոյ քաշիս,
 Մըղկըտան ծանով սիրտըս չի մաշիս.
 Օր-օր-օր, պալաս, օր-օր ու նանի,
 Իմ (այս անունին) քունը կը տանի:

Դուն ալ քո՛ւն էղիր, ինծի ալ քուն տուր,
 Սուրբ աստվածամայր (այս անունին) քուն տուր:
 Օր-օր-օր, պալաս, օր-օր ու նանի,
 Իմ (այս անունին) քունը կը տանի:
 1855

ԱՐԱՔՍԻ ԱՐՏԱՍՈՒՔԸ

Նվեր Գևորգ Զանանյանին

Մայր Արաքսի ափերով
 Քայլամուրդ գընում եմ,
 Հին-հին դարուց հիշատակ
 Այլաց մեջը պըտրում եմ:

Բայց նոքա միշտ հեղհեղուկ,
 Պըղտոր ջըրով եզերքին
 Դարիվ-դարիվ խըփելով
 Փախչում էին լալագին:

– «Արա՛քս, ինչո՞ւ ձըկանց հետ
 Պար չես բռնում մանկական,
 Դու դեռ ծովը չի հասած՝
 Սըգավոր ես ինձ նըման:

Ինչո՞ւ արցունք ցայտում են
 Քու սեգ, հըպարատ աչերից,
 Ինչո՞ւ արագ փախչում ես
 Այդ հարազատ ափերից:

Մի՛ պըղտորիլ հատակըդ,
 Հանդարտ հոսե՛ խայտալով,
 Մանկությունը քո կարճ է՝
 Շուտ կը հասնիս դեպի ծով:

Վարդի թըփեր թող բըսնին
 Քու հյուրընկալ ափի մոտ,
 Սոխակները նոցա մեջ
 Երգեն մինչև առավոտ:

Մըշտադալար ուռիներ
 Սառ ծոցի մեջ քու ջըրին,
 Ճկուն ոստըն ու տերև
 Թող թաց անեն տապ օրին:

Ափերիդ մոտ երգելու
 Հովիվք թո՛ղ գան համարձակ,
 Գառն ու ուլը քու վըճիտ
 Զուրը մըտնին միշտ արձակե:

Մեջքը ուռցուց Արաքսը,
 Փրփուր հանեց իր տակից,
 Ամպի նըման գոռալով,
 Հսպես խոսեց հատակից.

– «Խիզա՛խ, անմի՛տ պատանի,
 Նիրհըս ինչո՞ւ դարևոր
 Վըրդովում ես, նորոգում
 Իմ ցավերը բյուրավոր:

Սիրելիի մահից հետո
Ե՞րբ ես տեսել, որ այրին
Ոտից գըլուխ պըճնվի
Իր զարդերով թանկագին:

Որի՞ համար զարդարվիմ,
Որի՞ աչքը հրապուրեմ,
Շատերն ինձ են ատելի,
Շատերին՝ ես օտար եմ...

Իմ ազգակից գիժ Քուռը,
Թեև այրի ինձ նըման,
Հստրկորեն կրում է
Գայթակղիչի կուռ շղթան:

Բայց նա ինձ չէ օրինակ,
Ես հայ՝ հայիս կըճանչնամ,
Օտար փեսա չուզեւով,
Ես միշտ այրի կըմնամ:

Կար ժամանակ, որ ես էլ՝
Շըքեղազարդ հարսի պես
Հազար ու բյուր պըշրանքով
Փախչում էի ափերես:

Հատակըս պարզ ու վըճիտ,
Կոհակներըս ոլորուն,
Լուսաբերը մինչև այգ
Ջըրիս միջին էր լողում:

Ի՞նչըս մընաց էն օրից,
Ո՞ր ջրամոտ գեղերըս,
Ո՞րը իմ շեն քաղաքից,
Ո՞ր բերկրալի տեղերըս:

Տուրքը ջըրի ամեն օր
Իր սուրբ ծոցեն Արարատ
Մայրախընամ ինձ սընունդ
Պարգևում է լիառատ:

Բայց ես այն սուրբ ջըրերով
Սուրբ Ակոբի աղբյուրին
Պիտի ցողեմ արտորա՞յքն
Իմ ատելի օտարին...

Մինչ իմ որդիք,- ո՞վ գիտե-
Ծարավ, նոթի, անտերունչ
Օտար աշխարհ հաժում են
Թույլ ոտքերով կիսաշունչ...

Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ քըշեցին
Բընիկ ազգըն իմ Հայկյան,
Նորա տեղը ինձ տըվին
Ազգ անկըրոն, մոլեկան:

Դոցա՞ համար զարդարեմ
Իմ հյուրընկալ ափերը,
Եվ կամ դոցա՞ հրապուրեմ
Ճըպոռոտ, պըլշած աչերը:

Քանի որ իմ զավակունք
Այսպես կու մընան պանդուխտ՝
Ինձ միշտ սըգվոր կը տեսնեք,-
Այս է անխաբ իմ սուրբ ուխտ...ե:

Էլ չի խոսեց Արաքսը,
Հորձանք տվեց ահագին,
Օղակ-օղակ օձի պես
Առաջ սողաց մոլեգին:
1855

ԱՂԱՍՈՒ ՄՈՐ ԵՐԳԸ

(Լվեր Խաչատուր Աբովյանի անմահ հիշատակին)

Ջարթի՛ր, մանո՛ւկ իմ նազելի, բա՛ց այդ պայծառ աչերը,
Թերթերունքեղ քունը թոթվե՛, գիրկը հանգի՛ր քու մորը.
Բա՛վ քեզ որքան բարի հրեշտակք հեքիաթ ասին երազում,
Այժմ արի՛ քեզ այն պատմեմ, ինչ պիտ տեսնես աշխարհում:

Զարթի՛ր, որդյակ, քանի՞ քընես,
Բա՛ց աչերըդ այդ նախշուն,
Ուր որ մայրըդ յուր բախտը, փառքը,
Կյանք ու արևն է տեսնում:

Դուն կըմեծնաս, բոյ կը քաշես,- չինար բոյիդ ես ղուրբան,-
Քեզ ուժ կուտան Մասսի քաջքը, որ դու լինիս քաջ Վարդան.
Իմ մատներով մի ոսկեթել մեջքիդ գոտի եմ կարել,
Գոտիցըդ թուր կը կապեմ. այն էլ ինքըս եմ սըրել:
- Զարթի՛ր, որդյակ, քանի՞ քընես,
Բա՛ց աչերըդ այդ նախշուն,
Ուր որ մայրըդ յուր բախտը, փառքը,
Կյանք ու արևն է տեսնում:

Մեր բակումը ձի է կայնած՝ քեզ է մընում անհամբեր,
Զարթի՛ր, որդյակ, քանի՞ քընես, ա՛ռ քու թուրը մահաբեր.
Քու Հայ ազգը հեծեծում է, ձեռքը, ոտքը շրդթայած,
Քու եղբայրքը գերության մեջ... քա՛ջ, միայն դո՛ւ ես քընած...
Զարթի՛ր, որդյակ, քանի՞ քընես,
Բա՛ց աչերըդ այդ նախշուն,
Ուր որ մայրըդ յուր բախտ, փառքը,
Կյանք ու արևն է տեսնում:

ՎԱՆԵՑԻ ԳԵՂՁՈՒԿԻ ՏԱՂԸ

Աղոթարանը բացվեցավ, ժամանակ է զարթնելու.
էրթամ ախոռ գոմշուկներըս լրծեմ՝ գութան վարելու:
Դե՛հ, գոմշուկներ, ելե՛ք, ելե՛ք, արտը էրթանք աշխատինք,
Հարկ ու խարջի վատեն մոտ է. ոթենք արուն ու քըրտինք:

Հա՛յի գութան, հայի՛ գութան, որի՞ համար կը ջանաս,
Ո՛վ քեզիմով կը տանջվի, որի՛ն դու կուշտ հաց կուտաս:
Այն օր, երբ քեզ ձեռքըս առի՝ ազատ օրըս կորուցի,
Անվախ սիրտըս վըհատեցավ, հոգիս թուրքին մատնեցի:

Բա՛վ է, գութան, մեր տանջանքը, համբերությունն վերջ ունի.
Դուն տեսա՞ր, որ մեր դուշմանը ամոթ, խելք ու գութ չունի:
Արի՛ փըշրեմ ես քու խոփը, տանք դարբինին կըռելու,
Կըռեք-կոփենք սուր ու սուսեր՝ դուշմանի դեմ կռվելու:

Եղբարք հայեր, առե՛ք խոփը, տըվեք դարբինին կըռելու.
Կըռել-կոփել սուր ու սուսեր՝ Հայաստանը փըրկելու:
1876

ԻՆՉ ԱՆԵՆՔ...

«Ի՞նչ անենք»... Ամո՛թ այսպես ասողին,
 Ամո՛թ, բյուր ամոթ հուսահատվողին,
 Մա՛հ, մա՛հ, հազար մահ հեք վրհատվողին,
 Եղբարք, ալ չասենք. «Հայե՛ր, ի՞նչ անենք»:

Ասեք՝ ի՞նչ կանե ջուր ընկածը,
 Ասեք՝ ի՞նչ կանե քաղցած սովածը,
 Ասեք՝ ի՞նչ կանե գերի ընկածը...
 Եղբարք, ալ չասենք. «Հայե՛ր, ի՞նչ անենք»:

Ջրրամուկնք ճրգնին քանի ուժ ունին,
 Քաղցածը մաշե շեմքը դրացիին,
 Փախչել կը հնարի կաշկանդած գերին...
 Եղբարք, ալ չասենք. «Հայե՛ր, ի՞նչ անենք»:

Հարուստ, հե՛ր ոսկիդ սընդուկ դրրել ես,
 Կըտրիճ, ո՛ր օրվա ուժըդ պահել ես,
 Առ ի՞նչ, ազգասեր, ազգըդ սիրել ես...
 Եղբարք, ալ չասենք. «Հայե՛ր, ի՞նչ անենք»:

Հարուստ, դիմացդ է ազնիվ ասպարեզ,
 Հայրենին լավ է, քան թե ոսկու դեզ,
 Թե մեռնիս՝ ոսկիդ հե՛տըդ կըտանես...
 Եղբարք, ալ չասենք. «Հայե՛ր, ի՞նչ անենք»:

Կըտրիճ, ալ կանցնի քանի մի տարի,
 Այդ թըշիղ վարդը իսպառ կըխամրի.
 Ձի թոռմիր միայն հիշատակ բարի...
 Եղբարք, ալ չասենք. «Հայե՛ր, ի՞նչ անենք»:

Թե ուզե հայր՝ նա շատ բան կանե,
 Կես միլիոն կըտրիճ դաշտը կըհանե,
 Տաճկի աթոռը տակնուվրա կանե...
 Եղբարք, ալ չասենք. «Հայե՛ր, ի՞նչ անենք»:

Հայը կըստիպե վեհ Պատրիարքին
 Հորդորակ սըփռել ոլոր հայ ազգին,
 Թոթվել-զարթեցնել մեր թըմրած հոգին...
 Եղբարք, ալ չասենք. «Հայե՛ր, ի՞նչ անենք»:

1876

ՕՐՈՐՈՑԻ ԵՐԳ

Արի՛, ի՛մ սոխակ, թո՛ղ պարտեզ մերին,
Տաղերով քո՛ւն բեր տըղիս աչերին.
Բայց նա լալիս է. դու, սոխակ, մի՛ գալ,
Իմ որդին չուզե տիրացու դառնալ:

Ե՛կ, աբեղաձա՛գ, թո՛ղ արտ ու արոտ,
Օրորե՛ տըղիս, քընի է կարոտ.
Բայց նա լալիս է. դու, ձագուկ, մի՛ գալ,
Իմ որդին չուզե աբեղա դառնալ:

Թո՛ղ դու, տատրակի՛կ, քու ձագն ու բունը,
Վուվուով տըղիս բե՛ր անուշ քունը.
Բայց նա լալիս է. տատրակի՛կ, մի՛ գալ,
Իմ որդին չուզե սըգավոր դառնալ:

Կաշաղա՛կ ճարպիկ, գող, արծաթասեր,
Շահի գըրուցով որդուս քունը բեր,
Բայց նա լալիս է. կաշաղա՛կ, մի՛ գալ,
Իմ որդին չուզե սովդաքար դառնալ:

Թո՛ղ որսըդ, արի՛, քաջասի՛րտ բազե,
Քու երգը գուցե իմ որդին կուզե...
Բազեն որ եկավ՝ որդիս լըռեցավ,
Ռազմի երգերի ձայնով քընեցավ:
1880

ՄԵԾ

Գընա՛, իմ որդյակ աշխարհքըս անցի՛ր,
Պանծալի անուն Մեծի դու ստացի՛ր:
Ու գընաց որդին, շատ քըրտինք թափեց,
Մեծ հարըստություն, մեծ գանձ ժողովեց,

Ու դարձավ հորը, ասաց պարծանքով.
– Հայր իմ, այժմ Մեծ չե՞մ քու կարծիքով:
– Չէ՛, չէ՛, թեև դու բորսայի ես զարդ,
Բայց քեզ չեմ ասիլ տակավին մեծ մարդ:

Նա գընաց մըտավ իմաստնոց տաճար,
Եղավ խորիմաստ, գիտուն ու հանճար,
Ու դարձավ հորը, ասաց պարծանքով.
– Հայր իմ, այժմ Մեծ չե՞մ քու կարծիքով:

Չէ՛, չէ՛. թեև դու գիտությանց ես զարդ,
Ես քեզ տակավին չեմ ասիլ մեծ մարդ:

Պահով, աղոթքով մըտավ անապատ,
Քուրձ հագավ մարմնուն, հրաշքներ գործեց շատ,
Ու դարձավ հորը, ասաց պարծանքով.
– Հայր իմ, այժմ Մեծ չե՞մ քու կարծիքով:

– Եղեմա դրախտին էլ լինիս դու զարդ,
Ես քեզ տակավին չեմ ասիլ մեծ մարդ:

Ու գընաց որդին, դարձավ զորավար,
Խելքով, քաջությամբ տիրեց շատ աշխարհ,
Ու դարձավ հորը, ասաց պարծանքով.
– Հայր իմ, այժմ Մեծ չե՞մ քու կարծիքով:

– Չէ՛, չէ՛. թեև դու գոռ դաշտին ես զարդ,
Բայց քեզ տակավին չեմ ասիլ մեծ մարդ:

Ու գընաց որդին մի երկիր օտար,
Հրեշք ու ցավերե մաքրեց այն աշխարհ,
Ու դարձավ հորը, ասաց պարծանքով.
– Հայր իմ, այժմ Մեծ չե՞մ քու կարծիքով:

– Օտար աշխարհի թեև եղար զարդ,
Բայց քեզ տակավին չեմ ասիլ մեծ մարդ:

Ու գընաց որդին... Հա՛, սարն էր գլորման...
Դեմ տըվեց ուսը, չը թողեց անկման...
Ու դարձավ հորը, ասաց պարծանքով.
– Հայր իմ, այժմ Մեծ չե՞մ քու կարծիքով:

– Դյուցազների մեջ էլ լինիս դու զարդ,
Բայց քա՛վ ինձ ասել քեզ համար մեծ մարդ:

Ու գընաց որդին գըխակոր, տըրտում,
Հոգին վըրդոված, ցավ ու դարդ սըրտում,
Մաշվում էր խեղճը, գոռ տալով խելքին
Հե՞ր չարժանացավ հոր գովասանքին...

Նորա եղբայրը գերի էր տարած,
Թըշնամու ձեռքով տունը ավերած.
Ճիգ արավ, գլուխը վըտանգի ձեգեց...
Ազատեց եղբորն ու տունը կանգնեց...

Հանկարծ... սար ու ձոր, ծով դըղըրդեցան,
 Բյուրք բյուրոց բերնով գոչեց ազգ մարդկան.
 «Մեծ Մարդու անուն դու ա՛յժմ ըստացար,
 Եղբորդ հիշեցիր ու քեզ մոռացար»:
 1880

ՀՈՒՅՍ

Թո՛ղ փշե քամին պաղ-պաղ երեսիս,
 Վերեն՝ ամպերեն սաստիկ ձյուն թո՛ղ գա,
 Որքան որ կուզե՛ թո՛ղ փշե հյուսիս,
 Հուսով եմ, վաղ-ուշ գարունը պիտ գա:
 Թուխպը թո՛ղ պատե երկինքը պայծառ,
 Թանձր մառախուղ երկիր թո՛ղ փակե,
 Տարերք աշխարհիս խառնվին իրար,
 Հուսով եմ, վաղ-ուշ արև պիտ ծագե:
 Թո՛ղ գա փորձով թյուն, թո՛ղ գա հալածանք,
 Խավա՛ր թող դառնա անաղոտ լույսը,
 Սարսափելի չեն հային տառապանք՝
 Միայն... չի հատներ խղճուկի հույսը:

ՔԱՉ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՍԻԿՈՆՅԱՆԻ ՄԱՅՈ

(հատված)

Վարդանի երգը
 Հիմի է՛լ լրոենք, եղբարք, հիմի է՛լ,
 Երբ մեր թշնամին իր սուրն է դրել,
 Իր օրհասական սուրը մեր կըրծքին,
 Ականջ չի դընում մեր լաց ու կոծին.
 Ասացե՛ք, եղբարք հայեր, ի՞նչ անենք,-
 Հիմի է՛լ լրոենք:

Հիմի է՛լ լրոենք, երբ մեր թշնամին
 Դավով, հրապուրանքով տիրեց մեր երկրին,
 Զընչեց աշխարհքից Հայկա անունը,
 Հիմքից կործանեց Թորգոմա տունը,
 Խըլեց մեզանից թագ և՛ խոսք, և՛ զենք,-
 Հիմի է՛լ լրոենք:

Հիմի է՛լ լրոենք, երբ մեր թշնամին
 Խըլեց մեր սուրը-պաշտպան մեր անձին,
 Մըշակի ձեռքից էլ խոփը խըլեց,
 Այդ սուր ու խոփից մեր շղթան կըռեց,
 Վա՛յ մեզ, շըղթայով կապած գերի ենք,-
 Հիմի է՛լ լրոենք:

Հիմի է՛լ լրոենք, երբ մեր թըշնամին,
Սոսկալի գենքը բըռնած մեր գըլխին,
Կուլ տալ է տալիս արտասուք առատ,
Աղեխարշ բողոք վաղուց ապիրատ.
Մեր գըլուխ լալու Եփրատ ո՞ւր պըտոենք,-
Հիմի է՛լ լրոենք:

Հիմի է՛լ լրոենք, երբ մեր թըշնամին,
Լիրբ գոռոզությամբ լըցրած իր հոգին,
Արդարության ձայնն հանած իր սըրտից,
Արտաքսում է մեզ մեր բընիկ երկրից,
Պանդո՛ւխտ, հալածյա՛լ, եղբարք, ո՞ւր դիմենք,-
Հիմի է՛լ լրոենք:

Հիմի է՛լ լրոենք, երբ մեր թըշնամին,
Անհոգ մեր բերած ծանր զոհերին,
Յուր լիրբ, նըզոված ձեռքը կարկառեց,
Ազգության վերջին կապը պատառեց.
Հայի կորուստը մոտ է, ի՞նչ անենք,-
Հիմի է՛լ լրոենք:

Հիմի է՛լ լրոենք, երբ մեր թըշնամին,
Արհամարհելով մեր փառքն ազգային,
Մեր եկեղեցուն ձեռնամերձ եղավ,
Գառնազգեստ գայլին մեզ գըլուխ դըրավ,
Սուրբ խորան չունինք, արդ ո՞ւր աղոթենք,-
Հիմի է՛լ լրոենք:

Հիմի է՛լ լրոենք, մարդիկ ի՞նչ կասեն,
Երբ մեր տեղ քարինք, ապառաժք խոսեն.
Չե՞ն ասիլ, որ հայք արժանի էին
Այդ ըստրկական անարգ վիճակին.
Մեր սուրբ քաջ նախնյաց գործերը գիտենք,-
Մինչև ե՞րբ լրոենք:

Թո՛ղ լրոե մունջը, անդամալուծը,
Կամ՝ որոց քաղցր է թըշնամու լուծը.
Բայց մենք, որ ունինք հոգի ու սիրտ քաջ,
Ե՛կ ավախ ելնենք թըշնամու առաջ,
Գոնե մեր փառքը մահով ետ խըլենք,-
Ու այնպես լրոենք:

ԵՍ ՆՇԱՆԱԾ ԷԻ (հատված)

Պատկանյանի վիպագրությունը հիմք դրեց հոգեբանական վեպի զարգացմանը՝ դառնալով Շիրվանզադեի, Նար-Դոսի նախորդը: Չի կարելի անտեսել և ուսական ու եվրոպական վեպի ազդեցությունը:

«Ես նշանած էի» վեպի հերոսը՝ Միքայել Վայելյանը, Պետերբուրգում սովորող ուսանող է, որ հավատարիմ է մնացել ընտանեկան ավանդներին, բարոյականությանը: Պատահական հանդիպումը Մարի Վեռների հետ բացահայտում է նրա հոգու հարստությունը, ազնվությունը: Մարին ինքնասպանությամբ լուծում է պարտականության և սիրո հավերժական դիլեման: Այս պատմությանը գրողը զուգահեռում է և Միքայելի ընկերոջ՝ Հովհաննեսի սիրո պատմությունը, որ մի կողմ է դնում բարոյական նորմերը՝ նպատակին հասնելու համար:

...Մյուս առավոտ, որ գնացի Մարիի բնակարանը, գաղղիացի դերձակուհին նորա մոտ էր ու պսակի հալավն էր վրան չափում: Մինչև այն օրը Մարիին միշտ միևնույն անպաճույճ հալավով էի տեսել, բայց այս անգամ, որ պերճ, քղանցքավոր թանկագին սպիտակ կերպասե հագուստով տեսա՝ հիացած մնացի, ոչ թե կենդանի կին, այլ երևելի նկարիչների պատկերների վրա անգամ տեսած չէի այսպիսի գմայլեցուցիչ գեղեցկություն, բաց շագանակագույն ու թավ մազերը ճոխ-ճոխ փունջերով ցրված էին ուսերի, մեջքի ու լանջերի վրա. իրանքը այնպես քնքուշ, փափուկ ու շնորհաշուք էր, ասես թե կաշիի ետև ոչ ոսկոր կար և ոչ միս, այլ լցրած էր այն հյուսիսաբաղին (rara) փետրով: Օր ու կես էր մնում պսակիս. Հովհաննեսի ասածի պես, Հովք երանելիի համբերությունն էր պետք, որ մարդ խելքը չի թոցներ գլխեն, այսպիսի գեղեցիկ արարած առջևը տեսնելիս: Քանի-քանի անգամ թերահավատել էի, միտք անելով թե՝ մի գուցե Հովհաննեսը ավելի իրավացի էր յուր ռեալական հայացքով իրերի վրա, քան թե ես իմ պյուրիզմով:

Մարին եկավ գրկվեցավ, գլուխը դրավ կուրծքիս ու ասաց՝ «Միքայել, ասա ինձ ճշմարիտը, իրավ՞ էս այնպես սիրուն եմ, ինչպես որ ասում է ինձ հայլին»:

– Այո՛, ասացի, մի բան էլ ավելի: Հայլի մեջ ցուցածը ո՛չ հոգի ունի, ո՛չ մարմին, իսկ դու երկուսն էլ ունիս, հետը միասին Սոկրատեսի խելքն էլ:

«Միքայել, եթե աստված տա, քանի մի ժամանակեն քու կինը լինիմ, հավատացնում եմ, որ շատ կբախտավորացնեմ քեզ. ամեն հնարս գործ կդնեմ, որ դու ուրիշի ամուսնական կյանքին չնախանձիս: Ծ՛, դուր գալու ինչ ու ինչ գաղտնիքներ ես գիտեմ»:

Կանգնած տեղերս նա շարունակում էր փիլիսոփայություն անել: «Եթե կինը խելոք է, նա բոլոր հույսը չի պիտի դնե յուր մարդու տված խոստմունքի ու հավատարմության երդման վրա. այդ շատ թույլ առհավատչա և ապահովություն է ընտանեկան անդորրության ու բախտի համար, կինը ամեն բոլոր գուրեկան, հավանելի պիտի լինի յուր մարդուն և, եթե կարելի է այսպես ասել, մինչև վերջը պիտի մրցե յուր շուրջը գտնված ծանոթ կանանց հետ ոչ միայն բարոյականության, այլև ամեն մանր մունր կանացի

հրապույրքների կողմանե, որով նա դեպի իրեն ձգում է ամուսնու սիրտը և անտեսանելի շղթաներով ամուր կապում է յուրինի հետ: Եթե ինձ հարցնես, տղամարդոց անհավատարմության մեջ մեծավ մասամբ կնանիքն են մեղավոր՝ իհարկե խոսքս անառակների վրա չէ, այլ փոքր ի շատե օրինավորներին, սիրուն լինելը մեզանից կախյալ չէ. բայց դուրեկան լինելը ամեն կնկա պարտքն է ու նոցա առանձին արժանավորություններից մինն է: Կանանց անհավատարմության համար ես խոսել անգամ չուզեմ, առնացի կինը ոչինչ արդարություն չունի յուր անհավատարմության համար, ո՛չ մարդու սառնությունը, ո՛չ չքավորությունը և ոչ նորա ընկերների գեղեցկությունը... ընկած կինը կարող է առաջարկել. զղջումն, ապաշխարանք, արտասուք, ափսոսանք, բայց չքմեղություն, արդարություն՝ ո՛չ երբեք, ինչպես և ո՛չ մի գող կամ մարդասպան կարող է յուր հանցանքը ու ոճիրը արդարացնել աղքատության: Ժորժ Սանր թեև ինքը կին էր, բայց շատ վատ իմաստասիրել էր օրինավոր կնանիքի բարոյական սկզբունքները, նա թույլ փաստաբան էր թեթևաբարո կանանց: Ժորժ Սանին կարդալը և՛ կարելի է, և՛ պետք է, բայց նորանից խելք ու խրատ սպասելը հիմարություն է»:

Թեև շատ բանի մեջ համաձայն չէի Մարիի հետ, այնուամենայնիվ շատ ուրախ էի, որ նա այսպիսի ծանր հարցի մեջ, ինչպես որ ամուսնական հարաբերության հարցն է, յուր սեփական, գրքե չի քաղած կարծիքն ունի, ես ինքս ինձի մխիթարում էի, որ ժամանակով կարող կլինենք միասին ավելի խոր և հիմնավորապես զննել կանանց հարցը:

– Շատ լավ ես դատում,- ասացի Մարիին,- բայց որովհետև ես դեռևս շատ գործ ունիմ կատարելու այս օրուկեսվա մեջ, այդ պատճառով ամուսնական կյանքի խորհրդածությունը թողնում եմ ավելի ազատ և բարեհաջող միջոցի: Դե՛, ցտեսություն: Ես այժմ պիտի երթամ համալսարան՝ վկայականներս հետ ստանալու, հետո պիտի երթամ բնակարան վարձելու. հետո ինձ համար աշխարհական հալավ ապսպրեմ. հետո տան համար ամենակարևոր կարասիք ու խոհանոցի համար «աման-շաման» զնեմ, վերջապես՝ հայ քահանայի հետ ևս պետք է ինչ ասես խոսիմ մեր պսակի համար և այլն, և այլն, մեկ խոսքով՝ անելու բան շատ ունիմ: Հուսամ, որ այս վերջին անգամն է քեզ մնաս բարև ասելս, մի անգամ էլ որ տեսնվինք՝ այնուհետև հավիտյան չենք բաժանվիլ իրարե: Ասացի ու, ասես թե սրտիս մեջն մի բան կտրվեցավ ցած ընկավ, մի անմեկնելի վիշտ պատեց սիրտս: Գնա ու այսուհետև մի՛ հավատար հոգվո վկայություն: Չէ՛, ո՛վ ինչ կուզե թող ասե, բայց մարդուս շուրջը մի բան կա, որն մենք մեր հինգ զգայարանքով բռնել չենք կարողանում, բայց նա կա ու կա, թեկուզ քարը տրաքի:

«Ցտեսություն, իմ աննման Միքայել», - ասաց Մարին, ու այնպես պինդ փաթաթվեցավ վզիս, որ ասես թե, է՛լ անհնար էր միմյանցե պոկ գալ. արտասուքը նորից գոհարի պես ցոլացին աչքերին, բայց այս անգամն ուրախության արտասուք չէին նոքա. երեսի մեջ դարձյալ նույն մահու դատակնիքը կարդացի:

– Մարի, ի՞նչ եղավ քեզ, ինչո՞ւ այդպես տխուր ես,- հարցուցի:

– Ոչինչ, սիրական Միքայել,- պատասխանեց նա, հանկարծ չգիտեմ ինչ պատճառով ինձ այնպես թվեց, որ մահս մոտեցել է, իբր թե հասնելու չեմ իմ

պսակի օրվան... Թողի Մարիին ու սենյակեն դուրս գնացի, բայց դեռևս նախասենյակեն չէի ելել՝ թիկնոցս ու գալոշներս էի հագնում՝ հանկարծ ներսի դուռը դղրդոցով բացվեցավ, Մարին դուրս պրծավ, խելագարի նման փաթաթվեցավ վզիս ու նվաղեցավ. հագիվհագ երեսին ջուր սրսկելով ու ճակատին ու քունքերուն քացախ քսելով՝ կարողացանք ուշքը վրան բերել:

– Էլի ի՞նչ եղավ քեզի,– ասացի բոլորովին շփոթված. Մարի՛, Մարի՛, հնար չի կա, որ դու կա՛մ մի սոսկալի գաղտնիք ունիս, կա՛մ թե հիվանդ ես:

– Ոչինչ, ոչինչ,– ասաց նա,– միամիտ գնա քու բանիդ. միայն թե երկար մի՛ թողնիլ ինձ մենակ... մի՞թե դու չգիտեիր, որ շվեցարուհին սիրելը այնքան հեշտ բան չէ,– ասաց, խոսքը հանաքի դարձնելով ու զորաքի երեսը ուրախ ձևացնելով,– մենք շվեցարուհիներս այդպես ենք, եթե մեկին սիրեցինք՝ մեր բոլոր գոյությունով կսիրենք, և մեր սիրո առարկայեն բաժանվիլը ահա այդպիսի հետևանքներ ունի, որն որ տեսար,– ասաց, և տենդահույզ ցնցմունքներով սկսավ ամուր ծիծաղել:

Ես հանգստացա, բայց կիսով չափ: Նորից առի գդակս ու դուրս գնացի:

Բակ որ մտա, մի օտարական, ըստ երևույթին արտասահմանցի գերմանացի՝ ինչ որ հարցնում էր դռնապանին ու ես, թեև վրան մի առանձին ուշադրություն չի դարձուցի, բայց կարծես թե ականջիս «Մարի» անուն լսվեցավ նոցա խոսակցութենեն: Տունը, ուր կենում էր Մարին, մի փոքրիկ քաղաքի մարդաբնակություն ուներ, հավատս մի չէ, քսան-երեսուն զանազան Մարիներ լինեին նորա մեջ. այդ պատճառով օտարականի հարցուփորձը բանի տեղ չի դրի ու գնացի կառապան վարձելու:

Մինչև որ համալսարանեն վկայագիրները հետ կստանայի, մինչև որ դերձակին հալալներս կապսպրեի, մինչև որ հարմար բնակարան կգտնեի, մինչև որ կահ-կարասիները ու ամանիքը կգտնեի,– շատ ժամանակ անցավ ու գիշերվա տասը ժամը եղավ: Արդեն ուշ էր Մարիին հանդիպելու, քունս չէր տանում, տուն էլ երթալ չէի ուզում: «Արի երթամ,– ասացի ինքս ինձի,– քահանայի հետ խոսեմ՝ առաջիկա պսակի մասին ու էգուց, ամեն բանը ավարտած, հանգիստ հոգով, բոլոր օրը միասին կանցնեմ Մարիի հետ»: Էգուց չէ մյուս օր նշանակած էր մեր պսակը:

Քահանային տանը չի գտա. իսկ վարդապետը տանն էր: Ծերունի Եփրեմ վարդապետը (որ այսպիսի բախտախնդիր արկածքների համար շատ պատվական ու հարմար մարդ էր, աստված ողորմի հոգուն) զարմացավ իմ այդպիսի ուշ ժամանակվա այցելությանը: Կարճ խոսքով, ես մեկնեցի բանի բոլոր հանգամանքը:

– Այդ ամենը շատ լավ է,– ասաց նա,– դիցուք թե դու սիրո համար զոհում ես համալսարանը, քու ապագան, քու պատանեկությանը՝ այդ ամենը դեռևս հասկանալի է. բայց ես ինքս ինձի ինչպե՞ս մեկնեմ կամ դուք ինչպե՞ս ինքներդ ձեզի թույլ եք տալիս այդպիսի անհարմարություն, որ բոլորովին հակառակ է ոչ միայն պարկեշտության, այլև խղճմտանքի, քու ասելով հարսդ այն ինչ Յ օր է, որ թաղել է յուր մորը... օրհնածնե՛ր, գոնե ողորմելի հանգուցյալի քառասունքն էլա կատարեիք, հետո... էդ ի՞նչ անժուժկալություն է...

Ու սկսավ գլուխս այսպիսի հոգեշահ գալլի շարականներ կարդալ, մասամբ Թեսալոնսեն (որն շատ սիրում էր կարդալ, բայց մեջի խրատքները

ինքն էլ շատ չէր կատարում), մասամբ էլ յուր հորինածներեն: Վարդապետ ասածդ ի բնե խրատատու է, բայց ո՛չ խրատակատար:

Ես պատասխանեցի, որ մենք ստիպված ենք մեր պսակը շուտացնել մի մեծ վտանգե ազատվելու համար, իսկ ինչ որ կվերաբերի հանգուցյալի հիշատակը ըստ արժանվույն հարգելուն, ես խոսք եմ տալիս, նախ՝ պսակիս թագը վեր չառնել գլխես և նարոտը վզես չի հանել գոնե մի ամբողջ տարի:

«Այդ ջոկ բան է, - ասաց ժպտալով Եփրեմ վարդապետը ու հանգստացավ: - Ուրեմն կարող եք պսակվիլ»:

Թ

Բոլորովին հանգստացած տուն վերադարձա: Հովհաննեսը դեռևս եկած չէր, ո՛վ գիտե ո՛ր բարեկամի հետ պանդոկումը թեյ խմում կլինե՞ր՝ երգեհոնի ածած նվագները լսելով, որն առ ի չգոյե լավագույնին, շատ սիրում էինք երկուսս էլ՝ Քերոբն էլ մեր հետ:

Հոգվով մարմնով վաստակած, շորերս հագիս, ընկա բազմոցի վրա ու ռոպե չանցած քնեցա: Բայց ինչ քուն: Կհավատա՞ք, տասն անգամից ավելի ահ ու սարսափով տեղիցս վեր եմ թռել այն գիշեր, մինը մյուսից քստմնելի երազները բոլոր այն գիշերը դժոխային արհավիրքներով տանջեցին ինձ. դաշույն, արյուն, թույն, ատրճանակի պայթյուն, դազաղ, գերեզման, պատանքած մեռել - ո՞րը կուզես:

Գնա ու այսուհետև նախազգացմունքի, հոգու վկայություն, պարզատեսություն մի՛ հավատար:

...Թաղապետի ձեռքումը մի կնքած ծրար կար, հասցեն իմ վրա ուղղած: Հապճեպով, բայց դողդոջուն մատերով կոտրեցի կնիքը ու մոլորված աչքերով կարդացի նամակը, որի բովանդակությունը այս էր.

«Ներե՛ ինձ, սիրական Միքայել, որ իմ բարեկամությունը, բացի վիշտ ու թախիծեն, ուրիշ ոչինչ չի տվավ քեզ այս հինգ օրերը: Բայց իմացիր թե՛ որքան ես քեզ պիտի սիրեի, որ ուրիշին չի պատկանելու համար, քու անունդ հիշելով՝ մեռնում եմ: Հայրս ու մայրս, երբ դեռևս իմ երեխայության ժամանակ, խոսք էին տվել ինձ ամուսնացնել իրանց հինութ բարեկամի միակ որդու հետ, որին ես փեսա էի ճանաչում՝ քեզ չի պատահած մինչև անգամ կարծում էի, թե սիրում եմ նորան՝ տասը տարիից ավելի: Երեկ հենց որ դու գնացիր, իմ փեսան էլ ներս մտավ, ու հիշեց մեր ծնողաց ուխտը և իմ երդումները: Բոլոր ժամանակ որ նա ինձ մոտ էր, ես լուռ էի, ոչ մի խոսք չարտասանեցի: Մերժել նորան՝ ուխտագանգություն էր. հոժարել նրա առաջարկությանը՝ զորութենես վեր էր. դեպի քեզ ունեցած սերս ամեն սահմաններն անցել էր... Մնաս բարև, իմ սիրական, իմ աննման Միքայել, մի՛ անիծիլ ինձ. իսկ եթե կարող ես՝ երբեմն հիշե անբախտ Մարիին: Այժմ հասկանո՞ւմ ես, անփորձ երեխա դու, ինչո՞ւ թախանձագին խնդրում էի քեզ գողանալ, փախցնել, բռնի կինդ շինել ինձ... դու համառություն մերժում էիր իմ խնդիրս, դու չհոժարեցար, առանց մի վայրկյան կորցնելու, ինձ քու կինը դարձնել (ժամանակը շատ կարճ էր), ինձ կինդ անել քու ձեռքն էր, բայց քու հարսդ լինել ես չէի կարող - ես նշանած էի»:

* * *

Որի՞նք ի՞նչ բան, թե որքա՞ն վշտացել եմ, որքա՞ն լացել եմ, քանի՞ տարի խորին սուգ պահել եմ ես Մարիի համար: Այդ ամենը, ինչպես նվիրական գաղտնիք, թող մնան իմ մեջ:

Մյուս օրը իմ ձեռքով հողը դրի թշվառական աղջկա մարմինը ու իմ առաջին սերը: Սգավոր (գուցե և հետաքրքիր) հանդիսականներեն թաքուն՝ դազադի մեջ սպորդեցուցի լուծաշատան պահ տված բոլոր փողս:

Մարիի նման շնաշխարհիկ գանձը կորցնելես հետ՝ ժանգոտ ոսկին ի՞նչ արժեք պիտի ունենար իմ աչքումը:

ՓԱՌԱՍԵՐԸ

(հատված)

Վեպում հանդես է գալիս հակահերոսը: Հեղինակի նպատակն է եղել ցույց տալ, թե ինչպիսին չպիտի լինի հայը: Այթմազովը ամենուր դրսևորում է իր ազգուրաց էությունը, հարստություն ձեռք գցելու անհագուրդ ծարավը: Այս հերոսն ունի նաև դրական որակներ: Աշխատասեր է, ամեն ինչի հասել է սեփական ուժերով, հույսը չի դրել հարուստ հոր օգնության վրա: Խույս է տվել վայելքներից ու գայթակղություններից, որոնք կարող էին խանգարել նրա վերելքին: Այսուհանդերձ այս հերոսի ինքնավստահությունը երբեմն վերածվում է անթաքույց արհամարհանքի: Հայրը նրա մեջ սերմանել է այն գաղափարը, որ ազգանվան «յան» մասնիկը կարող է բազում խոչընդոտներ հարուցել: Այս պահից է սկսվում նրա անկումը: Ազգուրացությունը մարդուն բարոյագրկող արատ է: Թափանցում է իշխան Կարելիկինի ընտանիքը՝ դառնալով նրա 16-ամյա դստեր և 9-ամյա որդու դաստիարակը: Իշխանուհին, կռահելով Այթմազովի հեռահար միտումները, կանխում է անհավասար ամուսնությունը: Այթմազովն ամուսնանում է գերմանացու հոգեզավակ Մարիխենի հետ: Գերմանացին ամուսնանում է երիտասարդ աղջկա հետ, որ նրան ժառանգ է պարգևում: Այթմազովին հակադրված է Սուսաննան, որ երաժշտության դասատու է: Նա ազգային արժանապատվության կրողն է, ամուսնանում է գերմանացի գնդապետի հետ, նրանք վճռում են իրենց երեխաներին «հայ կնքել և հայ դաստիարակել»:

...Վրա անցավ երկու տարի: Այթմազովը թեև համալսարանական ուսման ընթացքը ավարտեց և մաթեմատիկայի առաջին կանդիդատը եղավ, բայց նա իր նպատակին հասած չհամարեց իրան, նորա գլխավոր նպատակն էր, մայրաքաղաք գալով, ո՛չ գիտություն, այլև փող և մեծ փող ձեռք բերել, բայց այն անիծած փողը, այդ ժանգոտ մետաղը չընկավ նորա ձեռքը: Այթմազովի սիրտը «խոր մնաց», նորա ուխտը չկատարվեցավ. ամոթ չէ՞ր նորան վերադառնալ Երևան կամ Թիֆլիզ՝ առանց արիստոկրատ կնկա, առանց միլիոնավոր օժիտի, ի՞նչ պիտի ասեին մարդիկ: Այթմազովը համառություն մնաց Պետերբուրգ և սպասում էր յուր բախտի անիվի շուռ գալուն:

Մի անգամ բարեկամներեն մեկից լսեց, որ գերմանացի ծեր մի ամուրի կա, որ շատ ուզում էր յուր եղբոր՝ տարիքը անցած աղջկան մարդու տալու, որին ասում էին ամենքը միաբերան, թեև այժմ մեծ օժիտ չի տալ, բայց պա-

ուսման արդյունքում նորա միակ ազգականը գալով, ծերանու մեռնելեն հետ հարկավ պիտի ժառանգե նորա անբավ հարստությանը, որն ասում էին, ութը միլիոնեն ավելի է և ապահով կեցած է տերության բանքում:

Ալթմազովը խնդրեց բարեկամին, որ իրան ծանոթացնե թե՛ հարսնացու աղջկա և թե՛ նորա ծերունի հորեղբոր հետ: Շատ ժամանակ վրա չանցած, նա երկուսի հետ ևս ծանոթացավ, և ինչ որ լսել էր նոցա մասին, իրավ որ այդպես էր. աղջիկը երեսուն տարեկանեն ավելի չոր-չոր, բարձրահասակ, բավականին ցանցառ, դեղին ու նոսր մազերով, երկայն երեսով գերմանուհի էր, իսկ ծերունի հորեղբայրը մոտ յոթանասուն տարեկան հիվանդոտ մարդ էր, որը, ինչպես ասում են, «թե՛ն բռնեիր՝ հոգին պիտի փչեր»:

Ալթմազովը յուր կրակոտ աչքերով և գեղեցիկ երեսովը շուտ կարողացավ տաքացնել այն սիրտը, որ արագ-արագ սկսել էր հանգչել սիրո համար: Ողորմելի Մարիխենը չգիտեր ո՞ր աստվածներուն փառք տար այսպիսի անակնկալ բախտի համար, երեսուն տարեկան հասակումն քսանհինգ տարեկան բոցոտ ասիացու սե՞ր – այդ խոմ հեքիաթի մեջ գրվելու բան է: Ինքն իրան հանգստացնելու համար՝ Մարիխենը ձևանում է, իբր թե կասկածում է Ալթմազովի սիրո անկեղծության մասին: Ալթմազովը երդումով հավատացնում է, որ բացի անխարդախ սերեն, ուրիշ ոչինչ չի փնտրում նորա մեջ:

– Կարելի է դուք կարծում եք, որ հարուստ ծերունին իմ հայրս է և կամ ես նորա հոգևոր զավակն եմ. ո՛չ, ես մի խեղճ որբ եմ և մի կտոր հացի համար կենում եմ նորա տանը:

– Ի՞նչ փույթ, ես ոչինչ ուրիշ բան չեմ ուզում, բացի ձեր սրտեն և ձեռքեն, – հանգստացնում է նորան Ալթմազովը:

– Պարոն Ալթմազով, կարելի է դուք կարծում եք, որ ինչպես իմ համազգի գերմանացի կնանիքը կամ աղջիկները, ես երևելի ուսումն ունիմ կամ հմուտ եմ տնտեսության մեջ, այդտեղ ևս կսխալիք. ծնողներես վաղ զրկվելով, ես ո՛չ ուսումն ստացա և ո՛չ տնտեսություն կարողացա սովորելու, իսկ հորեղբայրս շատ ժլատ էր, որ նա իմ կրթության համար տար տարեկան մի քանի հարյուր ոտբլի: Այժմ ես կարող եմ միայն, – նայեցե՛ք, առաջվանե եմ ասում, – ապահովյալ մարդու կնիկ լինել, ավելի ոչինչ:

Ալթմազովը ծոցեն հանեց համալսարանե ստացած վկայաթուղթը և ասաց.

– Ահա այս թուղթը կուտա մեզ շատ փող և կատարյալ ապահովություն, իսկ ձեզ, քնքուշ օրիորդ, կմնա այդ փողը ձեր ուզածի պես մսխել և իմ տաք սրտի մեջ մինչև այժմ փնտրած բախտը գտնել:

Արդարակորով գերմանուհին, տեսնելով որ յուր ամեն պակասությունները հայտնելեն հետ, չկարողացավ հեռացնել իրանից այս սիրահար երիտասարդին, և մյուս կողմանե միտք անելով թե՛ ի՞նչ շահ է այսքան ժամանակվա կամավոր կուսությունը, խոսք տվեց Ալթմազովին, ո՛չ առանց ցիրլիխ-մանիրլիխ (ziereich-manirlich) (սեթևեթող) շարժումների՝ նորա հրաբորբոք փափագին հասցնելու, և նույն երեկոյին, թեյի ժամանակ պատմեց յուր հորեղբորը այս անակնկալ բախտը: Հորեղբայրը երկու ձեռքը mit Andacht (բարեպաշտությամբ) բարձրացնում է երկինք ու ասում. «Փա՛ռք քեզ, աստված (Cott sei Dank), թեև մի փոքր ուշ, բայց վերջը-վերջը լսեցիր դու իմ աղոթքը, ես խոստացել էի ողորմած հոգի եղբորս, քու հորդ, որ մինչև քեզ մի արժանավոր մարդու կին չի տեսնեմ, ոչ կպասկվիմ և ոչ կմեռնիմ: Ես ի՛նչ անեի, որ-

տեղե՞ն գտնեի քեզ համար արժանավոր փեսա, դու գիտես մեր ժամանակվա երիտասարդները մի-մի արծաթասեր Հուդա Խսկարովտացիներ են, որ ամեն բան, մինչև անգամ իրանց սուրբ զգացմունքը պատրաստ են փողի գնով ծախելու. նոցա ո՛չ կենաց անբաժան ընկեր, այլ ոսկիով լցված սնդուկ է պետք, այս է պատճառը, որ քու պսակը ein Bisschen (մի փոքր) ուշացավ, իմ սիրեկան Մարիխեն: Դեհ, ուրեմն էգուց ճաշի հրավիրե հերցնես լիբխենիդ (սրտի սիրածիդ), որ ես էլ մի փոքր հետը խոսիմ, տեղեկանամ և միամտանամ, որ ապա թե կարողանամ նորան ավանդելու իմ շեցխենին (զանձին)»:

Մյուս օր, իրավ որ, Ալթմազովին հրավիրեցին գերմանացի Կրեստսի մոտ ճաշի: Wildbraten-ի մեջ, տասներկու կոպեկանոց գարեջուրի առջև սկսվեցավ երեսուն տարեկան գերմանուհու հարսնախոսությունը քսանհինգ տարեկան չքնաղ հայ երիտասարդի հետ: Ծերունի Շմիդտը յուր ականջով լսեց Ալթմազովի անշահասեր առաջարկությունը և անշիջանելի սերը դեպի Մարիխենը, որի վրա, իբր թե, վեց տարի է Վեր սաստիկ սիրահարված է: Զգիտեմ հավատաց ծերունին, թե՞ հավատացող ձևացավ, միայն թե հոգարեցավ նոցա ամուսնությունը: Ճաշեն հետ երկուսին էլ յուր առանձնասենյակը հրավիրեց, ինքը վրան հինավուրց բարեպաշտ նահապետների դերը առավ և սկսավ պես-պես խրատներ տալ, որը քաղել էր գող-բազարի մեջ գնած արժանագին գերմանական գրքերեն. հաղորդեց նոցա՝ իրար սիրել, աչքերը օտար մարդոց վրա չի տնկել և շատ այսպիսի հոգեշահ խրատներ տվեց նոցա, որոց համար, ինչպես ամենքը գիտեն, ժլատ մարդիկ խիստ առատաձեռն են: Ես, հեղինակս այս վեպին, իմ կողմանե կարող եմ հավատացնել, որ Մարիխենը այդ ամեն խրատները ճշտությամբ կկատարե:

Այսպես, ամեն կողմեն միամտված, ծերունին Աբրահամի, Իսահակի, Հակովբի և Տոբիտի օրհնությունները թափում է (գերմանացին շատ սիրում է աստվածաշունչ կարդալ, այդ գիտեք ամենքդ) այս սիրահարներու գլխուն:

Մի շաբաթից, տե՛ր Գրիգորը, աստված լուսավորե հոգին, Սմոլենսկի եկեղեցումը լռելյայն կատարում է սոցա պսակի ծեսը, և նույն օրը Պետրոս-Պողոսի եկեղեցում գերմանական արարողությամբ կատարվում է նույն բանը երկրորդ անգամ: Մյուս օր ծերունի Շմիդտը 3500 ռուբլի Մարիխենի անունով գնում է պետական բանկը, իսկ շաբաթ շանցած ինքն էլ պսակվում է մի աղքատ, բայց շատ սիրուն և քսաներկու տարեկան գերմանացի աղջկա վրա. և բանը սորանով կպրծներ, եթե մի տարուց... նորահարսը մի զավակ չընծայեր ծերունուն:

1870 թվականին ես Վարշավ էի գնացել իմ մասնավոր գործերի համար, և այնտեղ ոչ մի ծանոթ չունենալով, հյուրանոց էի իջել, նույն հյուրանոցումը, ծառաներեն իմացա, իջել է նաև մի հայ քահանա: Որքան որ հայերը իրանց կեցած քաղաքումը աշխատում են իրարմե հեռու լինել, այնքան էլ օտար տեղը նոցա իրար մոտեցնում է: Ես շուտ ծանոթացա այդ քահանայի հետ և իմացա, որ նա հատկապես Մոսկովեն է եկել՝ մի գերմանացի գեներալի որդին հայ կնքելու: Հետաքրքրությունս շարժվեցավ և քահանան ինձ պատմեց հետագան.

Մի պարահանդեսի մեջ գերմանացի գնդապետ, ազգանունը Շթուբե, սաստիկ սիրահարվում է մի սիրուն որբ հայ աղջկա վրա, անունը Շուշան, Արդ... յան իշխանական տոհմեն, որ գրեթե ոչինչ ծանոթություն չունենալով յուր հանգուցյալ ծնողաց մասին, որովհետև շատ փոքր հասակի մեջ որբացել է, վարժուհու պաշտոն է կատարում եղել: Երբ որ գնդապետը հնարք գտնում է նորա հետ բարեկամանալու և նորա մորացուհի տանը, ինչպես փեսացու, հրավիրվելու, վերջինեն, այսինքն մորացուհեն իմացել է, որ այդ կարծեցած խեղճ որբը բավականին նշանավոր ժառանգություն ունի իր մեռած ծնողներեն՝ կալվածքներով և ոսկեղեն-ակնեղեններով: Բարի պառավը հայտնել է գնդապետին, որ Շուշանը ո՛չ միայն իր հանգուցյալ ծնողաց, այլև յուր ժառանգորդն է, և ցույց է տվել նորան յուր հոգեզավակի անունով հարյուր հազար ռուբլու բանկային տոմսակ: Պսակի ծեսը չկատարած, Շուշանը յուր փեսայի հետ օրինավոր պայմանաթուղթ է շինել, որով իրմե ծնած զավակները, թե՛ տղա, թե՛ աղջիկ անպատճառ հայ պիտի կնքվին և հայ պիտի դաստիարակվին: Գնդապետը հոժարել է ստորագրվել այս պայմանին և ապա կատարվել է նոցա պսակի ծեսը: Շուշանի ամուսինը այժմ գեներալ է և Վարշավայի մեջ ծանրակշիռ տերություն ունի:

* * *

Իսկ բախտախնդիր Ալթմազովը ի՞նչ եղավ:

Նույն օրը, որ տիկին Շմիդտի հղության ավետիսը հասնում է նորա ականջին, նա ինքը իրան խոսք տվել է, հենց որ երեխան ողջ և առողջ աշխարհ գա՝ նույն վայրկյանին ատրճանակը իր ճակատին տրաքացնել: Կատարե՞ց արդյոք նա յուր խոստմունքը, թե ոչ՝ չգիտեմ, վաղուց Պետերբուրգեն լուր չունիմ:

ՏԻԿԻՆ ԵՎ ՆԱԺԻՇՏ

(հատված)

Նախորդ վեպի ազգային բարոյականության խնդիրն այստեղ միահյուսվում է անհատի սոցիալ-բարոյական էության քննությանը:

Վարդան Հուսիկյանը տաք ջուր (Պյատիգորսկ) է եկել սիրած աղջկան՝ Սոֆիային հանդիպելու նպատակով: Վերջինս միլիոնատիրոջ ժառանգ է: Հայրը Հուսիկյանին հասկացրել է, որ աղքատին աղջիկ չի տա: Վարդանն ի վերջո ճանաչում է Սոֆիային, որին շլացրել էր Դոզդովի կարծեցյալ հարստությունը: Սոֆիան, որ տարված էր Դոզդովով, փախչում է Ֆրանսիա, որտեղ էլ նրան լքում է խաբեբան:

Վարդանը, որ սկզբում անտեսում էր նաժիշտ Կատյայի սերը, Մոսկվայում հանդիպում է նրան և երջանիկ ընտանիք կազմում: Այստեղ է գալիս ցնցոտիների մեջ կորած Սոֆիան՝ իր խնդրանքով դառնալով նրանց նաժիշտը: Սոֆիան մեծագույն մեղքը համարում է մեղանչումն ազգության առաջ, ուստի որոշում է մեկնել Վան և միանալ իր դժբախտ ազգակիցներին:

Ռոմանտիզմին բնորոշ հեղինակային սուբյեկտիվիզմը կրում են գրողի երեք վեպերի դրական հերոսները:

...Պսակիցս քանի մի շաբաթ անցած ես զանազան հայաբնակ քաղաքներ խնդիրներ ուղարկեցի, որ ինձ քաղաքական բժշկի պաշտոն տան. բայց ոչ մեկ տեղե հրավեր չի ստացա: Շատ սպասելից ետ՝ ուրիշ քաղաքներ ուղարկեցի խնդիրներ և ամեն կողմից ստացա հրավերներ: Ես ընտրեցի Վ. քաղաքը: Կատյան յուր գործարանը ծախեց երեսուն հազարի (վերջին տարին նա տասը հազար զուտ տարեկան արդյունք ուներ), ինքն էլ մոտ քսան հազար աշխատած ուներ դրամարկղի մեջ. ամենը միասին պետական դրամանոցը դրեց՝ նեղ օրվա համար, և տեղափոխվեցանք Վ. և ահա վեց տարի է, որ այստեղ կենում ենք հանդարտ, առողջ և հաջողակ:

Աստված մեզ երեք զավակ պարգևեց, երկու որդի ու մի դուստր, նոցա անուններն են՝ Վահան, Աշոտ և Բրաբիրոն:

Ահա՛ իմ և Կատյայի պատմության շարունակությունը և վերջը:

Իսկ եթե կամենում եք իմանալ ինչ եղավ Սոֆիան, ահա՛ լսեցեք: Երբ որ Դոռոգոփը նորան փախցրեց, նախ գնացին նոքա Ստավրապոլ, ուր հյարանոցումն երեք օր մնացին, հետո, ճարելով մի շինծու անցագիր, գնացին Փարիզ: Փարիզ հասնելով, Դոռոգոփը հայտնել է Սոֆիային, որ նորա հետ պսակվելու ամենևին դիտավորություն չունի, այլ «միասին կենանք,՝ ասել է,՝ այնպես, ինչպես որ այժմվա նիհիլիստներն են կենում, այսինքն՝ որքան որ մեր փոխադարձ սերը կտևի, մեկ մեկից ձանձրանալից ետ՝ էլ միասին ապրելը անհնար է. ես կերթամ իմ ճամփով, դու էլ կերթաս քու ճամփով»: Բայց այդքան ևս կարողացած չէ յուր խոստմունքը կատարելու, հենց առաջին շաբաթից սկսել է կամաց-կամաց խաբելով ձեռքից փողերը առնելու ու անառակ երիտասարդների ու լիտի կոկետների հետ Փարիզի պանդոկներումը և զբոսարաններումը զվարճանալու: Երբ որ Սոֆիայի քսան հազար մանեթը մսխել պրծել է՝ այնուհետև սկսել է Սոֆիայի ակնեղենները գողանալ և ծախել, այս ևս երկար տևած չէ: Մեկ պատվական օր Սոֆիային հանձնել է յուր անառակ բարեկամներից մեկին, և ինքը փախել է, ոչ ոք չի իմացել, ո՛ւր: Այս կերպով Սոֆիան կարճ միջոցումը ակամա սիրուհի է դարձել մի անպիտան ֆրանսիացի երիտասարդի, որ ժամանակ առ ժամանակ, երբ փողի պակասությունը շատ նեղում է եղել նորան, Սոֆիայի սերը ու գիրկը ծախում է եղել այս կամ այն վավաշոտ ծերուկին և ստացած փողովն երկուսը միասին ապրում են եղել քանի մի ժամանակ: Այսպիսի կյանքե ձանձրացած, մի օր Սոֆիան փախել է այդ ֆրանսիացիի մոտից և մտել է այնպիսի տուն, ուստի կինարմատը երբեք կենդանի չի դուրս գալիս, նա մեռնում է՝ թե՛ ֆիզիկապես և թե՛ բարոյապես:

Այս չար լուրը հասնում է Ասատուր աղայի ականջին, առաջին նվազ նա ամենևին չի ուզում հավատալ, բայց սաստիկ վրդովվում է: Բարեկամների խորհրդով մի նամակ է գրում Փարիզում բնակվող ռուսաց հյուպատոսին և, մանրամասնաբար հայտնում է նորան յուր լսած անախորժ լուրերը և հարցնում է նորան՝ ճշմարի՞տ են արդյոք այդ ամենը: Հյուպատոսը ստանալով նորա նամակը, յուր գործակալներից միինն ուղարկում է տեղեկանալու, արդյոք ճշմարի՞տ է այս չարաբաստիկ եղելությունը: Գործակալը աչքով տեսել է, որ մարդոց պատմածի մեջ ոչինչ ստույթյան չիկա: Այդպես էլ ծանուցել է հյուպատոսը Ասատուր աղային: Այս բոթը ստանալով, նույն

գիշեր կաթվածը երկու անգամ զարկել է նորան, և մյուս առավոտ նա արդեն անկողնեն դուրս չի կարողացել դնել ոտները: Բժիշկների խորհուրդը պարզապես հայտնել է, որ նորա կյանքը վտանգի մեջ է:

Ասատուր աղան յուր բոլոր ահագին հարստությունը կտակել է, որ ետ մահվանը ընծայվի պետական գանձարանին և կտակի մեջ այսպես գրել հրամայել է. «Տուք զկայսերն կայսեր», և ինքը շուտով մեռել է: Մեռնելից առաջ փոխել է հավատը, թե ոչ, այդ ոչ ոք չգիտե, միայն այս գիտեն, որ նորա մարմինը հայ քահանաներով չի թաղվում:

Այսպես եղավ Ասատուր աղայի վախճանը:

Մի երեկո, նոր էի վերադարձել հիվանդանոցից և Կատյայի ու երեխեքիս հետ նստել էինք թեյի սեղանի առջև, հանկարծ նախասենյակումը մի շփոթ բարձրացավ, մեկ մարդ ներս է ուզում մտնել, բայց ծառաս թույլ չի տալիս, մարդը տալիս է իմ և Կատյայի անունները, բայց դարձյալ չի թողնում նորան ներս գալու, ասելով. Куда такая дрянь лезет к господам? Ведь срам, ей богу!

Շտապով դուրս գնացի տեսնեմ՝ թե ինչ է: Հանկարծ ծառայիս ձեռքից փախ ընկած ներս թռավ մի պատառոտած հալավով, ցիրցան եղած մազերով, կարմիր խոցերով ծածկված հրեսով մի այլակերպ կին. լուպեի մեջ սենյակը օդիի գարշելի հոտով լցվեցավ ներս մտնող կինը սաստիկ հարբած էր:

– Պարոն՝ Վարդան, Կատյա,– այսքան միայն կարողացավ ասել նա, և հետո սկսավ մեկ լալու և մեկ ծիծաղելու:

Ես և Կատյան ապշած նայում էինք և չէինք կարողանում իմանալու, թե ո՞վ պիտի լիներ այս թշվառականը, վասնզի չէինք հիշում, որ երբեկից, ուր և իցե այսպիսի կնոջ հետ ծանոթություն ունեցած լինեինք:

– Պարոն՝ Վարդան, Կատյա, ինձ չճանաչեցի՞ր... ես Սոֆիան եմ...

Բավական է. չեմ ուզում նկարագրել այս գարշելի և ցավալի պատկերը:

Սոֆիան սաստիկ հիվանդ էր: Իսկույն տարի հիվանդանոց և պատվիրեցի օգնականիս, որ ամեն կերպ հանգստացնե ողորմելի աղջկանը: Ամբողջ վեց ամիս թափեցի վրան իմ բոլոր բժշկական հմտությունը, և հազիվհազ կարողացա ապաքինելու նորա խորունկ և հնացած զազրելի խոցերը: Բոլոր այդ ժամանակ Կատյան հայթայթում էր նորան ամեն պիտույք, չայ, շաքար, սուրճ, կաթ, կարագ, մեր խոհանոցում պատրաստած կերակրից. մեկ խոսքով՝ ինչ որ պետք էր, առատ-առատ ուղարկում էր նորան: Երբ որ բոլորովին առողջացավ, ես հարցուցի Սոֆիային, թե ի՞նչ միտք ունի ձեռնարկելու. «կամենաս՝ մնա՞ իմ տանս,– ասացի,– կամենաս՝ գնա Հաշտարիսան՝ ես քեզ ամեն կերպով պատրաստ եմ օգնելու: Գուցե մի օր մի լավ մարդ գտնես՝ պսակվիր, քու օփուրդ ես կպատրաստեմ...»:

– Հա՛, հա՛, հա՛,– ծիծաղեցավ Սոֆիան,– բախտի դռներն այսուհետև իմ առջև հավիտյան փակված են: Ես ձեզանից միայն շնորհք եմ խնդրում, որ է՝ թույլ տաք ինձ, որ ես ձեր տան մեջ նաժիշտ լինիմ: Այս է իմ մեկ հատիկ փափագը, ձեզ երկուսիդ ծառայություն անելե զատ ուրիշ բախտ չի՛կա ինձ համար:

Շատ զոռ արի, որ հրաժարվի այդ ցնորական դիտավորությունեն, բայց համոզել չկարողացա, ու գիշանելով նորա աղաչանքին ու արտասուքին, վերջապես հոժարեցանք նորան մեր տան մեջ դայակի պաշտոն տալու:

Ամբողջ տարի ջերմեռանդությամբ կատարեց Սոֆիան յուր վրա առած ստոր պարտավորությունը, ոչ մեկ աշխատություն նրա համար ծանր, տաղտկալի կամ նվաստացուցիչ չէր երևում, ոչ մի անգամ նա թույլ տված չէ՛, որ կամ ես, կամ Կատյան, կամ երեխաներս իրանից անգոհանակ մնայինք, ինչ որ ինքը կարողանում էր անելու, երբեք թույլ չէր տալիս, որ ծառաները անեին, տանս մեջ ոչ մեկ անկարգություն չի նկատեցի ամբողջ մի տարի, ամեն բան յուր տեղումն էր. ամենայն ինչ սենյակի մեջ մաքուր էր. երեխերքս միշտ մաքուր հագնված էին: Բոլոր օրը ոտքի վրա էր Սոֆիան. մեկ կահկարասիքի փոշին էր սրբում, մեկ սենյակներն էր ավելում կամ հավաք-տեղակ անում, մեկ երեխեքի պատառոտած հալավներն էր կարկատում, մեկ նոցա ցխոտած կոշիկներն ու մաշիկներն էր սրբում, մեկ լվացք էր անում, մեկ ծծի երեխիս էր օրորում, միով բանիվ՝ միշտ գտնում էր տան մեջ գործելու մի գործ, նա չգիտեր՝ թե ինչ է նշանակում մի ըոպե նստել ու հանգստանալ: Որքան էլ կանուխ զարթեր՝ Սոֆիան միշտ արթնացած էր ու տան աշխատանքով էր արդեն զբաղված, որքան էլ գիշերը ուշ վերադառնայի տուն՝ նա դարձյալ արթուն էր և դարձյալ մի աշխատանք կունենար: Եթե աշխատելու բան չլիներ՝ նա սկսում էր երեխեքիս համար գուլպաներ գործելու: Քանի՛-քանի անգամ Կատյան և ես ասել ենք. «Բավական է Սոֆիա ջան, այդ որքան աշխատես, ինքդ քեզ խնայե, մի փոքր էլ նիստ, դադար տուր ոտքերիդ ու ձեռքերիդ»:

– Ա՛խ, պարոն կամ տիկին,– ասում էր նա,– այս ի՞նչ աշխատանք է որ իմ արածը, եթե դուք տեսներք օտար աշխարհի կնանիք ինչպես աշխատել գիտեն, այն ժամանակ դուք ինձ մեկ ըոպե ձեր տանը մեջը չէիք պահիլ: Ու նորանոր եռանդով շարունակում էր յուր ընդմիջած գործը:

Սոֆիայի գալովը ասես թե՛ մի բարերար գեղեցիկ ճառագայթ փայլեցավ իմ տան մեջ,– քանի՛-քանի անգամ այս խոսքերը ինձ ասել է Կատյան: Երեխայքս խո մոր պես սիրում ու պատվում էին նորան. նորա գրկից ցած չէին իջնում. «Սիրուն Սոֆիա, բարի Սոֆիա, ոսկի Սոֆիա»,– այս էր նորա անունը երեխեքիս բերանումը:

Ոչ մի անգամ չհիշեց Սոֆիան ոչ յուր և ոչ մեր անցյալը. չհիշեց յուր ծնողաց անունները, չհիշեց յուր բախտավոր և չարաբաստիկ օրերը, ասես թե Սոֆիան անցյալ չուներ և նորա կյանքի սկիզբը այն օրն էր, երբ առաջին անգամ իբրև նաժիշտ մտավ նա մեր տուն: Կուզեք հավատացե՛ք, կուզեք՝ չէ, բայց ես այս նոր Մագդաղինացի Մարիամին շատ անարատ կույսերի հետ չէի փոխել, եթե ամուրի երիտասարդ լինեի:

Թեև ես ստանում եմ հայոց լրագիրներ՝ «Մեղու Հայաստանի», «Մշակ», «Արձագանք» և այլն, բայց ամենեկին ժամանակ չունիմ նոցա կարդալու, բայց Կատյաս ոչ մի թվահամար չի թողնում չի կարդացած: Նորա լրագիրը կարդալու ժամանակն է տասներմեկից մինչև տասներկուսը, իսկ և իսկ այն ժամանակ, երբ ես անպատճառ հիվանդանոցումն պիտի գտնվիմ: Կատյայի ասելովն, Սոֆիայի աշխարհքիս երեսին մի հատիկ սիրած բանը եղել է լսել Հայաստանից ստացված լուրերը: Վերջին ժամանակները, երբ տաճիկների կասկածը շատացավ և քրդերի ավազակությունն ու մարդասպանությունը սաստկացավ, Սոֆիան արդեն տենդահոլով անհամբերությամբ սպասում է եղել լրագիրների գալուն:

Մի օր, երբ Կատյան ու ես նստած էինք, ներս մտավ Սոֆիան ու ասաց մեզ. «Երեք օրից ես պետք է երթամ այստեղից, դուք ձեզ համար մեկ նա-
ժիշտ պատրաստեցեք»:

– Ի՞նչ եղավ քեզ, Սոֆիա ջան,– ասաց Կատյան երեսը սպրդնած,– ինչո՞ւ մեզանից անբավական ես, ո՞վ ցավեցուց քու սիրտը:

– Ամեն բանով բավական եմ ձեզանից, տիկին, իմ սիրտը ոչ ոք ցավեց-
րած չէ. բայց ես պետք է երթամ:

– Ո՞ւր պիտի երթաս. ինչի՞ պիտի երթաս, Սոֆիա ջան, մնա մեր մոտ,
բավական է տանջվածդ,– ասաց Կատյան:

– Պետք է երթամ,– ասաց Սոֆիան, թեև վրայից երևում էր, որ հազիվ կա-
րողանում է բռնել սրտի փղծուկը և աչքերի արտասուքը:

– Կասե՞ս մեզ վերջապես, ո՞ւր պիտի երթաս, ինչո՞ւ պիտի երթաս,–
ասացի ես:

– Վան պիտի երթամ,– ասաց Սոֆիան,– այնտեղ մեր հայ եղբայրները և
քույրերը տանջվում են աղքատության և անողորմ թշնամիների մեջ, իսկ ես
այստեղ փափուկ և հանգիստ կյանք եմ անցնում: Կերթամ նոցա հետ կապ-
րիմ, նոցա հետ կտանջվիմ, կարելի է նոցա հետ էլ կմեռնիմ: Այս քաղաքը
շատ լավ քաղաք է, բայց հայի չէ՛, ես կերթեմ, հայերի մեջ կկենամ, հայերի
մեջ էլ կուզեմ թաղվելու:

Երբ որ այս խոսքերը վերջացուց, էլ չկարողացավ արտասուքը բռնելու
ու կողկողազին ձայնով լացեց: Ես, Կատյան և երեխերքս նմանապես լացինք:

Ինչպես որ ասաց, այնպես էլ արավ Սոֆիան: Երեք օրից հեռացավ մե-
զանից և հետը առավ միայն յուր ռոճիկը ու բացեիբաց հրաժարվեցավ, երբ
որ ես և Կատյան առաջարկեցինք նորան բարեկամական ընծա առնելու մե-
զանից հազար մանեթ:

Մեկ ամսից Արզրումից մի համառոտ նամակ ստացանք, ուր հայտնում
էր նա, որ հետևյալ օրը ճանապարհ պետք է ընկնի դեպի Վան: Եվ ահա՛ ութն
ամսից ավելի է, որ Սոֆիայից ոչինչ լուր չունենք, կենդանի՞ է, թե մեռած՝
չգիտենք: Քանի՜ քանի անգամ մեր հյուպատոսին նամակ գրեցի և մանրա-
մասն նշանակելով Սոֆիայի բոլոր հանգամանքն, խնդրեցի, որ ինձ տեղե-
կություն տա նորա մասին: Նամակներին պատասխանը շուտ եկավ, բայց
Սոֆիայի մասին հյուպատոսը ոչինչ բան չգրեց, վասնզի ինքն էլ ոչինչ տե-
ղեկություն ստանալ կարողացած չէ: Սպանե՞լ են արգյոք քրդերը, կամ չե-
րեզները, կալանավորե՞լ են նորան՝ ոչինչ չիմացանք:

Առ ժամա այս է Սոֆիայի վախճանը:

Իսկ Դոդոգրովի մասին ձեզ այս կասեմ: Տարի ու կես սորանից առաջ
պաշտոնական գործերով Պետերբուրգ էի գնացել: Մի անգամ Յելիբեկի
խանութումը Կատյայիս և երեխերքիս համար ոտնամաններ էի ընտրում.
հանկարծ ներս մտավ ցնցոտի նշանազգեստով, մի ոտին պատառոտած կո-
շիկ և մյուս ոտին՝ գութափեռչե կրկնակոշիկ հագած, արբշուրթներից քիթը
կարմրած ու կապուտկած, գլխու մազերը թափած, ինքն էլ սաստիկ հարբած
մի սպա և մոտեցավ ինձ, մասամբ ռուսերեն և մասամբ ֆրանսերեն ասաց.
«Պարո՛ն, ձեր առջև կանգնած է ռուսաց քաջ զորքի ազնիվ սպան, ես ձեր
երեսից տեսնում եմ, որ դուք բարի և ազնիվ մարդ եք. եթե մի քանի ռուբլի

կարող են բախտավորեցնել ոուսաց քաջ զորքի, ազնիվ սպային, խնդրեմ, մի՛ խնայեք, վասնզի տանս մեջ մայրս մեռած է, սեղանի վրա դրած է, թաղելու փող չունիմ. կինս հիվանդ պառկած է, ճարի փող չունիմ, յոթը երեխայքս սովից մեռնում են, հացի փող չունիմ»։ Խանութի տեր պարոն Յելիբեկը՝ լսելով այս ճառը, ասաց. «Պարոն սպա՝ այս քանի տարի է, որ դու միևնույն երգն ես երգում, եթե ասածդ ճշմարիտ լիներ՝ մայրդ վաղուց հող դարձած պիտի լիներ, կինդ և յոթը զավակներդ էլ մեռած։ Առ այս հինգ կոպեկն ու գնա. օղիի համար քեզ այսքանից ավել հարկավոր չէ»։

Ուշադրությամբ նայեցի սպայի երեսը և իսկույն ճանաչեցի իմ ախոյան Վլադիմիր Դոռզդովին։ Բացի քսակա, մեջից երեք մանեթանոց հանեցի ու տվի իրան։ Տեսնելով այսպիսի անակնկալ բախտ, Դոռզդովը բռնեց ձեռքս և ուզում էր պագնել, բայց ես զոռով ետ քաշեցի։ Այս վերջին անգամն էր, որ նորան տեսա։ Սոցա նմանների վախճանը հայտնի է. ձմեռվա մի ցուրտ գիշեր անշուշտ սառած կտեսնեն սորան կամ օղեստան մոտերը կամ մեկ խուլ փողոցի տան պատի տակ։

Սոֆիայի մայրը, Օսաննան, մինչև այժմ կենդանի է, և կենում է Մոսկվայի անկեղանոցների մինի մեջ։ Նորա սիրած խոսակցությունն է, ասում են, հայերին հայհոյելը, որոնք իբր թե նորան այս անբախտության հասցրել են։

ՉԱԽՈՒ

(Զրկիր Մարտիրոսի պատմածը)

«...Սրանից հիսունհինգ տարի առաջ, էս քո կեցած տան մեջ կենում էր Մկրտիչ անունով մի տիրացու և քանի որ էս տիրացուն իր ընկերակիցների մեջ ամենից գիտունն էր հիշվում – այսինքն՝ ասել եմ ուզում թե՛ քիչ-քիչ գրել-կարդալ գիտեր, մյուսները էն էլ չգիտեին – իր համար պարապմունք էր արել աշակերտներ սովորեցնելը։ Ես էլ էդ ժամանակները կլինեի գուցե տասը տարեկան։ Մեկ անգամ պապաս թեկիցս բռնեց ու տարավ տիրացու Մկրտչի մոտ աշակերտ տվեց։

Պապաս – Աստված հոգին ողորմի – չար բնութքով մարդ էր։ Ինքը որովհետև մինչև պսակվելու օրը հոր ձեռնափայտից դողացել էր, էնպես էլ ինձ էր ուզում խիստ պահել։ Պարծանք չլինի ասածս, իմ բնութքս ավելի մամայիս բնութքին էր նման՝ սուսուփուս, վիզս ճուկ։ Բայց էդ չօգնեց. երբ որ պապաս առաջին անգամ տարավ ինձ Մկրտիչ վարպետին տվավ, նախ և առաջ մեկ լավ ականջս ուրեց. հետո մեկ ապտակ էլ շխկացրեց երեսիս ու ասաց. «Նայիր, վարպետ, որդուս բերել եմ, կաշին քեզ, ոսկորը ինձ. ինչ կուզես արա՛, ուզում ես՝ խեղդի, ուզում ես, քերթի, ուզում ես մորթի, էնքան է, որ հիմար եմ տալիս, խելոք պիտի առնեմ»։

Վարպետ ասածս բանդ մեր ժամանակները, ինչ ասեմ քեզ, թե որ ասեմ գալ-գազանից էլ սասանական էր, արդյոք ղորթ ասած չե՞մ լինի։ Էդ հիմա է, որ երեխին վախեցնել որ ուզում են «Ա՛յ արջը եկավ, ա՛յ վիշապը եկավ, ա՛յ մըռմըռասը եկավ» են ասում, որ երեխան մի քիչ սրտի մեջ վախ ունենա ու իր շարունակության ձեռք վերցնի։ Մեր ժամանակները «վարպետի» անունը որ տային, լեղիներս կպատռեր, փախչող-փախչողի կլինեինք, որս դոլաբը

կմտներ, որս ծալքի մեջ կուշ կգար, ժամերով կկենար, ձայն ծպտուն չէր հանի – էդպես սասան-սասանի կգայինք:

Երբ ես ավելի փոքր երեխա էի, վարպետի անունը լսելիս, մեկ ձիգ հասակով, երեսը շոր-շոր, սուր մորուքով, շալե կապալով, մեկ ձեռքին տեր ողորմյան, մեկ ձեռքին կարմիր ճիպոտ – էդպիսի մի հրեշ էի երևակայում: Երբ որ պապաս ձեռքիցս բռնեց, տարավ վարպետի տուն և ինձ հանձնեց նրան – իր ձեռքով ականջս քաշածը ու ապտակ տվածը էն ոչինչ – մտքիս մեջ էնպես կարծեցի, որ ողջ-ողջ ինձ պատանքեցին և սև հողը դրին... Որբի պես վիզս ճուկ կանգնել եմ, իսկը այն կապած-կապկպած մատաղի գառը, որ մինչև ժամկոչի դանակ սրելը՝ սուս-փուս պառկել է նրա ոտքի տակ...

Մկրտիչ վարպետը ծալապատիկ նստած էր մեկ քառակուսի պստիկ մինդարի վրա – մեր ժամանակները հիմիկվա պես վարպետի տանը աթոռներ, նստարաններ, սեղաններ չկային – երեսունհինգ-քառասուն աշակերտներ էլ կողք-կողքի, մեջքները պատերին արած, իրենց մինդարների վրա նստած, ձեռքերին մի-մի պնակիտ կամ քերական դասերն էին սովորում. այն սասանական «ճիպոտը» վարպետի առջևն էր, էսօրվա պես միտքս է. երկայնքը հինգ շարք կլինեք, բուլթ մատիս հաստովթյանը, ծայրին ծակ ուներ, ծակի մեջն էլ թել էր անցկացրած, որ պատից կախվի: Աշակերտներից մի երկուսին ճանաչում էի, բայց շատերին առաջին անգամն էր տեսածս:

– Ձէ, ինչո՞ւ, ասաց Մկրտիչ վարպետը, – գուցե որդիդ ուշագիր է լինում, դասը լավ է սովորում, գուցե խեղճը իսկի շարովթյուն չի անում: Էն ծեծը որ կա, շարերի ու ծուլների համար է... Դու իսկի լսած չե՞ս. Տեր մեր Հիսուս Քրիստոս ասե (երեսը խաչ հանեց, պապաս էլ ետևիցը), օրհնյալ է փայտն (ճիպոտը վերցրեց և ցույց տվավ աշակերտներին) որով լինի արդարովթյուն... Դեհ, էդ էլ էդպես...

Վարպետի վարձ, տարեկան պիտի տայինք երկու ուրբի ասիգնացի, հիսուն հատ հավկիթ, մեկ փուլթ ալյուր, մեկ հավ և մեկ բադ:

...Բայց դու Աստծու ողորմովթյունը տես – մեռնեմ նրա սուրբ անունին: Վարպետս պատից առավ պնակիտը, հինգ հատ գիր ցույց տվեց՝ այբ, բեն, գիմ, դա, եչ, «Մինչև կեսօր էսքանը կսովորես. դասդ չսերտած տեղիցդ վեր չկենաս ու տուն էրթալ չհամարձակվես»:

Կարծեմ մինչև կեսօր ժամ կամ ժամուկես էր մնում, ասել է՝ բավականին ժամանակ կար: Սկսեցի սերտել. էնպես սիրով կարդացի, էնպես սիրով սովորեցի որ – սուտ չասեմ – քառորդ ժամվա մեջ էն դասը սերտեցի: Գնացի կանգնեցի վարպետիս առջև, «դասս գիտեմ», – ասի: «Տեսնե՛մ», ասավ: Ժը՛վո, ժը՛վո ջրի պես ասի:

– Ա՛յ ապրիս, – ասաց, – հինգ հատ գիր էլի որ տամ, – ասաց, – կարո՞ղ ես սովորել:

– Տեսնեմ, գուցե կարողանամ, – ասի:

– Մեկ տեսնեմ շնորհքդ, – ասաց, – զան, էն, ըթը, թոն ու ժեն տվեց: Կհավատա՞ս, քառորդ ժամ անցած չանցած, էն էլ սերտեցի ու գնացի բլբուլի պես կարդացի վարպետիս առջև:

– Շեն կենաս, – ասաց վարպետս, – ա՛յ էդ լավ է, շատ ապրես, Մարտիրոս, աֆերիմ քեզ: Էլի հինգ գիր տա՞մ, էն էլ կարո՞ղ ես սերտել: Ես սիրտ առա:

– Ինձ համար էն ի՞նչ բան է, – որ, – ասի, – թեկուզ տասնհինգն էլ տուր, – ասի, – արդեն հանգստացած:

– Ձէ, տասնուհինգը շատ է. մեկ անգամից կշշկվես. տասը հատն էլ բավական է. ահա քեզ՝ ինի, լյուն, խե, ծա, կեն, հո, ձա, դատ, ճե, մեն, հի. հերիք է էսքանը:

Գնացի տեղս նստեցի, բայց սիրտս սեղմվեց, մտքիս մեջ կասկած ընկավ՝ իսկ եթե չկարողանամ: Աստված հոգին լուսավորե, մամաս ինձ մեկ բան սովորեցրել էր. «Երբ որ մեկ բանի ետևից ես ու նրան հասնել ես ուզում – ասել էր մամաս – մտքիդ մեջ սուրբ Սարգսին կանչիր. «Սո՛ւրբ Սարգիս դուն նեղիս հասնես, ու երեք անգամ երեսդ խաչ հանիր»: Հիմա ես մտքիս մեջ էդ աղոթքը ասի, բայց երեսս խաչ հանել թե ամաչում էի և թե՛ վախենում: Պատիկ էի, բայց էլի ճարտար էի, կամացուկ ձեռքս վարտիքիս գրպանը կոխեցի և էնտեղ խաչ հանեցի ու միամտված սկսեցի երրորդ դասս սերտել: Հինգ անգամ իրար ետևից կարդացել էի՝ կարդացած չէի – դու էս հրաշքին մտիկ արա – էդ էլ ջրի պես սովորեցի:

»...Հա՛յ, շան կաթ կերած, ասաց պապաս սրտի ուրախությունից, ա՛յ, ապրե՛ս, Մարտիրոս, ապրե՛ս, մեռնելը կկարծեի, էդ տեսակ իմաստուն եղածդ չէի կարծի... Տիրացու ախպեր, դարձավ նա վարպետիս, խեղճը ասում էր, ասում էր, ես չէի հավատում. մի՛ ասիլ, որ ասածը զորթ է եղել: Հա՛յ, մայրդ մեռնի, էսպիսի էլ զարմանալի բան... Հիմա, վարպետ, ախր քեզ էլ մեկ բանով շնորհակալ պիտի լինե՞՞նք, թե չէ...»: Է՛յ, ինչ, – ասաց վարպետը սուտ մուտ քաշվելով, – առջևներս օրեր շատ, մեկ օր հալբաթ ամեն բան իր կարգը կգտնի... «Կարգս ո՞րն է, հենց էստեղից ուղղակի ոսկերչի մոտ պիտի գնանք, մեկ տեսոք արծաթե մատանիք պիտի պատվիրենք»: -Ի՞նչ ես էսպես վռազում... դե... Աստուծով... տեսնենք... գուցե... Մարդը սրտի ուրախությունից խեղճն ու գլուխը կորցրել էր:

Ինչպես որ ասել էր, էնպես էլ արավ պապաս. իսկույն գնաց ոսկերչի Մելքոնի մոտ, մեկ հաստիկ, վրան կնիքով մատանիք առավ, հետո գնաց մանրավաճառ Սարգսից մեկ պստիկ սաղմոս գնեց, – հետն էլ պարծեցավ մամայիս պես, մեկի վրա տասը ավելացնելով, և տուն բերեց: «Ահա քեզ պստիկ-սաղմոս, – ասաց, – բայց շան երես, տե՛ս, շուտ չարծնես, թե չէ՝ փողս գրքիդ հերիք կանի՞», – ասաց հանաք անելով: Իսկույն գիրքը ձեռքս առա, բաց արի և սկսեցի ինձ համար կմկմալով կարդալ: Սկզբում մի քիչ դժվար երևացին վանկ-վանկ չգրած խոսքերը, բայց կարդալով բավականին ընտելացա ու մինչև կերակուրի պատրաստ լինելը՝ գիրքը ձեռքիցս վար չդրի:

Կեսօրից հետո որ վարպետիս մոտ գնացի, փքված հպարտ-հպարտ՝ վարպետիս մոտեցա, էն արծաթե մատանին ձեռքը տվի, «պապաս բարև արավ, ասի, էս էլ քեզ ղրկեց, բա՛րի վայելես: էս պստիկ-սաղմոսն էլ ինձ համար առավ», ասի: –Շեն կենա, – ասաց վարպետս ու մատանին մատին հագավ ու ինձ էլ նոր առած գրքից դաս տվեց, «էս մի քիչ դժվար կլինի, ասաց. բայց որ աշխատես, կամաց-կամաց կվարժվես»:

Գնացի, տեղս նստեցի ու սկսեցի կարդալ. չորս անգամ որ ետև ետևից կարդացի դասս, համարյա թե բերան սովորեցի: Եկա վարպետիս առջև, էն տերտերի եղանակով «երանյալից» որ կարդացի, մարդը բոլորովին ապուշ

...Գարնան ժամանակներն էր: Մեկ օր առավոտյան վաղ վարժատուն գնացի: Վարպետը պարտեզում փոս էր փորում, հենց էնտեղ, որտեղ բանվորը էս բոպեիս փորում է, և ուզում էր մի ազնիվ ծիրանի ծառ տնկել, նրա կնիկն էլ պատի մոտ մաղադանոս, թարխուն ու տեսակ-տեսակ ուտելու կանաչեղեն էր որոնում: Մոտեցա ու՝ «Վարպե՛տ, – ասի, – հոգնել ես, ինձ տուր բահր, քիչ էլ ես փորեմ»: – Առ, – ասաց, տվեց ինձ բահր, ու ինքը գնաց շու-

շանների, կակաշների, սմբուլների վրայի հողը շուռ ու մուռ տալու, որ ջահել տերեւները դուրս գան: Էդ միջոցին հարեւանի դռնակից մի կինարմատ գլուխը ներս խոթեց. «Հաքա՛, Անուշ, էստե՞ղ ես», հարցուց: –Հա, էստեղ եմ, – ասաց տանտիկինը: «Էստեղ արի մեկ ըոպե, բան պիտի ասեմ», – ասաց հարեւանի կնիկը: – Գալիս եմ, գալիս, ասաց յանկան ու շտապով բերեց դաբախով կանաչեղենը, վրան էլ մեկ սիրուն, ճերմակ ոսկորե կոթով չախուռ ու դրեց փոսի ափին և ասաց ինձ. «Փոսը որ փորես պրծնես, էդ դաբախը խոհանոց կտանես», – ասաց ու շտապով վազեց դեպի դռնակը: «Էս ի՞նչ սիրուն դանակ է», – ասի ու էլի իմ բանս եմ շարունակում: Փոսը փորեցի պրծա, բահը դրի փոսի ափին ու ինքս գնացի սենյակը դասս սերտելու, մտքիցս բոլորովին ելավ կանաչեղենով դաբախը խոհանոց տանելը:

Անց է կենում ժամ-ժամուկես: Մեկ էլ տեսնեմ յանկան, լեղին պատռած, ներս է մտնում: «Հա՛ժե, Մարտիրոս, – ասում է, – դաբախը խոհանոց շտարա՞ր», – ասում է: «Ձէ, յանկա, ասում եմ, մտքիցս ելավ, ասում եմ, – էս ըոպեիս կբերեմ»: Գնում եմ դաբախը առնում ու տանում տալիս յանկային: «Չախուն ապա որտե՞ղ է», – ասում է: Այն ժամանակ մենակ նկատում եմ, որ դանակը չկա: Վազելով գնում եմ պարտեզ, փոսի մեջ եմ նայում, բերանի հողն եմ շուռ ու մուռ տալիս, քրքրում, անցած ճանապարհս եմ տնտղում, դես ու դեն ընկնում – դանակը չկա: Գալիս եմ յանկայիս մոտ, էսպես-էսպես բան է, ասում եմ, դանակը կորել է, ասում եմ: «– Ի՛, – ասում է, – իսկի էդպիսի բան կլինի՞, ասում է. իսկի լույս ցերեկով ահագին դանակը կկորչի՞, ասում է, քորո՞ց է, կեռի՞կ է, ի՞նչ: Շուտով գնա գտիր, թե չէ գլխիդ էնպիսի բան կբերեմ, որ մինչև սև հող մտնելդ չմոռանաս», – ասաց էլ, արավ էլ անօրեն անհավատալի կինամարդը:

...Երեք հատ ուժեղ տղաներ վրաս թափվեցին, ինչպես որ զասաբը կովին, էնպես էլ նրանք ինձ վայր գլորեցին, կոշիկներս, փաթթոցներս ոտքիցս հանեցին, ֆալախայի պարանը ոտքիս ձիգ ոլորեցին ու էնպես բռնած պահեցին, մեկ ճիպոտը պապաս առավ, մեկելը՝ վարպետս... էլ միտքս չէ...

Երեք օրից որ ուշքի եմ գալիս, տեսնում եմ, որ անկողնիս մեջ պառկած եմ, մամաս ու մեծաս, մեկը մեկ կողմս, մեկելը մեկել կողմս, աչքերը ուռած, կեցել են, երեսս են նայում: Տեղիցս շարժվել չեմ կարողանում, ամեն ժամեկածիս՝ կարծես հազար բիզ են խրում ողջ մարմինս: Ոտք ունեցածս չեմ հասկանում, կարծես կտրել են, դեն են գցել: Կամաց-կամաց միտքս վրա եմ հավաքում ու անցած բաները մեկ-մեկ, մեկ-մեկ միտքս են գալիս:

Մեկ էլ տեսնեմ մյուս սենյակից սասանական մի ձայն է գալիս. չգիտեմ մարդու է, չգիտեմ՝ գազանի ու շղթայի զնգզնգոց:

«Էս ի՞նչ է», հարցնում եմ մամայիս:

– Սուս, – ասում է, – պապադ է, – ասում է:

Խեղճ պապաս, խելքը կորցրել էր ու կատաղել:

Յոթն ամիս տեղաշորերից չեմ վեր կացել, հինգ ամիս էլ էնպես տկար եմ լինում, որ պատերին քաքսվելով կամ նստարանները բռնելով հագիվհագ ման եմ գալիս սենյակի մեջ: Էդ միջոցին պապաս էլ մեռնում է – Աստված գերեզմանը լույս իջեցնի – երեք հոգի՛ ես, մամաս ու մեծաս մնում ենք որբ ու մեկ կտոր սև հացի կարոտ: Մամաս լուսե լուս ժողովրդի կարն է կարում, մե-

ծաս էլ դալալություն անելով, ֆալ բանալով, չար-աչք աղոթելով՝ կտոր մտոր փող են վաստակում, դրանով շտե գլուխներս ապրեցնում ենք:

Քաղաքի մեջ անունս չախուսի գող է դուրս գալիս:

Ես էլ տասնչորս տարիս եմ մտնում:

Էդ միջոցին աղա Լազարովից էստեղի մեկ աղայի վրա գիր է գալիս թե՝ «Եթե մեկ էնպիսի գրեւ-կարդալուն սեր ունեցող աղքատ տղա կա էստեղ, խնդրեմ վերցնես ուղարկես Մոսկով, հայի ճեմարան»: Էս որ լսում եմ՝ իսկույն գնում եմ էդ աղայի մոտ, ոտներն եմ ընկնում. «Արի էդ լավությունը արա ինձ, ասում եմ, հա՛մ որբ եմ, հա՛մ աղքատ եմ, հա՛մ էլ կարդալու սեր ունեմ», ասում եմ շտե՝ ինչ որ բերանս գալիս է: Նա էլ – Աստված բանը աջողե – խոսք է տալիս. «Երկու շաբաթից պատրաստ եղիր, – ասում է, – գնացող որ լինի, հետը կդնեմ, կուղարկեմ»: Ձեռքը պաշում եմ, դուրս եմ գնում, ուրախությունից վեր-վեր եմ թռչկոտում, բայց մերոնց բան չեմ ասում: Երեք չորս օրից մի քաղաքային պահապան է գալիս մեր դուռը ծեծում. «Մարտիրոս անունով էսպես-էսպես տղա կա՞ էստեղ», – ասում է: – Ես եմ, – ասում եմ: «Հալո՞ւ, արի հետս, աղան քեզ կանչում է», ասում է: Մամաս կարծում է, թե էլի ո՞վ գիտի ինչ փորձանք պիտի գա գլխիս, խեղճը քիչ է մնում խելքից զրկվի: – Մի՛ վախենար, մամա, – ասում եմ, – ու մի երկու խոսքով հայտնում եմ բանի եղելությունը: Որ էդպես է, աստվածամայրը բախտդ բանա, բալաս, ասում է ու ճամփա է գցում, մեծաս էլ շտապով ֆալան է առնում, որ առաջուց իմանա, թե ի՞նչ լուր պիտի բերեմ: Գնում ենք աղայի մոտ. մարդու խոժոռած երեսից հասկանում եմ, որ ասելուն ուրախ բան չպիտի լինի:

«Հաճե՛, ասում է, դու ի՞նչ երեսով էիր ուզում աղա Լազարովի վարժարանը մտնել. մեկ-երկու շախու էլ որ էնտեղ գողանաս, էդ հո բոլորովին կկեղտոտես նախիջևանցու մաքուր անունը, ասում է՝ երբ որ պոչդ էդքան կեղտոտած էր, դու ինչպես համարձակվեցիր գալ ու խնդրվել ինձ: Դեհ, աչքիցս կորիր, գող-ավագակ, մեկ էլ երեսդ չտեսնեմ...»:

Էսպես ինձ իր տնից դուրս վռնդեց մեր աղան:

Լալով-լալով տուն եկա: Խեղճ մամաս, աչքը դռանը պահելիս է եղել, թե որդին ի՞նչ ուրախ լուր պիտի իրեն բերի ու ծերությունը մխիթարի. մեծայիս ֆալն էլ դուրս է եկել շուտով ճամփա, շատ փող, աղուհաց ու տեսակ-տեսակ բարություններ: Էս որ լսեցին ողորմելի կինամարդիկը, ավելի մեծ տրտմության մեջ ընկան:

Մեկ օր մեծայիս մեկ տուն թեթև թափելու կանչեցին: Էդ տան տերը տարվա մեջ ինն ամիսը Ստավրապոլ էր կենում իր առուտուրի պատճառով, տասներկու տարեկան որդուն էլ հետը առել էր ու էնտեղի թագավորական վարժատունն էր տվել կարդալու: Մեծաս վարժարանի անունը որ լսում է, կինամարդոց ոտքերն է ընկնում թե էսպես-էսպես մի թոռ ունեմ, ասում է, կարդալու շատ սեր ունի, ինքը պատիկ է, բայց մեծ մորուքով տերտերից, վարժապետից ավելի բան գիտե, գովում է մի խոսքով ինձ, էնքան է ասում, էնքան է աղաչում, պաղատում, որ կինամարդկանցից խոսք է առնում որ ինձ էլ Ստավրապոլ ղրկեն Մատթեոս աղայի մոտ, որ նա էլ վարժատուն տա: Էս որ սարքում է, պրծնում, շտապով տուն է գալիս, «Աչքդ լույս, Մարտիրոս, – ասում է, – չարը խափանեցավ, բարին կատարվեցավ», ու մեկիկ մեկիկ պատմում է ինձ, ինչ որ խոսվել էր իմ մասին: Ամենքս էլ ուրախանում ենք:

Բայց օրեր են անցնում՝ բան չկա, շաբաթ է անցնում բան չկա, վերջը վերջը ամիս է անցնում, էլի բան չկա: Մեկ օր մեծաս վեր է կենում, ասում է. «էս ի՞նչ զարմանք բան է, ասում է, էսքան ժամանակ մեկ խաբար չի լսվում, ասում է, մոռացե՞լ են թե խաբեցին մեզ, ասում է. էսպիսով բան դուրս չի՛ գալ, վեր կենամ մեկ ինքս գնամ իմանամ. ծանդր կեցած քարի տակից ջուր չի վազիլ», ասում է՝ ու ֆարաջան հագնում է, գլխին թաշկինակ է փաթաթում, փայտը ձեռքն է առնում, տպտպալով ուղիղ դեպի Մատթեոս աղայի նշանածն է գնում: Իրիկնադեմին ճրագ վառելու ժամանակները ոտները քստքստացնելով, ուրախ երեսով ետ է գալիս:

«Ի՞նչ մաղարիչ ես տալու», – ասում է ինձ:

– Առաջին տարվա ոռճիկս ամբողջովին քեզ Երուսաղեմի ճամփի փող, – ասում եմ:

«է՛յ, բալաս, ասում է մեծաս, էն օրը որ գա, ո՛վ գիտի ոսկորներս էլ փտած կլինեն: Ավելի լավ է, էգուցվա բանը տեսնենք: Ահա քեզ ուրախ խաբար. վաղը չէ մեկել օր Մատթեոս աղային էստեղից երեք սալ բաղկալի ապրանք պիտի դրկեն: Եթե չես վախենում – որովհետև էն ժամանակները ավազակ շերքեզներից վախ կար – նստիր և գնա. մնացածն էլ Աստված կտա»:

Ինչպես որ ասում է, էնպես էլ անում ենք: Մեծաս դուռնե-դուռ ման է գալիս, մեկից հին մուշտակ է խնդրում, մյուսից տաք մեսթ (գուլպա) է մուրում, մեկ ուրիշից էլ մորթե գդակ է առնում, փաթաթվում եմ, կապկալում եմ, մեկ պատիկ բոխչա՝ ինչ ասես շորերով, ճամփի պաշարով, կռան տակս եմ դնում, գնում եմ սալն եմ նստում ու ճամփա ընկնում:

Ինն օրից Ստավրոպոլ ենք հասնում: Գնում ենք էդ Մատթեոս աղայի մոտ, գլխիս եկած ամեն բանը պատմում եմ, որ ասես մեկ բան չեմ թաքցնում՝ լավս էլ ասում, վատս էլ ասում: Բայց տեսնում եմ, որ մարդու երեսը մեկ տեսակ է լինում, երևում է, որ պատմածիս չի հավանում, կարծես դժվարանում է, բայց էլի շեն կենա – բան չի ասում:

Մեկել օրը ինձ վերցնում է, տանում է մեծավորի մոտ և խնդրում, որ վարժատուն առնի:

«Գլխագիր ունե՞ս», հարցնում է ինձ մեծավորը: Հանում եմ ծոցից, իրեն եմ տալիս:

«Տասնչորս տարեկա՞ն ես, – հարցնում է:

– Հա, – ասում եմ:

«Ռուսերեն գիտե՞ս», – ասում է:

– Չէ՛, սովորած չեմ, – ասում եմ:

«Թվաբանություն գիտե՞ս», – ասում է:

– Չէ՛, սովորած չեմ, – ասում եմ:

Էլի մի քանի չսովորած բաներս է հարցնում: Ո՛րը հասկանում եմ, որը՝ չէ: Մեծավորը քիթուպուռնգ է անում:

Մատթեոս աղան կարմրում է:

«Օրենքով վարժատուն առնել չէր կարելի քեզ, բայց, – ասում է, – Մատվեյ Կարպիչի խաթեր համար ուզեմ-չուզեմ պետք է ուվաժիտ անեմ, ասում է մեծավորը, բայց ամենավարի դասարանը պետք է քեզ նստեցնեմ», – ասում է: Ուրախությունից չգիտեմ՝ ի՞նչ անեմ. մեր աղաթով գնում եմ մեծավորի ձեռքն եմ պաշում. մարդուն դուր է գալիս:

«Վրայից երևում է մաքուր սրտով տղա է, բնավորությունն էլ դեռ փշացած չէ», – ասում է Մատթեոս աղային, վրաս աչքով նշան անելով. «Կաշխատե՞ս, լավ կսովորե՞ս», – հարցնում է ինձ:

– Սովորելու որ չլինեի, ինչո՞ւ ամայի չոլերը կընկնեի, կգայի էստեղ, ասում եմ: – Ծիծաղեց մարդը, մի քիչ էլ մնացինք ու վեր կացանք տուն եկանք:

Ճամփին Մատթեոս աղան դառնում է ինձ և ասում.

«Հա՛ժե, գլուխդ գովում էիր, թե շատ բան գիտես, տեղը որ եկավ, ինչո՞ւ պոչդ քաշեցիր, ինձ էլ ամոթով թողիր»:

Ես բան չասի, սուս կեցա: Ախպեր, ի՞նչ ասեի. իմ տարիներով սովորածս էստեղ բանի պետք չեկավ, դրանց սովորեցրածն էլ ես սովորած չեի: Տեսա, որ Մատթեոս աղան առաջին օրից վատ աչքով նայեց ինձ, բայց բան չասավ, էն էլ շնորհակալ եմ:

...Ամառ եկավ, քննությունները սկսվեցին: Ինձ առաջին դասարանից երկրորդը տարան – ընդամենը կես տարի մնացի առաջին դասարանում – լավ սովորելուս ու գովելի բարքիս համար անունս կարմիր տախտակի վրա գրեցին, մեկ հատ էլ գիրք բաշխեցին:

Մեկել տարին դասատան մեջ էլ առաջին աշակերտն էի հիշվում, էդպես էլ մնացի մինչև դուրս գալս. դասատուն դասատան ետևից փոխեցի ու Ստավրոպոլ գալուս երրորդ տարին արդեն չորրորդ դասատանն էի:

Դեռ նոր էի չորրորդ դասատունը անցել, որ գլխիս նորից փորձանք եկավ:

Մեկ օր Մատթեոս աղան տոնավաճառից ուշ տուն է գալիս, հանվում է, ծոցի փողը – իրեն ասելով – քսակով սեղանի վրա է դնում, ճրագը հանգցնում է, պառկում: Մյուս օրը որ անկողնից վեր է կենում, քսակը փնտրում է – քսակը չկա: Խանութի տղաներից մեկն էլ չկար, ամենքն էլ տոնավաճառն էին. ծառա էլ չունեինք – նոր դուրս էր գնացել – տանը ես էի, ինքն էր և որդին էր. երեքիցս մեկն ու մեկը գողացած պիտի լինեի, բայց ո՞վ. պարզ չէ՞. կասկածը իսկույն ինձ վրա է ընկնում. էտ չախուսի բանն էլ նորից աշխարհ է գալիս: Ես երդում պատառ եմ լինում, երկնքի ամեն սուրբերի անունն եմ տալիս, վկա եմ բերում, բոլորն էլ զուր է: Մատթեոս աղան հրամայում է, որ շուտով ափուռ-չուփուռս հավաքեմ, վեր կենամ Նախիջևան գնամ: Լաց լինելով գնում եմ մեծավորիս մոտ, էսպես էսպես բան է, ասում եմ: Նա էլ ի՞նչ անի խեղճը: «Ժա՛կը ժա՛կը», – ասում է, – բայց ցավիս դարման չի գտնում: Թղթերս ձեռքս է տալիս ու հա՛յ վախ հա՛յ...

Նորից նստում եմ սալը, գալիս եմ Նախիջևան:

Մամաս որ իմանում է էս նոր անբախտությունս, թուլանում ընկնում է. քացախով, ջրով, նաշադրով հագիվ ուշքի են բերում ողորմելի կինարմատին: Մեծաս ֆալ է բաց անում ու ասում է. «Փողը անպատճառ պիտի գտնվի ու անմեղությունս լույս պիտի գա. ինձ էլ նորից պիտի տանեն Ստավրոպոլ»:

Էս անգամ մեծայիս ֆալը ղորթ է դուրս գալիս, բայց միայն կեսը, էդ կորած քսակը Մատթեոս աղայի վարտիքի գրպանից է դուրս գալիս: Սիրտս շահելու համար նշանածին նամակով ապսպրում է, որ ինձ երկու ֆունտ չամիչ, երկու ֆունտ խուրմա, քսան կոպեկ էլ սև փող տան ձեռիս ու ճամփեն: Ինչպես է լինում, որ մեծաս նրանց տունն է գնում. էդ նամակը առջևը կարդում են, չամիչն ու խուրման թղթի մեջ են փաթաթում, ձեռքը տալիս, փողն

էլ ծոցն են դնում: «Մեծա, ասում եմ, ինչո՞ւ առիր, ասում եմ, էդ բոլորը մեկ է, թե իմ անմեղությունս ծախսածի պես բան եղավ», ասում եմ:

– Որ չառնեի, – ասում է մեծաս, – անմեղությունդ բոլորովին ձրի տված պիտի լինեիր հո, – ասում է:

Լավ որ միտք անես, մեծայիս ասածը ղորթ էր, միայն հայերիս մեջ: Չախուի բիծը կար հո վրաս, քսակով փողինն էլ որ կպավ, բոլորովին արատավորվեցի, էլ երես չունեի քաղաքի մեջ մնալու, շուտով մի հնար պիտի գտնվեր Նախիջևանից ելնելու, բայց որտե՞ղ երթայի, ո՞վ իր տանը կառներ աշկարա երկու գողությունների մեջ բռնված տղին...

...Մյուս օրը մերոնց բան չեմ ասում, կամացուկ տնից դուրս եմ գալիս, ուղղակի գնում, ռաստ եկողին հարցնելով, ճիշտ երկու շաբաթից ոտքս Եկատերինոգար եմ դնում: Է՛ս հային եմ գնում, է՛ն հային եմ գնում, վերջը մեկին գտնում եմ, տարին երեսուն և հինգ ռուբլի վարձով, էն ժամանակները փողը դեռ ասիգնացիայով կհամարեին, խանութի աշակերտ եմ մտնում: Որտեղ սո՛վորածս, ինչ գիտեցածս, ո՞ւմ որդին եղածս ոչ մեկին էլ չեմ ասում – ճշմարտությունը ասելու համը մեկ անգամ առել էի:

Վեց տարի մնացի տիրոջս խանութում. էդ միջոցում մեկ անգամ թարս խոսք ասել չտվի, մեկ օր հաշվիս մեջ մի գրոշ պակաս չեկավ – հարյուրներ հո ավելի էր ձեռքիցս անցնում – էն ոչինչ:

Խանութպանը էնքան վստահացել էր ինձ, որ ամիսներով ոտքը խանութ չէր դնում... Եղած չեղածը մի տասներեք-տասնչորս տարեկան աղջիկ ուներ, տեղն եկած ժամանակ միշտ ասելիս է եղել մոտիկ մարդկանց. «Կատինիս թող տարիքը լրանա, կառնեմ Մարտիրոսին կտամ, խանութս էլ նրա վրա կգրեմ, դրանից հետո հայր-որդու պես բան կլինենք»: Լսողներն էլ իսկույն լուրը ինձ կբերեին: Ես էլ հուսով կեցել եմ, թե էսօր չէ վաղը քառասուն հազարանոց խանութի տեր պիտի լինեմ: Վարձս էլ չեմ առնում, թե ինչ է՝ երբ էլ որ լինի՝ ամենն էլ իմն է...

Դու մեկ նայի դեռ գլխիս ինչեր կան գալու...

Տերս վաղուց Նախիջևան գնացած չէր: Մեկ օր էլ վեր է կենում և ասում ինձ. «Հածե՛, գիտե՞ս ի՞նչ, ասում է, սիրտս մեկ Նախիջևան գնալ է ուզում, – ասում է. ի՞նչ ես ասում», – ասում է: Ես բան չասի, բայց սիրտս սեղմվեց: «Էդ ամենը մի հարյուր հիսուն ռուբլու բան չէ՞, – ասում է տերս, – թքել եմ վրան, հայդե արի երթամ... Ետ որ գամ, Աստուծով, նշանդ էլ կդնենք՝ աղջիկս էս է՝ տասնհինգ տարեկան կլինի. եկող տարի էս ժամանակները պսակներդ էլ կհամբուրեմ ու՝ մաղս էլ պատից կկախեմ... Հերիք է ինչքան շարճարվեցի, հանգստանալու ժամանակն է, մի քիչ էլ դու տանջվիր...»:

Կուզեի ասել՝ «մի՛ գնա», տեղով էլ գիտեի, որ խոսքս կլսեր, բայց չասի, «ինչ լինելու է՝ թող լինի», – ասի մտքիս մեջ... Ինչ ես կարծում, հոգուս զգացածը հո զուր չեղավ...

Էդ իմ տերս որ Նախիջևանից ետ դարձավ, էլ առաջվա մարդը չէր, բոլորովին փոխվել էր. մեջը սառնություն էր մտել: Առավոտվանից մինչև երեկոն կգար խանութում կմնար, ամեն րոպե մատչանս աչքը կանցներ, դախլի մանր փողը կհամարեր, չթի ու ապրանքի թոփերը չափել կտար: Շուտ հասկացա քամու որտեղից փչածը, բայց սուս կեցա, տեսնեմ՝ դրա վերջը ինչ կլինի, ասի մտքիս մեջ:

Անցնում է հսպես շաբաթ ու կես... Մեկ օր տեսնեմ, տերս մի ամուրի նա-
խիջևանցի տղա է բերում խանութ ու խանութի բարին ամենը նրան հաշվով
է տալիս, ինձ էլ նրա ձեռքի տակ դնում: Էլի սուս կեցա, տեսնեմ սրա վերջն
էլ ինչ կլինի, ասում եմ մտքիս մեջ: Մեկ էլ ի՞նչ լսեմ. տերս էդ նոր խանութի
տղին խոսք է տվել իր աղջիկը նրա հետ նշանելու... Էդ էլ կու տվինք:

Երբեմն մտքիցս կանցնի, թե կենդանիների մեջ ո՞րն է ավելի շարքաշը,
դիմացկունը. մի՞ ասիլ որ ադամորդուց ավելի դիմացկունը չի եղել, ուրիշ
անգամն էլ հսպես միտք եմ անում՝ յարաբ ասում եմ, մարդկանցից էլ էն
ամենադիմացկունը հայր չէ՞: Խոսքի վրա, իմ տեղս մի ուրիշ ազգի մարդ, դա-
զախ, նոդայ, ֆրանցուզ, գերմանացի որ լինեք, գլուխը ծռած, էդքան մար-
դոց վատությունին, թշնամությունին կդիմանա՞ր, թե՞ «թքել եմ վրաներդ»,
կասեր ու գլխի ճարը կտեսներ, խելքի կտրածի պես: Ասողներ կան – գուցե
գրքի մեջ էլ գրած է, ով գիտի – որ ինքն իրեն մեռցնելը հոգուն մեղք բան է,
դրա համար, ասում են, Աստված մեր հոգին դժոխք է տանում. որ էդպես է,
ապա ինչո՞ւ մարդս անբախտ է, ուզում եմ ասել թե՞ էդ հրաման տվողը ին-
չի՞ բանը էն տեղն է հասցնում, որ ողորմելի մարդը աշխարհիս վրա ապրելը
մեռնելուց վատ է ճանաչում ու – մեղա Աստծու, մեղա – կամ դեղ կիսմի, կամ
պարանը վզին կգցի, կամ ջուրը կընկնի, կամ ճակատին գնդակ կտա... Չգի-
տեմ, ախպեր, խելքիս բանը չէ...

Մեկ օր խանութում նստել եմ, վիզս ճուկ: Միտք եմ անում, գլխիս ան-
ցած բաները շարան-շարան աչքիս առջևից կանցնեն ու ինքս ինձ կհարց-
նեմ՝ արդյոք անբախտությունս վերջացա՞վ. մեկ էլ գլուխս բարձրացնեմ,
ի՞նչ տեսնեմ, տերս դիմացս կանգնել է, վրաս է նայում:

«Հաժե, Մարտիրոս», – ասում է:

– Համմե՛, աղա, – ասում եմ:

«Գիտես՞ մեկ բան ունեմ քեզ ասելու», – ասում է:

– Ի՞նչ է ասելուդ, – ասում եմ:

«Ես քեզ ճամփա դնել եմ ուզում», – ասում է:

Սարսափս գալիս է:

– Ինչո՞ւ, – ասում եմ:

«Սիրտս շտե էնպես կուզե, ասում է, էս խանութի տերը ես չե՞մ»...

– Պատճա՞ռը, – ասում եմ:

Երեսը դարձնում է նոր եկած խանութի տղին ու ասում է – իսկ խոսքը
ինչ է, գիտե՞ս. «Մեկ էս լիրբ անամոթին տես, երեսը կաշի է արել ու ինձնից
պատճառներ է ուզում իմանալ, ամեն տեղից հանած-վարածը դեռ համար-
ձակվում է ուղիղ աչքիս մեջ նայել»:

Հետո դառնում է ինձ և ասում...

«Դու պատճառը կուզես իմանալ, հա՞, պատճառը էս է – դու գող ես»:

– Ե՞րբ գողությունս բռնել ես, – ասի:

«Մենակ ես չեմ բռնած քո գողությունդ, հազար մարդ բռնել է: Դու չէի՞ր
վարպետիցդ չախու գողացողը, դրա՞ համար չէր որ քեզ վարպետիդ մո-
տից փախ տվին, քո պատճառով չէ՞ր որ պապադ խեցավ, հետո էլ մեռավ
ողորմելին, աղա կազարովի ուսումնարանից քեզ դուրս չա՞րին: Ստավրոպոլ
Մատթեոս աղայի քսակով փողը դո՞ւ չէիր գողացողը. դրա համար քեզ թա-
գավորական վարժատնից չվճնդեցի՞ն, անամոթ շուն... Մեղքդ որ գիտես,

գոնե շան պես պոչդ քեզ քաշիր, է՛... էս խաբեբային նայիր, պատճառ կուզե իմանալ: Անամոթ երեսիդ թքեմ – շտե քեզ պատճառ. գող ես, շտե՛ գող ես: Ես խանութիս մեջ գող մարդ ունենալ չեմ ուզում, հասկացա՞ր, գլուխդ մտա՞վ: Շտե քեզ պատճառ»:

«Մեկ օր բազար ելա, մի հատ էժան ձի առա, հետո պատահմամբ մի տա-կառասայլ և ձիու սարք առա և էն օրից ի վեր մինչև էսօր – ճիշտ քառասուն և երկու տարի է – ջրկիրություն եմ անում...»

Մի քիչ հետո ասաց.

«Աղա մոտդ մանր փող չունե՞ս, հինգ տակառ ջուր եմ բերել, մի մանեթ կանի... Զրուս համար մի քիչ խոտ գարի պտի առնեմ, հայվանս երեկվանից ի վեր քաղցած է, տանն էլ խեղճերը քանի ժամանակ է ինձ են սպասում, մի-մի կտոր հաց նրանց էլ պիտի տրվի»:

– Ահա քեզ քսան մանեթ, – ասի ու ձեռքը կուզեի երկու տասնոց դնել, – մեկ մանեթը ջրիդ համար, տասնինն էլ պատմածիդ համար:

«Ի՞նչ ես անում, – ասավ Մարտիրոսը, – վարձս ինչ որ է՝ էն տուր. դրա համար էլ շնորհակալ կլինեմ: Վաթսունհինգս լրանում է, աղքատությունից աչք բացած չեմ, բայց էլի մարդու ձեռքս մեկնած չեմ, սրանից հետո ոչ թե ամոթ, հոգուս մեղք էլ է մտրալը: էսօրվա օրս ջրկիր եմ – սրանից ցած էլ ի՞նչ արհեստ կա – բայց էլի մտքիցս դուրս չի գալիս, որ մեկ օր ազնվական տղաների հետ կողքե կողք նստել եմ ու լավ-լավ մարդկանցից բան սովորել եմ... Վաղուց է մոռացել էի էս չախուրի պատմությունը, կարծում էի թե սրտիս վերքը արդեն փակվել էր, բայց էսօր հիսուն ու հինգ տարվա կո-րուստս որ գտա՝ նորից արյունը սկսեց կաթել... Հե՛յ ժամանակ, ո՞ւմ մտքից կանցներ, որ էս ժանգոտած չախուն, որ գրող չարժե, ժամանակով մի շենքով օջախ քանդել է...»:

– Մարտիրոս, – ասի, – քեզ մի բան հարցնեմ, դորթը կասե՞ս, – ասի:

«Մեկ տեսնենք ի՞նչ պիտի հարցնես, ասաց. թե որ կարողանամ կասեմ, ինչո՞ւ չէ»:

– Էդքան անբախտությունիդ մեջ ո՞ւմն ես ավելի մեղավոր ճանաչում, – ասի:

«Ես քեզ մի դորթ բան ասե՞մ, – ասաց: – Երբ որ դու ուղիղը կուզես իմա-նալ, – ասաց, – իմ անբախտությունիս մեջ մեղավորը մենակ ես եմ»:

– Ինչպե՞ս, – ասի, զարմանալով, – ապա Մկրտիչ վարպե՞տդ, ապա Մատթեոս աղա՞ն, ապա խանութպա՞նը...

«էս ամենը դատարկ բան է, նրանք ոչ մի մեղք չունեն, նրանք էն արին, ինչ որ խեղճները կտրեց, ես էլ էն պիտի անեի, ինչ որ իմ խեղճս էր կտրում: Ես քեզ կարճ ասեմ, աշխարհքս էսպես է. ուզո՞ւմ ես, որ քեզ չկծեն՝ նախ ինքդ կծիր ամենքին, կուզե՞ս, որ վրադ չհաչեն, նախ ինքդ ամենի վրա հաչի, ուզո՞ւմ ես որ անունդ չսևացնեն՝ ռաստ եկողի անունը սևացրու. էդ ամենը ես վաղուց գիտեի... բայց մեջս մի բան կար, էդ բանի անունը խղճմտանք է, շտե նա էր իմ էն ամենավատ թշնամիս, նա էր իմ գլխին էս ամեն վատությունը բերողը... Ախպեր, մեզ ո՞վ է ասել, թե գառը լինենք, որ գալերը մեզ ուտեն»:

ՍՄԲԱՏ ՇԱՅԱԶԻԶ

(5.9.1840, Աշտարակ – 24.12.1907, Մոսկվա)

Բանաստեղծ, մանկավարժ, հրապարակախոս: 1860-ին ավարտել է Լազարյան ճեմարանը, ապա կից լիցեյը (1862) և նշանակվել ճեմարանի նախակրթարանի ուսուցիչ և վերակացու: 1867-ին Պետերբուրգի համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ ստացել է «արևելյան լեզուների թեկնածուի» աստիճան: 1873-ից ստանձնել է կրտսեր և ավագ խմբերի հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոնը: 35 տարի պաշտոնավարելուց հետո անցել է հանգստի:

1860-ին Մոսկվայում տպագրվում է «Ազատության ժամեր» ժողովածուն՝ աշխարհաբար և գրաբար բանաստեղծություններով: 1861-ից աշխատակցել է «Հյուսիսսիբիրյայ»-ին:

1865-ին լույս է տեսել երկրորդ ժողովածուն՝ «Լևոնի վիշտը» խորագրով: Շահագիզը Լևոնի կերպարով ստեղծել է ժողովրդի լուսավորության հարցերով ապրող, կյանքը վերափոխել ցանկացող հերոսի հավաքական կերպարը:

Շահագիզը պաշտպանել է աշխարհաբարի իրավունքները, քննադատել է ուսուցման հին համակարգը՝ հանդես գալով նորի ջատագով, մերկացրել է ցարիզմի հայահալած քաղաքականությունը, դատապարտել եվրոպական և թուրքական կեղծավոր քաղաքականությունը («Մի քանի խոսք իմ ընթերցողներին», 1903):

ԵՐԱԶ

Ես լսեցի մի անուշ ձայն,-
Իմ ծերացած մոր մոտ էր-
Փայլեց նշույլ ուրախության,
Բայց ափսո՛ս, որ երազ էր:

Եվ մեղեդին տխուր, մայրենի
Հիշեց մանկության օրեր.
Մորըս համբույրն ես զգացի,
Ա՛խ, ափսո՛ս, որ երազ էր:

Կարկաշահոս աղբյուր այնտեղ
Թավալում էր մարգարիտ,-
Նա հստակ էր, որպես բյուրեղ,
Այն երա՛զ էր ցնորամիտ:

Կուրծքին սեղմեց կարոտագին,
Աչքերս սրբեց - շատ թաց էր,-
Բայց արտասուքս գնում էին...
Ա՛խ, այդ ինչո՞ւ երազ էր...
1864

ԱՇՏԱՐԱԿ

Գեղեցկանիստ է Աշտարակ.
Շատ այգիներ նա ունի.
Այնտեղ երկինքն է կապուտակ,
Այնտեղ օդն է քաղցրալի:

Այդ սիրուն գյուղն ունի մի գետ,
Եվ այն լի է ձկներով.
Այնտեղ իշխան և կարմրախետ
Խաղ են կապում խայտալով:

Մեծ, ընդարձակ, կանաչ դաշտեր
Լի են ծաղկով քաղցրահոտ.
Մարդահասակ, խնկանըվեր,
Բարձրանում է այնտեղ խոտ:

Եվ հարազատ այգիներից
Տարածվում է քաղցրություն,
Եվ Քասախը ուրախալից
Բերում է ձեզ յուր ողջույն:

Բայց այդ բոլորն ստրկության
Կաշկանդած է կապանքով.
Ժողավուրդը թշվառական
Խեղդված է մեծ խավարով:

Եվ տխրությամբ ես կանգնած եմ,
Եվ ողբում է իմ հոգիս.

«Ո՛վ Աշտարակ, քեզ սիրում եմ,
Ո՛վ քեզ սիրեց, որպես ես»:

Կես գիշերին, երբ քնով խոր
Հանգստանում է աշխարհ,-
Վեր եմ կենում ես սգավոր,
Աղոթո՛ւմ եմ քո համար:
1864

ԻՆՁ ՄԻ ՍԻՐԻՐ

Ինձ մի՛ սիրիր, ինձ մի՛ սիրիր.
Ես շատ և շատ փոխվել եմ
Ա՛ռ թաշկինակդ-աչերդ սրբի՛ր,
Ես քեզ սիրել կարող չեմ:

Գնացին անդարձ անհոգ օրեր,
Գնաց և վառ մանկություն.
Կուրծքըս ճնշվեց և մեռավ սեր...
Եվ նա չունի այլ գարուն:

Դու մի՛ ողբար իմ սիրելի,
Ինձ նոր դու սեր տալու չես.
Կա՛յ է հոգիս կնիքով մահի,
Թեև ողջ քեզ ինձ զոհես:

Խավար եմ ես, որպես գիշեր,
Իմ չորս կողմին փոթորիկ.
Չունիմ քեզ սեր, չունիմ քեզ սեր,
Ես սիրում եմ հայրենիք:

ԼԵՎՈՆԻ ՎԻՇՏԸ (հատված)

...Որքան ցանկել ես, նույնքան կը հնձես.
Այս մի օրենք է համաշխարհական.
Չո՛ր է, ցամաք է Հայի ասպարեզ,
Եվ դեռ չի ծաղկել ծառը գիտության:

Ուսման սերն է, որ մեզ մշակում է
Մտավոր դաշտը հոգու անդաստան.
Եվ առանց ուսման մեր կյանքը նույնն է
Թե անշարժությամբ կապված գերեզման:

Ուրեմըն ուսի՛ր, ուրեմն մտածի՛ր,
Քննի՛ր խնդիրըդ խորին հայացքով.
Իրական կյանքը իմաստավորի՛ր,
Ասածդ հաստատի՛ր հազար փորձերով:

Մեծ օգուտ ունիս և մեծ հետևանք,
Եթե ասածիդ գործը հառաջ է.
Գո՛րծ այսուհետև, գո՛րծ և աշխատանք,
Ասածըդ գործը թո՛ղ վարձատրես:

Ես շատ խոսեցի, բայց քիչ գործեցի,
Գուցե խոսքերըս ունայն գնացին.
Աստված տա, որ սիրտս նոր հույսով լցվի.
Այդ օրից կյանքըս կըտամ ես գործին:

Առատ է հունձը լուսավորության,
Բայց մենք մշակներ չունինք հնձելու,
Կրթության գանձով լի է Եվրոպան-
Գանձըդ մեզ պետք է առնել ձեռնառու:

Ա՛զգ իմ, ո՛ղջ մնաս,- և ես կաղոթեմ,
Որ քո բազուկներ քեզ հարուցանեն.
Ես Մեծ փրկության Զատիկը կը տոնեմ,
Երբ Հայերն ազա՛տ... մի օր ազա՛տ են:

ԳԵՎՈՐԳ ԴՈՂՈՒՅԱՆ

(17.2.1830, Սիմֆերոպոլ – 8.7.1908, Սիմֆերոպոլ)

Բանաստեղծ, մանկավարժ: Ավարտել է Մոսկվայի Լա-
զարյան ճեմարանը (1848): Կատարելագործվել է Պետեր-
բուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայում (1848-51): Դորպատի
համալսարանում ուսանել է տնտեսագիտություն և իրավաբա-
նություն:

Ծիծեռնա՛կ, ծիծեռնա՛կ,
Դու՝ գարնան սիրո՛ւն թռչնակ.
Դեպի ո՛ւր, ինձ ասա,
Թռչում ես այդպես արագ:

Ա՛խ, թռի՛ր, ծիծեռնակ,
Ծնած տեղս՝ Աշտարակ.
Անդ շինիր քո բույնը
Հայրենի կտուրի տակ:

Անդ հեռու ալևոր
Հայր ունիմ սգավոր,
Որ միակ իր որդուն
Սպասում է օրե օր:

Երբ տեսնես դու նրան,
Ինձնից շատ բարև արա.
Ասա, թող նստի լա
Յուր անբախտ որդու վրա:

Դու պատմե, թե ինչպես
Աստ անտեր ու խեղճ եմ ես,
Միշտ լալով, ողբալով՝
Կյանքս մաշվել, եղել է կես:

Ինձ համար ցրեկը
Մութ է շրջում արեգը,
Գիշերը թաց աչքիս
Քունը մոտ չի գալիս:

*Ասիր, որ չի բացված՝
Թառամեցա միայնացած,
Ես ծաղիկ գեղեցիկ,
Հայրենի հողից զրկված:*

*Դեհ, սիրուն ծիծեռնակ,
Հեռացիր, թռիր արագ
Դեպի Հայոց երկիրը՝
Ծնած տեղս՝ Աշտարակ:*

ՄԿՐՏԻՉ ՊԵՇԻԿԱՇԼՅԱՆ

(1828, Կ. Պոլիս – 29.11.1868, Կ. Պոլիս)

Բանաստեղծ, մանկավարժ, թատերական, հասարակական գործիչ: Սկզբնական կրթությունն ստացել է Բերայի Մխիթարյան դպրոցում (1834-39), որից հետո սովորել է Իտալիայի Պադուա քաղաքի Մուրադյան վարժարանում (1839-45): Վերադարձել է Կ. Պոլիս և մանկավարժական գործունեություն ծավալել: Թարգմանչաց, Լուսավորչյան և Հռիփսիմյանց վարժարաններում դասավանդել է հայոց լեզու և գրականություն, ֆրանսերեն:

1846-ին նրա նախաձեռնությամբ հիմնադրվել է Համազգյաց ընկերությունը:

1856-ին Օրթագյուղի Լուսավորչյան վարժարանում տեղի են ունեցել նրա կազմակերպած թատերախմբի առաջին ներկայացումները: Պատմական ողբերգությունները («Կոռնակ», «Արշակ», «Վահե», «Վահան») գրել է աշխարհաբարով: Ձգտել է հանդիսատեսի մեջ արթնացնել ազգային ինքնագիտակցություն:

Գ. Օտյանի, Ծերենցի, Գ. Աղաթոնի և Պեշիկթաշլյանի ջանքերով հիմնվել է «Բարեգործական ընկերություն հայոց»-ը:

Ստեղծագործության պսակը պոեզիան է: Գրել է բնության, սիրո, հայրենասիրության թեմաներով, օրորոցային, մանկական երգեր, եղերերգեր ևն:

1860-ականների բանաստեղծություններն արտացոլում են Ջեյթունի հերոսամարտը: Պեշիկթաշլյանը կատարելության է հասցրել հայկական ռոմանտիկական բանաստեղծությունը:

ՍԻՐԵՑԵՔ ՉԻՐԱՐ...

*Ի բաց սրտից ձեր, եղբայրք,
Ատելութիւն, հեռ, նախանձ,
Ի՞նչ անվայել, քան այն բարք,
Որք նախատինք են Ազգաց:*

*Մի՛ յոյս երբէք տածէք դուք
Ազատութեան և փառաց,
Յորքան մըտօք պիղծ, անձուկ
Չայրացնէք ձեր Աստուած:*

ԵՂԲԱՅՐ ԵՄՔ ՄԵՔ

Ի բիւր ձայնից բնութեան շրջեղ,
Թէ երգք թռչին սիրողաբար,
Մատուց կուսին ամենագեղ,
Թէ որ զարնեն փափուկ քրնար.
Չունին ձայն մի այնքան սիրուն,
Քան զանձկալի Եղբայր անուն:

Տո՛ւր ինձ քու ձեռքդ, եղբայ՛ր եմք մեք,
Որ մըրըկաւ էինք զատուած.
Բաղդին ամեն ոխ շարանենդ
Ի մի համբոյր ցրուին ի բաց.
Ընդ աստեղօք ի՛նչ կայ սիրուն,
Քան զանձկալի Եղբայր անուն:

Երբ ալևոր Մայրն Հայաստան
Տեսնէ զորդիս իւր քովէ քով,
Սրտին խորունկ վէրքն դաժան

Քաղցր արտասուաց բուժին ցօղով.
Ընդ աստեղօք ի՛նչ կայ սիրուն,
Քան զանձկալի Եղբայր անուն:

Մէկտեղ լացինք մենք ի հընում...
Եկէք դարձեալ, յար անբաժան,
Խառնենք զարտօսր և ըզխնդում,
Որ բազմածնունդ ըլլայ մեր ջան.
Ընդ աստեղօք ի՛նչ կայ սիրուն,
Քան զանձկալի Եղբայր անուն:

Մէկտեղ յոգնինք, մէկտեղ ցանենք,
Մէկտեղ թափին մեր քրտինքներ.
Ըզհունձ բարեաց յերկինս հանենք,
Որ կեանք առնուն Հայոց դաշտեր.
Ընդ աստեղօք ի՛նչ կայ սիրուն,
Քան զանձկալի Եղբայր անուն:

ՉԵՅԹՈՒՆԻ ԵՐԳԵՐ

Ա

Հայ քաջորդի

Ապառաժուտ լերան մը կող,
Յեցեալ ի քար գերեզմանի,
Աչք մերթ յերկինս և մերթ ի հող՝
Խարտիշագեղ կայր պատանի.
Ո՛վ դու որդիդ լերանց հովտաց,
Ի՞նչու այդպէս սիրտդ է ցաւած:

Կ'ուզե՞ս, որ մեծ, փոթորկեալ ծով
Մատուցանէ քեզ մըխիթար՝
Կոհակաշարժ իւր լարերով
10 Երգեալ ի շունչ մըրըրկավար.
Ո՛վ դու որդիդ լերանց հովտաց,
Ի՞նչու այդպէս սիրտդ է ցաւած:

Կ'ուզե՞ս, որ քեզ ահեղաշուք
Խընդայ կամարն աստեղց անթիւ,
15 Եւ բընութիւն պայծառ զարդուք
Ժըպտի ծաղկամբ և զեփիւռիւ.
Ո՛վ դու որդիդ լերանց հովտաց,
Ի՞նչու այդպէս սիրտդ է ցաւած:

Կամ փափակագոյն այլ ըսփոփանք,
20 Միթէ կ'ուզե՞ս մօր քաղցուէնի
Ու սիրուհոյ անոյշ գգուանք,
Որ քու կըսկիծըդ փարատի.
Դեռ ի՞նչ կ'ուզես, ո՛հ, մի՛ ծածկեր...
– Կ'ուզե՞մ վառօդ և գնտակներ:

Բ

Մահ քաջորդւոյն

Դու զո՞վ խնդրես, մա՛յր իմ անոյշ.
Ե՛կ, մի՛ դողար, մօտեցի՛ր հոս,
Անլաց աչօք դիտէ՛ զորդիդ
Ու իւր վէրքերն արիւնահոս:
5 Թրքաց մայրեր թող լան, ու դուն
Ուրախ լուրեր տա՛ր ի Զէյթուն:

Ինչպէս երբեմն, որրանիս մէջ,
Կակուղ ձեռքով փափայելով՝
Մանկիկ մարմնոյս հանգիստ տայիր,
10 Իբրև հրեշտակ նւագեւելով՝
Զիս հանգչեցուր ի հող, և դուն
Ուրախ լուրեր տա՛ր ի Զէյթուն:

«Նորեկ որդւոյս կենացն արեւ
Զեզի համար փայլի՛, Հայեր»,
15 Այսպէս յայնժամ դու կ'երգէիր՝
Օրօրոցիս նըստեալ քովեր.
Անոնց համար շիջաւ, և դուն
Ուրախ լուրեր տա՛ր ի Զէյթուն:

Կարմիր կայլակք ցայտին վէրքէս,
20 Սակայն մա՛յր իմ, նայէ՛ չորս դին.
Զարինըռուշտ Թուրքերըն տե՛ս,
Հազարներով փըռուած գետին.
Կերաւ զանոնք սուր մեր, ու դուն
Ուրախ լուրեր տա՛ր ի Զէյթուն:

25 Մըռնչեցին ինչպէս վիշապ
Ու մեր վըրայ յարձակեցան.
Ո՛վ Հայրենիք, ի հուր, ի բոց

Քո համար մեր սիրտք վառեցան.
Կարմիր ներկան ձորք մեր, ու դուն
30 Ուրախ լուրեր տա՛ր ի Զէյթուն:

Ու ծափ զարկին մեր հարց ոսկերք,
Զի չէ՛ մեռած Հայոց կըրակ.
Ու ցընծացին այնչափ զոհեր,
Զի լուծաւ վրէժ յարեան վըտակ.
35 Խնդաց Մասիս, մա՛յր իմ, և դուն
Ուրախ լուրեր տա՛ր ի Զէյթուն:

Վերջին համբոյր տամ քեզ մա՛յրիկ,
Հատուցանես զայս սիրուհւոյս.
Վերջին անգամ գրկեմ մեր հող,
40 Ոյր արդ կ'իջնամ ի ծոցն անլոյս:
Խաչ մը տընկէ վըրաս ու դուն
Ուրախ լուրեր տա՛ր ի Զէյթուն:

Գ

Թաղումն քաջորդւոյն
Պար հայրենակյաց

Ո՛չ փող զարկինք, ո՛չ արձագանք լեռնասոյզ
Սարէ ի սար շարաշըշուկ տարին լուր.
Ու չերգեցին ողբոց երգեր սրտայոյզ,
Երբ պատանւոյն բացինք մըռայլ փոսին դուռ:

5 Գիշերական մունջ ըստուերներ շուրջ կային,
Երբ հրացանի կոթով ըզհող փորեցինք.
Լուսին միայն դողդոջ շողայր մեր գլխին,
Սուգ էր պատեր ըզգաշտ, բըլուր և երկինք:

Պէտք չէր դագաղ և ո՛չ ճերմակ պատանքներ,
10 Որով գոցուէր ազատորդի Զէթունցին.
Նա յետ մարտին կարծես հոգնած կը հանգչէր,
Ու վերարկուն կարմիր բաւէր իւր անձին:

Անձայն ու կարճ «Ննջեցելոց» մի զրուցեր
Մեր քաջ Տէրտէրն՝ զինուոր Հայոց և Աստուծոյ.
15 Գովեց ըզմահն և զքաջութիւնն իւր օրհնեց,
Թոյլ չի՛ տըլաւ հառաչ մ՛ ու ճիշ հանելոյց:

Բայց երբ գըլուխն ի բարձ դըրինք հողաշէն,
Տեսանք ըզգեղ ճակտին ու վէրքըն պայծառ,
«Ո՛վ պատանեակ,՝ ըսինք ամենքս մէկ բերնէն,՝
20 Վասն հայրենեաց մեռար, դու շա՛տ ապրեցար:

Գընա՛, զրուցե՛ հայկազարմից մեծ ոգւոց,
Որ կան այստեղ ազատ ու քաջ դեռ Հայեր,
Որոնք ի բիւր պատերազմաց թէպէտ խոց,
Մէջ ամպրոպաց ի ժայռ կանգուն են կեցեր»:

25 Մէյ մալ քամի յանկարծ փրչեց ցրտաշունչ,
Լուսինն շողերն եկաւ, գոցեց մըթին ամպ,
Ու մեր սարերն, զերթ ուրուականք անմըռունչ,
Սև գըլուխին տնկած դիտեն ապշութեամբ:

Յայնժամ ցուրտ-ցուրտ հող լեցուցինք իւր վըրան,
30 Խաչ մը դրինք, ինչպէս իւր մօր պատուէր ետ.
Ո՛չ այլ շրքեղ արձանագիր, ո՛չ տապան,
Զինքըն մինա՛կ թողուցինք իւր փառքին հետ:

Դ

Հայ քաջուհին

Այն ո՛ւր կ'երթայ զըւարթագէմ
Եւ սուրալով լերանց վըրան
Փափուկ, թեթև ոտիցն ի ճեմ,
Ուսից վըրայ հերքըն ծըփան:

5 Արդեօք չընաղ եկա՞ւ գարուն,
Կամ աւետի՞ս ետ ծիծառնուկ,
Թէ՛ ե՛լ, հագուէ՛, պարէ՛ Զէյթուն,
Ելէ՛ք ի դաշտ ծե՛ր, կո՛յս, մանո՛ւկ:

Եւ նա խնտում և զարգարուած
10 Ու նազելով աշխուժաբար՝
Կ'երթայ ընդ պարս ընկերուհեաց,
Մաղել նարկիզ և նունուֆար:

Սակայն ո՛չ ոք կայ իրեն քով.
Ձայն մը լըսուի, բայց ծիծռան չէ.
15 Թեւիցը տակ չունի կողով,
Ուր որ ծաղկի փունջեր շարէ:

Բօթ մի փրչեց ինչպէս մըրրիկ,
Ու Զէյթունի անտառներուն
Յաղթահասակ դողան մայրիք.
20 Յցուեց առիւծ բաշ գալարուն:

Այն բարձրաբերձ սարից պահ՛պան
Ազատութիւնն՝ ել սըլացաւ,
Հովտաց դաշտաց, հիւղից վըրան
Թևատարած հովանացաւ:

25 «Արի՛ք ի զէն, թուրքն ահարկու
Լողաց եղբարց յարեան ի ծով.
Արդ ի Զէյթուն վազըս կ'առնու
Արիւնթաթախ ճիրաններով:

Ու կանգնեցան հսկայաբար
30 Հազարաւորք՝ աչք բոցահատ,
Իրենց ահեղ սարից հաւսար
Բարձրացուցած գոռոզ ճակատ:

Բայց ո՛ւր կ'երթայ այն գեղադէմ
Աղջիկ՝ թռուցեալ լերանց վըրան.
35 Փափուկ, թեթև, ոտիցն ի ճեմ,
Ուսից վըրան հերքըն ծըփան:

Ի՞նչ է այն, որ կուրծքըն սըխմէ.
– Բոցանըշոյլ զըրա՛հ մի լայն.
Ի՞նչ գգուանօք նա համբուրէ.
40-Ճակատամուղ երկաթն է այն:

Նա այլ զըգուանք և այլ համբոյր
Կուսան անբիծ՝ դեռ չըգիտէր.
Երախայրի սրտին ի բոյր
Յոլաց միայն ազգին իւր սէր:

45 Օրհնեա՛լ, անմահ դու Քաջութիւն,
Պըսակ լանջաց Ազատութեան,
Որ զհրեղէն վառես Զուարթուն
Եւ զսիրտ քնքուշ Հայ աղջրկան:

Դու մէկ մ'ալ յանհուն թեւեր
50 Պիտի թռչիս ի Հայաստան,
Մէկ ձեռքով զայն կանգնես ի վեր,
Միւսով գլորես Թուրքըն կործան:

Տէ՛ս, ինչպէս քաջ կոյս Հայկունհին
Խրախոյս կարգայ գոռ բարբառով.
«Յառա՛ջ, մօտ կայ ժանտ թըշնամին,
Զինք վանեցէ՛ք կոտորածով»:

Տեսին հսկայք զայն ահաւոր,
Ծափ ըզծափի մեծ աղաղակ
Որոտացին ցըվիհըս խոր,
60 Կարծես բոմբիւն հանեց կայծակ:

Հայկունհին է. տեսէ՛ք ահա
Կրակներ թափին իւր աչքերէն.
Հայկունհին է, որ թըռչի, գայ
Ինչպէս հրեշտակ ըսպառագէն:

65 Որպէս շանթից հրավառ նիզակ,
Զարնէ կառափ մեր յաղթ լերանց,

Այնպէս զարնենք այն աւազակ
Թըրքին գըլուխն արինախանձ:

Ինչպէս մղեալ ի փոթորկաց՝
70 Գլորին ժայռից մեր հատորներ,
Հապա՛, այնպէս ի մէջ Թըրքաց
Իյնանք թաւալ օրհասաբեր:

Հայկունհին է, կտրիճ եղէք,
Հայկունհին տայ խրախոյս, յորդոր.
75 Ժանտից վըրայ հուր տեղացէք,
Մինչև մոխիր դառնան բոլոր:

Ու շանթեցին. հարցէ՛ք, ո՞ւր է
Այն բազմամբոխ Թըրքին բանակ.
– Սեփրփուր շունչն արձըկէ
80 Զէյթունցիին ոտքերուն տակ:

Այդ կոյսն աղւոր ո՞ւտսի կուգայ՝
Թռուցեալ զըւարթ լերանց վըրան.
– Պատերազմէ՛ն նա կու դառնայ,
Հերաց վըրայ դափնիք շողան:

Ի ՆԱՅԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ

Երգ

Դըժոխք ի մարտ արշաւեն
Գոռ բանակաւ սեւագունդ.
Արի՛ք ընդդէմ քաջագէն,
Վառեալք յասպար ի մըկունդ,
5 Թորգոմեան դիւցազո՛ւնք,
Նահատա՛կք աննըկունք:

Ահա արին յարեաւ Վարդան,
Դըռոյթ ի դաշտ տալ փառաց.
Գուպարայաղթ քաջացն ի կռիւ
10 Որոտընդոստ ձայն գոռաց.
Վառեցարո՛ւք յասպարէզ՝
Հուր ըզգեցեալ բոցակէզ,
Թորգոմեան դիւցազո՛ւնք,
Նահատա՛կք աննըկունք:

15 Յարեաւ Աստուած ի յաթոռոյն՝
Ճշմարտութեան ախոյեան,
Եւ լուսաթռիչ Հաւատքըն սուրբ
Ճախրեաց Վեհին յանդիման:
Վառեցարո՛ւք յասպարէզ՝
Հուր ըզգեցեալ բոցակէզ,
Թորգոմեան դիւցազո՛ւնք,
Նահատա՛կք աննըկունք:

Ահա ըզսուրն շարժեաց Վարդան,
Եւ սեաւ անդունդք սարսեցին.
25 Ահա արին անկաւ Վարդան,
Երկինք ի խինդ պարեցին:
Վառեցարո՛ւք յասպարէզ՝
Հուր ըզգեցեալ բոցակէզ,
Թորգոմեան դիւցազո՛ւնք,
30 Նահատա՛կք աննըկունք:

ԾԵՐՆ ՎԱՆԱՅ

Երգ

Մո՛ւթ է գիշերս, ինչպէս սիրտս ալ,
Եւ թուիս ալիք մշտափրփուր
Վանայ ծովուն ծիածաւալ
Հառաչանօք լի են տըխուր:
5 Գոց են ամպով աստղունք... և յոյս.
Դեռ շատ հեռու է Արշալոյս:

Ո՛ւ վնագուհի դուստր իմ Մեհեկ,
Շուշան և վարդ դաշտաց մերոց,
Եկո՛ւ և հօրդ՝ ծերունկ ու հէք,
10 Առաջնորդէ՛ ի Ձորն Հայոց.
Գոց են ամպով աստղունք... և յոյս.
Դեռ շատ հեռու է Արշալոյս:

Քու սիրատարփ, կտրիճ Արտակ
Տըխուր երգեց, ո՛հ, այս գիշեր.
15 Սէրն էր երգոց իւր նըպատակ,
Բայց Թորգոմայ զաղէտսն յիշէր.
Գոց են ամպով աստղունք... և յոյս.
Դեռ շատ հեռու է Արշալոյս:

«Ո՛հ, ինչուան ե՞րբ հաճոյք և սէր
20 Առանց սուգի պիտի չըլլան».
Այսպէս ի քնարն իւր նա երգէր
Ու արցունքով աչք մեր լըցան.
Գոց են ամպով աստղունք... և յոյս.
Դեռ շատ հեռու է Արշալոյս:

25 Հոս են շիրիմք մեր նախահարց,
Նոճ մի ունի ամէն դամբան.
Երբ փոթորիկ գոռայ յանկարծ,
Հեծեն ննջող ոգւոց փոխան,
Գոց են ամպով աստղունք... և յոյս.
30 Դեռ շատ հեռու է Արշալոյս:

Հին են ցաւերս, հեծեմ և ես.
Ժամ է իջնամ ի գերեզման.
Երթամ վեհից Հայոցն ի տես,
Վանայ կոհակը թո՛ղ զիս ողբան:
35 Եւ դու Մեհեկ, կուլա՞ս անյոյս,
Ո՛հ, ո՛չ, գընա՛... գայ Արշալոյս:

Գարուն

Ո՛հ, ի՛նչ անուշ և ինչպէ՛ս զով
Առաւօտուց փըչես հովի՛կ,
Ծաղկանց վըրայ գուրգուրալով
Եւ մազերուն կուսին փափկիկ.
5 Բայց չես հովիկ իմ Հայրենեաց,
Գընա՛, անցի՛ր սըրտէս ի բաց:

Ո՛հ, ի՛նչ աղու և սրտագին
Ծառոց մէջէն երգես, թռչնի՛կ,
Սիրոյ ժամերն ի յանտառին
10 Ըզմայլեցան ի քո ձայնիկ.
Բայց չես թռչնիկ իմ Հայրենեաց,
Գընա՛, երգէ՛ սըրտէս ի բաց:

Ո՛հ, ի՛նչ մրմունջ հանես վըտակ
Ականակիտ ու հանդարտիկ,
15 Քու հայելուդ մէջ անապակ
Նային զիրենք վարդն ու աղջիկ.
Բայց չես վըտակ իմ Հայրենեաց,
Գընա՛, հոսէ՛ սըրտէս ի բաց:

Թէպէտ թռչնիկն ու հովն Հայոց
20 Աւերակաց շրջին վերայ,
Թէպէտ պղտոր վըտակն Հայոց
Նոճիներու մէջ կը սողայ,
Նոքա հառա՛չք են Հայրենեաց,
Նոքա չերթա՛ն սըրտէս ի բաց:

Երգ

Ո՛ւր էր, թէ գեփիւռիկ
Ըլլայի թափառիկ,
Ոսկեթել մազերուդ
Տայի համբուրիկ:

5 Ո՛ւր էր, թէ վարդ գոհար
Ըլլայի վառ ի վառ,
Ընտրէի ինձ բազմոց
Կուրծքըդ ձիւնափայլ:

Ո՞ւր էր, թէ քանարիկ
 Ըլլայի ես թրուչնիկ,
 Թրուչիլ, գալ ու շոյել
 Դէմքըդ գեղեցիկ:

Ի՞նչ ըրի ես քեզի,
 Որ ցաւոց այդպիսի
 Եւ անբոյժ հարուածոց
 20 Ըլլամ արժանի:

Կամ երազ խոսսափուկ՝
 Որ գայի մինակուկ,
 15 Քունիդ մէջ խըռովել
 Քու սիրտըդ փափուկ:

Հըրեշտակ էր, թրուաւ,
 Երազ էր, որ անցաւ,
 Այդ քու սէրըդ փափուկ
 Շուտով թողմեցաւ:

ՆԱՅԱՊԵՏ ՌՈՒՄԻՆՅԱՆ

(28.9.1819. գ. Էվքերե, Կեսարիայի գավառ –
 29.11.1876, Կ.Պոլիս)

Բժշկագիտության դոկտոր (1851), հասարակական
 գործիչ:

ԿԻԼԻԿԻԱ

Երբոր բացվի դռներն հուսո,
 Եվ մեր երկրեն փախ տա ձմեռ,
 Ձքնաղ երկիրն մեր Արմենիո,
 Երբ փայլե յուր քաղցրիկ օրեր.
 Երբոր ծիծառն ի բույն դառնա,
 Երբոր ծառերն հագնին տերեւ.
 Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա,
 Աշխարհ, որ ինձ ետուր արեւ:
 Տեսի դաշտերն Սյուրիո,
 Լյառն Լիբանանի և յուր մայրեր.
 Տեսի զերկիրըն Իտալիո,
 Վենետիկ և յուր գոնդոլներ.

Կղզի նման չիք մեր Կիպրա
 Եվ ոչ մեկ վայր է, արդարեւ,
 Գեղեցիկ քան զիմ Կիլիկիա,
 Աշխարհ, որ ինձ ետուր արեւ:
 Հասակ մը կա մեր կենաց մեջ.
 Ուր ամենայն իղձ կ'ավարտի,
 Հասակ մը, ուր հոգին ի տենչ
 Հիշատակաց յուր կարոտի.
 Յորժամ քնարս իմ ցրտանա,
 Սիրոյն տալով վերջին բարեւ,
 Երթամ ննջել յիմ Կիլիկիա,
 Աշխարհ, որ ինձ ետուր արեւ:

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐՅԱՆ

(20.5.1851, Սկյուտար, Կ. Պոլիս – 21.2.1872, Կ. Պոլիս)

Բանաստեղծ, դրամատուրգ։ Ավարտել է Սկյուտարի ճեմարանը (1867)։ Եղել է դեղագործի աշակերտ, տնային ուսուցիչ, դերասան։ Գրել է բանաստեղծություններ, դրամաներ, զբաղվել հրապարակախոսությամբ, կատարել թարգմանություններ Հյուգոյից՝ «Թագավորը զվարճանում է», Վ. Շեքսպիրից՝ «Մակբեթ» ևն։

Թատերախաղերը նպաստել են հայ դրամատուրգիայի զարգացմանը։ Գրել է «Տարագիր ի Սիպերիա» այլաբանական ողբերգությունը (Մ. Նալբանդյանին նվիրված), «Վարդ և Շուշան կամ Հովիվը Մասյաց» մեղոդրաման (1867), «Սև հողեր կամ Հետին գիշեր Արարատյան» (1868), «Արտաշես աշխարհակալ» (1869), «Անկումն Արշակունի հարստության» (1870), «Ասպատակությունը պարսկաց ի Հայս կամ Ավերումն Անի մայրաքաղաքին Բագրատունյաց» (1870) պատմական ողբերգությունները։ 1871-ին գրել է «Թատրոն կամ Թշվառներ» դրաման։ Ստեղծել է ռոմանտիկական դրամայի նմուշներ՝ հաղթահարելով կլասիցիզմի սահմանափակությունները։

Դուրյանից մեզ հասել է 39 բանաստեղծություն, որոնցից 26-ը գրված են 1871-ին, տասից ավելի հրապարակախոսական հոդվածներ, նամակներ, մի քանի անավարտ էջեր, որոնք վկայում են նրա բացառիկ տաղանդի մասին։

ԳԱՐՆԱՆԱՅԻՆ ԿԵՆԱՑՍ ՄԷՉ

Գարնանային կենացս մէջ
Սիրոյ ծաղկունք մինչ փրթթէին՝
Սիրտըս վառուած սիրովն անշէջ
Առաքինւոյն և գեղեցկին,

Մահագուշակ խորշակն անդէն
Հասաւ տիրեց սրտիս բոլոր,
Թառամեցան ծաղկունք ամէն
Սրլած փթթած սրտիս մէջ նոր։

Այն, որ տըւավ երկրիս գարուն,
Ծաղկունք, մարգերն ալ զարդ նորին

Եւ մարդկային վեհ սրտերուն
Ուսոյց սիրել գեղն ու բարին,

Ինչո՞ւ արդեօք խորշակահար
Կ'ընե ծաղկունք դեռափրթիթ,
Ինչո՞ւ արդեօք նա սիրահար
Սըրտերն զեղու արտասուօք միշտ։

Ահա կիջնեմ, ո՛հ, ես այժմէն
Առջեւ բացված գերեզման խոր,
Բայց սա տըխուր տեսարանէն
Ի՛նչ կա արդեօք հաճոյք մ'Անոր։
1864

ԻՅԻՒ ԹԷ

Ո՛հ, ի՞նչ ես դու, սէ՛ր, երկնի հուր կամ ժըպի՞տ...
Չունի երկին աչացդ կայծերն ու կապուտ,
Վարդը չունի քու լանջդ անբիծ, լուսափթիթ,
Չունի լուսինն վարդերն շիկնոտ այտերուդ։
Գիշերն երկնի կայծից՝ լուսնոյն սխրագէմ,
Ցերեկն ալեաց, ծաղկանց ժպտիս... մէկո՛ւն գէթ...

Իսկ քեզ համար ես արցունքով կ'աղօթեմ,
Դու չես շնորհեր նայվածք մինձ հուր աչերէդ:

Արդեօք էա՞կ մ'ես թէ երկնի զըւարթուն,
Կը նախանձին փայլիդ վրայ վարդ, լուսնակ.
Ձայնիկդ ապշած լըսելով քաղցր ու թրթռուն՝
Նոճերու մէջ կ'սըգա լըռիկ լուսինեակ:

Ծնէի իցի՛ւ թ'հեւացող հով մ'անուշիկ,
Եւ գգուելով երազք ճակտիդ այդ անսուգ՝
Տայի շունչըս շուրթերուդ մէջ ես յուշիկ,
Լոկ սրբելով՝ եթէ շողար աչքդ արտսուք:

Պարտեզդ իցի՛ւ թէ փթթէի վարդ լացող,
Եւ երբ գայիր այգուն շաղին ժպտով պերճ՝
Գունովս ներկել այտերդ, թափել գոգդ իմ ցօղ,
Թոռմէի, գիրգ ձեռքըդ տայի կեանքիս վէրջ:

Բխէի ես իցի՛ւ թ'առու մը վըճիտ,
Եւ երբ հուշիկ նստած մօտ իմ եզերքին,
Ցոլանար իմ հայելւոյն մէջ քու ժըպիտ՝
Պղտորելով կապոյտ ալիքս՝ ցամքէին:

Ա՛հ, իցի՛ւ թէ լինէի ես ճառագայթ,
Շողշողայի դեմքիդ վրա վայրիկ մի
Խաբէի քեզ թ'ես աւելի գեղազարդ,
Ի'անուշաբոյր մազերուդ մէջ մարէի:

Այլ ո՛չ, անգո՛ւթ, եթէ տըւիր մեկուն սէր,
Իցի՛ւ թ'անոր գերեզմանին քարն լինիմ,
Եւ դու թօշնած գաս շնչե՛լ շուրջս... արտասուե՛լ...
Քեզ հըպելու համար հարկ լոկ գոլ շիրիմ...
1867

Ի Դիմաւորութեան Ամեն. Յայրիկին

Ո՞վ է որ գայ մեզ ճեղքած օդն, ալին,
Ճակտին վրայ գոհարք, աստեղք կը փայլին.
Թագաւո՞ր մ'է Հայ, որ ցատկեց շիրմէն,-
Ո՛չ, դէմքը վառողք արցունք՝ ըսպի են.
Նա կ'արհամարհէ ծիրանի՝ փառքեր,
Նա սեւ է հագեր:

Նա մեր Հայ եղբարց արցունքն է քաւեր,
Ցոյց կու տայ մեզի արին ու աւեր,

Դիւցա՞ղն է մէ, որ դո՛ւրս թըռալ գամբանէն,
Ո՛չ, թուր չ'է՛ ձեռքն, այլ խաչ բռներ արդէն,
Ձը ցայտեր աչքէն շանթեր, այլ սէ՛ր, գո՛ւթ.

Դողայ անկէ Քուրդ:

Նա կու գայ Հայոց կարմիր մարգերէն,
Ազատեց Քրդէն հէգ Հայ գերիներն,
Խաչափայտով մը պանծացաւ յաղթող,
Հնչեցուց ի Հայս ազատութեան փող,
Տեսէ՛ք, քուրձ հագեր, կարծես ինք դիակ,

Բայց սիրտն է կըրակ:

Գայ Մասեաց սարէն, նա ձախն ու աջը
Մովսէսի քընարն՝ Ղեւոնդի խաչը,
Աստղի մը նայուածք, քընարի մը ձայն,
Աղեաց խորերէն կը սիրէ նա Հայն.
Դեռ չը ճանչցա՞ք զ'այն, ճակատք վըշտակոծ,

Հրեշտակն է Հայոց:

Ահա կը հնչէ նորա հեշտ սըրինգ,
Արձագանք կու տան Հայոց դաշտք, լերինք,
Երթանք իր շուրջը, Հայե՛ր արտալած,
Ձը խաբեր, մատներ նա մեզ օտարաց,
Ձը սիրեր ոսկի, փառք ու վատ մարդիկ,

Հայուն է Հայրիկ:

Գլխիկը դըրած սըգաւոր սըքեմ,
Ձը թափիր ճակտէն դեռ ալիք վըսեմ,
Բայց իր դիմաց վրայ կանուխ են փթթած
Անցքի ու վշտի խորշոմներ միշտ թաց.
Միակ վարձք մ'ունի՛ այն է կոչել զինք

«ԽԸՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿ»

1869

Ի պատրիարքական ընտրութիւն
Ամեն. Հայրիկին

Այն սգալի սեւ-սեւ նոճեաց ետեւէն
Արշալոյսին շողք մեզի կո՛յսե կաւետեն,
Խուսեց խաւարն, փողփողէ լոյս արեւուն
Հայոց կարմիր մարգաց սառուտ սարերուն.

Փըլատակաց մըթին խորքէն կու գա ձայն-
Հայե՛ր, Հայե՛ր, դեռ Հայաստան չ'է՛ կործան...

Ձայն տըւողը չ'է՛ ըստուեր,
Հուր ներշնչողք չ'ե՛ն աստղեր,
Եղբայրութեան է հուր՝ ձայն,
Հայը սիրող Հայն է այն:

Նա գիշերուան հետ ազգ խոկաց ու լացաւ,
Եւ արեւուն սըլաքաց հետ կրակ դարձաւ,
Հողմոց թեւով միշտ սըլացաւ Հայկարան,
Տիգրիսի հետ թըջեց աւերք տխրական.
Հայաստանի՝ եղբայրութեան սիրահար
«Հայ» գոչելով շուրթերն եղան դալկահար:

Աւարայրի նա վարդին
Սոխակն եղաւ տրտմագին,
«Վարդա՛ն» գոչեց նա, անդէն
Վասա՛կն ելաւ դամբանէն:

Նա իրաւո՛ւնք՝ ազատութի՛ւն գոչեց յար,
Փոշոտ ու խոնջ ոտքերն նետեց ուր Հայ կար,
Ուր որ Հայ կար ջերմ համբուրեց նա այն հողն,
Ուր Հայն շնչեց՝ հառաչ եւ հուր զրկեց հոն.
Բոցաթըռիչ Հայէ ի Հայ նա թըռաւ,
Հարուած, ցաւ, դաւ՝ սէրն խեղդելու չ'եղան բաւ:

Այս հայկազնը չ'ունէր սուր,
Այլ կուրծն ունէր Հայ, խաչ, հուր.
Կը հագնէր սէր և գրգլեակ,
Նա գո՛ւթ ունէր, ո՛չ քըսակ:

Ազա՛տ սիրեց, ազա՛տ գոչեց, չը թովեց.
Հայն գ'այն ատեց, Հայ մը ձեռքը չթօթուեց.
Բանտ, կախաղան, աքսոր, Սիպիր և սուսեր
Չկրցին ձայնն մարել՝ խեղդել իր յոյսեր.
Միշտ «Հայ» կանչեց, բարձն էր գլխուն Մասեաց սար.
Նա սիրտն ըրաւ հայրենայուշ գոռ քընար.

Արդ հայրենեաց մեր շնչիկ՝
Հով մը կու գա անուշիկ՝
Վառ ճակատուց այցելու,
Հայուն աչերն սրբելու:

Բա՛ց են թեւեր, բա՛ց են սրտեր, բա՛ց ճակատ,
 Եկո՛ւ օգնել տըկար Հայուն ապաքախտ,
 Հո՛ւր հայրենեաց, եղբայրութեան դու հագա՛գ,
 Քընարահար Հայու մը իղձ քեզ հրեշտակ.
 Վէս Վոսփորին ալիք ըզքեզ բարեւեն.
 Յըրուէ՛ սև ձեռք՝ սեւ ամպ Հայոց արեւէն.

Արտօսը ու քիրտդ թող փալփլին՝
 Զերթ աստղեր Հայ երկնքին,
 Եւ սորվեցուր Հայուն դու
 Սիրե՛լ, օգնե՛լ իրարու:

Արտասուլաթոր՝ քե՛զ կը նային Հայ աչեր,
 Սեւ շղթաներ քեզ ցոյց կու տան գոռ քաջեր,
 Մըշոյ կտրիճք՝ աղջիկք ի քեզ ապաստան
 Հայն ու դամբանն, տաճարն, հիւղակն՝ Հայաստան:
 Թո՛ղ փլատակաց մոխրէն հառնեն յիշատակք,
 Մութ մենաստանք վերափայլեն նախնի փառք...

Լո՛յս, լո՛յս տեղան ամեն տեղ,
 Գիտութի՛ւն, լո՛յսն Հայ աստեղ,
 Լո՛յս հիւղակին, լո՛յս վրհին,
 Լո՛յս Հայ փառաց շէջ ջահին:

Ահա սրանայ մեզ ապագայ բոցագէս,
 Մեր հայրենի աւերակաց տալ լոյս վէս.
 Հարկ չ'են մեզի նիզակ եւ սուր ու վառօդ.
 Իրաւունքի, սիրոյ, լուսոյ ենք կարօտ.
 Եղբայրութեա՛ն Հայն կը յենու, ո՛չ թագի,
 Բռնէ ձեռքէն, որ շունչ առնէ և հոգի.

Եւ ալ մոռնայ հայկազն հէք
 Հին հարուածներն ու խոր վէրք.
 Եւ սիրտք ի տրոպ որոտան
 – Կեա՛ց միշտ, «ՀԱՅՐԻԿ ԽՆԴՐԻՄԵԱՆ»:

Սեպտեմբերի 27, 1869

ՀԱՅՐԻԿԱՆ ՀԱՅՈՑ

Փութա՛, հովուապե՛տ, սիրող յար ազատ՝
 Հարազատ,

Փարատի՛ սեւ ամպ, փայլի՛ արդ արեւ
 Արդարեւ,

Փողփողի՛ն դաշտեր, ազատ առնե՛նք քայլ,
Առ նենգ գայլ

Յըցո՛ւր ցուպդ, Հայերն կանչե՛ յարօտ մի՛
Յար հօտ մի:

Ճանկեր արիւնոտ կուրծ մեր թափ առինք,
Թափառի՛նք,

Եկո՛ւ, հովուէ՛ մեզ, սիրածդ, ազգասէ՛ր,
Ազգ ա՛ս էր:

Դու գըթոտ նըման երկնի հայրիկին՝
Յայր՝ ի կին՝

Յօրոց և յալիս սփռէ՛ լոյս և սէր,
Լոյս եւս, է՞ր:

Յաւի՛ չզարթնու հրճուած յայգուն յայն
Յա՛յ, քուն Հայն:

Սոխակ մ՞էիր մերթ ի նոճս, եւ երգերդ՝
Վէրքերըդ

Առած բիրաւոր՝ դեռ դու կանչեցիր,
Կա՛ն, չ'էցիր

Երգերդ միշտ մեր սիրտ, սիրոյ՝ հոգւոյ ձա՛յն,
Յ'ոգւոց Հայն

Հանեց՝ վառեցաւ ձայնէդ, իմացաւ
Հիմա ցաւ.

Քե՛զ խնդրէ Հայն արդ, ամբոխ ամբոխ չ'է՛,
Ամբողջ է.

Արդ ըսէ՛ Հայուն, ըրէ՛ ազդ անոր
Աստանօր.

– Ես կարօտ եմ վառ սրտից՝ ձեռքերի,
Ձեր գերի

Եղբարքն ազատե՛լ, լոյս տալ ի Մասիս,
Ի մաս յիս

Առնել իմ նախնեաց արիւն արտսուրէն.
Արդ սուգէն

Ելնեն Հայք՝ օրհնեն սիրով յաւէտ իս՝
Յաւետիս.

Յանկամ որ Հայք ինձ ըսեն ա՛հ, յամայր
«Ահա՛ մայր».

Այս իմ վերջին տենչ, միշտ ճետք Հայկայ կա՛ն
Հայկա կան :
1869

ՆԷ

Վարդը գարնայնի	Թէ կոյսը չըլլար
Թէ կոյսին տիպար	Սիրուն ու անբիծ,
Այտերուն չըլլար՝	Աստուածն այն երկնից
Ո՞վ կը յարգէր զանի:	Մարդ ո՞ր կը կարդար:
	1871
Թէ չնմանէր	
Կապոյտն եթերաց	
Կոյսին աչերաց՝	
Երկինք ո՞վ կնայէր:	

ԱՌ ԿՈՅՍՆ

Ո՛հ, մի՛նչև ցե՞րբ, ըսե, ո՛ր կույս, հո՛գիս ըլլայ գեղոյդ գերի,
Եւ մի՛նչեւ ց՛ե՞րբ թրթռան աղիք ցաւած սրտիս եւ քնարի,
Լոկ համբուրիկ մ՛ուզեցի քաղել այտէդ մէկ թարմ վարդ,
Ճառագայթ մը խնդրեցի աչերէդ երկնագուարթ,
Զըլացար դու, անգո՛ւթ, վարդ մը դժգոյն ճակտիս,
Եւ ճառագայթ մ՛այն անդունդին խոր սրտիս.
Ոչ, ես չեմ կրնար ապրիլ զուրկ գրկէդ,
Ծիծառնիկն ապրի դուրս բոյնեն գէթ.
Տրտմալար քնարս զարնեմ ջախջախ,
Գոցեմ սիրտըս սիրաբախ...
Մնայք բարով, կո՛յս եւ քնա՛ր,
Կոյսին տեղ լա ց, քա՛ր,
Ճակատս նըսեմ
Հանգչեցնեմ
Մաշող
Հող:
1871

ՄԱՆՈՒԿՆ ԱՌԻԽԱԶ

Ո՛վ խաչափայտ
 Դու քառաթեւ՝
 Որոյ ճակատ
 Սիրոյ արեւ՝
 Գամուած Յիսուս՝
 Փչեց խոնարհ
 Հոգի եւ լոյս
 Սէր ընդ աշխարհ,
 Ընդունէ՛ իմ հոգիս հեզիկ փառաճաճանշ
 Թեւերուդ տակ և սորվեցո՛ւր ինծի հաւատ՝
 Սէր՝ յոյս որով միշտ բաբախէ իմ փափուկ լանջ,
 Եւ փարատէ՛ լուսովդ խաւարն սրտէս վհատ.
 Սորվիմ աղօթք
 Բառնալ քեզի՝
 Երբ խութից ոտք
 Իմ հանդիպի
 Սեւ Սատանին՝
 Որ ճգնի միշտ
 Դիւթեւ զհոգին
 Ի մութ՝ ի վիշտ
 1871

ՍԻՐԵԼ

Բոյլ մը նայուածք, փունջ մը ժպիտ,
 Քուրայ մը խօսք դիւթեց իմ սիրտ:
 Ես ուզեցի լուռ մենանալ,
 Սիրել փրթիթք՝ խորշեր թաւուտ,
 Սիրել կայծերն երկնի կապույտ,
 Առաւրւան շաղն, իրիկուան բալ,
 Ճակատագրիս սեւ գիծ կարդալ,
 Խոկալ, սուզիլ, ըզմայլիլ սուտ:

Ո՛հ, խտրած մը վարս, եղեմ մը շունչ՝
 Շրջագգեատ մը շրշեց իմ շուրջ:

Ես ուզեցի լոկ ու մինակ
 Սրտակցիլ ջինջ վրտակին հետ,
 Յիշատակի շունի նա հետ,
 Սի՛րտ մորուն մինչ սուզիմ յատակ,
 Գտնեմ գիս հոն տժգոյն, յատակ,
 Գաղտնիք մը ունի-այն՝ անթիւ վէտ:
 Եթեր մը տրոփ սրտի լսեցի,
 Հծծեց.- կ'ուզե՞ս սիրտ, ե՛կ ինծի:

Ես ուզեցի սիրել զեփիւռ,
 Որ երկնքէն թռչի բեկբեկ,
 Նա չը սիրեր խոցել երբեք,
 Հոգի մ'որուն գաղտնիքն է բոյր,
 Գիտէ շոյել երազներ բիւր,
 Երկնի բոյրն յուշ կածէ առ հէք:

Ո՛հ, փունջ մը բոց փըսփըսաց ինձ.
 – «Կուզե՞ս պաշտել հոգի մ'անբիծ»:

Ես ուզեցի քընարով մի
 Լոկ սիրել հոս, հոս դալկահար,
 Պաշտել՝ գրկել միայն քընար,
 Սիրող էակ ճանշել զանի,
 Հստ իմ քըմաց լարել աղի,
 Եւ սրտակցիլ սիրողաբար:
 Նէ մօտեցա՛մ յուշիկ, ըսաւ.
 – Քնարդ է ցուրտ սիրտ, ու սէրըդ ցաւ:

Թօթուեց թեւերն հոգիս մոլար,
 Ճանշեց ըզնէ՝ գեղ ու կըրակ՝

Սիրտն անապակ՝ ինչպէս վրտակ,
Անմեղձ ինչպէս սիւզ դալկահար՝
Հաւատարիմ՝ ինչպէս քընար,
Հրաժեշտ տըլաւ կեանքի մենակ:
Բոյլ մը նայուածք՝ փունջ մը ժըպիտ՝
Քուրայ մը խօսք դիւթեց իմ սիրտ:

1871

ԴՐԺԵԼ

Փունջ մը կնճիռ՝ բույլ մը կայծակ՝
Դըժոխք մ'անէծք խոցեց հոգեակս:

Եւ ուզեցի պաշտել ըզնէ,
Սիրել ժպիտքն՝ փըթի՛թք անհուն,
Սիրել աստղերն սեւ աչերուն
Եւ այն խոկունմն՝ որ մըթագնէ
Պայծառ ճակատը՝ այն ամպըն է
Որ կը շպարէ դեմքը լուսնոյն:

Գիշեր մը սուգ՝ անդունդ մ'հառաչ՝
Յուզեց ներա հոգին ու լանջ:

Ես ուզեցի միշտ քովն ըլլալ,
Մըտիկ ընել թնդին սրտին,
Շնչել՝ խմել ներա հոգին,
Եւ շօշափել լոկ ձիւնափայլ
Ծոծորակին վըրայ ծալ-ծալ
Թափող վարսից ալեակք ծրփին:

Ովկէան մը տրտունջ լսեցի,
– Զիս կը նեղե՛ս – հծծեց ինծի:
Ես ուզեցի քընար մ'ըլլալ
Ներա ձեռքին տակ հեւացող,
Ներա հոգւոյն խորն հիացող
Թեթեւ պատկեր մ'ըլլալ շարժեալ,
Մոռնալ զիս, լոկ ըզնէ՛ խոկալ՝
Կը վառէ երազ մ'որուն մէկ շող:

Ամպրոպ մը սաստ ցընցեց հոգիս,
Գոչեց – սիրել չե՛ս կրնար զիս»:
Ի զո՛ւր սիրտըս մըխաց առջին՝
Խնկարկելու սիրտն անապատ,
Յուցի իրեն ճակատս գունատ՝
Կուրծըս գոգած՝ մարն իմ աչքին,

Ի զո՛ւր շուրթերս դողդոջեցին,
Զինքը սիրելս հծծեցին յայտ:
Նէ հեռացաւ ինձմէ, ըսաւ՝
– «Բա՛վ սիրեցի քեզ, մնաս բարյա՛ւ»:

Որոտացին խոկմանցս ամպեր,
Կայծակնահար ըրին հոգիս,
Մոխիր դարձան երազներս յիս,
Ճակատագիրս խնծղաց ի վեր,
Խորշ մը կար որ զիս չծաղրէր,
Այն լուռ փո՛սն էր գերեզմանիս...

Փունջ մը կնճիռ, բույլ մը կայծակ,
Դժոխք մ'անէծք խոցեց հոգեակս...

1871

ԼՃԱԿ

Ինչո՞ւ ապշած են, լըճա՛կ,
Ու չեն խայտար քու ալեակք,
Միթէ՛ հալւոյդ մեջ անձկաւ
Գեղուհի՞ մը նայեցաւ:

Եւ կամ միթէ՛ կը զմայլի՞ն
Ալեակքդ երկնի կապոյտին,
Եւ այն ամպոց լուսափթիթ՝
Որք նըմանին փրփուրքիդ:

Մելամաղձոտ լըճա՛կդ իմ,
Քեզ հետ ըլլա՛նք մըտերիմ,
Սիրեմ քեզի պես ես ալ
Գրաւուիլ՝ լըճել ու խոկալ:

Որքան ունիս դու ալի՛,
Ճակատս այնքան խոկ ունի,
Որքան ունիս դու փրփուր՝
Սիրտս այնքան խոց ունի բիւր:

Այլ եթէ գոգդ ալ թափին
Բոյլքն աստեղաց երկնքին,
Նըմանիլ չես կրնար դուն
Հոգւոյս՝ որ է բոց անհո՛ւն:

Հոգ աստղերը չեն մեռնիր,
Ծաղիկներն հոգ չեն թոռմիր,

Ամպերը չեն թրջեր հող,
Երբ խաղաղ էք դու և օդ:

Լըճա՛կ, դու ես թագուհիս,
Զի թ՛հովէ մալ խորշոմիս,
Դարձեալ խորքիդ մէջ խըռով
Զիս կը պահես դողդղալով:

Շատերը զիս մերժեցին,
– Քնար մ'ունի սոսկ – ըսին.
Մին՝ – դողդոջ է, գուշն չունի–
Միւսն ալ ըսաւ – կը մեռնի՛:

Ոչ ոք ըսաւ – հէ՛ք տղայ,
Արդեօք ինչո՞ւ կը մըխայ,
Թերեւս ըլլա գեղանի,
Թէ որ սիրեմ չմեռնի:

Ոչ ոք ըսաւ – սա տըղին
Պատռե՛նք սիրտը տրտմագին,
Նայինք ինչե՛ր գրուած կան...
– Հոն հրդեհ կայ, ո՛չ մատեան:

Հոն կայ մոխի՛ր... յիշատակ...
Ալեակքդ յուզին թող, լըճակ,
Զի քու խորքիդ մէջ անձկաւ
Յուսահատ մը նայեցաւ...
1871

ԵՐԳ ՄԱՐՏԻՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ

Արի՛ք որդիք Արարատեան,
Նըսեմ ճակատք ցայտե՛ն թող շանթ,
Դողդոջ ձեռաց մէջ սուր ցոլա՛ն,
Արդար վրիժուց ժամն հասաւ արդ,
Փշրի՛ Պարսկին անդու կացին,
Հայք բա՛ւ լացին.
Մեռնի՛նք Մասեաց շուքերուն տակ,
Յաւերժ կանգնե՛նք յաղթանակ,
Օ՛ն, ազատ ըլլանք
Եւ Հայաստան մեր,
Թող տա՛ն արձագանք
Մասիսք անվեհեր.
Մեռնի՛նք յԱրտազ՝ Տղմուտի մօտ՝

Ուսկից ծագի՛ մեզ առաւօտ:
Մեր սուսերց փայլէն
Սասանին Սասանք,
Մեր ամեն քայլէն
Ծագի յաղթանակ:
1869

ՆԵՐԱ ՅԵՏ

Համբո՛յր մ'առի ներանէ,
Համբո՛յր մանհուն գորովի,
Երբ կարմիր շողք մարէին
Հորիզոնին վերելի:

Զեռքըս տարաւ կուրծին՝ հոն
Սիրոյ երկին մ'որոտար.
Թօշնեցայ գիրկն ես իբրեւ
Համբոյր մանհուն՝ դալկահար:

Նէ զիս իր քով նըստեցուց
Գորգի վըրայ դալարեայ.
Հուսկ ճաճանչ մը կը պլպլար
Ներա դիմացը վըրայ:

Թոթովեցի... դողացի...
Առի համբոյր անհամար.
Խօսի՛նք ըսաւ – ո՛հ, խօսի՛լ,
Հատնիլ է լոկ ինձ համար:

Աչերու բոցն երբ մարի,
Դադրի տըրոփն երբ սրտին,
Լոկ այն ատեն հարկ է որ
Անգոր շուրթերը խօսին:

Հուր հորիզոնն մարեցաւ,
Երկինքն աստղեր փթթեցան,

Համբոյր մ'առի դարձեալ ես
Յանուն աստղց ցիրեցան:

Նէ թողուց որ վարսքն ազատ
Սիւզը դէպ յիս բերելով
Միշտ հովահրէ բըռնկած
Ճակատըս զով բոյրերով:

Ո՛հ, այս ժամը ոսկեզօծ
Անշուշտ սահած՝ թըռած է
Ճակատագրին անողորմ
Սեւ ձեռքերէն երկաթէ:

Մեր համբոյրներն պահեցին
Տերեւները խարշափմամբ,
Եւ շողերու տըւին շուք
Աստղերն երկնից այն անամպ:

Ձեռք վերցուցինք աստղերուն,
Սէր ուխտեցինք իրարու,
Դողդըղացին աստղերն ալ
Մեր երգումէն ահարկու:

Լըսեց երկինք մեր ջերմ ուխտ,
Աստղեր սրսկեց ի գորով,
Բնութիւնն եղաւ պըսակիչ,
Մեզ պըսակեց աստղերով...

1871

ՏՐՏՈՒՆՁՔ

Է՛հ, մնաք բարով, Աստուած եւ արեւ,
Որ կը պլպլաք իմ հոգւոյս վերեւ...
Աստղ մ'ալ ես կե՛րթամ յաւելուլ երկնից,
Աստղերն ի՞նչ են որ, եթէ ո՛չ անբիծ
Եւ թշուառ հոգւոց անէծք ողբագին,
Որք թռին այրել ճակատն երկնքին.
Այլ այն Աստուծոյն՝ շանթերո՛ւ արմատ՝
Յաւելուն զէնքերն ու զարդերն հըրատ... :
Այլ, ո՛հ, ի՞նչ կըսեմ... շանթահարէ զի՛ս,
Աստուա՛ծ, խոկն հսկայ, փշրէ հիւլէիս,
Որ ժպըրհի ձգտիլ, սուզիլ խորն երկնի,
Ելնել աստղերու սանդուղքն ահալի... :
Ողջո՛յն քեզ, Աստուած, դողդոջ էակին,
Շողին, փըթիթին, ալւոյն ու վանկին,
Դու որ ճակտիս վարդն եւ բոցն աչերուս
Խըլեցիր թրթռումս շրթանց, թռիչն հոգւոյս,
Ամպ տըւիր աչացս, հեւք տըւիր սրտիս,
Ըսիր մահուան դուռն ինձ պիտի ժպտիս,
Անշուշտ, ինձ կեանք մը պահած ես ետքի,
Կեանք մ'անհուն շողի, բոյրի, աղօթքի.
Իսկ թէ կորնչի պիտի իմ հուսկ շունչ
Հոս մառախուղի մէջ համր՝ անշունջ,
Այժմէն թո՛ղ որ շանթ մ'ըլլամ դալկահար,
Պլլըւիմ անուանդ մռնչեմ անդադար,
Թող անէծք մ'ըլլամ քու կողդ խըրիմ,
Թող յորջորջեմ քեզ Աստուած ոխերիմ,

Ո՛հ, կը դողդոջեմ, տժգոյն եմ, տժգո՛յն,
Փըրփըրի ներսըս դժոխքի մ'հանգոյն... :
Հառաչ մ'եմ հեծող նոճերու մէջ սեւ,
Թափելու մօտ չոր աշնան մէկ տերեւ... :

Ո՛հ, կայծ տըւէ՛ք ինձ, կայծ տըւէ՛ք, ապրի՛մ...
 Ի՛նչ, երազէ վերջ գրկել ցուրտ շիրի՛մ...
 Այս ճակատագիրն ի՛նչ սեւ է, Աստուած,
 Արդեօք դամբանի մրուրո՞վ է գծուած... :
 Ո՛հ, տըւէ՛ք հոգւոյս կրակի մի կաթիլ,
 Սիրել կուգեմ դեռ, ապրիլ ու ապրիլ.
 Երկնքի աստղե՛ր, հոգւոյս մէջ ընկէ՛ք,
 Կայծ տըւէ՛ք, կեանք ձեր սիրահարին հէք:
 Գարունն ո՛չ մէկ վարդ ճակտիս դալկահար՝
 Ո՛չ երկնի շողերն ժրպիտ մ՛ի՛նձ չե՛ն տար:
 Գիշերն միշտ դագաղս, աստղերը՝ ջահեր,
 Լուսինն յար կուլայ, խուզարկէ վըհեր:
 Կըլլան մարդիկ, որ լացող մը չունին,
 Անոր համար նա դըրաւ այդ լուսին.
 Եւ մահամերձն ալ կուզէ երկու բան,
 Նախ՝ կեանքը, վերջը՝ լացող մի՛ր վրան:

Իզո՛ւր գըրեցին աստղերն ինծի «սէ՛ր»,
 Եւ ի զո՛ւր ուսուց բուբուլն ինձ «սիրել»,
 Ի զո՛ւր սիւզեր «սէ՛ր» ինձ ներշնչեցին,
 Եւ զիս նորատի ցուցուց ջինջ ալին,
 Ի զո՛ւր թաւուտքներ լռեցին իմ շուրջ,
 Գաղտնապահ տերեւ չառին երբե՛ք շունչ,
 Որ չխըռովին երազքըս վսեմ,
 Թոյլ տըւին, որ միշտ զնէ երազեմ,
 Եւ ի զո՛ւր ծաղկունք, փթիթնե՛ր գարնան՝
 Միշտ խնկարկեցին խոկմանցս խորան...
 Ո՛հ, նոքա ամենքը զիս ծաղրեր են...
 Աստուծոյ ծաղրն է աշխարհ ալ արդէն...

1871

ԻՄ ՅԱԺԸ

Սուրբ տենչերով լոկ ծարաւած՝
 Յամաք գտնե՛լ աղբերքն յամայր,
 Յամքի՛լ ծաղիկ հասակի մէջ,
 Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար:

Ջերմ համբոյրով մը դեռ չայրած
 Սա ցուրտ ճակատըս դալկահար՝
 Հանգչեցունե՛լ հողէ բարձին,
 Ո՛հ, չէ՛ այնչափ ցաւ ինձ համար:

Դեռ չգրկած էակ – փունջ մը
Ժրպտէ՛ գեղէ՛ հուրէ շաղեալ՝
Գրկե՛լ սա ցուրտ հողակոյտը,
Ո՛հ, չէ՛ այնչափ ցաւ ինձ համար:

Քաղցր երազով մյըղի մրափ մը
Չանդորրած գլուխս մորկահար՝
Ննջե՛լ հողէ վերմակի տակ,
Ո՛հ, չէ՛ այնչափ ցաւ ինձ համար:

Հագնի՛լ հիւղին մուր-անունը,
Ծրծե՛լ նորա մըրուր-օղն յար,
Միշտ ցաւի՛լը միանգամայն,
Ո՛հ, չէ՛ այնչափ ցաւ ինձ համար:

Հեք մարդկութեան մէկ ոստը գօս՝
Հայրենիք մը ունիմ թըշուառ,
Չօգնած անոր՝ մեռնի՛լ աննշան,
Ո՛հ, ա՛յս է սոսկ ցաւ ինձ համար:

1871

ԻՄ ՄԱՅԸ

Եթէ տըժգոյն մահու հրեշտակ
Անհուն ժպտով միջնէ իմ դէմ...
Շոգիանան ցաւքս ու հոգիս,
Գիտցէ՛ք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթէ սընարըս՝ իմ տիպար
Մոմ մը վըտիտ ու մահադէմ
Ո՛հ, նըշուլէ ցուրտ ճառագայթք,
Գիտցէ՛ք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթէ ճակտովս արտօսրագօծ
Զիս պատանի մէջ ցուրտ զերթ վէմ
Փաթթեն, դընեն սեւ դագաղը,
Գիտցէ՛ք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթէ հընչէ տըխուր կոչնակ՝
Թրթուուն ծիծաղն մահու դժխեմ,
Դագաղս առնէ իր յամըր քայլ,
Գիտցէ՛ք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթէ մարդիկն այն մահերգակ,
Որք սեւ ունին եւ խոժոռ դէմ՝
Համասըփոեն խունկ ու աղօթք,
Գիտցէ՛ք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթ՛ յարդարեն իմ հողակոյտ,
Եւ հեծեծմամբ ու սըգալէն
Իմ սիրելիքը բաժնըւին,
Գիտցէ՛ք որ մի՛շտ կենդանի եմ:

Իսկ աննըշան եթէ մնայ
Երկրի մէկ խորշն հողակոյտն իմ,
Եւ յիշատակս ալ թառամի,
Ա՛հ, ա՛յն ատեն ես կը մեռնի՛մ...

1871

ԻՆՉ Կ'ԸՍԵՆ

Ինծի կ'ըսեն – ինչո՞ւ լուռ ես...
Ո՛հ, միթէ բառ կամ խոսք ունի՞
Արշալոյսը, որ կը բռնկի,
Զի անհուն է այն ալ ինձ պէս:

Ինծի կ'ըսեն – միշտ տխուր ես...
Ի՞նչպէս չըլլամ, մէկիկ – մէկիկ
Թօթափեցան գլխուս աստղիկք...
Արշալոյս մը շանցաւ սրտէս:

Ինծի կ'ըսեն – կրակոտ չ'ես,
Լըճակի մը պէս ես մեռած,
Դալկահար դէմքդ ու հայեցուած...
Ո՛հ, յատակն են իմ փրփուրներս:

Ես ինձ կ'ըսեմ – ժամդ է հասեր,
Քու երկրորդ սեւ մօրդ գընա գոգ,
Գերեզմա՛ն, հո՛ն գտնես դու գոգ
Վարդեր՝ թրթուում՝ թռիչ ու աստղեր...
1871

Գ. ՅԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ 70-80-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

70-80-ականների հասարակական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխությունները մեծ չափով կապված են 1877-78 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի հետ: Արևմտյան Հայաստանում պատերազմական գործողություններին եռանդուն մասնակցություն ունեցավ հայ ժողովուրդը: Սան-Ստեֆանոյի պայամանագրի 16-րդ հոդվածով սուլթանական կառավարությունը պարտավորվում էր բարենորոգումներ մտցնել Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Սեբաստիայի, Խարբերդի, Դիարբեքիի վիլայեթներում և երաշխավորում էր հայ բնակչության ապահովությունը քուրդ ու չերեքզ հրոսակախմբերից: Այս պայմանագիրը շուտով չեղյալ համարվեց: Բեռլինի կոնգրեսում ընդունվեց 61-րդ հոդվածը: Եվրոպական վեց պետություններ՝ Անգլիա, Ռուսաստան, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Իտալիա, վերահսկելու էին բարենորոգումների գործընթացը: Հայկական հարցը թողնվեց բախտի քմահաճույքին: 1876-ին գահ բարձրացած Սուլթան Համիդը հրապարակեց օսմանյան նոր սահմանադրությունը, որ երաշխավորում էր ազգային ու կրոնական խտրականության վերացում, բայց դրանք կեղծ խոստումներ էին. բռնություններն ու ջարդերը պարբերական բնույթ էին կրում:

Ռուսական իրականության մեջ տեղի ունեցող վերափոխումներն անմիջականորեն նպաստում են երկրի ծայրամասերում տնտեսական նոր հարբերությունների առաջացմանը: Ձևավորվում է բուրժուազիան, նահապետական գյուղը ենթարկվում է շերտավորման, մարդկանց դարավոր ըմբռնումների մեջ տեղի են ունենում խորը փոփոխություններ: Բուրժուական հարաբերություններն էական տեղաշարժեր են առաջ բերում հասարակական կացութաձևի մեջ և հոգևոր կյանքում:

Այս ընդհանուր տեղաշարժերը նոր բովանդակություն են հաղորդում ազգային կյանքին: Ընդլայնվում է դպրոցների ցանցը, վերելք է ապրում մամուլը: Լույս են տեսնում տասնյակ նոր պարբերականներ: Առանձնապես կարևոր էին «Մշակ»-ը, «Արևելյան մամուլ»-ը, «Փորձ»-ը, «Նոր-Դար»-ը, «Արձագանք»-ը:

Հայ հասարակական կյանքում ավելի որոշարկվում են միմյանց հակադիր ընկալումները՝ ազատամտականությունը և ազգային պահպանողականությունը: Եթե առաջիններն ազգի պահպանության համար կարևոր նախապայման էին համարում նյութական հարստությունը, ապա պահպանողականները կարևորում էին բարոյական հարստությունը՝ պատմությունը, եկեղեցին, ընտանիքը, մշակույթը:

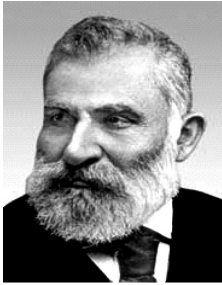
Իր լուսավորական, հայրենասիրական, ազատասիրական գաղափարներով Գ. Արծրունին (1845-1892) «Մշակ»-ի շուրջը համախմբեց նշանավոր գրողների ու գործիչների: 1877-78 թվականների պատերազմի ընթացքում Գ. Արծրունին պնդում էր, որ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը պետք է կատարվի Ռուսաստանի օգնությամբ: Իսկ երբ դա տեղի չունեցավ, Արծրունին կոչ էր անում հետևել բալկանյան ժողովուրդների օրինակին և հայրենիքն ազատել սեփական ուժերով, զինված ապստամբությամբ:

«Արևելյան մամուլ» ամսագիրը խմբագրում էր Մաթևոս Մամուրյանը (1830-1901), որ կողմ էր կապիտալիստական ուղիով զարգանալու գործընթացին, թեև քննադատում էր բուրժուական քաղաքակրթության բերած չարիքները:

Ազգային պահպանողական ուղղությանն էին հարում Պետրոս Սիմոնյանցի «Մեղու Հայաստանին» և Աբգար Հովհաննիսյանի «Արծազանք»-ը:

Գրականության դերը գնալով դառնում է ավելի կարևոր: 70-80-ականներին գերակշռող նշանակություն է ձեռք բերում արձակը: Մասնավորապես հարստանում են վեպի ժանրային տարատեսակները՝ սոցիալական, քաղաքական, բարոյական, պատմական, երգիծական: Պերճ Պոռշյանը (1837-1907) իր վեպերով ներկայացրեց հայ գյուղի սոցիալական թշվառությունն ու ներքին հակասությունները: Ծերենցը (1822-1888) իր երկերով հիմնադրեց հայ դասական պատմավեպը: Գրական կյանքի համայնապատկերն իրենց վեպերով ամբողջացնում են Ղազարոս Աղայանը, Սրբուհի Տյուսաբը, Ռաֆայել Պատկանյանը, Հակոբ Պարոնյանը, Րաֆֆին և ուրիշներ:

ՊԵՐՏ ՊՈՌՅԱՆ

(1837, Աշտարակ – 23.11.1907, Բաքու, թաղված է Թիֆլիսի Խոշիվանքի գերեզմանատանը)

Տեղի ծխական վարժարանում սովորելուց հետո ուսանել է Մուղնիի վանական (1849-52), ապա Երևանի արքունական դպրոցներում: 1856-ին ավարտել է Ներսիսյան դպրոցը: Մեկ տարի սովորել է Թիֆլիսի արքունական գիմնազիայում, 1857-ին վերադարձել է Աշտարակ, նշանակվել ծխական դպրոցի տեսուչ: Գավառական գործակալի քարտուղարի պաշտոնը հնարավորություն է տվել մոտիկից ճանաչելու գյուղի կյանքը:

1859-ին մեկնել է Թիֆլիս, նշանակվել Ներսիսյանի նախապատրաստական դասարանի ուսուցիչ: Գործուն մասնակցություն է ունեցել պրոֆեսիոնալ թատրոնի ստեղծմանը, իգական դպրոցների հիմնադրման աշխատանքներին Թիֆլիսում (1861), այնուհետև Շուշիում, Ագուլիսում, Աստրախանում և այլուր: Մանկավարժությամբ զբաղվել է Հայաստանի տարբեր վայրերում: 1879-81 թվականներին Երևանի թեմի և Կարսի վիճակի հոգևոր դպրոցների տեսուչն էր: Աշխարհաբարի է վերածել մի ավետարան, որի համար նրան Գևորգ 4-րդ կաթողիկոսը շնորհել է աստվածաբանության մագիստրոսի կոչում: 1887-ին վերադարձել է Թիֆլիս:

1860-ին գրել է «Սոս և Վարդիթեր» վեպը: 1879-ին «Փորձ» ամսագրում տպագրվել է «Հացի խնդիր» (առանձին գրքով՝ 1880) վեպը, որ կարևոր տեղ ունի ռեալիստական վեպի պատմության մեջ:

Կարևոր են «Յեցեր» (1889), «Բղդե» (1890), «Հունոն» (1901) վեպերը:

«Կովածաղիկ» (1878), «Շահեն» (1883), «Սկիզբն երկանց» (1892) վեպերում փորձել է վերստուգել հայ ազգային-ազատագրական գաղափարները՝ առաջադրելով «ինքնաճանաչության և ինքնապաշտպանության» ծրագիր, որի իրականացման միջոցներն էին «կրթությունը և զենքը»:

Արժեքավոր է նրա «Հուշիկներ»-ը (1894)՝ ժամանակի դեպքերի ու դեմքերի հավաստի նկարագրություններով:

Պոռչյանը որակական նոր աստիճանի բարձրացրեց ռեալիզմի գեղագիտությունը:

ՀՈՒՇԻԿՆԵՐ

(հատված)

Գ

Արժեք առանց հիշողության չթողնել Երևանի դպրոցի տեսչի գալուստը: Ամառն է, հուլիսի տոթոթան շոգերն են, բայց մենք սովորում ենք: Կրակ էլ որ թափվեր երկնքից, Շաբոն (այսպես էր կոչում ռամկուլթյունը մեր վարժապետ Շապուհին) մեզ արձակողը չէր: Գոնե պարապմունքը պակասեցներ. ո՛չ, Շապուհի համար ամառ-ձմեռ չկար:

Ձմեռներն «Ամենափրկիչ» կոչված եկեղեցու արևելահյուսիսային խարխուլ ավերակումն էր փռելիս զգալի անում մեզ, ամառը՝ նույն եկեղեցու հյուսիսային պատի երկարությամբը, կամ արևմտյան բակի տերևաշատ նալբանդենի, կամ չինարի կոչված թեղի ծառի հովանու ներքեն էր՝ քրտնախաշ անելով, վաղ առավոտից մինչև ուշ երեկոն, հոգիներս հանում, դաս տալիս:

...Ձեմ հիշում՝ առաջիկա՞, թե երկրորդ տարու ամառը, հանկարծ մեր վարժապետը լեղապատառ ներս է ընկնում մեր բացօթյա ուսումնարանը և գոռում։- Ուղղվեցե՛ք, կարգի ընկե՛ք, փայտի նման տեղներդ չորացե՛ք, վա՛յր թափեցե՛ք. Երևանի թագավորական վարժարանի մեծը եկել է, հենց հիմի էստեղ կլինի, ձեզ հարցմունքներ կանի, վա՛յ նրան, ով որ մի տառում սխալվել է, ճիպոտի տակին կմահացնե՛մ։

Խեղճ Շապուհը տերևի պես դողում է, գույնը դեղին քրքումի (զաֆրան) է փոխվել, ատամներն իրար են դիպչում։

Մենք, իսկույն, թուրքերի նամազի և հայտնի ժամերին անհրաժեշտ եղած լուլեին կոչված ծորակավոր խեցի ջրամաններով, որոնցով ջուր էինք խմում, մերձակա առվից ջուր հասցրինք, սրակեցինք։ Մեզանից ոմանք էլ ավելները վերցրած՝ եկեղեցու բակը բոլոր մաքրեցինք, գրքերս ձեռք առանք և սկսանք ամեն ոք մեր դասերը բարձրաձայն կրկնել։

Վարժապետը բարակ շուղը ձեռքին ճոճեցնելով՝ սրա-նրա գլուխն էր թակում, որ ուղղվենք, լավ նստենք, գրքներս ուղիղ բռնենք և այլն։

Ահա հեալով տուն ընկավ գզիրն և հայտնեց «աղայի» գալուստը։

Մի քանի րոպեից «աղան» յուր հետևից Աշտարակի բոլոր առաջնորդներին քարշ տալով՝ մտավ եկեղեցու բակը, գնաց ժամի դուռը համբուրեց և մոտեցավ մեզ։

Մենք ուսուցչի պատվերին համաձայն՝ տեղներիցս կանգնեցինք և խոր գլուխ տվինք։

Աղան բարևեց, հետո նստեց խալֆա Շապուհի միակ հասարակ փայտյա աթոռի վրա և մատով ինձ յուր մոտ կանչեց ու հարցրեց.

- Ընչի՞ համար դու փոքրիկ ես ու քո հասակակիցներին թողած՝ մեծ տղայոց մոտ, բոլորի ծայրումն ես նստել, երևի մեծերը քո դասդ սերտացնում են, հա՞։

- Մե՞ղք կլինի, որ ասես՝ ես եմ նրանց գիտեցածը գլխի ձգում, ես առաջին աշակերտն եմ,- հանդգնաբար պատասխանեցի ես։

- Ո՞նց թե դու ես առաջին աշակերտը,- զարմացմամբ ու քնքշաբար հառաջ քաշեց, երկու ծնկների մեջ առավ ինձ ու հարցրեց աղան,- դու դեռ մի թիզ չկաս, ահագին մազ ու միրուքով տղամարդկանց առաջի՞նն ես։

- Կուզես՝ խալֆիս հարցրու։

- Հրամանք քեզ (այո՞), ողորմած տե՛ր, դա մեր առաջին աշակերտն է,- հաստատեց Շաբո խալֆան։

- Ըհը, լավ, ապրի՛ս,- գլուխս շոյեց աղան և հարցրեց.

- Եթե առաջին աշակերտն ես, ասա տեսնեմ՝ հաց ու պանիրը կարդացել ես։

- Հաց ու պանիր ամեն օր ուտում եմ, դու մեծ-մեծ բաներ ասա։

- Որ էդպես է, գնա՛ գիրքդ բեր, տեսնեմ։

Մի՞թե դու քերականություն ես սովորում,- ստուգիվ աչքերը չռեց աղան և հարցասիրաբար նայեց ուսուցչին։

- Այո՛, աղա՛, դրա փոքրությանը մի նայեք։ Չամչանի քերականության առաջին մասը վերջացրել է և ամենքիցը լավ սովորում է,- պնդեց վարժապետը։

...Աղան քառորդ ժամի չափ մեզ հարցմունքներ արավ, կարգալ, թարգմանել տվեց, մեր գրաբար կարճ գրությունները տեսավ և հրամայեց տեղներս նստել: Մի ժամի չափ բոլորին մեկ առ մեկ քննեց, ամենքիցս էլ գոհություն հայտնեց, վարժապետի էլ ձեռքը բռնեց, շնորհակալություն արեց:

Խեղճ ուսուցչի գլխին հարամ եղավ շնորհակալությունը:

Ի՛նչ չարաճճի էի, մեղավորը ես եմ:

Մանկական պարզությամբ, հայտնած խոստովանությունս ծեծի մասին՝ տեղի տվեց արքունի դպրոցի տեսչին երկար հարցուխնդիր լինել ուսուցչից ծեծի վերաբերությամբ:

Շապուհը չթաքցրեց, պարծանքով հայտնեց, որ ինքն անողորմաբար պատժելով, հասել է ցանկալի արդյունքին:

– Երեխայք, դառնում է աղա տեսուչը դեպի մանուկներս,– եթե ես խնդրեմ վարժապետից, որ այսուհետև ձեզ չծեծի, խոստանո՞ւմ եք, որ միշտ դասերդ լավ պատրաստեք:

– Խոստանո՞ւմ ենք,– գոչեցինք միաձայն:

– Դե՛հ, ուրեմն, միամիտ կացեք, որ այսուհետև ծեծը վերանում է ձեր միջից:

Կամեցավ ուսուցիչն ապացուցել ծեծի անհրաժեշտությունը, բայց զուր աշխատություն էր:

Տեսուչ աղան մի ուրիշ նորություն ևս սահմանեց. նա զարմացավ, երբ մեզանից լսեց, որ զրկված ենք լողալուց:

Նա ինքը նույն երեկոյան պահուն մեզ տարավ գետը, «Ավազագյուլ» կոչված լճի մեջ լողացրեց, ինքն էլ մեզ հետ լողացավ:

Հիանալի լողնորդ է եղած աղան, բայց մենք էլ իրանից պակաս չէինք լողում:

...Չորրորդ օրն յոթանասուն երեխայք, Շապուհ վարժապետն և գյուղի կեսը ոտքով ուղեկցում էինք Երևանի արքունի դպրոցի մեծապատիվ տեսչին:

Նա ինքը ցանկացավ, որ իրան ճանապարհ դնենք երգելով ու զվարճանալով:

Նա ձի չհեծավ, շուրջ առած դպրոցականներին, մեզ խրախուսելով, ոտքով էր գնում: Գետի կամրջովն անցկացանք, ձորը դուրս ելանք:

Եթե նա մեզ չկանգնեցներ, մենք պատրաստ էինք մեր սիրելի և թանկագին հյուրին ուղեկցել մինչև Երևան:

...Գնաց հայ ազգի նոր գրականության լուսատու աստղը՝ հանրահռչակ խաչատուր Աբովյանցն և մեր սիրտը հետը տարավ:

ՍՈՍ ԵՎ ՎԱՐԴԻԹԵՐ

(հատված)

«Սոս և Վարդիթեր» վեպով «հիմք դնելով արդեան ազգային վիպասանության» (Նալբանդյան)՝ Պոռշյանը գեղարվեստականացրեց հայ գյուղի կենցաղը, մարդկանց: Քսան արծաթի համար Տիգրանը Արշավիրի գործակցությամբ խափանում է սիրահարների երջանկությունը: «Աշխարհքս քանի գնում չարանում ա... Վայ մեզնից ետի եկողներին, ջուրն էկել ա նրանց տարել»:

Առաջարան

...Կարդալով մեր նախնյաց պատմությունները և գտանելով նրանց մեջ ժողովրդյան կենաց մի քանի նկարագիրը, աչքներին առաջին ունենալով մեծաքանքար Աբովյանի «Վերք Հայաստանին», սիրահարվեցանք մեր հարց մեզ թողած ավանդությունների վրա և կամելով ծառայել ազգիս, իբրև հանձնե ելլալ, երգեցինք ըստ մեր տկար կարողության մեր հայրենյաց սովորությունքն, վարքն ու բարքն և այլ այսպիսի արտաքին ծեսերը, բայց դիտավորությամբ մեր գրվածքն ախորժալուր առնելու համար սիրելի ազգիս թե՛ մեծին և թե՛ փոքրին և տեսնելով կույս սիրո սրբությունը, երկու կույսից միջնորդությամբ պատմեցինք Աշտարակ գյուղի սովորությունքը, ի մեջ բերելով ամենափոքր և չնչին համարված արարողություններն անգամ, առանց զանազանելու լավն ու վատը: Որովհետև այն սովորությունքը, որ բուն մեր ազգի հոգին են ցույց տալի, հայկական հանճարո ծնունդն են, բոլորն պարունակում են յուրյանց մեջ մեծ բարոյական դասեր, որոնք որ ժողովուրդը թեև զվարճությամբ գործ է դնում, բայց մեծ բաներ է ուսանում նրանցից: Այս մեր գրվածքների մեջ կարեն մեր սիրելի համազգիք, որոնց համար հայրենյաց փուլն անգամ նուշ կհամարվի, նկատել Արարատյան գավառի սովորությունքը, լեզուն, թե արդյանը և թե մի հիսուն տարի առաջ եղածը. իհարկե այն գյուղերի սովորությունքն ենք ասում, որոնք չունին իրանց մեջ Պարսկաստանից նոր գաղթական հայեր և նույնիսկ պարսիկ բնակակիցներ: Աշտարակը չունենալով, եթե կարելի է ասել, ընդհանուրի նայելով հորե անտի յուր հաստատության մինչև ցայսօր գաղթականներ և ազատ լինելով պարսիկ բնակիչներից, որից ազատ չեն ուրիշ շատ գյուղեր, պահպանել է թե՛ շատ, թե՛ սակավ յուր եթե ոչ արտաքին, գոնյա ներքին տնային ընտանեկան սովորությունքը. մանավանդ լեզվի ճշտությունն, որ այն է, ինչ իրենց պապերն են խոսեցել:

...Ընծայելով սիրելի ազգիս այս մեր նախախայծ աշխատությունն, հույս մեծ ունիմք, որ հոժարությամբ կընդունի յուր համազգի մի տկար պատանու նվաստ երկասիրությունն և հայրաբար ներողամիտ կլինի սորա միջի բազմապատիկ թերություններին, որով և համարելով մեր աշխատության պտուղն արդեն իսկ վայելած, քաջալերություն կստանանք ըստ մեր տկար կարուն ամեն ժամանակ ծառայություն անել ազգիս:

ԼԲ

– Ես ոնց որ լսել եմ, դու շատ քեզ ու գլուխ բաներ ես անում, դու իմացիր իմ միտքս, որ չեմ ուզում էս տարի աղջիկս մարդի տալ, ասում էր հարսանիքից հետո Վարդիթերի հերն իրա կնկանը. էս ի՞նչ թավուր պառավ ես դու. հարսներդ ասենք ջահել են, նոր ծեսեր են բանացնում, դու ընչի՞ ես իմ աղջկանը բազար քցում, հարսանքատանը խաղացնում, որ Գարեգինն էլ վեր ա կենում, խնձոր տալի Սոսի համար. բալքի ես նրան չեմ տալի, պտի ճամփեն կապվի խեղճ քորփի՞ս. ա՛յ կնիկ, հերիք չի՞ դու մեր անումը խայտառակիլ տաս, աշխարհքով մին անե՞ս:

– Ա՛յ, մարդ, արի մի՛ անիլ, մի՛ ըլիլ, գոգիդ քարը վեր ածա՛ (համոզվիր), աստծանից վախեցի. էն տղեն խեղճ ա, մեր աղջիկն էլ նրանից պակաս

չի սիրահարվել: Սաքի ի՞նչ պակաս տղա ա, որ դու նրան հավանում չես: Փա՛ռք աստծու, պարտք, պակասություն չունի, տարին տասներկու ամիս սարերում, քոլերում գլուխը չոր քարին դրած՝ մի յափուկ ջուլ ա ման գալի. աշտարակեցուն էլ էդ ա, էլ ի՞նչ ես ուզում: Ուրիշ հունարներն էլ հո, աստված չար աչքից փրկի, ձեն ասես, քաղաքավարություն ասես, զոռ ասես, ունի: Մեկել օրը փահլեվանին հենց գետնովը տվուց, որ գլուխն ութ տեղ պատռեց: Ծակ բերանը նրա վրա էր խոսում: Հս մեր Արշավիրն էլ, որ առաջ գլխներս տարավ՝ ընչանք տաքացրուց, հիմի ետ ա կաննել, խալխի միջին գնացել ա պոռոտի արեւ հետը, ինքն էր կեկ նստել զարմանալով ասում:

– Որ ըտենց ա, ա՛յ կնիկ, մեղքը քո շլինքն, ասեց հալիվորը, ըստուց հետո թե փոշմանություն դուս գա, ես մեղավոր չեմ. իրիկունը մեր տղեքը տուն կգան, նրանց հետ էլ մասլահաթ անենք, ես գիտեմ, էքուց-էլօր հորթաթողն ա, Գարեգինն էլ կգա, բերենք խոսք տանք, նշան դնենք, ութօրեքից (հետ ծննդյան) հետո էլ պսակեն, առնեն էրան, աստված իրանց հետ: Զա՛նըմ, ես վաչիս չեմ դառնալ. դու տեսնում ես գեղումս քանի՞ մարդի ենք ճամփու քցել, չենք տվել. հարուստները տեղիցը վեր կենողը տասը հետ անվա մարդ դրկեցին, մոտ չի թողինք, գնացին իրանց համար պսակվեցին, մնացել են մի քանի ջահել ջուհուկներ, որ ասում են պսակվիլ չենք, ընչանք Վարդիթերին առնինք ո՛չ. հալբաթ նրանց մինը պիտի առնի, հո կարալ չենք տասը կտոր անիլ. հենց էրեկ էլ Գարեգինն ինձ պատահեց՝ ասի թե մի քանի օր համբերի, տեսնենք աստված ի՞նչ կհաջողի:

Հենց էս խոսքին երկու տղեն էլ տուն մտան:

Բարի օր, ասին, էլ ի՞նչ մարդ ու կնիկ թաքուն-թաքուն խորհուրդներ եք անում:

Էդ աղջիկն ում որ տալու եք, տվե՛ք, ասեց մենծ տղեն, թե չէ գլխներս տարան, քուչովն էլ չենք կարում անց կենալ, ամեն դժից խոլվաթ (առանձին) են կանչում. մեր Արշավիրին էլ աստված բալքի մի խելք ու քյամալ տա, թե չէ՝ գլխինն իրան օգնիլ չի, հարիր մարդի ծիծ ա տալի. համա ինձ հարցնողին ես ասում եմ, որ էս տարի աղջիկ չունինք մարդի տալու:

– Որդի՛ ջան, ասեց Հեթումը, ընչանք հիմի էլ մենք ըստուր վրեն էինք խոսում. դուք էլ էս տանը, դորթ ա, տղեք եք, համա աշխատավոր եք. ձեր քվեր համար մի ջուխտ մաշիկ էլ ա առած կըլնեք, ո՛ւր մնաց, որ ինձ էլ դուք եք պահում, ի՞նչ եք ասում, ձեր միտքն ի՞նչ ա. աղջիկ ա՛ պահիլը պետքը չի, ո՛ւմ տանք, որ լավ ըլի: Փառք աստծու, մեր աղջիկը բախտավոր ա, տասը տեղից մուշտարի ունի. ո՛րը ձեր սիրտը կուզի՝ ասեցեք, մենք էլ էն մարդկանցը մի պատասխան տանք:

Թե ինձ եք հարցնում, ասեց մենծ տղեն, դորթ ա, ուրիշ ուզողները հարուստ են, համա Սոսը նրանց պես հարրին ծարավ կտանի ջուրը կբերի. ոնց որ էլ լսում եմ, մեր աղջիկը բուլթա են տվել նրան. թե որ Արշավիրն էլ խելոք տղա ըլնի, մարդին ուշունցատեղ չենք դառնալ:

Ապրիս, որդի, մեր միտքն էլ հենց էդ էր, ասեց հերը: Արշավի՛ր, որդի՛, դորթ ա, դու սրանից պատիկ ես, համա իմ հասցրած պտուղը դուք եք. ի՞նչ ես ասում: Թե պտի դպա Զայրմայրի քավորի տղեն տանես խոսքդ, մտքիցդ հանի, քանի շունչս պոնկիս ա, ես մեր գեղիցը դուս աղջիկ չեմ տալ. ես մեր

գեղի նոքարը լավ աշեմ՝ քանց ուրիշ գեղի աղեն:

Դե որ ըստենց ա, պտի էն էջմիածնեցուն չի տանք, տվեք Սոսին, նրանից լավ տղա չի կա, քարով քցես՝ անկաշը վեր չի անիլ. աղի տվողը պիտի ինքը փեսին նոքար ըլնի. Սոսը թեկուզ հոգին էլ կքանդի մեզ համար. թեկուզ, ես էքուց Գարեգինին կասեմ, նշան բերեն:

Չէ՛, որդի, ասեց հերը, ես նրան խոսք եմ տվել, որ հորթաթողիցը ետը գա ինձ մոտ, կտրական ջուղաբ առնի, էս ա՛ էքուց չէ էլօր հորթաթողի բարեկենդանն ա, ինքն իր վախտը գիտի:

Հսենց խորհուրդ արին իրանց միջին, համա աստված իր բանը գիտի, մենք առաջ գնանք:

Սոսը Փափակիցը լսել էր, ինչ որ նրանց տանն էն օրը անց էր կացել, ընդուր համար էլ ամեն օր գնում էր կարմնջի ծերը, Երևանի ճամփին մտիկ տալի, թե ի՞նչ էլավ, էս ա հորթաթողի պասը դուս էկավ:

Հենց որ Գարեգինն էկավ, Սոսը հենց էն իրիկունն իմաց տվուց.

Պրծի՛ր, ասեց, իրիկունս գնա, էրկաթը տաք-տաք կծեծեն: Խեղճ տղեն էս կեսքշերին ջարդված վեր կացավ գնաց, համա քոռ բախտը իմ դուշմանին մտահան չանի:

Գարեգինը ներս մտավ տուն, տեսավ, որ Հեթումն երկար բարակ մեկնված՝ լհեբին քացի ա տալի, հիվանդացել ա. կնիկը ոտի տակին, տղեքն էլ գլխավիրը նստած՝ երեսին մտիկ են տալի:

– Բարի իրիկո՛ւն, ասեց, էդ ընչի՞ցն ա հիվանդացել, նոր Երևանա էկա, հենց որ լսեցի, ասի էրթամ ակը տամ:

Մի քիչ զրից արուց, սիրտ տվուց դրանց ու «աստված լավություն տա» ասեց, վեր կացավ դուս էկավ:

Սոսն էս կեսքշերին Վարդիթերենց դռանը Գարեգինի գալուն ղուլ էր դառել, հենց որ լսեց հալիվորի հիվանդությունը՝ խպռնվեց (տրտմեց), վա՛յ տվուց գլխին իր անբախտութենի համար ու աչքերը պարկ դառած (ուռցրած)՝ ընկավ Գարեգինի հետ, գնաց անխոս:

ԿՌՎԱԾԱՂԻԿ (հատված)

«Կռվածաղիկն» առաջընթաց էր ժանրի կատարելագործման առումով: Գրողն ընդլայնում է միջավայրի գեղարվեստական պատկերը: Սյուժեն հյուսված է Մանիշակի, Վարդի և Թորոսի սիրո պատմության հիման վրա: Տեր Հարությունը, որ որդի ուներ Թորոս անունով, որդեգրում է որբ մնացած Վարդին: Նրանք դառնում են անբաժան ընկերներ և սիրում տանուտեր Ղևոնդի դստեր Մանիշակին: Աղջիկը դառնում է կռվածաղիկ ընկերների համար: Տանուտեր Ղևոնդը մերժում է Վարդի և Մանիշակի պսակը, պարսիկ սատրապների օգնությամբ Վարդին նետում Թուրքիայի անտառները: Աղջիկը, հաշտվելով Վարդի անվերադարձ կորստի հետ, որոշում է ամուսանալ Թորոսի հետ, որ պատրաստվում էր քահանա դառնալ: Վարդը դառնում է ավազակախմբի առաջնորդ, պայքարում բռնության, անարդարության դեմ: Հարսանիքի պահին հայտնվում է գյուղում, նա ամուսնանում է Մանիշակի հետ: Թորոսը օրհնում է մտերիմ ընկերոջ պսակը և Ներսես հոգևոր անունով որդեգրվում էջմիածնի միաբանությամբ:

Վերջապահում գրողը մեծարում է ապագա կաթողիկոսի հիշատակը, որ դարձավ նոր շրջանի հայոց պատմության երևելի դեմքերից մեկը:

ԾԸ

Այս խոսակցությունները թեպետ շատ կամաց էր լինում, բայց Վարդի ականջը սուր էր, ամեն տեղ էլ հասնում էր:

Հաշիվ չկար Ներսեսի ու յուր ընկերների ազատությունը պատմությունը կրկնվելուն, դռնից տուն մտնողը մեկ էլ էր ուզում լսել:

Շատ խնդրում էին, որ մի անգամ Վարդն յուր բերանովը պատմեր, բայց նա միշտ փախս էր տալիս ու յուր ընկերների վրա թողնում, ո՛վ գիտե, կարելի է խոհեմություն էր գործ դնում, կամ գուցե՝ չէր ուզում երկար խոսել. այդ իրան էր հայտնի: Բայց եթե ուշի ուշով զննելու լինեինք, կտեսնեինք, որ Վարդը շատ սակավ էր խոսում և այն էլ մի երկու բառով հարցերին պատասխանելով:

– Տերտե՛ր, պատրաստվի՛ր ձեռ ձեռի տալու,– դուրս եկավ ներսի սենյակից կառավարիչը,– հարսին հագցրին պրծան. էս ա դուս ենք բերում:

Մեծ հացատունը, որի մեջ խնամիքն ու հարսանքավորներն են հավաքված, յուր արևելյան կողմն ուներ մի սենյակ: Այդ Մանուշակի կացարանն էր. այնտեղ էր նա օրերով փակվում, յուր մտածմունքների հետ ընկնում: Մանավանդ քանի նշանվել էր, շաբաթներով պառավ Մանդիստի տեսությունից էլ փախչում էր, յուր սիրելի քնչումը մի ձեռքը ծնոտին, մյուսը ծոցումը դրած՝ կաթիլ, կաթիլ արտասուքները թափվում էր աչքերիցը:

Շատ անգամ պառավ տատին աղաչել էր Ներսեսը, որ Մանուշակի կամքն առնի, մի գիշեր տուն տանի, նրա մոտ մի քիչ նստի, Սանդուխտն էլ ցանկանում էր այդ բանը՝ յուր սանի տրտմությունը փարատելու դիտավորությամբ, բայց աղջիկն յուր ասածի մկրատ էր դառնում ու սենեկի դուռը պառավի վրա սաստիկ խրվում, մեջը փակվում: Հսպիսի օրերը նրա բերանը նշխար չէր մտնիլ քաղցած, ծարավ կանցկացներ:

Խեղճ պառավի ճարը կտրած՝ բացե ի բաց մերժեց Ներսեսին և խոսք առավ, որ մինչև պսակ տանելու օրն իրանց շեմքը նրա համար պաս լինի:

Ահա այս սենյակումն են հավաքվել հրավիրված կանայքն և այստեղ են հագցրել նորահարսին հալավը:

Գևորգ խալֆեն ինչպես հայր՝ եկել օրհնել ու դուրս է գնացել, հիմա Խորիշան խանումն է օրհնում: – Ծլի՛ս, ծաղկի՛ս, ազի՛զս, բախտավոր ըլի՛ս, փուշ բռնես՝ վարդ դառնա, հող բռնես՝ ոսկի փոխվի՛. տասներկու տղա բերե՛ս, էս հալավի մեջ առաջինեկդ համբուրենք, իրար հետ հալիվորիք, իրար հետ պառավիք, մի բարձի տիրանաք, քո ոտը քո դռանը՝ քո աչքը քո օջախին ըլի, քյասիբների հարարին հասնիս, կտրուկ տանտիկին դառնաս, շերեփը ձեռիցդ ոչ վեր ընկնի, մարդով, որդկերանցով, թոռներով ճաշ նստիս ու վերջն էլ քո ազիզների մի բուռ հողին արժանանաս: Մանուշակը չոքեց Խորիշան խանումի ոտը պաշեց:

– Դե՛ մոտ արի՛, Սանդուխտ տատի՛, արի՛, մի լավ օրհնի, քո օրհնությունը սրա համար թանգ աթի. մենք սրա ազգն ու ընտանիքն ենք, բայց դու էս օրը սրա մոր տեղն ես, լիս դառնա՛ իմ խեղճ ջրատար տեգերակինը,– հոգվոց

հանելով, Սանդիստի կռնից հառաջ քաշեց խորիշան խանուժը:

– Հողն ու կիրն իմ գլխի՛ն, սև ու մութն իմ արևի՛ն,– գլխին ծեծելով մոտ եկավ չորացած աչքերիցը թափելով Սանդուխտը.– էրնեկ կըլե՛ր, սրանից մի քանի տարի առաջ էս իմ բայդուշ գլուխս հողը մտներ, ու էս թավուր օրն իմ բալին ըսենց սիրտը կոտրած շտեսների պսակ գնալուս,– մրմռաց յուր մեջ պառավն ու Մանուշակի գլուխն յուր գրկի մեջ առած, արտասուքի մեջ խեղդված՝ ոչ մի բառ չէր կարողանում արտասանել:

Բոլոր կանայք շարված՝ լռել կանգնել էին. մի քանի ընկալեցին անցկացավ և լուռթյանը ոչ ոք չխանգարեց:

– Դե՛ շուտ արեք, քիչ ջալդ ժաժ եկե՛ք, օխտը սհաթ մի՛ փսփսաք, հարսը դուս բերե՛ք, նորափեսան երգկի տակին հազիր ա,– ձայն տվեց կառավարիչը, գլուխը սենեկի դռնից ներս կոխելով ու հետ քաշելով:

– Գնա՛, բալա ջա՛ն, գնա՛, աստված քո սրտովը քեզ տա՛,– արտասվախեղդ եղած՝ մի վերջին համբույր տվեց Սանդուխտն և ուզում էր ետ քաշվիլ:

Մանուշակը չոքեց պառավի ոտն էլ համբուրեց:

– Դե՛ չաղրաթը ծածկի՛, Եղսա՛ն,– հրամայեց խորիշան խանուժը:

Հարսին շոր հագցնող, գլուխը կապող կինը կարմիր մետաքսյա անթափանցիկ չաղրաթ կոշված քողը ծածկեց նորահարսի երեսին, որով ամեն բան մթնացավ նրա համար:

– Պատրաստ ա,– ձայն տվեց կառավարիչը,– և զուռնաչի Փիլոն որքան շնորհք ունե՛ր՝ ողբաձայն Տարանի կոշված եղանակը բարձրացրեց:

Տարանի կամ տանելու, այս եղանակովն է, որ զուռնաչին ուրախացնում է միևնույն ժամանակը փեսատիրոջ սիրտն և տխրեցնում՝ աղջկա տիրոջը:

– Տարա՛ն, վա՛յ,– ցավում է հարսնատերը,– տարա՛ նք, ջա՛ն,– ցնծում է փեսատերը:

– Հերի՛ք ա, ուստա Փիլո՛, քո հորն օղորմի, սրտներս մի՛ խաշիլ,– աղաչում է հարսնատերը:

– Քանի կարաս՝ զլումն ածա, քեզ մատաղ, ուստա Փիլո՛, սրտներս ուրախացրու, մեր խնամոցը լացացրո՛ւ, քո խալաթն իմ աչքի վրեն,– խրախուսում է փեսատերը:

Վերջապես սենյակի դուռը հետ բացվեց և երկու մանկամարդ կանայք՝ նույնպես քողարկված՝ նորահարսի թևերն ընկած՝ դուրս բերին և մեծ հացատանը երգկի տակին կանգնեցրին:

Հարսնաքույր են կոշվում հիշյալ կանայքը:

– Զուռնեն թող դադարի,– կարգադրեց տերտերը և նորահարսի ձեռքը բռնեց, մոտեցրեց նորափեսա ներսեսին:

Քահանան ուզում էր ձեռք ձեռքի տալ:

– Սպասի՛ր, տեր հայր,– բռն Աշտարակու բարբառովն շտապեց կանչել Վարդը և Մանուշակի ձեռքը խլեց քահանայի ձեռքից ու պինդ բռնեց:

– Դե՛ հիմի կարդա՛ քո աղոթքը, տերտեր,– շարունակեց Վարդը:

– Ա՛խ, Վա՛րդը...

Այս մի սուր աղիողորմ ճշոց էր, որ դուրս թռավ թանձր քողի տակից՝ նոր ա հարսի բերանից:

– Ա՛խ, Վա՛րդը... – կրկնեց ներսեսը:

– Ախ, Վարդը... – արձագանք տվեց ամբողջ տունը և ամենքն անզգայաբար մնացին բերանաբաց ու ապշած:

– Հա՛, Վարդը, Մանուշակ ջան, հա՛, Վարդը, իմ մեծ եղբայր տիրացու Ներսէս, հա՛, Վարդը, Աշտարակու հասարակությո՛ւն, Վարդն ինքն ա, որ կա. նա երեկ իրիկվանից ձեզ հետ ասուլիս, ձեր հետ կեր ու խում է անում ու ձեզանից ոչ մինը չճանաչեց նրան, մենակ սիրող սիրտն էր, որ իրան բուխ ալմաձի ձենիցը տակ ու վրա էլավ, թնդաց ու զգացվեց... Տո՛, ես ի՞նչ եմ կաշաղակի պես շատախոսություն անում, ջուր հասցրե՛ք, ասենք՝ իմ աչքերս են կապված, դուք չե՞ք տեսնում

որ նորահարսը ձեռից գնում ա:

Ճիշտ որ, Մանուշակը ողջ մարմնով դողում էր, նրա ոտները թուլացան, գլուխը թեքվեց հետ ու քամակի վրա ընկավ Վարդի կրծքին:

– Հետ քաշվեցե՛ք, հարսնաքույրե՛ր,– ճշաց Վարդը և ձախ ձեռքով գրկեց աղջկա իրանը ու աշով հետ բաց արեց նրա երեսից հարսնության կարմիր քողը:

Սքանչելի էր տեսարանը, Մանուշակի թույլ, կիսաբաց և սիրավառ աչքերը լարված են ուղիղ Վարդի երեսին, մի հոգեզմայլ, անմեղ և հագիվ նշմարելի ժպիտ խաղում է աղջկա գունահատ թշերի մեջտեղում մնացած վարդագույն կարմրության մեջ:

– Ախ...– նորից դողդաց ամբողջ տունը,– խեղճ աղջիկն ի՞նչ օրն ա ընկել, ինպե՞ս սալարել ու ճլորել ա մայիսյան լուսադեմին բացված վարդ ծաղիկը,– լսվեց այս ու այն կողմից:

– Հա՛, սալարել ա իմ անմահական դալար ծաղիկը,– կրկնեց Վարդը,– ես ուրիշ տեսակ էլ չէի սպասում:

Մինչ այս, մինչ այն՝ քեյվանին ջուր բերեց և սրսկեց Մանուշակի երեսին:

Աղջիկն սթափվեց և ամաչեց, նա գլուխը խոնարհեցրեց, բայց չվերցրեց Վարդի կրծքից,

Քեյվանին կամեցավ Մանուշակի երեսը ծածկել:

– Ձեռդ հեռու տար, քեյվանի՛,– ասաց Վարդը,– մոտ մի՛ գալ:

– Մանուշակ ջան՛,– քնքուշ և ժպտալից ձայնով խոսեց Վարդը,– մենակ դու կարողացար ճանաչել, մենակ քո սրտի թելերը կարացին հասկանալ, թե ում ձեռը քեզ կպավ, սերն ականջ դառավ, չորս տարեն անցուկ մոռանցուկ էլած ձենը հոգուդ հասցրեց, սերն աչքեր դառավ, հաստ քողի տակից տեսավ կողքիդ կանգնողին, հիմի էլ սերն ա, որ չի թողնում գլուխդ սրտիս վրիցը հեռացնես: Չես սխալվել, հոգի ջան՛, ես եմ, քո Վարդն եմ, դու քո Վարդի գրկին ես. էլի ասում եմ ու չեմ թաքցնում, իմ հերե՛ր, իմ մերե՛ր, իմ ախպերտի՛նք իմ քվերտա՛նք, Ղևոնդ աղի աղջիկ Մանուշակը դեռ արշա չընկած՝ (չգոյացած) նախընտրում տղա Վարդին բուխ են տվել:

Սանդուխտ տատի՛, մոտ արի՛,– դարձավ Վարդը դեպի պառավ դայակը, որ բերանը կիսաբաց, ծիծաղադեմ, շվարած մտիկ էր տալիս,– Սանդուխտ տատի՛, ճանաչո՞ւմ ես ինձ. դե՛, հիմիկենց հետո դու խոսի:

– Մեռնի՛մ սուրբ Կիրակու ոտի տակին, ես որ ասում էի՝ գրածը ջնջվիլ չի՛...

– Լսեցե՛ք, Աշտարակու հասարակությո՛ւն,– նորից խոսեց Վարդը,– լսի՛ր,

իմ բարերարի տղա՝, իմ հոգեախպեր տիրացու Ներսես, ինչ որ աստծու կամքն ա՛ն էն պտի կատարվի. զոռով բան չի առաջ գալ, տեսնո՞ւմ եք աստծու տնօրենությունը, Արզրումու հանդումն երկու սհաթ մեր տղեքանց հետ խոսում էի, վեց քրդի սրանց աչքի առաջին՝ սրանց ուղուերին մատաղ տվի, սրանցից ոչ մինը չկարողացավ ինձ ճանաչել, նրա համար, որ դեռ ժամանակը չէր եկել, աստծու կամքն էր, որ սիրահարի սիրտն իր ճակատին գրված տիրոջը ճանաչի: Խոսքումս ստույթուն չկա, Շուխունց հիքումը, սուրբ Կիրակու կաթուղիկեի մոտ, Ղևոնդ աղի լուսահոգի կնիկ Համասփյուռ խանումն ու իմ մուրազաչոր մերն ուխտ են արել, խոսք են կապել, որ եթե աստված կամենա՝ Համասփյուռը տղա բերի, վանքական ըլի, թե աղջիկ ծնի՝ իմ մոր երեք տարեկան մինուճար Վարդին բուլթա ըլնի: Էս բանը գիտեցողները բոլորը մեռել, գնացել են, մենակ էդ իմ ոտը գերեզմանումը պառավ Սանդուխտն ա մնացել, թող դա խոսի:

– Վա՛յ ինձ վա՛յ իմ հոգուն, ինձ էլ հայտնի էր էդ խորհուրդը, Վա՛րդ,– խոսեց Գևորգ խալֆեն,– բայց քո կորչելուց հետո՝ աշխատել եմ աստծու հակառակ գնալ. համա իմ սիրտս ինքը լավ գիտի, որ ես քեզ մեռած եմ կարծել:

Այս միջոցում բոլորի աչքը Վարդի վրայից դարձավ դեպի Ներսեսը. նա, որ մինչև հիմա շշմած ու ապշած մտամոլոր կանգնել էր, այժմ ամենայն հանդարտությամբ ձեռքը տարավ յուր կուրծքը, հանեց վրայից նորափեսուկյան նշանները և յուր ձեռքով կապեց Վարդի կրծքին:

– Նորափեսայական նշանները մի քանի մետաքսե թաշկինակներ են, որոնք մի ծայրով ամրացած են առհասարակ նորափեսայի ուսին և մյուսով նրա գոտուն:

Կոսբանդ են կոչվում այս թաշկինակները:

Առաջին կոսբանդը կապում են փեսայացվի կրծքին հարսանիքի նոր սկսած երեկոյին խաչեղբոր տանը, մի քանիսը կապում են նույն երեկոյին՝ մոտիկ ազգականների ու բարեկամների տանը, որոնց մոտ նորափեսան յուր ոտքով գնում է հարսանիք հրավիրելու, մի հատ կոսբանդ կապում են փեսայի յուրյանց տանը՝ մոր կողմից, իսկ վերջինը կապում են ձեռք ձեռքի տալուց առաջ՝ պսակ գնալու օրը՝ աներանց կողմից:

Առաջին կոսբանդը կապողն անպատճառ փեսացուի մոտ ընկեր ազապ երիտասարդ պիտի լինի, մյուսները կապողներն օրիորդներ են: Թե՛ տղան և թե՛ աղջկունքը կոսբանդն ուսերին ձգած՝ նախապես պարում են և ապա կաքավելով մոտենում նորափեսային և կապում:

Ներսեսն յուր ձեռքով կոսբանդները Վարդի կրծքին ամրացնելուց հետո՝ մոտեցավ Մանուշակին:

Վերջինս ամոթխածություներից ուշքի եկած գլուխը բարձրացրել էր Վարդի կրծքից և աչքերը գետնին անշարժ մնացել էր:

Ներսեսը բռնեց նորահարսի ձեռքից և ասաց.

– Իմ հոգևո՛ր քույրս, սիրելի Մանուշա՛կ, ների՛ր ինձ, որ ես աշխատել եմ քո կամքի հակառակ տիրել քո սրտին և այսօր էլ մտադիր էի բռնություն բեզ տանից դուրս քաշել՝ դու Մանուշա՛կ, մանկությունից իմ և Վարդի մեջ մի կովածաղիկ ես եղել, երեսայություն օրից՝ երկուսս ձգտել ենք քեզ իրար ձեռքից խլել: Մոռացի՛ր այն ամենը. ես այսօր, ինչպես քո մեծ եղբայրդ,

կրկին բռնում եմ քո ձեռքից և տալիս եմ իմ ազնիվ Վարդին, սա օսմանցուի հողում իմ կյանքը քրդերի ձեռքից խլեց, ինձ բաշխեց, այսօր փոխարենը ես իմ կյանքը, իմ սերը, իմ սիրտը սրան եմ բաշխում:

– Այո՛, սիրելի Մանուշակ, մանկական սերը հետզհետե աճել էր մեջս, քո պատճառով ես կամենում էի իմ մորս ուխտը քանդել, աշխարհին հայտնի է, որ մայրս ինձ վանքին մատաղ էր տվել և այդ մատաղն ուզում էր քո սիրով՝ վանքից դուրս պրծնել. Այսօր քո և Վարդի սերը դարձյալ կապում է ինձ այն սև քարի (էջմիածնի) հետ:

Նանի՛,– կանչեց Ներսեսն յուր մորը,– մոտ արի՛, տղեդ այսօր քո ուխտը կատարում է, այսօր ես Վարդի խաչեղբայրն եմ, էգուց գնում եմ փակվելու էջմիածնի չորս պատի մեջ:

Ավելորդ եմ համարում մի առ մի նկարագրել ընդհանուր տպավորությունը և փոխադարձ անկեղծ գրկախառնությունների և համբույրների մանրամասնությունները, զգայուն սրտերն ինքնին կզգան: Հարսնության քողը այս անգամ ծածկեց Մանուշակի երեսին յուր ձեռքովը պառավ Սանդուխտը՝ մի ջերմ համբույրի հետ: Մի համբույր էլ դրոշմեց Վարդի ճակատին:

– Ա՛յ, հիմի կպաշեմ իմ երկու բալեքանցը, էլ իմ օրհնությունին սրանք կարոտ չեն, աստծու ու սուրբ Կիրակու օրհնանքը սրանց վրա ա, էսօրվանից իմ օրերս համարած են, էս օրվանից մահն ինձ համար հարսանիք ա, եկել ա օրը, որ աստված իր պահ տված ամանաթը հետ ստանա: Երեք օր երեք գիշեր տեր Հարությունենց տանը մեծ հարսանիք էր:

Հարսանիքը վերջացավ ուրբաթ երեկոյին: Լույս շաբաթ՝ մեր տիրացուն Գևորգ խալֆից մի նամակ ստացավ ու գնաց էջմիածին:

Կյուրակի առավոտը Գալուստ եպիսկոպոսը սարկավազներ էր ձեռնադրում: Ընտրվածները վեց էին, այժմ յոթն են: Յոթներորդը Ներսեսն էր:

էջմիածնի վանքի արևմտյան պատի մոտ զանգակատան հարավային կողմը՝ Դանիել կաթողիկոսի շիրմից ոչ հեռու մի մարմարյա տապանաքար է ձգված:

Դամբարանի արձանագրությունն է. «Պաշտպան հայրենյաց կաթողիկոս ամենայն հայոց Ներսես Ե. Աշտարակեցի»:

Ահա՛ մեր սիրահար տիրացուն, վեպիս գլխավոր հերոսներին մինը:

ՇԱՀԵՆ (հատված)

«Շահեն» վեպը ժամանակագրական առումով շարունակում է նախորդին: Ներգաղթը, որ սկսվում է ռուս-պարսկական պատերազմից հետո, նախաձեռնում են Ներսես Աշտարակեցին, Պասկևիչը, Ղազարոս Լազարյանը, Տեր-Ղուկասյանը և այլոք: Բժիշկ Մկրտիչը պատմում է Շահենի և Սուսամբարի սիրո մասին, որ ընդհատվում է հանգամանքների բերումով, ապա նրա կյանքը Թիֆլիսում,

ուսումնառությունը Մոսկվայում, առաքելությունն Աստրախանում, վերադարձը Թիֆլիս, ուր հանդիպում է Սուսամբարին, ունենում է մեկ որդի, որին կնքում է հոր՝ Աբրահամի անունով: Շամիրի արշավանքի ժամանակ որդին նետվում է Ալազան գետը: Պատմությունն անակնկալ ավարտ է ստանում: Ծնողները գտնում են իրենց որդուն: Հոգեկան տառապանքներից մահանում է մայրը, երկու օր անց՝ Շահենը, իսկ մեկ ամիս անց՝ Աբրահամը:

Պոռշյանը ներգաղթը քննում է պատմական հեռանկարների տեսանկյունով: Որքան էլ Արարատյան երկիրը վերաբնակեցնելը կարևոր էր, այդուհանդերձ տեղահանությունները բազում աղետներ բերեցին, աղարտեցին ազգային նկարագիրը, ազգային ներուժը փոշիացավ, ի հայտ եկավ խաչագողությունը: Պոռշյանն առաջինն է ներկայացնում այս երևույթը մեր գրականության մեջ: Հայաթափվեցին բնիկ հայկական տարածքները, դրանք մնացին մահմեդական ցեղերի տնօրինությանը:

Ազգային միասնությունը տրոհող մյուս ուժը կրոնական այլադավանությունն է: Հայ կաթոլիկները հովանավորվում էին պարսիկների կողմից՝ համազգային շահը ստորադասելով աղանդավորական նկրտումներին: Գրողը համոզված է, որ «ի շնորհս մեր ազգային քրիստոնեական եկեղեցու՝ թեպետև փոքրամասնությունը, այնուամենայնիվ իբրև հայ ապրում ենք»:

ԻԳ

– Երանի՛ թե կամ չէին գաղթել, ասացի, հայերը, կամ ամենքն էին գաղթել,– սկսավ կրկին բժիշկս,– տարաբախտաբար այդպես չեղավ:

Երկու տեսակ ժողովուրդ մնացին քրիստոնյաներից, որոնք չուզեցին ձգելու յուրյանց ծննդյան տեղը: Դորանցից մի մասը սակավաթիվ հայեր էին, որոնք չուզեցին զրկվելու յուրյանց մեծ-մեծ կալվածքներից. մյուս մասը կաթոլիկներն էին, որոնք սկզբից մինչև այդ օրը չմասնակցեցին հայերի ուրախությանը:

Կաթոլիկ միսիոներները, երևի, գիտենալով Ռուսաստանի քաղաքականությունը, որ չի թույլ տալիս կաթոլիկական կրոնի տարածվելն յուր տերութենի մեջ, գիշեր ու ցերեկ սև ներկով էին ներկում հայեր հույսը, սուտ ու սխալ անմխիթար լուրեր էին տարածում յուրյանց ժողովրդի մեջ ռուսների վերաբերույթյամբ, պարսից մեծամեծների պաշտպանողական խոստմունքն անխնա բաշխելով յուրյանց հոտին, խոստանում էին սակավաքանակ քրիստոնյաներին տեր շինելու հայերի թողած կալվածքին, եթե միայն նրանք չգաղթեն: Միսիոներները շատ լավ գիտեին, որ յուրյանց կողմից այդքան առատորեն ու անխնա, խոսքով միայն, բաշխած շնորհաբաշխությունները և պարսից ստապատիր քաղաքականությունը խեղճ միամիտ ժողովրդի դրությունը մի մազաչափ բարվոքելու չէին, բայց, մյուս կողմից, մի կետի վրա շատ վստահ էին, որ այդպիսով յուրյանց ազդեցությունը կմեծանա պարսիկ խաների ու բեգերի վերա և յուրյանց վանքերը կհարստանան:

Այդ անարդար շահասիրական նպատակին հասնելու համար՝ անկուշտ քարոզիչները գրգռում էին պարսկական ռիսկալույթյունը չգաղթել ցանկացող հայերի դեմ: Մնացող հայերի դիտավորությունն այն է,– ասում էին նրանք,– որ այստեղ կենալով՝ օրինավոր ժառանգ համարվին յուրյանց ազ-

գականների կալվածքներին և լրտեսեն պարսից վարժունքը դեպի ռուսաց քաղաքականությունը: Այնպիսի փաստեր էին գտնում պապի արքանյակները, որ ամեն մի հեռատես քաղաքագետի էլ կասկածի տակ կձգի, ո՞ւր մնաց պարսիկների նման դյուրահավան կարճամիտներին:

– Այդ հայերը չէի՞ն,– կրկնում էին Քրիստոսի պաշտոնյաները,– որ խաչ ու խաչվառով դիմավորեցին ռուսներին, դրանք չէի՞ն, որ դրդեցին ռուսներին գաղթականութենի հողվածը մտցնելու դաշնադրության մեջ, դրանց ազգ ու ընտանիքը չէի՞ն, որ գնում են, հիմա յուրյանք ինչո՞ւ մտքները փոխեցին:

Պատասխանն էլ վաղուց պատրաստ ունեին: Աշխարհքը քանդելու պատճառ եղան,– ասում էին,– որ յուրյանց հողերը լայնանան, կալվածքներին տեր դառնան ու այս երկրի բերքը միշտ վերցնեն ռուսի հողն ուղարկեն. սրանք մնում են այստեղ միայն իբրև գաղթողների ունեցած անշարժ սեփականությունների պահապաններ:

Այս բամբասանքը մասամբ արդարացի էր համարվում: Սկզբումը պարսից կառավարությունը կարծեց, թե ռուսները բռնի ստիպմունքով են հայերին քաշում տանում, թե Լազարյանը գործում է իբրև ռուսի աստիճանավոր, այդ պատճառով էլ շատ երկմիտ չէ հայերի մասին: Բայց երբ ինքն պարսկական տերությունը յուր կողմից նշանակեց երկու վերատեսուչներ գաղթողների վերա, երբ տեսավ, որ դանակն էր ոսկրին հասել, հայերն յուրյանք ինքնակամ էին ցանկանում ազատվիլ պարսկական լծից, այն ժամանակն ավելի նշանակություն տվեց կաթոլիկ հոգևորականներին, ավելի հավատ ընծայեց նրանց:

Պարսկից ոչ պակաս երկմտում էր հայերի հոժարակամ գաղթականության մասին և անգլիական կառավարությունը, նա էլ յուր կողմից պաշտոնապես պարսից վերատեսուչներին գործակից աստիճանավորնր նշանակեց:

Սակայն ավա՞ղ, լուսավորյալ անգլիացին էլ տգետ պարսից նման խաբվեց եզվիտ քահանաներից, և նա հավատաց, թե փոքրաթիվ հայերն իբրև լրտեսներ՝ ռուսի շահին պահապան են թողնվում Պարսկաստանի մեջ: Քաղաքակրթյալ եվրոպացին կասկածական աչք ձգեց մի բուռ խեղճ ժողովրդի վերա:...

ՍԿԻՉԲՆ ԵՐԿԱՆՑ

(հատված)

«Սկիզբն երկանց»-ով գրողն ավարտում է ազգային-ազատագրական վեպի իր շարքը: Պոռչյանի հերոսներն ազգային գաղափարաբանության դասեր են առնում հայրենիքում: Պետրոս Շանշյանի և Խրիմյան Հայրիկի սաներն են վեպի հերոսները՝ Ռուբեն Ասքանազյանը և Գարեգին Մելիքսեդեկյանը: Վեպում ներկայացված են արևմտահայության հալածանքները: Ռուբենը Արփիկի հետ նշանվելուց հետո մեկնում է Վարազա վանքը՝ աշակերտելու Խրիմյան Հայրիկին: Վանի հյուրանոցներից մեկում հանդիպում է Գարեգին Մելիքսեդեկյանին: Վերջինս Պետրոս Շանշյանի և Խրիմյան Հայրիկի գաղափարների միջև ընդհանրություններ է տեսնում: Ըստ այդ ուսմունքի՝ հեռու չէ այն ժամը, երբ «լուսավորյալ քրիստնյա պետությունները... միասիրտ և միահոգի կընդլայնեն իրենց մարդա-

սիրական զգացմունքը», կիոգան քրիստոնյա ժողովուրդների հոգսը, օգնության ձեռք կմեկնեն նրանց: Այս գործում բավականաչափ մեծ տեղ է հատկացվում Ռուսաստանին: Այս հերոսների համոզմամբ հայր դեռևս պատրաստ չէ զինված պայքարի: Հետևապես «այսօրվանից պետք է աշխատել հայի մեջ գրագիտություն և զինավարժություն մտցնել»:

Սարգիս էֆենդին մահանում է թուրքական բանտում, Ռուբենն ու Արփիկը նվիրվում են կրթական գործին, Գարեգինը հայրենի Արցախում նվիրվում է գրականության և պատմության բարգավաճման գործին:

Ծ

Հրապարակի խնջույքը վաղուց վերջացել է, բայց Սարգիս աղայի տանը հյուրերն ամենաուրախ տրամադրությամբ մեջ են. թմբկահարներ, լարախաղացներ, ռամկական խեղկատակ խաղեր նեղ փողոցների անցուղարձը դժվարացնում են: Հազարիցը մի հայ՝ յուր տանիքի վրայից կամ խուլ անկյունից՝ համարձակվում էր գլուխ դուրս հանել և մոլեկրոն տաճիկների խառնիճաղանջ ամբոխի վայրենի խրախճանը տեսնել: Հայ կանանց հոտը կտրվել է, մկան ծակը հազար ղուրուշի են առել:

Ով կհանդգնի հրապարակ գալ. այսօր իսլամի փառաց հաղթանակն է Քրիստոսի խաչի դեմ, հարյուր գյավուրի արյունն էլ թափվի, այսօր դիվան դատաստան չկա:

Ճաշն էլ վերջացավ, մուլն էլ գետին առավ, բայց Սարգիս աղայի թանկագին հյուրերից և ոչ մինը տեղից չի շարժվում. փողոցային խայտառակ խաղերից ոչ պակասն այստեղ է կատարվում. կիսամերկ, պազշոտ գնչուհիների արբշիռ պարերգներ, ախտաբորբոք աշուղական առասպելներ և սրախոսություններ, գյավուրի կրոնի հասցեին անվայել հեգնություններ և երգիծանքներ՝ ոգելից խմիչքների շնորհիվ զգայագուրկ իսլամ աղաների ու էֆենդիների վատշվեր տուփական նյարդերն են կիսաթմբի գրգռել:

Ի՞նչ վնաս, թե մահմեդական կրոնը գրգռի խմիչքներն արգելում է, պարզ, գույնզգույն, քաղցրախում մաստիքաները, էշխ տվող ռոմը, ֆրանկների աշխարհից եկած փրփրուն և համեղ ըմպելիքներն ասիական շերբեթից ընչով են զանազանվում. այդ ըմպելիքները օղի հո չեն, սատանային է հայտնի, թե ի՞նչ խառնուրդներից են բաղկացած:

Վերջապես ո՞վ է քննում, թե խոր հախճապակյա պնակների մեջ անդադար լցվող ու դատարկվող գունավոր հեղուկները գինի և օղի ե՞ն, թե օշարակ, գինի կամ արաղ եթե լինեին, շշերի մեջ լցված կլինեին:

Մեծ մյուլֆթին՝ ի պատիվ համիսլամյան կրոնական հանդիսավոր տոնի՝ իրավունք է տվել բացի գինուց և արաղից՝ ամեն ուրախացուցիչ խմիչք գործածել. նա ինքն անձամբ ճաշակել է Սարգիս աղայի սեղանի վերա մատուցվակվող բոլոր հեղանյութերը:

Այսպես էին արգարանում իրար առաջ մահմեդի գավակները, հետն էլ ընկերի կողը հրելով ծածկախոսում էին. եթե մեծ մյուլֆթին, արդարև, ճաշակել է այս պատվական խմիչքն ու չի կարողացել հասկանալ, թե սա այլ ինչ է, եթե ոչ գյավուրի ոտներով տրորած խաղողի ջուր, ապա մյուլֆթու ճաշակի թելերը փչացած են:

Ոչ ոք չնկատեց, որ խնջույքի ամենաուրախ ժամանակը՝ մութը գետինն առնելուս՝ մի օտարական հայ երիտասարդ հանդգնություն ունեցավ պատառել խուռն խուժանն ու մտնել Սարգիս աղայի բակը:

Երիտասարդի հագուստը տեղական հայերի տարազից փոքր ինչ տարբերվում էր:

Աներկմիտ, անծանոթին հայտնի էին Սարգիս աղայի տան ամեն քունջ ու պուճախը, տղան ծռանց տվեց դեպի կանանց բաժինն ու երեք անգամ բախեց կանանոցի մուտքը:

– Ո՛վ ես, – լավեց ներսից մի կանացի ձայն:

– Քո ձեռքով պատրաստված կարկանդակ կուզեմ, Սալվի բաջի:

Տված պատասխանից իմացանք, որ եկավորը Ռուբեն Ասքանազյանն էր:

– Մեռնի՛ Սալվին գանգակի սուր ձայնիդ, – բացականչեց Արփիկի դայակն և դուռն զգուշությամբ բաց արեց: Ասքանազյանին ներս առավ:

– Շատ շո՛ւտ, – զարմացք հայտնեց Ավետիքը առաջ գալով և գրկախառնվեց Ռուբենի հետ:

– Ավելի շուտ եմ եկել, քան թե դու կմտածեիր, մեծ մյուսթու քարոզը բառերառ արտագրած ունիմ, ամբոխի բազմությունից խոհեմություն համարեցի իմ հայրենի քաղաքի հեռու կողմերը մի վերջին անգամ աչքի անցկացնել:

Բայց, ասա խնդրեմ, Ավետի՛ք, – ավելացրեց Ռուբենը այս ի՞նչ կնշանակե, ըստ ամեն հաջողն է, խավարն աշխարհը պատում է, ռամիկը ցրվում է, քաղաքիս հսկող մեծամեծներն արբած ընկած են ձեր տանը, իսկ Արփիկս չկա և պատրաստ չէ. մի՞թե արդարև տկարությունը շինծու չէ:

– Ա՛ռ, որդի՛, քո պահ տված ավանդը, Աստված ձեզ հետ, գնացեք, ձեր գլուխն ազատեցեք, ինչ գալու է՝ թող իմ պառավ գլխին գա:

Արփիկի կռնից բռնած՝ դուրս եկավ մյուս սենեկից Փամբուխ խաթունն և վերոգրյալ խոսքերով դստեր ձեռքը միացրեց նշանածի ձեռքին:

Գրչի ուժից վեր է նկարագրել այն խոր տպավորությունը, երբ երկու սիրահարներն մարմնի մորթեքը շփվեցան իրար հետ, թե ինչ հոգեզորգիո հուզում ինքնաեռի ներսի նման քլթում-քլթում էր խոսյալների սրտում, մենք գուշակել չենք կարող, սակայն այս կա, որ Ավետիքի և մոր աչքերից ավելի սուր գտնվեցին պառավ Սալվի բաջու տեսանելիքը:

– Բռնիր, Ավետիք ջան, Ղունկիրիս չե՞ս տեսնում, որ ուշագնաց մարում է, հիմի գետինը կընկնի, – գոչեց Սալվին: Բայց արի տես, որ մյուս կողմումն էլ Արփիկն է իրանից գնում: Էլ չնայեց Սալվին, նա ինքը յուր կողմից գրկեց Ռուբենիցն ավելի անզգայացած Արփիկին, տարավ զգուշությամբ փովածքի վրա պառկացրեց և վազեց դեպի ջրի սափորը:

– Խեղբի արի, Ռուբեն՛, ի՞նչ կանացի քնքշությունների ժամանակ է, հենց հիմի հայրս կարող է յուր սենիկի դռնովը ներս մտնել և այն ժամանակն ամեն ջանք կորած է, – շեշտեց Ավետիքը:

Ռուբենի գլխին, ինչպես թե մի կուժ սառը ջուր դատարկես, նա սթափվեց, զգաստացավ և ասաց. – ես պատրաստ եմ:

– Իսկ ո՞ր է մեր ազնիվ եղբայր Գարեգինը, – Սալվու տված ջուրը խմեց ու ուշքի գալով՝ հարցրեց Արփիկը:

– Նա քաղաքից դուրս, Մեծ քարափի ետևը ձիանքն արածացնում է. նա մեզ է սպասում:

– Դե՛հ, ուրեմն, համբուրեցեք ծնողիս մայրական քաղցր ստինքն ու տեր ընդ ձեզ,– կարգադրեց Ավետիքը:

– Եթե գիտենամ, որ իսկույն կբռնվիմ և կգլխատվիմ,– ասաց Ռուբենը,– մինչև մեր տունը չգնամ և մորս օրհնությունը հետս պաշար չվերցնեմ, քայլ անողը չեմ:

– Տուն գալու ժամանակ չէ, անուշիկ զավակս, քո ծնողաց մեջ այնքան բարոյական ուժ կա, որ իրանց որդու և հարսի ոտքը կգան և օրհնելով ճանապարհ կդնեն:

Խոսողը Ռուբենի մայր Մարիամ խաթունն էր: Սալվի բաջին Արփիկին ուշքի բերելուց հետո՝ ինքնաբերաբար մտածել էր մոր ու որդու տեսակցությունը գլուխ բերել:

Բարեբախտաբար, այդ իսկ վայրկենին Ռուբենի հայր Սեղբոս աղան մի հնարքով աննկատելի կերպով գլուխն ազատել էր Սարգիս աղայի կոշտներից և տուն էր եկել:

Սալվին երկու խոսքով ամեն ինչ պարզեց Գավազյան ամուսիններին և յուր հետ պարտիզի միջնադռնովը քարշ տվեց իրանց տունը:

...Արտասուքը խոսքերի շարունակությունը խլեց նրանց բերանից և սրտի լեզվով խոսեցրեց:

– Այսքանս կբավե՞,– ասաց Սալվին և դուրս կորզեց Արփիկին և Ռուբենին ծնողական գրկերից:

Մի ըոպեաչափ Սալվի բաջին ներս տարավ Արփիկին մյուս սենյակը և նրա փոխարեն հետը դուրս բերեց մի խոժոռադեմ պատանու և հանձնեց Ռուբենին:

Եթե Ռուբենի հոգին չզգար և տարօրինակ կերպարանափոխության մասին կանխորեն տեղեկություն չունենար, նա սրտաճաք կլիներ՝ անծանոթ տղայի նշանածի փոխարինելովը:

Փամբուլս խաթունը և Ավետիքը մի ըոպե իրանք էլ շրփոթվեցան օտար պատանու ներկայությունից, թեև այլակերպության գաղտնիքն իրանց տնօրենությունմբն էր կատարվել:

Առնական հագուստը կանացի շրշազգեստից և ջուբբայից ոչ պակաս հարմարում էր ծպտյալ Արփիկին:

Չոքեց աղջիկը յուր սկեսրայրի և սկեսրոջ առաջին, համբուրեց նրանց ոտքերն ու ձեռքը տվեց սրտի սիրեկանին:

Մի մի վերջին համբույր ևս տվին ամուլները դռան շեմքումը բազմաշխատ Սալվի բաջուն և դուրս եկան փողոց:

Մութը գետինն առել էր, ամբոխը նոսրացել էր, փողոցները դատարկ էին և ոչինչ չարգելեց փախստականներին շտապելու դեպի Մեծ քարափը:

Շատ խնդրեցին երջանիկ զույգերն Ավետիքին, որ չհետևի իրանց, բայց նա պնդեց, որ մինչև յուր փեսայի անձնվեր ընկեր Գարեգին Մելքիսեդեկյանի հետ չհամբուրվի, յուր սիրտը չի հանգստանալ:

– Լավ է, որ մինչև վերադարձդ հայրդ տուն չմտնի, իսկ եթե գա և քեզ ու քրոջդ անկողնում չգտնե, այն ժամանակ ինչպե՞ս կարգարանաս, չէ՞ որ այս

առավոտ հայրդ կարծես, չէր ուզում հավատ ընծայել քո հիվանդությանդ,-
ասաց Ավետիքին Փամբուխ խաթունը:

- Վնաս չունի, մայրի՛կ, քանի հայրս շուտ հասկանա իմ և Արփիկի
պատրվակյալ հիվանդությունը, այնքան զգալի կլինի սրտին յուր մոլորու-
թյունը. նա շատ ու շատ անգամ է լսել քրոջս դիմադրությունները. ես մե-
ծապես զարմացա, որ հայրս առաջին իսկ օրը չկարողացավ հասկանալ մեր
կեղծ տկարությունը:

Այս խոսքերով դուռը մոր երեսին ծածկեց Ավետիքն և հետևեց արագա-
վազ զուլգին:

ԾԱ

Հարագատ եղբոր և քրոջ նման գրկախառնվեցին Մեծ քարի ետևը Ավե-
տինքն ու Արփիկը Մելքիսեդեկյանի հետ, բայց վերջին հրաժեշտի համբույ-
րը մեր կարծածի չափ շուտ չեղավ:

Պնդում և ստիպում էր Ավետիքը Գարեգնին և Ռուբենին՝ յուրյանց գոր-
ծառնությունների ընդհանուր պատկերը ներկայացնել իրեն, բայց թե ինչի՞
համար՝ այդ մի կտորը չէր ուզում բացատրել:

Ոչ հետապնդության երկյուղն և ոչ մի շտապեցուցիչ հանգամանք չկա-
րողացան համոզել Ավետիքին՝ իր անժամանակ պահանջն անելուց ետ կե-
նալու:

Շատ իրավացի էին Ավետիքի դիմադրական պատճառաբանություննե-
րը, յուր ասուլիսամբ՝ հայրը ոչ միայն այս գիշեր տուն չի մտնիլ, վաղը մինչև
ճաշ էլ չի զարթնիլ: Հետևաբար՝ ամենաքիչը՝ 15 ժամ ազատ միջոց ունին ան-
վախ ճանապարհ կտրելու:

- Եթե այդպես է, ես խոստանում եմ 15 ժամի մեջ ձեզ ռուսական սահ-
մանագլուխը հասցնել, - միջամտեց լուռ կանգնած հինգերորդ անձնավո-
րությունը:

Նա քաջահմուտ և հայտնի ղլավուզ կամ ուղեցույց Կարապետն էր, որին
Գարեգինը կրկնակի գնով վարձել էր:

- Եթե մեր նամակներով շարունակ հաղորդած տեղեկությունները քո
հետաքրքրությունդ չեն լրացրել,- ասաց Գարեգինը Ավետիքին,- ես համա-
ռոտապես կպատմեմ քեզ մի գյուղում կատարած փոքրիկ գործս, որով դու
կարող ես ընդհանուր գաղափար կազմել իմ գործակատարությանց մասին:

- Քեզանից հետո էլ ես կանեմ մի համառոտ նկարագիր,- ավելացրեց
Ասքանազյանը: Մի ձորամեջ էր, ուր իմ ուղեկիցների ասուլիսամբ՝ որսեր
շատ կային: Այսպես սկսավ Մելքիսեդեկյանը:

Ես նստեցի դալար խոտի վրա՝ աղբյուրի ափան մոտ: Հինգ հոգի էին
գյուղից վերցածս երիտասարդները, հինգն էլ ունեին հասարակ հրացան-
ներ:

Գյուղականաց վկայությամբ՝ այս հինգ տղայքն էին ամբողջ գյուղումը
զենք գործածողներ:

Չորի մյուս թմբի ցից քարի վրա կանգնած գիշակեր հսկա անգղ թռչու-
նին զարկողը թող վերցնի ընծա այս ատրճանակն,- ասացի ես նստած տե-
ղիցս և կողքիցս մեր վեցհարվածյան բեվոլվերը խոտի վրա վայր դրի:

– Նախ՝ այսքան հեռավորության մեջ զարկել անհնար է,– պնդեցին միաբերան տղայքը,– և երկրորդ՝ հրացանների ձայնը կխրտնացնե մյուս որսերին:

Այս ավուր որսը չուզեցի, – պատասխանեցի ես և ստիպեցի բոլորին այլևայլ կետերից նշան դնել:

Մինը մի քարի վրայից, մյուսները թմբերից և ուրիշ բարձրություններից ուղղեցին հրացանները:

Պարզվեց, որ հինգ հոգուց և ոչ մինը հրացան բռնել չգիտեր, ամբողջ մարմնով դողում էին խեղճերը:

– Այժմ նայեցե՛ք, աչքին եմ խփում, ասացի ես և կանգնած տեղիցս ուղղեցի հրացանս և արձակեցի:

Պատրաստ որսկանի նման տղայքը վազեցին ընկած անգղի ետևից և զարմացմամբ ետ եկան:

Գնդակը հասել էր թռչունի երկու աչքը՝ առանց գլուխը փշրելու:

– Եթե կկամենաք, երկու ժամի մեջ բոլորիդ ինձ նման որսկաններ կշինեմ, միայն այն պայմանով, որ դուք էլ ձեր գյուղական բոլոր երիտասարդներին վարժեցնեք: Տղայքը խոստացան:

Փորձառու ուսուցչի հմտությամբ՝ կարճ միջոցում իմ աշակերտներիս քաջ նշան զարկող որսորդներ և անահ հրացանազարկներ պատրաստեցի:

Ինչպես այդ օրը՝ նմանապես և ուրիշ տեղեր՝ իմ նոր աշակերտներս էին ինձ համար որս անողները:

– Այսուհետև հինգ քուրդ, նույնքան էլ արենարբու ավազակներ չէին համարձակվիլ մեր գյուղին, մեր ստացվածքին մոտենալ, ինքնապաշտպանության գաղափարը նրանց մեջ սերմանելուցս հետո՝ ավետում էին ինձ աշակերտներս:

Եթե իմ ձեզ ավանդած դասը դուք կտաք ձեր եղբայրներին, ոչ թե հինգը, տասն անգամ հինգն էլ չեն վստահանալ ձեր գյուղին մոտ գալ:

– Տղայքն անսուտ խոստումն էին անում վարժեցնել ուրիշներին:

Շատերը պահպանում էին իրանց ուխտը: Պատահում էր, որ դիտմամբ՝ մի ամսից վերադառնում էի այցելածս գյուղերը:

Ոչ միայն զենքն էի շատացած գտնում, այլև քաջ զինավարժները տասնյակներով խմբվում էին չորս կողմս և առաջարկում իրանց ծառայությունը:

Ես, իհարկե, բավականանում էի նրանց փորձելով և շտապում էի հեռանալ՝ կասկածանաց տեղիք չտալու համար:

– Ես վերջացրի, Ռուբեն,– ասաց Մելքիսեդեկյանը,– այժմ դու սկսիր:

Ռուբենն այսպես սկսավ.

– Բացի տերտերից և յուր որդուց՝ գյուղումը ոչ ոք կարգալ չգիտեր. քահանայի և յուր որդու ուսմունքը հասարակաց ընթերցանությունից և ժամերգությունից այն կողմը չէր անցնում:

Հավաքված են մոտս գյուղի առաջավորները: Այնտեղ է և քահանան:

Ես կարդում եմ նրանց համար մոտս եղած հետաքրքրաշարժ գրքույկներից մի փոքրիկ կտոր:

Ամենեքյան զարմանում են, որ հասկանում են կարդացածս:

– Ուսում տվեք ձեր երեխաներին և ամեն օր կլսեք նրանցից այդպիսի պատմություններ,– առաջարկում եմ ես:

– Ո՛ր է ժամանակ և ո՛ր է ուսուցիչ,– գոչում են ամեն տեղից. ամառը երեխայքը մեզ պետք են դաշտային գործերում, իսկ ձմեռն էլ վարժապետ չկա:

– Ամառը ձեզ ուսումնարան հարկավոր չէ,– պատասխանում եմ ես, իսկ ձմեռները միշտ կարելի է դպրոց և ուսուցիչ ունենալ, եթե ամեն մի ծնող չխնայեր յուր մանուկի կրթության համար մի քանի օխա ունեցած բարիքից ուսուցչի փոխարեն հատուցանել:

– Տուր մեզ ուսուցիչ և կյանքներս չենք խնայիլ,– ձայն ձայնի են տալիս ամեն կողմից:

–Մեր Տեր հայրը կամ յուր որդին ձեզ ուսուցիչ, եթե ուրիշը չճարվի,– շեշտում եմ ես:

– Երանի չէ՛ր, օրհնյալ լինիս, ես կամ իմ որդին կարողանայինք քեզ պես կարդալ կամ սովորեցնել, մեզ ուրիշ վարձատրություն հարկավոր չէր, աստված շեն պահե իմ ժողովուրդը, ոչինչ պակասություն չունիմ, ցավալին այս է, որ մեր սովորցրածով շատ հեռու չենք գնալ:

– Երկու շաբաթվա մեջ, Տեր հայր, ես խոստանում եմ քո որդուն և քեզ պատրաստել ուսուցչության համար, եթե միայն հետո ճանապարհորդեք, ես ժամանակ չունիմ երկար մնալու ձեր գյուղում:

Բավական էր քահանայի կամ որդու պատրաստակամությունը. նույն օրը բազմականանց ներկայությամբ սկսում էի իմ փորձնական դասերս:

Ես կանխապես ինձ համար կենտրոնատեղի որոշած ունենում էի:

Մինչև իմ այնտեղ գնալս, վարժապետացու աշակերտներս հինգ-տասը հոգի հավաքված՝ սպասում էին ինձ:

Ամենաշատը՝ երկու շաբաթ էր քաշում, եթե ոչ բոլորեքյան՝ գոնե կեսը նրանցից այդ կարճ ժամանակամիջոցում ծանոթանում էր հնչական մեթոդին, կրոնի սկզբունքին և թվաբանական ու գեղադրական տարրերին:

Ես հասնում էի նպատակիս:

Վերադարձիս գնում էի մի փոքրիկ վարժոց՝ իմ պատրաստած ուսուցչիս աշխատությամբ հիմնված:

Նա արդեն պարապում էր իմ ուղարկած դասագրքերով: Իմ ուրախությանը չափ չկար՝ եթե նկատում էի ուսուցչի մեջ իմ ցանած ինքնաճանաչության երկանց սկիզբը սաղմնավորված:

– Այդքանով միանգամայն գոհ եմ,– ասաց Ավետիքը,– ժամանակն է վերջին հրաժեշտի ողջույնը տալու և բաժանվելու: Տե՛րը ձեզ հետ:

Նրա վերջին գրկախառնությունը եղավ Արփիկի Հետ:

Քույրը փաթաթվել էր եղբոր պարանոցովն ու հեծկլտում:

Մի քանի րոպեից Ավետիքը գոչեց. «Օգնեցեք, սա ուշագնաց է լինում»:

Գարեգինը վազեց, խլեց օրիորդին եղբոր գրկից և հանձնեց Ռուբենին:

–Բռնիր,– ասաց,– մինչև ես ձիս հեծնեմ:

Նա հեծավ ձին և յուր գավակն առավ արդեն ուշքի եկած Արփիկին:

– Դե՛պի աջ,– գոչեց ղլավուզ Կարապետն և մտրակեց յուր երիվարին:

Փախստականները հետևեցին նրան:

Բավական ժամանակ էր անցել, և Ավետիքը դեռ անշարժ կանգնած էր մթության մեջ:

ԾԳ

Սուրբ Էջմիածինն ամբողջ հայ ազգի սեփականությունն է, աշխարհի մի ծայրից մինչև մյուսը տարագրված բոլոր հայերն իրավունք ունին հյուրասիրվելու իրանց մայր Աթոռումը, իրավունք ունին գերերջանիկ Ղազար կաթողիկոսի կառուցած «Ղազարապատ» հյուրատանը փափուկ անկողին և տաք բնակարան ստանալու:

Ուխտավոր ես՝ ուխտդ կուզես կատարել, ճանապարհորդ ես՝ հոգնած անդամներդ հանգիստ ես կամենում տալ, աղետալից վշտացյալ ես՝ պատուպարվելու պետք ունիս, խնդրարկու ես՝ խնդրիդ կատարմանն ես սպասում, ինչ կուզես եղիր՝ սուրբ Էջմիածնի և Էջմիածնականների հյուրն ես:

Մի օր, հինգ օր, տասն օր կաց ու մեծարվիր, ոչ ոքից մի թթու խոսք չես լսիլ, բայց որովհետև քեզ, ինձ և ամենքին հայտնի է, որ Էջմիածնի կարոտը միայն ես ու դու չենք քաշում, գիտենք, որ ամեն մի հայ ջերմ փափագ ունի կյանքի մեջ գոնե առնվազն մի անգամ սուրբ իջման տեղի շեմքը համբուրելուն արժանանալու, հայտնի է մեզ, որ տարին 12 ամիս մայր Աթոռի դռները հյուրերի համար կրնկի վերա բաց են և տարին բոլոր երթևեկն անպակաս է, այդ պատճառով մեզանից յուրաքանչյուրն զգում է անհրաժեշտություն՝ ինքնակամ յուր իջևանն ուրիշ Էջմիածնակարոտ ուխտավորի համար դատարկել:

Ուխտավորն ուխտը կատարում է և մի քանի օրից վերադառնում, իսկ երկար մնալու ցանկություն ունեցողը Վաղարշապատ գյուղումն է բնակարան վարձում:

Շատ բացառություններից մի բացառություն եղան Տաճկահայքից եկած «քույր ու եղբայր» Ասքանազյան Ռուբեն էֆենդին և յուր գեղահրաշ քույր օրիորդ Արփիկը:

Թող սուրբ Էջմիածնի ճգնազգյաց հայրերը՝ վարդապետական համեստությամբ՝ օրիորդ Արփիկն անցնելուս՝ նրա երեսին չնայեն. այդ իրանց կամքն է և արածները պատշաճավայել է. բայց ոչ ոք իրավունք չունի դրսի ժամավորներին արգելելու, որ սովորականից ավելի ժամասեր լինին:

Ջարմանալին այս է, որ ժամասերների մեջ վաղարշապատաբնակ ճաշակի տեր երիտասարդների համեմատական գերակշռությունը զգալապես աչքի է ընկնում:

Քանի «քույր ու եղբայրն» Էջմիածնում էին, առավոտյան ժամին, ճաշվա պատարագին, երեկոյան ժամերգությանը վանքը ժամավորներով լիքն էր:

Իրավունք ունի Աբրահամ պապն ուրախանալու. նա ինքը թեև աշխարհական է, բայց Վեհափառի բարեհաճությամբ՝ երկար տարի է Էջմիածնա վանքի մոմավաճառն է, որքան շատ մոմ ծախվի, որքան մոմավաճառության արդյունքն ավելանա, այնքան նա յուր Վեհափառի օրհնությունը շատ կվաճելի, այնքան նրա պատիվը կավելանա:

...Վեհափառ Հայրապետն Աբրահամ աղայի միջնորդությամբ սիրով ընկալավ օտարականներին:

Ռուբենը ծնկան վրա եկած՝ ամեն իրողությունը ճշգրտությամբ պատմեց ազգի հորը և խնդրեց նորա գթառատ տնօրենությունը:

Ռուբենը չթաքցրեց յուր արած ճանապարհորդությունը և հանձնեց կա-

թուղիկոսին յուր կազմած տեղեկագրի երկրորդ պատճենը: Չծածկեց նույնպես, որ այս տեղեկագրի մի օրինակը հասել է Խրիմյան Հայրիկի ձեռքը:

Վեհափառն Ասքանազյանին սիրով լսելուց հետո երեք տողով մի հրաման ուղարկեց Երևանի առաջնորդին:

Բովանդակությունն էր. գրաբեր գույզին մի գյուղի քահանայի ձեռքով պսակել տալ և մի ապահով գյուղում բնակեցնել:

Ե. գյուղի տերտերն՝ առաջնորդ սրբազանի հրամանով՝ «Վուսատու սուրբ նշան» եկեղեցում կատարեց Ռուբենի և Արփիկի պսակը:

Նորապսակները հյուրասիրվեցին քահանայի սենյակում:

Երկու շաբաթ էր անցել և ոչինչ չէր խանգարում նրանց երջանկությունը:

Մի գիշեր միայն հանգստությունը փախավ տերտերի սենյակից:

Ռուբենը թուղթը ծնկան վրա, ձեռքը դողդողալով արագ-արագ նամակ էր գրում Գարեգին Մելքիսեդեկյանին:

Գրեց, կնքեց, տվեց տերտերին և խնդրեց ուղարկել Երևան՝ փոստին հանձնելու:

Ահա ինչ էր գրել.

«Մենք պսակված ենք, կարծում էինք, թե Ռուսիայի մեջ վերջ կլինի մեր հալածանքին, ավաղ, սխալված ենք եղեր: Այսօր մի անծանոթ ձիավոր մի նամակ բերեց իմ անունով: Նամակն էջմիածնի վանքի մոմավաճառ բարեսիրտ Աբրահամ աղայիցն էր: Նա հաստատ աղբյուրից իմացել է, որ տաճկացվելուց փախուստ տվինք, բայց ներողամիտ սրտով խորհուրդ է տալիս մեզ առանց ժամավաճառության անցնել պարսկական սահմանը: Ամենից մոտ անցքը, ասում են Շարուր գավառինն է:

Ռուբենը մի առ մի տեղեկագրում է Գարեգինին յուրյանց բաժանվելու օրից մինչև ներկա րոպեն գլխներովն անցած դեպքերը:

Մնաս բարև, սիրելիս,՝ վերջաբանն է անում Ասքանազյանը,՝ մենք վաղը կամ երրորդ օրն Արաքսի հոսանքը կպատառենք և Պարսկաստան կանցնենք: Որտեղ մեր անփորձ ոտքերին մի տեղ արինք, այնտեղից քեզ նամակ կգրենք, իսկ մինչև այն ժամանակը՝ գրկում ենք քեզ երկուքս միասին:

Ցմահ քո Արփիկն և Ռուբենը»:

ԾԴ

Վերոգրյալ դեպքերից հինգ տարի հետո Արևելյան պատերազմն էր:

Զեմ հիշում նա՛խ, թե ետ քան պատերազմը անգլիական «Կապույտ» անվանած գրքի մեջ հրատարակվեց տաճկահայերին վերաբերյալ մի ընդարձակ տեղեկագիր: Մեծամեծ հարստահարությունների, անգուլթ ճնշումների և բռնակալական ոճիրների նկարագիրներ կուտակված էին «Կապույտ» գրքի էջերում, կային և մխիթարական կետեր:

Պատերազմի հետևանքը Բեռլինի դաշնագիրն էր, որից Հայաստանին բաժին հասավ 61 հայտնի հողվածք:

Խրիմյան Հայրիկը դաշնագրաց խորհրդարանի դռնից չէր հեռանում: Հայրիկը մաշեց նույնպես եվրոպական մեծ տերությունների շեմքերը: Ասում են, որ Հայրիկն ամեն տեղ «Կապույտ» գիրքը փռում էր քաղաքագետների սեղանների վերա:

– Արդյոք «Կապույտ» գրքի տեղեկագիրը մեր աշխատասիրությանց քաղվածքը չէր,– գրում է պատերազմից մի քանի տարի հետո Պարսկաստանի հայաբնակ քաղաքներից մեկի վարժապետ Ասքանազյան Ռուբենն՝ յուր հոգեկից Գարեգին Մելքիսեդեկյանին:

Վերջինս, քաշված յուր գործերից, յուր անձը նվիրել է հայ գրականության և պատմության բարգավաճման գործին:

Տեսնողներն ասում են, որ Գարեգին երկասիրությունը ապագայում մեծ լույս է սփռելու հայության տարեգրի վերա:

Ահա Գարեգին պատասխանը Ռուբենին:

Ձեմ հավանում հարցասիրական ձգտմանդ. ես, դու, թե՞ ուրիշ բանասերներ են կազմել «Կապույտ» գրքի տեղեկագիրը՝ մեզ ի՞նչ փուլթ, մենք մեր պարտքն ենք կատարել, ուրիշ ոչինչ:

ԾԵ

Բավականին տարիներ են գլորվել և մեր սրտակից հոգեհարազատ բանեկամների՝ Գարեգինի, Արփիկի և Ռուբենի հետքերն իսպառ անհայտացել են:

Մոտիկ անցյալում սուրբ էջմիածին ուխտ եկած մի Բ. քաղաքացի պատմել է, որ, իբր թե, Սարգիս աղա Չելեբեյանը տաճկական բերդերից մեկում մեռել է, թե նրա տունը, տեղը, կայք ու կալվածքը ղայմաղամ Օսման էֆենդու մատնությանմբ հարքունիս է գրավված, թե Ավետիքը՝ մորը թաղելուց հետո՝ հեռացել է Բ. քաղաքից և ինքն է այժմ շարունակում տաճկահայ գավառներում յուր փեսա Ռուբենի և նրա ընկեր Մելքիսեդեկյանի գործը, թե Սեղբոս աղա Գավազյանը մինչև հիմա բանտարկված է, իբրև յուր որդու փախստյանը մասնակից, թե Նշան Փալչիկճյան պատվելին ցայսօր էլ ձեռք չի քաշել յուր դպրոցից ու նարգիլեից և թե փողոցների անցքերում կանգնած՝ մինչև ծունկը խոնարհ երկրպագություն է անում տաճիկ և հայ աղաներին:

Սուրբ Աթոռի ուխտավորն ավելացրել է, որ մեծ մյուսթու մարգարեությունը կատարվել է և միշտ կատարման տևողականության մեջ է. տարի չլինի, որ չարահիշատակ Սարգիս աղա Չելեբեյանի շինած մզկիթի մեջ մի քանի թուլամիտ հայեր չընդունեն իսլամական ուղղափառ կրոնը:

Մի բան էլ պատմել է ուխտավորը, ասել է, որ Ռուբենի և Գարեգին ցանած սերմն այսօր բուսնում և աճում է տաճկահայերի մեջ և ամենուրեք գրագիտությունը սկսել է պահանջ դառնալ հայաբնակ տեղերում: Իսկ եթե ժամանակ առ ժամանակ քուրդ ցեղապետների կողմից այս և այն գավառներում բարբարոսություններ ու զեղծումներ կատարվում են, այդ, իբր թե, առավելապես արտաքին քաղաքագիտությանց արգասիք, քան թե տեղական պայմանների հետևանքներ են:

ՎԵՐՋ

ՀԱՅԻ ԽՆԴԻՐ (հատված)

Սոցիալական վեպը Պոռոյանի գեղարվեստական հայտնագործությունն է («Հացի խնդիր», «Ցեցեր», «Բղդե»):

«Հացի խնդիր»: Սմբատը և Հեղնարը նշանադրված էին ծնողների կամքով: Միևիտան Սաքոն Խեչանենց Խեչանի հարստությանը տիրանալու նպատակով խափանում է նրանց հարսանիքը՝ Հեղնարին կնության առնելու համար: Հեղնարը սիրում էր Արշակին, իսկ Սմբատը՝ Խեչանի քրոջ աղջկան՝ Հերիքնազին: Մահանում է Հեղնարը, նաև Խեչանը: Խուսափելով դատաստանից՝ միևիտանը փախչում է երկրից: Յասավուկ Մարգարը փորձում է պատժել Սաքոյին, բայց վերջինս, գրգռելով մոլեռանդ ամբոխին, քարկոծել է տալիս նրան: Սա նահապետական գյուղի կործանման պատմությունն է:

ԺԸ ՅԱՍԱՎՈՒԼ

Երևանու երկիրը պարսից իշխանության տակից իսպառ ազատվելուց հետո վարչական ձևի՝ կողմանե զանազան փոփոխությանց ենթարկվեցավ. սկզբներումն ավելի պարսկականին մոտ, բայց վերջերումը մի հաստատ վարչություն կազմվեցավ: Երևանը նահանգական քաղաք կոչվեցավ, նահանգապետ, գավառապետներ և գավառակապետներ նշանակվեցան և այդպես տեեց մինչև հաշտարար ատյանների հաստատությունը:

Վիպասանությանս մեջ կատարված անցքերը լինում են գավառապետների միջոցները, որ պարսկական ընդհանուր բառով **մովրոդ** էին կոչվում և որ ինքնին ունեին յուրյանց առանձին ատյանը՝ օգնականներով, գրագրներով և ստորին պաշտոնյաներով, որոնց յասավուկ անունն են տալիս:

Թողած մովրոդի մյուս ծառայակիցքը, անտեղի չեմ համարում ես մի հայացք ձգել յասավուկների կազմակերպության վերա: Ամենքից ավելի այս ստորին ոստիկանական սպասավորները ծանոթ ու մերձ են ժողովրդի կյանքին և սրանցով է այն մոտ հարաբերությունը, որ ունի գավառապետն յուր վիճակի ամեն դասակարգի հետ:

Որոնենք յասավուկի բունը և ներս մտնենք:

Ահա գավառակապետի բնակարանի մոտ, լայն բակի մեջ մի մեծ ու երկար ծածկի տակ մսուրքներ են շինած, ուր կարգավ մի քանի ձիանք կապտած են: Նույն գոմի վերին անկյունումը, մի առանձին բաժանման մեջ, մի սենեկանման մաս կա, ուր պատերի վերա յափունջիք են կախոտած: Բարձրացրո՛ւ այս յափունջիներից որը կամենաս, և ահա փայլում, շողշողում է հրահանի վերա հորինած պարսկական արծաթյա օղերով հրացանը: Երկու նույնանման ատրճանակ, մի յուղաման, մի գլիր քակող գործիք՝ վառողամանի և գնդակամանի հետ զարդարում են հրացանի բոլորքը:

Պատերի տակերին համարյա միշտ կգտնես թիկնած երկու կամ երեք հուժկու մարդիկ՝ արխալուղների թևերը վերև ծալած և կռները մինչև արմունկները բաց:

Ահա սրանք են յասավուլները: Սրանց թիվը երբեմն մինչև տասի է հասնում:

Սրանց պաշտոնն է մոլորովի իրավարանից դուրս արձակած բոլոր հրամանները տեղ հասցնել և ի կատար ածելու հսկել, հարկ, կոռ ու բեգյառ ժողովելու օգնել տանուտերերին և գավառական բոլոր ստորին ոստիկանական պաշտոնները կատարել:

Հավատարմության և ուշիմության մասին սրանց կարելի է նմանեցնել որսկան շներին: Որքան էլ նոր մարդ լինի գավառապետը, նրանք ճշտապես կատարում են նորա կամքը:

Սրանք այնքան սուր են մարդաճանաչության մեջ, որ առաջին օրում իսկ գուշակում են նոր գավառապետի բռնելիք ընթացքը, այդ պատճառով յասավուլի և յուր տիրոջ մեջ սկզբի օրից մի սերտ համակրական հարաբերություն է կապվում. այդ է պատճառը, որ ամեն յասավուլ քանի մի ուրիշ պատոնակալներ է փոխում: Ոչ մի նոր գավառապետի հաշիվ չէ ձեռքից թողուլ այդ մարդկանցը, որոնք գավառի ամեն ծակ ու ծուկ գիտեն, ճանաչում են ամեն մի անձնավորություն և վերջին գյուղի շներն ու կատուներն անգամ համարած ունին:

Հետաքրքիր է յասավուլի ամեն մի քայլափոխը դիտելը: Յուր ձիու կողքին գոմի մեջ նա թիկնած է՝ ինչպես պարսից խանը յուր թավշյա բարձի վերա, յուր մեծավորի առաջին սպասավորության մեջը նա շան նման գալար է գալիս և ամենայն նվաստությամբ գլուխը ետ է դնում նրա հրամանը գետինը չձգելու: Ճանապարհի վերա յասավուլն իրան ամբողջ գավառի տերն է համարում:

Յասավուլներ ընտրվում են առհասարակ տեղացիներից գլխավորապես պարսիկներից: Եթե մահմեդական կրոնի հիմնական կանոնների համաձայն մուսուլմանը պետք է խորշի քրիստոնեից, յասավուլներն ուրեմն սուրբ մարգարեի օրինակատար չեն. նրանց համար հայ, թուրք չկա, նրանք ամենքն էլ ընկերներ են. գլխարկը վերցրած ժամանակը կարելի է ճանաչել հային ու թուրքին. գլխի մեջտեղից ածիլած կտորն և ականջների վրայից կախված մագերի փուշակները պարսկական գլխի նշաններն են. իսկ ահագին ոչխարենին, կես փութ բուրդ վրեն, մինչև ականջը խոր քաշած, հաստ, ստվար և երկայն ընչացքները ականջին երկու անգամ փաթույթ տված, ահռելի դեմքը վիթխարի հասակի հետ – շատ ծանոթ աչքերի միայն կարող են պարզել յասավուլի հայ կամ թուրք լինելը:

Առանց խտրության երկու հակառակ կրոնի որդիքն ուտում են միևնույն ամանից և խմում են նույն գավաթից. քրիստոնեին սրբագործող, իսկ մահմեդականին պղծող հեղուկն էլ միակերպ սիրելի է յասավուլի համար, թուրքը հայից պակաս չի կոնծում գյուղերումն և կատարը տաքացրած՝ յուր քաջագործությունները բանացանում: Հայի հաց, խոզի միս, թուրքի պանիր, սրբի դռան մորթած մատաղ, որոնք երկու ազգությանց միևնույն կամ մեկեկին գարշելի են – յասավուլի համար հարցնել չկա:

Եվ ահա պատրաստ է յասավուլն յուր պաշտոնը կատարելու: Յուր տիրոջ մի շնչին հրամանը դուրս եկավ, և յասավուլը թռավ ձիու քամակն ու երկու վայրկենի մեջ աներևոյթացավ. մի մտրակ ձիու փորատակովը քաշեց, և

նրա ձին կրակի նման թռչում է մեծ ճանապարհի միջով: Վա՛յ այն գյուղին, ուր դիմում է մեր յասավուլը, և առավել վա՛յ այն գյուղականներին, որոնց պատահում է նա ճանապարհի վերա:

ԺԹ ԳԱՐՆԱՆ ՀԱՐԿԱՅԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գարնան նախահաշիվը կազմելուց երկու օր հետո Արարատյան գավառի մեջ ամեն գյուղումն էլ միևնույն տեսարաններ են ներկայանում, ինչ որ մեր պատմության թելը պահանջում է Աշտարակում տեսածներս ասելու:

...Ահա յասավուլը վսեմ քայլերով փողոց-փողոց ընկել է յուր հետ գնացող զգրի ցույց տված դռանն աքացիով խփում և անվախ բակն է մտնում:

– Է՛յ, ո՞վ կա այս տանը,– ճիշ է բարձրացնում նա:

Մի քանի անգամ հայհոյանքներ թափելուց հետո՝ ներսի սենյակների մեկի դռնից ի վերջո դողդողալով երևում է քիթ ու բերանը պինդ փակած մի պառավ կամ միջահասակ կին, փեշիցն էլ մի փոքրիկ երեխա փաթաթված:

– Ո՞ւր է էս տան տղամարդը,– թուրքերեն կամ հայերեն բարկանում է այն ահարկու պարոնը:

– Տանը չի,– անլսելի պատասխան է ստանում,– գնացել ա էջմիածին կամ Երևան, պարտք անի, բերի խարջը տա:

– Ընչանք օրս ո՞րտեղ էր, ընչի՞ պիտի նոր միտք աներ իր խարջի համար,– գոչում է յասավուլ աղեն և ետ հրելով խեղճ կնոջը՝ ներս մտնում տուն և ձեռք ընկած անոթը հափշտակում, որ գլխավորապես լինում է կերակրի կաթսա:

Միջի հեղուկը տարածվեցավ տան մեջն և յասավուլի հոգսն էլ չեղավ. նա տվեց պղինձը զգրին և թոնթորալով դուրս եկավ:

Թե որ ամեն մնի գուռնովը պար գալու ընդհանր վեց ամիս խարջը չի հավաքվիլ,– արդարանում է նա յուր առաջնորդող հարկաժողովների և զգրի առաջին,– ա՛յ, էս պղինձը կծախենք, խարջը կվերցնենք, թող աներես տանտերը մնա ծոծրակը քորելով:

– Մարգար աղա՛, ինձ բաշխի՛ր, խնայի՛ էդ ողորմելի որբերուն, իր եթիմներին անճախ ա կառավարում, չգիտեմ ո՞ր անաստվածը դրա վրա խարջ ա դրել. ի՞նչ ունի, որ ի՛նչ տա,– խնդրում էր մի ծերունի մի բակի դռան մոտ յասավուլին, երբ որ վերջինս բռնցքով ետ էր խփում մի կնոջ և կաթնոտ պղինձը զգրի ձեռքը տված՝ դուրս էր գալիս, իսկ կինը ցած ձայնով արտասուքն աչքերին առաջ էր վազում ու աղաչելով շտապում փաթաթվելու յասավուլի ծնկները:

– Քո խաթեր համար ետ եմ տալիս, աղա խեչա՛ն,– պատկառանք հարգեց յասավուլը խեչանենց խեչանի խնդիրն և զգրին առաջ արած՝ գնաց ուրիշ տուն մտնելու:

Այրի կնոջ աղիողորմ լացն և վերջումը հազարավոր օրհնությունները, որ անխնա տալիս էր նա յուր պղինձը թափողին, խեչանի սիրտը վիրավորեցին:

– Որքան մարդ չի ուզում գեղամիջի խառնվիլ, ասաց նա ինքն իրան,- չի ըլնում. էսպես բաները մարդի սիրտը կտոր-կտոր են անում:

Այս խոսքերով նա գնաց դեպի տանուտերի դուռը, հանեց յուր գրպանից երկու մանեթ և ձգեց դեպի տանուտերը:

Առե՛ք, աչքներդ կոխեցե՛ք Եղսանի խարջը:

Տո՛, ձեր տունը չքանդվի, էս ի՞նչ աղաղանք ա, որ քցել եք էս գեղը, բաս դուք ձեր խղճմտանքիցը վախենում չե՞ք. թե որ վերջին դառն աղքատիցն էլ խարջ եք առնում, բաս էլ ընչի՞ եք ամեն մարդի վրա էսքան մեծ փող հաշվում, կես տարվա մեջ գեղը հո էդքան ծախս չարե՞ց. թե որ ձեր անկուշտ փորը չի մտնում էսքան փողը, ո՞ւր ա գնում: Լավ չեք անում, տանուտե՛ր, ասում ա՝ «գեղ կաննի, գերան կկոտրի», էգուց-էլօր դանակն ոսկորին կհասցնեք, դատավորը կիմանա ու էն ժամանակը ձեզ հոգով-մարմնով պրծնում չկա:

– Է՛հ,- ժպտաց տանուտերն անտարբերությամբ փողը վերցնելով,- դու միայն կաս Երուսաղեմ, էլ չես գիտում, թե «աղվեսը մեր մարագումը ճուտ ա հանել, վաղի առածի պես, մեր թագու հզուկնիցն ա». թե որ դատավորի մատը խառը չլիք, մենք քանի՞ գլխանի էինք, որ էս բաներն անեինք:

Խեղճ Խեչանը զարմացավ, որ տանուտերը ոչինչ դժվարություն չցույց տվեց փողը վերցնելումը. նա կողմնակի լսել էր, որ մովրովները կաշառք են ուտում, բայց այս աստիճանի լինելը չէր իմանում:

– Մի՞թե թագավորական խարջին էլ մասնավորվում են,- հարցրեց Խեչանը տանուտերին,- խարջը գողանալ կըլնի՞:

–Ո՞վ ա ասում, թե գողանում են, ա՛յ, նստի՛ ասեմ քեզ. դատավորը մեզ ա պահում, մենք նրան. ինչքան էլ որ մովրովը խամ մարդ ըլի, իր գալուցն երկու օր ետը իմանում ա իր շուղուլներիցը, թե մհալի ամեն մի գեղը դավթարի քանի՞ տուն ա, նաֆարի քանի՞: Իհարկե մեր պարտքն ա, երբ որ նոր դատավոր գա, բոլոր տանուտերներս մեր իշխաններով պիտի գնանք՝ գալը շնորհավորենք, ճանաչվենք, էն էլ գիտես, որ դարդակ փետին, ասած ա, շուն չի հաշալ. մեր ըռխին ո՞վ մտիկ կտա, թե որ տկլոր գնանք, ընտեղ ցցվինք. ամեն գեղից ասածու տվածիցը բեռն ենք կապում ու գնում.- բարով հազար բարի ես եկե՛լ, աղա՛, քո աչքը մեր մհալի վրա քաղցր ըլի...

ՅՈՐԵՆԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՍ ՄԱՇԱԴԻ ՌՄԱՉԱՆԸ

Արագած լեռան արևելա-հարավային թմբի վերա է գտնվում Պատի գյուղը՝ Աշտարակից մի ժամաչափ հեռավորությամբ:

Այս գյուղն յուր անվան համեմատ և նշանակություն ունի: 17 տուն մերկ ու քաղցած սևղլու կռված պարսիկներն են սորա բնակիչները:

Պատի գյուղն յուր սակավ հողովը շատ ցած գտնվելով ջրից, հազիվ տարեկան հաց է բաշխում յուր ծուլ և անգործ բնակիչներին: Մեկ կամ ամենաշատն երկու նիհար եզն է բախտի այս խորթ որդվոց հարստությունը, իսկ

կերածները՝ գարեխառն կամ կորկախառն ճաթ: Մի մխիթարություն ունին Պատի գյուղի բնակիչները. նոքա շառ առատություն միտք են վայելում:

Արագածի լեռնադաշտի ստորոտի վերա են երևելի այգեշատ Աշտարակ, Օշական, Փարբի և այլն գյուղերը: Շնորհիվ այդ այգիների՝ Պատի գյուղացիք շատ հաջողաձեռնությամբ լցնում են ամեն գիշեր յուրյանց տներն ամենատեսակ անուշահամ պտուղներով, առանց մի կոպեկ վճարելու: Նրանց հոգը չէ, եթե երբեմն կբռնվին ու կբանտարկվին. գիտեն. որ էլի կազատվին և յուրյանց գործը կշարունակեն:

Ուրիշ աշխատանքի կերպ, ուրիշ տեսակ կենաց եղանակ անձանոթ է մեր այս քաղցրալեզու հարևաններին:

Ես այնչափ չեմ էլ մեղադրում նոցա, ի՞նչ անեն խեղճերը, ինչո՞վ կառավարվին. կթան չունին, որ կաթ ու մածնով լիանան, ավելորդ հաց չունին, որ ծախեն և յուրյանց անհրաժեշտ պիտույքների վերա գործ դնեն. մշակական աշխատանքի սովոր չեն, որ նրանով յուրյանց ապրուստը հոգան, դարերով արմատակալած սովորությունն իրանց թույլ չի տալիս այդ անելու. նրանք ի նախնյաց ավանդաբար ընտելացել են հարստահարության, յուրյանց դրացի հայերի ճակատի դռն քրտինքը վայելելու, իսկ հիմա, երբ պարսկական բռնակալության շրջանն անցել է, էլ չեն կարողանում հաշտվել արդար վաստակով հաց աշխատելու կերպի հետ: Նոցա ամենասիրելի պարապմունքը գողությունն և բազենները ձեռքներին թռչնորսությամբ ձորերումն ու լեռներումը քաշ գալն է:

...Մեր գովաբանած Պատի գյուղումը շատ անգամ հավեր էլ չես գտնիլ, ավելորդ հացահատիկներ չեն մնում, որ հավերին տան. ցորենի տականքը քան թե հավի կուտ անեն, յուրյանց երեխաներին լավ կուտ կդառնա:

...Մի վատ հատկություն միայն ունին այս Սևդղլուները. իրարու դեմ դավաճանություն, հարևան հարևանին մատնել – սովորական է նոցա մեջ: Լինում են և այնպիսիները, որոնք յուրյանց գյուղի գաղտնիքն ամենաչնչին ակնկալությամբ հայտնում են:

Ամեն գյուղում միկիտան Սաքոն ուներ յուր լրտեսները, ուրեմն Պատի գյուղումն էլ անպատճառ կունենար:

Սաքոն դեռ նոր էր իջել քյոխվի դռանը, որ Պատի գյուղացի մաշադի Ռամազանը ոտներն ու կռաջիկները մինչև ծնկները բաց՝ եկավ սաքոյի առաջին կանգնեց և մինչև գետինը խոր գլուխ իջեցրեց:

– Բարո՛վ, մաշադի:

– Բարո՛վ, աղա Սաքո՛, մեր գլխի՛, մեր աչքի՛ վերա:

– Ի՞նչպես է առողջությունդ, երեխայքդ, ընտանիքդ:

– Է՛հ, աղա Սաքո՛, շատ թանկություն է, կորեկի ճաթ էլ չենք գտնում, որ երեխայից բերանը քցենք:

– Ուրեմն գյուղումը ծախու ցորեն չի գտնվի՞:

– Հանաք ես անո՞ւմ, աղա Սաքո՛, հատիկ էլ չես գտնիլ:

– Հապա ի՞նչպես անենք, մովրովի մոտ ես քեզ գովելով չափն անց եմ կացրել, հենց հիմի ինքն էլ կգա. զորքի համար ցորեն է հարկավոր, ամեն գյուղի վերա յուրյանց կարողության համեմատ ձգած է, ձեր գյուղիցն էլ չորս խավար են ուզում, ո՞րտեղից պետք է ճարել:

Ռամազանը մտածության մեջ ընկավ:

– Թե որ տեղը գիտես՝ ասա՛, հիմի է քո պետք գալու օրը, մովրովի աչքի լույսը կդառնաս:

– Չորս խալվար չէ, բայց երկու կճարվի, կես խալվար Մահմատ Վալու հորումը, 25 լիտր՝ Քյալբալայ Նաղու, կես խալվար՝ Լալ-Ղուրբանի, մնացածն էլ՝ հինգ-տասը լտրով կհավաքվի:

– Եզնե՞ր ինչքան կան:

– 12 հատ կան, բայց երեք-չորսը միայն գյուղումն են, մնացողը Երևանից քրեհ են տարել Գյումրի:

– Այդ ցորնատերերից ո՞րն իր կամքովը կծախի:

– Ոչ մինը, իրանց երեխայից ապրուստն է, թե որ այն էլ ծախեն, բերանները քամուն պետք է բռնեն: Բայց թե որ մովրով աղեն կամենում է, նրանց ո՞վ է մտիկ տալիս:

– Ի՞նչ տեղ է պահած:

– Գյուղի ափերումը, հորերի մեջ. եթե կուզես՝ քանի ոչ ոք չկա, գնանք՝ ես քեզ ցույց տամ:

– Չէ, երբ որ յուրյանց հոժար կամքովը չեն տալ, ես մովրովին առաջուց կսովորեցնեմ, որ հրամայի հորերը ցույց տալ. եթե չանեն, մովրովի աչքը քեզ վրա կըլնի, դու իբր թե առաջուց քեզնուքեզը հեռանում ես, մովրովը էլ քո քամակիցը ժողովրդի հետ կգա, որտեղ դու կկանգնես, գլուխդ կքորես, յասավուլները կփորեն:

Սաքոն Ռամազանին մի մանեթ ընծայեց:

– Քյոխվա,՝ ասաց Սաքոն տանուտերին,՝ քո ժողովրդին կանչի՛, խրատի՛, որ առանց հակառակության չորս խալվար ցորեն պատրաստեն զորքի համար. պետք է ձեր եզներովը տանիք Ախալցխա հանձնեք: Ես եկել եմ, որ առաջուց իմաց տամ ձեզ, հիմի մովրովը կգա ու երկար չի մնալ այստեղ:

– Գլխիդ մատաղ, Սաքո աղա՛, չորս լիտր ցորեն չկա մեր գյուղումը, ոչ թե չորս խալվար:

– Խեղք ունիս՝ մի՛ չքիլ, թե չէ բերդումը կփթիք. մի՛ վախեք, ձրի չեն ուզում, խալվարին 15 մանեթ ողորմություն է դուրս եկել, որ հասարակությունը շատ չնեղանա:

Մի փոքր դիմադրելուց հետո տանուտերը խոստացավ Սաքոյի համար քսան հավ ուղարկել, միայն թե մովրովի բարկությունից յուրյան ազատի, ինքն էլ յուր ժողովրդի հետ միասին սպասեց մովրովի գալստյանը:

Մովրովի քարոզն այստեղ այնքան երկար չեղավ. մի խիստ հրաման էր, որ արձակեց նա ու ոտքերը գետնին զարկեց, մանավանդ երբ Սաքոյից իմացավ, որ սրանց ոչինչ բանով չի կարելի կոտրել:

– Պառկացրե՛ք առաջավոր իշխաններին,՝ հրամայեց մովրովն և մի փառավոր ոռոգի ծեծեց մի քանիսին:

– Ես գյուղը կրակ կտամ, հավերի կուտն էլ կկտրեմ, ցույց տվեք ինձ ձեր հորերը,՝ գոչում էր մովրովը:

– Աղա ջա՛ն, ոտքերիդ մատաղ, մենք հորեր չունինք, բոլոր հորերն էս տարի դարդակ են. եթե չես հավատում՝ համեցե՛ք, աշքովդ տե՛ս:

Մովրովն աչքը դեպի Ռամազանը դարձրած՝ գնում էր տանուտերի առաջնորդությունը:

Մի քանի հորեր արդարև դատարկ էին:

Յասավոն՝ հրամայեց վերջապես մովրովը,՝ փորեցե՛ք էս մարդի կանգնած տեղը:՝ Նա յուր ձեռքովը ետ խփեց Ռամազանին և մի ապտակ էլ տվեց:

- Ի՞նչ ես առաջիս ցցվել, կանգնել, շո՛ւն դու,՝ բարկացավ մովրովն Ռամազանի վերա, որը գլուխը քորելով՝ մի կողմը ետ քաշվեց:

Յասավոններն առաջուց պատրաստած բահերով սկսեցին փափուկ գետինը փորել:

Եզան նաման բառաչելով, ռոզգի ծեծվածներից մինը՝ Լալ-Ղուրբանը առաջ վազեց և ընկավ փորած տեղի վրա:

- Առաջ ինձ բահով սպանեցե՛ք, հետո երեսեքանցս բերանի ապրուստը կտրեցե՛ք,՝ գոռում էր Լալ-Ղուրբանը:

- Քարշ տվե՛ք, ետ ձգեցե՛ք,՝ բարկացած հրամայում էր մովրովն և յասավու ու զազախ խեղճին երեսի վրա թրևում, հեռացնում էին հորի բերանից: Բայց ողորմելի մարդը կրկին դուրս էր ընկնում նոցա ձեռքիցը և պառկում հորի վերա:

Այս միջոցին հեռվումը կանգնած մանր երեխաների միջից երկուսն անվարտիք, ոտաբոբիկ, մեջքների վերա մի-մին քրչահին ձգած, 10, 12 տարեկան հասակում՝ առաջ վազեցին ճշալով և բազմություն մեջ պատռելով, տարածվեցին հորի վերա՝ յուրյանց հոր հետ միասին:

- Սատկացրե՛ք այդ շան լակոտներին,՝ ծղրտաց մովրովն ու չկարողացավ համբերել, ինքը մոտեցավ և փոքրիկ մանուկներին մի-մի աքացի տվեց, յուր ձեռքով քաշեց, հետ ձգեց:

Ռոզգի,՝ հրամայեց նա, և խեղճ Ղուրբանին այնքան ծեծեցին, որ շարժվելու կարողությունից զրկվեցավ:

Բավական է,՝ հրամայեց գթասիրտ մովրովը: Անշնչացած մարդին յասավունները մի կողմ ձգեցին, հորը բաց արին և անարգել ջվալները լցրին:

Հերի՛ք է,՝ գթաց մովրովն, և դարմանի մեջ մնացած հորի տակին եղած 10 լտրաչափ ցորենը թողին Լալ-Ղուրբանի երեսայից տարեկան սնունդ:

Մովրովը վեհանձնաբար հանեց գրպանից յոթը մանեթ փող կես խավարի համար և տվեց տանուտերին՝ Ղուրբանի ցորենի գինը:

Դրանից հետո բոլոր ցորենով լիքը հորերի վերա մաշադի Ռամազանի գլուխը քոր եկավ և ցորենը հորերի միջից ջվալների մեջ փոխադրվեցավ:

Իհարկե, այժմ էլ դիմադրություններ չեղան, Լալ-Ղուրբանի դասը հերիք էր մյուսներին խեղճի բերելու: Յորնատերերը բավականացան հեռվումը գլխիկոր կանգնելով, մի-երկու ծերունի մոլեռանդներն էլ հիշելով յուրյանց կորցրած երջանիկ օրերը, չկարողացավ աչքով տեսնել, քաշվեցին յուրյանց տներն, երեսների վերա վայր ընկան և գլխներին ծեծեցին:

- Աղա՛, գլխովդ պտույտ գնա՛մ, գոնե ազատիր մեր գյուղը տեղ հասցնելու ծանրությունից,՝ խնդրեց տանուտերը:

- Ես երեսպաշտություն չեմ սիրում, ինձ համար բոլոր գավառը հավասար է, պետք է տանիք և ապահովագիր բերեք. եթե բեռնակիր անասուններ չունիք, ինքներդ շալակով տարե՛ք. սալդատը ձեր համար արյուն է թափում,

դուք էլ նրա համար մի փոքր շարժարանք կրե՛ք, վճռեց մովրովն և ոտքը դրեց ձիու ասպանդակին:

Շնորհակալ եմ,- ասաց նա ցած ձայնով ասպանդակը բռնող թուրքին,- քո արած ծառայությունը չեմ մոռանալ, քեզ աչքիս տակին կունենամ, Սաքոն քո հավատարմությունդ ինձ պատմեց:

- Աստված կյանք տա՛, աղա ջա՛ն, ամեն ժամանակ պատրաստ եմ քո դուլլուդին գտնվելու,- պատասխանեց մաշադի Ռամազանն և մինչև գետինը խոր գլուխ տվեց:

Ապրի՛ Սաքոն,- մտածում էր ճանապարհին մովրովը.- թե որ նրա խելացի տնօրինությունները չլինեին, ես չէի հավատալ, թե այս թանկույթյան տարին հնարավոր լիներ Պստի գյուղի պես աղքատ տեղիցը ցորեն ստանալ:

- Իմ բանը մովրովիցն հաջողակ է գնում, Պստի գյուղիցն էլի իմ բաժինը դուրս եկավ. 20 հավն էլ բան էր. բայց մովրովը ոչինչ չկարողացավ դուրս տանել,- մտածում էր Սաքոն մովրովից առաջ Պստի գյուղից ձի նստած՝ դեպի Կարբի գյուղը գնալու ժամանակը, ուր պետք է նախապատրաստեր մովրովի գալուստն և ցորենի վճարքը:

Ոչ մի գյուղում Սաքոն ամոթով չմնաց. ում բան հասավ, կամ ոչ՝ նա յուրն ստացավ. առանց ոտքի քրեհի ոչ մի տեղից դուրս չգնաց:

Սաքոյի գործ դրած խելացի հնարքի շնորհիվ այս տարի շատ ընտանիք երեխայից ձեռքերը բռնած՝ ողորմություն սկսան հավաքել:

Հետևանքն այն եղավ, որ մեր հարևան պարսիկները զրգովեցան և յուրյանց վրեժը հայտնապես մովրովից ու Սաքոյից չկարողանալով հանել՝ ձեռք առան ասպատակություն. գիշերները հարձակվում էին հայ գյուղերի վերա, ցորենները ճանապարհներին ու դաշտերումը հայերին ոչխարի նման մորթում էին:

ՅԵՅԵՐ (հատված)

«Յեցեր»-ը սոցիալական վեպ է: Սամփսոնի և Սոնայի սերը երաշխավորված է ծնողների ուխտով: Տանուտեր Խուդոն ձգտում է Բարսեղի աղջկան կին առնել որդու համար: Նրան աջակցում են Բալասան աղան և տեր Սուքիասը, որոնք կարողանում են խափանել երիտասարդ զույգի պսակը:

Տաճատ Գնթունին վարժապետ է, նաև Բալասան աղայի ատենադպիրը, որ ձեռագրեր կեղծելու վարպետ է: Նա «Հիշատակարանում» գրանցում է Բալասան աղայի անօրինությունները և ճողոպրում դեպի Վան:

Տանուտեր Խուդոն դատապարտվում է բանտարկության, տեր Սուքիասը բանադրվում է, Բալասան աղան կաթվածահար է լինում: Տանուտեր է դառնում Արտեմ Սերգեյիչը, գրագիր ու վարժապետ՝ Սիսակը: Տեղի է ունենում Սամփսոնի և Սոնայի ընդհատված հարսանիքը:

Ժ

ՎԱՍՆ ՄԵՂԱՅ ՅՈՒՐՅԱՆՑ ԽՈՆԱՐՅ ԵՂԵՆ ՅՈՒՅԺ

Վսեմ քայլվածքով, ձեռքերը խալաթի գրպանը դրած՝ չափում էր Բալասան աղան սենեկի հատակը, երբ դուռը բացվեց և Խուզոյի առաջնորդությունով շարվեցին յուր առաջին երեք հոգի և բարի գալուստ մաղթեցին նրան։

– Օհո՛, դու է՛լ, սուղիա Դավիթ, մեր Խուզոն քեզ համար բան չասա՞ց։

– Ես նոր եկա, աղա ջան։

– Էլ ի՞նչ փորացավանք ունիս։

– Դեռ սրանց հրամանք արա՛, հետո կխոսենք։

Սրանց ի՞նչ ունիմ ասելու, ես չեմ կանչել. Մեր Խուզոն եկավ ասեց, որ ուզում են ինձ տեսնել։ Իհարկե պետք է գային, իրանք իրանց պարտականությունը գիտեն. Մատոյի պարտքի ժամանակը մի շաբաթ է՝ լրացել է, Սարոյին էլ երկու օր կա. շնորհակալ եմ, գիտեն, որ ինձ փող է հարկավոր, բերել են. սպասեք մուրհակը հանեմ։

Աղան ձեռքը ծոցը տարավ և մի քանի թղթեր հանելով՝ սկսեց քրքրել։

– Նեղություն մի՛ քաշիլ, աղա ջան,– միաբան խոսքը դուրս թռավ երկուսի լեզվի տակից.– մենք պատրաստությունով չենք եկել, սուղիա Խուզոն մեզ կանչեց։

Թե չէ գալու չէ՞իք։

– Պետք ա ժամանակ տաս, աղա ջան, թողթը նորենք։

– Բերան չբաց անեք, Նեսկոն մեռնի, թե սուտ եմ ասում, մինչև վիզս թաղված եմ։

– Խնդրում եմ կենտ երկու ամիս, բամբակը գնումն ա՝ չանաքենք, չղրխենք մաշինումը, ծախենք, մեր հոգու պարտքը տանք։

– Մի օր չեմ կարող համբերի, պետք է, Նեսկոյիս արևն եմ ասում, տանը հաց չկա, երեխա ծախելու տարի ա։

– Կարսաները գինով լիքն են, քնչիթը դային-խանումն (շիրբախտի ձիթահանք) ընկած ա, հերթ չկա, խալվարներով չալթուկին էլ տեղ չկա, բայց որ ոչ հանած ա և ոչ գին ա գնում, ժամանակ տո՛ւր կիսագնի ջուրը չլցնենք։

– Մարդ եք, հասկացե՛ք, գրպանումս մսխելու կոպեկ չկա, ռոճկիս արտն է՛ն գլխիցն եմ հնձել, կնկանս շոր չունի, ինձ փող է հարկավոր, էգուց ևեթ, դրա համար եմ բանից, գործից ավարա եղել, եկել. ես հո ձեզ պես անգործ մարդ չեմ, մի օր եթե ղուլլուղի գործը ետ թողամ, տնով-տեղով սիբիրական կըլնիմ։

– Ի՛նչ անգործ մարդիկ ես գտել, աղա՛,– ասաց տանուտերի կանդիդատ Սարոն,– գարունքը գալիս ա՝ մատներիս միսն ուտում ենք, գիշեր-ցերեկ տնորդովի շան նման տանջվում ենք, հետն էլ գեղամիջին հասարակությունից ցավն ենք քաշում, խախալի (ցորենի մաղ) գլուխը մի բան չենք քցում, էլի երեխեքը տկլոր, էլի մի կտոր ցամաք հացի կարոտ, դե՛, ուր ա գնում մեր աշխատանքը, իհարկե քո հրամանոց քիսեն ա մտնում, գլուխս քարովը տվի, ասացի իմ պապի արհեստը թողամ, սովորաբարություն անեմ, եկա քեզանից 150 մանեթ վեր կալա, էս ա հինգ տարի ա, հինգ էնքան տվել եմ, դեռ 500 մանեթ էլ կա։ Էլ ի՞նչ ես ուզում, աղա ջա ն, խալիսը գնում են, բաղ են

տնկում, հողագործությունի մեջ կյանք ու արև են մաշում, տավար, ոչխար են պահում, արևի տակին, սարերի թմբին գող ու ավազակի, գել ու գազանի են կռվում, թե ինչ ա՛ մի կտոր ցամաք հաց գտնեն իրանց երեխեքանց համար. դու քո հրամանքդ ամառը յայլաղների (ամառանոց) հովերումը, ձմեռը գոգոան (բորբոքված) բուխարու կողքին կակուղ բարձի վրա թինկն են տալիս, էլ գեղըցու վրա միտք էլ չես ցավացնում, հիմի էլ եկել ես, երկու ոտներս մի մաշիկ դնում (ստիպել), բողազներիս չոքել ես, թե տվե՛ք, հե՛ր օրհնած, մեզանից էլ լավ կթի կովե՞ր, ոչխար չենք, բաս ի՞նչ աստծու կրակ ենք, բուրդներս խուզի՛, մլքիդ եկամուտը անքրտնիլ, անհնձիլ տուն ածա՛, պատրաստ բրդած կերակրի գլխին նստի՛ ու աստծուն փառք տո՛ւր:

– Դե՛, անպիտան փուչ,– հանկարծ կրակ կտրվեց աղան և ինչպես թնդանոթի պայթյուն՝ տունը լցրեց իր խրոխտ ձայնով.– ո՞ւմ գլխին ես գայլի ավետարաններ կարդում...

– Բաշխի՛, աղա ջա՛ն, հանաք էի անում. ես չասացի, որ նեղանաս:

– Ձայնդ, անտաշ անպիտան, ո՞ւմ հետ ես հանաք անում, ես քո հանաք ընկե՞րն եմ, չափդ ճանաչի՛ր, տես ում հետ ես խոսում, մուժիկ գյուղացի, սկատինա, անասուն. չորացի՛ առաջիս, ուղիղ կանգնի՛ր, սմիլնո՛, պողլե՛ց, սվինյա՛, բերդումը կփթացնեմ քեզ, դու չինովնիկի հետ հանաքներ ես անում, հա, երես տվի, աստառ է՞լ ուզեցիր:

– Գլուխը քարը տվեց, գլխիդ մեռնեմ,– մեջ մտավ սուղիա Դավիթը:

– Մեր գլավնու կանգիդատ Սարոն լավ մարդ ա, աղա ջա՛ն, ների՛ր, դա միշտ իր գլուխը քեզ համար ետ դրած ունի,– առաջ եկավ Խուզոն: – Ինքը մի քիչ հանաքչի ա. Մեզ որ ասում ա՛ ծիծաղում ենք, հենց իմանում ա, թե ամենքին էլ մի գազով կշափեն. Դե էլ գեղըցի ա, ինչ ա իմանում, թե մուժիկն ո՞վ ա, չինովնիկն ո՞վ:

– Չոքի՛, Սարո՛, չոքի՛ ոտը պաչի՛ր,– կուռը բռնեց ու կռացրեց Դավիթը. – մեր աղեն ա, թող իր քաղցր բալին (երեխա) բաշխի:

Խեղճ Սարոն ծնկների վրա եկավ և լուռ գլուխը ծռել էր:

– Հետո փողերս ե՞րբ պետք է տաս:

– Մի-երկու ամսից, աղա ջա՛ն, կվերջացնեմ:

– Տո վեր կա՛ց, ա՛յ տխմար,– նորից քաղցրացավ Բալասան աղան,– դու որ քո անգետ գյուղացիությունովդ հանաք գիտես, բաս մեծավորներս չգիտե՞նք. տեսա՞ր՝ ոնց փորդ կատու քցեցի, չէ՞ որ ես էլ քեզ էի փործում, հա՛, հա՛, հա՛. այ հիմար, քեզանից ո՞վ ա փող ուզում:

– Կատվին խաղ ա, մկանը մահա ա. լեղիս ջուր շինեցիր, գլխի՛դ մատաղ. ախար ես էլ զարմացա, էնպես բան չասացի, որ սրտիդ դիպչի,– կմկմաց Սարոն:

– Դու էլ սրա պես, էլի՞, Մարտո՛, թուղթը նորո՞ւմ ես:

– Հա՛, աղա ջա՛ն, ժամանակ տո՛ւր:

– Աչքիս վրա, էգուց գնացե՛ք, երկուսդ էլ մուրհակներ գրել տվեք, «ըստ առաջին պահանջման», գլավնու պեչատը թեկուզ չլինի էլ, վնաս չունի, բայց դնել տվե՛ք. եթե գյուղումը վեքսիլ թուղթ չճարվի, ինձ մոտ կա, երեկ կողնաչեյը տվեց. թե քեզ մոտ շատ եկողներ են լինում՝ ծախի՛ր, խազնին փող ա պետք:

- Մի՞թե խազնեն էլ կարիք ունի, աղա ջա՛ն,- հարցրեց Խուզոն:
- Տավա՛ր անասուն, թագավորի խազնին պրծնում կա՞, կոզնաչեղ մեզ՝ իր բարեկամներին տալիս է, որ ամեն մի թղթի գնից մի-մի աբասի ավել առնենք, իր համար չալ-շաքարի փող դուռ գա. դե խազնումը որ ծախվի, նշանակած գնից ավել չի կարող առնել:
- Հա՛...
Բալասան աղեն պորտֆելը վերցրեց, հանեց ծալքերից մի կապ վեքսիլի թուղթ, ջոկեց երկուսը և տվեց Խուզոյին:
- Ահա՛, սրանց կտաս, թող գրել տան, նշանակած գներիցն էլ հինգ-հինգ շահի ավելի կառնես, կբերես:
- Մի շահին էլ ճուտեր հանե՞ց, աղա ջա՛ն,- ծիծաղելով ասաց սուդիա Դավիթը:
- Ա՛յ անհասկացող, անունդ դրել ես դատավոր ու գլուխդ քարից պինդ է, բաս նեղություն չե՞մ քաշել, շալակել, հետս բերել. էն էլ իմ ոտի վարձն է:
- Մեր գլուղի դուքանները լիքն են, աղա ջա՛ն, նրանք ամեն մի թղթից երկու շահի են ավել առնում:
- Դե նրանք հասարակ դուքանչիք են, նրանց ծախսը քիչ է, հինգ կոպեկն էլ բավական է, բայց դու արի՛ ու մեր մեծավորներին ծախսին դիմացի՛. աստված վկա եմ ասում, մինուճար Նեսկոս մեռնի, թե խոսքումս ստույթյուն կա. հայ ենք՝ հավատացե՛ք, ծախսի ձեռքից գլուխ չենք թափում. գիտե՞ք ինչ թանկություն ա, երեսա ծախելու տարի ա, Նեսկոս մեռնի, թե սուտ է:
- Հեռի՛ քեզանից, աղա ջա՛ն, հավատում ենք...
- Դե էլ հո բան չունի՞ք ասելու, գնացե՛ք, ըստ առաջին պահանջմանը չմոռանաք, հիմի նոր օրենք է դուրս եկել, էլ ժամանակ նշանակել չկա:
- Աղա ջա՛ն, թող երեք ամսով գոնե գրվի, վաղ թե շատ նեղություն քաշենք:
- Ա՛յ տղերք, էլի քիչ մնաց բարկությունս բերում էիք. տո՛, ձեզանից ո՞վ է փող ուզում, պահեցե՛ք ինչքան ձեր սիրտը կուզի:...

ԲՂԴԵ (հատված)

Բղդեի մեջ արթնանում է ժամանակից օգուտ քաղելու տենչը: Աղաջանի դատերը տիրանալու համար վաշխառուն ավագանների միջոցով սպանել է տալիս նրան՝ փեսացու Սևոյին: Շողիկը մահամերձ Սևոյին երդում է տալիս, որ իր վրեժը կառնի «կոլտ չարչուց»: Նա անարգանքի խոսքեր է շարտում Բղդեի դեմքին և իրեն ցած նետում եկեղեցու գմբեթից: Բղդեն հեռանում է անծանոթ մի վայր՝ իր հարստությունը կրկնապատկելու համար: Նա չի կիսում Սաքոյի, Բալասան աղայի ճակատագիրը: Պռոշյանն այլևս չի ապավինում նահապետական համայնքի ուտոպիային:

ԼԵ

...Բղդեն կրկին մոտեցավ աղբյուրին, այժմ նա կռացավ և կուշտ խմեց սառը ջուրը:

– Օխա՛յ, սիրտս հովացավ, ինձ համար այսուհետև ոչ թե միայն զգալի չէ ջհուռ Աղաջանի աղջկա արժանի վախճանը, այլ եթե բոլոր կանայք էլ ջնջվին, չեմ ցավի, կին ասած արարածդ սրանից հետո չի կարող ինձ հիմարացնել, և եթե երբեկից ես կին առնելու կարիք զգամ, այն իմ հարստության վայելող մի հատիկ ժառանգի համար կլինի, որի ծնվելուց հետո շատ չի քաշի, որ գլուխը աղը կդնենք. էնպես կանեմ, որ երկու շաբաթումը դարդամահ կլինի:

– Դեհ, հիմի գնանք մեր հյուրերին ճանապարհ դնենք, հիմի թող ջհուռ Աղաջանն էն կյանքումը պսակի յուր աղջկան յուր սիրած Բստիենց Սհոյի վրա ու հարսանիքին յուր կնոջ հետ ձեռքոնուկ պար գա. իսկ ես այստեղ պար կգամ, որ իմ թշնամիներից վրեժս առա: Ժիշտ որ Բղդեն ձեռքերը բարձրացրեց և պարելով ճանապարհ ընկավ դեպի տուն:

Քննությունը ոչինչ մեղադրանք չկարողացավ բարուրել Բղդեի պարանոցին, ցնորված ինքնասպան աղջկա խոսքերը ոչ մի իրական փաստի վրա չէին հաստատված:

Շողիկին մայրը թաղել տվեց ո՛չ իրանց, այլ Բստիենց գերեզմանոցումը, Սահակի կողքին:

Շատ չքաշեց, ինքն էլ վշտահար մեռավ և թաղվեց Աղաջանի մոտ:

Աղաջանի պարտապանները բոլորեքյան վերադարձին իրենց վճարքը, Շուշանն այս փողերը հանձնեց տեր-Հակովբին՝ մարդի վրա մի քար քաշելու և մինչև մահն ամեն հինգ նավակատիկի նորա գերեզմանն օրհնելու:

– Ադե՛, – ասաց մի օր Բղդեն յուր մորը, – այսուհետև Կարբումն բնակվելն ինձ համար մեծ անխելքություն է, այդ մեր տները ինչ կամիս արա, ապրիք մեջը, ծախիր, ընծայիր, քո գործդ է. ինքդ էլ ինչպես մինչև ցայսօր առանց ինձ կառավարվել ես, այսուհետև էլ նույնպես եղիր. ես իմ բնակությունս հաստատում եմ Ապարանու գյուղերից մեկումը, Ապարանն առայժմ իմ հարստության կրկնապատկելու համար ամենահարմար կեդրոնն է: Բայց եթե վհուկ Տուտուի ոտքը մի օր լսեմ, որ այս դռնովը ներս է մտել, այնուհետև ոչ ես եմ քո որդին, ոչ դու իմ մայրը:

ՀՈՒՆՈՆ

(հատված)

«Հունոն» ուղեգրական վեպ է: Հեղինակը պատմում է գյուղերում իր շրջագայությունների մասին: Հերոսը Նադո անվան տակ հանդիպում է հեղինակին և նրան պաշտպանում անակնկալ հարձակումներից:

Ավոյի աղջիկը՝ Գյուլոն, և Մրտոյի որդի Ջաքոն ուխտյալ էին, բայց գինով լիքը գավաթը Գյուլոն մեկնում է Հունոյին: Ընկերները թշնամանում են: Հունոն սպանում է Ջաքոյին, փախցնում Գյուլոյին: Պատժից խուսափելու համար ապավինում է Գեղարքունի լեռնաշխարհին, պաշտպանում գրկվածներին: Երկու տարի հետո հանձնվում է ոստիկանությանը: Գյուլոն հավատարիմ է մնում ամուսնուն և նվիրվում երեխաների խնամքին:

ԼԳ

Ահա թե ի՞նչ էր Նադոյի մենախոսության շարունակությունը:...

– Ո՛վ անտակ ծովի մեջ բազմած սուրբ Սևանու վանք, ո՛վ Գեղարքունու գավառի պահապան ու բարեխոս կամակատար Սև խաչ, հերիք համարես իմ արած վարձքըս, իմ քաշած ապաշխարանքս. դու լավ գիտես, որ մեկիք Մրտոյի տղա Զաքոյին ես գլխիցս առավել էի սիրում, նրա մատը քերծող չոփի կտորն իմ աչքումը ցցված փշից ավելի էի համարում, ու թե որ ես ինձ չկարողացա զսպել, էդ բանումը ես չեմ մեղավորը, Զաքոն ինքն է:

– Հերիք է՝ ինչքան մինչև էսօր Զաքոյի մեղքը քավելու համար գլուխս քարեքար տվի, հիմի ինձ սիրտ տո՛ւր, ո՛վ սուրբ Սևան, օրն էս օր՝ գնալ դիվանի առաջին բոլոր արածներս մեկ-մեկ կույր աշուղի պես պատմել ու ինձ խեղդելու պարանն իմ ձեռովս վիզս անցկացնել:

– Հա՛, հա՛, բավական է,– ձեռքն օդի մեջ թափ տվեց իմ Նադոն և ուզեցավ վեր կենալ, բայց նա նորից առաջվան դիրքը առավ ու շարունակեց.

– Ի՞նչ հեշտ եմ ես ինձ օրենքին մատնում. հապա իմ անտեր որբե՞րս, իմ կյանք ու արև՞, ինձ համար օրը խավարացնող ընտանի՞քս, իմ սիրեկան Գյուլո՞ւս... նրանց հոգսն ո՛վ պիտի քաշի, նրանց ո՛վ տեր ու տիրականություն կանի, հենց էսօր, երբ ոտս ու ձեռքս շղթայի մեջ պնդացրին, ընկերներս կամ կբռնոտվին, կամ ցաք ու ցրիվ կընկնին, ու թե որ չափարների յուզբաշին չի էլ ուզենա իմ ընտանիքին բանտարկել, քուրդ Հասոն իր ընտանիքն ազատելու համար՝ իմ խեղճ տնեցուն, իմ մատղաշ բալուկներին իր ձեռքովը կտանի դիվանի ձեռը կտա...

– Ձէ՛, չէ՛,– շեշտեց փոքր մտմտութեան հետ Նադոս,– զուր եմ ձեռաց անշուր բոբկանում, դեռ ընտանիքիս ազատելու հոգսը քաշեմ, հետո դիվանի դուռը գնամ, դիվանն իր տեղից փախչողը չի: Թող էսօր մտքինս ետ թողնեմ, թող էն բարի մարդը, էն պատվական աղեն, որ երկու ամիս առաջ Նոր-Բայազիդի փողոցումն իմ հավատարն (պաշտպան) էր կանգնում, որ Թիֆլիսի բաղնիսներում քիսա քսող Կրպեի տղա Նազարին իմ խաթեր ցեխը կոխեց հանեց ու երկու օր առաջ քուրդ Հասոյի վրանումը ջանավար Պողոսի ձեռքով իմ ընտանիքի համար բարեխոս դառնալ խոստացավ, թող նա գնա, տուն հասնի, իր տնեցոնցից կարոտն առնի, հետո՝ ես էգուց իրիկուն կերթամ նրա ոտքերը կընկնեմ, ընտանիքս իրան՝ իրան էլ աստծուն կհանձնեմ ու մեկել առավոտն ինձ ուրախ-ուրախ դիվանի ձեռքը կտամ... Բայց ախար ո՞րտեղ գտնեմ էն աղային, ո՞ւմ հարցնեմ, ո՞ւմից իմանամ, թե ո՛վ էր էն օտարական մարդը. ոչ իջևանը գիտեմ, ոչ անունը: Հիմա՛ր իմ գլուխ, անունս Հունույի քեռու տղա Նադո դրած՝ շաբաթով իր հավատարիմ շան պես հետևիցը քարշ եկա, տարա Դարալագյազ հասցրի, Սուլեյման բեկի ձեռից ազատեցի ու մեկ չհարցրի, թե ո՛վ էր, ի՞նչ մարդ էր, գործն ու պաշտոնն ի՞նչ էր, որ գյուղ ու գավառներ էր չափում... Վնաս չունի, նրա ծառա Մուքելն ասում էր, թե իր տղայի ընտանիքը մեր քաղաքումն է ամառն անց կացնում, յոթը կողպեքի տակ որ փակված լինի, ես Նոր-Բայազիդի մեջ նրան կգտնեմ... Օ՛հ, ի՞նչ ասածու մի հոգին էր պատվական աղա մարդը, ո՞նց ինձ պես մի անգետ գյուղացու հետ ընկերի պես քաղցր զրույցներ էր անում. չգիտեմ՝

հասկացա՞վ, որ իրան մոլորեցնողը Նազոն չէր, ավազակապետ Հունոն ինքն էր: Ամո՞թ ինձ, հազար ամո՞թ, խեղճին խաբելով՝ մեր էս էրի գլուխը հասցրի ու իրան թմբան գլխին թողի, ներքև եկա: Գիտեի, որ մեր տղեքանցից չորսն էս մաղարի (այր) մեջ ինձ են սպասում, չեն իմանալ, թե ես նրա հետ եմ, դիմացը դուրս կգան ու մի խայտառակչուկություն կհանեն, շտապեցի, առաջ ընկա, եկա հրամայեցի, որ տեղներիցը շարժվին ու ինքս գնացի, մարդին հավատացրի, թե էստեղ մի հեր կա, վախտ-վախտ անշնորհք հավագողներ մեջը թաքնվում են ու ճանապարհորդների առաջը կտրում: Տեսնե՛ս էն աղեն ի՞նչ կաներ, երբ որ իմանար, թե Հունոյի ավազակախմբի գլխավոր բներից մեկն էս քարափի տակի հերն է... Ափսո՛ս, էսօր մի քիչ ուշացա, չկարողացա վախտին Գ. գյուղը մարդ ուղարկել ու իմանալ՝ աղեն գնացե՞լ է, թե դեռ էնտեղ է: Զանավար Պողոսը խոստացավ ինձ խաբար բերել. նա էլ, երևում է, գործ է ունեցել, չեկավ. կարծյոք մեր աղեն թե որ Գ. գյուղից դուրս է եկել, հիմի քաղաք հասած կլինի, կբերեի մեր ավազականոց հերը ներս կտանեի ու կխոստովանեի, որ իր ճամփի ընկեր սուտ Նազոն ավազակների գլխավոր մեծ ու փոքրին հայտնի Հունոն ինքն էր. կասեի՝ ես եմ բախտի թելը կտրած Հունոն, որի ընտանիքի համար դիվանի առաջին բարեխոս միջնորդ լինելու խոսքը՝ քուրդ Հասոյի վրանումը՝ ջանավար Պողոսին տվել ես, հիմի ոտներդ ընկած՝ աղաչում եմ, աղա՛ ջան, վերև աստված՝ ներքև դու, ինձանից հետո՝ իմ ջրատար Գյուլոյին տեր կանգնի՛ր, կասեի՝ շատ բան չեմ ուզում քեզանից, քո աշխատանքն էնքան լինի, որ չթողնես իմ ընտանիքին նեղություն տան, ազատես, գնան մեր գյուղը, մեր տանը նստեն, աստծու տված մի կտոր ցամաք հացովը լավ ու վատ կառավարվին. կասեմ՝ ես գլխամեռս եմ մեղավորն ու օրենքին իմ գլխովս պատասխան տվողը, կնիկս ու մանր խմորակերներս ի՞նչ մեղք ունին... Հա՛, հա՛, օրն էգուց, իրիկունը ժանգառքը կոխելուց հետո՝ կերթամ Նոր-Բայազիդ մեր անձանոթ տիրոջ դուռը կթակեմ, կշոքեմ, ծունկը կպաչեմ ու կասեմ՝ աղա՛ ջան, սևերես մեղավոր եմ քո առաջին, քեզ խաբելով ման ածողը քո խոնարհ ծառա Նազոն չէր, ինքը հարամկերների մսակեր Հունոն էր, Դարալագյազի ավազականոց ձորերումը քեզանից անբաժան էր ու Զանգեզուրումն էլ՝ քեզանից թաքուն՝ հինգ կրակ-ասպապում (գենք) կոլոլած, կտրիճ տղամարդիկ էր հետևիցդ անքուն պահապանի պես ման ածում, որ չլինի թե քո շվաքին ծուռ մտիկ տվող լինի: Կասեմ ամեն բան ընտանուս մեղքը նրա վիզը կգցեմ ու դուրս կթռչեմ, ինձ դիվանին կմատնեմ... Ո՛վ սուրբ Սևան, դու ինձ հաստատ միտք տաս:

Ես ժամանակ չունեցա ետ գնալու կամ շարժվելու. վերջին աղոթքի հետ՝ Հունոն վեր թռավ, ետ շրջվեց ու գտնելով ինձ իր կողքին կանգնած՝ չոքեց ու փարվեց ծնկներին:

Ես ընդհատում եմ պատմվածքիս թելը:

Բավականանա՛ք ասելով, որ իմ անմիջական միջնորդությունմբ Հունոյի ընտանիքն իսպառ ազատվեց հետամտությունից, իսկ իմ հաստատ տված խոսքի հիմամբ, նա յուր դիվանին հանձնվելու մտադրությունը վաղաժամ համարելով, նորից անցել էր իր խմբի գլուխը. լսածովս՝ Հունոն իր առաքելությունը դեռ վերջացած չի համարել, մի-երկու ցեցերի գլուխները դեռ ու-

սերի վրա են եղած, իսկ Հունոն ուխտած է եղել այդ վնասակար գլուխներն յուր սրի ծայրին խաղացնելու:

Երկու տարուց հետո, ինչպես ձայնը ելավ, Հունոն ինքնակամ կալանավորվել է և, ի ցավ Գեղարքունիքի գավառի թուրք ու հայ ճնշված ու հարստահարված դասակարգի, Սիբիրի ճանապարհն է բռնել: Զգիտեմ՝ մեկիք Մարտոյի անարդար աղոթքը տեղ հասած պիտի ընդունե՞լ, թե ոչ. վերջին շնչումը նա լսել է Հունոյի ձերբակալվելու համբավը ու աչքերը հավիտյան փակել:

Ասում են՝ Գյուլոն հիմի Ա. գյուղումը չէ. հոր մահից հետո, ինչպես միակ ժառանգ, իր պապական մլքին տեր է դառնել: Հազարավոր փեսացուներ նրա դուռը նորից թակել են, բայց նա իր միխթարուծյունը սիրող ամուսնուց պարզև ստացած ժառանգներն է համարել:

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆ

(4.4.1840, գ. Բոլնիս Խաչեն – 20.6.1911, Թիֆլիս)

Գրող, մանկավարժ, հրապարակախոս: Սկզբնական կրթությունն է ստացել Բոլնիս Խաչենում, ապա սովորել Շամշուղա գյուղի քահանա Տեր-Պետրոսի մոտ: 1853-ին ընդունվել է Ներսիսյան դպրոցը, մեկ տարի հետո ինքնական հեռացել է, գիտելիքները լրացրել է ինքնակրթությամբ: Թիֆլիսում (1861-62), Մոսկվայում և Պետերբուրգում (1862-67) աշխատել է որպես գրաշար: 1867-ին վերադարձել է Անդրկովկաս, եղել Էջմիածնի տպարանի կառավարիչ, խմբագրել «Արարատ»

ամսագիրը (1869-70): Դասավանդել է Ախալցխայի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Շուշվա դպրոցներում (1870-1882): Եղել է Վրաստանի և Իմերեթիայի հայկական դպրոցների թեմական տեսուչ: «Փորձ» հանդեսում աշխատել է որպես քարտուղար, գործուն մասնակցություն է հանդես բերել «Աղբյուր» մանկական ամսագրի խմբագրման աշխատանքներին: 1895-ին ձերբակալվել է հնչակյան կուսակցությանը պատկանելու մեղադրանքով, քստրովել է Նոր Նախիջևան, ապա՝ Ղրիմ (1898-1900): Մինչև կյանքի վերջը մնացել է ցարական ժանդարմերիայի հսկողության տակ:

«Արություն և Մանվել»-ով (1867) հիմք է դրել ինքնակենսագրական վեպի ժանրին մեր գրականության մեջ: «Երկու քույր» (1872) վեպում ներկայացվում են ետեմֆորմյան տեղաշարժերը հայ գյուղում:

Հասարակական չարիքի պատճառը համարում է անհավասարությունը: Սեփականության արդար բաժանման խնդիրը («Բաժանություն», 1890) դարձնում է կարևոր: Մշակել է «Քյոռ-օղլի» վիպերգությունից երեք դրվագ (1887, 1893): Հասարակական կյանքի վերաբերյալ ունեցած իդեալն արտահայտվել է «Տորք Անգեղ» պոեմում (1888):

Մանկական բանաստեղծությունները («Սրինգ հովվական», 1882, «Բանաստեղծություններ», 1890) նրան ժողովրդականություն են բերել: Կարևոր են հեքիաթները: «Անահիտ»-ը (1881) հայ հեքիաթագրության բարձր նմուշներից է: Պատմական հարուստ նյութ է պարունակում «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը» (1893) հուշագրությունը:

Թարգմանել է Ի. Կոիլովի «Գայլն ու գառը» (1885), «Սոխակներ» (1886), Ֆ. Շիլլերի «Երկրի բաժանումը» (1888), Հ. Հայնեի «Ֆրդոլսի» (1890), Լ. Տոլստոյի «Ոսկե կացին» (1910), Շեքսպիրի «Ձմեռային հեքիաթ» (1910) գործերը: Կարևոր է Ա. Պուշկինի «Ոսկե ձկնիկ» հեքիաթի փոխադրությունը (1884):

Անդրադարձել է հայ գրականության և լեզվի զարգացման հարցերին:

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Ծրծեռնակը բույն էր շինում,
Ե՛վ շինում էր, և՛ երգում,
Ամեն մի շուռ կպցնելիս՝
Առաջվա բույնն էր հիշում:

Մեկ անգամ էր նա բույն շինել
Եվ շատ անգամ կարկատել,
Բայց այս անգամ վերադարձին
Բույնն ավերակ էր գտել:

Այժմ նորից բույն էր շինում,
Ե՛վ շինում էր, և՛ երգում,

Ամեն մի շուռ կպցնելիս՝
Առաջվա բույնն էր հիշում:

Նա հիշում էր անցած տարին
Իր սնուցած ձագերին,
Որոնց ճամփին հափշտակեց
Արյունարբու թշնամին:

Բայց նա կրկին բույն էր շինում,
Ե՛վ շինում էր, և՛ երգում,
Ամեն մի շուռ կպցնելիս՝
Առաջվա բույնն էր հիշում:

ՃԱԽԱՐԱԿ

Մանի՛ր, մանի՛ր, ի՛մ ճախարակ,
Մանի՛ր սպիտակ մալանչներ,
Մանի՛ր թելեր հաստ ու բարակ,
Որ ես հոգամ իմ ցավեր:
Ձեթ եմ ածել ականջներդ,
Նոր շինել եմ շրտըվիկ,
Դե՛հ, շո՛ւտ շարժիր լայն թևերդ,
Ոստեր շինիր սրբուկիկ:
Մանի՛ր, մանի՛ր, ի՛մ ճախարակ,
Լիսեռնիկդ պտըտիր,
Մանի՛ր թելեր հաստ ու բարակ,
Իլիկիդ վրա փաթաթիր:
Տիգրանիկըս գուլպա չունի,
Հանդ է գնում ոտաբաց,
Գաբրիելըս չուխա չունի,
Միշտ անում է սուգ ու լաց:
Մանի՛ր, մանի՛ր, ի՛մ ճախարակ,
Մանի՛ր սպիտակ փաթիլներ,

Մանի՛ր թելեր հաստ ու բարակ,
Որ ես հոգամ իմ ցավեր:
Ջրվալ չունինք, չութա չունինք,
Ո՛չ սամոտե, ո՛չ պարան,
Այսպես աղքատ դեռ եղած չենք,
Կտրվել է ամեն բան:
Դեռ հարս էի, որ գործեցի
Քանի կարպետ, խալիչա,
Բայց դրանից շուտ զրկվեցի,
Հիմա չունիմ մի քեշա:
Կարմիր օրըս, երբ սևացավ,
Եվ պարտք մնաց՝ թեև քիչ,
Պարտատիրոջ սիրտն էլ սևացավ —
Եկավ տարավ ամեն ինչ:
Մանի՛ր, մանի՛ր, ի՛մ ճախարակ,
Մանի՛ր սպիտակ քուլաներ,
Մանի՛ր թելեր հաստ ու բարակ,
Որ ես հոգամ իմ ցավեր:

ՏՈՐՔ ԱՆԳԵՂ (հատված)

Շատ դարեր առաջ՝ հին Հայաստանում
Տորք-Անգեղ անվամբ մի մարդ էր կենում:
Տորքը չէր նման հասարակ մարդու,
Այլ մի աժդահա եւ շատ ահարկու,
Աչքերը կարծես մի մի կապույտ ծով,
Ճաճանչավորված արեւի լուսով,
Սեւ-սեւ ունքերը՝ մութ ամպի նման
Բարդ-բարդ կուտակված աչքերի վրան
Քիթը կորընթարթ, իբրեւ մի բլուր,
Ատամներն ուրազ, եղունքները թուր.
Կուրծքը կասենաս մի լանջ է լեռան,
Մեջքը սարաժայռ, կոները գերան,
Մի խոսքով՝ մի դեւ եւ ոչ թէ հսկա,
Ոչ ոք տեսած չէր այնպէս աժդահա:
Տգեղ էր դեմքը եւ այդքան դաժան,
Որ զարհուրում էր, ով նայում էր վրան.
Ահռելի էր նա եւ այնքան ուժեղ,
Որ հիսուն գոմէշ չունէին մէկտեղ:
Նա դեռ պատանի՝ ժայռեր էր ճեղքում,
Ճեղքում էր ձեռքով, ձեռքով էլ կոկում.
Ճեղքում, հղկում էր քարե տախտակներ,
Եղունգով փորում պես-պես նկարներ:

ԱՄԻՍՆԵՐ ԵՎ ԶՈՐՍ ԵՂԱՆԱԿ

Մարտը տալիս է ձնծաղիկ,
Ապրիլը կապույտ մանուշակ,
Մայիսին բացվում է վարդը,
Սոխական երգում անուշակ:

Հունիսը մեզ խոտ է տալիս,
Իսկ հուլիսը առատ ցորեն,
Օգոստոսը՝ տանձ ու խնձոր,
Եվ ուրիշ շատ հասուն մրգեր:

Սեպտեմբերը մեզ տալիս է
Խաղողի բոլոր տեսակը,

Հոկտեմբերը՝ կարմիր գինին,
Նոյեմբերը՝ բոխկն ու տակը:

Դեկտեմբերին ձյուն է գալիս,
Հունվարին ծածկվում սար ու ձոր,
Փետրվարին սկսվում է
Փոփոխակի ցուրտ ու տաք օր:

Ահա այսպես բոլոր տարին
Թավալվում է չորս շրջանում,
Այս պատճառով չորս ժամանակ,
Չորս եղանակ է մեզ բերում:

1882

ՄԱՆՈՒՇԱԿ

Սիրո՛ւն մանուշակ, ինչո՞ւ ես թողմե՛լ,
Կապույտ աչիկներդ ինչո՞ւ ես փակե՛լ,
Քեզ ո՞վ նեղացրեց, ո՞վ վատ բան ասեց,
Քո անուշ հոտովդ ո՞վ չի զմայլեց:

– Սիրուն մանուկներ, դուք ինձ սիրեցիք,
Իմ ծաղիկներից փնջեր կապեցիք,
Բայց կոշտ ձեռներից, կոպիտ ճանկերից
Ինձ չազատեցիք, չըպահպանեցիք:

Քնքուշ սրտերը շուտ են կտրվում,
Քնքուշ ծաղիկները շուտով թառամում.
Քանի որ անխիղճ մարդիկ կըլինին,
Երկար չեմ ապրիլ ես այս աշխարհում:

1882

ԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄԱՆՎԵԼ

(հատված)

«Արություն և Մանվել» վեպն ունի ինքնակենսագրական, ազգագրական, ուսուցողական շերտեր: Վեպի ծրագրային նպատակն է ցույց տալ ավատական մտածողությունը նոր, քննական մտածողությամբ հաղթահարելու ընդունելի, արդյունավետ եղանակները: Վեպը հարուստ է ճանաչելի նախատիպերով (Մանվելը հեղինակի ընկեր Միքայելն է, Արությունի հոր՝ Ավետիքի կերպարն ստեղծվել է նկատի ունենալով Աղանց Ստեփանի բնավորությունը, քահանա Տեր-Պետրոսը Աղայանի առաջին ուսուցիչն է եղել):

ՄՏԱՎՈՐ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄՆ

Արությունն ու Մանվելը մտան Ներսիսյան դպրոց, իբրև երթևեկ աշակերտներ:

Ներսես կաթողիկոսի միակ ցանկությունն էր, որ իր ուսումնարանը փայլի և նա փայլում էր մերթ պոչավոր աստղի լուսով և մերթ... լուսատուիկի: Երբ փայլում էր լուսավոր աստղը, աներևույթ անձինք երևելի ձեռքերով կտրում էին նրա պոչը, և այնուհետև փայլում էր լուսատուիկը:

Արությունն ու Մանվելը երբ որ մտան դպրոց, այն ժամանակ փայլում էր պոչավոր աստղը, և արդեն մեծ պատրաստության վրա էին, որ կտրեն նրա պոչը: Այդ աստղն էր Պ. Շանշյանցը, որ տեսուչ լինելով, միևնույն ժամա-

նակ և մի օրինակելի դաստիարակ, ամենայն ճիգ թափում էր ուսումնարանի փայլն ավելացնելու, բայց չէր կարողանում: Այդ բանին արգել էր լինում մի եպիսկոպոս, որ մեծ ազդեցություն ուներ կաթողիկոսի վրա:

Ներսես կաթողիկոսին իր այդ ծերության ժամանակ խաբում էին անխիղճ կերպով, և այնքան ավելի էին խաբում, որքան նա շատ էր հավատում, որ ոչ ոք չի համարձակվի իրան խաբելու: Նրան խաբում էին իր նշանակած աշխարհական գործակալ-գանձապետերը, որոնք անգթաբար կեղեքում էին ժողովրդին, նրան խաբում էին իր ուսումնարանի հոգաբարձուները...

Ուսման առարկաներն էին այդ ժամանակ հայոց լեզու, ընդարձակ և կրոնն իր բոլոր մասներով, ռուսաց լեզու, մասամբ կամավոր, և մի կտոր թվաբանություն, և այն էլ ավանդվում էր չինական մեթոդով: Դպրոցի բոլոր ջանքը երկու առարկայի վրա էր դարձրած՝ կրոնի ու լեզվի, և այդ վատ չէր այն ժամանակվա ամենակարևոր պահանջին նայած: Այդտեղ հայախոս էին դառնում և լավ գրում, կարդում ուստիախոս, չերքեզախոս և վրացախոս պատանիքը: Մի երկրորդ լավ բան էլ այն էր, որ սովորություն ունեին բարձր դասատան աշակերտներին քարոզ գրել տալու: Ամեն շաբաթ կեսօրից հետո կարդացնել էին տալիս այդ քարոզները, որին շատ անգամ ներկա էր լինում ինքը՝ կաթողիկոսը, մի քանի պատվավոր հյուրերի ու հոգաբարձուների հետ:

Տեսուչը հարցաքննեց Արությունին հայերենից և կրոնից, և շատ բավական մնալով՝ ասաց. «Դու կարող ես երրորդ դասատուն մտնել» (այդ վերջին դասատունն էր, և ամենից բարձրը), բայց որովհետև տարվա սկիզբը չէ և հասակդ էլ փոքր է, քեզ կընդունենք երկրորդ դասատուն»: Իսկ Մանվելին էլ նախ որոշեցին առաջին դասատուն, բայց հետո նրա հասակն էլ մեծ համարելով՝ նմանապես ուղարկեց երկրորդ դասատուն, ուր տասներեք տարեկանների մոտ երեսուն և քառասուն տարեկան տիրացուներ ևս կային նստած իբրև կամավոր լսողներ...

Այսպես կարգադրելուց հետո՝ Արությունին էլ պարտավորեցրեց, որ օգնե Մանվելին և խոսեց նրանց հետևյալ խրատը.

– Ուսումնարանը մի սուրբ ավազան է, որից մենք մկրտվում ենք կրկին, բայց մկրտվում ենք ոչ ջրով, այլ հոգով, սրբով: Դուք պարտավոր եք ձեզ սուրբ պահել. սուրբ ու մաքուր պիտի պահեք մանավանդ ձեր լեզուն: Լեզվով ենք աղոթք անում մենք աստծուն, լեզվով ենք խնդրում նրա ողորմությունն ու շնորհքը: Կարելի չէ սուտերով ու հայհոյանքներով աղտոտած լեզվով դիմել աստծուն, խոսել նրա հետ, խնդրել նրանից մի բան: Ո՛չ: Այն ժամանակ աստված չի լսիլ մեզ, ետ կդարձնե մեզանից իր երեսը և մեզ կթողնե անհոգ ու անխնամ, զուրկ իր ողորմությունից, իր շնորհքից... Ուրեմն, այս ասածներս միտներդ պահեք և ձեր սիրտը, ձեր լեզուն մաքուր պահեցեք...

Արությունը բարոյական խրատներ շատ էր լսած, բայց այս փոքրիկ խրատն իր բովանդակությամբ և ասելու ձևի շնորհիվ այնպիսի ազդեցություն գործեց նրա քնքուշ և հավատով ու ջերմեռանդությամբ լի սրտի վրա, որ քիչ մնաց լաց լինի...

Հիրավի, մի կախարդական ազդեցություն ուներ տեսուչը բոլոր աշակերտների վրա, թե մեծերի և թե փոքրերի: Նրա շարժվածքը, նայվածքը,

խոսվածքը, բոլոր իր անձնավորութայամբ որոշվում էր ոչ միայն բոլոր դաս-տիարակներից, այլև քաղաքի ամբողջ հասարակության բոլոր մարդկանցից: Նա պատկառելի էր թե՛ դպրոցում և թե՛ դուրսը, թե՛ հայերի և թե՛ օտարների առջև, թե՛ զարգացածների և թե՛ տգետների համար: Նրա բնավորությունից՝ իբրև մի օրինակ՝ մի անցք կարելի է բերել: Մի չար աշակերտ կար, շատ չար, անուղղելի մի սրիկա: Այդ աշակերտին պետք էր պատժել: Այդ ժամանակ պատիժ կար, թեև մեղմ, բայց վարժապետները տեսչից թաքուն պատժում էին անխնա և բարբարոսաբար: Մի քանի վարժապետ և վերակացուք հազիվ կարողացան չար աշակերտին ներս գցել դահլիճը և դուռը ծածկել: Դահլիճում, գրասեղանի մոտ, նստած էր տեսուչը: Երբ որ չար աշակերտին ներս մղեցին ուժով, տեսուչը գլուխը բարձրացրեց, տղայի երեսին չնայեց, չբարկացավ, չհանդիմանեց, այլ քթի տակին ինչ-որ ասաց շատ մեղմ կերպով, որից չար տղան կարմրեց ու սփրթնեց և ի վերջո այն աստիճան գառը դառավ մի քանի բռնիքի մեջ, որ ինքն իր կամքով գնաց պահապանին ասաց, թե՛ տեսուչը հրամայել է, որ իրան տասը զարկ տա: Երբ որ պահապանը պատրաստվում էր արդեն իր պարտավորությունը կատարելու, տեսուչն ուղարկեց վերակացվին, որ հայտնե նրան, թե ներված է նրա հանցանքը... Այդ սրիկա աշակերտը վերջը դարձավ մի օրինակելի աշակերտ...

Մեր նորեկները նստեցան երկրորդ դասատան առաջին բաժնումը: Մի քանի օրից հետո Արուսյունը շուտով աչքի ընկավ: Կրոնի վարժապետ քահանան նրան տեղափոխեց երկրորդ բաժինը: Նա սովորեցնում էր համառոտ քրիստոնեական վարդապետություն և ավելի ևս համառոտ սրբազան պատմություն, մինչդեռ Արուսյունը Աստվածաշունչն ամբողջապես գիտեր, և յուր հիշողության շնորհիվ ինչ տեղից էլ ուզենայիր, նա կպատմեր բառ առ բառ: Սրբազան պատմությունը սովորեցնում էին աշխարհաբար, իսկ քրիստոնեական վարդապետությունը՝ գրաբար: Հին վարժապետներն ընդգեմ էին աշխարհաբարի, բայց տեսուչն արդեն մտցրել էր աշխարհաբար շարադրություն և քարոզներ գրել տալը: Նա ուզում էր, որ կրոնի բոլոր դասագրքերը աշխարհաբար լինին, թարգմանել էր տալիս և Ավետարանը: Եվ բոլոր այդ բաներին շատ խորթ էին նայում եպիսկոպոսն ու իր արքանյակները: Նրանք դրանում գտնում էին ոչ ուղիղ դաստիարակության մի ոճ, այլ կրոնական մի նորամուծություն, օտար կրոնի հետևողություն:...

ԵՐԿՈՒ ԲՈՒՅՐ

(հատված)

Արզումանի և Հերիքնագի սիրապատումը ողբերգական ավարտ է ունենում, պատճառը մարդկանց տգիտությունն է, չարախոսությունն ու խանդը: Հերիքնագի քրոջ ամուսինը սպանում է կնոջը՝ նրան կասկածելով դավաճանության մեջ: Այս հանգամանքը պատճառ է դառնում սիրող սրտերի դժբախտության:

Սոցիալական շերտավորումը դառնում էր հակասությունների հիմք: Զորեղները վարում էին թուլացած տնտեսությունների հողերը: Դժգոհությունը ծնվում էր սոցիալական այդ տեղաշարժերից:

Ե

Վարդավառից հետո սարեցիք լեռների գագաթներից վայր եկան և իրանց դագեքը սարքեցին մի անտառոտ հովտի մեջ: Մինչև այս ուրդը փոխվելը շատերը դեռևս արանումն էին, բայց հիմա որ հունձն ավարտել, խուրձը կրել էին կալերի մոտ դիզել, ամենքն էլ եկել էին սար, որ մի քանի շաբաթ սառը ջրերի վրա, լեռնային գովաշունչ օդի մեջ հովանան: Գյուղացոց այս սովորությունը ամենայն տարի կրկնվում է միակերպ: Մայիսին ուղարկում են տավարը և ընտանիքը, իսկ տղամարդիկն սպասում են մինչև հունձի ավարտը: Շատ անգամ ամբողջ ուրդի մեջ շաբաթներով տղամարդի երես չի տեսնվում, կնանիքը կարողանում են պաշտպանվել զանազան ավազակային և սիրային հարձակմունքներից, բայց սովորաբար միշտ ահ ու դողի մեջ են լինում: Բայց երբ հավաքվում են տղամարդիկը, սկսվում է մի նոր կյանք: Շատերը միայն հանգստանալու համար են գալիս, իսկ շատերն էլ մի նոր աշխատություն ստեղծելու մտքով: Այստեղ են շինում սովորաբար իրանց տան գործածական փայտե գործիքները, ինչպես՝ սայլ, գուլթան, լուծ, կամն, հորսլի, թի, խնոցի, մըղան, խոնչա, տաշտ, տաշտակ, խփի, բողին (հավանգ), զանազան կոթեր, գդալներ և շերեփներ:

Մի քանի հսկայական կաղնի և աճառքի ծառերի տակ իրենց համար գործատեղի էին արել մինչև երեսուն-քառասուն տղամարդ և որն ուրագով, որը կացնով տաշ էին անում, իսկ անգործներից ոմանք, պառկոտել քնել էին բերանքսիվայր, ոմանք նստած թամաշա էին անում և զանազան խորհուրդներ տալիս շինողներին իբրև գյուղ-ուստասի, այսինքն՝ աչքով միայն վարպետ և ոչ գործով: Այսպիսիները ոչ մի բան շինելու շնորհք չեն ունենում: Այս անշնորհքներից էր և Շամիրը, որ միայն գդալ շինել գիտեր և ուրիշ ոչինչ: Սա անցյալ երեկոյին էր եկել արանիցը: Առավոտը վաղ վեր կացավ և իր փոքր ուրագն ու կեռկտուցը վեր առավ գնաց հասարակաց գործատեղին, որ գդալներ շինե: Շամիրը դեռ նստած-չնստած, ճաղարանց թաթոսը ամբոխի մյուս ծայրից կանչեց.

– Հե՛հ հե՛հ, հե՛հ ա՛հ Շա՛մ, Շամի՛ր, հե՛յ... – բղավեց թաթոսը մի քանի անգամ կրկնելով Շամիրի անունը, որովհետև բազմաթիվ կացիների և ուրագների ձայնը թույլ չէր տալիս լսելու մի խոսք, թեև առանց այս էլ բղավելով խոսելու սովորությունից գուրկ չէր թաթոսը:

– Հի՞նչ ա, ա՛խպեր, հի՞նչ ըս ասում:

– Արանիցն ի՞նչ խաբար ունես:

– Խե՛ր խաբար, լոխ էլ լավ ըն, ձեր տղերքը թխվալ ըն, սըրտնեն մածուն ա օգում:

Թաթոսը գլուխը տմբտմբացրեց, որով ուզեց ասել՝ պետք է մածուն հասցնել տղերանցը:

– Շամիր, ասում են՝ ճաղարանց տղեքը Հանեսի գլուխը պատռել են, ըղորդ է՞,- հարցրեց մեկը:

– Ի՛նձ հարցրու էդ բանը, Շամիրն ի՞նչ գիտե: Ծաղարանց տղեքն ինչ ասես՝ կանեն, իրանք օխթն-ութ հոգի, Հանեսը մեն մենակ: Գցում են արխի մեջը, բահով էնքան խփում են գլխին, որ քիչ է մնում մեռնի,- ասաց տաշ

անողներին մեկը Վարդան անունով, ուրազն ուսին դնելով և դառնալով դեպի Թաթոսը, գոչեց բարձրաձայն.

– Ա՛հ ըլիվոր, ինչի՞ քու շների կապը չես քաշում, մարդ պետք է Արզումանի նման գլխիցը ձեռք վերցնի, որ ձեր հետ խոսի՞: Էլ ոչ ջուլվարի եք մտիկ տալիս, ոչ քյոխվի եք ականջ դնում, էդ ի՞նչ անասավածությունն է, որ դուք անում եք: Ասում եմ ջուրը նոբաթով է, նոբաթն իմն է, ջուրավարն ինձ է տվել ջուրը, նրանք կատաղած շների նման վրաս թափվեցին, քիչ էր մնում սպանեն: Ասած է. «Խոփըդ սուր է, հանդը բաժանովի է». ասենք՝ ես մի մենակ տղա եմ, քոմակ չունիմ, հենց պիտի ինձ ոտի տակ գցե՞ք: Էնպես բան արեք, որ աստված վեր կալնի, թե չէ՝ Սուրբ Սարգսի անունը վկա, մի օր էլ ես ձեռք կվերցնեմ գլխիցս, էն ժամանակ կտեսնենք ո՞ւմ մերը տղա կբերի:

Այս խոսքի վրա ամենքն էլ իրանց գործիքները դադարեցրին և տեղնուտեղը լսողություն դառան:

– Ա՛յ տղա, ի՞նչ ես հաշում, ի՞նչ ես գլխիցդ սարսաղ-սարսաղ դուրս տալիս,– ասաց Թաթոսը և շարունակեց ավելի բարկանալով և սպառնալով,– Արզումանի նման շանի՞ցն ես օրինակ առնում: Մարդասպանը դու ես, որ մարդասպանին ես պաշտպանում: Համբերիր, մեկ մողրովը գա՛, տես քու կաշին ինչպես եմ մաշկել տալիս:

– Ես ու իմ աստվածը, Արզումանն էնպես անմեղ էր, ինչպես աստըծու գառը Քյոզլվեն նրան տափ էր տվել, նա էլ գնացել էր վարելու: Ձեր բաղի տակի հողը, ներքի հողերի քյոնդալանը, վերի հողերի դիքավարը, քոլաբերանքի սպիտակ հողը, Դամիլի չորս օրավար տեղը, որ ունիք հիմի, ո՞ւմն են էդ տափերը, Արզումանի հորը չէ՞ր, ինչի՞ գցեցիք ձեր ճանգը. բա դու չես ամաշո՞ւմ, սաղ գեղը քանդում, տակն ու վրա ես անում, բա դու աստված չունե՞ս...

– Տեսնում ե՞ք, ա՛յ խալիս, տեսնում եք էս շունն ինչեր է հաշո՞ւմ...

– Վարդան, մի՛ վախիր, մեկ լավ վեր ածա դրա աբուռը՝ քանի որ մենակ է,– շնչաց Վարդանին մի երիտասարդ, բայց Թաթոսը կարծեց թե նա ասում է՝ «սո՛ւս կաց, ամոթ է, ծեր մարդ է, էդպես բաներ մի՛ ասիր», և սկսեց ավելի կատաղել:

– Կա՛ց, ես քու էդ բլբլան լեզուն կկտրեմ տակիցը: Գիշերս Արզումանն ի՞նչ էր շինում քու կշտին: Ասա՛ տեսնեմ, դու ի՞նչ իրավունքով ես մարդասպանին տեղ տալիս, ա՛սա տեսնեմ:

– Մոգոնիր, մոգոնիր, որքան կարաս, շառեր մոգոնիր, ես քու հնարած սուտերիցը վախող չեմ: Արզումանին ո՞վ է տեսել ինձ մոտ, վկա ունի՞ս, դե հիմի դո՛ւ սա տեսնեմ:

– Էս սաղ խալիսը քոռ հո չե՞ն, բոլորն էլ վկա չե՞ն:

– Խալիսին ո՞ւր ես վկա կանչում, Թաթոս բիձա. խալիսից մեկն էլ ես եմ: Արզումանի երեսը չեմ տեսել,– ասաց մեկը, գլուխը բարձրացնելով և կոշտացած ձեռքով ճակատի քրտինքը սրբելով:

– Ա՛յ խալիս, ա՛յ ջամհաթ, չեք լսե՞լ, որ Արզումանին թե օրը ցերեկով, թե կես գիշերին տեսել ե՞ն,– բղավեց Թաթոսը:

– Լա՛վ, որ տեսել են, Վարդանի մոտ հո չեն տեսել,– ասաց Մինաս անունով մեկը: – Արզումանին աղջկեքն են տեսել ծաղկաքաղին: Շամիրի կնկա

հետ է խոսացել. գիշերն էլ վերի աղբյուրի մոտ են տեսել, էլի Մարիամի հետ:

– «Կես գիշերին, Մարիամի հետ»,– շնչաց Շամիրը, չհավատալով իր ականջներին: – Մինաս, տյու ինքըդ հըսկանում ը՞ս, էդ հինչ ըս ասո՞ւմ,– հարցրեց Շամիրը:

– Ինչպես թե «հըսկանում ըս», խուլ հո չե՛մ, Արզումանին տեսել են քու կնկա հետ խոսելիս, ուրիշ մարդի մոտ չեն տեսել:

Շամիրի ջանը դող ընկավ, ձեռքերն սկսեցին դողդողալ, էլ բան չկարաց շինել, վեր կացավ փրնթփրնթալով գնաց: Շատերն այդ նկատեցին և կասկածի մեջ ընկնելով՝ գլխերը քաշ գցեցին: Նրա քամակից հեռացավ և Թաթոսը:

– Էս ճաղար քոփակիցը մարդու խեր չի հասնիլ. սիրտս ասում է՝ էլի մեկ արյուն պիտի պատահի: Մինաս, դու էլ որ մի քիչ լեզուդ բերանումդ պահեիր, չէր լինի՞: Շամիրը որ կա՝ բռնի արջ է. Հիմա պիտի գնա կնկանը ոտի տակը գցի, տրորի, ես գիտեմ նրա խային խայսաթը:

Այս խոսողը խաչատուրն էր, Արզումանի երբեմն սրտակից բարեկամը: Հիմա էլ Արզումանի հետ միայն սա ուներ հարաբերություն, բայց ոչ ոք չգիտեր:

– Ես Մարիամի մասին բան չեմ մտածել և վատ բան էլ չասեցի,– պատասխանեց Միանսը: – Շատ կարելի է, որ Մարիամին Արզումանի մերը լինի ուղարկած, ինքը չի կարում տեղիցը ժաժ գալ:

– Դե էդպես էլ պիտի ասեիր, բայց դու էնպես ասեցիր, որ նա ուրիշ բան հասկացավ:

– Նա որ շիտակ բանը ծուռ հասկանա, ես ի՞նչ մեղավոր եմ: Էդ քոփազ շունը որ չլիներ, ես է՛լ չէի ասիլ:

Այս միջոցին Սարգիս քյոխվան եկավ, և նստածները տեղերիցը վեր կացան:

– Բարի հաջո՞ղում, տղե՛ք, աստված ղվաթ տա,– ասաց քյոխվան և նստեց մի գերանի վրա:

ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(Ով չուզենա, կարող է չկարդալ)

Սարգիս քյոխվան մոտ վաթսուներեք տարեկան մարդ էր: Նրա դեմքի գծագրությունը և հայացքը ցույց էին տալիս, որ բավական չար ու բարի տեսած մարդ էր: Ոչ ոք գեղի հավատարմությունն այնպես գրաված չէր, որքան սա: Գյուղացոց շահերը պաշտպանելու համար ամենայն ինչ զոհ բերելու պատրաստ էր:

Գյուղ ասածդ (եթե ոչ հիմա, գոնե շատ առաջ) մի ջոկ աշխարհ, կղզիացած երկիր է, և ունի իր կախումն ու անկախությունը, իր մատնիչն ու պաշտպանը, իր Վասակն ու Վարդանը: Գյուղացիք որտեղ որ բնակվում են, ինչքան տեղ որ բռնում են, ասում են՝ էս տեղերը մերն է: Այստեղից հառաջ է գալիս սեփականության մասին մի ջոկ գաղափար, որ նման չէ այն սեփականու-

Թյանը, որ տիրող օրենքն է սահմանում: Հետևյալ խոսակցությունից կերևա, թե որպիսի գաղափար ունին գյուղացիք գյուղի սեփականություն մասին:

– Տղե՛ք, Թաթոսն էստեղ էր, ի՞նչ ելավ,– հարցրեց քոխվան:

– Նա տեսավ որ դու գալիս ես, ինքն ըռադ էլավ,– պատասխանեցին մի քանիսը:

– Ա՛յ, ճաղար շուն...

– Սարգիս բիձա, էդ անիրավի ձեռին մենք մինչև ե՞րբ պիտի տանջվենք,– գանգատվեց Վարդանը:

– Մինչև լավ իմանանք, թե ի՞նչ գազան է դա:

– Ո՞վ չի ճանաչում էդ քոփազին... Մեղա քեզ աստված, ի՞նչեր է գալիս բերանս:

– Դուք էն եք տեսնում, ինչ որ հիմի է անում, բայց էն չեք տեսել, ինչ որ մինչև հիմի արել է: Էս տեղիցը որ հիմի մենք սաբալախի (խոտահարկ) ենք տալիս, առաջ ո՞վ էր իմացել էդպես բան. էդ-էդ-էդ գնաց մեր պապական տեղերը մի թավադի վրա ծախեց:

– Լավ, ի՞նչպես է ծախում, իրանը հո չի՞, որ ծախի:

– Էդ ես էլ չէի իմանում, թե ինչպես են ծախում, բայց հիմի քիչ ու միչ հասկանում եմ: Գիտեք ինչ կա, գեղըցին մի տեղ թեկուզ հարյուր տարի կենա, կարող չի ասել, որ էս տեղն իրանն է, բայց եթե թավադը մի տեղ տասը տարի կենա, էն տեղը կմնա իրան: Բայց թավադն ինչի՞ համար է կենում. նա վար չի անում, ցան չի անում, գեղըցին է վարում, ցանում, նրան բահրա տալիս: Հիմի լավ ահանջ դրեք: Թավադը նրանով է հաստատում տեղն իրանը լինելը, երբ որ հաստատում է, որ էդ տեղիցը նա բահրա է առել կամ սաբալախի, կամ իջարա: Էդ էլ ինչո՞վ պիտի հաստատի, երբ որ՝ ես, դու, սա, նա ասենք՝ «ըղորդ է ասում. մենք էստեղ կացել ենք, բայց դրան միշտ բահրա ենք տվել». հասկանո՞ւմ եք, թեկուզ ոչինչ էլ տված չլինինք, միայն թե ասենք՝ «տվել ենք»: Էդ խոսքն ասելու համար թավադը սրան նրան փող է տալիս, պատիվ է տալիս, որ քննություն ժամանակը գնան ասեն, «ըղորդ է, մենք բահրա ենք տվել»: Ա՛յ, էդ ճաղար շունը քանի՞ քանիսից է փող առել, սուտ երգում կերել, վկայություն տվել, թե՝ «մենք սաբալախի ենք տվել, բահրա ենք տվել»: Դա՛, մեկ էլ Մաթոսն ու Մարկոսը,– ողորմի նրանց կշտի մեռելներին –մեր բոլոր հանդերը տվին թավադներին: Առաջ ո՞վ էր թավադի անուն իմացել, ո՞վ էր նրանց երեսը տեսել: Մի քսան տարի չկա, ինչ որ դրանք եկան մեկմեկու հետևից. մարդ իմանա՝ մինչև էդ ժամանակը ո՞րտեղ էին. հալբաթ առաջ էդպես օրենք չկար: Հենց որ հանդերն սկսեցին չափել, որտեղ մի քաղցած թավադ կար, ձեռքը մեկնեց, թե՝ էս իմն է. միտս է, մեկ անգամ եկողները երեսնից ավելի էին, մեջերումը սուտ թավադներ էլ շատ կային: Շատերի անունը հիմի էլ միտս է, ա՛յ, ասեմ մի քանիսինը:

Սարգիս քոխվան այստեղ տերողորմյան գրպանից հանեց և սկսեց թավադների անունը տալով հատիկները ձգել, որ տեսնի քանիսի անունն է միտքը: – Օրբեկյանով, Մուխրանսկի, Չաչիկով, Բարաթով, Թուրքեստանով, Սուլխանով, Շանշիով, Մելիքով, Փիրադով, Փերշանգով, Մուրթուլա՛-ձե... է՛հ էլ ո՞ւմ միտն է, քան զշուն շատ էին: Մեկ տեղից քսան մարդ բռնում էր, ամենքն էլ ասում էին «իմն է»: Խազնի մարդն ասում էր՝ թագավորական

է, Սիրոնի տերտերն էլ ասում էր՝ վանքական է: Բայց էս երկուսը աչքներն էս ու էն թավադի վրա էին գցում, որ տեսնեն որից կարող են շատ փող առնել, որ իրանք ձեռք վերցնեն: Ի՛րանք, թավադներն էլ էին մեկ մեկու համար վկայություն տալիս, խոսք մեկ էին անում, իրար մեջ բաժանում. չափողներն էլ ջոկ էին շահվում: Գեղըցոց վկայությունն էլ հազիր էր, որ կողմն ուզում էին, էն կողմն էին շուռ տալիս նրանց. ուղիղ խոսողներին հեռացնում էին, կամ ասածը ծուռ գրում և իրանց ձեռք քաշել տալիս: Ահա էսպես մեր բոլոր տեղերը մնաց դրանց. մենք էլ ոչինչ չունեինք, ո՛չ հող, ո՛չ ջուր, ո՛չ ծառ, ո՛չ խոտ, ամենի համար էլ փող ենք տալիս, էն էլ մեկն երկուսով, ամեն տարի թանկացնում են:

– Որ գիտեիք էդպես է, ինչի՞ չէիք արգա տալիս, ինչի՞ չէիք գանգատվում:

– Բա քիչ ենք արգա տվե՞լ, քիչ ենք գանգատ արե՞լ. էլ դիվանխանա չենք թողել, ամեն տեղ էլ արգա ենք տվել: Նա հիմի եմ հասկանում, որ մեր բոլոր աշխատանքը զուր էր: Մենք արգա էինք տալիս, թե՛ «էդ տեղերը մերն է»: Չէինք իմանում, որ թագավորական տեղը խազնիին է: Դավին խազնեն պիտի քաշեր, նա պիտի իր ունեցածի տերը դառնար. մենք մեր փողով նրա իրավունքն էինք պաշտպանում, բայց նա մեզ չէր օգնում: Խազնեն է՛լ էր թավադների ձեռին, դիվանխանքն էլ, մեր խոսքին ո՞վ պիտի ականջ դներ: Շատ անգամ ծեծում է՛լ էինք թավադներին. երբ որ գալիս էին բահրա ուզելու, չէինք տալիս: Բայց դրա պատիժն էլ քաշում էինք:

– Թուլաձեն ի՞նչպես ծեծեցիր, Սարգիս բիձա, մեկ դու է՛դ ասա:

Սարգիս քյոխվան միտը բերավ իր ջահելությունը, մի քթահազ տվավ ու սկսեց.

– էդ Թուլաձեն մի երկու անգամ եկավ մեր բաղերի տակի հողերին դավի տվավ, թե՛ «իմն է, պիտի բահրա տաք»: Մենք չտվինք: Սա գնաց մողրովին գանգատ արավ, նրանից մի հրաման բերավ, օխտն ութը մարդ էլ հետը: Բահրա առնելը շատ էին հեշտացնում մողրովները, բայց էդ կենա դեռ: Մեր քեթխուդեքը հավաքվեցին, խորհուրդ արին, թե ի՞նչ անենք, տա՞նք, թե չտանք: Վճռեցին, որ չտանք. Եթե տանք, էդ տեղերն իրա վրա կհաստատի, հիմի իր ուզածը մի ոչինչ բան է, բայց հետո կգա տասնից մեկը կառնի, հետո էլ չորսից ու երեքից մեկը. մի քանի վախլուկ մարդիկ էլ, սրտները դող ընկած՝ ասում էին՝ «ուզենք չուզենք՝ պիտի տանք, մողրովիցը հրաման է բերել, նրա հրամանին ո՞վ կարա ընդդեմ կենալ»: Քյոխվան լուսահոգի Ակոբն էր, նա ասաց. «մողրովի հրամանն ինձ վրա է, ես նրա պատասխանը կտամ. Նա ի՞նչ գիտե թե էս տեղերը սրանն է, որ հրաման է տվել: Չպիտի տանք, թող ուր ուզում է գնա»: Թուլաձեն Թաթոսի տանն էր վեր եկել, էլի էս անիծածն էր նրա օգնականը: Սա սովորցնում է, թե «առավոտը հորթերը գալու ժամանակը քու մարդկանցով գնա առաջը կտրիր, տար տուն արա մի աղալում ու դուրս չանես, մինչև բահրեդ չտան: Նա էլ հենց էսպես էլ արավ. Հորթերը հավաքեց տարավ մի աղալի մեջ արավ, թե՛ չեմ թողնիլ մինչև իմ բահրեն չտաք»:

Կովերն արոտատեղից եկան: Հորթ չկա, որ կթեն. հիմի դու տե՛ս սրանց բառանչելը, կովերը դռներին են բառանչում, հորթերն աղալումը: էս անի-

ծած ճաղարը դուրս է եկել, իրանց կտրին կանգնել ու պարծենալով ասում է. «Ես որ ասում եմ՝ եկեք բահրան տանք, ինձ չեք ահանջ դնում, դե հիմի գնացեք ձեր հորթերը բերեք, տեսնեմ ի՞նչպես եք բերում»:

Լուսահոգի մերս ասաց. «Ա՛յ տղա, գնա մեր հորթերը բեր, թե չե՛լ հաց չեմ տալ, որ ուտես»: Ես էլ հենց էդ էի ուզում: Չափարիցը մի բըհիր հանեցի, վազեցի դեպի հորթերը: Թուլածեն ինձ որ տեսավ, թուրը հանեց. մի ափիցեր էր, ապելատներ էլ ուներ ուսին, խաչ էլ ուներ կուրծքին: Բհիրս վրա բերի թե չէ՝ թուրն երկու կտոր էլավ. մեկ էլ որ հասցրի, տեղն ու տեղը փռվեց, ու «վայմե՛, միշվեկեթ» (ո՛հ, օգնեցեք) կանչեց: Ո՛վ պիտի օգներ, մինչև իր մարդիկը կօգնեին, իմ օգնականներն ավելի էին շատացել: Լուսահոգի Ղուկասը նրա բճերն աղցան էր արել: Մեր քյոխվեն հենց տեսնում է, որ ես գնում եմ, քամակիցս մինչև քսան տղա է ուղարկում: Հսպես մի լավ ջարդ ու բուրդ արինք, և հեշտ էլ պրծանք. էն գնալն էր, որ նրանք գնացին, էլ չիմացանք՝ կոտորվեցին, թե սաղ մնացին:

– Ա՛յ լավ դատաստան, – ասաց քյոխվին հասակակից մեկը: – Ա՛խպե՛ր, գնում ես գանգատ, տանում են բերում, բերում են տանում, մարդու հոգի է դուրս գալիս, դրանք «գավթրին» չի հատնում: Սրան մեղրահացեր տար, նրան գառը տար, մեկէլին թաղարներով ալյուր տար, մի ուրիշին փող տուր, մեկին ոտներն ընկիր աղաչիր... Ո՛վ է գեղըցու ռեխին մտիկ տալիս: Տասնով քսանով գնում ենք դիվանխանի պատերի տակին շարվում արեգուն արած խոզերի նման, ո՛վ է մեզ մարդու տեղ դնում, գիր չենք գիտում, օրենք չենք գիտում. Մի քիչ էլ որ երեսներս պղացնում, ներս ենք մտնում, ստորոժը շլինքներիս խփելով դուրս է անում: Հսպես քարշ արի, հետո եկ տանդ վեր ընկիր: Գեղըցիք էլ ասում են՝ մեր փողերը տարաք կերաք, ոչինչ էլ չշինեցիք: Տո, ձեր փողերը զահրումա՛ր ըլի ուտողի գլխին, մենք ենք ուտո՞ւմ...

– Էդ լավ դատաստան է, Պետրոս, բայց ամեն անգամ չի մարսվում: Դրանից սիրտ առած՝ Սուլխանովին էլ ծեծեցինք, բայց քիչ մնաց Սիբիր էին ուղարկում: Ուղարկեին էլ, ո՛վ պիտի ասեր՝ ինչի՞ եք ուղարկում:

– Էդ ի՞նչպես էլավ, Սարգիս բիճա, մեկ էդ էլ պատմիր, – խնդրեցին ջահեղները, և իրանց գործը թողնելով՝ որպես թե հանգստանալու համար, շարվեցին քյոխվի չորս կողմը: Քյոխվան չիբուխը լցրեց և չախմախին խփելով սկսեց իր պատմությունը:

– Ա՛յ ինչպես էլավ: Լուսահոգի Ղուկասը – Արզումանի հերը – մի առավոտ եկավ ինձ մոտ: Ես ու նա ընկեր էինք, ուր էլ որ գնայինք, միասին կերթայինք: Մի տղամարդ էր որ, քսան մարդու չէր ասիլ՝ աստված է ստեղծել... «Ի՞նչ ես նստել, ասաց, արի գնանք կակալ թափ տալու»: Ասում եմ՝ ո՛րտեղ. նա թե՛ «մեր տափի կշտի կակալին կոտրատվում են, էնքան բռնել են. ոչ ով չի գնում թափ տալու, Սուլխանովիցը վախենում են, նա չի թողում, ասում է՝ «Իմ բաղի կշտին են, իմն են»»: Ասում եմ՝ «էդ ի՞նչ խոսք է, հենց ինչ որ իր բաղի կշտին ըլի, իրանը կըլի՞»: Իր տեղը չափարած է, չափարից դուրս նա ոչինչ չունի»: Նա թե՛ «ես էլ հենց էդ եմ ասում: Արի գնանք, թող ով ղոչաղ տղա է, գա մեր առաջը կտրի»:

Մեկ-մեկ էրկեն կակալթափի առանք, գնացինք: Հենց նոր էինք բարձրացել, մեկ-մեկ ճյուղ դեռ չէինք թափ տվել, մեկ էլ տեսանք հրես օխտն-ութ

հոգի ծառի տակը կտրեցին: Սուլխանովի բճերն էին: «Չամոզիթ, թքվենի ոչուլի» (վայր իջեք, ձեր հավատը...) որ շասացին, մեր Ղուկասի աչքերն արնով լցվեց: «Կացեք, ասաց, ես ոչուլի նշանց կտամ»: Վեր եկավ երկեն ձողին ձեռին, ղրաղ կանգնեց ու մեկ թե երկու սրանց, էլ իսկի չթողեց, որ մոտենան, մինչև ես էլ վրա հասա ու էս փորերնին ուռած բաղվանչիներին կալմեջ արինք, մինչև փախան, գլխները պրծացրին: Ասացինք էս է, պրծանք, բայց մեկ էլ տեսանք, հրես ինքը Սուլխանովն է գալի, մի քսան մարդ էլ հետը: Ասացի՝ «Ղուկաս, սրանց հետ կովել չի ըլիլ, կամ փախչենք, գլխներս ազատենք, կամ թե չէ ասենք՝ աղա էս ծառերը քոնը չի, դու ինչո՞ւ համար ես արգելում»: Եկավ թե չէ՝ փափախնիս վեր կալանք, առաջին կանգնեցինք, որ տեսնենք ի՞նչ է ասում, պատասխանը տանք: Բայց անիրավն էկավ թե չէ՝ «շահկարիթ (կապոտեցեք), ասաց, մագիթի ոչուլի» (դրանց հավատը): Մեր հավատին դիպան թե չէ, Ղուկասի փափախը ձեռքիցը վեր ընկավ: Կատաղած ասլանի նման ընկավ Սուլխանովի վրա, ու տեղն ու տեղը վեր կոխեց, սրտին չոքեց: Բճերն իսկույն վրա թափվեցին, ես էլ ուզեցի օգնել, բայց գլխիս էնպես խփեցին, որ շմամ վեր ընկա: Աչքս մեկ էլ էնտեղ բաց արի, որ տեսա երկուսիս էլ կապոտել են:

– Էլ ինչ գլխներդ ցավացնեմ. մեզ տարան քաղաք. գցեցին Մետեխի բերդը, դուգասղի շորեր հագցրին, ամեն օր ջուր էին կրել տալիս, ճամփեքը սրբել տալիս, սև հաց էին ուտացնում... էսպես պահեցին մինչև վեց ամիս: Վեց ամսից հետո դուրս բերին, տարան մի դիվանխանա: Էդ դիվանխանի գլխավորը ինքը Սուլխանովն էր: Նա ինքը վեր գցել տվավ մեզ, ոռզգի խփել տվավ, քամակներիս կաշին մաշկել տվավ, հետո բաց թողեց. «Դե հիմա գնացեք, ասաց, խելոք կացեք, իմացեք ում հետ գործ ունիք»: Մեր շորերը մեզ տվին, հագանք, եկանք մեր տները, երեք ամիս տեղումը պառկեցինք: Գեղըցիք քանի անգամ եկել արզա էին տվել մեզ համար, որ մենք անմեղ ենք, բայց արզան հենց իրեն Սուլխանովի ձեռքն է ընկնում. նա պիտի լիներ գեղըցոց խնդիրքի կատարողը, բայց նա այն թղթերը կէրեր, կամ դեն կգցեր: Հիմի էլ որ միտս է գալիս, ջանքս փշաքաղվում է: Ախրը երբ որ պատժողդ ու ազատողդ քու թշնամին է, էլ ի՞նչ կարող ես անել նրան:

– Մախլասի, գեղըցու բանը մի դարդ ու բալա է,– ասաց Վարդանը: – Մենք որ կանք, էրեխի պես բան ենք: Էրեխեն որ պահող չունենա, ջուրն էլ կընկնի, կրակն էլ, ինչ ասես կպատահի. մենք որ մեր գլուխը չպահենք, ոչով մեզ իշի տեղ էլ չի դնիլ: Մարդ իմանա, ի՞նչ է մեր մեղքը, որ էս օրին ենք...

– Գառների մեղքն ի՞նչ է, որ գայլերն ուտում են: Մեր մեղքն էն է, որ մենք ոչխար ենք՝ գայլերը մի կողմից պիտի ուտեն, մարդիկը մեկէլ կողմից կթեն ու խուզեն: Իսկի տեսած կա՞ք, որ մեկը գա մեզ համար մի բան բերի, մի բան տա. դիփ էլ անում են ու տանում: Էսօր գնա ճամփա շինի, էգուց գնա մորեխ կոտորի, էսօր էս տար, էգուց էն, իշի պես բանեցնում են, ոչխարի պես խուզում, ո՞վ է մեր տերն ու տիրականը: Գող ու ավազակ մի կողմից են թալանում, մոլորով ու յասառով մեկէլ կողմից ծեծում, ջարդում, թավաղներն էլ ջոկ են մեր միսն ուտում, արյունը ծծում, որը զոռով, որն էլ խաբելով: Ի՞նչ սատանություն ասես, որ դրանք չեն անում, ո՞չ աստծուն են հավատում, ո՞չ թագավորից վախում, ո՞չ ամոթ ունեն, ո՞չ երկյուղ: Ա՛յ էդ Շաքարոն, որ էդ-

քան տեղեր զավթել, ուտում է, գիտե՞ք՝ ինչպես խաբեց մեզ: Դա մի խեղճ մարդ էր, մի խեղճ սելապան, քաղքումը սելապանություն էր անում, շիրա-ջինների համար Կախեթից գինի էր կրում, ձկնապանների համար Սալլանից՝ ձուկը: Մի ձմեռ ալափ շուններ, որ եզինքը պահել էր, դիփ էլ կոտորվեցին, մնաց խեղճ: Քաղքիցը վեր կացավ էկավ մեր գեղը, մի բոստանի տեղ ուզեց մեր խալխիցը, նրանք էլ տվին, թե խեղճ մարդ է, թող իրա համար մի բան սերմի, մի բան աշխատի, տանի իրա օղլուշաղը պահի: Շաքարոն դառավ բոստանչի. ամեն տեսակ կանաչեղեն ցանեց՝ լոբի, սիսեռ, սոխ, սխտոր, բակլա, դդում, քալամ, կարտոֆիլ, թամբաքու, մի խոսքով ինչ ասես՝ խիար, խարբուզակ, ձմերուկ, տակ, գազար: Կշտին էլ մի դագա էր շինել, էնտեղ էր կենում գիշեր-ցերեկ: Մեկ երկու տարի անցկացավ, մի քանի շահի աշխատեց, մեր տերտերի հետ ընկեր դառավ, ու նրա հետ բոստանը չափարեց բաղ շինեց, կշտին էլ մի ջաղաց: Մեկ-երկու տարի էլ անցկացավ, տերտերը մեռավ, բաղն էլ, ջրաղացն էլ մնաց Շաքարոյին: Էսպես քաշ տվավ մինչև տասը տարին լրացավ. Տասը տարի հետո գնաց մի թավադի փող տվավ, նրա ազգականը գրվեց, դառավ թավադ, հետո եկավ բաղն ու ջրաղացը հաստատեց վրան, մի երկու հարյուր օրավար էլ ուրիշ տեղ խլեց մեզանից, թե՛ էս էլ է իմը: Մի սիրուն էլ հարսն ունեց, ինքը բացերես ու լեզվանի, միշտ մողորմների ու նաչալնիկների հետ էր ժամանակ անցկացնում, նրանց հետ սարերում ու ձորերում քեփ քաշում, էլ ո՞վ կարող է նրան մի բան ասել: Շատ էլ գանգատ արինք, արզա տվինք, կոփվ էլ արինք, թակեցինք դուրս արինք, տունը, ջաղացը քանդեցինք. ոչինչ չկարացինք անել, մեր խոսքն անց չկացավ ոչ մի տեղ:

Փիրադումն էլ Շաքարոյի նման արավ: Նա էլ խեղճ ճոն էր՝ փափախչի: Էկավ մեր գեղի մոտ, Քափանաքչի մի թուրք բեկի հետ ջաղաց ու բոստան շինեց, էդտեղ համճոնություն էր անում, համ ջաղացպանություն: Լավ փող աշխատեց, մեկ տղին լավ ուսում տվավ: Տղան էնպես մի դուլլուղի մեջ մտավ, էնպես մի նաչալնիկ ունեցավ, որ խոսքն ամեն տեղ անց էր կենում: Սա վեճ բաց արավ գեղացոց հետ, վերջը բոլոր գեղը զավթեց, հիմի իրանն է թե՛ գեղը, թե՛ նրա երկու հազար դեսետին ջրովի հողը: Հիմի մեր թուրքերը կիսովի են վարում նրա համար, խոտահարկն էլ ջոկ են տալիս. Տներինցն էլ ջոկ են հարկ տալիս, թագավորի խարջն էլ ջոկ են քաշում, խեղճերն աղքատությունից քաղցած կոտորվում են. գողությունով են ապրում, ուրիշ ապրուստ չունեն: Ուրիշ տեղ էլ չեն ճարում, որ էդտեղից դուրս գան հեռանան:

– Մարգիս բիձա, մեկ անգամ ասա մեր աշխարհքն անտեր է ու պրծիր. էլ ի՞նչ ես գլուխդ ցավեցնում,– ասաց Պետրոս բիձան, որ քոխովի բոլոր պատմածներին ականատես էր ու մասնակից:

– Անտեր, որ ըլի, էլի լավ է, շների ու գելերի ձեռքին է:

Իմ խոսքը մեր ճաղար շան մասին էր, ես հեռու գնացի: Էլ մի թավադ չկա, որ դա նրա համար վկայություն չնի տված. թե՛ մեր գեղի, թե՛ մեր հարևան գեղերի բոլոր թավադների համար էլ դա սուտ երգում է կերել, սուտ վկայություն տվել. Մեր գեղը դա է քանդել...

– Դե ի՞նչ անենք, աստված էլ դրա տունը քանդի...

– Ամմե՛ն, ամմե՛ն,– ձայն տվին ամեն կողմից...

Չ

Աղբյուրի սառը ջուրը ոչ միայն չլավացրեց Հերիքնազին, այլև ավելի սաստկացրեց նրա տկարությունը. բոլորովին տաքության փոխելով՝ ձգեց անկողնի մեջ:

Շամիրը երբ որ քաշվեց դեպի դագեն, այդ ժամանակ Հերիքնազը սաստիկ տաքության մեջ դեղն էր տալիս և վերմակը վրայից շարտում: Մարիամը կշտին նստել էր տխուր ու տրտում և ծածկում էր շուտ-շուտ Հերիքնազին, որ չմըսի: Շամիրը ներս մտավ և լուռ ու մունջ հրացանն առավ, դուրս գնաց:

Այս վերջին օրերը Մարիամը բավական փոխվել էր և սկսել էր սեր ցույց տալ մարդին. Հետը խոսում, ծիծաղում էր, հանաքներ էր անում, ոտ ու գլուխը շուտ-շուտ լվանում: Չորս ամիս էր, որ Մարիամը արդեն հղի էր և երեխան արդեն սկսել էր փորումը պրպըտալ և ուրախացնել մորը: Մարիամի քաղցր վարմունքն ու հարաբերությունը բավական կակղացրել էր Շամիրին, և նա սկսել էր մեղմացնել իր կասկածները, բայց այժմ, երբ լսեց նրա գիշերային հարաբերությունը Արզումանի հետ, նրա քաղցր վարմունքը բոլորովին ուրիշ կերպարանք ստացավ իր աչքերում:

«Օ՛... ես հիմի ամեն բան իմացա: Իմ կնիկը ինձ ասեց, ուրիշին ձեռք բերավ, բայց այդ բանն ինձանից ծածկելու համար, երևի սիրողի խորհրդով սկսեց սեր ցույց տալով ինձ քնացնել: Ես էլ ասում եմ, հիմա բախտավոր եմ, կնիկս ինձ շատ է սիրում, վաղը մյուս օրը զավակի տեր կդառնամ, նա ինձ «հայր» կասի, ես նրան որդիս կհամարեմ... Ախմա՛խ, ախմա՛խ Շամիր, մի անուն ունեիր խալիսի մեջ, էլ ուրիշ ոչինչ. էլ այսուհետև ինչո՞ւ համար ես ապրում, երբ որ էդ անունը ցեխի մեջ ընկավ»: Այսպես ինքն իրան փրնթփրնթալով՝ բավական հեռացավ Շամիրը և անհայտացավ անտառի խորքումը:

Ամբողջ երեք օր չերևաց Շամիրը: Մարիամը կարծում էր, թե կամ արան կլինի գնացած, կամ որսի, այս պատճառով մի առանձին կասկած և մտատանջություն չունեիր այդ մասին: Արզումանը օգուտ քաղելով անտառի խտությունից, ամեն գիշեր գալիս էր նշանակած տեղը, ուր տեսնում էր նրան Մարիամը և Հերիքնազի առողջության մասին տեղեկություն հաղորդում:

Է

Մի ամպոտ և մութ երեկո էր: Մարիամը կովերը կթելուց հետո երկու փափուկ հաց, մի քանի կտոր պանիր մի աղլուխի մեջ կապեց ու ճանապարհ ընկավ դեպի Զուխտակ աճարքին: Ճանապարհին նրա դեմը ելավ Շամիրը: Մարիամը մարդուն տեսավ թե չէ՝ տեղն ու տեղը մեխվեց:

– Ո՛ւր, առաջ բարի, – հարցրեց Շամիրը հեգնելով:

Մարիամն այնպես շփոթվեց, որ ոչ մի պատճառ չկարաց հնարել, իսկ ճշմարիտն էլ վախեցավ խոստովանել:

– Քեզ եմ հարցնում, ա՛յ կնիկ, ո՞ւր ես գնում էս կես գիշերին քուլեքով ընկած, պնդեց Շամիրը սպառնողական ձայնով:

Պատասխան չկա:

– Սիրողիդ մոտ ես գնում, էնպես չի՞, արի՛, ես քեզ կտանեմ նրա մոտ: – Այս ասելով՝ Մարիամի ձեռքից բռնեց և քարշ տալով տարավ անտառի

խորքը: Մարիամն ամոթուց աղաղակ չբարձրացրեց, որ մարդ չիմանա, բայց ընկավ Շամիրի ոտները և սկսեց աղի արտասուքով թաց անել:

– Դու ուրիշ բան մի՛ մտածիր, Շամիր ջան, ա՛ստված, երկինք, ծով, ցա՛մաք, ես անմեղ եմ:

– Տեսնում եմ, տեսնում, ա՛յ լիրբ, աներես, ես քոռ չեմ, դու որ անմեղ ես, էլ ո՞վ է մեղավորը: Կես գիշերին Արզումանի հետ ինչ գործ ունեիր դու, ուր ես գնում հիմի, ում համար ես տանում էդ աղլուխը, ասա:

– Աստված, երկինք, Շամիր ջան, ես անմեղ եմ, ի՛նչ որ լսել ես, հետո կիմանաս դրա պատճառը. Հիմի ինձ հավատա, աստծուն հավատա, ես անմեղ եմ:

Մարիամը կարծում էր, թե իր երզումով մարդի մտքի մեջ մի երկմտություն կձգի, ժամանակ կվաստակի արդարանալու համար և մահից կազատվի. բայց անգութ Շամիրի հոգին սեացել էր, խիղճը քարացել, աչքերն արնով լցրել, ջանը դող ընկել, ականջները խլացել. նա Մարիամին այս բոպեիս համարում էր իր որսերից միինը, որի քամակին օրերով ման էր գալիս և տեսնելուն պես՝ գետին տապալում հրացանի գնդակով: Մարիամը, որ նրա ոտները ընկած, աղիողորմ արտասուք էր թափում, և ամեն սուրբի, ամեն խաչի և Ավետարանի անունով երգվում, մեկ էլ լսեց հանկարծ. – «Հոգիդ տո՛ւր, ղանջըղ...»: Մարիամն սկսեց երեսը խաչակնքել ինչպես անմեղ նահատակ և աչքերը դեպի երկինք ձգել, բայց դեռ խաչի նշանն ամբողջությամբ չէր դրոշմել կրծքին, հանկարծ կծկվեց Շամիրի ոտքի տակին: Եղեռնագործը մի աքացիով անշնչացրեց այն անմեղ, այն միամիտ, այն սուրբ Մարիամին, որ իր կյանքի մեջ ամուսնական ուխտի դեմ մի ցնորք անգամ իր մտքից չէր անցկացրել:

Խե՛ղճ կանայք, արդյոք զգում ե՞ք դուք ձեր գերությունը, ձեր ստրկությունը: Իհարկե, ո՛չ: Կարծում եք թե այդ է ձեր վիճակն ու ճակատագիրը, որ դուք պիտի գառը լինիք, իսկ ձեր մարդիկը՝ գալ: Մարդիկն էլ կարծում են, որ իրավունք ունեն ձեր կյանքի վրա, մոռանալով՝ որ ինչպես կյանք տալ կարելի չէ, և ոչ առնել կարելի է:

Եղեռնագործը տեսավ որ իր զոհի շնչառությունը այլևս չի լսում, մի ժամի չափ մնաց քարացած: Հետո չարագործությունը ծածկելու համար, իր հայրենավանդ բարբարոսական հնարքը գործ դրավ: Արձակեց անմեղ նահատակի գոտին և սնուր շինելով գցեց շլինքը և կախեց մի ծառի ճղնից, որ այնպես կարծվի, թե ինքն իրան է կախել...

Ը

Շամիրն իր չարագործությունից հետո վերադարձավ դագեքը: Հարբած մարդու պես այս և այն կողմն էր ընկնում, ճանապարհը կորցնում. կես գիշերին հագիվ կարողացավ տեղ հասնել:

Հերիքնազը թեև պառկած էր, բայց անհամբեր սպասում էր Մարիամի վերադարձին և սաստիկ վարանման մեջ էր նրա ուշանալու համար:

– Ախի՛, ո՞ւր է քույրդ,՝ հարցրեց Շամիրը Հերիքնազին:

– Զգիտեմ, գուրսը կլինի, հիմի կգա:

– Մի ժամի չափ անցավ սրա վրա, Մարիամը չերևաց:

– Ախշի՛, ո՞ւր է քույրդ,– կրկնեց Շամիրը բարկությունով:
– Ես ի՞նչ գիտեմ ո՞ւր է,– ասաց Հերիքնազը նույնպես բարկանալով, և իսկույն վեր կացավ տեղից՝ կարծես մի շարագուշակ ազդմունքից դրդվելով:
Շամիրն սկսեց հարևաններին զարթեցնել, իմաց տալով՝ որ Մարիամը կորել է, ման են գալիս, չեն գտնում:

Հարևանները զարթնեցին և ամենքն էլ սկսեցին այս ու այն կողմն ընկնել, կանչել, բղավել անունը տալով՝ բայց ոչ մի տեղից ձայն չլսվեց: Հերիքնազն այնքան ուժ չունեիր, որ կանչեր, բայց ամենից լավ նա էր իմանում, թե ո՞ր կողմը կլինի գնացած, և այնպես էլ գնաց, բայց սաստիկ մոլթը լինելով ոչինչ չէր տեսնում:

Շատ փնտրեց, ոչինչ չգտավ, և սաստիկ հոգնելով մեկ տեղ վայր ընկավ թուլացած, տխուր և տրտում: Չեր իմանում, թե ինչպես մեկնել Մարիամի այս անակնկալ անհայտանալը: Այսպես հուսահատ դրություն մեջ, հանկարծ մի ոտքի ձայն լսեց:

– Էդ ո՞վ ես, Մարիամ, դու ե՞ս,– լալով կանչեց Հերիքնազը:

Արզումանն էր նույն տեղը պտտվողը: Սա լսելով Հերիքնազի ձայնը, իսկույն մոտեցավ և հարցրեց.

– Ախշի՛, ի՞նչ ես շինում էստեղ:

– Ա՛խ, Արզուման, դու ե՞ս: Մեր Մարիամը կորել է, ման ենք գալիս, չենք գտնում, դու չե՞ս տեսել: Նա կարծեմ քեզ մոտ պիտի գար, թեպետ ինձ ոչինչ չասաց:

– Ի՞նչ ես ասում, ո՞ւր է կորել. նա երեխա հո չի՞: Ես նորան էի մնում էստեղ, շատ սպասեցի, չերևաց. իմ քունս էլ տարավ, նոր զարթնեցի, ուզում էի գալ ձեզ մոտ: Չի կորչիլ, մի՛ վախիր: Դու ի՞նչպես ես, դո՛ւ. լավացել ե՞ս թե չէ:

– Ե՛ս, ես լավ եմ... Ա՛խ, կռնիցս բռնիր վեր կենամ, շատ եմ բեզարել: Ով գիտե՞ քեզ նման նրա քունն էլ է տարել, հիմի լուսը կբացվի, կերևա չեմ կարում ձեն տամ, էլ ջան չկա:

– Հերիքնազ ջան, դու հիվանդ ես, ինձ խաբում ես, թե՛ լավ եմ:

– Ա՛խ, չէ՛, չէ՛, ես լավ եմ, կլավանամ, հավատա՛... Նստենք էստեղ: Ես չեմ կարում ման գալ: Իմանում ե՞ս, խոսելու ձեն է գալիս: Դիպի էլ Մարիամին են ման գալիս: Գնա՛, գնա՛, քեզ չտեսնեն: Տո՛ւր ձեռքդ: Ինձ համար դարդ չանես, Արզուման ջան: – Այս ասելով Հերիքնազը համբուրեց Արզումանի ձեռքը:

Արզումանն այնպես շփոթվեց, որ չիմացավ ի՞նչ խոսի: Մնաց ապուշ կանգնած ինչպես փետացած, մինչև բավական մոտեցան խոսողները, երբ Հերիքնազի ստիպելով հազիվ կարողացավ անջատվիլ նրանից և հեռանալ:

Թ

Երբ որ հարևաններն այս ու այն կողմ տարածվեցին, Շամիրն էլ գնաց իբր թե նույնպես փնտրելու: Սրա հետ գնաց և մեզ ծանոթ հաշատուրը:

– Ախպե՛ր, շատ բան էինք լսել, բայց կնկա կորչիլ չէինք լսել, յարաբ ո՞ւր պիտի լինի գնացած,– ասաց հաշատուրը:

– Խաշատուր, մի կնիկ, որ մտքումը ծուռ բան դնի, ոտքը թեթևացնի, ուր ասես՝ կկորչի:

– Ինչի՞ ես էդպես ասում, Շամիր. դու քո կնկանը չե՞ս հավատում: Նա որ ծուռ մտքանի կնիկ լիներ, քեզանից առաջ մենք կիմանայինք, ինչպես ուրիշները կիմանան:

– Ուրիշները մի՞թե չեն խոսում իմ կնկա վրա: Էն օրը դու չսեցի՞ր, որ ասում էին՝ կես գիշերին տեսել են Արզումանի կշտին... Ես էլի շատ բան եմ ինքս իմ աչքով տեսել. Ես հաստատ գիտեմ, որ նա վատ բանի է:

– Շամիր, էն օրը ես էլ լսեցի, ինչ որ ասացին. Ես էլի շատ բան լսեցի, բայց դու չմնացիր, որ ինքդ էլ լսես. սատանեն սիրտդ կրակ գցեց, վեր կացար, որ գնաս հանգցնես: Դե հիմի ինձ լսիր, տես քեզ ի՞նչ եմ ասում: Ես վաղուց մտքումս դրել էի, որ քեզ հետ խոսեմ, բայց ոչ մի անգամ հանգումը չեկավ: Հիմի լավ պատահեցանք, պետք է իմաց տամ քեզ ամեն բան: Խալին մարդու աչքը քոռ կլինի, Շամիր, դու շատ բան ես վարավորդ արել, բայց դիմի էլ ծուռ ես հասկացել: Հիմի ինձ ականջ դիր, տես սուտ եմ ասում թե ըզորդ: Արզումանը քանի որ էդ փորձանքին չէր հանդիպել, մտքումը դրել էր, որ գա քեզ խնդրի, որ Հերիքնազին իրեն տաս: Հերիքնազն ու Արզումանը սիրում են մեկ մեկու, էդ սաղ աշխարհքին հայտնի է: Մի գիշեր քու քաղաք գնացած ժամանակդ՝ նա իմ կշտիցս գնաց ձեր տուն: Գնացել էր Մարիամից ու Հերիքնազից խոսք առել, էքսի օրը պիտի օրինավոր նշան ուղարկեր քեզ մոտ. Նշանն էլ հազրել էր. էդ փորձանքը որ պատահեց, ամեն բան խափանվեց: Հիմի Մարիամն, ինչպես ասի քեզ, խոսք է տվել, առանց քեզ տուն է թողել: Նա ի՞նչ գիտեր, թե բանն էսպես կգա: Դու քոռ հո չե՞ս, չե՞ս տեսնում, որ Հերիքնազը մարդի չի գնում: Ինչի՞ չի գնում, կարո՞ղ ես ասել: Նրա համար չի գնում, որ Արզումանից ձեռք չի ուզում վերցնել. Ասում է՝ «ուր որ կլինի, ես էլ էնտեղ կլինիմ»: Հենց լավն էլ էն է, որ դու զուր տեղը վատամարդի չդառնաս, հենց քու ձեռքովը վերցնես տաս իրան, թող ուր ուզում է տանի, քան թե պիտի քեզանից թաքուն փախցնի: Արզումանը հիմի էստեղերանք որ պատվում է, Հերիքնազի համար է պատվում, բայց դու էնպես ես կարծում, թե քու կնկա համար է: Դու քու կնկանը լավ չես ճանաչում, Շամիր, նրա պատիվը չես իմանում, նրա լավությունը չես տեսնում: Ո՞վ կա մեր գեղումը դրա պես հալալ ծծկեր, դրա պես ամոթով, աբուռով, դրա պես սուրբ սրտի տեր, դրա պես անմեղ, անարատ:

Խաչատուրը չէր նկատում, որ իր խոսքերը մի-մի նետի պես ցցվում էին Շամիրի սրտումը, որովհետև չգիտեր, որ բանը բանից անց է կացել: Շամիրի լեզուն կապվել էր՝ չէր կարողանում խոսել. Մտքումն էր ասում միայն, թե՛ անիրավ, էդ որ գիտեիր, ինչի՞ վաղ չէիր ասում ինձ: Նրա ոտները թուլացել էին, քիչ էր մնում վայր ընկնի: Մի կերպ Խաչատուրի հետևից քաշ գալով՝ առաջ գնացին և ի՞նչ տեսնեն հանկարծ... Երկու քույր, մինը կախված, մյուսը նրա ոտների տակ անշնչացած...

Երբ որ Արզումանը հեռացավ, Հերիքնազը զոռով վեր կացավ տեղիցը և սկսեց այս ու այն կողմ թափառել: Լուսն ու մութը սկսեցին իրարից բաժանվիլ թե չէ՝ Հերիքնազի աչքումը մի բան երևաց. Մինչև նրա խելքն այս մասին մի հաշիվ կտար, ահն ու կսկիծը իրար խառնվելով՝ կայծակնահար արին նրան: Հերիքնազը տեղն ու տեղը վայր ընկավ. այլևս չկարողացավ գգվել իր միակ սիրելի քրոջ սուրբ մարմինը:

Ժ

Շամիրը, անխելք ու անտաշ Շամիրը, երբ որ լուսով տեսավ իր գիշերային եղեռնագործության պատկերը, երբ որ բացվեց նրա մտքի ու խղճի աչքը, երբ տեսավ որ կրկնապատկել է իր չարագործությունը – ինքը մեկին սպանել, բայց այստեղ երկուսն են ընկած,– մի սարսափելի, մի կատաղի գոռում գոչում բարձրացրեց, գլուխը ծառերին զարկեց, ամբողջ մարմնով գետնե-գետին զարկվեց այսահարվածի նման։ Նրա աչքերումն արտասուք չկար, գլխի մազերը գշտում էր և կարծես ցավի զգացումը կորցրել էր։ Մարդիկ ժողովվեցին շուտով և ուզեցին նրան կապտել, որ ինքնասպանություն չգործե, բայց նա իրան բռնել ուզողների ձեռները կծոտեց, դուրս փախավ ինչպես մի վայրենի գազան և ընկավ ձորերը։ Մարդիկ վազեցին հետևից, բայց հասնել չկարողացան։ Նա մի ահագին քարաժայռից անդունդ գլորվեց, ուր և գտավ իր դժոխքը։ Նրան հենց այդտեղ էլ թաղեցին։

Հերիքնազի և Մարիամի համար «Երկու հոգիս» անվանված կաղնի ծառի տակը փորեցին և երկոքին քույրերին մի գերեզմանում դրին իրանց շորերովը։ Ասողներ եղան, թե հարկավոր է գյուղից քահանա կանչել, բայց ծերերը թույլ չտվին, ասելով– անհաղորդ էլածներին, խեղդվածներին, իրանք իրանց սպանածներին տերտերով չեն թաղիլ։ Սրա համար ոչ մի աղոթք չսովեց նրանց վրա, ոչ մի հոգեհանգիստ չկատարվեց նրանց համար։

Այս անսովոր և սարսափելի դեպքի լուրը շուտով տարածվեց ամենայն տեղ, բայց ո՞ւմ սիրտն այնքան կկսկծար, որքան Արզումանինը։ Արզումանը եկավ աշկարա, օրը ցերեկով, չոքեց նորաթաղ գերեզմանի վրա և իր ուզածի չափ արտասովեց։ Բայց այդ արտասուքը չթեթևացրեց նրա սրտի կսկիծը։ Նա զգում էր, որ իր պատճառով են զոհվել այս անմեղ գառնուկները. և այդ զգացումը նրան մղում էր, որ ետ չմնա իր սիրելիներից, շուտով հասնի Հերիքնազի հետևից և հոգով միանա նրա հետ։ Եվ այդպես էլ արավ։ Ինքն իրեն սպանող երիտասարդը, որի մասին պատմեցինք առաջին գլխումը, այս Արզումանն էր։ Նա եկավ Շամշուղա գյուղի քահանային խնդրեց, որ երթա այն անմեղ զոհերի գերեզմանի վրա թաղման կարգ կատարե և իրեն էլ հաղորդե։ Քահանան հանձնառու չեղավ, ասելով, որ նրանք իր ժողովուրդը չեն։ Իրեն էլ չհաղորդեց, պատվիրելով որ գնա իր քահանայիցը հաղորդվի, բայց երբ հրացանի ձայնի վրա գյուղացիք հավաքվեցին և Արզումանին մերձիմահ գտան, քահանան էլ իսկույն եկավ և հաղորդեց։ Գյուղացիք լավ էին ճանաչում Արզումանին, ամենքն էլ ցավելով հարցնում էին, թե ի՞նչն ստիպեց քեզ այդպես հուսահատվել։

– Ո՛հ, թողեք ինձ հանգիստ, աստված սիրեք, իմ ցավն ինձ բավական է։ Աշխարհիս մարդիկը շատ անգույթ են. Միայն մեռնելուց հետո են ափսոսում մարդու։ – Ասաց Արզումանը և անմահ հոգին ուղարկեց անմահին։

Շամշուղեցիք մի սայլի մեջ դրին Արզումանի մարմինը և տարան իր պապական գերեզմանատունը։

ԻՄ ԿՅԱՆՔԻՑ

(հատված)

Դպրոցի ուղղությունը երևում էր ավելի Մուրադյանի մեջ, որի իդեալը մի կողմից Հակոբ վարժապետն էր, մյուս կողմից Շանշյանը, մինչդեռ Պռոշյանը նույն ուսուցիչներին հարգելով հանդերձ, իր մտքի ազատ թռիչքով շատ ետ էր թողել իրանից: Պռոշյանը այսօր չի պատկանում անձնապահպանողական կուսակցությանը, բայց եթե քվեարկելու լինինք, մեծամասնությունը, նրանց կարգը կձգե, և ինքն էլ այդ կհամարի երկուց չարեաց փոքրագույնը: Պռոշյանի ետ մնալու պատճառը նրա վատառողջությունն էր, նրա կուրծքի թուլությունը, եթե դա առողջ կազմվածք ունենար, կերթար իր ուսումը կատարելագործելու և մենք այսօր կունենայինք շատ նշանավոր մատենագիր: Տկարությունը նրան կաշկանդեց, նա մնաց մի կետի վրա կանգնած, այսօր էլ նույնն է, ինչ որ երեսուն տարի առաջ. այդպես է նայում և ուրիշների վրա: Այսուամենայնիվ Պռոշյանը մեծ ծառայություն է մատուցել ազգային գրականությանը և կրթությանը, և ազգը պարտական է նրան պահպանելու, պարտական է ապահովելու նրա ծերության օրերը կենսաթոշակով:

Նախընթաց երկու գլխները միջանկյալ էին, դրանք կարող էին և չլինել, բայց ես օգտակար համարելով՝ դուրս չձգեցի: Եթե մեկի կենսագրությունը կրթական ոչինչ չի պարունակում իր մեջ, չարժե գրել: Դառնանք ուրեմն մեր պատմությանը: Մտել եմ ձուլարան, այնտեղից տպարան. գիտեմ երկու արհեստն էլ, ստանում եմ լավ ռոճիկ, պատիվ, սեր, օրը մեկ միջնորդ է գալիս մոտս և մեծ օժիտով սիրուն առաջարկում, առասպելական խոստումներ անում – բախտ, երջանկություն, անկախ դիրք, փառավոր ապագա: – Բայց, պարոն, իմ ինչի՞ն էք թամահ անում, որ այդքան բաներ եք խոստանում, – ասացի մեկ անգամ: – Ես մի գյուղացի, մի արտասովոր, անտուն անտեղ... – Ով գիտե, – պատասխանեց միջնորդը, – հալբաթ ղսմաթի բան է, բախտ է, ճակտի գիր է: Քեզ շատ են հավանում. լավ բոյ ու բուսաթ ունի, ասում են, ջանով է, ճակատը բաց, աստղով տղա է. ամենքը քո գովասանքն են անում: Սկանդար օղլանը մի խաղ է շինել քեզ վրա, քո գովքն է արել. ասում է դիմ սուտ են: Աղայանցի հատը ոչով չկա: Ինչո՞ւ ես ուրեմն զարմանում: Այս գայթակղական հանգամանքներից կնվաճվեր իմ ուսման սերը, եթե այդ սիրո վրա ավելացած և աճած չլիներ իմ մեջ և հայրենիքի սերը: Դրա նյութն ունեի ես, բայց մի բարեպատեհ հանգամանք պետք էր, որ վառվեր և բորբոքվեր: Խրիմյան Հայրիկը մի երկնային շանթով վառեց իմ մեջ այդ նյութը: Մեկ անգամ այդ սերը վառվելուց հետո՝ էլ ոչ մի աղջկա սիրով նրան հանգցնել կարելի չէր՝ մանավանդ որ այդ սերը չկար էլ մեր աշխարհքում: Ինչ սեր կարող էին տալ միջնորդները: Մեզանում աղջկանը ոչ թե սիրում և ուզում էին, այլ շատ շատ՝ հավանում և ուզում, կամ նրա բերածին թամաճ անում և ուզում: Այլ բան կլիներ, եթե ճշմարիտ սիրահարություն լիներ. այն ժամանակ դեռ, չգիտեմ, կարելի կլինե՞ր արդյոք այդպիսի սիրո ճանկերից ազատվել հօգուտ ուսումնասիրության և հայրենասիրության: Հայրիկի քարոզը ես առաջին անգամ լսեցի Մեյդանի ս. Գևորգ եկեղեցում: Կանգնած էի առջևի կարգում: Դեռ չէի տեսել Հայրիկի պատկերը: Երբ որ բարձրացավ բեմի

վրա և հայացքը ձգեց ժողովրդի վրա, դեռևս ոչինչ չխոսեցած՝ սոսկ այդ հայացքը ինձ վրա մի չլսված տպավորություն գործեց: Մեծն Ներսես, Սահակ Պարթև և սուրբն Մեսրոպ վայրկենապես պատկերացան երևակայությանս մեջ իբր կենդանացած և առջևս կանգնած: Սիրտս լցվեց, բուկս խեղդվեց, քիչ մնաց բղավեմ՝ վա՛յ, օգնեցե՛ք, մեռա՛... Բայց ամենայն ուժովս զսպեցի ինձ և տեղս ու տեղս չոքեցի, գլուխս դրի գետնին երկու ձեռքիս մեջ և խեղդված հեկեկանքով հորդ արտասուք թափեցի: Նա սկսեց խոսել, բայց ես չէի իմանում ոչինչ, իմ հոգին իր բոլոր զգացումներով թռել էր Հայաստան: Ահա այս ժամանակից իմ առաջվան ցավերի վրա ավելացավ և այս ցավը և ինձ համար անբուժելի դարձավ: Աստվածասիրություն, հայրենասիրություն և ուսումնասիրություն երրորդության պես միացյալ ուժով տիրեցին իմ ամբողջ բնությանը, այլևս ուրիշ զգացումներ տեղի չտվին: Աշխարհային փառք, պատիվ, վայելչություն բոլորովին ոչնչացան ինձ համար: Այս դեպքից մի տարի անց՝ Գարեգին Սրվանձտյանը կրկին եկավ Թիֆլիս Հայրիկի պատվերով՝ ապառիկներ ժողովելու համար: Նրա հետ էր և Միքայել Ալեքսանյանը՝ այժմյան հռչակավոր Ռուբինյանը: Այդ Միքայելին ես չհավանեցի, և ասացի Գարեգինին. - Սրան ինչո՞ւ ես բերել, ձեր դպրոցի անունը կոտրելո՞ւ համար: - Ուղիղ է ճանաչողությունը,- ասաց,- Հայրիկը նույնպես հավան չէ սրան և գիտությամբ հեռացրեց: Վերադարձին պիտի արձակե: Գարեգինը՝ իբրև նախածանոթ, մի քանի օր մնաց իմ սենյակում իբրև հյուր: Ի՛նչ օղախին ամբողջներ ասես, որ չլինեցինք այդ մի քանի օրվա մեջ: Նա ինձ առաջարկում էր, որ հետը երթամ Վարազ, ես չհամաձայնեցի և իրան համոզեցի, որ Վարազ գնալուց առաջ ինձ հարկավոր է երթալ ուսումս և արհեստս կատարելագործել, այժմյան ունեցածովս օգտակար լինել չեմ կարող, և ազնիվ խոսք տվի իրան, որ վերադարձին անպատճառ երթամ Վարազ: Բայց ինչպես պիտի իրագործեի ես իմ այս ցանկությունը: Բարերար գտնել կարելի չէր, իմ նպատակին ես պիտի հասնեի իմ սեփական աշխատանքով: Բարերարներ հիմա էլ հազվագյուտ են, իսկ այն ժամանակ բնավ չկային և եթե լինեին էլ, ով կգժվեր՝ դպրոցներում փառավոր վկայականով ուսումս ավարտած ուսանողներին թողած՝ բարերար հանդիսանալ մի գրաշարի: Բայց պ. Էնֆիաճյանցը կարծում էր, որ կարելի է և ինձ խորհուրդ չէր տալիս առանց օժանդակության երթալ մի օտար աշխարհ: Նա աշխատեց Ռ. Նադիրյացինին համոզել, որ ինձ հետը տանե մինչև Մոսկվա և նյութապես էլ օգնե, որքան կարող է: Նադիրյանը համաձայնել էր, Համբարձում աղան էլ ինձ ուրախացրեց այդ նոր լուրով, բայց Նադիրյանը փոխեց իր միտքը, առարկելով, որ նոր մարդ ավելացավ և կառքումն ինձ համար տեղ չի լինիլ: - Եկ այլևս մի գնար,- ասաց պ. Էնֆիաճյանցը: - Հանիբ գլխիցդ այդ ցնորքը: Ես կխնդրեմ պ. Աղաբեգյանին, որ քեզ դասեր տա ֆրանսերենից, ռուսերենի վարժապետ էլ կգտնեմ, լավ վարպետներ բերել կտամ տպարանի համար և այստեղ կստանաս քո ուզածդ: Այս բանը ես ասացի պ. Աղաբեգյանին: - Ոչ ոքի մի լսիր,- պատասխանեց նա,- ինչ որ այնտեղ կսովորես միայն տեսնելով ու լսելով՝ այստեղ ամենալավ վարժապետներից անգամ չես կարող սովորել: Գնա՛, մի՛ վախենար, հույսդ աստուծո վրա դիր և ոչ հարուստների, դրանցից քեզ օգուտ չկա: Գնա՛, տերը քեզ հետ կլինի միշտ: Երբ որ վճռվեց

իմ գնալը, իմ ընկեր Միքայելը, որ մինչև այդ ժամանակ լուռ էր – և լռիկ բնավորություն էլ ուներ հենց – հանկարծ գլուխը բարձրացրեց և ասաց. – Ուրեմն վճռել ես գնա՞լ անպատճառ: – Այո՛: – Ուրեմն գնանք շեյերս կապենք: – Ի՞նչ, ուրեմն դո՞ւ էլ ես ուզում եմ: Միքայելը «հը՛մ» արավ և գրաշարական քոմփոսը դրավ տառարկղի վրա: Ես արդեն ազատ էի բանելուց, գնալու պատրաստություն էի տեսնում, իսկ Միքայելը բանում էր: Տպարանից գնացինք մեր բնակարանը, երկար խորհրդածեցինք և վճռեցինք միասին գնալ: Հինգ տարի միասին ընկերություն էինք արել և ամենասերտ սիրով և մտերմությամբ շաղկապվել իրար հետ: Պարոն էնֆիաճյանցը, կարծելով ես եմ գժվացրել Միքայելին, վարակելով նրան իմ խենթությունովս, կանչեց նրան և շատ խրատեց, որ ետ կենա այդ մտքից, բայց չկարողացավ համոզել և մենք աստված կանչեցինք և փոստի կառքով ճանապարհ ընկանք դեպի Հյուսիսային Ռուսաստան:

ԳԱԲՐԻԵԼ ՍՈՒՆԴՈՒԿՅԱՆ

(29.6.1825, Թիֆլիս – 16.3.1912, Թիֆլիս)

Դրամատուրգ, հասարակական գործիչ, ռեալիզմի սկզբնավորողներից մեկը հայ գրականության մեջ: Ուսանել է Հ. Շահան-Ջրպետյանի դպրոցում (1832-37), սովորել գրաբար, աշխարհաբար, ֆրանսերեն, լատիներեն, իտալերեն: Ուսանել է Արզանյանների պանսիոնում (1838-40), 1840-46-ին՝ Թիֆլիսի ռուսական գիմնազիայում: 1846-ին ընդունվել է Պետերբուրգի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետի արևելյան բաժինը: Ուսումնասիրել է արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն, ինչպես նաև հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն: Պետերբուրգի թատրոնները նրա մեջ ճաշակ են ձևավորել: Ավարտելիս թեկնածուական թեզ է պաշտպանել «Թուրքիկ հայացք պարսկական տաղաչափության բնույթի վրա» թեմայով: Կարճ ժամանակ պաշտոնավարել է Ներսիսյան դպրոցում: 1853-58-ին ապրել է Դերբենդում: Վերադարձել է Թիֆլիս, պաշտոնավարել Կովկասի երկաթուղային վարչությունում:

Խորությամբ արծարծել է ընտանիքի, ամուսնության, երիտասարդության, հայրերի և որդիների փոխհարաբերության, կնոջ իրավահավասարության և այլ հարցեր:

Առաջին շրջանի գործերը հիմնականում ուրախ կատակերգություններ են՝ «Գիշերվան սաբլը խեր է» (1866), «Օսկան Պետրովիչն էն կինքումը» (1899), «Եվայլն կամ նոր Դիոգինես» (1869): 1866-ին գրեց «Խաթաբալա» վոդևիլը, որ վերամշակվեց՝ վերածվելով սոցիալական կատակերգության (1879):

Ստեղծագործության երկրորդ շրջանում (1869-1870-ականներ) գրել է բարձրարժեք գործեր՝ «Էլի մեկ գոհ» (1870), «Պեպո» (1876): 1877-ին «Մշակ»-ում տպագրվում է «Վարինկի վեջերը» պատմվածքը:

Երրորդ շրջանում (1880-ականներից սկսած) գրել է «Ամուսիններ» (1893, գրական լեզվով միակ գործը), «Բաղնրսի բոխչա» (1908), «Սեր և ազատություն» (1910), «Կտակ» (1934) պիեսները:

1872-1876-ին «Մշակ»-ում տպագրվել է դրամատուրգի ֆելիետոնները՝ «Համալի մասլահաթները», 1882-86-ին «Արձագանք»-ում՝ «Հադիդի մասլահաթնիրը»: Գրել է թիֆլիսահայ բարբառով:

ՊԵՊՈ (հատված)

ՏԵՍԻԼ ԺԱ

ՊԵՊՈ – (Մենակ, արխալուխի կոճակները մեր գցելով) Գնա՛, Պեպո, գե՛ղինը լզե, խալխի վուտներուն պա՛շ արա, նրանց վուտի ցի՛խը լկե... Ո՞վ իս դուն, ի՞նչ իս դուն, ի՞նչ մարթահեսաբումն իս դուն, ի՞նչ անում ունիս դուն... Յիփոր գուզի՛ն, վուտի տակը կու գցին քիզ, վրետ կու ման գան, գեղ-նի հիդ կու հավսըրին... Ի՞նչ հաջաթ, ջիանճվելի վրա ինչո՞վ իս ավել... Դուն խո մարթ չիս, մարթկերանց համա կերակուր է ստեղծի քեզ Աստուած... Գի՛շիր չարչըրվի, ցե՛րեկ չարչըրվի, երգնքի տա՛կը լուսացրու, անձըրվի ու քա-մու հիդ կոի՛վ տու, ձմեռը ցրտե՛մեն կոնկոռնա, ամառը արեգակի շուքումն է՛րվի ու խո՛րովի... գնա՛ էնենց մե թիքա հա՛ց ճարե ու էն թիքա հացով դե՛ղիտ ու քվի՛րդ պահե... էս ի՛նչ, ի՞նչ մարթութին... էսենց շունն էլ է ճարում մե թիքա, վուր տունը պահում է... Միթամ դուն էլ շուն իս... քանի աշխրքիս էրեսին ման իս գալի, դուն էլ շա՛ն պես կերակրվի... էս ի՞նչ մարթութին է... Մա՛րթ էիր ուզում դառնա՛. կէհեիր մարթիք կու թալներ, գողութին կոներ, ինձ նման խեղճերուն կու զբներ, քսանուհինգ հազար տիդ արեն արտը-սունք կու թափիլ տէիր, էն արտըսունքնիրը փուղ կու շինեիր ու էն փուղով օսկե տնիր... Մեչը փառավոր ման գու քէիր... դրոշկա, կալասկա, ձիանիր կու սարքեր, քսանուհինգ ինձպեսին գլխիդ դարավաշ կու կանգնեցներ... Ա՛յ, էն չախը կոսեի քիզ՝ մարթ իս, Պեպո, ի՛նչ մարթուն պիտի... ի՛նչ քեփդ գուզեր, է՛ն սհաթին կու ճարերիր... էն չախը դիփունը քիզ գլուխ կու տէին, կու մեձրեին, պատիվ կու տէին ու մեկս մեկու գլո՛ւխ կու կոտրեին, վուր քու աճկը նրանց վրա քաղցր ըլի:

Դուրս է գնում դիմացի դռնից:

ԱՐԱՐՎԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Հարուստ դահլիճ Արուսիկի տանը: Աջ, ձախ և դիմացը դռներ ամենաշ-քեղ դրապրիններով զարդարված: Վերջի դուռը բացվում է դեպի նախասեն-յակը, որի լուսամուտներից երևում է պարտեզը: Դահլիճի հատակը ամբող-ջապես ծածկած է գորգով, իսկ առաստաղից կախված է ոսկեզօծ ջահ հան-գած մոմերով: Աջ կողմը՝ ընկողմարան քուշեթ, ձախ կողմը՝ մեծ հայելի և բազմոց, որի կողքին ամենաթանկագին սփռոցով ծածկած սեղան և նրա վրա հանգած լապտեր: Մնացած տեղերում, ուր հարկն է աթոռներ, բազկա-թոռներ, փոքրիկ սեղաններ, վազաներ կիսկետներ ու կանդելաբրներ դարձ-

յալ հանգած մոմերով, արմավենիք, կիտրոնի և ուրիշ ծառեր, ծաղիկներ, ալբոմներ և պատկերներ: Դիմացը, դռան աջ կողմը՝ փակած դաշնակ իր բոլորակ աթոռով, իսկ ձախ կողմը՝ վառարան և նրա վրա դրած գեղեցիկ ժամացույց, որի սլաքները ցույց են տալիս ժամը ճիշտ երկուսից քառորդ պակաս: Ժամացույցը բանում է: Սկզբում բեմը փոքր ժամանակ դատարկ է: Ցերեկ է:

ՏԵՍԻԼ ԺԴ

ՊԵՊՈ, ԱՐՈՒԹԻՆ

ԱՐՈՒԹԻՆ – Հը, ո՞ւր իս էկի, ախպեր:

ՊԵՊՈ – Ա՛յ, համեցե՛ք, նստի՛:

Ինքը մոտ քաշելով մի աթոռ, նստում է:

ԱՐՈՒԹԻՆ – (Նստելով ընկողմարանի վրա, առանձին) Իմ տանը սա է մոհրաթ անում ինձ: (Պեպոյին) Ախար, էս չախն ո՞ւր իս էկի:

ՊԵՊՈ – Կուշտը քաղցածին ի՞նչ է հարցնում... Բողազս մի՛ դուս կտրի, ա՛ղա Արուսիկ. թե էս սհաթիս չիս տա. վարցկ կոնիս, վուր ինձ, սպանիս էստի էվետ:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Թե իմքին պարտ իմ, ախպեր, րա՞ս գեմարթլեբի: Ո՞ւմ փուղն իմ կերի, վուր քու փուղն ուտիմ... Ինչոր բարաթ էիր ասում... Գթա՞ր, բերիլ ի՞ս:

ՊԵՊՈ – (Առանձին, կրծքին խփելով) Ը՛մ... (Բարձր) Բարաթը չկա, խո գի՛դիս. դուն քու դավթըրներումը գթա՞ր թե չէ:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Իմ դավթըրներումը շատ պտուտեցի, հա՛խ Աստձու, ամա մե ասո էլ չգթա քիզ համա:

ՊԵՊՈ – Բաս ի՞նչ անինք հիմի:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Ի՞նչ պիտի անինք. դուն քիզ համա, յիս ինձ համա:

Գրպանից հանում է սաթե համրիչը և գոռում:

ՊԵՊՈ – Վո՞ւնց թե՛ դուն քիզ համա, յիս ինձ համա: Բաս քու մտկումը պա՞րտ չիս ի՛նձ:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Ախպեր, ի՞նչ պիտի պարտենամ. բարա՛թ դուն չունիս, դա՛վ-թըրումս յիս վունչիչ չունիմ գրած, ի՞նչ պիտի պարտենամ քիզ:

ՊԵՊՈ – Բաս քու սրտի դավթրումն էլ վունչիչ չկա գրա՛ծ:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Սրտի դավթարը վո՞ւրն է:

ՊԵՊՈ – Բաս քու խճատանքը վո՞ւնչիչ չէ ասում քիզ, է՛լի. խո գի՛դիս, վուր պարտ իս:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Վուր գիդենամ խո կու տամ, էլի՛. էլ ո՞ւր իմ խոսեցնում:

ՊԵՊՈ – Բաս Գիքոն ո՞ւր է ասում... նրա հալալութիւնը դիփուկքը գիդին:

ԱՐՈՒԹԻՆ – «Մեկամ», ասում է, «Թավիսի կուգի մոիղվանա մոծամեթ» (Աղվեսն իր պոչը վկա բերեց):

ՊԵՊՈ – Աղա Արուսիկ, վիրիվը խո Աստուձ կա ու քու սիրտն էլ է կար-թում, իմ սիրտն էլ, արի՛ Աստձեմեն ձեռը մի՛ վիկալնի:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Ի՞նչ շառիւր իս մոգոնում գլխիս, ախպեր, օմքին լսե, հենց

կու գիդենա ղուրթ իս ասում:

ՊԵՊՈ – Դուն գի՛դիս, վուր ղուրթ իմ ասում: Քու վուրթկերանց արիվ սա-
դադա խղճա՛ միգ: էտ փուղը չիս ինձ համա չիմ ուզում...

ԱՐՈՒԹԻՆ – (խոսքը կտրելով) Տե՛ր օղորմած Աստուծ:

ՊԵՊՈ – (Շարունակելով) Մո՛ւլափ, մո՛ւլափ, ինչու վիրչն ա՛նգաճ դի.
էտ փուղով իմ քուրը նշանած է, խոստացիլ ինք, պիտինք տա, ու թե էս սհա-
թիս չտվինք, քվիրս թո՛ղնում ին, ո՛ւրիշ ախչիկ ին ուզում էս գիշիր: Ախար,
մե Աստծու ալեաղ դադաստանը մի՛տդ բի, է՛... խո քիզ էլ կու խոսեցնին էն-
դի, ինձ էլ. ի՞նչ ջուղաբ կուտաս, վուր չիս տալի:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Փի՛ե... (Մտածմունքի մեջ է ընկնում) Այեաղ դադաստանը
գիդենա վուր դրուստ միտս չէ էտ պարտկը:

ՊԵՊՈ – Յիս ասում եմ դրուստն, էլի՛. ինձ չիս ավտո՞ւմ:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Վա՛, էտ վո՞ւնց կուլի, Պեպան. ամեն մարթ վուր գա ու էտենց
խոսի, տասը միլիոն էլ վուր ունենամ, մե օրումը կու հատնի: Չէ՛, ախպեր,
միր առուտուրի հեսաբը էտենց չէ:

ՊԵՊՈ – (Վեր կենալով տեղից և գլխարկը ծածկելով) Բաս չի՛ս տալի, է՛լի:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Պարտկով կի վունչիչ տալացու չիմ, ախպեր. ամա քուր իս
մարթու տալի՛, ջո՛ւխտ աճկիս: (Ճոցից հանում է պորտմոնեն) Ըհ՛հա, (Թղ-
թադրամ տալով) վարցկ բան է, բռնե՛, ախպեր:

ՊԵՊՈ – (Գլխարկը վեր առնելով, գլուխ է տալիս) Ա՛յ, Աստուծ վուրթիքդ
գորացնե:

Առնում է փողը:

ԱՐՈՒԹԻՆ – է՛տ հինգ թումա՛ն... համբրե՛, (Պեպոն գունատվում է) դրուստ
հինգ թուման է... Հինգ թուման էլ, դուքնովս ա՛նցկացի, էնդի կուտան. էս սհա-
թիս օմքին կու ղրգիմ: Գնա՛, ախպեր, Աստուծ բարի վայելումը տա:

ՊԵՊՈ – (Փողին նայելով և շփոթված) Հինգ թուման ու հինգ թումա՛ն...
(Լռությոն. հետո գլխարկը ծածկելով) Մնա՛ցածը... Ախար, իմ քվիր համա
հարուր թուման ինք խոստացի:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Յիս ի՞նչ անիմ, վուր խոստացիլ իք. բեհեսաբ նամաղուլ իք
արի, վուր խոստացիլ իք. ում փուղն էիք խոստանում, վուր խոստացիլ իք:
Մարթ իր լհեբի գյորա կու ձքե վո՞ւտը, թե չէ: Դուք էլ վուր հարուր-հարուր
թումնիր իք խոստանո՞ւմ ուրիշն ի՞նչ անե: էս ի՞նչ խարաբ է՛լավ աշխարքն,
ա՛խպեր. էլ օչովու համա չափս ու ձիվ չկա:

ՊԵՊՈ – Միր բանը մինք գիդինք, պարուն, ձիր բանը դուք. խոստացիլ
ինք, միր փուղն ինք խոստացի, քիզ ի՞նչ դավի:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Խոստացիլ իս ու տար ի՛րան տու, է՛լի, ի՞նչ իս ուզում:

ՊԵՊՈ – Իս տու, վուր տամ, է՛. ախար, էս վուր տալիս իս, մասխարա իս
գցո՞ւմ, թե ի՛նչ խաբար է:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Արի ու սրապեսներուն վա՛րցկ արա: Տո՛ ինչո՞վ չիս իմա-
նում, վուր վունչիչ պարտ չիմ չիս ձիզ ու էտ էլ ինչոր տալիս իմ, հոքուս համա
բախշում իմ:

ՊԵՊՈ – Բա՛խշում ի՛ս... Գանա չիս ա՛խկատ իմ, էկիլ իմ օ՛ղորմութիւն իմ
ուզում քիմե՛ն. ես իմ հա՛խն իմ ուզում, իմ հա՛խը. ի՞նչ կոնիմ ես քու բախշիշը:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Չիս ուզի ու է՛ստի տու, ինձ պետկը գու քա: Ախկատ ու

հպարտ, վուր կոսին, էս է, ա՛յ: Բի՛, էլի՛, բի՛. Ի՞նչ իս թամաշա անում:

ՊԵՊՈ – Բաս թամամ չի՞ս տալի, էլի՛:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Տո՛, գժվիլ ի՞ս, թե ի՞նչ խաբար է. ի՞նչ իս ուզում ինձմեն: Զոռով պա՛րտկ կուլի աշխրթումը՝ շլինքս իս գցո՛ւմ:

ՊԵՊՈ – (Առաջ գնալով) Աբա օ՛րթում կի թե պարտ չիս, օ՛րթում կի, էլի, մա՛րթ կուլիս՝ օրթում կուտիս:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Օ՛րթում, հա՛վատ Աստուծ: (Պեպոն պարհուրանք է արտահայտում) Յրգինք, իմ վուրթկերանց արիվը գիդենա, վուր վունչինչ պարտ չիմ...

ՊԵՊՈ – (Չայրացած) Ա՛յ, Աստուծ ու յի՛րգինք խռով կենա գլխիտ (Խփելով փողը Արութինի երեսին) Հը՛, բռնե՛, ա՛ճկդ դի, կնգատ համա իմքին կունենաս առնելու (ԱՐՈՒԹԻՆ, աղաղակելով և տեղից վեր թռչելով): Օտկե՛ցեք, դարաո՛ւլ, սպանեցին, մորթեցին... Ո՛վ կաք էտի...

Ներս են թափվում՝ ձախ դռնից էփեմիան, աջ դռնից Սամսոնը, հագնված և զարդարված, ինչպես պատվիրել էր էփեմիան երրորդ տեսիլում, իսկ դիմացի դռնից երկու ալլ ծառա Ֆրակով և սպիտակ ձեռնոցներով: Պատկեր:

ՏԵՍԻԼ Ը

ՊԵՊՈ – (Մենակ: Ներս է մտնում դիմացի դռնից գլխարկով ու վարդի հագուստով) է՛սենց էլ աշխա՛րք... (Վերցնում է գլխարկը, աջ ձեռքի ցուցամատով ճակատի քրտինքը սրբում և գլխարկը կրկին ծածկում) Մարթ գլխմեն ինչու վուտը ղուրթ ըլի ու էլի ի՛նքը սուտ դուս գա՛: Պատժելու մագիեր ի՛նքը պատժվի՛... Գնա՛, գնա՛, հիմի, Պեպո, նստի՛ բիրթումն ու լավ բաբաթ փի՛քը արա աշխարքի բանիրը... Դուն հալալութենի էդնեն մա՛ն արի, տեսնիմ՝ ինչ է տալի քիզ քու հալալութինը... Մտիկ իս անում՝ սա՛ղ քաղաքը գիլաներով լցվիլ է. ո՛վ է ասում քիզ, վուր օշխրի յիրիշով ման գաս... Զիս գիդի՞, վուր բո՛րթդ կու գզի՛ն... Քիզ ո՛վ էր ասում ձենդ բարցրացնիս. ո՛ւմ վրա իս ձենդ բարցրացնում, ինչո՛վ... Ի՞նչ կա ձեռիտ... Փուղ ունիս ջիբումը՛դ, խի՞լք ունիս գլխումը՛դ, զալամ ունիս ձեռումը՛դ, ի՞նչ ունիս, ի՛նչ, տո՛ օ՛ղորմելի, վուր գառնի պես բառաշում իս... Զես գիդի՞, վուր գառնի վիրշը դա՛սաբխանեն է՛... է՛ն է քու բինեն, Պեպո, է՛ն... Գնա՛ պառկի, վուր բողազդ դուս կտրին... Մի՛ վախենա, մե դանկի մագիեր տա՛սը դանակ կուլուս ննգնի քիզ համա:

Նստում է սեղանի մոտ աթոռի վրա և ընկղմվելով մտածմունքի մեջ՝ գլուխը շարժում:

ՏԵՍԻԼ Ժ

ԱՐՈՒԹԻՆ, ԳԻՔՈ, երկուսն էլ գլխարկով:

ԳԻՔՈ – (Ներս գալով դիմացի դռնից) Ա՛յ, թե սուտ իմ ասում:

ԱՐՈՒԹԻՆ – (Հետևելով) Աբա՛, աբա՛:

ԳԻՔՈ – (Առաջ գալով) Մո՛ւլափ, հա՛մեցեք նստի, մե տերն էլ գա:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Դիփ մեկ է, Գիքո, մե տեսնիմ թե էտ ի՞նչ թուխտ է:

ԳԻՔՈ – Ա՛յ, ինչ թուխտ է, ա՛ղա Արութին: (Ձեռքը գրպանն է տանում և հանում քթախոտի տուփը) Չէ՛, էս չէր, ամա դիփ մեկ է... (Քաշում է) Հը՛մ... Ա՛յ, (Պահում է քթախոտի տուփը և մուրհակը հանում) դուն մե քիչ հի՛ռու կանգնի, ա՛ղա Արութին:

Ինքը հեռանում է դեպի տախտը:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Վա՛, վա՛խենում իս, վուր չխլի՛մ. աշխարքն ալան թալան խո չէ՞:

ԳԻՔՈ – Չէ՛, չէ՛, ա՛ղա Արութին, էտ վո՛ւնց կոնիս, գա՛նա դուն է՛տ հանգի մարթ ի՛ս. ամա էս թուխտը խիստ փաթերակավուր իմքին է: Ասում իմ ձեռք չդիպչի: (Բաց անելով մուրհակը) Ա՛յ, տի՛ս: (Հեռվից ցույց տալով) էս է՞:

ԱՐՈՒԹԻՆ – (Գլուխը մոտեցնելով մուրհակին) Աբա՛, աբա՛:

ԳԻՔՈ – (Մատնացույց անելով) Վա՛յ, ա՛յ «չեմի վալի, (իմ պարտքն է) Արութին Զիմզիմովի»:

Զարմանք: Տեսարան:

ԱՐՈՒԹԻՆ – (Շփոթվելով և կակապելով) է՛տ... է՛տ... (Ձեռքը մեկնելով) Ի՛մ... ի՛մ... ձեռքն է՛:

ԳԻՔՈ – (Մոտեցնելով մուրհակը) Բաս ի՞մն է:

ԱՐՈՒԹԻՆ – (Ծանաչելով մուրհակը, առանձին) էս ի՞նչ յիրգնուց պատիժ էր... (Ձեռքերը առաջ տանելով) Մի լավ տեսնիմ...

ԳԻՔՈ – (Մուրհակը հեռացնելով) Մո՛ւլափ, աղա ջան, է՛: Ախար, էն դադա վուր ասում էի թե յիս վկա իմ, վուր պարտ իս, սո՛ւտ էի ասո՛ւմ. ամա վուր քու օխտեմեն չեկա, յիս ի՞նչ անիմ: (Աղաղակելով) Գոհանա՛մ քու դադաստանին Ա՛ստուծ:

ԱՐՈՒԹԻՆ – (Կամենալով մուրհակը խլել) Մե տեսնիմ, ասում իմ...

ԳԻՔՈ – (Գրպանը դնելով մուրհակը) Է՛, ա՛ղա Արութին, ձե՛ռը վիկալ, քու հորն օղորմի: Ասում իմ վուր փաթերակի թուղթ է, է՛: էս սհաթիս գու քա Պեպոն, Կակուլին մե նմուտումը կու գթնե նրան: Դուն էստի մո՛ւլափ տու, մե գնամ Շուշանին իմաց անիմ:

Զանապարհից ետ նայելով Արութինին, դուրս է գնում ձախ դռնից:

ՏԵՍԻԼ ԺԱ

ԱՐՈՒԹԻՆ – (Մենակ, երկար ժամանակ սառած կանգնած է, հետո ուշքի գալով) է՛ս հանգի էլ օյի՛ն... Շատ բան է էկի գլուխս, ամա էս թահարը չէ էլի... վո՛ւրդանց լուս ննգավ էս անիծած բարաթը... վո՛ւնց լուս ննգավ... էրազ է՛... Չէ՛ վո՛ւրդանցի էրազ է... Թէ էրազ է, (Շուրջը նայելով) էստի ի՛նչ իմ շինում... էս... Պեպոյի տունն ու յի՛ս... (Շոշափում է իրան) Արութին Զիմզիմովս էստի՛... Չէ՛, դրուստ Աստծու պատիժ է... Չելավ, էլի՛... էն դադա բանիրը մարսեցի ու կուժը էս մեկի վրա է կոտրվում, էլի՛, է՛ս էր վերչն էլի՛... խա՛լիսը վուր իմանա, ի՞նչ կոսին... էլ ո՞վ կու ավտա ինձ... Ագահութիւնը աճկիրս կապեց, էլ սիվ ու սպիտակ չջոգեցի... Հենց էս սհաթիս էլ էն դադա խալիսումն ասի... վուր յիս վունչի պարտ չիմ, ասի: Հիմի գնա՛, սիվցավ էրեսդ... Ա՛մութ քիզ, Արութին, ա՛մութ քիզ. էս վո՛ւնց բերիր բանդ, վո՛ւնց: (Երկար լռություն) Չէ՛, ուրիշ չարա չկա, վունցոր ըլի պիտի էստի էվետ ազա-

տիմ բարաթս... թեգուզ տաս թուման էլ գլուխ գնամ... թեգուզ քսան, թեգուզ յարսուն, թեգուզ մեկն էրկու... Իմ հախն է, թո՛ղ ջանս դո՛ւս գա:

Ընկնում է աջ կողմի աթոռի վրա:

ՏԵՍԻԼ ԺԲ

ՆԱ, ՊԵՊՈ

ՊԵՊՈ – (Ներս է գալիս աջ դռնից, առաջին արարվածի հասարակ հագուստով և գլխարկը ծածկած: Տեսնելով Արուսիկին, ապշում է) Վա՛, դուն էստի՞:

ԱՐՈՒԹԻՆ – (Գլխարկը վերցնելով, դնում է սեղանի վրա) Հա՛, հենց յիս, ի՞նչ իս արմընում:

ՊԵՊՈ – Գանա դուն ինքդ չիս արմընո՞ւմ, վուր է՛ստի ի՛ս, յիս վո՞ւնց չարմնամ... Մե ասա՛, ի՞նչ քամին է բերի քիզ էսթենը, յա ի՞նչ բարի հրիշտաք է մտի սրտումդ, յա ի՞նչ չար սատանա բոթի քիզ դեսը:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Ղոնաղի մոհբաթ չիս գիդացի, Պեպո:

ՊԵՊՈ – Դուն իմ դոնա՛ղ, էրեսդ խե՛չը հանե: Քիզ վրա մինձ դուշման չու-նիմ յիս աշխրբումը, ու դո՛ւն իմ դոնա՛ղ:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Նստի՛, հալա հենց ապրիս:

ՊԵՊՈ – Դուն նստած իս, էլի՛, յիս էսենց էլ լավ իմ: Մե ասա՛ ի՞նչ իս ու-զում... Թե ձուգն առնելու իս էկի, յանղիշ իս, (Դառը ժպտով և հեգնորեն) դա՛դադա է:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Պեպա՛ն... Ա՛րի, ախպեր, բարիշինք:

ՊԵՊՈ – (Ծաղրելով) Օմքին խո չէ՞ աղոթի քիզ, ադա Արուսիկն:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Աղոթիլ ին թե չին աղոթի, յիս քիզ ասում իմ, ա՛րի բարիշինք:

ՊԵՊՈ – Իմ բարիշիլը ինչի՞տ է հարկավուր, ա՛դա Արուսիկն, դուն մինձ մարթ, յիս մե խիղճ օղորմելի, դուն հարուստ, յիս ախկատ... (Հեգնորեն) Վա՛խենում իս, վուր իմ մագիեր քիզ չղրգին բիրթը՛, թե՞՞ ճոնիրդ դողում է ինձմեն:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Տո՛, յիս ուզում իմ քիզ լավութին անի:

ՊԵՊՈ – Ի՛նչ ձեռնեմես էկավ, խո ա՛րիր. փուղ էիր պարտ՝ հաշա կերար, էկա տունդ՝ խնդրելու, տանես դուս արիր, վիրչը բիրթն էլ իս ղրգիլ տալի, ուրիշ ի՞նչ լավութին պիտի դուս գա ձեռնեմես, ա՛դա Արուսիկն: էկիլ իս վուր մա՛սխարա գցիս ի՛նձ: Հերի՛ք է, հե՛րիք, պարուն... Գնա՛, գնա՛, Աստուծուն փա՛ռք տու, վուր իմ տանն իս ու իմ օճըրքի տակն իս գթնըվում, թե չէ էս էրած սրտիս վրա էլ սաղ չէիր պրծնի իմ ձեռնեմեն... Միտտ է՞... խո մի՛տտ է՞ ինչ հանգի դուս արիր ինձ քու տանեմեն... էն արարմունքը քի՛զ կու սազ գէր, քի՛զ, ա՛դա Արուսիկն: Յիս քիզ խնդրում իմ, համեցեք գնա՛, ջափա քաշե, վի՛կաց, հորես կու տանին ինձ, էլ վուխտ չկա, ուզում իմ մորս ու քվիրս բարովիմ:

ԱՐՈՒԹԻՆ – Տո՛, էտ բանը իմ ձե՛ռին չէ՛. էլ չղրգիլ տամ քիզ բիրթը, ու-րիշ ի՞նչ իս ուզում: (ՊԵՊՈՆ վարմացած նայում է, իսկ դրսից լավում է ԿԱԿՈՒԼՈՒԲ ձայնը) էկա՞վ:

ՀԱՄԱԼԻ ՄԱՍԼԱՅԱԹՆԻՐԸ

Մասլախաթ Բ
«Մշակ», 1873, հ. 43

ՇՈՒԲԻՆ ԶՎԱԼՈՒՄԸ ՉԻ ԹԱԽ ԿԵՆԱ

Մարթ մէ կաբա է կարիւ տալի, մէ-էրկու արշին մահուդի համա հինգ-վից դուքան է ման գալի, տուն է ուզում քրիհի՝ մէ քանի տարի կենալու համա, քսան տուն է տնդղում. մէ խօսկով ասած է՝ տասը ջէր չափէ ու մէ ջէր ձևէ, վուր ի՛նչ է՛, մարթ չխափվի, եանդլիշ չգայ: Ամա էս միր աղա ջոգած մարթիքը հինգ-վից միլիօնի բանը մէ գիշիրումը քութահ ու քալափ արին: – Խիստ լաւ բան է ու, խիստ լաւ կամպանիա է ու, էլ օշով սրա վրայ էժան չի վիկալնի ու, ա՛րի ձեռներէմէս չդուս թողնինք էս կամպանիին, ասում է, թէ չէ խիստ մինձ զարարի կու հանդիբինք, կօսէ, ու... Մէ հինգ-վից մարթ խօսեցան ու մնացածները, վունցոր իրանց սովորութիւնն է, սուս ու փուս վճռեցին, վուր էս միր գօզալ քաղաքը իսուն ու հինգ տարով գերի շինին էն պատվական կամպանիներ. էնէնց վուր ինչ էս իսուն ու հինգ տարումը միդ լուս ու ջուր պէտքը գայ, էն կամպանիէն տայ միդ ու ինչ էն կամպանիին փուղ պէտքը գայ, մինք տանք: Էստու վրայ էլ լա՛ւ բա՛ն:

Էտէնց վո՛ւնց կուլի, պա՛րուննիր, հանաք մասխարութիւն է՛, թէ ի՛նչ է: Մօդ էլա՛ք, խօսեցա՛ք, փափէն խօ չէ՛ր սառում. մէ-էրկու օր անց էր կացի՛ էլի կու խօսէիք, փիքր կօնէիք, ահալի մարթիք շատ կան միր քաղկումը, մասլահաթ կօնէիք. խօսկը խօսկ կու բերէ, միտքը ուրիշ միտք ու անմիդ բանէմէն բան կո՛ւ դուս գայ. թէ չէ՛ էս հանգի բանըլիդակխանա խօ չէ՛, վուր մարթ թաթխէ ու հանէ: Իժում խալիչի տակէմէն դուս էկաւ, վուր ի՛նչ կամպանիա, ի՛նչ փլան, ի՛նչ փստան... Ափէրում, ափէրում, խայտառակ-վելով խայտառակվեցանք: Նա՛ փայդա, ի՛նչ էլաւ՝ էլաւ, Աստուձ տայ, էլ էս հանգի բանիր չըլի. խափողը ակոքները մրճրտեցնում է Գարասիմ Եակու-լիչի հանգն ու խափածը գլխումը խփելով՝ «վա՛յ քու Իսաուն» է ասում: Բաս վո՛ւնց գիդէիք. գլասնի ասմունքը գանա էն է, վուր մարթ հալիլի առչիւը զուրվելով կնգայ մօդ պարծենայ թէ՛ «ես էս գիշիր զասեղանիա իմ գնում, քաղկի համա պիտի չանէքս դաթրեցնիմ» ու զասեղանիումը դուրթ չանէ-քը դաթրեցնէ՛ չէ թէ խօսելով, ամա օրըշտալով: Տօ՛, ա՛խար, օ՛խնած հոքի, քաղաքը քիզ ձէն է տուի, տօ՛, ձէն հանէ, է՛. չէ՛ վուր օրէնքը քիզ էնդուր է նստեցրի էնդի, վուր քաղկի դարդին դարման անիս: Ամա շատը իսկի էլ չէ գնում զասեղանիա, ասելով թէ «գլուխը քաղաքն էլ քարը տայ, մէկէն էլ» ու թէ գնում է, ես անգճէմէն տուն է թողնում, մէկէնէմէն դուս է թողնում, ես թէ չէ իսկի էլ վունչինչ չէ տուն թողնում: Դառաւ վուր՝ բուրթին էլ ու մէիդանն էլ մնում հինգ-վից մարթու ձեռին: Միխկ իք գործում, մի՛ խկ, պա՛րուննիր, օվոր գնալու իք ու չիք գնում ու թէ գնացիք՝ օվոր պիտի խօսիք ու չիք խօսում: Միխկը թէ գուզիք էս է՛ Աստուձ մօդ էլ ու օրէնքի մօդ էլ, չէ թէ ուրբաթ ու չորեքշաբթի լօբի չուտիլը:

ՀԱՄԱԼ

Մասլահաթ Գ

«Մշակ», 1873, հ. 45

Դրուստը թէ գուզիս, Մշակ ախպէր, ես քիմէն մէ քիչ բէդամաղ իմ. ախար էն խրատնիրը քիզ էնդուր տվի, վուր էտէնց շուստ քամու տա՛ս: Ես քիզ չասի՞, վուր քու օրումը դրուստ չխօսի՛ս. ո՞վ է ասում քիզ, վուր ինչ գիդիս՝ էրեխի պէս մէ-մէկ, մէ-մէկ դուս տաս. ի՞նչ աւելացաւ քիզ: Տի՛ս քանի դուշման ճարեցիր. տի՛ս թէ «Միզրէ ճանջը» ի՛նչ խաբրներումն է. բեր վուր նա միզրէ ճանջ է ու դիփունին միզր բաժնում, ինչէ՞մէն է քիզ կօղօի պէս է դաղում ու ինչ չխամի ունէ, դիփ վրէդ է ածում. թէ՞ վուր է, քու խիլքէմէն է: Խե՛լօք ժաժ արի, խե՛լօք, ասում իմ քիզ. ամա խելօք ժաժ գալն էլ մէ ուրիշ բան չգիդենաս ու էլի նուր դաւի դառաբա չսարքիս քու գլխին: Ես վուր ասում իմ խե՛լօք ժաժ արի, միր հանգն իմ ասում, ինչոր միզ կու սաղ գայ: Մէ խօսկով՝ դուն կանաս ձեռդ, վուտդ, մէշկդ ինչ հանգն ուզում իս բանեցրո՛ւ, ազատ իս, օշով չի դաշլա անի. գուզիս դիրամալա էլ կանգնի, օշով բէդամաղ չի ըլի, ծափ էլ կու տան, թէ գուզիս. ամա խիլքդ՝ վուրնոր վուր ձեռիդ վրայ էլ, վուտիդ վրայ էլ, միշկիդ վրայ էլ աւելի ազիդ մասն է քու կենթանութենինը, ազատ չբանեցնիս, հըա՛. դիփ չափով ու մսխելով մսխէ, թէ չէ ես դաւի շունիմ, նուր մէկանց կու քնիս, ու էնէնց կու քնիս, վուր յաւիտեան չիս զարթի: Ասա՛ վո՞ւնց: – էնէնց... Օրինակ ասիմ՝ խիլքդ ազատ բանեցնելու համա պիտի մինձ բերան բաց անիս ու միր քաղկի օթումը ուրիշ-ուրիշ հանգի իմքնիր կայ՝ վիշապնիր, օցիր, մէլէք, տուրէք, գիլանիր, միզրէ ճանջիր՝ էնէնց մանդր, էնէնց մանդր, վուր աշկով չիս տեսնի՝ տուն կէհան բաց արած բերանդ ու դէմուդէմը դուղումդ կու նստին. կեսնիմ իժում խիլքդ վո՛ւնց է բանում. չի՛ս աւտո՛ւմ. է՛սէնց: – Ինչի՞ ախար: – էնդո՛ւր. ո՞վ գիդէ, կո՛ւլի Կախէթ ու գինու հարարաթն է: Էս խրատէմէն էլ դուս է գալի մէկէլ խրատ, վուր բերանդ իսկի չբաց անիս, քանի կանաս՝ դայիմ կոխպէ: Լաւ-լաւ կոխպըքնիր ին ծախում էստի:

Կօ՛, Համալ ախպէր, ասում իս, բաս չխօսի՞մ:

Էէ՛, դուն էլ սարսաղն իս էլի. խօ՛սի, ո՞վ է:

ՎԱՐԻՆԿԻ ՎԵՉԵՐԸ

1877

Չիմ գիդի թե վուր ամսի մեկն էր, շափաթ օրը լուսանում էր:

Էս էն օրն էր, վուր Սանթուրինց Մակակոն մե մինձ փառքի պիտի արժանացիլ էր:

Ո՞վ էր Սանթուրինց Մակակոն: Սանթուրինց Մակակոն, պարուն դուն իմն իս, մե խիղճ մարթու կնիկ էր, ջեհել ու մե էրեխի դեդա: Խիղճ էլ վուր ասում իմ, չգիդենաք, աղա ջան, թե մարթ ու կնիկ դոնն դուռը ախպտութին էին անում: Չէ, աստուձ մի արասցե ու էտ օրին չհասցնե նրանցը. ամա մե

մարթ հազիր հազրաբաշի դադած փուղ վուր չունենա, ու Լենքթեմուրի թիքը ննգած բաբաթ բաբաթ չըլի անուշ անում, էլի վուր խիղճ է հիշվում: Ի՞նչ անիս, էսենց է աշխարքը:

Աբա ինչ սիվ քար ուներ Մակակոյի մարթը, վուր Լենքթեմուրի էին ժաժ էկի... լուսը լուսանում էր թե չէ, գնում էր իր փեշակին ու սաղ օրվան չարչարանքով մե էրկու աբասի ձևով էր տուն բերում ու կնիկը վունց պովար ուներ տանն ու վունց լաքիա. նրա հոքի դնողը մե պառավ Սինդուխտըն էր, վուր ճաշն էլ նա էր շինում, ու վաղկն էլ նա էր անում: Խիղճ Մակակոյի շատ կար անելեն խո աճկի լուսը թռիլ էր ու մատի ծերիորդ բշշտիլ: Էսենց օտկում էին մարթը կնգան ու կնիկը մարթուն, ուրիշ մայա նրանք չունեին ու մասկան օր դադում էին, օր ուտում: Էս էր նրանց խիղճուկինը. վայի նաչարի ապրում էին ու օշովուն ձեռը չէին դեմ տալի: Միր մեշը կոսինք, վուր շատ ձեռը դեմ տվող մարթ կա, վուր Մակակոյի մարթու վրա շեն է:

Մե խոսկով Մակակոյի մարթը, ասում իմ, մե խիղճ փեշաքար էր: Ղուրթ է նրա հերը, վուր մեռավ, ասում ին, մե յիրիք-չուրս հարուր թուման փուղ էթող. ամա վուրդի էր էն փուղը օշով չկանաց գթիլ էր. մե քանի չար լիզու կի ավելցնում ին, թե էն փուղը նրա բիձեն է տակն արի, ամա դրուստն ու դուրթը աստուձ գիդի: Ինձ թե կու հարցնիք, քախկի ասա կոսին յիս չեմ ավտում, էնդուր վուր լըվի տոլ բանը ուղտ ին շինում. ախար էտենց վո՞ւնց կուլի, հեր օխնածնիր. օրինակ ասինք ղուրթ բիձեն փախցրուց, ի՞նչ կոներ, մե ձիգ իմ հարցնում. քիչ ունե՞ր, թե ի՞նչ է, փախցրուց ու էն էլ իր ախպուրմեն, ախպուր վուրթեմեն. փիե, էս ի՞նչ յիրգիր է մեր յիրգիրը, տո՛, անմիղ անգեթ մե մե էս հանգի բան միղ կու դնին մարթու: Ախա՛ր, Սանթուրինց Ալեքոն (Մակակոյի մարթու բիձեն), էն անվանի հարուստ մարթը, էս հանգի բան վու՞նց կոներ, շառ ին մոգոնի, ձիր արիվը: Տեր աստուձ, մի պատժի միգ էս հանգի շառերու համա:

Ինչոր վուր էր, հալբաթ էս ասա կոսի միջն էր, վուր Մակակոյի մարթը ու սրա բիձեն, պարուն Ալեքոն, շատ տարի մեկ մեկու հիդ խռով էին: Քանի մարթ մեշ ննգան, քանի տերտեր մեշ գեցին, սրանց բարիշելու չարա չելավ. ամա առանց վիրջ վունչիչ չկա աշխրքումն, ասում ին, Ալեքոյի կնիկը մեռավ ու շանցկացավ մե տարի, աստծու թինն արավ, Ալեքոյին մե ուրիշ հալավ կաթնակիր ռաստ էկավ:

Վուր վուտը տուն էդի էս կնիկը. Ալեքոյի տուն ու տիղը դիփ տակն ու վրա էլավ. չուրս օթախը ինը դառավ, կիղտուտ պատիրը օսկե գաջած թղտիրով զարթարվեցավ. ցընգրուտ բջի մագիեր տասնուհինգ մանեթանոց լաքիա կանգնեցավ ու ինքը Ալեքոն էսենց փոխվեցավ, վուր ով կոսեր թե էս էն վաթսուն տարեկան Ալեքոն է, վուր շափթենը մե ջեր շապիկը ձևով էր փոխում ու յիղուտ գդակով ման էր գալի: Փա՛հ, Ալեքոն Ալեքո դառավ, վուր կոսեիր Փռանգստանեմեն էկած յարսուն տարեկան կարտինկա է՝ յիղուտ գդակը մոգնի շլապա դառավ ու մգդկած ղալամքարի արխալուխը մախմուր, Ժլիտկա. ամա մե մախմուր, մե մախմուր, վուր ձիուր վուր քսում էր, իրան էլ էր դուր գալի. «Մե մտիկ, Վարինկա ջան, ասում էր կնգան, կոսիս քու թշիրն ըլի»:

Էսենց լուսավորից Վարինկեն Ալեքոյին. ամա առանց վարձք լուսավո-

րուծինը կորած է, փիքը արավ Վարինկեն, վո՞ւնց կու սազ գա իր անումին, վուր իր սիրուն, ջեհել Ալեքոն խալխի խոսելու ըլի: Ինչոր մարթիքն ու տեր-տերնիրը չկանացին, ինքը պիտի կանենա, էդի մտկումն ու կատարից: Նրա ուզած բանին վո՞ւնց կաներ Ալեքոն հակառակվի. Ալեքոյի սիրտը շինիլ էր իստակ մում ու վունցոր ուզում էր ձեռին էնենց էլ խաղցնում էր. էն իստակ մումը ուզում էր հրիշտակ էր շինում, ուզում էր սատանա, ուզում էր ձի, ուզում էր պստի ջորի ու վուրթենն ուզում էր ջիլավն էնթենն էր քաշում:

«Աբա խռովութիւնը վի՞ս էկադրեբա, Ալեքո ջան»: Էս ասավ ու դեմուդեմը ճաշին մեծրից, էնենց, տանավարի, Մակակոյին էլ ու Մակակոյի մարթուն էլ: Ննգավ բարիշութիւնը: Վաղուցվան միշնորդները մե քիչ նիղացան, վուր իրանք չկանացին էս բանը վրա բերի, ամա Վարինկեն ի՞նչ է հոքում, նա իր վարձքը կատարից ու իր խոստովանահուրմեն «օրհնյալ լինիսը» իր անգճով իմացավ: Խնդաց ու ճխաց Վարինկի մերը, վուր իր միճկեմեն էս հանգի հրիշտակ աստծու բհամ էկավ աշխրքի էրեսին:

...Շատ բաներ փիքը արավ Մակակոն շափաթ օրը առուտեհան էրես լվանալիս, շատ անիծքնիր ղրգից լոտո մոգոնողի գլխին ու արևուն, ամա վիրչն էն էր դուս գալի, վուր էն գիշերը նա պիտի գնացիլ էր ձալոյի վեշերը ու յիրիք մանեթեն ավելի շուներ:

Գնա՞, ի՞նչով գնա ու չգնա, վու՞նց չգնա ախա՛ր, էն հանգի թամաշեմեն վո՞ւնց զրգվի մարթ, համ էլ ձլիվ բարիշութիւնը ննգիլ է ու վայ թե ձալոն բե-դամաղ ըլի ու նուրմեկանց անմիղ անգեթ էլի խռովութիւն պատահի:

...Ինքը վիկացավ կարեմեն, թե էն սատանեն վիկացրուց, չիմացավ Մակակոն. ամա մե քիչ վախտվան էդնեն զանդկի առչիվը նստած էր ու զանդկեմեն հանած ճարումադաթ էրծթե սաքեշեն ձեռին տնտղում էր:

Էս սաքեշեն դեդեն էր բախշի բաժնքումն ու էնդումեն դեսը թեգուզ չուրս տարի էլ էր անցկացի, Մակակոն նուր էր ծանդր ու թեթիվ անում ձեռումը, նուր էր տեսնում, վուր տակը ինչոր դամդեք կա, նուր էր վարավուրդ անում, վուր ափներումն ինչոր բարակ հաշիա կա նշխած:

Շուռ ու մուռ էրիտ էս սաքեշեն Մակակոն ու դոշին կպցրուց, հենց գիդեր իր մորն էր փաթըթվում... Խիղճ մեր, յիրիք տարի ավել էր մեռիլ ու Մակակոն հենց գիդեր էս բախշիչը նրամեն նուր էր ստանում...

Կաթեցավ սաքեշումը Մակակոյի արտըսունքը մե մեկ, մե մեկ:

Ա՛խ, սիրուն իս, Մակակո ջան, էտենց զանդկի առչիւր հիդ նստած. մե ձեռումդ զանդկի խուփը, մեկելումը էրծթե սաքեշեն, վուրի մեշը շարբաթի մադիեր քու արտըսունքնիրն է թափում: Բռնե էտ սաքեշեն էտենց. ափսուս է, վուր էտ արտսունքը գեդնին վեր թափվի:

Հովցավ սիրտը, կտրվեցավ արտսունքը. ամա էլի պելացած մտիկ էր անում Մակակոն սաքեշումը. օմքին տեսիլ էր, կոսեր փալ է բաց անում, մեշը մայինց ջուր էլ կեր:

Հա փալ էր բաց անում:

Էս փալն էն դուս էբի, վուր մե սահաթվան էդնեն ճարումադաթ սաքաշեն Կունդուրինց Թաթելի զանդկումն էր ու Մակակոյի ջիբումը յիրիք մանեթի մագիեր տաս յիրիք մանեթ փուղ կեր:

էտ էլ քու փուղը, Մակակո ջան, ուրիշ ի՞նչ իս ուզում, ի՞նչի իս էլի բեղամաղ: Վախենում ի՞նչ մարթդ չիմանա, վուր սաքեշեն գրավ դրի՛ր, մարթուն ո՞վ է ասում, ո՞վ կու իմաց անե, վո՞ւնց կու իմանա: Թե չի՞ս տանի լոտոումը, կուլի աստուձ օտկե ու շտանուլ էլ տաս, մեկելեքսնկետ կու թափիս քու սաքաշեն ու թե տանուլ կուտաս, էնենց աստուձ վունց կու խռովի, վուր դիփ մետի տանուլ տաս, մնացածն էլ յիրիք գիշիր վրա ու վրա կու կոտրիս ու մե շափթվան կարդ յիրիք օրումը կու պրծնիս. էն յիրիք օրումը մարթդ խո սաքեշեն չի հարցնի ու յիրիք օրվան էնդեն քու սաքաշեն էլի քու զանդկումը կուլի:

...Ինչիր շանցկացավ իմ հալալ միամիտ Մակակոյի գլխումը, ինչիր չմիտն էբի նա էս տաս, քսան վուտը փոխելիս...

Յարաբ վո՞ւնց էր ըլում, ասում էր Մակակոս իր մտկումը, վուր ինքն իր նմանները հացի հասրաթ ածած ին ու էս տներու տերը էնդադա կարողութի՞ն ունե, վուր փուղը գաջ է շինի, գաջեմեն ծաղկնիր ու վարթիր ու պատերուն կպցրի...

«Ի՞նչ բարի սրտանի ձալո իմ ունեցի»,– փիքր արավ Մակակոն:

Հալբաթ էս բարի սրտութի՞նն էր պատճառը, վուր Վարինկեն ննգավ Մակակոյի առաջ ու վուղշ տուն ու տիղը ման ածավ:

Տուն էր էս թե դրախտ, վունց էր ասի Մակակոն: Դրախտը ջեր չէս տեսի ու էս հանգի էլ գանա տուն կուլեր գեղնի էրեսին: Ո՞վ շինից, յա ի՞նչ ձեռը բահամ էբի էն փառավուր օթախները, օսկե գաջած պատիրը, էրգենումեկ հալիլեքը, տուլե զանավեսկեքը, մախմուր փարդեքը, մախմուր մեբիլը, բրուլե ճաղիրը, ռանգե ռանգ ներկած պլպլալի հեստի պոլիրը, վուր պատկիրքը մեշն էրեւում էր: Վո՞ւր մեկը, վո՞ւր մեկը մարթ հիդ ասե... շշկվեցավ խիղճ Մակակոս ու էլ չէր իմանում ինքն էր էնդի, թե աճկիրը կապիլ ին ու էնենց յիրգնքումը ման ին ածում:

Գնաց, գնաց իմ խիղճ Մակակոյի աճկիրը...

Վուրդի էր կանգնի, վուրդի էր մտիկ արի, վուր օթախն էր ուփրո գովի, վուրի սարքն ու կարքն էր ուփրո հավնի, ինքն էլ չէր գիդի. ամա դիփունի վրա շատ իրա բիձա Ալեքոյի օթախն էր արմցնում: Վուղշ Ղարամանիանը, կոսեիր, պատերու վրա է դաջած... քանի մերիք, ծառիր, ձիավուրնիր, հուրսնուրդնիր, մնծուրնիր, նիտ ու անիղնիր, հենց բռնե ինքը Գարդան–Քեշանն էլ դուս էր բերած էնդի:

Կուլի մե օր բիձա Ալեքոն հուրսնուրդ է էլի, փիքր արավ Մակակոն, ու էնդուր էլ իր օթախն էսենց է շինիլ տվի. ամա էս վո՞ւնց է էլի, վուր ինչկի էսօր չի իմացվի:

Ով գիդի, Մակակո ջան, շատ կարելի է, վուր մե օր պարուն Ալեքոն ջոմարդ ձի նստող է էլի, շատ կարելի է լավ նիտ ու անիղ բանենող է էլի. յիս էտունց խաբարութի՞ն չունիմ. ամա ասում ին, վուր խիստ աստվածապաշտ ջեհել է էլի իր ժամանակին ու ախպրտեբանցմեն էնդուր է բաժնվի, վուր էս փուլ աշխրքեմեն հիռանա ու անապատ մտնի. Մագրամ բախտը, խոմ գիդիք, խղճի գլխին օյին է էկի ու մե կնիկը, վուր մեռիլ է, մեկելին է ուզիլ տվի: Հուրս անիլը կի, ասում ին, խիստ լավն է գիդացի, ամա էնենց հուրս, վուր վունց մծևար է էլի հարկավուր, վունց նիտ ու անիդ... էնենց բերում է էլի բանը, վուր ուրիշի ջիբի փուղիրը մե նմուտումը թիվերով ու վուտնիրով

իր ջիբն է էլի հուրս գնում: Ամա դրուստն ու ղուրթը աստուծ գիդե, Մակակո ջան, դուն խո գիդիս, յիս էտ հանգի ասա կոսերուն չիմ ավտում:

Վիրչը Վարինկեն էբի Մակակոյին իր օթախն ու ասավ՝ «այ, էս էլ իմ բուդուարը, միթամ իմ խռովու օթախն ասում է» ու մե մեկ, մե մեկ հիդ էր պատմում էս խոսկի նշանակութիւնը, վուր ղոնաղնիրը կցեցին գալը ու Վարինկեն դուս վազեցավ նրան դեմ ու առաչ:

Մնաց Մակակոս Վարինկի բուդուարումը մենակ ու ձլիվ չարա էլավ նրա դաթրած ծնգներուն. էնեն վեր ննգավ դիվանի վրա, վուր կինաղամ լիթոնը բլավ պրուծինի հարարաթեմեն:

«էս էլ ի՞նչ էր, քա՛»- ասավ Մակակոս ու կցից վրեն օրըրվիլ: Վարինկի բուդուարն ու Մակակոս մենակ էնդի...

Աբա հիմի իս սիրուն, Մակակո ջան, հիմի է էրեւում ինչոր վուր իս. էս օթախը առանց քիզ մե գրոշ էլ չարժե. յիրանի քունն ըլի, ի՞նչ կոնիս. իժում խոմ էլ էտ Մակակոն չիս ըլի, Մակակո ջան... էհ, գլուխը քարը տա, մատի ծերիքը խո էլ էնենց բշտբշտած չի ըլի:

Ինչիր փիթը արավ Մակակոս մե քանի նմուտումը, ինչ խուռը խուռը հոքուցնիր դիվիր էկավ նրա դռնեմեն:

Վարինկեն վուր խռովում է, ասում էր Մակակոս, էս օթախումն է թախկենում ու էս դիվանի վրա օրորվում. իրան, Մակակոյի խռովելու օթախը կի թոնդրատունն էր, վուրդիոր դայիմ կոխպըվում էր խանդիխան ու թարեքի կշտին, մե հին կոտրած զանդկի վրա նստած, սաղ սահաթնիր էր անցկացնում ինչոր յա չարացած մարթը դուս կէհեր տանիմեն, յա նրա ջնիրը կու դուս կորչեին նրա ջանեմեն:

Հալբաթտա, ասում էր Մակակոս, էս տներուն, էս տներու տանդիկնին էս հանգի բուդուար կու սազգեր ու իր համա թոնդրատունն էլ հառամ էր. ամա միթե ինքը չէր սազգա էստի...

Վիկացավ ու տրյումոյի առչիվը կանգնեցավ... իրան էլ դուր էկավ իր պատկիրը... էսենց սիրուն ջեր չէր տեսի իր գլուխը: Մտի՛կ, ասում էր, հալիլեն էլ ուրիշ հանգն է շանց տալի էստի:

Խան մե կուռը վի քաշեց, խան մեկելը, խան մեկելեմեն ժպտաց, ծիծաղեցավ, խաղաց թըթը թըթը անելով, իժում լիզուն հանից ու քոքոլա ածելով «քու աճկն էլ» ասավ հալիլին ու հիռացավ:

Ննգավ մեկել բաներու ջանը. մե իմքին, մե իմքին չէթոդ, վուր ձեռը չէր դիբցրի, դիփ տնդղից, դիփ տեղնե արավ՝ կրեսիլքը, ստուլի սուփրեն, լամպեն, շամդնիրը, էտաժերկի վրա դարսած մանդր ու մունդր բանիրը, դի՛փ, դի՛փ. օմքին տեսիլ էր, կոսեր մե սիրուն թռչուն է սիրուն դափաղումն ու կտուցով խան մե իմքին հիդ է խաղում, խան մեկելի հիդ:

Սիրտը բարկեցավ, օշով չէր տուն գալի ու ինքը գաբեզվա չէր անում դուս գնալը:

Նստեցավ էլի դիվանի վրա, էլի իր թոնդրատունն ու կացարանը միտը ննգավ...

Աստուծ, ասում է, հալալին է տալի ու ի՞նչով ինքը հալալ չէր, ինչո՞վ իր մարթը հալալ չէր... Արուտեհան ինչոր մութը իրանց փեշակին մուղարար

նստած ին, իրանց թիքա հացը աշխատում ին, օշովիմեն վունչինչ չին խլում, օշովուն չին զբնում, օշովին չին լացցնում, օշովիմեն չին անիծվում ու էստու վրա հալալը վո՞ւրը կուլի, ասում էր Մակակոս...

Ղուրթ է, իր մարթը մե պստի միղ ուներ, էտ էն է, վուր խանդիխան մուշտիք էր վեր տալի իրան Մակակոյին. ամա էստու շառիմեն ինքն էր քաշում, ով ինչ դավի ուներ, ումն ինչ էր պակսում, ու միթե էսենց պստի բանի համա, վուր էն էլ հագրենը մե ջեր ձլիվ էր պատահում, աստուձ ջիգր է անում: Յա, ասինք, մարթը խիստ միղավուր է, ինքն ինչով էր միղավուր խիղճը: էսենց էլ իր սիրեկան Կեկելն ու Նինուցին, նրանք ինչ գեթ ուներին ասածու մոդ: էսդադա դովաթը կի բիձա Ալեքոյին է տվի: Ինչի՞, ի՞նչ էր արի նա, ինչ աստ-ձու դուրեկան բան էր գուրծի էն հանգը, վուրի նմանը, վուրի տասնեն մեկը, հարըրեն մեկը իր մարթը, Կեկելի մարթը, Նինուցու մարթը, ուրիշ էլ շատիրը չին արի, չին կատարի... ի՞նչ էր, ինչ պատճառը:

Բիձա Ալեքոյի օթախը միտն էկավ ու պատերու վրա դաջած հուրսուրդ-նիրը:

– Հա, էս է, էս կուլի պատճառը,– ասաց Մակակոս, վուր Ալեքոն էսդադա փուղիրը մոդ է արի, էսենց դովըթի տեր է դառի: Յիրանի իր մարթն էլ, ինքն էլ հուրսուրդ էին էլի... փիքը էր անում Մակակոս, էնչախը խո իրանք էլ կունենեին էս հանգի տուն ու տիղ... ամա հուրս անիլը վուր առանց արուն թափիլ չէր ըլի, նա վո՞ւնց պիտի թռչուննիր ու գազաննիր էր սպանի, վուր մե հավ մորթելու վրա ջանը դող է ննգնում: Համ էլ ո՞վ հուրսուրդ է, գա-նա բիձա Ալեքո կդառնա. բաս ինչի իրանց թաղի Դաթեբոն հարուստ չէր, նրա վրա լավ հուրսուրդ վուրդի կուլեր, վուր ամեն մե գնալով տաս տասը կուրդղել ու թռչուննիր էր բերում:

Ձէ՛, էսենց հուրս անելով էլ բան չէր դառնա... բաս խիլքո՞վ:

Կուլի բիձա Ալեքոն խիստ խելոք էր... ամա նրա վրա խելոքը իրանց տա-նու տերտերն էր, վուրնոր խանդիսխան կու նստեր իր մարթու մոդ ու փունջ խմելիս, յա հազարփեշեն ձեռին, Օսեփ գեղեցիկի արարմունքն էր հեքիաթ անում, յա Կայինի ու Աբելի բանիրը լազաթով պատմում...

Բաս ինչի էն տերտերն էլ էսենց հարուստ չէր ու նրա կնիկն էլ Վարինկի բուդուարի պես բուդուար չուներ:

Ձէ՛, էս էլ չէր:

Բաս կո՞ւլի մարթը ղուրթ էր գանգատվում, վուր նրա վուրփուլթենու-մը բիձա Ալեքոն յիրիք չուրս հարուր թուման փուղ է փախցրի նրանցմեն... կո՞ւլի էստումը ուրիշ ննգրտիք էլ ունենան, ուրիշներեմեն էլ փախցրիլ ըլի: Հա՛: էսենց խո հիշտ է... էսենց խոմ դիփունքը կարող ին, էսենց խոմ իր մարթն էլ կարող էր, վուր համքրի փուղիրը պահում էր... ամա խո ղուրթ կա-յինուլթին կուլեր, վիկալավ ու ջգրու թքից բուդուարին:

Մե բաշ Մակակոս վիր թռավ դիվանեմեն, կոսեիր խուռը քնեմեն է գարթնում. դռներումը հինգ վից ախչի մետի էին տուն գալի ծիծաղով ու քոքոուցով...

էկան ու էկան, մոդ էլան ու մոդ Վարինկի ղոնաղները, լքվեցավ բուդուարը, զալեն, գաստինեն, դիփ ախշըկիրք, դիփ կնդիրք:

Աբա թամաշեն հիմի էր, աբա տեսիլքմ էստի էր:

Քանի Նատաշա ու Անիշկա, քանի Դարինկա ու Քալինկա, քանի Մաշինկա ու Սաշինկա, քանի Նինիշկա ու Սոնիշկա, քանի էլի ինկա ու մինկա ամեն բաբաթեմեն, ջուրա ջուրա, քանի ջուրա էլ գուզիք: Զեր մենակ տասնուօխտը բաբաթ Սոնիշկա կեին՝ բացր, ցածր, տռուզ, նիհար, գխլիկ, դնգր, լոնդի, ճնաժո, նազ, բոշա, ազիզ, նեժնի մարոժնի, խելոք, տուտուց, ցանցառ, շետապուտա, քարափշուտա. քալինկերուն ու մաշիկներուն խո ո՞վ էր համբրում: Վուր մեկը մարթ կանա հիդ ասի. էլ քախկումը մե միծաօղլան հայու կնիկ չէր մնացի, վուր էնդի չէր էլի:

Իժում ի՞նչ ունգե ունգ հագուստնիր, ինչ գուքս՝ կարմիր, կանաչ, մաւի, դեղին, գաւանա, բորդո, ցիս փեր, ծղլիս փեր, պիրիս փեր, թագվիս փեր, մախոխիս փեր, մոդնիս փեր. ի՞նչ ղումաշնիր՝ գլասե, ֆայե, մորե, կաշմիր, մախմուր, ինչ մոդեք, գիպյուրնիր, բլոնդնիր, բրիլիանտնիր, օսկե ձեցկվիկ ճապաններու հաստութին, մենաքրե սահաթնիր կղկանը ղայիմացրած, բրասլետնիր ու ճակտի աղլըխնիր վուր, վուր, վուր... լիզու պիտի վուր պատմե:

Վառվռի էին տալի էն պատվական ախշըկիրքը էնղանցուրօբեն ու դիփունի մեջ ինքը Վարինկեն-խազիաիկեն խո աստղի կտուր էր կոսերը դրուստ, նրա մե աղունակի յիրիշը յիրիք Քալինկա ու Մաշինկա աժեր:

Խառնվեցավ սրանց մեջ իմ Մակակոն ու սիրտը հուփ էկավ, մե հուփ էկավ, վուր հենց գիդեր մանգանեն ննգավ:

Վա՛յ, դուն էն Մակակոն չիս, Մակակո ջան, վուր դրանց խաթիր սաքե-շետ գրավ դրիր... ի՞նչ պատահեցավ քիզ. մի նեղանա գեթաղվանե, զոդն էդիգամն է:

Կու՛լի էտ հրաշալի ախշըկերանց շուխկը քիզ էրում է ու էնդուր իս էտենց: Բաս ի՞նչ էիր կարծում. չի՞ս գիդի վուր արեգագին դեմ ու դեմ մտիկ տվողի աճկիրն կու էրվի:

Հիռացի դրանցմեն, դուն իմը լսե, թե չէ կու փոշիվնիս:

Ամա դուն ինձ չիս լսում, յիս միղ շունենամ, Մակակո ջան:

Վառվեցավ մումիրը, լամպեքը, կանդելաբրիրը, ձբվեցավ էրգեն ու մեկ ստողը. մոդ էկավ լոտոյի դուլթին ու տոպուակը ու թեփշերոմ կարմիր ու սիպտա լոբին:

Ամա ինչրու լոտոն կու սարքվիր, ինչրու էս պատվական կնդիրքն ու ախշկիրքը բոլորիշուր կու նստեին, մե ժվժվուց վիր արին, մե ղալմաղալ, վուր կոսերի, Խոջի բաղնիսն է դրուստ:

Քա՛նի ծիծաղ ու քոքուցնիր, քա՛նի հանաքնիր ու սուր խոսկիր, քա՛նի գեթաղվեք ու շենի ճիրիմեք, քա՛նի ով է ու վիս էկադրեբեք:

Ում վրա չխոսեցան, ումը չճոշացին, ումը չբամբասեցին:

Քանիսի տուն շինվեցավ, քանիսինը քանդվեցավ, էստի, մե կես սահա-
թումը:

Ի՞նչիր չասվեցավ, ի՞նչիր չսվեցավ:

Ո՞վ չդատապարտվեցավ:

Մարթ թամաշա էր արի էնչախն էս պատվական ախշրկերանցը, կոսեր
քախկի դատամերնիրը սրանք ին ջոգած ու սրանց ձեռին է դիփունի մահն
էլ ու կինքն էլ:

Օչով չթողին, օչովին չմտեն գցեցին իրանց տիս ու ճանչներեմեն իրանց
իր ու օտարներեմեն իրանց սիրելի բարեկամներեմեն:

Վիրչը հասան մեկմեկուն:

Բաժնվեցան դաստա-դաստա, թաբուն-թաբուն, վուրը մե քնջումը,
վուրը մեկելումը, վուրը նստած, վուրը կանգնած: Մե դաստի ախշրկիրքը
մեկել դաստի ախշրկերանց վրա էին խոսում, մեկել դաստինը մեկեսել-
ներու վրա. մե թաբունի ախշրկիրքը մեկել թաբունի ախշրկերանցն էին
բամբասում ու նախատում ու հիդը մոզնի չայու փնջնիրը ձեռին, մոզնի
բռնած, մոզնի մանդր սուխարուն նեժնի կծում: Յադ մարթ անգաճ էր դրի
սրանցը, կոսեր դիփունքը փիս ին, դիփունքը անբախտ ին, դիփունքը փիս
մարթկերանց կնդիրք ու ախշրկիրք ին, դիփունանց մարթիքն ու հերիքը յա
կուտրիր ին, յա ուրիշի փուղիրովն ին ապրում. էնենց դատապարտում էին
իրանք իրանց գլուխը մեկ-մեկու բերնով, էնենց մե դաստի դիփունի վրա
լավը մրով ու ցխով էր ներկվում մեկել դաստումը:

Ո՞վ էր սրանց մեշը դուրթ, ո՞վ սուտը, շատ դժար էր ջոգիլը. ամա մարթ
ինչ էր ասի, ինչ էր փիքը արի, վուր մե դաստի մեկ մեկու բարեկըմնիրը, ու-
րիշ ուրիշ դաստերումը խառնվելիս, մեկ մեկու դուշման էին դուս գալի ու
ուրիշ դաստերու դուշմնիրը, մե դաստումը ռաստ գալիս, փրվիլի դոստիր
էին երևում: Ինչ էր ասի մարթ, ինչ վճիռ էր կարգացի սրանց գլխին, վուր մե
տիղ մեկ մեկու ձեռն էին հուփ տալի, մեկ մեկու դոստ ու դոբիլ էին կանչում,
մեկ մեկու ջան ու ջիգար էին ասում ու մեկեմեն էրեսը շուռ տալիս, մեկ մե-
կու աճկն էին կարում ու գլուխը խողում...

«Քիպես էլ խազիաիկա կուլի, Վարինկա ջան, ասին էրեսին, ինչ սիրուն
իս ու ինչ ջեհել իս էրևում ու, ինչ լազաթի տուն ու տիղ ունիս ու, քի պես
թավդաբալ ախշիկ ով կուլի ու...»

Օ՛հ, տեր աստուձ, է՛սքան էլ սուտ սիլիբիլիք, է՛սքան էլ ղալբի-ղուլաբու-
թին:

Հալբաթտա դիփունքը էս հանգը չէին, դիփունքը խոսող չէին, դիփուն-
քը բերան պատռած չէին. ամա նրանք ջեր նուր էին մարաքա ննգնում, ջեր
նուր էին դուս կանգնում:

Հալբաթտա նրանց մեշը մե քանի հալալնիր էլ կեին, մե քանի բարի
սրտանի էլ կեին. ամա ինչ գուզե ծաղիկ դեվեր ննգնի Քոի գոչգոչներումը,
հալբաթտա հիդը կէհա, հալբաթտա ղայտնարներումը ննգնելիս անդունդը
դեվեր կու կորչի:

Իմ Մակակոն էր մենակ, իմ խիղճ Մակակոն, վուր դիփունիմեն աշքարա
ջոգվում էր, վուր տարեկուսարած մնացիլ էր ու էլ չէր գիդի վո՛ւր մկան ծա-

կը մտնի էս ազագիւններեմեն: Հենց գիդեր ջիանճվելա է նրանց մեշն ու ուժ գեցիլ էր նրանցմեն, վուտի տակը կու ճխլեր խղճին:

«Վա՛յ նրա միխկն, ասում էր Մակակոս, ու սրանց ճանկը կու ննգնի»:

...Անջախ գեներալ դամեքը հիռացան իրանց կամպանիով, անջախ Մակակոս ազատվեցավ նրանցմեն ու ճամփա գթավ անցկենալու:

Ամեն քնջնեմեն, ամեն օթախեմեն մոդ էին գալի ու մոդ լոտոյի ստոլին մե հարալի հրուցով, մե դալմադալով ու դիժինով, վուր կոսեիր մե լավ վարժած դոշում թոփ ու յարադով վրա է դառնում բիրթ վիկալնելու:

Մոդ էկավ իմ խեղճ Մակակոն էլ ու չէր իմանում թե վո՞ւնց է մոդ գալի:

Նստեցան լոտո խաղողնիրը լոտոյի բոլորքը. նստեցավ Մակակոս էլ հիռու, հիռու էն գեներալ դամերեմեն ու իր հոքեհան թաբունիմեն, ամա աճկիրը վուր վիքաշից, տեսավ վուր էն անհավատնիրն էլ էկան ու պուպուզ դեմուդեմը շարվեցան:

Ուզում էր էն սահաթին խիղճս վիկենա ու գնա մեկել ծերը, թեգուզ իստակ դուս կորչի էնդանց. ամա հենց գիդեր ջնջլով կապած է իր սկամու վրա. էնդադա հոքումը մատով շանց տալու վունց դառնա: Գլուխը քաշ գցից ու ակրքներուն դայիմ հուփ էրիտ, վուր հոքին դուս չվազի:

Հանեցին դիփունքն իրանց նեժնի ջեբերեմեն նեժնի պորտմոնեքը ու հիշտ ու հանգիստ ճարած ու դադած փուղիրը. հանից Մակակոս էլ դողդղան ձեռով իր դառը տանջանքով ճարած փուղերուն մե յիրիք մանեթանուց:

Աբա սկսեցավ միծաօղաններու միծնակ լոտոյի խաղը իր ամբո տերնոներով, վուրի վրա խոսիլն ու ժամանակ կորցնիլը չաժե:

Զարմանք տեսիլք էր էնչախն էնդանցօրեն: Մոդը իսուն հոքի ալել լոտոյի բոլորքը նստած ախշրկիրքը, կոսեիր իստակ մումեն շինած աթմորթիք էին, վունց խիլք, վունց սիրտ, վունց դատողութիւն, վունց զգացմունք, վունջիչ էլ չէր էրեւում նրանց մեշը: Մեկը տոպուրնկեմեն հանում էր լոտոյի նումերը ու անումը տալիս էր թե չէ, իսունը մետի, գլուխը քաշ գցած, մե հանգի աճկիրն ու ձեռնիրը ժաժ էին տալի ու մե բան էին շինում: Կոսեիր դիփունքը մե թիլի վրա կապած տիկիննիր էին ու էն թիլը ձգելիս դիփունքը մե հանգն էին խաղում: Քանի սիրուն ու զիղջ նրանց մեշը, քանի խելոք ու հիմար, քանի հասակով ու ջեհիլներ, քանի բարի ու չար, դի՛փ, դի՛փ, դի՛փ մեկ էին, դի՛փ մե նման էնչախը: Լիզուն, կոսեիր էն ախշրկերանցմեն իրանց գլխի ու դոշի բրիլիանտնիրն էին խլի ու նրանք էին էնդադա վառած մոմերումը խոսում ու ճկճկում իրանց տերերու մգիեր, քանի սրանք գլուխը ժաժ էին տալի:

...Ի՞նչ էր արի Մակակոն դեմուդեմի ախշրկերանցն ու էն էրկու գեներալ դամին, ի՞նչ գեթ ուներ նրանց մոդ, վուր էսենց վրեն ծիծաղում էին ու մասխարա գցում խղճին:

Յիս կարծում իմ, դիփունքդ, ու Կունդուրինց Թաթելին կու ճանչնաք, առանց իմ ասիլ էլ հասկացաք ու գիդիք էլ:

Ախար էն սիվ սրտով Թաթելը, վուր աշխրքի շեդան գեդան էր ու Սոլուակի ախշրկերանց համա բաղերումը սազանդրերով պիկնիկ սարքող, էն օրը ճաշին բուրթի գեներալ դամի մոդ էր էլի ու ինչի վրա էլ մե բաշ խոսկը էկիլ

էր, մինչ օրթումներու տակ, տուկրա տուկրա հիդ էր ասի նրան Մակակոյի սաքեշի խաբարը:

Հենց էս խաբարն էր, վուր դնգր ու բուրթի գեներալ դամերուն խիստ էր նիղացնում, հենց էս խաբարն էր, վուրի վրա նրանք ու իրանց կամպանիեն խնդում էին ու խիթարվում . «էս էլ ինչ բեհաութին է, քա՛, ու, էս էլ ինչ ամութ բան է էկի իրանց գլուխն ու, ով էր աղանչաք անում, վուր էկիլ է իրանց մեշը ձքվիլ է ու, էրնեկ աճկը դուս գա, տանուլ տա ու, էրնեկ մարթն իմանա ու մե լավ դնգսե ու...». էլի հազար էս թահարնիրը, հիդն էլ ծիծաղիր ու քոքոուցնիր, վուրի պատճառով իմ խիղճ Մակակոն հենց բռնե էլ վունց նումրի անումն էր իմանում խանդիսխան, վունց կանացիլ էր իր թղտի վրա նումրեքը ջոգի:

էսենց տանջվում էր ու նահատակվում իմ Մակակոն դեմուդեմի դամբերենն ու ախշըկերանցմեն, վուրիքը իրան խիստ արգար ու հալալնիր էին կարծում իրանց գլուխը, էնդուր, վուր նրանցմեն՝

Մեկը էրկու հարուր վուրփի էր դուս կտրի:

Մեկելը, բուրթի գեներալ դամեն, մարթու տնիրը իր վրա հաստատի, վուր ուրիշին հիդ տալու էլ վունչիչ չմնա:

Մեկսելը, մե ուումբիի դամա, էրկու ջեր սուտ կուտը ննգածի կնիկ էր:

Վուր չուրսը, խարթութին աքլար ախշիկն էր, վուր մարթու բարաթն ազատելու համա պարտկան տիրուչը հեստի հուփ էր տվի բողազումը, վուր խիղճը մե ձեն դարաուլ է էլի կանչում, ինչկի էս պատվական ախշըկա պատվական մարթը նաչար պարտկան տիրուչ ջիբերն է էլի տընդում ու խիստ պատվական ախպերը նրա Ղարաբաղի լափշքնիրը հանում:

Վրա հինգը, Զառավանդինց Բիճոյի գեղըցի կնիկն էր, վուրի ճրել աճկանի սիվ էրես մարթը ուրիշ դուքներուն ու քրվասիլին կրակ էր տվի ու էնդով հարստացի:

Վրա վիցը, Հոգեչոյինց Ճլերքոն էր, վուրի միխկ բերելու կոլու մարթը խալխի քրտինքը իր համա փուղիր էր շինի ու էնդով մինձ մարթացի:

Վրա օխտը, ախկատ Ղազարոսի չամամավլոբի լփոշ կնիկն էր, վուր մարթը քանի տարի ջեր գուղերու ուստաբաշի էր ու իժում սալդըթե ալըրեմեն իր համա յիրիք չուրս էտաժանի քարվասլեք ու տնիր շինից:

Վրա ութը, մե նեժնի քրքոշ դամա, հիվընդներու բուլլոնեմեն իր համա մախմուր սալոփ էր կարի:

Վրա ինը, մեկմեկեն հիռու նստած չար ու չասպանդ յիրիք տեքեր կնդիրք էին, վուր աճկով աճկ չունեին մեկ մեկու տեսնելու: Նրանց բաներուն, խաբրներուն յիքա գիր ու դավթար պիտի ու ով գուզե ձեռաց իմանա, յիրիքեմեն մեկին հարցնե. նա ինձ վրա լավ հիդ կոսե:

Վրա տասը, մե ձիագլուխ ախշիկ, իր սիրեկան մարթու անդերձը ակոքով էր ծամի ու իժում հաբի պես կուլ տվի:

Վրա տասնումեկը, խիստ վագլախն էր, ֆոմինոումը իր մոդնի փիշի տակ ապրանք փախցրի ու փիս բեաբոու էլի:

Բարեմց մեկն էլ ասիմ ու մե դուժինը թամամ անիմ:

*Վրա տասերկուսը, մե խաբարբըզան էշխով կնիկ էր, վուր լոտոյի կազ-
նաչեութենումը ուիրշի բրիլիանտե մատնիքը վիր թուցրի ու էնդու համա չի-
քիլեն պատուվի ու հատ կավը կորցրի:*

Ինչ դուժին հերիք գու քա. էլի ով չկեր էնդի խառը:

*Իրիցփուխի կնիկ, էգեղեցու փուղերով զարթարած. չինովնիկի կնիկ,
քրթմներով բողազը լքցրած. մինչ արիստոկրատկա, տանեն դուս արած, իր
շուխտ բաժինքով մարթուն էրկու ջեր առած. պստի արիստոկրատկա, մար-
թումեն դաս առած, մարթուն ջիբը դրած, յադի հիդ ննգած:*

*Քանի էլի սրանց նմաննիր, սրանց վրա ուփրո վաթարնիր. քանի սուտլիկ
ու խափլաննիր, օսկով, բրիլիանտով շարտածնիր, մոդերումը փաթըթածնիր:*

*Ո՞վ կու համբերե նրանցը, յա ո՞վ կու իմանա նրանց սարսափելի բանիրն
ու գուրձիրը:*

*Ամա, ինչ հաջաթ, նրանց արածնիրը, նրանց մարթու կատարածնիրը
մարսըվիլ էր, գնացիլ էր, ով էր տեսնում, ով էր հարցնում: Իրանք լավ հա-
քած, լավ զուքած, լավ ապրող, լավ տուն ու տիղ ունեցող, լավ սիրելի բա-
րեկըմի տեր, դիփունին ընդունող, դիփունանցմեն ընդունած ու ամեն տիղ
դիփունի վրա վերի գլխին նստող. հիդն էլ սեմդեսիա դվա ու շեսդեսե տրի
նեժնի ասող:*

Նրանք ինչ միղավուր էին, նրանք ինչ գեթ ունեին:

*Միղավուր ու գեթ ունեցողը Մակակոն էր, իմ խիղճ Մակակոն, վուր սա-
քեշեն գրավ էր դրի ու էկիլ էր իրան առչիվը նստիլ էր ու վուրի համա թոկն
էլ ափսուս էր, նրանց մտկով, նրան խիղտելու:*

*Սահաթի տասն էր գիշերվանը, մումերու կեսն էրվիլ էր. գալումն ու
գաստինումը օթը խիստ ծանդրացիլ. դուսը քուչեն էլ լքցըվի տանու կարետ-
ներով ու կալասկերով, նեքսիվը կուխնեն ու բալկոնը լաքիերով: Մակակոյի
մարթն էլ դուքանը կոխալիլ էր թե չէ, փեշաքրի շուրերով դեմուդեմն էկիլ էր
ու բալկոնումը հիդ ու առաչ բոլթա տալով դրգում լոտո մոգոնողի համա էլ
ու բիձանց համա էլ, վուր բանն էսենց ուշանում էր ու իր շուրիքով էն հանգի
օսկե տներումը գաբեդվա չէր անում տուն գնալը առանց բիձա Ալեքոյին,
վուրի համա լաքիեն ասիլ էր, թե տանը չէ, կոսե: Ով գիդե էն էլ խրատած էր,
թե փեշաքրի շուրիքը չդուր էկավ մե հոքևուրին:*

Մակակոս խելի տանուլ էր տվի:

*Յիս կի չէր գիդի, վուր էտենց կուլի. աբա ի՞նչ սիվ քար կու տաներ էն
ազագիլներեմեն, յա ով կուտեր նրան սրտի էսդադա ուժ ու զօրութին, վուր
էնենց սարքած լոտոեմեն ինքն իրան մե վուխտի վիր էր կացի:*

Սիրտն էնենց էր դառի, վուր դանակ էիք խփի մե պուտ արուն չէր կաթի:

*Հե՛յ գիդի, ինչ մտկերով էր էկի բիձանց տուն, ինչ մուրագով ու տան-
ջանքներով գրավ դրի իր ճարումագաթ սաքեշեն, ինչ մտկերով նստի մտկեր
էն լոտոյի վրա ու հիմի ինչ էր...*

Տանելու ազահուլթին իսկի շուներ խիղճը ու տանուլտալն էլ չէր խնահում, օղունդ ամուլթեմեն պարզ էրես էր դուրս էկի, օղունդ մե բարով էր էնդանց ազատվի: Գլուխը քարը տա, ասում էր, սաքեշի տաա մանեթն էլ, մարթու տված յիրիք մանեթն էլ. դիփ իր աճկի լուսեմեն կու հաներ, իր ասդի ծերեմեն կու քաղեր: Մազրամ հիմի ինչ անե, վուր էն յիրիք մանեթն էլ գնաց, էն տասն մանեթն էլ ու տասն էլ ուրիշ էր գնում. էս խոմ իստակ խայտառակ-վեցավ: Հիդն էլ էն անիծած գեներալ դամերու ծիծաղն ու հանաքնիրը, վուր Մակակոն շատ փային իր վրա էր վիկալնում, շատն էլ հենց գիդեր իր վրա չէ:

Վունց կու վիրչաներ էն անիծած լոտոն նրա գլխի համա, ի՞նչ կուլեր վիրչը, ի՞նչ կու պատահեր. Դիփ էս փքրերումն էր տրորվում խիղճըս ու էստումը շատ ջեր տարածն էլ չէր մաշուր անում, էնենց վուր կշտին նստած մե նեժնի ախչըկա միխկն էլ էր գալի ու նա օտկում խանդիսխան Մակակոյին:

Էլ չէր գիդի խիղճը ումը միդ դնե, ումը քիքս գա իր բեբախտութիւնը. իր անկարա սրտումը օշովու գունահը չէր մտնում, օշով միղավուր չէր դուս գալի: Ինքն իրան էի միդ նստիլ ուզից, վուր էկիլ էր ու նրանց մեշը ձքվիլ, վուր մե կես սահաթ առաչ մե քիչ տանելու ումիկ տեսավ թե չէ, հա՛յ հարաչ, ջեր դրուստ չտարած փուղիրով իր էրեխի համա ինչոր խոստացավ առնելու ու ինչրու վիրչը մե մուլափ չէրիտ տեսիլ էր, թե աստուծ վունց է վիրչանում բա...նը...

«Քսան ու էրկուսով իս հիմի»,– ասավ նրան կազնաչեին ու խիղճս հենս գիդեր օճորքը գլխին ժաժ էկավ:

...էս դամոքը, էլ իսկի չին խնահում Մակակոյին, էրեսին ին ծիծաղում... դրուստ, դրուստ, իրան Մակակոյին ին մասխարա գցում... Ա՛յ, էլի ինչոր քչիչացին, ինչի էլ ասին մեկ մեկու ու իրան մտիկ արին, ա՛յ, հիռու ախչըկերանցն էլ ինչոր նշներով իմաց արին... Մե բաշ, մե լեշխո գոմեշ դամա, վուրի սիվ սիվ մինձ աճկիրը դուրթ գոմշի աճկերու նման էր դրուստ ու վուրի ծառվին լիմոնաղն ու արշատնիրը օխտա չէին գալի,– սաքեշով սառը ջուր ուզից: էստումը դնգր գեներալ դամեն ասավ, վուր էրծըթե սաքեշով ուփրո սառը կուլի, կոսե, ու նեժնի ծիծաղեցավ:

Մակակոյի սիրտը կինադամ պատուվեցավ. դնգր դամեն կի թեթիվ հազաց ու իժում նա ու բուրթի գեներալ դամեն մե փիս ծիծաղ վիր արին, վուր էս ծիծաղը բերնե բերան անցկացավ. ով գիդեր խիղճ Մակակոյի խաբարը:

Էլ խիալ չկա, իմացիլ ին, գիդին իր սաքեշի բանը. էս ին ծիծաղում, էս ին մասխարա գցում. դիփ լուս ննգավ. դիփունքը հորես կու թքին էրեսին. մարթ էլ կու իմանա, ննգավ նրա ածկա տակը, ծեծվեցավ, սպանվեցավ... Թաթելն օրթումը կոտրիլ է... հա՛, հա՛, ա՛յ աշքարա նրա անումն էլ քնթիփնթաջին, Սեյիդաբաթն էլ հիշեցին...

Էլ չդիմացավ իմ խիղճ Մակակոն, հենց գիդեր մազերեմեն դիվիր քաշեցին, լոտոն գնաց ու էկավ, տունը ժաժ ննգավ, օճորքը գլխին փուլ էկավ...

Մակակոյի սիրտը գնաց...

Նրանք ջեր էլի ղնջրտվում էին, վուր Մակակոս թուլացած ննգած էր սկամու վրա:

Խի՛ղճ Մակակո...

«Հա՛յ ջուր, հա՛յ օտկեցեք, հա՛յ մե դեսը մտիկ արեք...», ննգավ օրինօբեն: Փաթթվեցավ մե քանիսը Մակակոյի գլխին. վուրը ձեռնիրն էր քաշքըշում, վուրը անգճնիրը, գզգզեցին խղճիս, գլուխը մոշլա արին, դերիեն պատռեցին, չիքիլեն մաս մաս արին, էրկու գրափինկա ջուր վրեն դարդրկեցին, թռչեցին, խարաբ արին, փչացրին իմ նազ ու ջեյրան Մակակոյին, իմ յիրգնային Մակակոյին:

Մեկ մեկու քիքս՝ «էս դուն արիր, էս դուն». կռիվ, դալմադալ, ծիծաղ, ղնջրտուքս... դուս ննգավ բիծա Ալեքոն իր օթախեմեն, դուս վազեցավ Վարինկեն ստալավոումեն մուրաբի գդալը ձիռին... ձլիվ, ձլիվ Մակակոյիս հիդ բերին:

Ջեր էլի թամամ ուշկի չէր էկի, ջեր էլի սիվ ու սիպտակ չէր ջոգում, վուր մարթն էլ բջերանց հարայի հուրախցումը տուն ննգավ...

Մե ծիկեք, մե նեժնի ախշրկերանց սրտի դնգդնգուց ու սրտի գնալ, մե Վարինկի նիղանալ ու բեդասլութենի վրա ու բեդասլ ասկանութենի վրա չարանալ, մե ղիժինեք ու դալմադալնիր, վուր տերը թափե ու աստուծ ազատե:

Իմացավ Մակակոյի մարթը դի՛փ, դի՛փ իմացավ... օշովու բախշիշը չուզից, հանից իր քեսիբ ջիբեմեն դառը քրտինքով հալալ աշխատած փուղերիմեն ինը մաշած ու տրորած մանեթ, էրեսին շալտից դիփունանցը, բռնից կուռը Մակակոյինը ու ծվծվալի դեվեր գալիս, վաթսունէրկու վուտնանի մարմար քարե սանդուխտը, վուրի վրա դիվիր գնալիս Մակակոն հենց գիդեր յիրգինքն էր գնում:

Յիս էլ դուս իմ գալի էսղանց... Գլուխը բիծա Ալեքոն էլ քարը տա, նրա կնիկ Վարինկեն էլ, նրա տունն էլ, նրա լոտոն էլ: Մակակոս վուր չէր էլի, ավատացեք ինձ, յիս վուտս էլ չէի տուն դնի էնդի, թավաթ Վարինկի աճկիրը ինձ համա չէ ուռի:

էտ էլ քու ձալոյի լոտոն, Մակակո ջան, էտ էլ քու միծաօղաններու Քալինկեքն ու Մաշինկեքը:

Միխկա գալիս իս, քու արիվը, Մակակո ջան... Յիս քիզ լավ կու ճանչնամ, քու նազ ու ազիզ սրտի խաբարը գիդիմ. էտ քու մարթու տուր ու դմփուցին, էսղադա բեաբրութենին էլ չիս դիմնա... Չէ թե ձալոյի էրեսը, չէ թե Սոլուակի էրեսը դուն չիս տեսնի, դուն քու քուչեն էլ չիս դուս գա հորեսի դենը, քու Կեկեկիմեն ու Նինուցումեն էլ կու ամանչիս... Գնա՛ նստի քու կարի վրա, քու արտըսունքներով թաց արա մուշտրրու ապրանքը...

ԲԱՖՖԻ (Հակոբ Մելիք Հակոբյան)

(1835, գ. Փայաջուկ (Պարսկաստանի Սալմաստ գավառ) – 25.4.1888, Թիֆլիս)

Հայ ռոմանտիկական գրականության խոշորագույն ներկայացուցիչն է: Գրող, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ: Նախնական կրթությունն ստացել է տեղի ծխական ուսումնարանում: 1847-ին մեկնել է Թիֆլիս, ուսանել Կարապետ Բելախյանցի դպրոցում: 1852-ին ընդունվել է ռուսական պետական գիմնազիայի չորրորդ դասարանը: 1856-ին այն չավարտած՝ վերադարձել է Փայաջուկ՝ տնօրինելու գերդաստանի գործերը: 1857-58-ին ճանապարհորդել է Պարսկաստանի և Թուրքիայի հայկական գավառներում:

1860-ականների վերջերին քայքայվեց Մելիք-Հակոբյանների տնտեսությունը: 1870-ականների սկզբին մեկնում է Թիֆլիս, ներգրավվում գրական խմբակցությունների մեջ: Աշխատակցում է «Մշակ» թերթին: 1875-1879 թվականներին Թավրիզի և Ագուլիսի դպրոցներում աշխատում է որպես ուսուցիչ, իսկ այնուհետև մշտապես հաստատվում է Թիֆլիսում՝ զբաղվելով միայն գրական աշխատանքով:

Մինչև 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրյակը գրված գործերը կազմում են գրողի ստեղծագործության առաջին շրջանը՝ «Սալբի» (1855), «Հարեն» (1874), «Գեղեցիկ Վարդիկը» (1872), «Անբախտ Հոփսիմեն» (1872), «Սով» (1872), «Մի օրավար հող» (1873), «Խաչագողի հիշատակարանը» (1869-70, հրտ. 1882-83), «Զահրումար» (1871, հրտ.՝ 1895), «Ոսկի աքաղաղ» (1870, հրտ.՝ 1882) և այլն:

Առանձին շրջան են կազմում 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին և դրանից հետո ստեղծված երկերը: Այս շրջանում են գրվում ծրագրային քաղաքական վեպերը՝ «Զալալեղդին» (1878), «Խենթը» (1881), «Կայծեր» (1883-87) երկերը:

Երրորդ շրջանում գրվում են «Դավիթ Բեկ» (1882) և «Սամվել» (1886) վեպերը, «Պարոպր Հայկազն» (1884) վիպակը:

Բաֆֆու ստեղծագործության մեջ կարևոր տեղ են գրավում գրական-քննադատական հոդվածները:

...

*Զա՛յն տուր, ով ծովակ, ինչո՞ւ լռում ես,
Ողբակից լինել չկամի՞ս դժբախտիս:
Շարժեցե՛ք, զեփյուռք, ալիքը վետ-վետ,
Խառնեք արտասուքս այս ջրերիս հետ:*

*Հայաստանի մեջ անցքերին վկա,
Սկզբից մինչ այժմ, խնդրեմ, ինձ ասա՛.
Մի՞թե միշտ այսպես կը մնա Հայաստան՝
Փշալից անապատ, երբեմն բուրաստան:*

Մի՞թե միշտ այդպես ազգը խղճալի,
 Կը լինի ծառա օտար իշխանի,
 Մի՞թե Աստուծո աթոռի մոտին
 Անարժան է հայն եւ հայի որդին:

Արդյոք գալո՞ւ է մի օր, ժամանակ,
 Տեսնել Մասիսի գլխին մի դրոշակ,
 Եվ ամեն կողմից պանդուխտ հայազգիք
 Դիմել դեպ իրենց սիրուն հայրենիք:

Դժվար այդ. միայն, տեսուչը վերին,
 Կենդանացրո՞ւ հայության հոգին,
 Ծագի՛ր նոցա դու քո լույս գիտության,
 Որով իբր էակ նոքա բանական,
 Կը ճանչեն մարդուս կյանքի խորհուրդը,
 Կը լինին գործովք տիրոջ փառաբան:

Հանկա՛րծ ծովակի երեսին մի լույս.
 Զրից դուրս եկավ նազելի մի կույս,
 Մի ձեռնում ուներ նա վառած լապտեր,
 Իսկ մյուսում՝ քընար փայլուն փրղոսկեր:
 Արդյոք հուրի՞ էր, հրեշտակ աննշան,
 – Ո՛չ, հայ մուզաների տիպ համանման:
 – Հայոց ճակատագիրը կարդա՛, ով մուզա,
 Ներկա և գալոց գուշակիր, ասա՛:
 (Ասաց երկնային այն ոգի քաղցրիկ):

– Ավետիք տամ քե՛զ, նժդեհ պատանի.
 Սրբի՛ր աչքերից արտասուքդ աղի:
 Կըզան նոր օրեր, օրեր երջանիկ,–
 Երբ Տիրոջ կամքը, ազատ ու արդար
 Կը թագավորե – կրկին ոսկեդար:

– Հայոց մուզայքը կզարթնուն կրկին.
 Հայոց պառնասը կը ծաղկի վերստին,
 Եվ Ապողոնյան կառքը լուսարար,
 Կըբուրե Հայոց թուխ երկնակամար:

– Մենք ևս քո պես,– երբ խորին գիշեր
 Պատեց Հայաստան,– սգավոր օրեր
 Շատ ենք անցուցել. այժմ սիրելի,
 Մենք ևս Հաշտության ստացանք ձիթենի:

Միրեցե՛ք քնարի լարերը ժանգոտ,
 Ելե՛ք Հայաստան երգով եռանդոտ,
 Զարթեցրեք Հայոց աշխոյժը մեռած,
 Լցվեցավ կամքը, հասավ ժամանակ,
 Օրը կըբացվի,– ահա՛ Արուսյակ
 Ձեզ հայտնի նշան, ասում է Աստված:
 Կրկին մթնացավ: Չքացավ պատկերը:
 Երկար ժամանակ դյուրեկան ձայնը
 Լքավում էր խառն ալիքների հետ,
 Օդին տիրել էր բուրումն հոտավետ:

Ախորժելի՛ լուր, ավետիք քաղցրիկ,
 Որպեսզի՛ հըրճվանք. մուգալդ գեղեցիկ,
 Ասա մեզ, մեկնիր, արդյոք հնարի՞ն
 Մի մեռած մարմնի զարթնող վերստին...

ՍԱԼԲԻ (հատված)

Հովասաբենց գերդաստանին դարեր շարունակ ծառայում է հմայություններով բռնված Խլվիկ դեկը: Գերդաստանի թոռներից մեկն ազատում է նրան՝ «կախարդական ուսմունքի գաղտնիքները» ուսուցանելու պայմանով: «Գերբնական գիտությունը», որդուց որդի փոխանցվելով, հասնում է վարպետ Պետրոսին: Վերջինս երազում սուրբ Կարապետից ստանում է եղեմի խնձորներից մեկը, մյուսը՝ մահտեսի Ավետիսը: Նրանց երեխաները՝ Սալբին և Հովհաննեսը (Ռուստամը), կապվում են նախախնամության կամքով:

Ֆեոդալական բռնությունը խորհրդանշում են ռես Վասակյանը, Մելիք Ավագակյանը, պարսիկ Խանը:

ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ

Մի օր Հավասաբենց տունը ներս է մտնում մի պառավ, յուր հետ բերելով յուր յոթն տարեկան թոռը, խնդրում է տիկին Թարլանից՝ բժշկել նրան, որովհետև մոլոքոր էր եղել, այսինքն՝ ամբողջ մարմինը կարմիր բորոտած՝ սաստիկ քոր էր գալիս: Տիկին Թարլանը մերկացնում է մանուկը և մի կոշտ մազե լաթի կտոր ձեռքն առնելով՝ սկսում է թքել նրա մարմնի կարմրած տեղերի վրա, և այն լաթով սաստիկ քսել և տրորել՝ չգաղարելով միևնույն ժամանակ մունջ աղոթքներ կարդալուց:

Երեխան ճշում էր, ցավից լաց էր լինում: Նրա ձայնը ներս բերեց օրիորդ Սալբին, որը չկարողանալով զսպել յուր ծիծաղը և մի հեզնական հայացք ձգելով դեպի մոր գործողությունը, ասաց.

– Մա՛յր, փոխանակ այդ խեղճ երեխան սպանելու, ա՛յդ կոշտ մագոլ նրա մարմինը շփելով՝ հրամայեցեք դրան լուծողական տան, կամ երակներից արյուն բաց թողնեն, այդ ավելի օգտակար կլինի:

– Երբ հերթը ձեզ հասնի,– պատասխանեց տիկին Թարլանը բարկուծյամբ,– դուք ա՛յդպես արեք... բայց ես քանի կենդանի եմ, ձեռքիցս չեմ թողնի իմ գիտցածը:

Օրիորդ Սալբին ոչինչ չխոսեց, այլ հեռացավ նրանից:

Մի քանի րոպեից հետո տիկին Թարլանի մոտ մտավ պառավ Մարթան. Հովասաբենց տիկինը պատմեց նրան յուր աղջկա հանդգնությունը, որ համարձակվում է իրան բան սովորեցնել:

– Աստված ավելի վատթարիցը ազատե,– ասաց պառավ Մարթան վշտացած ձայնով.– ձեր աղջկա այժմյան ավերված բարք ու վարքը գուշակում է մի ցավալի ապականություն նրա բարոյականության մեջ:

– Հա՛, իմ քո՛ւյր, հա, ճշմարիտ է ձեր ասածը,– հաստատեց տիկին Թարլանը,– բայց մեղավորը ես եմ... ես իմ ձեռքով իմ տունը քանդեցի և իմ աստուծո գառ աղջիկը գազան դարձրի՝ տալով նրան ա՛յն մոլորեցուցիչների (Աշխարունենց) ձեռքը, որոնք իմ աղջկան խեղից, ամոթից և շնորհից դուրս բերին:

– Իրա՛վ, այդպես է, երբ Սալբին իմ աշակերտուհիս էր, տեսնո՞ւմ էիր,թե որքան խելացի և հնազանդ էր նա, բայց ա՛յժմ, ո՛ւհ, նա արժանի չէ մինչև անգամ սատանա կոչվելու... ո՛չ մեծ է ճանաչում և ո՛չ՝ փոքր, բոլորին անպատվում է:

– Մի՞թե մեր պապերը անխե՞ղք էին, որ իրենց աղջիկներին կարգալ չէին սովորեցնում, չէ՛, իմացե՛լ են, թե կարգա՛լ ասած բանը ինչ սև կբերե իրանց գլխին:

– Է՛հ, պապերին ո՞վ է նայում,– առարկեց Մարթան,– այժմ «նոր հավեր են եկել, երկաթե ձվեր են ածում»:

Այսպես, օրիորդ Սալբիի ո՛չ միայն կծու և համարձակ խոսքերը, ա՛յլև նրա խորթ և օտարոտի վարմունքը միանգամայն դեմ էին նրա նեղսիրտ մոր բնավորությանը և շատ անգամ առիթ էին տալիս նրա դժգոհությանը՝ գրգռելով նրա անտանելի տհաճությունը: Օրինակ, տեսնում ես մի գիշեր, օրիորդը ճրագի առջև հայելուն նայելով սանրում էր յուր ծամերը, մայրը բարկանում էր, թե գիշերը վնասակար է այդպես անել, և ստիպմամբ խլում էր աղջկա ձեռքից սանրը: Երբ օրիորդը հարցնում էր դրա պատճառը, մայրը այնպիսի հեքիաթներ էր պատմում, որ նրա աղջիկը թուլանում էր ծիծաղելուց: Այդ արհամարհական ծիծաղները ավելի էին վշտացնում մոր սիրտը, որովհետև օրիորդը ոտնակոխ էր անում մոր խրատները, որոնց մասին ուրիշները ա՛յնքան մեծակշիռ համարում ունեին:

...Շատ անգամ, օրիորդ Սալբին, բամբասանքի տեղիք չտալու համար, ամենևին ուշադրություն չէր դարձնում տան մեջ կատարվածի մասին: Բայց պատահում էր, որ նա բաց գլխով սառը ջուր էր խմում, կամ բաց գլխով դուրս էր գնում մոլթ ժամանակ, կամ ծամոն էր ծամում գիշերը, այդ բոլորի համար նրան հանդիմանում էին ասելով. «Եթե բաց գլխով մոլթի մեջ դուրս գաս՝ չարքերը կգարկեն գլխիդ. բաց գլխով սառը ջուր խմես՝ ջուրը կթռչի

դեպի ուղեղը, մարդ կմեռնի, և երբ գիշերապահին ծամոն ծամես՝ մեռելները կնեղանան, իբր թե նրանց միսն ես ծամում»։ Իսկ նրանց աղախին Նազլուն, գիշերը տուն ավելելու միջոցին՝ շատ անգամ անզգուշությամբ մոռանալով տիկին Թարլանի այդ մասին պատվերը, մոռանում էր նախապես ավելը բռնել ճրագի վրա և ծայրը այրել, «հարսանիքի տուն եմ ավելում» ասելով. և տիկին Թարլանը նշմարելով աղախնի մի այդպիսի սխալմունքը, ավելը խլում էր նրա ձեռքից և սկսում էր նրանով զարկել խեղճի գլխին։ Ի՞նչպես կարող էր օրիորդ Սալբին զսպել յուր ծիծաղը։ Եվ այդ լուին, խայթող ծիծաղը բավական էր՝ մոր բարկությունը բորբոքելու և նրա հայհոյանքների կարկուտը թափելու յուր գլխին։

Վերջին օրերը օրիորդ Սալբիի և նրա մոր մեջ մի նոր վեճ ծագեց, որ ամենօրյա խռովությունների պատճառն էր լինում։ Օրիորդ Սալբին ասում էր, թե իրանց սառն և խոնավ խրճիթի մեջ ապրելը իրանց առողջության համար վնասակար էր. ասում էր, թե ինքը չէր կարող այլևս տանել թոնրի ամենօրյա վառելու չարչարանքը, բացի այդ՝ թոնրի դժոխային ծուխը, մուխը, որ մի քանի ամբողջ ժամ էր տևում, շատ վնասակար էր յուր աչքերին և թոքերին։ Նա ստիպում էր յուր մորը, մի փոքրիկ սենյակ շինել տալ և նրա մեջ դնել մի եվրոպական երկաթե վառարան, որ բացի իրանց սենյակը լավ տաքացնելուց, կպատրաստեր նրանց ամենօրյա կերակուրները և հացը։ Օրիորդը հաստատում էր, որ մի այդպիսի վառարան մաքրության և շնորհալիության հետ միասին ավելի սակավ ծախքի էր կարոտ, քան թոնրը, որի համար ամեն օր հարկավոր էր հինգ քթոց ցան և ցախ, և չնայած դրան՝ խրճիթը միշտ ցուրտ էր լինում։

Տիկին Թարլանը ամենասաստիկ կերպով ընդդիմանում էր այդ խնդիրներին, ասելով թե իրանք սովոր չէին այդ եղանակով կյանք վարելու, և թե ինքը չէր կարող լքել և թողնել յուր հարց նվիրական օջախը, որ կերակրել էր իրան և Հովասաբենց պապերին։

Վերջապես օրիորդ Սալբին, հակառակ յուր մոր կամքին, հում աղյուսներով շինել տվեց մի փոքրիկ սենյակ, և պարոն Աշխարունու միջնորդությամբ՝ Ամերիկայից մի երկաթյա վառարան բերել տվեց՝ խոհարարության բոլոր անհրաժեշտ պիտույքներով։ Այդ սենյակը ասիական ճաշակով չէր շինված։ Նա ավելի նման էր մի եվրոպացի կնոջ առանձնասենյակին, մի քանի աթոռ, մեկ գրասեղան և սոֆա՝ բռնել էին իրենց պատշաճավոր տեղերը. մի կողմում դրած էր օրիորդի պշրանքի սեղանը, նրա հանդեպ՝ մի մեծ հայելի, սանր և այլ կանացի պաճուճանքների գործիքներ։ Պատերի վրա ամրացրած՝ երևում էին նշանավոր մարդոց պատկերներ, որ ազգերի գրականության մեջ երևելի են եղել իրանց տաղանդով։ Նրա մատենադարանը ևս աղքատ չէր, մի քանի գրքեր, հայրենի և այլազգի լեզուներով, գեղեցիկ՝ ոսկեզօծ կազմերով՝ դրած էին մի անգույն փայտից շինած ապակեկազմ պահարանի մեջ։ Պատուհաններում և լուսամուտներում կարգով շարված էին խեցյա ամաններով ծաղիկներ, նրանց վրա, վանդակների մեջ ճլվլում էին երկու հատ դեղձանիկ։ Այդ սենյակը շինվելուց հետո տիկին Թարլանը մի անգամ ևս չէր մտել այնտեղ, ո՛չ այն պատճառով, որ դա շինվել էր իր հաճության ընդդեմ, այլ՝ որովհետև նրա միջի կահկարասիքը միանգամայն

ատելի էին նրան: Նա չէր կարողանում անտարբեր նայել յուր աղջկա շատ ու քիչ շռայլություն ցույց տվող առանձնասենյակին:

– Ինչո՞ւ, – հարցնում է նրան աղջիկը:

– Որովհետև, – պատասխանում է մայրը, – մեր դրացիները, աղքատ թե հարուստ, բոլորը, միօրինակ՝ բնակվում են մրոտ և գծուծ խրճիթների մեջ, իրանց աղքատ և խեղճ մարդիկ ցույց տալու համար, որպեսզի կալվածատեր խանը, կամ մյուս թուրքերը նրանց փողատեր չհամարեին և գիշերով չկողոպտեն նրանց տները: Բայց մի այսպիսի շռայլություն՝ գողերի և ավազակների վտանգներից մեր տունը հեռու չէ՛ պահելու:

Բայց օրիորդ Սալբին այդպիսի կասկածներից երկյուղ չէր կրում. «Կամ ապրել լա՛վ և մարդկորեն, կամ ամենևին ո՛չ...», կրկնում էր նա Ռուստամի սովորական առածը:

Մի օր տիկին Թարլանը գնաց մի մոտիկ գյուղ, յուր հիվանդ ազգակցի տեսություն:

Հովասաբենց տանը ոչ ոք չմնաց, բացի օրիորդ Սալբին և աղախին Նազլուն: Հանկարծ երևան եկավ Ռուստամը և օրիորդ Սալբիի հետ մտավ նորակառույց սենյակը:

– Բարո՛վ, շնորհավոր լինի, – ասաց պատանին ուրախությամբ, քնքշաբար սեղմելով օրիորդի ձեռքը: – Բարո՛վ վայելես, Սալբի, ահա մարդավարի բնակարան, ես շա՛տ եմ հավանում:

– Ի՞նչ արած... մաշվեցանք խլուրդների նման խրճիթի ծակամուտնե-րում՝ ծուխ ու մուխ կուլ տալով. գոնյա՛ այսուհետև կարող ենք ազատ շունչ քաշել:

– Իսկ ձեր մա՞յրը:

– Իմ մայրը իր հին գուռնան է փչում... նա տակավին այստեղ չէ մտել. նա չէ ուզում հեռանալ յուր նվիրական խրճիթից:

– Է՛հ... ահա՛ ինչ է նշանակում կույր նախապաշարմունք...

– Հա՛, Ռուստամ, – քնքշաբար ավելացրուց սիրուն օրիորդը, – դա՛ է ամենածանր և ամուր շղթաներով կաշկանդում թույլ մտքերը:

Պատանին հեզնականապես ժպտաց:

– Լա՛վ, ի՞նչ լուսավոր զգացումներ կարող էր ունենալ մի մարդ, որ երեխայությունից բնակվում է խավար մտքով, խավար հոգով, խավար շրջակայքի մեջ, – խոսեց Ռուստամը:

– Ո՛չ մի... Բայց երբ մարդ ունենա փառավոր բնակարան, յուր շքեղ սենյակներով, ծաղիկներով, կահ-կարասիքով և քաղցրաձայն սոխակներով, այնպես չէ՞, Ռուստամ, նա՛ յուր կյանքի սկզբից կսկսի ծանոթանալ և սիրել այն, որ գեղեցիկ է, այն, որ վսեմ և ազնիվ է:

– Հա՛, իմ նազելի, նա ապրում և շնչում է պոեզիա... նրան մենք ասում ենք բախտավոր, բայց հայերի կյանքը մռայլված է տխուր և սև պրոզայի մթին աղջամուղջի մեջ...

Այդ խոսքերի վրա ոգելից պատանիի երկաթե պնդությունը սիրտը աղամա վրդովվեց, և նրա թշերի վրա երևեցան մի քանի կաթիլ արտասուք, օրիորդ Սալբին շնմարեց այդ սրբազան կաթիլները և խոսեց.

– Իմ մայրը ասում է, թե մեր այսպիսի տուն ունենալը մեզ կարող է վտան-

գի ենթարկել, իբր թե թուրքերը, մեզ հարուստ համարելով, երկյուղ կա, որ մտնեն կողոպտեն մեզ: Բայց ես կարծում եմ, թե այս խոսքերով նա կամենում է ինձ վախեցնել:

– Չէ՛, Սալբի, նա ձեզ չէ՛ խաբոււմ, – պատասխանեց պատանին խորին զգացողութեամբ: – Այդ ճշմարիտ է... գերիների համար օտար աշխարհում ոչ մի վայելչություն չկա. նրանց աղքատը և հարուստը ապրում են միօրինակ դժբախտության մեջ. հարուստը յուր արծաթը խորում է հողի տակ և ինքը ման է գալիս հնոտի հագուստներով և բոբիկ ոտներով. երբ մինը ունի և չէ՛ կարողանում վայելել, ա՛յդ աղքատությունից ավելի ցավալի է...

– Ինչո՞ւ, միթե աստված անիծե՞լ է մեր ազգը, – հարցրուց օրիորդը տխրելով:

– Չէ՛, աստված չէ՛ անիծել, բայց հայերի վիճակը խիստ նման է անառակ որդու առակին, նրանք թողին իրանց հոր տունը, իրանց հայրենիքը և ցրվեցան օտար աշխարհներ, և պանդխտության մեջ նրանց մեծ մասը մյուս ազգերի անդնդին կուլ գնալուց հետո, մնացածների վիճակը տեսնում ենք. նրանց օրը միշտ սև կլինի՛, մինչև կրկին չգառնան դեպ իրանց հոր տունը և նորոգեն իրանց բաժանված ուժը և զորությունը:

– Մի՞թե կարելի էր այդ:

– Ինչո՞ւ չէ: Հայերին ո՞վ է արգելում դառնալ դեպ իրանց հայրենի երկիրը, կամ աշխարհի երեսին մի կտոր հող գտնել և բնակվել նրա վրա ազգովին:

– Աշխարհի երեսին մի կտոր հող, – նրա խոսքը կտրեց օրիորդը քնքշութեամբ, – բայց, Ռուստամ, իմ կարծիքով, մի տունկ չի զորանալու իր կլիմայից դուրս՝ օտար հողի վրա. մեր հայրենիքի սո՛ւրբ հողը, սուրբ ջո՛ւրը և սուրբ օ՞ղը միայն կարող են զորացնել հայոց որդիքը ուժ, կյանք և հոգի ներշնչել նրանց երակներում:

– Հա՛, իմ նազելի, – կրկնեց պատանին, – ես գաղթականություն չեմ քարոզում, ես մեր սիրելի եղբայրներին չեմ առաջարկում Նոր Հոլանդիայի ափերը և Յապոնիայի կղզիները... Իհարկե, պանդխտի վիճակը ցավալի է, նրա աչքը չէ չորանում արտասուքից, նրա սիրտը միշտ կոտրած է, մանավանդ երբ նա, ապրում է ուրիշի դրոշի տակ, կամ թե մի այնպիսի եգիպտական ծառայության և մի այնպիսի փարավոնյան գերության մեջ, որպես մենք:

Եգիպտոսի բռնակալը Իսրայելի արունները հրամայում էր գետը նետել, բայց մեր կանայք, մեր սիրուն-սիրուն մատաղահաս աղջիկները իրանց պատվով, իրանց մաքուր կուսությունը՝ զոհ են գնում մեր բռնակալների հեշտախոսությանց...

– Մի Մովսէ՛ս պետք է, իմ սիրելի, – ասաց օրիորդը անձկանոք, – մի Մովսէս, որ առաջնորդեր գերիները դեպի նոր Քանան:

– Չէ՛, Սալբի, իմ կարծիքով աստված այժմ դադարել է հրաշք գործելուց, մեզ մնում է առաջնորդ ընտրել մեր բանականությունը, մեր խելքը և իմացական լուսավորության հրեղեն սյունը մեր առջևից տանել. մեր ազգայնությունը, մեր կրոնը և մեր լեզուն պահպանելու և աշխարհի երեսին իբրև մարդ ապրելու համար ձեռք բերել մեր հայրերից անիրավությամբ հափշտակված հողերը, որոնց վրա մենք և մեր որդիքը կարող էինք ազատաբար արմատ ձգել, աճել և զորանալ:

– Ա՛խ, երանի՛ էր այն ժամանակ,– բացականչեց օրիորդը լի զգացողու-
թյամբ,– բայց հնարավոր կլինի՞...

– Ինչո՞ւ չէ... երբ աշխարհի մեջ առաջ կգա արդարություն և իրավունք,
երբ հաղթահարվածներին, բռնադատվածներին և գերիներին կարեկցու-
թյուն կցույց տա համաշխարհական մարդասիրությունը, այն ժամանակ
ամեն մի ազգ կստանա իր կորցրած ժառանգությունը:

– Այդ դժվար է...,– տխրությամբ կրկնեց օրիորդը և սկսեց երգել.

Հայաստան, Հայաստան,

Դու եղեմյան շքեղ բուրաստան.

Արդյոք կլինի՞, որ քեզի տեսնեմ,

Քո պայծառ օդը մի ընկալե շնչեմ.

Ինձ համար այն ժամ դառն չէ՛ մահը՝

Երբ քո սուրբ հողում հանգիստ կգտնեմ:

– Ռուստամ, դուք սիրո՞ւմ եք այդ երգը,– հարցրուց օրիորդը, դադարե-
լով երգելուց:

– Հա՛, պարոն խոսրով Մելիքզադեն՝ այդ նազելի մանուկ բանաստեղծը,
վատ չէ գրում, նրա տաղերը ազդու և ոգեկից են,– պատասխանեց Ռուստա-
մը:

Հանկարծ ներս մտավ միջահասակ մի պատանի, նիհար և գունատ երե-
սով, խելացի և փայլուն աչքերով, սև, մետաքսանման ծամերով, դա պարոն
խոսրով Մելիքզադեն էր:

– Բարո՛ւկ,– ասաց նա ծիծաղելով. – «Գելը ամպ օր կուզե, գողը՝ մուժ գի-
շեր»: Տիկին Թարլանի բացակայությունը հնար է տվել ձեզ այդպես հան-
գիստ և անվրդով միասին նստելու և զրուցելու:

– «Գելի անունն տաս, ականջները իրար կգա»,– պատասխանեց Ռուս-
տամը կատակով. – խոսրով, այս ընկալե քո մասին էինք խոսում:

– Արդարև, ասես թե մի այդպիսի բան ազդեց իմ սրտին. դոնից անցնում
էի, երբ լսեցի օրիորդ Սալբիի երգը. իսկույն հասկացա, թե տիկին Թարլանը
տանը չէ լինելու, որ դա այդպես համարձակ երգում է, մտածեցի չփախցնել
հաջող առիթը:

«ՋԱԼԱԼԵԴԴԻՆ»

(հատված)

«Ջալալեդդին» վիպակում Սարհատի և Ասլիի սիրո պատմությունը երկրոր-
դական է դիմակայության պահանջի կողքին: Գործուն միջոցներով հայրենի տու-
նը պաշտպանելը հերոսի նպատակն է: Գրողը համոզված է, որ անհատական-
խմբակային պայքարով (Սահրատը և նրա խումբը) կարելի է փրկել ժողովրդին:

...Աղբակա ամբողջ գավառում ոչ մի հայ չէր մնացել. 24 գյուղեր բոլորո-
վին ավերակ և դատարկ էին. բնակիչներին մեծ մասամբ կոտորել էին և
մասամբ գերի էին տարել, իսկ մնացածները փախել էին Պարսից սահմանա-
կից Սալմաստ և Սոմալի գավառները, ապաստանելով տեղային հայերի

մոտ: Արշավանքը այն աստիճան անակնկալ և հանկարծակի էր եղել, որ փախստականներն հազիվ կարողացել էին ազատել իրանց թշվառ գլուխը, իսկ տուն, տեղ, կաջք և անասուն, բոլորը թողել էին թշնամուն: Զալալեդդինի արշավանքը նման էր մի սարսափելի հեղեղի, որ միանգամով չի վերջանում, որ գալիս է, հետո ընդհատվում է, և կրկին կատաղի հեղեղը սաստկանում է նոր ու նոր հորձանքներով: Նա սկզբում իր հետ ուներ հինգ հազար ձիավոր միայն, որոնցմով դուրս եկավ Աղբակից, դիմում էր դեպի Բայազեդ, որ կողմով և անց էր կենում, թողնում էր իր ետևից ավերակներ և ամայություն: Եվ այնուհետև, նրա արշավանքի ձայնը լսելով հեռավոր տեղերի քրդերը, խումբերով դուրս էին գալիս և դիմում էին դեպի իրանց առաջնորդի բանակը: Այս վերջինները լրացնում էին, ինչ որ պակաս էր թողել Զալալեդդինը: Հեղեղի հորձանքը այսպիսով կրկնվում էր, և միևնույն երկիրը մի քանի անգամ ենթարկվում էր ասպատակությունների: Զալալեդդինը, որպես շեյխ և զորավար, միայն էր, որ հանձն առեց քրդերի գլխավորությունը, առաջնորդելու նրանց դեպի պատերազմի դաշտը: Բայց քրդերին առավելապես զրգռողը և նրանց կատաղությունը ոգևորողն էր մի ուրիշ շեյխ, որն իր տեղից չէր շարժվել, որն ամբողջ Քուրդիստանի հոգևոր գլուխն էր համարվում և ներգործում էր իր սրբազան թղթերով քրդերի, զարաբեկիրների, զազիների և մուֆթիների վրա: Դա շեյխ Իբրահիմալահն էր: Այդ քրիստոնեության երգվյալ թշնամին թույլ էր տվել ամեն տեսակ անգթություններ և հրամայել էր ամենևին չխնայել: Պատերազմի ժամանակ որպես քրդերի, նույնպես և բոլոր մահմեդական ցեղերի սպառազինության պատճառը լինում է՝ կույր մուլեռանդությունը մի կողմից և կողոպուտի և հափշտակության ծարավը՝ մյուս կողմից: Նրանց մեջ խաղ են առնում երկու կրքեր՝ հոգևոր և նյութական, առաջինը լցուցանում է նա ոչ – մահմեդականներին մորթելով, իսկ երկրորդին բավականություն է տալիս նրանց կաջքը և հարստությունը հափշտակելով: Եվ այս պատճառով Զալալեդդինի զորքը խիստ դանդաղ էր ընթանում. նա մի կողմից պիտի հնձեր, բայց իր հունձքը իր հետ տանել չէր կարող, մյուս կողմից, հնարավոր էր հունձքը տանել, հասցնել իրանց սովորական բնակության տեղերը և նորից վերադառնալ ու միանալ բանակի հետ և շարունակել ընթացքը դեպի Բայազեդ: Ահա այս էր զորախումբի անդադար բաժանման և կրկին միավորության պատճառը: Զալալեդդինը իր ճանապարհը մաքրելով էր առաջ ընթանում դեպի Բայազեդ: Բայց չէ կարելի միանգամայն ուրանալ քրդերի մեջ ազնիվ մարդիկ. նրանց մեջ կային և այնպիսիները, որոնք զուրկ չէին բարի զգացմունքներից, որոնք չէին մասնակցում վատ գործի: Այս տեսակ մարդերից մեկն էր Օմար-աղան, իր հոտերով և երամակներով հարուստ քուրդը, որը մի գեղեցիկ ցեղի գլխավորն էր: Նա չմասնակցեց Զալալեդդինի արշավանքին: Եվ լսելով անգութ ծերունիի դիտավորությունը, նա հառաջագույն եկավ Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքը և հայտնեց վանահայր Եղիազար վարդապետին, թե մի քանի օրից հետո ի՛նչ դառն վիճակ էր սպասում Աղբակա հայերին: Նա խորհուրդ տվեց վանահորը օգուտ քաղել վանքի անմատչելի ամրություններից, և այդ նվիրական բերդը ընտրել որպես մի պաշտպանողական դիրք և, այնտեղ հավաքելով շրջակա հայոց գյուղորայքի հարստությունները, այնտեղից ընդդիմա-

նալ թշնամուն: Օմար-աղան խոստացավ ինքն էլ միանալ վանահոր հետ և իր խոստմունքը կատարեց գործով, որովհետև նա էլ երկյուղ ուներ Զալալեղզինից և նրա արշավանքին շմասնակցելու համար վախենում էր ենթարկվել շեյխի վրեժխնդրությանը: Եվ այս պատճառով իր տան հարստությունը նա հավաքեց վանքի մեջ՝ և իր մարդիկներով պատրաստ էր հարկավորված ժամանակ, միանալով հայերի հետ, ընդդիմանալ թշնամուն: Եղիազար հայր սուրբը ընդունեց իր վաղեմի բարեկամի՝ Օմար-աղայի խորհուրդը, որի հավատարմության վրա կատարյալ վստահություն ուներ, և Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքի շրջակա հայոց գյուղորայքի թե՛ բնակիչներին և թե՛ նրանց կայքը և անասունները հավաքել տվեց վանքի մեջ: Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքը այն հնադարյան վանքերից մեկն էր, որ իր գոյությունը պահպանում էր Լուսավորչի ժամանակներից: Ամբողջ տասնևվեց դար, պատերազմելով բնության խստությունների և բարբարոս ձեռքերի դեմ, այդ վանքը կանգնած էր որպես մի հսկայական հիշատակարան կրոնասեր հայի նախնի ճարտարապետության: Նա վկա է եղել բազմաթիվ եղեռնական անցքերի, նա տեսել էր կրակապաշտ պարսիկների, արաբների և մոնղոլների բոլոր անգթությունները: Նա իր հոյակապ կողքերի վրա կրում էր բազմաթիվ հիշատակարաններ, թե քանի՛-քանի՛ անգամ կործանված է եղել, և կրկին հայկական ջերմեռանդությունը նորոգել է նրան: Այդ վանքը բավական ամուր դիրք ունի. նա կառուցված է մի բլուրի բարձրավանդակի վրա, որի գագաթը արհեստական բանվածքով ավելի ևս բարձրանալով՝ նրա վրա դրած է վանքի հիմնարկությունը: Բլուրը երեք կողմից շրջապատում է ահագին խորությամբ մի ձոր, որի միջով հոսում է Տիգրիսի վերին ճյուղերից մեկը, որ սովորաբար կոչվում է «Վանքի գետ»: Բլուրի չորրորդ կողմը միանում է մի լեռնային թևի հետ, որի վրա դրված է մի հայոց գյուղ, որը, վանքի սեփականությունը լինելով, կոչվում է «Վանքի գյուղ», և նա հարյուր քայլ հագիվ հեռու կլինի վանքից: Վանքը պատած է պարիսպներով և աշտարակներով. նա ունի իր մեջ, բացի հոյակապ տաճարից, շատ խուցեր միաբանության համար և շատ ուրիշ ծածկոցներ վանքային տնտեսության մշակների և անասունների համար: Երբ որ Զալալեղզինի արշավանքի ձայնը հասավ այս կողմերը, վանքի օթևանները լիքն էին Աղբակա բնակիչներով, իսկ նրանց թանկագին հարստությունները պահված էին տաճարի գաղտնի պահարաններում: Եվ «Վանքի գյուղում» հավաքել էին նրանց անասունները: «Վանքի գետը», որ հոսում էր ձորի միջով, իր եզերքում թողնում էր բավական ընդարձակ և հարթ տարածություն, որ պատած էր խոտով, և ներկայացնում էր մի կանաչագարդ հովիտ, որ գարնան սկզբում վառվում էր դեղնագույն ծաղիկներով: Այս մարգագետինների վրա արածում էին վանքին պատկանող ձիաների երամակները: Մի առավոտ սարսափելով նկատեցին, որ հիշյալ հովտի վրա, գետի ափերի մոտ, կազմված էին բազմաթիվ վրաններ: Քրդերի խաշնարածները իրավունք չունեին վանքի մոտ, նրա կավածքների վրա զետեղել իրանց չադրները, ուրեմն դրանք լինելու էին այն ինքնակոչ հյուրերը, որոնց սոսկալի երկյուղով սպասում էին վանականները: Ամենքը մեծ տագնապի մեջ ընկան: Ամեն կողմից ոչխարներ, կովեր և երկրագործական անասուններ սկսեցին քշել դեպի գյուղը: Տագնապը ավե-

լի մեծացավ, երբ մի հովիվ լուր բերեց վանահորը, թե Զալալեղդինը բազմաթիվ քրդերով իջևանել է վանքի մարդերի վրա: Վանահայր եղիազար վարդապետը մի վիթխարի մարդ էր: Թեև ծերացած, թեև նրա ականջները ծանր էին լսում, բայց անդադար գործ ունենալով քրդերի հետ, որպես ասում են, նա «կեսքուրդ» էր դարձել, այսինքն՝ աներկյուղ այրական սիրտ էր ստացել: Երբ լսեց հովիվի բերած լուրը, նա ամենևին չզգաց այն հուսահատական երկյուղը, որ տիրում է թուլասիրտ մարդերին վտանգի ռուպեններում: Վանահայրը նույն միջոցում նստած էր իր փոքրիկ խուցի մեջ, և նրա մոտ գտնվում էր մի քուրդ իշխան բավական համակրական դեմքով: Վերջինը Օմար-աղան էր: Երկուսն էլ դուրս գնացին, երբ լսեցին հովիվի խոսքերը: Նրանք դիմեցին դեպի վանքի արևելյան պարսպի կողմը, որտեղից երևում էր շեյխի բանակը: Թե՛ վանահայրը և թե՛ քուրդ ազնվականը, դիտակները ուղղելով դեպի բանակը, մի քանի ռուպե շարունակ նայում էին: – Նա է, – ասաց Օմար-աղան վրդովված ձայնով. – ծերունի ավազակը բավական բազմություն է հավաքել իր շուրջը: – Ի՞նչ պետք է արած, – հարցրեց վանահայրը ոչ սակավ խռովությամբ:

– Ուրիշ հնար չկա, – պատասխանեց քուրդը այժմ ավելի սառն կերպով, – դուք պատվիրեցեք ժողովրդին հավաքել վանքի պարսպների մեջ, դռները փակել տվեք. վանքը բավական ամուր է պաշտպանվելու համար:

– Ես էլ այսպես եմ մտածում, – պատասխանեց վարդապետը. – ես վանքի պահարաններում բավական հրացաններ և վառոդ ունեմ թաքցրած, զգուշության համար վաղուց պահում էի ինձ մոտ. հիմա հանել կտամ. պետք է բաժանել, որոնք նետելու շնորհք ունեն, ես ճանաչում եմ շատերին մերիններից, որ այդ գործին ընդունակ են:

– Իմ մարդիկներն էլ շուտով կգան, – ասաց քուրդը, – ժամանակ կորցնել պետք չէ, ինչ որ անելու եք, մի՛ ուշացնեք: Վանահայրը հեռացավ հարկավորված պատրաստությունները կարգադրելու: Բայց Օմար-աղան դեռ կանգնած էր առաջվա տեղում և դիտակը ձեռին նայում էր: Քրդերի մեջ շատ աղանդներ կան. այդ մարդը պատկանում էր մի աղանդի, որ հակառակ էր շեյխի դավանությանը: Աղանդների տարբերությունը նույն ազդեցությունն ունի քրդերի վրա և նույն խտրություններն է ձգում նրանց մեջ, որպես ցեղական տարբերությունները, մանավանդ երբ հարաբերությունները կտրված են լինում թշնամական հանգամանքով: Օմար-աղայի ցեղը այսպիսի պատճառներով բաժանված էր այն ցեղերից, որ հավաքվել էին շեյխի շուրջը: Բայց վանահոր դիտավորությունը սաստիկ արգելքների հանդիպեցավ ժողովրդի կողմից. ոչ ոք չցանկացավ համաձայնել նրա հետ: «Մեզ ամենիս կկոտորեն, – ասում էին նրանք, – ո՞ւմ վրա ենք ձեռք բարձրացնում. քրդի մի մազին դիպչել անկարելի է. մեզ կենդանի կայրեն, մեր որդիքը, մեր կանայքը կկոտորեն: Մենք նրանց չենք ընդդիմանա, թո՛ղ գան, ինչ որ ուզում են թո՛ղ անեն, միայն մեզ և մեր որդիներին խնայեն...»: – Կգան, ձեր բոլոր ունեցածը կտանեն և ձեզ ու ձեր որդիներին չեն խնայի... – ասում էր վարդապետը արտասուքը աչքերում: – Ինձ ականջ դրե՛ք. մեր սուրբ վանքը կպահպանե մեզ, մեր հույսը թող նրա վրա դնենք: Մեր մեջ շատ տղամարդեր կան... Օմար-աղան էլ մեզ հետ կլինի: Բայց ոչ ոք չէր ուզում լսել նրան:

– Անկարելի բան է,– գոռում էր ամբոխը,– եթե դու ուզում ես մեզ փրկել, վեր առ քեզ հետ տերտերներին և տանուտերերին, գնա՛ շեյխի մոտ, նրա ոտները համբուրի՛ր, աղաչիր, պաղատիր, ասա, ինչ որ ուզում է, կտանք, միայն թե մեզ կենդանի թողնե... Քաջասիրտ վարդապետը շատ խոսեց, երկար հորդորում էր և խրախուսում էր, բայց թուլասիրտ և ստրկացած ամբոխը չընդունեց նրա խորհուրդը։ Վերջը նա ստիպված եղավ առնել իր հետ մի քանի ծերունիներ և քահանաներ ու դիմել շեյխի մոտ։ Այն ժամանակ Օմար-աղան մոտեցավ նրան և ասաց այս խոսքերը.

– Ես գիտեի, որ այսպես կլինի... բայց դու զուր ես գնում, քեզ կբռնեն, կպահեն և գուցե կսպանեն։ – Պիտի գնամ, ճար չունեմ, թող սպանեն...– ասաց վշտացած վարդապետը։ – Ժողովուրդը ինձ հանգիստ չէ թողնում...

– Ինձ այսուհետև ավելորդ է այստեղ մնալ...– ասաց քուրդ ազնվականը։

– Ես էլ խորհուրդ չէի տա մնալու համար,– պատասխանեց վանահայրը,– գնացեք, տեր ընդ ձեզ. միայն ընդունեցեք կատարել իմ վերջին խնդիրքը. առեք այդ բանալին, նույն պահարանի մեջ, ուր թաքցրել եմ ձեր կայքը, այնտեղ երկու արկղներում պահված են վանքի սրբությունները. տարեք ձեզ հետ, թող ավազակների ձեռքը չընկնին։ Դուք միշտ այնքան հավատ եք ունեցել դեպի մեր վանքը, որ ոչ մի քրիստոնյա չէ ունեցել։

– Կտանեմ, միամիտ կացեք,– պատասխանեց քուրդը։ – Բայց դուք վեր առեք ձեզ հետ իմ մարդերից մեկը. նա հեռվից կհետևի ձեզ. և եթե ձեզ բռնելու կամ պահելու լինեն, նա ինձ իմացում կտա։ Վանահայրը համբուրվեցավ իր բարեկամի հետ և սկսեց դիմել դեպի շեյխի բանակը։ Նա ամենևին հույս չունեց, թե կվերադառնա այնտեղից և մյուս անգամ կտեսնի իր բարեկամին։ Նույն միջոցում հասան Օմարի մարդիկը, բերելով իրանց հետ երեսունի չափ ավելորդ ձիաներ, և նա բարձել տվավ իրան պատկանող իրեղենները, որ քանի օր առաջ ապահովության համար բերել էր այնտեղ. նա չմոռացավ իր հետ վեր առնել և այլ երկու արկղներ, որոնց մասին խնդրել էր վանահայրը։ Երբ նա բոլորովին պատրաստ էր, դռնապանը բացեց պարսպի գաղտնի դռները, և ազնիվ քուրդը խիստ տխուր սրտով համբուրեց տաճարի սուրբ սեղանը և հեռացավ վանքից։ Վանահայր եղիազար վարդապետը գնաց շեյխի բանակը և այլևս չվերադարձավ այնտեղից... Մի քանի ժամից հետո քրդերը խումբ-խումբ մտան նախ «Վանքի գյուղը», առաջ սկսեցին անասունները դուրս քշել, հետո տները դատարկեցին և, նրանց մեջ գտնված իրեղենները բառնալով գրաստների վրա, ճանապարհ դրին։ Երբ գյուղի հետ իրանց հաշիվը վերջացրել էին, մտան վանքը. այնտեղ էր ամբարված շրջակայքի բոլոր հարստությունը. սկսեցին դուրս կրել։ Ողորմելի ժողովրդի լացն ու կոծը, նրանց դառն աղաղակները ամենևին չէին ազդում հափշտակիչների անգույթ սրտերին... ամենափոքր ընդդիմադրությունը պատասխանվում էր սրով և ատրճանակով։ Ահա՛ այս սարսափելի անցքը անցել էր, որ Սարհատի խումբը, Սախկալ-Թուլթանի քաջագործությունից հետո, մի գիշեր դիմեց դեպի Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքը։

ԽԵՆԹԸ (հատված)

Հայ կամավորական Վարդանը հնարամտությամբ դուրս է գալիս պաշարված Բայազետից՝ ռուսական զորքերի հրամանատար Տեր-Ղուկասովին բերդաքաղաքին սպառնացող վտանգի մասին հայտնելու և փրկելու մեկի կյանքը, որ «ամեն բանից թանկ» էր իր համար: Վաղարշապատում հերոսը գտնում է իր սիրելի Լալայի գերեզմանը:

Այս վեպում Բաֆֆին գալիս է այն եզրահանգմանը, որ ազատագրական կռվի պետք է նախապատրաստել ժողովրդին, ինչին զինվորագրվում են Վարդանն ու Դուռուկյանը:

ՎԱՐԴԱՆԻ ԵՐԱՉԸ

Նրա վառ երևակայության մեջ այժմ սկսեցին ամբոխել խառնափնթոր երազներ: Ինչե՞ր ասես չէր տեսնում նա: Երբեմն սարսափելի դժոխային տեսիլներ սոսկում և արհավիրք էին ազդում նրան: Իսկ երբեմն գեղեցիկ մխիթարական երևույթներ հրապուրում էին նրան: Կարծես դարերը մի քանի շրջան առաջ էին գնացել, և նա տեսնում էր Հայաստանը, ավերակ և անապատ դարձած Հայաստանը, այժմ բոլորովին կերպարանափոխված, բոլորովին վերանորոգված: Այդ ի՞նչ հրաշալի փոփոխություն էր: Մի՞թե կորած դրախտը կրկին վերադարձել էր այդ երկրի վրա: Մի՞թե կրկին տիրում էին այն ոսկեղեն ժամանակները, երբ շարությունը և անիրավությունը տակավին չէին ապականել աստուծո անմեղ աշխարհը: Բայց ո՛չ, Վարդանի տեսածը այն դրախտը չէր, որ հիմնեց Յոզվան Հայաստանի չորս գետերի ակունքի մոտ, ուր մարդկային առաջին զուգըր ապրում էր կատարյալ անմեղության և կատարյալ տգիտության մեջ: Այդ այն դրախտը չէր, ուր մարդը չէր գործում, չէր աշխատում և չէր արդյունաբերում, այլ ապրում էր պտուղներով, կերակրվում էր աստուծո ճոխ սեղանից, որ սփռել էր նրա առջև հրաշալի բնությունը:

...Ահա՛, Վարդանը տեսնում էր մի գյուղ: Մի՞թե դա Ալաշկերտի Օ... գյուղը չէր: Շրջակայքը նրան ծանոթ էին՝ նույն լեռները, նույն բլուրները, նույն գետը, նույն կանաչազարդ հովիտը – բոլորը նույնն էր: Դարերի հոսանքը այստեղ ոչինչ չէր աղարտել, միայն կերպարանափոխել էր: Բայց ո՞րքան փոխվել էր գյուղը: Այլևս չէին տեսնվում այն ողորմելի գետնափոր խրճիթները, որոնք ավելի գազանների որջի էին նման, քան մարդկանց բնակարանների: Այժմ տները քարաշեն էին, սպիտակ որպես ձյուն, և շրջապատված էին գեղեցիկ պարտեզներով: Լայն և ուղիղ փողոցները հովանավորված էին մշտականաչ ծառերով, որոնց մոտով վազում էին բլուրեղի նման հստակ առվակներ:

Առավոտ էր:

Տներից խումբերով դուրս էին գալիս գյուղական մանուկները, առողջ, զվարթ և մաքուր հագնված: Տղա և աղջիկ, խառն միմյանց հետ, գրքերը ուսներին շալակած, շտապով դիմում էին դպրոցը: Վարդանը նայում էր իրանց

վրա և հիանում էր: Ո՞րքան լավ պահված էին այդ սիրուն երեխաները, որքան ուրախ էին նրանք: Երևի, դպրոցը և վարժապետը չեն վախեցնում նրանց: Մի՞թե դրանք այն կիսամերկ և հիվանդոտ երեխաներն էին, որոնց տեսել էր Վարդանը:

Վարդանը միայնակ կանգնած էր փողոցի մեջ, զարմացած նայում էր իր շուրջը և չգիտեր դեպի ուր գնալ: Նրա ականջին զարկեց մի անուշ ձայն, դա եկեղեցու զանգակի ձայնն էր: Երևի, առավոտյան ժամը դեռ չէր վերջացել: Սկսյալ այն օրից, որ նա թողեց վանքը և հեռացավ աբեղաների միաբանությունից, այդ առաջին անգամն էր, որ աստուծո տան հրավերքի ձայնը այնպես քաղցր կերպով հնչեց նրա ականջներին: Քարացած սիրտը լցվեցավ մի սրբազան ջերմեռանդությամբ, նա դիմեց եկեղեցին, որի շեմքի վրա տասն տարուց ավելի ոտք չէր կոխել:

...Աղոթքը վերջացավ: Բոլոր բազմությունը՝ այր և կին, ծեր և մանուկ, միաձայն սկսեցին երգել մի երգ: Նրա բովանդակությունը առած էր Սաղմոսի հետևյալ տողերից, «Հատերը ասում էին, թե ո՞վ ցույց կտա մեզ տների բարությունը: Մեզ վրա ծագեց քո երեսի լույսը և մեր սրտերին ուրախություն շնորհեցիր: Յորենի, գինիի և ձեթի պտուղների առատությունով լիացրիր մեզ»: – «Դարձյալ նույն նյութական նպատակը... – մտածում էր Վարդանը, – դարձյալ հոգեկան ոչինչ չկա... Մշակ մարդը երգում է երկրի առատությունները, որ մշակել էր իր ձեռքով, որ շնորհել էր նրան աստված: Զարմանալի է, ի՞նչպես այդ մարդիկը հարմարացրել են կրոնի վերացականությունը իրական կենցաղավարության պահանջների և պայմանների հետ»...

Բայց ի՞նչ գեղեցիկ երգ էր այդ, որին ներդաշնակում էին երգեհոնի անուշ հնչյունները, ո՞րքան քաղցր, ո՞րքան սքանչելի եղանակով թռչում էր նա հարյուրավոր մարդկանց բերանից: Վարդանին այնպես էր թվում, թե մարդերի ձայնը, միացած անթիվ սերովբեների մեղեդիների հետ, վերամբառնում էր դեպի հավիտենական աթոռը: Նա իր կյանքում առաջին անգամն էր լսում մի այսպիսի սրբազան երաժշտություն:

Ժամերգությունը վերջացավ: Ժողովուրդը սկսեց դուրս գալ եկեղեցուց: Այժմ նույն ամբիոնի վրա, որտեղից քահանան քարոզ էր կարդում, կանգնեց վարժապետը և նույն նստարանների վրա, ուր ծնողները երգում էին, աղոթում էին, այժմ շարվեցան նրանց զավակները: Աղջիկ և տղա, խառն միմյանց հետ սկսեցին լսել վարժապետի դասախոսությունը: – «Մի՞թե այդ դպրոց է եղել,՝ մտածում էր Վարդանը,՝ մի՞թե եկեղեցին միացրել են դպրոցի հետ: Ախ, այդ ի՞նչ խնայող մարդիկ են, որ չեն կամեցել դպրոցի համար առանձին շենք կառուցանել: Այստեղ ևս դարձյալ նյութականություն»...

«Գյուղացու երջանկությունը,՝ ասաց տանուտերը,՝ չէ կայանում այնքան ծանր և անդուլ աշխատությունների մեջ, որքան գործի գիտենալու և նրան հեշտացնելու հնարների մեջ: Բնության մեջ կան շատ ուժեր, որոնց պարգևել է աստված մեզ օգնելու համար, միայն պետք է ծանոթանալ նրանց հետ և գիտենալ թե ի՞նչ միջոցով կարելի է նրանցից օգուտ քաղել»:

– «Այդ իրավ է,՝ պատասխանեց Վարդանը,՝ բայց եթե քրդերը թողնեին գյուղացու վաստակը իր ձեռքում մնար, իմ կարծիքով, նա միշտ բախտավոր կլիներ»:

– «Ի՞նչ քրդեր, – հարցրեց տանուտերը զարմանալով»:

– «Այն քրդերը, որ ամեն օր ձեզ կողոպտում են»:

– «Հա՛, քրդերը... – պատասխանեց տան տերը, կարծես դժվարությամբ հիշելով վաղուց մոռացված մի ցեղի անուն: – Մեր երկաթի դարերի պատմության մեջ կարդացել եմ շատ բան քրդերի մասին, ճշմարիտ է, նրանք կողոպտում էին և մինչև անգամ կոտորում էին մեր պապերին: Իսկ այժմ ո՞ւր են այդ բարբարոսները: Նրանք սպառվեցան, այլևս չկան: Մի այսպիսի ցեղ չէր կարող դիմանալ քաղաքակրթության լույսին և այս պատճառով լուծվեցավ, այլասերվեցավ: Դեռ անցյալ դարու սկզբներում նրանք ընդունեցին մեր կրոնը, սկսեցին սովորել մեր դպրոցներում և հետզհետե խառնվելով մեզ հետ, անհետացան»:

Վարդանը, լսելով այդ խոսքերը, չէր հավատում իր ականջներին, նրան երազ էր թվում բոլորը, թեև իսկապես երազի մեջ էր լսում և երազի մեջ էր տեսնում: Տան տերը շարունակեց.

– «Մեր տոհմագրության գրքի մեջ գտնում ենք շատ տողեր քրդերի մասին, որ կարծես, արյունով գրված լինեին: Մեր նախապապը, որից սկսվեցավ մեր տոհմը հայտնի լինիլ, կոչվում էր Խաչո. նա հենց այս գյուղի տանուտերն էր. քրդերը նրա ամբողջ ընտանիքը կոտորեցին – ինքը երկու որդիների հետ մեռավ բանտի մեջ: Նրա մեծ որդի Հայրապետից մնաց մի արու գավակ միայն»...

– «Որ ալաշկերտցոց գաղթականության ժամանակ իր մոր՝ Սառայի հետ տարվեցավ Վաղարշապատ», – ընդհատեց Վարդանը:

– «Այո՛, այդ արու գավակից հառաջ եկավ մեր տոհմը»:

– «Եվ նրա անունը Հովակիմ էր. մի քույր ուներ, որ կոչվում էր Նազլու, վերջինս մեռավ իր մոր հետ, և որք մնացած Հովակիմին մի բժիշկ վեր առեց և մեծացրուց իր տան մեջ»...

– «Դուք խոսում էիք քրդերի և թուրքերի տխուր ժամանակներից, – շարունակեց տան տերը մի առանձին ուրախությամբ, – բայց այն ժամանակներից հետո շատ բաներ փոխվեցան: Տեսնում եք այդ սքանչելի լեռները. մի և կես դար առաջ դրանք բոլորովին մերկ էին, մի փոքրիկ թուփ անգամ չկար այդ սարերի վրա: Այն ժամանակ բարբարոսների ձեռքը, որպես անգթաբար կոտորում էր մարդերին, այնպես էլ անխնա կոտորում էր ծառերին: Բոլորը սպառված էր. ժողովուրդը վառելիքի համար գործ էր ածում աթարը, իսկ շինվածքի համար փայտ չկար. այդ պատճառով ստիպված էին բնակվել գետնափոր խորշերի մեջ: Բայց երբ տիրեցին խաղաղության ժամանակները, այնուհետև ավերակ գյուղերը լցվեցան բնակիչների բազմությամբ, իսկ մեր լեռները ծածկվեցան անտառներով: Այդ բոլորը տնկվել է գյուղացիների աշխատասեր ձեռքով: Տեսնո՞ւմ եք այդ կանաչազարդ հովիտը, առաջ նա մի ցամաք և անջուր անապատ էր, մի փոքրիկ գետ միայն ուներ, որը բոլորովին ցամաքում էր ամառային տոթերից: Իսկ այն օրից, երբ անտառները աճեցին, մեր հովիտը ստացավ ջրի առատություն: Այժմ նա մեր գավառի պտղաբեր և ամենաարգավանդ երկրներից մեկն է: Այո՛, շա՛տ բաներ փոխվեցան... Առաջ այստեղ ճանապարհներ անգամ չկային, իսկ այժմ ամեն տեղ կտեսնեք հայելու նման հարթ ճանապարհներ, որ միացնում են մեր երկ-

րի բոլոր քաղաքները, և այդ ճանապարհների վրա սլանում են կառքեր, որ տարվում են ոչ թե անասունների ուժով, այլ շոգու զորությամբ: Մեր երկրի արդյունաբերությունները մենք վաճառահանում ենք հազարավոր մղոններ հեռու և փոխարենը ստանում ենք՝ ինչ-որ մեզ պետք է»:

Վարդանը զարմացած լսում էր այդ բոլորը, բայց երբ նրա աչքը ընկավ գեղեցիկ Լալայի երեսին, հայտնի չէ թե ի՞նչու նրա խելքին եկավ հարցնել, թե ո՞րտեղ է սովորել օրիորդը:

– «Մի շաբաթ հազիվ կլինի, որ ավարտեց Նոր-Վաղարշակերտի ճեմարանը. իսկ այժմ պատրաստվում է համալսարան մտնել բժշկություն սովորելու: Առողջությունը թույլ է, ես կցանկանայի, որ մի քանի ամիս անցկացներ գյուղում, բայց նրան ոչնչով չես կարող համոզել»:

– «Իսկ քանի՞ որդի ունիք դուք»:

– «Մեր տոհմը միշտ բազմածին է եղել, մեր նախապապ տանուտեր Խաչոյի ընտանիքը բաղկանում էր ավելի քան հիսուն հոգուց, իսկ ես միայն հինգ զավակներ ունեմ: Լալան միակ աղջիկ զավակս է, մնացած չորսը տղամարդիկ են»:

– «Ի՞նչով են պարապվում»:

– «Մեկը անտառապահ է միևնույն անտառների, որ տեսնում եք, մեկը պրոֆեսոր է Կարինի համալսարանում, երրորդը գնդապետ է Վանի զորաբաժնի մեջ, չորրորդը դեռ սովորում է Նոր-Բագրիվանդի գյուղատնտեսական ուսումնարանում»:

Վարդանին անծանոթ երևեցավ քաղաքի անունը և հարցրեց.

– «Այս կողմերում ես չեմ հիշում մի այս անունով քաղաք»:

– «Դա հին Բայազեդն է, այժմ այս անունն է կրում: Մեր քաղաքներից, գյուղերից և զավառներից շատերը փոխել են իրանց անունները, մի քանիսը իրանց վաղեմի պատմական անուններն են ստացել, իսկ մի քանիսը նոր անուններ են ստացել»:

Տան տերը կրկին ձեռքն առեց լրագրի թերթը և կարդում էր մի հոդված, որը, որպես երևում էր, սաստիկ անհանգստացնում էր նրան: Վարդանը հետաքրքրությունից շարժված, հարցրեց.

– «Ի՞նչ նորություն կա»:

– «Առանձին ոչինչ... էգուց քաղաքում պիտի գումարվի երեսփոխանական ընդհանուր ժողով... մի քանի վիճելի հարցեր պետք է քննության ենթարկվեն... չգիտեմ ի՞նչով կվերջանա... կուսակցությունները սաստիկ հուզված են երևում»...

– «Դո՞ւք ևս կլինեք այնտեղ»:

– «Չեմ կարող չլինել»:

Խոսակցությունից երևաց, որ Վարդանի հյուրընկալը, այդ հովտի գյուղացիներից ընտրված երեսփոխան էր:

Նախաճաշիկը արդեն վերջացել էր. Վարդանը վեր կացավ, և շնորհակալություն հայտնելով, կամենում էր հեռանալ:

– «Եթե դուք կցանկանայիք տեսնել մեր գյուղում մի քանի հիմնարկություններ, – ասաց նրան տան տերը, – ես սիրով հանձն կառնեի առաջնորդել ձեզ»:

...Նրանք անցան մի գործարանի մոտից, որտեղ տախտակներ էին սղոցում: Այստեղ գործում էին գլխավորապես մեքենաներ և շոգին: Սղոցարանը մատակարարում էր բոլոր գյուղերի և մերձակա քաղաքի համար տախտակներ զանազան ձևերով և զանազան մեծությամբ:

- «Այդ ո՞ւմն է պատկանում», - հարցրեց Վարդանը:

- «Մեր գյուղում, ինչ գործարան որ տեսնելու լինեք, առանձին մարդու սեփականություն չէ, - պատասխանեց նրա հյուրընկալը, - գործարանները այստեղ պատկանում են գյուղական համայնքին, ամեն մի գյուղացի մասնունի նրանց մեջ: Գերանները ստացվում են մերձակա անտառներից, որոնք նույնպես գյուղացիների սեփականություն են»:

Նրանք անցան սղոցարանից:

- «Ահա այդ ահագին շինվածքը, - ցույց տվեց Վարդանին հյուրընկալը, - դա պանրագործության գործարան է. այստեղ պատրաստվում է մեր գավառի ամենալնտիր պանիրը. դա նույնպես պատկանում է գյուղական համայնքին: Յուրաքանչյուր գյուղացի ներկայացնում է այստեղ իր անասուններից ստացած կաթը, և ընդհանուր արդյունքի բաժանման ժամանակ, նրա համեմատ ստանում է կամ պանիր, կամ արծաթ»:

Նրանք գտնվում էին այժմ դաշտում: Հասունացած հունձքը արտերից քաղվում էր, բայց քաղվում էր ոչ թե գյուղացու մանգաղով կամ գերանդիով, - այստեղ նույնպես գործում էր մեքենան, որ մենակ հարյուրավոր մշակների գործ էր կատարում: Ահա ի՞նչ էր նշանակում հեշտացնել աշխատությունը, - այժմ հասկանում էր Վարդանը:

Նրանք անցան մի ահագին շինության մոտից, դա աղորիք էր: Այստեղ նույնպես հեշտացրած էր աշխատանքը և ջրի փոխարեն գործում էր շոգին: Բազմաթիվ գյուղերի ցորենը այս հիմնարկության մեջ աղացվում էր, և մաքուր, ձյունի պես սպիտակ ալյուրը վաճառահանվում էր դեպի օտար երկրներ: Դա նույնպես պատկանում էր գյուղական համայնքին:

Բայց մի բան, որ ավելի զարմացնում էր Վարդանին, այդ այն էր, որ բոլոր գյուղացի բանվորները որտեղ և հանդիպում էին նրան, աչքի էին ընկնում իրանց համարձակությամբ, անձնավստահությամբ և այրական անվեհերությամբ: Կարծես դրանք սնվել և մեծացել էին կատարյալ ազատության մեջ, կարծես դրանք երբեք թուրքի ապտակը չէին կերել կամ քրդի նիզակը մի անգամ գոնե չէր վախեցրել նրանց: Նա տեսնում էր, որ այդ աշխատող բազմությունը ընդունակ է հարկը պահանջած ժամանակ, թողնել բահը և արորը, և նրանց փոխարեն զենք կրել, և նույնպես հմուտ, նույնպես հաջողակ կերպով գործ ածել:

- «Պատերազմի ժամանակ այդ մարդիկը զինվոր են դառնում, - ասաց Վարդանի հյուրընկալը, - աշխատանքը մեծ մասամբ դադարում է, և այս պատճառով պատերազմը միշտ կորստաբեր հետևանքներ է ունենում մեր երկրի համար, թեև նա ունենում է և իր առանձին օգուտները...»:

Անցնելով դաշտերից, նրանք դարձյալ մոտեցան գյուղին: Նրանց առջև դրած էր մի նոր հիմնարկություն: Դա ավելի նման էր այն շենքերին, որ կառուցված են լինում օրինակելի ազարակների մեջ:

- «Այդ մեր գյուղատնտեսական դպրոցն է, - ասաց Վարդանի հյուրըն-

կալը: – Այն, որ տեսաք առավոտյան, տարրական ուսումնարան էր»:

Այս ի՞նչ դպրոց էր, այսպիսի դպրոց Վարդանը երբեք չէր տեսել, թեև ինքն էլ մի ժամանակ վարժապետ էր եղել: Նա բովանդակում էր իր մեջ գյուղային տնտեսության վերաբերյալ բոլոր պարագայքը: Նրա ահագին շինության առջև տարածված էր ընդարձակ ագարակ զանազան բաժանմունքներով, որ մշակվում էին աշակերտների և աշակերտուհիների ձեռքով: Աշխարհի համարյա բոլոր բույսերի, տունկերի և ծաղիկների տեսակից կային այնտեղ զանազան օրինակներ: Այստեղ գիրքը և մեռած տառը ավելի չէին զբաղեցնում ուսանողներին: Ամեն ինչ սովորում էին նրանք բնության հրաշալի գրքի մեջ: Այստեղ որոշյալ ժամերում ուսանողները պարապվում էին մարմնամարզության մեջ և զենք գործածելու վարժություններով: «Ահա այսպիսի դպրոցը կպատրաստե լավ երկրագործ և լավ զինվոր», – մտածում էր Վարդանը:

Վարդանը շնորհակալություն հայտնելով իր հյուրընկալին, բաժանվեցավ նրանից: Այժմ ո՞ւր պետք էր գնալ, ինքն էլ չգիտեր: Նա տեսավ հանրակառքի նման մի բան, որի երկու կողմերի վրա շարված էին մարդիկ: Ինքն էլ նստեց, երբ իմացավ, որ տանում է դեպի երկաթուղու կայարանը:

Երկաթուղու կայարանում նա գտավ մեծ բազմություն, որ սպասում էին գնացքին: Հանկարծ նրա ականջին դիպավ մի ծանոթ ձայն...

– «Վարդան»...

Վարդանը ետ նայեց, նրա առջև կանգնած էր պարոն Սալմանը: Երկու վաղեմի բարեկամները գրկախառնվեցան:

– «Ահա այդպես, բարեկամ, – խոսեց պարոն Սալմանը չթողնելով Վարդանի աջը իր ձեռքից, – մենք դարձյալ տեսնվում ենք միմյանց հետ ուղիղ երկու հարյուր տարուց հետո... բավական երկար ժամանակ է... Դու դեռ նույնն ես մնացել, Վարդան, դու ամենևին չես փոխվել... Բայց այս երկու դարերի ընթացքում մեծ փոփոխություններ եղան մեր երկրում... Հիշում ես, Վարդան, մի անգամ քեզ ասում էի, թե Հայաստանը մարդկության տղայական հասակի օրորոցն է եղել, նրա անմեղության ժամանակների դրախտն է եղել – բայց մի օր կդառնա նրա այրական հասակի, նրա զարգացման ժամանակների դրախտը: Այժմ բոլորը կատարվեցավ: Այժմ հայ մարդու ապրուստը խիստ ապահով, ուրախ և խաղաղ է հայրենի հողի վրա: Բայց եթե գիտենայիր, թե որքա՛ն աշխատեցինք մենք, մինչև նրան այս վիճակին կարողացանք հասցնել... շա՛տ աշխատեցինք... այս երկու հարյուր տարվա ընթացքում հազարավոր փորձանքների միջից անցանք... բազմաթիվ արյան և առատ քրտինքի գնով գնեցինք մեր հանգստությունը»...

– «Հիմա ո՞ւր ես գնում», – հարցրեց Վարդանը:

– «Քաղաքը, այնտեղ երեսփոխանական ժողով պիտի գումարվի, ես պատգամավոր եմ մեր գավառի կողմից: Գնանք միասին, Վարդան, ես պիտի խոսեմ, մեր վիճաբանությունները գուցե կհետաքրքրեն քեզ»:

Հնչեց գնացքի վերջին շվշվոցը: Նրանք մտան վագոնի մեջ: Գիշեր էր: Առավոտյան լույսը չբացված, նրանք հասան քաղաքը: Դեռ քնած էր գեղեցիկ, աղմկալի քաղաքը: Փողոցներում երևում էին միայն բանվորներ, որոնք շտապում էին զանազան ֆաբրիկաներում աշխատելու:

– «Նոյան Աղավնու» պանդոկը», – հրամայեց պարոն Սալմանը կառապանին:

Կառքը սլանում էր ուղիղ և հարթ փողոցների միջով. երկու կողմից բարձրանում էին հոյակապ շինություններ զանազան գույներով: Վարդանը կարծում էր, թե պալատների միջով է անցկենում: Պարոն Սալմանը ցույց էր տալի նրան նշանավոր տները. – «Ահա այդ համալսարանն է», «ահա այդ գիտությունների ակադեմիան է», «դա հին թագավորական պալատն է, որ այժմ ծառայում է որպես մուզեյում», «դա քաղաքի նշանավոր թատրոններից մեկն է», «դա մի հիվանդանոց է», «դրանք այն հերոսների արձաններն են, որ նշանավոր եղան վերջին հեղափոխության ժամանակ», «դա մի լրագրի խմբագրատունն է, ուր օրեկան 150,000 օրինակ է տպվում» – «դա»...

– «Զինվորանոց չկա՞», – նրա խոսքը կտրեց Վարդանը:

– «Զկա, այստեղ ամեն քաղաքացի զինվոր է»:

– «Գեղեցի՛կ քաղաք... հրաշա՛լի քաղաք»... – բացականչեց Վարդանը խորին հափշտակության մեջ:

Կառքը կանգնեց «Նոյան Աղավնու» հյուրանոցի առջև: Պարոն Սալմանը Վարդանի հետ մտան մի առանձին փոքրիկ սենյակ, որ կից էր հասարակաց դահլիճին: Այստեղ Թոմաս էֆենդին Մելիք-Մանսուրի հետ սաստիկ վիճում էին:

– «Դա կատարյալ էշի մարտիրոսություն կլինի», – ասում էր Թոմաս էֆենդին:

– «Իմ կարծիքով, դա ամենաուղիղ ճանապարհն է, որ կհասցնե ցանկացած նպատակին», – պատասխանեց Մելիք-Մանսուրը տաքացած կերպով:

– «Այդ ճանապարհը մեզ շատ հեռու կտանե և ցանկացած նպատակին կհասցնե գուցե էշի զատկին», – ասում էր Թոմաս էֆենդին ծիծաղելով:

– «Ահա Սալմանը, լսենք նրա կարծիքը», – ասացին նրանք, դադարեցնելով վիճաբանությունը:

Մեծ եղավ նրանց զարմանքը, երբ տեսան Վարդանին, որը, կարծես, գետնից դուրս եկավ:

– «Դու որտեղի՞ց լույս ընկար», – հարցրեց Թոմաս էֆենդին իր հատուկ հեզնական ժպիտով:

– «Միևնույն երևույթը զարմացնում է և ինձ, – պատասխանեց Վարդանը նրա ձեռքը սեղմելով. – ես քո խորտակված դիակը գտա Ալաշկերտի լեռների ստորոտում և հետո թաղեցի քրդերի գերեզմանատան մեջ, իսկ այժմ»...

– «Այժմ ես կրկին հարություն առա, – պատասխանեց նա ծիծաղելով: – Մի՞թե դու չես հավատում հոգեփոխության վարդապետությանը: Իմ թշվառ հոգին անցավ ամենաանմաքուր կենդանիների մարմնի միջից. մի քանի տասնյակ տարիներ գալի մարմնի մեջ կեղեքում էի, հափշտակում էի, ապրում էի որսելով... մի քանի տասնյակ տարիներ շան մարմնի մեջ հաշում էի, քծնվում էի և պտույտ գալիս այն մարդիկների շուրջը, որոնք ինձ հաց էին տալիս... մի քանի տասնյակ տարիներ օձի մարմնի մեջ ոլորվում էի գետնի վրա և պատահած ժամանակ խայթում էի... մի քանի տասնյակ տարիներ էշի մարմնի մեջ զուռում էի, ականջներիցս այնքան քաշեցին, որ գլխումս խելք չմնաց... վերջապես իմ թշվառ հոգին մտավ առյուծի մարմնի

մեջ, այստեղ բավական մաքրվեցավ և սրբվեցավ նա: Այդ շրջանը կատարեց նա երկու հարյուր տարվա ընթացքում: Եգիպտոսի մոմիաները հազարավոր տարիներ մնում են պիրամիդների տակ, անհամբերությամբ սպասելով հոգիների վերադարձին, բայց իմ հոգին ավելի շուտ կատարեց իր շրջանը»:

– «Եվ ես բախտ ունեցա կրկին տեսնել կերպարանափոխված Թոմաս էֆենդուն», – կտրեց Վարդանը նրա խոսքը:

– «Այո՛: Ձեր տեսած առաջվա Թոմաս էֆենդին իր դարու հարազատ զավակն է, բայց ժամանակները փոխեցին նրան: Այժմ նա ներկա սերնդի լավ ներկայացուցիչներից մեկն է: Բայց ներկա սերունդը մե՛ծ հառաջադիմություն է գործել, սիրելի Վարդան: Հիշում ե՞ս, Մելիք-Մանսուրը մի ժամանակ «լավ ասեղներ» էր կանչում, և թափառում էր Ալաշկերտի գյուղերում, բայց նա այժմ մի առանձին զորաբաժնի գեներալ է»:

Վարդանը դարձավ դեպի Մելիք-Մանսուրը և պատկառանքով սեղմեց նրա աջը:

– «Մենք ուշանում ենք, պարոններ, նիստը շուտով կսկսվի», – շտապեցնում էր պարոն Սալմանը:

– «Դա մեր կուսակցության ազատամիտների պարագլուխն է, – ասաց Թոմաս էֆենդին շնչալով Վարդանի ականջին, և ցույց տալով պարոն Սալմանի վրա: – Մի երեկի ճառ է պատրաստել այսօրվա ժողովի համար: Ա՛խ, որքան լավ է խոսում նա»...

– «Ինձ էլ տարեք, պարոններ, ես էլ ցանկանում եմ լսել»... – գոչեց Վարդանը ուրախությամբ:

– «Գնանք»... – լսելի եղավ նրա մոտ մի օտար ձայն:

Վարդանը աչքերը բաց արավ, զգաց, որ իր տեսածը բոլորը երազ էր: Նա շուրջը դեռ պատում էր գիշերային խավարը, և նա գտնվում էր անբախտ Լալայի հողադամբարանի մոտ: Բայց այն ի՞նչ օտարոտի ձայն էր, որ զարթեցրուց նրան, այն ո՞վ էր, որ ասաց «գնանք»:

Հանկարծ չորս զորեղ ձեռքեր հափշտակեցին նրան և ամեն ինչ թաքնվեցավ գիշերային մթնոլթյան մեջ...

ԿԱՅԾԵՐ

(հատված)

Վեպի բնաբանը Սողոմոնի առակներից մեկն է. «Առանց փայտի կրակը կհանգչի և թե որ բանասարկու չլինի, կռիվը կդադարի: Ինչպես ածուխը զորություն է տալիս կայծերին ու փայտը՝ կրակին, այնպես էլ կովասեր մարդը վեճ բորբոքելու համար»:

Այս վեպի հերոսներն իրենց կենսագրությունն սկսում են «Խաչագողի հիշատակարանը» վեպից: Պատանի Մուրադը պատժից խուսափելու մտադրությամբ փախչում է անտառ, ուր ընկերներն էին՝ որսորդ Ավոյի գլխավորությամբ: Այստեղ էին Կարոն, Ասլանը, Սագոն և ուրիշներ: Քավոր Պետրոսի թելադրանքով Մուրադը բազում հանցագործություններ է կատարում, ցարական ոստիկանությունը ձերբակալում է նրան, աքսորում Սիբիր: Տարիներ հետո կայսերական աստյանը

ներում է շնորհում նրան: Նենեի հետ վերադառնում է Հայաստան՝ մասնակիցը դառնալու ընկերների հեղափոխական գործունեության:

Որսորդ Ավոյի խնդրանքով ամերիկացի գիտնական Ֆիշերը հանձն է առնում Ամերիկա տանել Ասլանին, Կարոյին, Սագոյին, Ռաֆայելին: Կրթություն ստանալուց հետո վերադառնում են հայրենիք, ուր նրանց սպասում է Ավոն: Այստեղից սկիզբ է առնում Ֆարհատի հիշատակարանը:

«Կայծեր»-ի հերոսներն առկախ են թողնում գործողությունների ընթացքը՝ հուսալով, որ իրենց ցանած սերմերը պտուղներ կտան:

ԱՆՆԱՅՏ ԱՊԱԳԱ

Ա

Անցան տարիներ, ո՞րքան տարիներ,-հայտնի չէ: Գարնանային արեգակը դեռ նոր սկսել էր քաղել ճոխ բուսականության տերևներից վաղորդյան ցողը, դեռ նոր քնեած թռչունները հնչեցնում էին լեռների, անտառների թավուտները իրանց ուրախ ձայներով: Օդը լցված էր նուրբ, հոգեպարար մառախուղով: Արեգակի առաջին ճառագայթները անցնելով այդ մառախուղի միջով, կարծես անցնում էին սպիտակ շղարշի թափանցիկ տարածության միջով: Այդ մշուշի միջով նկարվում էին հեռավոր լեռները իրանց սպիտակափառ գագաթներով, այդ մշուշի միջով երևում էր Վանա ծովակը իր գեղազրական եզերքով, այդ մշուշի միջով նշմարվում էր ջրային հսկա լողորդը, որը, իբրև մարմնացած հառաջադիմություն, սլանում էր արա՛գ և արա՛գ, թողնելով ծովի խաղաղ մակերևույթի վրա մի արծաթափայլ շավիղ, իսկ օդի մեջ ծխային երկար ժապավեն:

Ոստանից ոչ այնքան հեռու գտնվում էր Ռազմիրան գյուղը: Այդ գյուղը յուր գեղեցիկ դիրքով ամենահին ժամանակներում Ռշտունի իշխանների զբոսավայրն էր, իսկ հետո Արծրունի իշխանների ամառանոցը դարձավ: Բայց այժմ նրա մի կողմում, կանաչազարդ բարձրավանդակի վրա, կանգնած էր մի սիրուն, քարաշեն տուն: Նրա մի ճակատը նայում էր դեպի կապուտակ ծովը, իսկ մյուս ճակատը՝ դեպի մի գեղեցիկ պարտեզ, որ տան առջևից տարածվում էր դեպի ներքև և լայն, ծառազարդ թումբերով աստիճան առ աստիճան իջնում էր մինչև ձորը: Պարտեզում, այգեպանի սուր դանակը ձեռին, աշխատում էր մի մարդ: Տարիների ալիքները դեռ նոր էին սկսել արծաթագրել նրա գլխի սև մազերը: Իսկ թուխ դեմքի վրա դեռևս պահպանվել էր երիտասարդական աշխույժը: Նա զգուշությամբ ճեղքում էր մատաղ տունկերի կեղևը և, ճեղքվածքի մեջ անց կացնելով նորաբողբոջ շուղեր, կապում էր փափուկ թելով: Նրա մոտ կանգնած էր մի փոքրիկ աղջիկ, գարնանային թեթև հագուստով և հարդյա մեծ գլխարկով, որի լայն եզերքը հովանիի նման հասնում էին մինչև ուսերը: Նա ձեռքում բռնած ուներ ջրով լի թիթեղյա մի թաս, որի մեջ լողում էին դալար բողբոջներ: Առավոտյան զով օդը պայծառ-վարդագույն երանգով ներկել էր այդ գեղեցիկ հրեշտակի լիքը թշերը, որ կապած էին սպիտակ թաշկինակով: Բայց այդ չէր արգելում նրան իր անվերջ շատախոսությունը ավելի խանգարել հորը, քան թե օգնել նրան:

...Այդ սիրող հայրը Կարոն էր: Նա մի ժամանակ դանակով մարդիկ էր մորթում, իսկ այժմ դանակով պատվաստ էր անում: Զարմանալի փոփոխություն դարերի: Պահանջները փոխվելով, նա փոխեց և իր պարապմունքների ձևը: Արյան հետ խաղացող մարդը այժմ զբաղված էր երկրի մշակութայինով:

Նա իր տան լուսամուտներից ամեն օր տեսնում էր Ոստանի հին ամրոցի ավերակները, տեսնում էր իր նախահարց, Ղարա-Մելիքների, խորտակված իշխանության բեկորները: Նա այդ փլատակների մոտ հիմնեց ոչ թե ամրոց, այլ մի տուն, որ գլուղատնտեսական բոլոր հարմարություններն ուներ: Նրա նախնիքը ժողովուրդ էին կառավարում, իսկ նա կառավարում էր այժմ մի բարեկարգ, օրինակելի տնտեսություն:

...Կեսօրից առաջ քարաշեն տան դռանը մոտեցավ մի ճանապարհորդ-դական կառք: Ցած իջավ մի ծիծաղադեմ երիտասարդ, թեթև մորուքով և ցած բերեց մի մանկահասակ կնոջ, նրանցից հետո վեր եկավ աղախինը, որ գրկած ուներ մի կլորիկ երեխա: «Հյուբբի՛»... «Արփիա՛ր»... անունները հնչեցին ուրախաձայն աղաղակներով, և դռներից դուրս թափվեցան ընդունելու թանկագին հյուրերին:

Մեկը Կարոյի փեսան էր, մյուսը՝ նրա դուստրը:

Մի քանի ժամից հետո խաղաղ գերդաստանը բոլորեց ճաշի սեղանի շուրջը: Նա գոհ էր, որովհետև ապրուստի ամեն հարմարություններ ուներ: Նա երջանի՛կ էր, որովհետև վայելում էր ընտանեկան քաղցր, անսպառ բերկրությունը:

Բ

Եթե մի մարդ անցնելու լինի Աղբակ գավառի Սուրբ Բարդուղիմեոս առաքելոց վանքից դեպի Բաշ-Կալե տանող ճանապարհով, վանքից ոչ այնքան հեռու, իսկույն կնկատե, որ ամեն առավոտ մի ծերունի, ձյունի պես ճերմակ մազերով, հեծած նույնպես ճերմակ ձիու վրա, մի շրջան է կատարում լեռնահովիտների միջով և ապա, երբ միջօրեի տոթը սկսում է այրել, վերադառնում է դեպի մերձակա գյուղը: Սպիտակ ձին նույնպես ծեր է, որպես նրա տերը: Առջևի աջ ոտքից կաղում է նա: Տարիներ, շա՛տ տարիներ առաջ այդ ոտքից նա գնդակ ստացավ մի կովի մեջ: Բայց այդ չէ արգելում նրան դեռևս ծառայել իր տիրոջը: Այդ հավատարիմ զինվորական ձին ապրել և գործել է իր տիրոջ հետ: Մի ժամանակ միասին զանազան արշավանքներ էին կատարում: Անցան կռիվները, տիրեց հանգստի և խաղաղության ժամանակը: Այսօր միասին շրջում են մշակութային, հունձքի, պտղաբերության դաշտերի վրա: Խելացի ձին այնքան ընտելացած է իր տիրոջ սովորություններին, որ գիտե թե ամեն առավոտ դեպի որ կողմերը պետք է տանել նրան և որ տեղերում պետք է ման ածել: Դանդաղ քայլերով անցնում է նա արտերի մարգերի միջով, այնքան զգույշ կերպով, որ մի հասկ անգամ կոխ չէ տալիս: Եթե մի տեղ ջրանցքը պատռվել էր, և ջուրը վազում էր դեպի հասունացած հունձքը, որ ջրելու կարոտ չէր, եթե մի տեղ գյուղացու անասունը մտել էր հարևանի արտը և ոտնակոխ էր արել, եթե մի տեղ մկներ էին հավաքվել, մի խոսքով, եթե մի տեղ որևէ անկարգություն էր նկատում նա, իսկույն կանգ էր առ-

նում: Ծերունու հետախույզ աչքերը տեսնում էին այդ բոլորը, ոչ մի թերություն չէր վրիպում նրա բազմափորձ տեսությունից: Երբ վերադառնում էր գյուղը կանչում էր գյուղացուն և նրան նկատողություն էր անում: Նրա ամենօրյա զբոսանքը նրա ամենօրյա մեծ բավականության զվարճությունն էր: Նա տեսնում էր իր աշխատության պտուղները և ուրախանում էր:

Այդ ծերունին որսորդ Ավոն էր:

Նա գնեց մի քրդուհի այրի կնոջից այդ անբնակ, ամայի լեռնահովիտը իր շրջակա հողերով և այնտեղ հիմնեց մի գյուղ: Նրա տունը առաջին բնակարանը եղավ, որի շուրջը հետզհետե շինվեցան այլ տներ: Մի քանի տարվա ընթացքում կազմվեցավ մի մեծ գաղթաշենք:

Որսորդը իր գյուղի բոլոր հողերը դարձրեց համայնական սեփականություն, իսկ ինքը դարձավ նույն համայնքի հասարակ անդամներից մեկը: Թեև գյուղական համայնքին պարտավորեցրեց նա, որ որոշյալ ժամանակի ընթացքում փոքր առ փոքր վճարեն հողերի գինը, բայց այդ վճարը այնքան թեթև էր, որ նրանց համար բոլորովին անզգալի եղավ: Որսորդը այդ գումարը իրան չսեփականացրեց, այլ նրանով հիմնեց մի դպրոց և մշտապես ապահովացրեց դպրոցի հարատևությունը: Նրա վարմունքը այն աստիճան գրավեց գյուղացիների հարգանքը, որ ամենքը մեծ երախտագիտությամբ վերաբերվում էին դեպի նա, որպես իրանց բարերարին, որպես իրանց հորը: Այն դպրոցում սովորում էին և մերձակա գյուղերի երեխաները: Այդ էր պատճառը, որ նույն հարգանքը վայելում էր նա ամբողջ վիճակի մեջ, և դրա համար աղբակեցիք ընտրեցին նրան իրենց գավառի ներկայացուցիչ, որ «միր» տիտղոսն էր կրում: Ծերության հասակում Որսորդը թողեց այդ պաշտոնը և նրա փոխարեն կատարում էր նրա փեսան՝ Ֆարհատը:

Որսորդը վերջը որդեգրեց Ֆարհատին և ամուսնացրեց իր դստեր՝ Մարոյի հետ: Ֆարհատի մանկության ընկերուհին այժմ նրա կինն էր:

Գ

Վան քաղաքի միևնույն առևտրական պանդոկի մեջ, միևնույն կրպակում, ուր մի ժամանակ թումաջի վաճառականություն էր անում մուսուլցի խոջա Թորոսը, այժմ ընդարձակ գրասեղանի ետևում նստած էր մի պարոն: Այդ կրպակը նույնքան կերպարանափոխվել էր, որքան պարոնը, որ նստած էր այնտեղ: Հին, ասիական կրպակը մի եվրոպական առևտրական տան կատարյալ ձևն էր ստացել. հաշվապահ, գանձապահ, գրագիրները, գործակատարները, յուրաքանչյուրը իր որոշ տեղն ու պաշտոնն ունեւր: Վաճառքների տեսակները, քանակությունը, որակությունն անգամ փոխվել էր: Փոխվել էր և պարոնը, որ նստած էր ընդարձակ գրասեղանի ետևում: Երիտասարդական հասակում նա այնքան խոշոր մարդ չէր, իսկ ծերությունը ավելի փոքրացրել էր նրան: Մեծ, ընդարձակ գրասեղանի ետևից հագիվ երևում էր նրա կուրծքի վերին մասը, փոքրիկ գլխի հետ, որ պատած էր երկար, սպիտակ մազերով: Այդ պատկառելի ալիքների միջից դուրս էր նայում մի մտասուլզ դեմք, նեղ, անհանգիստ աչքերով, որ արտահայտում էին մի գործունյա մարդու անվաստակելի եռանդը: Նա գործերի մեջ չէր խառն-

վում. գործը, լարված մեքենայի նման, իր կարգով շրջան էր առնում. միայն երբեմն դիմում էին նրան այս և այն հարցերով: Նա այդ առևտրական տան տերն էր և նրա կառավարիչը:

...Նրանք կանգնեցին մի բավական կոկիկ տան հանդեպ: Դռները բացվեցան, մտան մի հովասուն, ծառազարդ բակ: Ծառերի ներքո նստած էր մի հասակավոր բարեշուք կին և ինչ-որ հյուսում էր ձեռքում: Տեսնելով եկվորներին, դրեց իր ձեռագործը փոքրիկ, բոլորակ սեղանի վրա, վերկացավ և դիմավորեց նրանց:

– Ա՛խ, պարոն Միսաքյան, – բացականչեց կինը, առաջ վազելով, – ես ամենևին չէի սպասում... Ի՞նչպես եք... այդ ի՞նչ բախտով... այդ ո՞ր քամին բերեց ձեզ... – և շփոթեցրեց հյուրին բազմաթիվ հարցերով:

Պարոն Միսաքյանը երկու ձեռքով բռնեց տիկնոջ աջը և բարեկամաբար սեղմեց:

Այդ ոտքից գլուխ, սև հագուստով պատած պատվելի անձը Բաղեշի հայ-բողոքականների երեց Զալլադն էր, որին այժմ իր տոհմանունով պարոն Միսաքյան էին կոչում: Իսկ նրա հյուրընկալը մեր վաղեմի ծանոթ Սազոն էր, որին այժմ կոչում էին Սարգիս Սեպուհյան: Փոխված դրուժյան հետ, փոխվել էին նրա առաջվա թե՛ կեղծ և թե՛ կրճատած անունները: Իսկ նրա տիկինը տեր Թողիկի դուստր Սոնան էր: Նա ամուսնացավ իր հին վարժապետի աղջկա հետ: Երկու բախտավոր ամուսինները ունեին մի քանի զավակներ, որոնց մեծը սովորում էր Գերմանիայում:

Տեր Թողիկը վաղուց չկար այդ աշխարհում, նա մեռավ «ախտարքը» ծոցում...

Դ

Սալմաստ գավառի Սավրա գյուղի հայոց թաղում խիստ աչքի էր զարկում մի մաշված տուն, որը ոչ այնքան հնուկությունից, որքան անխնամությունից կորցրել էր իր վաղեմի շքեղությունը: Գիշեր և ցերեկ այդ խուլ, գերեզմանի պես անմոռնչ տան դռները փակ էին: Այնպես էր թվում, որ ոչ ոք այնտեղ չէր բնակվում: Միայն երբեմն ճռնչալով շարժվում էին ժանգոտած ծխնինները, դռները բացվում էին, դուրս էր գալիս մի թախծալի դեմքով կին, նստում էր դռան մոտի թումբի վրա և ամբողջ ժամերով լուռ նայում էր փողոցի միջով անցնող գետակին, կարծես նրա տխուր մրմունջների մեջ կամենում էր թաղել իր սրտի դառն կսկիծները: Նա իր հասակից ավելի վաղ էր ծերացել, որպես այն մաշված տունը, որտեղից դուրս էր գալիս նա: Նրա տխրամած դեմքի թուխ գծերի մեջ, նրա սև աչքերի մթուժյան մեջ նշմարվում էին անմխիթար հոգու խորին վշտերը, որ թաքուցած էին նրա խորտակված, վիրավորված կուրծքի մեջ: Նրա սգավոր հայացքը այնպիսի տպավորություն էր գործում, որ այդ խղճալի կինը իր կյանքում երբեք երջանկության քաղցրությունը չէր ճաշակել. բախտը երբեմն ժպտել էր նրան, միայն հրապուրելու համար, որ մի նոր, ավելի դառն դժբախտության մեջ ձգե: Ոչ ոք նրան չէր մոտենում, ոչ ոքի հետ չէր խոսում նա: Այնպես լուռ նստում էր թումբի վրա, լսում էր գետակի մրմունջը, լսում էր ծառերի վրա խոսող թռչունների ձայնը

և խորին կերպով հոգվոց էր հանում: Նրան մոտենում էին փողոցի երեխաները միայն: Երբ նա հայտնվում էր թումբի վրա՝ «Նենե՛ն, Նենե՛ն», ձայն էին տալիս երեխաները և, ամեն կողմից վազելով, շրջապատում էին նրան: Նենեն գրկում էր նրանց, խոսում էր նրանց հետ և բաժանում էր սև փողեր, որ տանեն իրանց համար ուտելու բան գնեն: Երեխաները համբուրում էին նրա ոսկրացած ձեռքերը, համբուրում էին նրա նիհար ցամաքած երեսը և ուրախությամբ աղաղակներով հեռանում էին: Այդ դժբախտ կինը վշտացած, շա՛տ վշտացած էր հասակավոր մարդիկներից և իր մխիթարությունը գտնում էր միայն անմեղ երեխաների մեջ...

Ո՞վ էր այդ Նենեն:

Նա մի ամբողջ պատմություն ունի, «Խաչագողի հիշատակարանի» մեջ մեր ընթերցողներին հայտնի է: Նա Մուրադի կինն էր: Այդ տունը Մուրադի տունն էր:

Մուրադը գործեց և լավ գործեց, բայց իր բոլոր ընկերների մեջ նա միայն դժբախտ գտնվեցավ: Զավակներ չունեցավ նա: Ազգականները նրա հարստությունը ժառանգելու համար՝ չսպասեցին նրա մահվանը, այլ շտապեցին վաղորոք թունավորել նրան: Նա մեռավ, անմխիթար սուգի մեջ թողնելով Նենեին, որը չէր դադարում ողբալ սիրելի ամուսնու անմոռանալի հիշատակը:

Այդ թշվառ այրին բոլորովին միայնակ, բոլորովին անջատված հասարակությունից, ապրում էր իր տանը թախծության մեջ: Նա զգված էր կյանքից, զգված էր և մարդիկներից: Նրան կենակցում էր մի զառամյալ ծերունի միայն, որի աչքերը այլևս չէին տեսնում: Նրա կմախքն էր մնացել և մի ողորմելի ձայն, որ երբեմն հառաչում էր. «Ա՛խ, ե՞րբ պետք է մեռնեմ»... Ամեն անգամ կարելի էր տեսնել նրան կծկված բակի մի անկյունում, մի կտոր փալասի վրա, անդադար, տրտնջում էր՝ «Քաղցած եմ»... Նենեն ամբողջ օրը կերակրում էր նրան, բայց կշտացնելու հնար չէր լինում:

Ծերունին քավոր Պետրոսն էր:

Երկար թափառումներից հետո, վերադառնալով իր հայրենիքը, այդ երեկելի խաչագողը գտավ իր ամբողջ ընտանիքը ոչնչացած: Նենեն առեց նրան իր խնամակալության ներքո, հոգ էր տանում նրա ծերությանը: Այդ թշվառի ուղեղն անգամ իր բնական դրության մեջ չէր մնացել: Նա, որ մի ժամանակ երկրների սարսափն էր ու հրեշը, նա, որ մի ժամանակ փափուկ մոմի նման դարձնում էր իր ձեռքում մարդկանց սրտերը, այսօր մի անմիտ երեխայի նման շատ անգամ ասում էր իր բարերարուհիին. «Նենե՛, ե՞րբ ինձ համար կարմիր կոշիկներ պիտի առնես»: Խորին ծերությունից նա երեխայացել էր: Եվ իրավ, նրա թափած ատամները մի քանի տարի առաջ նորից սկսեցին բուսնել, և նրա թափած մորուքի տեղը հայտնվեցան փետուրի նման փափուկ, հազիվ նշմարելի մազեր:

Այդ հավիտենական ծերունին հիշեցնում էր Սավրայի, այդ խաչագողների որջի,՝ հավիտենական մեղքը, որը և ծերանում է, և մանկանում է...

Ե

– Այստեղ... այստեղ թաղեցին, – ասում էր մի երիտասարդ վշտահար դեմքով, ցույց տալով մի հողադամբարան, որ հազիվ որոշվում էր գետնի

մականերևույթից: – Ռաշիդը ճանաչում է այդ տեղը... նա այնքան մոռացկոտ չէ... – ավելացրեց նա տխուր ձայնով: – Եթե մի օր ջրհեղեղ գա, բոլոր լեռները ողողեց և մի փոքր բարձրություն անգամ չմնա երկրի վրա, Ռաշիդը դարձյալ կգտնե այդ դամբարանը...

Այդ խոսքերը դարձրած էին դեպի մի պարոն, որ կանգնած տխուր դեմքով նայում էր ցույց տված տեղի վրա: Նրա թևքը մտել էր մի նիհար, բարձրահասակ տիկին, որ իր ուսերով վեր էր պարոնից: Նա իր ձեռքում բռնած կանացի ամպհովանիով հովանավորում էր թե՛ իրան և թե՛ պարոնին: Նրանց մոտ կանգնած էին մի քանի մանուկներ զանազան հասակների, և բոլորի ուշադրությունը դարձրած էր ցույց տված տեղի վրա: Նրանց հագուստից երևում էր, որ այդ մարդիկ ճանապարհորդներ էին, որ հենց նոր էին իջել կառքից, որ մի քանի քայլ հեռու դեռ կանգնած էր ճանապարհի վրա:

Այդ այցելությունը կատարվում էր մեր ընթերցողներին ծանոթ Առաքելոց վանքի արտաքին պարսպի մոտ, այնտեղ, ուր մի անգամ ցույց տվինք Դավիթ Անհաղթի, Խորենացու, Ղազար Փարպեցու մոռացված շիրիմները: Այդ շիրիմների թվում ավելացել էր մի այլ մոռացված գերեզման...

Այդ առանց տապանաքարի, առանց որևէ հիշատակարանի, լուռ և համր գերեզմանի մեջ հանգչում էր մեր ծանոթ «Համրը»:

Պարոնը վերջին անգամ նայեց գերեզմանի վրա, կամենում էր տիկնոջ հետ հեռանալ դեպի վանքը, բայց մանուկներից մեկը կանգնեցրեց նրան, հարցնելով.

– Հայրիկ, ա՛յդ է քո բարեկամի գերեզմանը, որի մասին ճանապարհին միշտ խոսում էիր մեզ հետ...

– Այդ է... – պատասխանեց հայրը տխուր ձայնով:

– Ախ ինչո՞ւ են այդպես թաղել... – հարցրեց մանուկը արտասվալի ձայնով: – Ո՞վ գիտե, նա երեխաներ չունե...

– Չունե՞... – ասաց հայրը:

Նրանք խոսում էին անզղիերեն:

Մանուկը դարձավ դեպի իր քույրը և եղբայրները.

– Անուշ, Խորեն, Տիգրան, հայրիկի բարեկամը երեխաներ չունե, գնանք ծաղիկներ հավաքենք նրա գերեզմանի համար:

Մանկահասակ խումբը վազեց դեպի շրջակա վայրերը: Բարձրահասակ տիկինը, մայրական ջերմ գորովը աչքերում, նայում էր նրանց ետևից:

Ամառային այդ ժամանակի տապերը ծաղիկներ չէին թողել, խոտերն անգամ չորացել էին: Միայն այրված քարքարոտների մեջ վառվում էր դեղին գույնով և ծիրանագույն «անթառամը», իսկ ժայռերի ծերպերից աճել էր հոտավետ օշինդրը, սպիտակ թավիշի նման փափուկ տերևներով: Տեղտեղ բուրում էր վայրենի կոտեմը իր սուր, կծու հոտով: Մանուկները վրա ընկան քաղելու: Մի քանի ընկերից հետո, երեք եղբայրները և մի քույրը, չորս կողմից բռնած բերեցին մի մեծ, ծանր պսակ, հյուսված էր անթառամ ծաղիկներից և զանազան վայրենի բույսերից և դրեցին բարեկամի գերեզմանի վրա և փոքրիկ ձեռիկները կուրծքի վրա փակած, նրանց ջերմեռանդ երեսիկները խփած աչքերով դարձան դեպի երկինքը... Այդ վսեմ հանդիսավոր ընկեր այնքան սրտաշարժ, այնքան սուրբ էր, որպես երեխայի մաքուր

զգացմունքը: Հայրը և մայրը թաշկինակները տարան դեպի իրենց աչքերը: Իր արտասուքը չկարողացավ զսպել և երիտասարդ Ռաշիդը, նա նույնպես սկսեց լալ: Այդ սովորությունը ունեին մանուկները, երբ Նյու-Յորքում ամեն շաբաթ այցելում էին իրանց մեծ քրոջ գերեզմանին, զարգարում էին ծաղիկներով և աղոթում էին այնտեղ:

Պարոնը դարձավ դեպի գերեզմանը ցույց տվող երիտասարդը, խնդրեց, որ իրան առաջնորդե, տանելու հանգուցյալի խուցը:

Հռչակավոր վանքը բոլորովին ամայի էր: Մի ալևոր աբեղա միայն կանգնած էր բակում, կուտ էր ձգում հավերին, որ այդ միջոցին խմբված էին նրա շուրջը:

Տեսնելով նորեկներին մոտեցավ նա:

– Այդ ֆրանկները ինչո՞ւ են եկել, – մի կողմ տանելով, հարցրեց երիտասարդից:

– Ֆրանկներ չեն, – պատասխանեց երիտասարդը, – այդ պարոնը հայ է, ես նրան ճանաչում եմ... Դա այն մարդն է, որի համար մեռնելու ժամանակ լուսահոգին ասաց, թե երբ գալու լինի, իմ իրեղենները նրան հանձնեցեք:

– Ո՞րտեղից են գալիս:

– Ամերիկայից: Նրա տիկինը ամերիկացի է:

Պարոնը նայում էր դեպի իր շուրջը: Շատ տարիներ առաջ տեսած փառավոր վանքը այժմ նրա վրա տխուր տպավորություն էր գործում:

– Ինչո՞ւ այդպես թշվառ դրություն մեջ է այդ վանքը, – հարցրեց նա աբեղայից:

– Մի ժամանակ այդ վանքի սեղանատանը հարյուրավոր միաբաններ ճաշի էին նստում: Հիմա ո՞վ է մնացել: Ես, այդ հավերը, մեկ էլ այդ մարդը: – Նա ցույց տվեց երիտասարդին: – Վանքի բոլոր հողերը խլեցին, մեզ թողեցին առանց կտոր հացի: Նստած, օրերով, ամիսներով նայում ենք դեպի դուռը, գուցե մի մոլորված ուխտավոր ներս կմտնե: Այն էլ չկա: Ուխտ էլ չեն գալիս: Հավատն ու ջերմեռանդությունը պակասել է: Եթե հազարից մի անգամ մեկը ներս է մտնում, տված արդյունքը այնքան էլ չի լինում, որ գոնե ապրել կարողանանք:

Գուցե վշտացած աբեղան դեռևս երկար կշարունակեր իր գանգատները, եթե նորից պարոնը քաղաքավարությամբ չընդհատեր նրան, հայտնելով, թե ինքը շտապում է և ուշանալու շատ ժամանակ չունի:

Նրանք մտան հանգուցյալի խուցը: Նա այնքան փոքրիկ էր, որ բոլորի համար տեղ չկար: Երեխաները մնացին դրսում, ման էին գալիս վանքի բակում:

Ամեն ինչ սովորական տեղումն էր. նույն փայտյա հասարակ մահճակալի վրա դեռ տարածված էր անկողինը, նույն կաղնյա գրասեղանը դրած էր նեղ լուսամուտի հանդեպ, իսկ նրա առջև դեռ կանգնած էր հին, գեղաքանդակ բազկաթոռը, որ միակ զարդն էր այդ տխուր բնակարանի: Գրասեղանի վրա ածած թղթերը, ցամաքած կաղամարը, փետուրյա գրիչները, գրչահատը, մի աշտանակ, նույնպես իրանց տեղումն էին: Մի մազ իր տեղից չէր շարժվել: Այնտեղ դեռ դրած էին մի քանի պղնձե դրամներ, որ ծառան ցույց տալով ասաց, թե վերջին օրերում այնքանն էր մնացել «լուսահոգու» ծախքի

համար: Ոչինչ չէր պակասել: Պակաս էր միայն այն անձը, որ խորին աղքատության մեջ այնտեղ աշխատում էր: Գրասեղանի վրա դրված էր և նրա սպիտակ թաշկինակը, որի վրա թողեց նա վերջին արջան բիծը և ավանդեց հոգին...

– Լավ նայեցե՛ք, պարոն, – խոսեց ծառան, – տեսնո՞ւմ եք, ոչինչ պակաս չէ: Ես շան նման ամեն գիշեր պառկում էի այդ խուցի դռանը, մի ճանճ անգամ չէի թողնում, որ ներս մտնե:

Ալևոր արեղան պատմեց, թե իրավ որ, նա ամառ և ձմեռ, ձյունի և անձրևի տակ, պառկում էր խուցի դռանը և, իր ծանր մահակը կուրծքին սեղմած, ամբողջ գիշեր անքուն էր մնում: Ամեն առավոտ բաց էր անում խուցի դռները, ավելում էր, մաքրում էր, անկողինն ուղղում էր, դրա սեղանի վրա դրած առարկաների փոշին սրբում էր, հետո ամեն ինչ իր սովորական տեղումն էր դնում, որ իր պարոնը մի անկարգություն չնկատե, թեև պարոնը վաղուց մեռած էր:

– Բայց նրա հոգին նայում էր երկնքից, – նկատեց ծառան, ձեռքը դեպի վեր տանելով: – Մեռնելու միջոցին ինձ ասաց լուսահոգին, «Ռաշիդ, այդ ամենը այդպես կպահես, մինչև նա կգա»... Ես ի՞նչպես նրա ասածը չկատարեի:

Արտասուքը թույլ չտվեց բարեսիրտ շատախցուն ավարտել իր խոսքը, որին մենք տեսանք այն ժամանակ, երբ դեռ պատանի էր, և իր պարոնի խոհանոցում մենամարտում էր Ֆարհատի հետ: Այժմ մի հասուն, առողջ երիտասարդ էր դարձել, բայց դեռ վաղեմի պարզությունը մնացել էր նրա մեջ:

Նա ձեռքը տարավ դեպի կուրծքը, սկսեց բաց անել կոճակները: Մերկ կուրծքի վրա երևաց մի շղթա, որ անցուցած էր պարանոցից, իսկ նրա ծայրին երկաթյա օղակից քարշ էր ընկած մի բանալի, նույն ձևով, որպես հավատավոր մարդիկ խաչ են կախ տալիս շապկի տակից:

– Ընդունեցեք այդ բանալին, պարոն, – ձեռքը մեկնեց ծառան: – Լուսահոգին ասաց, Ռաշիդ, այդ բանալին քեզ մոտ կպահես, մինչև նա կգա, և միայն նրան կհանձնես: Հիմա, փառք աստծո, եկաք, առեք բանալին:

Պարոնը ընդունեց բանալին:

Երիտասարդը քարշ տվեց մահճակալի տակից մի հին երկարաձև արկղ, ընկույզի փայտից, որի բոլորտիքը գամած էին երկաթյա փաթաթներով և պղնձյա բեռներով:

– Այդ արկղի բանալին է, – ասաց նա: – Լուսահոգիի մեռնելուց հետո, աստված է վկա, մի անգամ էլ չեմ բաց արել, որ տեսնեմ, թե ի՞նչ կա դրա մեջ:

– Բոլորովին հավատում եմ, – խոսեց պարոնը, մոտեցավ արկղին, բացեց նրան:

Նա լի էր զանազան թղթերով, զանազան հաստ ու բարակ տետրակներով: Այդ ձեռագրերի մեջ կային զանազան սկսված և չավարտված վեպեր, վեպիկներ, պատկերներ, կային զանազան բանաստեղծություններ, կային և բոլորովին վերջացրած աշխատություններ:

Բարձրահասակ տիկինը, որ բոլոր ժամանակը խորին տխրությանմբ նայում էր այդ մռայլ խուցի սրտատոչոր պարագայքին, երբ տեսավ արկղի մեջ խառնիխուռն կերպով ածած թղթերը, նրա նեղ, երկնագույն աչքերը լցվե-

ցան արտասուքով: Դրանք հայոց մի անբախտ բանաստեղծի աշխատություններն էին: Նա դողդոջուն ձեռքը տարավ, վեր առեց տետրակներից մեկը, որպես մի սրբություն, և երկար հառած նայում էր նրա վրա, թեև կարգալ չէր իմանում: Այդ միջոցին ներս մտան մանուկները:

– Հայրիկ, – ձայն տվեց փոքրիկ Անուշը, – դու մեզ ասացիր, երբ կգնանք Հայաստան, ձեզ հայերեն կսովորացնեմ. տուր մեզ մի-մի հատ այդ տետրակներից, որ սովորենք:

– Երբ կտպվին, այն ժամանակ կկարդաք, զավակս, – պատասխանեց հայրը:

– Արդյոք կտպվի՞ն... – հարցրեց տիկինը:

– Կտպվին...

Երիտասարդ Ռաշիդը պատմեց, թե վերջին գիշերը, երբ պիտի մեռներ «Լուսահոգին», նա հրամայեց վառարանը վառել: «Պետք է մաքրել այդ թղթերը»... ասաց նա: – Ես դրեցի արկղը նրա մոտ, նա ջոկում էր թղթերը և շատերը նետում էր կրակի մեջ: Բայց դեռ այդ գործը չվերջացրած, նա մեռավ: Վերջին գիրքը դեռ բոլորովին չէր այրված, ես դուրս բերեցի կրակից, դրեցի մյուսների հետ և արկղը կողպեցի: Դրանով իմ հոգուն մեղք արեցի. նա կամենում էր այրել, ես չթողեցի: Ո՞վ է իմանում, կարելի է մի բան պետք կգա: Լուսահոգին վատ բան չէր գրի: Ա՛խ, ո՛րքան գրում էր... կարծես իմանում էր, որ շատ չի ապրի...

Պարոնը վեր առեց կեսը-այրված գիրքը, թերթեց և, դառնալով ծառային, ասաց.

– Այո՛, շատ բանի պետք կգար, եթե կրակը մեծ մասը ոչնչացրած չլիներ:

Դա հայոց եկեղեցական պատմությունն էր, որ վաղուց դիտավորություն ուներ գրելու հանգուցյալը:

Պարոնը գրասեղանի վրա մնացած թղթերն ևս հավաքեց դրեց արկղի մեջ, կողպեց: Իսկ հանգուցյալի թաշկինակը արյան վերջին բծով թաքցրեց իր ծոցում...

Հետո դարձավ նա դեպի ծառան:

– Դու, բարի Ռաշիդ, քո հավատարմության համար չվարձատրվեցար քո պարոնից, բայց կվարձատրվես ինձանից: Դու պահպանեցիր մի գանձ, որ մեր ազգի համար շատ թանկագին պետք է լինի: Այդ գանձը այդ արկղի մեջն է ամփոփված: Վեր առ այդ արկղը, գնանք ինձ հետ:

Հետո դարձավ դեպի վանքի աբեղան:

– Շատ շնորհակալ եմ ձեզանից, հայր սուրբ, որ դուք այնքան բարի եք եղել, որ թույլ եք տվել ձեր վանքում այդ իրեղենները պահպանվին: Որպես տեսաք, ես վեր առի հանգուցյալի թղթերը միայն, իսկ նրա մնացյալ կաշքը թողնում եմ ձեր վանքին:

Հայր սուրբի դեմքը փայլեց ուրախությունից:

Պարոնը մեկնեց նրան մի ծրար, ասելով.

– Խնդրեմ, ընդունեք այդ ծրարը. դրա մի մասը կպահեք ձեզ համար, իսկ մնացածից, որքան կծախսվի, մի տապանաքար շինել տվեցեք և դրեցեք հանգուցյալի գերեզմանի վրա:

Աբեղան շնորհակալությամբ ընդունեց ոսկիները, հարցնելով.

– Ի՞նչ գրել տանք տապանաքարի վրա, հանգուցյալը այնքան տարիներ մնաց վանքում, մենք նրա անունը չիմացանք:

– Ոչինչ գիր հարկավոր չէ, – պատասխանեց պարոնը, – միայն մի խաչ փորել տվեք:

– Աստված հոգին լուսավորեսցե՛, – օրհնեց աբեղան:

Ռաշիդը վեր առեց արկղը: Արտասուքը հեղեղի նման թափվում էր խեղճ երիտասարդի աչքերից, երբ նա պետք է թողներ այդ մուսյլ խուցը, ուր բնակվել էր նրա տերը, ուր ամեն մի առարկա հիշեցնում էր նրան այն մարդուն, որին նա այնքան սիրում էր, որին նա պաշտում էր: Երբ վանքի դռնից դուրս եկան, նա գրկվեցավ հայր սուրբի հետ, համբուրեց նրա աչքը: Երևում էր, որ վանքի բազմաթիվ միաբանությունից մնացած այդ երկու ներկայացուցիչները հաշտ էին ապրում միմյանց հետ:

Արկղը տեղավորեցին կառքի մեջ, ամենքը նստեցին, և կառապանը բռնեց Մուշի ճանապարհը:

Պարոնն Ասլանն էր, որ այժմ կոչվում էր բժշկապետ Սասունյան, իսկ բարձրահասակ ամերիկուհին նրա կինն էր: Նա այն հարուստ այրի կնոջ դուստրն էր, որ Նյու-Յորքում որդեգրեց Ասլանին, որի տանը ապրում էր նա իր ամբողջ ուսանողության ժամանակ: Այն ժամանակից սիրահարվեցավ նա և խոսք տվեց պսակվել նրա հետ: Տարիներով միմյանցից անջատվելը չխախտեց նրանց սերը: Օրիորդը ուխտել էր՝ միշտ սպասել նրան, մինչև կվերջացնեն իր գործերը և կրկին կվերադառնար Ամերիկա: Երբ վերջին անգամ Ասլանը գնաց Հնդկաստան, այնտեղ իր ընկերներից ստացած հանձնարարությունները կատարելուց հետո անցավ Ամերիկա և պսակվեցավ: Այժմ քաղաքային բժշկի պաշտոնով գնում էր Մուշ:

...Մեր հիշատակարանը կատարվեցավ որպես մի նկարագիր, զանազան պատկերներով: Շատ անձնավորություններ հանդիսացան և կրկին ծածկվեցան վարազույրի ետևում: Մենք առեցինք նրանց կյանքից և գործունեությունից հայտնի գծեր միայն: Եթե բոլորի գործերը և նրանց գործունեության վախճանը լրիվ գրեինք, պետք է մի երրորդ հատոր ևս ավելացնեինք: Ասլանով սկսեցինք մեր վերջին գիրքը և դարձյալ Ասլանով իջեցնում ենք վերջին պատկերի վարազույրը:

ԴԱՎԻԹ ԲԵԿ

(հատված)

«Դավիթ Բեկ»-ի նյութը վերցված է 18-րդ դարի առաջին քառորդում Սյունիքում ծայր առած ազգային-ազատագրական պատմությունից: Բաղկացած է երեք գրքից: Առաջինում հերոսը Ստեփան Շահումյանն է, որ ղեգերում է երկրում՝ փորձելով միավորել մելիքների ուժերը: Երկրորդ գրքում միջավայրը վրաց Մցխեթ մայրաքաղաքն է, որտեղ զինվորական բարձր աստիճանի է հասել Դավիթ Բեկը: Երրորդ գիրքը, որ ծավալուն է, ներկայացնում է ազատագրական պայքարի իրադարձությունները և հայոց պետականության վերականգնումը Սյունիքում:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

Մցխեթը՝ վրաց երկրի մայրաքաղաքը, այդ ժամանակ ներկայացնում էր մի աղքատ ավան, որ նշանավոր էր նրանով միայն, որ այնտեղ էր գտնվում «Կենդանարար» անունով հոյակապ վանքը, և այնտեղ էր բնակվում երկրի իշխանը, որ վրացիներից ընդունվում էր որպես թագավոր, իսկ պարսիկներից՝ որպես «վալի»: Ողորմելի, գետնափոր խրճիթները ցրված էին ավանի զանազան կողմերում և գետնի մակերևույթից որոշվում էին իրանց փոքրիկ, բլրած և բարձրությունով միայն, որ նմանում էին խլուրդների կազմած հողաբլուրներին, երբ գետինը փորելով դիզում են իրանց որջերի մուտքի առջև:

Վանքի զանգակատան բարձրությունից լսելի եղան վերջին հնչյունները. հրավիրում էին միաբանությունը ընթրիքի: Երեկոյան խավարը արդեն սկսել էր փոքր առ փոքր թանձրանալ: Գյուղացիները քշում էին երկրագործական հոգնած անասուններին դեպի տուն, և գյուղացի աղջիկները դադարել էին հեռու աղբյուրից ջուր կրելուց: Խրճիթներում, այստեղ և այնտեղ, երևում էր ճրագի լույսը:

Այդ միջոցին ավանի մեռելային լուսթյունը աղմկվեցավ, շները բարձրացրին մի խառնաձայն աղաղակ, երբ հեռվից հայտնվեցան մի խումբ ձիավորներ, որոնք ամենայն թափով քշում էին իրանց երիվարները դեպի ավանը: Որսորդական հոգնած բարակները տհաճությամբ վազում էին ձիաների ետևից, և ամբողջ խումբը կորած էր փոշու թանձր մառախուղի մեջ: Ձիավորներից մի քանիսը կրում էին իրանց բազուկների վրա բազեններ: Երևում էր, որ այդ խումբը վերադառնում էր որսորդությունից: «Պարո՛նը...», ասեցին միմյանց մի քանի ուշացած գյուղացիներ և երկյուղածությամբ մի կողմ քաշվեցան՝ ճանապարհ բաց անելու համար:

Խումբը դիմեց դեպի քաջբայված բերդը, որ վաղեմի ժամանակներից շինված էր մի բարձրավանդակի վրա: Այնտեղ էր «պարոնի» տունը: Բերդի ահագին դռները բացվեցան, ձիավորները ներս մտան և, հասցնելով իրանց տիրոջը մինչև նրա բնակարանը, հետո, գլուխ տալով, ցրվեցան:

Մի երիտասարդ ձիավոր, այդ խումբից բաժանվելով, դիմեց ձորը, դեպի մի առանձնացած տնակ, ուր էր նրա բնակարանը:

...Երիտասարդը ծալապատիկ նստեց թախտի վրա, հրամայելով իր ծառային, որ տանե նամակաբերին իր մոտ ախոռատունը, իսկ ինքը բաց արեց նամակներից մեկը և սկսեց կրակի լույսով կարդալ:

Նախ ուշադրություն դարձրեց նա ստորագրությունների վրա: Ստորագրությունների բազմությունը, որոնց յուրաքանչյուրի մոտ դրոշմված էր մի-մի կնիք, տալիս էր այդ նամակին ավելի հանրագրի ձև: Առաջին տեղը բռնում էր Տաթևի վանքի վանահայր, միևնույն ժամանակ՝ Ղափանի ամբողջ վիճակի առաջնորդ Ներսես եպիսկոպոսի խոշոր կնիքը: Հետո կարգով շարված էին մյուս վանքերի եպիսկոպոսների և վարդապետների կնիքները: Նրանցից հետո՝ Սյունյաց աշխարհի զանազան իշխանների, մելիքների և տանուտերների կնիքները վերջին տեղն էին բռնում: Դրանցից շատերին երիտասար-

դը անձամբ ճանաչում էր, իսկ ոմանց անունները միայն լսած էր: Նամակը սկսվում էր օրհնություններով և բովանդակում էր իր մեջ խիստ տխուր նկարագիր Սյունյաց աշխարհի ցավալի դրության մասին: Նա պատկերացնում էր հայոց ճնշված ժողովրդի վերջին աստիճանի թշվառությունը, մահմեդականների անգթությունները, խաների անսահման բռնությունները, բնակիչների անդադար կոտորածները, գերությունները, հափշտակությունները, բոլորը արյունով, արտասուքով և խորին ցավակցությամբ գրված:

«Դանակը ոսկորին է հասել... – (այս խոսքերով վերջանում էր նամակը,– մեր երեսին պատվի մի կաթիլ անգամ չեն թողել... մեր կնիկներին, մեր աղջիկներին մեր աչքի առջև բռնաբարում են, և մենք լուռ նայում ենք... Մեր վանքերը, մեր եկեղեցիները անասունների ախոռատուն են դարձնում, և մենք համբերում ենք... Մեր տաճարների սրբությունները կողոպտում են և խաչերը շների շլինքից քարշ են տալիս, իսկ մենք ձայն հանել չենք համարձակվում... Մեր զավակներին մեր ձեռքից խլելով՝ օտար երկրներում վաճառում են, մենք արգելել չենք կարողանում... Մեր ձեռքի վաստակը մեզանից հափշտակում են, մեզ թողնում են քաղցած, իսկ մենք բողբոջել չենք կարողանում... Ո՛չ ոք չէ լսում մեր ձայնը, ո՛չ ոք չէ սրբում մեր արտասուքը: Մնացել է վերևում աստված, իսկ ներքևում դու՝ Դավիթ Բեկ: Խեղդամահ եղած հայրենիքի վերջին հառաչանքը կոչում է քեզ: Լսի՛ր նրա ձայնը, լսի՛ր նրա աղաչանքը, օգնության ձեռք մեկնի՛ր: Այն հայրենիքը, որ քեզ սնուցել է, որ քեզ կյանք է տվել, քեզանից կենդանություն է սպասում: Մի թող տուր նրան իսպառ մահանալ: Ժողովրդի հույսը քեզ վրա է դրած: Քո հզոր աջը պետք է փրկե նրան: Այդ է աստծո և մեր տեր Հիսուսի Քրիստոսի կամքը: Ուրիշ ճար չէ մնացել. ամեն բան փորձեցինք, ամեն հնար գործ դրեցինք, ամեն ստորություն հանձն առինք, բայց բռնակալի գազանությունը ամոքել չկարողացանք: Մեր ստրկության լուծը օրըստօրե ծանրացավ, մեր վիճակի դառնությունը օրըստօրե սաստկացավ: Այժմ ժողովուրդը ուխտել է կատարել մի վճռական գործ՝ կամ միանգամով կոտորվել և բնաջինջ լինել, կամ բոլորովին ազատվել մահմեդական բռնակալությունից: Բայց ժողովրդին պետք է մի փորձված ձեռք, որ առաջնորդե նրան: Այդ ձեռքը նախախնամության կամքով պետք է լինի քոնը: Այն օրը, երբ դու ոտք կկոխես հայրենիքի հողի վրա, ժողովուրդը մի մարդու պես կկանգնի և, քո դրոշի ներքո, կսկսե մաքրել երկիրը մահմեդական պղծությունից: Ամեն ինչ պատրաստված է. մնում է քո հրամանը, և ահա՛ ժողովուրդը կշարժվի... Շտապի՛ր, Դավիթ Բեկ, ազգը, հայրենիքը և եկեղեցին կանչում են քեզ և իրանց ազատությունը քո ձեռքից են սպասում...»:

...Նա շտապով բաց արեց երկրորդ նամակը: Դա բարեկամի նամակն էր՝ լի վաղեմի հիշատակների ջերմ զգացմունքներով: Նրան գրել էր Ստեփաննոս Շահումյանը՝ Դավիթ Բեկի մանկության ընկերը:

«Հիշի՛ր, Դավիթ, այն ցավալի օրը,– գրում էր նա ի միջի ալյոց,– երբ ես Ֆաթալի խանի բանտումն էի, իսկ դու՝ ողբալի կրակի բոցերից մի բախտով ազատված, գտնվում էիր ծերունի ներքինապետի խնամակալության ներքո: Հիշի՛ր այն կրակը, հիշի՛ր այն բոցերը, որոնց մեջ այրվեցավ քո հայրը, քո մայրը, քո քույրերը: Այն կրակը դեռ չի հանգել: Նա հրդեհում է մեր ամ-

բողջ հայրենիքը: Նա ճարակում է մի ամբողջ ժողովուրդ: Ո՞վ պիտի հանգցնե նրան, եթե ոչ այն մարդը, որ իր անձի վրա փորձել է նրա բոլոր դժոխային տանջանքը...»:

Մի քանի տողերից հետո շարունակում էր նա. «Ոչ ոք խելացի չի կոչի այն մարդուն, որի տունը հրդեհով պաշարված է, որի զավակները կրակով պատած են, որի կայքը այրվում է, իսկ նա, այդ բոլորը թողած, շտապում է իր հարևանի տունը կրակից ազատելու համար: Քո եռանդը, քո ջանքերը՝ վրաց խարխուլ գահը պահպանելու մասին, հիշեցնում է ինձ այդ համեմատությունը: Ի՞նչ կշահվի քո քաջությունից, քո պատերազմական տաղանդից Հայոց թշվառ աշխարհը, երբ դու քո բոլոր ուժերը, քո մտքի և սրտի բոլոր զորությունը վատնում ես հօգուտ օտարի, մինչդեռ քո հայրենիքը քեզ պիտիսներին ավելի կարոտություն ունի: Դու այժմ քո հզոր ուսերի վրա տանում ես բոլոր ծանրությունը մի քայքայված տերության, որ ընկնելու վրա է: Դու շատ անգամ պահպանեցիր նրան իր անկումից, դու շատ անգամ ազատեցիր նրան իր թշնամիներից, շատ անգամ հաղթող հանդիսացար սարսափելի կոիվների մեջ: Բայց ո՞րքան շահվեցավ այդ բոլորից հայոց թշվառ ազգը...»

Դավիթ, մենք դասընկերներ ենք եղել. մենք Տաթևի վանքում, հանգուցյալ Հարություն վարդապետի մոտ միասին էինք կարդում հայոց պատմությունը: Կարծես, այդ ազգի ճակատագրի մեջ մի անեծք կա: Նա ստեղծում է մեծ մարդիկ, ստեղծում է հանճարներ՝ միայն օտարներին ծառայելու համար: Սկսյալ ազգերի պատմության ամենախորին հնությունից, Հայաստանը միշտ տվել է թե՛ իր դրացիներին և թե՛ հեռավոր ժողովուրդներին իր զավակների ամենաընտիրները: Բաբելացոց, եգիպտացոց նշանավոր պետական մարդիկների թվում առաջին տեղը բռնում են հայերը: Հայերը տվեցին Հռոմին ու Բյուզանդիային ոչ միայն քաջ զորապետներ, այլ մինչև անգամ կայսրներ: Ահռելի Պարսկաստանը իր ամենանեղ ճգնաժամի միջոցին փրկություն էր գտնում հայ զորապետների ձեռքով: Վայրենի մոնգոլները՝ Միշին Ասիայի խորքերից դուրս գալով, հայ զորապետների առաջնորդությամբ ոտնակոխ արեցին ամբողջ պետություններ: Բաղդադի և Դամասկոսի արաբական խալիֆաները հայ զորապետների ձեռքով տիրեցին անսահման երկրներ, խաչակիրները իրանց ամենահաջող պատերազմներով պարտական են հայոց քաջերին: Մինչև անգամ ամենահեռավոր Հնդկաստանի թագավորությունները երկար ժամանակ օգուտ էին քաղում հայ զորապետների խելքից և քաջությունից: Ինչո՞ւ եմ խոսքս երկարացնում: Ո՞ր երկիրը, ո՞ր ազգը, ո՞ր թագավորությունը չէ շահվել հայոց ուժերից: Նույնիսկ քո Վրաստանը, Դավիթ, քանի՜-քանի՜ անգամ վայելել է հայ մարդու օգնությունը, բայց միշտ ապերախտ, միշտ անշնորհակալ է մնացել դեպի հայը: Եթե այդ անհոգ, թեթևամիտ ազգը այսօր գոյություն ունի, դրանով նա պարտական է հայերին: Հայաստանը, իբրև մի բնական վահան, միշտ պաշտպանել է նրան պարսիկների, արաբացիների և մոնգոլների հարձակումներից: Արևելքից հեղեղի նման եկած բոլոր բարբարոսների արշավանքները թափել են իրանց անգթությունը Հայաստանի վրա և անցել, իսկ Վրաստանը միշտ մնացել է թաքնված մեր ետևում և եթե պատահել է մեզ նրանցից օգնություն խնդրել,

միշտ սուտ խոստումներով խաբել են մեզ: Բայց հայր, միամիտ հայր միշտ մնացել է հավատարիմ, միշտ անձնանվեր և միշտ զոհաբերող դեպի օտարը: Նա թողել է իր տան գործը, մոռացել է իր ցավերը և օտարի տան հոգսն է հոգացել: Նա թողել է իր երկրի ավերակները և օտարի համար պալատներ է կանգնել: Նա մոռացել է իր խորտակված գահն ու գավազանը և օտարի դրոշի փառքն է բարձրացրել: Մի՞թե այդ բոլորը դու չտեսար մեր պատմության մեջ. ահա դրանումն է մեր գլխավոր հիվանդությունը: Մենք մեզ ծառայել չգիտենք. մենք մեզ համար անշնորհք ենք, իսկ օտարի համար՝ շնորհալի: Եթե հայոց բոլոր հանճարները վատնված չլինեին հօգուտ օտարների, եթե նրանք ծառայած լինեին իրանց հայրենիքին, ես հավատացած եմ, որ այսօր Հայաստանը այս թշվառ դրության մեջ չէր լինի...

...Հետո նա Դավիթ Բեկի ուշադրությունը դարձնում էր Սյունյաց աշխարհից նրան ուղարկված հանրագրի վրա, հորդորում էր ժողովրդի ներկայացուցիչների ձայնը հարգել, հորդորում էր թողնել վրաց ծառայությունը և փոխել աճապարել դեպի հայրենիքը: Նկարագրում էր Հայաստանի խառնաշփոթ քաղաքական դրությունը, բացատրում էր պարսից պետության ջլատումը և նրա օրոստօրե քայքայումը, որից պետք էր օգուտ քաղել, նպատակահարմար ժամանակը չկորցնել և ժողովուրդը ազատել այդ ազգի բարբարոսությունից: Հետո, մի փոքր զգվելով իր ընկերի անձնասիրությունը՝ նա ավելացնում էր.

«Մեր ազնվական դասը փչացած է, Դավիթ, նրանց վրա մեծ հույս դնել չէ կարելի: Դարերի ընթացքում, պարսից ազդեցության ներքո, ազնիվ արյունը նրանց երակներում խարդախվեցավ: Այժմ ժողովրդին պետք է փրկե ժողովրդի մարդը՝ նրա միջից դուրս եկած նրա հարազատ որդին: Ո՞վ կարող է լինել այդ մարդը, բացի քեզանից, Դավիթ, բացի մի անձնից, որ իր վրա փորձել է ժողովուրդի բոլոր տանջանքը, բոլոր ցավերը: Քո կոչումը մեծ է այդ գործի մեջ: Հանգամանքները ստեղծեցին քեզ ժողովրդի փրկիչը լինել: Եվ այդ պիտի կատարես դու...»:

– Կկատարե՞մ...– ասաց նա խորին ցավակցությամբ և նամակը ցած դրեց:

ՊԱՐՈՒՅՐ ՅԱՅԿԱԶՆ

(հատված)

Տիպաբանական ընդհանրություն կա «Դավիթ Բեկի» և «Պարույր Հայկազն» վիպակի միջև: Եթե Ստեփանոսը նամակում գրում է, թե ոչ մի նշանակություն չի տալիս օտարներին ծառայելու գործին: «Ես այդ համարում եմ մինչև անգամ մի տեսակ հանցանք դեպի մայրենի երկիրը...», ապա Մովսես Խորենացին դիմում է Պարույր Հայկազն-Պրոդեսիոսին՝ նպաստելու հայ ժողովրդի լուսավորության գործին: Կոսմոպոլիտը մերժում է հայրենասերին՝ հայրենիքի շահը չնչին դիտելով համայն մարդկության գոյության տեսակետից:

Չորրորդ դարում, երբ Հայաստանից շատ մանուկներ դիմում էին Աթենք՝ ուսում առնելու, այդ քաղաքի ետ ընկած փողոցներից մեկում, փոքրիկ խրճթի մեջ, ապրում էր մի երիտասարդ: Նա բնակվում էր խրճթի ստորին, ամենաանշուք սենյակներից մեկում, ուր օդի և լույսի պակասությունը տալիս էր նրան գերեզմանի նմանություն: Ոչինչ կարասիք չկար այդ գետնափոր նկուղի մեջ. հարդով ծածկված էր նրա խոնավ հատակը, և մի քանի հնամաշ կապերտներ ծառայում էին և՛ որպես անկողին, և՛ որպես սփռոց: Պատուհաններում երևում էին մագաղաթյա գրչագրներ՝ կաշյա հաստ կազմերով:

Սենյակը նեղ էր: Նրա անձկությունը ավելի անտանելի էր դառնում, որովհետև երիտասարդը մի ընկեր ևս ուներ: Նրան կոչում էին Հեփեստիոն, իսկ ինքը կոչվում էր Պրոերեսիոս:

Քաղաքի այն թաղը, ուր կենում էին երկու երիտասարդները, բնակեցրած էր այնպիսի աղքատ ժողովրդով, որոնք միայն օրեկան աշխատանքի, օրեկան հացի համար են մտածում, այդ պատճառով, նրանց շատ չէր հետաքրքրում երիտասարդների մտավոր պարապմունքը և չգիտեին անգամ, թե դրանք ինչով էին պարապում:

Միայն իրանց արտաքին կերպարանքով՝ երիտասարդները գրավում էին հարևանների ուշադրությունը: Պրոերեսիոսը ուժեղ էր, վայելչակազմ և դեմքով գեղեցիկ: Նրա կենսագրությունը մեզ ավանդող Եվնաբիոսը ասում է, որ ութն ոտք բարձրություն ուներ և իր ժամանակի ամենաբարձրահասակ տղամարդերի մոտ դարձյալ կարող էր իբրև հսկա ներկայանալ: Որի ընդհակառակն, Հեփեստիոնը միջակ հասակ ուներ, գունաթափ և հիվանդոտ դեմք:

Երկու երիտասարդները այն աստիճան սիրում էին միմյանց, որ նրանց մեջ բնակվում էր մեկ սիրտ, մեկ հոգի և մեկ կամք: Չնայելով որ նրանք երկու միմյանց հակառակ ազգությունների էին պատկանում, բայց գիտության գաղափարը եղբայրացրել էր նրանց: Պրոերեսիոսը հայ էր, իսկ Հեփեստիոնը՝ հույն: Երկուսն էլ ուսանողներ էին:

Պրոերեսիոսի հայկական անունը Պարույր էր. ես էլ այս անունով պիտի կոչեմ նրան:

Հոգով միացած լինելով՝ երկու ուսանողները միասին բաժանում էին և իրանց դառն աղքատությունը: Բացի մի վերարկուից և պատմուճանից, երկուսն էլ դրսում հագնելու համար ուրիշ հագուստ չուներին: Այդ վերարկուն և պատմուճանը հերթով հագնում էին նրանք, երբ մեկը գնում էր դասախոսություն լսելու, իսկ մյուսը ստիպված էր տանը մնալ: Հարևանների ծիծաղին չափ չկար, երբ հերթը Հեփեստիոնին էր հասնում, երբ փոքրիկ Հեփեստիոնը՝ կոլոված բարձրահասակ Պարույրի վերարկուի և պատմուճանի մեջ, շտապում էր դեպի ճեմարան:

...Երբ Հուլիանոսը Աթենքից հառացավ, շատերը աշխատում էին նրա ամբիոնը ժառանգել: Առաջարկվեցան հինգ ընտրելիներ: Մրցությունը սաստիկ էր. Աթենքը մի քանի կուսակցությունների էր բաժանված, և յուրաքանչյուր կողմը աշխատում էր իր կանգիդատի ընտրությունը հաջողեցնել: Ամենավատն այն էր, որ այդ ժամանակ հռոմեական կառավարությունը մտցրել էր գիտության ազատ տաճարի մեջ իր ճնշող և ամեն հառաջադիմություն ոչնչացնող ձեռքը: Այդ պատճառով, ավելի շուտ ընդունելություն

էին գտնում ոչ թե ճշմարիտ գիտնականները, այլ քսուները, կեղծավորները, որոնք շողոքորթում էին կառավարության հաճույքները: Այդ կետից նայելով՝ արդարամիտ և անկաշառելի Պարույրի ընտրությունը բոլորովին անհուսալի էր:

Բայց Պարույրը կայսրության գավառներում և նահանգներում մեծ հռչակ ուներ: Եվ որովհետև նահանգներից ևս բազմաթիվ մանուկներ էին ուղարկում Աթենք ուսանելու, այդ պատճառով նահանգներն ևս ձայնի իրավունք ունեին: Արեւելքի մեծ մասը ընտրում էր Եպիփանոսին, Արաբիան՝ Դիոփանտեսին, իսկ Պարույրի համար ձայն էին տալիս բոլոր Պոնտացիք և Բյութանիա, Հելլեսպոնտոս և Ասիայի այն մասը, որ Կարիայեն տարածվում է մինչև Լիդիա, Պամփյուլիա և Տավրոսի լեռները: Այդ կողմերում Պարույրը ընդարձակ ժողովրդականություն ուներ: Հեփեստիոնը իր ընկերի հետ մրցություն անել չկամեցավ, նա ասպարեզը թողեց Պարույրին և ինքը հեռացավ Աթենքից: Պարույրի ընտրությունը հաջողվեցավ, և հայկազն հռետորը իր տոկուն աշխատությամբ՝ մթին նկուղից բարձրացավ Աթենքի փիլիսոփայության և ճարտասանության ճեմարանի ամբիոնը:

...Հայկազն հռետորը իր փառքի օրերը անց էր կացնում միևնույն բնակարանում, ուր անցուցել էր իր ուսանողական կյանքի դառն աղքատությունը: Առաջին և այժմյան կեցության մեջ այն զանազանությունը կար միայն, որ Աթենքի պերճախոսության աստվածը, փոխանակ նույն խրճիթի ստորին նկուղի մեջ ապրելու, այժմ կենում էր նրա վերին հարկում, մի փոքրիկ սենյակի մեջ: Ապրուստի եղանակը մնացել էր նույնը, նույն սպարտական խստակեցությունը, նույն չափավորությունը՝ իր ամենապարզ վայելքներով, թագավորում էր նրա անշուք բնակարանի մեջ: Պատմական վերարկուն և պատմուճանը, որը երբեմն հագնում էր ինքը և երբեմն նրա սիրելի ընկեր Հեփեստիոնը, պահվում էր այդ բնակարանում, որպես մի թանկագին հիշատակ ուսանողական եղբայրության եռանդոտ և ամեն զոհողությունների համբերող կյանքի: Այժմ նրա միամիտ տանտիրուհին այլևս դժգոհ չէր, այլևս չէր տրտնջում, բայց մի առանձին հպարտությամբ պարծենում էր իր հարևանների մոտ, որ իր տանը կենում է մի մեծ մարդ:

Նույն օրը, երբ Աթենքի այդ աղքատ թաղի փողոցները որոտում էին բազմության կեցցեններով, երբ Պարույրին հաղթական փառքով տանում էին դեպի իր բնակարանը, ամբոխի մեջ գտնվում էր և մի անծանոթ օտարական: Նա բոլորովին աննկատելի մնաց խուռն բազմության մեջ, թեև նրա դեմքը, օտարոտի հագուստը բավական աչքի ընկնող էր:

Օրը անցավ, մութը պատեց, աղքատ թաղի փողոցները դատարկվեցան մարդիկներից: Բայց օտարականը, միայնակ, դեռ թափառում էր այնտեղ: Նա մի քանի անգամ մոտեցավ այն խրճիթին, ուր բնակվում էր օրվա հերոսը: Բայց նա նկատելով, որ դեռ նրա մոտ մարդիկ կան, ներս չմտավ:

Նա շարունակեց ման գալ, մինչև մարդիկը դուրս կգային: Հարյուր անգամ անցուղարձ արեց փողոցի երկարությամբ և ամեն անգամ մոտենում էր դռանը, ականջը դնում էր նրա ճեղքին և դարձյալ ձայներ էր լսում:

Օրը սկսել էր լուսանալ, գլուղացիները ավանակներով նպարներ էին տանում դեպի հրապարակը. այդ մարդը դեռ այն փողոցից չէր հեռացել:

Հետևյալ օրվա միջօրեի պահուն մի նոր բազմություն՝ ուրախաձայն աղաղակներով, դարձյալ դիմում էր դեպի հոգետորի բնակարանը: Օտարականը խառնվեցավ այդ բազմության հետ:

- Էլ ի՞նչ կա,- հարցրեց նա մեկից:

- Կայսրի հրովարտական են տանում,- պատասխանեց նա:

Մի փառք մյուս փառքի ետևից: Կոստանդ կայսրը կոչում էր հոգետորին իր մոտ:

Օտարականը այդ լսելով՝ գլուխը շարժեց և հեռացավ:

Բ

Երկու օր անցել էր, երբ մի գիշեր օտարականը դարձյալ հայտնվեցավ հոգետորի խրճթի դռանը: Ներսից ձայն չէր լսվում: Նա սկսեց բախել դուռը:

...Հոգետորը, որ բոլոր ժամանակ խորին ուշադրությամբ լսում էր, կամաց հարցրեց.

- Դուք կարծում եք, որ լուսավորությունը կփրկե՞՞ Հայաստանը:

- Ոչ միայն կարծում եմ, այլ համոզված եմ,- ջերմությամբ պատասխանեց երիտասարդը,- դուք, երևի, մոռացել եք, թե վերջին ժամանակներում ինչ դժբախտ անցքեր անցան մեր աշխարհում: Հայաստանի բախտավորությունը միայն նրանումն էր, որ այդ ժամանակ հայրապետական աթոռի վրա բազմած էր մի հանճարեղ մարդ, որպիսին էր մեր հայր Սահակ Պարթևը: Նա արծվի սրատեսությամբ նախագիտում էր այն սարսափելի վտանգը, որ սպառնում էր մեր հայրենիքին: Նա տեսնում էր Արշակունյաց գահի մոտալուտ անկումը, տեսնում էր, որ Հայաստանը պիտի բաժանվի հույների ու պարսիկների մեջ, որոնք մինը մյուսից ավելի վնասակար պետք է լինեին: Նա տեսնում էր և մի այլ դժբախտություն, որ ս. Գրիգոր Լուսավորչի հայրապետական աթոռը պետք է ժառանգեն կեղծավորները, շահասերները և դավաճանները: Հայրենիքի երկու հզոր պաշտպանների՝ հոգևոր և մարմնավոր իշխանության, վախճանը հասած էր տեսնում: Այդ ժամանակ պետք է օգնության հասներ մի փրկություն, որ լրացներ այդ մեծ կորուստը, այսինքն՝ հոգևոր և մարմնավոր իշխանության անկմանը: Եվ այդ փրկությունը սկսեց որոնել նա ժողովրդի կրթության և լուսավորության մեջ: Եվ այդ էր գլխավոր շարժառիթը, որ նա ամենայն ջանքով սկսեց մեր աշխարհում ուսում տարածել, ուսում՝ մայրենի լեզվով...

- Հասկանում եմ ձեր լուծյան և մտատանջության պատճառը, Պարույր, բայց համաձայնել ձեզ հետ չեմ կարող: Այն փառքը, այն հռչակը, որ դուք վայելում եք այստեղ, շացրել են ձեզ: Թողնել այդ բոլորը և գնալ թշվառ հայրենիքը, ուր շատ զոհողություններ է պահանջվում գործիչներից, դա վախեցնում է ձեզ: Մեր ընկերները՝ Դավիթ Անհաղթը, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին, Կորյունը, իմ եղբայր Մամբրեն, Հովսեփը, Ղևոնդը, մի խոսքով՝ բոլոր ուսանողները, որոնք զանազան երկրներում էին գտնվում, այժմ վերադարձել են կամ վերադառնալու վրա են: Մնացել ենք ես և դուք: Գնանք, չհապաղենք, հայրենիքը կոչում է մեզ: Գնանք գիտություն և լուսավորություն տարածենք մեր աշխարհում, բաց անենք մեր հայրենակիցների աչքերը, սո-

վորեցնենք նրանց, որ հասկանան իրանց չարն ու բարին, հասկանան, թե ո՞րպիսի անդունդի եզրում են կանգնած, որ գլորվելով նրա մեջ՝ պիտի կորչեն հավիտյան: Դուք այնպիսի զորեղ հանճար ունեք, որ մնալով այստեղ, ես հավատացած եմ, ավելի ևս կբարձրանաք և, գուցե, առաջինը կլինեք մեր ժամանակի փրկիսոփաների ու հռետորների մեջ: Բայց դրանից ի՞նչ օգուտ ձեր հայրենիքին:

– Դրանից կօգտվի մարդկությունը,– պատասխանեց հռետորը երկար լռությունից հետո: – Ես, ծառայելով գիտությանը, միևնույն ժամանակ ծառայում եմ ամբողջ աշխարհին:

– Այդ իրավ է,– ասաց երիտասարդը՝ փոքր-ինչ տաքացած կերպով: – Բայց դուք չե՞ք ընդունում, որ մի առանձին պարտավորություն ունեք դեպի ձեր հայրենիքը և դեպի ձեր հայրենակիցները:

– Ընդունում եմ, բայց իմ նպատակը շատ ընդարձակ է: Գործեցեք դուք, կամ ով որ ցանկանում է ձեզ հետ, փոքրիկ շրջաններում, կամենում եմ ասել՝ մարդկության առանձին բաժինների մեջ, որ դուք ազգ եք կոչում: Բայց իմ հայրենիքը ամբողջ աշխարհն է, իսկ իմ հայրենակիցները՝ ամբողջ մարդկությունը:

Կրակոտ երիտասարդը զայրացած կերպով կանգնեց.

– Դա մի կեղծավոր պատճառաբանություն է, Պարույր,– ասաց նա, և սաստիկ վրդովմունքից նրա հզոր ձայնը կտրատվում էր: – Դուք՝ այսպես խոսողներդ, գիտության փարիսեցիներ եք: Մասնավորի համար անընդունակ լինելով գործել՝ միշտ ընդհանուրի անունով եք խոսում, ինչպես իրանց մասնավոր պարտքը վատ վճարողները ընդհանուր սեփականություն են քարոզում: Ես հույս ունեի, որ դուք երկար խոսել չէիք տալ ինձ, այլ լսելով թշվառ հայրենիքի դրությունը՝ կընկերանայիք ինձ հետ, և հենց այս առավոտ կթողնեինք Աթենքը: Բայց ես ավելի խոսեցի, քան հարկավոր էր, և դա իզուր ժամանակի կորուստ եղավ ինձ համար: Գիտության սերը և համամարդկային լուսավորություն տարածելու գաղափարը չէ, որ կապում է ձեզ Աթենքի հետ, այլ սնոտի փառքը և այն մագաղաթի կտորը, որ դրած է ձեր սեղանի վրա...

Այդ խոսքերի հետ նա ձեռքը մեկնեց և վեր առեց կայսրի հրովարտակը, որ նույն օրը ստացել էր հռետորը, և բարձրացնելով, ասաց.

– Ահա՛ այդ մագաղաթի կտորն է, որ հրապուրում է ձեզ: Արևելքի և արևմուտքի կայսրը այդ հրովարտակով հրավիրում է ձեզ իր մետ: Իսկ, մյուս կողմից, անբախտ հայրենիքը իմ բերանով կոչում է ձեզ: Դուք մերժում եք նրա ձայնը և այդ պատճառով անարժան եք Հայաստանի զավակը կոչվելու:

Վերջին խոսքերի հետ երիտասարդը հեռացավ: Հռետորը շանթահարի նման մնաց ապշության մեջ:

Երիտասարդը Մովսես Խորենացին էր:

ՍԱՄՎԵԼ (հատված)

«Սամվել» վեպը հղացել է «հայոց դպրոցների փակման խնդրի» առնչությամբ: Գլխավորապես աղբյուր է ունեցել Խորենացու, Փավստոսի աշխատությունները: Վեպի հիմքում ընկած են չորրորդ դարի իրադարձությունները: Վեպը բաղկացած է երեք գրքից և «Փակագծերի մեջ» պատմաքննական տեսությունից:

Առաջինում հանդես են գալիս գլխավոր հերոսները, առաջադրվում է գաղափարը: Բնորոշ է «Երեք երիտասարդ ուժեր» հատվածը: Գրքի վերջում Սամվելը ճանապարհվում է հորը հանդիպելու, Մուշեղը՝ թագուհուն:

Երկրորդ գիրքը երկու մաս ունի՝ «Մեկը Արևմուտքում, մյուսը Արևելքում», ուր խոսվում է Ներսես Մեծի և Արշակ թագավորի ճակատագրերի մասին: Երկրորդ մասում բաժանվում են Սամվելի և Մուշեղի ճանապարհները: Մեկ տարի Սամվելը չի երևում գործողությունների բովում: Երկրում կատարվող իրադարձությունների միջով է անցնում Մուշեղի ճանապարհը՝ նախքան Բյուզանդիա մեկնելը:

Երրորդ գրքում Սամվելը Իշխանաց կղզում հանդիպում է հորը: Վիճաբանությունն ավարտվում է սպանությամբ: Վերջում հերոսին տեսնում ենք Ողական ամրոցում, նա մոր արյունով հանգցնում է պարսկական ատրուշանը:

Վեպում դեպքերը մոտ երկու տարվա տևողություն ունեն:

ԵՐԵՔ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՈՒԺԵՐ

Աշտիշատի վանքի խուցերից մեկում, գիշերային այն պահուն, երբ բոլոր միաբանները քնած էին, ընդարձակ թախտի վրա նստել էին երեք երիտասարդներ: Պղնձյա աշտանակի վրա վառվում էր ձիթային ճրագը և յուր գունաթափ լուսով լուսավորում էր այդ երեք բազմահոգ դեմքերը: Երեքն էլ լուռ էին, յուրաքանչյուրը խորասուզված էր յուր մեջ: Երեքի դեմքերից ևս երևում էր, որ այդ լուռությունը մի տեսակ զինադուլ էր, որ փոքր-ինչ շունչ առնեն, հանգստանան, որպեսզի նորից շարունակեն ընդհատված վիճաբանությունը:

Երիտասարդներից մեկը՝ հաղթանդամ, բարձրահասակ, խոշոր կազմվածքով և փառահեղ դեմքով մի տղամարդ էր, որի կերպարանքի մեջ մեծությունը այն աստիճան սերտ ներդաշնակություն էր կազմում վայելչության հետ, որ ներկայացնում էր գեղեցկությունը յուր վսեմ, այրական ձևի մեջ: Երկրորդը, ընդհակառակն, ավելի կարճահասակ կարելի էր համարել, քան թե միջահասակ, և ավելի նրբակազմ, քան թե հաղթանդամ: Իսկ այդ քնքուշ կազմվածքի վրա բնությունը, կարծես, սխալմամբ դրել էր մի շնորհալի գլուխ, որին մի հարուստ, հոյակապ մարմին ավելի պատշաճ կլիներ: Կրակոտ աչքերի մեջ նշմարվում էր եռանդ և դյուրաբորբոք բնավորություն:

Առաջինը Սահակ Պարթևն էր, երկրորդը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը: Իսկ երրորդը՝ Սամվելը:

Սահակ Պարթևը Հայաստանի հզոր քահանայապետի՝ Ներսես Մեծի որդին էր: Մանկության հասակում, վերջացնելով յուր ուսումը Կեսարիայում և, ծանոթանալով հույն և ասորի լեզուների հետ, հետո գնաց Կ. Պոլիս, այն-

տեղ ավելի կատարելագործվեցավ հելլենական կրթության մեջ, սովորելով փիլիսոփայություն, երաժշտություն, և ծանոթանալով հույն բանաստեղծների հետ Կ. Պոլսում ամուսնացավ նա: Վերադառնալով յուր հայրենիքը, որպես երիտասարդական հասակում նրա հայրը, այնպես էլ և ինքը զանազան զինվորական պաշտոններ էր վարում, բնավ չմտածելով, թե մի օր հայոց հայրապետական աթոռի ժառանգորդը պետք է լինի: Սկսյալ այն օրից, երբ հայոց հայրապետական տունը սկսեց խնամություն անել արքունիքի և մեծ նախարարության տների հետ, նա յուր որդիների հոգևոր կրթության հետ միացրեց և զինվորական կրթությունը: Եվ այդ անհրաժեշտ էր, որովհետև Հայաստանի քահանայապետը ներկայացնում էր՝ միևնույն ժամանակ և Հայաստանի ամենաբարձր պետական անձը: Նա տիրոջ սուրբ սեղանի վրա պատարագ էր մատուցանում, բայց հարկը պահանջած ժամանակ առաջնորդում էր զորքին դեպի պատերազմ: Նա եկեղեցու բեմից քարոզում էր յուր ժողովրդին աստուծո խոսքը, բայց հարկը պահանջած ժամանակ՝ թագավորների հետ բանակցություններ էր անում յուր հայրենիքի գործերի վերաբերությամբ:

Սահակ Պարթևը գործով եկած էր Աշտիշատի վանքը և այնտեղ պատահմամբ տեսավ Սամվելին: Սամվելը գիտեր, որ նա անցնելու է Տարոնով, բայց չէր սպասում, որ այսօր կհանդիպեր նրան Աշտիշատի վանքում: Երկու ամիս առաջ, Մեսրոպի հետ, նա դուրս էր եկել այցելություններ անելու յուր հայրենական կալվածներին, որոնք սկսյալ Արարատից, զանազան գավառներում, տարածվում էին մինչև Տարոն: Հայրապետական հարուստ տունը ուներ այնքան շատ կալվածներ, գյուղեր և ավաններ, որքան չունեի մի մեծ նախարար:

Մեսրոպը բնիկ տարոնեցի (մշեցի) էր՝ Հացիկ կոչված ավանից, Վարդան անունով մի ազնվականի որդի: Նրա հայրենական ավանը կես օրվա ճանապարհով միայն հեռու էր Աշտիշատի վանքից: Այդ աշխույժ, եռանդով լի երիտասարդը, սկսյալ մանկությունից, նվիրել էր իրան ուսման և գիտություն. սովորեց հունաց, ասորաց, պարսից լեզուները և այն բոլոր գիտությունները, որ հայտնի էին յուր ժամանակում: Որպես ազնվական, նա վարժված էր և զինվորական կրթության մեջ: Վաղարշապատի արքունիքում նա զանազան պաշտոններ էր կատարել, մի ժամանակ որպես զինվորական, մի ժամանակ որպես դիվանագիր: Իսկ հետո թողեց արքունիքը և Ներսես Մեծի հայրապետանոցում նոտարի պաշտոն էր կատարում:

Նրանք նստած էին այն սենյակում, որի կից սենյակը մի շատ տխուր հիշատակով կապված էր Սահակի տոհմային պատմության հետ...

Սահակը հագնված էր այնպես շքեղ, այնպես թանկագին զարդարանքներով, որպես հագնվում է մի մեծ արքայազն իշխան: Նա նստած էր ծալապատիկ և ոսկյա քամարից քարշ ընկած ոսկեպատյան սուրը դրած ուներ ծնկների վրա: Նրա մոտ նստած էր Սամվելը, իսկ նրանց հանդեպ՝ Մեսրոպը:

Սամվելն արդեն հայտնել էր նրանց Տիգրանից ստացված աղետալի տեղեկությունները, հայտնել էր յուր հոր ու Մերուժանի չար դիտավորությունները, - և այդ էր նրանց վիճաբանության առարկան, թե ի՞նչ միջոցներով կարելի էր մոտալուտ վտանգների առաջն առնել: Հայրենիքի վերահաս դժբախտությունը այն աստիճան հուզել էր այդ երեք երիտասարդ սրտերը,

որ նրանք մինչև անգամ մոռացել էին ամեն չափ, ամեն պատշաճ, որ վերաբերում էր միմյանց անձնավորությունը:

- Վտանգը ավելի մեծ է, քան թե երբեք եղել է,- ընդհատեց Մեսրոպը տիրող լուռությունը: - Մենք ճաշակում ենք մեր հին սխալների դառն պտուղները...

- Ի՞նչ սխալներ,- հարցրեց Սահակը:

- Այն մեծ սխալները, որ գործեցին քո մեծ պապերը, Սահակ՛կ...

Վերջին խոսքը այնպիսի մաղձոտ ձայնով արտասանեց փոքրիկ երիտասարդը, որ նետի նման ցցվեցավ մեծափառ Պարթևի սրտում: Նրա մեջ եփ եկավ քահանայապետական և արքայական արյունը, և խոշոր աչքերի մեջ վառվեցավ բարկության կրակը: Նա մի անսովոր շարժում գործեց: Այդ միջոցին փոքրիկ երիտասարդը ձեռքը տարավ դեպի արծաթյա քամարը, որից քարշ էր ընկած մի կարճ սուսեր:

Սահակը զսպեց յուր վրդովմունքը և զայրացած կերպով հարցրեց (նրա ձայնը խոսելու միջոցին որոտում էր).

- Դո՛ւ այդ իմ պապերի սխալն ես համարում, Մեսրոպ, որ նրանք բարբարոս Հայաստանը հեթանոսական տղմից հանեցին և քրիստոնեական լույսի մեջ դրեցին:

- Ես այդ քո պապերի սխալը չեմ համարում,- պատասխանեց Մեսրոպը մի այնպիսի մեղմությամբ, որ ավելի վիրավորական էր: - Բայց ասա՛ ինձ, Սահակ, ի՞նչ էր այդ լույսը առաջ, և ի՞նչ է նա այժմ: Արդյոք նա դուրս եկա՞վ վանքերի շրջապարիսպներից, արդյոք նա մտա՞վ շինականի մոայլ խրճիթը: Եվ չէր էլ կարող մտնել: Ի՞նչ միջոցով կարող էր մտնել: Այն օրից, որ այդ բոլորը բերեցին Հայաստան, անցել է համարյա մի դար: Բայց մինչև այսօր մեր եկեղեցիներում սուրբ գիրքը կարդում են հունաց և ասորաց լեզուներով, մինչև այսօր մեր եկեղեցիներում աղոթում են օտար լեզուներով: Ո՞ր գյուղացին, ո՞ր քաղաքացին, ո՞ր հայր հասկանում է այդ լեզուները: Եվ այդ դրությունը մեջ՝ ի՞նչ լույս, ի՞նչ բարոյական կամ հոգևոր ուղղություն կարող էր տալ եկեղեցին ժողովրդին, երբ նա տեսնում է միայն ծեսեր և խում է իրան անհասկանալի ձայներ:

- Դու կարծում ես, որ ժողովուրդը սակա՞վ օգտվեցավ դրանից, Մեսրոպ:

- Օգտվեցանք մենք, և ոչ թե ժողովուրդը: - Դու, ես և այդ նազելի երիտասարդը, որ լուռ նստած է այստեղ, - նա ձեռքը տարավ դեպի Սամվելը, - մենք ամենքս հունական կամ ասորական կրթության արդյունք ենք, այո՛, փշացնո՞ղ և ամեն ազգային զգացմունք սպանո՞ղ բյուզանդականության արդյունք: Բայց ի՞նչ է խեղճ ժողովուրդը: Նա հինը կորցրեց և նորի՝ մեջ ոչինչ չգտավ...

- Շա՛տ բան գտավ, Մեսրոպ:

- Ոչինչ չգտավ, Սահակ: Դու մոռացե՞լ ես, երբ քո սուրբ Վրթանես պապը՝ հենց այդ Աշտիշատի վանքի տաճարի մեջ հունաց լեզվով պատարագ էր մատուցանում, հանկարծ երկու հազար հոգի պաշարեցին վանքը, կամենում էին քարկոծ առնել նրան: Տաճարի ամրությունը հազիվ կարողացավ ազատել նրան կատաղի խուժանի բարկությունից: Դու մոռացե՞լ ես, Սահակ, երբ քո Պապ և Աթանազիոս հայրերը՝ դարձյալ այդ Աշտիշատի վանքում՝ նստած էին խրախուժյան սեղանի շուրջը, հանկարծ մեկը՝ հրեշտակի նման՝

սուրը ձեռին ներս նետվեցավ և երկուսին ևս խողխողեց նստած տեղում: Ամիսներով նրանց դիակները մնացին այնտեղ անթաղ, և ոչ ոք խուժանի երկյուղից չէր համարձակվում մոտենալ: Ահա այդ սենյակում կատարվեցավ հայտնի եղեռնագործությունը...

Նա ձեռքը տարավ դեպի կից դահլիճը, որ վանքի եպիսկոպոսարանն էր, և շարունակեց.

– Այդ դժբախտ դեպքից անցել է ընդամենը մոտ երեսուն տարի: Ի՞նչ է փոխվել: Ժողովուրդը դեռ նույն բարբարոսն է մնացել:

– Երեսուն տարվա մեջ չէր կարելի խլել ժողովրդից այն, ինչ որ կազմվել էր նրա մեջ շատ դարերի ընթացքում, Մեսրոպ:

– Այդ ես գիտեմ, Սահակ: Բայց դա դարձյալ չէ հերքում այն միտքը, որ մեր ժողովրդի կրթության գործը բոլորովին սխալ, և թույլ եմ տալիս ինձ ասել, բոլորովին վնասակար հիմքերի վրա դրվեցավ...

Նկատելով, որ վիճաբանությունը հետզհետե ավելի սուր կերպարանք է ստանում, Սամվելը մեջ մտավ, ասելով.

– Ի՞նչ օգուտ այդ հակաճառություններից, Մեսրոպ: Ինչ որ եղել է, ինչ որ կատարվել է, մենք այդ բոլորը պետք է անցած համարենք և մտածենք գործերի այժմյան դրույթյան վրա, թե ի՞նչ միջոցով կարող ենք հեռացնել վերահաս վտանգը:

Փոքրիկ երիտասարդի գունաթափ դեմքի վրա երևաց մի դառն ժպիտ: Նա նայում էր Սամվելի վրա, որպես մի պարզամիտ երեխայի վրա:

– Դու շտապում ես, սիրելի Սամվել, – ասաց նա փաղաքշական ձայնով: – Զե՞ որ գործերի այժմյան հիվանդոտ դրույթյունը բխում է մեր հին մեղքերից: Առանց քննելու այդ մեղքերը, մենք չենք կարող դարձան տանել ներկա չարիքներին, որ մեր հայրենիքին մահ է սպառնում... Ես համոզված եմ, որ քո հայրը հիմար մարդ չէ: Ես համոզված եմ, որ քո քեռի Մերուժան Արծրունուն նույնպես չի կարելի խենթերի կարգը դնել: Իսկ ես ավելի համոզված եմ, որ այդ երկու դավաճաններին փայփայող պարսից Շապուհ արքան շատ կրոնասեր մարդ չէ: Նա քո հորը և քո քեռուն ուղարկում է, ոչնչացնելու Հայաստանում քրիստոնեությունը և պարսից մոգերի ձեռքը տալու թե մեր եկեղեցիները, և թե մեր դպրոցները: – Դու կարող ես հավատացած լինել, նազելի Սամվել, որ Շապուհը այդ ձեռնարկության մեջ՝ ոչ յուր հոգու փրկությունն է որոնում, և ոչ կամենում է հաճոյանալ յուր աստվածներին, – այլ կամենում է ընդմիշտ վճռել մի քաղաքական ծանր խնդիր, որ նրան շատ անհանգստացնում է...

Սամվելն ամբողջ մարմնով դողաց. նա համարյա չլսեց վերջին խոսքերը: Նրան ծաղրում էին, նրա երեսին նրա հորը դավաճան էին կոչում, և կոչում էր մի ազնվական, որ բարձով, պատվով իրանից շատ ստոր էր: Նա ձայն տվեց վշտացած կերպով...

– Եթե դո՛ւ, Մեսրոպ, քո երկար լեզվի չափը քո կարճ հասակին հավասարեցնեիր, ավելի քաղաքավարի կլինեիր:

Փոքրիկ երիտասարդը վեր կացավ նստած տեղից և, մի քանի անգամ անցնելով սենյակի միջով, կանգնեց Մամիկոնյան իշխանի առջև և անվրդով կերպով ասաց.

– Ինչո՞ւ ես վիրավորվում, գեղեցիկ Սամվել, քո հորեղբայր Վասակն էլ

կարճահասակ մարդ էր, բայց ավելի մեծ մարդ էր, քան թե քո հսկայատիպ հայրը...

- Հոր մեղքը կքավե որդին...
- Այն ժամանակ ես ավելի կսիրեմ նրան...
- Թողեցեք այդ,- որոտաց Սահակը յուր պարթևական ահարկու ձայնով:

- Կատակի և երգիծանքի ժամանակ չէ: Նստի՛ր, Մեսրոպ:

Նա եկավ և նստեց յուր առաջվա տեղում:

«Շապուհը կամենում է ընդմիշտ վճռել մի քաղաքական ծանր խնդիր, որ նրան շատ անհանգստացնում է...»:

Փոքրիկ երիտասարդի այս խոսքերի իմաստը լավ ըմբռնելու համար հարկավոր է միայն հիշել Հայաստանի հարյուր տարվա քաղաքական վիճակը, սկսյալ Տրդատից մինչև Արշակ Բ-րդի վերջին օրերը, այսինքն՝ քրիստոնեության մուտքից մինչև Շապուհի կրոնական հալածանքները:

Նախքան քրիստոնեության մուտքը Հայաստանում՝ հայերը և պարսիկները ավելի հաշտ էին միմյանց հետ, որովհետև կրոնով շատ նման էին և, բացի դրանից, թե Հայաստանում, և թե Պարսկաստանում թագավորող տները միևնույն պարթևական կամ Արշակունյաց տոհմից էին: Հայ և պարսիկ թագավորների մեջ եղբայրություն կար:

Քրիստոնեության Հայաստանում մուտք գործելու ժամանակներում՝ թե արևելքում և թե արևմուտքում պատահեցան երկու մեծ փոփոխություններ, որոնք բոլորովին հեղաշրջեցին Հայաստանի քաղաքական դրությունը: Արևմուտքում կազմվեցավ Բյուզանդական կայսրությունը և Կ. Պոլիսը մայրաքաղաք դարձավ, իսկ արևելքում կազմվեցավ Սասանյան պետությունը և Տիգրանը մայրաքաղաք դարձավ: Պարսից Արշակունիների թագավորությունը վերջացավ: Հայերը զրկվեցան իրանց լավ դաշնակիցներից:

Հայաստանը, որպես գալթակղզույն քար, մնաց այդ երկու նոր հիմնված, անհաշտ պետությունների մեջտեղում:

Նա այնքան ուժ չունեիր, որ ինքնակա դիրք պահպաներ, ստիպված էր հակվիլ կամ մեկի, կամ մյուսի կողմը:

Նույնիսկ Բյուզանդիայի և Տիգրանի արքունիքների շահերը պահանջում էին գրավել Հայաստանի հակումները, որովհետև այդ երկիրը մի կամուրջ էր, որտեղից պետք է անցնեին նրանք՝ միմյանց հանդիպելու համար: Իսկ բյուզանդացոց և տիգրանցոց կռիվները և ընդհարումները վերջ չունեին: Եվ այդպես, Հայաստանի թեկնածությունը մեկի կամ մյուսի կողմը՝ միշտ հաջող վախճան էր տալիս պատերազմին: Քրիստոնեությունը հեռացրեց հայերին պարսիկներից և մոտեցրեց նենգավոր բյուզանդացիներին: Այդ օրից պարսիկները թշնամացան հայերի հետ:

Հայաստանը մնաց երկու կրակի մեջտեղում, դեպի որ կողմը որ մոտենում էր, այրվում էր:

Այդ դրությունը առաջ բերեց այն երկդիմի դերը, որ խաղում էին հայոց թագավորները, և իրանց դերի մեջ պատժվողները նախ իրանք էին լինում: Հանգամանքներին նայելով, նրանք իրանց դեմքը դարձնում էին երբեմն դեպի Բյուզանդիա, և երբեմն դեպի Տիգրան: Դեպի մեկը երեսը շուռ տալու ժամանակ՝ ետևից մյուսը հարվածում էր...

Տրդատը, հայոց նորընծա քրիստոնյա թագավորը, առաջինը եղավ, որ բարեկամական դաշն կապեց հռոմայեցոց, նույնպես առաջին քրիստոնյա կայսրի՝ Կոստանդիանոսի հետ: Այդ քաղաքականությունը զոհ եղան Տրդատի բոլոր հաջորդները, և ինքը Տրդատը պատժվեցավ պարսիկներից:

Տրդատի որդի Խոսրով Բ-րդը, Կոստանդ կայսրից թագ և ծիրանի ընդունելու համար, գրգռեց պարսից Շապուհ թագավորի բարկությունը, որը յուր եղբայր Ներսեսին ուղարկեց, որ հայոց թագավորությունը ոչնչացնե և ինքը հայոց թագավոր դառնա:

Խոսրովի որդի Տիրանը Հուլիանոս կայսրին պարսից դեմ օգնելու համար, վերջը Շապուհը նրան խաբեությունամբ Պարսկաստան հրավիրեց և, երկու աչքերը խարելով, կուրացրեց:

Տիրանի որդի Արշակ Բ-րդը, խրատվելով յուր նախորդների սխալներից, թողեց Բյուզանդիան և բարեկամացավ Տիգրանի արքունիքի հետ: Այդ միջոցին Վաղենտինոս կայսրը Արշակի Տրդատ եղբորը, որ իբրև պատանդ պահված էր Կ. Պոլսում, սպանել տվեց:

Արշակը ստիպվեցավ հաշտվել կայսրի հետ և նրա ազգականներից Ուրմախատա անունով օրիորդը կնության առեց: Այդ բարեկամությունը գրգռեց Շապուհի բարկությունը, նա Տիգրանակերտը ավերակ դարձրեց և, Անիի ամրոցին տիրելով, թագավորական գանձերը կողոպտեց և մինչև անգամ Արշակունի թագավորների գերեզմանները քանդելով, ոսկորները գերության տարավ: Իսկ շատ կռիվներից վերջը, երբեմն հաղթելով, և երբեմն հաղթվելով հայերից, Շապուհը, իբր թե հաշտության դաշն կապելու համար, խաբեությամբ հրավիրեց Արշակին Տիգրան և աքսորեց Անհուշ բերդում:

– Ես Շապուհի վարմունքը՝ թեև անազնիվ, բայց յուր պետության շահերի կետից՝ շատ խելացի եմ համարում, – խոսեց Մեսրոպը: – Պարսից այդ երկարակյաց թագավորը հայոց չորս թագավորներ է փորձել՝ Տրդատին, Խոսրովին, Տիրանին, Արշակին, և նրա մոտ յոթնասուն տարվա փորձը բավական էր նրան համոզելու համար, որ հայերի Կ. Պոլսի կայսրների հետ ունեցած մտերմության գլխավոր կապը նախ քրիստոնեական կրոնն է և ապա բյուզանդական կրթությունը: Այժմ նա աշխատում է այդ կապը խզել, ոչնչացնելով թե կրոնը, և թե հունաց լեզուն ու դպրությունը, որ տիրապետում են մեր եկեղեցիներում, մեր վանքերում և մեր դպրոցներում: Եվ Հայաստանը յուր պետության հետ ի մի ձուլելու համար, նա ցանկանում է տարածել յուր կրոնը, յուր լեզուն և յուր դպրությունը: Եվ այդ մտքով նա հրահանգ է տվել Մերուժանին՝ ոչնչացնել հունաց գրքերը, արգելել հունաց լեզվի ուսումը և հայերին ստիպել պարսկերեն սովորելու: Եվ Մերուժանը մեր կրթության համար բերում է յուր հետ մոգերի մի ամբողջ քարավան:

– Այդ բոլորը մենք գիտենք, Մեսրոպ, – ընդհատեց Սահակը: – Իզուր ժամավաճառ ես լինում:

– Բայց պետք է և այն գիտենալ, որ այդ դժբախտություններից և ոչ մեկը մեզ հետ չէր պատահի, եթե մենք այնքան օտարամոլ չլինեինք, և եթե մենք հետևած չլինեինք ոչ հույնին և ոչ պարսկին: Հետևելով մեկին, մենք մյուսի փակված աչքերը բաց արինք: Նա էլ սկսեց իրանը պահանջել: Մենք այն ժամանակ կատարեցինք ամենամեծ սխալը, երբ մեր կրթության հիմքը դրե-

ցինք օտար, անհարազատ հողի վրա: Պարսիկը կհամբերեր մեզ, եթե մենք մեր մայրենի լեզվով կատարեինք մեր պաշտամունքները, և մեր մայրենի լեզվով կառավարեինք մեր դպրոցները: Բայց նա բյուզանդականին համբերել չէ կարող, որովհետև դա վնասում է նրա քաղաքական շահերին...

Նա կանգ առեց և ընդհատեց հանգստությունից հետո շարունակեց.

– Մեր վարժապետները եղան հույները և ասորիները: Քրիստոնեությունը յուր հետ մտցրեց մեր աշխարհում հույն և ասորի կղերի մի ահագին բազմություն: Այդ բյուզանդական քաղաքակրթության կարապետները իրանց լեզուն և իրանց գրությունը տարածեցին թե մեր եկեղեցիներում և թե մեր դպրոցներում: Նույն դրությունը շարունակվում է մինչև այսօր: Դեռևս մենք սուրբ գրքերի թարգմանությունը չունենք: Դեռևս մենք մեր մայրենի լեզվով աղոթքներ ու շարականներ չունենք: Մենք արհամարհեցինք ինչ որ հին էր, ինչ որ հեթանոսական էր: Մեր երգիչների, մեր վիպասանների գեղեցիկ վաստակները կրակի զոհ դարձրինք: Մենք թողեցինք մեր նախնականը, մեր ազգայինը և սկսեցինք օտարինը սիրել: Եվ մեր քրիստոնեական մոլեռանդությունը այն աստիճանին հասցրինք, որ, իբրև մի պիղծ բան, սկսեցինք մերժել մեր հին գրությունը, մեր մեհենական սրբազան տառերը և ընդունեցինք հունաց ու ասորոց տառեր: Այդ բոլորից հետո, շատ հասկանալի է, որ մեր մեջ չէր կարող զարգանալ ոչ ազգային կյանք և ոչ բուն ազգային գրականություն: Մյուս կողմից, մենք հրավիրեցինք մեզ վրա պարսիկների ատելությունը: Պարսիկը սկսեց մտածել, քանի որ հայերը, հունաց լեզուն և հունաց դպրությունը սովորելով, սիրում են նրանց և սրտով կապված են Բյուզանդիայի հետ, – ինչո՞ւ չպիտի մտցնեմ և ես իմ լեզուն և իմ դպրությունը, որ նրանք ինձ սիրեն և ինձ հետ դաշնակից լինեն: Այժմ, կարծեմ, պարզ է, որ Շապուհի հալածանքները ամենևին կրոնական բնավորություն չունեն, այդ կատարյալ քաղաքական նպատակով են կատարվում: Հայաստանը, մի ամուր պատենշի նման, ընկած է Պարսկաստանի և Բյուզանդական կայսրության մեջ: Նա ցանկանում է խորտակել այդ պատենշը, որ յուր համար ճանապարհը բաց լինի, – և խորտակել յուր քաղաքակրթության կռանով: Հայաստանը, մի կոշտ ոսկորի նման, մնացել է նրա կոկորդում, նա աշխատում է ծամել, փշրել և կլանել այդ ոսկորը, որպեսզի կարողանա ազատ շունչ առնել...

– Եթե մարսել կարողանա... – ընդհատեց Սամվելը:

– Մարսել կարող է, եթե գործերի այժմյան դրությունը չփոխվի, – պատասխանեց զայրացած Պարթևը: – Այդ թողնենք: Ես կամենում եմ պատասխանել Մեսրոպի մի քանի ծանր ակնարկություններին, որոնցով նա մեղադրանք բարդեց իմ նախահարց վրա:

Նա դարձավ դեպի Մեսրոպը, որ մի առանձին անձկությամբ սպասում էր նրա պատասխանին: Ասաց.

– Գովում եմ քո զգոնությունը, գովում եմ և քո լրջմտությունը, Մեսրոպ. բայց չեմ կարող ներել քո ամբաստանություններին: Չափազանց եռանդը թույլ տվեց քեզ անպատշաճությունների մեջ ընկղմվել: Դու մեղադրում ես իմ հայրերին, որ նրանք անխնա խորտակեցին, ոչնչացրին հինը, ավանդականը՝ նորը նրա տեղ հաստատելու համար: Այդ իրավ է: Բայց ամեն վե-

րանորոգության սկիզբը այդպես է լինում: Մեր տեր Հիսուս Քրիստոսն ևս այդպես վարվեց: Նա ոչ մի քար չթողեց քարի վրա: Դու մեղադրում ես իմ նախահորը, Լուսավորչին, որ նա Հայաստանը լցրեց հույն և ասորի վարդապետներով: Ուրիշ կերպ լինել չէր կարող: Նրան պետք էին պատրաստի մարդիկ, և նա բերեց յուր հետ այդ մարդկանցը Կեսարիայից: Մի վարպետ, երբ ցանկացած շենքը կառուցանելու համար՝ յուր տեղում մշակներ գտնելու հույս չունի, նա մշակները յուր հետ է տանում: Բայց իմ նախահոր նպատակը երբեք այն չէ եղել, որ օտարների ձեռքը տար հայի հոգևոր և մտավոր կրթությունը: Այդ օտարները ժամանակավոր վարձկաններ էին, որ պետք է պահվեին այնքան ժամանակ, մինչև մեր աշխարհում բնիկներից նոր ուժեր պատրաստվեին: Եվ այդ մտքով նա հիմնեց այդ բազմաթիվ դպրոցները, որոնց մեջ մինչև անգամ քուրմերի որդիները պետք է քրիստոնեական կրթություն ստանային: Բայց եթե այդ դպրոցները ցանկացած արդյունքը չտվեցին, և այդ օտար հյուրերը մեր աշխարհում երկար մնացին, դա պետք է վերաբերել այն դժբախտ հանգամանքներին, որոնց զոհ գնացին իմ հայրերը և որոնք ժամանակ չտվին նրանց լիապես ի կատար ածելու հայոց լուսավորության գործը: Իմ նախահայրը, Մովսեսի նման, ստիպվեցավ խույս տալ ժողովրդի խստասրտությունից, և յուր կյանքի վերջին օրերը թաղեց Սեպուհ լեռան այրերի անհայտության մեջ: Նրա որդի Վրթանեսի համար դու ինքդ ասեցիր, թե որպիսի բարբարոսություն էին սպանել այդ վանքի տաճարի մեջ: Իսկ նրա մյուս որդի Արիստակեսը սպանվեցավ Ծովագ գավառում Արքեղայոս իշխանից: Արիստակեսը կուսակրոն մնաց, որդի չթողեց, բայց նրա եղբոր, Վրթանեսի երկու որդիներից մեկը, Դրիգորիսը նահատակվեցավ Վատնյան դաշտում. իսկ մյուսը, Հուսիկը սպանվեցավ յուր աներ Տիրան թագավորից: Հուսիկի երկու որդիները, Պապ և Աթանագինես, սպանվեցան մեր սենյակին կից դահլիճում: Աթանագինեսի որդի Ներսեսը, իմ հայրը այժմ աքսորված է մի անբնակ կղզում... Տեսնո՞ւմ ես, Մեսրոպ, իմ պապերից և ոչ մեկը խաղաղ մահով չվախճանվեցավ: Ամենքը զոհ եղան մեր թագավորների, մեր նախարարների և վայրենի խուժանի վայրագությանը: Սուրը ժամանակ չտվեց նրանց իրագործելու այն մեծ նպատակները, որ ունեին իրանց հայրենիքի համար: Իրանց ամբողջ կյանքում պատերազմեցին նրանք վայրենի նախապաշարմունքների դեմ, և նույն պատերազմի մեջ ընկան իրանք... Եվ այդ բոլորովին չէ վշտացնում ինձ: Նրանց վախճանը պետք է այդպես լիներ, որպեսզի նրանց արյունով ծլեին, աճեին և ծաղկեին այն սրբազան սերմերը, որ ցանեցին հայրենի հողի վրա...

Մեսրոպը լուռությամբ լսում էր, իսկ Սամվելի դեմքի վրա նշմարվում էր մի անսովոր անհանգստություն:

Մեծ քահանայապետի վեհազնյա որդին այդ խոսքերով վերջացրեց յուր տխուր բացատրությունները.

– Եթե մի օր նախախնամողի կամքը՝ իմ նախահարց նման՝ կկոչե ինձ Հայաստանի հայրապետական աթոռի վրա, իմ առաջին հոգսը կլինի՝ հայոց եկեղեցու ընթերցվածները մայրենի լեզվի վերածել և հայ ժողովրդի կրթության գործը ազգային բուն հիմունքների վրա դնել...

– Իսկ իմ գործը կլինի, – ավելացրեց Մեսրոպը, – վերաստեղծել հայոց

մոռացված տառերը և ազատել մեր հասարակությունը մեզ համար խորթ հույն, ասորի և պարսիկ դպրությունից:

Ո՞վ կարող էր մտածել, որ այդ գիշերվա ջերմ վիճաբանություններից քսաններեք տարի հետո, այդ երկու նշանավոր տաղանդները կկատարեն իրանց ուխտը և սկիզբ կդնեն հայոց մեծ լուսավորության ոսկյա դարին...

Դուռը կամաց բացվեցավ, սենյակում հայտնվեցան երկու աբեղաներ, որոնք, կանգնելով առաջինների առջև, ասացին միաձայն.

– Բոլորը լսեցինք: Իսկ մենք պետք է ապացուցենք, որ հույնը և ասորին այնքան վատ չեն, որքան դուք կարծում եք...

Երկուսն էլ վանքի միաբաններից էին, մեկը հույն էր ազգով, մյուսը՝ ասորի: Առաջինը Եպիփանն էր, երկրորդը՝ Շալիտան:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

ՄԵԿԸ – ԱՐԵՎՍՈՒՏՔՈՒՄ, ՄՅՈՒՍԸ – ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ՊԱՏՄՈՍ

Ծովը լուռ էր: Ալիքները զգուշությամբ զարկվում էին Պատմոս կղզու ապառաժոտ ափերին, վախենալով, միգուցե խանգարեն նրա երեկոյան խաղաղությունը: Արեգակը արդեն սկսել էր թեքվել դեպի յուր հանգստարանը: Նրա վերջին ճառագայթները մի առանձին սիրելությամբ շողշողում էին ափերի մոտ սփռված սպիտակ խճերի և ոստրենների նախշուն խեցիների վրա և, կարծես, դժվարանում էին բաժանվել այդ գեղեցիկ առարկաներից:

Այդ մենավոր կղզին այնպիսի տպավորություն էր գործում, որ կարծես, մի փոքրիկ սունկի նման բուսած լիներ ջրերի տակից: Ծովը վաղուց կրկին կուլ տված կլիներ նրան, եթե նրա վրա բնակվելիս չլիներ մի սրբազան անձնավորություն:

Ջրերով շրջապատված, համարյա թե անջուր էր նա: Ոչ մի գետ, ոչ մի վտակ չէր ուռգում նրա շուրջ կանաչազարդությունը: Ինքը ծովը, յուր խոնավ և լի գոլորշիներով մթնոլորտով, որպես մի զովարար ջերմանոց, պահում էր նրան մշտական զվարթության մեջ: Նրա անհավասար, կոնաձև մակերևույթի վրա ամեն բույս աճել, ամեն բույս բազմացել էր՝ յուր անզուսպ վայրենության մեջ: Տեղ-տեղ քմահաճ թզենին յուր մերկ արմատներով քարշ էր ընկած ժայռերի ծերպերից և յուր լայն տերևներով ծածկում էր ապառաժների կուրծքը: Տեղ-տեղ նռնենին ժպտում էր յուր վառ-ծիրանեզույն ծաղիկներով: Տեղ-տեղ հսկա կիպարիսը համբուրվում էր ամպերի հետ: Արեգակի ճառագայթները բոլորովին անզոր էին թափանցելու նրա սաղարթախիտ թանձրության մեջ, ուր պահպանվում էր խիստ ախորժելի, խիստ սրտապարար զովություն: Այնպես էր թվում, որ այդ կղզու ստեղծման օրից մարդկային բարերար ոտքը երբեք չէր շոշափել նրա ամայությունը: Այնտեղ չկային և անասուններ: Երբեմն սպիտակ ճագարը ոստոստալով հայտնվում էր յուր դարանից, երկշոտ կերպով նայում էր յուր շուրջը և դարձյալ անհետանում էր խիտ մացառների մեջ: Թռչուններն անգամ չէին համարձակվում

չափել ծովի անհուն տարածությունը և մերձենալ նրա անհյուրընկալ ավերիսին: Միայն աներես ճնճղուկը, մի քանի տեսակ երգեցիկ ծտերի հետ իրանց անհանգիստ ճիչ ու աղմուկով խռովում էին տիրող լռությունը:

Բայց կղզում բնակիչներ կային, թեև նրանց թիվը երեք հոգուց ավելի չէր:

Ահա՛ այնտեղ, ափի մոտ, մեկը նստած է ավազների վրա և անթարթ աչքերը հառած է դեպի ջուրը: Նրա սուր աչքերը թափանցում են մինչև պարզ ու վճիտ հատակը: Այնտեղ դրած է մի կողով, ձկնորսների ծուղակի նման կազմված մի կողով: Նա նայում է այդ կողովի վրա: Քարերի բեկորներից մի բոլորակ պատնեշ է շինված նրա շուրջը, որ ալիքներն իրանց հետ չտանեն: Այդ բոլորակի մեջ լճացել է ջուրը, որը ծովի հետ հաղորդակցություն ունի արհեստական նեղուցով:

Մի այլ երիտասարդ, առաջինից փոքր-ինչ հեռու, նստած է նույնպես ավազների վրա և ինչ-որ մի բան է շինում: Նրա առջև ածած են ամուր կայծքարի մեծ և փոքր կտորտանք: Նրանցից մեկը բռնած ունի յուր ձեռքում, երբեմն լեսում է, երբեմն հղկում է, մի այլ քարի կտորի վրա քսելով: Իսկ երբեմն մատով փորձում է, թե որքան սրվեցավ նա: Նա նմանում էր այն նախնական մարդիկներին, որ մի ժամանակ քարից իրանց համար զենք էին պատրաստում: Բայց նրա պատրաստածը զենք չէր, թեև տապարի ձև ուներ: Նա գործիք էր շինում, – և տաշելու գործիք: Երբ հոգնեցավ, ձեռքը նեցուկ տվեց գլխին, նայում էր դեպի ծովի մուգ-կապտագույն տարածությունը:

Երկու երիտասարդներն ևս լուռ էին և հազիվ խոսում էին միմյանց հետ: Յուրաքանչյուրը զբաղված էր յուր գործով, յուրաքանչյուրը խորասուզված էր յուր խոկումների մեջ: Նրանց թերմաշ հագուստը, որ կրոնավորի զգեստի պատկառելի ձևն ուներ, բոլորովին կորցրել էր յուր վայելչությունը: Պատահում էր, որ քանակական հանգուցյներով: Տեղ-տեղ ձկան սրածայր ոսկրը, քորոցի փոխարեն, կցում էր մի պատառը մյուսի հետ: Իսկ այդ ողորմելի հագուստը մի ժամանակ ունեցել էր յուր վայելչությունը, ունեցել էր և յուր շքեղությունը: Այժմ նրանց քրքրված պատառները կարծես լալով ասում լինեին միմյանց, «Եթե մենք էլ ցած թափվենք, այլևս ինչ կմնա այդ խեղճերի վրա...»:

Այդ թշվառ հագուստի մեջ անգամ դեռ փայլում էր երկու երիտասարդների հարգելիությունը: Գոհ էին նրանց խաղաղ դեմքերը, երկնային մխիթարությունը վառվում էին նրանց զվարթ աչքերը: Երևում էր, նրանք վաղուց հաշտվել էին իրանց աննախանձելի վիճակի հետ:

Հասակով շատ չէին տարբերվում միմյանցից, երկուսն էլ քսանհինգ տարեկանից ավելի չէին լինի: Տարբերվում էին միայն կազմվածքով ու դեմքով: Մեկը որքան ամուր էր կազմված, մյուսը նույնքան նրբակազմ էր և թույլ: Մեկը որքան սևուկ էր դեմքով, մյուսը նույնքան ճերմակ էր, և խարտյաշ գիսակները ծածանվում էին ուսերի վրա: Առաջինի անունն էր Տիրանամ, որ կրճատյալ ձևով կոչում էին Տիրե, իսկ երկրորդին՝ Ռոստոմ: Այդ վերջինն էր, որ նստած էր ափի մոտ և նայում էր կողովի վրա: Նրա խաժ աչքերը տեսնում էին, թե ինչ է կատարվում ջրի պարզ խորությունից մեջ:

– Որքա՛ն խորամանկ են դարձել այդ անիրավները, – ընդհատեց նա

տիրող լուսթյունը: – Մոտենում են կողովին և կարծես, հոտ են քաշում, պտտվում են նրա շուրջը, և դարձյալ հեռանում են: Ա՛խ, եթե մի կտոր երկաթ լինեի, ես դրանց համար մի կարթ կշինեի...

Նրա խոսքը ձկների մասին էր: Նա թողեց յուր բռնած դիրքը, եկավ, նստեց առաջինի մոտ, որին կոչում էին Տիրե:

– Բայց իմ գործը այսօր լավ է գնում, պատասխանեց Տիրեն, – եթե այդ էլ վերջացնեմ, երկրորդ տապարը կլինի... դեռ արև շատ կա. նա նայեց դեպի երկինքը, ավելացնելով. – քարը վատ է, շուտ է բթանում, մի օր բանեցնում ես, այլևս ոչինչ չէ կտրում, պետք է միշտ սրել... – Նա սկսեց մատով փորձել տապարի սուր կողմը:

– Սրի՛ր, սիրելի Տիրե,– ասաց Ռոստոմը մի առանձին փափագով. – երբ որ բութ է լինում, այդ սաստիկ հոգնեցնում է նրան... Ա՛խ, ո՛րքան աշխատում է նա... Այսօր առավոտյան (դու դեռ քնած էիր, չնկատեցիր) տեսնում եմ դուրս եկավ յուր քարանձավից, ուշիկ քայլերով անցավ մեր մոտով, որ չխանգարե մեր քունը: Հետո դիմեց դեպի աղբյուրը, որ մի հրաշքով բխեցրեց, երբ այդ կղզում խմելու ջուր չէինք գտնում: Այնտեղ լվացվեցավ և, ծունր դնելով ավազների վրա, սկսեց կատարել առավոտյան աղոթքը: Երբ վերջացրեց, վեր առեց տապարը, գնաց անտառը բանելու: Երկար ես լսում էի նրա տապարի ձայնը, որ հնչվում էր մեղմ սաղմոսերգության հետ: Այլևս քնել չկարողացա: Լույսը բացվեցավ, արևը ծագեց, նա դեռ աշխատում էր: Եվ մինչև այժմ, որ արևը մտնելու մոտ է, նա դեռ աշխատում է... Ձեմ կարողանում առանց արտասուքի նայել նրա վրա, սիրելի Տիրե, որքան մաշվել է, որքան ուժաթափ է եղել... Ինչո՞ւ է այդքան հոգնեցնում իրան...

– Շտապում է... շա՛տ է շտապում... Գիտե՞ս, սիրելի Ռոստոմ, ո՛րքան ժամանակ է, որ մենք այստեղ բանտարկված ենք... Հիմա ի՞նչեր չեն պատահել մեր աշխարհում... Ո՞վ գիտե, թե ի՞նչ է անում թագավորը, ի՞նչ են անում նախարարները, և կամ այլևս ի՞նչ անկարգություններ է հարուցել Շապուհը... Իսկ մենք ոչինչ տեղեկություն չունենք: Հիշո՞ւմ ես, որպիսի՞ խռովյալ դրություն մեջ թողեցինք մեր երկիրը... Ուրեմն, ինչպե՞ս կարող է համբերել նա: Նրա սիրտը այնտեղ է – հայրենի աշխարհում: Նրա անխոնջ ոգին ձգտում է մի բոլորում անցնել օվկիանոսի անհուն տարածությունը, գնալ, հասնել սիրելի երկիրը, և դարման տանել նրա վերքերին:

– Ա՛խ, ե՞րբ պիտի վերջանա այդ նավակը... – ձայն տվեց Ռոստոմը և նրա գեղեցիկ դեմքը մռայլվեցավ խորին թախծությամբ:

– Կվերջանա, շուտով կվերջանա...– պատասխանեց Տիրեն մի առանձին վստահությամբ: – Առաջիկա լուսինը մեզ այլևս այստեղ չի տեսնի...

Վերջին խոսքերը բավական քաջալերեցին Ռոստոմին և նա, ձեռքը մեկնելով դեպի ընկերը, խնդրեց.

– Տո՛ւր ինձ, փոքր-ինչ օգնեմ քեզ:

– Դու վեր առ այդ մյուս կտորը:

Նա վեր առեց մի կտոր կայծքար, որ դեռևս հարթած չէր, սկսեց հղկել:

– Աշխատանքը նրան այնքան չէ հոգնեցնում,– առաջ տարավ Տիրեն,– նա խիստ փոքր է քնում, համարյա ամենևին չէ քնում: Ես շատ անգամ նկատել եմ, գիշերը վեր է կենում, սկսում է լուռ, մտախոհ կերպով թափառել կղզու

շուրջը: Մի քանի տասնյակ անգամ պտույտներ է գործում, հետո նստում է ծովի ափի մոտ և անշարժ նայում է... Նայում է դեպի այն կողմը, ուր թողեց յուր կորցրած փառքը... Նայում է դեպի այն կողմը, ուր անտեր մնաց յուր հոտն ու եկեղեցին... Եվ երկար այնպես նստած է մնում, մինչև արևը ծագում է, և առաջին ճառագայթները հիշեցնում են նրան, թե ժամանակ է կրկին սկսել աշխատանքը...

Ռոստոմի գեղեցիկ դեմքը կրկին մռայլվեցավ: Քարի կտորը ձեռքից ցած դնելով և յուր տխուր աչքերը դարձնելով դեպի ընկերը, պատասխանեց.

– Անհանգիստ է... անհանգիստ է սրտով... անհանգիստ է հոգով... Այդ դրուժյան մեջ ինչպե՞ս կարելի է քնել: Նա մեզ մոտ աշխատում է թաքցնել յուր վշտերը, որ մեզ ևս չվշտացնե: Նա մեզ դեռևս այնքան թուլասիրտ է համարում, որ կարծում է, թե չենք կարող ցավակից լինել իրան: Եվ այդ պատճառով յուր մխիթարությունը որոնում է լուռ սրտամաշուկայան մեջ...

Նա ձեռքը տարավ դեպի ճակատը, մի կողմ տարավ մազերի խիտ հոսանքը, որ այդ րոպեում ծածկեցին նրա երեսը, և ապա շարունակեց.

– Այդպես ապրել չէ կարելի, Տիրե՛: Նա խիստ սակավ է ուտում, և համարյա ոչինչ չէ ուտում: Դրանով բողբոջվին կտկարացնե իրան: Երեկ ասաց ինձ. «Ռոստոմ, որոնիր անտառը, գուցե սունկ կգտնես»: Ուրախ-ուրախ վազ տվի, որոնեցի և մի քանի հատ գտա: Բայց արդյոք կուտե՞նա... Մի քանի օր առաջ խոսում էր թուզերի մասին: Մի ծառի վրա թուզ էի տեսել, ամեն օր գնում էի, ներքևից նայում էի, արդյոք հասունացե՞լ են, թե ոչ: Ծառը բարձր էր, մի ապառաժի կուրծքին կպած: Երեկ վաղ-առավոտյան գնացի, անհնարին դժվարությամբ վեր բարձրացա և հասունները քաղեցի: Երբ տերևների վրա դրած տարա, իրան տվի, շատ ուրախացավ և օրհնեց ինձ: Այսօր տեսնում եմ, ինչպես դրած էր, այնպես էլ մնացել էր, մի հատ անգամ չէր կերել:

– Երևի, մոռացել էր:

– Այո՛, նա այժմ խիստ շուտ է մոռանում:

– Այդ հասկանալի է...

Երկու երիտասարդների խոսակցությունը երբեմն ընդհատվում էր խուլ տրոփյունով, որ լսելի էր լինում անտառի խորքից: Տրոփյունը պարբերական ծանր հարվածների էր նմանում:

– Նա դեռ բանում է:

– Այո՛, բանում է:

– Ի՞նչ ես կարծում, Տիրե՛, այդ լաստափայտը, որ նա շինում է, կարո՞ղ է մեզ հասցնել ցամաքը: Ես փոքր-ինչ...

– Դու փոքր-ինչ կասկածում ես... Գիտե՞ս, Ռոստոմ, եթե նա յուր վերարկուն տարածե ծովի վրա և ասե մեզ՝ «նստեցե՛ք, գնա՛նք»,– ես մեծ վստահությամբ կնստեի նրա վրա և կգնայի նրա հետ: Բայց ես մի այլ բան կասեմ քեզ, Ռոստոմ, մենք այնքան հեռու չենք ցամաքից, որքան դու կարծում ես:

– Այդ դու որտեղի՞ց գիտես:

– Նա ինքն ասաց ինձ: Մի անգամ նկատեց մի քանի թռչուններ, որ դիմում էին դեպի մեր կղզին: «Այդ թռչունները ծովային թռչուններ չեն»,– ասաց, – դրանք ցամաքիցն են գալիս. ցամաքը շատ հեռու չէ մեզանից»:

Ռոստոմը մտածության մեջ ընկավ:

– Այդ բոլորովին ուղիղ նշան է,– ասաց նա, ինքն էս համոզվելով: – Բայց մեզ ժամանակ չէ՞ խրճիթը գնալու:

– Գնանք, կրակ վառենք, ընթրիքի համար մի բան պատրաստենք, մինչև նա կգար,– պատասխանեց Տիրեն և սկսեց հավաքել յուր շինած քարե գործիքները:

Ռոստոմը կրկին դիմեց դեպի յուր կողովը, քաշեց ճապուկ ճյուղերից հյուսած պարանը, որի ծայրին կապած էր նա, և կողովը մոտեցրեց եզրին: Հետո ձեռքը տարավ նրա մեջ, սկսեց դուրս հանել ձկները և լցնել փոքրիկ սապատի մեջ: Երբ դարձյալ ձեռքը ներս տարավ, դուրս հանեց երկու խեց-գետիններ: «Դուք ինչպե՞ս մոլորվեցաք, ընկաք այստեղ»,– ասաց, և նրանց ևս ձգեց ձկների մոտ: Երբ այն գիշերվա ընթրիքի պաշարը արդեն հավաքել էր, նա կողովը կրկին ետ մղեց յուր տեղը և, սապատը վեր առնելով, հեռացավ ծովեզրից: Երկու ընկերները, շարունակելով ընդհատված խոսակցությունը, սկսեցին դիմել դեպի խրճիթը:

Անտառի այն կողմում, որտեղից լսելի էր լինում տրոփյունի ձայնը, գործում էր այն անձը, որի մասին խոսում էին երկու երիտասարդները:

Դա մի բարձրահասակ մարդ էր, պատկառելի դեմքով և խորին, վեհանձնական հայացքով: Փառավոր մորուքը, որի յուրաքանչյուր մազերը փայլում էին սև սաթի նման, ծածկում էր նրա հզոր կուրծքը: Աչքերի մեջ վառվում էր սրբազան կրակ: Գեղեցիկ էր եղել նա իբրև երիտասարդ, այժմ տակավին գեղեցիկ էր մնացել յուր այրական հասակում: Բոլոր շարժումներների մեջ նշմարվում էր եռանդ և վեհություն: Նրա մեջ միացած էր երևում երկնայինը՝ յուր սրբազանական ազդեցությամբ և երկրայինը՝ յուր բարձր ազնվապետական վսեմությամբ: Հագուստը, որ կրոնավորի զգեստի տարազն ուներ, համարյա թե մաշված էր: Ոտներին հագել էր ծառի կեղևից պատրաստած սանդալներ: Այդ անշուք զգեստավորության մեջ անգամ նմանում էր նա այն երկնաբնականներից մեկին, որին դժբախտ հանգամանքները դատապարտել էին մի տաժանական կյանքի...

Վարպետը ձեռքով շարժում էր նա քարե ծանր տապարը, և ահագին գերանը թնդում էր նրա հարվածների ներքո: Տապարը ավելի քերթում էր, քան թե տաշում էր: Այսուամենայնիվ, նրա հարվածները, որպես անդուլ և անխոնջ համբերություն, հաստաբուն գերանի վրա գործ էին կատարել:

Այդ գերանը, որ մի վիթխարի կետ ձուկի նմանությամբ տարածված էր նրա առջև, յուր անտառի արքան և նահապետն էր: Դարեր էին անցել, որ նա այնքան աճել ստվարացել էր, մինչև ստացել էր յուր հսկայական ծավալը: Եվ երկար ժամանակներ գործ դրվեցան, մինչև քարե տապարը, թեև ինքը անզոր, բայց անվաստակելի և համբերատար ձեռքում, կարողացավ հատանել նրան յուր արմատից և ցած գլորել յուր բարձրությունից:

Այնուհետև աշխատում էր նա այդ գերանից պատրաստել մի լաստափայտ: Նրա փութաջանությունը այն աստիճան անզուսպ էր, որ եթե յուր եղունգները երկաթից լինեին, ամենևին գործ չէր դնի քարե տապարը: Գործը արդեն մոտեցել էր յուր վախճանին: Հաստափայտի կողքերը հարթած էին. մեջը մեծ մասամբ դուրս էր փորված: Մնում էր մի քանի շաբաթների աշխատանք ևս, որ նա բոլորովին պատրաստ լիներ: Դրանով նա վստահու-

Թյուն ուներ՝ դուրս գալ յուր արգելանից, որտեղ աքսորված էր ինքը, պատերազմել օվկիանոսի ալիքների հետ և գնալ, հասնել այն աշխարհը, ուր պարտքը և երկրի աղետավոր անցքերը կոչում էին նրան...

Տաշեղների կույտի հետ ընկած էին բազմաթիվ քարե տապարներ, որ բթացել և անպիտանացել էին։ Որձաքարը մաշվեցավ, բայց նրա եռանդը, նրա տոկունությունը մնաց անխորտակելի։

Նա արդեն ավարտել էր յուր այսօրվա պարապմունքը։ Տապարը դրեց ցած, անցավ դեպի լաստափայտի երկարությունը, ուշադրությամբ զննեց փորվածքի խորությունը և ապա վեր առեց վերարկուն, որ ընկած էր տաշեղների վրա, ձգեց ուսերին և դանդաղ, չափավոր քայլերով սկսեց դիմել դեպի կղզու զառիվերը։

Նեղ շավիղը, որ կազմվել էր այդ միակ մարդու ոտքի հետքերից, անցնում էր թուփերի և մացառների միջով և, ոլորվելով խոնավ, մամռապատ ապառաժների վրայով, կորչում էր ստվերախիտ ծմակի մեջ։ Այդ շավիղով գնում էր նա։ Երբեմն դժնիկը յուր լրբենի տատասկներով մագլցում էր նրա վերարկուից։ Երբեմն արքայական կաղնին յուր խարտոցի պես անհարթ տերևներով զարկվում էր նրա փառահեղ դեմքին։ Բայց նա ոչինչ չէր զգում։ Մտախոհ կերպով անցավ այդ տարածությունը և մերձեցավ մի քարանձավի։ Նրա մուտքի մոտ կազմված էր մի նստարան, հյուսած թարմ ոստերից։ Բազմեցավ այդ նստարանի վրա և բազմահոգ դեմքը դարձրեց դեպի հանգչող արեգակը։ Նայում էր, և նրա խորախորհուրդ աչքերը, կարծես, ձգտում էին կլանելու այն անհուն տարածությունը, որով անցել էր տիեզերքի լուսատուն, և այժմ գնում էր լուսավորելու մի այլ աշխարհ...

Իսկ ի՞նքը։ – Ինքը նույնպես մի ժամանակ մի ամբողջ աշխարհի լուսավորության արեգակն էր... Իսկ այժմ։ Այժմ մի սգավոր աքսորյալ այդ անբնակ կղզում։ Անողոք օվկիանոսը անանցանելի պատնեշ էր դրել նրա շուրջը, և ալիքների անընդհատ հարվածները ամեն րոպե հիշեցնում էին նրան, թե դու միշտ բանտարկված կմնաս այստեղ, քանի որ մենք կանք և կլինենք...

Քարանձավը, որի մուտքի առջև նստած էր նա, գուցե շատ խաղաղ բնակարան կարող էր լինել մի ճգնավորի համար, որ աշխարհը ուրացած, կյանքից ձանձրացած, նրա լուռության մեջ մխիթարություն կգտներ։ Գուցե այնտեղ երջանիկ կապրեր և մի ծովային աստված, որ մերժված աստվածների ակումբից, հալածված Արամազդի շանթերից, յուր վրեժխնդրությունը կգտներ այն զվարճությունների մեջ միայն, որ կկախարդեր, կքարացներ անցնող նավերը, երբ կհամարձակվեին մերձենալ յուր կղզուն և վրդովել նրա խաղաղությունը։

Բայց այստեղ կարող էր երջանիկ լինել գործի և գաղափարի մարդը։

Որքան վիճակների փոփոխություն...

Կար ժամանակ, որ այդ մարդը երիտասարդ էր, մի գեղեցիկ, վայելչահասակ երիտասարդ, որի նմանը չկար յուր աշխարհում։ Մի արքունիքի զարդն էր նա և ուրախությունը։ Ինքը արքայի հոր քեռորդին լինելով, էր, միևնույն ժամանակ, և նրա սենեկապետը։ Ոսկեհուռ զգեստներով, գոհարազարդ կամարը մեջքին, ոսկեպատյան սուրը ձեռքում, միշտ կանգնած էր լինում արքայի սնարքում, երբ նա հանդիսավոր ընդունելություններ էր անում։ Մոր

կողմից թագավորազն, իսկ հոր կողմից մի աշխարհի մեծ քահանայապետի թոռն էր նա: Եղավ, որ այդ աշխարհը զրկվեցավ յուր քահանայապետից: Հավաքվեցավ ավագանին, հավաքվեցավ ազատանին, հավաքվեցան և իշխանները: «Մեզ քահանայապետ տո՛ւր», – ասում էին արքային: Արքան յուր ձեռքով հանեց ոսկեհուռ զգեստները, յուր ձեռքով արձակեց գոհարազարդ կամարը, յուր ձեռքով առեց ոսկեպատյան սուրը և, նրան ժողովրդին տալով, ասաց. – «Ահա ձեր քահանայապետի զավակը, թո՛ղ ձեզ քահանայապետ լինի»: Ուրախացավ ավագանին, ուրախացավ ազատանին, ուրախացան և իշխանները: Բայց երիտասարդը հրաժարվում էր, ասելով, թե ինքը արժան չէ այդ սուրբ պաշտոնին: Խնդրում էր ավագանին, խնդրում էր ազատանին, խնդրում էին և իշխանները: Երիտասարդը դարձյալ հրաժարվում էր: Ձլսեց արքան, ականջ չդրեց խոսքերին: Կանչեց սափրիչին, հրաման տվեց՝ կտրել սիրուն գիսակները և գանգրահեր վարսերը, որ զարդարում էին նրա գլուխն ու թիկունքները: Երբ կտրում էին, լաց էր լինում ավագանին, լաց էր լինում ազատանին, լաց էր լինում և արքան: Գեղեցկությունը զրկվեցավ յուր շքեղությունից, պալատական վայելչությունը ծածկվեցավ կրոնավորի սև զգեստի ներքո...

Որպես զինվորական, նա քաջ էր և ազնիվ, որպես պալատական, նա արքունիքի զարդն էր, իսկ որպես հոգևորական, նա եղավ եկեղեցու զարդը: Իբրև մի ջահ լուսապայծառ, լուսավորեց նա աստուծո տունը: Աշխարհը լցվեցավ երջանկությամբ: Քաջ զինվորականը դարձավ քաջ հովիվ և յուր անձը դրեց յուր հոտի վրա: Աղքատը հաց ուներ ուտելու, հիվանդը ապահով պատսպարան: Որբը սնուցանող հայր ուներ, իսկ այրին՝ խնամող ձեռք: Ամենուրեք թագավորում էր գթությունը, ամենուրեք տիրում էր ողորմածությունը: Նեղյալների հայր եղավ նա և սրբեց թշվառների արտասուքը:

II

Իբրև կրոնավոր, աստվածաման էր նա, իսկ իբրև քահանայապետ, էր, միևնույն ժամանակ, մի բարձր պետական անձնավորություն: Մեծ եռանդով կառավարում էր յուր աշխարհի գործերը և նրանց կանոնավոր ընթացք էր տալիս: Կարգը նրանով էր հաստատվում, իսկ անկարգությունը նրա ջանքերովն էր անհետանում: Զորավոր ձեռքով արմատախիլ էր անում չարությունը, և բարերար ձեռքով սերմանում էր առաքինությունը: Ոգևորված յուր աշխարհի բարելավության բարձր գաղափարով, նա յուր կենսատու շնչով ոգի և կյանք էր բաշխում նրան:

Եղավ, որ յուր աշխարհի մի կարևոր գործի համար եկավ նա Բյուզանդիա: Ներկայացավ Վաղես կայսրին, նրա հետ բանակեցելու: Հոգեմարտ կայսրը կատաղած էր այդ ժամանակ Արիոսի մոլորություններով և սաստիկ հալածանք էր հարուցել ուղղափառ եկեղեցու դեմ: Նա թողեց քաղաքական խնդիրը, որի մասին եկած էր մեծ քահանայապետը, և նրա հետ կրոնական վիճաբանությունների մեջ մտավ: Համարձակ կերպով հանդիմանեց նա կայսեր մոլորությունները և նրան դեպի ուղղություն հրավիրեց: Բարկացավ կայսրը և նրան յոթանասուն եպիսկոպոսների հետ հրամայեց աքսորել օվ-

կիանոսի խորքերը: Ձմեռային դառնաշունչ ցրտերի ժամանակ տասնհինգ տիվ և տասնհինգ գիշեր լողում էր նավը և տանում էր սրբազան աքսորյալներին: Ցուրտը փչեց, բարձրացավ մորիկ, ծովը ալեկոծվեցավ, և նավը խորտակվեցավ... Մի մակուկի մեջ ազատվեցավ նա յուր երկու սարկավագների հետ: Մակուկը ձգեց նրանց այդ կղզին...

Որքան ամառ, որքան ձմեռ անցել էր այն օրից... այդ անբնակ կղզում տանջվում էր նա... հեռու սիրելի հայրենիքից, հեռու սիրելի հոտից... Այժմ այն անձը, որ մի ամբողջ ազգի հոգևոր պետն էր, որի մեծաշեն վեհարանում հարյուրավոր պաշտոնյաներ էին սպասավորում, միայնակ նստած էր անշուք քարանձավի մուտքի մոտ, ուստերից հյուսած նստարանի վրա, և լի անձկությամբ նայում էր հանգչող արեգակին: Նրա սիրտը լցված էր խորին թախծությամբ: Դեռևս քանի՞ անգամ պետք է մտաներ արեգակը, դեռևս քանի՞ անգամ նա յուր կենսատու ճառագայթներով պետք է լուսավորեր աստուծո աշխարհը, – իսկ ինքը պետք է արգելված մնար այդ կղզում, հեռու այն աշխարհից, որի արեգակն էր և պայծառությունը...

Քարանձավից փոքր-ինչ հեռու՝ ծառերի խտության մեջ թաքնված էր մի տաղավար. դա մի խորանաձև խրճիթ էր, ուստերից հյուսած և կավով ծեփած: Այստեղ ապրում էին երկու սարկավագները, որ անբաժան մնացին իրանց վարդապետից:

Նրանք արդեն վերադարձել էին ծովեզերքից, կրակ էին վառել, ընթրիք էին պատրաստում: Պատրաստությունների մեջ երևում էր քաղաքակրթված մարդը, որ հանգամանքներից ստիպված նախնական դրության մեջ էր ընկել: Դրանք գիտեին, թե ի՞նչպես պետք է վառել կրակը, գիտեին, թե որպիսի՞ անոթների մեջ պետք էր կերակուր պարաստել և ի՞նչպես պատրաստել: Բայց որտեղի՞ց գտնել անոթները: Անբնակ կղզում ոչ պղնձագործ կար, ոչ դարբին և ոչ բրուտ: Կրակը մի հրաշքով գտան նրանք, և անշիջանելի պահպանում էին, որպես որմզդական սուրբ հուր: Իսկ անոթների տեղ գործ էին ածում կամ ուտարների խոշոր խեցիներ, կամ բույսերից հյուսած զամբյուղներ:

Փայտակույտը բորբոքված կերպով վառվում էր, տարածելով յուր շուրջը խիստ ախորժելի ջերմություն: Շիկացած ածուխները մի կողմ. էին քաշել և նրանց մեջ ձգել էին խոշոր խիճեր, որոնք նույնքան տաքացել էին, որքան ածուխները: Խիճերի մաքուր մակերևույթի վրա, որպես տապակների վրա, շարել էին ձկները և խորովում էին: Խեցգետիններն արդեն կարմրել էին և վարդի գույն էին ստացել: Դրանցով զբաղված էր Տիրեն: Իսկ Ռոստոմը տաք մոխրի մեջ թաղել էր շագանակներ, որոնք երբեմն պայթում էին և դուրս էին թռչում, բարձրացնելով իրանց հետ մոխրի թանձր տարափ: Միջուկները բաժանում էր նա ճղված կեղևներից և դնում էր սաղաֆի լայն գաղտակուրի մեջ, որ ափսեի տեղ էր ծառայում:

– Խորոված շագանակներ սիրում է նա, – ասաց Ռոստոմը, ինքը ևս ուրախանալով, որ նա սիրում է:

– Խորոված կաղիններ նույնպես սիրում է, – նկատեց Տիրեն, – բայց ափսոս, որ կաղինները դեռ չեն հասած:

– Ձուկ ամենևին չէ ախորժում ուտել:

– Առհասարակ մսեղենից նա իրան հեռու է պահում:

– Բանջարեղենը մեծ խնորժակով է ուտում, կարելի էր երբեմն աղցաններ պատրաստել, բայց ի՞նչ արած, աղ չկա:

– Քո փորձը աղի մասին անհաջող անցավ:

– Այո՛, անհաջող անցավ: Ծովեզերքում մի փոքրիկ լճակ շինեցի, ջուրը այնտեղ բաց թողի, մտածում էի՝ արևի տակ գոլորշիացնելով, աղ գոյացնել: Դու ինքդ տեսար, երբ ջուրը բոլորովին ցամաքել էր, հատակի վրա մնացել էր բավական թանձրությամբ աղային խավ, բայց այնքան դառն էր, ինչպես լեղի: Ա՛խ, որքա՛ն ուրախ կլինեի, եթե այդ վարձը հաջողվեր:

Նա դեռ նստած էր քարանձավի մուտքի մոտ:

Քարանձավը, որի մեջ բնակվում էր նա, այն այրերից մեկն էր, որ բնությունը պատրաստում է գազանների որջ լինելու համար: Անցքը նեղ էր, ներս մտնելու միջոցին պետք էր բավական կորանալ: Հետո հետզհետե լայնանում էր և գոգավոր խոռոչի ձև էր ստանում: Արեգակի աղոտ շողքը, նրա մուտքից ներս ցլանալով, հազիվ կարողանում էր փոքր-ինչ մեղմացնել ներսի թախծալի խավարը: Մի կողմում դրած էր մահճակալի նման մի բան, կազմված անտաշ փայտերից, որի յուրաքանչյուր մասը կապված էր միմյանց հետ ոստերից ոլորած փոկերով: Ցամաք մամուռը, որ տարածված էր նրա վրա, ծառայում էր իբրև անկողին: Այրի մյուս կողմում, մահճակալի հանդեպ, շորս քարե սյունակների վրա դրած էր մի սալ, որը փոքր-ինչ հարթելով, իբր թե սեղանի ձև էին տվել: Նրա մոտ ամրացած էր մի աթոռ, որը դրսի նստարանի թե՛ նմանությունը և թե՛ կազմվածքն ուներ: Զրոյ լի դգմասրվակը, որ դրած էր սեղանի վրա, լրացնում էր այդ անշուք բնակարանի չքավոր կարասիների թիվը:

Դրսից քարանձավը յուր բնական գեղեցկությունն ուներ: Մշտականաչ պատուտակները իրանց խիտ հյուսվածքով շուրջանակի տարածվելով պսակում էին նրա մուտքը: Իսկ երկու սգավոր ուռենիներ իրանց վարսագեղ ճյուղերով հովանավորում էին նրան: Մի գույգ եգիպտական աղավնիներ, սպիտակ որպես ձյուն, բույն էին դրել ուղիղ անձավի մուտքի վերևում, ապառաժի խորին ճեղքվածքի մեջ: Դրանք անձավի նախկին բնակիչներն էին, իրանց տեղը սիրով թողեցին կղզու սրբազան հյուրին, իսկ իրանք նոր բույն շինեցին հիշյալ ճեղքվածքի մեջ, չհեռանալով նոր դրացիից: Զագուկները մնչում էին, և նա խորին մտահուզությամբ լսում էր նրանց մանկական մնչունը և, կարծես, նրա տխուր դեմքի վրա կարդացվում էին այդ խոսքերը, «Երջանի՛կ են դրանք, որ գոնե խնամող հայր և մայր ունեն... իսկ այն բազմաթիվ որբանոցները, որ ես հիմնեցի իմ հայրենիքում, այժմ ո՞ւմ խնամակալության ներքո են գտնվում... այժմ ո՞վ է իմ ձագուկների հոգատարը...»:

Արևը արդեն մտել էր, բայց հորիզոնը դեռ վառվում էր ոսկեղեն բոցերով: Լուսավորված ծովը, որպես մի շողշողուն հայելի, միախառնված էր երկնքի ծիրանեզույն պայծառության հետ, որի վրա տակավին փայլում էին վերջին ճառագայթները, իրանց սուր, սլաքաձև ճաճանչներով: Այդ վսեմ, հանդիսավոր ընթացում ամեն երեկո երկար նստած էր լինում նա, մինչև ճառագայթները հետզհետե անհետանում էին, բոցավառ լուսավորությունը հանգչում էր, և հորիզոնի վրա տիրում էր մուգ-կապտագույն մռայլ..., իսկ այս երեկո նույնը կատարվեցավ նրա սրտում... Նա վեր կացավ յուր նստած

տեղից և սովորականից վաղ մտավ յուր քարանձավը:

Այնտեղ տիրում էր խորին մթուժյուն: Մոտեցավ մահճակալին և ընկող-մանեցավ նրա վրա: Հոգնած էր նա, աշխատում էր փոքր-ինչ հանգստանալ: Քարանձավի խոնավ օդը խեղդելու չափ ծանր էր: Զգացվում էր խիստ սուր բորբոսային հոտ: Երկար նա տանջվում էր, մի կողքից դեպի մյուսը շուռ գալով: Ցամաք մամուռը խշրտում էր նրա ծանրության ներքո: Գլխի տակին, բարձի փոխարեն, դրած էր մի խուրձ ծովային խոտ:

Վերջապես ներս մտավ Ռոստոմը, ձեռքում բռնած ունելով մի վառած չահ եղևինի երկար տաշեղներից: Այդ տաշեղները մոմերի նման ամրացրեց անձավի ճեղքերից մեկի մեջ, որպես քար ընկած ճրագ, և ինքը զգուշու-թյամբ հեռացավ: Խիժալի եղևինը խնկահոտ լուսավորությամբ լցրեց ամբողջ քարանձավը:

Լույսի ներկայությունը դուրս կոչեց քարանձավի խորքից երկու այլ արարածներ, որոնք, երկու փշապատ գնդակների նման գլորվելով, մոտեցան մահճակալին: Փշերի միջից երկարացան երկու սուր գլուխներ և փոքրիկ մոխրագույն աչիկներով սկսեցին նայել դեպի վեր: Նա ձեռքը ցած տարավ: Նրանք սկսեցին իրանց բարակ լեզուներով լիզել նրա մատները, կարծես, համբույրներ էին մատուցանում այն աջին, որ ամենայն խնամքով սնուցանում էր նրանց: Դրանք երկու ընտանիացրած ոգնիկներ էին, որոնք, մի զույգ արթուն պահապանների նման, հսկում էին քարանձավին, ոչնչացնելով օձերին և այլ թունավոր միջատներին: Խլուրդներն անգամ նրանց երկյուղից համարձակություն չունեին անձավի մեջ մուտք գործելու: Պատասպարված իրանց փշալից և վահանափակ մորթի մեջ, բոլորի հետ պատերազմում էին: Բավական էր, որ նրանցից մեկը նկատեր օձին, իսկույն կբռներ պոչից և, գլուխը ներս քաշելով յուր փշալից պատյանի մեջ, գունդ կձևանար: Օձը, ծուղակի մեջ բռնված թռչունի նման, կսկսեր յուր մարմնով և գլխով այնքան զարկվիլ նրա փուշերին, մինչև հոգին կտար: Զվարճալի էին այդ կռիվները և, միևնույն ժամանակ, քստմնելի:

Դարձյալ ներս մտավ Ռոստոմը և մի սայլակի մեջ, որ հյուսած էր բույսերից և բոլորակ մատուցարանի ձև ուներ, բերեց ընթրիքը, դրեց սեղանի վրա: Նա դարձավ դեպի երիտասարդը, հարցնելով.

– Ինչպե՞ս է Տիրեն, երեկ իրան լավ չէր զգում:

– Բոլորովին առողջ է, տեր իմ, – պատասխանեց սարկավազը, – ամբողջ օրը բանում էր:

– Այդ դեռ չի նշանակում, որ առողջ է: Նա հիվանդ ժամանակ ևս բանում է: Գնա՛, հանգստացիր, ասա, որ նա ևս հանգստանա:

Սարկավազը գլուխ տվեց և հեռացավ: Նա վեր կացավ մահճակալի վրա-յից, մոտեցավ սեղանին, նստեց նրա մոտ: Ոգնիկները մերձեցան նրա հագուստի քղանցքներին և մի առանձին մտերմությամբ սկսեցին քծնվիլ: Նա վեր առեց խորոված շագանակներից մի-մի հատ և մոտեցրեց նրանց բերաններին: Նրանք ուրախությամբ խլեցին անուշ պատառները և մեծ ախորժակով սկսեցին կրծոտել:

Մի քանի հատ ևս ինքը կերավ: Բայց նա ավելի հոգ էր տանում յուր երկու սեղանակիցներին, քան թե յուր մասին էր մտածում: Երբ նրանք կշտա-

ցան, քաշվեցան իրանց խորշը և մինը մյուսի մոտ կծկվելով, սկսեցին ննջել: Նա մնաց միայնակ, սեղանի մոտ նստած:

Եղևինի տաշեղները, որ մոմի փոխարեն վառվում էին, արդեն սպառվելու վրա էին: Քարանձավի մեջ խավարը հետզհետե թանձրանում էր, – մի թախծալի խավար, որ գերեզմանների մեջ է թագավորում: Դրսից լսելի էր լինում ալիքների խուլ ձայնը: Ծովը անհանգիստ էր: Քամին շառաչելով անցնում էր ծառերի կատարների վրայով, որ հեծում և հառաչում էին նրա ուժգին հարվածների ներքո: – Այդ բոլորը տրամադրում էր դեպի տխրություն, դեպի հոգեկան խորին վրդովմունք:

Նա դեռ նստած էր սեղանի մոտ և, հենված աջ ձեռքի վրա, լսում էր, թե ինչ է կատարվում դրսում:

Երբեք բարկությունը չէր դուրս կոչել նրա շրթունքներից մի հուսահատական բառ. երբեք նրա առաքինի սիրտը չէր արտահայտել ամենափոքր տրտունջ անգամ յուր վիճակից:

Ոգևորված երկնային մխիթարությամբ, նա միշտ իրան բարձր էր պահել կենցաղական դժբախտ արկածների վատությունից, և միշտ անվեհեր վատահույությամբ հավատացել էր յուր աստղին: Իսկ այս գիշեր ներքին վրդովմունքը դուրս կոչեց նրա սրտի խորքից հետևյալ խոսքերը.

«Ապերախտ Բյուզանդիոն, քո վարմունքը աններելի կմնա իմ սրտում... Դու վատությամբ վարձատրեցիր իմ հայրենիքի մատուցած ծառայությունները... Քանի՛, քանի՛ անգամ մենք հեռացրինք քո գլխից պարսկական սոսկալի սուրը... քանի՛, քանի՛ անգամ ազատեցինք քեզ ամոթալի անկումից... Իմ հայրենիքը մի անխորտակելի վահանի պես միշտ պատսպարեց քեզ արևելյան խուժադուժների արշավանքներից... Իմ հայրենիքը կրեց բարբարոսների հարվածները և քեզ ողջ պահեց... Ի՞նչն էր ստիպում մեզ անել այդ: – Քրիստոնեական եղբայրությունը: Մենք թողեցինք հեթանոս պարսկին և քո ձեռքը բռնեցինք: Իսկ դու միշտ դավաճանեցիր մեզ... Մենք դարձյալ քրիստոնեական ներողամտությամբ մոռանում էինք բոլորը: Իսկ դու չէիր զղջանում, որովհետև խաբեբայությունը քո քաղաքականության հենարանն էր... Վերջը քաղաքական գործի մեջ դու խառնեցիր կրոնական խնդիրներ: Կամեցար մեզ Արիոսի մոլորությունների մեջ ընկղմել... Ե՛ս, իմ ընդդիմադրության համար, դատապարտվեցա և աքսորվեցա... Բայց նախախնամության աջը երկար չի թողնի աքսորյալին այստեղ... Երբ նա ոտք կդնե հայրենի հողի վրա, դու կկրես քո պատիժը, նենգավոր Բյուզանդիոն...»:

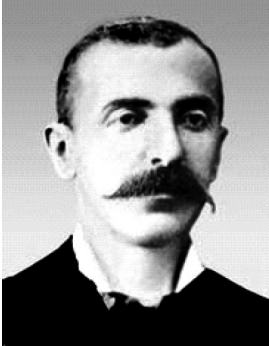
Եղևինի տաշեղների վերջին կայծերը պլպլացին, պլպլացին և, վերջապես, հանգան: Մեղամաղձոտ խավարը կրկին տիրեց անձուկ քարանձավի մեջ: Նա դեռևս երկար նստած էր քարե սեղանի մոտ, և նրա տխուր մտածությունները թռչում էին դեպի այն երկիրը, որ սիրում էր նա, և որին նվիրված էր յուր հոգու բոլոր զորությունը:

Այսպիսի շատ գիշերներ, անքո՛ւն, սրտամա՛շ գիշերներ, հանդիպում էին Պատմոսի հզոր աքսորյալին – հայոց սուրբ քահանայապետ Ներսես Մեծին, – որին պաշտում էր Հայաստանը, որին սպասում էր Հայաստանը...:

ՀԱՎՈՐ ՊԱՐՈՆՅԱՆ

(19.11.1843, Ադրիանապոլիս – 27.5.1891, Կ. Պոլիս)

Գրող-երգիծաբան, լրագրող, հրապարակախոս։ Նախնական կրթությունն ստացել է Արշակունյան վարժարանում։ Հունական դպրոցում (1857) սովորել է մեկ տարի, հեռացվել և այլևս չի շարունակել ուսումը։ Եղել է դեղատան աշխատող, հաշվապահ։ 1863-ին տեղափոխվել է Կ. Պոլիս, աշխատել հեռագրատանը, զբաղվել լրագրությամբ։ 1871-72-ին դասավանդել է Մեզապոլյան վարժարանում, մեկ տարի էլ Սկյուտարի ճեմարանում։ 1878-ին տեղափոխվել է ծննդավայր, 1879-ի հունիսից հաստատվել է Կ. Պոլսում, 1880-ին՝ «Միացյալ ընկերություն հայոց»-ի քարտուղար, 1888-ին՝ Կեդրոնական վարժարանում տոմարակալության ուսուցիչ։

Գրական ասպարեզ է իջել կատակերգություններով՝ «Երկու տերով ծառա մը» (1865, հրտ.՝ 1911), «Ատամնաբույժն արևելյան» (1868)։

1872-ից սկսվում է գրողի լրագրական գործունեության առաջին շրջանը, երբ Հ. Սվաճյանը նրան է հանձնում «Մեղու»-ի խմբագրությունը։ Հանդես է եկել հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներին վերաբերող հրապարակումներով։ Այս թերթում հրատարակվել են «Խայթվածք», «Ասկե անկե» գրույցները։

Պարոնյանի գործունեության երկրորդ շրջանում (1874-77) «Մեղու»-ն հրատարակվել է «Թատրոն» խորագրով, որտեղ մերկացրել է եվրոպական տերությունների նենգադավ գործունեությունը՝ կապված «Հայկական հարց»-ի հետ։ 1874-ից սկսեց տպագրել «Ազգային ջոջերը»։

1876-ին հրատարակել է «Թատրոն բարեկամ մանկանց» պատկերազարդ հանդեսը։ Աշխատակցել է «Լույս», «Փորձ», «Արձագանք», «Փարոս Հայաստանի» պարբերականներին։ 1880-ին լույս են տեսել «Պտույտ մը Պոլսո թաղերուն մեջ»-ի պրակները, 1883-ին՝ «Ծիծաղը»։

1880-ին «Փորձ»-ում լույս է տեսնում «Հոսիսի ձեռնառնությունը»։

Գործունեության երրորդ շրջանը (1884-88) կապված է «Խիկարի» հրատարակության հետ։ 1886-87-ին այստեղ լույս են տեսել «Պաղտասար աղբար», «Քաղաքավարության վնասները», «Խոսակցությունք մեռելոց» երկերը։

1880-ին պրակներով լույս տեսավ «Մեծապատիվ մուրացկաններ» վեպը (առանձին գրքով՝ 1887-ին)։

Պարոնյանն ուղի հարթեց հայ գրականության մեջ երգիծաբանության զարգացման համար։

ՄԵԾԱՊԱՏԻՎ ՄՈՒՐԱՑԿԱՆՆԵՐ

(հատված)

«Մեծապատիվ մուրացկաններ» վեպն առաջին երգիծավեպն է մեր գրականության մեջ։ Կառուցվածքով մենագրական վեպ է։ Սյուժեն սկիզբ է առնում հեղինակի ուղղակի միջնորդությամբ և շարունակվում երկի ողջ ընթացքով։ Գրողը նպատակ է ունեցել «ներկայացնել ապագա սերնդյան ժամանակիս գրական մարդոց ողբալի կացությունն ու գրականության մասին ազգային մեծատուններու սարսափելի անտարբերությունը»։ Ամուսնանալու նպատակով Կ. Պոլիս է գալիս

գավառցի կալվածատեր Աբիսողոմ աղան: Նա տրապիզոնցի մի ծանոթի հանձնարարականով հյուրընկալվում է Մանուկ աղայի տանը: Նրան են այցելում մտավորականության տարբեր ներկայացուցիչներ և օգտվելով նրա տգիտությունից՝ դրամ շորթում: Ի վերջո Աբիսողոմ աղան փախչում է մայրաքաղաքից:

Հազար ութը հարյուր յոթանասուն... Հեմ հիշեր՝ քանիին, սեպտեմբերի երեսունը մեկին, - ներեցեք, երեսունին պիտի ըսեի, վասնզի սեպտեմբերն երեսուն օր միայն ունի, - երկար և ընդարձակ թիկնոցի մը մեջ փաթաթված միջհասակ և գիրուկ մարդ մը, որ Տրապիզոնի շոգենավեն նոր ելած էր, Ղալաթիո նավամատուցին վրա կայնած՝ նավակե մը յուր սնդուկները հանել կաշխատեր:

Կը տեսնե՞ք որչափ պարզություն մը սկսա: Պատմությունս հետաքրքրական ընելու ջանքով և անկից քանի մը հարյուր օրինակ ավելի ծախելու համար չըսի, թե նույն օրն սաստիկ հով մը կար, թե տեղատարափ անձրև կուգար, թե խառն բազմություն մը հետաքրքրություն մը դեպի Ղալաթիո հրապարակը կը վազեր, թե ոստիկանությունն աղջիկ մը ձերբակալած էր և այլն. խոսքեր, որովք վիպասաններն կսկսին միշտ իրենց վեպերը: Ես ալ կրնայի ըսել այս ամենը, բայց չըսի, որովհետև նույն օրն ոչ հով կար, ոչ անձրև, ոչ խուռն բազմություն և ոչ ձերբակալված աղջիկ մը:

Արդ, առանց կասկածելու հավատացե՛ք պատմությանս, որ ժամանակակից դեպք մ'է:

Այս ճամփորդն օժտված էր զույգ մը խոշոր և սև աչքերով, զույգ մը հաստ, սև և երկար հոնքերով, զույգ մը մեծ ականջներով և զույգ մը քիթով... Հէ՛, հէ՛, մեկ քիթով, թեպետ և բայց զույգ մը քիթերու տեղ կրնար ծառայել. անոր մեծությունը սխալեցուց զիս: Ուներ այնպիսի նայվածք մը, որուն եթե պ. Հ. Վարդույան հանդիպեր յուր աչքերով, կը հարցուներ այդ մարդուն. «Ի՞նչ ամսական կուգես՝ թատրոնիս մեջ ապուշի դեր կատարելու համար»:

Մնտուկներն և անկողինն, որ քուրջի մը մեջ ներփակված էին, նավակեն հանելուն պես ճամփորդն քաշեց քսակն ու նավավարին իրավունքը վճարելով՝ բեռնակիր մը կանչեց: Հինգ բեռնակիրներ ներկայացան իրեն: Տարակույս չկա, որ եթե հինգ կանչեր, քսան և հինգ պիտի ունենար յուր առջև մայրաքաղաքիս սովորությանը համեմատ:

- Ո՞ր կողմ պիտի երթաք աղա,- հարցուց բեռնակիրներն մին՝ մեկ ոտքը սնտուկներեն միույն վրա կոխելով:

- Բերա, Ծաղկի փողոց, թիվ 2 պիտի երթամ,- պատասխանեց խոշոր մարդը:

- Շատ աղեկ, հասկցա, Բերա, Ծաղկի փողոց... պատվական փողոց մ'է,- ըսավ հարցումն ընող բեռնակիրն և սնտուկին մեկն ալ շալկելով սկսավ երթալ:

- Ծաղկի փողոցն ես ալ գիտեմ,- ըսավ երկրորդ բեռնակիրն և սնդուկին մեկն ալ ինք առնելուն պես՝ Բերայի ճամփան բռնեց:

- Ես ամեն օր կերթամ Ծաղկի փողոցն,- ըսավ երրորդն և մարդուն անկողինը գետնեն վերցնելն, կռնակին վրա առնելն ու վազելն մեկ ըրավ:

Այս գործողություններն այնքան արագությունը կատարվեցան, որ մարդը չվարելով սկսավ շորս կողմը նայիլ՝ տեսնելու համար բեռնակիրներն, որ բազմության մեջ անհայտ եղած էին:

– Ի՞նչ խայտառակություն է աս,- պոռաց վերջապես ոտները գետինը զարնելով, ո՞ր տարին անկողինս և սնտուկներս, ատոնք ի՞նչ իրավունք ունին իմ անկողնուս և սնտուկներուս խառնվելու, ի՞նչ աներես մարդ են եղեր այս տեղաց մարդերը. ինչ որ կը տեսնեն, կառնեն, կը տանին:

– Ծաղկի փողոցը մենք ալ գիտենք, աղա, մեզի ալ բան մը տուր, որ տանինք,- ըսին միուս երկու բեռնակիրները:

– Ծաղկի փողոցն ալ գետնին տակն անցնի, դուք ալ,- պատասխանեց մարդն, որուն այտերն նեղութենե կարմրիլ սկսած էին:

Երկու բեռնակիրները խնդալով հեռացան. և ճամփորդն ալ յուր սնտուկներուն ետեւն երթալ կը պատրաստվեր, երբ բարձրահասակ, թխադեմ, փոքր աչերով մարդ մը ուսերը տնկած, ձեռները շփելով և բռնազբոսյալ ժպիտով մը մոտեցավ անոր և քաղաքավարական ձևով մը ձեռները բռնելով հարցուց.

– Դո՛ւք եք, Աբիսողոմ աղա, ե՞րբ եկաք, ո՞ր շոգենավով եկաք, ի՞նչպես եք, ձեր եղբայրն ի՞նչպես է, ազգային գործերն ի՞նչպես են Տրապիզոն, հացին գինը քա՞նի է հոն, անձրե եկա՞վ այս օրերս ձեր քաղաքը... վայ, Աբիսողոմ աղա, վայ...

– Ես եմ Աբիսողոմ աղան, հիմա եկա, տաճկի շոգենավով եկա, շատ աղեկ եմ, եղբայրս ալ աղեկ է, ազգային գործերն ալ աղեկ են Տրապիզոն, հացին գինը մեկ դահեկան է, անձրե չեկավ այս օրերս մեր քաղաքը,- պատասխանեց փութով թրկնոցաբնական՝ առանց ճանաչելու այս անձն:

– Ներեցեք, թողություն ըրեք, որ չկրցի մինչև շոգենավ գալ զձեզ դիմավորելու համար: Ինծի գրված էր Տրապիզոնեն, որ այս շաբթու անպատճառ հոս պիտի գաք...

– Ես ատանկ բաներու չեմ նայիր:

– Արդարև մայրաքաղաքս ինքզինքը բախտավոր համարելու է ձեզի պես պատվական ազգային մը, շնորհալի երիտասարդ մը, ողջամիտ մեկը...

– Սնտուկներս...

– Ազնիվ սիրտ մը, վեհանձն հոգի մը...

– Բեռնա...

– Հայրենասեր անձ մը...

– Կիրները...

– Ազգասեր, ուսյալ, կրթյալ...

– Սնդուկ...

– Դաստիարակյալ...

– Ներս առին, տարին...

– Ազնվասիրտ, ազնվախոհ, ազնվադեմ մեկը իր մեջ ունենալու համար:

– Սնտուկներուս մեջ ատանկ բաներ չկան,- պատասխանեց Աբիսողոմ աղան քալել սկսելով բեռնակիրները գտնելու համար:

– Թեպետև դուք զիս չեք ճանչնար, բայց ես ձեր գերդաստանը խիստ լավ կը ճանչնամ. ձեր լուսահոգի հայրն իմ լրագրույս բաժանորդ էր: Շատ բա-

րի մարդ մ'էր, աղքատներուն ողորմություն կուտար, աղքատ աղջիկներ կը կարգեր և իրեն դիմողներուն բարություն կըներ: Ասանկ ողորմած մարդերը շատ ապրելու են, բայց, ի՞նչ օգուտ, անգութ մահը միշտ բարիները կառնե և թող կուտա չարերն, որ ազգին շարություն ընեն: Թողունք սակայն հիները և ուրիշ բանի վրա խոսինք: Շոգենավուն մեջ հանգի՞ստ էիք:

– Շատ հանգիստ էի, պատվականապես կերա, խմեցի և պառկեցա, պատասխանեց Աբիսողոմ աղան՝ քայլերն շուտ և մեծ առնել սկսելով:

– Եթե հանգիստ չըլլայիք, վաղվան լրագրույս մեջ պիտի գրեի և ընկերության ուշադրությունը պիտի հրավիրեի,– ըսավ խմբագիրն ետևեն վազելով:

– Շնորհակալ եմ:

– Կաղաչեմ, ըսեք ինձի, քանի՞ տարեկան եք:

– Քառասուն:

– Վաճառական եք, կարծեմ:

– Այո... եթե անցագիր պիտի շինել տաք, հարկ չկա, վասնզի հատ մը ունիմ:

– Ձէ, վաղվան թերթիս մեջ պիտի գրեմ, որ առաջի օրը Տրապիզոնեն մայրաքաղաքս եկավ մեծապատիվ Աբիսողոմ աղա երևելի վաճառականն, որ յուր լեզվագիտությամբ և վաճառականական հմտությամբն ծանոթ է մեր ազգայիններուն: Տաճկերեն գիտեք կարծեմ:

– Ո՛չ:

– Ֆրանսերե՞ն:

– Ո՛չ:

– Անգղիերե՞ն:

– Ո՛չ:

– Գերմաներե՞ն:

– Ո՛չ:

– Վնաս չունի, ես լեզվագետ պիտի ըսեմ ձեզի համար և ձեր վրայոք գովեստով պիտի խոսիմ:

– Ամեն Պոլիս եկողներուն անունները ձեր թերթին մեջ կը գրե՞ք:

– Դրեթե ամենն ալ, եթե ձեզի պես պատվավոր ազգայիններ ըլլան:

– Պոլիսեն գացողնե՞րն ալ կը գրեք:

– Դրեթե կը գրենք, եթե պատվավոր ազգայիններ ըլլան:

– Շատ լավ, իմ անունս ալ գրեցե՛ք, ես ալ պատվավոր ազգային մ'եմ: Մեր քաղքին մեջ արտերու, եզերու, կովերու և ագարակներու տեր եմ... Ասոնք ալ գրե՛,– ըսավ այնպիսի դեմքով մը, որ կը հայտներ, թե մեծ շահ մ'ունեն արտ խոսքերուն հրատարակությանը մեջ:

– Հոգ մի՛ ընեք. խղճի և արդարության պարտք մը կատարելու համար անոնք ալ կը գրեմ:

– Երկու երեք հատ սպասավոր ալ ունիմ... անոնք ալ լրագրույդ մեկ կողմը կրնա՞ն անցունել:

– Ինչո՞ւ չէ:

– Ոսկիե ժամացույց և շղթա ալ ունիմ, բայց շոգենավուն մեջ չգողցնելու համար վրաս չառի. անոնք ալ գրել պե՞տք է,– հարցուց Աբիսողոմ աղան, որ բոլորովին մոռցած էր սնտուկները:

- Ատոնք գրելու հարկ չկա:
- Շատ լավ, բայց մյուս ըսածներս լրագրույդ մեջ ամենեն առաջ դիր, որ կարդան:
- Այնպես ընելու միտք ունիմ:
- Խոշոր գրերով գրե՛:
- Հանգիստ եղեք. ամենեն խոշոր գրերով:
- Միայն հարուստ մարդերուն գալն և երթալն կը գրեք... այնպես չէ՞:
- Այո:
- Եթե աղքատ մարդերն ալ կը գրեք, չեմ ուզեր, որ իմ անունս...
- Բնավ երբեք, ստակ չունեցողներուն անունները բնավ չենք գրեր, նույնիսկ եթե հազար ոսկի ալ տված ըլլան դպրոցի մը շինութեան համար:
- Հսե՛լ է որ դուք ամեն իրիկուն հոս կսպասեք Պոլիս եկող կամ անկից մեկնող հարուստները տեսնելու և անոնց անունները հրատարակելու համար, որպէսզի ժողովուրդն գիտնա, թե ով եկած է և ով գացած է... Տարակույս չկա, որ վաղը իրիկուն իմ անունս պիտի կարդամ ձեր լրագրին մեջ:
- Այո՛, ձեր հասցեն տվեք, որ տեղական թղթատարով ղրկեմ լրագիրը:
- Բերա, Ծաղկի փողոց, թիվ 2:
- Շատ աղեկ, ըսավ խմբագիրն և գրպանեն թուղթ մը հանելով բաժանորդներուն ցուցակին մեջ անցուց Աբիսողոմ աղան:
- Վաղը առտու լույսը չճղքված ղրկե, որ կարդամ իմ անունս լրագրին մեջ:
- Իրիկվան դեմ կը ղրկեմ, վասնզի լրագիրս իրիկունները կը տպվի:
- Որչա՛փ ուրախ կըլլայի, թե ձեր վաղվան լրագիրն առտուն տպելիք... բայց վնաս չունի, իրիկվան թո՛ղ ըլլա, բավական է. որ անունս խոշոր գիրերով գրվի:
- Այդ մասին հանգիստ եղե՛ք. վաղը իրիկուն անպատճառ կը ղրկեմ լրագիրն ընկալագրով:
- Ընկալագրո՞վ... Տեղական թղթատարով պիտի ղրկելիք հապա... Ընկալագիրն ո՞վ է, տունս գիտե՞...
- Ընկալագիրն թուղթ մ'է, որուն մեջ կը գրեմ «Ընկալա մեծապատիվ Աբիսողոմ աղայեն... լրագրո տարեկան բաժանորդագին մեկ ու կես ոսկի» և այդ թուղթը ձեզի կը հանձնեմ, որով տարի մը իրավունք կունենաք իմ լրագիրս ընդունելու:
- Տարի մը շարունակ պիտի գրե՞ք իմ անունս:
- Զէ, բայց դուք բաժանորդ պիտի ըլլաք իմ լրագրույս՝ մեկ ու կես ոսկի վճարելով ինծի:
- Մեկ ու կես ոսկի՛... շատ է... երեք քառորդ ոսկի չբա՞վեր:
- Խմբագիրները բաժանորդագնույն վրա սակարկութիւն չեն ըներ...
- Շատ լավ. ղրկեցեք ձեր լրագիրն և այն թուղթը, բան մը կընենք:
- Սակայն չկարծեք, թե ես բաժանորդ գրելու նպատակով զձեզ տեսնելու եկա, քով լիցի, այդ պզտիկութիւնը չեմ ընդունիր. բարեկամական պարտք մը կատարելու համար եկա զձեզ տեսնելու:
- Հայտնի բան է:

– Բնավ ձեր մտքեն չանցունեք, թե այս մարդը մեկ ու կես ոսկի փրցնելու համար զիս տեսնելու եկավ:

– Չեմ անցունեք:

– Վասնզի կան խել մը մուրացկան խմբագիրներ, որք Պոլիս եկողները կողոպտելու համար անոնց քովը կերթան և բաժանորդ կը գրեն զանոնք. ես այդ բանը չեմ կարող ընել, վասնզի բնությանս մեջ չկա... ես իբրև պատվավոր մարդ կուզեմ ապրիլ:

– Հասկցա, իբրև պատվավոր մարդ կուզեք ապրիլ:

– Ինձ հետ ձեր ունեցած այս տեսակցությունն ալ ուրիշի մի՛ զրուցեք, վասնզի տեսակ մը բախտանդիր, չվառական անձեր կան, որք բանդագուշական կենսագրություններ կը գրեն և իմ անձնականությունս կը խծբծեն:

– Կը հասկնամ, անձնականությունդ կը խծբծեն:

– Օրինակի համար սա պարագային մեջ հանցանք մ'ունի՞մ ես. զձեզ դիմավորելու եկա և խոստացա ձեր անունը լրագրույս մեջ հրատարակել. դուք ալ իբրև ողջամիտ ազգային մը բաժանորդ գրվեցաք. կաղաչեմ, ըսեք, ձեր կոկո՞րդը սխմեցի, որ ինծի բաժանորդ գրվիք:

– Ամենևին:

– Ատրճանա՞կ ցցուցի:

– Բնավ երբեք:

– Դանա՞կ քաշեցի:

– Ոչ. բայց ուրիշ տեղեր ատրճանա՞կ կամ դանա՞կ ցցունելով բաժանորդ կը գրեն:

– Ատ ըսել չեմ ուզեր, սա ըսել կուզեմ, որ դուք ձեր հոժար կամքով բաժանորդ գրվեցաք:

– Այո՞:

– Եվ ես վեհանձնաբար վարվեցա այս պարագային մեջ:

– Տարակույս չկա:

– Չվարվեցա այն խմբագիրներուն պես, որք օտարականի մը Պոլիս գալն իմանալուն պես՝ վազելով անոր տունը կերթան բաժանորդ գրելու համար:

– Այդ չվառականներն իրավունք չունին քու անձնականությունդ խծբծելու... դուն վստահ եղի՛ր ինծի...

– Շնորհակալ եմ ձեզմե. մնաք բարով, Աբիսողոմ աղա՛. օր մը մեր խմբագրատունը հրամմեցեք խահվե մը խմելու:

– Շատ աղեկ. օր մը կուգամ: Վաղվանին մեջ անցունելու չմոռնաք:

– Անհոգ եղեք:

Աբիսողոմ աղան և խմբագիրն բաժնվեցան իրարմե Բերայի քառուղվուն առջև, ուր հասած էին խոսելով:

Աբիսողոմ աղան առանձին մնալով սկսավ ճամփան շարունակել՝ ինքն իրեն հետևյալ խորհրդածություններն ընելով.

«Ես ինքզինքս չէի կարծեր այն չափ մեծ մարդ, որչափ որ կը կարծե այս խմբագիրն. բայց հարկավ այն ինձմե աղեկ գիտե իմ որչափ մեծ ըլլալս, վասնզի խմբագիր մ'է և ուսումնական է... Վաղը լրագրի մեջ իմ անունս տեսնողները անշուշտ իրար պիտի անցնին և հետաքրքրություն պիտի ունենան ինծի հետ տեսնվելու. վաղը պետք է որ կիրակի օրվան հագուստներս հագ-

նիմ և ոսկիի ժամացույցս ու շղթաս ալ դնեմ. սպասավորներս ալ հետս բերելու էի. ո՞վ գիտեր... Ամեն մարդ պիտի իմանա վաղը, որ մեծ մարդ մը եկած է Կ. Պոլիս. ազնվախոհ, ազնվասիրտ, լեզվագետ, ուսումնական, դաստիարակյալ, կրթյալ և այլն մեկը, և՛ յուրաքանչյուր կնիկ պիտի ըսե իր էրկանը. «Մեր աղջիկը սա Աբիսողոմ աղային տանք»։ էրիկն ալ պիտի պատասխանե կնկանը. «Նայինք՝ Աբիսողոմ աղան մեր աղջիկը կառնե՞, անիկա հարուստ տեղե մը աղջիկ առնել կուզե հարկավ։ Այս պատասխանին վրա էրկան և կնկան մեջ վեճ մը պիտի ծագի և իրարու գլուխ պիտի պատռեն. որո՞ւ հոգ... Անունիս լրագրին մեջ անցնիլն սա օգուտն պիտի ունենա, որ երկու օրվան մեջ հարուստ աղջիկ մը առնելով պիտի լրմնցունեմ ամուսնության գործն, որու համար միայն եկած եմ հոս... այս ամուս...»։

Աղյուս բեռցված էշերու կարավանեն էշ մը բախվելով Աբիսողոմ աղային դեմ՝ ընդմիջեց զայն իր խորհրդածություններու մեջ, ուր ընկղմած ըլլալով ուշադրություն չէր ըներ առջևեն եկող էշերուն, որովք լի է միշտ Բերայի մեծ փողոցը։

– Մեկդի կեցիր,– ըսավ իշավար պարսիկն Աբիսողոմ աղային՝ արդարացնել ուզելով յուր էշը։

– Ատ խոսքը առաջ ըսելու էիր, որ զգուշանայի,– պատասխանեց Աբիսողոմ աղան և ճամբան շարունակեց։

Դ

Այս լուսավորության վրա կես ժամ չանցավ, և Աբիսողոմ աղային ներկայացավ երիտասարդ մը, որ վաճառականի չէր նմաներ, սեղանավորի ալ չէր նմաներ, արհեստավորի ալ չէր նմաներ, գործավորի ալ չէր նմաներ, և վերջապես անանկ բանի մը կը նմաներ, որուն նմանը չկա։ Հագիվ երեսուն երկու տարեկան կը թվեր։ Կապույտ աչերով, դեղին մագերով զարդարված ըլլալով՝ ուներ նաև երկու մատ մորուք, որ մայրաքաղաքիս մեջ կամ սգո նշան է և կամ չքավորության։ Հագուստներն այնքան հին էին, որ հնախույզները զանոնք գնելու համար մեծաքանակ գումար մը կուտային։ Սակայն եթե հագուստի մասին վանողական էր, դեմքի մասին քաշողական զորություն ուներ այս անձը։

– Ծառա եմ մեծապատվությանդ, մեծապատիվ տե՛ր,– պոռաց այս երիտասարդն սենյակեն ներս մտնելով և մոտենալով Աբիսողոմ աղային։

– Ի՞նչ կա, ի՞նչ կուզեք,– հարցուց Աբիսողոմ աղան վախճալով։

– Վսեմափայլ տե՛ր, ձեր գալուստն լսելով փութացի հոս գալ, իմ խորին մեծարանցս հավաստին ձեր ոտքերուն տակը դնել։

– Ոտքերո՞ւս տակը. շատ աղեկ, դի՛ր,– ըսավ Աբիսողոմ աղան, որ կը կարծեր, թե մոճակ բերած էր իրեն։

– Շնորհակալ եմ, բարձրապատիվ տեր,– ըսավ երիտասարդը, գլուխը բացավ և սեղանին վրա ելավ, կանգնեցավ։

Աբիսողոմ աղան այս տեսարանին առջև բոլորովին շվարած՝ անհամբեր տեսնալ կուզեր, թե ի՞նչ պիտի ըներ այս պարոնը սեղանին վրա։

Երիտասարդն ծոցեն թուղթ մը հանեց և աչերն Աբիսողոմ աղային տնկելով՝ բոլոր ձայնովը պոռաց.

– Տյարք և տիկնայք...

Աբիսողոմ աղան այս ահարկու ձայնեն վախնալով՝ նստած տեղեն երկու կանգուն վեր ցատկեց և չկրնալով ինքզինքը զսպել՝ պոռաց.

– Ո՞վ է այս մարդը, հիմարանոցեն փախած խեղճ է, թե հիմարանոց երթալու հիմար:

– Հայ ազգն,– շարունակեց երիտասարդը ձայնը քիչ մը իջեցնելով,– այսօր այնպիսի հանդես մը կը կատարե, որ մեր հայրենյաց ամենեն քաջ դուստրն ինքն իրաված է...

– Միտքդ ի՞նչ է, եղբայր...

– Կար ժամանակ մը, ուր խավարը լուսո դեմ կը կռվեր, տգիտությունը գիտության դեմ, անցյալն ապառնիին դեմ, հրամայականը սահմանականին դեմ, սուրը գրիչի դեմ, ատելությունը սիրո դեմ, կրակը ջուրին դեմ, միսը բանջարեղենին դեմ. իսկ հիմա անցան այն ժամանակները. անոնք անցյալ են, մենք՝ ապառնի, անոնք խավար են, մենք՝ լույս, անոնք տգետ են, և մենք՝ գիտուն, անոնք սուր են, մենք՝ գրիչ, անոնք ատելություն են, մենք՝ սեր, անոնք կրակ են, մենք՝ ջուր, անոնք միս են, մենք՝ բանջարեղեն, անոնք վարունգ են, մենք՝ խնձոր, անոնք փուշ են, մենք՝ վարդ. անցան, անցան այն դարերը, ուր մարդկությունը տգիտության օրորոցին մեջ մեջ մը ասդին, մեջմը անդին կերթար, կուգար...

– Միտքդ ի՞նչ է, եղբայրս, ես քեզի բան մը չըրի, ի՞նչ կուզես ինծմե, գնա քեզի բարկացնողին զրուցե՛ այդ խուսերը...

– Այո՛, մարդկությունը կը շարշարվեր, կը նախատվեր անգութ բռնավորներու ձեռքեն և չէր գիտեր, որու երթալ և որու բողոքել:

– Տեր ողորմայ՛... տեր ողորմայ՛,– ըսավ ինքնիրեն Աբիսողոմ աղան,– քաշելիք ունինք եղեր... ես կրնամ հիմա զինքը սեղանեն վար առնել, բայց կը վախնամ, որ ծոցեն ատրճանակ մը կը հանե և կը զարնե ինծի, վասնզի խիստ բարկությամբ կը խոսի:

– Իսկ երբ գիտությունն եկավ,– շարունակեց ատենաբանը,– և վանեց տգիտությունն, ինչպես լույսն՝ խավարը, սերն՝ ատելությունը, գրիչն՝ սուրը, ապագան՝ անցյալը, այն ատեն, ա՛հ, այն ատեն... այո՛, այն ատեն, այո՛, կըսեմ, այն ատեն միայն հասկցվեցավ, որ մարդկություն, ազգ և հայրենիք բառերը բառարանները լեցնելու համար շինված բաներ չէին, այլ ամեն մարդու մտքին մեջ, սրտին մեջ, հոգվույն մեջ երկաթյա տառերով և անջինջ կերպով դրոշմելու բառեր էին...

– Եղբայր, կաղաչեմ, վար իջի՛ր և այնպես զրուցե՛ ցավդ...

Ատենաբանը կայնած տեղը այնպես կը դողար, որ Աբիսողոմ աղային սիրտը կը հատներ, թե կազը գետինը պիտի իյնար:

Ուստի չուզելով այլևս համբերել՝ պոռաց ինքնակոչ ատենաբանին երեսն ի վեր.

– Վա՛ր իջիր սրկե:

– Կաղաչեմ, մի՛ սաստեր զիս:

– Վա՛ր իջիր, ապա թե ոչ...

- Մի՛ կոտրեր իմ սիրտս, որ ազգին համար կը բաբախե:
- Ի՞նչ ըսելիք որ ունիս, եկուր քովս, մարդու պես նստե և ըսե. հոն տեղ-վանքը ելնել ի՞նչ պիտի ըլլա:
- Կաղաչեմ, թո՛ղ տուր վերջացնեմ. ա՛հ, չես գիտեր, թե որչա՛փ կը հուզ-վիմ, երբ ճառ կկարդամ:
- Վա՛ր իջիր:
- Ատենաբանը բեմեն կիջնա և կերթա աթոռի մը վրա կը նստի:
- Հիմա՛ գրուցե ինծի, միտքդ ի՞նչ է,- կըսե Աբիսողոմ աղան բարկու-թյամբ:
- Կաղաչեմ, մի բարկանար:
- Ի՞նչ կուզես, գրուցե, շո՛ւտ, հիմա՛:
- Բարկությամբ մի՛ վարվիր հետս, ոտքդ պագնեմ, սիրտս լեցված է, հի-մա կսկսիմ լալ:
- Եվ ատենաբանը կսկսի լալ:
- Լալու ի՞նչ կա, եղբայրս:
- Ծառադ կը փափագի գրականությամբ ազգին ծառայել, բայց այս ազ-գը շատ ապերախտությամբ կը վարվի յուր գրագետներուն դեմ:
- Ատոր մեջ ես ի՞նչ հանցանք ունիմ:
- Դուք հանցանք չունիք և թերևս իրավունք ունիք... ոտանավորներ ու-նիմ գրած հայրենիքի վրա, սքանչելի կտորներ, պատվական տողեր, որոնց մեջ երևակայությունը, ավյունը, խանդը, հուրն ու բոցը սավառնաթև կը սլանան:
- Շատ աղեկ, ատոր համար լալո՞ւ է:
- Մեր ազգն անոնց հարգն ու պատիվը չի ճանչնար, զանոնք տղայական բաներ կը կարծե և թող կուտա, որ զանոնք գրողը անոթի մնա:
- Ես ի՞նչ ընեմ:
- Կաղաչեմ, քաղցրությամբ վարվե՛ հետս:
- Ի՞նչ ըրած ունիմ քեզի:
- Ձեզի պիտի աղաչեի, որ...
- Ի՞նչ, շո՛ւտ ըսե...
- Մի՛ պոռար երեսս ի վար, հոգիդ սիրես, հիմա կսկսիմ լալ...
- Նորեն սկսավ լալ գրագետը:
- Տեր աստված, դուն համբերություն տուր ինծի,- ըսավ Աբիսողոմ աղան մեկուսի:
- Խնդիրքս սա էր, որ կուզեի տպել տալ քիչ մը առաջ կարդացած ճառս...
- Գնա տպել տո՛ւր. քու ձեռքեդ բռնող կա՞:
- Պիտի խնդրեի ձեր մեծապատվութենեն, որ տպագրության ստակը դուք տայիք:
- Ինչո՞ւ... ի՞նչ պատճառ կա, որ քու ճառիդ համար ես դրամ տամ: Լսվա՞ծ բան է, որ մեկը իրեն շահուն համար գիրք տպե, և ծախքն Աբիսողոմը տա...
- Կը խնդրեմ, սիրտս արդեն խոցված է, դուք ալ նոր վերք մը մի՛ բանաք հոս:
- Ինչո՞ւ վերք պիտի բանամ եղեր. գնա՛ բանդ, եղբայր, փորձանք եղար գլխուս:

- Գիտե՞ք՝ որքան ծանր է գրագետի մը ասանկ խոսքեր լսելը...
- Ձեմ գիտեր և գիտնալ ալ չեմ ուզեր:
- Բանաստեղծի մը սիրտը շատ փափուկ է, ամենաթեթև խոսքե մը կվի-
րավորվի: Այս նյութին վրա ոտանավոր մը գրած ունիմ, կարդամ, մտիկ
ըրե՛ք:
- Ոտանավոր մտիկ ընելու ժամանակ չունիմ:
- Կաղաչեմ, ոտանավորիս հետ խստութեամբ մի՛ վարվիք. այն ոտանա-
վորին համար, զոր դուք չեք ուզեր մտիկ ընել, երկու ամիս աշխատած եմ
ես և երբ որ անոր նախատվիլը տեսնեմ, արժանապատվութիւնս կը վիրա-
վորվի: Կաղաչեմ, ոտանավորիս համար գեշ մի՛ զրուցեք... Կը խնդրեմ, թույլ
տվեք ինձ կարդալ զայն անգամ մը...
- Ես ոտանավոր մտիկ ընելու չեկա հոս:
- Շատ լավ. ողբերգութիւն մը գրած եմ, անոր վրայէն անցնինք:
- Ձեմ ուզեր. ես անոթի եմ հիմա, կերակուր պիտի ուտեմ:
- Շատ լավ, ուտելիքի վրա ատենաբանութիւն մը ընեմ:
- Ժամանակ չունիմ մտիկ ընելու:
- Կաղաչեմ, այդ խոսքը ուրիշ անգամ մի՛ ըսեք, ատկե ավելի ծանր խոսք
չկա հեղինակի մը համար, որ յուր մեկ աշխատասիրութիւնն ուրիշի կարդա-
լու փափագ կը հայտնէ: Կը խնդրեմ, բարձրապատիվ տեր, քաղցրութեամբ
վարվեցեք հեղինակներու հետ:
- Գլխուս վրա՞նստեցունեմ քեզի:
- Ոտքդ պագնեմ, մի ծաղրեք զիս, ինչո՞ւ ձեր գլխուն վրա նստեցունեք:
- Ի՞նչ ընեմ հապա, քսակս քեզի՞ տամ՝ հեղինակներու հետ քաղցրու-
թեամբ վարված ըլլալու համար:
- Ո՛չ, միայն ճառիս տպագրութեան ծախքը:
- Քանի՞ ոսկիով կը լմննա գործդ:
- Չորս ոսկիով կը լմննա, բան մը չէ, իմ Մեկենասս պիտի ըլլաս, ես ալ
քու անունդ ոտանավորով մը գրքուցկին ճակատը պիտի դնեմ:
- Ճակա՞տը դնես պիտի:
- Այո՛:
- Ինչո՞ւ համար:
- Որպեսզի ամեն մի մարդ գիտնա, թէ ձեր ստակովը տպված է այն գիրքը:
- Շատ լավ,- պատասխանեց Աբիսողոմ աղան և քսակէն չորս ոսկի հա-
նեց, տվավ: Հեղինակն հազար հարգանք մատուցանելով՝ դուրս ելավ:
- Աբիսողոմ աղան ետեւէն կանչեց զինքը և հարցուց.
- Չկրնա՞ր ըլլար, որ գրքին ճակատը սպասավորներուս ալ անունները
դնես և իմացունես ազգին, որ Աբիսողոմ աղան կովեր, ոչխարներ, էջեր և
ազարակներ ունի յուր քաղաքին մէջ:
- Ադ ձեր ըսածները հովվերգութեան ճշուղին կը վերաբերին:
- Ձեմ հասկնար:
- Ատոնց վրա ոտանավորներ կը գրվի. եթէ փափագիք ոտանավոր մը
չինեմ:
- Ի՞նչ ընեմ ոտանավորը:
- Լրագրին մը մէջ տպել կուտար:

- Կը տպե՞ն:
- Ինչո՞ւ չպիտի տպեն. եթե կես ոսկի տալու ըլլաք, քառասուն անգամ կը տպեն:
- Շատ աղեկ, ադ ըսածդ գրե՛:
- Գլխուս վրա:
- Բայց աղվոր բան մը ըլլա:
- Շատ լավ:
- Այնպես որ տեսնողը հավնի:
- Հարկա՛վ:
- Վաղը առտու կը բերե՞ք:
- Վաղը առտո՞ւ... Ի՞նչ կըսեք... մեկ ամիսեն հազիվ կրնամ պատրաստել:
- Մե՞կ ամիսեն:
- Հազիվ. ոտանավորը կարգալը դյուրին է, բայց գրելը՝ դժվար: Գեղեցիկ ոտանավորի մը համար քիչեն քիչ երկու ամիս պետք է:
- Ի՞նչ կըսեք...
- Այո՛, բայց ես կաշխատիմ ամիսե մը լմնցնել:
- Ատ Ի՞նչ դժվար բան է եղեր:
- Ի՞նչ կարծեցիք հապա. երկու ամիս պիտի սպասեմ, որ մուսաս գա և ներշնչե ինձի, որպեսզի գրեմ. առանց մուսայի ոտանավոր չի գրվիր:
- Եթե այդ մուսան գալու չըլլա՞...
- Անպատճառ կուգա:
- Չկրնա՞ր ըլլալ, որ նամակ մը գրես և աղաչես իրեն, որ շուտ մը գա և դուն ալ երկու ամիս չսպասես:
- Անիկա ինքնիրեն կուգա, նամակի պետք չունի, մեծապատիվ տեր:
- Ո՛ր կը նստի... շատ հեռո՞ւ է:
- Այո՛, շատ հեռու է, բայց կուգա:
- Ցամաքե՞ն, թե ծովեն:
- Չէ՛, մեծապատիվ տեր, չէ՛:
- Ո՞վ է ուրեմն սա գետնին տակն անցնելու մարդը... ուսկի՞ց պիտի գա... ըսե, որ ճամփա մը մտմտանք ու բերել տանք... Եթե մեկ երկու ոսկի տանք, այս շաբաթ կուգա՞:
- Այո՛, երկու ոսկի տալուդ պես գործը կը դյուրանա, և մուսաս այս շաբաթ վազելով կուգա,- պատասխանեց անմուսա բանաստեղծը ոսկի բառը լսելուն պես:
- Գրե՛ ուրեմն իրեն, իմ կողմես ալ հատուկ բարեկներ ըրե և ըսե, որ Աբիսողոմ աղան քեզ տեսնել կուզե:
- Գլխուս վրա: Մնայք բարյավ, տեր, շնորհակալ եմ ձեզմե, ծառա եմ ձեր մեծապատվությանը և կաղաչեմ ընդունիք...
- Ոչ,- ըսավ Աբիսողոմ աղա բարկությամբ,- ա՛լ երկար ըրիր, ահա ինչ որ ըսիր, ընդունեցի և դեռ Ի՞նչ կուզես, որ ընդունիմ...
- Խորին հարգանացս հավաստիքը, տեր... որով մնամ ձեր մեծապատվության ամենախոնարհ ծառա:
- Շատ աղեկ:

Մեկնեցա՛վ բանաստեղծն՝ երկու ոսկիով բերել տալ խոստանալով մուսան, զոր ոմանք ավելի աժան գնով բերել կուտան: Մուսայի մ'օրականն հյուանի մ'օրականեն ավելի չէ այժմ:

Աբխոզոմ աղան, ինչպես դիտեցին ընթերցողներն, կը մոռնար յուր անոթությունն ամեն անգամ, որ մեկն անոր խոսք կուտար անունը լրագրի մեջ անցունելու և կամ եկեղեցվո մեջ ծանուցում ընելու, ինչպես նաև յուր քսակին բերանը կը բանար և դրամով կը վարձատրեր ամեն անոնք, որ իրեն կը խոստանային անունն ժողովրդյան մեջ տարածելու: Փառասիրությունն ալ տեսակ մը անոթություն է, զոր դրամով կը կշտացունեն մարդերը: Լրագիրներու մեջ գրվելու փառասիրությունն, զոր ոմանք մոլություն կը համարեն, և ոմանք առաքինության կարգը դասել կը փափագին, և որ մեր ժողովրդյան ամեն դասերուն մեջ կը գտնվի այսօր, տիրած էր նաև Աբխոզոմ աղային վրա, որ բանաստեղծին մեկնելեն ետքը փոխանակ յուր անոթությանը վրա խորհելու՝ սկսավ ոտանավորին վրա միտք հոգնեցունել:

– Արդյո՞ք,– հարցուց ինքնիրեն, – ոտանավորն ուզածիս պես պիտի ըլլա՞. սա մարդու մուսան քանի մ'օրեն պիտի գա՞. և եթե չգա, անոր տեղն ուրի՞շ մը բերելու է...

Այս հարցումներն կուղղեր իրեն, երբ տան տիկինը ներս մտնելով ըսավ.

– Կերակուրը պատրաստ է, հրամմեցե՛ք, Աբխոզոմ աղա:

Ըստ տաճկաց ժամը գիշերուան չորսը զարկած էր:

ԺԲ

...Այսպես ուրեմն, կարգվելու նպատակով Պոլիս եկողն աղջիկ մ'իսկ տեսնելու ժամանակ չունեցա՛վ և, ինչպես կըսեն, **բուրդ ու բապուն** փախավ մայրաքաղաքես: Բայց անջնջելի հիշատակ մը թողուց գրական մարդոց մտքին մեջ: Երբ երկու երեք հեղինակք մեկտեղին, «**ինտոր փախցուցինք սա Աբխոզոմ աղան**» կըսեն ու կը խնդան քիչ մը:

Իսկ երբ դրամական տագնապի մեջ գտնվին,– «աստված, Աբխոզոմ աղա մը ղրկե մեզի»– կըսեն և իրենց մտքով ալ կը հավելուն.– խնդրեցեք զ'Աբխոզոմ աղան, և ամենայն ինչ հավելցի ձեզե:

Մեծատուններն ալ կհիշեն Աբխոզոմ աղան, երբ գրական մարդ մը անոնց մեկենասությունը խնդրե:

– Աբխոզոմ աղա չենք մենք, կըսեն:

Իսկ մենք, որ ներկայացած չենք Աբխոզոմ աղային, կը հրատարակենք սույն գործն ոչ այնքան մեղադրելու նպատակով ազգային խմբագիրներն, հեղինակներն, բանաստեղծներն և այլն, որքան ներկայացնելու համար ապագա սերնդյան՝ ժամանակիս գրագետներու ողբալի կացությունն և գրականության մասին ազգային մեծատուններու սարսափելի անտարբերությունը:

Կ Ս Մ Ի Թ Ն Ե Ր

Ոսկին ըսես նե՝ հետը խոսք չըլլար. գլուխը առեր կերթա:

Այսօր հարյուր ութսուն, վաղը երկու հարյուր, հետևյալ օրը երեք հարյուր, օր մ'ալ եթե յուր կամքին թողվի, մինչև հինգ հարյուր պիտի երթա բարեխնամ կառավարության կամացը հակառակ:

Տեսա՞ք ժողվելու և պահելու բանը, ոսկի պահելու է եղեր. Բայց ո՞վ գիտեր, թե այսչափ պիտի բարձրանար: Մենք ալ շատ անխոհեմություն ըրինք. ոսկի պահելու տեղ հին Թատրոնները ժողվեցինք պահեցինք: Ապո՛ւշ, ըսեր մեկը, սա Թատրոնները ոսկի չընե՞ս, ինչո՞ւ պահեր ես:

Հսող չեղավ ալ չէ, բայց մենք չհամոզվեցանք. մեր համառության պատիժը քաշենք հիմա, որ սորվինք:

Դեսպանաժողովին վերջին նիստին վրայոք Եվրոպայեն դեռ լուր մը չառինք, որ հոն տեղի ունեցած բանակցություններն իմանայինք ու մեր ընթերցողաց հաղորդեինք. բայց կրնանք այժմե՞ն վստահ ըլլալ, որ խաղաղությունը չպիտի խանգարի, ինչպես որ մեր ազնվականաց կամավոր գրվիլը ըսածնուս մեկ անժխտելի ապացույցն է:

Ասկից զատ Իկնաթիեֆի սնտուկներուն խելոք նստիլն ալ կը հաստատե, որ խաղաղությունը չպիտի վրդովի, եթե պատերազմի ամենափոքր նշան մը երևնար՝ սնտուկները իսկույն դեպի Վոսփոր պտտելու կերթային:

Ռուսիան մեծ զոհողություններ ըրած է և կընե եղեր (եթե հարկը պահանջե) խաղաղության պահպանվելուն համար: Անգղիո թագուհիուհին սպառնալիքներն ալ կը հիշեցնեն մեզ այն առակը, ուր մայր մը յուր տղուն կըսեր. «Եթե այսպես շարունակ լաս՝ արջուն կուտամ գլխիդ, խելքդ գլուխդ ժողվե»:

Արջը կը լսե այս խոսքը և մինչև իրիկուն դռան առջև անոթի կսպասե, որ տղան լա ու մայրը գայն յուր առջև նետե:

Տղան կուլա, արջը կուրախանա, բայց վերջապես իր խաբված ըլլալը իմանալով, ձայնը կը քաշե և մեծ տրտմությամբ ետ կը քաշվի:

Զգիտենք վաղը ինչ պիտի ծնի, հիմակվան ծնածը պզտիկ մուկ մ'է:

Ստույգ աղբյուրները ցամքած են...

Ո՞վ սահաճե՞ր, ստույգ աղբյուր մը ցույց տվեք ինձ, որ դեսպանաժողովո հինգշաբթի ավուր նիստին վրայոք քանի մը կաթիլ լուր առնեմ ու ընթերցողացս ծարավն անցունեմ:

Հետաքրքրությունը որկրամոլություն է, ըսավ գրիչ մը, տեսները կամ իմանալը կշտանալ է:

Մենք քանի մը ատենե՞ս ի վեր որկրամոլության վերջին ծայրը հասած ենք:

Դեսպանաժողովո անդամները խոստովանահայր ըլլալու մարդիկ են. քանի մը շաբաթե՞ս ի վեր Ռուսիան ու Թուրքիան խոստովանանք կընեն, անոնց մեղքերը կիմանան, բայց գաղտնիքը դուրս չեն հաներ: Այս մարդիկ ավելի գաղտնապահ ըլլալու հարմարություն ունին՝ քան թե հաշտարար:

Պատող զրույցներուն նայելով՝ մեր կառավարությունը մերժե՞ր է իրեն

եղած առաջարկությունը, բայց իր մերժման մերժումով պատասխանվեր է: Նստող զրույցներուն նայելով՝ մեր կառավարությունն ալ զոհողություն ընելով՝ պատերազմի երկյուղները պիտի փարատե եղեր: Պատողներո՞ւն հավատանք թե նստողներուն:

Յատկող լուրերուն նայելով՝ դեսանաժողովը Վիեննա պիտի մեկնի և հոն պիտի ընե եղեր յուր նիստերը... մինչև հիմա եղած նիստերը ասկից վերջը ուր նստելիքնին որոշելու համար էին: Դեսպանաժողովին տեղը փոխելու տեղ ավելի լավ չէ՞ր ըլլար՝ եթե անոր անդամները փոխեին:

Պատկող լուրերուն նայելով՝ **ուլթիմաթումը** Վիեննայեն պիտի ղրկեն եղեր... Վիեննայի մեջեն աղեկ **ուլթիմաթում** ալ կելլե եղեր, մենք գիտեինք, որ միայն գարեջուրն աղեկ է: Եթե **ուլթիմաթումնին** ալ իրենց գարեջուրին պես է՝ ուշադրութեամբ խմելու է, որովհետև մեջը ափիոն կը գտնվի և կրնա մեզի չափեն ավելի քնացունել:

Դեսպանաժողովն ա՛լ համը փախցունել սկսավ:

Մինչև հիմա վեց նիստ ըրավ:

Ահա բոլոր ըրածը:

Ամեն մարդ հետաքրքրութենե ճաթելու վիճակին հասավ, դեսպանաժողովին հոգն անգամ չէ. գործելու մասին իրեն օրինակ բռնած է կրիան:

Մեկ նիստին մեջ առաջարկություն մը կըլլա:

Երկրորդին մեջ այդ առաջարկությունը կը մերժվի:

Երրորդին մեջ այդ մերժումը կը մերժվի:

Չորրորդին մեջ ինչո՞ւ համար մերժվելուն պատճառները կը բացատրվին:

Հինգերորդին մեջ այդ բացատրություններուն մովթ կետերը կը լուսավորվեն:

Վեցերորդին մեջ լուսավորչալ կետերը կը մթննան:

Ահա քեզի վեց նիստ, որ մեկ նիստ չարժեր:

Մենք ալ կսպասենք, որ քիչ օրեն ամեն բան լմննա, որպեսզի առևտուրը կանոնավորվի և ամեն մարդ ինչ ընելիքը գիտնա:

Ես ալ շատ սակարկություն ըրած եմ, բայց այսչափ չեմ երկնցուցած:

Պատվավոր մարդ մը կըսե.

– Այսչափ կրնա՞ս տալ:

– Չեմ կրնար տալ:

– Խաթերդ համար մեկ երկու բարա ալ կը ձգեմ:

– Գործիս չգար:

– Բարի եկար, հազար բարի:

Լմնցավ, գնաց:

Եկուր հիմա ասոնց ըրածին.

– Ինչո՞ւ չես կրնար տալ:

– Տալու ըլլաս նե՞ գեշ չըլլար:

– Չտաս նե՞ վախճանդ գեշ կըլլա:

– Մենք կը փափաքինք, որ տաս:

Թո՛ղ ներեն մեզի վեց տերութեանց ներկայացուցիչները, իրենց ըրածը

ասկից առաջ շուկայի թեպկյախտարները կընեին. անցնողներուն փեշէն կը քաշեին, խանութնուն մեջը կը նստեցնեին ու համոզելով ստակնին կառնեին:

Թո՛ղ դարձյալ ներեն մեզի այդ այլևայլ պատվանուններով ներկայացուցիչները, անընդունելի առաջարկություններ կընեն ու կըսեն թե՛ մեր աղեկությանը համար կաշխատին կոր:

Մեկը յուր ստացվածքեն կապտել և վերջը ըսել, թե քու աղեկությանդ համար անանկ ըրի, կարծեմ քիչ մը տրամաբանական չէ. դուն ի՞նչ կըսես, Օգսեն էֆենտի:

Տեսեք ուզածնին ալ ինչ է:

Ա. Գարատաղին քիչ մը տեղ տալ:

Բ. Սերվիո սահմանը ընդարձակել (քիչ մը տեղ ալ Սերվիո տալ, ըսե լմնցուր, ճարտասանությունը չվիրավորվիր):

Գ. Պուլղարիո մեջ երկու առանձնաշնորհյալ գավառ կազմել (ինքնօրինություն ըսե, մի՛ վախենար):

Դ. Ամեն նահանգի ժողովրդյան մեծագույն մասին լեզուն գործածել իբրև պաշտոնական լեզու (տաճկերեն լեզուն վերցնել):

Ե. Հիշյալ գավառաց տուրքերը քիչցնել (հապա լրագրաց փո՛ւլը... հա, իրավ, լրագիրները գավառ չեն):

Զ. Քաղաքական ոստիկանություն կազմել (հավիտյանս հավիտենից, ամեն):

Եթե ասոնք տալու ըլլանք՝ մեզի համար ասկից աղեկ բան չկրնար ըլլալ եղեր. սըվոնք տալու մեջ ի՛նչ աղեկություն կա մեզի համար, չկրցի հասկնալ: Ինչ բարերար մարդոց ձեռքը ինկանք: Աստված իմ, եթե աստված չընե, վաղը ելնենք իրենց ըսենք, թե մեզի քիչ մը բարություն ըրեք՝ Պոլիսը տվեք, պիտի ըսեն:

Ասոնց խոսքին նայելով՝ մեզի համար աղեկությունը ունեցածնիս չունեցածնիս ասոնց հանձնել է:

Կան ըսելիքներ, բայց չեն ըսվիր:

Կարծեմ ամենքդ ալ գիտեք, որ դեսպանաժողովին առաջարկությունները մերժեցինք.՝ մերժեցինք կըսեմ նե՛ ես չմերժեցի, այսինքն մերժեցին՝ եթե մեջերնիդ չգիտցող կա՝ թող գիտնա, որ դեսպանաժողովին առաջարկությունները մերժեցին(ք):

Եվ արդարև ընդունվելու բաներ ալ չէին:

Մեծ ժողովին մեջ երբ կարգը եկեր է մեր փոխանորդին կարծիքն առնելու՝ փոխանորդ հայրը՝ որ նույն միջոցին խորին մտածմանց մեջ ընկղմած է եղեր, ոտքի վրա ելեր սապես պատասխաներ է.

– էֆենտիմ, այս մարդը չենք կրնար կնիկեն բաժնել, իրարու հետ միշտ կապված պիտի մնան:

– Ի՞նչ կընեք կոր, կըսե՝ մշտելով իրեն քով նստող մին, դատաստանական խորհրդո մեջ չենք:

– Այո՛, էֆենտիմ, մենք ձեզի հետ միշտ կապված պիտի մնանք, պատասխաններ է սթափելով:

կա՞ մարդ մը, որ նախ իր շահը չխորհի:

Էնֆիեհչյան հայրն ալ իրեն եղած հարցման պատասխանելու տեղ չեր-
քեզներու Ասիա փոխադրվելուն դեմ բողոքեր է. ի՞նչպես եղեր է, որ Հասու-
նի դեմ չէ բողոքեր...

(Սա չերքեզներուն ալ տեղ մը չգտնվեցավ, որ այս հոգեն խալսեինք. եթե
ինձ հարցվի, կառաջարկեմ, որ Սալիսպրիի տունը փոխադրվին չերքեզները:)

Շատ հավանական է, որ այս երկու փոխանորդներն, ի վարձատրություն
իրենց ցույց տված պերճախոսության, ծերակույտի անդամ ընտրվին:

Խոսքը ձերն է, Մասիս:

«Կըսվի թե Գարատաղի ժողովրդյան մեջ ավանդություն կա, թե աստ-
ված աշխարհիս ստեղծած ժամանակ՝ լեռները պարկի մը մեջ լեցուցած՝ աշ-
խարհի ամեն կողմը կը ցանե եղեր, հանկարծ պարկին հատակը պատռելով՝
մեջը մնացած լեռներուն ամենն ալ Գարատաղի երկրին վրա թափեր են:
Մենք ալ կըսինք թե՝ արդյո՞ք նախախնամությունն Ադամ նախահոր մեղացն
ի պատիժ աշխարհի վրա ցավերն ու վիշտերը ցանած ժամանակ պարկին
հատակը պատռելով՝ մեծ մասն Հայաստանի վրա թափեր է»:

Շատ իրավունք ունի Մասիս այսպես խոսելու, եթե նախախնամությունը
իր կարել տված պարկին խումաշին քիչ մը ուշադրություն ըներ՝ ո՛չ պարկը
կը պատռեր, ո՛չ ալ այսչափ դժբախտություն կը թափեր Հայաստանի վրա:

Նախախնամությունը հրեաներեն ծախու առած ըլլալու է ամերիքանը,
որովհետև ասոնք մինչև այսօր աղեկ ապրանք ծախելու սովորությունը չու-
նին:

Նախախնամությունը պարկին պատռիլը տեսնելով՝ կերևի որ զայն նո-
րեն կարել տվեր ու թափածները ժողվելու համար Հայաստան իջեր է, բայց
թափած դժբախտությունները ժողվելու տեղ՝ սխալմամբ խաղաղություն, եր-
ջանկություն, պատիվ և կյանք ժողվեր, պարկին մեջ լեցուցեր, առեր քալեր է:

Զմեղադրենք նախախնամությունը, որովհետև այն ատենները Սահմա-
նադրություն չկար և խումաշներու կարևորություն չէր տրվեր...

ՊՏՈՒՅՏ ՄԸ ՊՈԼՍՈ ԹԱՂԵՐՈՒՆ ՄԵՉ

ԲԵՐԱ

Բերայի սահմանն է արևելքեն խաղամոլություն, արևմուտքեն պճնասի-
րություն, հարավեն շռայլություն և հյուսիսեն խարդախություն:

Ա՛լ ասանկ սահմանակիցներ ունենալեդ ետքը հանդարտ սրտով կյանք
անցուր:

Այս թաղը Պոլսո Բարիզն է – եթե Բարիզն իրեն նվաստություն չհամա-
րիր յուր անունն Բերայի վրա տեսներ:

Անվանի են հասարակաց պարտեզներն, որք դրախտ ալ կը կոչվին և ուր
կը գտնվի ծառ գիտության բարվո և չարի, բարվո ծառը դեռ պտուղներով

բեռնավորված է, իսկ չարի ծառին վրա ոչ թե պտուղ, այլ տերև անգամ չես կարող գտնել:

Փողոցները բավական լայն են, միայն թե առավոտներն այդ փողոցներն անցնելու չգար, վասն զի ամեն առավոտ կավլվին և փոշեղեն մառախուղ մը չորս կողմը կը պատեն:

Ունի գեղեցիկ խոսարաններ, որոնց մեջ երգեցիկ աղջիկներ մինչև առավոտ եղանակով կը խոսին այլևայլ նյութերու վրա: Ունի նաև համալսարաններ, որոնց մեջ աղեկ թուղթ խաղալու, վարպետությանը դիմացինդ կողոպտելու գիտությունը կավանդվի դյուրուսուց եղանակով:

Տուներուն գրեթե երեք մասը քարուկիր է: Այս տուները շատ քաջ են, կրակն չեն վախնար, բայց կայրին:

Ձեռագործներն մեծ կատարելության հասած են. գեղեցիկ սեռեն անոնք, որ գոհ կըլլային, եթե արական սեռին վերաբերեին, հոս խանութներ բացած՝ մեր ազգային աղջիկներուն և տիկիներուն գրպաններեն ամեն օր, ամեն ժամ, ամեն վայրկյան, ամեն րոպե բազում դրամ կը քաշեն:

Փոքրիկ գլխարկի մը համար երկու ոսկի կուզեն, իսկ զայն շտկելու համար, այսինքն վրան ծաղիկ մը կապելու համար՝ մեկ ոսկի կը պահանջեն:

Փարիզեն եկած կաղապարին համեմատ շապիկները կը կարեն, զոր առաջին անգամ կոճկելուդ կոճակները կը բրդին, եթե քիչ մը երկար շունչ առնես՝ կարերը կը քակվին. այսպես հասկցիր բոլոր հագուստներուն համար: Այս տեղեն շապիկ կամ զգեստ ծախու առնողն ուշադրությամբ և որոշյալ չափով շունչ առնելու է:

Նշանավոր է չուր լիճն, որ ձմեռ ատեն կը գոյանա Թագսիմեն մինչև Ղալաթիո Սերայը: Ընկերություն մը այդ լճին վրա նավակներ բանացնելու արտոնություն խնդրեց, բայց չկրցավ ստանալ:

Եթե արտոնություն տրված ըլլար՝ այդ մարդը մեծ գումարներ կը շահեր. սակայն այս արտոնության հակառակեցան կիներեն ոմանք, որք բարեպատեհ առիթ կը համարեին սույն լիճն՝ իրենց խոշոր սրունքներն արգո հասարակության ցույց տալու համար, վասնզի երբ այդ լճակեն անցնեին մինչև ծունկերը վեր կառնեին իրենց շրջազգեստն: Գալով այն կիներուն, որք նիհար սրունքներ ունեին՝ ասոնք բավական աշխատեցան, որ շնորհիվ արտոնությունն, որպեսզի իրենք ալ ձմեռվան եղանակին մեջ կարողանային դուրս ելնելու ազատությունը վայելել, վասնզի ասոնք կզգուշանային իրենց տկար սրունքներն ուրիշներու ցցունելէ, միանգամ ընդմիշտ հաստատելու համար այն ճշմարտությունն, թե կիներն իրենց տգեղ կողմերն ծածկելու համար միշտ մեծ զոհողություններ կընեն:

Այս թաղին ազգայիներուն վրա կատարյալ տեղեկություն տալու համար՝ պարտավոր ենք շատ մասերու բաժնել զանոնք:

Մաս մը կա, որ բնիկ բերացի չէ, այլ կա՛մ հասգյուղցի, կա՛մ ենի գաբուցի է, որ ժամանակավ շատ հարուստ ըլլալուն պատճառով այս թաղն եկած է և սնանկացած է, որպես թե Հասգյուղի կամ Ենի Գաբուի մեջ սնանկանալն մեծ դժվարություններ ունենար: Արդ, սնանկացած բոլոր ամիրաներն գրեթե այս թաղին մեջ կը բնակին: Եվ արգարև, այս թաղն շատ դյուրություններ կ'ընծայե այն անձերուն, որք հաստատապես որոշած են դադրեցնել իրենց

վճարումներն, և ասոր համար է, որ շատ վաճառականներ հոն կերթան՝ երբ սնանկանալ փափաքին: Շատերն ալ սնանկանալե վերջը հոն կերթան՝ իրենց ծանոթներե հեռու մնալու համար. վասնզի սնանկությունն ժամանակավ աչքան անպատիվ բան մը նկատված էր, որ սնանկացող մը նորոնձա քահանայի մը պես քառասուն օր ապաշխարանք կը քաշեր և տունեն դուրս չէր ելներ: Հիմա, փա՛ռք լուսավորության, սնանկությունը թեպետև սովորական բան մը դարձած է, բայց դարձյալ կը գտնվին խավարյալ մարդեր, որոնք իրենց փոքրություն և ամոթ կը համարին ուրիշին իրավունքը կլնելը: Ահա այս խավարյալներն են, որ Բերա կը գաղթեն, լույս մաղթենք իրենց համար, որպեսզի նախապաշարումն մեկդի թողլով՝ հանդարտ խղճով սնանկանան և իրենց մեծ պատիվ համարին ուրիշներու ստակներն ուտելը: Արդեն հարստանալու համար ամենեն կարճ ճամբան է աս, և այն բոլոր հարուստներն, զորս այսօր կը տեսնենք, բայց տեսնել չենք ուզեր՝ այդ ճամբով հասած են իրենց նավահանգիստը: Ահա մարդ մը, որ յուր կյանքին մեջ բնավ վաճառականություն մը չէ զբաղած և այսօր Վոսփորի երկու ափերուն վրա բարձրացած հոյակապ շենքերու տեր է: Ի՞նչպես կառուցած է՝ զանոնք, մի՛ հարցունեք, հափշտակությամբ կառուցած է: Ասդին դարձիր և կը տեսնես այնպիսի անձեր, որք իրենց կյանքին մեջ հազիվ ապրելու համար դրամ վաստկած են. բայց այդ անձերն այսօր, չգիտեմ ո՞ր կղզվույն մեջ, տեր են այնչափ գետիններու՝ որոնցմե Նոյ նահապետին օրեն ի վեր մաս-մաս կը ծախեն, և այդ գետինները չեն սպառիր. ո՛չ թե միայն չեն սպառիր, այլ որքան ծախվին՝ այնքան կընդարձակվին: Ի՞նչպես, մի՛ հարցունեք, վասնզի պատասխանը գողություն է, և այս գողերն մեծ հարգ ու պատիվ կը վայելեն հասարակության մեջ՝ որ կըսես անոնց համար.

– Շատ խելացի, շատ ճարպիկ մարդեր են. կանխավ պատրաստած են իրենց ապագան:

Եթե ասոնք ուրիշ հողի մը վրա գտնվեին, ցմահ բանտարկության կը դատապարտվեին:

Դաս մ'ալ կա, որ ո՛չ գործ ունի և ո՛չ եկամուտ և ո՛չ ալ հոգ ապրելու համար: Այս մասին վրա եթե ակնարկ մը ընես՝ կը զարմանաս, թե ի՞նչպես կապրի և ինչու՞ անոթությունն չմեռնիր. բայց երբ իր ընթացքը քիչ մը քննես՝ կը զարմանաս, թե ինչու՞ միլիոնի տեր չըլլար: Այս մասին բոլոր դրամագլուխն է յուր կրած հագուստն, զոր կը շինեն՝ բարեկամներե նախ փոխ առնելով և հետո չվճարելով: Բոլոր հուրստությունն յուր վրա կը կրե, Պիասի աշակերտներեն է: Այդ հագուստին տեր ըլլալուն պես՝ բարեկամն մը քանի մը դահեկան կը գտնե և կերթա թաղին ամենեն նշանավոր սրճարանին մեջ կը նստի: Աչերը կը հառն սրճարանին դռանը, ուսկից անձանոթի մը մտնելուն կսպասե, ճիշտ այն ձևնորսին պես, որ կարթը կը ձգե ջուրին մեջ և ձուկի մը գալուն կսպասե: Օտարական մը մտա՞վ՝ անոր հետ իսկույն բարեկամ կըլլա, քովը կերթա և կսկսի խոսակցության.

– Ե՞րբ եկաք, կը հարցունեն անոր:

– Երեկ գիշեր եկա:

– Ես զձեզ տեղ մը տեսած եմ, զձեզ պիտի ճանաչեմ... Բայց հիշողությունս քիչ մը տկար է ու...

- Կարելի է:
- Մարտիրոս աղային քեռորդի՞ն եք դուք:
- Ո՞ր Մարտիրոս աղային:
- ...Լուր տվող տիկինը կը մեկնի, և Տիկին Ք... յուր դրացվույն տունը կը զարնե: Սպասավորը դուռը կը բանա:
- Տիկինդ վար կանչե, Մինա՛ս:
- Տիկինը չորս ժամ է, որ հագվելու համար սենյակը մտավ և տակավին չեկավ:
- Շուտ գնա՛, ըսե իրեն, որ Տիկին Ք... եկած է և կարևոր խոսք մը ունի ըսելու:
- Սպասավորը վեր կը վազե, իմաց կուտա տիկնոջն, որ հագված ըլլալով վար կիջնա:
- Վեր հրամմեցեք, տիկին Ք...
- Չեմ կրնար, տիկին Շ... խոսք մը ընեմ և երթամ պիտի. վասնզի գործ ունիմ տունը:
- Խե՞ր է:
- Ի՞նչպես խեր... Փ...-ին կինը Ջ...-ին էրիկը կը սիրե եղեր. բայց ոտքդ պագնեմ, ուրիշի մի՛ ըսեր, գաղտնի պահե. մնաք բարով:
- Ասանկ բան ուրիշին կըսվի՞... անհոգ եղիր:
- Տիկին Ք... կը մեկնի, և տիկին Շ... սպասավորին կըսե.
- Սա հովանոցս ինձի բեր:
- Հովանոցը կը բերվի, և տիկին Շ... ձախ թևի փողոցը կը մտնե և տան մը դուռը կը զարնե: Դուռը կը բացվի, վեր կեկնե և կը դիմավորվի խոշոր կնիկ մը:
- Հրամմեցեք, տիկին Շ... կըսե տան տիկինը, հրամանքնիդ ալ հոս կուգա՞ք եղեր, ո՞ր հովը փչեց ասանկ:
- Սանկ... ի՞նչպես եք, աղե՞կ եք. ի՞նչպես է ձեր ամուսինը... Փ...-ին կինը Ջ...-ին էրիկը կը սիրե եղեր, հիմա իմացա և շատ ցավեցա: Ոտքդ պագնեմ, ըլլա որ ուրիշի զրուցես, վասնզի ինձի ըսողն պատվիրեց, որ մեկու մը չըսեմ:
- Անհոգ եղիր, կըսե, և տիկին Շ...-ին մեկնելեն անմիջապես ետքը փողոց կը վազե՝ յուր ծանոթներուն ավետիս տալու:
- Բայց իրա՞վ է, որ Փ...-ին կինը Ջ...-ին էրիկը կը սիրե. քավ լիցի... մեծ սուտ մէ՛ն... արդեն Փ...-ին կինն յուր էրիկն անգամ չսիրեր: Փ... -ին կինն օր մը այս լուրը ստեղծող տիկինին շրջագգեստն դիպվածով կոխած էր եկեղեցվույն մեջ և զայն քիչ մը պատռած էր. այդ տիկինն ալ Փ...-ին կինն վրեժ լուծելու համար ասանկ արատ մը քսելու ելած էր անոր վրա:
- Բերայի գեղեցիկ սեռին վրա ավելի խոսիլն ավելորդ կը համարինք, քանի որ ըսինք, թե հայելիին առջև միայն կյանք կանցունե. այսչափը բավական է, այսչափը շատ իսկ է:
- Ամառվան եղանակին մեջ այս թաղին մեջ ջուր չգտնվիր, և թաղեցին կստիպվի առանց ջուրի անցունել... յուր օղին:
- Օղն աղեկ է, բայց կերևի որ ամառն օդ ալ չգտնվիր, վասն զի հարուստները գեղերը կերթան օդ առնելու:

Բերայի մեջ հայու ո՞րչափ տուն կա, այս հարցման այն ատեն կրնանք գոհացուցիչ պատասխան տալ՝ երբ օրինավոր վիճակագրություն մը ըլլա: Առանց այս վիճակագրության սպասելու ինչ որ ըսենք՝ վավերական չպիտի համարվի, մանավանդ թե այս մասին կարծիքները համաձայն չեն: Ոմանք կկարծեն, թե Բերայի մեջ երկու հազար հինգ հարյուր տուն կա. ըսողներ ալ կան՝ հազար հինգ հարյուր է Բերայի տուններուն թիվը... Չափազանցություն, չափազանցություն... չափազանցություն... իմ կարծիքով հազիվ երեք տուն հայ կա Բերայի մեջ:

ՍԱՄԱԹԻԱ

Օղի չիմողները զատվին... անոնք իրավունք չունին այս թաղը մտնելու: Բաժնվին մեզմե նաև անոնք, որք սորված են ծառայեմ-ի. հոս ամեն մարդ տեր է, վասն զի ամենքն ալ իրենց աշխատություններն և արհեստովը կապրին և, հետևաբար, պեյ-երու, էֆենտի-ներու ոտները լզելու պարտավոր չեն:

Մեզի հետ չգան նաև այն անձերն, որք արձակ հայհոյել գիտեն. անոնք հոս կը ծաղրվին, վասն զի սամաթիացիներուն հայհոյությունն գրեթե միշտ ոտանավոր է:

Բնավ հոս պտտելու չեն այն օրիորդներն կամ տիկիներն, որոնց երեսներուն վրա կարմիրը անպակաս է. սամաթիացի կարմիրն միշտ հավկիթ-ներու վրա տեսնել կուզե:

Ամենևին գործ չունին հոս այն կիներն, որք ամեն քայլափոխին կես մեջքեն կը կոտրտվին թղթյա կիներուն պես, զորս հեյալը կը ներկայացնե. վասն զի սամաթիացի այնպիսիներու վրա կը խնդա:

Այս թաղին մոտենալու չեն նաև այն երիտասարդները, որք կա՛մ շատ թեթև են կա՛մ շատ ծանր:

– Մարդ երթալու չէ ուրեմն հոս:

– Ինչո՞ւ, ամեն մարդ ստիպվա՞ծ է այդ թերություններն ունենալու: Եկո՛ւր քեզի հետ երթանք. բայց այնպիսի փողոցե մը մտնենք, որ մեկե մը չտեսնվինք. վասն զի տեսնվելուս պես մեր օձիքեն կը քաշեն ու գինետուն կը տանին: Տեսնվեցանք... ահա քանի մը երիտասարդներ սա փողոցեն ելան և խնդալով մեզի կը մոտենան... մոտեցան:

– Օ՛ ո՛ ո՛, բարի եք եկեր:

– Շնորհակալ ենք:

– Եկեք նայինք, եկեք, Հայկական ընկերությունը երթանք և քանի մը հատ տնկենք:

– Հայկական ընկերությունը օղի խմելու համա՞ր հաստատված ընկերու-թյուն մ'է:

– Նպատակն այն չէ... բայց ո՞ր ընկերությունն է, որ նպատակին ծառա-յած ըլլա:

– Գոնե անունը փոխեն:

– Ինչո՞ւ աղե՞կ գիտես, որ Հայկ օղի չէր խմեր:

– Պետրե, Հայկական ընկերության օղին թե՛ աղեկ չէ և թե՛ սուղ է: Օրմա-նոզին տանինք մեր բարեկամները:

– Օրմանոզին ալ երեսուն աստիճան է, եղբայր. անցյալ շաբթու *օխա* մը տյուլ խմեցի հոն և դպավ ինձի:

– Եթե ինձ հարցվեր՝ ես Կյումիշ հալքալը-ին կը տաներ բարեկամներս:

– Եղբայր, ան ալ օղիի հետ կտոր մը պանիր միայն կուտա:

– Ալթըն օլուք-ին երթանք:

– Եղբայրներ, մենք թաղին մեջ քիչ մը պիտի պտտինք:

– Թաղին մեջ մարդ չկա. ամենն ալ գինետոններու մեջ են այսօր:

– Մահտեսիին երթանք. մարդը հայ է և պատվական օղի ալ ունի:

– Շատ աղեկ, Մահտեսիին երթանք:

– Լավ... երթանք...

Քանի մը փողոց դառնալով մտանք Մահտեսիին գինետոնն, որու գին-վո սեղանին առջև կայնած կը խմեին տասնի չափ հաստաբազուկ ձկնորս ազգայիններ:

– Տամ աման, աման էֆենտիմ, աման:

– Թարալալա թարիլլալամ... թիրալալա թարիլլալա...

– Պինի վար...

– Թարալալա, թարիլլալամ...

– Թիրալալա թարիլլալամ...

– Սենին կիպի մանիճիլեր տեֆթերիմտե... պինի վար:

– Այս բարեկ...

– Թարալալա թարիլալիլալիա... թիրալալիլալամլամ... օ օ օ՛ հ:

– Այս բար...

...Թաղիս օդը շատ աղեկ չէ. ուստի զայն բարեխառնելու համար է, որ թաղեցին օղին շատ կը խմե:

ՀՈՍՅՈՍԻ ՁԵՌԱՏԵՏՐԸ

Ո՞վ կըսե թե մեր ազգին մեջ միություն չկա:

Այսօր միացան Արարատյան, Դպրոցասիրաց, Արևելյան և Կիլիկյան ընկերությունները: Այս միությունը չորս ամիս առաջ պիտի կատարվեր, բայց հարմար անուն մը գտնելու դժվարությունը չորս ամիս ուշացուց զայն: Արդոք հարմար դասատու մը գտնելու համար քանի՞ տարի պիտի աշխատի ընկերությունը... Միացյալ ընկերությունք տիտղոսին տակ այդ ընկերություններն երեք անձինք և մի բնություն կը կազմեն այսօր, պարզապես ընկերության երրորդություն մը, որու մեջ Հայր է Արարատյանը, Որդի է Դպրոցասիրացն և Հոգի է Կիլիկյանը: Այսուհետև որևէ նվեր պիտի հավաքվի ոչ թե հանուն Արարատյանի, այլ հանուն Հոր և Որդվո և Հոգվույն Սրբո, ամեն: Անհավատները չեն հավատար այս երրորդության, և միությունն, որ այսօր կատարված է... անվամբ՝ անկարելի կը կարծեն: Ես տակավին չեմ կարող վճիռ արձակել և կը փափաքիմ կարծել, որ ամեն հավախոսին մեյմեկ դպրոց բանալու փառասիրությունը պիտի չունենա Միացյալ ընկերության Գործադիր ժողովն:

Գործադիր ժողովո՛ւ ատենապետ ընտրված է պ. Գևորգ Ապտուլլահ, չափազանց հայրենասեր, չափազանց աշխույժ և չափազանց եռանդոտ երիտասարդը: Այս անձն մեծ փառք և պատիվ կստանար, եթե ատենապետ ընտրվեր այնպիսի գործադիր ժողովո՛ւ մը, որուն պաշտոնն լիներ շենքեր կառուցանել... օղի մեջ:

(Վարժարանի մը մեջ)

- Վարժապետ, աստված դրախտը Հայաստանի մեջ չգրա՞վ:
- Այո՛, Հայաստանի մեջ գրավ:
- Բայց հիմա Հայաստանի մեջ ատանկ բան չկա... Ի՞նչ է եղեր...
- Շատ հավանական է որ... որ...

Վարժապետը աշակերտին հարցման գոհացուցիչ պատասխան մը չկարենալով գտնել՝ մազ մնաց որ անոր առջև պիտի խայտառակվեր, եթե նույն պահուն դիպվածով այդ վարժարանը չերթայի և աշակերտին չըսեր.

- Շատ հավանական է, որ քյուրդերը ավրշտկած լինին, տղաս:

Մայրաքաղաքիս մեջ գիշեր ատեն քիթով պտտիլը վտանգավոր է: Այս գիշեր թուրք մը հրեայի մը վրա հարձակելով՝ կողոպտել ուզեց զայն, բայց խեղճին վրա փող չգտնելուն վրա թուրքը բարկացավ և աղեկ մը ծեծելեն ետքը խեղճ հրեային քիթը կտրեց ու փախավ:

Եղելովթյունն ոստիկանության իմաց տրվելուն պես մի ոստիկան չարագործը ձերբակալեց:

Քիթն յուր տիրոջն տրվեցավ:

Այ արդար դատաստանին ըսելիք ունի՞ք. եթե գողցվածն դրամ ըլլար հրեան չէր կրնար դրամն վերստին ձեռք բերել: Թող աղոթք ընե, որ քիթն էր գողցվածը:

2 հունիս

Ես ալ այսօր համոզվեցա, որ թատրոնը մեծ մարդերու դպրոց մ'է:

Բայց մեծ մարդիկ ի՞նչ կուսանին այդ դպրոցի մեջ: Խնդիրը հոս է:

Թող ուրիշները պնդեն թե բարոյականություն կուսանին հոն, ես կը պնդեմ, և եթե հարկ լինի՝ երկու տաճիկ վկա ալ կը բերեմ - որովհետև քրիստոնեի վկայությունը ընդունելի չէ.- որ թեպետև բարոյականության դաս կը տրվի հոն, բայց աշակերտները մարմնակազմության դաս կառնեն, վասնզի հանդիսատեսները դերասանուհի մը ավելի թեւերուն, պարանոցին, սրունքներուն կը դարձունեն իրենց ուշն, քան թե անոր արտասանած խոսքերուն, և եթե դերասանուհի թեւերն գեղեցիկ գտնեն՝ կըսեն.

- Շատ սքանչելի ներկայացում մ'էր:

Խեղճ հեղինակներ... կը կարծեն թե իրենց գործը կը ծափահարվի...

Փունջ լրագիրն քանի մը ժամանակե հետե անասուններու հիվանդություններու վրա հողվածներ հրատարակելով՝ ընթերցողներուն ուշադրությունը կը հրավիրե:

Արդյոք Փունջի խմբագիրն յուր ընթերցողներն անասու՞ն կը կարծե...

8 հունիս

Զրույց կը պատի թե Տփղիսի ազգայիններն իրենց առաջնորդ պիտի ընտրեն գեր. Խորեն Արշակունյան -Լուսինյան -Բագրատունյան -Քանթարյան- Հայկազյանց- Գալֆայան- Ռուբինյան- Նարպեյ-Խորխոռունի արքեպիսկոպոսը:

Սովյալներուն օգնելու համար ճամբա մ'ալ ես կառաջարկեմ, այն է՝ սովյալ գավառներն հեռացնել այն մարդերը, որ շատ կուտեն:

Հետևապես կառաջարկեմ, որ վանահայրները Պոլիս կանչվին, մանավանդ Մամբրե եպիսկոպոսը, որ Մշո վանքը ամբողջ կերամ:

9 հունիս

Տպագրության տեսուչը դեռ ճաշը չլմնցուց:

Այսօր կը տեսնեմ որ կերակուրները մեծ ազդեցություն ունին մարդուս կարծիքներուն վրա: Կը ճանաչեմ մեկն, որ տարի մը առաջ յուր կյանքը պանիր-հացով կանցուներ, և ամեն օր ազգային գործերուն վրա կը խոսեր, իսկ հիմա որ կովու միսով կապրի՝ ազգային խնդիրներու վրա խոսողները կը ծաղրեն:

Վեց տերությունները կըսեն Բ. Դուան:

– Յանիան Հունաստանի տուր:

Բ. Դուռը կը պատասխանե հույներուն այն լեզվով՝ որով ասոնք պատասխանեցին ժամանակավ Քսերքսեսին.

– Եկուր, անձամբ առ:

10 հունիս

Լրագրի մը մեջ հետևյալը կարդացի.

«Նախընթաց օրն Իսկյուտարի Պուրչուրլու գյուղը տան մը վրա կայծակ իյնալով՝ մեջը գտնվող երկու կանանց ականջները խուլցուցե:

Ինձ կը թվի թե կայծակ մ'ալ Ուսումնական խորհրդոց սենյակին մեջ ինկած է, վասնզի աս ալ խուլցած է և չլսեր թաղային վարժարաններուն վիճակին վրա խոսված խոսքերը:

Այսօր ատաղձագործ մը կանչեցի և փայտե գլուխ մը շինել տվի ինձի համար. Եթե մուհաճիրին մեկը հանկարծ գլուխս կտրե, բնավ հոգ չեմ ըներ. անմիջապես փայտե գլուխը կանցունեմ:

Առանց գլուխի պատելն շատ աղեկ է փայտյա գլուխ մ'ունենալ:

11 հունիս

Սեմաֆոր լրագիրն կը ծանուցանե, թե յուր ցրվիչն օսմ. պանքայեն գումար մը առնելու զրկված լինելով՝ հիշյալ պանքային գնացեր, դրամն առեր և

անհայտ եղեր է. Ուստի ով որ այս ցրվիչն ուր ըլլալը գիտե՝ թող Սեմաֆորին գրասենյակն իմացունեն և վարձատրությունն ընդունի:

Մենք խրատ կուտանք Սեմաֆորին, որ գանձու պաշտոնեություն մեջ անգամ փնտռել տա ցրվիչը...

ԱԶԳԱՅԻՆ ՁՈՋԵՐ (ղիմանկարներ)

Անտոն Հասունյան

1810 թվականին ծնավ Անտոն Հասունյան, կաթողիկոս հռովմեական այն հայերուն, որոնք նախապատիվ կը սեպեն իրենց ազգային իրավունքներն ս. պապին հողաթափերուն մեջ տեսնել, քան թե իրենց ձեռներուն մեջ: Յուր ծննդյան գիշերն ամեն մարդ սկսավ իրարու հարցնիլ, թե ինչու գիսավոր աստղ չերևեցավ, վասն զի նախնիք գիսավորներն չարագուշակ նշան համարելով կը հավատային, թե նախ գիսավորը կուգա և ապա փորձանքը: Նույն գիշեր շատերը մեյմեկ դիտակ առած՝ երկնի երեսը կը դիտեին, տեսնելու համար գիսավորն, որ անպատճառ երևցած ըլլալու է, բայց մեզի անտեսանելի է, կըսեին: Իրավունք ունեին... Գիսավորն, որ յուր հակառակորդին չափ հաստատամիտ էր, ետ դառնալով ուրիշ պոչ մը գտած էր և տարի մը ետքը, 1811 օգոստոս 11-ին երևցած էր ավելի մեծ պոչով մը. սակայն խեղճը չէր կրնար հասկցունել, թե այս անգամ փորձանքն իրմե առաջ եկած էր: Եթե գիսավորն յուր երևմամբն Հասունյանի փորձանք ըլլալն կուզեր հայտնիլ աշխարհի, անշուշտ յուր պոչին մեծությամբն ալ անոր մեծ փորձանք ըլլալն կը փափաքեր ծանուցանել: Այս համառոտը, բայց կարևոր տեղեկությունը տալեն ետքը պետք է, անհրաժեշտ պետք է հոս հիշել, գոնե Հասունյանն ազգադաս չկոչելու համար, երբ յուր կենսագրությունը կը կարդանք, որ այս կրոնավորն զավակ է Յաղուպ Իպն Յուսեֆ Հասո անուն բերիացի ասորիի մը և ոչ թե հայու զավակ, ինչպես կավանդեն անհավատարիմ պատմագիրներն ոմանք: Յուր գործերն բավական են ապացուցանել, թե հայու զավակ չէ: Եթե ըլլար՝ անկարելի էր, որ իր ազգն սպաննելու աշխատեր, քանի որ ազգն սպաննողներու համար պատիժ մը սահմանված չէ: Երբ հարցվեցավ Սողոմի, թե ինչու օրենք մը չգրավ հայրասպաններու համար, չէի կարծեր, որ, պատասխանեց Աթենքի օրենսդիրն, պիտի գտնվին մարդեր, որ համարձակին իրենց հայրն կամ մայրն սպաննելու:

...1838-ին երբ Գաղատիո Հռովմեական հայերը կը կեղեքվեին քանի մը քահանաներե, որոնք Հասունյան կուսակցությունն թե և թիկունք առած կը գործեին, ինչ որ կուզեին, նախագահ Մարուշ գերապայծառն քննիչ մը զրկել կորոշե հոն՝ ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար: Հասունյան հոժարակամ ստանձնեց այս պաշտոնը, գնաց և ետ դարձավ երեք օրվան մեջ ժողովրդյան հուզումն... սաստկացնելեն ետքը:

Յուր անունը անմահացնելու համար կը փափաքեր հռովմեական հա-

յերուն բարություն ընել, այնպես վարվելով անոնց հետ, ինչպես կը վարվի կոշկակար մը իր աշակերտին հետ: ...Արդարև նախագահը ծեր էր, բայց քանի որ յուր պաշտոնը վալս պարել չէր՝ յուր ծերութենեն վնաս մը չէր գար ազգային իրավունքներուն: Բրոքականտան հավատք ընծայեց իրեն ղրկված գրության և Հռովմ կանչեց Հասունյանը, որ 1842-ին հասավ հոն-առանց այս ուղևորությունն ազգին հաղորդելու և անոր հավանությունն առնելու – և օգնիչ եպիսկոպոս ձեռնադրվեցավ:

1842 սեպտեմբեր 21-ին Պոլիս դարձավ: Հեղեղի պես արցունք կը վազեր յուր աչերեն, երբ կը տեսներ, որ կը շատանային Պատրիարքին վրա գանգատներն, որոնք յուր գործարանեն կելնեին, սիրտը պատառ-պատառ կըլլար՝ երբ կը դիտեր, որ աղեկ չէին երթար ազգին գործերը, զորս ինքը կը խառներ. կուլար, կողբար և կը հառաչեր, որ պատրիարքական իշխանությունը ձեռք անցունե և ժողովրդյան վերքերը դարմանե: Յուր ողբերը մինչև Արամազդա քիթը բարձրացան, փոնգտաց աստվածներու հայրը. պատրիարքն յուր աթոռեն վար գլորեցավ: Հասունյան բարձրացավ պատրիարքական աթոռին վրա. հով, անձրև, կարկուտ, փոթորիկ անմիջապես հասան, շատ մը տուններու ապակիներն փշրվեցան. մեծ ծառեր արմատախիլ եղան, քանի մը տուններ կործանեցան:

1845-ին պատրիարքական աթոռին վրա ելնելեն ետքը, ուզեց, ազգին լավ ծառայելու համար, նախագահական իշխանությունն ալ յուր վրա առնել: Ուստի սկսավ նախագահին դեմ գանգատներ բազմապատկել և ըսել նախագահը ցնդած է, անկարող է իշխանությունը գործածել: Գեր. Մ արուշն օդափոխության համար Պիլեզիկճի Պողոս աղային տունը կը գտնվի օր մը: Հասունյան իմանալուն պես ժողվեց իր մարդերը, հիշյալ տունը գնաց և նախագահը պաշարել տալով ըսավ իրեն.

– Դուն ծեր ես, ցնդած ես, անկար ես, ուստի քեզի հանձնված հոգիներու փրկությանը համար, եկեղեցիին շինությանը համար, պայծառությանը համար, անպատճառ հիմա նախագահութենեդ հրաժարելու ես:

Ահա առաջարկության ձև մը, որուն մեջեն, եթե նախագահություն բառին տեղ քսակ բառը դնենք, ճիշտ այն ձևը կունենա, որով առաջարկություն կընեն մեզ քանի մը զինված մարդեր, երբ լեռներու մեջ հանդիպին մեզի: Ծերունին այս առաջարկության վրա անբարբառ անոնց երեսը նայեցավ և երբ դուրս ելավ՝ նավակ մը մտավ, նավակին մեջ կաթված իջավ և քանի մը օրեն վախճանեցավ... Ի փրկություն հոգվո, ի շինություն և ի պայծառություն եկեղեցվո տյառն մերո Հասունյանի: Հուղարկավորության հանդեսին օրը, երբ Հասունյան սուրբ պատարագ կը մատուցաներ և ահա սարկավագներն խորանի վրա Հասունյանը նախագահ կընտրեն և կը հռչակեն երգելով ևս առավել զարհիպիսկոպոսն մեր գտեր Անտոն նախագահ և այլն: Եվ որովհետև Բ. Դոնեն հրամանագիր ղրկված չէր սարկավագներուն հայտարարող, թե նախագահ ընտրելու իրավունքն սարկավագներու տրված է՝ եկեղեցական և աշխարհական կը հուզվին եկեղեցիին մեջ այս նոր ընտրության վրա և 1848 օգոստոս 6-ին Հիսուս Փրկիչ մայր եկեղեցվո մեջ ընդհանուր ժողով կը գումարվի: Կը հարցվի ժողովո մեջ գեր. Հասունյանին, թե որուն ընտրությամբն նախագահ եղած է, Հասունյան ձեռները շփելով կը

հրամայե երկյուղածությամբ, որ Հռովմեն իրեն արված կոնդակը կարդաց-վի: Կոնդակը կը կարդացվի լատիներեն լեզվով. ժողովականներն իրարու երես կը նային:

- Մենք լատիներեն չենք հասկնար, գերապայծառ, կըսեն ժողովականք:
- Վնաս չունի, կը պատասխանե Հասունյան, թող կարդացվի:
- Բան մ'ալ չենք հասկնար:

- Ավելի աղեկ... արդեն մարդս ամեն կարդացածը կամ լսածը հասկընա-լու պարտավոր չէ:

Կոնդակին լատիներեն ընթերցումը կը վերջանա և տաճկերենը կսկսի, վասն զի այն թվականին հայերեն լեզու չկար: Կոնդակին իմաստն էր հետևյալը.

«Հասունյան, երբ որ Կ. Պոլսո նախագահը վախճանի՝ այն ատեն դուն Անարգաբա թեմը թողլով Կ. Պոլսո նախագահությունը ձեռք առ... եթե այդ իշխանությունդ դեմ դնելու ըլլան՝ զորությունդ ցցուր անոնց. եթե չկարե-նաս զսպել՝ մեզի իմաց տուր, որ պետք եղածը տնօրինենք և անոնց գլուխը ջախջախենք...»

Տխրությունը և լուռությունը կը թագավորեն ժողովո մեջ. բայց ի՛նչ օգուտ, արտաքին գործերու պաշտոնյան միշտ Հասունյան է: Հասունյան, ինչպես հայտնի է, գովելի համբերությամբ վարված է այս պարագային մեջ. վասն զի կարող էր դանակով զարնել սպաննել Մարուշը, քանի որ կոնդակին մեջ գրված էր, թե անոր մեռնելեն վերջը ինք նախագահ պիտի ըլլար: Ժողո-վականները տեսնելով, որ իրենց ազգային իրավունքներն բռնաբարված են այս կոնդակով՝ զոր Հասունյան ձեռք անցուցած էր Հռովմեն օգնիչ-եպիս-կոպոս ձեռնադրված ժամանակ և զոր գաղտնի պահած էր՝ կը զայրանան: Հակոբ չելեպին կը հարցունե գեր. Հասունյանին.

- Տեր, ազգին իրավունքներն բռնաբարված են այս կոնդակով:

- Ինձի ալ այնպես կը թվի, կը պատասխանե Հասունյան ցավակցություն հայտնելով:

- Կընդունիք, որ Հռովմ մեր ազգային իրավունքները հափշտակե.

- Քավ լիցի... կը պատասխանե, համրիչը հանելով ծոցեն:

- Երկու թուղթ գրենք, մեկը ս. պապին, մյուսը Բրոբականտային և մեր իրավունքները պաշտպանենք:

- Այո՛, գրենք, ոչ երկու, այլ երկու հազար թուղթ. ինչո՞ւ մեր իրավունք-ները պիտի հափշտակեն, կըսե և յուր ծիծաղը ծածկելու համար կսկսի վարի շուրթին տակը բուսած մազերը խառնել:

Ժողովո որոշմամբ կը գրվին, կստորագրվին և կը ղրկվին այս թուղթերն, որոնց պատասխանը մինչև այսօր եկած չէ:

Պատրիարքական և նախագահական իշխանություններն այսպես հագ-նելեն հետքը, սկսավ ինք իր գլխուն գործել, ամեն բան ինքը կորոշեր և կը տնօրիներ, ուրիշներուն ձանձրություն չէր տար: Ժողովուրդը նկատելով, որ իր Պատրիարքը առանձին կը գործե, զինքը հոգնութենե ազատելու հա-մար ուզեց տասներկու անձերե բաղկացյալ Ազգային ժողով մը կազմել: Դեմ կեցավ Հասունյան, պնդելով թե ինքը ազգին անձնանվեր պաշտոնյան է և թե ամեն գործերը վարելու պատրաստ ըլլալով՝ պարապ աշխատություն է

տասներկու հոգիի ձանձրությունն տալ: Հակահասունյանք աղերսագիր կուտան Բ. Դուան և Ազգային ժողովո հաստատությունը կը խնդրեն, Հասունյանք ալ ուրիշ աղերսագրով մը Հակահասունյաններուն ուզածը չեն ուզեր, հայտնելով՝ թե իրենք շատ գոհ են Հասունյանի բռնած ընթացքեն: Երկու կողմեն մարդեր կը հրավիրվին Բ. Դուռը, ուր Հասունյանները լալով էլ ողբալով կազդարարեն, թե դժոխք կերթան, եթե այդ բարեկարգության հավանություն տան, մինչև որ Համազգյաց ընկերության մարմինը մեջտեղեն չվերնա, առարկելով միանգամայն՝ թե հիշյալ ընկերությունն, որ հայերեն ու հռոմեական հայերեն կազմված էր ազգի մեջ դաստիարակություն ծավալելու նպատակով, հակառակ էր հռոմեական սուրբ եկեղեցվո քարոզություններուն, թե երկրագործությունը ազգի մեջ ծաղկեցնելն Վատիկանու օրենքներուն համաձայն չէր, թե հին դրամներ և ձեռագիրներ ժողովելն ավետարանին հակառակիլ էր, թե գյուղերու և քաղաքներու մեջ դպրոցներ հաստատելն Պետրոս առաքյալին ուռկանին մեջ քարեր ձգել էր, թե վերջապես հերետիկոս հայերու հետ միաբանիլն ու հաղորդակցություն ունենալն իրենց նախատինք էր Հռովմա գահուն առջև: Հասունյան յուր արածած հոտին լուսավորութենեն մեծ օգուտներ քաղելով, հաջողեցավ քանդել Համազգյաց ընկերության հիմերն, որոնց վրաշինվեցավ Հռոմեական սուրբ եկեղեցվո փառքը...

1857-ին հոգևորական իշխանության համար տերութենեն պերաթ ընդունեց, որով իրավունք ստացավ իր ձեռնադրած եպիսկոպոսներն ուզած տեղը զրկել, առանց ազգային իշխանության հարցնելու: Այս պերաթի խնդիրն ազգը տակնուվրա ըրավ: Ամեն անիրավություն կրներ, կըսեին, և երբ Բ. Դուռը բացատրություն պահանջեր՝ այդ գործը հոգևորական Է, ինձի կըվերաբերի, կը պատասխաներ:

Հասունյան քսան տարի վանականներու և ազգին դեմ մաքառելե ետքը, ուզեց որ Կիլիկիո Տան աթոռն Պոլսո աթոռին քով դնե, միացնե զանոնք և երկու աթոռներուն վրա նարտ մը դնելով յուր ժողովրդյան հետ խաղա և զվարճանա: Կիլիկիո Տան կաթողիկոսն բանակցության մտավ Հասունյանի հետ, որ լռեց, երբ տեսավ՝ թե հակառակ սկզբունքներուն վրա պիտի հիմնվեր այս միությունը:

1865 դեմտեմբերի 23-ին հոգին կը փչե Կիլիկիո պատրիարք Գրիգոր կաթողիկոսը. 1865 դեկտեմբերի 28-ին նոր հոգի կառնե Կ. Պոլսո նախագահ Անտոն Հասունյան: Վանականներն իրենց սահմանադրության համեմատ անմիջապես գաղտնի քվեարկությամբ տեղապահ կընտրեն Դավթյան Սերովբե վարդապետը: Նախագահ արքեպիսկոպոս Գասպարյան Բարսեղ անպատվություն սեպելով իրեն վրա պարզ վարդապետի մը տեղապահ ընտրվիլ՝ անմիջապես պետք եղած տեղերը կը դիմե և Երուսաղեմա լատին պատրիարք մոնսինյոր Վալերկայի ազդեցությամբ և մեկու մը ձեռամբ Դավթյան վարդապետը հսկողության ներքև կը բանտարկվի, սա հանցանքով, թե ինչու միաբանները իրեն շատ քվե տված են: Հասունյան ամեն ճիգը թափելով կաթողիկոս կընտրվի, միշտ կրկնելով՝ թե «եթե հանգուցյալ կաթողիկոսին իրավունքներեն Հռովմ փոքր փոփոխություն մը ընել ուզե, բնավ հանձն չեմ առներ կաթողիկոսությունը. աստված մի արասցե, իմ նախագահությունս

ինձի բավական է»։ Ասոր վրա կելնե, Հռովմ կերթա յուր կաթողիկոսությունը հաստատել կուտա և ետ կը դառնա ընկերսուրուսով մը, որ հռովմեական հայերը ամեն իրավունքներե կը զրկեր...

Հոս կը վերջանա ահա կենսագրությունն այն մարդուն, որուն դեմքն օր մը պզտիկ տղա մը տեսնելով վախցած է և մինչև այսօր կուլա։

Երանուհի Գարագաշյան

Երանուհի Գարագաշյան, դերասանուհի, ծնավ Իճատիե, իր հաշվով՝ 1859-ին իմ հաշվով՝ 1851 դեկտեմբեր 4-ին։

Երանուհին լույս ընծայվելուն պես, թաթիկներով սկսավ ձևեր ընել։ Վեց-յոթ ամսու եղած չեղած, ոտքի ելավ և քալել սկսավ։ Մեյ մը ասդին, մեյ մը անդին վազելով, ձեռքն ինկածը կոտրելով թափելով, բարձր ձայնով պոռակով, իսկույն հայտնեց, թե դերասանության մեծ հարմարություն ունի։

1856-ին թաղին վարժարանը ղրկվեցավ, ուր լմնցուց Երանուհին յուր քերականը, հեգարանը, Սաղմոսը, Գործ առաքելոցը ու Նարեկը, ու 1862-ին վարժարանեն ելավ։

1865-ին երբ Վարդուկյան էֆենտին ոտքի ամանները ձեռքը բռնած փողոցե փողոց, թաղե թաղ կը վազեր դերասանուհի գտնելու համար այն ատենները դերասանուհի մը գտնելը հիմա հայերեն ներկայացումներուն թատրոնի մեջ հանդիսական գտնելեն ավելի դժվար էր և Եսփիլեր ալըրըմ պոռացող հրեաներու նման, ամեն դուռ կը զարներ ու «դերասանուհի մը ունի՞ք մի» կը հարցուներ, դիպվածով Գարագաշյանին դուռը զարկավ, ներս մտավ և իրեն Հատուկ Համոզելու եղանակը ձեռք առնելով համոզեց ծնողքը, թե աղջիկին դերասանության տան, թե ասով ազգին մեծ ծառայության պիտի ընեն, թե աղջիկներուն ապագան շատ աղեկ պիտի ըլլա, թե մեծ ապագա մը կսպասե աղջիկներուն և թե ապագան շատ չսպասեր, կերթա, և թե վերջապես Երանուհին պետք է դերասանուհի ըլլա։

...Երկու ամիս ետքը՝ օրիորդ Գարագաշյան Արևելյան Թատրոնին մեջ ի տես ելավ Աշխենի դերով և այնչափ ճարտարությամբ ներկայացուց, որ տիկին Արուսյակին նախանձը հուզեց քիչ մը։ Հետզհետե տրված ներկայացումներուն մեջ միշտ սիրունիկ դեր կատարելով՝ քիչ ժամանակի մեջ մեծ հառաջդիմություն ըրավ։ Տարի մը ետքը «Պողոս և Վիրգինիայի մեջ Պողոսի մասն կատարեց, և սիրավառ պատանիի մը զգացմունքներն մանրամասնորեն ցցուց յուր վրա այնչափ վարպետությամբ, որ հանդիսականներեն ոմանք ըսին, թե եթե օրիորդ Գարագաշյան արական սեռին վերաբերե՞ր բոլոր աղջիկներուն սիրտն իրեն պիտի գրավեր։

Օրիորդ Գարագաշյան առանց խումբեն բաժնվելու շարունակեց մինչև վերջը։ Իրեն տրված մասերը սիրով կընդունի և սիրով կը կատարե. մասն աղեկ կը սորվի և տեսարան ելնելուն պես՝ բերանը բանալով հուշարարին չսպասեր, որ մասը կարդա։...

Օրիորդ Գարագաշյանը դերասանուհի մը բոլոր հանգամանքներն ունի, միջին ու վայելուչ հասակով, սև աչքերով ու սև ընքվիներով, երկար մազերով, ժպտալի և ձվաձև դեմքով աղջիկ մըն է. եթե դերասանական կյան-

քին մեջ պակասություն մը ունի՝ ան ալ սա է, որ տեսարան ելած ժամանակը միշտ այնպիսի դեմքով մը կենե, որ կարծես թե հոգաբարձու է, որ վարժարան կը մտնե, և կարծես, թե տեսարան եղած ժամանակը հանդիսականները ոտքի չելլալուն համար սրգողած է:

Ամեն հողմե չշարժիր: Թատրոնի բեմին չափ լայն սիրտ մը ունի. եթե մեռյալ մը տեսնե՝ սիրտը թունդ չենեք, այլ ավելի կը մոտենա զայն քննելու, որպեսզի տեսարանին վրա մեռնիլ հարկ ըլլա նե՝ բնական մեռյալ մը ձևանա: Նույնպես եթե մեկը բարկանա դիտմամբ ավելի կը բարակեցնե, որ բարկության ձևերն ու շարժվածքներն աղեկ սորվի:

Այս փափաքով է, որ այսչափ առաջ գնաց, ինչպես որ անով առաջ պիտի երթա նաև ասկից վերջը ի պարծանս հայ թատրոնին:

ԾԵՐԵՆՑ (Հովսեփ Շիշմանյան)

(16.9.1822, Կ. Պոլիս – 17.2.1888, Թիֆլիս)

Հայ գրող, հրապարակախոս: Մխիթարյան միաբանությունում ստացել է միջնակարգ կրթություն: 1837-ին վերադարձել է Կ. Պոլիս, զբաղվել ազգային-լուսավորական գործունեությամբ: 1848-ին ընդունվել է Սորբոնի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը: 1849-ի Ն. Ռուսինյանի, Ծերենցի և այլոց ջանքերով Փարիզում կազմակերպվել է «Արարտյան ընկերություն»-ը: 1852-ին ավարտել է Պիզայի համալսարանը, 1853-ին վերադարձել է Կ. Պոլիս, մասնակցել ազգային սահմանադրության մշակմանը, պայքարել դավանաբանական վե-

ճերի դեմ: 1860-ականներին լինելով Պոլսում կազմակերպված «Բարեգործական ընկերության» հիմնադիրներից մեկը՝ զբաղվել է հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման հարցերով: Զեյթունի ապստամբության նախօրեին այցելել է Կիլիկիա, հալածվել քաղաքական գործունեության համար: 1876-ին բժշկի պաշտոնով մեկնել է Կիպրոս: Կյանքի վերջին շրջանում ապրել է Թիֆլիսում:

Կարևոր է Ծերենցի դերը պատմառոմանտիկական վեպի ստեղծման գործում:

Կիլիկիայի պատմական իրադարձություններն են ներկայացված «Թորոս Լևոնի» (1877) վեպում: Թորոսը պետականության վերականգնման նախապայման է դիտում ժողովրդի միասնությունն ու կենտրոնաձիգ իշխանությունը:

1879-ին հրատարակում է «Երկունք Թ դարու» վեպը. Խութեցի Հովհանն ոտքի է հանում ժողովրդին արաբական խալիֆայության դեմ մղվող պայքարում: Ժողովուրդը վերականգնում է անկախությունը:

1881-ին տպագրվում է «Թեոդորոս Ռշտունի» վեպը, որտեղ ներկայացված են 7-րդ դարի իրադարձությունները: Գրողը կոչ է անում ժողովրդին բռնության դեմ (Բյուզանդիա, Պարսկաստան) պայքարի:

18-րդ դարի եվրոպական լուսավորիչներին հետևելով՝ Ծերենցը երազում էր պետական այնպիսի համակարգ, որտեղ պիտի իրականանար բոլոր դասերի «բարոյական միասնության» դաշինքը:

ԵՐԿՈՒՆՔ Թ ԴԱՐՈՒ (հատված)

«Երկունք Թ դարում» վեպը պատկերում է արաբական արշավանքները 840-ականներին: Բագարատ Բագրատունին փորձում է կանխել Աբուսեթ ոստիկանի մուտքը Հայաստան՝ խոստանալով հավաքել հարկը: Մեռնում է Աբուսեթը, նրան փոխարինում է որդին՝ Յուսուֆը, որ բանտարկում է Բագարատին և իշխում երկրում: Ուտքի է կանգնում գյուղացիությունը: Առաջին ազդակը տալիս են խութեցիները՝ Հովսանի գլխավորությամբ: Վեպն ավարտվում է պետության վերականգնումով:

ԳԼՈՒԽ ԻԹ

ԳԵՂԵՑԻԿ ՕՐ

Կ'անգուարի բերդին դռները բացուեցան ընդունելու համար ամենայն պատուով եւ փառօք Գուրգէն Ապուպելճ, եւ Հեղինէ տիկին երկրորդ օրը բերդին եկեղեցուոյն մէջ պսակուեցաւ Գուրգէնի հետ ի մեծ ուրախութիւն Անձեւացեաց ժողովրդեան՝ որ հզօր պաշտպան մը կը գտնէր այսպիսի աննման քաջ իշխանի մը հովանաւորութեամբ: Բայց եթէ մէկ կողմէ ամուսնացեալք երջանիկ եւ ժողովուրդը գոհ էին՝ միւսէն շատ մը բանասարկունք վերջին յուսահատութեան մէջ էին: Մուշեղ իշխանի կտակը պատրաստող Թէոդորոս վարդապետ՝ առաջնորդ Հոգեաց վանից, որ Դերենիկի խորհրդով եւ նորա յօգուտ ծածուկ Հեղինէի որք տղան ջանացել էր ղրկելու, հիմա անճար եւ շփոթ մնացել էր, իւր բոլոր յոյսերը տեսնելով ոչնչացեալ:

Իսկ Դերենիկ մեծամեծ պատրաստութիւնդ կ'ընէր պատերազմի եւ նոյն միջոցին նոյն Թէոդորոս վանահայրը դեսպան կ'ուղարկէր Գուրգէնի՝ սպառնալեօք, որ Անձեւացեաց կէսը Նորաբերդի հետ ըստ կտակին զօրութեան իրեն յանձնէ:

Չենք ուզէր երկայն պատերազմներու վրայ խօսիլ, ուր Գուրգէն վերջապէս յաղթութեամբ պսակուեցաւ, եւ ամբողջ Անձեւացեաց գաւառին տիրացաւ. հանդարտեցուց երկիրը, ապահովեց ի թշնամեաց, եկեղեցիներ շինեց եւ խաղաղութեան տօն կատարեց նաւակատեաց:

Բայց այս խաղաղութիւնը նաեւ երկայն չի տևեց, վասնզի Դերենիկի հայրը Աշոտ իշխան գերութենէ ազատելով եկաւ Բաղդատէ, եւ հրամայական պատգամ ղրկելով Գուրգէնի կը պահանջէր Անձեւացեաց գաւառին մասը Դերենիկի համար: Իսկ Գուրգէն հանդարտ պատասխան կ'ուղարկէր եւ կ'ըսէր. «Հայրենի ժառանգութենէ զիս ղրկեցիք, եղբայրական բաժինը յափշտակեցիք, հիմա ինչ որ ինձ աստուած ժառանգեցուց, այն էլ կ'ուզէք առնուլ բռնութեամբ: Միթէ՞ դու միայն պիտի բնակիս երկրիս վրայ: Տեսնէ՞ Տէր եւ դատէ՞ իւր արդարութեամբ ինչպէս ես կը յուսամ»:

Եւ իմանալով թէ հայրը մէկ կողմանէ՝ եւ միւս կողմանէ Դերենիկ Անձեւացեաց գաւառին վրայ կը յարձակէին, իւր եղբորորդին Գրիգոր՝ քաջ

երիտասարդը ղրկեց Աշոտի դէմ երկու հարիւր հոգուոյ ընտիր սպառազէն գնդով, իսկ սա՝ տեղեկանալով Գրիգորի զօրաց սակաւութիւնը արհամարհեց եւ անզգոյշ կը նստեր անհոգ, երբ գիշերով յանկարծ Անձեւացի խումբը յարձակեցաւ իւր վրայ, զարկաւ՝ ցիրուցան ըրաւ զօրքը եւ աւար առաւ բոլոր բանակը մինչ ինք Աշոտ միաձի փախստական կ'իջնէր Ռշտունեաց ոստանը:

Իսկ Դերենիկ իմանալով հօրը պարտութիւնը եւ թէ Գուրգէն իւր վրայ կ'ուզար յարձակմամբ՝ խոհեմաբար ետ քաշուեցաւ եւ դարձաւ Վասպուրական:

Կրկին եւ կրկին Արծրունիք նոր զօրք ժողուելով եւ Բագրատունեաց օգնութեամբ զօրացեալ՝ չի կարէնալով բան մը գլուխ հանել, խաղաղութեան դաշինք դրին. Աշոտ եւ Գուրգէն առանձին իրարու հետ տեսնուեցան, զիրար ողջունեցին եւ բարեկամութեան սէր հաստատելով բաժնուեցան իրարմէ:

Գուրգէնի ամուսնութեան տարին լրացել էր, Հեղինէ կայտառ՝ նորածին, նորակնունք երեխայ մը գիրկը՝ մխիթարուած էր իւր Մուշեղէ ունեցած խեղճ եւ տկար տղուն մահուան վրայ. Խոսրով Ակէացի, որ նոցայ կնքահայրն էր եւ նոյն օրն այդ պաշտօնը կատարելու համար եկեր էր ի Կանգուար, երեքին վրայ կը նայէր զուարճութեամբ. իսկ Գուրգէն ոտքի վրայ կանգնած, ուրախ, բոլոր նեղութիւնները եւ բախտին հարուածները գրեթէ մոռցել էր ներկա երջանկութեամբ. մէկ մը կնոջը եւ մէկ մը զակին ակնարկ ձգելով աչքերը երկինք կը վերցնէր շնորհակալ կը լինէր աստուծոյ տուողին ամէն բարութեանց, երբ յանկարծ գլուխը դարձնելով տեսաւ Վահրիճ, որ լռիկ ներս մտած դռան առջեւ կեցել էր:

– Ի՞նչ է Վահրիճ, դու բան մը ունիս զրուցելու,– հարցուց Գուրգէն:

– Այո, Տէր:

– Զրուցէ՛, ի՞նչ խնդիրք ունիս:

– Ոչինչ, Տէր, քու ողջութիւնդ. միայն կ'ուզեմ յիշեցնել, որ Օձն քաղքին մէջ երբեմն շատ տարիներ առաջ ինձ յանձնեցիր իմանալ թէ ո՞վ էր այդ երեք դաւաճան իշխանաց մատնութեան թուղթը գրողը առ Բուղայ, ես այն ատեն իմացայ թէ Մարտիրոս անուն վարդապետ մ'էր, եւ դու ինձ ապապրեցիր չի մոռնալ այդ անունը եւ երբեմն յիշեցնել եւ ջանալ գտնել. ես գտայ այդ մարդը եւ տարի կայ, որ այստեղ վարը բանտը կսպասէ: Ես ժամանակ չունեցայ զինք յիշելու, վասնզի քու հրամանաւդ Նորաբերդ էի, եւ ոչ դու էլ ժամանակ ունէիր նորա գործով զբաղելու: Խոսրեն այս առաւօտ ինձ յիշեցուց եւ ըսաւ թէ իշխանուհին եթէ իմանայ, որ այդ մարդը տարին ամբողջ առանց դատաստանի շղթայակապ մնացել է՝ բանտը մեր գլխուն կը կործանէ:

Իսկ Գուրգէն խոժոռ նայեցաւ Վահրիճի այս յայտնութեան վրայ եւ քովնտի ակնարկ մը ձգեց Հեղինէի, որ ուշադրութեամբ անխռով եւ խիստ կը նայէր սպասաւորին, որ տեսնելով թէ ախորժ չեղաւ իւր յայտնութիւնը, վրայ բերաւ ուրիշ պարագայ մը նաեւ:

– Ես այնպէս իմացայ այդ վարդապետին խոստովանութենէն, որ գայ ասկից երկու-երեք տարի առաջ Նրազածի գիւղին քով կիսափուլ վանքի մէջ երբ դու իրեն ապաւինէր ես՝ Դերենիկին բանտեն ազատելով՝ զքեզ նկուղի մը մէջ փակեր եւ Դերենիկին մատներ էր: Ես այս պարագան չգիտէի՝ իրմէ իմացայ:

– Անպիտան՝ ըսաւ Գուրգէն բարձրաձայն քրքիջ արձակելով,– այդ ի՞նչ յիմար է եղեր, որ քեզի պէս առաքինի մարդ փնտրել ընտրել է խոստովանահայր: Գնա՛, արձակէ այդ մարդը, արդէն տարի մը բանտ քաշել ապաշխարել է:

Վահրիճ քայլ մը ետ առաւ դուրս ելնելու, երբ Հեղինէ՝ ձեռքը նշան ըրաւ կանգնելու, եւ դարձաւ լուրջ հանդարտութեամբ ըսաւ Գուրգէնի.

– Եթէ անմեղ կամ յիմար մէկն է այդ մարդը եւ անիրաւ տեղ մեր բանտերուն մէջ տարիով կեռեր է, պէտք է իրեն շնորհք մ՛ընել եւ այնպէս արձակել: Իսկ եթէ դաւաճան եւ մատնիչ է՝ եւ կարող պատուհաս լինիլ ուրիշներու, ի՞նչ խղճմտանքով զինք կ'արձակես:

– Ոչ, անմեղ անձ ըսել կարելի չէ այդ անզգամին համար, բայց այնչափ տարի անցել է իր գործոց վրա...

– Միթէ՛ տարիներ եւ ժամանակ բաւակա՞ն են քաւել շարագործութիւնքը,– ըսաւ Հեղինէ,– եւ դառնալով խոսրովում դու ի՞նչ կ'ըսես, հայրիկ...

Այս խօսքին Գուրգէն երկու-երէք քայլ առաւ, դռան մօտեցաւ եւ Վահրիճի թեւէն ուժով բռնելով, բերաւ սենեակին մէջտեղ կեցուց երեսը Հեղինէի դարձնելով.

– Զիս թող, իշխանուհունդն հետ խոսէ եւ նորա պատասխանէ:

– Բայց տէր,– կ'ըսէր Վահրիճ քիթը բերանը թթուած եւ թելը շփելով,– ես զքեզ չեմ կարող բռնել,– դու զիս պէտք է թողուս:

Իսկ Գուրգէն նոյն միջոցին հեռացաւ դէպի պատշգամբ եւ հորիզոնը կը նկատէր առանց բառ մը կորսնցնելու Վահրիճի խօսքերէն, որ միշտ թելը շփելով մէկիկ-մէկիկ կը պատմէր իր որսորդութեան, Մարտիրոս վարդապետի հետ սեղանակցութեան, գինովութեան, խոստովանութեան պատմութիւնը. Գուրգէն քթին տակէն երբեմն ծիծաղելով՝ «Անպիտան՝ ծառայ, տարիներն զքեզ ամենեւին չեն փոխէր, միշտ նոյնն են եւ նոյն մնացել են» կ'ըսէր կամաց ձայնով. Հեղինէ առանց փոքր ժպիտ մը ցոյց տալու, ուշադրութեամբ մինչեւ վերջը մտիկ ընելէն ետքը, ըսաւ Վահրիճի խիստ ձայնով.

– Բայց ի՞նչ կը նշանակեն այդ խօսքերը, որ դա զրուցէր է. «Թուղթ մը գրեցի, որ գաւառ մը իրեն օժիտ բերաւ»:

– Զգիտեմ իշխանուհի, որովհետեւ երբ այդ խօսքերն ըսաւ Հայր Սուրբը...

– Ի՞նչ Հայր Սուրբը, ընդհատեց Հեղինէ խստութեամբ, այդ էր պակաս, որ այսպիսի անզգամներ «Հայր Սուրբ» անուանէինք:

– Կը ներես իշխանուհի, բերնի վարժութիւն է այն գիշերուընէ մնացած:

Գուրգէն կը ծիծաղէր բարձրաձայն. խոսրով, որ ուշադիր էր միայն եւ ամենեւին նշան մը չէր տուած մինչեւ այն վայրկեան փոքրիկ մը ժպտեցաւ, իսկ Հեղինէ բարկացայտ աչքերով՝ կամաց եւ դողդոջուն ձայնով ըսաւ սպասաւորին.

– Գնա՛, այդ մարդն առանց շղթայի, առանց պահապանի ներսի մեծ սենեակը տար, եւ սպասէ մինչեւ որ մենք գանք:

Եւ երբ Վահրիճ գնաց, ելաւ ձայնեց նաժիշտներուն, տղան դայեկին յանձնեց, եւ Գուրգէնի թեւէն բռնելով ու խոսրովում քով բերելով լուրջ եւ մեղադրական ձեւով ըսաւ.

– Գուրգէն, ես հիմա անոր կը զարմանամ թէ այնչափ տարիներ զիս ինչպէ՞ս չի մոռցար. միթէ՞ կարելի է այդ անզգամ չարագործը մոռնալ՝ իւր ըրածը չիշել, եւ թողուլ, որ երթայ իւր անարգ շահասիրութեամբ, անխիղճ եւ անպատկառ շարունակէ իւր անզգամութիւնը, անմեղ արտասուաց եւ ո՛յ գիտէ արեանց պատճառ լինի. այս իշխանութիւն չէ, այս տէրութիւն չէ, իշխանաց պարտքը ես այսպէս չեմ հասկնար: Շատ ուրախ եմ, որ Խոսրով իշխանն էլ այստեղ է եւ դատաւոր կրնայ լինիլ մեր մէջ:

– Բայց ո՞վ քեզի ըսաւ, սիրելի Հեղինէ, թէ իրաւունք չունիս. ես տարի մ'է այնչափ զբաղած եմ պատերազմներով, որ ամէն կառավարութիւն քեզի յանձնեցի, եւ հիմա էլ, քու գործիդ խառնուելու ոչ կամք ունիմ եւ ոչ փափագ. կ'ուզես կախել տուր այդ մարդը, կ'ուզես ձեռքը կտրել տուր, ես կընդունիմ թէ արժանի է ամէն տեսակ պատժոց, միայն պատերազմէ դուրս ցուրտ արիւնով չեմ կարող մէկը հարուածել եւ պատժել. առիւծը, վագրը գառագիղի մէջ սպաննել չեմ կրնար, պէտք է արձակեմ եւ այնպէս վրան հարձկիմ:

– Այո՛, առիւծին, վագրին այնպէս պէտք է ընես, բայց գետնաքարշ սողունին, որ կրունկդ կուզէ խածնել եւ թունաւորել պէտք է գլուխը ճգմել ու ջախջախել... է՛հ հայրիկ, չես խօսիր... եթէ այդպէս է ես է՛լ բերանս չեմ բանար:

– Ոչ դուստր իմ, ոչ, դու իրաւունք ունիս,– ըսաւ Խոսրով ձեռքէն բռնելով եւ քովը նստեցնելով,– բայց Գուրգէնի բնաւորութիւնն այնպէս է, տասն անգամ նոյն թշնամին բռնած եւ թողած է, միշտ վերջը զղջալով: Հիմա այդ մարդը պէտք է շղթայակապ կաթողիկոսին յուղարկէի Հոգեւոր տէրը արդար, առաքինի, իմաստուն մարդ է, երբ իմանայ անարժան քահանային ըրած անզգամութիւնքը փակել կ'ուտայ զինք վանք մը, ուսկից անկարելի կը լինի ելնել մինչեւ կենաց վերջի օրը, եւ առատ ժամանակ կ'ունենայ ապաշխարելու իւր շարութեանց վրայ: Երթանք ուրեմն ներսի սենեակը, հարցաքննենք մարդը:

Մարտիրոս վարդապետ ամէն բան խոստովանեցաւ, պատմեց թէ ինչպէս ինք Գուրգէնի առ Հեղինէ գրուած նամակը խարդախել էր, ինչպէս ինք Աշոտի դիւանագէտ մատնութեան գործիք եւ խորհրդակից եղել էր երեք դաւաճանաց հետ, եւ թէ ինչպէս ետքը Գուրգէն մատներ էր եպիսկոպոսանալու յոյսով:

Երկրորդ առաւօտ Վահրիճ քանի մը հոգուով իւր այս շնչաւոր աւարը բարձեալ ձիու մը վրայ փոքրիկ գորաց գունդի մը ընկերութեամբ կը տանէր կաթողիկոսին, որ Սեւանայ անապատը հրամայեց զնայ ուղղել դատապարտելով ապաշխարութեան իւր անզգամութեանց համար: Մերունի Խոսրովու խօսքը կատարուեցաւ ինչպէս զրուցել էր Հեղինէի:

Դ. ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 90-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

19-րդ դարավերջը հատկանշվում է բուրժուական հարաբերությունների բարձր զարգացմամբ: Թիֆլիսում և Բաքվում ձևավորվում է հայ առևտրական և արդյունաբերական բուրժուազիան: Խոշոր արդյունաբերողներ Մանթաշովը, Տեր-Ղուկասովը, Արամյանցը, Մայիլովը և ուրիշներ իրենց միջոցները ներդրել էին Բաքվի արդյունաբերության մեջ: Թիֆլիսի թեթև և սննդի արդյունաբերական ձեռնարկությունների մի մասը պատկանում էր հայ կապիտալիստներին՝ Ադիլխանովին, Ալիխանովին, Էնֆիաջյանին և ուրիշների: Այս ամենը որոշակիորեն ներազդում է հասարակական հարաբերությունների վրա: Թիֆլիսը դառնում է արևելահայ գրական կյանքի կենտրոնը:

Անդրկովկասը հրաժեշտ էր տալիս ֆեոդալական հետամնացությանը և ներգրավվում առևտրի ու արդյունաբերության ոլորտը: Որոշակիորեն զարգանում էր Երևանը, Կարսը, Ալեքսանդրապոլը: Գյուղացիությունը գնում էր քաղաք՝ հաց որոնելու: Երկրով մեկ խմորվում էին ազատագրական շարժումները:

Արևմտյան Հայաստանում ժողովրդի վիճակը մնում էր ծանր: Բռնակալությունն արգելակում էր երկրի տնտեսական զարգացումը:

Սուլթան Համիդը շարունակում էր հայերի բնաջնջման քաղաքականությունը: Հրահրվում և կազմակերպվում էին հայկական ջարդեր: Բռնակալությունն արգելում էր որևէ ազգային-մշակութային կյանքի զարգացում: Այս հանգամանքներում ձևավորվում են ազգայնական կուսակցությունները՝ Արմենական, Հնչակյան, Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը, որոնք զինված պայքարի միջոցով Հայաստանի ազատագրումը համարում են առաջնային: Կազմավորվում են ինքնապաշտպանական ջոկատներ, սկիզբ է առնում ֆիդայական շարժումը:

80-ականների երկրորդ կեսին ազգային ռոմանտիզմը՝ տնտեսական, քաղաքական, մշակութային առումներով տեղատվություն է ապրում: Հասարակական միտքն ստանում է իրապաշտական (ռեալիստական) ուղղություն:

Այս տասնամյակում նվաճումներ են արձանագրում ռեալիստական արձակը, մասնավորապես դրա փոքր ձևերը՝ պատմվածքն ու նովելը: Մուրացանի, Ալեքսանդր Շիրվանզադեի, Գրիգոր Զոհրապի, Նար-Դոսի արարած գեղարվեստական աշխարհի կողքին իրենց գրական էջերն են ստեղծում Ա. Արփիարյանը, Վրթանես Փափագյանը, Տիգրան Կամսարականը, Երվանդ Օտյանը, Ավետիս Ահարոնյանը:

1887-ին Մոսկվայում հրապարակվեց Հովհաննես Հովհաննիսյանի «Բանաստեղծություններ» ժողովածուն, որ մեր պոեզիայի պատմության մեջ սկզբնավորում էր նոր ուղղություն: Նախորդ շրջանի պոեզիային բնորոշ հրապարակախոսական, քաղաքացիական ոգին իրենց տեղը զիջում էին անհատի հուզաշխարհին, անձնական ապրումներին, բնության քնարական վերապրումներին և այլն: Այս սերնդի նշանավոր ներկայացուցիչներն են Հովհաննես Թումանյանն ու Ավետիք Իսահակյանը:

ՄՈՒՐԱՑԱՆ (Գրիգոր Տեր-Յովհաննիսյան)

(1.12.1854, Շուշի – 30.8.1908, Թիֆլիս)

Նախնական կրթությունն ստացել է մասնավոր դպրոցներում, այնուհետև Շուշիի թեմականում, որն ավարտել է 1873-ին: Սկսել է գրաբար բանաստեղծություններ գրել, որոնցից երկուսը տպագրվել են մամուլում (1872 և 1873): Երկու տարի հայոց լեզու և պատմություն է դասավանդել Խորեն Ստեփաննի դպրոցում: Շրջագայել է Արցախի և Սյունիքի հիշարժան վայրերում: 1878-ին մեկնել է Թիֆլիս: Սովորել է հաշվապահություն և մինչև կյանքի վերջն աշխատել առևտրական տներից մեկում: Նրա երկերը տպագրվել են «Մեղու Հայաստանի», «Նոր Դար», «Արձագանք», «Թատրոն», «Լույս» հանդեսներում և թերթերում:

Գրական ճանաչման է արժանացել «Ռուզան կամ Հայրենասեր օրիորդ» (1881) պատմական դրամայով, որ հրատարակվել է 1900 թ.: Այն ներկայացրեց «Մուրացան» ծածկանունով:

Լիբերալիզմի գաղափարախոսներն ազգի պահպանության հիմքում դնում էին «նյութական հարստությունը», իսկ Մուրացանը դրան հակադրում էր «բարոյական հարստությունը», ազգային միասնության, ավանդական կեցության գաղափարները: Կրոնական այլադավանությունը համարում էր մեծագույն չարիք: Դեմ էր արտահայտվում վերափոխումներին, որոնք կարող էին խաբլիլել եկեղեցին, ընտանիքը, ավանդական բարքերը: «Հայ բողոքականի ընտանիքը» (1882), «Իմ կաթոլիկ հարսնացուն» (1885) վեպերում քննադատել է կաթոլիկ հայերի բարոյական նկարագիրը: «Հասարակաց որդեգիրը» (1884), «Հարուստները զվարճանում են» (1884), «Ի՛նչ լայել է» (1885), «Անպատճառ իշխանուհի» (1886) պատմվածքներում, «Չհաս է» (1886) վեպում հեգնում է ապագայնացող վերնախավին:

Մուրացանը համոզված էր, որ հասարակական կյանքը կարգավորելու համար առաքյալներ են պետք: Լավագույն օրինակը «Խորհրդավոր միանձնուհի» (1889) վեպն է, որ արտահայտվել է հեղինակի սոցիալական ուտոպիան: «Լուսավորության կենտրոնը» (1892), «Նոյի ագռավը» (1899), «Առաքյալը» (1902), «Գթության քույրեր» (1902) երկերում գրողը գալիս է այն համոզման, որ միջավայրն այլևս ընդունակ չէ առաքյալներ ծնելու, քանի որ անձնասիրությունը տրոհել էր մարդկային էությունը:

10-րդ դարի Բագրատունիների թագավորության շրջանի իրադարձություններն է ներկայացնում «Գևորգ Մարգպետունի» (1896) վեպը՝ ռոմանտիկական պատմափիլիսոփայության լավագույն օրինակներից մեկը:

«Անդրեաս երեց» (1897-98) պատմավեպը ներկայացնում է 17-րդ դարասկզբի պարսկական տիրապետության շրջանը: Ագուլիսի դպրոցի վերակացու Անդրեաս երեցը նահատակվում է հանուն հայրենիքի և հայադավան եկեղեցու:

«Չեմ աշխատել գրվածներս ազատ պահել ժամանակակից ցավերին վերաբերյալ տենդենցիայից, թեպետ հավատացած եմ եղել, որ այդ տեսակ գրվածքների կյանքը կարճ է լինում: Ինձ ոգևորել է իմ ժամանակակից եղբայրներին պիտանի լինելու միտքը և ոչ թե անմահ գրողների շարքն անցնելու տենչանքը»:

Մուրացանը դարձավ հայկական ուշ ռոմանտիզմի ամենախոշոր ներկայացուցիչը:

ՌՈՒԶԱՆ ԿԱՄ ՅԱՅՐԵՆԱՍԵՐ ՕՐԻՈՐԴ (հատված)

Վերջաբան

Տեսարանը ներկայացնում է մի կանաչազարդ հովիտ, ուր բանակած են թաթարները: Բեմի աջ կողմը Բուրայի իշխանական վրանն է՝ կազմված մի քանի բաժանմունքներից, որոնց առաջինը ներկայացնում է կանանոցը՝ զարդարված կերպասյա, փնջազարդ վարագույրներով: Վրանի մեջ դրված է գեղեցիկ գահավորակ՝ մետաքսյա օթոցով և թավշյա բարձերով: Նրա վրա կռթնած է Ռուզանը, առջևն ունենալով բոլորշի փղոսկրազարդ սեղանիկ, որի վրա դրված է արծաթյա հուրան՝ ոսկյա գավաթի հետ:

Տեսիլ Ա

Բուրա և Ռուզան

ԲՈՒԻՐԱ. – Ո՛վ իմ գեղանի, բոլոր ցանկություններդ արդեն կատարվեցան. քո հորն ու ժողովրդյան ես տվի ազատություն և ատելի Համտունին պատժեցի չարաչար: Այնուհետև ցանկացար, որ իմ զորքերը հանեմ քո հոր իշխանության սահմաններից, որպեսզի նրա երկրում տիրե ապահովություն. այս վերջին ցանկությունն էլ, ահա, կատարեցի: Այժմ մենք հեռի ենք խաչենի հովիտներից և քո հայրենական լեռների միայն կատարներն ենք տեսնում: Արդ, հասել է ժամը, որ դու խոստումդ կատարելով՝ երջանկացնես ինձ: Օ՛հ ուրեմն, վանի՛ր թախիժը քո դեմքից և լուսալիր աչերդ արցունքներից ազատիր: Թող հրճվանքի արևը սիրուն ճակատդ ոսկեզօծե և շուրթերիդ վրա՝ սիրո ժպիտը խաղա: Թո՛ղ, որ ես մոտենամ քեզ, ո՛վ հավերժահարս, և սիրավառ կուրծքիս վրա այդ սիրուն գլուխդ հանգչեցնեմ:

ՌՈՒԻԶԱՆ. – Քո շնորհը դեպի ինձ՝ մեծ է, ո՛վ իշխան. բայց տո՛ւր ինձ, խնդրում եմ, մի փոքր ժամանակ:

ԲՈՒԻՐԱ. – (Չարմացած և դժգոհ) Դարձյա՞լ ժամանակ. այս քանի՞ երրորդ անգամ:

ՌՈՒԻԶԱՆ. – Ոչ ամելի, քան մի ժամ... Ես կամենում եմ քո հաճույքը կատարելուց առաջ՝ վերջին անգամ աղոթել և, դրա հետ միասին, կատարել մի սուրբ պարտք, որ ծանրանում է այժմ իմ խղճի վրա:

ԲՈՒԻՐԱ. – Դիտցի՛ր, ո՛վ Ռուզան, դու միակ կինն ես, որին ես այսքան զիջումներ եմ անում: Իմ հարեմի գեղեցկուհիների ամենից համառն անձնատուր է եղել ինձ մեր միայնության առաջին ժամում: Բայց քո ձայնն ու հայացքը հաղթահարում են ինձ, ուստի չեմ կամենում, որ առանց քո ցանկության, նույնիսկ, շունչս մոտենա քեզ: Ուրեմն ես նորեն տալիս եմ քեզ, ահա՛, մի ժամ ժամանակ: Բայց գիտցի՛ր, որ դա կլինի վերջինը: Այդ ժամն անցնելուց ետ՝ դու պիտի երջանկացնես ինձ քո սիրաշունչ համբույրներով: (Դուրս է գնում):

ՌՈՒԻԶԱՆ. – (Աչքերը խոնարհած) Թող այդպես լինի, տե՛ր...

Տեսիլ Բ

Ռուզան (Միայնակ)

Ահա՛, հասավ ժամը՝ վերջին պարտքը կատարելու, կյանքին և աշխարհին վերջին բարևը տալու... Օ՛ն, ուրեմն, սի՛րտ իմ, զորացի՛ր և զործի՛ր պարտքերից ծանրագույնը կատարի՛ր քաջությամբ։ Այն խաչը, որ մինչև այստեղ հոժարամիտ կրեցիր, այժմ պիտի փառավորես քո կյանքի գնով... Թո՛ղ երկյուղն ապշե՛ արիությունդ տեսնելով. թող մահն ամոթից կարմրի քո առաջ... (Հանում է մատանին և գոհարը բարձրացնելով՝ նայում է տակը պահված թույնին) Դո՛ւ, որ այդքան փոքր ես և, սակայն, ահավոր զորություն ունիս քո մեջ. դո՛ւ, որ եղծանում ես արարչի հրաշակերտը՝ նրա երակների արյունը սառեցնելով և զգացմունքների անոթը փշրելով, անշուշտ, ստեղծված ես ո՛չ միշտ չարիքներ ծնանելու համար, և ո՛վ դիմում է քո օգնությանը՝ չէ՛ միշտ հանցավոր և անիծապարտ... Երբ բախտի չար կամքով դառնանում է սրտի անուշ քաղցրությունը, երբ բռնության շնորհիվ սիրո արքայությունը փոխվում է դժոխքի, երբ ապականությունը զորանալով՝ սպառնում է առաքինությանը նախատական կորուստ, այն ժամանակ դու, ո՛վ մահաբեր թույն, դառնում ես տենչալի և արդա՛ր հոգվույն. և եթե նրան բաժանում ես մարմնից և սատար լինում երկինք վերանալու, դրանով արդեն զործում ես բարիք՝ ազատելով հոգին մեղսածին կապերից։ (Մատանին խրում է ոսկյա գավաթի մեջ) օ՛ն, ուրեմն, իջի՛ր հատակն այս ջրի, որ հոսել է իմ երկրի կուսական լեռներից. հաղորդի՛ր սրան քո բոլոր զորությունը, թունավորի՛ր սրա վերջին կաթիլը, որպեսզի սա սրտիս բերե հավիտենական քուն և փրկե հոգիս սիրատանջ վշտերից... (Տեղից բարձրանալով՝ նայում է հեռուն)։ Այժմ մնաք բարով, հայրենի լեռներ՛ր, հայրենի երկինք, հայրենի արև, ձեզ վրա նայում եմ ես վերջին անգամ և ձեզ նվիրում իմ ետին շունչը, իմ օրհնությունը... Մնաս բարով և դու, հայոց ժողովուրդ, քեզ սիրեցի ես կաթոգին սիրով և քո փրկության սեղանի վրա (Բարձացնում է թունալից գավաթը) դնում եմ, ահա՛, իմ ողջակեզը... Ընդունի՛ր այս զոհը և աղոթիր աստծուն, որ սա լինի վերջինը այն անբավ զոհերի, որ քո որդիքը բերին քեզ կամակար... (Խմում է թույնը և վրանի վարագույրը քաշելով՝ մտնում է նրա խորքը)։

ՅԱՅ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

(հատված)

Սուրբ հավատի, արդար վաստակի, նահապետական պարգույթյան վրա է հիմնված ոսկերիչ Գրիգորի ընտանեկան երջանկությունը։ Բայց ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես որդեգրվեց «բողոքական եղբայրների միությանը», օտարվեց ընտանիքից՝ կործանման դատապարտելով հարազատներին։ Զգալով, որ խճճվել է սատանաների դավադիր ցանցի մեջ, Գրիգորը դիմում է ինքնասպանության։

...Հետաքրքիր ընթերցողը կցանկանա իմանալ, թե այդ ընդհանուր դժբախտության ժամանակ ուր էր ոսկերիչ Գրիգորը, ի՞նչով էր զբաղված և արդյոք չէ՞ր հետաքրքրվում իմանալու համար, թե ուր են գտնվում յուր կիներ, աղջիկը և երեք որդիները: Ոսկերիչը այն օրից, երբ քարոզչի օգնական դարձավ, ընկեր հարևանի նախատինքներից ազատվելու և «տիրոջ հոտին» անձնավորությամբ ծառայելու համար, «եղբայրների» խորհրդով հավաքեց յուր խանութը, իսկ յուր ունեցած երեք հազար ռուբլին հանձնեց պաստորին, որ նա յուր կողմից ղրկե մայրաքաղաքի բանկը շահեցնելու համար: Վերջին անցքերից ետ, նա գրեթե ամբողջ օրերը անցցնում էր պաստորի, քարոզչի և «եղբայրների» հետ: Իսկ սրանցից և ոչ մեկը նրա ընտանյաց մասին նրա հետ ոչինչ չէր խոսում: Ինքը ոսկերիչը համոզված էր, որ նրանք թեպետ այսօր զայրացած և դուրս գնացած են, սակայն վաղը անշուշտ կդառնան իրանց տունը: Այդ հույսով նա մի քանի վաղիվներ անցկացրավ առանց յուր ընտանյաց դարձը տեսնելու: Այսուամենայնիվ դեռ հույսը չէր կտրում, որպեսզի անմիջական միջոցներ գործ դնել նրանց ետ դարձնելու համար: Մի կողմից էլ նա այսպես ավելի հանգիստ էր գտնում իրան, մանավանդ երբ «եղբայրներ» ժողովվում էին յուր մոտ: «Գոնե հանգամանքի բերումից օգուտ քաղեմ, քանի ժամանակ ունիմ, ասում էր նա, գիտեմ, որ վերջիվերջո գլխիս պետք է թափվին»:

Բայց այստեղ հիվանդների դրությունը օրեցօր ծանրանում էր. ութ օրից ետ վերջապես մահտեսի Հարությունը խորհուրդ տվավ վարպետ Սարգսին ռուսի դոկտորը բերել հիվանդներին նայելու:

– Ուրեմն դու քո բժշկության բոլոր պաշարը սպառեցի՞ր, – հարցրավ մահտեսուն վարպետ Սարգիսը:

– Ինչ որ գիտեի գործ դրի, բայց ի՞նչ անեմ, որ լավանալու նշույլ չէ երևում:

– Ինչո՞ւ առաջ չէիր ասում այդ:

– Առաջ երեքի հիվանդություններն էլ ինձ ծանոթ էին երևում, և ես հույս ունեի, թե կառողջացնեմ, բայց այժմ տեսնում եմ, որ մինակ ինձմով բան չէ դառնալու:

Վարպետ Սարգիսը բարկությամբ գլուխը շարժելով դուրս գնաց և Աշոտին ղրկեց դոկտորի ետևից:

Մի ժամից ետ դոկտորը եկավ մի բարձրահասակ և ազնվադեմ մարդ: Նա քաղաքավարությամբ առաջ մոտեցավ Մարիամին, հարցրավ հիվանդության որպիսությունը վարպետ Սարգսից և մահտեսի Հարությունից, որովհետև հիվանդի մեջ խոսելու կարողություն չկար, հետո բռնեց զարկերակը, երկար քննեց կուրծքը, և ապա բարձրանալով թեթև շարժեց գլուխը և անցավ դեպի Մանիշակը: Նույն քննությունը կատարեց և օրիորդի վերա: Հետզհետե բժշկի դեմքը մռայլվում էր, նրա ժպտող երեսը այժմ արտահայտում էր զայրույթ և բարկություն: «Շատ ուշ է, իմ պարոններ, շատ ուշ է», քրթմնջում էր նա: Վերջապես նա մոտեցավ երեխային, քննեց նրա պարանոցի ուռուցքը և տեսնելով հերյունի պատռվածքը երեխայի պարանոցի վերա՝ մի դառն ժպիտ անցավ շրթունքների վերա:

– Ո՞վ է հերյունով արյուն հանել երեխայի ուռուցքից, – հարցրավ նա ներկա եղողներից: Նրանք ցույց տվին մահտեսի Հարությունին:

- Բժիշկը կանգնեց և մի բարկացկոտ հայացք ձգելով նրա վրա հարցրավ.
- Երեք հիվանդներին էլ դո՞ւ էիր բժշկում:
- Այո, - երկուդով պատասխանեց մահտեսին:
- Քանի օր է, որ հանձն ես առել հիվանդների բժշկությունը:
- Երկու, - պատասխանեց նա:

- Ո՛չ, ութերորդ օրն է այս, - մեջ մտավ Աշոտը, - մահտեսին չէ կամենում ճշմարիտը խոսել:

- Պարոն, - բարկությունը դարձավ բժիշկը դեպի մահտեսին, - դու հիշում ես, որ մենք մի անգամ էլ հանդիպեցինք միմյանց հետ, և ես քեզ հրամայեցի չհանդգնել այսուհետև բժշկություններ անել, իսկ դու մոռացե՞լ ես իմ խոսքերը, լավ, ես այժմ քեզ հետ ուրիշ կերպ կվարվիմ:

Մահտեսի Հարությունը գունաթափվեցավ, իսկ դոկտորը վերարկուն առնելով բարկացած և անխոս դուրս գնաց:

Վարպետ Սարգիսը, Խաթունը և Աշոտը վազեցին նրա ետևից և առաջը առնելով խնդրում էին, որ, եթե չէ կամենում դեղատոմս գրել գոնե հայտնե նրանց, թե հիվանդները կառողջանան, թե ոչ:

- Երեքին էլ վաղը կթաղեք, - դառնությամբ պատասխանեց բժիշկը և դուրս գնաց բակից:

Խաթունը և վարպետ Սարգիսը մնացին արձանացած և ակնապիշ նայում էին միմյանց, իսկ Աշոտը սկսավ թուլանալ և ընկավ դռան քարի վրա: Ծնողները և հարսները մեծ ջանք դրին, մինչև որ նրան ուշքի բերին: Այսուամենայնիվ նա դեռ թմրած նստել էր քարի վերա և երկար չէր շարժվում այն տեղից: Նա անզգա էր թե՛ ծնողաց և թե՛ յուր հարսների աղաչանցը, նա ոչինչ չէր լսում: Բայց մի քանի վայրկյանից հանկարծ նա տեղից վեր թռավ, հափշտակեց գետնի վրա ընկած վանդակի ձողը և խելագարի պես վազեց տուն.

- Ո՛ւր է այն անզգամը, - կատաղությամբ գոչում էր նա, - նա սպանեց այս խեղճերին, ես էլ նրան պետք է սպանեմ:

Նա որոնում էր մահտեսի Հարությունին, բայց նա վաղուց փախուստ էր տվել նրանց աչքերից...

- Ես ուրեմն սատանաների հետ գործ ունեի մինչև այժմ, - ասաց նա և քարը ձգեց գետին: Հետո մի փոքր լռելով շարունակեց դողացող ձայնով: - Բայց ո՞վ է մեղավորը, իհարկե ես, միմիայն ես, անզգամս: Ի՞նչ ունեի ես այդ դեերի հետ, այդ անգութ, այդ անսիրտ խաբեբաների հետ, ինչու շուտով չճանաչեցի նորանց, ինչո՞ւ խելքս կորցրի, ինչո՞ւ իմ ընտանիքը մոռացա... իմ կինը, իմ զավակները... Հա՛, դու քեզ համար նոր հավատ էիր որոնում, թշվառական, - շարունակում էր նա ինքն իրեն խոսելով, - դո՞ւ որ մի խեղճ արհեստավոր էիր և իսկապես չգիտեիր, թե որոնք են քո հավատի պակասությունները և որոնք էին ուրիշների առավելությունները: Քո պապերի հավատով դու քեզ բավական երջանիկ չէի՞ր զգում, նորանով քո ընտանիքը բավական բախտավոր չէ՞ր. թե՞ կամենում էիր հանկարծ արքայություն մտնել... գնա այժմ, անմիտ, գնա և տես, ո՞ր դժոխքը սորանից ավելի սարսափելի է, ո՞ր դժոխքը սորանից ավելի խիստ հարվածներ կարող էր տալ քեզ...

ԻՄ ԿԱԹՈՒԼԻԿ ՀԱՐՍՆԱՑՈՒՆ (հատված)

Երիտասարդ Արամը, հայտնվելով քաղաքում, ենթարկվում է դավադիր խարդալանքների: Հոգու ամբողջ խորությամբ կապվում է Լուսինյանների դուստր Մարգարիտային: Սակայն Արամը հայադավան է, Մարգարիտան՝ կաթոլիկ: Դավանանքների արգելքն ի վերջո կործանում է հերոսուհուն, նա նետվում է ծովը, իսկ Արամը բռնում է վերադարձի ճամփան:

ՀՈՒՅՍԵՐՍ ՓՇՐՎԵՑԱՆ...

Դուք անշուշտ երազներին չեք հավատում, ես էլ ձեզ նման սնահավատ չեմ: Բայց համոզվեցեք, որ կան երազներ, որոնք չեն խաբում և որոնց պետք է հավատալ: Ահա այդ երազներից մինն էր, որ այդ միևնույն գիշերը խոռվեց իմ հանգիստը:

Ինձ թվում էր, թե Մարգարիտայի հետ զբոսնում էի մի գեղազարդ այգիի մեջ, ուր ամեն կողմից մեզ շրջապատում էին հարուստ և բարձրաբերձ ձառեր, ծաղկափթիթ պուրակներ և կանաչազարդ թփիկներով եզերված առուներ, որոնք կարկաշատի և բազմապտույտ ոռոգում էին գեղեցիկ դարաստանը:

Մենք թևիթև ճեմում էինք հովանավոր ծառերի տակ, և Մարգարիտան մերթ ընդ մերթ ամենագեղեցիկ ծաղիկները փրցնելով նրանցից փնջեր էր կապում և կախում էր իմ կրծքի վերա:

– Այս փնջերը թող հիշատակ մնան քեզ մոտ, Արամ, – ասում էր նա, – որովհետև իմ վախճանը մոտեցել է, և ես պետք է մեռնիմ... Բայց երգվիր ինձ, որ իմ մահից հետո, դու անթառամ կպահես այս փնջերը և երբ քո հոգին կբաժանվի քեզանից, դու նրան կհանձնես մեր սիրտ այս գողտրիկ հիշատակները ինձ բերելու համար...

Եվ այս խոսքերը դեռ նա չէր ավարտել, երբ մի հանկարծական թնդյուն շրջապատեց մեզ, գեղեցիկ դարաստանը փոխվեցավ մի հորձանուտ ծովակի, որի կոհակները կատաղի շառաշմամբ դիմում էին դեպի մեզ... Մենք սարսափահար սկսանք փախչել նրանցից:

Այդ փախուստի ժամանակ հանկարծ Մարգարիտան ճչաց՝ «Արամ, ազատիր ինձ...»: Ես իսկույն հետ դարձա և ինչ եմ տեսնում, ո՛վ աստված, կոհակներից մինը մարդու կերպարանք առած ահագին բերանով և կատաղի աչքերով վազում էր մեր ետևից, նա հագած ուներ սառույցներից շինված քահանայական սքեմ և նույնպիսի սաղավարտ, իսկ ձեռքի մեջ մի հրեղեն սուր և մի արյունոտ խաչ... Հենց այն րոպեին, որ ես կամենում էի պատասպարել Մարգարիտային, նա խլեց նրան իմ ձեռքից և մի ակնթարթում անհայտացավ ծովակի ալիքների մեջ...

– Մարգարիտա, – աղաղակեցի ես իմ բոլոր ուժով և սարսափահար վեր թռա քնիցս:

Թեպետ նույն ընթացքին երազի մեջ լինելու իմանալով ուրախացա, բայց երկյուղից ամբողջ մարմինս դողում էր:

Արդեն մոտ էր լուսանալու, ես էլ քնել չկարողացա: Զանազան տխուր մտածմունքներ հետզհետե սկսում էին ինձ պաշարել: Ես վախենում էի, թե չլինի՞ այդ տարօրինակ երազը կատարումն ստանա:

Եվ թեպետ մերոնք արթնանալով ինձ ևս ստիպեցին վեր կենալ և ուղևորության համար պատրաստվիլ, բայց ամբողջ ժամանակ սիրտս մեռածի պես էր, և երակներիս մեջ կարծես արտասուք էր հոսում...

Վերջապես կամաց-կամաց սկսանք պատրաստվիլ, ծանր իրեղենները ժամ առաջ շոգենավը ղրկեցինք, տանը մնացած իրեղենները ըստ պատշաճի ամրացրինք, և նրանց պահպանելու համար ծառաներին կարևոր հրահանգները տվինք և այսպես մինչև ժամ ութը ամեն բան վերջացնելով դուրս եկանք տնից և ուղղվեցանք դեպի նավահանգիստը:

Ես սկսա շտապեցնել քայլերս նավակամրջի վերա Մարգարիտային տեսնելու և նրա հետ մի քանի վայրկյան ավելի խոսելու համար:

Բայց դեռ ծովափը տանող ճանապարհի վերա էի, երբ տեսա, որ Մարին վազում է իմ ետևից:

– Ի՞նչ կա, Մարի՛, – շտապով հարցրի ես:

– Օրիորդը այս նամակը տվավ ինձ, որ ձեզ հանձնեմ, – պատասխանեց նա և մի նամակ տվավ իմ ձեռքը:

– Իսկ ինքը ո՞ւր է, մի՞թե չէ գալու, – հարցրի ես անհանգստությամբ:

– Զգիտեմ. մենք նրան այսօր յուր անկողնում չգտանք, երևի շատ վաղ է վերկացել, մենք կարծում էինք, թե նա ձեզ մոտ կլիներ:

– Ինչպե՞ս թե մեզ մոտ, – շվարած հարցրի ես, և ապա նամակը հիշելով հարեցի, – հապա այս նամակը նա ե՞րբ տվավ քեզ:

– Երեկ երեկոյան և խնդրեց, որ այս առավոտ հանձնեմ ձեզ:

Ես կամեցա իսկույն բանալ նամակը, բայց ծրարի վերա գրված մի քանի տողերը իմ ձեռքերը թուլացրին:

«Արամ, երգվեցնում եմ քեզ մեր սուրբ սիրո անունով, որ կատարես իմ վերջին խնդիրը: Այս նամակը կարդա այն ժամանակ, երբ դու արդեն շոգենավով մի քանի փարսախ հեռացած կլինես»:

«Ի՞նչ նամակ պետք է լինի այս» մտածեցի ես զարհուրելով և շտապեցի նավահանգիստը:

Մարգարիտան յուր խոստման համաձայն այնտեղ պիտի լիներ:

Բայց որքան մեծ եղավ երկյուղս, երբ այնտեղ էլ Մարգարիտային չտեսա: Նավահանգիստ եկողները – ճանապարհորդները թե հուղարկուներ, բոլորը արդեն հավաքվել էին, մերոնք արդեն պատրաստվում էին նավակի մեջ մտնելու, բայց Մարգարիտան դեռ չկար:

– Նստիր նավակում, դեռ գնանք շոգենավը, – ասում էր ինձ փեսաս, – Մարգարիտան նավակով այնտեղ էլ կգա:

Բայց մի՞թե ես կարող էի լսել նրան: Մի քանի ընթացքից եկան և Մարգարիտայի զույգ ընկերուհիները՝ Վարդուհին և Վարվարան, նույնպես և տեր-Հովհաննեսը և մեր մյուս բարեկամները և ծանոթները, բայց Մարգարիտան դարձյալ չէր երևում: Ամենից վերջը եկավ իմ զոքանչը միայնակ: Էլ սարսափը տիրեց ոսկորներիս:

«Ի՞նչ բան է վերջապես այս նամակը, ի՞նչ եմ հիմարացել, ինչո՞ւ չեմ կարդում» կշտամբեցի ինքս ինձ և դողացող ձեռքերով բանալով նրան սկսա կարդալ:

«Սիրեցյալդ իմ Արամ.

Ճակատագիրը մեզ հալածում էր, և մենք իզուր էինք կռվում նրա դեմ. տկար մահկանացուի համար չէ սերը և ո՛չ էլ երկիրն է նրա բնակարանը. պետք էր հնազանդիլ անողոր ճակատագրին, երկինքն ընտրելով մեզ համար սիրո ասպարեզ... Դու երեկ խաբեցիր ինձ, թե քո մոր հիվանդության պատճառով ես հեռանում այստեղից, դու վախենում էիր ճշմարիտ պատճառը ինձ հայտնելու, որովհետև ճանաչում էիր քո Մարգարիտային և գիտեիր, որ նա իսկույն կմեռներ... Բայց միթե ավելի լա՞վ չէր քեզ մոտ, քո գրկերում մեռնիլ...

Երեկ երեկոյան եկան մեզ մոտ պատերները և նրանց հետ էլ մի ոստիկանական պաշտոնյա և մեզ մոտ ուրախության տոն կատարեցին, որ կարողացել էին ոստիկանական ուժով քշել տալ քեզ այստեղից և դեռ խրոխտանում էին, որ քիչ ժամանակից հետ պիտի աքսորել տան քեզ քո հայրենիքից... Իմ հայրը ուրախությամբ հյուրասիրում էր նրանց, նա տոնում էր յուր աղջկա ազատությունը՝ նրա սիրելուն հալածելով... ասա՛ ինձ, Արամ, մի՞թե կարող էի ես բաց աչքերով քո հավիտյան ինձանից բաժանվիլ տեսնել, մի՞թե կարող էի ես իմ հոր ձեռքով քեզ հասած դժբախտությունները լսել... Վերջապես, մի՞թե կարող էի ես մի վայրկյան անգամ քեզանից հեռու և քեզ տեսնելուց հուսահատ ապրել... Օ՛հ, ոչ, ես այդքան ուշ չունիմ, ես միայն մի բան կարողացա վճռել և կատարել: Քանի որ Մարգարիտան քոնը չէր, նա ուրիշին էլ չի պիտի լիներ... Ես կամեցա իմ սերը սուրբ պահել և ես նրան ինձ հետ երկինքը տարա... այն ժամանակ երբ դու այս տողերը կկարդաս, քո Մարգարիտան ծովի ալիքների մեջ անշնչացած կլինի... բայց դու ներիր քո դժբախտ Մարգարիտային...»:

Նամակը դեռ չվերջացրած, գլուխս սկսավ պտտվիլ, աչքերս սևացան, և ես թուլացած ծնկներով ընկա նավակամրջի նստարանի վերա:

Բոլոր շրջապատողները թափվեցան ինձ վերա, քույրս ու բարեկամներս սկսան շփոթվիլ, հարցեր անել ինձ, ճիշեր արձակել, բայց ես կարծես խլացած ոչինչ չէի լսում, աչքերս միայն ապուշ-ապուշ շրջում էի այս ու այն կողմը՝ առանց մի բան տեսնել կարողանալու: Զգում էի, որ անդամներս սառչում էին, մահը կարծես թե մոտենում էր ինձ...

Մեկ էլ հանկարծ իմ չորս կողմը ձայներ լսվեցան.

– Խեղդված մարդ են բերում, խեղդված մարդ:

Ես իսկույն վեր ցատկեցի, հետաքրքիր ամբոխը խռնվում էր դեպի նավակամրջի ծայրը, ես էլ խելագարի նման վազեցի նրանց մոտ:

Հիսուն քայլ հեռավորությունից լողում էր դեպի մեզ քաղաքի «փրկարար նավակը» յուր կարմրագույն դրոշակով: Չորս նավաստիներ արագ-արագ շարժում էին թիակները. մի քանի բոպեից հետ մակույկը մոտեցավ նավակամրջին: Դիակը արդեն դուրս էին հանում նավաստիները, երբ ես ամբոխը ճեղքելով առաջ անցա: Եվ ի՞նչ տեսին աչքերս, աստված իմ, Մարգարիտան առավոտյան սպիտակ լողիկով, հերարձակ և կիսամերկ բազուկներով՝ անշնչացած ընկած էր իմ առաջ...

– Երա՛գ... Մարգարիտա, – աղաղակեցի ես և ուշաթափ ընկա սիրունուհու դիակի վերան...

Թե ի՞նչ պատահեց ինձ հետ այնուհետև, էլ ես չիմացա: Առաջին անգամ որ աչքերս բացի, ես արդեն ծովի վերա էի, պառկած նավի տախտակամածի վերա: Ինձ տխրադեմ շրջապատել էին քույրս, փեսաս և մեզ հետ եղող մեր մի քանի ծանոթները:

Նավը սլանում էր, և ես հավիտյան բաժանվում էի Մարգարիտայից...

ԽՈՐՀՐԴԱՎՈՐ ՄԻԱՆՁՆՈՒՅԻ

(հատված)

Գավառական քաղաքի բարեպաշտ ընտանիքի միակ դուստրն էր Աննան: Գարեգինի հանդեպ տածած սերը փոխադարձ է և անդիմադրելի: Վերջինս նվիրյալն է իր հայրենիքի և առաջարկում է Աննային գնալ «դեպի այն ժողովուրդը, որին մոռացել են մեր գործողները»: Երիտասարդը հեռանում է անհայտ ուղղությամբ, իսկ Աննան կյանքը նվիրում է սրբազան երգումը կատարելուն: Եկեղեցին և դպրոցը, քահանան և վարդապետը այն ուժերն են, որ կոչված են բարեկարգելու մոռացված աշխարհի կյանքը: Գարեգինի մահը փշրում է Աննայի կամքը: Հերոսուհին հրաժեշտ է տալիս կյանքին խոր ափսոսանքով, որ վրիպել է հիմնականը՝ չհուսահատվելու և չլալու դասը:

Ամեն ամեն ասեմ ձեզ, եթե ոչ հատ ցորենոյ
անկեալ յերկիր մեռանիցի, ինքն միայն կայ,
ապա եթէ մեռանիցի՝ բազում արդիւնս առնէ:
Ավետ. Հովհ.

Ամենավատթար դաստիարակությունն
իսկ, որ անձնուրացություն է սովորեցնում,
լավագույն է, քան այն դաստիարակությունը,
որ անձնուրացությունից զատ ամեն բան սովորեցնում է:
Ջոն Ստերլին

Այժմ ես կարող եմ այդ կնոջ մասին խոսել, որովհետև նա այլևս չկա... Տարիներ են անցել այն օրից, որ նա իր վերջին բարևը տվավ այս աշխարհին, թողնելով յուր հիշատակն անծանոթության մեջ: Նրա գերեզմանը վաղուց ծածկվել է կանաչով, և շուրջ տնկված ուռենիները մեծացել, ուռճացել են և իրենց քաղցր սոսափյունով օրհներգներ են մրմնջում նրա արդար հոգվո համար:

...Եվ հա՛ջ քույր-Աննան երևաց ծառերի մեջ: Նա առաջանում էր դեպի ինձ լուռ և մտախոհ: Այդ վայրկենին նա այնքան էր վեհ ու գեղեցիկ, որ ես ակամա հայացքս սևեռելով՝ սկսա դիտել նրան անհագ հիացմունքով: Հոյակապ հասակը, սիգաճեմ գնացքը և ազնվաշուք դեմքը նմանեցնում էին նրան անտառային մի դիցունուհու, կամ հայոց պաշտած սուրբ կույսերից միին: Պա-

կասում էր միայն մի լուսապսակ, որ յուր մեջ ամփոփելով այդ հողաստեղծ արարածին, դարձներ նրան երկնային – այնքան գեղանի, վեհաշուք էր նա, չնայելով որ տարիքը անցած էր քառասանից...

Մեր ժամականավոր ուսումնարանը քահանայի ընդարձակ ներքնատան մեջ էր, ուր ձմեռը կրակ էր վառվում նույն նահապետական օջախում և ծուխը բարձրանում նույն վաղեմի երդիկով: Բայց նորոթյունն զգալի էր աշակերտների թվի մեջ, որ տասնհինգից հասել էր յոթանասունի, տեսակի մեջ՝ ըստ որում տղերանց հետ միասին սովորում էին և աղջիկներ, նույնպես դասավանդության եղանակի և առարկաների մեջ, որոնց մեծ մասը ես էի ավանդում:

Առաջիկա գարնան, ահա՛, այս ուսումնարանի շինության հիմը դրինք, որն և գրեթե նույն տարվա մեջ ավարտվեց: Ճշմարիտ է, գլխավոր և կշիռ ունեցող ծախսը ես արի, բայց գյուղացիներին էլ հորդորեցի մասնակցել գործին իրանց նպաստներով: Եվ այդ՝ ոչ թե նրա համար, որ իմ նյութական ուժը չէր բավում ամբողջ շինությունն ավարտելու, այլ որպեսզի նրանք հասարակական գործի համար զոհաբերություն անելը սովորեին: Այդ առաքինությունը, մանավանդ, անծանոթ էր այն ժամանակ այս գյուղացիներին, գոնե այն չափով, որպիսին ես էի պահանջում: Բայց բարի օրինակը վարակիչ դարձավ: Զարմանալի եռանդով ու ոգևորությամբ ձեռք զարկեցին նրանք գործին, ինչպես այդ անում են, առհասարակ, եկեղեցու շինության համար և շուտով ավարտեցին այն:

Ուսումնարանի շինությունն ավարտելուց և ուսման գործը կանոնավոր ընթացքի մեջ դնելուց հետո, ես քահանայի հետ շրջեցի մոտակա գյուղերը և ամեն տեղից էլ աշակերտներ հավաքեցի, որպեսզի մեր դպրոցից միայն այս գյուղը չօգտվեր, այլ ուրիշներն ևս շահվեին: Այսպիսով, մեր գործը հետզհետե ընդարձակվելով եկավ հասավ նախանձելի դրություն: Այնուհետև աշխատեցի ուրիշ գյուղերից բերած մի քանի ուշիմ աշակերտներից ուսուցիչներ պատրաստել և նույնիսկ իրենց գյուղերում փոքրիկ դպրոցներ հիմնելով նրանց կառավարության հանձնել, հարկավ իմ անմիջական հսկողության ներքո: Այդ գործն ևս, ահա՛ քանի տարի է, շարունակվում է արդյունավոր կերպով:

Երբ դպրոցական գործը հաստատուն հողի վրա դրվեցավ, ես ուշադրություն դարձրի գյուղական եկեղեցու բարեգարգության վրա: Ոչ մի հաստատություն այնքան մոտիկ չէ գեղջուկի սրտին, որքան եկեղեցին, և ոչինչ այնքան չէ վառում, բորբոքում նրա սիրտն ու հոգին, մեղմում բարքի կոշտությունը, սանձում կրքերը և ընդունակ դարձնում նրան բարիք գործելու, որքան ախորժալուր երաժշտությունը, հանդիսավոր պատարագը և մշտամրմունջ աղոթքները: Նրանք, որոնք այս ժողովրդին վայրենի են համարում և անընդունակ՝ բարվո և գեղեցկի արժանիքը հասկանալու, չարաչար սխալվում են: Գյուղացին, ճիշտ է, լեզու չունի յուր զգացածն արտահայտելու և ոչ էլ շնորհք՝ նույնիսկ հիացման և հափշտակության ժամանակ յուր դեմքին քնքուշ արտահայտություն տալու, բայց նա բարվո և գեղեցկի ստրուկն է. նրա ոգևորությունը անօգուտ չէ անցնում, նրա զգացածը հեշտությամբ չէ մոռացվում: Իմ առաջարկություններից շատերը ես արել եմ այդ գյուղա-

ցիներին՝ մի հանդիսավոր պատարագից, կամ ժամասացությունից հետո, նրանց զգացված և ոգևորված միջոցին: Եվ այդ առաջարկությունները, որքան էլ որոշ դժվարությունների հետ լծորդված, այսուամենայնիվ ուրախությամբ ընդունել և անտրտունջ կատարել է ժողովրդի գոնե մեծագույն մասը, համոզված լինելով, թե ինչ որ հասարակության համար է անում, այն և յուր անձի համար է: Այս իսկ պատճառով եկեղեցու պայծառությունը դպրոցական գործի հառաջադիմության հավասար օգտավետ ճանաչելով ես աշխատեցի, որքան ուժերս ներում էին, առաջ տանել նրան և հասցնել այն դրության, որին ծանոթ եք արդեն:

Հետո կարգը գալիս էր գյուղացիների թե՛ ներքին ընտանեկան կյանքի և թե՛ նրանց դաշտային աշխատության մեջ մի քանի նորություններ մտցնելուն:

Բայց կա, արդարև, գյուղացուն մշտապես կարոտությունից ազատող ապահով միջոց, այն է՝ սովորեցնել նրան ինքնօգնության, որը կայանում է յուր աշխատությունը և ստացած արդյունքը տնտեսելու և խելացի կերպով գործադրելու մեջ: Այս միջոցն արդարև շուտով չէ լցնում զորացող կարոտությունը, բայց լինում է հաստատ և տևողական: Մի անգամ արդեն զարթեց տկար մարդու մեջ ինքն իրեն օգնելու գիտակցությունը, նա այնուհետև ապահովված է ամեն տեսակ կարոտությանց դեմ: Միակ, փոքրիկ դժվարությունը գյուղացուն այդ բանին վարժեցնելն է:

Եվ ահա այդ նպատակով ես շարունակ աշխատեցի, ժողովներ կազմեցի, խոսեցի, բացատրեցի, նույնը նաև հաճախ քարոզել տվի տեր-Հովսեփին, մինչև որ վերջ ի վերջո հասա նպատակիս: Այժմ մենք ունինք այստեղ մի «հասարակաց շտեմարան», որին՝ յուրաքանչյուր գյուղացի, տարվա մեջ ստացած յուր արդյունքից տալիս է տասանորդ ցորեն, գարի կամ կորյակ, նայելով, թե ինչ արմտիք ունի ինքը: Իսկ կարոտության ժամանակ նա անարգել օգուտ է քաղում այդ շտեմարանից փոխառաբար, այն պայմանով, որ պարտքը վերադարձնե որոշ տոկոսի հետ: Այդ շտեմարանին տասանորդ չեն վճարում միայն չունեորները, բայց կարիքի ժամանակ նրանք էլ համահավասար իրավունքով օգտվում են նրանից:

Մենք ունինք նույնպես «հասարակաց նախիր», որին ամեն մի ունեոր տարվա մեջ նվիրում է մի կամ երկու հորթ, նայելով, թե աստված որքան է պարգևել իրեն: Այդ նախիրը գնալով հարստանում է և մենք նրանցից լցնում ենք դարձյալ չունեոր ընտանիքների կարոտությունը մեկին մի կամ երկու կով նվիրելով, որ նրանց կաթով յուր երեխաները կերակրե, մյուսի դաշտը ձրիաբար հերկելով, երրորդի խոտն ու խուրձերը հանդից տուն բերելով, չորրորդի կալը կախելով և այլն:

Ունինք նաև մի փոքրիկ «փոխատու գանձարան», որի հիմնական դրամազուլսը ինքս եմ հոգացել, դարձնելով այն գյուղական հասարակության սեփականություն: Այդ գանձարանից, ահա, հավասարապես օգուտ են քաղում թե այս և թե շրջակա գյուղերի բնակիչները իրենց կարոտության ժամանակ, կարողը մի թեթև տոկոս վճարելով, իսկ աղքատը՝ առանց տոկոսի փոխ առնելով: Այս փոքրիկ ըստ էության աննշան հաստատությունը, որի նմանը հարյուրներով կարող են հիմնել մեր հարուստները գյուղերում, բացի

գյուղացու կարիքը ժամանակին լցնելուց և նրա աշխատող ձեռքերին ազատություն տալուց, փրկում է նրան, նաև, վաշխառուների ճանկերից: Վերջինները վաղուց է, ինչ հալածական են այս կողմերից:

12 հոկտ.

«Հինգ օր շարունակ ոչինչ չգրեցի: Չէի կարող, սաստիկ թուլացել եմ. հագս, մանավանդ, հանգիստ չէր տալիս, բայց այսօր կամեցա շարունակել... Գեղեցիկ եղանակը գրավեց ինձ: Արևի շողերը լցրել են սենյակս կենդանաբար ջերմությամբ. իսկ դուրսը հրաշալի է... Հիշո՞ւմ եք դուք իմ պատահանի առաջ բացվող տեսարանը – լեռնալանջի թավուտը, ժայռերի սպառվածը և ապա երկուստեք ուռիներով ծածկված ջրաղացի առուն, որ ժայռերին հասնելուց՝ գորեղ շառաչով թափվում է դեպի ձորը... Այդ բոլորն այժմ ողողված է արևի լուսով: Սակայն կանաչը դեղնել է արդեն, ծառերը հետզհետե մերկանում են: Բնությունն էլ, կարծես, թուլացել, կորցրել է յուր առույգությունը... Բայց ինչու նրա այդ տկարության մեջ մենք դարձյալ գրավիչ մի բան ենք տեսնում. ինչո՞ւ այնքան սիրով նայում ենք նրա հանգչող կենդանության վրա... Ինձ թվում է, թե այն պատճառով, որ հավատացած ենք, թե նա չի մեռնելու, թե նրա կենդանությունը ոչ թե սպառում, այլ հանգստանում է՝ նորեն ուժ առնելու, նորեն վերածնելու, նորեն ստեղծագործելու համար... Հավատացած ենք, թե ամեն ինչ սառեցնող և մահացնող ձմեռը չի կարող սպանել բնության գեղեցկությունը. թե ցրտաշունչ եղանակին կհաջորդե գարունը յուր ջերմացնող արևով, յուր քաղցրասլոք հովերով, յուր վարսագեղ կանաչով, յուր վառվռուն ծաղիկներով, որ առատորեն ամեն կողմ սփռելով կպճնեն, կզարդարեն մարգն ու մարմանդը, դաշտն ու բլուրը, լեռն ու քարափը և... մոռացնել կտա մարդկանց ժանտ ձմռան գոյությունը, նրա ցուրտն ու սառույցը, նրա մահաշունչ բռնությունը... Իսկ այդ գարո՞ւնը, օ՛հ, աստված իմ, ես էլ չեմ տեսնելու... նրա արևն ու հովերը, նրա կանաչն ու ծաղիկները, էլ իմ աչքերը չեն պարարելու... Բայց, ա՛խ, ինչպե՞ս կկամենայի ապրել, նորեն ուժ առնել, նորեն առույգանալ, նորեն աշխատել, տքնել և գարնան բարիքներով իմ ջանքերը պսակել... Ինչո՞ւ, ինչու բնությունից դասեր չենք առնում. ինչո՞ւ նրա հարազատ ծնունդները լինելով նրա ցույց տված օրինակներով չենք ոգևորվում և թույլ ենք տալիս, որ վհատությունը տիրե մեր հոգուն, գերե մեր սրտերը, սպանե թանկագին տենչերն ու իղձերը... Չէ՞ որ գիտենք, թե մահաշունչ ձմռան հաջորդում է միշտ կենսաբեր գարունը, չէ որ սա արդեն հավիտենական ճշմարտություն է... Եվ սակայն, ավա՛ղ, սխալ գործեցի, մոռացա մի վայրկյան մեծ ճշմարտությունը և այժմ արդեն ուշ է... Չպետք է մոռանալ և ոչ իսկ մի վայրկյան...»

14 հոկտ.

«Կամեցա դարձյալ գրել, բայց տեսնում եմ, որ ուժ չունիմ. ինքս չկարողացա նստել անկողնում. Մանիշակն օգնեց... Ա՛խ, այս հրեշտակը, այս բարի և ազնիվ հոգին... մի վայրկյան չի հեռանում ինձանից, իսկ Պետրոսը շարունակ պտտում է մյուս սենյակում: Ինչպե՞ս տխուր ու ճնշված են նրանց մատաղ սրտերը... Իմ ցավերը չեն տանջում ինձ այնքան, սրանց արտասուքն

է, որ մորմոքեցնում է սիրտս... Մհ, այժմ, այժմ միայն կցանկանայի ապրել, որ սրբեի սրանց արցունքը և սովորեցնեի չլալ, երբեք չլալ, այլ արիանալ և գործել... ավա՛ղ, այդ դասը ես չտվի նրանց, որովհետև չգիտեի, թե հարկ կլինի լալ... այժմ տեսնում եմ, որ անհրաժեշտ դասը մնացել է առանց խոսելու... Ի՞նչ անեմ, ես այլևս անկարող եմ... մնում է օրհնել այն բերանները, որոնք այդ դասը կխոսեն ոգևորությամբ...»

15 հոկտեմբեր

«Գրել այլևս անհնար է... գրիչս ընկնում է... նրա փոխարեն զորանում է արտասուքս... ծրարեմ այս թերթերը, եթե առողջացա, դարձյալ կգրեմ, եթե ոչ, խոսածս էլ բավ է... արդեն գիտեք թե ինչո՞ւ մարեց կրակը... ընդունեցեք իմ ջերմագին ողջունը... Եթե երբեկոց պատահեք իմ սիրելի ուսուցչին, պատմեցեք նրան իմ մասին մի քանի բան... Ասացեք, որ յուր քաղցր պատվերի համաձայն՝ մեռավ ցորեանն, զի բազում արդիւնս արասցէ...»:

Ձեր քույր-Աննա:

ՆՈՅԻ ԱԳՈԱՎԸ

(հատված)

– Հա, լսած չեք ըլի, դուք ջահել եք: Նրա մեռնիլը, հավատաս, տասը յա տասներկու տարի ըլի: Աստոծ հոգին լուսավորի, արդար մարդ էր, ասիլ (ազնիվ) հոգևորական: Վանքի վանահայրն էր. շուտ-շուտ կգար մեր տուն. կներստինք էս ծառերի շուքումը, զրից կանինք: Օղորմած հոգի քու հերն էլ շատ կսիրեր նրան: Էն ա մի օր եկավ տեսավ, որ գերաններ եմ բերել տվել, որ տախտակ քաշել տամ. գեղականի հետ էլ խոսում եմ, որ քար ու կիր բերի: – Ա՛ Սարգիս, ասեց, էդ ընչի համար ես թաղարիք (պատրաստություն) տեսնում: – Հայր սուրբ, ասեցի, ծառա եմ քե, ուզում եմ տանս գլուխը շինել տալ: Մեր աղա Ասատուրն էլ ա խորհուրդ տալի: Ես էլ տեսնում եմ, որ լավ կըլի: Ափսոս ա, որ էս լաչին (գեղուղեշ) չնարուցը առաջին երկու ատաժանի մի տուն չըլի, որ եկող գնացողը նրա հովհար թախտապանդումը նստի, մի սհաթ էլ ա քեֆ քաշի: Էս խոսքի միջումը մեր Վանին հորթի եդից վազելով եկավ, որ մեր մոտիցը անց կենա, թե ինչ ա, հորթի առաջը կտրի, բռնի ու վրեն նստի: Էն չախը նա հլա տասը տարեկան էր: Էն ա հայր սուրբը ընթի ձեռքը բռնեց ու ասեց. – Սարգիս, գիտաս ի՞նչ կա, տանդ գլուխը մի շինիլ. այ, սրա գլուխը շինիր: Էն փողը, որ խարջելու ես, թե ինչ ա՝ տանդ վրան մի ատաժ ավելացնես, լավն էն ա, որ խարջես ու էս ընթի գլխումը ուսում ու գիտություն մտցնես:

– Հա, էն ջաղացը ծախեցի խոջա Մարութի վրեն չորս հարյուր մանեթի ու փողն էլ դրկեցի Վանուն: Սա էլ իմ քոռ բախտիցը, ունիվերսի մի կլասումը իրար վրա, էրկու տարի մնաց: Գրում էր թե, միթոմ, վարժապետները փախլութիւն են արել (նախանձել էին), որ ինքն ընենց լավ կարդում ա ու չըգրու մին տարի ավելին պահել էն կլասումը: Ամա դե, ուրիշներն էլ ասել ին մեր

կնքավորենց տղին, թե Վանին մի նախշուն աղջկա սեր ա տվել, եղիցն ընկել, դեսուդեն շուռ եկել, ու դրա համար ա կլասումը մնացել: Սուտն ու ղորթը աստոծ ա իմանում, անջախ էս կա, որ էդ մին տարվա խաթրին ջաղացի փողը քոռ ու փուչ էլավ (ոչնչացավ): Էն ա ջլիզ (բոլորովին) դայամիշ ի ըլել (հոգնել էի), գնացի հայր սուրբի մոտ, ասեցի, ա վարդապետ, ախր էլ դիմանալու ուժ չունեմ, ի՞նչ անեմ: Ասեց, ա՛ Սաք, շատին դիմացել ես, քչին էլ դիմաց, ձիանդ ծախի, եզներդ ծախի, փող հասցրու: Դու սկի վախիլ մի, տղադ որ եդ դառնա, իրա սովորած թահրովը լավ բաղ էլ ա տնկելու, նոր դայդի (տեսակի) ջաղաց էլ ա շինելու, եզներդ ու ձիանդ էլ ա շատացնելու: Ուսում առած տղան որ կա, Նոյի աղավինն ա, որ ձիթենու շիվը բերանումն եդ ա գալիս ու բախտավորութենի խաբարը բերում ծնողին: Ինչ երկարացնեմ, հայր սուրբի խոսքերը սիրտ տվին ինձ, ես էլ կցեցի առաջ ձիաներիցս, վերջը եզներիցս մի-մի ծախել ու փող ղրկել Վանին: Էն ա վերջին տարին էր. ամառը Վանին ամեն բան պտի վերջացներ ու եդ գար գեղը: Խոսք չկա, որ ես էլ օրեր եմ հմբարում (համարում), թե եփ ա ըխեն եդ գալու, որ համ էս դժար հոգսիցը մեզ ազատի, համ էլ իրեն տենանք ու կարոտնիս առնենք:

Մին էլ էս ա մին գիր եմ ստանում թե՛ ա հեր, հուսումս վերջացրել պրծել եմ, ամա ըստեղ պարտք ունիմ, բաց չեն թողնում ինձ, որդիան որ ա, մին երկու հարյուր մանեթ հասցրու, որ էս պարտքը թափեմ ու գամ: Ղորթ ա, պարտքի անումը որ լսեցի սիրտս շատ կոտրվեց, ամա դե ասեցի դյուշան աղլամագե (ընկնողը լաց չի լինիլ), թող էս մինն էլ յուլա տանենք: Գնացի խոջա Մարութից էրկու հարիւր մանեթ պարտք արի, թումանին մի աբասի շահով (24%) ու մին ամիս ժամանակով: Էդ փողն էլ ղրկեցի Վանուն: Մտքումս էլ ասըմ ի թե, էս ա ըխես կգա, համ էս պարտքը կտա, համ էլ իրա ծռացրած բաները կդրստի: Հենց գիտում ի, թե Վանին որ իրա հուսումովը գեղ մտնի, էն ա փողը երկնքիցը վեր ա թափվիլու:

Անց կացավ մին ամիս, էրկու ամիս, Վանուցը խաբար չկա: Մեծ փքրի մեջ ընկա: Յարաբ էս ի՞նչ էավ. Վանին որդի մնաց, չըլի մի քամբախտութիւն պատահեց, յա չէ Պետրեպոլկումը բռնեցին ըխիս, շուն ըսենց բաներ շատ ի լսել: Մի խոսքով՝ սիրտս ճաքում էր:

Մին էլ էս ա մի օր Վանիցը գիր եմ ստանում, գրում ա, թե ա հեր, աչքդ լիս ըլի, էկել եմ Թիֆլիս ու մի սիրուն աղջրկա հետ պսակվում եմ, հալի հալբաթ (անպատճառ) քո ու նանի օրհնությունը ղուշի թեովը հասցրու ինձ:

Ոնց որ մարդու գլխին մի թոփ տրաքի, ընենց էս խաբարը տրաքեց իմ գլխին ու ինձ շշմեցրեց: Սաղ մին քանի օր ես, կնիկս ջլիզ պելացել, ընկել ինք ըստեղերք, ոչ արածներս ինք իմանում, ոչ չարածներս: Շատ մտածելուց ու փիքր անելուց եդը՝ վեր եմ կենում գրում տղիս, թե «ա որդի, ախր հլա քո ինչ պսակվելու վախտն ա, հլա նոր ես հուսումդ վերջացրել, մին եկ քե տենենք, մեր կարոտն առնենք, մեր ցավերիցը խոսանք ախր քու աբովն (հուսով) էլած չէլած ծախել, պարտքի տակ եմ ընկել, եկ իմ ցավին մի ճար արա, էլ եդ գնա պսակվիր»:

Հմի դուք փիքր կանեք, թե գեղացին իրա տղին պսակում ա տասնհինգ, յա չէ տասնվեց տարումը, էս խի Սաքի ապերը ուզում չէր, որ իրա քսանչորս տարեկան տղեն պսակվի: Դրա մանին, դրուստն ասած, մին էն էր, որ ես

Թիֆլիսի աղջըկերանցից վախում ի. չուն դրանցից շատ բաներ ի լսել: Մտածում ի թե չըլի՞ տղիս գլխից հանեն ու մին քոռ ու քաշալ զատ գլխին կապեն: Զահելը, հո գիտա՞ք, քոռ կըլի. ասում ի ընենց ըլի, որ մինուճար տղիս անբախտ շանեն, մին էլ էն էր, որ գիտում ի Վանին Թիֆլիսում պսակվելուց եղը էլ մեզ մոտ չի գալու, վաթանն (հայրենիքն) էլ ա մտքիցը գցելու, հոր տունն էլ: էս ցավին, գիտա՞ք, դմանալ չէր ըլի:

Իմ գրին տղես պատասխանում ա թե՝ ա հեր, էս աղջըկանը Պետրպուկից եմ սեր տվել, ինչկի հեղը չպսակվեմ կարալ չեմ գեղը գալ, հալի հալբաթ քու օրհնութիւնը ղրկի:

«Գրում եմ, ա՛ որդի, ախր մին ասես էլ ա՛ էդ ինչ աղջիկ ա: Ի՞նչ ազգի որդի ա. հայ՞ ա, ռու՞ս ա, ջո՞ղի ա: Ախր, ես ո՞նց իմ օրհնութիւնը ղրկեմ էն հարսին, որի էրեսը տեհել չեմ, ձենը լսել չեմ»: Գրում ա, թե ա հեր, խի՞ ես էդ բանը հարցնում. ես հո թուրքի, յա ջո՞ղի աղջիկ չեմ ուզելու: Գիտում չե՞ս, որ ուզածս քրիստոնի աղջիկ կըլի: Ամա մի երկու օր եղը մեր կնքավորենց տղեն գրում ա (չուն նրան էլ ի հարցրել), թե ասիլ չես, Վանին պսակվում ա մի գյուրջու (վրացու) աղջկա հետ... :

Հմի ձեզ եմ հարցնում, մին հեր, որ էս բանը լսի ի՞նչ կանի: Հը՞: Ամա ո՞ր եմ հարցնում, դուք ի՞նչ գիտաք: Էն ա կցեցի գլխիս վայ տալն ու ախ ու վաշ անիլը: Ամա դե էլ ո՞ր կհասներ: Բանը բանից անցել էր:

– Ուրեմն քո օրհնութիւնը չուղարկեցի՞ր, – հարցրի ես:

– Զէ, չղարկեցի: Ամա ինքը առանց դրան էլ պսակվել պրծել էր: Եդո էլ ինձ վրա ուռած, փքված գրում ա թե՝ «ա՛ հեր, դու որ քու օրհնութիւնը ինձ չղարկեցիր ու էս իշխան մարդկանց միջումն ինձ խայտառակեցիր, էլ հորես դենը ես քու որդին չեմ»:

– Հետո դու ի՞նչ պատասխանեցիր:

– Ոչինչ: Մենակ էն արի, որ նրա գիրը վեր կալա, գնացի վանքը: Էն վախտը Օսեփ հայր սուրբը մեռել էր: Գնացի նրա գերեզմանի ռաջին չոքեցի, քարը համբուրեցի ու լաց ըլելով ասեցի – «Օսեփ հայր սուրբ, լուս դառնաս դու հողովդ ու քարովդ, ախր դու ինձ ասացիր, որ իմ Վանին Նոյի աղաւինն ա, էս ա ձիթենու շիվը բերանում եդ ա գալու, որ բախտավորութենի խաբարը բերի ինձ. բա խի՞ ըտենց չիլավ... ախր Վանին հմի նոյի ագռավն ա դառել, ջամդաքի վրա նստել ա՝ ու էլ եդ չի գալի. սրա ճարն ի՞նչ կըլի...»:

Ծերունին լռեց, կարծես այլևս չկամենալով խոսել:

Բայց Պետրոսը, որ ըստ երևույթին, չէր նկատում ծերունու հուզմունքը, հարցրեց.

– Վերջը ինչպե՞ս եղավ, տղադ պսակվելուց հետո գյուղը չեկա՞վ:

– Եկավ հինգ տարուց ետը, կնիկն էլ բերավ, մի երեք էլ գյուրջու ճտեր հետը:

– Հետո՞:

– Հետո էլ ինչ. մի տասն օր մնաց, սաքի (որպես թե) մեր խաթրը առնիլու հմար ու էլ եդ գնաց:

– Բաս ըսկի հարցրի՞ր, թե ինչու է այդ աղջկա հետ պսակվել:

– Հարցրի: Ասեց սրա հերը ընտի մեծ ղուլուղում (պաշտոնի մեջ) ա, պսակվեցի որ ինձ էլ կռան տակը քաշի ու մենձ մարդկանց ջարդը (շարքը) գցի:

– Այնուամենայնիվ, դու քո նպատակին հասել ես, տղիդ բարձր ուսում ես տվել՝ ու Թիֆլիսի նման քաղաքում հայտնի մարդկանց շարքը գցել՝ այդ էլ մեծ բան է, – նկատեց ընկերս:

– Ա՛քե մատաղ, բա ես իմ էլած-չելածը փչացրել, Վանին հուսում իմ տվել, որ նա Թիֆլիսի^ն պետք գա. խի, Թիֆլիսումը նրա նմանները քիչ կան. յա չէ իմ սիրտը շա՛տ էր ցավում էդ բարբադի (քանդվածի) հմար... Ես իմ տղին հուսում եմ տվել, որ առաջ իմ օջախը շինի, իմ հանգած ճրագը վառի, իմ տունը հարս բերիլով՝ ինձ ու իմ պառավին ուրախացնի, եղն էլ իրա հուսումով էս խավար գեղը լուսավորի, մեր խեղճ ու հայվան շինականին կոռից, բեգառից ազատի... Թիֆլիսումը Վանին թող հենց երկնքից հրեշտակ վեր բերի, ինձ ի՞նչ... հրեն, որ երկրում, որ լուսավոր, յա չէ փանգ ու փիղով (հնարագետ) մարդ կա, հենց դպա Թիֆլիս ա վազ տալի, դուք մեր էս խեղճ գեղի դարդը քաշեցեք, որ ոչ տեր ունի, ոչ սրտացավ... :

– Վանին գոնե փող ուղարկո՞ւմ է քեզ, – հարցրի ես ծերունուն:

– Զէ, չի ղարկում, մեր կնքավորի տղին ասել ա, թե ապուն ասա ինձանից նեղանա ոչ. խարջս շատ ա մենձ. տարին 3-4 հազար մանեթը հերիք չանում, ես էլ անջախ (հազիվ) էդքան եմ աշխատում:

– Իսկ խոջա Մարութի պարտքը վճարե՞ց:

– Զէ՛, քեզ մատաղ, նրան էլ երկու գոմշակովս տվի, հոգիս ազատեցի:

– Հապա երբ այստեղ եկավ, իսկի շասացի՞ր, թե ինչո՞ւ գոնե յուր համար արածդ պարտքը չի վճարում:

– Ասեցի, ասում ա, ա հեր դիփ մեկ չի՞, ինչ ունես չունես ծախիր կեր. եփ որ կդարտակվես, կգաս Թիֆլիս իմ տանը կապրես:

– Դու ի՞նչ ասեցիր:

– Ասեցի, յանդիշ ես, որդի, որ իմանամ քաղցած մեռնելու եմ իմ ոտն իմ գեղիցը դուրս չեմ գնիլ, ըստեղ ծնվել եմ, ըստեղ էլ պտի մեռնեմ, իրա վաթանը մոռացողը, հոր տունն աչքից ու մտքից քցողը մարդ չի, հայվան ա:

– Եվ այդ դրության մեջ ուրեմն դու ոչ մի մխիթարություն չունի՞ս, – հարցրի ես ծերունուն, ի սրտե ցավակցելով նրան:

– Ունեմ, ո՞նց չունեմ, – պատասխանեց նա հուզված ձայնով – իմ մխիթարությունն էլ է՛ն ա, որ եփ լսում եմ, թե մեր գեղականին մինը ուզում ա իրա տղին քաղաք ղրկի հուսում առնելու, է՛ն սհաթին գնում եմ կռնիցը բռնում, բերում մեր հայաթումը կանգնեցնում ու ասում, – Տե՛ս, որդի, էս Վեդունց Սարգսի շեն օջախն ա, որ էսօր վերանա (ավերակ) ա դառել: Ա՛յ, տես, կտուրը ծովել ա, պեշերը թափվել են, գերանը կախ ա ընկել, գյումը դատարկվել ա, ու մեզ թացան (թաց կերակուր) տվողը մի էձ (այծ) ա մնացել... Մենք էլ, տեսնում ես, մարդ ու կնիկ ծերացել մնացել ենք անտեր, ոչ ձեռք կա, որ մեր դուռը բանա, ոչ ձեն կա, որ սիրտներս ուրախացնի... էս դիփ նրա մեղն ա, որ ես իմ տղին հուսումի ղրկեցի... ախի՛ր էդ բանիցը, որդի, ընխեդ քու կըշտին պահիր, տանիցդ մի հեռացնիր, որ իմ Վանու նման Նոյի ագռավ չդառնա...

– Բայց դուք հո դրանով չարիք եք գործում, – բացականչեց Պետրոսը վրդովվելով:

– Զարիք խի՞ եմ գործում, – պատասխանեց ծերունին եռանդով, – լավն

էն չի՞ որ մեր գեղը հիսուն վար անող տղամարդ ավելի ունենա, քան թե հարիր Նոյի ազգավ: Վար անողը հլա հաց կբերի տուն, քյուլփաթի (զավակների) ռուզին կըշտացնի. Նոյի ազգավն ինչի՞ ա պետք: Յա չէ, հո՞վ ա մեղավոր, որ ես հմի ըսենց եմ խրատում մարդկանց, ե՞ս, թե՞ իմ տղեն: Մի սհաթ առաջ գնացել եք տեր Մուկուչի յախեն (օձիիքը) բռնել թե էս խի՞ դու գիտուն չես, էս խի՞ տղերանցդ հուսումի չես ղրկել... Խեղճն էն սհաթին եկավ ինձ գանգատվեց: Ասեցի, ո՞ւր ա, էդ շլապավոր տղերանց մի ղրկի ըստեղ՝ ես էլ նրանց իմ հարցմունքն անեմ: Հմի հագիր եկել եք. խնդրում եմ, որ ասեք՝ հո՞վ ա մեղավոր, որ գեղի քահանան տեր Մուկուչն ա, հո՞վ ա մեղավոր, որ եղցու առաջը անապատ ա. հո՞վ ա մեղավոր, որ գեղը կեղտոտ ա, տները տափից կպած, հայաթները թրքով լիքը, քուչեքը ծուռումուռ... ասեցեք տենամ, հո՞վ ա մեղավոր, խեղճ գեղակա՞նը, թե Նոյի ազգավները: Ախր ինչկի հմի էս գեղարանքից մի տասը, քսան տղա գնացել են հուսում առել, լուսավորվել, հմի ո՞ւր են, ընչի նրանցից մինն ու մինը եդ չեկավ, որ իրա հոր օջախը վառի, իրա վաթանը պայծառացնի, որ գեղացին հենց մին օրինակ էլ ա տեսնի ու ասի թե՝ «ղորթ ա, հուսումը լավ բան ա, եկեք մենք քար ու քացախ ուտենք, ամա մեր ընխանց հուսում տանք, լուսավորենք...»:

Ծերունին լռեց, իսկ մենք պատասխանելու ոչինչ չունեինք:

Բարեբախտաբար այդ միջոցին պարտիզի դռնում երևաց մեր հյուրընկալը, որ եկել էր մեզ ճաշի կանչելու: Օգուտ քաղելով առիթից, վեր կացանք տեղից և ողջունելով ծերունուն, հեռացանք ծանր տպավորություն տակ:

Երբ իջնում էինք սոսիների զառիվայրով հարցրի Պետրոսին, թե արդյոք հիշո՞ւմ է այն խոսքը, որ ասում էի, թե «կգտնվին հոգվո կամ մտքի աչքերով հիվանդներ, որոնք խավարը կորոնեն իբրև դեղ, իրենց ցավը մեղմելու համար»:

– Հիշում եմ, – ասաց նա, – և այս ծերունին այդ հիվանդներից մինն է:

– Այո, սակայն նրա միտքն առողջ և հոգին կայտառ է եղել, երկուսն էլ հիվանդացրել է լուսավոր որդին, – հարեցի ես:

– Անշուշտ, – պատասխանեց ընկերս և այս անգամ արդեն խոր համոզմունքով:

ԱՌԱՔՅԱԼԸ

(հատված)

Ավարտելով համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը՝ Պետրոս Կամսարյանը երդվում է «վերադառնալ հայրենիք և իրեն նվիրել յուր ազգակիցների ամենից ավելի օգնության կարոտ դասակարգին, այսինքն մտնել գյուղ և այնտեղ հիմնել օգնության մեծ գործ»: «Անձնասիրության ես»-ը ի վերջո հաղթում է «գաղափարական ես»-ին, և նա լքում է գյուղը:

Գյուղի ընդհանուր տեսարանը այնպիսի տխուր ու վհատեցուցիչ ազդեցություն էր անում, որ Կամսարյանը քիչ առաջ անցած Սեմյոնովկան սրա հետ համեմատելով՝ չէր ուզում հավատալ, թե ինքն իսկապես գտնվում է

գյուղի մեջ, այն էլ Ձիբուխլուի, որի անունն այնքան անգամ լսել էր ճանապարհին: Ուստի յուր տարակուսանքը փարատելու համար երկրորդ անգամ հարցրեց, թե իրոք, սա՞ է Ձիբուխլուն, թե՞ ոչ:

...Կամսարյանի գաղափարը հայ գյուղացու արժանքիների մասին արդեն փոխված էր, կառապանի բացատրություններն էլ պակասը լրացրին: Ուրիշ անգամ, գուցե, նա ուշադրություն չդարձներ այդպիսի խոսքերի վրա, բայց այս անգամ, նույնիսկ, լուրջ մտածությանց առարկա դարձրեց նրանց: – «Իրավ, եթե մի գյուղ յուր տնտեսական կարողությամբ այնքան է ողորմելի, որ մինչև իսկ մի կառապան դժվարանում է այդտեղ յուր ձիերը կերակրել, մի՞թե սա չի նշանակում, թե նրա բնակիչները այնքան են ծուլ, անհոգ ու անշնորհք, որ նրանց մեջ ապրել ու գործելը ոչ միայն դժվար, այլև անհնարին է...»:

...Մտնելով Սայու բակը, Կամսարյանն ուղղակի դիմեց պրիստավին և, հայտնելով նրան յուր անունն ու ազգանունը, խնդրեց ծանոթանալ:

...Պետրոսը, առանց ուշացնելու, հայտնեց պաշտոնյային յուր նպատակը, որ էր՝ օգնել գյուղացուն դժար կացությունից ելնելու:

– Դուք, երևի, կամենում եք նրա պարտքն առնել ձեր վրա՞, – հարցրեց պաշտոնյան, լավ չըմբռնելով Կամսարյանի խոսածը:

– Ո՛չ, ես իմացա, որ պարտատիրոջ պահանջն անարդար է, այդ պատճառով կամենում եմ, որ մասնավոր կարգով քննության առնենք այդ խնդիրը:

– Այդպիսի քննության ես, դժբախտաբար, չեմ կարող մասնակցել, և դա գործնական հետևանք էլ չի ունենալ: Որովհետև պարտատերը ներկայացրել է ինձ դատարանից առած օրինավոր հրամանագիրը (կատարողական թերթ) և հայտնելով, որ պարտապանը հոժարությամբ չէ վճարում յուր պարտքը, պահանջում է վեր գրել նրա ստացվածքը և աճուրդով վաճառել. ես չեմ կարող օրենքի հրամանը չկատարել:

– Ես ինքս իրավաբան եմ և այդ ամենը գիտեմ: Օրենքի հակառակ ոչինչ չեմ առաջարկիլ: Այս մեկն եմ միայն խնդրում, որ ժամանակ տաք ինձ այս մարդու հետ խոսելու: Սրա պահանջը հիմնված է հայտնի խարդախության վրա, որի համար քրեական պատժական օրենքը սպառնում է հանցավորին իրավունքների զրկանք և բանտարկություն:

– Ի՞նչ խարդախություն կարող է լինել. նա դատարանին ներկայացրել է 131 ուրբլու օրինավոր մուրհակ և այդքան գումարի էլ հրամանագիր առել:

– Բայց գյուղացին պարտ չէ նրան այդքան:

– Գուցե: Այսուամենայնիվ, ես իրավունք չունեմ այդ իմանալու:

– Բայց ես խոսում եմ ձեզ հետ ոչ իբրև պաշտոնական անձի, այլ իբրև ճշմարտության նախանձախնդիր բարեկամի հետ:

– Համեցե՛ք, ես ձեզ լսում եմ:

– Գյուղացին այս մարդուց չորս տարի առաջ ստացել է միայն 20 ուրբլի: Այդ քսան ուրբլին այսօր դարձել է 131: Այս հանելուկը չէ՞ հետաքրքրում ձեզ:

– Չափազանց: 20 ուրբլին ինչպե՞ս կարող է չորս տարվա ընթացքում դառնալ 131:

– Ա՛յ, հենց ես էլ այդ եմ ուզում հարցնել պարտատերից:

– Հարցրե՛ք, իմացե՛ք, դա հետաքրքրական է:

Խոջան, որ մի փոքր հեռու կանգնած՝ դիտում էր խոսակիցներին և վատ բան գուշակում վարժ ուսերեն խոսող երիտասարդի ներկայությունից, իբրև իրավատեր շտապեց միջամտել և ձայնը բարձրացնելով՝ դիմեց պաշտոնյային և յուր աղճատած ուսերենով ասաց.

– Ղասպադին պրիստավ, դեն կոնչիլսա, իդի, պիշի, դա՛:

Ուզում էր ասել. «Պարոն պրիստավ, օրը մթնում է, արի՛, վեր գրի, վերջացրու»:

Պաշտոնյան չպատասխանեց, և նրա փոխարեն Կամսարյանն առաջանալով՝ հարցրեց.

– Ի՞նչ է քո պահանջը այս մարդուց:

– Իմ պահանջն ինչ որ ա, էն ա գրած ա սպոլնիլիստումը,՝ պատասխանեց Խոջան փորձառու դատախազի հավակնությունամբ:

– Այնտեղ գրված է, որ սա պարտ է քեզ 131 ուրբի: Բայց մի՞թե ճիշտ է այդ:

– Բա որ ճիշտ չըլի, կգրե՞ն, քո ասիլով դատարանը սո՛ւտ ա խոսում, – նկատեց Խոջան՝ չարախնդիր մարդու նենգամտությունամբ:

– Դատարանը սուտ չի խոսիլ, բայց դու ա՛յն ասա, այս մարդուն 131 ուրբի՞ ես տվել:

– Բա չե՞մ տվել:

Խոջա՛, քե՛ղ ուրբան, իմա՛լ դյուզը չես ասելի. տյուն ինձի մինակ քսան մանեթ ես տվե, – միջամտեց Սային հուսահատ ձայնով:

– Բա շահ չըկա՞, մյուդաթ չըկա՞, – բարկացավ Խոջան:

– Հա, իդենց ասա՛, մյուդաթ հալբաթ որ կա... համաձայնեց Սային՝ ձայնը ցածրացնելով:

– Քանի՞ տարի է, որ քսան մանեթ ես տվել սրան, – հարցրեց Կամսարյանը:

– Ի՞նչ գիտամ, շա՛տ...

– Էլի՛, մի ասա՛:

– Չորս տարի ա, ա՛ղա, – պատասխանեց Սային:

– Այնպե՞ս է, չորս տարի՞ է, – հարցրեց Պետրոսը Խոջին, բայց նա չպատասխանեց:

– Չորս տարի ա, չորս, – հաստատեցին գյուղացիներն ամեն կողմից:

– Քանիսո՞վ ես շահ հաշվել, որ 20 մանեթը չորս տարումը դարձել է 131 մանեթ:

– Էդ իմ բանն ա, քե ի՞նչ, յա դու ո՛վ ես, որ իմ գործումը խառնվում ես, – նկատեց Խոջան կոշտ կերպով, կամենալով, այդպիսով վիրավորել և հեռացնել անսպաս միջամտողին: Ապա դառնալով պրիստավին՝ ասաց. – դա՛սպատին պրիստավ, պաժալուստա, իդի կոնչի, մինե վաժնի դելը եստ, դոլգի նե մագու իզդես սիդեթ: Կամենում էր ասել՝ պարոն պրիստավ խնդրում եմ, ե՛կ վերջացրու, կարևոր գործ ունիմ, չեմ կարող այստեղ երկար մնալ:

Պրիստավը մոտեցավ:

– Գիտե՞ք ինչ կա, Վասիլ Իվանիչ, – դարձավ Պետրոսը վերջինիս, – այս մարդը չորս տարի առաջ 20 ուրբի է տվել յուր պարտապանին և այժմ նրա-

նից պահանջում է 131 ռուբլի: Ես հետաքրքրվում եմ իմանալ, թե քանիստ՞ով է տոկոս հաշվել, բայց նա չի ուզում պատասխանել:

– Сколько процентов считали? – հարցրեց պրիստավը ծիծաղելով:

– Կակո՞յ տեբե դելը. իսպոլնիլիստ շտո՞գավարիտ տակ նազը դելայտ, – պատասխանեց Խոջան, կամենալով ասել. «Քեզ ի՞նչ, հրամանագիրն ինչ ասում է, դու այն պետք է անես»:

– Հիմա դո՛ւք պատասխանեցեք, – ասաց պրիստավը Կամսարյանին և ժպտալով հեռացավ:

– Այդպես կանե, մի՛ վախենար. միայն թե ասա՛, քանիստ՞ով ես տոկոս հաշվել, – հարցրեց երիտասարդը:

– Ախպեր, քե ի՞նչ. ես հո քեզանից չեմ փող ուզում:

– Ինձ ի՞նչ. ա՛յ ասեմ քեզ: Ես փաստաբան մարդ եմ: Փաստաբանը գիտե՞ս ինչ է. – ազվակատ: Ա՛յն դատավորը, որ քեզ իսպոլնիտելնի լիստ է տվել, ինձանից ավել չէ օրենք իմանում: Իսկ իմ իմացած օրենքների մեջ գրված է, թե ով որ իրա պարտապանից հարյուրին 12 տոկոսից ավելով շահ առնե, նրան պետք է պատժել՝ զրկելով ամեն իրավունքներից և բանտ նստեցնելով: Ա՛յ, հիմի դու այսքան մարդկանց մեջ այս խեղճ Սայուց 20 մանեթի համար 111 ռուբլի շահ ես առնում: Ես կարող եմ Սայու գործն հանձն առնել, այս մարդկանց էլ վկա գրել ու քեզ քաշ տալ դատարան, իսկ այնտեղից ուղղակի զրկել էջի դրախտը, հասկանո՞ւմ ես:

Այս խոսքերն ասվեցան այնպիսի մի խիստ եղանակով, որ Խոջան երկյուղից քաջությունը կորցրեց:

– Ախպեր, ախար դու լավ մարդ ես երևում, ի՞նչ ունես ղալմաղալում. ինձանից դու հո առնելիք-տալիք չունիս. էս մարդը փող ա պարտ, ի՛մ փողն ուզում եմ, դու խի՞ ես մեջ ընկնում:

– Զէ, պիտի ասես, քանի՞ տոկոս ես հաշվել:

– Մանեթին մի շահի, – ասաց Խոջան, տեսնելով որ «ատվակատից» պրծնում չըկա:

– Ռուբլուն 5 կոպե՞կ, – զարմացավ Կամսարյանը:

– Հա՛:

– Ինե՛նց ա. մանեթին մի շահի ենք խոսե, – հաստատեց Սային:

– Տեսնո՞ւմ ես, հենց գիտաս, սուտ եմ ասո՞ւմ, – նկատեց Խոջան:

– Սպասիր, սպասիր: Դու ռուբլուն 5 կոպեկ ես ասում, չէ, դե ես 10 կոպեկ կհաշվեմ, տեսնենք ո՞րքան է լինում:

Այս ասելով Կամսարյանը հանեց հուշատետրը, որն այժմ յուր աչքին ատելի չէր երևում և նրա մի ազատ երեսի վրա սկսավ մատիտով հաշվել.

...Եթե մինչև անգամ հարյուրին 12 տոկոս հաշվենք, բոլոր գումարը կլինի 31 ռուբլի և մի քանի կոպեկ: Հապա մնացած հարյուրը ո՞րտեղից ես դուրս բերել:

Պարտապան Սային, որ սկզբում մեծ հավատ ուներ երիտասարդի հմտության վրա և հույս էր տածում, թե նա մի բանով կթեթևացնե յուր ծանր դրուժյունը, տեսնելով այժմ, որ նա տոկոսը չափազանց շատ պակասեցրեց, եկավ այն եզրակացություն, թե այդ տղան ուրեմն բան չէ հասկանում, ուստի սկսավ վհատվիլ: Նույն կարծիքին էին ուստա Պետին ու տանուտերը:

Հենց այդ պատճառով էլ խոջան կարծես ոգի առավ:

– Էդ դու ո՞ր ես հաշվում, որ իմ առնելիքը ջուր ես կտրացնում... Հաշիվ անելը որ մանում չես, խի՞ ես բանի մեջ խառնվում, – նկատեց նա մեծ սրտով:

– Ինչպե՞ս չեմ իմանում: Դու չե՞ս ասում, թե մանեթին 5 կոպեկ:

– Դե ես 10, 12 եմ հաշվում, և այդպես է դուրս գալիս: Ուրիշ կերպ լինել չի կարող:

– Ո՞նց չի կարող, դե հմի ես հաշվեմ, դու մտիկ արա:

Այս ասելով խոջան հանեց ծոցից մի փոքրիկ, խաղալիքի պես համարիչ և հաստ ու սև մատներով նրա հատիկները դեսուդեն անելով, սկսավ հաշվել...

– Սպասի՛ր, սպասի՛ր, ուրեմն դու ռուբլուն 5 կոպեկ հաշվում ես միայն մի՞ ամսումը, – հարցրեց Կամսարյանը զարմանալով:

– Բա մի՞ տարումը: Խի՞, փող եմ գտել, թե՞ գլխիս ձի ա քացի տվել...

Հրեն ուրիշները մի ամսումը մանեթին 10, յա 12 կոպեկ են առնում. ես 5 եմ հաշվել. սրանն էլվել խղճմտանքով բան կրլի՞:

Կամսարյանն ապշած նայում էր խոջայի կարմիր կապիճներում պլպլացող աչքերին և մի քանի վայրկյան ոչինչ չէր խոսում: Ապա դառնալով պրիստավին, ժպտալով ասաց.

– Վասիլ Իվանիչ, գիտե՞ք այս մարդը քանիսով է հաշվել տոկոսը:

– Քանիսո՞վ, – հետաքրքրվեց պաշտոնյան:

– Հապա գուշակեցեք:

– Քսանո՞վ, քսանհինգո՞վ...

– Ի՞նչ քսան, ի՞նչ երեսուն, ո՛չ ավելի և ո՛չ պակաս՝ հարյուրին վաթսուն:

– Անկարելի է:

– Հավատացեք:

– Օ՛, օ՛... բացականչեց պրիստավը...

– Դուք, պարոն պրիստավ, խնդրեմ, իբրև դատարանի պաշտոնյա վկա լինիք, որ այս մարդը, ձեր և ժողովրդի ներկայությամբ ասաց և հաստատեց, որ ինքը հարյուրին ստանում է վաթսուն տոկոս:

– Ուրախությամբ, ուրախությամբ, – համաձայնեց պաշտոնյան...

– Ահա պրիստավի և բոլոր ժողովրդի ներկայությամբ հաստատվեց, որ դու պարապում ես անխիղճ վաշխառությամբ, այսինքն՝ ժողովրդից առնում ես այնպիսի մեծ տոկոս, որն օրենքը արգելելով արգելում է: 100-ին 60 կոպեկ շահ առնելը այնպիսի հանցանք է, որ օրենքը դրա համար կատաժի քեզ զրկելով որոշ իրավունքներից և բանտարկելով մեկից մինչև երկու տարի: Հիմի դու կարող ես, եթե ուզում ես, վեր գրել տալ այս մարդու կովն ու ձին, բաց ես թույլ չեմ տալ, որ դու նրանց ծախես: Ահա՛, հենց այսօր ես խնդիր կգրեմ Սայու կողմից և իմ ձեռքով կհասցնեմ պրոկուրորին: Գործը կերթա դատարան: Ես այնտեղ կպաշտպանեմ Սայու իրավունքը, իսկ պրոկուրորը կմեղադրե քեզ: Սային յուր կովն ու ձին հետ կստանա, իսկ դու կնստես բանտում: Այնուհետև հազարներ էլ որ ծախսես, չես կարող ազատվել: Այդպե՞ս է, թե ոչ, Վասիլ Իվանիչ, – դարձավ պաշտոնյային:

Վերջինս, որ ոչինչ չէր հասկացել Պետրոսի հայերեն խոսածներից, հարցրեց.

– Ի՞նչն է այդպես:

- Կամսարյանը կրկնեց յուր խոսածները ռուսերեն:
- Այո՛, այդպես է. օրենքը ծանր պատիժ է տալի վաշխառուներին, իսկ ձերը նույնպես վաշխառություն է, – հաստատեց պաշտոնյան:
- Խոջայի գույնը երկյուղից թռավ: Նա ձայնը ցածրացնելով ասաց.
- Ախպեր, ընչի՞ եք ուզում ինձ վնաս տալ: Ախար ես լավություն եմ արել, վատություն հո չե՞մ արել: Մարդը սոված ա էլել, փող եմ տվել, սերմացու ա առել, ցանել ա, հնձել ա, չորս տարի ապրել ա...
- Սերմացուի փող ես տվել, որ հիմա գաս կովն ու ձին հափշտակե՞ս, – ընդհատեց Պետրոսը զայրացած. – ախար քո տվածից ու նրա տոկոսից ավելի արժե հենց միայն այս կովը, հապա ձի՞ն ուր ես տանում:
- Դե ո՞ւր ա, որ տանում եմ, ասում եք, ես էլ թողիլ չեմ, որ վեր գրի. բերեք իմ փողը տվեք, անց կենամ գնամ:
- Ձէ՛, դու փող չես ստանալ: Քոնն այս կովն ու ձին են, վեր գրել տուր, տար, եթե կարող ես: Մենք էլ հետո մեր գիտցածը կանենք:
- Չեմ ուզում, ախպեր, երեսուն մանեթը բաշխում եմ, իմ հարյուր մանեթը տվեք, վեր կենամ, գնամ:
- Քեզ հասանելիքը 28 ռուբլի է, եթե ուզում ես, ստացիր և գործը վերջացրու, եթե ոչ, պատրաստվիր, որ տարի ու կես բերդումը նստես:
- Ախպեր, խի՞ եք տունս քանդում, բա ես մեղք չե՞մ... Ախար ես էլ մարդ եմ, տուն ունեմ, տեղ ունեմ, օղլուշաղ ու էրեխեք ունեմ... Աստոծ վեր չունիլ, որ իմ հալալ աշխատած փողը ձեռքիցս խլում եք... – աղաչավոր ձայնով խոսում էր Խոջան և պատրաստվում կարծես լաց լինելու:
- ...Մի քանի թեր և դեմ խոսքերից հետո, վերջապես, Խոջան համաձայնեց ստանալ 28 ռուբլին, որից տասն ուներ Սային, ութը Պետին պարտք տվավ, իսկ մնացորդ տասը նվիրեց Կամսարյանը:
- ...Հանկարծ մի ահավոր գոռոց շրջապատը թնդացրեց: Երիտասարդը վեր թռավ: Առաջին բանը, որ աչքին զարկավ, աթարի դեզն էր, որի շուրջն անձրևը գոյացրել էր տիղմի ընդարձակ ճահիճ... Սա ուրեմն դարձյալ շարաբաստիկ Զիբուխուն էր: Բայց ի՞նչ գոռոց էր այն, որ զարթեցրեց երիտասարդին յուր անուշ քնից ու երազի արքայությունը փոխեց իրական դժոխքի: Դա խանդակաթ բառաչն էր տանուտերի այն կովի, որին Սալբին կթելուց հետո բաց էր թողել յուր հորթին մոտենալու համար, իսկ անմիտ անասունը, չհամբերելով այնքան, որ հասնի հորթուկին, շտապել էր ճամփի կիսից յուր զվարթ ձայնով ավետել նրան յուր գալուստը, առանց մտածելու, թե այդտեղ քնած է Կամսարյանը, որ անուշ երազ է տեսնում:
- ...Թիֆլիս հասնելով Կամսարյանը զարմացավ, երբ ծառան հայտնեց, թե Կիրիլ Կարպիչը մի օր առաջ գնացել էր Բորժոմ...
- Երեկոյան վեց ժամից մի քանի ընդմիջում անց Բաթում ճանապարհով դնացքը առավ յուր հետ նաև Կամսարյանին՝ յուր ճամպրուկով ու կապոցներով մի քանի ժամից հասցրեց նրան Միխայլովո: Այստեղից մինչև Բորժոմ պետք էր ճանապարհը շարունակել կառքով, վասնզի այդ ժամանակ դեռ չէր շինված երկաթուղու Բորժոմ տանող գիծը:
- Պայծառ լուսնկա գիշեր էր: Հարթ ու ողորկ խճուղին, որի նմանը չկար Կովկասի ոչ մի կողմը, ախորժելի դարձուց նաև այս ուղևորությունը:

Պետրոսի գալով Կամսարյանների վիլլան նոր փայլ ու շուք ստացավ: Մեծ գոհունակությամբ լսեց այդ լուրը նաև Կիրիլ Կարպիշը, որ դահլիճի մի կողմը նստած՝ նարդ էր խաղում յուր հին բարեկամ Մարկ Իվանովիչ Մարկոզովի հետ:

...Մի երկու ժամից արդեն բարեկամներն ու բարեկամուհիները գալիս էին շնորհավորելու: Կանայք ու տղամարդիկ, օրիորդներ ու երիտասարդներ, ոմանք զատ-զատ, ոմանք խմբովին, հետզհետե լցնում էին վիլլայի դահլիճն ու նրան կից վերանդան, որ զարդարված էր շքեղ վարագույրներով: Հաճելի աղմուկով ներս ու դուրս էին անում մանավանդ երիտասարդուհիները, որոնց զրույցի մեծ մասն, առհասարակ, բաղկացած էր լինում ձայնարկություններից ու բացականչություններից:

...Մինչև այստեղ որ հասանք, էլ հույս ունիմ իմ ընթերցողները չեն պահանջիլ, որ ես իմ պատմությունը շարունակեմ: Որովհետև լավ գիտեն, թե այսպիսի մի նշանադրության ի՞նչ է հետևում. – հարկավ պսակադրություն, շքեղ հարսանիք և մեղրալուսնի ճանապարհորդություն... իսկ այնուհետև գալիս է ամուսնական խաղաղ ու քաղցր կենակցությունը, մինչև ցնոր կարգադրություն...

– Իսկ Զիբուխովն... Սևա՞նը...

– Նրանք դարձյալ մնացին իրենց տեղն անշարժ, անփոփոխ, ինչպես հարազատ մասունք անփոփոխելի հավիտենականություն...

ԱՆԴՐԵԱՍ ԵՐԵՑ

(հատված)

«Անդրեաս Երեց» վեպը ներկայացնում է մի դրվագ 17-րդ դարի Ազուլիսի կյանքից: Շահաբաս արքան գրավում է Երևանը և ցանկանում վայելել հայերի հյուրասիրությունն ու «Մանկաժողովի» հաճույքը Նախիջևանում: Շահռուխ բեկի խորհրդով նա ընտրում է Ազուլիսը: Բեկը մտադրվել էր վրեժխնդիր լինել Անդրեասից, որի գեղեցիկ կինը՝ Վարդենին, արհամարիել էր բեկի սերը և նախընտրել Երեցին: Վերջինս մանկաժողովից մի օր առաջ ախտավորում է աղջիկների ու պատանիների գլուխը: Շահի հրամանով Երեցը դատապարտվում է կախաղանի: Նա հրաժարվում է ընդունել «մահմեդական սուրբ օրենքը» իր կյանքի փրկության համար: Հայտնվում է Պապի նվիրակը՝ ունիթորների կարգապետի հետ բերելով շահի ներման հրամանը պայմանով, եթե Անդրեասն ընդունի կաթոլիկություն: Երեցը մերժում է նենգամիտ դիտավորությունը:

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Տասնևվեցերորդ դարու առաջին քառորդին Հայաստանի վրա ծանրացող թշվառությունները հասել էին իրենց գագաթնակետին: Պատճառը պարսից և օսմանցվոց անընդհատ պատերազմներն էին, որոնց թատր էր դարձել մեր անբախտ աշխարհը:

1596 թվականին պարսից Շահաբաս Ա. թագավորը, որ նոր էր յուր Խուրասանի հոր գահը ժառանգել, տակավին անգոր լինելով և, մանավանդ թե, օսմանցիներից վախենալով, ոչ միայն հետամուտ չեղավ նրանց՝ յուր հորից հափշտակված՝ Հայաստանի այն նահանգները ետ տանելու, որոնք իրեն էին պատկանում, այլև պատանդներ տալով հաշտության խոսեց սուլթան Մուրադի հետ: Եվ այսպիսով 16-րդ դարու վերջին քառորդին Հայաստանը գրեթե ամբողջապես անցավ օսմանցվոց ձեռքը:

Օսմանցի կուսակալները ազատ զգալով իրենց պարսից կողմից գալիք վտանգներից, սկսան ծանր և անտանելի հարկերով նեղել և տանջել հայ ժողովուրդը, որն արդեն բազմամյա հարստահարություններից վերջին աղքատություն էր հասել: Նույնպիսի ծանր հարկերի ենթարկեցին նրանք նաև էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռը, որ նույնպես խեղճ վիճակումն էր:

Առաքել կաթողիկոսը, որ ազգի ցավերին ի սրտե կարեկցող և Աթոռի համար կարի հոգատար մի հովիվ էր, շատ ջանք գործ դրավ ժողովրդի և էջմիածնի վրա ծանրացող հարկերը փոքր ի շատե թեթևացնելու, բայց երբ տեսավ թե յուր ջանքերն ի դերև են ելնում և թե այդ հարկերից առաջացած Աթոռի պարտքերը գնալով ծանրանում են, և, մանավանդ թե, ժամանակի դառնություն դիմադրելու չափ ուժ պակասում է իրեն, երկու տարի կաթողիկոսություն անելուց հետո հրաժարվեց գահից և Դավիթ էջմիածնեցուն կաթողիկոս ձեռնադրելով՝ Աթոռը հանձնեց նրան և ինքը քաշվեց մի վանք, յուր ազգի ցավերը լուծելու մեջ ողբալու:

Դավիթ կաթողիկոսը յուր նախորդից ավելի զորեղ չգտնվեցավ: Օսմանացի կուսակալները նոր կաթողիկոսի համար ոչ միայն զիջումներ չարին, այլև ուրիշ նոր հարկեր էլ Աթոռի վրա բարձելով՝ պահանջեցին որ նա, իբրև ընդհանուր ազգի գլուխ, ժողովե ժողովրդից այդ հարկերը և վճարե իրենց: Կաթողիկոսը շատ աշխատեց, չարչարվեց, յուր վիճակը պտտեց և, շատ անգամ արտասուքն աչքերին աղքատացած ժողովրդի վերջին փողերը հավաքելով տվավ կուսակալներին, բայց երբ տեսավ որ նրանց անիրավ պահանջները գոհացնել չի կարողանում, փախուստ տվավ Աթոռից և սկսավ անծանոթ վայրերում ու խորշերում թաքստյամբ ապրել: Իսկ հետո տեսնելով որ այդպիսով բոլորովին հեռանում է Աթոռից և էջմիածինը ավերման է ենթարկվում, իսկ Աթոռի պարտքերը նվազելու փոխարեն ավելի ևս աճում են, ետ դարձավ էջմիածին և յուր միաբանների հետ խորհրդակցելով՝ Գառնեցի Մելիքսեթ եպիսկոպոսին ձեռնադրեց կաթողիկոս, իբրև իրեն օգնական (1593 թ.):

Երկու կաթողիկոսների միասնական ջանքերն էլ ոչինչ օգուտ չբերին Աթոռին: Նրանց հավաքածը հազիվ պարտքի մի տասանորդը ծածկեց: Ուստի սկսան տոկոսով պարտքեր վերցնել օտարներից: Բայց այդ միջոցը ավելի ևս վատթարացրեց նրանց դրությունը: Որովհետև քիչ ժամանակից հետո տերություն կուսակալների հետ միասին այդ պարտատերերն սկսան նեղել և հալածել նրանց: Երկու կաթողիկոսները ըստիպված էին դարձյալ փախուստ տալ, անծանոթ տեղեր թափառել, մինչև անգամ ցերեկով պտտել չէին համարձակվում, այլ գիշերներն էին շրջում գյուղից դեպի գյուղ, կամ մի վանքից դեպի մյուսը:

Այս տառապանքների օրերում վրա հասավ նաև մի սարսափելի սով, որ ավեր և ապականություն սփռեց ամբողջ Հայաստանի վրա:

Սովին հետևեց ժանտախտը, որ ճարակեց այդ երկրի բազմաթիվ գավառները:

Հազիվ այդ երկու բնական պատուհասները դադարեցին, և ահա՝ Ջելալիք կոչված ավազակախմբերը, որոնց առաջնորդում էին թուրք պաշտոնանկ փաշաներ և բդեշխներ, ողողեցին Հայաստանը և աննկարագրելի ավեր ու սրածություն սփռելով նրա մեջ՝ կողոպտեցին ու հափշտակեցին բնակիչների գույքն ու ստացվածքը և հարուստ ավարով ու բազմաթիվ գերիներով իրենց որջերը դարձան:

Այս ամենը շարունակվում էր մինչև 1602 թվականը: Եվ որովհետև այս արտաքո կարգի թշվառությունների հետ միասին Հայաստանը կառավարող օսմանյան պետական կուսակալներն իրենց հարստահարություններն էին շարունակում, ուստի ժողովրդի տառապանքների հետ միասին կրկնապատկվեցան նաև կաթողիկոսական Աթոռի պարտքերը, իսկ Դավիթ ու Մելիքսեթ կաթողիկոսները ավելի ծանր նեղությունների ու հալածանքի ենթարկվեցան: Ի վերջո տեսնելով նրանք որ ազատվելու հնար չունեն, հրավիրեցին իրենց մոտ – Զուղա քաղաքը, Սմդայի հաջորդ Սրապիոն վարդապետին, որը մի իմաստուն և առաքինի մարդ էր և հայրենական հարուստ ժառանգություններ ուներ, և առաջարկեցին նրան՝ հանձն առնել կաթողիկոսությունը և յուր ունեցած հարստությամբ ազատել Աթոռը պարտքից ու ավերմունքից:

Թեպետ սկզբում առաջարկված պայմանների հետ համաձայնել չկարողանալով նրանք բաժանվեցան, բայց հետո, նույնիսկ Զուղայի ժողովուրդը, առաջին երկու կաթողիկոսների Աթոռից հեռանալը անհրաժեշտ համարելով, ինքը Սրապիոնին տարավ էջմիածին և կաթողիկոս օծել տալով, Աթոռը հանձնեց նրան:

Եվ ահա այդ ժամանակ, այն է՝ 1602 թվականին, ընդհանուր հայոց մեջ, վեց օծյալ կաթողիկոսներ կային, որոնցից երեքը նստում էին Արարատյան նահանգում, չորրորդը՝ Աղթամարում և մնացորդ երկուսը՝ Կիլիկիայում, որոնցից առաջինը Ադանայում, իսկ երկրորդը Սիսում:

Չնայելով որ ազգի ընդհանուր ցավերն էին այս տարօրինակ դրությունները ստեղծում, այսուամենայնիվ, օծյալ կաթողիկոսներից և ոչ մեկը կաթողիկոսական իրավունքներից զուրկ չէր համարում իրեն, այդ պատճառով և դրսից եկած նեղությունների վրա ավելացան նաև ներքին խռովություններն ու պառակտումները:

Այս զանազանակերպ թշվառությունների ու անկարգությունների շնորհիվ, ինչպես որ երկիրը հետզհետե սկսավ բնակիչներից դատարկվել, այնպես էլ անապատները ամայացան, վանքերը անշքացան, միաբանությունները ցրվեցան և այլևս ոչ մի տեղ չմնաց հայ ժողովրդի համար սփոփանք և մխիթարություն:

Սրա վրա էլ պետք է ավելացնել ունիթոր կամ միաբանող կոչված պապական արքանյակների սխրագործությունները, որոնք դեռ 13-րդ դարու կեսից մոտ էին գործել մեր աշխարհը և ամեն տեղ տարածվել, սկսած Ռուբինյան թագավորության երկրից մինչև Հայաստանի հեռավոր նահանգները: Անհա-

վատներին քրիստոնեություն քարոզելու փոխարեն, դրանք նահատակ հայ ժողովրդի անդամներն էին որսում, հայրենի եկեղեցուց հեռացնում և «միաբանող» լինելու փոխարեն բաժանող ու պառակտող հանդիսանում: Հեռացնելով որդին ծնողից, եղբայրը եղբորից, կինը ամուսնուց՝ ընտանիքների ու հարազատների միջից սերն ու միությունը վերացնում էին: Այդպիսով մահմեդական հրեշների թողած պակասը դրանք էին լրացնում և դեռ մի բան էլ ավելի, որովհետև մահմեդականները նյութապես էին կեղեքում, իսկ դրանք հոգեպես և բարոյապես: Եվ ի՞նչ էր դրանց նպատակը. այն, որ պապի հոգևոր ստրուկների թիվը մի քանի հազարով ավելացնեն, մի ձգտում, որ ժամանակակից բոլոր կաթոլիկ միաբանությունների միակ ու գերագույն նպատակն էր: Մի քանի դար շարունակ գործելով Հայաստանի մեջ, ունիթորները, ուր նրանց օգնում էին նաև հիսուսյանները և առաջնորդում հայ սրիկաներ, որպիսիք էին Հովհան Քոնեցի անարժան վարդապետը և յուր ընկերները, որոնք Հայաստանը ամբողջապես լցրին զանազան խռովություններով և շարիքներով և արժանացան հայության հայհոյանքին և նզովքին՝ սկսած վերջին հայից մինչև ընդհանրական կաթողիկոս և Ռուբինյան թագավորները. նրանք հաստատուն բնակավայր էին ընտրել Սյունյաց նահանգը: Նրա Ճահուկ, Երնջակ և Նախճվան գավառները գրեթե ամբողջապես իրենց ձեռքն էին անցել: Նախճվանում, մինչև անգամ, առաջնորդների կամ կարգապետների հաջորդություն էին հաստատել և «միաբանող» ժողովրդից տուրք էին առնում: Ժողովրդի անտերությունից օգտվելով՝ նրանք արձակ համարձակ մտնում էին ամեն տեղ, քարոզում էին նույնիսկ մեր վանքերում: Նրանցից մի քանիսի հանդգնությունը հասել էր մինչև այնտեղ, որ օր ցերեկով գալիս, բրում էին մեր եկեղեցիները և դրանց մեջ թաղված սրբոց մասունքները հափշտակում: Այդպես պատահեց սրբոց Հռիփսիմյանց վկայականի հետ, ուր երկու հիսուսյան վարդապետներ մտնելով քանդել էին սրբուհու գերեզմանը և նրա նշխարները հափշտակել: Բայց էջմիածնի միաբանությունը իրագեկ լինելով այդ անօրինակ սրբապղծության՝ հարձակվեց հափշտակիչների վրա և փառավոր ջարդ տալով նրանց, սրբուհու մասունքները ազատեց: Բայց խայտառակությունն այն էր, որ քննություն անելու միջոցին պարզվեցավ, որ հիսուսյաններին ճանապարհ տվողը եղել է Մելիքսեդեկ կաթողիկոսը, որը յուր անթիվ պարտքերի պատճառով կաշառվել է հիսուսյաններից և ազատ մուտք տվել նրանց դեպի Ս. Հռիփսիմեանց վկայարանը:

Այս ծայրահեղ թշվառությունները և ընդհանուր հուսահատությունը հերոսական ոգի ներշնչեցին երեք տարագիր հայ հոգևորականների: Նրանցից մինը Սաղմոսավանքի առաջնորդ Պարոն մականվանյալ Սարգիս եպիսկոպոսն էր, մյուսը՝ Սյունեցի Մովսես վարդապետը և երրորդը՝ Տրապիզոնցի Կիրակոս երեցը, որոնք տարիներ առաջ հեռացել էին Հայաստանից և ճգնում էին Երուսաղեմում: Հայրենի երկրից հետզհետե հասնող տխուր լուրերը ճմլեցին, խոցոտեցին նրանց զգայուն սրտերը: – «Այստեղ Քրիստոսի գերեզմանի մոտ ճգնելով՝ մենք մեր հոգիների փրկության համար ենք մտածում, մինչդեռ այնտեղ, մեր հայրենիքում, բյուրավոր հոգիներ դժոխային տանջանքների տակ հեծում են. ավելի հաճո չէ՞ր լինիլ ասածուն, եթե մեր ճգնությունը մեր հայրենակիցների տանջանքները թեթևացնելու մեջ որո-

ներինք, և եթե չկարողանայինք իսկ օգնել նրանց, գոնե նրանց հետ միասին կտանջվեինք...», մտածեցին ազնվասիրտ և հայրենասեր հոգևորականները և վերադարձան Հայաստան:

Բայց ի՞նչ կարող էին անել նրանք այդ ժամանակ. զենք չուներին, զորք չուներին, ժողովրդի մեջ նյութական ու բարոյական ուժ չէր մնացել, ինչո՞ւ կարող էին երկրի վրա ծանրացող թշվառության դառնությունը մեղմացնել:

Գիտեին միայն մի դեղ, որ այսպիսի ժամանակներում արդյունավոր ներգործություն է անում հիվանդ մարմնի վրա. այդ՝ մարդկային ոգին տանջանքների և հալածանքների դեմ զորացնելն էր, մարդուն ինքնօգնության, անձնվիրության սովորեցնելն էր:

Եվ ահա, այդ նպատակով, նրանք Սյունիք հասնելով, հիմը դրին Սյունյաց կամ Հարանց հռչակավոր անապատին, Ծղուկ գավառի Որոտնա ձորում, ժողովեցին աղտեղ հոգով և մտքով կորովի մարդիկ, կազմեցին բազմամարդ միաբանություն, որ կարող էր դիմագրավել ամեն տեսակ նեղության և սկսան միջոցներ որոնել ժամանակակից թշվառությանց առաջն առնելու համար, նրանց գլխավոր գործը հայ եկեղեցին ունիթորների ոտնձգություններից և նրանց բազմաբվեստ մարդորսություններից ազատելն էր:

Մինչդեռ Սյունյաց անապատը այդ զբաղմունքների հետ էր և նրա միաբանության ամեն մի անդամ լուրիկ-մնջիկ ապագայում ստանձնելիք պաշտոնի համար էր պատրաստվում, էջմիածնի Աթոռից ժամանակավոր հրաժարված Դավիթ ու Մելիքսեթ կաթողիկոսները ուրիշ նպատակների էին ձգտում: Որովհետև Սրապիոնի կաթողիկոսանալովը դարձյալ նրանք պարտքից ու հալածանքից չազատվեցան, ըստ որում օսմանցի կուսակալները սրանցից հին պարտքերն էին պահանջում, իսկ Սրապիոնի վրա նորերը բարձում, ուստի մի կարի կորստաբեր խորհուրդ հղացան՝ այն է՝ դիմել պարսից Շահաբաս թագավորին, որը այդ ժամանակ հետզհետե զորանում էր յուր երկրում, և հրավիրել նրան Հայաստան, թե երկիրը գրավելու և թե անվերջ հարկերից ու պարտքերից իրենց ազատելու: Եվ շուտով էլ այս խորհուրդը գլուխ հանեցին: Մելիքսեթ կաթողիկոսը մի քանի եպիսկոպոսների հետ միասին գնալով Սպահան, ներկայացավ Շահաբասին և յուր պաշտոնակցի և հայ ժողովրդի կողմից Հայաստանը գրավելու խնդիրն առաջարկեց նրան:

Շահաբասը սիրով լսեց նրա խնդիրը, երկրի ամեն հանգամանքների մասին տեղեկություն առավ նրանից և ապա մեծամեծ խոստումներ անելով կաթողիկոսին, ծանր զորքով Հայաստան մտավ:

Այս առաջին արշավանքի ժամանակ, այն է՝ 1603 թվին նա գրավեց օսմանցիների յուր հորից խլած բոլոր գավառները: Երկրորդ արշավանքի ժամանակ, այն է՝ 1605 թվին, օսմանցիների զորեղ հետապնդությունից խուսափելով, նա Հայաստանի մի քանի նահանգները դատարկեց բնակիչներից և նրանց բոլորին քշեց Պարսկաստան: Այդ բազմամբոխ ժողովրդի գրեթե կեսը նա խեղդեց Երասխի մեջ՝ նրանց այդ գետից շտապով անցնելու ժամանակ, և հազիվ կես մասը հասցրեց յուր երկիրը: 1606-ին կրկին վերադառնալով Շահաբասը պաշարեց օսմանցիների գրաված Նախիջևան, Երևան, Գանձակ և այլ քաղաքները, և ամենին հետզհետե տիրելով, յուր Ամիրգունա նախարարը վերակացու կարգեց նրանց վրա: Ապա այնուհետև մինչև 1620

թվականը, 2 կամ 3 տարին մի անգամ, դարձյալ արշավում էր Հայաստան, օսմանցիների հետ պատերազմելու նպատակով և ամեն անգամ էլ մեծամեծ նեղություններ էր պատճառում թե՛ հայ ժողովրդին և թե՛ մանավանդ էջմիածնա Աթոռին:

Ինչպես որ մի քանի դար առաջ պարսից և հունաց, այնպես էլ այժմ պարսից և օսմանցոց գահակալների համար Հայաստանը դարձել էր մի կռվախնձոր: Չնայելով որ նա բաժանված էր արդեն երկուսի մեջ, այնուամենայնիվ նրանցից ամեն մեկը «սահման քաջացն զենն յուրյանց» հին առածին հետևելով խլում էր մյուսից նրա տիրապետած գավառները, երբ այդ իրեն համար հաճելի կամ հնարավոր էր լինում: Եվ այդ անում էր ոչ թե կանոնավոր պատերազմ մղելով յուր հակառակորդի դեմ, այլ ավեր և ապականություն սփռելով ընդհանուր երկրի մեջ, քաղաքներն ու գյուղերը քանդելով, բնակարանները կողոպտելով և հրդեհելով, ժողովուրդը կոտորելով կամ գերի վարելով: Եվ այս բոլորի համար տուժում էր Հայաստանի ապաբախտ ժողովուրդը թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան մասերում: Մանավանդ այն պատճառով, որ երկու կողմից կռվող հակառակորդները՝ թյուրք թե պարսիկ, մանավանդ բերդեր ու ամրոցներ պաշարելու կամ առնելու ժամանակ, մեծ մասամբ հայ զինվորներ էին հավաքում իրար դեմ կանգնեցնում, ստիպելով խեղճերին, որ եղբայրները եղբայրներին կոտորեն:

Ահա այս տագնապալից ժամանակներում օգնություն էր հասնում ժողովրդին Սյունյաց անապատը կամ վարդապետարանը: Նրա հայրենասեր միաբանությունը, որին գլուխ էր կանգնած Սարգիս եպիսկոպոսը և որի մեջ փայլում էին Մովսես վարդապետ Սյունեցին, Կիրակոս Վ. Տրապիզոնցին, Պողոս Վ. Մոկացին, Արիստակես Վ. Շամբեցին, Թովմաս եպիսկոպոս Տաթևացին, Դավիթ եպ. Շամխորեցին, Կարապետ եպ. էջմիածնեցին, և այլն և այլն, դրանք ամենքը վերցնելով իրենց հետ նաև իրենց հասուն աշակերտները, ցրվել էին Հայաստանի զանազան կողմերը և գործում էին:

Ի՞նչ էին անում, – մինը շրջուն քարոզչի պաշտոն ստանձնելով՝ հուսադրում ու մխիթարում էր վհատյալ ժողովրդին և սովորեցնում նրան ժամանակի անցավոր նեղություններն արհամարհել: Մյուսը՝ գերի գնացող ազգակիցներին ընկերանալով և նրանց կրած տանջանքներին մասնակցելով յուր հայրական խրատներով կազդուրում և ամրապնդում էր նրանց հավատը և վառ պահում ազգային զգացումը: Երրորդը՝ երկրից գաղթել ուզող ժողովրդին հորդորում էր ժամանակավոր նեղություններից չընկճվել և հայրենական տունն ու անդամատանը օտարին չմատնել: Ոմանք քաղաքներում ու գյուղերում դպրոցներ հիմնելով նորանոր առաքելությունների համար աշակերտներ էին պատրաստում, իսկ ուրիշները՝ անշքացած ու ավերված վանքերը մտնելով նոր միաբանություններ, նոր զինվորություններ էին հաստատում և դրանց հետ միացած հզորապես մրցում պապական մարդորսների դեմ, հալածելով նրանց գլխավոր կենտրոններից, կամ անվնաս դարձնելով նրանց թունավոր և ազգակործան քարոզությունները:

Դրանց բոլորին այդ ժամանակ ոգևորում էր միայն մի միտք. այն է թե՛ «հունձք բազում են և մշակք սակավ» և թե «պարտ է հանել զմշակս ի հունձս մեր...»:

Այս նշանավոր անապատի միաբաններից Մովսես վարդապետ Սյունեցուն (որ անապատի հիմնադիրներից մինն էր և որ հետո արժանավոր կաթողիկոս դարձավ), իբր գործունեության միջավայր՝ վիճակված էր Գողթան գավառը: Այդտեղ նա Պողոս վարդապետ Մոկացու հետ միասին հիշատակաց արժանի շատ գործեր արավ, եկեղեցիներ շինեց, վանքեր նորոգեց, միաբանություններ հաստատեց, բայց որ ամենից գլխավորն էր՝ Աստապատ, Շոռոթ և Ագուլիս գյուղերում դպրոցներ բացավ, մի գործ, որ յուր ժամանակի համար ոչ միայն շահավետ, այլև կարի հառաջագիմական էր, որովհետև մինչև այն՝ միայն վանքերում ու անապատների մեջ էին ուսում ավանդում ցանկացողին:

Ագուլիսի դպրոցում Մովսես վարդապետը վերակացու և ուսուցիչ կարգեց յուր ձեռնասուն և Սյունյաց անապատի առաջադեմ աշակերտներից մեկին, - դա երիտասարդ և նորընծա Տեր-Անդրեասն էր, մի գործունյա, առաքինի և անձնվեր քահանա, որի հիշատակին, ահա, նվիրում ենք հետագա զրույցը:

ԺԹ

...Դրոշակիրը առաջ գալով՝ ներման հրովարտակը հանձնեց վերակացուն: Վերջինս համբուրելով այն՝ բացավ և սկսեց կարդալ:

«Բարձրյալ է աստված, որին պատկանում է երկնային թագավորությունը և որի հզոր աջը հովանի է անմահների մեջ բնակող իմ արդար հոր Խուդավենդիի վրա»:

«Ես մեծ և հզոր Աբաս, թագավոր Երանի և Փարսիստանի, արքա Էրմենիստանի և Գյուրջիստանի, տեր և հրամայող բոլոր այն երկրների, որոնք աստուծո ամենակարող օգնությամբ պիտի խոնարհին իմ սուրի առաջ:

Հայտնում եմ իմ սիրելի հպատակներին, որ զիջանելով խալիֆաների խալիֆ և կաթողիկոսների կաթողիկոս մեծ և բարձրապատիվ Հոռվմա պապի, այլև Ֆռանգի և Սպանիո հզոր թագավորների արժանահարգ վեքիլ խալիֆ-Պողոս Մարիա-Չիտտագինիի խնդիրքին և աղաչանքին, ներում եմ Անդրեաս կոչված հայ քեշիշի գործած մեծ հանցանքը և, ի շնորհս իմ հոր, անմահ Խուդավենդիի, ազատում եմ նրան կախաղանից, հրամայելով որ այսուհետև նա լինի հնազանդ արժանահարգ վեքիլ խալիֆ Պողոսին և նրա ընկեր՝ պատվարժան խալիֆ Մատթեոս կարգապետին, այլև լինի նրանց խրատների լսող կատարող, որովհետև իմ առաջ այդ երկու խալիֆները երաշխավոր են կանգնել յուր համար:

«Գրվեցավ Ագուլիսում, իմ թագավորության 31-րդ տարում, Զեմազիյուլ-էվալ ամսո 20-ին Հիշրի 1034 թվին»:

Հրամանի վրա դրոշմված էր արքայական կնիքը:

Երբ վերակացուն ընթերցումն ավարտեց, պարզեց հրովարտակը տեր-Անդրեասին՝ համբուրելու համար:

Երեցն առավ այն և առանց փայտակերտից իջնելու՝ հրաման խնդրեց վերակացուից մի քանի խոսք ասելու:

Վերջինս կարծելով թե երեցը կամենում է յուր շնորհակալիքը հայտնել մարդասեր շահին, իրավունք տվավ նրան խոսելու:

– Ժողովուրդ հայոց, – գոչեց նա բարձրաձայն, – անշուշտ ուրախացաք որ արեգակնափայլ շահր ներեց ինձ իմ հանցանքը, և այդ՝ շնորհիվ «խալիֆ-ների խալիֆ և կաթողիկոսների կաթողիկոս» Հռովմա պապի նվիրակ Զիտտագինի: Անշուշտ ձեզանից յուրաքանչյուրը շնորհակալ եղավ յուր սրտում գերապատիվ հորը յուր մարդասեր արարքի համար:

Այժմ ինձ լսեցեք:

Երեկ երեկո այցելեց ինձ բանտում ունիթորների կարգապետ հայր Մատթեոս Երազմոսը և առաջարկեց ինձ՝ թողնել իմ հարազատ հայադավան եկեղեցին և մտնելով ունիթորների կարգը, ընդունել կաթողիկոսություն, հպատակել պապին և նրա նվիրակ եպիսկոպոսի միջնորդությամբ ստանալ իմ ազատությունը:

Ուրեմն, նա ինձ առաջարկում էր այն, ինչ որ ինքը, մեծափառ շահր: Մինը պահանջում էր թողնել քրիստոնեությունը և լինել մահմեդական, մյուսը առաջարկում էր՝ թողնել հայությունը և լինել կաթողիկ... Արդյոք այս երկու առաջարկներն էլ միևնույն կշիռը չունին, երկուսն էլ միաժամանակ չէին պահանջում, որ ես դավաճանեմ իմ ազգին, իմ հայրենական եկեղեցուն: Հարկավ այդպես է: Ուստի ես բացեի բաց մերժեցի հայր Երազմոսին և նախատեցի նրան՝ յուր անարգ առաջարկի համար: Բայց ահա, ինչպես տեսնում եք, պապի իմաստուն ծառաները չեն գոհացել իմ մերժմամբ. նրանք խնդրել և ստացել են շահից իմ ազատության հրամանը, որպեսզի կարողանան ձեզ ասել թե՛ «տեսեք, հայեր, որքան հզոր և կարող է պապը, որքան մեծ ու անսահման է նրա իրավունքը. – այն մահապարտը, որին ազատել չկարողացան բոլոր հայերը ու պարսից ավագանին, ազատեց մի Զիտտագինի, լոկ Հռովմա պապի անունով... Եկեք, ուրեմն, հայեր, խոնարհեցեք այդ զորության առաջ, թողեցեք ձեր ազգությունը, ձեր եկեղեցին, ձեր լույս հավատը, սուրբ էջմիածինը և դարձեք ծառա Հռովմա գահին...»: Օ՛հ և օ՛հ, հայոց ժողովուրդ, մի ուրախանաք այս նենգամիտ շնորհով, որն այսօր մի հոգի փրկելով՝ վաղը հարյուրը պիտի կորցնե. այսօր մի տեր-Անդրեաս ապրեցնելով՝ վաղը նման տասին պիտի մեռցնե, – չեմ ասում սրով, այլ հոգով ու սրտով...: Մի՛ ընդունեք ուրեմն այս շնորհը, մի՛ գոհանաք այս մարդկանց ձեզ արած ծառայությամբ: Զոհեր տվեք աներկյուղ, եթե այդ պահանջում է ձեր եկեղեցվո ազատությունը, թողեք որ տեր-Անդրեասները մեռնին, եթե անհրաժեշտ է որ նրանց ժողովուրդը ապրի: Եթե մեր հոյակապ նախարարները, աշխարհային գանձերով ճոխացած իշխանները զոհում էին իրանց անձը եկեղեցվո և ժողովրդի փրկության համար, ապա ո՞վ է տեր-Անդրեասը, որ փախուստ տա այդ պարտքից... Եթե հայոց եկեղեցին խաչվում է ամեն օր, եթե հայոց կաթողիկոսը կապված է շղթաներով, ինչո՞ւ նրա սպասավորը ազատ պիտի շրջի, ատուած լույսն ու արևը ազատ վայելե... Այո, ես կմեռնեմ, և իմ մահը թող անեժք լինի այն հայի համար, որ յուր ազգն ու եկեղեցին դավաճանելու գնով կցանկանա ապրել...

Իսկ դուք, ո՞վ պատվելի հարք, տեր-Մատթեոս Երազմոս և տեր Մարիա-Զիտտագինի, որ առաքված եք այստեղ հայոց եկեղեցին քանդելու և նրա ավերակների վրա Հռովմա դրոշը բարձրացնելու, գիտացեք, որ ոչ միայն անարգ գործ եք կատարում, այլև վաստակում եք իզուր: Զի հայոց եկեղեցին

զորավոր է և նա յուր հիմքը փորող բազուկները կշախջախես: Նա զորավոր է ոչ թե աշխարհակալ արքաների պաշտպանությանմբ, այլ յուր անձնվեր որդվոց նահատակությանմբ, և նա չի ընկճվիլ, չի հաղթահարվիլ, թեկուզ Հռովմա պապը և Ֆռանգի թագավորները՝ քրիստոնեության թշնամի Շահաբասի հետ միացած աշխատեն նրան կործանելու համար: Կգա ժամանակ, երբ մեր այս Սյունիքում, ուր դուք այսօր հաստատվել և ամեն կողմ ցանցեր եք սփռել, ձեր հետքն անգամ չի երևալ, և հայոց հայրենական եկեղեցին կլինի միակ հովանավորողը յուր հարազատ զավակների: Օ՛ն, ուրեմն, ե՛տ վերցրեք ձեր բերած հրովարտակը, դժպհի են ինձ ձեր շնորհն ու բարիքը, խարդախյալ փրկությունից ավելի՝ ես մահն եմ գերադասում...»:

Այս ասելով երեցը պատառոտեց արքայական հրամանագիրը և պատառները ցրվեց մեջ:

Մի հանկարծական աղաղակ բրդեց չորս կողմը: Հայերը սարսափեցան, պարսիկները կատաղեցին և կրոնավորներն սկսան հայհոյանք տեղալ մեղապարտի վրա:

Դահճապետը, որ մինչ այն անուշադիր էր դեպի երեցի խոսածները, որովհետև հայերեն չէր հասկանում, տեսնելով հրովարտակի պատառոտվիլը, հանեց իսկույն դաշույնը և խոյացավ քահանայի վրա:

– Այդ ի՞նչ հանդգնություն է, գարշելի արարած, – գոչեց նա զայրագին և դաշույնը թափով երեցի փորը խրեց:

Քահանայի աղիքը դուրս թափվեցան իսկույն: Երեցը, որ տակավին կանգնած էր անհողդողդ, սկսավ ձախ ձեռքով արյունաշաղախ ընդերքը ժողովել փորի մեջ, իսկ աջով խաչակնքել երեսը և աղոթել:

Դահիճներն անընդհատ հարվածներ էին տալիս խաչակնքող ձեռքին և աղոթող բերանին, բայց նա անշարժ էր: Թվում էր թե մարմինը, որի վրա հարվածներ էին տեղում, այլևս իրենը չէր, թե հոգին անզգա էր մարմնո տանջանքներին:

Վերջապես մոտեցավ պատժարար վերակացուն և հրամայեց կախաղան հանել նրան:

– Այո՛, կախեցեք, բայց ոչ իբրև հասարակ հանցավորի, այլ իբրև մեծ ոճրագործի, կախեցեք գլխիվայր, որպեսզի տանջանքը ժամերով տևի, – հրամայեց նա:

Դահիճներն իսկույն գետին գլորեցին երեցին և սրերով պատառեցին նրա սրունքների շիղերը, ապա երկաթե կարթերը նրանց մեջ անցցնելով քաշեցին դեպի կախաղանը:

Այսպիսով թշվառ զոհը գլխիվայր կախված՝ ճոճում էր օդի մեջ, իսկ փորոտիքը թափվելով՝ ծածկել էին կուրծք, որով նա նմանվում էր սպանդանոցում կախված մորթազերծ ոչխարի, միայն այն զանազանությանմբ՝ որ վերջինս անշնչացած լինելով՝ չէր զգալ յուր ցավերը, մինչդեռ կախված երեցը հեծում էր սոսկալի տանջանքների ներքո: Եվ նրա հեծության ձայնակցում էր ժողովուրդը լալագին հառաչելով: Այն իսկ պատճառով վերակացուն հրամայեց ցրել ամբոխը, որպեսզի գրգռում չառաջանա: Զինյալ վաշտերը կատարեցին տված հրամանը: Իսկ զրահավորների մի ուրիշ խումբ կախաղանը շրջապատեց՝ երեցի մահվան սպասելով:

Սակայն այդ մահը շուտ չհասավ: Արի նահատակը ծանր ու սոսկալի տանջանքներ կրեց, բայց կրեց անտրտուն և յուր հեծուկյան մեջ անգամ աստուծո անունն օրհնելով:

Արևը մայր մտնելու մոտ նա յուր արդար հոգին ավանդեց:

Երբ շահն այս բոլոր եղելությունն իմացավ, կատաղեց ինչպես վիրավոր գազան և յուր հրովարտակի անարգանաց վրեժը հրամայեց առնել նահատակի դիակից:

Գեցեք նրան շինություններից դուրս, բաց դաշտի վրա, ոչ ոք թող չհամարձակի ամփոփել այդ դիակը, մինչև որ շներն ու գիշերային գազանները չցրվեն նրան ամբողջապես, հրամայեց շահը և այդ հրամանը կատարվեցավ իսկույն:

Նահատակի մարմինը վերցնելով կախաղանից ձգեցին հեռու, ամալի դաշտը:

Բայց հայերն անմիջապես պահապաններ կարգեցին, որպեսզի նրանք գիշեր ու ցերեկ հսկեն դիակի վրա, մինչև որ մեծամեծները հաջողեն հրաման առնել շահից սուրբի մարմինն ամփոփելու համար:

ԳԵՎՈՐԳ ՄԱՐԶԱԿԵՏՈՒՆԻ

(հատված)

«Գևորգ Մարզպետունի» վեպը պատկերում է 10-րդ դարի Բագրատունիների թագավորության դրամատիկ իրադարձությունները:

Իշխաններն ապստամբել են Աշոտ Երկաթ թագավորի դեմ: Յլիկ Ամրամից ամոթալի պարտություն կրած թագավորը քաշվել է Սևանա կղզի: Հոգևոր առաջնորդն էլ իր անձի ապահովության մասին է մտածում:

Գևորգ Մարզպետունի իշխանն այցելում է իշխաններին՝ փորձելով միավորել ուժերը: Երբ ապարդյուն են անցնում ջանքերը, իր քաջերով սկիզբ է դնում ազատագրության պայքարին: Արաբների դեմ հաղթանակներից հետո նորանոր ուժեր են հավաքվում նրա դրոշի տակ, ինչի արդյունքում փրկվում է երերուն գահը: Ծովամարտի ժամանակ մահացու վիրավորվում է Աշոտ Երկաթը: Գահն անցնում է Աբասին: Վախճանվում է Մարզպետունի իշխանը:

ՄԻ ԾԱՂԿՈՎ ԳԱՐՈՒՆ

Կեսօր էր: Յամաքաբերդի ձկնորսները ուռկան էին ձգում ծովակը՝ Գեղամա համեղ ու բազմազան ձկներից որսալու, երբ Գևորգ Մարզպետունու հեծելախումբը հասավ այդտեղ: Իշխանը զարմացավ տեսնելով, որ ձկնորսները փոխանակ լաստերով դեպի լճի խորը գնալու, շարունակ նրա եզերքն են պտտում, որով հաջողակ որս չպիտի կարենային անել: Բացի այդ, լճի վրա կամ եզերքում ոչ մի լաստ կամ նավակ չէր երևում: Այդ հանգամանքը շարժեց նրա հետաքրքրությունը, մանավանդ որ իրան այն միջոցին լաստ էր հարկավոր դեպի կղզին ուղղվելու համար:

Իշխանի հարցին՝ թե «ո՛ւր են ձեր նավակները», ձկնորսները պատասխանեցին.

– Արքայից հրաման եկավ, որ ոչ ոք եզերքում լաստ կամ նավակ չպահե, այդ պատճառով ամեն ոք յուր ունեցածը ծածկել է գյուղում:

Իշխանը գուշակեց, որ թագավորի հրամանը տրված է՝ թշնամիների մոտքը դեպի Սևան արգելելու նպատակով: Այսուամենայնիվ պատվիրեց, որ իրանց համար նավակ իջեցնեն ծովը, բայց ձկնորսները դժվարացան:

– Թագավորը մեզ կկախե, եթե համարձակվենք նրա հրամանն անարգելու, – ասացին նրանք և խնդրեցին՝ չստիպել իրանց անհնազանդ գտնվել արքայի առաջ:

Իշխանը չպնդեց, բայց հրամայեց նշան տալ կղզեցիներին՝ լաստ ղրկել իրանց համար, իսկ մինչ այդ հյուրասիրել յուր հեծյալներին Գեղամա թարմ ձկներով:

Մովափը պատող ժայռերի վրա ձկնորսները կրակ վառեցին իսկույն: Բոցը բորբոքվելով ծառացավ, բարձրացավ դեպի վեր: Այդ էր այն նշանը, որով կղզեցիներից լաստ էին խնդրում եզերքում եղողները: Շուտով կղզու պարիսպներից դուրս ելան երկու սևազգեստներ, որոնք դեպի նավամատույցը հառաջանալով՝ լուծեցին այդտեղ կապած լաստերից մինը և դեպի ծովի խորը մղեցին:

Մինչև լաստի մոտենալը, ձկնորսները իրանց որսած ընտիր «իշխաններից» ու «գեղարքունիներից» պատրաստեցին համեղ նախաճաշ և հյուրասիրեցին իշխանի հեծյալներին:

Միջօրեի ժամերգությունը նոր էին ավարտել կղզում, երբ իշխանը յուր խմբով հասավ այդտեղ:

Թագավորը զարմացավ տեսնելով յուր առաջ Գևորգ Մարզպետունուն:

– Դո՛ւ էլ քո թագավորի հետ ճգնելու եկար, – հարցրեց նա իշխանին ժպտալով:

– Ո՛չ, տեր արքա, այժմ հանցանքներ գործելու և ոչ թե ապաշխարելու ժամանակ է, – պատասխանեց Մարզպետունին:

– Հանցանքներ գործելո՞ւ... – հարցրեց թագավորը, – մի՞թե հանցանք գործելու համար էլ որոշ ժամանակ է լինում:

– Այո՛, տեր արքա: Տասը պատվիրաններից մինը «մի սպանաներ» խոսքն է: Այժմ հասել է այդ պատվիրանի դեմ գործելու ժամանակը, մենք շարունակ պիտի սպանենք:

– Հույս ունիս՝ ինձ քո հանցանքին մասնակից անելու համար չես եկած:

– Եթե իմ զորքին թագավորն առաջնորդեր, ես քսան տարավ կերիտասարդանայի:

– Քո զորքի՞ն. մի՞թե զորք ունիս ժողոված, – զարմանալով հարցրեց արքան:

– Այո՛, մեծափառ տեր:

– Որտե՞ղ է գտնվում բանակդ:

– Այստեղ, Սևանում:

– Սևանո՞ւմ, – ավելի ևս զարմանալով հարցրեց թագավորը:

– Այո՛, տեր արքա, Սևանում...

Թագուհին, որ ներկա էր իշխանի խոսակցությանը, ընդհատեց նրան.

– Ես նայում էի իմ դիտանոցից, երբ քո լաստը մոտենում էր կղզուն. քեզ հետ միայն մի խմբակ կար, հազիվ քսան մարդուց բաղկացած, իսկ մնացածները ե՞րբ հասան այստեղ:

– Իմ բանակը կազմված է հենց քսան մարդուց, ես ավելին ձեռք բերել չկարողացա, – պատասխանեց իշխանը:

– Դու հիվա՞նդ ես, Մարգալետունի իշխան, – հարցրեց թագավորը՝ աչքերը նրա վրա սևեռելով:

– Դուցե կասկածում ես, թե խելագարվա՞ծ եմ, – ժպտալով հարցրեց իշխանը:

– Այո՛, ինձ այդպես է թվում, – հարեց թագավորը լրջությամբ: – Ասում ես, որ քսան մարդուց է բաղկացած բանակդ, և միևնույն ժամանակ փափագում, որ քո թագավորն առաջնորդե նրան: Ծա՞ղր է այդ, թե երգիծանք...

– Քա՛վ լիցի, եթե համարձակվեմ այդ չափ լրբանամ քո առաջ, տեր արքա... – պատասխանեց իշխանը հուզվելով:

– Ի՞նչ գորք է ուրեմն այն, որի անունով խոսում ես դու:

– Հենց հիշածս քսան հոգիներն են: Նրանք են իմ զորքն ու բանակը կազմում:

Թագավորն ու թագուհին զարմացած նայեցին իրար, կարծես կամենալով հարցնել միմյանց, թե «արդյոք այս մարդը չէ՞ խելագարվել...»:

Մարգալետունին թափանցեց նրանց սրտի խորքը և դառը ժպտալով ասաց.

– Իրավունք ունիք ինձ խելագար անվանելու: Այս ընդհանուր տագնապի օրերում, երբ զորեղ իշխանները իրանց հազարավոր զորքերով փակված են ամրոցներում, խելագարություն է, իհարկե, քսան հոգով բաց դաշտն իջնել՝ թշնամու հետ ընդհարվելու համար: Բայց ես այդ անում եմ, որպեսզի կարողանամ ամոթի կնիք դրոշմել բոլոր այն իշխանների ճակատին, որոնք հայությունն անունով խոսում, հայ տոհմականությունամբ հպարտանում են, բայց հայրենիքը ճգնաժամում եղած միջոցին մատը չեն շարժում նրան օգնելու համար:

– Այդ դու կարող ես անել, եթե հաղթությամբ պսակես հանդուգն ձեռնարկությունդ, – նկատեց թագավորը, – բայց ի՞նչ կարող են անել քսան հոգիները թշնամու ահավոր զորության առաջ:

– Իմ քսան հոգիներից յուրաքանչյուրը կարող է վանել հարյուր հազարացի: Եթե հոգնախումբ բանակների դեմ կանգնել չկարողանանք, գոնե նրանց ուժը ջլատել կամ կարգը խանգարել կարող ենք միշտ:

– Այդպիսով շատ փոքր օգնություն կարող ես անել հայրենիքիդ:

– Ամեն մեծ գործ նախ փոքրով է սկսվում:

– Ուրեմն դու հույս ունիս, թե վերջի վերջո պիտի հաղթանակե՞ս:

– Երկուսից մինը. կա՛մ կհաղթանակեմ, կա՛մ թե իմ խմբով ի սպառ կջնջվեմ: Ես չեմ կարող նստել իմ բերդում և իմ կյանքը խնամել այնպիսի մի ժամանակ, երբ թագավորը զահր թողած՝ ճգնում է Սևանում, երբ կաթողիկոսը աթոռը կորցրած՝ թափառում է աստանդական, երբ ժողովուրդը, հազարներով ճարակ է դառնում թշնամուն... Եթե իմ եղբայրակիցները մեռնում են, ես ինչո՞ւ պիտի ապրեմ. մի՞թե նրանց կորուստը ողբալու համար: Այդ վայել է կանանց, երբե՛ք այն մարդուն, որի բազուկը դեռ կարող է սուր

շարժել, որի ձայնը դաշտում կարող է որոտալ...

Թագավորն աչքերը հառած նայում էր իշխանի վրա, որ խոսում էր ինչպես մարմնացյալ հայրենասիրություն. նրա սիրտը հուզվում էր, նա կամենում էր գրկել և համբուրել այդ քաջին և միևնույն ժամանակ կամենում էր ասել. – «Որքան երջանիկ ես դու, Գևորգ իշխան, որ կարող ես իբրև հասարակ զինվոր մարտնչել հայրենիքի համար... իսկ ես զրկված եմ նույնիսկ այդ միսիթարությունից...»:

– Ինչո՞ւ ուրեմն եկար Սևան, – հարցրեց Թագավորը յուր հուզումը ծածկելով:

– Իմ արշավանքն սկսելուց առաջ արքայի հրամանն ու օրհնությունն ստանալու եկա:

– Իմ քա՛ջ և հավատարիմ իշխան. դու ուրեմն փառքն անգամ չես կամենում առանց քո արքայի հրամանին վայելել... Դու արժանավոր զինակից հանդիսացար ինձ, բայց ես, ավա՛ղ, քեզ անարժան թագավոր...

– Մի՛ ասիր այդ, տեր արքա. բախտը կարող է վանդակի մեջ փակել առյուծին, բայց նրա սիրտն ու կորովը կապտել չի կարող: Ապրիր դու այստեղ, մինչև որ քո ծառան վանդակը դարբնող ձեռքերը կփշրեն...

– Իմ քա՛ջ, իմ ազնի՛վ իշխան, վանդակը դարբնել են...

Նա կամենում էր ասել՝ «այնպիսի ձեռքեր, որոնց եթե փշրեիր, ինձ հավիտենական վիշտ պիտի պատճառեիր...», բայց նա ընդհատեց խոսքը և վեր կացավ տեղից հանկարծ.

– Ո՛ւր են քո քաջերը. գնա՛նք նրանց մոտ: Այդ հերոսներն արժանի են, որ Թագավորը նրանց ընդառաջե և ոչ թե իրանք գան նրա կոչին:

Այս ասելով՝ Թագավորն առաջ անցավ, և իշխանը հետևեց նրան:

Բարապանն արդեն ուրիշ ճանապարհով վազեց դեպի ուխտավորներին կացարանը՝ խմբի անդամներին արքայի գալուստը հայտնելու:

Վահրամ սեպուհի հրամանով նրանք դուրս եկան իսկույն իրանց խուցերից և սպառազինված շարվեցան կղզու ծառազարդ տափարակի վրա:

Թագավորն ու իշխանը իջնում էին բլրի կողմից: Երբ նրանք հասան ս. Աստվածածնի տաճարին և խոտորվեցան դեպի տափարակը, ուխտի զինվորները միաձայն որոտացին՝ «Կեցցե՛ք Թագավորը»:

Այդ գոչունը հուզեց արքային: Որքա՛ն ժամանակ էր, որ նրա ականջին չէր հնչել այդ ձայնը, որքա՛ն ժամանակ էր, որ նրան ոչինչ չէր հիշեցնում, թե ինքը՝ հայոց Թագավորը, Հայաստանի իշխանապետն է, թե դեռ այդ երկրում կան մարդիկ, որոնք հավատարիմ են իրան և որոնց ինքը կարող է հրամայել... Ճգնազգյաց միաբանների ընկերակցությունը, նրանց հանապազօրյա պաշտամունքները, որոնց գրեթե միշտ ներկա էր լինում ինքը, կղզու անշարժ ու խաղաղիկ կյանքը և նրա հետ միասին էլ յուր ծանրագույն վշտերը՝ ամեն ինչ մոռացրել, ամեն կենդանություն մեռցրել էին յուր մեջ: Նրան թվում էր, թե բոլոր աշխարհը քնած է Սևանի պես, թե ոչ մի տեղ այլևս չկա կենդանություն, թե մահը յուր թևերը տարածել է արդեն համայն հայոց վրա...

Բայց ուխտի զինվորների աղաղակը կարծես վայրկենապես սթափեցրեց նրան. մի հաճոյական և կենարար դող նրա մարմինը ցնցեց և քաջագնական զգացմունքով հոգին ու սիրտը լցվեցան:

Թագավորը թեպետ ուներ կղզու մեջ հարյուրի չափ զինվոր, բոլորն էլ ընտիր, զինավարժ մարդիկ, բոլորն էլ քաջասիրտ և դիմագրավող, բայց նրանք էլ կղզում անգործ մնալով և արքայի նման հոգևոր պաշտամանից հաճախելով թուլացել, թմրել էին արդեն և զենքերն ու զրահը մի կողմ ձգել: Նա տեսնում էր դրանց ամեն օր խուցերի առաջ նստած և կամ ուռկանը ձեռքներին կղզու շուրջը թափառելիս, և չէր վրդովվում, կարծելով թե՝ հենց այդ էլ պիտի լինե՞ր դրանց զբաղմունքը: Բայց երբ նա տեսավ յուր առաջ Մարգարետունու սակավաթիվ, բայց գոտեպինդ, զրահազգեստ և զինավառ-յալ այդ խմբակը, պատրաստ, կարծես հարձակվելու և ամեն զորություն ու ընդդիմություն ընկճելու և կործանելու, նա մի տեսակ աշխույժ ստացավ և քայլերն արագացնելով հասավ զինվորներին:

– Ապրի՛ք, իմ քաջեր, – բացականչեց նա, և խումբը նորեն որոտաց.

– Կեցցե՛՛ թագավորը:

Վահրամ սեպուհն առաջ անցնելով սաղավարտը հանեց և զլուխ խոնարհեց արքային:

Վերջինս աչքը պարզելով՝ ողջունեց նրան ջերմագին:

Սեպուհին հետևեց Մուշեղ բերդակալը, որին թագավորը բարեհաճ խոսքերով ընդունեց:

Առաջ անցավ ապա Գոռ իշխանիկը: Թագավորը նրան տեսնելուն պես բացականչեց:

– Դու է՞լ այստեղ, իմ սիրեցյալ Գոռ... Դու է՞լ անձնվեր քաջերի խմբում:

Այս ասելով թագավորը թեքը բացավ և գրկախառնվելով պատանուն, որ սաղավարտը ձեռին մոտեցել էր իրան, համբուրեց նրան սրտագին:

– Որի՞ պաշտպանության հանձնեցիր հարսնացուդ, Գոռ, – հարցրեց թագավորը ժպտալով:

– Յուր իսկ պաշտպանության, – պատասխանեց պատանին շառագու-նելով:

– Այո՛, հայրդ ինձ պատմեց: Նրա պաշտպանության է հանձնված և Գառ-նին: Սյունյաց օրիորդը արժանի է այդ պաշտոնին: Երբ այր մարդիկ կռվում են դաշտում, կանայք կարող են բերդերը պաշտպանել... Թեպետ ցավալի է, որ հայոց երկիրը միայն քսան տղամարդ է դաշտը հանում այսօր. բայց մյուս կողմից էլ ուրախալի է, որ այդ քսան քաջերին հետևում է մի կին. և որ այդ կինը իմ որդեգրուհին և Գոռի հարսնացուն է... Գնա՛, իմ քաջ, արժանի՛ եղիր քո մրցանակին:

Այս ասելուց հետ թագավորը մոտեցավ մյուս զինվորներին, բոլորի հետ խոսեց, բոլորին էլ քաջալերեց և ապա դառնալով Մարգարետունուն, առաջարկեց նրան միացնել յուր խմբին Սևանում գտնված զինվորների կեսը:

Իշխանը հրաժարվեցավ արքայի առաջարկությունից, չկամենալով նվազեցնել նրա թիկնապահների թիվը:

– Վտանգի միջոցին մենք կարող ենք փախչել, – ասաց նա նրան, – բայց արքան այս կղզում խույս տալու տեղ չունի. անկարելի է մի զորական անգամ հեռացնել այստեղից:

Թագավորը գովեց յուր հավատարմի հոգածու զգուշությունը և ապա դառնալով նրան ու Վահրամ սեպուհին՝ վերացրեց.

– Իմ իշխանները թողեցին ինձ միայնակ և ամոթահար, այդ պատճառով ես մտա Սևան իբրև կամավոր գերի: Եթե դուք կհաջողվեք ձեր ձեռնարկության մեջ և կկարողանաք սրբել այն արատը, որ դրին մեր դրոշի վրա տիրադրուժ իշխանները, այն ժամանակ ես նորեն կեղնեմ իմ բանտից և կպսակեմ ձեր հաջողությունը իմ արշավանքներով: Այս օրվանից իմ դրոշը ես կհանձնեմ ձեր խմբին, թող նա ամեն տեղ ոգևորե այս քաջերին և հիշեցնե, որ թագավորը կալանավոր է Սևանում...

Այս ասելով թագավորը հրամայեց թիկնապահներին բերել արքայական դրոշը:

Խոր լռություն տիրեց: Ուխտի զինվորները ակնածությամբ սպասում էին թիկնապահների դարձին: Երբ դրոշը երևաց, ամենքն իսկույն սաղավարտները հանելով միաբերան գոչեցին. «Կեցցե՛ թագավորը»:

Վերջինս առավ դրոշակը թիկնապահների ձեռքից և, հանձնելով այն Մարգպետունուն, ասաց.

– Այս դրոշի հետ միասին տալիս եմ քեզ իրավունք՝ գործել ամեն տեղ իմ կողմից և անունից: Այս դրոշը իմ փոխարեն կլինի քո խմբին և՛ առաջնորդ, և՛ զինակից:

Նույն օրը ուխտի զինվորներին սեղանակից արին իրանց թագավորն ու թագուհին: Իսկ հետևյալ առավոտ հեռացավ խումբը Սևանից՝ տանելով յուր հետ արքայական դրոշը և թագավորի, թագուհու և բոլոր միաբանության օրհնությունը:

Հասնելով Ցամաքաբերդ՝ ուխտի զինվորները ձիաները հեծան և Արա-րատյան դաշտի ճանապարհը բռնեցին: Նրանց նպատակն էր հանդիպել Բեշիրի հրոսակներին, որոնք զանազան խմբերի բաժանված՝ շրջում էին այդ դաշտի անպաշտպան գյուղերը և ավարի տալիս նրանց: Բյուրականի առումը և անխիղճ կոտորածն ավելի էր նրանց համարձակություն տվել և բարբարոսությունները գրգռել: Այժմ անարգել առաջ էին գնում նրանք, չակնածելով բնավ հայ իշխաններից, որովհետև գիտեին, որ դրանք բերդերից չպիտի իջնեն և շինականի գույքն ու կյանքը պաշտպանելու համար իրանց անձը վտանգի մատնեն:

Արդ՝ Մարգպետունի իշխանը կամենում էր հանդիպել այդ հանդուգն հեյուզակներին, որովհետև հույս ուներ, թե առանձին-առանձին պատահելով նրանց՝ կարող է շատերին ոչնչացնել:

Բայց հագիվ յուր հեծելախումբը Հրազդան գետն անցավ, և ահա՛ գաղթականների մի բազմություն ընդառաջեց նրան:

– Ուրտեղացի՞ եք և ո՞ւր եք գնում, – հարցրեց նրանց իշխանը:

– Գեղա բերդիցն ենք, տե՛ր, – պատասխանեց հաղթանդամ ու բարձրահասակ առաջնորդը. – գնում ենք Սյունյաց լեռներում ամրանալու:

– Ուրիշները դիմում են դեպի Գեղ, իսկ դուք փախչո՞ւմ եք այնտեղից, ի՞նչ է պատահել. ո՞վ է հարձակվում ձեզ վրա:

– Բեշիրը, տե՛ր:

– Ո՞վ ասաց ձեզ:

– Դվինից լուր լրկեց կաթողիկոսարանի վերակացուն:

– Է՛, լավ, էլ ինչո՞ւ եք փախչում, չէ՞ որ Գեղա բերդն ամուր է բավական:

– Ամուր է, բայց զորք քիչ ունի:

– Թշվառականներ, եթե ամենքդ այդպես կփախչեք այնտեղից, իհարկե զորք չեք ունենալ, ինչի՞նչ համար է այդ հաղթ հասակը, եթե տազնապի ընդհանրապես տուժն տեղ պիտի ձգես. ե՛տ դարձեք այս վայրկենին, թե չէ ամենքիդ սուր քաշել կտամ:

Առաջնորդը նայեց յուր ընկերներին, կանայք ծածկոցները բանալով սկսան դիտել խոսող իշխանին, իսկ երեխաները վախկոտ նայվածքով նրանց շուրջը կծկվեցան:

– Ե՛տ դարձեք, – կրկնեց իշխանը, – այստեղ եղող բոլոր տղամարդկանց պահակ պիտի կարգեմ Գեղա պարիսպների վրա:

Գաղթականներն սկսան աղաչել իշխանին՝ թույլ տալ իրանց շարունակել ճանապարհը, բայց Մարգարետունին մնաց անողորմ:

– Տե՛ր, դու մեզ, ուրեմն, մատնում ես Բեշիրին, նա մի երկու օրից Գեղա բերդը պիտի գրավել, – խոսեց պառավ մի կին:

– Ես թույլ չեմ տալ, մայրի՛կ, որ Բեշիրը հասնե Գեղ. բայց եթե աստծուց վիճակված է քեզ մահ, ապա լավ է, որ տանդ մեջ մեռնես, քան թե օտարության մեջ:

– Ես ցավում եմ ոչ թե ինձ, այլ երիտասարդների համար:

– Նրանք թող իրանք պաշտպանեն իրանց:

Այս ասելով նա հրամայեց գաղթականների առաջնորդին ետ դարձնել ամենքին. իսկ ինքը յուր խմբին դառնալով ավելացրեց.

– Մեր ծրագիրը փոխվեցավ: Ուղեկցենք այս փախստականներին մինչև Գեղա ստորոտը, իսկ այնուհետև կդիմենք ուր որ հարկավոր է:

Հետևյալ ավուր երեկոյան իշխանը յուր հեծելախմբով բաժանվեց գաղթականներից. նրանք բարձրացան դեպի Գեղա լանջերը, իսկ ինքը բռնեց Դվնո դաշտի ճանապարհը:

Որովհետև մոլթը կոխում էր, իշխանն ու սեպուհը որոշեցին շատ չհեռանալ Գեղա սահմաններից: Ուստի ուղղվելով դեպի Ուրծաձոր, բարձրացան մի փոքրիկ լեռնագոտու վրա, որ ծածկված էր անտառով ու մացառուտով: Այդտեղ գտան նրանք ծառերով հովանավոր մի անքույթ ծածկարան, ուր և իջան հանգստանալու և գիշերելու:

Զինվորներից մի քանիսը զբաղվեցան իսկույն խմբի սակավապետ կերակուրը պատրաստելով, իսկ մի քանիսը փութացին ջուր բերելու: Լեռան լանջերի վրա աղբյուր չգտնելով, նրանք վայր իջան դեպի հովիտը՝ այդտեղ հոսող գետակից ջուր վերցնելու: Դա Վեդիի վտակներից միսն էր, որ խոխոջալով իջնում էր Գեղա բարձունքներից: Հազիվ մացառուտից ելան զինվորները և ահա՛ հանդիպակաց լանջերի վրա զարկած տեսան բազմաթիվ վրաններ, որոնցից շատերի առաջ խորույկներ էին վառվում:

Դա հազարացիների բանակն էր:

Զինվորները վերադարձան և պատմեցին այս մասին իշխաններին:

– Դրանք ուրեմն Գեղն առնելու են գնում, – գուշակեց սեպուհը:

– Անշո՛ւշտ, – պատասխանեց Մարգարետունին:

– Ի՞նչ պիտի անենք այժմ մենք:

– Մի՞թե դեռ չգիտես:

– Գիտեմ. պիտի խանգարենք... բայց...

– Ուրիշ անելիք չունենք: Վայելենք մեր ընթրիքը և գործի սկսենք, – վճռաբար ասաց իշխանը և բազմեց խոտերի վրա, ուր բացված էր անպաճույճ սեղանը: Նրանք բոլորեցին ամենքը միասին, որովհետև, նրանց մեջ չկար այլևս իշխան ու ծառա. նրանք ամենքը եղբայրներ էին, մի խաչի ու դրոշի զինվորներ: Նրանց կերակուրը կազմում էին Սևանի եփած ձկները, մի քանի կտոր խաշած միս և Գեղարքունյաց ընտիր պանիր:

Ընթրիքի վրա ոչ ոք չէր խոսում. ամենքը լուռ ուտում էին: Բայց այդ՝ ոչ այն պատճառով, որ ուշագիշտ էին իրանց քաղցը հագեցնելուն, այլ այն, որ ամենքն էլ մտածում էին սկսելիք գործի մասին, որ կարի հանդուգն և վտանգավոր մի ձեռնարկություն էր:

Երբ ընթրիքը վերջացավ, Գևորգ իշխանը վեր կացավ տեղից և ասաց.

– Սիրելի քաջերս, աստված թշնամին մատնել է մեր ձեռքը, պիտի օգուտ քաղենք այս հաջողությունից: Առավոտը՝ դեռ լույսը չբացված մենք կհարձակվենք թշնամու վրա: Այս արդեն վճռված է: Պառկեցեք ուրեմն և հանգստացեք, որպեսզի հոգնություններդ առնեք և վաղվա համար ուժերնիդ կազդուրեք, իսկ ես և Վահրամ սեպուհը կերթանք նախ թշնամու դիրքն ու բանակը հետազոտելու և ապա կբարձրանանք Գեղ, տեղացիներից հարկ եղած օգնությունը հայթայթելու:

– Թո՛ւյլ տուր, հայր իմ, որ ես ևս հետևեմ ձեզ, – ասաց Գոռ իշխանիկը:

– Ո՛չ, զավակս. դու էլ պառկիր և հանգստացիր. զինվորը չպիտի զատվի յուր ընկերներից, – պատասխանեց իշխանը լրջությամբ, կամենալով հասկացնել որդուն, թե ինքը ոչ մի առավելություն չունի մյուսներից և, հետևապես, պիտի հնազանդե հոր ձայնին, ինչպես յուր ընկերները:

Գոռը ժպտալով գլուխը խոնարհեց: Իշխանն ու սեպուհը թողնելով զինվորներին՝ ուղղվեցան դեպի բանակի կողմը:

Հովիտը, ուր զարկած էին թշնամու վրանները, ընկած էր երեք բարձրությունների մեջ: Նրա հյուսիսային կողմը բարձրանում էին Գեղա դարևանդները. արևմտյան կողմից ընկած էր այն լեռնագոտին, որի վրա գտնվում էին ուխտի զինվորները, արևելյան մասը փակում էին բարձրադիր բլուրներ, իսկ հարավից բացվում էր Վեդիի դաշտը, ուր խոխոջում էր համանուն գետը:

– Եթե հարձակվենք այս կողմից, – ցույց էր տալիս իշխանը ձորահովտի հյուսիսակողմը, – այն ժամանակ կստիպենք թշնամուն փախչել դեպի հարավ: Մեր գործը պիտի լինի հանկարծակիի բերել նրանց: Ուրեմն ամեն հնար գործ պիտի դնենք՝ շփոթել թշնամուն և թույլ չտալ, որ կարգի գան կամ ճակատեն, որովհետև նրանց թույլ ընդդիմությունն անգամ կարող է մեր գործը խանգարել:

– Գլխավորը ջահեր ձեռք բերելն է. հենց որ մի երկու վրան կարողանանք վառել, սարսափը կտիրե ամենքին, – խոսել սկսավ սեպուհը, – սակայն այդ պաշտոնը գեղեցիկները պիտի կատարեն, իսկ մերոնք պիտի հարվածեն:

Երկար խոսելուց և այս ու այն կողմը հետազոտելուց հետո՝ իշխանն ու սեպուհը վերադարձան զինվորների մոտ: Նրանք ամենքն էլ քաղցր քուն էին մտել, բայց մի քանիսը եկողների քայլատրոփը լսելուց վեր թռան տեղներից: Արթուն էր միայն մի զինվոր, որ պահպանություն էր անում ձիաներին:

Գևորգ իշխանը տեսնելով Գոռին, որ գլուխը մի կոճղի հենած՝ անուշ

մրափում էր, ակամա կանգ առավ նրա առաջ: Լուսինը, որ սահում էր երկնականարի վրա, պայծառ շողերը ծառերի միջից թափանցելով լուսավորել էր պատանու գեղեցիկ դեմքը, ուր հանգչում էր այդ ընկալի մի հանգիստ և խաղաղ ժպիտ:

Պղնձե զրահը, որ պատում էր նրա առողջ կուրծքն ու թիկունքը, ոսկեդրոշ սաղավարտը, որ ծածկում էր տակավին նրա գեղեցիկ գլուխը, բայց չէր կարողանում ամփոփել յուր մեջ նրա հարուստ խոսքերը, որոնք զարդարում էին պատանու ճակատն ու պարանոցը, և վերջապես կմբավոր, արծաթազարդ վահանակը, որ բռնած էր ձախ ձեռքում և որով, քնի մեջ անգամ, պաշտպանում էր նա յուր կուրծքը, փայլում էին լուսնի առաջ մեղմ ճաճանչներով:

Իշխանը սկսավ նայել որդուն, ծնողական սիրտը կարծես զգաստացավ մի երկարատև արբեցությունից, և մի տխուր զգացում սկսավ նրա սիրտը ճնշել:

«Գուցե իմ ձեռնարկությունը հաճելի չէ աստծուն. գուցե նա բարկանում է, որ ես հանդուգն մտքեր եմ հղանում և խաղաղ քուն վայելող արարածների վրա անակնկալ հարձակումն եմ գործում... Գուցե նա ինձ պատժելու համար հագարացիներից մինի սուրը մխե իմ այս միամոր որդու կողմ և նրա կենաց արևը խավարեցնե... Եվ ես հավիտյան զրկվեմ նրանից... իմ կյանքի այս միակ մխիթարությունից... Օ՛ր, և տեսնեմ նրան արյունաշաղախ, ժպիտը գեղեցիկ դեմքի վրա սառած և սիրուն աչքերը հավիտյան փակված... Ո՛չ, անկարելի է. ո՛ր աստվածը այնուհետև կարող է իմ կսկիծը փարատել... և ի՞նչ լուր տանեմ ես նրա մորը, ի՞նչ երեսով նրան երևամ... Արդյոք մի անգույն, մի բարբարոս չե՞մ ես. ինչո՞ւ չարգելեցի նրան Գառնիում... ի՞նչ ուժ պիտի ավելացներ նա ինձ համար, մի՞թե մի հասարակ զինվոր չէր կարող նրա գործը կատարել, ինչո՞ւ կամեցա Մարզպետունյաց Տան վերջին ճրագը խավարեցնել... Ձէ, սա պիտի հեռանա այստեղից. և կամ մեր արշավանքը պիտի հետաձգենք»...

Այս մտքերն էին հուզում Մարզպետունու հոգին, երբ սեպուհը մոտենալով զորավոր ձեռքը դրավ նրա ուսին և ասաց.

– Մենք ուշանում ենք, տե՛ր Մարզպետունի, այստեղ պառկած բոլոր զինվորները նույնպիսի մայրեր ունին, որպիսին ունի Գոռ իշխանիկը, գնա՛նք:

Սեպուհի այս խոսքը սասանեց իշխանին, և նա կարծես անուրջից սթափվելով բացականեց.

– Գնա՛նք. թող բոլորի մայրերն էլ նահատակների ծնող հուշակվեն:

Համաձայն կանխավ արած որոշման՝ իշխանը պիտի բարձրանար Գեղ, նրանցից օգնական մարդիկ բերելու, իսկ սեպուհը պիտի իջներ Վեդի ավանը և, եթե այդտեղ չհաջողեր, անցներ Ճերմանիս և այնտեղից մարդիկ հրավիրեր: Նրանց նպատակն էր՝ հայթայթել ոչ թե կռվող զորք, այլ միայն գոռացող ու աղմուկ հանող ամբոխ, որ գիշերային ժամում կարողանար սարսափ ազդել թշնամուն:

Ճիղին վտակի մոտ նրանք բաժանվեցան: Իշխանը լեռան լանջերը բարձրանալով, դարձյալ սկսավ Գոռի վրա մտածել: Բայց այս անգամ ոչ իբրև թուլասիրտ հայր, այլ իբրև հայրենասիրտ զինվոր:

«Մինչև այսօր բյուր մեզ նմանները զոհվել են թշնամու սրին. դրա պատճառը եղել է այն, որ ամեն մի իշխան, յուր տոհմն ապահովել մտածելով կամ սիրելիների կյանքը խնայելով՝ ձեռնպահ է մնացել ընդհանուր գործին մասնակցելուց: Երկրի ժողովուրդը զոհ է գնացել այն երկշոտ զգացմունքներին, որոնք մի ժամ առաջ պաշարել էին իմ սիրտը: Փրկության սեղանը դադարել էր ազատություն բաշխելուց, որովհետև այդ սեղանի վրա զոհ մատուցանող չկա... Բայց ես հրապարակավ խոստում արի. ես ահավոր երդում երդվեցա. ինչպե՞ս կարող եմ այդ երդման դրժել... Իմ Գոռը հավիտյան հո չի ապրելու, մահը վաղ թե ուշ պիտի փակե նրա աչքերը, կարող է պատահել, որ նա մեռնի հենց իմ հարկի տակ, մի ապիրատ դավաճանի թաքուն հարվածից... Ինչո՞ւ ուրեմն չկամենալ, որ այդ մահը հանդիպե նրան հայրենիքի համար մղված կռվի դաշտում, ինչո՞ւ չցանկանալ, որ անփառունակ մահվան փոխարենը՝ նա մարտիրոսական պսակը ստանա. ինչո՞ւ չմխիթարվել այն քաղցր մտքով՝ թե աշխարհի մեջ ունեցածս ամենաթանկագին հարստությունը իմ հայրենիքի ազատության նվիրեցի... և վերջապես մի՞թե իմ Գոհարը որդվո մահն լսելուն պես՝ չի կարող հերոս հեղինակու նման ասել, թե «հենց դրա համար ծնեցի որդիս...»:

Այս մտքերն այնպես ոգևորեցին իշխանին, որ նա չզգաց, թե ինչպես անցավ Գեղա դարևանդները և հասավ ամրոցի պարիսպներին:

Դռան մոտ թակ չգտնելով, նա վերցրեց մի ահագին որձաքար և զարկեց երկաթապատ դռներին: Փեղկերը դղրդացին, բայց աշտարակից պահապանի ձայն չսվեցավ: Իշխանը նորից կրկնեց յուր հարվածը և այս անգամ միայն պահապանը յուր խուպոտ ձայնը լսեցրեց:

– Բացե՛ք դուռը: Ի՞նչ քնելու ժամանակ է, հիմարներ, թշնամին ձեր առջևն է, – գոչեց իշխանը:

Մարզպետունու ձայնը ծանոթ էր Գեղա պահակներին: Իսկույն իրար զարթեցնելով դիմեցին նրանք բերդակալին, որ և շտապեց դուռը բանալու:

Իշխանը ներս մտնելուն պես հրամայեց շեփոր հնչեցնել և ամրոցի բնակիչները զարթեցնել:

– Ի՞նչ կա, տեր իմ, մի՞թե թշնամին մոտենում է արդեն, – սրտատրոփ հարցրեց բերդակալը:

– Ամեն մեկի հետ զատ-զատ խոսելու ժամանակ չունիմ. հավաքիր այստեղ ժողովուրդը, ասելիքս թո՛ղ ամենքը լսեն, – պատասխանեց իշխանը:

Բերդակալի հրամանով զինվորներն իսկույն ազդարար շեփոր հնչեցրին ամրոցի անցքերում: Բնակիչները սարսափահար վեր թռան տեղներից և յուրաքանչյուր տան կարող անձինքները դուրս թռան փողոց:

Կես ժամվա մեջ արդեն Գեղի բոլոր ժողովուրդը, ի բաց առնելով կանանց ու երեխայոց, հավաքված էր բերդի դռան հրապարակը: Նրանցից շատերը մինչև անգամ զինված էին սրերով ու նիզակներով:

Այստեղ հասան և այն զինվորները, որոնք պահպանություն էին անում բերդին: Իշխանը հրամայեց նրանց ջահեր վառել, որպեսզի կարենային միմյանց երեսը տեսնել: Ապա բարձրանալով ժայռի մի բեկորի վրա, սկսավ խոսել.

– Այսօր վերադարձրի Գեղ այստեղից փախչող բազմաթիվ անձանց: Նրանք պատմած կլինեին ձեզ, որ մենք արքայի հրամանով եկած ենք թշնա-

մու դեմ, որ բանակած է այժմ Վեդիի հովտում: Այսքան մոտ չկարծելով թշնամուն, մենք բուն բանակից առաջ անցանք (իշխանը դիտմամբ ստեց՝ ամբոխին սիրտ տալու համար). բայց որովհետև թշնամին վաղը պիտի հարձակվի ձեզ վրա, ուստի ես իմ խմբով որոշեցի շփոթել նրա բանակը հենց այս գիշեր: Այդ մենք կանենք մեր անակնկալ հարձակումով: Դուք ամենքդ մեզ պիտի օգնեք այս գործում, հավատացած լինելով, որ հաղթությունը մեր կողմը պիտի լինի: Հակառակ դեպքում Գեղը վաղվանից ավերակ կդառնա:

– Մենք այստեղից ելնել չենք կարող... մենք կռվելու ուժ չունինք... մենք զինվոր չունինք... – սկսան խոսել ու գոչել այս ու այն կողմերից:

– Լռեցե՛ք, ինձ լսեցե՛ք, – հրամայեց իշխանը:

Ժողովուրդը լռեց:

– Ես ձեզանից չեմ պահանջում ո՛չ զորք և ո՛չ զենք: Այլ միայն այն, որ բոլոր այստեղ եղողներդ հետևեք ինձ և Վեդիի հովիտը պատող բլուրների վրա կենալով ձեր գոռոցն ու աղաղակը միացնեք հարձակում գործող մեր զինվորների ձայնին: Եվ եթե կգտնվեն ձեր մեջ մի քանի քաջեր, որոնք կցանկանան թագավորի ու թագուհու շնորհակալության արժանանալ, նրանք էլ ջահերով թշնամու վրանները կկրակեն: Հենց որ աղաղակն ու հրդեհն սկսվին, թշնամին շփոթված պիտի փախչի: Այն ժամանակ կոտորածը կանեն իմ զորքերը, իսկ ավարը կմնա գեղացուց:

Իշխանի խոսքերն ազդեցին ժողովրդի վրա: Թեպետ նրանցից ոմանք դարձյալ ընդդիմության աղմուկ հանեցին, բայց իշխանի առաջարկությունն ընդունողների թիվը շատ մեծ էր: Մի հասարակ աղաղակի կամ որևէ մի վրան կրակելու համար արքայական շնորհաց արժանանալու հույսը շատերի եռանդը վառեց: Իսկույն խմբեր կազմվեցան. զենք չունեցողը զենք առավ վրան. պահակներից շատերը ջահեր պատրաստեցին, ոմանք էլ հողե ամաններով կամ փոքր տիկերով կպրաձյուծ վերցրին: Կային և մարդիկ, որոնք զինվեցան տապարներով կամ բահերով, և այսպես ամենքը միասին խմբվելով լուռ ու մունջ դուրս եկան բերդից և հետևեցին իշխանի ձիու սմբակներին:

Առաջին պայմանը անձայն ու անշշուկ ընթանալն էր, որին ամբոխը հետևում էր զգուշությամբ: Իսկ իշխանը դիտմամբ ծանր էր առաջանում, մտածելով թե մինչև սեպուհի դարձը ինքը կարող է տեղ հասնել:

Բայց որքա՛ն մեծ եղավ նրա զարմանքը, երբ ուխտի զինվորների կացած տեղը հասնելով տեսավ, որ սեպուհը վաղուց սպասում է իրան և որ Վեդիից ու Ճերմանիսից բերած մի բազմաթիվ ամբոխ խլրտում է լեռնալանջի ծմակում:

Իսկույն սկսան իրանց կարգադրություններն անել: Ամբոխը բաժանեցին երեք հավասար մասի: Նրանցից ամեն մինը պետք է բռներ հովտի մի գառիվայրը: Զահավոր պահակները գաղտուկ պիտի մոտենային վրանների: Հարձակման նշանը պետք է տար Մարգարետունին, իսկ առաջին կրակը պիտի վառեր սեպուհը: Այնուհետև պիտի փրթեր սոսկալի աղաղակ, որին կմասնակցեին բոլորը, առանց ընդհատելու: Կոտորածը կսկսեին միայն ուխտի զինվորները, աշխատելով սակայն չփակել փախչողների ճանապարհը:

Գիշերից բավական անցել էր. առավոտյան աստղը ծագում էր արդեն, և արևելքի մեջ խավարն սկսում էր լուսից բաժանվել:

Հագարացիների բանակը ընկղմած էր խոր քնո մեջ: Կրակները վաղուց հանգել, և շարժումն ու շշուկը դադարել էին: Չէր լսվում նույնիսկ պահապանների քայլատրոփը: Ըստ երևույթին ոչ մի երկյուղ չունեին նրանք հայերից: Եվ ո՞վ պիտի համարձակեր հազար մարդուց բաղկացած այդ բանակի հանգիստը վրդովել: Նույնիսկ Բեշիրի վրանի առաջ պահապաններն անուշ խռմփում էին, երազելով անշուշտ Գեղա ամրոցի առումը, բնակիչների կոտորածը և գեղեցիկ հայուհիների գերումը...

Հանկարծ հովտի մեջ որոտաց Մարզպետունու ձայնը.

– Հառա՛ջ, քաջերս, աստված մեզ օգնական...

– Կեցցե՛ թագավորը, – գոռացին ուխտի զինվորները և հարձակվեցան:

Բլուրների վրա և լեռնալանջերում ամբոխն սկսավ գոռալ: Արձագանքը որոտաց հովտի մեջ և բանակի վրանները սկսան վառվել:

Հագարացիք սարսափահար եղած դուրս թռան վրաններից, աղմուկն ու շփոթը տիրեց ամեն տեղ և ուխտի զինվորները իրանց կոտորածն սկսան: Հետզհետե վառվող վրանների լույսն ընկավ բլուրների վրա և երևան հանեց ամբոխի խմբերը, որոնք իրանց գոռուն-գոչունով և զանազան շարժումներով նմանում էին այդ բարձրություններից իջնող ստվար բանակների: Հագարացիք կարծելով թե շրջապատված են արդեն բազմաթիվ զորքերով, սկսան իրար կոտորելով փախուստ տալ դեպի Վեդիի հովտաբերանը, ամեն ոք աշխատում էր յուր անձը փրկել, ձի ունեցողը ձիով էր փախչում, հետևակը հետիոտն էր վազում, ամենքը թեպետ սրերը մերկացրած, բայց գրեթե ոչ ոք հարված չէր կշռում, այլ վահանը գլխին բռնած՝ հարվածներից ազատվիլ էր աշխատում:

Չնայելով, որ Բեշիրը կատաղած դուրս թռավ վրանից, հեծավ իսկույն յուր ձին ու սկսավ գոռալ և կարգի հրավիրել զորքը, բայց լսող չկար: Կրակի և մթուժյան խառնուրդում չէր որոշվում որո՞նք են հայերը և որո՞նք հագարացիք: Բեշիրին այնպես թվաց, թե մի հսկայական զորություն սեղմել է յուր գրկում հագարացոց բանակը, բայց և այնպես մի քանի թիկնապահների օգնությամբ նա սկսավ վանել յուր վրանի վրա հարձակվող քաջերին, որոնց թվումն էր Գոռը:

Արի պատանին, կամենալով հաղթության պսակներից թանկագինը գրավել, խիզախել էր մինչև զորապետի վրանը: Հսկա հագարացին ահագին սուրը բարձրացրած պատրաստվում էր յուր հարվածը կշռել պատանու գլխին, երբ Մարզպետունի իշխանը, որ աչքից չէր թողնում քաջ որդուն, ետևից որոտաց.

– Թշվառական, ո՞ւմն ես հարվածում:

Այս ասելով նա պողպատիկ սուրը իջեցրեց Բեշիրի գրահապատ թիկունքին այնպես սաստկագին, որ նա սասանելով գլորվեցավ ձիուց: Իշխանն առաջ վարեց նժույզը նրան կոխկրտելու համար, բայց Բեշիրի թիկնապահները յուր դեմն արձանացան, և նա ստիպված էր յուր սրի հարվածները նրանց գլխին իջեցնել:

Բեշիրը, չնայելով յուր հաղթանդամ հասակին, ճարպկությամբ դուրս սողաց խռնված մարտիկների միջից և մահը իրան հետամուտ տեսնելով,

արագությամբ աշտանակեց թիկնապահներից մեկի ձին և սրարշավ դուրս փախավ հովտից։

Այնուհետև փախուստն ընդհանրացավ. էլ ոչ մի տեղ դիմադրող չկար, ամենքն իրանց կյանքը փրկելու վրա էին մտածում։

Այս տեսնելով բլուրների վրա եղող խուժանը՝ որոտընդոստ աղաղակով ընկավ փախչողների ետևից։ Ուխտի զինվորներից ազատվողները զոհ էին դառնում նրանց բրեքին և տապարներին։

Հաղթությունը կատարյալ էր։

Առավոտյան դեմ հալածողները ետ դարձան և զարմանալով տեսան, որ ամբողջ հովիտը ծածկված է թշնամու դիակներով։ Նրանք չէին կարողանում հավատալ, թե այդ ահագին կոտորածն իրանք են արել։

Իշխանի առաջին գործը եղավ այն, որ շուրջը ժողովե ուխտի զինվորներին և տեսնե, թե այս անհավասար կռվի մեջ ի՞նչ կորուստ է ունեցել ինքը։

Նա համարեց բոլորին և ցավելով տեսավ, որ երեք հոգի պակասում էին յուրայիններից, նրանք ընկել էին կռվի մեջ։

Այսուամենայնիվ, հաղթությունն այնքան մեծ ու փառավոր էր, որ այդ երեք հերոսների կորուստը ծանր վիշտ չպատճառեց նրանց։ Ինքը իշխանը սեպուհի և Գոռի հետ միասին որոնելով գտավ սպանված հերոսների մարմինները և իսկույն էլ հրամայեց վրաններից մեկի մեջ պատսպարել։ Ապա կարգադրեցին, որ ամբողջը ժողովե ավարը մի կողմ, իսկ դիակները ծածկե հողով։

Իսկույն սկսան վրանները քակել, դիակները կապտել և ամեն ինչ ժողովելով բերել իշխանների մոտ։

Խուժանի այդ տենդային աշխատությունը դիտելով՝ Գևորգ իշխանը դարձավ սեպուհին.

– Հիշո՞ւմ ես, Վահրամ, այն խոսքը որ ասացիր ինձ Գառնո դղյակում։

– Ի՞նչ խոսք, – հարցրեց սեպուհը։

– Այն, որ ասում էիր, թե «մի ծաղկով գարուն չի գալ»։

– Հիշում եմ։

– Է՛, ինչպե՞ս եղավ, մի ծաղկով գարուն բացվեցա՞վ թե ոչ։

– Օրհնյա՛լ է աստված, բացվեցավ, – պատասխանեց սեպուհը, և ժպիտը խաղաց նրա խոշոր դեմքի վրա։

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՇԻՐՎԱՆՉԱԴԵ

(Ալեքսանդր Մովսիսյան, 7.4.1858, Շամախի – 7.8.1935, Կիսլովոդսկ, թաղված է Երևանում)

Գրող, դրամատուրգ: Շամախիի հայոց թեմական և ռուսական գավառական երկդասյան դպրոցներում սովորելուց հետո՝ 1875-ին, մեկնել է Բաքու: Աշխատել է նահանգական վարչությունում, նավթային գրասենյակներում, տարբեր ընկերություններում գրագրի, հաշվապահի օգնականի, հաշվապահի պաշտոնով:

Թղթակցել է հայ և ռուս մամուլին: Հատկապես կարևոր էին «Նամակներ Բաքվից» (1880-1889) հոդվածաշարը և «Մշակների դրության առիթով» (1881) ակնարկը: «Մշակ»-ում 1883-ին տպագրվել է «Հրդեհ նավթագործարանում» պատմվածքը, «Գործակատարի հիշատակարանից» վիպակը: Նույն թվականին մեկնել է Թիֆլիս, շփվել մտավորականության հետ:

«Արծազանք» շաբաթաթերթում 1885-ին տպագրվել է «Նամուս» վեպը, որ հռչակ է բերել գրողին: 1886-91-ին աշխատել է «Արծազանք»-ում որպես քարտուղար՝ տպագրելով «Ֆաթման և Ասադը» (1888), «Տասնուհինգ տարի անց» (1890) նովելները, «Արամբին» (1888), «Ձուր հույսեր» (1890) վեպերը, քննադատական հոդվածները, ակնարկները: Իմ կրիտիկոսներին» (1891) հոդվածում քննադատել է իրականության պատկերման լուսանկարչական մոտեցումը, բնութագրել ռեալիզմը:

1893-ին լույս է տեսել «Արսեն Դիմաքսյան» վեպը: 1895-96-ի հայկական կոտորածների ժամանակ հոդվածներով պաշտպանել է հայրենակիցների դատը: Նրանց նյութական օժանդակություն ցուցաբերելու նպատակով մեկնել է Ռուսաստան, ձերբակալվել ցարական ոստիկանության կողմից, նետվել Մետեխի բանտը՝ «ցեղակիցներին օսմանյան կառավարության դեմ ապստամբության հանելու» մեղադրանքով:

1896-97-ին գրել է «Քաոս» վեպը: 1898-ի հունվարին երկու տարով աքսորվել է Օդեսա, գրել է «Մելանիա» (1899), «Արտիստը» (1901), վիպակները, «Վարդան Ահրումյան» (1902) վեպի առաջին մասը:

Մեծ է Շիրվանզադեի դերը մեր դրամատուրգիայի զարգացման գործում («Պատվի համար» (1905), «Կործանվածը» (1909), «Մորզանի խնամին» (1930) և այլն):

1905-10-ին ապրել է Փարիզում: Իբրև ազատ ունկնդիր՝ Սորբոնի համալսարանում դասախոսություններ լսեց գրականության, արվեստի, հոգեբանության մասին: Շրջագայեց Շվեյցարիայում, Բելգիայում և այլուր: 1910-ին վերադառնում է Կովկաս: 1919-ին աչքերը բուժելու նպատակով մեկնում է արտասահման և այնտեղ մնում յոթ տարի: 1926-ին վերադառնում է հայրենիք:

ՔԱՌՍ (հատված)

Գործողությունները տեղի են ունենում Բաքվում, մի քանի ամսվա ընթացքում: Ներկայացված է երկու սերունդ՝ հայրերի ու որդիների, որոնց գործունեությունը ներկայացնում է զարգացման որակական տարբեր աստիճան: Մեռնում է առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչը՝ Մարկոս Ալիմյանը, նրան հաջորդում է արդյունաբերող բուրժուան՝ Սմբատ Ալիմյանը: Ալիմյանի կտակը, որ դառնում է հարազատների միջև չդադարող հակասությունների պատճառ, անուղղակիորեն ուղղված է ազգի՝ որպես կրոնական և մշակութային համայնքի շահերի պահպանությանը:

Վեպը բաղկացած է երեք մասերից: Առաջինում մեռնում է Մարկոս Ալիմյանը, բայց թողած կտակով իշխում ողջ գործողության վրա: Երկրորդ մասում ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամ յուրովի է ապրում կատարվածն ու շրջապատում տեղի ունեցող իրադարձությունները: Երրորդ մասի բարձրակետը հրդեհի տեսարանն է, որտեղ որոշակիանում են հիմնական հերոսների բարոյական նկարագիրն ու աշխարհընկալումը:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Մարկոս աղա Ալիմյանը ծանր հիվանդ էր:

Յոթ օր առաջ նա իր նոր կառուցվող տասնումեկերորդ տան վրա արհեստավորներին պատվերներ տալիս մարմնի մեջ զգաց անսովոր ցուրտ, եկավ տուն, պառկեց անկողին և այլևս չկարողացավ վեր կենալ: Բժիշկները մարդուն ուշադիր քննեցին և միաձայն հաստատեցին թոքերի բորբոքում:

Լուրը նույն ժամին տարածվեց ամբողջ քաղաքում: Ո՛վ չէր ճանաչում կալվածատեր և հանքատեր Մարկոս Ալիմյանին – այդ վաթսուհինգ տարեկան, կլորիկ մարմնով, ուռած թշերով, եռանդուն ու աշխույժ ծերունուն և չէր լսել նրա բազմավաստակ կյանքի խրատական պատմությունը: Ուղիղ հիսուն տարի առաջ, թողնելով իր աննշան ծննդավայրը, եկել, հաստատվել էր այն փոքրիկ, աննշան ծովեզրյա քաղաքը, որին վիճակված էր մոտիկ ապագայում ստանալ համաշխարհային հռչակ իր ստորերկրյա գանձերի շնորհիվ:

Այժմ տասնուհիններորդ դարի վերջին քառորդում նրա մասին կազմվել էին կատարյալ առասպելներ: Պատմում էին, որ նրա հոյակապ տան ներքնահարկում կա մի առանձին սենյակ՝ մթին ու սառն ինչպես շիրիմ: Ոչ մի հողեղեն էակ նրա երկաթե դռներով ներս չի մտել: Այնտեղ են դարսված Մարկոս Ալիմյանի ոսկիներով լի տոպրակները: Ասում էին, որ ամեն գիշեր մռայլ ծերունին մեն-մենակ, երկայն թավիշե խալաթը հագին, գիշերային սև թասակը գլխին ձեռին բռնած մի ճրագ, իջնում է վար, բաց է անում երկաթե դռները ժանգոտ բանալիով, համրում է տոպրակները և ավելացնում նոր ոսկիներ: Հավատացնում էին, թե այնտեղ մի պողպատե պահարանի մեջ փայփայելով պահում է այն տրեխները, որոնցով գաղթել էր իր ծննդավայրից տասնուհինգ տարեկան հասակում: Ասում էին նաև այն, որ զատիկ

ու ջրօրհներ տոների նախընթաց գիշերը, մի գույգ մոմ վառելով, աղոթում է պահարանի վրա չոքած և օրհնում է նվիրական տրեխները:

Նրա հոյակապ տները, որ հպարտ ճակատներով կանգնած էին քաղաքի կենտրոնական փողոցներում, մի-մի փուշ էին դարձել քաղաքացիների աչքում, նրա բազմաթիվ հողերից բխող նավթը խեղդում էր և գործարանի ծուխը կուրացնում նրանց աչքերը: Բայց մարդիկ գիտեին ինչպես զովացնել իրենց նախանձավառ սրտերը: Չէ որ Մարկոս Ալիմյանը եղել է ջրկիր, հետո դռնապան, հետո խոհարար, հետո մրգավաճառ, այնուհետև գինեվաճառ և այլն, և այլն... Եվ ոչ մի գործ նա չի վարել ազնվաբար: Գնալով Ռուսիա, նա այնտեղից բերել է կեղծ դրամներ և տգետների վրա սաղացրել: Նա խաբել է, գողացել է, գռվել ու կողոպտել է խեղճերին, նա նույնիսկ թունավորել է իր մի ընկերոջը: Սա ժլատ է, նրա ձեռները դողում են գրպանից դրամ դուրս բերելիս, ապրել չգիտե, դրամն է նրա հավատը, հոգին, աստվածը: Նրա ընդարձակ տունը, ուր ոչ մի օթյակ ծածկված չէ պաստառով, մռայլ բանտ է իր կնոջ ու զավակների համար: Այնտեղ կահ-կարասի չկա, ծառա չկա, խոհարար չկա: Նա իրեն տան համար պաշարեղեն ինքն է տուն բերում իր ձեռքով առավոտները կանուխ, որ ոչ ոք չտեսնե: Նա գրպանում ունի երկաթաթելից շինած մի օղակ և միայն այն ձուլն է գնում, որ այդ օղակով չի անցնում և շատ անգամ պտտում է ամբողջ շուկան այդ չափի ձվեր գտնելու համար:

Շատ շատերը գիտեին, որ այդ բոլորը մտացածին է, որ Ալիմյանի տանը ծառաներ էլ կան, խոհարար էլ, կահ-կարասի էլ, նույնիսկ փարթամ կահ-կարասի: Գիտեին, որ եթե Մարկոս աղան մի օղակ ունի, այդ այն է, որով անխնա սեղմում է իր պարտապանների կոկորդը: Բայց սև նախանձը կուրացրել էր մարդկանց և հնարում էին ամեն ինչ, որ կարող էր քիչ թե շատ հանգստացնել կյանքի անհաջողություններից ժանգոտված ու թթված սրտերը:

Սանձարձակ ծաղրում էին, զրպարտում, հայհոյում քաղաքի առաջին միլիոնատիրոջը, սակայն միայն հետևից: Իսկ երբ աղան, կլորիկ փորը դուրս ցցած, բադի պես աչ ու ձախ երերվելով, գնում էր փողոցով կամ անցնում էր խանութից խանութ և կամ կլուբ էր մտնում, ամենքն աշխատում էին որսալ նրա հայացքը, որպեսզի բարևեն խոնարհ և արժանանան նրա արհամարհական պատասխանին: Այնինչ Մարկոսը, այդ նախկին ջրկիրը, դռնապանը, ինքը ոչ ոքի բարևին չէր սպասում, բացի մեկից և այդ մեկը երկրի իշխանն էր – նահանգապետը: Քսանուհինգ տարի էր, որ վերադարձնում էր իր ինքնասիրություն և պատվի կորուստները, ընդունելով ուրիշներից այն, ինչ որ ինքը քսանուհինգ տարի շարունակ շռայլել էր իրենից մեծերին ու զորավորներին:

Եվ ահա այսօր մեռնում է անվանի քաղաքացին, խելացի մարդը, տուկուն վաճառականը, որ ամբողջ կյանքն անց է կացրել անդուլ գործունեության, քրտինքը ճակատին, խիղճը հանձնած երկաթե սնդուկին և հոգին գրպանը դրած:

Նրա բնակարանը գտնվում էր քաղաքի կենտրոնում: Տունը, հարկավ, սեփական էր: Այդ մի երկհարկանի շինություն էր սրբատաշ քարից, տափած, կարածածկ տանիքով: Ստորին հարկը բաղկացած էր խանութներից ու գրասենյակներից, վերինն ամբողջովին Ալիմյաններինն էր:

Օգոստոսի չոր և ջերմ օրերից մեկն էր: Արեգակը թեքվել էր դեպի մուտ-

քը և նրա վերջին ճառագայթները ողողել էին բուսականությունից զուրկ, անհրապույր քաղաքը և նրա առջև տարածված ծովի մակերևույթը: Ծանր ու ճնշող է այդ քաղաքի արտաքին տպավորությունը: Հեռվից դիտողին նա իր տափակ տանիքներով, մերկ փողոցներով, պատկերանում է այնպես, որ կարծես մի սոսկալի հրդեհ լափել է բոլորը, ինչ որ կարող է լափվել կրակից, և թողել է մի վիթխարի կմախք: Շրջակայքն ավազուտ կամ նավթի լճերով ծածկված, այստեղ ոչինչ չի մեղմացնում արեգակի տրոպիկական տապը, նույնիսկ ծովը: Քարե պատերը շիկանում են կիզիչ ճառագայթներից, ավազը խանձվում է, օդը դառնում հեղձուցիչ: Բնակիչները շտապում են լողաբանները և օրը մինչև երեկո ծովը լի է մերկ մարմիններով, որոնք մերթ փաչվիլում են արեգակի տակ և մերթ սուզվում ջրի մեջ որպես դելփիններ:

Ալիմյանների բնակարանի լուսամուտները դրսի կողմից նայում էին դեպի արևմուտք: Ամառը, սկսած տասներկու ժամից նրանց փեղկերը միշտ ծածկված էին լինում մինչև մութ երեկո: Այսօր նրանք բաց էին, բաց էին նաև ապակե փեղկերը և փողոցի տոթն առատորեն հոսում էր ներս:

Այնտեղ տիրում էին անսովոր շարժում և իրարանցում: Ծառաներն ու գործակատարները շտապ-շտապ դուրս էին գալիս ու ներս մտնում, միմյանց հրամայում, միմյանց վրա բարկանում, զուր աշխատելով չաղմկել: Տան մուտքի առջև բոլոր առ բոլոր կանգ էին առնում կառքեր և նրանց միջից դուրս էին գալիս Ալիմյանների ազգականները, բարեկամները, ծանոթները կեղծ ու անկեղծ վշտակցության արտահայտությունը դեմքերի վրա:

Ամենքն շտապում էին մահամերձ միլիոնատիրոջ տունը, որ վերջին անգամ տեսնեն նրան և գուցե մի բան իմանան կտակի մասին: Այնինչ մահամերձի ննջարանի դռները փակ էին: Այնտեղ, մահճակալի շուրջը հավաքվել էին մեռնողի ընտանիքի անդամները, մի քանի մերձավորներ, ծխական քահանան և երկու-երեք բժիշկ: Մյուս այցելուները խմբվել էին հյուրասենյակում: Այդտեղ օդն այնքան խեղդուկ էր, որ մարդիկ հազիվ կարողանում էին շունչ քաշել և չնայելով դրան, եկողը չէր ուզում հեռանալ: Թանկագին պարսկական գորգերից բարձրացել էր նոսր փոշի: Լուսամուտների թանձր ասվյա վարագույրների միջով ներս սփռվող արեգակի շողերը ոսկեզօծում էին այդ փոշին, օդի մեջ գոյացնելով թեք սյուներ, որոնք հետզհետե երկայնանում էին և հորիզոնական ձև ստանում: Նրանցից մեկի ծայրը հասավ անկյունում մարմարյա վառարանի վրա դրած բրոնզե ժամացույցին: Փայլեց ձվաձև ապակե ծածկոցը և նրա տակ հրավառվեց գեղեցիկ կնոջ մի արձան վեհ ճակատով, թուրը ձեռին, մի ոտը դրած ամեհի առյուծի կոկորդին, որպես հաղթության աստվածուհի:

Այցելուների համբերությունը քանի գնում սպառվում էր: Սպասում էին մահամերձի մահին, իսկ նա դեռ չէր մեռնում: Ումանք ստեպ-ստեպ թեքվում էին և փակ դռների բանալիի անցքով նայում դեպի մահամերձի սենյակը կամ ականջ էին դնում՝ ճգնելով մի բան տեսնել կամ լսել: Հետո հեռանում էին, շնչում միմյանց ականջին և գաղտուկ կատաղի հայացքներ ձգում սրա ու նրա վրա: Բանն այն է, որ յուրաքանչյուրն իր սրտում գաղտնի աղոտ հույս ուներ՝ որևէ կերպ հիշված լինել Մարկոս աղայի կտակում:

Ննջարանի դռները հանդարտիկ բացվեցին, շնչյունները վայրկենա-

բար ընդհատվեցին, ինչպես ագռավների կոկոռը հրացանի ձայնից: Դուրս եկավ մի մարդ մոտ վաթսուն տարեկան, բարձրահասակ, առույգ ու խրոխտ: Նրա մաքուր սպիրված երեսը, դեմքի խոշոր գծերը, աչքերի սուր արտահայտությունը, խիտ հոնքերը և մանավանդ թանձր ու ալեխառն ընչանցքը, որի ծայրերին միացած էին միրուքից մի-մի մաս և քունքերից քաշ ընկած բակերը նիկողայոսյան զինվորականի տպավորություն էին գործում: Նա հագած էր ռուս քաղաքացիական աստիճանավորի հնամաշ ու գունատ մունդիր ու կրծքի վրա քաշ արած մի կարմրագույն խաչածեղ շքանշան:

– Սրաֆիոն Գասպարիչը, – ասացին այս ու այն կողմից և անմիջապես շրջապատեցին ծերունուն, որ դարձավ մի տեսակ թիկնապահներով պաշտպանված գոռոզ հրամանատար:

– Փո՛ւշ աշխարհ, փո՛ւշ աշխարհ, – արտասանեց աստիճանավորը, աչքերը շրջապատողների վրայով ուղղելով դեպի դիմացի պատն ու կրծքի շքանշանն ուղղելով, – մարդը հոգին չի կարողանում աստծուն տալ որդուն չտեսած...

Բոլորը միաձայն զարմացած հարցրին: – Մի՞թե մահամերձ աղայի բոլոր զավակները այս խորհրդավոր պահին նրա մահճակալի քով չեն:

– Խոսքս մեծ որդու մասին է, – հառաչեց Սրաֆիոն Գասպարիչը, գլուխը տխրորեն շարժելով:

– Մեծ որդո՛ւն. Սմբատի՞ն, – հարցրին շրջապատողները, ավելի ու ավելի մոտենալով ծերունուն և իրարու հրելով:

– Այո՛, Սմբատին, – պատասխանեց Գասպարիչը, – պիտի գա, ըոպե առ ըոպե սպասում ենք նրան: Մարդը մի շաբաթ առաջ նրա անունը լսելիս դեմքը թթվեցնում էր, հիմա հոգին չի տալիս չտեսած:

– Հեռագրե՞լ եք:

– Իհարկե: Այսօր սպասում ենք: Գնացքը ո՞ր ժամին է գալիս Մոսկվայից:

– Հինգ ժամից քառասուն ըոպե անցած...

– Վեց ժամին հինգ ըոպե է մնում, հիմա եկած պիտի լինի, – ասաց ծերունին, նայելով իր ծոցի ժամացույցին և խումբը ճեղքելով, մոտեցավ լուսամուտներից մեկին: Բոլորը հետևեցին նրան, միշտ իրարու հրելով ու իրարու առաջելով:

– Գալիս է, – գոչեց մեկը, որ ամենից թեթևաշարժը լինելով, ամենից արագ էր մոտեցել լուսամուտին:

Սրաֆիոն Գասպարիչը շտապեց նախասենյակ: Մի քանի ըոպե անցած վերադարձավ հասակով իրենից մի փոքր ցած, առողջագեմ մի երիտասարդ տղամարդու հետ: Բոլորը ճանապարհ տվեցին նորեկին, աչ ու ձախ բաժանվելով երկու շարքերի և շտապելով իրենց դեմքերին տալ ավելի տխուր արտահայտություն: Նորեկը, վերցնելով իր հարդե նեղ եզրերով գլխարկը, բարեկեց աչ ու ձախ, քաղաքավարի, բաց շատ սառը և շտապ քայլերով գնաց հիվանդի ննջարանը: Ներկա եղողները նորից մերձեցան իրար՝ միանգամից վախելով իրենց դեմքերի տխուր արտահայտությունը մի տեսակ արհամարհականի:

Մահամերձի մահճակալը դրված էր պատի տակ, լուսամուտի առջև: Մի կողմում կանգնած էր մեռնողի կինն աղջկա հետ, մյուս կողմում՝ որդիները: Ինքը մահամերձը նստած էր անկողնի մեջ, հենված փափուկ բարձերին,

ծնկները մետաքսե վերմակով ծածկած, ուսերն ու կուրծքը կիսով չափ մերկ, գլուխն անգոր վար թեքած: Բժիշկը նորից նրա կաշվի տակ մեջքի կողմից սրսկում էր ինչ-որ սթափեցուցիչ հեղուկ: Անհրաժեշտ էր քանի մի րոպե ևս պահպանել նրա կյանքը հյուծված ու քայքայված անոթի մեջ:

Մահամերձն աչքերը բաց արավ, գլուխը դանդաղորեն բարձրացրեց: Նրա դեմքն արդեն ընդունել էր մահանիշ հողագույն ստվերագծեր, բերանի անկյունների բնորոշ ակոսներն այժմ հարթվել էին, կլորիկ երեսը երկայնացել էր, մնում էր ինչ-որ անհանգստության մի թույլ ժպիտ թառամած շրթունքների վրա:

Բժիշկը կամացուկ հաղորդեց նրան որդու ժամանման լուրը: Նույն վայրկյանին եկվորը, մի կողմ ձգելով գլխարկն ու ճամփու պայուսակը, չոքեց ծերունու մահճակալի առջև և գլուխը թեքեց, որ համբուրե մեռնողի չոր, սառած ձեռը:

Կյանքի վերջին շողը լուսավորեց Մարկոս Ալիմյանի հողագույն դեմքը, աչքերը լայն բացվեցին, և մի անցողիկ ուրախություն վայրկենաբար պարզեց հոնեղ ճակատը, որ նրա վաթսուսամյա գոյության ընթացքում երբեք չէր արտահայտել զվարթություն: Արյունաքամ շրթունքների միջից արծակելով մի խուլ մրմունջ, թույլ ձեռներով գրկեց որդու գանգրահեր գլուխը և սեղմեց կրծքին, որքան կարող էր ամուր:

Տիկին Ալիմյանն սկսեց հեկեկալ: Նրան հետևեց իր աղջիկը, հետո՝ որդիները: Այժմ ծերունին կարող էր իր հոգին ավանդել, օ՛հ, ոչ հանգիստ, ինչպես կիսափագեր, այլ մի անջնջելի վիշտ սրտի մեջ, ութ տարի էր նա չէր տեսել որդուն, անդրանիկ որդուն, որի վրա այնքան հույսեր էր դրել, որին սիրել էր ամենից ավելի և որին պիտի հանձներ իր բոլոր գործերը: Եվ ոչ միայն չէր տեսել, այլև չէր ուզում տեսնել, նույնիսկ լսել անգամ նրա անունը: Ա՛հ, ո՛րքան հուսախաբ արավ նրան այդ սիրված որդին և ո՛րքան տանջանքներ պատճառեց, որպիսի՝ հոգեկան մորմոք, որը թշնամիներից և նախանձամիտներից գաղելու համար հարկավոր էր գերբնական կամքի գորություն: Անիծվի՝ այն օրը, երբ նա թույլ տվեց ի՛ր Սմբատին գնալ ուրիշ երկիր՝ ուսումը շարունակելու, անիծվի նա, որ կորզեց իրենից իր որդուն...

Մահամերձը ցանկանում էր դուրս թափել սրտի մեջ կուտակված դառը մաղձը, ասել բոլորը, բոլորը ինչ որ զգացել էր ութ տարվա ընթացքում: Ասել՝ արտասուքով ողողելով ճամփից շեղված որդու մոլի գլուխը: Բայց ուժերը դավաճանում էին: Բժշկի ջանքերն այլևս անգոր էին կենդանություն ներշնչել սառող մարմնին: Սակայն մի երկարատև, խորը, շատ խորը հայացք, որ գալիս էր գերեզմանի խորքից, ամեն ինչ պարզեց մեղսագործ որդու համար, որ այժմ ոտքի ելած, ճգնում էր զսպել իր արցունքը, որպեսզի ցույց չտա իր հոգու տկարությունը:

– Մենակ ես եկել, – կարողացավ միայն հարցնել մեռնողը:

– Մենակ, – պատասխանեց որդին հակիրճ, հասկանալով թե ինչ իմաստով է տրվում իրեն այդ պարզ հարցը:

Մռայլ ժպիտը ծերունու դեմքի վրա մի ականթարթ տեղի տվեց հուսո շողին մի՞թե նրա տանջանքները լուրջ պատճառ չեն ունեցել, մի՞թե անիրավաբար է անիծել որդուն: Բայց ահա ծերունու պղտոր հայացքն ընկավ որ-

դու ոսկե մատանու վրա, որ նրա ամուսնուլթյան նշանն էր, և նրա անզոր գլուխն ընկավ բարձի վրա ու աչքերը փակվեցին:

– Անցածը վերադարձնել չի կարելի, հայր, օրհնի՛, – արտասանեց որդին մի տեսակ խուլ ձայնով, որի մեջ զգացվում էր դառը կսկիծ, և ոչ զղջում:

Ոչ ոք ներկա եղողներից չհասկացավ խոսքի բուն իմաստը և չըմբռնեց, թե ո՞րքան է մորմոքվում այդ պահին այդ առողջակազմ, ինքնավստահ դեմքով որդու վիշտը: Հայրը ժողովեց վերջին ուժերը և արդեն սառչող շրթունքների միջից արձակեց.

– Անիծվի՛ս, եթե վերջին կամքս չես կատարի՛լ...

Այդ վայրկյանին նա սոսկալի էր, ինչպես ինքը մահը, սոսկալի մեղսագործ որդու համար:

– Տո՛ւր ինձ, – լսվեց դարձյալ ծերունու անդրգերեզմանային ձայնը և նրա սառցային հայացքը գամվեց կնոջ երեսին:

Կինը նրա բարձի տակից դուրս բերեց մի մեծ ծրար, որը կնքված էր կարմիր զմուռսով: Մեռնողն ապակյա աչքերով նշան արավ դեպի Սմբատը, և մայրը ծրարը տվեց որդուն:

– Անիծվի՛ս, եթե չես կատարիլ:

Այս եղավ Մարկոս Ալիմյանի վերջին խոսքը, որ սակայն դուրս թռավ նրա բերանից, շատ պարզ և շատ որոշ: Ջրացող կյանքի վերջին զորավոր ցնցումն էր այդ, սպառված աղբյուրի վերջին կաթիլները, որ մի առանձին թափով են ընկնում ցամաքած ավազանի մեջ: Ծերունու դեմքը, թեթևակի աղավաղվեց մահու ցուրտ սյուրքից: Դառն, անհանգիստ ժպիտը, որ միայն մի քանի վայրկյան էր հեռացել, մնաց սառած բերանի անկյուններում: Միլիոնների տերը և ընդհանուր նախանձի առարկան մեռավ, իր հետ տանելով մի ծանր վիշտ, որից ազատվելու համար պատրաստ էր իր հարստության կեսը զոհել: Եվ այդ վիշտը նրա զավակներն էին:

Այրիացած Ոսկեհատն ազատություն տվեց հեկեկանքին, հարձակվելով ամուսնու սառչող դիակի վրա: Նրա հետևեց աղջիկը – տիկին Մարթա Մարութխանյանը: Սրաֆիոն Գասպարիչը, որ Ոսկեհատի եղբայրն էր, բռնեց նրանց թևերից, հետ քաշեց: Հարկավոր է հանգուցյալին թողնել, որ հանգիստ փչե իր վերջին շունչը:

– Խե՛ղճ մարդ, տանջվեցիր որդիներիդ ձեռքում, տանջվեցիր, – կրկնում էր Ոսկեհատը:

Նույնը կրկնում էր և նրա աղջիկը:

Սրաֆիոն Գասպարիչը գրեթե ուժով նրանց տարավ մյուս սենյակը: Այնտեղ նրանք կարող են ազատություն տալ իրենց լեզուներին ու արցունքներին: Հետո նա բոլորին խնդրեց անցնել այնտեղ: Սմբատը դուրս եկավ, թաշկինակն աչքերին սեղմած: Նրա հետևից գնացին մյուսները: Այնտեղ Ոսկեհատն հարձակվեց նորեկ որդու վրա և սկսեց համբուրել խանդավառությամբ: Վիշտը նրա մեջ խառնվել էր ուրախության հետ: Կորցնելով ամուսնուն, որի հետ քառասուն տարի ուրախացել էր ու տխրել, նա գտնում էր որդուն, որին ութ տարի էր կորած էր համարում:

– Շատ տառապեց խեղճ մարդը, շատ, – կրկնում էր նա հեծկլտանքով, – գիշեր-ցերեկ բերանի խոսքն էր. «որդիս մոռացավ իր պապերի հավատը, որդիս խայտառակեց ինձ»:

Սմբատը, մեջքը պատին հենած, գլուխը թեքած կրծքին, շրթունքները կրծոտում էր անխնա: «Անիծվի՛ս, եթե չկատարես», – հնչում էին նրա ականջին հոր վերջին խոսքերն այնքան ահեղ, որ նա ցնցվում էր ամբողջ մարմնով, աջ ձեռքի մեջ ամուր սեղմելով նվիրական ծրարը:

Բոլոր ներկա եղողների հայացքներն ուղղված էին դեպի այդ ծրարը, իսկ ամենից ավելի մեկինը: Դա հանգուցյալի երկրորդ որդին էր՝ Միքայելը, քսան և ութ տարեկան մի երիտասարդ, նուրբ կազմվածքով, նիհար, գունատ, ածխի պես սև մազերով և նորածն սրուկ միրուքով: Նրա խոշոր, մուգ ընկուզեգույն աչքերն արտահայտիչ էին, խելացի և միևնույն ժամանակ, կարծես, անտարբեր դեպի ընտանեկան վիշտը: Արդարև նրա համար կորուստն այնքան մեծ չէր, որքան իր եղբորը հանձնված ծրարի բովանդակությունը: Գիտե՞ր, որ այդ ծրարի մեջ ամփոփված է հանգուցյալի կտակը, բայց ի՞նչ կտակ – ահա խորհրդավոր ժամի էականը, ահա այն, որ պիտի որոշե իր ճակատագիրն ու ապագան: Մերթ ընդ մերթ նա այնպիսի անհամբեր և ներվային շարժումներ էր անում, որ կարծես ուզում էր հարձակվել ավագ եղբոր վրա և խլել նրանից ծրարը, որ սպունգի պես ծծում էր նրա ամբողջ ուշադրությունը, նույնիսկ բոլոր զգացումները:

– Չլինի՞ թե ծերունին խենթացավ և ինձ զրկեց ժառանգությունից, – դարձավ նա մոտ քառասուն տարեկան մի տղամարդի, որ քայլ առ քայլ հետևում էր նրան:

Դա հանգուցյալի փեսան էր, Մարթայի ամուսինը, քաղաքում բավական ականավոր գործարանատեր և միևնույն ժամանակ սպեկուլյանտ Իսահակ Մարութխանյանը: Արտաքինն այդ մարդուն պատկերացնում էր վերին աստիճանի անվրդով հոգու տեր, հաշվագետ, սառը, եսամոլ: Հագած էր երկայնափեշ սև ռեզինկոտ, մոխրագույն անդրավարտիք և սև մետաքսե խոշորագույն փողկապ: Միջահասակ էր, կարճ խուզած սև մազերով, փոքրիկ իսպանական ձևի մորուսով, խնամքով սանրած և վեր ցցած բավական թանձր բեղերով: Չնայելով իր տարիքին, նրա այտերը կարմիր էին, ինչպես տասնևմեկ տարեկան պատանու թշեր: Մինչդեռ պարզ ականոցների տակից նայում էին մի զույգ կանաչ-դեղնավուն աչքեր, որոնց արտահայտությունը ոչ այնքան խելացի էր, որքան նենգամիտ ու հրող: Ուռած և նույնպես կարմիր շրթունքների վրա ծփում էր մի շինծու և անախորժ ժպիտ, որ կարծես ասում էր. «Մի կարծեք, որ ես հիմարի մեկն եմ»: Կանգնած էր նա հանդարտ, անվրդով, գլուխը միշտ բարձր պահած, այնպես որ, կարծես, պարանոցը դրված էր երկաթե սեղմիչի մեջ: Գուցե նրան նեղում էր խիստ մաքուր և խիստ փայլուն օսլայած շապկի բարձր և ամուր օձիքը: Նրա կանաչ դեղնագույն բիբերը ձվաձև շրջանակների մեջ դառնում էին այս ու այն կողմ անագից շինած խաղալիքի աչքերի պես նույն չափ մեքենայաբար, որչափ մեքենայական էին նրա բոլոր ձևերն ու շարժումները:

Պարզ էր, որ աներոջ մահը մազու չափ չէր խլրտում նրա ազգակցական զգացումների նիրհը: Պարզ էր նաև, որ եթե բոլոր ներկա եղողները ըստե՛սե՛ք և տեղն ու տեղը մահանան, դարձյալ նրա աչքերը չպիտի թրջվի: Իսկ իր կնոջ հեկեկանքներին ու արցունքներին նա նայում էր արհամարհանքով: Այնինչ պճնազարդ Մարթան, թաշկինակն աչքերին սեղմած, շարունակ հե-

կեկում էր բավական վարպետորեն: Եվ Իսահակն ավելի, քան ուրիշ մեկը նրա որդիական ողբի մեջ զգում էր հոգու անսահման կեղծիք և տեսնում էր, որ կինը թաշկինակի տակից գաղտուկ դիտում է բոլորին, որ իմանա՝ ինչ ազդեցություն է գործում իր ողբը շրջապատողների ու մանավանդ այն եղբոր վրա, որի ձեռքումն էր հոր կտակը: Եվ ոչ ոք չէր լալիս անկեղծորեն, բացի այրիից, իսկ տասնուվեց տարեկան Արշակը, որ ընտանիքի մեջ ամենակրտսերն էր, անտարբեր աչքերով նայում էր մերթ մեկին, մերթ մյուսին, կարծես գիտնալու համար, թե ինչ է կատարվում իր շուրջը: Քիչ անցած սգալի տեսարանն սկսեց նրան ձանձրացնել, և նրա թուխ գույնի և խոշոր գծերով դեմքը, որի վրա նկատվում էր մի տեսակ անժամանակ զարգացում և նույնիսկ չափահաս տղամարդի հավակնություն, անկարող էր թաքցնել այդ ձանձրույթը:

Այրին և՛ լալիս էր, և՛ արտասովախառն ձայնով պատմում հանգուցյալի տանջանքները, նա գլխավորապես դառնում էր իր ավագ որդուն, և նրան հաղորդում բոլորը, ինչ որ անցել էր ութ տարվա ընթացքում: Խեղճ մարդ, նա չկամեցավ հիսուն տարվա արյուն-քրտինքով վաստակածը քամուն տալ, այսինքն՝ ձգել երկրորդ որդու՝ Միքայելի ձեռքը:

– Մի՛ չարանար, – դարձավ այրին երկրորդ որդուն, որ մի կատաղի հայացք էր ձգել նրա վրա, – ես հորդ խոսքերն եմ կրկնում: Նա վախեցավ, որ դու մի տարի չանցած չոր տափի վրա կթողնես ամենքիս և կանչեց Մոսկվայից Սմբատին: Ասաց, «կասես նրան, որ շուտով եղբորը ճանապարհի բերե, Արշակին լավ մտիկ անե, քեզ էլ մենակ չթողնե: Կասես, որ ինչքան ինձ տանջեց – հերիք է, թո՛ղ գոնե քեզ խնայե, դու էլ խեղճ ես, դու էլ անուն ու պատիվ ունես»:

«Անուն ու պատիվ», կրկնեց իր մտքում Սմբատը, «այդ ես եմ, որ արատավորեմ եմ այդ անունն ու պատիվը մեր գերդաստանի»...

Այրին կանգ առավ, նոր հեծկտանքը խեղդեց կոկորդի մեջ դառն խոսքերի հոսանքը: Մի քիչ զսպելով իրեն, նա կրկին դարձավ ավագ որդուն:

– «Ինչո՞ւ գնաց, կյանքը կապեց օտարազգի աղջկա հետ», կրկնում էր խեղճը: Տեսա՞ր, որդի. ինչպես նայեց ձեռիդ, ինչպես փոխվեց հանկարծ, այդ մատանին տեսնելով մատիդ: Նա գիտեր, որ օրենքով ամուսնացել ես ուս եկեղեցում, գիտեր, որ երեխաներ ունես, բայց էլի չէր ուզում հավատալ այդ դժբախտությունը: «Չէ, ասում էր, չէ, խելքի կգա, կբաժանվի»: Այժմ, որդի, ահա դու և ահա հորդ կտակը... Արա, ինչ ուզում ես, բայց չլինի թե հորդ անեծքին արժանանաս: Լսեցի՞ր, լսեցի՞ր, «անիծվիս, եթե կամքս չկատարես»: Մեռնող հոր վերջին անեծքը երկնքից է գալիս, հոգին է, որ բերում է: Խեղճ մարդու միակ իղձն էր, որ թողես այնտեղ նրանց և գաս մտնես ծնողներիդ օջախը: Այժմ դու գիտես:

Սմբատը լուռ, անշարժ կանգնած էր միևնույն դիրքում, միշտ ծրարը ձեռքում բռնած, մոր խոսքերը ճնշում էին նրա հոգին և սիրտը մորմոքում: Նրանց մեջ զգում էր իր արած քայլի բոլոր պատասխանատվությունն իր համար և ծանր հետևանքները՝ իր ծնողների համար: Բայց ի՞նքը, մի՞թե նրա դառնությունը պակաս էր եղել, քան ծնողներինը:

– Իսե եթե չկարողանամ կատարել հանգուցյալի պահանջը, – հարցրեց նա գրեթե անգիտակցաբար և այնքան ցածր ձայնով, որ հազիվ լսվեց:

– Եվ չես կարող կատարել, եթե ազնիվ մարդ ես, – ասաց հանկարծ Միքայելը զգալի չափով գրգռված ձայնով:

Երկու եղբայրները նայեցին միմյանց երեսի: Միքայելի աչքերը վառվել էին մի տարօրինակ չարախնդուությամբ, և նա շարունակ կրծոտում էր բարակ, քնքուշ բեղերը: Մայրն ապշած նայեց նրան: Ի՛նչ, մի՞թե ազնիվ որդին պարտավոր չէ կատարել իր հոր վերջին կամքը:

– Միխայիլ, – արտասանեց նա սպառնալից հանդիմանություն:

– Այո՛, – բորբոքվեց Միքայելը, – դու կտակը գրել տվեցիր մեծ որդուդ անունով, բայց չզգացիր ի՛նչ մեծ պատասխանատվություն և ծանր պարտք ես դնում նրա վրա: Այժմ թո՛ղ նա վարվի ինչպես մի անազնիվ մարդ կամ ընդունե իր հոր անեծքը... նա ուրիշ ելք չունի:

Արտասանելով այս խոսքերը, նա շտապով դուրս գնաց: Նրան հետևեց Իսահակ Մարութխանյանը, մի սուր ու զննիչ հայացք ձգելով Սմբատի երեսին: Նրա քայլվածքն էլ նույնպես հանդարտ էր, ինչպես ձևերը:

– Բաց արա ու կարդա հորդ կամքը, – ասաց այրին որդուն:

– Ո՛չ, վաղը կկարդանք, թո՛ղ առայժմ մնա իմ մոտ:

Նա ծրարը դրեց գրպանը և մի ծանր, երկարատև հառաչանք արձակելով անցավ հյուրասենյակ, ուր ոմանք այցելուներից դեռ սպասում էին, հուսալով որևէ բան իմանալ հանգուցյալի կտակի բովանդակության մասին:

Երեք երեկո շարունակ հոգեհանգիստ էր կատարվում: Հասարակության բոլոր խավերը գալիս էին իրենց վերջին հարգանքը մատուցանելու հանգուցյալին: Այլևս ոչ ոք չէր բամբասում, ոչ ոք չէր ասում, թե Մարկոս աղան եղել է խաբեբա, կողոպտիչ, ժլատ, բռնակալ իր ընտանիքի համար: Մահն ամենքին հաշտեցրել էր նրա հետ, և ամեն ոք շտապում էր իր վշտակցությունն արտահայտելու ժառանգներին:

Ուշադրության գլխավոր առարկան Սմբատն էր: Բոլորը նրա մասին էին խոսում թե՛ թեր և թե՛ դեմ: Շատերն ասում էին, թե ծերունին դեռ երկար կապրեր, եթե չունենար սրտում Սմբատի ցավը: Օ՛ո, մաշեց խեղճ մարդու հոգին ու մարմինը դավաճան որդու արարքը: Մեղադրանքն արտահայտվում էր շշնջյուններով: Ոչ ոք չէր համարձակվում բարձր խոսել: Յուրաքանչյուրը վախենում էր մի գուցե լուրը հասնի միլիոնների ժառանգին: Բանն այն է որ արդեն ամբողջ քաղաքը գիտեր, թե Ալիմյան առևտրական տան գործերի դեկը Սմբատի ձեռքն է անցնում:

...Վերջապես բոլոր ուտելիքները բաժանվեցին, խոհանոցի դռները փակվեցին, բայց խուժանը դեռ չէր արտաքսվում և այս նշանակում էր, որ տակավին կա մի բան, որին պետք է սպասել: Ահա դեպի տան երկրորդ հարկը տանող սանդուղքի վրա հայտնվեց Սրաֆիոն Գասպարիչի հանդիսավոր կերպարանքը: Նա հրամայեց ծառաներին՝ մեկիկ-մեկիկ մուրացկաններին թույլ տալ իրեն մոտենալու: Զեռքում բռնած ուներ մի մեծ գույնզ-գույն թաշկինակ՝ արծաթե դրամներով լի: Այրիացյալ տիկին Ոսկեհատն էր

կարգադրել սեփական դրամից հարյուր ռուբլի բաժանել մուրացկաններին՝ հանգուցյալի հիշատակին:

Սրաֆիոն Գասպարիչը թաշկինակը շարժեց, դրամները հնչեցին: Արծաթե ախորժալուր ձայնն էլեկտրական տոկի պես անցավ խուժանի մարմնով, ցնցեց նրան: Քանի մի վայրկյան նա անշարժ էր և ապշած նայում էր վաղեմի աստիճանավորի դյուլթական թաշկինակին: Բայց ահա նա շարժվեց, դղրդաց և, խուլ աղաղակ բարձրացնելով, դիմեց դեպի թաշկինակը՝ որպես գիշակեր թռչունների երամ: Այլևս ո՛չ ծառաներն ու գործակատարները և ո՛չ փողոցից եկած ուստիկանները չկարողացան զսպել խեղճերի մերկանդամ բանակը:

Ծերունին շրջապատվեց: Հարյուրավոր կեղտոտ, առողջ և գոս, առնական և կանացի ձեռներ միաժամանակ բարձրացան վեր և օդի մեջ կազմվեց մի շարժուն անտառ կաշվից ու ոսկորից: Կային անդամալուծներ, զուրկ երկու ոտներից: Զեռների վրա սողալով, սրա ու նրա ոտները կրծոտելով, ճգնում էին իրենց համար ճանապարհ բանալ: Կային թոքախտավորներ, որ անզոր էին առաջ շարժվելու, այնքան հյուծվել էին նրանց մարմինները, կային բորոտներ անդամ, որոնցից խուժանը չէր զգուշանում: Պատանիներն արմունկների հարվածով միմյանց քիթ ու ծնոտներն էին ջարդում: Կանաչք, ճշալով ու հայհոյելով, իրարու մազերն էին քաշկռտում: Պարսիկներն օրհնում էին հանգուցյալի հիշատակը և աղբսում նրա համար երկնային դրախտ: Քրիստոնյաներն անզուսպ հայհոյում էին «անհավատներին», անխնա ծեծելով նրանց: Խլացուցիչ ժխորի մեջ լսվում էին զանազան լեզուներով ամենակեղտոտ ածականներ, ամենազազրելի հիշոցներ, որ դարերի ընթացքում կազմվել էր ցեխի ու կեղտի ձուլարանում, ուր ապրում են ու շնչում մարդկային մերկությունն ու անոթությունը: Մարդկության ամոթն էր այդ և դաժանությունը, անարգանքը բնության և ծաղրը տիրող կարգ ու կանոններին և ապիկար օրենքներին:

...Կիզանուտ հեղուկով տոգորված փայտաշեն բուրգն այժմ մի հսկայական ջահ էր, ծայրե ի ծայր վառված, կույր տարերքի զորությունը նվիրված վիթխարի մի կերոն: Կրակն արագ-արագ լափում էր բուրգի տախտակները, որոնք ճարճատելով արձակում էին դեպի երկինք բյուրավոր կայծեր: Փամփուշտների պես վեր բարձրանալով, կայծերը ծխերի մեջ գործում էին կատաղի պտույտներ և թափվում աջ ու ձախ: Գոյացել էր մի զմայլելի հրեղեն տարափ: Երկրի վրա հողմը կայծերը ժողովում էր և, ավելելով, տանում կիտում շինությունների պատերի տակ, անկյուններում ու խոռոչներում այնպես, որպես կիտում է ձյունը փոթորկի ժամանակ:

Կային միամիտ մշակներ, որ ճգնում էին բուրգը հանգցնել ջրով, մի բան, որ անհնարին էր. կրակը ծիծաղում էր ջրի մի մագաչափ հոսանքի վրա, որ կարկաչելով դուրս էր վազում ռետինե խողովակներից, ձեռնաշարժ ջրմուղի միջոցով: Բոցերի ահռելի լեզուները, ընդհարվելով բնության հակառակ տարրի հետ, արձակում էին դիվային քրքիջներ, կարծես, ծաղրելով թշնամու անգորությունը: Զուրը մի վայրկյանում շոգի դառնալով, ավելի բորբոքում էր կրակը, քան կռվում նրա հետ:

Փորձառու բանվորներն աշխատում էին նավթամբարներն ազատել հրեղեն անձրևից, առանձնապես բուրգից ոչ հեռու գտնվող գետնափոր

շտեմարանը: Մոռանալով ամեն վտանգ, նրանք ժողովվել էին հողային տանիքի վրա և թրջված թաղիքներով ծածկում էին բաց տեղերը, ուսկից դուրս էր գալիս նավթային գազը: Մի թույլ շփում բոցի, և նավթամբարը պիտի պայթեր, օդը ցնդելով քառասուն մարդկային դիակներ: Մի ուրիշ խումբ զբաղված էր այն երկաթե ամբարների շուրջը, որ այնքան սարսափներ էր պատճառել Շուշանիկի հիվանդ հորը:

Ազատելով Սմբատի ընտանիքը, Դավիթն անցավ տան մյուս բաժինը: Այդ մասը բավական հեռու էր հրդեհից, այս էր պատճառը, որ Դավիթը կարևոր համարեց նախ ուրիշներին օգնություն հասցնել, ապա իր մերձավորներին:

Պատշգամբի ծայրում Դավիթը հանդիպեց քրոջը: Այրին փոքրիկներին դուրս էր բերել այդտեղ և այժմ զբաղված էր իր լաթերով: Նա գոռաց շփոթված այրիի վրա, բռնեց ձեռքից, ձգեց սանդուղքից ցած, գրկեց փոքրիկներից մեկին, մյուսի ձեռքից բռնեց, շտապեց դեպի բակը: Հետո նորեն բարձրացավ պատշգամբ: Խոհանոցի առջև տեսավ պառավ աղախնին, որ ճգնում էր դռների միջից դուրս բերել իր սնդուկը:

– Կորի՛ր, հիմար, թող այդ, ինքդ ազատվիր, – գոչեց Դավիթը, – ո՞վ կաներսում:

– Կան, կան, – պատասխանեց պառավը, շնչասպառ և ավելի ամուր կպավ սնդուկից, որ պարունակում էր նրա լաթերը:

Հրդեհն սկսվելիս ընտանիքը քնած էր, Շուշանիկը նույնպես: Առաջինը զարթնեց օրիորդը և զարթնեցրեց մորն ու հորաքրոջը: Նա կարող էր իսկույն դուրս բերել փոքրիկներին, բայց մայրը չթողեց, չվատահանալով նրան: Տիկին Աննային մեծ ջանք էր հարկավոր զարթեցնել անդամալույծին, ապա մի կերպ հագցնել վերարկուն Շուշանիկի օգնությամբ: Մինչ նրանք զբաղված էին Սարգսով, կրակն արագ-արագ մոտենում էր:

Դավիթը վազեց ներս: Այստեղ ծուխն այնքան թանձր չէր, որքան Անտոնինա Իվանովնայի բնակարանում: Դավիթն անցավ եղբոր սենյակը, հավատացած լինելով, որ Շուշանիկն ու իր քույրն էլ այնտեղ են: Այդտեղ, սեղանի վրա լամպարի մթազնած լուսո ներքո նրա աչքերի առջև բացվեց հետևյալ տեսարանը. – Աննան գրկել էր Շուշանիկին և ճգնում էր անջատել նրան Սարգսից: Այնինչ՝ անդամալույծն առողջ ձեռը փաթաթել էր թախտի մի ոտին և գոռում էր.

– Թո՛ղ ինձ, թո՛ղ ինձ...

Արդեն քառորդ ժամ էր, որ նրանք կռվում էին, և ոչինչ չէր օգնում: Կիսախելագարն այժմ հավատացած էր, որ հասել է օրհասական վայրկյանը և ահա նրան ուժով տանում են դուրս՝ խարուկի մեջ ձգելու:

Դավիթը հետ մղեց Աննային, բռնեց Շուշանիկի թևից և մի ուժգին թափով անջատեց նրան Սարգսից: Պետք էր նախ առողջներին փրկել, ապա հիվանդին, որի կյանքն այլևս արժեք չուներ: Առանց ուշ դարձնելու, Շուշանիկի հուսահատական ճիչերի վրա, նա քաշեց օրիորդին դեպի դուրս: Բայց դռների մոտ Շուշանիկն ազատվեց, հետ վազեց և նորեն գրկեց հորը: Այժմ Սարգիսը թավալվել էր հատակի վրա: Նրա դեմքը կորցրել էր բոլորը, ինչ որ բնական էր ու մարդկային: Նա մի մարմնացած անասնական սարսափ էր, զոհի մատնված կենդանի, որ անիմաստ աչքերը հառած դահճի երեսին, սպասում է դանակի օրհասական հարվածին:

– Դուք փախեք, ես կբերեմ սրան, – գոչեց Դավիթը:

Եվ ուժով դուրս մղեց Աննային ու Շուշանիկին:

Այդ վայկյանին դեպի փողոց նայող լուսամասի ապակիները կրակի ուժից դրդվումով փշրվեցին: Ծուխը հեղեղի պես ներս հոսաց: Աննան դուրս փախավ սարսափի բնագոյից դրդված: Շուշանիկը մնաց անշարժ:

Սկսվեց նորեն մի անօրինակ պայքար երեքի մեջ: Շուշանիկը ճգնում էր հորը բարձրացնել հատակից, հայրն ամուր կպել էր թախտի ոտներին: Դավիթն աշխատում էր նրանց անջատել միմյանցից: Այնինչ, բոցերի առաջին ալիքներն արդեն լիզում էին լուսամուտի առաստաղը, իսկ ծուխը հետզհետե թանձրանում էր ու դառնում հեղձուցիչ: Դավիթի ուժերն սպառվում էին: Այժմ անդամալուծյծն ինքն էր գրկել աղջկան իր առողջ ձեռով և այնպես ամուր, որպես երկաթե գոտի: Այդ միակ ձեռի մեջ էր կենտրոնացել նրա քայքայված կյանքի ամբողջ ուժը, որ այնքան զորեղ է մահամերձի մեջ: Մնում էր երկուսին միասին քաշել դուրս: Սարգիսը կրծոտում էր Դավիթի ձեռները, գլուխն ուժգին զարնում էր հատակին, գոռալով.

– Անաստված, ավազակ, մարդասպան, դահիճ, և այլն, և այլն...

Վերջապես, Դավիթն հաջողվեց մի կերպ դուրս քաշել երկուսին միասին մյուս սենյակ, երբ անդամալուծի ննջարանի առաստաղն արդեն վառվել էր: Առաջին վտանգն անցավ, բայց նրանք դեռ ազատված չէին: Ծուխը մթագնեց նրանց աչքերը: Ազատվելով հոր երկաթե բազկից, Շուշանիկը գոչեց.

– Դու բռնիր գլխից, ես ոտներից: Այդպես... շո՛ւտ... շո՛ւտ... ոչինչ չեմ տեսնում...

Հազիվ նրանք երկու քայլ էին արել, Սարգիսը վերջին թափով ազատվեց նրանց ձեռներից և փովեց հատակի վրա: Օգտվելով վայրկյանից Դավիթը գրկեց Շուշանիկին և բարձրացրեց ուսերի վրա, բայց ծխի թանձրության մեջ չգիտեր, որ կողմն են դռները:

Ճիշտ այդ վայրկյանին երկու ձեռներ խլեցին նրանից Շուշանիկին...

Միքայելը չդիմացավ տիկին Աննայի հուսահատական աղաղակներին ու փոքրիկների լացին, վազեց վտանգի վայրը՝ հետ թողնելով Չուպրովին ու նրա ընկերներին: Նա, այդ եսամոլ, մինչև ոսկորների ծուծն ապականված համարված երիտասարդը դիմեց դեպի մահ՝ կրակի ճանկերից խլելու համար մի աննշան, աղքատ աղջկա...

Ամբոխը սանդուղքի վրա տեսնելով իր տիրոջը, աղաղակեց ուրախությունից ու հիացումից: Տասնյակ ձեռներ տարածվեցին առաջ՝ նրա կենդանի բեռը խլելու: Շուշանիկն ուշաթափվել էր Միքայելի ուսերի վրա և չէր զգում ում ձեռների մեջ է գտնվում իր կյանքը: Նրա խիտ մազերը հերակալներից ազատվել էին ու թափվել Միքայելի ուսերի վրա, նրա տնային թեթև ու ճերմակ շրջազգեստը մրոտվել էր ու պատառոտվել: Հոլանի բազուկներն անգոր ընկած էին Միքայելի մեջքի վրա: Միքայելը ոչ ոքի չտվեց անշունչ մարմինը: Իջնելով սանդուղքից, մոտեցավ Աննային և Շուշանիկին դրեց նրա ոտների առջև:

ՊԱՏՎԻ ՀԱՄԱՐ (հատված)

Գործող անձինք

ԱՆԴՐԵԱՍ ԷԼԻՋԲԱՐՅԱՆ. Տեղական հայտնի հարուստներից մեկը: 55 տարեկան, առույգ և ամրակազմ տղամարդ, կարճ խուզած ալեխառն մազերով, ցանցառ մորուքով և կարմիր այտերով:

ԵՐԱՆՈՒՀԻ. Նրա ամուսինը: Քահանայի դուստր, 46 տարեկան, ժամանակից առաջ թառամած, դժգույն, նիհար կին, համակրելի և գեղեցիկ:

ԲԱԳՐԱՏ. Էլիզբարյանների ավագ որդին: Ժամանակակից գործնական երիտասարդ, 27 տարեկան, եռանդուն դեմքով: Չեքոսլովակիայից շարժումներն արագ են, ոճը կտրուկ և դրական:

ՍՈՒՐԵՆ. Էլիզբարյանների երկրորդ որդին, 23 տարեկան կենսախինդ երիտասարդ, որի դեմքը կրում է շվայտ կենցաղի վաղաժամ հետքերը, բայց համակրելի է: Հագնվում է վերջին տարազով:

ՌՈՉԱԼԻԱ. Էլիզբարյանների մեծ աղջիկը: 24 տարեկան, բավական գեղեցիկ, բայց չափազանց ինքնագոհ դեմքով օրիորդ: Հագնվում է միշտ շքեղ, առանց գույների խտրության:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Էլիզբարյանների երկրորդ աղջիկը: 22 տարեկան, մտախոհ դեմքով, արտահայտիչ աչքերով օրիորդ՝ մի քիչ մորը նման, բայց ավելի գեղեցիկ: Հագնվում է համեստ ճաշակով:

ԱՐՏԱՇԵՍ ՕԹԱՐՅԱՆ. Անդրեասի հանգուցյալ ընկերոջ որդին և նախկին որդեգիրը: 26 – 27 տարեկան, խոհուն դեմքով, նյարդային շարժումներով: Հագնվում է միշտ սև:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Երանուհու եղբայրը և Անդրեասի հավատարիմ աջակիցը: Մոտ 50 տարեկան, անվրդով, բայց խորամանկ դեմքով: Երեսը սափրում է, քունքերի մոտ փոքրիկ մորուսհատներ թողնելով: Հագնվում է միշտ միատեսակ – լայն վարտիք, սև ատլասի արխալուղ, վրեն երկարավուն, լայն պիջակ: Վզովը զցած ժամացույցի ոսկե շղթա: Մեջքին կապած է ոսկե քամար: Միշտ գործ է ածում դեղին սաթի տերոդորմյա խոշոր հատիկներով: Կոշիկների տակերը մի մատնաչափ հաստ են:

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԿԱՐԻՆՅԱՆ. Անդրեասի հաշվապահը: Ժամանակից առաջ ծերացած, 42 տարեկան տղամարդ: Սովորական ծառայողի միջին տիպար:

ՎԱՐԴԱՆ. Սպասավոր Էլիզբարյանների գրասենյակում: Երիտասարդ: Խոսում է Շամախու բարբառով:

ՋԱՐՈՒՀԻ. Երիտասարդ աղախին:

Գործողությունը կատարվում է Էլիզբարյանների տանը: Մեր ժամանակի անցք:

ՏԵՍԻԼ 1

ՍԱՂԱԹԵԼ և ԿԱՐԻՆՅԱՆ

Վարագույրը բարձրանալիս, Սաղաթելը, Անդրեասի գրասենյակի քով կանգնած, հեռախոսով խոսում է: Խորքի դռները բացվում են, ներս է մտնում

Կարինյանը և սկսում է Անդրեասի գրասեղանի վրա շատ դանդաղ ինչ-որ փնտրել: Այս դռները բացվելիս հեռու երևում է մի բարձր հաշվեսեղան, որի քով կանգնած պարապում է մի երիտասարդ: Մերթ ընդ մերթ երևում են և ուրիշ ծառայողներ, նաև այցելուներ, որոնք այս ու այն կողմ են անցնում գբաղված դեմքերով: Գործողության ընթացքում, մինչև գրասենյակի փակվելը, այնտեղից լսվում են համարակալի չիկչիկոց և հեռախոսի գանգակի հնչյուններ:

ՍԱՂԱԹԵԼ. (Հեռախոսով) «Համե՛հե՛: Այո՛, շուտով կգա: Հը՞մ, չեմ լսում: Հա՛ա՛: Լավ, ուղարկիր: Ցտեսություն»: (Ջանգակը հնչեցնում է և գործիքը դնում իր տեղը): Օրհնվի տելեֆոն հնարողը, շատ լավ բան է վաճառականի համար: Հա. ինչ էի ասում, Արիստակես, հենց որ ձեռքիդ գործը վերջացնես, կսկսես Բագրատի հաշիվը կազմել: (Հեգնորեն) Մեր պարոն ինժեները ուզում է իմանալ, ինչքան է ծախսված իր գործարանի վրա:

ԿԱՐԻՆՅԱՆ. Բայց դուք ձեռ արած ծախսերի հաշիվները դեռ չեք ներկայացրել գրասենյակին: Պարոն Բագրատն ամեն մի ծախսի համար արդարացուցիչ դոկումենտ է պահանջում:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Բան է հնարել պարոն Բագրատը – արդարացուցիչ դոկումենտ: Ես Անդրեաս էլիզբարյանի մոտ մինչև օրս առանց արդարացուցիչ դոկումենտի եմ ծառայել, էլի կծառայեմ: Հայրը հավատում է, թող որդին էլ հավատա: (Լռություն) Այդ ի՞նչ ես փնտրում:

ԿԱՐԻՆՅԱՆ. Մնացականյանների պայմանագիրը: (Դադարում է փնտրել):

ՍԱՂԱԹԵԼ. Հեր օրհնած, այսքան ժամանակ ծառայում ես այստեղ, էլի չգիտե՞ս, որ Անդրեաս էլիզբարյանը սեղանի վրա երբեք հարկավոր թղթեր չի թողնում:

ԿԱՐԻՆՅԱՆ. Ճշմարիտ, ես մոռանում եմ, որ էլիզբարյանը բոլոր մարդկանց համարում է գող ի ծննդեն:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Այո, նրա կարծիքով, մարդիկ գողանում են ամեն ինչ, որ կողպեքի տակ չէ: Եվ այդ շատ ճիշտ կարծիք է: Աշխարհի երեսին դրուստ մարդ չկա, բոլորը գող են: (Տերողորմյան ձեռների մեջ տրորում է և հոտ քաշում):

ԿԱՐԻՆՅԱՆ. Խղճի դեմ բաներ եք ասում, պարոն Սաղաթել:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Էհ, դու էլ խոսքի տակին գլխին – խիղճ: Ինչպես տեսնում եմ, այդ կերակուրը շատ ես սիրում: Ափսոս, որ փորը կշտացնող չէ:

ԿԱՐԻՆՅԱՆ. Այո, շատերի համար անմարսելի է:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Ինչպես, օրինակ՝ հրամանոցդ համար: Տեսնում եմ քառասուներկու տարեկան մարդ ես, մազերդ ճերմակել են, մեջքդ ծովել է և էլի, խիղճ-խիղճ ասելով, հավվում ես: Երանի գիտենայի, էսօր-էգուց որ ոտներդ ձգես, կնիկդ գրպանումդ պատանքի փող կգտնի՞:

ԿԱՐԻՆՅԱՆ. Կարող է չգտնել, բայց ես գոնե հանգիստ հոգով կմեռնեմ:

ՍԱՂԱԹԵԼ. (Կծու հեգնություն) Ինչպես չէ, կես դյուժին ճընկլը-ճտեր քաղցած փորով թողնելով փողոցում: Էէ՛, պարոն, խիղճը լավ բան է, միայն ափսոս, որ գերի է ընկել փողի ձեռք և օր-օրի վրա մաշվում է տանջանքից: Հա, ի՞նչ էի ուզում հարցնել, այսօր Օթարյանն եկե՞լ է այստեղ:

ԿԱՐԻՆՅԱՆ. Ոչ:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Էհ, գոհությունն ասածու: (Տերողորմյան տրորում է և հոտ քաշում):

ԿԱՐԻՆՅԱՆ. Ասացեք, խնդրեմ, ի՞նչ է պատահել այդ երիտասարդի և պարոն Անդրեասի մեջ:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Այդ երկար պատմություն է: Բայց մեր գործը չէ:

ԱՐԱՐՎԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ՏԵՍԻԼ 2

ԱՆԴՐԵԱՍ և ՍԱՂԱԹԵԼ

Գալիս են նախասենյակից

ԱՆԴՐԵԱՍ. Նա աղջիկ չէ ինձ համար, դատավոր է: Ամբողջ գիշեր աչքերս չեմ փակել, ամբողջ օրը տանջվել եմ: Ես կարծում էի, որ այդ թղթերը կորած են: Էհ, ասում էի, կնիկ է, խելքը բան չի կտրիլ: Քի՞չ է պատահել, որ կանայք իրանց մարդուց մնացած հարկավոր թղթերն այրել են: Բայց այդ մեկը հիմարներից չի եղել. պահել է, որ այսօր որդին գլխիս փորձանք բերի: Նա չի խնդրում, Սաղաթել, այլ, հոգեհանի պես պահանջում է, որ վիզս ծռեմ այդ լակոտի առջև, մեղա գամ և տամ նրան կարողությունս կեսը:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Դու ինքդ աչքովդ տեսա՞ր այդ թղթերը:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Տեսա, բաս չէ՞: Նա ցույց տվեց մոր մոտ: Կանգնեց հեռվում, մեկ-մեկ կարդաց, հիշեցրեց բոլորը և հետո իսկույն փակեց իր գրասեղանի մեջ:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Իհարկե, մայրն էլ պակասը լրացրեց, պատմելով աղջկան իր գիտեցածը:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Օ՛, քույրդ ասածու պատիժն է իմ գլխին: Ինձ պաշտպանելու տեղ, ավելի խայտառակեց աղջկա մոտ: Ես կատաղեցի, հարձակվեցի վրեն, որ տեղնուտեղը խեղդեմ նրան: Բարեբախտաբար, Մարգարիտը ժամանակին մեջ ընկավ, չթողեց: Նա փաթաթվեց մոր վզին: Պետք է տեսներ, ինչպես էր լաց լինում: Դիակիս վրա էլ նա այնքան արտասուք չի թափիլ: Եվ հետո, երբ ուշքի եկավ, ի՞նչ խոսքեր, տե՛ր աստված, ի՞նչ լեզու: Հայրիկ, ասում է, մոլորվել կարելի է, բայց պետք է զղջալ, չզղջալն ավելի մեծ անազնվություն է: Ումի՞ց է սովորել այդ բաները:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Ումի՞ց: Իհարկե, հենց այդ լակոտից: Դեռ աստված գիտե էլի ինչեր սովորեցրած կլինի:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Փորձեցի ինձ արդարացնել: Ասացի, ընկերս մեռնելիս տափերը գին չունեին, եկամուտ չէին բերում, ի՞նչ կարող էի տալ որբերին: Ասացի, հետո են թանկացել, իհարկե, իմ բախտից, որովհետև եթե մեռելը բախտ ունենար – չէր մեռնիլ: Բայց ես խոմ իմ ընկերոջ որբերին չեմ մոռացել: Ես օգնել եմ, հիմա էլ ուզում եմ օգնել, միշտ կօգնեմ, ձեռք վերցրու: Ոչ, ասում է, դու պարտավոր ես տալ նրանց բոլորը, ինչ որ հասնում է օրենքով: Լսո՞ւմ ես, Սաղաթել, բոլորը տալ: Կարծում է այդ կարելի բան է, կարծում է, որ դա փող չէ, թեկուզ գողացած փող: Բայց փողը դեռ մի կողմ: Իսկ պատի՞վ: Ի՞նչ կմտածեն մարդիկ: (Անցուղարձ է անում):

ՍԱՂԱԹԵԼ. Ինչ պիտի մտածեն: Կասեն, որ էլիզբարովը գող էր և այժմ,

դատաստանից վախենալով, գողացածը հետ է տալիս: Արի ու այն ժամանակ երևացիր հասարակության մեջ: Աչքերդ թքով կհանեն: Իսկ ե՞ս... ես քեզ կհամարեմ հիմարի մեկը...

ԱՆԴՐԵԱՍ. Մնում էր մի բան, այն էլ փորձեցի: Ասացի, աղջի, սիրում ես այդ երիտասարդին, նա էլ քեզ է սիրում: Էլ դրանից լավ բա՞ն: Ես ձեզ պատկեմ: Լավ օժիտ կտամ, տուն ու տեղ կսարքեմ: Տո՛ւր ինձ թղթերը:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Հը՞ր, դրա՞ն ինչ ասաց:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Ոչ, հայրիկ, ասում է, ես քեզանից փողի օժիտ չեմ ուզում, այլ պատվի օժիտ: Քանի որ դու ընկերոջդ գերեզմանի առջև մեղավոր ես, ես չեմ կարող նրա որդու հետ բախտավորվել: Նա ամեն ինչ իրավունք կունենա երեսիս ասելու. «Հայրդ կողոպտել է հորս»: Այդ նախատինքն ես տանել չեմ կարող իմ ամուսնուց:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Լեզվին նայիր, լեզվին: Փլիսոփայի պես է խոսում:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Ա՛խ, Մարգարիտն իր պապի ժառանգն է, քո հոր կտորը: Երեկ, երբ նա խոսում էր, ինձ թվում էր, որ նրա հետևում, պատի տակ, կանգնած է տեր-Սիմոնը՝ Ավետարանի խոսքերը բերանում:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Բայց ախար, հայրս հոգևորական էր, պարտավոր էր ճշմարտություն քարոզել, իսկ մենք աշխարհականներ ենք, մեր բանն ուրիշ է: Ինչո՞ւ չեն հասկանում այդ կանայք:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Հիմա ճանապարհ ցույց տուր ինձ, Սաղաթել: Ի՞նչ անեմ, ինչպե՞ս ազատվեմ այդ լակոտից:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Ինչ պիտի անես: Ինքդ վաղուց ես գտել ճանապարհը: Արա այն, ինչ որ վճռել ես անելու:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Այո, պետք է անպատճառ անել, ուրիշ ելք չկա: Ես հենց դրա համար աշխատեցի, որ այդ թղթերը Մարգարիտի ձեռքն անցնին:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Բայց պետք է անել շուտով, հենց այս գիշեր, վաղն ուշ կլինի:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Սո՛ւս, ոտների ձայն եմ լսում: Գալիս են: Գնանք իմ սենյակը, այնտեղ կմտածենք ինչպես գլուխ բերենք այդ բանը: (Գնում են աջ կողմի առաջին դռներով):

ՏԵՍԻԼ 6

ԱՆԴՐԵԱՍ և ՍԱՂԱԹԵԼ

Դուրս են գալիս աջ կողմի առաջին դռներից, երբ Երանուհին արդեն բոլորովին հեռացել է:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Փառք ասածու, վերջապես ցրվեցին: Այո՛, գիշերն ավելի լավ է, քան ցերեկը: Մթությունը մեղքի ընկերն է:

ՍԱՂԱԹԵԼ. (Տերողորմյալի հատիկները մեկ-մեկ գցելով): Խեղ, շառ աստված: Խեղ, շառ, աստված: Խեղ, շառ, աստված: Խե՛ղ: Ինչքան գցում եմ, խեղ է գալիս:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Բայց սիրտս ասում է, որ լավ բան չենք մտածել անելու:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Ավելի վատ կլինի եթե չանես: Բացատրել ես, խնդրել ես, աղաչել ես, չի եղել, ճա՛րդ ինչ: Խո՞ւմ չես կարող պատիվդ թողնել թշնամուդ ձեռքում:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Զանգակ տուր, տեսնենք ինչ են անում:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Զայն-ձուն չի լավում: (Մատը սեղմում է էլեկտրական զանգակի կոճակին՝ որ գտնվում է աջ պատի առաջին դռների մոտ: Բեմի հետևից լավում է զանգակի թույլ հնչյունը):

ԱՆԴՐԵԱՍ. Քեզ համար ինչ, դու քո բանը դրսեցիր: Լավ կուրտաժ է իմ մեղքն ինձ ծախելու համար – հինգ հարյուր սաժեն տափ:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Ես քեզ խնդրեցի՞, աղաչեցի՞, որ ինձ այս գործին խառնես:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Դե լավ: (Զարուհուն, որ ներս է մտել սեղանատնից) Ո՞վ կա սեղանատանը:

ԶԱՐՈՒՀԻ. Ոչ ոք:

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Կեղծ բարկանալով): Բաս ինչո՞ւ ես ճրագները վառել: (Զարուհին ուզում է գնալ): Խանումդ ի՞նչ է անում:

ԶԱՐՈՒՀԻ. Հենց հիմա պառկեց: Էլի գլխացավը բռնել է:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Պրծանք, այդ էր պակաս: Կանչի՞ր այստեղ Մարգարիտին:

ԶԱՐՈՒՀԻ. Նա քնած է:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Քնա՞ծ: Այդպես շո՞ւտ: Լավ գնա՛: Մենք կլուբ ենք գնում, ասա խանումիդ: Դու էլ կարող ես հանգստանալ: Ես ինքս դռները կփակեմ: Հարկավոր չես: Հանգցրո՛ւ սեղանատան ճրագները, դուք տնտեսություն ասած բանը չգիտեք: Կարծես ես փող եմ կտրում կամ մարդ կողոպտում, որ ամեն ինչ շռայլում եք: Գնա՛:

ԶԱՐՈՒՀԻ. (Գնում է սեղանատուն: Փոքր անցած, այստեղ տիրում է մթու-թյուն):

ՍԱՂԱԹԵԼ. Մեկը հիվանդ է, մյուսը քնած, աստված ինքն է օգնում քեզ:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Ահ մի՛ հիշիր այս րոպեին ասածու անունը: Նա ավելի կբարկանա մեզ վրա: Հըմ, լավ էր, չէ՞, որ ասացի, թե կլուբ ենք գնում: Տես, ով կա նախասենյակում: (Սաղաթելը նայում է դեպի նախասենյակ): Դռները կողպիր. (Հուշիկ քայլերով մոտենում է Մարգարտի սենյակի դռներին և ականջ դնում: Նայում է իր գրպանի ժամացույցին և վերադառնում բեմի կենտրոնը):

ՍԱՂԱԹԵԼ. (Նախասենյակը նայելուց հետո դռները ծածկել է): Այնտեղ ոչ ոք չկա: Ավելի հարմար ժամանակ չէիր կարող ընտրել: (Տերողորմյան դնում է գրպանը): Ինչի՞ մասին ես մտածում:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Երբ սատանան մարդու գլխի մեջ մի շար միտք է մտցնում, սրտի մեջ էլ մի ահ է գցում: Ծածկի՛ր սեղանատան դռները: (Սաղաթելը ծածկում է): Կարծես, այնտեղից աչքեր են նայում մեզ: Մոտս կաց: (Նստում է բազկաթոռներից մեկի վրա):

ՍԱՂԱԹԵԼ. (Գալով բեմի առաջ) Է՛հ, շատ բաներ ես արել, արա այդ մեկն էլ:

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Կիսաձայն) Արե՛լ: Ես մենակ չեմ արել, դու էլ միշտ հետս ես եղել: Է՛հ, էլի հորդ կերպարանքն եկավ, կանգնեց աչքիս առաջ: Նա ասում էր. «Չարը չարություն ճանապարհում կկորչի»:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Է՛հ, դու էլ ժամանակ գտար հորս հիշելու:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Հիսունվեց տարեկան մարդ եմ, Սաղաթել, գլխովս հազար ու մի փորձանք է անցել: Երգում եմ կոտրել, միամիտներ եմ խաբել, խեղճեր եմ

գուփվել ու կողոպտել, երեք անգամ կաշառքով ազատվել եմ դատաստանից, բայց երբեք այս դրուկյան մեջ չեմ եղել: Ինչի՞ցն է այս, Սաղաթել: Այ, տե՛ս, սառը քրտինքը պատեց մարմինս:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Վաղն այս ժամանակ կհաշվես ու կտեսնես, որ մոտ յոթ հարյուր հազար ուրբու կալվածք է մնացել ձեռքումդ:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Ագահություն, աչքածակություն, ուրիշ ոչինչ:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Էհե՛, դու սկսում ես դատողություններ անել: Շտապի՛ր, գիշերն անցնում է:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Չկարծես, թե միայն փողի համար եմ անում, Սաղաթել: Ոչ, այլ այդ լակոտին խրատելու համար: (Վեր է կենում):

ՍԱՂԱԹԵԼ. Իհարկե: Այստեղ պատվի խնդիր կա, փողն ինչ...

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Ատամները կրճտելով) Գոռոզ, ամբարտավա՛ն: Ուզում է ինձ խեղդել, ինձ, որ կարող եմ հարյուրին խեղդել այս ճանկերովս: Աա, եթե ձեռքս ընկնին այդ թղթերը, ցույց կտամ քեզ, թե ով եմ ես... Սուս, այդ ի՞նչ ձայն է:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Ես ոչինչ ձայն չեմ լսում:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Դեհ, Անդրեաս, մի թուլանար, ամոթ է: Այս մեկն էլ: Ինչ որ լինելու է այն պիտի լինի: (Զգույշ քայլերով անցնում է Մարգարտի սենյակը):

ՍԱՂԱԹԵԼ. Գայլը մտավ գառների փարախը – կասեր հայրս:

(Մոտենում է սեղանատան դռներին և լույսը հանգցնում: Բեմում տիրում է խավար): Այսպես լավ է, ինձ չեն տեսնիլ: (Լուռությոն: Սեղանատանից լսվում է ժամացույցի տասնումեկ զարկը): Հիմա ես էլ եմ վախենում:

Երկարատև լուռությոն:

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Երևում է դռների մեջ. չափազանց այլալված է, դողում է, բայց ուրախ է: Զեռում ամուր բռնած է թղթերի մի ծրար: Լուռությոն: Հետո շշնջյունով): Սաղաթե՛լ:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Այստեղ եմ: (Սենյակը նորից լուսավորում է):

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Առաջ է գալիս): Ահա նրա հոգին: Ահա ինձ քնից ու հանգստությունից զրկողը: Հարստությունս, անունս, պատիվս, յոթ հարյուր հազարի փրկությունը:

ՍԱՂԱԹԵԼ. Դե, գնանք, հեռանանք այստեղից:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Թող դեռ տեսնեմ, նրանք են թե չէ: (Ծրարը գնում է): Իսկ և իսկ: Ինչպես լավ հաջողվեց: Նա քնած էր երեխայի պես, գիրքը կրծքի վրա բռնած: Բանալիները բարձի տակ էին: Վերցրի ու... ձայն չե՞ս լսում. (Ծրարը շտապով դնում է գրպանը):

ՍԱՂԱԹԵԼ. (Անհանգիստ) Լսում եմ: Հեռանանք:

Փողոցից լսվում է ոստիկանական շփոցի ձայն:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Աա՛, ոստիկանները գող են բռնում: Երևի, խեղճերից մեկը քաղցածությունից ստիպված, գողացել է մի փալապի կտոր: Սուս հեռանանք:

ՍԱՂԱԹԵԼ. (Մոտենում է աջ կողմի առաջին դռներին, մի վայրկյան կանգ է առնում և անհետանում):

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Յետևում է նրան):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Դուրս է գալիս գիշերային սպիտակ հագուստով, նայում է

աջ ու ձախ այլալված, նկատում է հորը, որ այդ պահին արդեն դռների մոտ է: Ուժգին ցնցվում է ու ճշում թույլ: Հայրի՛կ: (Մի քանի քայլ առաջ է վազում և բարձր ճշում) Հայրի՛կ:

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Դռների միջից սարսափահար հետ է նայում և անհետանում):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Յեկեկալով ընկնում է հատակի վրա):

ԱՐԱՐՎԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՏԵՍԻԼ 6

ԱՆԴՐԵԱՍ, ՄԱՐԳԱՐԻՏ և ՍԱՂԱԹԵԼ

Հետո առանց Սաղաթելի

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Դուրս է գալիս ձախից և կանգ է առնում դռների առջև: Գունատ է, դեմքի վրա երևում են անքնության և հոգեկան տանջանքների հետքեր):

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Տեսնելով նրան, ուժգին ցնցվում է, բայց և արագությամբ իշխում է իրան): Մի քանի վայրկյան պատկերավոր լռություն:

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Կանգնած է բեմի մեջտեղում):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Կանգնած է ձախ դռների մոտ և չի նայում հորը):

ՍԱՂԱԹԵԼ. (Անցել է բեմի աջ կողմը և տերողորմյան ձեռին նայում է առաստաղին):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Ուզում է խոսել, բայց նեղված է Սաղաթելի ներկայությունից) Քեռի, մայրիկը կարծես ուզում էր քեզ տեսնել:

ՍԱՂԱԹԵԼ. (Մեկուսի) Ցանում է ինձ: (Հանդարտ քայլերով անցնում է աջից դեպի ձախ և դուրս է գալիս ձախ դռներով: Ճանապարհին հատակի վրա տեսնելով ինչ-որ թուղթ, վերցնում է և դնում Բագրատի սեղանի վրա):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Սաղաթելին ճանապարհ դնելով, դռները հետևից ծածկում է):

ԱՆԴՐԵԱՍ. Լսեցի հիվանդ ես, ինչո՞ւ ես վեր կացել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Այնքան կլանված է իր մտքերով, որ գրեթե չի լսում) Հայրիկ, նա եկավ ինձ տեսնելու, չկարողացա նրան ընդունել: Երրորդ անգամն է գալիս այսօր, ես փախչում եմ նրանից: Հայրիկ, տո՛ւր ինձ միջոց նրան պարզերես հանդիպելու:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Ձեմ հասկանում, ինչ ես ուզում ինձանից:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Դողդոջուն ծայնով, բայց հաստատ) Ազնվություն:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Ես այն եմ, ինչ որ կամ, ոչ ավելի, ոչ պակաս: Դու չես կարող ինձ խրատել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Մի՛ տանջիր ինձ, հայրիկ, ես չեմ կարող դիմանալ քո անպատվությանը:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Եթե անպատիվ բան էր, ինչո՞ւ ինձ ստիպեցիր անել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ես ուզում էի անունդ խաչատառակությունից ազատել:

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Դառն հեզնական ծիծաղով) Ազատե՞լ: Ոչ, ընդհակառակը, դու ուզում էիր ինձ զոհել քո... սիրականին:

(Վերջին բառը արտասանում է վիրավորական շեշտով):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայրիկ մի՛ ասա այդ բանը, մի՛ ասա:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Ինչպես չասեմ: Նրան ճանաչելու օրից հարազատ ծնողիդ մոռացել ես: Նրա մի համբույրը քեզ համար ավելի թանկ է, քան իմ պատիվը:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Երդվում եմ մեր գերդաստանի անունով, որ սխալվում ես: Չեմ թաքցնում, ես սիրում եմ Օթարյանին: Բայց քո պատիվն ավելի եմ սիրել, որովհետև իմ ծնողի ազնվությունն ավելի բարձր է ինձ համար, քան իմ երջանկությունը:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Սո՛ւս, անամոթ, մի՛ համարձակվիր մոտս խոսել քո սիրո մասին: Ես շատ լավ գիտեմ, որ դու ուզում էիր ինձանից խլել հարստությունս, տալ այդ գյաղային, որ հետո միասին ավելի փառավոր ապրեիք: Քո օժիտը քեզ քիչ էր թվում:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Կարող եմ երդվել, հայրի՛կ, որ ինքդ էլ չես հավատում քո ասածին: Դու շատ լավ գիտես, որ ես երբեք քո հարստության վրա աչք չեմ ունեցել:

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Ծաղրով) Իհարկե, դու այս աշխարհից չես, քեզ մայր չի ծնել: Բավական է, դու սիրտ չունես, դու ատում ես ինձ, դու իմ թշնամին ես:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Շատ լավ, թող այդպես լինի: Բայց մի օր կհամոզվես, որ ոչ ոք քեզ չի սիրել այնչափ, որչափ ես:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Ինչո՞ւ ես եկել գլխիս, ասա կարճ, կտրական:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հե՛տ տուր ինձ այդ թղթերը, հե՛տ տուր:

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Կծու ծիծաղ) Հա՛ հա՛ հա՛, հե՛տ տուր: Անդրեաս էլիզբարով, խո՞ւմ ես, տուր սուրբ թշնամու ձեռը, վիզդ ծոիր, որ նա կտրես: Չէ որդի, փառք ասածու, դեռ չեմ գժվել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայրիկ, մի՛ ծաղրիր իմ տանջանքը. ես չեմ կարող դիմանալ:

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Եղանակը փոխելով) Ի՞նչ թղթեր ես ուզում, աա՞, ի՞նչ թղթեր: Ես ոչ մի թուղթ չեմ տեսել, չեմ ունեցել և չունեմ, գնա՛ բանիդ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Ձեռները ջարդելով) Աստված իմ...

ԱՆԴՐԵԱՍ. Այո, դու երազ ես տեսել, ուրիշ ոչինչ...

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Կյանքս կտայի, եթե երազ լիներ: Երբ լսեցի բանալիների ձայնը, արթնացա և լուսամուտի թույլ լույսով տեսա քո ահեղ կերպարանքը, չհավատացի աչքերիս: Մի քանի րոպե, սարսափից քարացած, դիտում էի արարքդ: Ախ, այն ի՞նչ վայրկյան էր, երբ դու հեռացար վախկոտ քայլերով, և ես հետևեցի քեզ: Այնտեղ, դահլիճում, քո սարսափած դեմքի վրա կարդացի իմ դատավճիռը: Դա ինձ համար կայծակի հարված էր: (Երեսը դարձնելով, աշխատում է արտասուքը զսպել):

ԱՆԴՐԵԱՍ. Երազ չէ, բաս ինչ է: Երեկ ամբողջ գիշերը ես տանը չեմ եղել: Քեռիդ վկա է...

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայրիկ, եթե ինձ չես խնայում, խնայիր քեզ: Սիրտս վկայում է, որ այդ թղթերը պետք է քո գլխին մի փորձանք բերեն:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Դե, հերիք է, համբերությունս մի կտրիր, ես սկսում եմ կատաղել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Աա՛, այլևս քո սպառնալիքներից չեմ վախենում: Իմ ամենամեծ պատիժը երեկվա քո արածն էր:

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Կատաղած) Դե դո՛ւրս, դո՛ւրս, անպատկառ: Դու կարող ես ինձ որդեսպան դարձնել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայրիկ, մի՞թե չես մտածում, որ ես կարող եմ քո գողությունը պատմել բոլորին, առանց քեզ խնայելու:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Մինչև բերանդ բաց անելը, ես այդ հանդուգն լեզուդ տակահան կանեմ և կշարտեմ շներին: Դե՛հ, կորի՛ր, քանի որ սատանան ինձ չի հաղթել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Հուսահատ) Աստված իմ, ի՞նչ անեմ: Նա սիրտ չունի: Հայրիկ, սիրելի թանկագին ծնող, տո՛ւր ինձ այդ թղթերը: Այսօր ես պարտավոր եմ նրանց վերադարձնել իրենց տիրոջը: Ես ազնիվ խոսք եմ տվել: Նա այնտեղ, հյուրասենյակում սպասում է: Ես փախա նրանից, ինչպես գող: Տո՛ւր, եթե մազի չափ հարգում ես քո աղջկա պատիվը:

ԱՆԴՐԵԱՍ. Անե՛ծք քեզ, չար սաղաթ: Ասում եմ քեզ, որ իմ մոտ ոչինչ չկա:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայրիկ, դու ինձ լավ չես ճանաչել: Ես քիչ եմ խոսել, բայց շատ եմ մտածել և զգացել: Ես պատրաստ եմ կյանքս գոհել պատվիդ համար, բայց պատիվս արատավորել հարստությանդ համար – չեմ կարող, անգոր եմ: Դու պետք է ազատես ինձ խայտառակությունից: Այդ քո պարտքն է, որովհետև դու հայր ես: Տո՛ւր ինձ իմ պատիվը, ես առանց պատվի մի ժամ անգամ ապրել չեմ կարող:

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Ատամները կրճտելով) Հեռացի՛ր, աղջի, արյունս գլխովս է տալիս:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ոչ, չեմ հեռանալ, մինչև որ չստանամ այդ թղթերը: Զրկիր ինձ մի կտոր հացից, վոնդիր փողոց: Ես պատրաստ եմ քո վերջին գործակատարի աղախինը դառնալ, պատրաստ եմ դռնե դուռն ընկնել, ողորմություն մուրալ, բայց գող հռչակվել, ոչ, այդ չեմ կարող: Նա ազնիվ է, նա ինձ էլ ազնիվ է համարում: Նա իմ մասին շատ մեծ գաղափար ունի: Եվ հանկարծ գող նրա աչքո՛ւմ: Ոչ, ոչ, հայրիկ, դու բարի ես, խելոք ես, դու այդ թույլ չես տա: Տե՛ս, հայրիկ, ես չոքում եմ քո առջև: (Չոքում է) Խղճա ինձ, խնայի՛ր ինձ: Քեզանից է կախված իմ կյանքը: Լավ լսիր, կյանքս եմ ասում: Մի արա, հայրիկ, այդ բանը, մի՛ արա, գողությունը սոսկալի հանցանք է:

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Կռվել է ինքն իր հետ) Վեր կաց, ամոթ է, ներս կմտնեն, կտեսնեն:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ոչ, ոչ, ես վեր կկենամ միայն պատիվս հետ ստացած: Տեսնո՞ւմ ես, խիղճդ արդեն տանջում է քեզ: Մի՛ դարձնիր երեսդ, երդվում եմ, երբեք քեզ չեմ դատապարտիլ, երբե՛ք, ոչ մի խոսքով, ոչ մի ակնարկով: Կպապանձվեմ և կհարգեմ քեզ առաջվա պես: Ես գիտեմ, որ դու մոլորվել ես և այժմ զղջում ես: Հայրիկ, տուր ինձ այդ թղթերը:

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Վճռական շարժում է անում և վեր կենում) Հոգիս բերանս բերեցիր: (Մոտենում է գրասեղանին, արագ բաց անում արկղը և ծրարը հանում):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Ուրախացած ոտքի կանգնելով) Ահ. ես գիտեի, որ դու բարի ես, որ քո շարունակությունը կեղծ է: Շնորհակալ եմ, հայրիկ, դրանով դու ազատում ես ոչ միայն պատիվս, այլև կյանքս...

ԱՆԴՐԵԱՍ. Հը՛մ, ձե՛ռք վերցրու: Ես մի հարվածով վերջ կտամ ամեն բանի: Ի՛նչ արած, դու համառ ես: (Թղթերը պատռում և ձգում է վառարան) Ահա նրանց տեղը:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Քարսի՛րտ, այդ ի՛նչ ես անում: (Ճշալով հարձակվում է, որ խանգարի):

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Չի թողնում նրան վառարանին մոտենալ) Կա՛ց, եթե ոչ քեզ էլ կգցեմ այնտեղ: Ահ, վերջապես, ազատվում եմ ձեզանից: Վառվեցեք, մոխիր դարձեք, դուք շատ եք այրել իմ սիրտը:

Կռիվ երկուսի մեջ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Թո՛ղ ինձ, թո՛ղ ինձ: Դու ինձ ես այրում, ինձ: Բա՛ց թող, բա՛ց թող: (Ուզում է կծոտել հոր ձեռները) Ա՛հ, ես թուլանում եմ, ուժ չունիմ: Լսիր, ես կգոռամ, կկանչեմ բոլորին այստեղ, որ տեսնեն քո ավազակությունը: Թող: (Ազատվելով հոր ձեռքից, մոտենում է վառարանին): Ահ, այլևս ուշ է: Այրվեցին, կորավ ամեն ինչ: (Բարձրաձայն) Այստե՛ղ եկեք, Ռոզալիա, Բագրատ, ամենքդ եկեք, տեսեք ինչ է կատարվում այստեղ: Հայրն այրեց իր աղջկա պատիվը: Ա՛հ, կորավ ամեն ինչ: (Թուլացած ընկնում է աթոռի վրա: Լռություն) Բայց թող այդպես լինի: (Քայլերն ուղղում է դեպի ձախ դռները: Հանդիպում է Օթարյանին, որ գալիս է նույն դռներից, ցնցվում է և անշարժ մնում):

ԲԱԳՐԱՏ. (Ներս է մտնում նույն դռներից, Օթարյանից քիչ հետո):

ՏԵՍԻԼ 7

ՆՈՒՅՆՔ, ՕԹԱՐՅԱՆ և ԲԱԳՐԱՏ

ԱՆԴՐԵԱՍ. (Ձեռները մեջքին դրած, կանգնած է դեպի ձախ):

ՕԹԱՐՅԱՆ. Վերջապես, տեսա քեզ: Դու հիվանդ չես և փախչում ես ինձանից: Լսիր, հայրդ ինձ անպատիվ արավ և դուրս վռնդեց իր տնից: Ես համարվում եմ ստոր մարդ, որ ուզեցել եմ խաբեբայությունը կորզել նրա հարստությունը: Յուզ տուր նրան իմ թղթերը: Յուզ տուր իսկույն, ես այսպես եմ կամենում: Ես ստորացած եմ, անպատված: Յուզ տուր այդ ապացույցները:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Լուռ, գունատ, դողդոջուն և անշարժ կանգնած է պատի տակ):

ՕԹԱՐՅԱՆ. Ահա և եղբայրդ: Այժմ նա ուրիշ լեզվով է խոսում: Այստեղ մարդկանց դերերը փոխվել են: Երեկ հայրդ էր ուզում ինձ կաշառել, այսօր – եղբայրդ: Գոնե բացատրիր, ինչ է պատահել: (Լռություն) Աա՛, դու լռո՞ւմ ես, ձայն չե՛ս հանում, կանգնած ես դատապարտյալի պե՞ս: Երգվում եմ հորս հարստահարված գերեզմանով, կամ դուք եք խելագարվել, կամ ես: (Մարգարտին) Ասա՛, այդ ի՛նչ դավադրություն է: Չէ որ ես քեզ ընտրեցի դատավոր: Ո՛ւր են իմ ապացույցները: Բե՛ր այստեղ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Երկար տատանվելով) Չգիտեմ:

ՕԹԱՐՅԱՆ. Դեհ, լսո՞ւմ ես, Մարգարտ, գնա, բեր այն թղթերը:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Մեռելային սառնություն) Ես այրեցի այն թղթերը: Ահա այնտեղ: (Յուզ է տալիս վառարանը, երկարատև տանջանքով լի մի հայացք է ձգում հոր վրա և թույլ քայլերով հեռանալով է ձախ դռներով):

ՕԹԱՐՅԱՆ, ԲԱԳՐԱՏ. (Միաժամանակ մոտենում են վառարանին):
ԲԱԳՐԱՏ. (Նայում է, փակում է վառարանի դռները և ուրախությամբ արտահայտում):

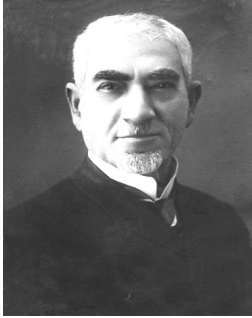
ՏԵՍԻԼ 8

Նույնք առանց ՄԱՐԳԱՐԻՏԻ, Հետո ՍԱՂԱԹԵԼ և ՍՈՒՐԵՆ
Պատկերավոր տեսարան
ՕԹԱՐՅԱՆ. (Ապշած նայում է մերթ մեկին, մերթ մյուսին) Այրե՛լ է: Ուրեմն, այդ մի որոգայթ էր ինձ համար: Մարգարիտը դաշնակից մի ավազակի: Ոչ, այդ անկարելի բան է: Կասկածել նրա ազնվության մասին, կնշանակե հայհոյել սրբությունը: Նա սուտ ասաց: Նա իրան զրպարտեց: Այստեղ մեղավորն ուրիշ է: (Անդրեասին) Արդարացրեք ձեր աղչկան, ապա թե ոչ՝ ես նրան կվիրավորեմ:
ՍԱՂԱԹԵԼ. (Ներս է մտնում ձախ դռներից):
ԱՆԴՐԵԱՍ. Սաղաթել, գնանք կլուբ: (Քայլերն ուղղում է դեպի նախասենյակ): Բեմի հետևից լսվում է ատրճանակի խուլ պայթյուն:
ԲՈԼՈՐԸ. (Ցնցվում են):
ՍԱՂԱԹԵԼ. Այդ ի՞նչ էր: (Վազում է հետ ձախ դռներով):
ԲԱԳՐԱՏ. (Հետևում է Սաղաթելին):
ԱՆԴՐԵԱՍ, ՕԹԱՐՅԱՆ. (Քարացել են):
ՍՈՒՐԵՆ. (Ներս է վազում ձախ դռներից գունաթափված: Տատանվում է: Լռությամբ) Մարգարիտն իրեն սպանեց:
ԱՆԴՐԵԱՍ. (Մոնչում է, ձեռք զարկելով գլխին): Ա՛հ, որդեսպա՛ն:
ՕԹԱՐՅԱՆ. Աա, այդ դո՞ւ ես այրել: Գազա՛ն: (Ուզում է հարձակվել Անդրեասի վրա):
ՍՈՒՐԵՆ. (Մեջ է ընկնում) Կա՛ց, նա արդեն պատժված է: (Նայում է հորը կատաղությամբ և զզվանքով):
ՕԹԱՐՅԱՆ. Մարգարի՛տ, Մարգարի՛տ: (Հեկեկալով վազում է դեպի ձախ և անզորացած հենվում դռներին):
Վարագույրն իջնում է հանդարտ:

ՆԱՐ-ԴՈՍ (Միքայել Հովհաննիսյան)

(1.3.1867, Թիֆլիս – 13.7.1933, Թիֆլիս)

Սկզբնական կրթությունն ստացել է Ս. Կարապետ եկեղեցու ծխական դպրոցում: Ընդունվել է Քուֆայիսի նահանգի Խոնի ուսուցչական սեմինարիան, սոցիալական պատճառներով չի ավարտել, վերադարձել է Թիֆլիս: Սովորել է փականագործի մասնագիտություն, մտերմացել Ալեքսանդր Ծատուրյանի հետ:

1890-1906-ին «Նոր դար»-ի պատասխանատու քարտուղարն էր: 1904-ին որպես քարտուղար և սրբագրիչ աշխատել է «Աղբյուր-Տարագ» պարբերականում, 1913-18-ին՝ «Սուրհանդակ» թերթում: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո որոշ ժամանակ շարունակել է սրբագրիչի աշխատանքը:

Հանապազօրյա հացը վաստակելու հոգսը հարկադրեց հրաժարվել բարձրագույն կրթություն ստանալու մտքից: Այսուհանդերձ ինքնակրթությամբ լրացրեց այդ բացը, կարդաց հայ, ռուս, եվրոպացի նշանավոր գրողներին, պատմաբաններին, մշակույթի ու գիտության գործիչներին և ձեռք բերեց համակողմանի գիտելիքներ:

«Նոր դար»-ում հրատարակվել է «Ճշմարիտ բարեկամը» (1886), «Նունե» (1886), «Բարերար և որդեգիր» (1888) վիպակները, «Քնքուշ լարեր» (1887), «Զագունյան» (1890) վեպերը:

Նար-Դոսը հոգեբանական նրբին դիտարկումներով է ներկայացրել սոցիալական թշվառության մեջ հայտնված մարդկանց կյանքը («Մեր թաղը» պատմվածաշարը): Այս շրջանում է գրվել և «Աննա Սարոյան» (1888) վիպակը, «Ես և նա» (1889) պատմվածքը:

1891-ից սկսվում է մի նոր շրջան, որ առանձնանում է երևույթների վերլուծության հոգեբանական խորությամբ՝ «Սպանված աղաձխին» (1898), «Նեղ օրերից մեկը» (1904), «Մի օր աշնանը» (1907), «Խմբագիրը» (1913):

«Պայքար» (1911) վեպում ներկայացրել է 90-ականների հասարակական գործիչների տիպեր: Հայ մտավորականության կենցաղն ու նկարագիրն է տրված «Մահը» (1912) վեպում:

Կյանքի վերջին շրջանում գրել է «Վերջին մոհիկանները» (1930) պատմվածքը և «Նոր մարդը» (1828) վեպի առանձին հատվածներ: Թարգմանել է Լ. Տոլստոյի «Կենդանի դիակ», դրաման և Մ. Դոստոևսկու «Խեղճ մարդիկ» վեպը:

Նար-Դոսը զարգացրել է հայ քննադատական ռեալիզմի հոգեբանական ուղղությունը:

«Սպանված աղաձխի»-ն վիպակը հեղինակի վկայությամբ հավաստի դեպքեր է ներկայացնում: Հիմնական հերոսներն են Սառան, Թուլայանը, Գարեգինը: Վիպակում Միքայել Մարգարյան անունով հանդես է գալիս հեղինակը:

ՍՊԱՆՎԱԾ ԱՂԱՎՆԻ (հատված)

VIII

Մինչև մանկան սպանությունը Գարեգինի հայտնածը Սառայի և Թուսյանի հարաբերությունների մասին ես համարում էի շատ սովորական պատմություն, գրեթե առօրյա մի երևույթ, որպիսին շատ է պատահում կյանքի մեջ: Նույնիսկ լուրջ կարևորություն չէի տալիս այն բանին, որ Սառան ստիպում էր Գարեգինին սպանելու իր պատիվն անարգողին և իրեն լքողին. այդ բանը համարում էի նրա սովորական տարօրինակություններից մեկը, ջղաճիճի ուժգին հուզմունքի մեջ նա անշուշտ չէր հասկանում, թե որքան անհեթեթ բան էր պահանջում իրեն սիրող ամուսնուց, որին անշուշտ շատ լավ էր ճանաչում: Բայց այն հանգամանքը, որ այդ պատմության մեջ խառն է եղել որդեսպանության պես մի սոսկալի եղեռն, միանգամայն կարկամեցրեց ինձ, և ես հարկադրված եղա շատ լրջորեն նայելու այս գործին, որովհետև այն, ինչ որ սովորական պատմություն ու առօրյա երևույթ էի համարում, իսկապես մի տրագեդիա է եղել, որի վախճանը կարող էր շատ աղետաբեր լինել այն երեք գործող անձերի համար, որոնց ճակատագիրը բերել կցորդել էր իրար այդ տրագեդիայի մեջ: Եվ որովհետև ես ևս բոլովին կողմնակի մի անձնավորություն – բախտի պատահական բերումով ընկել էի այդ տրագեդիայի շրջապատույտը, ուզեի չուզեի՝ պիտի մասնակցեի: Իմ չեզոք լինելու պարագան արդեն ինքնին որոշում էր իմ դերը, որը ոչ այլ ինչ պիտի լիներ, եթե ոչ շանթարգելի դեր գալիք աղետի հանդեպ. բայց թե ինչ եղանակով պիտի կատարեի ինձ վիճակված այդ դժվարին դերը, դեռևս պարզ չէր ինձ համար: Ուստի, երբ անցավ սոսկալի հայտնության առաջին ցնցող տպավորությունը, շարունակեցի հարցուփորձս.

– Հիմա ի՞նչ ես մտադիր անելու:

– Մտադիր՞, – զարմացավ Գարեգինը. – խելք, միտք մնացե՞լ է գլխումս, որ մտադիր լինեմ որևէ բան անելու: Եվ ի՞նչ կարող եմ անել իմ այս դժբախտ թույլ կամքով, իմ այս ողորմելի անհիշաշար, բարի սրտով: Ուրիշ բան կլինեի, իհարկե, եթե ես էլ ուրիշների պես կարող լինեի վառվել, բորբոքվել: Բայց մեղավոր եմ, որ չեմ կարող, օրգանապես անընդունակ եմ: Ահա այստեղ է իմ ամբողջ դժբախտության արմատը: Եվ քանի՞ անգամ է նա երեսովս տվել, որ ես տղամարդ չեմ, կնիկ եմ, փալաւ... Եվ դու, կարծում ես, թե այս երկու օրը ես ապրո՞ւմ եմ, գիտե՞մ ինչ բան է հանգիստը, ե՞րբ է լուսանում, երբ մթնում... Ոչինչ չգիտեմ: Ինձ դուրս են շարտել սովորական և բնական կյանքի սահմաններից, և ես գլխիվայր ցած եմ գլորվում, ցած, շարունակ ցած – չգիտեմ ուր, բայց միշտ ցած, միշտ ցած, և ինձ թվում է, թե երբեք չպիտի դադարի այս գլորումը, մինչև որ հոգիս փչեմ: Ես արդեն շշմել եմ, հոգիս եկել բուկս է հասել, հազիվ եմ շնչում, որովհետև Սառան հանգիստ չի տալիս ինձ, չի ուզում երեսս տեսնել, սպառնում է, որ եթե չսպանեմ կղաղարի ինձ սիրելուց, կատի, կարհամարհի, նույնիսկ անձնասպանություն կգործի:

Գարեգինն արմունկները դրեց գրասեղանի վրա և գլուխն առավ ձեռքերի մեջ: Շնչում էր ծանր ու հատու և այնքան ուժգին, որ ուսերը բարձրանում ցածրանում էին երկար տեղ վազած մարդու նման: Հետո ձեռքերն ու գլուխը հանկարծ ընկան գրասեղանի վրա, մի ծանր զսպված հեծկտոց բռնեց սենյակը:

Այդ բանն ինձ շատ ազդեց: Առաջին անգամն էր, որ այդ միշտ խանդավառ, միշտ կենսուրախ, միշտ անհոգ երիտասարդին տեսնում էի այնքան դառնորեն լալիս: Եվ երբեք այնպես չէի խղճացել նրան, ինչպես այդ ընկերին, երբ նա նմանում էր բախտից հալածված ու անօգ ու որբացած մի երեխայի: Չկարեկցել նրան անկարելի էր, և մինչդեռ նա զսպված հեծկտանքից հազիվ էր շունչը ետ բերում, ինձ համար կամաց-կամաց պարզվում էր այն եղանակը, որով ես թե ընկերական կարեկցությունից և թե բախտի բերումով պարտավոր էի զգում ինձ միջամտելու այս գործին:

Սրտապնդիչ խոսքերով Գարեգինին հանգստացնելուց հետո ասացի.

– Ինձ մոտ եկել ես անշուշտ նրա համար, որ օգնեմ, այնպես չէ՞:

– Այո, հազիվ արտասանեց լացակումած ձայնով,– դու միայն կարող ես օգնել, որովհետև այն պարոնը...

– Լավ: Այդ պարոնը ոչ թե միայն իմ տանը, այլև Թիֆլիսում չի լինի հենց այսօր ևեթ, ասացի ես վճռականորեն:

– Ճիշտ,– բացականչեց նա, հանկարծ վրա ընկնելով ձեռքերիս այնպիսի մի բուռն ուրախությունը, որ կարծես ինքը չէր մի քիչ առաջ այնպես հուսահատորեն լաց եղողը:

– Այդ կողմից կարող ես ապահով լինել, բայց հարցն այս է, թե բանը դրանով կվերջանա՞րդ:

– Օ, գլխավորն այդ է, գլխավորն այդ է,– շնչաց Գարեգինը եռանդով: – Միայն թե դու այդ անես, միայն թե նա այստեղից հեռանա, մնացածը հեշտ է: Գիտե՞ս ինչ կա,– շարունակեց Գարեգինը ավելի ու ավելի ոգևորվելով,– ես չգիտեի թե դու այդքան ազդեցություն ունես այդ պարոնի վրա, բայց որ ասում ես, թե այդ կանես, ես լիովին հավատում եմ և այս ընկերին այնպիսի մի թեթևություն եմ զգում, որ կարծես հանկարծ ազատվեցի մի սոսկալի ատամնացավից: Իսկ ես գիտե՞ս ինչի համար էի գալիս քեզ մոտ. գալիս էի խնդրեմ, որ գաս հանգստացնես Սառային: Եվ այդ էլ որ անես, ոչ թե միայն իմ, այլև նրա փրկիչը կդառնաս:

Եվ դու կարծում ես, թե այդ բանը հարմար է:

– Ոչ թե հարմար, այլ անհրաժեշտ է: Ես նրա վրա ոչ մի ազդեցություն չունեմ. պարզապես արհամարում է ինձ, թե արդեն չի ատում, իսկ քեզ, գիտեմ, հարգում է և չի կարող չսեղ քեզ: Ես շատ փորձեցի և տեսա, որ առանց կողմնակի ազդեցության անկարելի է նրան հանգստացնել: Իսկ հանգստացնել պետք է, անպատճառ պետք է, որովհետև... գիտե՞ս ինչից եմ ես ավելի վախենում, նա հղի է, և այդ հուզումները շատ վատ հետևանք կարող են ունենալ:

Թեև Սառային տեսնելու միտքը առանց Գարեգինի ասելու էլ հղացել էի ես, բայց այդպիսի մի անձնական և ընտանեկան գործի միջամտելն էլ այնքան փափուկ խնդիր էր, որ չէի կարող իսկույն խոսք տալ, մանավանդ երբ հիշողությանս մեջ նորոգում էի Սառայի այնքան անբարեհամբույր ու

անմատչելի բնավորությունը: Այդ պատճառով պատասխանս խուսափողական եղավ:

– Լավ,- ասացի,- այդ մասին կմտածեմ:

– Ո՛չ, խնդրում եմ, մտածել հարկավոր չէ, – վրա բերեց Գարեգինն աղերսազին: – Եկ, անպատճառ եկ, աղաչում եմ, և որքան շուտ, այնքան լավ: Եկ հենց այսօր, երբ ազատ լինես, որովհետև ամեն մի բոլոր թանկ է: Պետք է փրկել նրան. ես վախենում եմ, որ հետո ուշ լինի:

Երկար ժամանակ այդպես թախանձագին ու համառորեն խնդրում էր, չէր ուզում լսել իմ ոչ մի պատճառաբանությունը, թե Սառան կարող էր ինձ չընդունել, կարող էր վիրավորել ինձ և պարզապես վռնդել անկող միջամտության համար, այնպես որ վերջ ի վերջո ստիպված եղա զիջել և խոսք տվի, որ այդ երեկո կգնամ:

Նա բաժանվեց ինձնից այնքան ուրախ և հանգստացած, որ կարծես այլևս ոչ մի դժբախտություն գոյություն չունի նրա համար աշխարհիս երեսին: Եվ հենց այդ միայն բավական էր, որ չզղջայի իմ տված խոսքի համար և առաջուց վարձատրված չզգայի ինձ այն անախորժությունների համար, որ ես, լիովին հավատացած էի, պիտի կրեի այդ երեկո Սառայի հետ ունենալիք հանդիպման ժամանակ:

IX

...Այդ հանգամանքը հետևյալն էր.

Սառան Թուսյանից իմանալով, որ նա ինձ մոտ է իջևանած, անշուշտ կարծում է, որ ինձ հայտնի է եղել նրա սրիկայական արարքը, և ես, այնուամենայնիվ, տեղ եմ տվել նրան իմ տան մեջ, ես, որ իր խաչեղբայրն եմ և իր ամուսնու մտերիմ ընկերը: Այս պարագայում, պարզ է, թե որքան ես վարկաբեկված պիտի լինեմ նրա աչքում, և որքան խոր ատելություն միայն համակված լինի նա դեպի ինձ: Այժմ ես պիտի հասկացնեմ և համոզեմ նրան, որ Թուսյանը, նախ, հակառակ իմ ցանկության է եկել հյուր, նստել տանս և երկրորդ, ամենազլխավորն է, ես միանգամայն անտեղյակ եմ եղել, որ նրա սրիկայության գործը ինքը Սառան է եղել:

Այժմ շատ ցավեցի, որ իզուր Գարեգինը ծածկել էր Սառայից մեր այսօրվա տեսակցությունը: Եթե այդ բանը պատմած լինեիր կնոջը, Սառան անշուշտ իմացած կլիներ, որ իր անցյալը, հետևաբար և իր վերաբերմամբ Թուսյանի գործած սրիկայությունները ինձ իսկապես անհայտ է եղել:

Մինչև ես այս մտորումների մեջ էի և մտքումս խոսքեր էի որոնում Սառայի առջև ինքս ինձ արդարացնելու համար, տեսնեմ դռներից մեկը բացվեց և դուրս եկավ Սառան ուսերին մի հաստ շալ գցած:

Մտավ, դուռը ետ դրեց նախապես շրջագզեստի ետևի փեշը քաշելով դեպի ինքը, որ դռան տակ չմնա, և նայեց ինձ մի չափազանց սառը հայացքով, որի մեջ կատարելապես արդարացած տեսա իմ բոլոր ամենավատ գուշակությունները և նախազգուշացումները:

Եվ այդ հայացքը բավական էր, որ չհամարձակվեիր մոտենալ նրան. միայն մեքենայաբար վեր կացա և բարևեցի:

Չընդունեց բարեւս և շարունակում էր լուռ կանգնած մնալ դռան մոտ՝ իր սպանիչ սառն հայացքը դեմքիս սեւեռած:

Ու, ինչքան էլ որ շփոթված էի, չկարողացա չնկատել մի ահագին փոփոխություն, որ կատարվել էր նրա արտաքինի մեջ: Ամուսնական կյանքը, թե վերջին օրերի ջղախին հուզումները միանգամայն ջնջել էին նրա նախկին գեղեցկությունը: Առանց այն էլ խոշոր աչքերը մեծացել էին անբնականորեն, շրթունքները կապտել ու հաստացել էին, դեմքը գունատ էր, նիհար և այնքան հիվանդոտ, որ կարծես անկողնից էր վեր կացել:

Երկար ժամանակ նայում էր ինձ իր ատելությունամբ և սառն հայացքով, հետո, հանկարծ ցնցվեց, արագորեն նստեց մոտը գտնված աթոռի վրա, փորը բռնեց ձեռքերով, կուչ եկավ ու քարացավ՝ դեմքը ծամածուլված ֆիզիկական մի սուր ցավի արտահայտությամբ:

Նոր հիշեցի, որ Գարեգինն ասել էր, թե հղի է: Եվ կարեկցության ու հարգանքի մի խոր զգացում ակամա համակեց ինձ: Միևնույն ժամանակ երբեք այնպես, ինչպես այդ րոպեին, պարզորոշ չէի գիտակցել այն անխիղճ ցածությունը, որի շնորհիվ, ըստ երևույթին, հավիտենապես խորտակվել էր դժբախտ աղջկա կյանքը:

Դրությունս չափազանց անհարմար էր: Մնացել էի տեղումս կաշկանդված, չիմանալով ինչ անեմ, ինչ ասեմ:

Իսկ Սառան, շրթունքները պինդ սեղմած իրար, ըստ երևույթին զսպելով ցավի ճիչերը, շարունակում էր մի խուլ նվոցով կուչ ու հուպ գալ, երբեմն-երբեմն բռնելով մեջքը, մինչև որ կամաց-կամաց հանգստացավ, ետ ընկավ աթոռի մեջքին, ձեռքերը թուլացած գցեց ներքև, աչքերը փակեց և խոր շունչ քաշեց թեթևացած: Դեմքն այժմ ավելի գունատ էր, քան առաջ, և այդքան խաղաղ, որ թվում էր թե չի շնչում: Այնուհետև, երբ աչքերը բաց արավ և նայեց ինձ, ապշած մնացի, թե ուր էր չքացել այն անհաշտ ատելությունը, որի պարզորոշ արտահայտությունը տեսա մի քիչ առաջ նրա սպանիչ սառն հայացքի մեջ: Այժմ նայում էր ինձ և կարծես չէր տեսնում, նրա ամբողջ ներքին աշխարհը եկել կենտրոնացել էր այդ զարմանալի արտահայտիչ աչքերի մեջ, և ես կարծես խոշորացույցի մեջ տեսնում էի այդ աշխարհը՝ լի հոգեկան այնպիսի տառապանքով, որը դարձանելու համար թվում էր թե ոչ մի սպեղանի չկա:

Ու ինքս, իմ հերթին, նայում էի նրան արտասովելու չափ զգացված և անհունապես փափագելով օգնել նրան, ինչով որ կարող էի, նրա այդ տառապանքը գեթ փոքր-ինչ մեղմելու համար:

ՄԱՅԸ

(հատված)

«Մահը» վեպը երկարատև աշխատանքի արդյունք է: Խոսվում է վերափոխության, ազատության փրկարար ուղիների, զարթոնքի մասին: Մարությանների ընտանիքում ժամանակին ամեն ինչ կարգին է եղել: Խարխվում է ընտանիքի միասնությունը: Դուստրը՝ Եվան, գիտակցում է իր գոյության դատարկությունը:

Սպասումով են համակված մարդիկ: Բազենյանի նմանները աղմկում էին՝ հասարակությանը բարերար ներկայանալով: Նա մշտապես արահետներ է թողնում սեփական վայելքների ու մեծարանքների համար: Հասարակության համար դառնում է պատվելի անձնավորություն: Շահյանը չունի իր ճշմարտությունը, չի կատարում որևէ գործնական քայլ: Աստիճանաբար մթագնում է միտքը, վրա է հասնում կործանումը:

Գրողն իդեալը մարմնավորել է Արմենակի, Աշխենի, Մինասյանի կերպարներում: Այս հերոսներն անհրաժեշտ գեղարվեստական լուծում չեն ստացել:

12

Շահյանը շատ շուտ թողեց պարահանդեսը և դիմեց դեպի տուն: Այդ պարող երկսեռ հասարակությունը, երաժշտության այդ խլացուցիչ ձայները, շուրջը տիրող ուրախ խոսակցությունն ու քրքիչները, ժողովարանի պայծառ լուսավորությունը – ամեն ինչ ատելի էր թվում նրան, և նա այդ ամենի մեջ ճնշված, մենակ և տխուր էր զգում իրեն: Առաջվա ծանոթ մեղամաղձությունն իր ամբողջ ծանրության մեջ նորից պաշարել էր նրան: Նա շատ անգամ փորձել էր, որ հոգեկան այդ դրությունն առանձին ուժգնության էր հասնում միշտ այն ժամանակ, երբ ներկա էր լինում այդպիսի ուրախ հանդեսների:

Միքայելյան կամրջով անցնելիս նա մի-երկու րոպե կանգ առավ և նայեց ներքև: Զյունածածկ ափերի սպիտակին տվող զուգահեռական գծերի մեջ պարզորոշ աչքի էր ընկնում գետն՝ իր սևին տվող ժապավենով: Հանդարտ ու դանդաղ շարժվում էր այդ ժապավենը: Խուլ ու միահավասար լսվում էր գետի հոսանքի հետ առաջ ընթացող սառցաշերտերի ֆշշոցը:

Շահյանի աչքերը մխված էին մնացել գետի հոսանքի մի կետի վրա, ուր կամրջի բարձրությունից լապտերներից մեկի լույսը խավար կերպով անդրադառնում էր ջրի մեջ: Գետի հոսանքն այդտեղ արագ, խորհրդավոր և սարսափելի էր թվում: Շահյանի աչքերը կարծես մագնիսացել էին այդ տեղում: Նա բռնել էր կամրջի վանդակապատից և մատները ջղախին ուժգնությամբ սեղմում էին սառը երկաթը: Հանկարծ նրան թվաց, թե ոտներն իրենք իրենց բարձրանում, անցնում են վանդակապատի այն կողմը, մատներն ուղղակի ցցվում են երաթի մեջ և... Նա ետ քաշվեց և աշխատեց կարելույն չափ շուտով անցնել կամուրջը:

Մայրը զարմացավ, որ որդին այդպես շուտ էր վերադարձել:

...Շահյանը երեսն ի վեր ընկավ մահճակալի վրա, ձեռքերը դրեց գլխի տակ և մնաց անշարժ: Երկար ժամանակ ծանր լուրջություն տիրեց: Մոր վրա այսպիսի խստությամբ հարձակվելով նա մի տեսակ վայրենի զվարճություն էր զգում: Այդպիսի դեպքերում իրեն առհասարակ այնքան չէր կորցնում, որ շարունակ դիտում էր իրեն և, երբ տեսնում էր, որ լավ է բարկանում, հավանում էր: Այս անգամ էլ հավանեց իր խիստ վարմունքը, որովհետև տեսավ, որ լավ բարկացավ: Նա ուզում և սպասում էր, որ մայրը դարձյալ մի քանի խոսք ասի, որպեսզի ավելի լավ, այսինքն ավելի խիստ բառերով ու ձևերով արտահայտի իր բարկությունը:

Հիրավի, մայրը խոսեց, բայց ոչ այնպիսի բան, որ որդին պատճառ ունենար իր բարկությունը ցանկացած կերպով արտահայտելու:

– Լեոն ջան,– ասաց նա անհամարձակորեն,– այս գիշեր Ստեփանն եկավ. ասաց, որ փակ խանութներից մեկի կտուրը փուլ է եկել ձյունից:

– Զհաննամը,– արտասանեց Շահյանը:

– Էգուց գնա տես:

– Այդ ես գիտեմ, իսկ դու... գնա քնիր:

Մայրն այլևս ոչ մի խոսք չարտասանեց և սուս ու փուս դուրս գնաց: Նույն բոպեին դռան հետևից ինչ-որ խուլ հեկեկանքի ձայներ լսվեցին: Շահյանը փշաքաղվեց: Դուրսը բարձրացրեց և շունչը իրեն պահելով ականջ դրեց: Մայրն էր լաց լինում: Քիչ մնաց վեր թռչեր մոր մոտ ծնկաչոք ներողություն խնդրելու, բայց միայն ձեռքը ջղածգաբար բռնեց և պինդ խփեց բարձին:

«Ո՛չ, հարկավոր չէ, այսպես ավելի լավ է»,– մտածեց նա և նորից պառկեց:

Հետևյալ օրն ավելի ևս վատ տրամադրության մեջ էր: Կարծես մեկը մահու չափ վիրավորել էր նրան, և նա երբեք չպետք է մոռանար այդ վիրավորանքը:

...Շահյանը աշխատեց սառն ընդունելություն ցույց տալ Բազենյանին և մինչև անգամ այնպես անել, որ նա հասկանա, թե այժմ այլևս ամենևին հաճելի չեն իրեն նրա այցելությունները, բայց իր թույլ բնավորության շնորհիվ այդ բոլորն արտահայտեց այնքան անշնորհ կերպով, որ Բազենյանն ամենևին չնկատեց էլ, թե նրա տրամադրության մեջ որևէ փոփոխություն է կատարվել դեպի ինքը:

Շահյանը կարծեց, թե Բազենյանի առաջին խոսքը լինելու է այն մասին, թե ինչո՞ւ ինքը, Շահյանը, երեկ գիշեր այնպես շուտ էր հեռացել պարահանդեսից, բայց խիստ վիրավորվեց, երբ Բազենյանը հարցրեց.

– Ինչո՞ւ երեկ գիշեր պարահանդես չէիր եկել:

– Երևի արդեն շատ մեծ մարդ ես դարձել, որ ինձ չես նկատել,– ասաց Շահյանը հանգիստ ձայնով:

Բազենյանը մի բոպե անկեղծ զարմացած նայեց Շահյանի դեմքին:

– Ա՛խ, իրավ,– հանկարծ բացականչեց նա.– դու խո Մարությունների հետ էիր, որ եկա: Ինչպե՞ս մոռացել եմ: Բայց մեղավորը Մարությանի աղջիկն է, բռնեց և այլևս բաց չթողեց: Նա հարցրել է քեզ իմ պարապմունքի մասին և դու ոչինչ չես ասել: Շնորհակալ եմ գաղտնապահությանդ համար. բայց ես ինքս ամեն բան պատմեցի նրան: Նա պարզապես գերեց ինձ: Որ ասեմ չիմացանք, թե ինչպես անցավ պարահանդեսը, չես հավատալ: Ինքը մագնիսացել և ինձ էլ մագնիսացրել էր իր կողքին: Պետք է տեսներիր, թե ինչպիսի՜ ոգևորությամբ, ինչպիսի՜ համակրությամբ էր լսում... խոստացավ հորը խնդրել, որ մի որևէ գումարով նպաստի գործին:

...Երբ Բազենյանը գնաց, Շահյանը դեռ երկար ժամանակ պառկած էր նույն դրության մեջ: Նա ընկել էր խորը մտածմունքների մեջ: Հետո կամաց վեր կացավ, նստեց գրասեղանի մոտ և մի նամակ գրեց: Գրելուց հետո կարդաց, բայց չհավանեց, պատռեց և մի ուրիշը գրեց: Այդ էլ չհավանեց: Այսպիսով մի քանի թուղթ գրելուց հետո վերջ ի վերջո գիտելիքը խմբագրեց հետևյալ կերպ.

«Սիրելի ընկեր».

Իհարկե հասկացա, թե իսկապես ինչու այնպես հանկարծ գրգռվեցի այսօր... Եվ թերևս ինձ խղճալուդ համար էր, որ չհարցրիր պատճառը: Բայց և այնպես, անկեղծորեն պիտի խոստովանեմ քեզ այդ պատճառը. միտք էլ չունի, որ ծածկեմ: – Ես սիրում եմ Եվային, սիրում եմ անհույս, անպատմելի տանջանքով, որովհետև զգում եմ և հավատացած եմ, որ նա երբեք չպիտի կարողանա սիրել ինձ նման մի ողորմելի արարածի...

Տեսնում ես ես խոսում եմ անկեղծորեն: Եկ դու էլ ոչինչ մի ծածկիր ինձանից. ասա ուղղակի, որ արդեն սիրում ես նրան: Ես համոզված եմ, որ նա էլ անտարբեր չէ դեպի քեզ, որովհետև ձեր ծանոթանալու առաջին իսկ րոպեից տեսա, որ դու գորեղ տպավորություն ես գործել նրա վրա: Ուրիշ կերպ անկարելի էր: Նա այնքան զգալուն աղջիկ է... թերևս ոչ ոք նրա հոգին այնպես չհասկանա, ինչպես ես: Մի զարմանալ, որքան արտաքուստ մեռած եմ երևում, այնքան նուրբ է հոգուս ըմբռնողությունը:

Լսիր, Բազենյան: Այն օրից, որ իմ մեջ գիտակցություն է զարթել, ես միշտ թշվառ եմ զգացել ինձ: Բայց այժմ իմ այդ թշվառությունը հասել է իր գագաթնակետին: Ես տանջվում եմ, անասելի կերպով տանջվում: Անհնար է, որ այլևս դիմանամ այդ տանջանքին: Ինչ արած բնությունը զրկել է ինձ այդ քաջությունից: Այդ տանջանքին վերջ տալու համար մնում է երկու բան. – կամ անձնասպանություն գործել, կամ վերջ դնել իմ ու քո միջև եղած բարեկամությանը: Քեզ եմ թողնում – ընտրիր՝ որն ուզում ես... Այս մասին չեմ երկարացնում: Հույս ունիմ, ինձ հասկանում ես... Ա՛խ, տուր ինձ հոգու անդորրություն, հոգու անդորրություն միայն, մնացածը – աստված քեզ հետ, – մնացածը թող քեզ լինի. ես կհաշտվեմ դրությունս հետ...

Մնաս բարյավ, երջանիկ ընկեր, կրկին անգամ մնաս բարյավ:

Քո դժբախտ Լևոն Շահյան»:

Շահյանը խիստ հավանեց իր այդ նամակը, այնքան հավանեց, որ չժուլացավ մաքուր արտագրելու և արտագրածը մի քանի անգամ կարդալու: Նամակը սպասածից ավելի հաջող էր դուրս եկել, թեև բոլորովին ուրիշ բնավորություն ուներ, քան մտադիր էր տալ սկզբում: Ինչ-որ սրտաշարժ բան էր նկատում իր գրածի մեջ և հենց այդ սրտաշարժ բանն էր, որ հավանում էր:

Նամակը փակելով ծրարի մեջ, տվեց ծառային, որ տանի հանձնի Բազենյանին «Լոնդոն» հյուրանոցում:

13

Ծառան վերադարձավ և հայտնեց, թե Բազենյանը տանը չէր, ուստի նամակը տվել է հյուրանոցի դռնապանին, որ նրան հանձնի: Շահյանը համոզված էր, որ եթե ոչ այդ օրը, գոնե հետևյալ օրն անպատճառ պատասխան կստանա: Բայց ոչ այդ և ոչ հետևյալ օրը ոչ պատասխան եկավ Բազենյանից և ոչ ինքն երևաց:

Շահյանը վախկոտ մտահոգության մեջ ընկավ: Կարդաց նամակի սևագրությունը, թեև բառ առ բառ անգիր գիտեր, և այս անգամ խիստ դժգոհեց այն բանից, ինչ որ գրել էր: Տեսավ, որ շատ բան կեղծել է և շատ բան չափա-

զանցրել: Գլխավորը, որ նա բոլորովին չհավանեց այս անգամ, այդ այն էր, որ նամակը սկզբից մինչև վերջը վիպական ինչ-որ ծիծաղելի սենտիմենտալ բնավորություն ուներ, այսինքն այն, ինչ որ նամակը գրած ժամանակ խիստ հավանել էր: Եվ շատ զղջաց, որ այդպիսի նամակ է գրել Բազենյանին: Այդ նամակի մեջ նա ներկայանում էր իբրև վերին աստիճանի խղճալի արարած՝ զուրկ արժանապատվության զգացումից, սենտիմենտալ իր սիրո մեջ, վախկոտ իր ատելության մեջ:

Բայց նամակն արդեն գրված ուղարկված էր, և նա այս անգամ պատասխանին սպասում էր գրեթե սարսափով: Պատասխանը ստացվեց երրորդ օրը քաղաքային փոստով: Բազենյանը գրում էր.

«Անգին իմ Լևոն.

Թերևս զարմացած ես, թե ինչո՞ւ այսպես ուշ եմ պատասխանում նամակիդ: Զարմանքդ կփարատվի, եթե գեթ հարևանցի երևակայես դրությունս: Նամակդ այնպես ցնցել է ինձ, որ մինչև այս րոպեիս էլ խելքս, կարծես, գլխիս չէ: Հավատո՞ւմ ես, ոչ երեկ և ոչ այս գիշեր չեմ քնել կամ, ավելի ճիշտը, չեմ կարողացել քնել, որովհետև շարունակ մտածում էի, թե ինչ պատասխանեմ:

Այդպես ուրեմն, անգին բարեկամ և ազնիվ ընկեր, այս օրվանից ամեն բան արդեն վճռված է: Հավաքում եմ սրտիս բոլոր քաջությունը, մտքիս բոլոր խոհականությունը և հրաժեշտ եմ տալիս քեզ և քեզ հետ միասին – Եվային: Եթե մի քանի կարևոր գործերս չլինեին, որոնց, հույս ունիմ շուտով վերջացնելու, – կհեռանայի հենց այսօր և եթե: Սակայն այդ միջոցն է. այսօրվանից այլևս երբեք չեմ տեսնիլ Եվային և կաշխատեմ մտքիցս ու սրտիցս հանել նրա պատկերը:

Ի վերջո պարտավորությունս եմ համարում հատուկ շնորհակալություն հայտնել քեզ, որ իր ժամանակին հանեցիր ինձ ինքնամոռացությունիցս և, թեև անուղղակի, հիշեցրիր ինձ վեհ նպատակը: Ուրեմն մնաս բարյավ, իմ անգին ընկեր: Մնաս բարյավ և դո՛ւ, Եվա: Ես գնում եմ այնտեղ, ուր պարտավոր եմ գնալ... Թեև հույս չունիմ, թե կենդանի կմնամ այնտեղ, բայց այս անակնկալ դեպքից հետո մահն ավելի ևս քաղցր կլինի ինձ համար:

Կրկին անգամ մնաս բարյավ, իմ անգին, իմ ազնիվ, իմ անկեղծ ընկեր:

Ընդմիջտ քո Սուրեն Բազենյան»:

Շահյանը չկարողացավ միանգամից ըմբռնել այդ նամակի միտքը: Կարողաց երկրորդ անգամ, երրորդ անգամ... և հետզհետե ազդվելով, ընկղմվեց ծանր մտատանջության մեջ:

...Շահյանը քստմնեց իրենից: Այս անգամ զգաց, որ իր հոգին անդորր կարող էր լինել այն դեպքում միայն, երբ ամենևին չգրեր իր նամակը Բազենյանին և շարունակեր նրա հետ իր առաջվա բարեկամությունը: Այո, հազարապատիկ ավելի լավ է, որ մարդ ինքը տանջվի ուրիշի պատճառով, քան թե զգա, որ ինքն է պատճառն ուրիշի տանջանքի, – մտածում էր Շահյանը:

Շահյանի հանգիստը միանգամայն կորել էր, և նա որքան շատ էր մտածում իր վարմունքի մասին, այնքան ավելի ու ավելի զգում էր, որ արդարանալու ոչ մի կետ չունի: Նրան թվում էր, թե մարդ է սպանել և ոչ մի զղջում չպիտի կարողանա քավել այդ հանցանքը:

Բազենյանի դրույթունը նրան պարզապես տրագիկական էր թվում: Եվ նա զգում էր, որ Բազենյանին ոչ թե միայն այլևս չի ատում և չի կասկածում նրա վեհ առաքելության մասին, այլ այդ երիտասարդը չափից դուրս բարձրացել է իր աչքում:

Չնայելով Բազենյանի կարճ ու հատու նամակին, Շահյանին թվում էր, թե իրենց հարաբերությունները բավականին խճճվել են, թե այդ հարաբերությունները պարզելու համար անպատճառ հարկավոր է մի բան անել, բայց թե ինչ բան, - չգիտեր: Իհարկե, ամենից լավն այն կլիներ, որ անձամբ տեսնվեր ու խոսեր Բազենյանի հետ, բայց այժմ ավելի, քան երբեք, վստահություն չունեի այդ բանն անելու: Նա խիստ ամաչում էր իր նամակից հետո գնալ Բազենյանի մոտ և չգիտեր էլ, թե իսկապես ինչ պիտի խոսեր նրա հետ:

ՊԱՅՔԱՐ

(հատված)

Պայքար է գնում բանականի և ստեղծված արժեքներն անտեսելու սկզբունքների միջև: Նոր հասարակության ներկայացուցիչներն են Հեղինե Սոլիկյանը, Նասիբյանը, Բադամյանը: Սոլիկյանը, կրկնելով նորի սկզբունքները, չի նկատում դրանց բերած բարոյական աղետը: Նասիբյանը գիտակցում է իր քարոզած սկզբունքների կեղծիքը: Բադամյանը հավասարակշիռ է, երբեք չի վրիպում խոսքի մեջ: Մանեին ամուսնուց հեռացնելու համար հմտորեն նրա ամուսնու՝ Սանթրոսյանի անցյալն է բացահայտում:

Վահանն անհոգ է և արհամարհող: Մանեն նահապետականության գերին չէ, բայց պայքարում է ավանդությունները ոտնահարելու փորձերի դեմ: Նրա հոգին ալեկոծվում է անարդարությունից ու վիրավորանքից: Հերոսուհին ինքնասպանություն է գործում:

189* Թվի մեծ պասի նախավերջին շաբաթն էր, օրն երկուշաբթի, ապրիլ ամսի տաք, հիանալի մի օր: Փոքրիկ եկեղեցու սպիտակ ներկված պատի տակ, տախտակի նեղ նստարանի վրա, նստած էին մի պառավ և մի նորատի կին: Նրանք սպասում էին ճաշի ժամերգությանը: Հագուստներից երևում էր, որ պատկանում են հարուստ դասակարգի: Պառավը հագնված էր թիֆլիսեցի կնոջ տարագով, նորատին՝ եվրոպական: Նրանք հարս ու սկեսուր էին:

Պառավի գլուխը ծերությունից շարժվում էր անդադար կամ վերևից ներքև, կամ ձախից աջ, - կարծես «այո» կամ «ոչ» էր ասում, - և աչքերը ջրակալում էին շարունակ, թեև արտաքուստ նա շատ էլ ծեր կնոջ տպավորություն չէր թողնում: Բարությունն ու միամտությունը կաթում էր նրա փափուկ դեմքի ամեն մի խորշոմից, և այդ դեմքը մի տեսակ բուրբ-պայծառ արտահայտություն ուներ:

Հարսը կլիներ մոտ քսան-քսաներկու տարեկան: Սկեսուրը կողքին նստած՝ ամբողջ գլխով և ուսով բարձր էր նրանից: Փետրազարդ և ծաղկազարդ փեղուկի շրջապատն այնքան լայն էր առջևից, որ արևի տակ ստվեր էր ձգում նրա նիհար դեմքի վրա, քթից վերև: Նա կատարյալ գեղեցկուհի

էր, այն ուրույն գեղեցկուհիներին, որոնց դեմքն առաջին իսկ անգամից խորապես տպավորվում էր դիտողի հոգու մեջ և ինչ-որ քնած լարեր է շարժում այնտեղ մաքուր ու մեղամաղձիկ, ինչպես տեսքը սգավոր գեղեցկուհու: Ահագին թերթերունքների տակ պատսպարված նրա սևորակ աչքերը նայում էին կարծես անդունդից և այնպիսի մի թախիծով, որ կարծես նրա հետ ծնվել, նրա հետ էլ պիտի մեռնեին: Նա հագնված էր ինտելիգենտ կնոջ պարզությամբ ու ճաշակով և նստած շիտակ՝ նեղ նստարանի ծայրին, ըստ երևույթին, զգուշանալով, որ եկեղեցու պատի սպիտակ ջրաներկը չկպչի մեջքին:

Երկինքը բարձր էր, շատ բարձր և իր բարձրությունից նայում էր ներքև բաց-փիրուզի անփայլ կապույտով: Արևի ճառագայթները հուրհրատում էին եկեղեցու և զանգակատան կաթոլիկեների եռանկյունիները ծածկող արծաթագույն թիթեղների մեջ: Հարևան խարխուլ տան կտրան ծայրին, նորաբույս առատ կանաչի մեջ կանգնած էր հագլիվ մի ամսական սպիտակ մի գառ՝ ականջները սուր ցցած, նայում էր դեպի եկեղեցու բակը, մայում էր համառորեն, և նրա սուր ձայնը զիլ արձագանք էր տալիս գարնանային պարզ օդում: Ծտերը խմբովին թևերի ամբողջ թափով շեշտակի գալիս նստում էին բակի մեջ տնկված հակակի ծառերի վրա, ճվճվում-ծվվում էին արևի ճաճանչների տակ պեծին-պեծին տվող մատաղ տերևների մեջ և հանկարծ, կարծես մի ազդանշանով, պոկ էին գալիս բոլորը միասին ու կորչում օդի մեջ եկեղեցու վրայով կամ կողքերով: Օդը շարժվում էր անդադար ինչ-որ անհանգիստ հունչով – մերթ սառն, մերթ տաք: Այդ ձմեռն էր, որ իր օրհասի վերջին շունչն էր փչում, և գարունն էր, որ իր տաք շնչառությամբ բնության վերածնունդն էր ավետում:

Եկեղեցին գտնվում էր քաղաքի աղմկալի կենտրոններից հեռու, և բակում հանգուցիչ անդորրություն էր տիրում: Բակն երեք կողմից շրջափակված էր տներով, իսկ չորրորդ կողմը, զանգակատան հետևը, մի փոքրիկ ձոր կար, որը ծառայում էր աղբանոցի տեղ: Այդտեղ քջուջ էր անում ժամկոչի թխսկան հավը ձվից նոր ելած իր բազմաթիվ ճուտերով, իսկ աքաղաղը, չափազանց ծանրաշարժ ու բրդոտ ոտներով, կանգնած էր աղբանոցի ծայրին հպարտ ու հանդուգն և իր առողջ թոքերի ամբողջ ուժով ծուղրուղու էր կանչում, արձագանք տալով հայտնի չէ որտեղից, բայց շատ հեռվից լսվող մի ուրիշ ծուղրուղուի, որին նա ուշի-ուշով ականջ էր դնում իր ամեն մի կանչից առաջ:

Կամաց-կամաց հավաքվում էին ժամավորները – մեծ մասամբ կանայք և մեծ մասամբ պառավներ: Նրանք մտնում էին բակը հանգիստ քայլերով, երեսները խաչակնքում էին ականոն, համբուրում էին եկեղեցու դուռը և, որովհետև դեռ վաղ էր, ցրվում էին արևի ախորժալի ջերմ ճառագայթներով ողողված բակում:

Բակը մտավ մի զառամյալ ծերունի՝ կոլոված ձմեռվա խիստ խունացված վերարկուի մեջ, որի մաշված փեշերի ծայրերից տեղ-տեղ դուրս էր պրծել դեղնած սպիտակ բամբակը: Ծերությունից երկուտակված էր այն աստիճանի, որ վերարկուի փեշերն առջևից գրեթե քսվում էր գետնին, իսկ հետևի փեշը տարօրինակ ձևով բարձրացել և երևան էր հանել նրա չորիկ-մորիկ ոտները, որոնցից մեկի վրա բարակ շալվարի պատառոտուն տոտը

մտել էր կիսակոշիկի՝ հնությունից լայնացած ճտի մեջ: Կարճ ձեռնափայտին դիմհար տալով՝ նա մոտեցավ եկեղեցու դռանը, գլխարկը վերցրեց, երեսը խաչակնքեց երեք անգամ՝ երկարատև ընդհատումներով, հետո ծանրորեն նայեց այս ու այն կողմը իր սպիտակախառն թավ հոնքերի տակից, և նրա ցրված հայացքը կանգ առավ եկեղեցու պատի տակ նստած երկու կնոջ վրա:

– Զաքար, – կանչեց այդ կանանցից պառավը, իր ջրակալ ժպտուն աչքերով նայելով նրան և գլուխը շարժելով վերևից ներքև: Նրա ձայնը նմանում էր կոտրված և կոծկված ամանի ձայնին:

Ծերունին գլխարկը կամաց ծածկեց և մոտեցավ նրանց.

– Օսան... Մանե՞ ... Աչքս չի կտրում, չճանաչեցի: Բարի օր ձեզ:

Մանեն իր և սկեսորի միջև տեղ բաց արեց և հրավիրեց ծերունուն, որ նստի:

Ծերունին նստեց:

– Ժամ եք ման գալի՞, – հարցրեց նա:

– Հա, ուզում եմ շաբաթ օրը հաղորդվի, – ասաց Օսանը:

– Ղազարոսի հարուստի օրը: Լավ է: Բաց պատարագ է: Բաց պատարագին հաղորդվելը լավ է: Աստված ընդունելի անի: Դու է՞լ, Մանե, – դիմեց ծերունին նորատի կնոջը:

– Ո՛չ, – պատասխանեց Մանեն մի քիչ շփոթվելով և իսկույն ավելացրեց. – Բժիշկն ինձ արգելել է պաս պահել:

– Վնաս չունի, – նկատեց ծերունին մեղմորեն: – Պաս ուտելը մեղք չէ, երբ ստամոքսը չի վերցնում, մեղք չէ: Մեղքը վատ գործն է, վատ խոսքն է:

Ծերունին սկսեց հարցուփորձ անել իր բարեկամների առողջության մասին:

– Մենք լավ ենք, – ասեց Օսանը: – Դու ոնց ե՞ս: Քանի ժամանակ է մեր կողմը չես անցկենում:

– Է՛, Օսան, ինձ էլ կասե՞ն ոնց ես, – արտասանեց Զաքարը ծերունիներին հատուկ անտարբեր դժգոհությամբ: – Քարշ եմ գալիս էլի, սրա-նրա դռանը աղքատ Ղազարոսի պես, մինչև որ տեսնենք՝ երբ է աստված հոգիս առնում: Բեզարել եմ, Օսան, շատ եմ բեզարել. ձեզ խո բեզարացրել եմ ու բեզարացրել:

– Ի՞նչ բեզարացրել, ի՞նչ ես ասում:

– Ձէ, Օսան, ես գիտեմ՝ ինչ որ ասում եմ: Հոգի ունեմ աստծուն տալու, ուղիղը պետք է ասեմ: Որդիդ, Գրիգոր Սերգեյիչը, շատ պատվական, շատ աղա մարդ է, շատ նեղ օրերիս է վրա հասել, անչափ շնորհակալ եմ, բայց ... մինչև ե՞րբ, ի՞նչ պարտական է ...

– Էդ մի ասի Զաքար, էդ մի ասի – մեղմորեն կշտամբեց նրան Օսանը և նրա անդադար շարժվող գլուխը մի րոպե կանգ առավ: – Ինձ ասացիր, նրան չասես, շատ կնեղանա:

Ծերունին նայեց կողքին նստած Մանեին:

– Եկե՞լ է Գրիգոր Սերգեյիչը, – հարցրեց նա

– Ո՛չ, – պատասխանեց Մանեն

Ծերունու գլուխը կախ ընկավ ձեռնափայտի գլխին դրած ձեռքերի վրա: Կարճ ժամանակ լռում էր թախծալի մտախոհությամբ:

– Ասում ես՝ մի ասի, Օսան, – խոսեց նա, կարծես ինքն իրեն: – Ախր ո՞նց չասեմ, ես էլ որ չասեմ, բաս ո՞վ ասի: Ես էլ որ չասեմ քարերը կբղավեն, ոնց որ ասված է ավետարանի մեջ: Ես մի աղքատ, անտեր-անտիրական մարդ՝ ձեռքից-ոտքից ընկած ... գիտե՞ս, թե նրա բարի հոգով տված մի քանի մանեթն ինչ արժե ինձ համար... Կար ժամանակ, – գիտես, էլի, – ես էլ շատ հազարներ էի խաղացնում ձեռումս... առնում էի, ծախում... փողը ջրի պես էր գալիս ու գնում: Գդակս ծուռ դրած՝ ոչ ցավ ունեի, ոչ դարդ. կարծում էի, թե աշխարհն իմս է... Բայց հիմի՞, ի՞նչ եմ. – մի աղքատ Ղազարոս. մտիկ եմ տալիս, թե որ հարստի սուփրեն են թափ տալիս, որ գնամ շների հետ, – մեղաքեզ աստված, – փշրանքները հավաքեմ ուտեմ: Փող էլ ունեի, տուն էլ ունեի, կնիկ, որդիք ... ամեն բան ունեի, ոչինչ պակաս չէր, բայց... ամեն բան էլ գնաց ձեռիցս, ամեն բան, ոչինչ չմնաց, ու մենակ ես մնացի Հովբ Երանելու պես, որ ասեմ՝ փառք, հազար փառք քեզ, տեր դու տվեցիր, դու էլ առար. երևի մի մեղք ունեի, որ ինձ պատժեցիր:

Մերունին աչքերը բարձրացրեց դեպի երկինք և կարճ ժամանակ մնաց այդպես լուռ ու խորհրդավոր. նրա շրթունքները ցնցվում էին կամաց՝ լուռ աղոթողի պես:

Մանեն կողքից նայում էր նրա կեռ քթին, աչքի վրա առյուծի ճանկի պես խոնարհված թավամազ հոնքին, հին մագաղաթի պես չորացած ու ճաքճաքած այտին և զգում էր, որ չափազանց խղճում է այդ թշվառ, անզոր ծերունուն:

– Բայց որդիդ, Օսան, Գրիգոր Սերգեյիչը, գնում է ա՛յն ճանապարհով, որ տերն ինքն է ցույց տվել, – շարունակեց ծերունին, ցուցամատը բարձրացնելով դեպի երկինքը: – Աստված տալիս է նրան, և նա էլ ինձ պես խեղճերին է տալիս: Նա ուսում ունի և իր ուսումովը շատ առաջ կգնա: Ասենք հիմիկվա ուսումը... լավ է չլինի, քան թե կա: Հրեն իմ եղբոր որդին, Աշոտը... նա էլ ուսում ունի, գրում է: Բայց մեկ-մեկ որ ականջովս է դիպչում, թե ինչեր է գրում, մազերս բիզ-բիզ են կանգնում, ասում եմ՝ փառք քեզ, աստված, ինչ որ չէինք իմացել այն էլ ենք իմանում... Մի կտոր հաց էր տալիս, այն էլ կտրեց ու իսկի հարցնո՞ւմ է՝ կենդանի եմ, մեռել եմ, ինչով եմ ապրում, որտեղ եմ ապրում, – ո՞ր ասես: Էգուց էլ որ գլուխս վեր դնեմ (մեռնեմ), իսկի էլ չի ամաչիլ, որ կրծքիս աման դնեն (ժողովարարությանը թաղեն):

– Քա՛, ինչի՞, ի՞նչ ես ասում, – զարմացավ Օսանը:

– Չգիտեմ, Օսան ջան, չգիտեմ... Երևի այդ էլ իմ արած լավության փոխարենն է: Հինգ տարեկան երեխա էր. որ հայրն ու մայրը մեռան, վերցրի պահեցի, ուսումի տվի. հիմի որ մարդ է դառել, ինքն ունի, ես չունեմ, հիմի... է՛հ, աստված բարի տա նրան, աստված բարի տա: Ես այսօր կամ, էգուց չէ, բայց մարդ մարդու լավությանը չպետք է մոռանա, ուր մնաց հարազատ եղբոր որդին...

Մանեն ուշի-ուշով ականջ էր դնում ծերունուն, և նրա հոնքերի միջև խստորեն գծված բնորոշ մի խորշում ցույց էր տալիս, որ ինչ-որ խիստ անախորժ բան է զգում նա հոգեպես: Բայց նա ամենեկին չէր խառնվում սկեսրոջ ու ծերունու խոսակցությանը և, ըստ երևույթին, աշխատում էր ուշադրությունը կենտրոնացնել իր ոտների տակ գետնի մեջ թաղված մի հին գերեզմա-

նաքարի վրա, որի մակերեսը հավասարեցված էր գետնին և կողքերից, այս ու այնտեղ, նոր սկսել էին ծիլեր արձակել խոտի հատուկենտ փնջեր: Գերեզմանաքարի վրա քանդակված էր եպիսկոպոսական խույր, գավազան կրենդելի պես ծոված երկճյուղ օձագլուխներով և ինչ-որ քառանկյունի մի բան – անշուշտ ավետարան, որի բաց երեսների վրա մեծ դժվարությամբ կարդացվում էին հետևյալ խոսքերը՝ «Եկա՞ք առ իս ամենայն վաստակյալք և բեռնավորք, և ես հանգուցից զձեզ»: Հնությունը, անձրևներն ու արևը և մարդկանց ոտներն իրենց անխուսափելի ավերածություներն էին տարածել այդ սրբազան նկարների և ավետարանական խոսքերի վրա, իսկ բուն արձանագրությունն այն աստիճան մաշվել էր, որ բոլորովին անընթեռնելի էր դարձել:

Նորանոր ժամավորներ էին գալիս, և եկեղեցու խաղաղ բակը հետզհետե կենդանություն էր ստանում: Զաքարն իր խարխուլ ձայնով դեռ իր գանգատն էր անում եղբոր որդուց Օսանի ու Մանեի մեջտեղը կզացած, և Մանեն, ներքին անախորժությամբ լսելով նրան, դեռ դիտում էր եպիսկոպոսական գերեզմանաքարը, երբ նրանց առջև բսնվեց պառավ, կմախքացած մի կին հնամաշ, տեղ-տեղ կարկատած սև հագուստով, խունացած սև քիշմիրի մի շալ գլխին:

– Քա՛, Հոռոմսի՞մ, – բացագանչեց Օսանը: Հոռոմսիմն ընդհանուր բարև տվեց և աչքերով տեղ որոնեց նստարանի վրա, որ նստի: Նստարանն այնքան կարճ էր, որ չորրորդ անձի համար տեղ չկար նստելու, ուստի Մանեն շտապեց վեր կենալ:

– Վո՛ւյ, չէ՛, չէ՛, Մանե ջան, նստիր, – կանչեց Հոռոմսիմը և աշխատեց թույլ շտալ, որ նա վեր կենա:

Բայց և այնպես Մանեն վեր կացավ, իսկ Հոռոմսիմը չնստեց, և երկուսն էլ մնացին ոտի վրա:

– Այս որտե՞ղ ես, մեծ պասն անցկացավ, քեզ ժամումը շտեսա, – ասաց Օսանը:

– Վա՛յ իմ խեղճ գլխին. ես ա՛յն օրումն եմ, Օսան ջան, որ ժամ կամ պատարագ միտս գա, – պատասխանեց Հոռոմսիմը վերին աստիճանի խղճով ձայնով, որը, սակայն, ամենևին չէր համապատասխանում նրա ահագին աչքերի անախորժ փայլին, ոսկրացած դեմքի անդադար ձգձգվող մկանունքներին և վերին աստիճանի եռանդալից շարժումներին, որոնք խիստ կովարար կնոջ տպավորություն էին գործում:

– Ի՞նչ է պատահել:

– Էլ մի հարցնիլ, Օսան ջան, էլ մի հարցնիլ. իմ որդու արարմունքն ինձ ողջ-ողջ գերեզման դրեց:

– Էլի գժություններ է անո՞ւմ:

– Վույ այնպես գժվի նրան գժվեցնողը, ոնց որ ես գիտեմ, – բացականչեց Հոռոմսիմն այնպիսի ահարկու մի եռանդով, որ կարծես թե այդ էր նրա սրտի միակ ամենամեծ բաղձանքը: Հետո նա ձեռքերը ծալեց կրծքին, աչքերն աղոթողի պես ձգեց եկեղեցու պատն ի վեր և շարունակեց. – խնդրել եմ մայր աստվածածնից, որ նա այրվի, այրվի, այրվի, ոնց որ մենք ենք այրվում-փոթոթվում անկրակ նրա պատճառով: Խնդրել եմ տեղ ամենակալից, որ նրա օրն ու կյանքն այնպես խավարի, ոնց որ մեր կյանքն է խավարել

նրա պատճառով, սև ու մութ լուսանա նրա գլխին կարմիր զատիկը, ոնց որ սև ու մութ է արել նա մեր օրերը...

– Ի՛հ, լավ մի դու էլ, – նկատեց Օսանը սնահավատի սարսափով: – Եկե-ղեցու պատի տակն էլ այդպես կանիծե՞ն:

– Լավ չի, Հոռոմսիմ, լավ չի, – նկատեց իր կողմից Զաքարը: – Քրիստոսն ասել է...

– Ի՞նչ է ասել Քրիստոսը, – հանկարծ բղավեց Հոռոմսիմը ծերունու վրա այնպիսի կատաղությամբ, որ խեղճի խոսքը մնաց բերանում: – Քրիստոսն ասել է՝ տուն-տեղ թող, մայր, կնիկ, որդիք մոռացիր, քաղցած-տկլոր պահիր նրանց ու ինչ որ աշխատես, տար բողբերի փորն ածա՞: Քրիստոսն ասել է՝ գնա հարբիր-տրաքվիր, կեսգիշերներին տուն արի ու առանց պատճառի կնկանդ փայտի տակ դիր ջարդիր: Հա՞, Քրիստոսն այդ է ասե՞լ: Բաս չանիծե՞մ նրան այդպես գժվեցնողին: Բաս չասե՞մ:

– Սպասիր, Հոռոմսիմ, – ընդհատեց նրա խոսքերի տարափն Օսանը: – Դու գիտե՞ս ով է որդուդ խելքից հանել:

– Ինչո՞ւ, դու չգիտե՞ս, Մանեն չգիտե՞, – ասաց Հոռոմսիմը և, որովհետև Օսանն ըստ երևույթին, չգիտեր և զամացած նայեց նրա զայրացկոտ աչքերին, ավելացրեց. – Այն լպստած, այն աննամուս աղուշերկեն է, է՛լի... Հեղինե Սուլիկյանը – կտրվի նրա անունը:

– Քա՛, – բացազանչեց Օսանը և ձեռքերը բռնեց կազմած՝ դրեց շրթունքների վրա ի նշան ապշուկի: Նա մեծ տարակուսանքով նայեց հարսի աչքերին, կարծես հարցնելով, թե մի՞թե նրան հայտնի էր այդ բանը:

Մանեն խուսափեց սկեսրոջ այդ հայացքից և մեքենայաբար նայեց դեպի հարևան կտուրը, որտեղ գառը նորից սկսել էր մայել համառորեն:

– Սուլիկենց Ստեփանի աղջիկը... կճանաչեմ, – ասաց Զաքարը, կարծես, ինքն իրեն:

– Ա՛յ, սև մահը ճանաչի նրան, գետինը դնեմ նրա անունը, – սրտանց վրա բերեց Հոռոմսիմը և արագորեն նստեց Օսանի կողքին: Ես զարմանում եմ ձեզ վրա, Օսան, – ավելացրեց նա հանդիմանորեն. – ախր այն աննամուսին դուք ո՞նց եք տուն թողնում:

– Վո՛ւ Հոռոմսիմ ջան, պարտական լինեմ, թե սրանից ավել ես իմացած լինեմ նրա արարմունքը: Ասենք այն գլխից ես չեմ հավանել նրան. ժամանակ-անժամանակ ներս կընկնի, չաշանակի պես կխոսի, լիրբ-լիրբ կծիծաղի, պապիրոս կքաշի, դուրս կտա ինչ-որ բերանը գա, ոչ մեծ կհարցնի, ոչ պատիկ: Բայց դե պատկուց հարսիս ընկերուհին է եղել, ուսումնարանում միասին են սովորել գալիս է, դուռը խո ետ չե՞մ դնիլ երեսին:

– Որ դուռն երեսին ետ չես դնիլ, խո կարո՞ղ ես ասել, որ դա ջահել աղջկա արարմունք չէ: Բա ջահել աղջիկը, ազապ աղջիկն այդպես աննամուս բաներ կանի՞: Ախր այսպես բան չի լինի Օսան ջան, Մանե ջան: Այնպես գժվեցրել է այն տղին, այնպես գժվեցրել, որ էլ աչքով աչք չունի կնկա վրա: Շատ անգամ, կեսգիշերներին, տուն է գալիս հարբած-տրաքված, էլ ինչ ուշունցներ ասես չի տալիս այն խեղճ ու կրակ աղջկան, թե որ այն խեղճը մի ձայն էլ հանում է, պրծա՛վ. շունը կապիր, նրան բաց թող: Մինչև հիմի ծեծել չէր իմանում, հիմի այդ էլ է սովորել փուշ-փշանալուն: Վարժապետությունից

ձեռք վեր առավ, մտավ հաշվապահ, երկու ամիս էլ չգիմացավ, կռվեց դուրս եկավ. մի տարի պարապ-սարապ թրև եկավ, հետո մտավ բանկը, այնտեղ էլ չպահեցին, դուրս արին, վերջը կնկա փողերը խաբխբելով դուրս բերեց բանկից, գնաց Մոսկով, թե՛ ուսումնա կիսատ է, պետք է լրացնեմ: Մոսկովում ինչ արավ, ինչ չարավ – չեմ իմանում, երեք տարուց հետո ետ եկավ, սկսեց գրել լրագրերում: Ասում են լավ փող է վերցնում, բայց մի գրոշ, մի սև գրոշ ասես տուն բերում է՞, որ աչքներս կոխենք: Աստված է վկա, օր է պատահում, որ տանը մի կտոր հաց չի լինում ըրեխանց ձայնը կտրելու համար, ողջ ձմեռը շան պես կոնկոռնալով ենք անցկացրել. տան քրեհը հավաքվել, տանիցը դուրս են անում: Մինչև այս հասակս ես վարձկան չեմ բանել ուրիշի դռանը, հիմի այդ էլ եմ անում – կտրվի նրա նամուսը – այն խեղճ աղջիկն էլ մի օր լավ, տասն օր հիվանդ, օր ու գիշեր մեկ արած՝ հալած մոմ է դարձել ասեղի ծայրին շատ մտիկ տալուց: Բայց դե մեր վերցրածն ի՞նչ պետք է լինի, որ հինգ փոր կշտացնի: Իսկ նա, փուշ-փշանալուս, ինչ որ աշխատում է բոգերի փորն է ածում: Սա օրենք է՞: Հը՞, ձեզ եմ հարցնում, սա օրենք է՞:

– Է՛, ժամանակ, ժամանակ, – արտասանեց Զաքարը ծերունիներին հատուկ անտարբերությամբ և գլուխը շարժեց:

– Ասում եմ՝ ա՛յ որդի, ինչի՞ ես այդպես անում, – շարունակեց Հոռոմսիմը: – Ես, ասենք, պառավել գնացել եմ, բայց այս, խեղճ ջահել աղջկա օրն ինչի՞ ես մթնացնում: Ի՞նչ է արել քեզ, որ համ տկլոր ու քաղցած ես պահում, համ էլ ծեծում ու ջարդում: «Թե որ չի ուզում, ասում է, տկլոր ու քաղցած մնա, թե որ չի ուզում, ասում է ծեծվի ու ջարդվի թող, ասում է, ուր ուզում է՝ գնա. ես դրան պահողը չեմ»:

– Քա՛, – արտասանեց Օսանը և նորից ձեռքը բռնեց կազմած դրեց շրթունքի վրա:

Հոռոմսիմը ձեռքերը դինջ արեց ծնկներին և, իր եռանդալից աչքերով նայելով Օսանին, շարունակեց, կարծես Օսանի տեղ մոտը նստած լիներ իր որդին:

– Հիմի չես պահո՞ղը, ասում եմ, երբ որ խեղճ աղջկա ուղն ու ծուծը քամեցիր: Հիմի՛ չես պահո՞ղը, երբ որ խեղճի բաժինքի փողերը դուրս բերիր տարար լակեցիր, – թթովդ դուրս գա: Թե որ պահողը չէիր, ասում եմ, բաս ինչի՞ ուզեցիր, ինչի՞ այդ խեղճ աղջկա մեղքն ընկար: Հը՞: «Այն ժամանակն, ասում է, ջահել էի, աշխարհք չէի տեսել, խելքս բան չէր կտրում. հիմի ամեն բան տեսել եմ, խելքացել եմ»: – Տո, դա խելք է, ասում եմ, որ մարդ տունտեղ մոռանա. երեխեքին քաղցած, տկլոր պահի, կնկանը ծեծած-ջարդած ու ինքն աննամուս աղջկերքի հետևից թրև գա: Հը՞, դա խելք է: Ասում եմ՝ բաս որ ժամումը տերտերը հարցրեց «տեր ես» ու դու էլ լեզուդ չշորացավ, ասեցիր «տեր եմ», բաս չէիր իմանո՞ւմ, որ մինչև գերեզմանը տեր պետք է լինես ու անտեր յթողնես: Հը՞, բաս այդքանն էլ չէիր իմանո՞ւմ: «Այդքանն էլ որ իմանայի, ասում է, իսկի ժամ էլ չէի գնալ: Ժամս ո՞րն է, ասում է, տերտերս ո՞րն է: Վեքսիլ խոմ չեմ տվել, ասում է, որ պարտքս բկիցս բռնած առնեն, մի խոսք է, էլի, ասել եմ. ասեցնել են տվել, ես էլ ասել եմ. ամենքն ասում են, ես էլ ասել եմ»: Դե արի ու բան ասա: Ի՞նչ ասեմ: Հը՞, ձեզ եմ հարցնում, ի՞նչ ասեմ:

Զաքարը գլուխը բարձրացրեց և նայեց Հոռոմսիմի զայրացկոտ ու տա-
րակուսալից դեմքին:

– Ա՛յն ասա, թե՛ որդի, աստծու ճանապարհիցը դուրս ես գալիս, հոգիդ
սատանի փայ ես անում, – ասաց նա ծանր ու հանդիսավոր ձայնով: – Ասա
նրան, թե վե՞քսելը, թղթի մի կտորը, ավելի մեծ գին ունի՞, թե աստծու սուրբ
սեղանի առաջ, խաչի ու ավետարանի վրա տված խոսքը:

– Ես, ասում է, աստված-մաստված, խաչ-մաչ չեմ ճանաչում, չէ՛, – աղա-
ղակեց Հոռոմսիմն իր բարկացկոտ աչքերը փայլեցնելով ծերունու վրա:

– Տեսնում ե՞ս... Բաս ասա թուրքացել է, էլի, – նկատեց Օսանը:

– Ականջ դիր, Օսան, ինչ եմ ասում, – ասաց Զաքարը, կամաց շոշափելով
նրա թևը: – Ամեն աստծու օր ես ժամ եմ գալիս, իսկ կիրակի օրերը ճաշին
Վանքն եմ գնում, որովհետև, պատարագին լավ ժամ են ասում: Վանքի բակը
որ մտնում եմ, տեսնում եմ լիքն է մեր ջահելներով: Օտար մարդ մտիկ տա,
կասի՝ ի՞նչ ժամասեր են այս հայ ջահելները: Բայց որ հարցնես, իսկի մեկը
մտնում է՞ պատարագ տեսնելու, երեսը խաչակնքելու, մոմ վառելու, աղոթք
անելու: Բան չունե՞ս: Մտնողն էլ այնպես է պահում իրան աստծու սուրբ
տաճարի մեջ, որ կասես իրանց տանը լինի: Երեսը խաչ հանել, մոմ վառել,
ծունկ չոքել աղոթել խո չկա ու չկա. որ չամաչեն, պապիրոս էլ կքաշեն: Հիմի
Հոռոմսիմի որդին էլ դրանցից է, է՛լի: Կարծում ես, մենակ դա է՞: Ու մենակ
տղերքը չեն, Օսան, աղջկերքն էլ են այդպես:

– Ա՛յ, հիմիկվա աղջկերքի նամուսն էլ այնտեղ գետինը դնեմ, – սրտանց
վրա բերեց Հոռոմսիմը: – Դիփ դրանք չեն ջահելներին գժվեցնողը՞: Ի՞նչն էր
իմ որդունը, առաջ ինչ նամաղուլներ էլ էր աներ, էլի տան պատիվն էլ գի-
տեր, կնկա պատիվն էլ. իսկ իմ առաջ կհամարձակվե՞ր մի ավելորդ խոսք
ասել: Իսկ հիմի՞, ինչ որ կապվել է այն աննամուսի հետ... Շատ անգամ այն-
պես սրտի եմ գալի, Օսան ջան, որ ասում եմ դուրս անեմ տանից, էլ մոտ
չթողնեմ, ջհաննամը – ուր ուզում է՝ կորչի, առանց այն էլ չկա ու չկա, թող
իսկի չլինի, գոնե այն մեղքուկրակ աղջիկը կհանգստանա: Մեկ էլ ասում եմ՝
չէ. մարդ մեջ գցեմ, ո՞վ գիտե, ջահել է, ինձնից չի քաշվում, գուցե ուրիշնե-
րից քաշվի, խելքի գա: Օսան ջան, մի օր տեսնես նրան, չես կարո՞ղ խրատի:

– Խրատի՞, – բացազանչեց Օսանը, և նրա գլուխն սկսեց ավելի շարժվել:
– Ես ա՛յն լափն ածեմ գլխին, որ ասի թե հա՛: Ափսոս, որ ես այդ բաները վաղ
չեմ իմացել: Հա՛յ գիտի հա՛, բաս իմ որդին ջահել չի եղել էլի, որ այդ նա-
մաղուլները չի արել: Վույ, աստված ոչ անի. այն օրը սև մահ լիներ իմ գլխին:

– Օսան ջան, թե որ դու այդ բանը կանես, հենց իմանաս, թե մի գերի ես
ազատել, – ասաց Հոռոմսիմը, և այս անգամ նրա կովարար ձայնը հնչում էր
լացագին: – Դու էլ, Մանե ջան, այն... այն... լավ աղջկան ասա՝ ի՞նչ ես ուզում
մեզանից, ինչի՞ ես մեր մեղքը վեր առնում: Մանե ջան, ախր չես իմանում,
մի օր որ գաս տեսնես մեր հալը, լաց կլինես, աստված է վկա. քարն ի՞նչ է,
քարն էլ լաց կլինի:

Արտասուքի կաթիլները մեկը մյուսի հետևից դուրս էին ցայտում հա-
րատե զրկանքներից ու վշտից կմախքացած այդ պառավ կնոջ աչքերից և
արագորեն գլորվում նրա խորշոմած այտերի վրայով, աղամանդների պես
շողշողալով արևի ճառագայթների տակ:

Մանեն կանգնած էր լուռ ու անշարժ և նայում էր տամուկ աչքերով, շրթունքները պինդ սեղմած իրար, ըստ երևույթին զսպելով իրեն, որ ինքն ևս լաց չլինի այդ խեղճ պառավի աղեկտուր խոսքերը լսելիս և առատ արտասուքները տեսնելիս:

– Շատ լավ, – ասաց նա հանկարծ. – ես կտեսնեմ նրան, անպատճառ կտեսնեմ:

Արևն ավելի ու ավելի տաքացնում էր օդն ախորժելի ջերմությամբ: Վերևը, եկեղեցու տանիքի վրա, նստած էին երկու աղավնի ուռած-փքված և դունդունում էին իրենց քնաբեր խուլ ձայնով: Եկեղեցու պատի հետևից, բակի մյուս կողմը, լսվում էին ժամավոր կանանց բարձրաձայն խոսակցության և երբեմն ծիծաղի ձայները:

Վերջապես, եկավ քահանան – նոր-նոր աղվամազը դուրս եկած մի նորընծա, մեջքին խիստ հուպ տված փայլուն փարաջայտվ և փափուկ կաստորի նոր գլխակով: Հետո եկավ տիրացուն – տերտերից շատ ավելի հասակով մի մարդ խիստ մազակալած տգեղ դեմքով, արբեցողի պղտոր ու կարմիր աչքերով, ամառվա հնամաշ վերարկուով և տիրացուներից անբաժան հովանոցը ձեռքին: Եկեղեցուց փութկոտ քայլերով դուրս եկավ ժամկոչը «հասարակը» տալու: Դա գլուխն առաջ ընկած, կուրծքը ներս ընկած մի ժիր ծերունի էր ահագին սապատով և սև մահուդի այն աստիճան խուռացած չուխայով, որ մեջքին՝ սապատի վրա կարծես մամուռ էր բսել և արևից խանձվել: Փոքրիկ զանգակները – մեկը բարիտոն, մյուսը տենոր – հնչում էին չափաբերական շեշտերով՝ տամ-տիմ-տոմ, և նրանց ձայները զիլ ծկլթոցով կարծես պոկ էին գալիս ինչ-որ խեղդող մի բանից, ուրախական աղաղակով դուրս թռչում զանգակատան կաթողիկեի նեղ կամարներից, բազմբանգ թելերի պես հյուսվում իրար հետ, սլանում ազատ օդի մեջ և շնչասպառ մարում արագորեն, կարծես ողբալով, որ իրենց գոյությունն այդքան կարճատև է:

ՀՈԳՈՒՆ ՎՐԱ ՀԱՍԱՎ

Ձմեռնամուտ օրերից մեկն էր: Մուլը դեռ բոլորովին չէր կոխել երկիրը: Երկինքը պղտոր էր գարնան ջրի պես: Կատաղի քամին վժժալով ներս էր պրծնում փողոցի մի բերանից, թռցնում էր առաջին պատահած մարդու գդակը, լիզում էր գետնից աղբն ու փոշին, ծեծում էր դռներն ու պատուհանները, բարձրացնում, պատռվն էր տալիս մանրավաճառի խանութի ճակատին կախված ցուցանակն ու կորչում փողոցի մյուս բերանից: Լապտերավառը, սանդուղքն ուսին, փոքրիկ լապտերը ձեռքին, վազում էր լապտերները վառելու: Փողոցի անկյունում արդեն վառված լապտերը, հողմածեծ, ծռել էր գլուխը և նայում էր շուրջը կեղտոտ ապակիների միջից՝ մարդու ցավագար ճպոռտ աչքերի պես: Ամայի փողոցում մի փոքրիկ շուն կուչ էր եկել մի փակ դռան առջև, սրթսրթում էր ամբողջ մարմնով և կաղկանձում:

Նախշքար Դավիթը գնում էր տուն, մատների ծայրերը կապույտ արխալուղի գրպանները կոխած: Քամին փռփռացնում էր նրա մաշված չուխայի փեշերը և կարմիր աղլուխը, որ մի ծայրով պնդացրած էր կողքին կաշու գոտ-

կից: Ամբողջ հագուստը, սկսած գոտիկից մինչև ոտնամանները, ծածկված էր ամեն գույնի ներկերի բծերով, որոնց մեջ առանձնապես աչքի էին ընկնում սպիտակները: Նա անցնում էր անհույս ու աննպատակ մարդու անորոշ քայլերով և քթի տակ մրթմրթում էր տրտունջի և հայհոյանքի պես մի բան: Յուրա քամին ծեծում էր նրա մազակալ երեսը, փոշով ծածկում մորուքը, բեղերն ու թավ հոնքերը, ստիպում ծածկել աչքերը, սպառնում խլել գդակը, որ նա քաշել էր մինչև ականջները, և երբեմն-երբեմն գրոհ տալիս նրա վրա այնքան ուժգին, որ նա ակամա կանգ էր առնում և ամբողջ մարմնով առաջ թեքվում, որ ետ-ետ չգնա: Բայց նա ոչինչ չէր զգում. զգում էր միայն մի բան – սիրունու չափ տենչալի և մահվան չափ անդիմադրելի. զգում էր ծարավ, ոգելից խմիչքի անհուն ծարավ, որից լեզուն ցամաքել էր բերանում, որկորը քերվում էր, աղիքները գալարվում էր փորում և ամբողջ մարմինը կարծես զրկվել էր սովորական ջերմությունից:

Ամբողջ երեք շաբաթ էր, որ պարապ էր. գործ չկար, չէր ճարվում: Ձմեռնամուտ էր. տուն շինողը շինել պրծել էր, վերանորոգողը՝ վերանորոգել պրծել. այլևս ոչ ոք նոր տուն չէր շինում, ոչ ոք հատակները, պատշգամբները, տանիքները ներկել չէր տալիս, պատերին նոր պաստառներ կպցնել չէր տալիս: Նախշարները բանի օրերը անցել գնացել էին:

Ամառվա և աշնան աշխատանքի փողն օր գալիս էր, օր գնում: Այժմ – ոչ մի սև գրոշ գրպանը, որ աչքը կոխեր: Իսկ այսօր առաջին անգամն էր, որ բերանը մի կաթիլ անգամ չէր առել ոչ արաղից, ոչ գինուց: Մի ամբողջ օր... Խենթանալու բան էր այդ, և նա անկեղծ կերպով զարմանում էր, որ մինչև այժմ դեռ խելքը չէր կորցրել կամ չէր մեռել: Այնինչ մինչև այսօր, մինչև այս տաժանելի մի օրը, ամբողջ ամսվա ընթացքում և հետո, երբ գրպանում միշտ փող կար, պատահե՞լ էր մի օր, գեթ մի հատիկ օր, որ բանի ժամանակ ձեռաց չվազեր մոտակա «պաղվալը», բերանը մի քիչ թաց անելու կամ բանից հետո ամբողջ ժամերով չնստեր գինետանը և իր ընկերների հետ և լավ «թրջված» տուն չդառնար կես-գիշերին բայաթի երգելով: Իսկ այժմ... Գոնե ապառիկ տալին մի կես թունգի գինի կամ մի «տրիցատկա» արաղ. – չէ՛, չէին տալիս անխիղճները, այսինքն՝ տվել էին, բայց էլ չէին տալիս, տեսնելով, որ արդեն հավաքված պարտքը վճարել չի կարողանում, մինչդեռ այդ ապերախտների մոտ էր թողել իր վաստակած գրեթե բոլոր փողերը: Գոնե ընկերներից մեկն ու մեկը հրավիրեր. – չէ՛, չէին հրավիրում. ամենքն էլ իր պես պարապ էին, ամենքի գրպանումն էլ մկներ էին խաղում: Անտեր տանն էլ չկար այնպիսի մի բան – արծաթե գդալ, ոսկե մատանի, ականջի օղ, կամ գորգ, թեկուզ կնոջից ծածուկ տաներ գրավ դներ կամ ծախսեր, – տունը սրբած, կինն ու երեխաները՝ տկոր, ինքը՝ դառ ու դատարկ:

Այսօր գինեվաճառը, որի մոտ նա թողել էր իր ամառվա գրեթե ամբողջ վաստակը, բաց արեց նրա առջև դավթարը ու ասաց.

– Այ, ուստա Դավիթ, տասը մանեթ հինգ շալի նիսիա կա վրեդ. բե տու, ախպեր, ու էլի ինչքան ուզում ես՝ նստի խմի, քեզ անուշ ըլի:

Ու, չնայելով Դավթի աղաչանք-պաղատանքին, մեռավ-կտրվեց՝ մի բաժակ օղի չտվեց, որ ցամաքած բերանը թաց աներ ու մի քիչ տաքանար այս անպիտան ցուրտ եղանակին:

Այժմ նա տուն էր դառնում հույսը բոլորովին կտրած և չարացած ամեն-քի և ամեն բանի վրա: Ու որ մտածում էր, թե վաղն էլ, մյուս օրն էլ, երրորդ օրն էլ – ո՞վ գիտե դարձյալ քանի՞ օրեր – նույն անհաջողությունը պիտի ունենար, ինչ որ այսօր, քիչ էր մնում իսկապես խենթանալ: Մատներով ան-դադար քրքրում էր արխալուղի գրպանները, հուսալով թե մի գուցե տա-սը կամ տասնհինգ կոպեկանոց մի դրամ խցկված լինի կարկատանների արանքը, ինչպես շատ անգամ էր պատահել փող ունեցած ժամանակ, բայց մատների ծայրերը միայն շոշափում էին գզգզված գրպանների մազանման մեծված կեղտը:

Քամու դեմ կռվելով, նա մտավ իրենց նեղ ու ծուռ փողոցը, որի երկայն-քով այս ու այն կողմը իրար հենված էին, կարծես չթաղվելու համար, խղճուկ տնակներ ցածր, հողածածկ կտուրներով, ծուռտիկ-մուռտիկ պատուհաննե-րով, փտած դռներով, ո՞րը գետնի մեջ խրված, ո՞րը գետնից բարձր:

Դավիթը կանգ առավ այդ դռներից մեկի առջև, որի ծակոտիներից և ճեղքերից ճրագի լույս էր երևում: Փոխանակ ծեծելու, նա ոտը բարձրաց-րեց և մի պինդ հարված տվեց դռանը: Դուռը ճռճոաց, քիչ մնաց տեղահան լինել, բայց չբացվեց. ներսից փակ էր: Այդ բանն ավելի կատաղեցրեց Դավ-թին, և նա կրկնեց հարվածն առաջվանից ավելի պինդ:

– Մեռել ե՞ք, սատկել ե՞ք, – գոռաց նա սարսափելի հայհոյանքներ թա-փելով:

Ներսից լսվեց դռան փականքի շրխկոցը: Ոտաբոբիկ, պատառոտուն հա-գուստով, խճճված մագերով մի փոքրիկ աղջիկ դուռը բաց արավ և, ցրտից սարսուռալով, մի կողմ քաշվեց, որ հայրը ներս մտնի:

Դավիթը մտավ արյուն կտրած աչքերով:

Աղջիկը սովալլուկ հայացքով աչքի տակից նայեց հոր դատարկ ձեռնե-րին, և այն միջոցին, երբ փակում էր դուռը, մի ծանր հարված զգաց գլխին: Նա ձայն չհանեց, այլ ձեռքերը դրեց գազաթին և տեղն ու տեղը պպեց տապ-տապ արած հավի պես: Ըստ երևույթին սպասում էր, թե հարվածը պիտի կրկնվի և իր մանկական սովալլուկ մարմնի ֆիզիկական ամբողջ ու-ժը ոսկրացած ձեռքերի մեջ հավաքած՝ աշխատում էր պաշտպանել գլուխը՝ շեքերի մեջ կոխած:

Սակայն հայրը բավականացավ մի հարվածով միայն և անմիջապես դարձավ կնոջը, որ թախտի վրա նստած կար էր անում լամպի լուսով.

– Հաա՛, մեռել ե՞ք, սատկել ե՞ք: Տո, դուռն էսքան կոտրատում եմ, չեք իմանո՞ւմ: Այ խլանաք դուք, խլանաք: Պինդ էլ կողպել եք, թե ի՞նչ: Գիտամ, էնքան բան-ման ունես անտեր տանդ, որ վախենում ես նի չթափվեն, չթալա-նեն: Վայ ձեր ծնունդը չորանա, ձեր ծնունդը: Դուք խո ինձ հմար կնիկ ու որ-դիք չեք, ցավ ու կրակ եք ինձ հմար, ցավ ու կրակ գա ձեր գլխին: Էլ ջրբումս բարաքաթ չմնաց, ինչ դու էդ կոտրած ոտդ տուն դրիր ըստեղ...

Դավթի արտասանած ամեն մի պարբերությունը համեմված էր ամե-նաընտիր և երբեմն շատ ինքնուրույն հայտյանքներով:

Կինն ամենևին ձայն չհանեց, նույնիսկ գլուխը չբարձրացրեց կարի վրայից: Ամուսնու գոռգոռոցն ու հայհոյանքն այնքան սովորական բան էին դարձել նրա համար, որ միանգամայն կորցրել էին իրենց բոլոր նշանակու-

թյունն ու ազդեցությունը, և վաղուց էր արդեն, որ Մային այլևս չէր պատասխանում, մի անգամ առմիշտ համոզվելով, որ այդ ոչ միայն անօգուտ, այլ նույնիսկ վտանգավոր է, որովհետև խոսքը խոսք էր բերում, և Դավիթը վերջիվերջո խոսքից անցնում էր «գործի»: Կնոջ միակ պատասխանը լռությունն ու անտարբերությունն էր լինում: Շունը հաչեր, թե Դավիթը – այդ միևնույն էր նրա համար: Պատահում էր, որ Դավիթն ամբողջ ժամերով գոռում-գոռգոռում, հայհոյում էր ամենազգվելի ածականներով, բայց Մային գլուխը կախ մնում էր իր բանին, քարի պես լուռ ու անտարբեր:

Ծանր, շատ ծանր էին խեղճ կնոջ քաշած օրերն արբեցող ամուսնու ձեռքին: Ինչ Մային ոտ էր դրել ամուսնու տունը, ոչ մի լավ օր չէր տեսել, միշտ ծեծ ու հայհոյանք, միշտ հայհոյանք ու ծեծ: Ծեծն ու հայհոյանքն էլի վնաս չունի, – այդ բանին այսպես թե այնպես դեռ կարելի էր դիմանալ, – բայց գոնե տան և երեխաների հոգսը քաշեր. այդ էլ չկար: Ինչ վաստակում էր, իր փորն էր ածում: Ուրեմն էլ ինչացո՞ւ էր. ավելի լավ չէ՞ր լինի, որ իսկի չլիներ. խեղճ կինը գոնե հանգիստ իր բանին կկենար, գոնե գիշերները չէր սպասի ահ ու դողով, թե ահա որտեղ որ է՝ պիտի գա իր դահիճը արբած-տրաքած, երեխաներին լեղաճաք անի, ամբողջ թաղը հավաքի գլխին: Տունը ինքն էր պահում, երեխաներին ինքն էր հագցնում, կերակրում իր ձեռքի աշխատանքով, ուրեմն էլ ինչացո՞ւ էր այդ միշտ արբած մարդը, էլ ի՞նչ սրտով էր բղավում, հայհոյում, ծեծում, ինչո՞ւ և ի՞նչ իրավունքով:

Մային աշխատում էր, գիշեր-ցերեկ աշխատում – կար էր անում, լվացք էր անում, հաց էր թխում, թոկ էր գզում, բարդաններ էր կարում, հինած էր հինում, պարսիկ վաճառականների համար նուշ, ընկույզ, տխիլ էր կոտրում, կարիքը ստիպել էր նրան վարժվելու ամեն տեսակ աշխատանքի, և ոչ մի օր նրա ձեռքը դադար չէր առնում: Հարատև աշխատանքը, զրկանքներն ու հոգսերը և ամուսնու պատճառած ֆիզիկական ու բարոյական տանջանքները հալումաշ էին արել խեղճին: Նրա կյանքը դարձել էր մի տեսակ անասնական. չէր իմանում ի՞նչ օր է լուսանում, ի՞նչ օր մթնում. մի բան էր միայն իմանում – երեխաները քաղցած են՝ պետք է աշխատել, երեխաները տկուր են՝ պետք է աշխատել, տան տերը պահանջում է վարձը՝ պետք է աշխատել:

Ահա այս գիշեր էլ, չնայելով շաբաթ գիշեր է, կիրակշտեք է, երբ ամեն աշխատանք դադար է առնում, նա դարձյալ աշխատում է. կարում է ամբողջ օրը՝ վաղ առավոտվանից նստած, որպեսզի վերջացնի, տանի տա տիրոջը, մի քանի կոպեկ փող ստանա, գեթ վաղը մի քիչ հաց առնելու: Առանց այն էլ երեխաները այսօր ամբողջ օրը սովից վնաստում էին: Փոքրն արդեն շատ վնաստալուց հոգնել, քնել է, մեծն էլ, աղջիկը՝ չես իմանում ինչի է սպասում: Նրա մատները փետացել են, ասեղը հագիվ են բռնում. մեջքը կորացել է, չորացել է, որ շտկում է, կարծում է, թե ողնաշարն ուզում է կոտրվել:

Երկար, շատ երկար գոռաց, գոռգոռաց Դավիթը, հայհոյեց, էլ մեռել ու կենդան չթողեց, հետո պառկեց թախտի վրա, ձեռները դրեց գլխի տակ և սկսեց նայել առաստաղի կաթիլքներից բազմազան գույներ ստացած, ճաքճքած գերաններին:

Փոքրիկ աղջիկը, որ հոր ահից հենց այնպես էլ մնացել էր դռան մոտ պազած, ուր դռան ճեղքերից փչող սառը քամին մրսեցնում էր նրա վտիտ

մարմինը, կամաց վեր կացավ, կատվի քայլերով գնաց բարձրացավ թախտը և նստեց մոր մոտ, մերկ սրունքները ծածկելով չթի դերիայի կարճ փեշերի տակ: Շուտով նրա աչքերի կոպերը ծանրացան, և նա նստած տեղը սկսեց նիրհել:

Մայրն ատամներով կտրեց կարի թելը, որի ժամանակ աչքն ընկավ նիրհի մեջ գլուխը բարձր ու ցածր անող աղջկա վրա:

– Աղջի, քունդ տանում ա, գնա քնի:

Աղջիկը բաց արեց շաղված աչքերը, մի ընկալեց ապուշ-ապուշ նայեց մորը, հետո սուր-սուր եղունգներով սկսեց քորել գլուխը և կամացուկ վնգստաց.

– Հաց եմ ուզում:

– Ես էլ եմ ուզում,– արձագանք տվավ թախտի ծայրից փոքրիկը, որ գոռ-գոռոցի վրա զարթել էր և, մինչև այժմ լուռ, մթելի տակից պլզած աչքերով նայում էր ճրագին:

– Էգուց, էգուց, բալա ջան, հմի քնեցեք,– ասաց մայրը:

Բայց փոքրիկը և նրանից սիրտ առած մեծը սկսեցին ավելի ու ավելի վնգստալ:

– Սո՛ւս, շան լակոտներ, թե չէ, էս ա վեր կացա,– հանկարծ գոռաց Դավիթը, արագորեն շուռ գալով պառկած տեղը և բռունցքը ուժգին զարկելով թախտին:

Փոքրիկն իսկույն սուս արավ և մթելը գլխին քաշեց: Աղջիկը նույնպես լռեց, չոքեչոք գնաց դեպի անկողինը, պառկելուց առաջ քորումոր եկավ ամբողջ մարմնով, հետո մթելի մի ծայրը բարձրացրեց, մտավ տակը, գլուխը դրեց եղբոր գլխի մոտ, կուշ եկավ սրթսրթալով և համարյա թե նույն ընկալին էլ քնեց:

Քամին շվշվացնում էր դուրսը, բզզում էր բուխարու մեջ, ծեծում էր դուռը ու պատուհանը. իսկ ներսը լուսթյան մեջ լավում էր քնած երեխաների շնչառությունը և երբեմն-երբեմն Դավիթի մոմոռոցը: Այնինչ Մային, գլուխը միշտ կախ, կարում էր հա՛ կարում, և սպիտակ քաթանը նրա հոգնած աչքերի առաջ երբեմն-երբեմն շերտավորվում էր կարմիր, կանաչ, դեղին գույներով:

Պառկած տեղն էլ հանգիստ չէր կարողանում մնալ Դավիթը, տենդով բռնված մարդու պես, դես էր շուռ գալիս, դեն էր շուռ գալիս, մոնչում էր, փոնչում, ոգելից խմիչքի ծարավն ավելի ու ավելի էր նեղում նրան: Նրան թվում էր, թե այդ գիշեր չի լուսացնի. կամ կմեռնի, կամ կգժվի: Առհասարակ ամբողջ օրը հիվանդ էր զգում իրեն. գլուխը ծանր էր քարի պես, աչքերից ջուր էր գնում, ձեռները դողում էին, ծնկների մեջ ինչ-որ մղմիդ էր զգում, իսկ ստամոքսի մեջ կարծում էր, թե մժեղներ են դժվժում. չնայելով, որ ոչինչ չէր կերել, այնուամենայնիվ քաղց չէր զգում և ուտելու մասին չէր էլ մտածում: Զգում էր միայն, որ մի քանի բաժակ օղին բավական էր այդ հիվանդագին բոլոր երևույթները ձեռաց վանելու համար:

– Օ՛հ, ես ձեր...– մի ծանր բռունցք իջեցնելով թախտի վրա, զորավոր հայհոյանք ուղղեց նա հայտնի չէ ում հասցեին, նստեց, ոտները կախեց թախտից, խոնարհվեց և գլուխն առավ ձեռքերի մեջ: Գոնե քունը գար, որ թերևս առ ժամանակ մոռանար այդ անտանելի պապակը: Ոգելից խմիչքի ծարավը չէր այնքան, որ տանջում էր նրան, այլ ավելի երևակայությունը, որ այն-

քան հրապուրիչ ու գայթակղիչ մտապատկերներն էր ստեղծում օղու և գինու շուրջը ընկերական շրջանում, դուդուկի և արգանի ձայների տակ, գինետան մեջ, որի քացախած օդը նրա համար ավելի ախորժելի էր, քան բուրավետ վարդն ու ծաղիկը:

Նա վեր կացավ և սկսեց քայլել սենյակի երկայնքով: Մտածում էր՝ ի՞նչ աներ այդ սոսկալի դրուժյունից ելնելու համար. մտածում էր կյանքի և մահվան առեղծվածի առջև կանգնած մարդու մտատանջանքով: Ամեն անգամ, որ մոտենում էր սենյակի անկյանը, նրա աչքովն էր ընկնում ջրի կուլան: Սկզբում ուշադրություն չէր դարձնում, հետո կանգ առավ կուլայի առաջ և երկար ժամանակ չէր կարողանում հաղթահարել իր մեջ մի տարօրինակ զզվանք, որ, իբրև արբեցող, տարածում էր դեպի ջուրը: Բայց ոգելից խմիչքի ծարավը սպանում էր նրան, թուրք ցամաքել էր, որկորը խանձվել, պետք էր բերանը մի բանով թաց անել: Եվ Դավիթը կամա-ակամա խոնարհվեց դեպի ջրի կուլան:

Բայց այդ միջոցին հանկարծ մի միտք ծագեց նրա գլխում, և նրա դաժան դեմքը մի րոպե կարծես թե պայծառացավ:

Նա արագորեն մոտեցավ պատի մեջ գտնված պահարանին, բաց արեց, հանեց օղու դատարկ շիշը, կուլայից մի գավաթի չափ ջուր ածեց մեջը և սկսեց ողողել: Ողողեց, ողողեց օղու շիշը, հետո գլխին քաշեց և սկսեց ծծել: Ծծում էր աչքերը փակ և շրթունքները պինդ սեղմած շշի պոնկին: Այդ միջոցին նրա դեմքը գարշանքի այնպիսի արտահայտություն էր ստացել, որ կարծես լուծողական էր ընդունում:

Կինն առաջին անգամ բարձրացրեց գլուխը, նայեց նրան, հետևից մի չանչ արավ և նորից շարունակեց կարը:

Դավիթը չտեսավ այդ չանչը, բայց նրան թվաց, թե կինն իր հասցեին ինչ-որ փնթփնթաց քթի տակ:

– Հը՛, ի՞նչ ես փնթփնթում,- կամաց դարձավ նա կնոջ կողմը, շիշը հեռացնելով շրթունքներից: Հրացայտ աչքերով երկար ժամանակ լուռ ու անշարժ խեթում էր կնոջը, հետո ավելացրեց ծանր ու սպառնալից.- ջանդ խոքոր չի գալիս: Թե քոր ա գալիս, քորեմ...

Կինը ձայն ծպուտ չհանեց:

Դավիթը շիշը տեղը դրեց, պահարանի դուռը շրխկացնելով փակեց և գնաց նորից պառկեց թախտի վրա, չմոռանալով հայհոյանքի մի նոր փունջ հրամցնելու կնոջը: Ջուրը թեև մի քիչ օղու համ էր ստացել, բայց իհարկե, այն չէր, ինչ որ քթից ծուխ հանող, աչքերից արտասուք քամող օղին, որ խմելուն պես բալասանի նման տարածվում է մարդու երակների մեջ, և այդ բանն էր, որ ավելի ջղայնոտ էր դարձրել Դավիթին, ավելի ևս գրգռելով նրա ոգելից խմիչքի պապակը: Նա սաստիկ ցանկանում էր, որ կինը ձայն հաներ, բան ասեր, որպեսզի իսկույն վեր թռչեր և մի լավ տրորեր նրան, սրտի բոլոր մաղձը նրա վրա թափելով: Բայց Մային ձկան պես լուռ, իր բանին էր:

Դուռը դրսից ծեծեցին:

Դավիթը գլուխը բարձրացրեց, նայեց դռանը և նորից պառկեց: Այդ անշուշտ Ակոբն էր – անդրանիկ որդին՝ ութ տարեկան, որ նոր էր վերագառ-

նում խանութից: Չորրորդ ամիսն էր, որ նրան աշակերտ էր տվել մի պղնձագործի՝ մի տարի անվարձ ծառայելու, մինչև որ արհեստ սովորեր:

Որովհետև դուռն իսկույն բացող շեղավ, նորից ծեծեցին:

Դավիթը վեր թռավ, նստեց և դարձավ կնոջը կատաղած.

– Տո, խլացել ե՞ս, չես իմանո՞ւմ: Էս էլ խո ես չեմ, վեր կաց բաց արա, է՛լի: Այ չորանաս էդ ճրագի տակը, հը՛, ընենց կպչես էդ թախտիցը, որ էլ պոկ չգաս: Մի հարցնող ըլի, օգուտդ ի՞նչ ա, է՞, էդ անտեր-մունդոսիկ կարիցը: Նավթն էլ մինչև լիս էրում ես:

Մային կարը մի կողմ դրեց, մեջքը հազիվ շտկեց, վեր կացավ, իջավ թախտից և ամուսնու անհատնում հայհոյանքների ուղեկցությամբ գնաց դուռը բանալու:

Մտավ Ակոբը զգզված հագուստով, մրից սևացած դեմքով, ձեռքերով և մինչև սրունքները մերկ ոտներով: Յրտից սրթսրթում էր ամբողջ մարմնով և ատամները նկատելի կերպով զարնում իրար. բայց աչքերն իրենց տարօրինակ սպիտակուցներով սևացած դեմքի վրա փայլում էին մանկական ինչ-որ անհուն բերկրանքով:

– Մայիլո չա՛ն,՝ մտնելուն պես բացականչեց նա,՝ բսօր մեկն եկավ, պղինձներ առավ, տարա տուն, մի աբասի փող բաշխեց: Ա՛յ:

Դավիթը փողի անունը լսելուն պես ծտի նման թռավ տեղից և մի ոստյունով հասավ դռան մոտ.

– Աբա՛, աբա՛...

Ու քաղցած գալլի պես վրա ընկավ երեխային:

Մայրն ընկավ որդու և նրա մեջտեղ:

– Չտաս, չտաս, Ակոբ ջան, հաց չունենք. հաց կառ...

Խոսքը չվերջացավ կնոջ բերանում. Դավիթն երկու ձեռքով բռնեց նրա ոսկրացած ուսերից և այնպիսի ուժով ետ շարտեց նրան, որ նա փռվեց գետնին մեջքի վրա:

– Ի՛նձ տու,՝ բղավեց և այնպես պինդ հուպ տվեց որդու բռնեցքը, որ նա ցավից ճչաց և իսկույն փողը վայր գցեց ձեռքից:

Դավիթը փողը թոցրեց գետնից և խելագարի պես դուրս թռավ...

Երբ Մային ուշքի եկավ և աչքերը կամաց բաց արեց, կարծես երազի մեջ տեսավ, որ Ակոբը պատին կպած՝ լաց է լինում երեխայական ուժգին հեծկլտանքով, և ցուրտ քամին փչում է բաց դռնից, բլբլացնելով լամպի լույսը թախտի վրա: Մեծ դժվարությամբ նստեց, երկու ձեռքով բռնեց ծոծրակը, աչքերը փակեց ինչ-որ սուր ցավից և մի երկար ու ձիգ թառանչ քաշեց:

– Դուռը կողպի, Ակոբ ջան, դուռը կողպի, ցուրտ ա,՝ հազիվ կարողացավ արտասանել նա:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

(14.4.1864, Վաղարշապատ – 29.9.1929, Երևան)

Բանաստեղծ: Նախնական ուսումն ստացել է ծխական դպրոցում, ապա Երևանի պրոգիմնազիայում: 1877-ին ընդունվել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի 3-րդ դասարանը, 1884-ին՝ համալսարանի պատմալեզվագրական ֆակուլտետը: Ավարտելուց հետո 1889-ին ճանապարհորդել է Եվրոպայում: Տարիներ շարունակ Գևորգյան ճեմարանում դասավանդել է ռուս գրականություն և լեզու, ընդհանուր գրականություն, հունարեն: Բաքվի կոմունայի օրերին (1918) եղել է նրա լուսբաժնի վարիչը: Եղել է Վաղարշապատի գավառի լուսբաժնի վարիչը:

1883-ին «Աղբյուր»-ում տպագրվել է առաջին բնաստեղծությունը: 1887-ին հրատարակվեց «Բանաստեղծություններ» ժողովածուն: 1908 և 1912-ին տպագրված ժողովածուներն ամրապնդեցին նրա տեղը մեր գրականության պատմության մեջ: Նա ստեղծեց արևելահայ բանաստեղծական դպրոց, որի ներկայացուցիչները դարձան Հ. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը և ուրիշներ:

Նրա պոեզիան դեմոկրատական է, ժողովրդային: Ներկայացրել է ժողովրդի ցավերն ու մտահոգությունները («Երկու ճանապարհ», 1883, «Մնաք բարով, արև գարուն, 1887, «Աշուղ», 1887): Ռեալիստորեն պատկերել է գյուղական կյանքի ներքին հակասությունները («Գյուղի ժամը», 1886, «Հատիկ», 1886): Որոշ նմուշներ առնչվում են ժողովրդական բանաստեղծությանը («Արագն եկավ լափին տալով, 1887, «Ալագյազ բարձր սարին», 1901):

Հայրենասիրական բանաստեղծություններին բնորոշ է քաղաքացիական ոգին, լավատեսությունը («Սարն ի վեր», 1896): «Սյունյաց իշխանը» (1887) պոեմում նորովի է մոտեցել հայոց պատմության որոշ հարցերի: Տենչացել է լավն ու բարին («Արտավազդ» (1887), «Վահագնի ծնունդը» (1904), «Լուսավորչի կանթեղը» (1904)):

1912-ին տեղափոխվում է Բաքու և ընտրվում քաղաքային ուսումնարանի հանձնաժողովի նախագահ: 1913-ին տոնվում է նրա գրական գործունեության 30-ամյակը:

Թարգմանել է Հոմերոսի, Գյոթեի, Շիլլերի, Հյուգոյի, Պուշկինի, Լերմոնտովի, Նեկրասովի, Հայնեի, Պետեֆֆիի և այլոց երկերը:

Ա՛խ, տվե՛ք ինձ քաղցրը մի քուն,
կյանքից հեռո՛ւ սըլանամ
Այն աշխարհը, ուր խնդուխտուն,
Ուր սերն է միշտ անթառամ:

Քնքուշ վարդերն ինձ բարձ լինին,
Վառ կանաչից իմ վերմակ,
Նոցա բույրը զըվարթագին
Ծծեմ անվերջ ես անհագ:

Եվ խայտալով իմ առաջին
Վտակն անուշ խոխոջե,
Մի թարմություն եղեմային
Չորս բոլորքս տարածե:

Եվ ինձ ժպտի արշալույսին
Գարնան մատաղ արեգակ,
Եվ գիշերով իմ ճակատին
Խաղա գողտրիկ վառ լուսնակ:

Եվ աչագեղ կույան ականջիս
Յուր մեղեգին մեղմ հնչե.
Եվ հերարձակ՝ սիրով վրդիս
Փարե քնքուշ, փաղաքշե...
Եվ հավիտյան վայելչություն
Գրկե հոգիս չհագենամ...
Ա՛խ տվեք ինձ քաղցրը մի քուն,
Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ սըլանամ:

1884

ՀԱՏԻԿ

Լույսը բացվում է. շուտ արտը գընամ.
Պատռեմ սուր խոփով ես կուրծքը հողի.
Իմ սիրուն հատիկ, քեզ նորան պահ տամ
Մինչև օրերը ամռան արևի:

Թաղեմ քեզ հատիկ, և դարդըս քեզ հետ,
Թե աստված ուզեց, դու կանաչեցիր,
Թող դարդըս մեռնի գետնի տակ անհետ,
Դու ինձ մխիթար կրկին տուն դարձիր:

Եվ ջերմ աղոթքով տիրամոր առջև
Ես մոմ կը վառեմ, ես խունկ կը ծրխեմ,
Որ քեզ պարգևի մի առատ անձրև,
Որ քեզ միշտ սիրով նայե խնդադեմ:

Բայց թե այդ շնորհին մեղքերիս համար
Արժանի չլինիմ, ծով կը դարձնեմ
Ես տաք քրտինքը ճակտիս արևառ,
Որ քեզ, իմ հատիկ, ծարավ չըթողնեմ:

Ծըլի՛ր, կանաչի՛ր, ոսկե սավանով
Ծածկի՛ր իմ արտը ողջ ալեծածան,
Նոր այն ժամանակ անուշ շրջունով
Տո՛ւր ջարդված սրտիս մի քուն հանգստյան:

1886

ԱՐՏԱՎԱՉԴ

Զարկեցե՛ք, դարբիններ, կռանը սալին,
Զարկեցե՛ք կըռանը-շղթայքն ամրանան,
Անիծյալ արքայի կապանքն ամրանան.
Զարկեցե՛ք, դարբիններ, կըռանը սալին:

Ահարկու ամպերը եկան ժողովեցան,
Ծեր Մասյաց ճակատին սև քող փաթթեցին,
Գոռում է փոթորիկ գազանի նրման,
Հառաչում, սուլում է կատաղած քամին:

Զարկեցե՛ք կըռանը, խորունկ քարայրից
Ահա շար հողմի հետ հասնում են ձայներ...
Ցոլացավ փայլակը-արքայի աչքից
Դեպի վեր թռչում են բարկության կայծեր:

Կամի նա ելանել վրեժխնդիր հոգով
 Յուր անվերջ տանջանքի թույնը մահաբեր
 Աշխարհի չորս կողմը շաղ տալու մտքով,
 Բայց ամուր են նորա ծանրը շղթաներ:

Մըտերիմ գամփռները կրծում են կապանք,
 Կրծում են անդադար կապանքն արքայի...
 Արտավաճդ, վերջ չունի հոգուդ տառապանք,
 Եվ դեռ շատ հեռու է վախճանն աշխարհի:

Եվ անգոր չարության քո կուռ հարվածներ
 Դեռ պիտի փշրվին մեր մուրճի տակին-
 Մենք սպասում ենք դեռևս գեղեցիկ օրեր,
 Դեռ հաշտ է երկինքը մեղսոտ աշխարհին:

Բայց եթե քարացած՝ մենք չենք լսելու
 Նոր կյանքի կոչն հուժկու, և վերածնության
 Սրբարար ավազան մեզ չէ փրկելու,-
 Արտավաճդ, փշրվի թող մեր կուռ կըռան:

Մենք էլ չենք զարկելու երկաթի սալին:
 Թող կրծեն գամփռերդ ոտքիդ շղթաներ,
 Արձակվին բազուկներդ, և դու աշխարհին
 Դուրս արի՛ բերելու կոտորած, ավե՛ր...

Բայց ոչ հավատում ենք դեռ մենք փրկության,
 Մեզ մի նոր երկնքից նոր լույս կբացվի,
 Եվ տեսնում ենք ահա արդեն ծիածան
 Մենք ազա՛տ, լուսավո՛ր մի նոր վիճակի...

Զարկեցե՛ք, դարբիններ, կըռանը սալին,
 Զարկեցե՛ք կըռանը-շղթայքն ամրանան,
 Անիծյալ արքայի կապանքն ամրանան,
 Զարկեցե՛ք, դարբիններ, կըռանը սալին:

1887

ՍԱՐՆ Ի ՎԵՐ

Դեպի վե՛ր, դեպի վե՛ր... Անվերջ է ուղիս,
 Հոգնեցան բազուկներս՝ այս կովումն անգոր,
 Սպառնացավ և վերջին ուժն էլ ծնկներիս-
 Դեպի վե՛ր, սարն ի վե՛ր, քաջասիրտ զինվոր:

Ավելի կարծրանան թող այս սև ժայռեր,
 Ավելի թող սպառնա անդունդն ահավոր,
 Դեռ շունչ կա բերանումս, շարժվում են ձեռքեր-
 Դեպի վե՛ր, սարն ի վե՛ր, ո՛վ արի զինվոր:

Դեռ հեռու է կատարն անամպ ու հստակ,
 Բայց եթե չհասնենք մենք այսօր,
 Վաղն այնտեղ ենք անշուշտ, մերն է հաղթանակ-
 Դեպի վե՛ր, սարն ի վե՛ր, անվեհեր զինվոր:

1888

ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՏՈՆԻՆ

Երբ տեսնում եմ, ինչպես պայծառ	Եվ ասում եմ ես հավատով.
Եվ անարատ զգացմունքով	Ահռելի չէ՛ այս գիշեր,
Խմբվում ենք այս տոնի համար	Թե որ փայլին մի ջերմ լուսով
Մենք գիտություն անունով,	Առավոտյան վառ շողեր:
Վերանում են մութ կնճիռներ	Եվ այս օրն է այդ առավոտ,
Իմ ամպամած ճակատից	Որ բացվում է մթան մեջ-
Եվ գեթ առ ժամ վիշտն ու հոգսեր	Թող այդ լույսը լինի աղոտ,
Հեռանում են իմ սրտից:	Միայն մնա մի՛շտ անշեջ:

1897

ՎԱՅԱԳՆԻ ԾՆՈՒՆԴԸ

Երկնեց երկին և երկիր,
 Երկնեց և ծով ծիրանի,
 Եվ եղեգնիկը կարմիր
 Երկնեց ծովում ծիրանի:

Ծուխ է դուրս գալիս եղեգան փողից,
 Բոց է դուրս գալիս եղեգան փողից.

Բոցն է պատել կարմիր եղեգնիկ,
 Բոց է դարձել և ծով ծիրանի.
 Կարմիր բոցիցն ահա մի մանկիկ,
 Վահագն ահա՛ - մանուկ գեղանի:

Բոց մորուքով,
 Հուր շրթունքով
 Հուր հեր գլխին - հրեղեն պսակ,
 Եվ աչքերն են զույգ արեգակ:

Ալեծուկի ծովի ծիրանի ալիք
Գնում են գալիս, ծեծում են ափունք.
Ահեղամռունչ գոռում է մանկիկ,
Սաստում է ալյացն հրավառ շրթունք:

Վահագն ծնավ, լռեցե՛ք ալիք.
Դու ծովահալած, դադար ա՛ռ, մորրի՛կ:

Թևերն ոսկեհուռ, հրահեր բաշով
Նժույզը տակին՝ սլացավ վերև -
Երեսըդ ծածկի՛ր համեստ շղարշով,
Տե՛ս, ո՞վ է գալիս, և դո՛ւ, հո՛ւր- արև.
Գլուխդ ալևոր, քաջածի՛ն Մասիս,
Դու էլ խոնարհի՛ր, Վահագն է գալիս:

Երկինք ու երկիր և ծիրանի ծով
Ավետում են քեզ, ցավերի դու ծով՝
Ցնծա՛, բյուր վիշապ Հայաստան աշխարհ,
Փրկության արև Վահագնիդ տեսար:

1904

ԱԼԵԶԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐՅԱՆ

(28.4.1865, Զաքարթալա – 31.3.1917, Թիֆլիս)

Բանաստեղծ, թարգմանիչ: Սովորել է ծննդավայրի դպրոցում, 1881-ին ավարտել քաղաքային երեքդասյան ուսումնարանը: 1883-ին ընդունվել է Թիֆլիսի արհեստագործական դպրոցը: Մինչև 1902-ը ուսուցչություն է արել հայ մեծահարուստների ընտանիքներում (Նիժնի Նովգորոդ, Մոսկվա): Եղել է 1888-ից Մոսկվայում հրատարակված «Հանդես գրական և պատմական»-ի աշխատակիցը, իսկ խմբագրի բացակայությամբ՝ նաև հրատարակիչը:

1891 և 1898 թվականներին Մոսկվայում տպագրվել են բանաստեղծական ժողովածուները: Ներկայացրել է «կյանքի խորթ զավակների» վիշտն ու տառապանքը: Աշխատանքային երգերում ռեալիստորեն ներկայացված է դառը քրտինքով իր ապրուստը հոգացող աշխատավորի կյանքը («Սերմնացան», «Երկրի մշակներ», «Այ սև ամպեր», «Նավավար»): Երգել է «բանվոր գնդերի հերոսամարտը» («Բանվորուհու օրորը»):

1896-1898-ին լույս է տեսել «Ղրիմի ալբոմից» շարքը, իսկ 1901-ին՝ «Գրչի հանաքներ» ժողովածուն:

Թարգմանել է Ա. Պուշկինի, Մ. Լերմոնտովի, Ա. Նեկրասովի, Ա. Կուցովի, Ի. Նիկիտինի, Ա. Պեշչենի ստեղծագործությունները:

Ժողովրդական ճանաչում ունեն նրա խոսքերով գրված «Նավավար» և «Հայ մայրերին» երգերը:

ԱՂՈԹՔ

Ամեն անգամ, երբ լսում եմ
 Ես թշվառի սուգ ու լաց,
 Քեզ ծնկաշոք աղոթում եմ,
 Ո՛վ դու մեր հայր, մեր աստված:

Աղոթում եմ ես ջերմագին,
 Աղոթում և արտասվում...
 Իմ աղոթքով ես աշխարհին
 Քեզնից սեր եմ աղերսում,

Սե՛ր մեծագոր, սե՛ր հաղթական,
 Ոխ, չարություն խորտակող.
 Սե՛ր փոխադարձ, եղբայրական,
 Մարդկանց ամուր շաղկապող:

Սե՛ր եմ խնդրում, ո՛վ արարիչ,
 Քար սրտերը հալեցնող...
 Սե՛ր փրկարար, սե՛ր սփոփիչ,
 Հեզ թշվառին կյանք տվող...

ԳԻՐ

Գիր սիրե՛, դալամ սիրե՛, դալթար սիրե՛.
 Սայաթ – Նովա

Կարդա՛, ա՛յ իմ խելոք մանուկ,
 Կարդա՛, գրրի՛ր տարին-բոլոր.
 Գիր կարդողի խելքն է կտրուկ,
 Միտքը – պայծառ ու լուսավոր:

Գիր կարդալով – դու գրքերում
 Շա՛տ նորանոր բան կիմանաս.
 Շա՛տ շատերից, շա՛տ բաներում
 Մըտքով հեռո՛ւ կըսականաս:

Գիր կարդալով – դու աշխարհիս
 Կրճանաչես չարն ու բարին.
 Ո՞վ է խնդրում, ո՞վ է լալիս...
 Ո՞վ է զրկում խեղճ թշվառին...

Գիր կարդալով – դու քո սրտում
 Առատ, անբավ գանձ կըդիզես,

Այնպիսի՛ գանձ, որ աշխարհում
 Ամեն հարուստ գլուխ կտա քեզ:

Կյանքում ծածուկ էլ քեզ համար
 Բան չի՛ մնալ, որ չիմանաս.
 Քո մեջ կապրի արար – աշխարհ,
 Հոգով այնքա՛ն կըզորանաս:

Դու կիմանաս, թե ինչո՞ւ մենք
 Լողորդի պես կյանքի ծովում
 Գիշեր – ցերեկ հա՛ լողում ենք...
 Ո՞րտեղն է ափն... ո՞ւր ենք լողում...

Դու կիմանաս, ինչո՞ւ մարդիկ
 Պետք է ապրեն իրար համար.
 Ի՞նչ է մարդկանց ցավն ու կարիք,
 Ի՞նչ է լույսը, ի՞նչ է խավար...

Կարդա՛, որդի՛ս, որ հորըդ պես
 Դու էլ անուս, խեղճ չըմնաս,
 Որ ամենքին վիզ չըծուես,
 Եվ միշտ ազա՛տ առաջ գընաս...

Անբախտ հայրդ գիր չըգիտեր,
 Հողագործ էր – կարոտ ուսման,
 Գյուղի անգուլթ վաշխառուներ
 Քաղցած, ծարավ թողին նորան:

Հազար ու մի թուղթ գրերելով.
 Քո հոր տեղակ ստորագրեցին.
 Հետո մեկ էլ օր – ցերեկով
 Ձեր ողջ տունը կողոպտեցին...

Շա՛տ թափառեց նա դես ու դեն,
 Դատարանի շեմքը մաշեց.
 Բայց անգրագետ, անուս, անզեն-
 Վերջին շունչը հողում քաշեց...

Կարդա՛, ա՛յ իմ խելոք մանուկ,
 Կարդա՛, գրրի՛ր տարին-բոլոր.
 Գիր կարդողի խելքն է կտրուկ,
 Միտքը – պայծառ ու լուսավոր:

ՆԱՎԱՎԱՐ

Ե՛կ, նավավար, ի՞նչ ես անում,
Ո՞ւր ես նստում դու նավակ.
Սև ամպերն են, տե՛ս, բարձրանում
Դեպի երկինք կապուտակ:

Հորիզոնն էլ մութով պատած,
Հեռվում ամպն է որոտում.
Նայի՛ր, ծովն էլ կամա՛ց -կամա՛ց
Պարզ երեսն է կնճռոտում...

«Է՛հ, աղա՛ ջան, դարդ մի՛ արա,
Ծովափին եմ ես ծնվել.
Մեծացել եմ ծովի վերա,
Ծովի ջրով միշտ սնվել:

Մանուկ օրից շա՛տ եմ տեսել
Ե՛վ փոթորիկ, և՛ աղետ.
Ծովն է ինձ միշտ օրոր ասել,
Նո՛ր չեմ ծանոթ ծովի հետ:

Հայր ունեի - ծովում կորավ.
Որսի ելած մութ գիշեր
Նորան ալիք լափեց, կերավ,
Նա ձկնորս էր անվեհեր:

Ծովում կորցրի երկու եղբայր,
Նավավարներ ինձ նման,
Որ իմացա - երկինք, աշխարհ
Ասես գլխիս փո՛ւլ եկան:

Է՛հ, աղա՛ ջան, դարդ մի՛ անիլ,
Թե ծովն ինձ էլ կուլ կըտա.
«Կուժն ամեն օր ջուր չի բերիլ...
Ամեն բանի վե՛րջը կա...

Կյանքը լավ է... բայց ի՞նչ արած...
Համ էլ մահից ի՛նչ փախչեմ...
Ծովն է տալիս մեզ կյանք ու հաց.
Ծովի տակ էլ կը հանգչեմ...»:

Ասաց, շարժեց նա թիակներ
Եվ բարձրաձայն երգելով,
Քաջ սլացավ ծովի խորքեր,
Սև ալիքներ ճեղքելով...

1896, Գուրգուֆ

ՏԱՐԵՄՈՒՏԻ ԵՐԳԵՐԻՑ

Ե՛կ, ընկե՛ր իմ, էլի՛ ասենք
Էս նոր-տարուն նո՛ր բարև.
Էլի՛ հուսանք ու երազենք
Էս մութ օրին - լո՛ւյս արև...

Հինը անցա՛վ, հինը գընա՛ց...
Աստված անի՛ - հե՛տ չըգա.
Մեր դարդերին նա խո՛ւլ մընաց,
Մեր ցավերին՝ լո՛ւռ վըկա...

Ամեն ճամփորդ մութ գիշերին,
Ամեն լողորդ ժանտ ծովում.
Իրան տված վառ հույսերին՝
Երազե՛ր է միշտ շոյում...

Մենք էլ, ընկե՛ր, արի՛ ասենք
Էս նոր-տարուն նո՛ր բարև.
Էլի՛ հուսանք ու երազե՛նք
Էս մութ օրին-լո՛ւյս արև...

ԺԱՄ ՇԻՆՈՂ

Մարդու մեկը մեծ գանձ դիզեց
Հոգին ծախած սատանի,
Բայց մի օր էլ սիրտը ուզեց
Դըրախտ գընալ... Ի՞նչ անի.-

Նա միտք արավ մի ժամ շինել
Խեղճ, հետ ընկած հայ գեղում,
Եվ այդ ճամփով աթոռ գընել
Արքայության մե՛ջ տեղում:

Գյուղացիք էլ ուրախացած
Հենց լըսեցին այդ համբավ,
Գյուղի բերքից հետներն առած՝
Եղ ու կարագ, ճուտ ու հավ,
Ժամ շինողին բերին ընծա
Եվ զո՛ռ տվին օրհնանքին.
«Աղա՛, աստված ջեթիդ ո՛ւժ տա,
Դըրախտ երթա քո հոգին...»:

Բայց մի գիշեր աղեն քնած՝
Հանկարծ տեսավ երազում,
Ժամը պատրաստ, իսկ ինքն ընկած
Դրժոխքի սև կարասում:

Եվ երբ զարթեց, շա՛տ ուրախ էր,
Որ դեռ ժամը չէր շինած...

ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՏԱԿԸ

Եվ սատանեն գըլխի վերև
Քըչփչում էր ականջին.
«Ա՛, բարեկա՛մ, գալըդ բարև,
Ցանկալի՛ հյուր մեր միջին...»

Երբ որ մեռնեմ, աստված սիրե՛ք,
Պըսակի տեղ՝ շիրմիս վրա
Լոկ մի կըտոր չոր հաց դրե՛ք,
Վըրեն գըրած՝ «Քաղցից մեռա՛...»:

Աղեն սոսկաց... «Վա՛յ իմ փողեր,
Վա՛յ խաբվեցի...», - նա գոռաց,

1910

ՎՐԹԱՆԵՍ ՓԱՓԱՉՅԱՆ

(12.4.1864, Վան – 26.4.1920, Երևան)

Գրող, հասարակական-քաղաքական և մշակութային գործիչ, գրաքննադատ, գրականության պատմաբան, խմբագիր, ազգագրագետ, մանկավարժ, թարգմանիչ: Նախնական կրթությունն ստացել է Ագուլիսում: Ուսումը շարունակել է Թավրիզի Արամյան դպրոցում (1875-78), Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում (1878-1879): Ավարտել է Ժնևի համալսարանի գրականության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքը (1894): Դասավանդել է տարբեր քաղաքների դպրոցներում (Վան, Կարին, Թիֆլիս, Թեհրան, Շուշի, Բուխարեստ, Բուրսա, Նուխի, Վաղարշապատ): Խմբագրել է «Կոիվ» (1894, Թիֆլիս), «Շավիղ» (1894-96, Թեհրան) շաբաթաթերթը, 1911-12-ին եղել է «Նարաբաղ» (Շուշի) թերթի խմբագիրը:

1889-ից տպագրել է արևմտահայության կյանքն արտացոլող պատմվածք-պատկերների շարքը, որ հրատարակվել է երկու գրքով՝ «Պատկերներ թուրքահայոց կյանքից» (1891), «Պատմվածքներ թուրքահայերի կյանքից» (1904):

1890-ականներից մեծապես լայնացել է Փափագյանի ստեղծագործության թեմատիկան: Կարևոր է նրա դերը հայ դրամատուրգիայի զարգացման գործում («Արշալույս» (1905), «Ժայռ» (1907), «Հայրենիքի համար» (1916 (ևն):

Փափագյանը վեպեր, վիպակներ, պատմվածքներ է գրել տարբեր ժողովուրդների բանասիրության, պատմական ու արդիական նյութի հիման վրա: «Հայ բոշաներ» (1899) ազգագրական ուսումնասիրության համար ընտրվել է Մոսկվայի կայսերական ազգագրական ընկերության անդամ:

Փափագյանը գրել է հայ, ռուս և համաշխարհային գրականությանը նվիրված հոդվածներ: Նա առաջինն է ստեղծել հայ գրականության ամբողջական պատմությունը («Պատմություն հայոց գրականության սկզբից մինչև մեր օրերը» (1900): Տիրապետել է 14 լեզվի: Հայերեն է թարգմանել մի շարք գրողների երկեր (Սալտիկով-Շչեդրին, Լ. Տոլստոյ, Ա. Դոդե, Նիցշե ևն): «Ձեյթունցիների մարշի» տեքստի հեղինակն է:

ԱՐՏԸ

Անիից էի վերադառնում և անցնում էի հայկական մի գյուղի միջով:

Դիշերը սաստիկ անձրև էր եկել. այնքան սաստիկ, որ շատ պատեր ու խրճիթներ փլցրել էր: Փողոցներից հեղեղներ էին վազում քաջալով: Երկինքը միաձուլվ կապարագույն ամպերով ծածկված էր. դեռ էլի մեկմեկ անձրևում էր:

Լույսը նոր էր բացվել: Կանչում էին մի քանի ուշ մնացած աքաղաղներ, ղողանջում էին եկեղեցու զանգակները: Խրճիթների երդիկներից սկսել էին ծխի սյունակները խիստ ծանրությամբ բարձրանալ և տարածվել տանիքների վրա:

Ձիուս սանձը քաշեցի, և ո՛չ իսկ արագ քայլել էր հնարավոր. փողոցներում առվակներ էին գոյացել:

Գյուղի վերջին խրճիթին էի հասել, երբ նրա դուռը ճռնչաց, գոմի ներսում կովի բառաչը լսվեց, մի քանի մանուկների ճիչեր ականջիս հասան և առաջս դուրս եկավ մի ալեգարդ ծերունի, բահն ուսին:

Մի վայրկյան ինձ նայեց, հետո պատերի տակով անցք փնտրեց քայլելու:

Քիչ հետո գյուղից դուրս էինք եկել: Ես էլ նրա քայլերով սկսեցի գնալ:

Դեմուդեմ, ալիքաձև բարձրանալով, մինչև մշուշալից հորիզոնն էր տարածվում սև լեռնաշղթան: Նրա կուտակված տարածությունը վերևից թաքնվում էր մառախուղի մեջ և ցածի կողմից ճղփում թացությունով: Ձյուն էլ, թվում էր, որ կար, բայց շատ հեռու. ամպի սպիտակ շերտեր լինեին կարծես: Թանձր, սևագույն, սպիտակախառն մշուշը ծանրացել էր նաև ձորերի և հովիտների, լեռների և բլուրների շուրջը: Տեղտեղ ցանցաձև, երկնքից գետին իջնող շեշտակի գծերը ցույց էին տալիս, որ խիստ անձրև էր տեղում զանազան կողմերում: Երևում էր, որ ամպերը դեռ շատ ջուր ունեին և այդ գծերը պիտի քայլեին: Մշուշի քուլաները թավալվում էին բլրակներն ի վար, քարշ գալիս, ցրվում դեպի դաշտերը... և արոտների կանաչ խոտերը, արտերի ցորենի հասկերը կռացրել էին գլուխները՝ կաթիլների ծանրության տակ:

Ծերունին սկսել էր ավելի հանդարտ քայլել: Նրա հնամաշ տրեխներից ջուրը հոսում էր գուլպաների մեջ, ոտը թրջում: Խոնավությունը թափանցում էր բաց կուրծքը և վերարկվի վրա մշուշից կաթիլներ էին դիզվում:

Անցնելով, մի առ մի դիտում էի երկու կողքի արտերը: Շատերի միայն մի քանի ակոսներն էին ավրվել և մեջտեղում լճակներ գոյացել:

Մի քանիսները լիովին ողողվել էին: Զրի հոսանքները արմատախիլ էին արել, քշել տարել ցորենի դալար ծիլերը և հավաքել ակոսների մեջ: Յեխ էր գոյացել ամեն մի փոքր շավիղի վրա. ամեն մի փոսի մեջ պղտոր կարմրագույն ջուր էր կիտվել և շատ հասկեր լողում էին նրանց երեսների վրա, որպես խեղդվածներ:

–Վա՛խ, վա՛խ,– արեց ծերունին:

Ու առաջ գնաց:

Բայց վնասն ընդհանրապես շատ էլ մեծ չէր երևում: Հողը դիմացել էր. երևում էին բոլորովին չփչացած արտեր անգամ. ծիլերը դիմացել էին և այժմ զվարթությամբ ցցել էին սկսում իրենց գլուխները. միայն թե կային

այնպիսիները, որոնք ոտաբոբիկ էին դարձել – արմատը մերկացրել: Զուրն էր այդպես շինել նրանց:

– Է՛հ, փառք ասածո,– խոսեց ծերունին՝ տեսնելով դրանք,– շատ էլ վնաս չի եղել:

– Քո արտն էլ այդպես կլինի, ծերուկ,– սրտապնդեցի նրան:

Անխոս՝ գլուխն երեբցուց: Կասկածում էր. հայացքը միշտ դեպի հեռուներն էին: Այդպես քայլելով մենք հեռացանք գյուղից և հետո ծովեցինք դեպի լեռները:

Ծովելիս՝ ծերունին մի բոպե կանգ առավ և աշխատեց հեռվից նշմարել իր արտի դրությունը:

– Ո՞րն է արտդ:

– Այն բարձրինը:

Ինչ-որ ջրի հեղեղատներ էին հոսում այնտեղ, ջրակույտներ փայլփլում: Միգուցե այդ ջրերը նրա արտի միջովն են անցել, ամեն ինչ սրբել, տարել:

Ծերունին գունատվեց:

– Տունս քանդվել է... – մրմնջաց նա:

– Մի՞թե վնասվել է:

– Չգիտեմ դեռ,– ասաց նա խեղդված ձայնով,– գուցե աչքերս չեն տեսնում... ծերացել եմ...

Առաջ գնացինք: Մոտենում էինք: Քայլելն ավելի դժվարանում էր. վերևից գրեթե ցեխի հեղեղ էր, որ իջնում էր ցած, խառն՝ ծիլերով, ցողուններով...

Ծերունին հեռում էր. շունչը կտրվել էր: Քիչ էլ քայլեցինք: Է՛լ կանաչ չէր երևում, է՛լ ոչինչ. ցեխի հեղեղ և ջուր էր, որ տեսնում էինք. ավերիչ, ապականիչ հեղեղ...

Մի քանի քայլ անելուց հետո կանգ առավ ծերունին և բահը ուսից ցած թողեց:

Իր արտի կողքին էր: Թշվառ արտ...

Վերևից, փոսերի մեջ գոյացած ջրերը պատռել էին իրենց թումբերը, ուժգնությամբ ցած հոսել և գրեթե սրբել էին արտը: Տեղ-տեղ օազիսների պես մնացել, իրենց մերկ արմատներն էին ցույց տալիս՝ ցորենի ծիլի կղզյակներ: Երկար, կանաչ երկար շերտեր միմյանց վրա, արմատախիլ, ջարդված, հոգեվարք, սահել էին ամեն ուղղությամբ և թաթախվել ցեխով: Ոմանք մինչև վիզը խրվել, ուրիշները հագիվ էին երևում:

Հողն ամբողջ կանաչել էր նրանց դիակներով...

Եվ անձրևը տեղում էր, տեղում ու իր խոշոր կաթիլներով ճղփացնում լճացած ջրերը:

Ընկավ բահը ծերունու ձեռքից. աչքերը մթնեցին, ծնկները կթոտեց, և նա տեղնուտեղը, իր ընտանիքին կերակրող ցորենի դիակների կողքին նստեց ու գլուխը ձեռքերի մեջ ծածկեց...

Զիս քչեցի և հեռացա: Մխիթարական ո՛չ մի խոսք ասելու սիրտը չունեցա:

Եվ երբ հեռվից ետ նայեցի, տեսա թշվառ ծերունուն միշտ նույն դիրքի մեջ, նստած իր ավերած արտի կողքին, գլուխը ձեռքերին և ալեզարդ մազերը տեղացող անձրևի տակ...

ԸՄԲՈՍՏԻ ՄԱՅԸ

Անտառը հուզված էր, հուզված մեծապես:

Խուլ, աճեցուն, զայրագին մի շշուկ գրավել էր նրան: Հսկա կաղնիները բուռն շարժումով կռանում էին դեպի հացիններ, թեղին ու լորին վրդովված՝ շշնջում էին: Թփերն անգամ, անճոռնի բաղեղներով գալարված, ոտները ճահճի մեջ, գաղջ հողի վրա պառկած՝ անհանգիստ էին... Անտառն ամբողջ հուզված էր: Անսովոր մի դեպք էր տեղի ունենում այդ բազմադարյան ճահճային աշխարհում, ուր ծառերը մինչև այդ՝ աճում էին, մեռնում, ուտում էին, ապրում, գիշովթյան մեջ բորբոսնում, պարագիտներով լեցվում, բաղեղներով կաշկանդվում և ուր բոլորը գոհ էին, ոչնչի չէին ձգտում:

Բայց ահա մի օր ծառերից մի քանիսը պատռել էին ամեն պատուտակ, անցել ամեն ճահճ, և արմատները, փոխանակ ըստ վաղեմի ավանդույթյան դեպի ձորն ի վար իջեցնելու, սկսել էին դեպի լեռն ի վեր պարզել: Այդ անսովոր էր, խիստ անբնական և անտառն ամբողջ իզուր չէր հուզվել:

Ի՞նչ... արհամարհել պապենական սովորությունը, թողնել ճահճն ու ձորերը, ճգնել ազատվելու պատուտակներից և որ գլխավորն է, դեպի լե՛ռը մագլցել: Ինչի՞ նման էր այդ:

Նոր ծառերը, սակայն, անվրդով, անզգա կարծես այդ բոլոր հուզման՝ անցել էին գիշովթյունը, անցել գծված սահմանը, գնում էին դեպի վեր՝ ոստնելով ժայռերի վրայից, արհամարհելով արգելքները, պատռելով հողի կուրծքը: Եվ որը առավելն է, այդ ամբողջ նոր ճյուղավորության ծայրում սկսել էր ծնվել մի առողջ, առույգ և հպարտ ոստերով ծառ, որ վեսությունը նայում էր արևին, իր ոտների մոտ փռված հին անտառին և իր հպարտ շարժումով կարծես ծաղրում էր ճահճի մեջ ապրող հին ընկերներին:

– Դարձե՛ք, խելահեղներ,– գոչում էին հները:

– Խենթացել են,– գոռում էին կաղնիները:

– Կոչնչանան,– շշնջում էին թփերը:

Իսկ նոր ծառը բարձրանում էր, անհագ բարձրանում և բոլոր այդ աղմուկի վրա ժպտում ու զվարճանում:

– Բայց այդ ո՞ւր ես գնում, մոլորվա՛ծ,– կանչեց վերջապես մի հսկա կաղնի.– Ի՞նչ գործ ունիս այդ բարձրությունների վրա, ուր տիրում է սառնամանիք, ուր քամին սոսկալի է, ուր ջուր չկա և ուր ժայռերը կոշտ են, ճանապարհը՝ դժվար...

– Բարձրանում եմ,– ժպտեց նոր ծառը:

– Բարձրանո՞ւմ ես,– ապշեց մեծ կաղնին,– խենթ, ի՞նչ կա բարձրանալու մեջ, եթե ոչ՝ միմիայն կորուստ: Ավելի լավ չէ՞, որ իջնես դեպի ձորը, գետակի ափին, ուր ստվեր կա, առատ ջուր, սննդարար հող և ուր քամին անզոր է, կայծակն՝ անհասանելի...

– Բարձրանում եմ,– համառեց ծառը և մի րոպե իսկ կանգ չառավ:

– Դու կոչնչանաս,– կանչեցին ծառերը:

– Բարձրության վրա...

– Կայծակին զո՞հ կլինիս:

– Լեռների ծայրին...

– Դու անոթի կմնաս, ծարավ, պապակված:

– Բայց բարձր կլինեմ...

Ու բարձրանում էր, անհագ բարձրանում:

Անտառն ամբողջ այժմ լուռ, դողդոջուն, դարձած դեպի բարձրացող ծառը, սրտատրոփ դիտում էր նրա քայլերը, ուրախանում նրա հաճախ ապարդյուն ճիգերի վրա, չարամտորեն ժպտում, երբ նա մի խոշոր ժայռի դեմ էր առնում և նենգամիտ, կծու խոսքեր նետում, երբ ծառը պապակված ու հոգնած՝ կանգնում էր շունչ առնելու և կամ, երբ քամին զորեղ տարուբերում էր նրան այս-այն կողմ, ծռում գետնին էր քսում, կամ տերևներն ու ճյուղերը միմյանց խառնելով՝ գլխին դիզացնում...

Փշում էր քամին, այրում էր արևը, անձրևն ու հեղեղները թրջում էին նրան, ամպերը գլխին որոտում, փոթորիկը նրան ժայռեժայռ խփում, կայծակը նրա շուրջը շանթիչ գծեր պարզում... և սակայն ծառը համառ, անդդովելի՝ ելնում էր, ելնում և մշուշոտ, բարձր կատարների ձգտում...

Եվ երկա՛ր-երկա՛ր տանջվելուց հետո կես ճղակոտոր, տերևները կորցրած, հոգնած, ուժասպառ, խաղալիք քամիների, որոտումների տակ, կայծակի գծերի մեջ, անձրևներով թրջված՝ հասնում էր բարձր կատարին: Այժմ նա մշուշին ցած էր թողել ճահիճների մեջ մնացած իր ընկերներին ծածկելու. այժմ նա արևին էր տարածում իր թևերը, բայց, այժմ քան երբեք, նա մենակ էր, անընկեր, հեռու գետակից, հեռու ձորակից:

Եվ է՛ր ափսոսում: Այդտեղ, բարձրություն վրա հանգչած, զմայլվում էր նա հեռավոր հորիզոնով, փայլուն արևի տակ ողողված լեռների կատարներով: Անձրևը նրան ջուր էր տալիս, լեռան հողը՝ սնունդ: Այնտեղ նա երազում էր իրենից մի նոր, բարձր կանգնած սերունդ ստեղծել, բռնել կատարը, արևի լույսի մոտ լինել, ամպերի խոնավությունից հեռու կենալ և ճահճային պատվանդանից միշտ ազատ մնալ:

Իսկ ցածի անտառը նայում էր դեռ նրան ծիծաղելով, նայում էր մենավորին, խենթուկին ու ասում.

– Կոչնչանա, կայծակը կփշրի նրան, քամիները կկործանեն հանդուգնին...

Գալիս էին քամիները, փշրում նրա ճյուղերը, ցրիվ տալիս տերևները. գալիս էր անձրևը, մերկացնում էր նրա ոստը, ճկուն արմատները հեղեղների տակ ողողում. գալիս էր և կայծակը, աղմկում, վժժում, շրջակա ժայռերը ցնցում, այս-այն թփիկն այրում, սևացնում և գոշում ծառին.

– Հանդու՛գն, ո՛ւր ես եկել ինձ մոտ, կայրեմ քեզ:

– Այրի՛ր,– ասում էր ծառը,– կայրվեմ այստեղ, բայց կայրվեմ բարձրության վրա... Այդպես էլ եղավ:

Մի չարագուշակ, փոթորկալից գիշեր քամիները ճղակոտոր արին ծառին, հեղեղը մերկացրեց արմատները և այրող, նախանձոտ կայծակն եկավ վժժալով ու նրա կրծքին խփեց...

Ծառը բռնկեց, սկսեց այրվել:

– Այրվում է՛... – քրքջաց ներքևից ճահճային անտառը:

– Նրա վերջն այդ էր,– ասում էին թփիկները:

– Տեսա՞ր, հանդու՛գն արարած,– կանչեց մեծ կաղնին,– մեռնում ես այժմ ահա...

– Բարձրություն վրա՛... – մրմնջաց ծառը:

Եվ խոր ու խավար գիշերվա մեջ նրա բոցը փայլում էր հեռվից՝ մի կրակոտ աստղի նման: Ճարճատում էր նա, ծուխ-մուխ արձակում, իր մահը խնկում. մահ այդքան շքեղ, այդքան բարձր. և հողը նրա շուրջը կարծես տեղ էր բաց անում, ընդունելու իր ծոցի մեջ նրան, որ բարձրի ձգտեց և բարձրության վրա՛ էլ մեռավ...

ԺԱՅՈՒ (հատված)

ՉՈՐՐՈՐԴ ԱՐԱՐՎԱԾ

Ալեքսանդրի սենյակը, բավական մեծ: Աջ կողմում, լուսամտի առաջ՝ գրասեղան, թղթերով և գրքերով: Բազկաթոռներ, մի փոքրիկ գրադարան: Ձախ կողմից մի դուռ՝ տանում է դեպի սրահը: Խորքում՝ պարտեզից, մուտքի դուռն է: Ժամը ցերեկվա 11-ն է:

10) Ալեքսան, Արշակ և գյուղացիները

Բաղդասար– Բա՛խշի, Ալեքսան բեկ. կըլի, որ անժամանակ... բայց դե որ կանչել էիր՝ եկանք...

Ալեքսանդր– Լավ եք արել, որ եկել եք... Ձեզ կանչեցի, որ Գրիգոր աղայի դեմ գրած գանգատին ձեռք քաշեք, քանի որ դուք էլ գանգատ ունիք նրանից. նա ձեզ էլ է կեղեքել:

Բաղդասար– (Շփոթված և քիչ լուռ) Յանի որ... հանց որ... Դե էլ մեր ձեռք քաշելը ի՞նչ պետք ա... Գիր էլ խո չգիտե՛նք...

Արշակ– Ես ձեր փոխարեն կատորագրեմ, դուք մյոհի կոխեք...

Չաբար– Ես խո էլ գործ չո՛ւնեմ նրա հետ... Իմ բանը պրծավ սուգումը...

Ալեքսանդր– Այո՛, բայց նա քեզ նեղացրե՛լ է, դու խո կվկայե՛ս...

Չաբար– Վկան խո ձեռք չի քաշի... Մեկ էլ որ, դե ես էլ ի՞նչ վկա... (Շփոթված՝ լուռ է):

Մարգար– Դե, քյոխվա՛, մեր ձեռքը ինչա՞ցու ա... Մենք խո գանգատ չո՛ւնենք նրանից...

Բաղդասար– Ե՛ս էլ... Գրիգոր աղան, շնորհակա՛լ ենք, մեզ գոհացրեց...

Արշակ– (Դեմքը կնճռած) Ինչպե՞ս թե գոհացրեց:

Ալեքսանդր– Ի՞նչ են ասում դրանք... չե՛մ հասկանում:

Բաղդասար– Յանի որ, Ալեքսան բեկ... Ճշմարի՛տ ա, եկանք քեզ գնագատի... տա՛լիք ունեիր... դե տվինք-պրծավ գնաց... վեքսիլն էլ պատռեց. էս աչքերիս առա՛ջ պատռեց...

Սերոբ– (Առաջ է գալիս) Քյոխվա՛, թողեք ես դրուստն ասեմ ձեզ... Սրանց իզուր եք կանչել տվել... էն օրը Քյաշալ Մարտիրոսը եկավ սրանց տարավ աղի մոտ... Ինչ արին-չարին, հալբաթ մի քիչ խմացրին... Տենանք՝ եկան, թե աղեն մեզ գոհացրեց, վեքսիլներս ճղեց... Ճշմարտությունը սա ա: Պարտքները բախշել ա, որ էլ գա՛նգատ չանեն... (Գյուղացոց) Դե ըսենց դուզ-բա-դուզ ասեք, է՛լի. էլ ի՞նչ եք դեսուդեն շուռ տալիս...

Ալեքսանդր- (Հուզված) Ահա՛ թե ինչ... Ուրեմն մնում եմ միայն ե՞ս գնա-
գատավոր, ուրեմն ձեզ կաշառե՞լ է. դուրս է գալիս, որ ես... Ո՛չ, այս արդեն
չափազանց ավագակույթյուն է... (Արշակին) Դուք հասկանո՞ւմ եք, հասկա-
նո՞ւմ եք այս խաղը:

Արշակ- (Տխուր) Սպասում էի... հիմար չէ՛ այս մարդը:

Ալեքսանդր- Ո՛չ, ո՛չ, այդ չէ... մնում եմ ե՛ս միայն գանգատավոր... Եվ
ահա նա ինչ կասի ինձ քննիչի առաջ. «Ի՞նչ գանգատ ունիք,- կասի,- ապե-
րա՛խտ երիտասարդ, չէ՞ որ իմ փողո՞վս եմ ձեզ ուսում տվել... Ձեր հայրը,
կասի,- ո՛չ մի կոպեկ պարտ չունի ինձ, ո՛չ մուրհակ ունի, ո՛չ գրավ... Այդ փո-
ղը,- կավեղացնի նա,- ես ընծայել եմ նրան... Դիտմամբ էի մուրհակ վերցրել,
չե՛մ կամեցել ամաչեցնել նրան, չեմ կամեցել բարեգործությունս ցույց տալ...
Մուրհակը առել եմ՝ միայն հորդ անձնասիրությունը չվիրավորելու համար...
Թողել եմ, որ հավատա, թե ինքն է քեզ ուսում տվել... ոչ մի՛ պարտք, ոչ մի՛
գրավ... քեզ ուսման ե՛ս եմ տվել, ե՛ս, ապերա՛խտ»...Օ՛, խայտառակություն...
(Դեմքը ծածկում է ամոթից)

Արշակ- (Գլուղացոց) Թյո՛ւ, ի՛նչ մուրտառ խալիս եք եղել, տո՛... Մի-երկու
կոպեկով ձեր հոգին կծախեք... Ամո՛թ, ամո՛թ սպիտակ մորուքիդ, Բաղդա-
սա՛ր ամի. ամաչի՛ր տարիքիցդ, ա՛յ Մարգար... (Ալեքսանին) Հանգստացեք,
իզուր եք հուսահատվում. դեռ ամեն բան կորած չէ:

Ալեքսանդր- Դի՛տեմ, գիտեմ... բայց այս վերջին հարվածը... Սա ավելի՛
խիստ է, պատի՛վս է արատավորում... (Մեկն գլուղացոց դառնալով և սպառ-
նալից) Ա՛, դուք կարծում եք, որ եթե չգանգատվեք՝ կազատվե՞ք ձեռքիցս:
Դուք գիտե՞ք, թե կաշառք ուտելով սուտ վկայությունը, հանցանք ծածկելը՝
ուր կտանի ձեզ... Ես ձեզ բողոքիդ քշել կտամ... Դո՛ւք չե՞ք գանգատվում,
հա՞... Մի բաժակ օղին, ձեր մուրհակների պատռելը կազատի՞ ձեզ... հիմար-
նե՛ր եք դուք, հիմարնե՛ր... Նա ձեր բերանը փակեց, որ այսուհետև ձեր կա-
շին ավելի՛ լավ քերթի... Ի՞նչ է, այլևս փողի պետք չե՞ք ունենալու. այլևս ձեր
այգին, ձեր հողը միշտ բերրի՞ կլինի... Եվ ահա նա դա՛րձյալ կքերթի ձեզ,
խմցրած մի բաժակ օղու, պատռած մուրհակների փոխարեն՝ տասնապա-
տիկ կհանի ձեզնից... Հիմարնե՛ր...

Մարգար- Դե էլ ի՛նչ ես նեղանում, Ալեքսան բեկ. Գրիգոր աղեն խո քե՞զ
էլ վատություն չի արել... իր բերնո՞վն ասեց, որ հորդ պարտքը բա՛խշել ա, որ
իր փողո՞վն ա քեզ ուսում տվել, որ իր աղջի՛կը քեզ կտար, թե դու ըտենց...

Արշակ- Ձայնդ կտրի՛ր, ախմա՛խ մորուք... Հիմի Գրիգոր աղի ասածնե-
րին հավատում ես, հա՞... Բայց մոռացե՞լ ես, որ անե՛ծք, էլ ուշուկն չէիր թող-
նում, որ չասելի նրան... Տո՛, անցյալ տարի չէ՞ր, որ կթան կովդ ծախեց-տա-
րավ... Թյո՛ւ...

Բաղդասար- (Դառնում է դեպի դուռը) Գնա՛նք, ա՛ խալիսը, մենք էլ ըս-
տեղ գործ չունենք... (Ալեքսանին) էլ մեզ խո խոսելիք չունե՞ս, Ալեքսա՛ն բեկ...

Ալեքսանդր- (Մոտենում է նրան) Այո՛, ասե՛լիք ունեմ... Լսի՛ր ինձ, ա՛մի,
և լա՛վ լսիր... Ես քեզ կխնայեմ, պատժել չե՛մ տա, ծե՛ր մարդ ես... Բայց քեզ
վկա եմ կանչել տալու, ձեռք ավետարանի ու խաչի վրա պիտի դնես և ճշմա-
րիտը ասես... Տեսնենք, կարո՞ղ ես այնտեղ չխոսել:

Բաղդասար- (Վախեցած) Բա ինչի՞... յանի որ երդո՞ւմ ինչի պիտի տամ...
Ձե՛մ տա. երդում չե՛մ տա...

Արշակ- Քեզ կստիպեն...

Բաղդասար- Փիե՛...

Մյուս գյուղացիք- (Միաժամանակ) Զոռո՞վ...

Ալեքսանդր- Վկա որ կանչվեք, ես կպահանջեմ, որ ձեզ երգվեցնեն...

Գյուղացիք- (Շփոթված միմյանց երեսի են նայում):

Չաքար- Ա՛քեզ մատաղ, Ալեքսան բեկ, մենք ի՞նչ փխտություն ենք արել քեզ, որ անմեղ տեղը մեզ խա՛թի մեջ ես գցում... Բա մենք կարա՞նք երգում տանք՝ ու սուտը ասենք, բա աստված մեզ չի՞ էրիլ...

Ալեքսանդր- Աստված էլ կէրի, հետո, որ դուրս եկավ՝ սուտ երգվել եք, վա՛յ ձեզ. սիբիրական կղաճնաք... Դե՛, գնացե՛ք այժմ. ձեզ բոլորիդ վկա եմ գրում...

Մարգար- Ալեքսան բեկ, մե՛ղք ենք, մի՛ անիլ:

Արշակ- (Մոտենում է նրանց) Դուք ին՞չ մարդիկ եք, որ ձեզ մեղքանան. դուք ախմախներ եք... Մարդը իրան զրկո՞ւմ ա, իր կյանքն ա փշրում, որ ձեզ լավություն անի...

Բաղդասար- Դե թող չա՛նի էդ լավությունը. չե՛նք ուզում...

Արշակ- Թյո՛ւ, ես ձեր... (Յրելով գյուղացոց) Գնացե՛ք, գնացե՛ք, հե՛տո ինքներդ կտեսնեք, թե ի՞նչ ախմախներ եք եղել...

Սերոբ- (Առաջ է գալիս) Ինձ վկա՛ գրի, Ալեքսան բեկ. ես չե՛մ ծախի հոգիս. ես հասկանում եմ, որ դու մեր լավն ես ուզում, որ ուզում ես գեղը Գրիգոր աղի ձեռիցը ազատել... (Գյուղացոց) Ադա, բաս ծտի խե՛ղք էլ չունեք... Ասենք հիմի Գրիգոր աղեն ձեր պարտքը բախշեց... Կբախշի, բա ի՞նչ կանի. վախն ընկել ա ջանը. սուգից վախենում ա. ընենց ա անում, որ անիրավություններ ջոնդերը ծածկի... Բա հիմի արավ, ինքն էլ պրծավ, է՛լի գեղումը մնաց... տո՛, էլ պարտք չե՞նք անելու, էլ մեր բաղը չի՞ խարաբ ըլի, յա քյասաթ տարի չի՞ գա... Յա թե՛ Գրիգոր աղեն է՞լ կըլի, որ այսուհետև գործը փիս բռնի... Հը՞, ա՛ խալիսը, դրուստ չե՛մ ասում... (Ավելի մոտենալով և համոզողական) Տո՛, ասենք թե աժդահան եկել ա, գեղիցը մա՛րդ ա ուզում, որ գեղը կուլ չտա... Սա մի հեքիա՛թ ա... Որ էսօր տվիր՝ կշտացավ, ա՛, բաս էլ չի՞ քաղցածանալու. էլ ետ չի՞ գալու ուզի, ու ընտենց սաղ գեղը ուտի՞... Դե՛, Գրիգոր աղան աժդահա ա, է՛լի... էսօր վախտությունից ձենը կտրեց, եղ քսեց մեր գլխին, լավա՛մարդ դարձավ... տո՛, բաս հենց ըտենց չե՞ն խաբում մեզ... Բա չե՞ք տեսել՝ տղերքը ո՞նց են խաղում... փխո՛, փխո՛... ու բամփաչեն գլխովը տալի՛ս... (Արշակին) Հը՞, քյուլիվա՛, փի՛ս եմ ասում, ըտե՛նց չի...

Ալեքսանդր- (Որ զարմացած և հիացմունքով լսել էր) Ա՛յ, քեզ ճարտարախոս...

Արշակ- (Սերոբին) Այ դու շա՛տ ապրես, Սերո՛բ, մարդ ես եղել... ըտենց ա, բա ը՛տենց չի:

Սերոբ- (Գյուղացոց) Մեկ էլ որ, ա՛ խալիսը, կուզեք ձեռք քաշեք, կուզեք՝ չէ՝ մեզ վկա են կանչելու, երդո՞ւմ են տալու... Բա ինչի՞, մենք մլթո՞նի ենք, հայ քրիստոնյա չե՞նք, որ համ երդում տաք, համ էլ սուտ խոսանք... Տո՛, յանի որ սուտ էլ խոսանք, սլեսչին հիմա՞ր ա, չի՞ կարա մեզ խոսացնելուց՝ մեր սուտը բռնի... էն վախտն էլ խո սիբիրական կլինենք... Զէ՛, ախպե՛ր... (Ալեքսանին) Գրի՛ր, Ալեքսան բեկ... Ես չե՛մ կարա ձեռքս ավետարանի վրա դնեմ ու սուտ խոսեմ...

Բաղդասար- (Մեղմ) Թե երդում տալ տվին - յանի որ ... ես էլ չեմ կարա սուտ խոսալ...

Չաքար- Ալեքսան բեկ, չի՞ ըլի, որ ինձ ազատես... Խեղճ մարդ եմ, մի՛ գցիլ ինձ խաթի մեջ...

Ալեքսանդր- (Շիծաղելով) Տո՛, որ դրուստը խոսես՝ խաթի մե՞ջ կընկնես... (Գյուղացոց) Բաս է՞դ էր ձեր արջի որս գնալը... էլ ի՞նչ էիք մեծ-մեծ բրդո՛ւմ... Դո՛ւ Բաղդասար ամի, ասում էիր, թե կխփե՛նք արջը, հա՛յ կքերթենք... Գնացե՛ք, գնացե՛ք. ձեզ բոլորիդ վկա կգրեմ... Չուզեցի՛նք ձեր բողոքը, թող ե՛ս ապերախտ լինեմ, թող ամեն ծանրություն ինձ վրա միայն ընկնի...

11) Նույնք և եսաույներ

(Հանկարծ դուռը բացվում է, սենյակն են մտնում, նախ մի եսաույ՝ ձեռքին մեծ ծրար, ետևից երևում են երկու-երեք ուրիշ եսաույներ, հետո՝ Սահակի, տիկ. Մանուկյանի, Մարգոյի և Կիրակոսի վախեցած դեմքերը):

Մի եսաույ- (Քայլում է դեպի Արշակը և պարզում է նրան ծրարը) Նաչալ-նիկի՛ց հրաման... Շտապողական է...

Արշակ- (Չարմացած և վախեցած՝ վերցնում է ծրարը և բաց է անում միաժամանակ) Հրամա՛ն... Շտապողական է... (Սկսում է կարդալ: Ամենքը սրտատրոփ և վախեցած դեմքերով՝ հետևում են կարդալուն):

Արշակ- (Կարդալիս ցնցվում է, գունաթափվում: Երբ վերջացնում է, ձեռքերը թուլանում են և իջնում: Ալեքսանին) Հրամանը ձե՛զ է վերաբերում... Նահանգապետը հրամայել է անմիջապես ձերբակալել ձեզ, հանձնել եսաույների ձեռքը և քաղաք ուղարկել...

Ալեքսանդր- (Ապշած) Ի՞նձ... ձերբակալե՞լ...

Արշակ- Ամբաստանված եք իբր հեղափոխական...

Ալեքսանդր- Իբր... ի՞նչ... հեղափոխական:

Արշակ- Նա՛ է, այն հրեշը... այդպիսի զենքո՛վ է կռվում այժմ...

Ալեքսանդր- Այդպե՛ս... (Մի րոպե լուռ մնում է, հետո հանկարծ վճռականորեն բարձրացնում է գլուխը, դառն կերպով ժպտում, մոտենում է սեղանին, ջղայնությամբ մի քանի տող բան է գրում բողոքի տակ, չորացնում և պարզում է Արշակին) Եվ այնուամենայնիվ, պարոն տանուտեր, ահա բողոքը... Ընթացք տվեք գործին... (Ապա դառնում է դեպի եսաույը, քայլում դեպի նրանց և վեհորեն) Պատրա՛ստ եմ...

(Շրջապատված գնում է դեպի դուռը: Ամենքը սոսկումով ճանապարհ են տալիս:

Պատկեր)

ԱՏՐՊԵՏ (Մուրայաջյան Սարգիս)

01.31.1860– Կարս – 1937, Լենինական): Ավարտել է Կարսի կաթոլիկների վարժարանը, ապա՝ Կ. Պոլսի Օսմանյան լիցեյը (1877): Ձերբակալվել և աքսորվել է Ռոստով (1895): Ազատվելուց հետո մեկնել է Թավրիզ: Հրատարակել է «Ապագա» լրագիրը: Ստեղծագործություններում արտացոլել է արևմտահայ գյուղաշխարհը: «Ալմաստ» (1891) երկհատոր վեպում պատկերել է ազատագրական գաղտնի կազմակերպություններից մեկի՝ Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց» միության գործունեությունը, նրա ջախջախումը, ապա՝ բանվորական շարժման առանձին դրվագներ Թիֆլիսում: Ազգային-ազատագրական շարժման հարցում յուրօրինակ մոտեցում է ունեցել. անհրաժեշտ է համարել հայ-թուրք «հեղափոխական համագործակցությունը»՝ համիդյան ռեժիմը տապալելու համար: Ատրափել է նաև պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, հրապարակախոսական հոդվածներ («Հողատիրությունը Կովկասում», 1906, «Հայ թագավորների և քաղաքների դրամները նախնական ժամանակներից մինչև Տրդատ», 1913 ևն):

ՏԺՎԺԻԿ

Սրանից շատ տարի առաջ էրզրումի մեջ ապրում էին տնանկ Ներսես-ախպարն ու մեծ կարողության տեր Նիկողոս-աղան: Վերջինս Կ. Պոլսում երկար ապրած լինելով՝ լավ հունարեն գիտեր, այդ պատճառով էլ կարնեցիք նրան մյուս Նիկողոս-աղաներից զանազանելու համար Ուռում-Նիկողոս էին կանչում:

Ներսես-ախպարն էլ ժամանակին շատ հարուստ է եղել, մեծ օջախի որդի, խոսքը փաշաների, վեզիրների քով անց, բայց չարաչար ձախորդությունների է հանդիպել: Նրա ապրանքների քարավանները Կ. Պոլսի, Դամասկոսի ճանապարհների վրա ավարի են մատնվել ավազակների ձեռքը, նավերը Սև ու Միջերկրական ծովերում ծովահենների ձեռքն են անցել, ոչխարների հոտերը քշել տարել են, իսկ քաղաքում ունեցած ապրանքների մթերանոցները և հացի շտեմարանները կրակի են տվել, վառել նրա հակառակորդները: Այնպես քայքայվել էին նրա մյուլքերը, խաները, խանութները, որ բոլորի հիմքն արեգակն էր ելել, այս ու այն եկել, բռնի տիրացել ու իրենց համար կալվածներ էին շինել: Ներսես-ախպարն այնպես մոլորվել, այնպես հուսահատվել էր, որ ամեն բան՝ ապրելը, կյանքն անգամ աչքից ընկել էր, զզվել չարասիրտ դրացիներից և տանջանքով քաշքշվում էր:

Թեև փլված, խարխլած, բայց մեծության նշանները դեռ երևում էին նրա տան արտաքին տեսքից, իսկ ինքն էլ թեև հին հագուստ էր հագնում, մաշված ու մաղված, բայց ժամանակին այդ շորերն ինչ թանկագին կերպասներից կազմված լինելը հայտնապես նշմարվում էր: Նա ծերացել, կորացել, դեմքը կնճիռներով ծածկվել էր, բայց վեհ հոգին դեռ չէր կորցրել: Խեղճ էր, աղքատ էր Ներսես-ախպարը, դրացիների, բարեկամների նպաստներին

կարոտ, բայց երբեք չէր մուրացել, երբեք չէր զիջել ողորմություն խնդրելու և ուրիշների մուննաթնեռով չէր ապրել:

Մի օր բազարում Նիկողոս-աղան մսագործի խանութի առաջ պատահեց Ներսես-ախպորն ու նրա համար տասը փարայի (մեկեկես կոպ.) մի ոչխարի թոք գնելով՝ ասաց,

– Ներսես-ախպար, այս թոքն էլ դու տար ձեր տուն:

– Շնորհակալ եմ, – ասաց Ներսես-ախպարն ու թոքը մսագործի ձեռքից առնելով՝ Նիկողոս-աղայի հետ վերադարձան իրենց տները: Նիկողոս-աղան մի շախկա միս էր առել, ամբողջ դմակն էլ հետը, տվել էր ծառայի կոնակը, որ ետևից գալիս էր, իսկ Ներսես-ախպարն էլ, համեմատաբար մի քայլ ետ ընկած, հետևում էր Նիկողոս-աղային:

Երբ շուկայից դուրս եկան, Նիկողոս-աղան ասաց Ներսես-ախպորը, փորձված մարդու խրատական շեշտով.

– Գիտես, քրոջս (այսինքն՝ Ներսեսի կնոջը) ասա, թող թոքերի, սրտի ճարպերն առաջ սուր դանակով լավ մաքրե, հետո այդ ճարպը կրակի վրա սկավառակում հանդարտ հալեցնե, մի օր այդ ճարպի մեջ սպիտակ թոքերը տապկե, մյուս օրը սևը և երրորդ օրը սիրտը: Պատվիրիր, որ լավ մանրե թոքերը, թե չէ տժվժիկը համով չի լինիլ: Գիտես, Ներսես-ախպար, մենք բարեկամ ենք, այդ պատճառով բարեկամական խորհուրդ եմ տալիս: Խո տեսնում ես, թե որքան դժվար է մի բան առնելն ու տանելը: Կես կյանքդ մաշվում է, հապա որքան դժվարությամբ է մարդ տասը փարա աշխատում: Պետք է տնտեսությամբ ապրել, ատամի տակից պետք է ավելացնել, ետ ձգել: Ասա քրոջս, թող կրակը մեղմ վառե, որ ճարպը չսևանա ու չփչանա, փաշտին էլ խնայողություն կլինի, կերակրի էլ համը չի կորչի, և սեղան բերելիս՝ թող ճարպը լավ քամե, պահե, որ մյուս օրվան տապկոցին բանեցնե: Դեռ եթե լավ տնտես լինի մարդուս կինը, կարգին տնարար, տժվժիկի եղն այնպես խնայողությամբ կբանացնե, օր չորրորդ օրը նրա մեջ կարողանա բիշի եփել և մանր ու խոշորին կշտացնել: Տժվժիկը շատ համով բան է, բայց հարկավոր է լավ, զգուշությամբ աղը, տաքդեղը կարգին լցնել և մեղմ կրակով տապակել: Ավելի լավ կլինի, որ սև թոքի և սպիտակ թոքի կեսերը մի օր եփե, մյուս օրը՝ մնացորդները: Որքան համով կլինի տաք-տաք մարդ փափուկ լավաշի մեջ բրդուճ անե ու խշտե: Ներսես-ախպար, երբ երևակայում ես, թուքդ չի՞ վազում...

Ներսես-ախպարը լուռումուռնջ հետևում էր բարերար Նիկողոս-աղային և վերջինս երբ հարցեր էր տալիս ու նրա երեսին մտիկ անում, Ներսես-ախպարը գլուխը խոնարհեցնում էր համաձայնության նշան տալու ձևով: Նիկողոս-աղան սպասում էր, որ Ներսես-ախպարը շնորհակալություն հայտնի, երախտագիտությունն արտահայտի լեզվով ու որոշ բառերով, բայց Ներսեսն ամոթից ձայնն անգամ չէր կարողանում բարձրացնել: Նիկողոս-աղան, իբր մի մեծ բարիք գործած, դարձյալ շարունակեց իր խրատական հորդորներն ու տիրական հարցերը, Ներսես-ախպոր բերանից երախտագիտության խոսքեր լսելու մտքով, բայց Ներսեսը, խորասուզված դառն մտքերով, չէր էլ ըմբռնում Նիկողոս-աղայի ասածները:

Խեղճ Ներսես, ասում էր նա իր մտքում, մի ժամանակ հարյուրավոր աղքատներ, կարոտյալներ, թշվառներ և օտարականներ քու հովանու տակ

պատասպարան էին գտնում, ուտում, խմում, կշտանում, հագնվում և ծածկվում ու այնպես ճանապարհ ընկնում, հարյուրավոր կարոտյալներ գործ էին ճարում քո դռանը և ընտանիքներ ապրեցնում, ամեն մի դրացուդ, ծանոթիդ ու անծանոթիդ օգնության էիր հասնում և ոչ ոքից մի օր երախտագիտության նշան մտքովդ անգամ չէր անցնում պահանջել, իսկ այսօր Ուռում-Նիկողոսը, կարկատող Թողորի որդին, մի թոք առնե ընտանիքդ կերակրելու համար, այդքան քարոզ կարդա գլխիդ և երախտագիտություն պահանջե՛... Մինչև տուն հասնելն էլ ի՛նչ քարոզ չկարդաց Նիկողոս-աղան Ներսես-ախպոր գլխին, ինչ խրատներ չտվեց, որ ժուժկալ լինի, քշով բավականանա, ուրիշի արած բարիքը գիտենա և ոչ ոքի երախտապարտ չմնա: Նա ասում էր անդադար.

– Ինչ մեծ բան է, որ տղայիդ ուղարկես մի օր գա մեր աթարը կտրե, խո հոգին չի դուրս գալ, ձեռները չեն չորանալ: Ես տանը մի քանի տեսակ ծառաներ ունիմ. այնքան ձրիակերներ, հացկատակներ կան, որ կարիք չունիմ ուրիշ մարդու: Բայց թող լինի, պատիվ պահելը մեծ բան է: Մի օր աղջկադ ուղարկե, թող գա մեր տախտակները լվանա, ինչ վնաս, խո մեջքը չի՞ կոտորի: Մեր տունը, խո գիտես, մի քանի տասնյակ բան անողներ, աղախիններ կան, մեր սենյակների հատակներն այնքան մաքուր և այնպես ճերմակ են, որ եղ թափես՝ կժողովվի, առանց մի հատը աղտոտելու կամ փշանալու. բայց իմ ասելը, միտքս ուրիշ է: Պատիվ պահե, որ պատիվդ բարձրանա: Եթե քո կինը մի օր գա և մեր լվացքը լվանա կամ հացը եփե, խո չի՞ մեռնիլ. բայց չէ որ կինս նրա պատիվը պիտի պահե, փոխադարձաբար նրա վրա իր շնորհքը պիտի ավելացնե:

Նիկողոսը ճարպիկ մարդ էր, իսկ Կ. Պոլսում երկար ապրելով՝ լեզվել ու զելվել էր: Այնքան լեզու թափեց, որ խլացուց Ներսես-ախպորը, որ մտքում ասում էր. «Երանի այսօր քեզ պատահած չլինեի, գլուխդ ուտեր այս թոքը: Թող ընտանիքս քաղցից կոտորվեր ու դու այս թոքն ինձ չտայիր տուն տանելու»: Բայց Նիկողոսը խո մարգարե չէր, որ հասկանար Ներսես-ախպոր մտքիցն անցածն ու խոսքը փոխեր: Նա միայն մի բանի էր ձգտում, որ մարդիկ ասեն, խոսեն, թե կա-չկա էրզրումում մի մարդ կա, այն էլ Ուռում-Նիկողոսն է և ամենքն էլ երախտագիտությամբ խոնարհվեն նրա առաջ:

Երբ հասան Ներսես-ախպոր դռան առաջ, Նիկողոս-աղան կանգնեց ու ասաց. «Ճանդ տեղը շատ լավ է եղել, բայց ափսոս որ շինողներն անտաշ, կոպիտ մարդիկ են եղել, այնպես չեն կարողացել շինել, որ դարերի դեմ կռվի»: Ուզում էր այս խոսքերով ծակծկել Ներսեսի սիրտը և իր մեծությունը, հեռատեսությունը ցույց տալ:

Երբ Ներսես-ախպարն արտորում էր տուն մտնել, Նիկողոս-աղան էլ ճար չգտավ նրան խոսեցնելու, ասաց.

– Ցանկանում եմ բարի ախորժակ, համով ուտես տժվժիկը:

– Շնորհակալ եմ, – ասաց Ներսես-ախպարը և արագ քայլերով ներս մտավ իր տունը, հագիվ ազատվելով Նիկողոս-աղայի ձեռքից:

Մեծ էր Ներսես-ախպոր ընտանիքը: Կինն արդեն թանր պատրաստել էր, ելավ տժվժիկն էլ եփեց, նստան կերան և հագիվ կշտացած՝ սեղանից բարձրացան: Մեծ տան զավակներ, տնանկացած, թանապուրով կամ տժվժիկով

մի՞թե կարելի էր նրանց կշտացնել... Բայց ամեն բան համբերությամբ տա-
նում էին, և ձայները մարդ չէր լսում:

Իրիկնադեմին, երբ ծանր քայլերով ժամի կողմն էր գնում Ներսես-ախ-
պարը, որ դիմե իր արարչին, նրա օգնությունը և ողորմածությունը խնդրե,
ճանապարհին պատահեց Նիկողոս-աղան և ասաց.

– Բարի իրիկուն, Ներսես-ախպար, քեֆդ, հալդ ինչպես է՞. ինչպես նկա-
տում եմ՝ առույգ-առույգ ես փոխում քայլերդ, երիտասարդի ուժ ես ստացել:
Ինչպե՞ս էր տժվժիկը, համո՞վ էր, կարգին տապակե՞ց քույրս...

– Շատ օրինավոր, աղա ջան, շատ շնորհակալ եմ, տունս, բոլորս էլ շատ
շնորհակալ ենք, – արագ-արագ պատասխանեց Ներսես-ախպարը, որպեսզի
Նիկողոս-աղան տժվժիկի մասին խոսքը թողնե, ուրիշ բանից խոսե, որ չլինի
թե ժամավորները լսեն, և նա անարգվի, պատիվը վիրավորվի:

– Երևի լավ ախորժակով ես կերել, կարծես թարմացել ես, գույնդ մինչև
անգամ փոխվել է, խո աղը, տաքդեղը, տապակվածքը կարգի՞ն էր, – ասաց
զվարթորեն Նիկողոս-աղան, առանց նկատողության առնելու, որ իր ձայնը
փողոցից անցուդարձ անողները լսում էին, և Ներսես-ախպարը, զայրույթից
կուշ եկած կարծես ուզում էր, որ գետինը ճեղքվի և ինքը մեջն ընկնի:

– Ամեն բան, ամեն ինչ կարգին էր, – ասաց կակազելով Ներսես-ախպա-
րը, որպեսզի մի կերպ վերջ տա այդ խոսակցությանը, բայց Նիկողոս-աղան
անպատճառ ուզում էր, որ այն օրվա ժամավորները բոլորն էլ լսեին, թե
ինքը մի տասը փարանոց թոք է ողորմացել իր դրացուն՝ Ներսես-ախպորը:

– Ողորմած հոգի մայրս, – ասաց խոսքը շարունակելով Նիկողոս-աղան,
– խիստ լավ տժվժիկ էր եփում, այնպես պատվական, որ երբ դռնով տուն
էիր մտնում, նրա տապկոցի անուշ հոտից կշտանում էիր: Այնպես համեղ էր
լինում, որ նրա մահից հետո կարոտ եմ մնացել մի համեղ տժվժիկի: Ափսոս
հները մեռան, իրենց հետ կարգն ու սարքը գերեզման տարան: Քանի-քանի
անգամներ ախորժակս գրգռվել է, սիրտս ուզել է մի համեղ տժվժիկ, բայց
ե՞րբ կարող եմ հիմիկվաններն այնպիսի քաղցրաբույր կերակուր եփել:
Բայց քույրս նորերից չէ, նա կարծում եմ, որ լավ տնարար պիտի լինի և հա-
մոզված եմ, որ քեզ այսօր անփոխարինելի պատվական տժվժիկ կերցրած
է. խո սխալված չե՞մ: Հը՞, լավն էր, չէ՞, – ասաց ժամի գավթում կանգնելով
Նիկողոս-աղան, աչքերն ուղղելով Ներսես-ախպոր երեսին:

– Ի՞նչպես չէ, ի՞նչպես չէ, հրաշալի էր, – ասաց Ներսես-ախպարը և շտա-
պեց եկեղեցի: Բայց եկեղեցում փոխանակ աղոթելու, փոխանակ փառա-
բանելու, սկսեց գանգատվել իր տիրոջից, թե բավական չէր, որ նրան այդ
վիճակի մեջ էր գցել, բավական չէր, որ այդքան զրկանքների և անարգանք-
ների էր մատնվել, այժմ էլ տանջվում էր Նիկողոսի՝ նման մի փառասերի
ճանկում:

Հետևյալ առավոտ բազար էր գնացել Ներսես-ախպարը: Սիրտը մի ֆին-
ջան սուրճ խմել ուզեց ու մտավ սրճարան: Կային այնպիսի բարի հոգիներ,
որոնք նրա անցկացրած փառքի օրերից քաջ տեղյակ լինելով, առանց նկա-
տելու, միայն մի ականթարթով զայֆաջուն իմացնում էին, որ մի ֆինջան սուրճ
տա Ներսես-ախպորը: Այնպես որ, առանց մարդ իմանալու, առանց մեկի
մյուսի գիտենալու, սա, նա մի-մի ֆինջան սուրճով պատվում էին տնան-

կին և նա, որպես իր գրպանից վճարելով, պատվավոր կերպով հեռանու էր սրճարանից: Սովորականի համաձայն, երբ սկսեց սուրճը խմել, Նիկողոս-աղան մտավ սրճարան և անմոռն լուրջ ելավ նստավ Ներսես-ախպար դիմաց: Ներսեսի սուրճը քթից եկավ: Նա զգաց, որ Նիկողոսը անպատճառ իր բարերարություն խոսքը բանալու է, այն էլ հրապարակով: Եվ իսկապես, սուրճի ֆինջանը ձեռքին, չիբուխի ծխախոտը ծխելով ասաց Նիկողոս-աղան.

– Հը, ինչպե՞ս ես, Ներսես-ախպար, երեկ լավ ախորժակով վալեկեցի՞ր տո՛վժիկը, համո՞վ էր, հը՞: Մարդու քեֆը կգա, երբ սրտի ուզածին պես պատրաստեն կերակուրները:

– Ինչպե՞ս չէ, ինչպե՞ս չէ, – կմկմաց Ներսես-ախպարը, հուսալով, որ Նիկողոս-աղան իր պատվից կամաչե և չի պարզի թոքի պատմությունը, թեև սիրտը բորբոքումից արդեն սկսել էր արագ-արագ թրթռալ:

– Այդ ի՞նչ տո՛վժիկ է, – մեջ ընկավ սրճարանի հյուրերից մեկը:

– Ոչինչ, – ասաց Նիկողոս-աղան, ծանրացնելով խոսքը, – երեկ մեր մսագործի մոտ մի լավ թոք տեսա. սիրտս ուզեց, առա, որ տուն ուղարկեմ, բայց ափսոսացի, որովհետև մեր տնեցին կարգին չի կարող ուզածս տո՛վժիկը եփել: Այդ մտմտուքի մեջ էի, որ պատահեց Ներսես-ախպարը, իսկույն տվի նրան: Ասի, մեկ չե՞մեր տուն ղրկած, ձեր տուն ղրկած: Փառք ասածու, մենք դրացիներ ենք, ջոկողություն երբեք դրել չենք իրար մեջ, «իմ ու քո» ե՞րբ է մտել մեր մեջ, ո՞վ է փնտրել: Մենակ քեֆս եկավ, ես հավատացած եմ, որ քույրս չէր փչացնի այն պատվական թոքը, կարգին բան կեփեր: Իմ ուզածն էլ այն է, որ բանը տեղն առնե ու լազաթ ունենա: Մեր տուն որ ղրկեի՝ զահրումար էր դառնալու, ո՞վ կարող էր թիքա ուտել: Լավ բանը սիրում եմ, գիտեմ, որ քույրս այնպես տապալկած կլիներ, որ Ներսես-ախպարը համից, հոտից հարբած՝ մատներն էլ խածոտած կլիներ տո՛վժիկի պատառների հետ: Դեհ, այժմ շարունակությունը դու պատմե, Ներսես-ախպար, ես իմս պրծա:

– Էհ, ինչ պատմեմ, շնորհակալ եմ, եփեցինք, կերանք, պրծանք գնաց, – ասաց Ներսեսը կարմրելով:

– Անուշ լինի, խոսքս դրա մասին չէր: Ուզում էի իմանալ, թե կարգի՞ն էր տապալկած տո՛վժիկը, համո՞վ էր:

– Շատ համեղ, շատ ախորժեղի, – ասաց սիրտը մորմոքելով Ներսես-ախպարը՝ ողջ անձով քրտնած, թրջված:

– Այդ հասկանում եմ, մարդ ուզածը գտնե, տեղովը, տեղակի:

Ներսես-ախպարը դուրս եկավ այլևս կիրքը չկարողանալով զսպել, բայց Նիկողոսին էլ հաճելի էր, որ ամեն տեղ տո՛վժիկի պատմությունը խոսվի, որտեղ որ պատահեր, ուր որ հանդիպեր, խոսքը տո՛վժիկի մասին պիտի բանար կամ այդ մասին պիտի տար:

– Ներսես-ախպար, հիշո՞ւմ ես թոքը, կամ թե՛ «ինչպե՞ս, համե՞ղ էր տո՛վժիկը»: Ողջ քաղաքը տո՛վժիկի ցավն ընկավ, Նիկողոսն ամեն տեղ պատմեց ու խոսեց:

Անցավ մի շաբաթ, մի ամիս, երեք ամիս, վեց ամիս, վերջապես տարի, բայց Նիկողոս-աղան, որտեղ պատահեր՝ պիտի հիշեցներ Ներսեսին թոքը և տո՛վժիկը՝ թե փողոցում, թե եկեղեցու գավթում, թե սրճարանում, թե բաղնիսում, թե հարսանիքում, թե, վերջապես, ժողովներում, այնպես որ հազար

անգամ Ներսես-ախպոր քթից, պնչից դուրս եկավ Նիկողոս-աղայի գնած թոքի տվածիկը: Էլ համբերությունը սպառած, մի օր նույն մտադործի խանութի դռան առաջ կանգնած, վերարկուի տակ մի բան թաքցրած՝ սպասում էր Ներսես-ախպարը: Դեպքն այնպես բերեց, որ Նիկողոս-աղան էլ այնտեղ եկավ իրենց ծառայի հետ միս առնելու և նկատելով Ներսես-ախպորը, ասաց.

– Ներսես-ախպար, ինչպե՞ս ես, լա՞վ ես: Հիշո՞ւմ ես այն թոքը, այն համեղ տվածիկը...

– Ահա ա՛յն թոքը և ձայնդ կտրե, – ասաց զայրացած Ներսես-ախպարը և արբայի տակ թաքցրած թոքը դուրս հանելով, այնպես շրմփացրեց Նիկողոս-աղայի քթին, բերանին, որ վերջինս ապուշ դարձավ, տեղն ու տեղը մնաց՝ երեսը, գլխի թանկագին շալը, վիզը արյունով ներկված:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐՅԱՆ

(21.12.1851, Սամսուն, Թուրքիա – 12.2.1908, Կահիրե)

Գրող, հրապարակախոս, գրաքննադատ: Ծնվել է Սամսունում (Թուրքիա): Սովորել է Կ. Պոլսի Թարգմանչաց և Վենետիկի Մուրատ-Ռափայելյան վարժարաններում: Աշակերտել է Ալիշանին:

1878-ից թղթակցել է «Մշակ»-ին: «Հայկակ» ծածկանվամբ հանդես եկավ որպես հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման պաշտպան: Առաջ քաշեց Թուրքիայի բոլոր ճնշված

ժողովուրդների համատեղ ազատագրական պայքարի գաղափարը: Նա համոզված էր, որ գործնականում պետք է միայն հույս դնել «Ռուսիայի, քան թե այլ տերության պաշտպանության վրա»:

1884-ին մասնակցել է «Արևելք» օրաթերթի հիմնադրմանը, խմբագրել «Մասիս» լրագիրը, 1891-ի հուլիսից՝ «Հայրենիք» պարբերականը: Խուսափելով թուրքական հետապնդումներից՝ անցել է արտասահման՝ Լոնդոն, Կահիրե: 1895-ից հնչակյան կուսակցության անդամը 1901-ին հեռացել է կուսակցությունից: Նա խիստ քննադատության էր ենթարկում բոլոր նրանց, ովքեր բռնել էին խմբակային բախումների, ահաբեկումների արկածախնդրության ազգափնաս ուղին:

1898-1901-ին խմբագրել է «Նոր կյանք» հանդեսը: 1902-ին հրատարակել է «Հայ հանդեսը» (Վենետիկ), 1905-ից՝ «Շիրակը» (Կահիրե): Պատմվածքներում ներկայացրել է ազնիվ անհատների կործանումը («Երազի մը գինը», 1884, «Կատակ մը», 1884, «Դատապարտյալը», 1885, «Ապուշը», 1886): «Կարմիր ժամուց» (1909) վիպակը ներկայացնում է 19-րդ դարի 80-90-ականների իրադարձություններն Արևմտյան Հայաստանում: Ռուսական առաջին հեղափոխությունը մեծ ազդեցություն է թողել նրա վրա («Ռուսի ապարանջան», 1906, «Մինչև ե՞րբ», 1907 պատմվածքները): Սպանվել է Կահիրեում:

ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՑ (հատված)

Թաղին մէջ Քիւրքճեան Հայրապետ էֆէնտիին վրայ խօսուած ատեն, «էֆէնտին» յորջորջումը բաւական կը համարուէր: Ո՛չ անուն, ո՛չ մականուն: Պարզին վսեմութիւնը:

էֆէնտին Խասգեղէն Օրթագեղ փոխադրուած էր երսուն տարի առաջ: Այդ երկար ժամանակամիջոցին, կիրակի մը ժամէն բացակայած չէր: Ու ա՛լ հիմակ իր սովորութիւնները բնագոյի մը ճնշումով կը վարէին տէրունական օրերու իր կենցաղը: Պատարագը չըսկսած ժամ կ'երթար. խորհրդարանը քիչ մը կը հանգչէր, եւ թաղին շաբթուան մը գործերուն վրայ ընդհանուր տեղեկութիւններ կը տրուէին: «Խորհուրդ խորին»-ին տաճարը մտնելով շիտակ պահարան կ'անցնէր: Նորին վսեմութեան հետ թաղին ազնուաշուքներն ալ հոն հիւրընկալուելու առանձնաշնորհը կը վայելէին: «Կեցո»-ին՝ դասը կը յառաջանար, «որ օրհնես»-ին՝ ատենանը, մանրաքայլ, մանրաքայլ, գլուխը բաց. «ի սկզբանէ»-ին աւարտմանը՝ պատարագւորին աւետարանը համբուրելու կ'երթար, ոսկի մը ժամուց նուիրատուութեամբ: Աջահամբոյրը հինգի կը բարձրանար, երբ եպիսկոպոսը կը պատարագէր: Մենծ-Աղա բարեպաշտի այս պարտականութիւնը կատարած ըլլալուն գոհունակութեամբ սիրտը զեղուն, կը վերադառնար պահարան, հոնկէ՝ խընդրակատար: Աստուածամօր պատկերին առջեւ երեսը խաչակնքելէ յետոյ կը սկսէր դուռը երթալ, պատին փոքր-ինչ շեղած քայլափոխելով: Վէզիրի մը սենեակէն մեկնած ատենը, Պալա էֆէնտին կը զգուշանար քամակը ամբողջակի անոր աչքին պարզելու անբարեկիրթ վարմունքէն. իր քրիստոնէի խղճմտանքը իրեն չէր թոյլատրեր նուազ պատկառոտ երեւիլ Աստուածածնին դիմաց: Դուրսը՝ մուրացիկները կը սպասէին, երբէք պատրանք չկրած ակնկալութեամբ: Թաղին նորափթիթ երիտասարդները, կիրականօրեայ զգեստով սիգապանծ, ձեռքերնին գանձանակ ու պնակ «կուգայ կոր» կը մըմնջէին: Էֆէնտին ասոնցմէ իւրաքանչիւրին առջեւը կանգ կ'առնէր, ձեւացեալ կծծիւթեան զուարճաբան սակարկութեամբ: Ու լիաբուն նպաստով հանդերձ, «ապրիք զաւակներս» վարձատրութեամբ մըն ալ կը փոխարինէր քնատութիւնը այդ երիտասարդներուն, զորս բարեգործական տենչանքը վաղահարոյց ըրած էր: Խորհրդարանը՝ սուրճէ մը ետքը, տուն կը վերադառնար հետը տանելով նարտի խաղակիցներ:

Երսուն տարիներու կիրականօրեայ այս հանգստաւէտ կենցաղավարութիւնը խանգարեցաւ 1890 օգոստոս 19-ին: Այդ օրը, ժամուն տօնախմբութիւնը ըլլալով, շքադիր հանդիսաւորութեամբ կը պատարագէր թաղին քարոզիչ եպիսկոպոսը: Սպասաւորելու պատուին ալ նոր «ղարիպը» արժանացած էր, շնորհիւ իր ձայնին: Արարողութեան պահուն, երբ «ազատութիւն եղբարց մերոց գերելոց» աղաչանքին երկինք առաքման կարգը եկաւ, Հայաստանցի տէրտէրը՝ աչքերը բացաբորբ՝ բուրվառ ժողովրդին արձակեց երկնազդեցիկ զայրոյթէ մղօնեալ ուժգնութեամբ, ու ահեղագոռ «ա՛» մը սլացուց: Հայ հոգիները մէկէնիմէկ այդ «ա՛»-ին վրայ ամբարձիկ, շնչասպառ հոն մնացին

քարացած՝ մեծ պատահարներու սպասող անբարբառ անձկութեան մէջ: «Զատ»-ը պայթեցաւ, նրբահոծ ժիւն մեղեդիի մը պէս թրթռաց «ո՛ւ»-ն, երկնասլաց «թի՛ւնը» ու ամպորոտ «ամմէնը» փոթորկեց տաճարին մէջ: Երէկ՝ Յուլիս-տասնհինգն էր:

Արփաթեւ քահանան հիմակ ուժաթափ վար կ'իջնէր իր սաւառնած բարձունքէն: Ա՛լ սրտստութեան մարմրող հառաչ մըն էր իր հոխորտ կանչիւնը: Անձկակարօտ անուշութեան անլուր փղձկիւնով մըն էր, որ հեծեծեց «եղբա՛րց մերո՛ց գերելո՛ց»-ը, հազար տարիներու ողորմաղերս պաղատանքը առ Աստուածն հայոց: Ու հայոց հազար տարիներու յուսարծարծ «տէ՛ր ողորմեա՛»-ն անգամ մը նորէն փոխասեց գթութեան խնդրարկու այդ հայցուածքին: Բայց այս անգամ մոնչիւնով: Երէկ, Պոլսէն Աքեա ճամփու դրուած էր հայ խումբ մը: Շղթաներով: Իսլամին դէմ պարտոխաթափ վրէժխնդիրներու ջոկատը: Առաջինը:

Երբ նոր պանդուխտը «ազատութիւն եղբարց մերոց»ը նորալուր եղանակով մը գեղգեղեց, ու ժողովուրդն ալ, անսովոր նորութեամբ, սլացուց աղերս մը, որ սրտին ալքերէն ժայթքած թնդիւն մըն էր. էֆէնտին այս բոլոր նորութիւններէն յանկարծակիի եկաւ: Շուարուն մնաց, երազին մէջ ծանր վտանգի ենթարկուողի շնչարգելութեամբը: Մէկէնիմէկ սթափեցաւ սակայն, աթոռը թողուց եւ դուրս ելաւ: Խնդրակատարէն հապշտեպ անցնելով՝ Աստուածածնին ներկայութիւնն իսկ մոռցած՝ շիտակ խորհրդարանը գնաց:

Անդին՝ պահարանը, ազնուաշուքները համաշարժ դրդմամբ իրարու երես նայեցան, դէմքերնուն բոլոր շարժուն մասերը ծռմուկելով: Այդ նշանացի ազդարարութեամբ, ամէնքը միասին դուրս ելան: Բակը տանող դռան առջեւ տեսան ժամկոչը, որ՝ վիզը ծուռ, տեղը կը մնար, էֆէնտիին հովանոցը դեռ ձեռքը: Մարդ ու կին ու աղաներուն միջեւ ըստեական մտերմութիւն մը հաստատուեցաւ:

- Ժամկոչ աղբար, էֆէնտին ո՞ր գնաց,- հարցուցին:
- Խորհրդարանը,- պատասխանեց ողորմուկ ձայնով մը:
- Բան մը ըսա՛ւ:
- Զէ. երեսը մեռելի երես էր:

Ծանրաքայլ, ինչպէս յուղարկաւորութենէ մը ննջեցեալին տունը վերադարձողներ, ինքն ալ խորհրդարանը առաջացան, «աճայիպ» մը մոմռալով քթերնուն տակէն:

էֆէնտին, կանանչ կերպասապատ սեղանին գլուխը նստած, ֆէսը աթոռին վրայ, ուժգին-ուժգին սիկար կը քաշէր: Եկուորները ոտքի վրայ շարուած մնացին, ամէնուն բերանը գոց: Ոչ ոք սիրտ կ'ընէր լուծիւնը խզելու: Հետաքրքիր ժամկոչը եկաւ դրան առջեւ բարեւ բռնած կայնեցաւ, իբր թէ հրամանի մը սպասելու համար: Կացութեան փրկութիւնը հետը կը բերէր: Իր ներկայութիւնը առիթ հայթհայթեց բերաններու կապանքին փակմանը: Ազնուաշուքներուն մէջ տարիքովն ու դիրքովը էն հեղինակաւորը, մեղմաձայն հարցուց.

- էֆէնտի, սուրճ մը կ'ուզէ՞ք:

Հաւանութեան նշան տրուեցաւ, «հըմ»ով մը: Ժամկոչին հրամայեցին էֆէնտիին սուրճ մը բերել:

– Դուք ալ առէք,– աւելցուց էֆէնտին։
 – Ամէնուս ալ, ժամկոչ աղբար,– երկրորդեց հեղինակաւոր ազնուաշուքը։
 Ու այս առաջին յաջողումէն քաջալերուած, շարունակեց.
 – Ի՛նչ աղուտօր օր, էֆէնտի, մայի՛ս։ էֆէնտի, այսօր վեր պիտի ելլէ՞ք։
 – Իրաւ որ չիյտեմ,– եղաւ կտրուկ պատասխանը։ Պերճաբարբառ արտա-
 յայտութիւն թէ էֆէնտիին զայրոյթը տակաւին երկունքի մէջ էր։ Անխօսուկ
 ալ սուրճերնին խմեցին։

Երբ ժամկոչը ֆինճանները ժողուած դուրս ելլելու վրայ էր.

– Ինծի նայէ,– ըսաւ էֆէնտին.– սրբազանին ըսէք, որ կարճ կապէ ու գայ։

Արարողութեանց հապճեպ վերջացումի այս հրամանը՝ անլուր մինչեւ
 այդ օրը՝ ազնուաշուքներուն արդէն սարսած իմացականութիւնը ալ բոլո-
 րովին հիմնիվեր շրջեց։ էֆէնտին միշտ խստիւ կշտամբած էր դպիր կամ
 քահանայ, որ ժամասացութիւնը թաշելով, կարճ կապելու սրբապղծութեան
 կասկածը տար։

Պատարագն արդէն աւարտած ըլլալով, եպիսկոպոսը ընկերակցու-
 թեամբ աւագերէցին ու աթոռակալին խորհրդարան եկաւ, առանց ժամկո-
 չին հրաւիրմանը։

Իրենեքն ալ, ի տես այլայլուած դէմքերու եւ բերանսեալ շրթունքներու,
 արտակարգ դէպքի մը պատահումը կռահեցին։ «Ողջոյն»էն ետքը, զոր էֆէն-
 տին ոտքի ելլելով ընդունեց, ու այս առթիւ ֆէսը դրաւ, ամէնքն ալ բազ-
 մեցան։ Ժամուորներուն «աղուտօր» բազմութիւնը, օգին մայիսեան զովաշունչ
 անուշութիւնը խօսակցութեան նախնական նիւթերը հալթհալթեցին։ Եպիս-
 կոպոսը, փափկանկատութեամբ զգուշացաւ որ եւ է հարցում ընելէ, թէ ին-
 չո՞ւ էֆէնտին «Օրհնեալք եղերուք»ին ատենանը չէր տեսած։ Հետաքրքրու-
 թիւնը գուցէ ժամուցին համար ակնարկութիւն համարուէր։ Ժամկոչը երեք
 սուրճ եւս բերաւ։ Երբ ֆինճանները վերցուց ու գնաց, էֆէնտին, որուն լու-
 թիւնը անխռով կը մնար՝ եպիսկոպոսին ծանր-ծանր հարցուց, վսեմի մօտե-
 ցող լրջութեամբ.

– Սրբազա՛ն, աս լեռան արջը ե՞րբ եղաւ։

– Լեռան արջը ո՞վ է, էֆէնտի,– հարցուց քմծիծաղով մը եպիսկոպոսը, որ
 բան մը չէր հասկցած։

– Ա՛յ հեռու կարգէն, սա ասօրուան դարիպը։

– Տէր Յուսիկ հա՞յրը կը հարցնէք, էֆէնտի,– ընդդիմաբանեց եպիսկո-
 պոսը, շեշտին մէջ արտայայտելով դժգոհութիւնը, զոր կը զգար Աստուծոյ
 պաշտօնէին նկատմամբ անհարկի լեզուի մը դէմ։ Ու շարունակեց.

– Երեք օր է։

– Ո՞վ խրկեց։

– Ո՞վ պիտի խրկէր որ։ Պատրիարքարանէն յանձնարարագրով եկաւ,
 միւս պանդուխտը արդէն գացած ըլլալուն։

– Էհ, ալ ասանկ ատեն հոս խրկելիք ուրիշ մարդ չգտա՞ն։

– Ի՞նչ կայ, էֆէնտի, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ ըրաւ,– հարցապնդեց եպիսկոպոսը
 ականբեւ սրտնեղութեամբ։

– Ի՞նչ կայ մի, ի՞նչ եղաւ մի, ի՞նչ ըրաւ մի։ Ինծի՞ կը հարցնէք, սրբա-
 զան։ «Ականջս ունին եւ ոչ լսեն. աչս ունին ոչ տեսանե՛ն»։

– Ինչ որ կայ, կ'աղաչեմ պարզօրէն ըսէիք, էֆէնտի,- խնդրեց եպիսկոպոսը: – Այս քահանային նկատմամբ եթէ առաջուց բան մը գիտէք, այդ ուրիշ խնդիր է:

Պզտիկ ազնուաշուք մը, որուն աչքը պատուհանն էր, այդ ըոպէին նշմարելով պանդուխտը, որ խնդրակատարէն կ'ելլէր, էֆէնտին իմացուց:

– Ներս կանչեցէք,- հրամայեց էֆէնտին:

Հայաստանցի տէրտէրը եպիսկոպոսին առջեւը խոնարհութիւն ըրաւ, ու ներկաները համահաւասար «ողջոյն»ով մը բարեւելէ յետոյ, ոտքի վրայ մնաց: Էֆէնտին նստել հրամայեց: Տէրտէրը չլսելու զարկաւ: Ոտքի վրայ կեցած էր ի յարգանս եպիսկոպոսին եւ ոչ թէ աշխարհականի մը: Դիրքի փոփոխութեան հրամանը նուիրապետական բարձունքէն կը սպասէր: Պարտաճանաչ մեծարանքի այս համարձակ արտայայտութիւնը ղարիպին վրայ հրաւիրեց եպիսկոպոսի բարեացակամ տրամադրութիւնը:

– Նստէ, տէ՛ր հայր, նստէ,- հրամայեց դաշն ձայնով:

Տէրտէրը սրբազանին առջեւ խոնարհելով նստաւ:

Քանի մը վայրկենի լռութենէ յետոյ, էֆէնտին.

– Հրամանքդ ո՞ր տեղէն ես, տէրտէր,- հարցուց հատիկ-հատիկ արտասանելով իւրաքանչիւր վանկ:

– Տոմուզ գեղէն,- պատասխանեց տէր Յուսիկ, առանց «ծառայ եմ էֆէնտի» նախաբանին, որ պանդուխտներուն բերանը պարտաւորիչ էր:

– Տոմուզ գեղէ՛ն, հըմ,- մըթմըթաց էֆէնտին քթին տակէն: Ու բարձրաձայն.

– Է, հոս ալ գիտե՞ս ուր է.

– Սթամպոլ չէ՞:

– Հա՛, ատ ալ գիտես եղեր: Աղէ՛կ, աղէկ: Է, Հասան փաշան ալ գիտե՞ս ով է:

Ուսերը վեր թռթուելով, երեսը պատին դարձուցած, պանդուխտը արհամարհանքով մը մոմոաց.

– Է, ես ի՞նչ գիտնամ, ո՞վ է Ո՛վ կ'ուզէ՝ թող ըլլայ: Աշխարհիս երեսը շունէն շատ Հասան փաշայ կայ:

Եկեղեցականները սկսան մօրուքնին շոյել: Էֆէնտին պարտաւորուեցաւ լայնկեկ թաշկինակի մը օժանդակութեանը դիմել, արքայապիղծ յանդգնաբանութիւնը չլսած ըլլալու համար: Ազնուաշուքները քթերնուն տակէն անմա հեօտիւնէ ա փսփսացին իրարու: Էֆէնտին իր թաշկինակը ծալելով, շարունակեց ծանրութեամբ.

– Աս Հասան փաշան քու գիտցածներէդ չէ՛, տէրտէր: Պէշիկթաշի Հասան փաշան է:

Սպառնացայտ շեշտը զոր էֆէնտին «Պէշիկթաշ»-ին զարկաւ, թէեւ ժողովականներուն երեսները մթագնեց, բայց բնաւ ներգործել չթուեցաւ Հայաստանցի տէրտիրոջ վրայ, որ ա՛լ աս անգամ պոռթկաց:

– Է՛, ես ի՞նչ ընեմ, որ տեղինը կ'ուզէ թող ըլլայ: Հասան փաշա մըն ալ մեր խասապան կայ: Եւ, ամիրա, ես քեզի բան մը ըսեմ. ասանկ սուրբ օրով մեծ մեղք է, պատարագէն ետքը անհաւատ շուններուն անունները բերաննիս առնելով ծոմերնիս արելը:

Ու հաւատացեալ քրիստոնէի խղճմտանքի խայթէն տանջուած, ոտքի ելաւ եւ եպիսկոպոսէն մեկնելու հրաման խնդրեց: Սրբազանը՝ խորհրդաւոր հարցումներուն շարժառիթն իմանալու ինքն ալ հետաքրքիր, խնդրուած թոյլտուութիւնը զլացաւ: Էֆէնտին հարցումներն ու վճիռները անայլալակ շարունակեց, առանց շուտափոյթ գոհացում շնորհելու իր շուրջը գտնուող հետաքրքիրներուն անհամբերութեանը:

– Աս Հասան փաշան ան քու մէմլէթթիդ Հասան փաշաներէն չէ,– պոռաց գրեթէ: Ու ձայնը ցածցընելով, ցածցընելով.

– Աս Հասան փաշան, նորին Վեհափառութեան աչքն ու ականջն է. սորվէ՛: Է, ինծի՞ ինչ, ամիրա, ինչ կուզէ՞ թող ըլլայ,– դիմադարձեց տէր Յուսիկ, իր անհոգ արհամարհանքի շեշտովը: – Կուզէ աչքը ըլլայ, կուզէ՝ ականջը, ո՞ր ծակը կուզէ՞ թող ըլլայ:

Եպիսկոպոսը՝ այս մենամարտական հարց-պատասխաններուն ա՛լ վերջ մը դնելու ժամանակը հասած համարելով, Էֆէնտիէն խնդրեց, տէր Յուսիկ հօր պարզօրէն յայտնել ինչ որ իմացնել կ'ուզէր...

– Հիմա, տէր հայր, ինծի մտիկ ըրէ, որ ըսեմ,– յայտարարեց: – Ես ամենէն նախանձախնդիրն եմ եկեղեցական արարողութիւններու, բայց «հարկը օրէնքը կը լուծէ» ըսեր են: Ու դառնալով միւս եկեղեցականներուն, աւելցուց.

– Ես քիչը կ'ըսեմ, դուք շատը հասկցէք:

– Բայց ինչպէ՞ս ընելու է. Էֆէնտի,– հարցուց աւագերէցն անուշութեամբ:

– Ինչպէս ընելու է. հիմակ ըսեմ,– պատասխանեց Էֆէնտին, ու տէր Յուսիկին դառնալով, իր հրահանգները տուաւ.

– Սա «ա»ն բերնէդ կամացուկ մը կը հանես, հազալով մը: Մարդ ենք, հագներնիս կը բռնէ, ան ալ մեղք չէ՞ եա: «Ձատ»-ը կ'ուտես: Կ'ուտե՛ս տէրտէր, կ'ուտե՛ս, չէ նէ, ա՛ն մեզի կ'ուտէ: «Եղբարց մերոց»-ին հազդ քիչ մը կ'անցնի: «Գերերոց»-ին վրայէն, լիւտելո՛ւ: Էֆէնտիմ, գերերոց ըլլալ չեն ուզեր նէ, թո՛ղ խելքերնին գլուխնին կենան: Փառք Աստուծոյ, մենք ալ հայ քրիստոնեայ ենք, մեզի՞ ինչու գերերոց չեն ըներ: Էֆէ՛մ:

– Անանկ է եա՛, անանկ է եա՛,– ձայնեց նորէն աշխարհականներու խմբերգը միանուագ ու բարեխրատն ալ շարունակեց:

– «Եւ շնորհ առաջիկայ»-ին եկա՞ր մի, քեզի խուլա՛ճ խուլա՛ճ իզին, պոռա ու պոռա, կ'ուզես նէ թող ձանդ մինչեւ Շնորհք Էֆէնտիին տունը հասնի:

Ընդհանուր քրքիշ մը պատասխանեց այս կատակաբանութեան, որ Էֆէնտիին հանդարտացմանը բարեգուշակ նշանն էր:

– Հիմակ «ինտոր ընելու է»ն սորվեցա՛ր եա, տէր հայր, ա՛լ երթաս բարով: Տէր ընդ քեզ ըսելով հրահանգիչ Էֆէնտին, պանդուխտ քահանան արձակեց:

– Էֆէնտի,– յայտարարեց տէրտէրը ոտքի ելլելով,– ատանկ խօսքերէն ես բան չեմ հասկնար: Սրբազանը եթէ կը հաճի՝ թող հրաման տայ, ու ա՛լ կիրակի օրերը ես սպասաւորութիւն չընեմ:

– Է, էն աղէկն ալ ատ կ'ըլլայ,– քրթմնջեց Էֆէնտին սրտնեղութեամբ:

Պանդուխտը եպիսկոպոսին առջեւ խոնարհութիւն ըրաւ, երկու քահանաներ առանձինն ողջունեց եւ աշխարհականներուն ալ ընդհանուր մէկ բարեւ մը տալով ելաւ:

– Ձայն բարբառոյ յանապատի, անոր համար կը քաշեն եա,– ըսաւ հեղինակաւոր ազնուաշուքը իր քովիներուն:

էֆէնտին, ա՛լ խոնջ ու վաստակաբեկ, ժամացոյցը հանեց, նայեցաւ եւ «ո՛» մը թուցուց, իբր զարմացքին արտայայտութիւնը ժամանակին յառաջացմանը համար: Անմիջապէս ոտքի ելլելով, «հրամմեցէ՛ք, սրբազան հայր» հրաւերը կարգաց եպիսկոպոսին: Քանի մը «հրամմեցէ՛ք» ալ բոլոր ներկայ գտնուողներուն ուղղեց:

Նորընծային քարոզներուն համբաւը տարածուեցաւ շրջանակները: Աղէկ եղանակին թէ՛ մօտիկ գեղերէն, թէ՛ քաղաքէն ժողովուրդը տէր Յուսիկը լսելու կուգար: Բազմութիւնը կը հաւաքուէր գերեզմանատունը երկիւղած լռութեամբ մօտիկ ընելով իր սրտին խօսող պարզուկ լեզուն: Արշամ միշտ ունկնդիրներուն մէջ էր, կը սիրէր ու կը յարգէր տէր Յուսիկը, որուն ինքզինքը հոգեւոր ու մտաւոր ծնողքը համարելու իրաւունքը ունէր: Մտերիմներ էին: Օր մը վարժապետը տէրտիրոջ դիտողութիւն ըրաւ, թէ քարոզներուն Աւետարանին բնաբան չէր դնէր: Միշտ Հին Կտակարանը, Գործ Առաքելոցը կամ ազգային սուրբերը կը ներշնչէին զինքը:

Աշնան երկուշաբթի առտու մը Արշամ յանկարծ գեղը եկաւ: Առջի օրը քարոզ լսելու համար հոն գտնուած ըլլալուն, տէրտէրը զարմացաւ այս յանկարծական վերադարձին:

– Խէր ըլլայ, – հարցուց:

– Սարը երթանք, – պատասխանեց վարժապետը խորհրդաւոր:

Մէկտեղ ճամբայ ինկան:

Ա՛լ շատոնց ի վեր էր, որ տէրտէրը իր գրատունը թաքստոցի մէջ ծածկելու պէտք չունէր. մանաւանդ որ գրաբար Աստուածաշունչ մըն ալ աշխարհաբարը փոխանակած էր: Բայց սարը խորհրդաւոր Քորեբն էր, ուր պատանի Գաբրիէլը երազած, խորհած, ու մարդ եւ հայ եղած էր: Հոն կ'երթար, մենակ կամ իրեններովը, ամէն ատեն, որ Եհովայէն ներշնչուելու պէտքը կը զգացուէր: Ատ օրն ալ գացին սարի կատարը հանգչեցան, աշնանային հեշտ արեւով արբշիռ:

– Երեսէդ կը տեսնուի, որ հրճուանքի մէջ ես: Ուրախ լուրեր ունենալու ես, – հարցուց տէրտէրը:

Վարժապետը ծոցէն ծրար մը հանեց, թուղթի մը մէջ փաթթուած, ու խնդալով երկնցուց տէրտէրին, որ

– Ի՞նչ է, – հարցուց:

– Բա՛ց, տե՛ս, – ըսաւ:

Բացաւ: Լրագիրներ էին, մէջէն ծալուած: Պոլսոյ թերթերը կճանչնար. ասո՞նց ձեւն ու տառերը իրեն անծանօթ էին:

– Դարձո՛ւր, մէջը դարձո՛ւր, – ըսաւ վարժապետը անհամբեր:

Դարձուց կարդաց, ու զարմանքով դիմացիին երեսը նայեցաւ:

– Պոլիս ասանկ բանե՛ր կը հրատարակուին, – հարցուց ապշած:

– Պոլիս չեն հրատարակուիր. Եւրոպայ: Ուշագիր նայէ:

«Արմէնիա»-ին առաջին թիւերն էին:

Տէրտէրը սկսաւ բարձրաձայն կարդալ, արագ-արագ, լափելով: Ու վարժապետը, որ զանոնք քանի մը անգամ կարդացած էր, հիմակ նորէն յափշտակուած մօտիկ կ'ընէր բարձրաձայն ընթերցումը: «Պատերազմի շեփո՛ր. մարտորոտ գոռո՛ւմ և գոչելով ընթերցումը յաճախ կ'ընդհատէր:

Տէր Յուսիկ թէեւ ինքզինքը կը զսպէր, բայց վարժապետէն ոչ նուազ յափշտակուած կ'երեւնար: Այդ ընդհանր իր աչքերուն առջեւէն կ'անցնէին ուրուականներն հայ հերոսներու, Եղիշէն մինչեւ Րաֆֆի:

– Ուրեմն, ա՛լ գործի ժամը հնչած է,– հարցուց:

– Հնչած է, հնչած է,– պոռաց վարժապետը, խանդավառ հոսհոսութեամբ: Ու «Արմէնիա» մը առնելով համբուրեց զայն, տէրտէրին ալ համբուրել տուաւ: Եւ օդին մէջ բարձրացնելով.

– Ահա՛ դրօշնիս,– գոչեց:

– Ու զինուո՛րը, ու զէ՛նքը, ո՛ւր են,– հարցուց տէրտէրը զգացեալ ձայնով: Վարժապետը պաղած մնաց:

Տէր Յուսիկ ժայռի մը կռթնած կեցաւ: Համրիչը հանեց, կը քաշէր ու կը մտածէր, մերթ երկիրքը, մերթ շուրջը դիտելով: Արշամ ճակատը շփշփելով կ'երթար կուգար: Քառորդ ժամու մը մտածկոտ լռութենէ յետոյ.

– Բարեկա՛մս,– ըսաւ տէրտէրը մեղմածայն,– ժողովուրդը պատրաստենք: Դրօշին տակ՝ բանակ, շեփորի գոռումին՝ զէնք պէտք է:

Եկեղեցւոյն տօնախմբութեան յաջորդ շաբաթը ժամարարութեան տասնհինգօրեայ շրջանը տէր Յուսիկին էր: Կիրակի առտու էֆէնտի ու ազնուաշուք ամէնքն ալ պահարանը իրենց տեղուանքը ըստ սովորականին բռնած էին: Պատարագը առանց միջադէպի կը վերջանար: «Ազատութիւն եղբարց մերոց»-ը անլսելի անցած էր սպասաւորող քահանային հազար բռնած ըլլալով ճիշտ այն ընդհանր, երբ գերեվարեալ եղբայրներու համար առ Աստուած պաղատանք պիտի ուղարկէր: «Կեցո՛ւ»-ին՝ երբ տաճարը գրեթէ պարպուեցաւ, էֆէնտին դասը գնաց, պատարագւորին համար բարեացակամ տրամադրութիւններով: Կոչունքին օրը, սեղանին վրայ անդրադարձած էր զարիպին բացակայութիւնը: Անմիջապէս ժամը մարդ խրկած էր զանիկայ բերել տալու համար, բայց չէին գտած: Խիղճ ըրաւ աղքատ քահանայի մը եղած այս զրկանքին համար: Նախորդ կիրակին, բարկութիւնը իջնելէ յետոյ, մտածած էր, թէ գեղացի տէրտէրը չարակամ մէկը ըլլալու չէր. երկրէն նոր եկած միամիտ մը. Պոլսոյ, մանաւանդ Օրթագեղի քաղաքականութեանը անտեղեակ: Անցեալ շաբթուան չարիքը այս կիրակի դարմանել կուզէր. ուստի, փոխանակ ամէն կիրակի օրուան սովորական մէկ ոսկիին, գրպանէն երկու ոսկի ժամուց հանեց եւ ափը պահեց:

Ժամարարը ձախակողմեան խորանին առջեւը աստիճաններէն յամրաքայլ վար կ'իջնէր «Որ օրհնես զայնոսիկ»-ը արտասանելով հատիկ-հատիկ, ձայնը, յոգնած: Բայց այդ գրեթէ մարմրկող ձայնը մէկէնիմէկ հոգի առաւ: Էֆէնտիին ականջներուն գնդակի սուլումի պէս բան մը զարկաւ. «Թագաւորաց քրիստոնէի՛ց եւ զինուորեա՛լ մանկանց նոցա»: Մենծ-աղան շմորեցաւ, գաւթին դռնէն արագաքայլ դուրս ելաւ, խռովեալ, երկու ոսկին ափը, եւ շունչը խորհրդարանը առաւ, գոչելով.

– Աս ի՛նչ փորձանք էր, որ զլիսնուս եկաւ: Գանձապետ, հաշուակալ, ատենագիր, որոնք ստակ համբելու, հաշիւ նայելու, գիր գրելու վրայ էին, յանկարծակիի եկած, գործերնին վար ձգեցին:

– Ի՞նչ կայ, էֆէնտի, ան հէրիֆը նորէն խա՞լթ մը ըրաւ,– կը հարցնէին:

– Թո՛ղ տուէք, հոգինիդ սիրէք: Ժամկո՛չ:

Ժամկոչը եկաւ, բարեւ բռնած կայնեցաւ:

– Սա ղարիպը ելածին պէս, եախայէն բռնէ հոս բեր, եղաւ էֆէնտիական հրամանը:

Ու մինչեւ տէրտէրին գալը, կրակ կտրած էֆէնտին խորհրդարանը վեր վար պտըտելով, կը պոռար:

– Փորձա՛նք, փորձա՛նք. վա՛յ, հէօտիւ՛կ, վա՛յ: Ամէնքս ալ պելայի պիտի հանդիպինք: Հիմա հռոմնալ եղանք: Ան շունը հոն էր:

«Ան շունը» ականարկութիւն մըն էր անձի մը, որուն վրայ լրտեսութեան կասկածը կը ծանրանար: Տէրտէրը եկաւ: Անցեալ շաբթուան միեւնոյն խումբը, բայց ոչ այն պատկառազդեցիկ հանդիսաւոր գումարումը: Ո՛րը ոտքի վրայ, ո՛րը նստած, էֆէնտին շրջուն: Տէրտէրը եպիսկոպոսին առջեւ իր խոնարհութիւնը ըրաւ, բայց ժամանակ չտրուեցաւ իրեն, որ նստելու հրաման ստանայ:

– Տէրտէ՛ր, հիմակ հիմակ եաթաղըդ պիտի առնես, հոսկէ տէֆ պիտի ըլլաս, իմացա՛ր,– հրամայեց էֆէնտին: Եպիսկոպոսն, որ «կեցո»-ին դուրս ելած էր, դարձեալ ինչ պատահած ըլլալը չհասկցաւ ու տէր Յուսիկ արհա՛մարհական շեշտով մը հարցուց.

– Նորէն ի՞նչ կայ, նայիմ:

– Ի՞նչ կայ մի, ի՞նչ կայ մի՛: Ան ինչ «որ օրհնես» էր, հէ՛:

– Մեր «որ օրհնես»-ն է,– պատասխանեց տէրտէրը անհամբեր հանդարտութեամբ:

– Ան քո՛ւ «որ օրհնես»-դ է, աստեղինը չէ՛,– աղաղակեց էֆէնտին: Հոս Օրթագեղի «որ օրհնես»-ը կայ, ան չըսողը «որ անիծես» կ'ըլլայ: Հասկցա՛ր:

– Զէ՛, չհասկցայ,– վրայ բերաւ տէր Յուսիկ նոյն հանդարտութեամբ: Զեր «որ օրհնես»-ը որն է: Իմ գիտցածս Հայաստանեաց եկեղեցւոյ «որ օրհնես»-ը մէկ հատ է եւ ոչ թէ երկուք:

– Տէրտէ՛ր, տէրտէ՛ր,– գոչեց էֆէնտին,– խօսք մը կայ, կ'ըսեն,– «Հնստանը ասղան ծակովը սէլիր կ'ենեն»: Ասեղին ան պըտըտիկ ծակուկէն Հնդկաստանը կը նային: Հիմակ ալ մեզի անանկ բարակէն կը նային կոր: Ան Վարդանանց ատենը չէ. ան ատեն նայո՞ղը ով էր, փընտոռ՞ղը ով:

– Այլ դարք, այլ բարք,– ձայնեց անդիէն՝ հատիկ հատիկ, ցուցամատը վերամբարձ. Օգսենտիոս էֆէնտին՝ հայկաբանութեան ոսկեդարեանին պաշտօնական ներկայացուցիչը:

– Աֆերի՛մ, Օգսենտիոս էֆէնտի,– գոչեց Հայրապետ էֆէնտին քէֆով մը: Անանկ է եա՛, անանկ է եա՛. այլ դարք, այլ բարք: Սողոմոն իմաստունը աղէ՛կ մարգարեացեր է:

– Բայց, էֆէնտի, ներեցէք. «որ օրհնես»-ը ընտո՞ր կ'ըսեն,– հարցուց եպիսկոպոսը: Երկու «որ օրհնես» չկայ, մէկը՝ Օրթագեղի համար. միւսը ամբողջ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ համար: Մեր «որ օրհնես»-ը մէ՛կ է:

– Մէկ է, երկուք չէ, ես ալ ատ գիտեմ, սրբազան,– պատասխանեց էֆէնտին,– բայց երկուք ընելու է, չէ նէ մենք երկու կտոր կ'ըլլանք:

– Անանկ է եա՛, անանկ է եա՛,– կրկնեցին աշխարհականները միաձայն:

– Ամէն կիրակի «որ օրհնես»-ը կ'ըսէին,– շարունակեց էֆէնտին,– բայց մէկը ես չե՞մ, եւ ոչ իսկ ուշադիր էի, թէ տակը ի՞նչ միտք բանի կայ: Աղօթք մըն

էր, կամացուկ մը կ'ըսուէր կը լըմըննար: Ասիկայ՝ դուն անցեալ կիրակիին «ազատութիւնը» դարձուցիր: «Որ օրհնես»ը կամացուկ սկսելուդ, ես ալ քեզի կը մեղքնայի կոր, որ շատ յոգներ ես, ձայնդ չ'ելլար: Մէջ մըն ալ «Թագաւորաց քրիստոնէից»ին վրայ անանկ մը զարկիր, որ մէկէնիմէկ ցնցուեցայ: Ու ասիկայ բաւական չէր. «զինուորեալ մանկանց»ին ձայն մը ձգեցիր, որ մի՛նչեւ Պէշիկթաշ հասաւ: Ա՛լ ասկէ ետքը աս ժամուն մէջ «որ օրհնէս»-ը առաջինին պէս պիտի չըսուի: Եւ աս հրահանգս ամէնուն համար է:

- Է, ընտո՛ր պիտի ըսուի, նայինք,- հարցուց տէր Յուսիկ:

Հրահանգիչը անոր դառնալով, յայտարարեց.

- «Որ օրհնես զայնոսիկ»-ը ուզածիդ պէս ըսէ: Աստուածն ամէնուն ալ Աստուածն է. հրէիցն ալ, հեթանոսացն ալ: Առաքեալը ասանկ կ'ըսէ: Բայց «Թագաւորաց»ը եկա՞ւ մի, քիչ մը յոգնութիւն կ'առնես: Շո՛ւնչ առ, մեղք ես: Մէջ մը հազա՛ւ. ու կամացուկ մը «քրիստոնէից»ը կը զատես «Թագաւորաց»էն: Կը հասկնա՞ս. ընտոր երկուք կ'ընեն:

- Ճիշտ է, էֆէնտի, ճիշտ է, այդպէս ընելու է,- պատգամեց անդիէն Օգսենտիոս էֆէնտին, ցուցամատը միշտ վերամբարձ: Վիեննայի մեր վերապատուելի հարք ճիշտ այդպէս են ըրած բազմալեզուեան «որ օրհնես զայնոսիկ»ին մէջ. ստորակէտ մը զետեղած են ընդ մէջ «Թագաւորաց»ին եւ «քրիստոնէից»ին:

- Ապրե՛ս, Օգսենտիոս էֆէնտի, ապրիս,- աղաղակեց սրբագրիչը: - Նայէ՛, անոնք ընտոր խելացի են, ընտոր քաղաքագէտ են: Անոր համար է, որ զիրենք հանգիստ կը թողուն:

- Կեցցե՛ս, Օգսենտիոս էֆէնտի, կեցցես,- ձայնեց աշխարհականներու ակումբը, ինքնիրմէն դուրս ելած:

Եպիսկոպոսը լուռ կը մնար: Էֆէնտին քաջալերուած շարունակեց.

- «Զինուորեալ մանկանց»ին հասա՞ր մի...

- Է, հասայ,- ըսաւ տէրտէրը հեգնօրէն:

- Հոն հոռմըներուն խաչ հանելը կը դարձնես:

- Ես հոռոմ տեսած չունիմ, եւ ոչ ալ անոնց ինչպէս խաչ հանելնին գիտեմ,- պատասխանեց տէրտէրը, ուսերը վեր թոթուելով:

Պզտիկ ազնուաշուք մը աթոռէն ելաւ ու սկսաւ աջեն ձախ երեսն ետեւէ ետեւ խաչակնքել, չընդհմարուելու չափ արագօրէն: Ժողովը կը խնդար:

- Իշտէ հոռմըները ասանկ խաչ կը հանեն,- կը ըսէր:

- Լփռտէ՛, տէրտէր, լփռտէ՛,- շարունակեց էֆէնտին: «Զինուորեալ մանկանցը» լսուելու չէ: Հայոց մէջ «զինուորեալ մանկունք» չկայ, չ'ըլլա՛ր: «Ասոնց մանուկը որ զինուորեալ ըլլայ, հապա մե՞ծը ինչ պիտի ըլլայ» կ'ըսեն ետքէն: «Որ սուր առցէ սրով անկցի», բերաննիս ամուր-ամուր ձայնով «զինուորեալ» առնենք նէ, ետքէն բերաննիս ալ «զինուորեալ»ով կը գոցեն, հա՛: Զը լսուի, չը լսուի:

- Անանկ է եա՛, անանկ է եա՛,- կրկնեց խմբերգը:

- Հայաստանցին ա՛լ չգիմացաւ, ոտքի ելաւ ու էֆէնտիին երեսն ի վեր պոռաց:

- Էֆէնտի, էֆէնտի, ա՛լ չափը անցուցիր: Կրօնականին մէջ եթէ փոխելիք բան մը կայ, հրահանգը Սրբազանէն գալու է եւ ոչ թէ քենէ, հասկցա՞ր:

Դիմադարձական այսպիսի դիտողությունն մը՝ երսուն տարի է ի վեր բնաւ չլսուած՝ եւ որ բանը հարուած կուտար էֆէնտին գերիշխանութեանը, շուարեցուց ամէնքը, նոյնիսկ եպիսկոպոսը: Ամէն աչք սրբազանին դարձան ռոպէսբար: Անիկայ պատուհանէն դուրս կը նայէր, չսեւելու զարնելով. բայց սրտէն զգացած գոհունակութիւնը դէմքին վրայ կը ցոլար:

– Սրբազանը ե՛ս եմ, ե՛ս,– գոռաց էֆէնտին: – Նորին վեհափառութիւնը նուաստս կը ճանչնայ այս գեղին պատասխանատուն:

– Հրամանքդ,– ըսաւ տէրտէրը,– ձեռքը պնակներուն երկնցնելով,– մինակ ասոնց կը խառնուիս. տաճարին մէջն ալ, շա՛տ-շա՛տ խսիրին ու մինտէրնետուն: Կուսարարը քենէ վեր է: Անիկայ աստիճան ունի: Քահանաներուն հրահանգը տալը քու կարողութենէդ դուրս է...

Դեռ պիտի շարունակէր... բայց էֆէնտին, բռունցքը սղմած, վրան վագեց, մոլեգին պոռալով.

– Ծօ՛, տէրտէր, ես քու մօրուքդ թրա՛շ ընել կուտամ:

– Ծօ՛, Հայրապետ, ես ալ քու պեխերդ կը...

էֆէնտին պարզապէս խենդեցած էր: Ազնուաշուքները հազիւ թէ կրնային զինքը զսպել, թեւեթէն մտած:

– Վա՛յ, դուն ինծի «ծօ» մի՞ ըսես: Ես, նորին վեհափառութեան պաշտօնեան, ե՛ս պալապով պատուած, դուն ինծի «ծօ» մի՞: Բերանդ պիտի չորցնեմ, լեզուդ կտրել տամ պիտի:

– Ու ես, պաշտօնեայ Բարձրելոյն, ճակատս սուրբ միւռոնով օծուած, դուն ինծի «ծօ» ըսես,– պատասխանեց Հայաստանցի տէրտէրը ծանր-ծանր, աջ բազուկը երկինք բարձրացնելով:

Խոր լռութիւն:

Ղարիպը, սրբազանին առջեւ խոնարհութիւն ընելով, խրոխտաքայլ դուրս ելաւ:

– Ժամկո՛չ,– կանչեց էֆէնտին:

Ժամկոչը եկաւ, բարեւ բռնած կայնեցաւ:

– Հիմա՛կ, հիմա՛կ,– հրամայեց էֆէնտին,– արապայ մը պիտ բռնես, ասոր եաթաղը մէջը կը դնես, ինքն ալ մէկտեղ, շիտակ Պատրիարքարան կը տանիս: Ես վաղը կերթամ կը խօսեմ:

Ու ժամկոչին երկու մէծիտիէ տուաւ:

...Հինգշաբթի օրուան Պոլսոյ թերթերը «Ազգային լուրերու» մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնը կը հաղորդէին. «Յուսիկ անուն քահանայ մը, Տոմուզ գեղէն, որ առժամաբար Օրթագեղի եկեղեցին խրկուած էր, հոն՝ իր գեղին անունը արդարացնող բնաւորութեամբը՝ թաղը տակնուվրայ կ'ընէր: Վսեմ. Հայրապետ էֆէնտին, պէտք եղած դիտողութիւնները Պատրիարքարանին հաղորդած ըլլալով, այն խառնակիչը, ըսենք՝ չքահանան, երէկ բարապաններուն հսկողութեամբը Մախսուսէի շոգենաւը դրուելով, իր երկիրը խրկուեցաւ, Սամսոնի ճամփով»:

ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

(1866, Կ. Պոլիս – 4.1.1941, Վիշի (Ֆրանսիա))

Արևմտահայ ռեալիստական գրական դպրոցի հիմնադիրներից: 1884-ին ավարտել է Կ. Պոլսի Արամյան վարժարանը: Թարգմանական և ինքնուրույն գործերը տպագրվել են «Լույս», «Գիտական շարժում», «Արևելք», «Մասիս» պարբերականներում: Նրա կյանքում կարևոր իրադարձություն էր Ա. Արփիարյանի և նրա «Արևելք»-ի շուրջ համախմբված երիտասարդների հետ ծանոթությունը: Արփիարյանի խրախուսանքով գրում է «Վարժապետին աղջիկը», որ արևմտահայ իրականության մեջ առաջին ռեալիստական վեպն էր: Այն լույս տեսավ 1888-ին: Այնուհետև նրա ստեղծագործության առաջատար ժանրերը դարձան նովելն ու քրոնիկը:

ՎԱՐժԱՊԵՏԻՆ ԱՂՋԻԿԸ

(հատված)

«Վարժապետին աղջիկը» վեպում առաջադրված գաղափարական-գեղագիտական սկզբունքները նոր մակարդակի բարձրացրին արևմտահայ գրականությունը: Բացահայտվում էին կյանքի սոցիալական հակասությունները: Տիրող հասարակարգը քամահրանքով, նաև թշնամանքով է տրամադրված համեստ խավերի, ժողովրդի մեծամասնության նկատմամբ: Աստղիկի բնավորության մեջ մարմնավորվել են հեղինակի հասարակական ու գեղագիտական ըմբռնումները:

ԳՐԱԿԱՆ ԻՒՆ

Արամ ու Աստղիկ փոխադրված էին առանձին տուն մը, ուր Արամ գտած էր յուր բաղձացալ ազատութիւնն, և որ սակայն բանտ մ'էր եղած Աստղիկի համար. հեզ կիներ այլևս հուսահատ թաղած էր յուր սիրտն այդ բանտին խավարին մեջ, ուր հուսո ճառագայթն ոչ բնավ կը նշուէր. կը խամբեր յուր սիրակեզ սիրտն, ու զայս վերակենցաղելու համար Արամ ոչ մեկ խանդաղատալից բառ կ'ուղղեր իրեն. ընդհակառակն, նա ևս քան զևս անողոք կը լինէր յուր նկատմամբ, ևս առավել ցասկոտ, ահարկու կը դառնար ինչպես բռնապետ մը, որ այնքան ավելի անգուլթ է, որքան հլու յուր հպատակները:

Բա՛նտ ստուգիվ, բայց բանտարկյալն իրոք սա ունի մխիթարական, որ հաճախ յուր ազգականաց կարտոռնվին զալ տեսակցիլ իրեն հետ. մինչ Աստղիկի արգիլված էր նույնիսկ մա՛յրը տեսնել:

Նահապետյանները գրեթե լքած էին զիրենք. Հակոբ էֆենտին վշտացած էր յուր որդու դեմ. իսկ տիկին Վարդուհի և յուր աղջիկը շատ երկար միջոցներ կը թողուին իրենց այցելութեանց մեջ, որք միշտ շատ կարճ էին. Արամ հայտնապես կ'ատեր զինքն այժմ, և տան միակ բարեկամը, նույն ինքն Թորոս պելը, չէր դադրեր դավաճանելէ յուր պատվույն դեմ, իբր սատանա փորձելով միշտ զինքն:

Հետևած էր Արամ յուր ապականության վարպետին խորհրդոց ու կետ առ կետ հետևած. այո՛, պելին գուշակությունները սխալ չէին. Աստղիկ այնքան ավելի ընկճված, ստորնացած էր, որքան Արամ հանապազօրյա խժբժանքներ ըրած էր ու վիրավորիչ հանդիմանություններ ուղղած նմա. այլևս յուր ամուսնույն ապօրեն հարաբերությունները բացահայտ իրողություններ էին Աստղիկին համար, բայց պիտի լռե՛ր: Արամ հայտարարած էր, թե «չէր ներեր բնավ, որ յուր տան մեջ քննադատեին զինքն». և ավելցուցած էր. «ի՞նչ կուզես ինձմե. աննշան ընտանիքի մը աղջիկն էիր, այսօր նահապետյանց անունը կրելու փառքն ունիս, աղքատի զավակ էիր, մինչդեռ այսօր հարստություն մը կը վայելես կոր: Ի՞նչ կուզես ինձմե, բավ չէ՞, որ ապագաս փճացնելու պատճառ եղար. ո՞վ ինձի գեղեցիկ, ազնվական, աղջիկ չէր տար, և սակայն քեզ ընտրեցի ճաշակիս վրա ալ շատերը խնդալ տալով. այսչափ ստորնանալես հետո՞ ա՛լ գերիդ չեմ կրնար ըլլալ ես. կեր, խմե, հագվե, ինչ որ կ'ուզես ըրե, բայց գիտցիր, որ ես ալ կ'ընեմ և ազատ եմ ընելու, ինչ որ կ'ուզեմ...»:

Ու լռած էր Աստղիկ, օր մը բառ մը չէր արտասանած գանգատելու...

Բայց չէ՛, գիշեր մը, երբ Արամ ուզեր էր երթալ գտնել Պեռենիսը, Աստղիկ հուսահատության մեծ վայրկյանի մը մեջ, որ դուցազնություն կը ծնի, հայլայլմե եղած ինքզինք անվեհեր նետած էր սենեկին դռան առջև՝ արգելելու համար Արամը դուրս ելնելե, և այն ատեն, խելացնոր, աչերը բարկացայտ գոչած էր, հրամայած էր՝ «չպիտի երթաս», ընդհուպ ծնրադրյալ ու արտասովազին աղաչելու, աղերսելու անոր. «Ա՛խ, մ'երթար, Արամ, մ'երթար, մ'երթար...»:

Բայց Արամ գացած էր. «լալկան տղա մտիկ ընելու ժամանակ չուներ»:

Արամ բնավ չէր սիրեր զինքը: Աստղիկ գիտեր այդ, բայց կը հուսար. օր մը վերստին չպիտի՞ սիրեր զինքն. այլ, ավա՛ղ, երեք գարուններ հաջորդեցին իրարու, երեք անգամ վերականգնացավ բնությունը, բայց սերն Արամի սրտին մեջ չէր վերածնած բնավ, ընդհակառակն:

Այժմ գիշերն ընթերլե հետո չէր, որ Արամ կը հեռանար տունեն, այլ օրեր, շաբաթներ ամբողջ, նստած պատուհանին առջև, Աստղիկ կը նշմարեր ու ամեն անգամ վրդովմամբ կը նշմարեր երեկոյան դեմ Արամի պանքային պահապան Մարգարը, որ կուգար կրկնել յուր սովորական բանաձևը. «էֆենտին այս գիշեր չպիտի գա»:

Եվ չէր գար «էֆենտին»:

Ու իրիկուն մը սպասուհին, յուր տիկնոջ Աստղիկին սենյակն ելնելով, անոր հաղորդելու, թե «Մարգարը լուր բերած էր, թե էֆենտին այս գիշեր չպիտի գար», համարձակեցավ ամոթխած ձևերով խնդրել յուր «հանրմեն», որ հաճի իրեն կարդալ-քանգի ինք չէր գիտեր ընթեռնուլ-նամակ մը, զոր քիչ առաջ ստացած էր Պարտիզակեն. ու այն ատեն հեզահամբույր տիկինը կարդաց իրեն, ինչ որ յուր ամուսինը կը գրեր, թե «արտերնին այդ տարի շատ հաջող հունձք պիտի տար, և շնորհիվ Աստուծո, պիտի կրնային այդ առատ հունձքին արդյունքով վճարել իրենց պարտքը, որով թերևս առաջիկա ամառ իսկ այլևս Թագուհին, յուր սիրելի Թագուհին, պետք պիտի չունենար ծառայելու և գյուղ պիտի վերադառնար, ուր իրարմով երջանիկ պիտի ապրեին»:

Կարդաց Աստղիկ, խանդաղատացավ, զգացվեցավ ու հարցուց յուր սպասուհիույն. «կ'ուզե՞ս, Թագուհի, նորեն կարդամ...»:

Եվ երբ սպասուհին շնորհապարտ դուրս եկավ սենեկեն՝ այն ատեն Աստղիկ արտասվեց և դառնապես. Թագուհին, յուր սպասուհին, երջանիկ էր:

Հուսահատ էր Աստղիկ ու շա՛տ հուսահատ. չունեի բնավ սփոփանք. բայց օր մը այդ սփոփանքն աշխարհ եկավ. ծնավ զավակ մը, հրեշտակա-յին արարած մը, հատոր յուր սրտին, ուրկե կարծես պահ մը բարձավ ամեն վիշտ, ամեն կսկիծ:

Այդ անխոս, անխելահաս մանկիկը կուգար սրբել այն արտասուքները, զորս անգութ հայրիկն հեղուկ կուտար յուր մայրիկին. կը ժպտեր իրեն ան-մեղունակ ու տակավ զորանալով կը թոթովեր. «Մա՛յրիկ, մա՛յրիկ» և հայն-ժամ այդ քաղցրիկ «մայրիկը» կ'ամոքեր Արամի անիրավ կշտամբանաց դառնությունը:

Հեզ Աստղիկ, ի՛նչ պատրանքներ չէր ունեցած յուր մանկան վրա. մտա-ծած էր, թե գուցե այդ մանուկը միություն կապ մը պիտի ըլլար իրենց մեջ, գուցե Արամ զինք յուր զավակով պիտի սիրեր, բայց անխիղճն օր մը փոքրիկ խաղալիք մը, օր մը շաքարիկ մը չէր բերեր բնավ: Չէր սիրեր յուր զավակն ալ:

Ի՛նչ մեծ տենչ մը, ի՛նչ մայրենի արդար փառասիրություն մը ունեի՞ր յուր ծնողաց ներկայացնել յուր չքնաղագեղ թռչնիկը, սակայն Արամ կարգիլեր... բայց, ճարահատ, Աստղիկ քաջություն մը ունեցած էր դիմելու պէտին և խնդ-րելու, որ բարեխոսե յուր ամուսնույն մոտ, որպեսզի թույլ տա իրեն տեսնել յուր ծնողքը. պելը, որ մատնաչափ մ'իսկ չէր հրաժարած նորա նկատմամբ յուր ունեցած դիտավորություններեն, նա՛ որո ցանկությունը վրեժխնդրու-թյան փոխված էր այժմ, վասնզի Աստղիկ անառիկ կը մնար յուր պարկեշ-տություն մեջ, յուր սովորական երգը երգած էր. այն ատեն Աստղիկ գոչած էր անբացատրելի զայրույթի մը մատնելով զինքը, պելը. «Կը մեռնիմ, կը սպաննեմ ինքզինքս, բայց գիտցեք, պել, չեմ սպաններ պատիվս»:

Եվ պէյն ևս առավել անհագ վրեժխնդրությամբ լեցված էր յուր նկատ-մամբ:

Գլուխ ԻԹ

Պատրանք. Արամի սրտին մեջ սերը չէ վերածնած բնավ. Աստղիկ կ'ըմբռնե, թե խաբված է յուր վարդենի երազներուն մեջ. գիտե՞ք դեռ՝ ի՛նչ ըսավ երեկ Արամ յուր կնոջ, որ իրեն և մանկանն համար ինչ ինչ տնական անհրաժեշտ պիտույքներ խնդրեց. «Գոնե տնական կառավարություն մը գիտցած ըլլայիր. ի՛նչ է այս. ամեն օր կ'առնեմ, ամեն օր բան մը պակաս է. բայց ի՛նչ պիտի ըլլա, շատ գտար՝ շատ կը վատնես...»: Արամ ազահ չէ, բայց թղթախաղի մեջ ունեցած մեծ ձախողվածներն ևս առավել խստացուցած են յուր սիրտը. բոլորովին մտահոգ դեմք մ'է առած մի քանի օրերե ի վեր. Աստղիկ չ'իշխեր նորա բառ մ'ողղելու: Պեռենիսի հետ, որ երկրորդ անգամ չարաչար խաբած էր զինք, վերջապես խզած էր յուր հարաբերությունե-րը՝ Ռոզեթին հետ հաստատելու զայնս, որ գաղիական խմբին իբր էնժենյու Պոլիս եկած է վերստին. և հիմա Արամ, որ յուր պաքարայի վայրկյանական

ու մեծ կորուստներեն հետո բնավ համբերություն չունի առավոտեն մինչև երեկո պանքային մեջ բանտարկվիլ փոխանագրոց սանդիմներ շահելու, նախորդ երեկո իսկ մեկնած է տունեն և սիրունվույն հետ Գ... գյուղ, Ք...օթելն հաստատված է, իմացնելով Աստղիկի, թե շաբաթ մը հետո պիտի վերադառնա միայն:

Լրացած է այդ շաբաթն ալ, և Արամ կը վերադառնա գիշեր մը, կ'ընթերցուր կնոջ հետ և ընթերիքեն վերջ, հագիւլ քանի մը վայրկյան յուր գավկին երեսները շոյելէ հետո, երբ ֆրաքն հագած՝ վար կ'իջնէ կը տեսնէ պէյը, որ իրեն եկած կը սպասէր:

– Պարահանդէ՞ս,– հարցրեց պէյն:

– Այո՛:

– Բայց շատ կանուխ է:

– Մասնախմբեն եմ:

Ու լոկի խմեցին իրենց սուրճը, և երբ Արամ գավաթը վար դրավ, ոտք ելավ մեկնելու համար, թախանձելով պէյը, որ մնա, երբ սա իրեն հետ մեկնելու ձևեր կը կեղծեր:

Եվ երբ մեկնած էր,

– Ի՞նչ պարահանդես էր այդ,– հարցուց Աստղիկ Թորոս պէյին. համարձակած չէր այդ հարցումն Արամին ուղղել:

– Ա... ընկերության ի նպաստ տրված տարեկան պարահանդեսն է, ինչպես ամեն տարի կը տրվի. մեծ պատրաստություններ կատարվեցան, շատ շքեղ պիտի ըլլա:

– Դուք ինչո՞ւ չեք երթար. վերջապես մենք կին ենք, ազատություն չունինք, սակայն դուք ինչո՞ւ կը փախցնեք այդպիսի զբոսանքի առիթներ:

– Տիկին, շատ կը փափաքի՞ք տեսնել այդ պարահանդեսն:

– Ա՛հ, չէ՛, ինձ համար չեն ադոնք. իմ պարահանդեսս, իմ զբոսանքս՝ գավակս է:

– Ես կարծեցի, որ կը նախանձիք էրիկ մարդոց վրա, ուստի պիտի ըսեի ձեզ, որ քանի մը վայրկյանի գործ է տոմինո մը հագնիլ և ինձ հետ պարահանդես երթալ, առանց Արամի բան մ'իմացնելու:

Աստղիկ խորհեցավ վայրկյան մը և հետո աշխուժիւ ըսավ, մոլայլ հանկարծական գաղափարէ մը. յուր ձայնը կը դողար.

– Արդյոք յուր սիրունին հո՞ն պիտի ըլլա, պէյ:

– Բայց տարակույս չկա, անպատճառ իրեն հետ պիտի տանի:

– Երկու տոմինո ունի՞մ ես. մեկը բնավ Արամ տեսած չէ. տունեն բաժնված օրերնիս տղոց վարժունքին նվեր տվաւ ինձ. Հակոբիկս քնացած է, սպասավորները վերի հարկն են և չեն իմանար, թե սպասունիս կը սիրե զիս... միայն թե, պէյ, դուք անգաղտնապահ չլինիք...

– Ե՞րբ անգաղտնապահության ապացույց տված եմ ձեզ, տիկին, ընդհակառակն, վստահեցեք ինձ՝ ինչ գաղտնիք որ ունիք, որպեսզի ճաննաք զիս և... ու չշարունակեց պէյը:

Աստղիկ այն գիշերեն ի վեր, որում «Սեր առանց համարման»-ի մեջ տեսեր էր հեզ կոմսունին, որ կոչումն կընէր յուր ամուսնուն տարփածուն խղճին, խորհուրդ մը ծնած էր: Կարծելով, թե միշտ այդ Պեռնիսն էր, որ

Արամը մոլորեցուցած էր, մտածած էր առիթ մը գտնել, տեսնել այդ վատ կինը, փարիլ անոր ծնկաց և պաղատիլ անոր, որ չխլե իրմե յուր ամուսինը, բայց ո՛ր գտնել զինքը... Իսկ հիմա առիթն ինքնին կներկայանար, երբ պեյը կառաջարկեր իրեն միասին պարահանդես երթալ. «ա՛հ, եթե անճանաչ յուր տոմինոյին տակ, կարենար պարասրահին մեկ անկյունը կեցնել յուր ամուսնուն հոմանուհին ու անոր մի քանի խոսք ուղղել...»:

Հարմար, գերահարմար էր առիթն, և չպիտի փախցնէր զայն, եթե նույնիսկ կենաց զոհողությամբն գներ զայն, ուստի չմերժեց պեյին ընկերակցությունը. «տերն էր յուր անձին»։ չէր վախնար:

Եվ Աստղիկ, պահ մը հետո, կռթնած այն մարդուն բազկին, զոր ամենեն ավելի կ'ատեր աշխարհիս վրա, կը մտնէր Վերտիի պարասրահն, յուր ամուսնուն հոմանուհին տեսնելու և անոր հետ խոսակցելու, բայց յուր հետաքրքրության մեջ աղոտ երկյուղ մը կզգար, կը դողդոջեր խռովյալ. բայց «չպիտի շփոթեր բնավ, սերտած էր ինչ որ պիտի ըսեր անոր. դիմակը շատ համարձակություն, շատ քաջություն պիտի տար իրեն»:

Հակառակ պեյին թախանձանաց, Աստղիկ շուգեց պարել և չպարեց, մերժեց շքեղասեղանեն երթալ բան մ'առնուլ կամ թե թեի շրջագայիլ. պեյը կը զգուշանար անոր հետ օթյակի մը մեջ անշարժ բազմած երևնալէ, Արամեն ճանչցվելու վախով, և կը կատղեր տեսնելով, որ իր բոլոր հաշիվներն հօդս կը ցնդեին. այդ գիշեր մտադրած էր ամեն միջոց ի գործ դնել՝ «այդ կինը վայելելու համար», պիտի արբեցնէր զինք, «զի աչքը դարձած էր», ինչպէս կ'ըսէր ինքնիրեն, բայց նա գավաթ մը ջուրն իսկ կը մերժէր. կատղած էր. այլևս բառ մը չուղղեց անոր բան մը առաջարկելու համար. արձանացյալ մնաց անոր քով, մինչև որ ուրիշ դիմակավոր կին մը, գալով թաթիկովն յուր ուսին զարնել, ըսավ իրեն տաճկերեն լեզվով. «փառք, որ տեսանք զիրար»։ Պեյը նույնհետայն ոգևորյալ բաժնվեցավ Աստղիկեն՝ դիմակավորին տալով յուր թևը, մինչև Աստղիկ հետաքրքիր ակնարկներով Արամը կը փնտրէր սրահին մեջ. սակայն չկրցավ նշմարել զնա և այն ատեն կասկածելով, որ մի գուցե նա բոլորովին պարահանդես եկած չըլլար այդ գիշեր և պատահմամբ իրմէ առաջ տուն վերադառնար՝ զղջաց յուր ըրած այն անխորհուրդ գործին վրա և անոր հետևանաց վրա մտածելով ևս քան զևս խռովեցավ. նստավ սրահին եզերքի նստարաններեն միուն վրա. երիտասարդներ կը քծնէին յուր շուրջը, ծաղրելի բռնբռնանքներ կ'ուղղէին իրեն, որոց զվարճությունը կը հակապատկերէր յուր հոգեկան դառնության հետ:

Կես-գիշերին մոտ էր, և ահա Արամ սրահեն ներս մտավ, յուր թևը սև տոմինոյի մը տված: Աստղիկը նշմարեց զանոնք նույնհետայն հուզումը գրավեց զինք, ու աչքերը դիմակին տակեն արտասովոր լցան, մինչև նույն ժամայն երիտասարդ մը, որ յուր առջև կեցած էր, կ'ըսէր իրեն. «ի՛նչ գեղեցիկ աչեր, ի՛նչ զվարթ նայվածք»:

Ի տես յուր ամուսնուն անգիտակցաբար և դողահար ոտքի ելած էր նա, բայց ուժասպառ նստավ վերստին նստարանին վրա. սրունքները կը դողդոջէին, «անո՛ր էր, որ Արամ յուր բոլոր սերը նվիրած էր, միայն անոր, և լքած էր զինք, որ կը դեգերէր գաղտագողի սրահին մեկ անկյունը. բայց ինք յուր ամուսնուն հոմանուհին անդիմակ հուսացած էր գտնել պարահանդեսին մեջ,

և հիմա թեպետ ըստ ամենայն հավանականության այդ դիմակավորը նա ինքն՝ Պեռենիսն էր, սակայն կրնա՞ր բոլորովին ապահով մոտենալ անոր, եթե մի ուրիշ կին եղած ըլլար նա... բայց արդեն ժամ մ'անցած էր, և Արամ բնավ չէր բաժնվեր յուր ընկերուհիեն. պիտի կրնա՞ր արդյոք վայրկյանի մը միջոց գտնել՝ անոր երկու բառ ուղղելու համար...»:

Կը խորասուզվեր մենիկ այս մտածմանց մեջ, երբ անհղագոչ «ռոն»-ը եկավ սթափեցնել զինքն. և այն ատեն վշտագին ակնարկ մը նետեց բոլոր հանդիսավայրին վրա. կը պարեին ու խանդավառ մրմնջելով կ'երգեին քատրիլը. ամեն դիմաց վրա շատ ցնծությունը կը ճաճանչեր, ամեն դեմքեր խոնավ էին կայթելու, զբոսնելու քրտինքով, մինչ յուր դեմքը խոնավ էր յուր արտասովաց մեջ միայն... Կը հիշեր Նահապետյանց երեկույթն. ինքն ալ չէ՞ր պարած, յուր տխուր պատմության առաջին գլուխը չէ՞ր բացված այդ երեկույթին մեջ. «անմե՛ղ աղջիկներ, երանի՛ ձեր օրերուն...»:

Քատրիլն ավարտած էր, ու հանգստյան փողն հնչած. Արամ, որ յուր հոմանունովն հետ օթյակ մը բազմած էր, առանց որևէ պարի մասնակցելու, յուր ընկերուհին առաջնորդեց զբոսասրահին (ֆուայե) կից խուցերեն միովն մեջ. և Աստղիկ, ժխորին մեջ անճանաչ, առանց վայրկյան մը զանոնք յուր տեսութենեն կորսնցնելու, հետևած էր անոնց՝ այժմ տեսակցելու առիթը գտնելու հուսով. բայց Արամ խուցը մտնելով սպասավորի մը մասնավոր խնամքով, ճաշ մը հանձնարարելէ հետո գոցած էր դուռը ճարճատմամբ:

Աստղիկ արձանացյալ մնաց հուսահատ. քանիցս փորձվեցավ երթալ զարնել այդ դրան, բայց... ունեցավ բավական խոհեմություն՝ չշարժելու յուր տեղեն և զգուշավոր ու հետաքրքիր ակնարկներով Արամին հոմանունին դիտելու, ամեն անգամ, որ սպասավորն անոնց խուցին դուռն զգուշությամբ կը բանար՝ իսկույն գոցելու համար զայն:

Հուզումն և սրահին հեղձուցիչ մթնոլորտը զովանալու պետք կը զգացնեին իրեն. բայց ո՛չ ոք կար իրեն նույնիսկ գավաթ մը ջուր ընծայելու. այն ինչ, ճողոպրած պէյին ձեռքեն, չէր ուզեր բնավ անոր դիմել՝ բան մը խնդրելու համար, որուն հետ շքասեղան երթալ արդեն մերժած էր անգամ մը: Յանկանոք կը դիտեր շքասեղանին վրա գետեղված հազար զովացուցիչ ըմպելիքները, կը նվաղեր ծարավի, երբ նույն վայրկյանին սպասավոր մը գալով բանալ Արամի խուցը՝ թնդմամբ բացավ փրփրալից շամբանիային խիցը:

Եվ երբ պարպած էին իրենց գավաթներն, Արամ դիմակավորը վերստին առավ յուր թևը, թողուցին իրենց խուցն, մինչ Աստղիկ արձանացյալ կը դիտեր զիրենք. հուսահատ էր այլևս այդ կնոջ հետ խոսակցելու: Հագիվ զբոսասրահին կեդրոնն հասան, երիտասարդաց ամբողջ խումբ մը շրջապատած էր այժմ Արամն և յուր ընկերուհին. կը զվարճաբանեին անոնց հետ. մին չարամիտ կատակ մը կ'ուղղեր պատրուհվուն, մյուսը կը հետաքրքրվեր զնա ճանչնալու, և երրորդ մը այտերեն դատելով զինքը՝ կը շնորհավորեր Արամն, որ այդպիսի չքնաղ ընկերուհի մ'ունեն:

Այս անգամ Աստղիկ այլևս ի սպառ հուսահատ էր մերձենալու անոր. նստարանի մը վրա գրավեց տեղ մը. բան մը կը ճնշեր յուր սրտին վրա, գոցեց յուր աչերը վայրիկ մը դիմակին տակ, ինքզինք յուր մտածմանց տալով բոլորովին, և հետո երբ բացավ յուր աչերը, տեսավ, որ Լևոնիկ՝ յուր հորեղ-

բորորդին, վեհերոտ կծկած նստած էր իրմե քիչ հեռի. իսկույն անոր քով փութաց և առանց ուրիշ խոսք մ'արտասանելու ըսավ անձկալից՝ ձայնին կեղծ եղանակ մը տալով.

– Հո՞ւ է Զապելը:

– Չէ՛, ան չեկավ.– պատասխանեց տղեկը հապուշ կրթյալ:

– Մեծ եղբայրդ, Հարությո՞ւնը:

– Ան հոս է, մասքե է:

– Շուտ մը ինձի կրնա՞ս կանչել, տղաս:

Եվ շիկնելով «այո» պատասխանեց Լևոնիկն յուր գլխով ու փութաց յուր եղբայրը գտնել. ու երբ գտած էր:

– Դո՞ւն ես, Հարություն:

– Աստղիկ, Դո՞ւն ես:

– Ա՛հ, մի՛ պոռար: Ինչո՞ւ Զապելը չես բերեր– և մեկեն նվագարանին տված առաջին նշանը լսելով – բայց անկաժե շունենաս, Հարություն:

– Չէ՛, Աստղիկ:

– Բայց անունս մի՛ տար, բան մը պիտի խնդրեմ քենե, նախ գավաթ մը ջուր, կը մարիմ կոր. և հետո՝ առանձին սենյակ մը, ուր կարենամ երեսս բանալ. կը խեղդվիմ կոր. որչա՛փ խոսելիքներ ունիմ, ձեզ Աստված ղրկեց հոս:

– Վեր ելնենք ուրեմն:

Եվ ելան վեր, մինչև վարը հանգստյան առաջին վալսը կըսկսեր վերանորոգ եռանդամբ:

– Բայց այնպիսի սենյակ մը մտնենք, ուր մարդ մը, բնավ մարդ մը չկարենա մեզ դիտել:

– Տամ և քավալիե գոց սենյակի մեջ չեն ձգեր հոս, սակայն Նիքոլին զիս աղեկ կը ճանչնա, ժամացույցի քողտոն մը անցյալ օր ծախեցի իրեն, հոս կեցիր վայրկյան մը երթամ գտնեմ զինք, ան բան մը կրնա հարմարցնել... կեցի՛ր:

Եվ վայրկյան մը հետո վերադառնալով Աստղիկին քով, Հարություն թևն առավ յուր հորեղբոր դուստրն ըսելով. «Գտանք, բոլորովին ապահով սենյակ մը. բաղդ ունիս, Աստղիկ, գրեթե անկարելի է տամայի մը հետ զատ սենյակի մեջ փակվիլ, որովհետև կը կասկածին, երբեմն միայն քոմիտեի անդամոց աչք կը գոցեն»:

Եվ Հարությունի բարեկամ կառսոնն, երկու գավաթ զարեջուր դրած ափսեի մը մեջ, զգուշավոր ակնարկներ նետելով յուր շուրջն՝ առաջնորդած էր զիրենք վերնահարկը մի խոնավ խուց, ուր յուր նոր վառած կազն հեղձուցիչ հոտ մը սփռած էր:

Դուռը գոցած էին, Աստղիկ ու Հարություն հանեցին իրենց դիմակները:

– Շատ փոխվե՞ր եմ,– հարցուց Աստղիկ,– այնչափ ատեն է չես տեսած զիս:

– Շատ նիհարեցեր ես, Աստղիկ, ատ ի՛նչ ես եղբր:

– Է՛հ,– բացագանչեց նա, դեպի երկինք բարձրացնելով յուր աչերն. և մեկեն զայնս ուղղելով Արթաքիին, զոր իբր եղբայր կը սիրեր ի տղա տիոց՝ արտասովեց դառնագին այդ լռիկ սենյակին մեջ:

– Բայց ի՞նչ ունիս, Աստղիկ,– հարցուց Արթաքի զգաժյալ և անձկալից:

– Ոչի՛նչ, աչի՛նչ, Արթաքի. ա՛խ, ինչո՞ւ միասին չբերիր Զապելը, որչա՛փ կարոտեցեր եմ, որչա՛փ...

– Գալ չուզեց, հարբուխ եղեր էր: Բայց ի՛նչ ունիս, ըսե, այստեղ զվարճանալու տեղ է, հոս չե՛ն լար:

– Գուշակե՛, Արթաքի, գուշակե՛...

Ու երբ Արթաքին դարձյալ թախանձեց յուր հորեղբոր դստեր՝ հայտնել յուր վիշտը, այն ատեն Աստղիկ սկսավ պատմել յուր դժբաղդույթյունն: Երբ ավարտած էր զայն, կ’ըսեր արտասովալից.

– Ա՛խ, ըսե՛ Զապելին, թող չամուսնանա, չըլլա, որ ամուսնացնեք զինքը, երջանկույթյունն աղջիկնույթյան մեջն է եղեր...

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՅՐԱԳ

(26.6.1861, Կ. Պոլիս – 1915, Մեծ եղեռնի զոհ)

Գրող, հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ: Ծնվել է Կ. Պոլսում: Միջնակարգ և բարձրագույն կրթությունն ստացել է Կ. Պոլսում: 1883-ից զբաղվել է փաստաբանությամբ, միաժամանակ իրավագիտություն է դասավանդել Կ. Պոլսի համալսարանում: Հրատարակել է իրավագիտական երեք աշխատություն (մեկը՝ Ֆրանսերեն՝ Փարիզում, երկուսը՝ թուրքերեն՝ Կ.

Պոլսում): 1895-96-ին ստանձնել է հայ քաղաքական ամբաստանյալների պաշտպանությունը: Իր հռետորական զարմանալի ձիրքով, փաստաբանական պատրաստվածության շնորհիվ վաստակում է աշխատավորների սերը: Արդարամիտ փաստաբանին սիրել են նաև օտարազգիները: Սկզբում գրել է բանաստեղծություններ: Որպես գրող հայտնի է դարձել «Անհետացած սերունդ մը» ռեալիստական վեպով (1886):

Բազմաժանր գրող է (վեպ, նորավեպ, գրական դիմանկար, ակնարկ, արձակ և չափաժող բանաստեղծություն, հրապարակախոսություն և այլն): Նրա ստեղծագործության մեջ գլխավորը նորավեպն է («Խղճմտանքի ձայներ», 1909, «Կյանքը ինչպես որ է», 1911, «Լուռ ցավեր», 1911):

1908-15-ին եղել է Ազգային ժողովի երեսփոխան և օսմանյան պառլամենտի դեպուտատ: Քաղաքացիական բացառիկ արիություն դրսևորեց Ադանայի կոտորածի ժամանակ (1909)՝ մարդկանց իրավունքները պաշտպանելիս: 1913-ին Մարսել Լեար ծածկանունով հրատարակել է «Հայկական հարցը վավերագրերի տակ» գրքույկը (ֆրանսերեն):

Երբ Զոհրապը առավ 1914 թ. պատերազմի լուրը, դրանում «մահացու վտանգ» տեսավ արևմտահայության համար: Կանխատեսումն իրականացավ:

1915-ի մայիսի 20-ին ձերբակալվեց և աքսորի ճանապարհին վայրագորեն սպանվեց:

ՃԻՏԻՆ ՊԱՐՏՔԸ

Ա

Սեւ կաշիե մեծկակ պայուսակ մըն էր զոր առտու իրիկուն իր ձեռքը բռնած կ'երթար փողոցներեն: Իր կյանքին անբաժան ընկերն էր այս տուկուն կաշիե պարկը, որով ամեն իրիկուն իր տան պիտուլքը, հացն ու միսը կտաներ, կամ պտուղը իր երկու փոքր զավակներուն, որոնք դրան առջեւեն կբոլորվէին խոստումնալից ու խոստումնապահ այս պայուսակին շուրջը:

Այս մարդուն բոլոր հոգնաջան վաստակը ու քրտնաթոր գործունեությունը անոր մեջն էր, դանայան տակառ, զոր կլեցներ շարունակ երեսուն տարիներե ի վեր առանց հաջողելու: Իր կյանքի պայքարը հոն էր ամբողջ, ապրուստի խնդիր, որուն արհավիրքովը լեցուն էր միշտ այդ կաշիե պահարանը իր մշտնջենական պարապույթամբը. իր ուրախությունները ու ցավերն ալ հոն էին, իր հիշատակներն ալ: Աղեկ օրեր ու գեշ օրեր ուներ այդ տոպրակը. տիրոջը պես ճակատագիր մը հարափոփոխ, եւ անոր պես հոգի մըն ալ ուներ կարծես: Ո՛վ էր տերը այս երկուքին մեջ. երեսուն տարի վերջը, երբ ձախորդությունը իր երկաթի շրջապտույտ օղակով զինքը կպաշարեր, այս մարդը կհասկնար, որ այդ անզգա տոպրակը իր տերը եղած էր միշտ:

Բ

Հիմա միջակ հասակով, մորվոք, ալեւորած մեկն էր Հուսեփ աղան իր վաճառականութենե, խանութպանե հետզհետե իջնելով, իջնելով առուտուրի միջնորդությամբ կ'ապրեր ալ, խանութ խանութ, դուռնե դուռ տանելով պասմաի ու ճերմակեղենի մատուցումներու ու պահանջումներու անհամաձայնելի ու հակառակորդ հավաքածոները:

Ո՛վ ըսեր էր, որ սա երկուքին մեջ ներդաշնակություն մը կա, Հուսեփ աղան իզուր օրն ի բուն իր հաշտարարի դերը կկատարեր, ողորփիչ, համոզիչ փաստերով, առնողին ըսելով, թե ապրանքը աժան էր այդ գինով, ու ծախողին՝ թե իր վաճառքը պահանջած գինեն շատ պակաս կ'ըներ. ո՛չ. երկուքն ալ կհամառներն եւ Հուսեփ աղան հուսակտուր ձեռնթափ կ'ըլլար ա՛լ. առետուրի տազնապը, զոր իր վաճառական եղած ատենեն այնքան լավ կճանչնար, նորեն իր վրա, իր համեստ միջնորդի ապրուստին վրա ալ կ'իշխեր ու փճացնել կսպառնար ինքը:

Ո՛հ, թե որ մինակ ըլլար. ի՛նչ փուլթ. բայց երկու աղջիկ զավակներ իրենց պատանության ամեն հրապույրներովը, ամեն պատրանքներովը իրեն կնայեին. առջի մանկուհիները չէին, այլ խելահաս պատանուհիներ կյանքի վայելքի արդար ու անմեղ ըղձանքներով, ակնկալություններով ծարավի:

Այս զավակները, իր բոլոր երջանկությունը, հիմա կճնշէին զինքը իրենց 14-15 տարու աղջկան անմեղության ժպիտովը, որ հանդիմանությունով լեցուն կ'երեւար իր հայրական աչքին: Հանցավորի պես կմտներ ներս, զրկանքներու դատապարտված այս երկու հոգիներուն առջեւ, մեղավորի նման գլխիկոր կդառնար տուն, երեսին վրա միշտ պահելով զվարթության կեղծավոր երեւույթը ու այս դիմալակին տակ պարտկելով ապրկար ու շվարած մարդու կսկիծը:

Գ

Սկսյուտարի բարձունքին վրա՝ Իճատիյեի կողմն է իրենց փոքրիկ տունը, ուր երկու հարյուր ղրուշ ամսական վարձքով կբնակեին երեքը, հայրը ու երկու աղջիկները, որոնց մայրը շատոնց մեռած է. փողոցի վրա նայող փոքրիկ սենյակին պատեն կախված երիտասարդ կնոջ պատկերը անորն է. էրկանը աղեկ օրերուն մեռած էր կուրծքի հիվանդութենե մը, որ պատկերին մեջ տեսնվող սպիտակ ու անարյուն երեսեն կգուշակվի: Բայց իր հիշատակը կ'ապրի եւ օր չըլլար, որ իր խոսքը չընեն. գիշերները, երբ աղջիկները կքաշվին, ամուսինը կմնա դեռ իր վաղամեռիկ կնոջ պատկերին դեմը, անխոսուկ ու առանձին. ու իր ոսկեզօծ շրջանակեն նայող այդ անթարթ աչքերեն՝ աղքատացած վաճառականը քաջալերություն մը կ'ակնկալե, գերեզմանի մյուս կողմեն սպասված զորավիգ մը:

Վասն զի բարոյական կորուվը կպակսի իրեն օր օրի. իր երբեմնի նյութական դրամագլխին պես, հիմա կզգա, որ սրտին քաջությունը կսպառի ու կհատնի քիչ-քիչ: Դեռ առտունները իր դողդոջուն ձեռքի մեջն է պայուսակը, զոր առանց ամբողջապես լեցնելու կդառնա շատ հեղ. ու առտուն, նավամատուցին վրա, այն վաճառականներուն քով՝ որոնք մուրացիկի մը ողորմություն տալու պես երբեմն գործ կուտան իրեն, կսլքտա, երբեմն կհամարձակի անոնց խոսքին խառնվիլ, կարծիք տալ, միշտ խոսողին նպաստավոր կարծիք մը: Անոնց գծին վրա չի քալեր, այլ քիչ մը ետեւեն, իր անբաժան պայուսակը ձեռքը, ու երբ պատահի, որ առեւտուրի մեջ մեկ մը երեսեն վնաս մը կրեն այդ մարդիկը, ինք անոնցմե ավելի կզայրանա այդ մեկուն դեմ, խաբեբա ու խարդախ կկոչե զայն, որ իր վաճառականին, այդ պատվավոր մարդուն ապրանքները շփոթած էր ու ստակները չէր ուզեր հատուցանել: Ուրիշ ատեն՝ անոնց զվարթ վայրկյաններուն՝ կատակներով, փոքրիկ սիրուն պատմություններով կզվարճացներ, կխնդացներ զանոնք, հետեւյալ օրվա համար պզտիկ գործ մը շնորհելու սպասումով:

Ու վաճառականները կսիրեին այս պապա մարդը, որ ուրիշներուն պես աներես չէր ու իր միջնորդչեքը իրավունք մը պահանջելու եղանակով չէր ուզեր եւ առաջակված ամեն զեղջի գլուխ կծոեր:

Դ

Պասմաի ջոշերը կքալեին տոտիկ-տոտիկ, ճամփուն վրա խոսելով, իրենց ծախելիքի ապրանքներու հոգերովը բեռնավորված ամենքն ալ: Պարսիկ վաճառականները, գլխավոր հաճախորդները, աչքերնին կսկսեին բանալ. թահացած ու գունաթափ կերպասներու, կշիռեն ու չափեն պակաս ամերիքաններու վրա առջի շահերը չէին մացած ա՛լ, եւ վաճառականները խնայողության նոր միջոցներ կխորհեին. մաքսեն ետքը, գրասենյակի ծախքեն վերջը, միջնորդչեքները ծանր կթվեին իրենց: Ի՛նչ հարկ միջնորդի, անձամբ չէի՞ն կրնա առնել կամ ծախել ապրանքները, այնուհետեւ, ուրիշ պատճառներ կուգային զորացնել այս որոշումը. միջնորդը միջնորդ մըն է վերջապես եւ ոչ ապրանքին տերը, ոչ անոր արժեքը կրնա բացատրել տիրոջը չափ եւ ոչ անոր հոգը տանիլ միշտ, ու Հուսեփ աղան որ ետեւնուն կուգար, իր սեւցած պայուսակը ձեռքը, կգողար հիմա:

– Հուսեփ աղա, քեզի համար չենք,– կ’ավելացնեին վաճառականները,– դուն մեր մարդն ես:

Շունը կ’առներ խեղճ մարդը. բայց գործերը կպակսեին, ավուրչեքը շահիլը տաժանելի տառապանք մը կ’ըլլար ու պարտքերը կդիզվեին շուրջը, գյուղը, շարշին, ամեն կողմ: Հագուստը տակավին մաքուր կոկիկ էր ու իր արտաքին տեսքեն ոչ ոք պիտի գուշակեր իր զարհուրելի անկումը:

Ու պայուսակը կշարունակեր կրել ձեռքը, անօգուտ տարուբեր մը հիմա, բայց ամչնալով թողուլ, մեկդի նետել զայն, հուսահատությունը խոստովանիլ աշխարհքի առջեւ, վասն զի ի՞նչ պիտի ըսեր աշխարհք ձեռնունայն տեսնելով զինքն այսուհետեւ:

Հետո՝ ճարահատած՝ այն վաճառականեն որուն արբանյակն էր, երկու ոսկի փող ուզեց ու մերժողական պատասխան ստացավ. հինգ ոսկի պարտք ունեւ. պետք էր նախ այդ պարտքը վճարել: Այն իրիկունը իր պղնձ փոքրիկ ժամացույցը ծախեց երեսուն դրուշի ու պայուսակը մասամբ գոնե կրցավ լեցվիլ նորեն:

Ե

Տունը՝ ուրախ ու զվարթ էր. աղջիկները իր վիճակին վրա տեղեկություններ կ’ուզեին երբեմն. գուշակություններ, նախազգացումներ ունեին իրենց ներսիդին:

– Գործերը ինչպե՞ս են, հայրիկ,– կ’ըսեր անդրանիկը:

Ու կրտսերը՝ կապույտ աչվի, շուշանաթույր աղջիկ մը, որ ճիշտ մորը պատկերն էր.

– Այսչափ ուշ մի մնար:

Հայրը կխնդար. ո՛չ գործերը գեշ չէին երթար. աստուծով ասկե վերջը ավելի պիտի բացվեին

– Վաղը կանուխ եկու, եւ մեզ պտտցնելու տար: Ու ողորմելի հայրը կխոստանար, ամեն բան կխոստանար, կանուխ պիտի գար ու պտտցնելու պիտի տաներ այս հեք զրկյալ որբերը, որոնց էն աղվոր տարիները չքավորության մեջ կ’անցնեին. երեւակայեցեք ուղեւորություն մը, որուն է՛ն գեղեցիկ տեսարանը թյունելի մը անցք ըլլա, մութ ու քարակոփ պատեր, եւ որուն մյուս ծայրեն սպասված լույսի շառավիղը չտեսնես երբեք:

Եվ առտուն, կանուխ-կանուխ, առջի շոգենավով կ’երթար Պոլիս, իր ուժաթափ թեւին տակ սեղմելով իր պարպված պայուսակը, այս հավիտենական թշնամին ու հավիտենական անկուշտը, որ չէր հագեցած երբեք երեսուն տարիե ի վեր. ու հոն, թեւին տակը, խեղդելու պես կսեղմեր զայն, այդ պարպված փորը ու չբացնել կ’ուզեր:

Պոլիս գործ չկար. ժամացույցին ստակեն մնացորդը երթեւեկության ծախքին մեջ սպառեցավ ու վայրկյան կմոտենար ահավոր արագություն մը խոյանալով իր վրա, ուր վերջին երեսուն փարան Քուզկունճուքեն Պոլիս իջնելու, հուլսի մը ետեւեն վազելու ծախքը – վասն զի հիմա հուլսի ետեւեն երթալն ալ ծախքով է – պիտի հատներ:

Այն անե՛ն. այս հարցումը զոր միտքը կ’ըններ, որուն պատասխանելու հարկեն չէր կրնա խուսափիլ, իր դեմը կ’ելլեր, խոշոր, հսկա տառերով կգրվեին օդին մեջ, ու իր առջեւն կքալեր իր նայվածքին փակչելով ամեն տեղ:

Չ

Ինչպե՞ս կ'ըլլա, որ մարդ հացի մը ստակին կարոտը կքաշե կամ շոգենավի մի ստակ չվճարելուն համար կեցած տեղը կմնա գամված, անշարժ:

Հուսեփ աղան հիմա այս խնդիրները կհարուցաներ մտքին մեջ, լուծելու կջանար, եւ փողոցին մեջ քալելով, իր դատարկ պայուսակը զգալով, շոշափելով մատներուն տակ, իր տունը փոխադրված կզգար ինքզինքը հանկարծ, իր սիրուն զավակներուն քովիկը, եւ պահ մը վերացած՝ կմոռնար ինքզինքը, իր ավուր հացի կարոտ մուրացիկ դիրքը, վայրկյան մը գոնե, հարուստ ու ամենակարող ըլլալու համար. այդ փոքրիկ տունը կձգեր, ավելի ճոխ բնակություն մը տալու համար իր զավակներուն. նոր զգեստներ, գլխարկներ, անոնց երիտասարդի բոլոր պահանջումներեն ավելի՛ն, շատ ավելին կուտար, ու հրճվանքնին տեսնելով կբերկրեր: Ի՛նչ դյուրին ու ի՛նչ դժվար երջանկություն...

Հետո վերջին հնարքները սկսան ապրուստի. մանր ու արհավրալից բաներ. նորոգելու պատրվակով տունեն տարված ու չնչին գնով վաճառված կարասիներ, տնական պետքերը հոգալու համար նորե՛ն ամեն օր տարբեր խանութներու, ծախողներու դիմումներ. ապառիկ գնելու համար հաստատված մտերմություններ, բարեկամություններ. հետո շոգենավի տոմսակը ուրիշի ստակով առնելու համար ուրիշին քով սպասելներ. զուր ջանքեր բոլորն ալ՝ լեցնելու, ո՞հ, մասամբ գոնե լեցնելու համար իր պահանջող պայուսակը զոր բռնած կտանի դեռ, առանց պատճառը գիտնալու, առանց պետքի, անգիտակից շարժումով:

Է

Այն առտուն իր առջինեկ աղջիկը տվավ պայուսակը ձեռքը,՝ «Երեկվան պես միսը չմոռնաս. քիչ մըն ալ պտուղ բերես. պանիր ալ»:

Ու փախստական հորը ետեւեն, որ կ'աճապարեր հեռանալու, կշարունակեր իր չնչին խնդրանքներու անհատնում շարքը:

Զառիվայրեն իր ընդոստ աճապարող քալվածքին հետ պայուսակը կ'երերար, պարապ որովայնի ձայներ, հեծկլտուքներ կհաներ:

Երեք մեթալիք տասնոցները զորս իր գրպանին մեջ հուսահատորեն կսեղմեր, չկորսնցնելու սարսափով, Պոլիս պիտի տանեին զինքը. ի՞նչպես պիտի վերադառնար իրիկունը. ու կզղջար, ո՛րքան կզղջար բնակելուն Սկյուտար, ուր ոտքով չերթցվիր, ու չի բավեր բարի կամեցողություն կամ աշխարհիս մեծագույն քաջությունը ունենալ՝ նույնիսկ պարապ ձեռքով տուն դառնալու համար:

Շոգենավին մեջ ծանոթներե հեռու նստավ, ծայրը, հոն ուր մեկգի չկա, ոչլոտ մարդերու մոտիկ: Լավ մը իր քովը տեղավորեց պայուսակը. խնամքով, հոգածու ձեռքով անոր փոթերը շտկեց: Հետո անիվներուն փոֆ-փոֆը իր ուշադրությունը գրավեց. այս եղանակը իր հետաքրքրությունը շարժեց. անիվները իրենց շրջանակին մեջ, տեղ մը հասնելուն, միշտ վարանումի պես բան մը ունեին նոր շրջան մը սկսելե առաջ. ասով մասնավոր եղանակ մը կձեւանար. փոֆ, փոֆ, փոֆ, փոֆ-փոֆ. մտքեն այս տարօրինակ նվագին կհետեւեր, հաճույք մը կզգար: Այդ վայրկյանին իր հոգվույն ու մտքին մեջ

այդ խորհրդավոր ձայնեն զատ բան մը չկար. ո՞վ էր ինքը, ի՞նչ կփնտրեր այս շոգենավին մեջ. ո՞ր պիտի երթար. չէր գիտեր, իրա՞վ որ չէր գիտեր:

Պոլիս իր վաճառականներուն հանդիպեցավ. խոժոռ ու դաժան դեմքեր գտավ միայն, որոնց տեսքը անգամ իր լեզուն պապանձեցուց. քաջությո՞ւն. ըսե՛ սա երկաթե քացան խրոխտորեն բացող ու գոցող մարդուն, որ զավակներուդ ուտելիք տանիլ խոստացած ես այս իրիկուն. ո՛չ, չկրցավ ըսել:

Շուկան թափառեցավ, առանց բան մը ասելու մեկու մը. խանութներեն ներս նայեցավ քիչ մը. հետո ոսկերիչներու կրպակներուն դեմը կեցավ քառորդ ժամի մը չափ, ադամանդե զարդերու վրա զմայլված. իր աղջիկներուն երբեք չէր կրցած հատ մը տալ ասոնցմե, ու հիշեց որ իր երկու աղջիկները կսպասին իրեն: Ժամը հարցուց: Իրիկուն էր. այն ատեն վազել սկսավ. ուշ մնացեր էր. պարապ վարանումներու ու մեծ սրտության ատեն չէր. հաց պետք էր ու պիտի ուզեր առջի դեմը ելլող ծանոթեն: Զարմա՛նք. ինքը, որ այնքան շատ մարդ կճանչնար, անոնցմե մեկուն չէր հանդիպեր: Սա դեմի կողմեն քալողը կճանչնար անշուշտ. ատենով իրեն մրցակից եղող վաճառական մըն էր, բայց շատոնց բարեւը կտրած էին, իր աղքատանալէն ի վեր. սա մյուսը, որ արագ քայլերով իր քովեն անցավ հիմա, ան ալ կճանչնար, ատենով երաշխավոր ալ եղած էր անոր, բայց քանի մը օր առաջ մեճիտիե մը փոխ տալ մերժած էր եւ հիմա ալ փախչելու պես, երեսը պահելով իր քովեն կ'անցներ: Ծերուկ մը, մինակ, բարեւեց զինքը. իրմե ավելի դժբախտ մը:

Կամուրջը հասած կեցավ. չկրցավ անցնիլ. տասը փարա չուներ. այդ պահուն զգաց, որ բան մը կպակսեր: Ինքզինքը հարցուփորձեց ու պատճառը գտավ. պայուսակը մոռցեր էր տեղ մը. ետ դարձավ, վազեց, ի՞նչ ընելու համար:

Ը

Ծովուն վրա կծփար, կ'օրորվեր, կտատաներ, կռնակին վրա պառկած, բոլոր հասակովը ջուրին երեսը. գեր մարդ մըն էր ասիկա, մեծ-մեծ բացված, կարծես թե զարմացած աչքերով ու անթարթ, համառ նայվածքով մը դեպի երկինք՝ ուր լուսինը, իր տասնհինգին մեջ, արծաթե կլոր ու հսկա դրամի մը պես կփայլեր:

Ու մարդուն վզին սերտիվ կապած սեւ կաշիե պայուսակի մը մասը, ջուրեն դուրս մնացած, կծփար անոր հետ, ատեն-ատեն գլուխը սուզել տալով քիչ մը դեպի վար. հետո այդ գլուխը վեր կ'ելլեր իսկույն, ազատելու ճիգով մը պայուսակին ծանրութենեն:

Ծովին հայելին պես արծաթած երեսին վրա՝ այս մարմինը, իր ճիտեն կախված պայուսակովը, մակուկը ետին ձգած նավու մը կնմաներ, հեռուն, խիստ հեռուն. ջուրին մեջ երկուքն ալ կապված էին, ինչպես կյանքին մեջն ալ զատված չէին իրարմե: Կապը անեղծ կմնար ամեն տեղ: Քար լեցված այս կաշիե տոպրակը ալ պարպվելու վախ չուներ այսուհետեւ. հագեցած ու կշտացած փորն էր, գիրգ եւ ուռեցվորած. իր տեղը՝ մարդոց թեւին տակը չէր, ուր այդքան տարի ծալված, սեղմված ու շնչահեղձ մնացած էր, ո՛չ. այդ պայուսակը՝ իր անողորմ համառությամբը, իր հուսահատեցուցիչ դատարկությամբը, մարդոց ճիտին պարտքը կմարմնացներ անշուշտ. իր ճշմարտ տեղը, ուրեմն, անոր վզին վրա էր, ճիշտ հոն, ուր հաստատված էր հիմա:

Եվ երեսուն տարիե ի վեր, վտարվածի մը նման՝ որ առջի անգամ իր բուն տեղը գտնելուն ու բազմելուն համար կ'ուրախանա, քեյֆ կ'ընե, ծովուն ամեն ծփանքին հետ՝ պայտասակը իր կոպիտ մորթովը մարդուն երեսը կզգվեր ու կշոյեր:

ԵՐՁԱՆԻԿ ՄԱՅԸ

Տոբթոռ Վահանյան սովորական բժիշկ մը չէր. մարմնի հիվանդություններուն չափ ու, թերեւս անոնցմէ ավելի, հոգիի ցավերուն հետամուտ, հետաքրքիր բժիշկ է անիկա: Իր ըմբռնումին ու դատողության չափ՝ իր ներողության սահմանը ընդարձակ է: Գիտության ֆոռմյուլներուն, կամ իր արհեստին մեքենական կիրառումին մեջ տափակցած ու չքացած միտք մը չէ:

Իր հմտության մեծությունը՝ չոր ու ցամաք ապառաժի զանգվածին չի նմանիր բնավ, այլ դալար դաշտավայրի մը ծիծղուն երեւույթը ունի:

Վաթսունի մոտ, մազը մորուքը ճերմակած, տկարակազմ բայց զվարթախոս մեկն է տոբթոռը:

Մահվան դեմ՝ իր քառասուն տարվան բժիշկի մղած պայքարովը, մտերմություն մը հաստատած է կարծես անոր հետ. անոր ամեն դավերը ու խաղերը գիտե. անոր զարհուրելի, երբեմն հանկարծահաս ու երբեմն համեցող հարվածներուն բոլոր զաղտնիքները ուսումնասիրած է:

Իր խոսակցությունը օգտավետ դասերով, ուղիղ դիտողություններով ու իմաստուն խորհրդածություններով կվիտա: Անձնական փորձառութենէն ու հիշատակներէն պատմությունները հետաքրքրությամբ մտիկ կ'ըլլին:

Քատըզուղի իր տանը մեջ իրիկուն մը ժողվվեր էինք, եւ մարդոց համար ամենէն հետաքրքրական հարցումը մեջտեղ նետվեցավ հանկարծ: Ո՞րն էր հազար տեսակ մահերուն ամենէն քաղցրը, բժշկական ու հոգեբանական կրկին տեսակետով:

Հայտնված կարծիքներուն մեջ համաձայնություն չկար. առողջ ու կայտառ աղջիկ մը, որ Ռաֆայել կարդացեր էր եւ դալուկ ու նիհար կազմվածքի մը կտենչար, թոքախտի հյուծումն է, ըսավ, էն գեղեցիկ մահը. երիտասարդի մը կարծիքին նայելով՝ ռեվոլվերի գնդակն էր ուղեղին մեջ. ուրիշ մը՝ ծովահեղձ ըլլալը ամենէն քիչ տանջանք տվող վախճան մը ըլլալուն վրա պնդեց. քլորոֆորմը երկու կուսակից գտավ:

Բնության ու գիտության հնարած բոլոր միջոցները զատ-զատ քննվեցան ու քննադատվեցան. ամենքն ալ իրենց աղեկ ու գեշ կողմերը ունեին:

Տոբթոռը ինքը, մտիկ կ'ըներ ամենուս, առանց բառ մը արտասանելու. վեճը կ'երկարեր ու համաձայնության մը գալե հեռու էինք:

– Ես, – ըսավ տոբթոռը, խոսքերնիս կտրելով, – ամենէն քաղցր մահը տեսա, բայց չեմ կրնար պնդել, որ ամեն անգամ մարդս կրնա զայն իր ձեռքին տակ ունենալ. մեկ հատիկ մահն էր ասիկա զոր, իմ տեսած հազարավորներու մեջէն, ոչ միայն ամենէն հեշտն էր կրնամ ըսել, այլ իրոք քաղցրն ու երջանիկն էր:

Պատմություն մը ունեւ լեզվին ծայրը. խելոք կեցած տղոց պես մտիկ ըրինք զինքը:

Բ

Տասը տարի կա անկե ի վեր. բարեկենդանի գիշեր մը իմ դրացիներես մեկուն տանը մեջ երեկույթ մը կար. տիկին... անունը պետք չէ՝ ձեզի, այնպես չէ՞, քառասունը հազիվ թեւակոխեր էր, բայց երեսունհինգ տարու չէր ցուցներ վրայեն. այն շատ հավնված ու շատ սիրված կնիկներեն մեկն էր որոնց սերունդը հետզհետեւ պակսելու, անհետանալու վրա է մեր մեջ. իր մասին պատմված առասպելներու վրա ամենեն առաջ եւ ամենեն շատ խնդացողը ինքն էր։ Սուտ պարկեշտություններու, կեղծավոր կարմրություններու կինը չէր այն կինը. գլխեն մինչեւ ոտքը ամեն բան խիզախ ու համարձակ էր վրան։

– Աղվոր կուրծք մը չունեցողները միայն de'colle-ին թշնամի են,– կ'ըսեր խնդալով, եւ հոժարակամ կ'պարզեր իր լանջին կոհակները քոռսերին բացվածքեն։

Էրիկը, ծերունի մը, հայր մը գրեթե տարիքով, հոր մը թուլտվությունները, ազատությունները թողած էր անոր։ Էն աղվոր երիտասարդները, էն շնորհով մարդիկը իր շուրջն էին, թիթեռնիկներու պես դառնալով, երբեմն էրելով, մրկելով, իր ջերմ ու կիզիչ մթնոլորտին մեջ։

Բոլոր կիները չէին քաշեր գինքը, կնախանձեին, կշարախոսեին իր վրա. անոր համարձակ վարմունքը իրենց պարտկված մեղքերուն, իրենց շինծու ամոթխածությունը դեմ պայծառ արեւի մը հալածիչ լուսին կնմաներ՝ խպնոտ ստվերներու վրա սփռված։

Ասոր հետ մեկտեղ, երբեք չէին պակսեր անոր տունեն, անոր երեկույթներեն, ուր էն աղվոր, էն զվարթ, էն նրաբմիտ ընկերությունը գտնելուն ապահով էին։

Ատեն-ատեն կկանչեին զիս այս տունեն, տիկնոջ համար, որ մարելիքի պես տազնապներ կ'ունենար երբեմն։ Առջի քննութենես՝ սրտի հիվանդության մը հաստատ նշանները գտեր էի վրան, բայց զինքը չխռովելու համար բավականացեր էի ըսելով։

– Բան մը չեն ասոնք, պարզ ջղային անհանգստություններ։

Գլխավոր բանը քիչ մը հանդարտ կյանք վարելու պետքն էր. այս եղավ իմ պատվերս ալ. բայց ո՞վ մտիկ կ'ըներ ինծի։

Օր մը նեղացա։

– Տիկին,– ըսի,– պարապ տեղը երթալ գալեն չեմ ախորժիր. քանի որ իմ պատվիրած բանս չեք ըներ, պետք չկա, որ զիս կանչեք ուրիշ անգամ. ավելի հաճոյակատար բժիշկի մը դիմեցեք, խնդրեմ։ Հիվանդս հասկցավ, եւ որովհետեւ մտքի ու սրտի տեր կին մըն էր, իսկույն ներում խնդրեց այնպիսի քաղցր ու անուշ ձայնով մը, որուն դեմ կենալու էն քարսիրտ մարդն անգամ կարող չէր։

– Ձեր աղեկության համար է իմ պահանջումս. չեմ կրնար առողջության բոլոր կանոններուն հակառակ ձեր վարած կենցաղին ավերումները տեսնել եւ լուռ կենալ, չեմ կրնար ձեզ շարգիլել այս կյանքը շարունակել։

– Օր մը ավելի՞ ապրելու համար, տոքթոռս,– պատասխանեց ինծի ժպտալով,– օր մը ավելի՞ տառապելու համար, եւ բռնելով ձեռքս, ստիպելով զիս, որ քովը նստիմ, երբ ես մեկնելու կ'պատրաստվեի արդեն շարունակեց.

– Դուք, բժիշկներ, կյանքը երկարացնելու աշխատող մարդիկ, կինե-

րուն՝ այս հեք էականերուն կյանքը պահպանելու մի՛ աշխատիք, քանի որ չեք կրնար այդ կյանքը իր թարմության, իր գեղեցկության մեջ անայլայլ ու հաստատ պահել. ճերմակած թափած մագերու, փոթփոթած երեսի, թուլցած մսի մը ավելի կամ նվազ տեւողությունը նշանակություն չունի. կինը իր երիտասարդության, իր հրապույրներուն մեջ կրնա՞ք վար դնել, կեցնել: Չե՞ք կրնար, թող տվեք ուրեմն, որ երթա հոսկե. իր պաշտոնը, իր կոչումը ավարտած է ան. ի՛նչ, կպահանջես ձայնը մարած երգիչեն՝ որ սրահին վրա՞ կենա, մինչեւ որ սուլեն, ծաղրեն ու նախատեն զինքը. կինը ծիծաղ մըն է, պետք չէ որ լացի փոխվի:

Հիվանդությունը կսաստկանար, հեղձումները կհաճախեին ու միշտ խուլ կմնար անիկա իմ խրատներուն, եւ իր զբոսանքի, հաճույքի կյանքը անխափան կշարունակեր: Տարօրինակ, բայց թերեւս ամենեն ուղիղ ըմբռնումն էր իրենը՝ աշխարհիս մեջ կնոջ մը դերին եւ կոչումին վրա: Հույսը եւ ուրախությունն էր ինքը եւ անձնուրաց արիությունը մը կբաշխեր իր կենդանությունը, իր շնորհքը, իր հրապույրը, երբոր ինքը պետք ուներ ատոնց: Քոփեի մանիշակ ծախող աղջիկին պես. Elle mourait de l'hiver, en vendant le printemps.

Գ

Երեկույթը իր ամենեն ցնծահույզ վայրյանին մեջն էր: Շատ մը աղվոր կիներ, շատ մը շնորհալից աղջիկներ, այնքան ալ երիտասարդ մարդիկ ու պատանիներ. լուռ ըղձանքներով ծանրացած մթնոլորտ մը, որուն մեջ՝ տանտիկինը իր հասակին ու արդուզարդին շքեղությամբը ամենեն զմայլելին կհանդիսանա:

Քովես՝ պզտիկ ձայն մը. ասանկ երեկույթներու սովորական չարախոսությունները, որոնց ամենեն թունավորները տանտիրուհուն դեմ կ'արձակվեին:

– Տեսեք, իր սիրած երիտասարդեն վայրկյան մը չի բաժնվիր. մարդ չի սեպեր սա կնիկը:

Երիտասարդը՝ տժգույն ու նիհար մեկն էր, զոր կիները իրարու ձեռքե կխլեին: Իր վրդոված կյանքին կպարտեր այս ձգողությունը: Ուրույնություն մը ուներ անիկա, եւ իրեն հատուկ դրոշմ մը կար իրեն պատկանող ամեն բանի մեջ: Արհամարհող պզտիկ ժպիտ մը նուրբ ու սեւ պեխերուն ծայրը, կոպերը կտրած աչքեր, որոնք իր գիշերամուլ մարդու հոգնությունները կպատմեին. վես խրոխտություն մը, որ վաղաթարշամ երիտասարդությանը վրա ծավալած ծանրության պես բանի կնմաներ, կարծես ուսումներու եւ հսկումներու մեջ խորասուզվող մարդու ծանրությունը:

Մտքի ու ճաշակի տեր մեկն էր: Իրավագիտություն սովորելու համար Եվրոպա կեցած տարիներեն՝ միջակ վկայականով մը, բայց նրբացած իմացականությամբը վերադարձած էր հոս: Համալսարանին սրահներեն ավելի՝ գեղեցիկ կիներու քով, միանգանայն՝ տաղանդավոր մարդոց եւ լավագույն ընկերությանց մեջ մտած ու ապրած էր, մսխելով փճացնելով ունեցածը եւ շունեցածը: Հոս ոչ փաստաբան եղեր էր եւ ոչ դատավոր. անկեղծությամբ, քաջությամբ խոստովանած էր իր ապիկարությունը:

Ամեն ինչ չափավոր, գրեթե մեղմ էր իր վրա, իր ձայնը, իր շարժումները, բայց ատոր խորը կտեսնայիր անձնավստահ մարդու, կամ ավելի ճիշտը

ըսելու համար՝ իր գերազանցությունը գիտցող մարդու անխռով հանդարտությունը:

Աղջիկներու հետեւեն չէր վազեր. երեխաներ անոնք՝ իր փորձ, գրեթե հայրական աչքին: Զիջում մը, ստորացում մը պիտի ըլլար իրեն համար խռովել կույսի մը մաքուր հոգին. այս կենցաղասեր մարդուն մեջ՝ ահա այս կերպ իր կյանքին հակասող ազնվություններ ալ կային: Իր ասպետական, կռիվով, հարձակումով բերդ առնող մարդու համբավին եւ սովորությունները հակառակ էր տեսական սիրո մը հեռանկարովը աղջկան մը սրտեն ներս սպրդիլ. այս Ողիսեւսի միջոցները իրեն չէին պատշաճեր:

Զրուցվածին նայելով՝ տարիե մը ի վեր տիկին *** ի մտերիմն էր, ու ամենքը, իրենց բոլոր շարախոսություննց մեջ անգամ, այս երկուքին միջեւ ճշմարիտ ներդաշնակություն մը գտեր էին, որ երկուքին ալ սովորական էակներ չըլլալեն առաջ կուգար անշուշտ:

Դ

Հիմա կպարեհին. այրերը իրենց պահանջումներուն անհամբերությունը բերելով հոս ալ, կիները իրենց անձնամատուց մեղկությունը. խուլական գիրկընդխառնումներու, վետվետումներու անընդհատ շարք մըն էր այս ամենը:

Վախին՝ տիկինն ալ եկավ այն երիտասարդին հետ, որ իր խոսակիցը եղած էր գրեթե շարունակ, եւ պարողներուն մեջ այս եղավ էն շնորհալի զույգը: Զմայլած կղիտեինք զիրենք. պար մը չէր այս, այլ շլացուցիչ բան մը. եթերային ու ցնորական սլացում մը, հափշտակություն մը, քերթված մը ամբողջ:

Մյուս պարողները իրենք ալ կանգ առեր էին այս զույգին շուրջը հիացած, հիացում, որուն մեջ նախանձը իր արդար բաժինը ուներ:

Հանկարծ, սայթաքումի պես բան մը պատահեցավ, կինը իր բոլոր ծանրությամբը վայր իյնալու պես եղավ. երիտասարդը մեծ ճիգով հաջողեցավ իր գիրկին մեջ բռնել զայն:

– Ոտքը սահեցավ,– կ'ըսեին:

Ոչ, ավելի բան մըն էր, նվաղում մը ունեցեր էր:

– Հասե՛ք, տոբթոռ,– պոռաց երիտասարդը:

Իսկույն քովը վազեցի ու երկուքնիս բազմոցին վրա տեղավորեցինք զիրենք. հագիվ կրցավ աչքերը բանալ. անմիջապես տեսա սրտի կաթվածի բոլոր նշանները:

Ընդհանուր տակնուվրայնության մեջ՝ դեղ մը ապսպրելն անգամ անկարելի կդառնար. օտարականները հեռացուցինք, հյուրերը մեկիկ-մեկիկ մեկնեցան. բայց դեռ սանդուխերուն վրա անոնց ոտնաձայնը չմարած, անիկա իր հոգին ավանդեց, գլուխը իր սիրած տղուն գիրկին մեջ, նույնիսկ իր բույնին մեջ նետահար սպանված թռչունի մը պես, ժամանակ չձգելով, որ դեղ կամ դարման մը ընեմ:

Այս եղավ ահա իր վախճանը. կյանքին բոլոր երանությունները միացած խտացած էին այն երկվայրկյանին մեջ ուր կյանքը կթողուր. ասկե ավելի երջանիկ մահ մը կրնա՞ք երեւակայել, պատրաստել, շինել ձեզի համար:

Հիվանդություններու, ցավերու մեջ շտառապեցավ. ծերությունը չփճացուց իր շնորհները. պաշտելի ու պաշտված կինը մնաց մինչեւ վերջի վայրկ-

յանին ու ընդհանուր զմայլումով մը ողջունված, իր սիրած տղուն թեւին վրայեն գնաց հեռացավ անիկա: Բաժակի մը պես, որ կոշունքի մը սեղանի վրա, ցնծության մաղթանքներու, բախումներու մեջ կփշրվի, փոխանակ դուրսը սպասավորներու ձեռքով, լվացքի աղտոտ ջուրին մեջ օր մը կոտրելու անհետանալու, այս կինն ալ էն շնորհագեղ պատերի մը մեջ գերագույն երջանկությունը զգացած ու պարգեւած ժամուն անհետացավ:

ՄԱԳԹԱՂԻՆԵ

Զարհուրելի կերպով շարված ըլլալուն հակառակ՝ իր տասնյոթը տարու աղջկան շնորհը տակավին երեսին վրա էր: Իր ծարուրած աչքերը մռայլ ցուացումով մը կը փայլեին, այնպես որ ակնարկը զքեզ շոշափելուն՝ թավիշի կակուղ հպումին տպավորությունը կձգեր մարմնիդ վրա: Մագերը առատ ու շքեղ, դեղինի ներկված, ո՛վ գիտե՝ ատեն չունենալուն կամ ուրիշ պատճառով մը՝ հարգարված չէին: Արձակված թափված այսպես ուսին վրա՝ կարծես անոնց ծանրությամբ էր, որ գլուխը դեպի ետ կը ծռեր քիչ մը:

Հոռի ճաշակով պոռչտող բան մըն էր արդուզարդը. կապույտ դիպակե փեշ մը, կարմիր մետաքսե վերիդիով մը ամբողջացած. Ծանրագին կերպասներու սեր, որ իր զրկված արարածի միամիտ վրիժառությունն էր տիկիններու դեմ:

Պարարտ ու շնորհալի կազմը այս կնոջ՝ անպատկառ կերպով հոլանի կուրծքեն, շարունակ վար սահող սև գուլպաները շտկելու, տեղը բերելու համար ըրած հարատև ջանքեն կհայտնվեր: Ինքն ալ ցանկահարույց կեցվածքի մը հրապույրները կ'ավելցնէր անոր վրա, գիտակից ու ջանադիր լրբությամբ մը:

Բ

Չորրորդ հարկի խցիկին կեսը կը գրավեր իր անկողինը, լայն, խորունկ ու ընդարձակ, որ իր սավաններուն երկբայելի ճերմկությամբը՝ մտածել կու տար հոն առաջնորդվողը: Այդ անկողինին վրա նետած նայվածքես գուշակելով իմ վարանքս՝ կը համոզեր զիս, վեր առնելով, մեկիկ-մեկիկ ցուցնելով վերմակը, բարձին երեսը դեռ նոր լվացված, կ'ըսեր ինծի, լեզու թափելով ապրանքը քշել ուզող վաճառականի մը պես: Ու բռնի նստեցնելով զիս անկյունին պզտիկ սետիրին վրա, խնդալով տղու մը պես, գրկելով գլուխս, կ'ավելցնէր.

– Պագնեմ քեզի անգամ մը:

Նախահարձակը ինքը կ'ըլլար, պզտիկ ձգելով իմ պատանի մարդու նոր սկսող հավակնություններս:

Վարժ աղջիկ մըն էր, որ իմ անփորձ տղու վեհերոտությունս փարատել կը ջանար իր գգվանքներուն համոզիչ ու շքեղ փաստերը մեջտեղ նետելով:

Իր մարմնին բուրումը՝ չեմ գիտեր ինչ լկող ու անուշ հոտ մը՝ մատուցումը կշեշտեր:

– Այս տանը մեջ, կ'ըսեր ինծի, ամենեն պզտիկը ես եմ. զատկին տասնը-յոթս պիտի լմնցնեմ:

Ճիշտ քովս նստած էր, կատվի մը պես պզտիկնալով, գրեթե սեղմվելով կուրծքիս վրա:

Հինգ վայրկյանի մեջ արդեն մտերմացած հետս՝ կը հարցուփորձեր զիս. ով ըլլալս հասկանալ կ'ուզեր:

Եվ առանց սպասելու, որ իմ պատմությունս ընեմ՝ ինքը իրենը կը զրուցեր ինծի, հինգ բառով պատմվելիք սովորական ու խավարային պատմությունը իրպեսներուն.

– Երկու տարի առաջ մայրիկս մեռավ,– այս «իկս»-ին մեջ անհուն գորովանք մը ու թախիժ մը կա,– հայրս չեմ ճանչնար. ինե երկու տարու պզտիկ քույր մը ու ավելի պզտիկ եղբայր մը ունիմ. մեջ մն ալ մեծ մայր մը ունիմ. ասոնք են իմ բոլոր ազգականներս. քույրս ու եղբայրս դպրոց դրած եմ. ամենքը ես կ'պահեմ:

Այս վերջին բառին մեջ իր ընտանիքի տեր ու գլուխ եղող անձի պատասխանատվությունով լեցուն հպարտության շեշտը կը դնե:

Ատկե դուրս իր քրոջը խոսքը հոս՝ ամոթով լեցուն այս մթնոլորտին մեջ՝ թող չիտար, որ ըլլելի. իստաբարո ու աշալուրջ մոր մը ձևը կ'առնե դեմս. կը ծիծաղիմ քիչ մը վրան. Բայց կը տեսնեմ, որ իսկույն կը խոժոռի իր աղվոր ճակատը:

Հետո, վախնալով, որ զիս չարդողցնե.

– Գոցենք այս խոսքերը,– կ'ըսե ինծի:

Իր շրթունքը նորեն կը փակչին իմիններուս և իր մարմնին բոլոր բեռը վրաս կը ծանրանա պահ մը:

Գ

Այն օրը այսքան եղավ մեր բոլոր ճանշվորությունը. իմ թախանձանքներս ասկե ավելի գոհացում չստացան:

– Ի՞նչպես կրնա ըլլալ, ավագ շաբաթով,– կ'ըսեր զարմացած,– դուն քրիստոնյա չե՞ս:

Իրոք ավագ շաբաթվան մե՞ջն էինք:

Պահք կը բռներ անիկա ու վերջին օրն ալ ծոմ պիտի պահեր: Իր ջերմեռանդ ու մեղավոր աղչկան համոզումներուն տարօրինակ գիրկընդխառնումը կը պարզեր ինծի:

– Ո՞ր օր սրբություն պիտի առնես,– հարցուց հանկարծ:

– Չեմ գիտեր աղեկ մը,– պատասխանեցի,– դո՞ւն ո՞ր օր պիտի առնես:

Երեսու նայեցավ ապշած՝ կարծես ասանկ անհարկի հարցում մը ուղղելու համար:

– Հիշ մեզի հաղորդություն կուտա՞ն:

– Ինչո՞ւ չտան:

Քահանայի մը չափ գիտեր անիկա բոլոր կարգը կանոնը ասանկ բաներուն, ու քահանայե մը ավելի խստապահանջ էր ինքզինքին համար:

– Չեմ կրնար հաղորդություն առնել, քանի որ վերջը դարձյալ մեղք պիտի գործեմ,– կը բացատրեր ինծի: – Ինչո՞վ պիտի ապրիմ ես. քույրս, եղբայրս, ծեր յայաս պիտի ապրեցնեմ. զղջումս սուտ զղջում մը պիտի ըլլա:

Այս պզտիկ սենյակին մեջ՝ արտասանված այս լուրջ խոսքերը ինծի մտածել կու տան:

Ամեն անոնց կ'ըսեմ ինքնիրենս, որոնք իրենց ապրուստի բուրմունքովը մեղք մը գործելու, սուտ մը խոսելու հարկին մեջ են, եթե եկեղեցին իր հաղորդությունը զլանար, ի՞նչ պիտի ըլլար ասոր վերջը, ո՞ր վաճառականը, ո՞ր խանութպանը, ո՞ր օրագրողը ու ո՞ր փաստաբանը, նույնիսկ ո՞ր եկեղեցականը հաղորդություն առնելու իրավունքը պիտի վայելեր. չէ՞ մի որ հետևյալ օրը իրենց առօրյա կյանքին պիտի վերադառնան անոնք: Ոչ ոք սակայն մտքեն անցուցած է եկեղեցվո սուրբ խորհուրդներեն այս մարդիկը զրկել:

Աղջիկը կը գրկեր, կը համբուրեր զիս անընդհատ:

– Քանի՞ տարու ես դուն,– կը հարցնե ինծի:

– Քսան տարու:

Անձնատուր իր գգվանքներուն՝ մտքովս կը շարունակեմ առարկություններուս երկար շարքը: Եկեղեցին՝ իր արդի ձևին տակ իր զանազանություններուն ակներև անիրավությանմբ, մարդկային քան թե երկնային հաստատություն մըն է. մարդոց բոլոր թյուր վճիռները հոն ալ կը տիրապետեն, ինչպես այլուր:

Աղջիկը վերջին համբույր մը կուտա:

– Ես ժամ պիտի երթամ,– կըսե ինծի,– զատկեն վերջը եկուր, բարեկամ ենք չէ՞: Գալուդ պես հոս զիս հարցուր:

Ու պշրանքով մը, որ մեջերնիս հաստատված համակրության օծումն էր, կը պահանջե.

– Ուրիշի հետ չպիտի տեսնվիս, խոսք տո՛ւր:

– Խոսք կուտամ, քսան տարու երիտասարդի խոսքս:

– Անկե վերջը տարիի մը չափ սիրեցինք իրար:

Անուս, ռամիկ, բայց սրտի տեղ աղջիկ մըն էր. իր սիրողներուն թիվը չկար. ամեն ազգե, տարիքե ու դասակարգե մարդիկ մոլորած՝ կու գային հոս. ալևորածները, ինչպես հազիվ պեխերը բուսած տղաքը, կու գային ամենքը իր սիրովը հափշտակված:

Բայց մանավանդ ստորին դասե մարդոց մեջ իր անունը, իր գեղեցկությունը նախճիրներ կը գործեր:

Պատճառը այն էր գուցե, որ այս տարօրինակ աղջիկը ուղղամտություն մը ուներ իր վաճառիկ սիրույն մեջն ալ:

Իմ դեմս, երբոր քիչ մը ավելի մտերմացանք, իր տգիտությանը վրա կամչնար, բայց երբեք իր վիճակին համար: Անհուն խնամքով ու գորովով մը իր պզտիկ քրոջ ու եղբորը վրա կը շարունակեր հսկել հեռվեն, ծախելով շարունակ իր մարմնին ճոխությունները, առանց զոհողություն մը ըրած ըլլալու գաղափարը մտքեն մազի չափ անցընելու:

Դ

Բազմություն մը աղտոտ ու ստորին մարդոց կը խռովեր դրանը առջև. գողեր, մարդասպաններ կային անոնց մեջ. Ամենքը կը հրմշտեին իրար, առաջ անցնելու ջանքով մը, կը լեցվեին իրարու վրա՝ հետաքրքիր: Հետո ոստիկաններ եկան թուղթ ու կաղամար ձեռքերին, կատարված ոճիրը արձանագրելու համար:

Քոմիտներուս հարցուցի այս հավաքումին պատճառը:

– Աղջիկ մը զարկին այս տանը մեջ,– ըսին ինծի:

Նախազգացումս, որ բնավ չի խաբեր, զիս դող հանեց. միջոց մը գտա ճեղքելու այս մարդերե ձեացած պատնեշը: Վեր վազեցի իսկույն, մեր շորորող հարկի պզտիկ խուցը. տնեցիները հոն հավաքվեր էին. բժիշկ մը վերջին պահուն եկած, անկողնին վրա ծռած էր:

Հոգ, այդ անկողնին վրա տարածված տեսա զինքը վերջին անգամ: Իր սովորութեան հակառակ ամբողջ ճերմակներ հագած էր, ձյունաթույր ու շլացուցիչ. ու միայն լանջքին վրա, ձախ կողմը շապիկը կարմրած էր պզտիկ բոլորակով մը. այդ անբծութեան վրա բացված վարդի մը պես:

Զիս տեսնելուն, ժպիտ մը դժվարավ գծագրվեցավ իր դեմքին վրա: Բժիշկը անհույս վճռեց անոր վիճակը: Ինքը հաղորդություն հայտնելու փափագ հայտնեց ու մեկ երկու հոգի իսկույն եկեղեցի վազեցին, բայց տերտերը մերժեց գալ:

Հետո մահը վրա հասավ. դանդաղ, հանդիսավոր ու մռայլ բանը, վերարկուն՝ ուր նախախնամությունը հոգածու ձեռքով փաթթեց բոլորեց այս աղջիկը, որուն՝ մարդոց ճղճիմ հաշիվները ու սխալ դատաստանը ամեն սփոփանք զլացեր էին աստծու անունով:

Իր պզտիկ քրոջմեն ու եղբորմեն զատ ոչ ոք անոր անունը տվավ մեյ մըն ալ:

Ե

Այս հին դեպքը պատմելուս, անցյալները՝ բարձրաստիճան եկեղեցական մը, աստվածաբան ու կենցաղագետ մարդ, մանրամասն հասկցուց ինծի կրոնական պատճառները այս զլացումին: Հրապուրված աղջկան և պոռնիկին զանազանությունը ըրավ. սա պարագային մեջ եկեղեցին ասանկ կը տնօրինե, ըսավ ինծի, սա մյուս պարագային մեջ ալ անանկ: Բացատրություններ տվավ, որոնք նուրբ թվեցան ինծի. վկայություններ բերավ, որոնց դեմ ըսելիք մը չգտա: Իր փաստերը՝ բարբարոս ու ավերական՝ չհամոզեցին զիս:

Ու միշտ աչքիս առջևն է մահիճը լայն ու խորունկ, որ սենյակին կեսը կը գրավեր, լայն ու խորունկ, որուն մեջ կարմիր վարդ մը կուրծքին՝ այն աղվոր կինը կը քնանար:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ

(7/19.2.1869, գ. Դսեղ – 23.3.1923, Մոսկվա)

Բանաստեղծ, արձակագիր, գրական-հասարակական գործիչ: Տարրական կրթությունն ստացել է հայրենի գյուղում, այնուհետև Ջալալօղլի գյուղի (այժմ՝ Ստեփանավան) ծխական դպրոցում (1879-1883): 1883-ին հայրը նրան ընդունել տվեց Թիֆլիսի զինվորական ուսումնարան, նա փախավ ուսումնարանից և ընդունվեց Ներսիսյան դպրոցի երկրորդ դասարան՝ որպես երթևեկ, որը չէր օգտվում անվճար կացարանից և սննդից (1883-87): Լրիվ դասընթացը չավարտած՝ սկսել է աշխատել Թիֆլիսի հայոց հոգևոր կոնսիստորիայում, ապա՝ Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերությունում:

1880-ականների կեսերից զբաղվել է գրական, իսկ 1890-ականների սկզբից՝ նաև հասարակական գործունեությամբ:

Թումանյանը հայտնի դարձավ երկու ժողովածուներով («Բանաստեղծություններ», 1890, 1892): Աշխատակցել է «Աղբյուր», «Մուրճ», «Հասկեր», «Հորիզոն» և այլ պարբերականների:

Թումանյանը հռչակեց «Դեպի բնությունը, դեպի ժողովուրդը, հայոց գրողներ» սկզբունքը:

Գրողի ստեղծագործության հասունության փուլն սկսվում է 20-րդ դարի առաջին տարիներից: 1901-03-ին վերամշակեց «Անուշ», «Լոռեցի Սաքոն», «Մարո»-ն պոեմները: Այս ընթացքում գրվեցին և «Սասունցի Դավիթը», «Թմկաբերդի առումը», «Պոետն ու մուսան», «Դեպի Անհունը», «Հին կոիվը» պոեմները, բալլադներ ու բանաստեղծություններ: Դրանց մի մասը հրատարակվեցին 1903-ին Թիֆլիսում տպագրված ժողովածուի մեջ: Թումանյանը էպիկ բանաստեղծ է:

«Հառաչանք» պոեմում ներկայացված է գյուղացիական զանգվածների տարերային բողոքը սոցիալական անարդարության դեմ: 1893-ին և 1914-ին մամուլում տպագրվել են պոեմի երկու մասերը, մյուսները կորել են խուզարկության ժամանակ: «Լոռեցի Սաքոն», «Մարոն», «Անուշ» պոեմներում ներկայացված են նահապետական գյուղն իր սովորություններով, պատկերացումներով ու ներքին հակասություններով: Այս պոեմի հիման վրա ստեղծվել է Ա. Տիգրանյանի համանուն օպերան (1912): «Թմկաբերդի առումը» պոեմի հիման վրա ստեղծվել է Ա. Սպենդիարյանի «Ալմաստ» օպերան (20-ականներ): Կեցության հավերժական գաղտնիքներն են քննվում «Դեպի անհունը» պոեմում (1894): Գրողի և հասարակության փոխհարաբերության հարցերն են քննվում «Պոետն ու մուսան» պոեմում: Գրողի ողջ ստեղծագործությունը կապված է ժողովրդական բանահյուսության հետ: Մի քանի պատումների հիմքի վրա Թումանյանը գրել է «Սասունցի Դավիթը» (1902) պոեմը: «Հազարան բլբուլ» հեքիաթ-պոեմում (անավարտ) արծարծվում է հասարակության և անհատի կատարելագործման գործում արվեստի նշանակության փոխհարաբերական-գեղագիտական խնդիրը:

Թումանյանի բալլադների հիմքում ընկած են հայկական և արևելյան ավանդություններ, լեգենդներ: Նշանակալից են «Ախթամար»-ը (1892), «Փարվանա»-ն (1903), «Հսկան» (1908), «Մի կաթիլ մեղրը» (1909), «Աղաժսու վանքը» (1913), «Թագավորն ու չարչին» (1917):

Մշակել է երկու տասնյակից ավելի հեքիաթներ («Տերն ու ծառան» (1908), «Ոսկու կարասը» (1908), «Քաջ Նազար» (1908, հրտ. 1912)):

Հայ արձակի բացառիկ օրինակ է «Գիքոր»-ը (1895, հրտ. 1907): Մանկական

գրականության լավագույն էջերից են «Շունն ու կատուն» (1886), «Անբախտ վաճառականներ» (1886):

Կյանքի վերջին տարիներին (1916-1922) գրել է քառյակներ:

1905-07 թվականներին Թումանյանը մեծ ջանքեր գործադրեց հայ-թաթարական ընդհարումները կանխելու ուղղությամբ: Այդ պատճառով երկու անգամ ձերբակալվել է (1908 -1909, 1911-1912):

1899-ին գրողի նախաձեռնությամբ ստեղծվել է «Վերնատուն» գրական խմբակը: 1912-ին ընտրվել է Հայ գրողների ընկերության նախագահ (մինչև 1921-ը):

Թումանյանը հետևողականորեն զբաղվել է հրապարակախոսությամբ և քննադատությամբ (գրել է հայ միջնադարյան գրականության, էպոսի պատմական արմատների, Խ. Աբովյանի ստեղծագործության մասին ևն):

Թարգմանել է Պուշկինի («Ձմեռվա իրիկունը», «Օլեգի երգը», «Ջրահեղձը» ևն), Բայրոնի «Շիլլոնի կալանավորը», Լերմոնտովի «Մծիրին», Լոնգֆելդի «Հայավաթի երգը» պոեմից և այլ գործեր:

ՀԻՆ ՕՐՀՆՈՒԹՅՈՒՆ

*Կանաչ, վիթխարի ընկուզենու տակ,
Իրենց հասակի կարգով, ծալպատակ,
Միասին բազմած,
Մի շրջան կազմած,
Քեֆ էին անում
Եվ ուրախանում
Մեր հըսկա պապերն ու մեր հայրերը՝
Գյուղի տերերը:*

*Մենք, առույգ ու ժիր գեղջուկ մանուկներ,
Երեք դասընկեր,
Նըրանց առաջին գըլխաբաց կանգնած,
Ձեռքներըս խոնարհ սըրտներիս դըրած,
Զի՛լ, ուժեղ ձայնով նըրանց ըսպասում -
Տաղ էինք ասում:*

*Երբ զըվարթաձայն մեր երգը լըռեց,
Մըռայլ թամազեն բեխերն ոլորեց,
Նըրա հետ վերցրին լիք բաժակները
Բոլոր մեծերը
Ու մեզ օրհնեցին. - «Ապրե՛ք, երեխե՛ք,
Բայց մեզ պես չապրեք...»*

*Ժամանակ անցավ, նըրանք էլ անցան,
Զըվարթ երգերըս վըշտալի դարձան.
Ու ես հիշեցի մեր օրը լալիս,*

Թե մեզ օրհնելիս
Ինչու ասացին. – «Ապրե՛ք, երեխե՛ք,
Բայց մեզ պես չապրեք...»

Խաղաղություն ձեզ, մեր անբա՛խտ պապեր,
Ձեզ տանջող ցավը մե՛զ էլ է պատել:
Այժմ, տըխրության թե քեֆի ժամին,
Մենք էլ՝ օրհնելիս մեր զավակներին՝
Ձեր խոսքն ենք ասում. – «Ապրե՛ք, երեխե՛ք,
Բայց մեզ պես չապրեք...»
1887

ՄԱՐԳԱՐԵ

Երբ որ վեհություն կնիքը ճակատին
Եվ ճշմարտության սուրբ պատգամներով
Նա հայտնվեցավ մոլար աշխարքին
Եվ դարձ քարոզեց հրաթափ լեզվով,

Նրա աստվածային ձայնից սարսափած
Գիշերատեսիլ մարդիկ հուզվեցին,
Իրանց սեղանից վեր կացան հարբած,
Մոլեգնության մեջ աղաղակեցին.

– Ո՞վ ես դուն, արի՛, այս մեր հանցավոր
Ուրախությանը մասնակից եղիր,
Կամ թո՛ղ վայելենք մեր կյանքն անցավոր.
Թե չէ՝ խիստ պատժի քարերից փախիր:

Սակայն անվհատ նա առաջ գնաց
Անուշադիր յուր անձի վնասին,
Մոլորությանը ներելով մարդկանց՝
Հոգ տարավ նրանց փրկության մասին:

Եվ երբ որ լուսո նա ջահը ձեռքին
Մոտեցավ կորստյան փոսի եզերքին,
Ապերախտ ձեռքով ամբոխը խավար
Ջարկեց, խորտակեց ջահը փրկարար:

Ժամանակ անցավ. թշվառ ամբոխին
Արդեն փորձանքը վրա էր հասած,
Երբ ուշքի եկավ, վայ տվեց գլխին. –
«Նա մարգարե էր, նա իրավ ասաց»:
1890

ՍԱՐԵՐՈՒՄ

Մուժը իջավ, գետինն առավ
Քոշաքարա սարերում,
Գազաթների տեսքը կորավ
Ու խոր թաղվեց խավարում:

Երկինքն ամպած, տխուր ու սև
Լաց է լինում միալար,
Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ լեռան ետև
Խաղում փայլակն անդադար:

Ահա փայլեց և մոտիկից,
Լուսափայլեց սար ու ձոր.
Ոլորվելով սարի տակից
Գետը վազում է պղզտոր:

Մենակ, անքուն հովիվն ահա
Կանգնած իրեն արխաջում,
Արթուն աչքով հրսկում է նա,
Գողից երկյուղ է քաշում:

Փայլակն ահա փայլեց կըրկին,
Նըրա կարմիր լուսի տակ,
Բինից հեռու, երևացին
Երկու մարդու կերպարանք...

Ամպը գոռաց ու տըրաքեց,
Եվ անձրևը սաստկացավ,
Հովիվն «հե՛յ հե՛յ...» աղաղակեց,
Շունը թևից վեր կացավ...

Հրացանները որոտացին,
Ոչխարն եղավ ցանուցիր,
Հավարն ընկավ, ողջ զարթնեցին...
Գիշերը մո՛ւթն, ականակիր...
1891

ՔՐԻՍՏՈՍՆ ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ

Անապատի մեջ խավար ու տխուր,
Ցրված քարերից մի քարի վըրա,
Գլխիկոր նըստած, մտախոհ ու լուռ՝
Աշխարհի մասին մըտածում էր նա:

Նրա ճակատը մուժն էր ավելի,
Քան անպատը գիշերվա մթնում,
Մտածում էր նա՝ սեր-լույս ծավալի
Մարդկային կյանքի մուժ
անապատում:

Աչքի առաջև անց էին կենում
Սըրով, արյունով խուժադուժ ազգեր,
Անճար ու տրկար լաց էին լինում
Աղքատը, այրին ու որբը անտեր...

Եվ անապատում, մի քարի վրա
Միայնակ նըստած մըտածում էր նա...
1892

ԱՂԲՅՈՒՐԸ

Սարի լանջին, ժայռի տակ,
Ջուր էր բըխում սառնորակ
Ու ցրվելով խոտերում
Իզուր ճահիճ էր դառնում:

Նրա առջև մի խոր գուշ
Շինեց հովիվն ու անուշ
Խաղ ասելով նա տարավ
Ջրեց հոտը իր ծարավ:

Պախրեն անցավ էն սարից՝
Շոգից հանած շոր լեզուն.
Կուշտ-կուշտ խմեց աղբյուրից,
Ապա նայեց աստըծուն:

Անցվորն եկավ տոթակեզ,
Սառն աղբյուրին որ հասավ,
Գըլխարկն առավ ու չոքեց՝
Խմեց, սիրտը հովաքավ:

Ու տվավ իր օրհնանքը
Անցվոր մարդը էն բարի.
«Քո շինողի օր-կյանքը
Ջրի նըման երկարի՛...»
1893

ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ԿԱՆԹԵՂԸ

Կես գիշերին կանթեղը վառ
Կախ է ընկած երկընքից,
Հուսավորչի կանթեղն անմար
Հայոց մըթնած երկընքից:

Կախ է ընկած առանց պարան
Արագածի կատարին,
Ու սեղանից հըսկայական
Հույս է տալիս աշխարհին:

Հույս է տալիս երկա՛ր դարեր
Ու վառվում են միշտ անշեջ
Սուրբի մաքուր արցունքները
Յուզի տեղակ նըրա մեջ:

Ոչ մարդկային ձեռ կըհասնի
էն ահավոր բարձունքին,

Եվ ոչ քամին կըհանգցնի՝
Վիշապ-քամին ահագին: Ե

Իբր պատում է մոլթ խավարը
Ջընաշխարհիկ մեր երկրին,
Երբ տիրում է ահն ու վախը
Թույլ, կասկածոտ սըրտերին,

Ով անմեղ է, լիքը սիրով
Ու հավատով անսասան,
Ով նայում է վառ հույսերով
Դեպի Հայոց ապագան, –

Նա կըտեսնի էն մըշտավառ
Ջահը կախված երկընքից,
Ասես՝ աստծո աչքը պայծառ
Հըսկում է ցած երկընքից:
1902

ՀԱՅՈՑ ԼԵՈՆԵՐՈՒՄ

Մեր ճամփեն խավար, մեր ճամփեն գիշեր,
Ու մենք անհատնում
էն անլույս մըթնում
Երկա՛ր դարերով գընում ենք դեպ վեր
Հայոց լեռներում,
Դըժար լեռներում:

Տանում ենք հընուց մեր գանձերն անգին,
Մեր գանձերը ծով,
Ինչ որ դարերով
Երկնել է, ծընել մեր խորունկ հոգին
Հայոց լեռներում,
Բարձըր լեռներում:

Բայց քանի անգամ շեկ անապատի
Օրդունները սև
Իրարու ետև
Եկա՛ն, զարկեցին մեր քարվանսն ազնիվ
Հայոց լեռներում,
Արնոտ լեռներում:

Ու մեր քարվանը շրփոթ, սոսկահար,
 Թալանված, ջարդված
 Ու հատված-հատված
 Տանում է իրեն վերքերն անհամար
 Հայոց լեռներում,
 Սուգի լեռներում:

Ու մեր աչքերը նայում են կարոտ՝
 Հեռու աստղերին,
 Երկընքի ծերին,
 Թե ե՞րբ կըբացվի պայծառ առավոտ՝
 Հայոց լեռներում,
 Կանաչ լեռներում:
 1902

ՄԵՐ ՈՒԽՏԸ

Մենք ուխտ ունենք՝ միշտ դեպի լույս, Ու թեպետև պատառ-պատառ
 Ու գրնում ենք մեր ճամփով, Մեր դրոշմը սըրբազան,
 Մըրրիկներով պատած անհույս, Ու մենք չունենք տեղ ու դադար՝
 Սև խավարով, մութ ամպով: Երկրից երկիր ցիրուցան,

Մենք անցել ենք արյան ծովեր, Բայց գրնում ենք մենք անվեհեր
 Սուր ենք տեսել ու կըրակ, Զարկերի տակ չար բախտի,
 Մեր ճակատը դեմ ենք արել Մեր աչքերը միշտ դեպի վեր՝
 Մըրրիկներին հակառակ: Դեպի լույսը մեր ուխտի:
 1903

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՍ ՀԵՏ

Վաղուց թեև իմ հայացքը Անհայտին է ու հեռվում
 Ու իմ սիրտը իմ մըտքի հետ անհուններն է թափառում,
 Բայց՝ կարոտով ամեն անգամ, երբ դառնում եմ դեպի քեզ՝
 Մըղկըտում է սիրտըս անվերջ քո թառանչից աղեկեզ,
 Ու գաղթական զավակներիդ լուռ շարքերից ուժասպառ,
 Ե՛վ գյուղերից, և՛ շեներից՝ տըխո՛ւր, դատարկ ու խավար,
 Զարկվա՛ծ հայրենիք,
 Զըրկվա՛ծ հայրենիք:

Խըռնըվում են մըտքիս հանդեպ բանակաները անհամար,
 Տըրորում են քո երեսը, քո դաշտերը ծաղկավառ,
 Ու ջարդարար ոհմակները աղաղակով վայրենի,
 Ավարներով, ավերներով, խընջույքներով արյունի,

Որ դարձրին քեզ մըշտական սև ու սուգի մի հովիտ,
 Խեղճ ու լալկան քո երգերով, հայացքներով անժըպիտ,
 Ողբի՛ հայրենիք,
 Ողբի՛ հայրենիք:

Բայց հին ու նոր քո վերքերով կանգնած ես դու կենդանի,
 Կանգնած խոհո՛ւն, խորհրդավոր ճամփին նորի ու հընի.
 Հառաչանքով սըրտի խորքից խոսք ես խոսում աստծու հետ
 Ու խորհում ես խորին խորհուրդ տանջանքներում չարաղետ.
 Խորհում ես դու էն մեծ խոսքը, որ տի ասես աշխարհքին
 Ու պիտ դառնաս էն երկիրը, ուր ձըգտում է մեր հոգին -
 Հույսի՛ հայրենիք,
 Լույսի՛ հայրենիք:

Ու պիտի գա հանուր կյանքի արշալույսը վառ հագած,
 Հազա՛ր-հազար լուսապայծառ հոգիներով ճառագած,
 Ու երկնահաս քո բարձունքին, Արարատի սուրբ լանջին,
 Կենսաժըպիտ իր շողերը պիտի ժըպտան առաջին,
 Ու պոետներ, որ չեն պըղծել իրենց շուրթերն անեծքով,
 Պիտի գովեն քո նոր կյանքը նոր երգերով, նոր խոսքով,
 Իմ նո՛ր հայրենիք,
 Հըգո՛ր հայրենիք...
 1915

ՀՈԳԵՅԱՆԳԻՍ

Ու վեր կացա ես, որ մեր հայրենի օրենքովը հին՝
 Վերջին հանգիստը կարդամ իմ ազգի անբախտ զոհերին,
 Որ շեն ու քաղաք, որ սար ու հովիտ, ծովից մինչև ծով
 Մարած են, մեռած, փըռված ու ցըրված հազար հազարով...

Ու կըրակ առա հայոց հրդեհի կարմիր բոցերից,
 էն խաղաղ ու պաղ երկնքի ծոցում վառեցի նորից
 Մասիսն ու Արան, Սիփանն ու Սըրմանց, Նեմրուժ, Թանդուրեք,
 Հայոց աշխարհի մեծ կերոնները վառեցի մեկ-մեկ,
 Սուրբ Արագածի կանթեղն էլ, ինչպես հեռավոր արև,
 Անհաս, աննըվազ, միշտ վառ ու պայծառ, իմ գըլխի վերև...

Կանգնեցի խոժոռ, մենակ ու հաստատ, Մասիսի նըման,
 Կանչեցի թըշվառ էն հոգիներին՝ ցըրված հավիտյան
 Մինչև Միջագետք, մինչև Ասորիք, մինչև Ծովն հայոց,
 Մինչև Հելլեսպոնտ, մինչև Պոնտոսի ափերն ալեկոծ:
 - Հանգե՛ք, իմ որբե՛ր... Իզո՛ւր են հուզմունք, իզո՛ւր և անշահ...
 Մարդակեր գազան՝ մարդը՝ դեռ երկար էսպես կըմնա...

Աջիցըս Եփրատ, ձախիցըս Տիգրիս՝ ահեղ ձեներով,
 Սաղմոս կարդալով՝ անցան, գրնացին խոր-խոր ձորերով,
 Ամպերն էլ ելան Ձիրավի ձորից, հըսկա բուրվառից,
 Ճանապարհ ընկան Մաղկանց սարերից, Հայկական պարից,
 Բույլ-բույլ, բուրավետ, շարժվեցին դեպի կողմերը հեռու,
 Գոհար ցողելու, ծաղկունք բուրելու, բուրմունք խընկելու
 Մինչև Միջագետք, մինչև Ասորիք, մինչև Մովն հայոց,
 Մինչև Հելլեսպոնտ, մինչև Պոնտոսի ափերն ալեկոծ...
 - Հանգե՛ք, իմ որբե՛ր... իզո՛ւր են հուզմունք, իզո՛ւր և անշահ...
 Մարդակեր գազան՝ մարդը՝ դեռ երկար էսպես կըմնա...

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Քրիստոս հարյավ... երկինք գնաց,
 Երկրում թողեց պատվերներ.
 Բայց պատվերը գրքում մնաց
 Եվ աշխարհքը հեծում է դեռ:

Գիշերային լուսթյան մեջ
 Ծանրը տնքոց է լսվում,
 Եվ աղաչանք, և լաց անվերջ,
 Եվ... ողջ լեզվով չի ասվում:

Դեռ կուրացած ժանգ արծաթից
 Մատնություններ են անում,
 Եվ փախչելով արդար դատից
 Միշտ ձեռքերն են լվանում:

Էն ճամփորդն է, ճամփի տակին
 Չարչարվում է կիսամահ,
 Էն ծնողն է իր զավակին
 Ողբում, կանչում... և չըկա...

Ապտակում են դեռ ծաղրելով
 Անմեղդության ճակատին,
 Եվ հարության օր տոնելով
 Խաչ են հանում ճշմարտին:

Կույս աղջիկն է լըլկանքի մեջ,
 Ալևորը խոր բանտում...
 Էն կտրիճն է հայրենատենչ
 Խիզախ հոգին ավանդում...

Ո՛հ, կարճամիտ անզգամներ,
 Դրանք այսօր կըմեռնեն,
 Բայց վաղը ձեր փոշու վրա
 Նոր փառքերով կըհառնեն:

Եվ կյանքն այնտեղ ծանր ու խավար
 Մի գիշեր է ահավոր...
 Եվ ո՛վ գիտե, որի՞ համար
 Կըլուսանա բարի օր:

Քառյակներ

Հիմի բացե՛լ են հանդես
 Երգիչները իմ անտես.
 Զա՛ն, հայրենի՛ ծղրիդներ,
 Ո՞վ է լսում հիմի ձեզ:
 1916

* * *

Հին աշխարհքը ամեն օր
 Հազար մարդ է մտնում նոր,
 Հազար տարվան փորձն ու գործ
 Սկսվում է ամեն օր:
 1917

* * *

Մնացել է բերդը մեզ,
 Հաղթանակի երթը մեզ.
 Անց են կացել՝ ով կային.
 Հիմի կգա հերթը մեզ:
 1917

* * *

Լինե՛ր հեռու մի անկյուն,
 Լինե՛ր մանկան արդար քուն,
 Երազի մեջ երջանիկ,
 Հաշտ ու խաղաղ մարդկություն:
 1918

* * *

Բերանն արնոտ Մարդակերը էն անբան
 Հազար դարում հազիվ դառավ Մարդասպան.
 Ձեռքերն արնոտ գնում է նա դեռ կամկար,
 Ու հեռու է մինչև Մարդը իր ճամփան:
 1918

* * *

Հե՛յ ագահ մարդ, հե՛յ անգոհ մարդ, միտքդ երկար, կյանքդ կարճ,
 Քանի՛ քանիսն անցնա քեզ պես, քեզնից առաջ, քո առաջ.
 Ի՛նչ են տարել նրանք կյանքից, թե ինչ տանես դու քեզ հետ,
 Խաղաղ անցի՛ր, ուրախ անցի՛ր երկու օրվան էս ճամփեդ:
 1919

* * *

Ո՞ր աշխարհքում ունեմ շատ բան. միտք եմ անում՝ է՞ս, թե էն.
 Մեջտեղ կանգնած՝ միտք եմ անում, չեմ իմանում՝ է՞ս, թե էն.
 Աստված ինքն էլ, տարակուսած, չի հասկանում ինչ անի.
 Տանի՛, թողնի՛, – ո՞րն է բարին, ո՞ր սահմանում, է՞ս, թե էն:
 1919

* * *

Ես շընչում եմ միշտ կենդանի Աստծու շունչը ամենուր,
 Ես լըսում եմ նըրա անլուռ կանչն ու հունչը ամենուր.
 Վեհացնում է ու վերացնում ամենալուր իմ հոգին
 Տիեզերքի խոր մեղեդին ու մըրմունչը ամենուր:
 1921

* * *

Հազար տարով, հազար դարով առաջ թե ետ, ի՛նչ կա որ.
 Ես եղե՛լ եմ, կա՛մ, կլինեմ հար ու հավետ, ի՛նչ կա որ.
 Հազար էսպես ձևեր փոխեմ, ձևը խաղ է անցավոր,
 Ես միշտ հոգի, տիեզերքի մեծ հոգու հետ, ի՛նչ կա որ:
 1921

* * *

Կյանքս արի հրապարակ, ոտքի կոխան ամենքի.
 Խափան, խոպան ու անպտուղ, անցավ առանց արդյունքի:
 Ինչքա՛ն ծաղիկ պիտի բուսներ, որ չբուսավ էս հողին...
 Ի՛նչ պատասխան պիտի ես տամ հող ու ծաղիկ տվողին...
 1921

* * *

Իմ կընունքին երկինքը՝ ժամ, արևը՝ ջահ սըրբազան,
 Ծիածանը նարոտ եղավ, ամենքի սերն՝ ավազան.
 Սարը եղավ կընքահայրս, ցողը՝ մյուռոն կենսավետ,
 Ու կընքողըս նա ինքն եղավ, որ սահմանեց ինձ պոետ:
 1921

* * *

Հե՛յ ճամփանե՛ր, ճամփանե՛ր.
 Անդարձ ու հին ճամփաներ,
 Ովքե՛ր անցան ձեզանով,
 Ո՛ւր գնացին, ճամփանե՛ր:
 1922

Լոռեցի Սաքոն

(Հատված)

I

էն Լոռու ձորն է, ուր հանդիպակաց
 Ժայռերը՝ խորունկ նոթերը կիտած՝
 Դեմ ու դեմ կանգնած, համառ ու անթարթ
 Հայացքով իրար նայում են հանդարտ:

Նըրանց ոտքերում՝ գազազած գալի՝
 Գալարվում է գիժ Դե-Բեդը մոլի,
 Խեղազար թըռչում քարերի գըլխով,
 Փըրփուր է թըքում անզուսպ երախով,
 Թըքում ու զարկում ժեռուտ փերին,
 Փընտրում է ծաղկած փերը հին-հին,
 Ու գոռում գիժ-գիժ.
 — Վա՛շ-վի՛շ, վա՛շ-վի՛շ...

Մութ անձալներից, հազար ձկերով,
 Քաջքերն անհանգիստ՝ հըտպիտ ձայներով
 Դեի հառաչքին արձագանք տալի,
 Ծաղրում են նըրա գոռոցն ահեղի
 Ու կըրկնում գիժ-գիժ.
 — Վա՛շ-վի՛շ, վա՛շ-վի՛շ...

Գիշերը լուսնի երկչոտ շողերը
 Հենց որ մըտնում են էն խավար ձորը՝
 Ալիքների հետ խաղում դողալով,
 Անհայտ ու մռայլ մի կյանքի գալով՝
 Ոգի է առնում ամեն բան էնտեղ,
 Շընչում է, ապրում և մութն և ահեղ:

էն տախտի վըրա աղոթում մի վանք:
 էն ժայռի գըլխին հըսկում է մի բերդ,
 Մութ աշտարակից, ինչպես զարհուրանք,
 Բուի կըռինչն է տարածվում մերթ-մերթ,
 Իսկ քարի գլխից, լուռ մարդու նման,
 Նայում է ձորին մի հին խաչարձան:

1889-1902

Հառաչանք

(Հատվածներ)

Մըթնեց: Ծերունին լուռ չարչարանքով
 Մի քանի կոճղեր դըրեց կըրակին,
 Նորից բարևեց իր երկրի կարգով
 Ու բարի մաղթեց ջահել ղոնաղին:

Ու նըստոտեցինք իրար դեմ ու դեմ
 Սաստոթյամբ վառվող կրակի շուրջը,
 Մեր առջև ձորն էր թըշում խավարչտին,
 Մեր դեմը խաղում ձորերի շունչը:

Գիշերվան անքուն հավքերն են տըխուր
 Ծըվում, ծըկլթում խավարի միջում,
 «Որբն» է եղբորը կանչում ցավալուր,
 Բուն է իր դաժան վայր կռնչում:

Ու ողջ միասին մի խորունկ թախիծ,
 Մի մութ զարզանդ են գիշերին տալի...
 Ահա տարածվեց հեռու ծըմակից
 Եվ ձիգ ոռնոցը սովատանջ գիլի:

* * *

– Ի՞նչ ես կորցրել – ընչի ման գալի,
 Խոսեց ծերունին դառը խնդալով,
 Բա մեռած հո չենք, ապրում ենք, էլի,
 Ամեն մեռնողի երանի տալով:

Մեր ապրուստն ի՞նչ է. – մի կտոր չոր հաց,
 էն էլ հըրեն հա՛ – երկընթից կախված:
 Մի մարդ որ նըրա երեսը պահի՝
 Նըրա ապրուստը ի՞նչ պետք է լինի...

Ես քեզ օրինակ: էս խոր ձորերում
 էս է չորս քսան տարիս լըրացավ,
 Ոչ մի խնդուկյուն տեսա իմ օրում,
 Ոչ էլ մի անգամ աչքըս լիացավ:

Ամբողջ ամառը առանց տաքիլեթ
 Պըտիտ եմ գալի էս ձորի միջին,
 Կըռիվս եմ տալի հազար ցավի հետ
 Ու չեմ կարենում – չեմ հասնում վերջին:

Վազներից էնքան օգուտ չի գալի,
 Ինչ նրանց համար ես փող եմ տալի.
 Գըլուխը քարը, գոնե փող լիներ,
 էլ ինչո՞ւ էսքան մարդ գանգատ կաներ:

Ջախ եմ հավաքում, կրակ եմ վառում,
 Սրա համար էլ փող եմ վըճարում:
 էս դափեն ի՞նչ է – մի երկու լատան,
 Հինգ ու վեց անգամ տարան դատաստան:

Ասում են՝ գեջ ես կտրել դու մերին:
 Իրանցն ասում են ու քեզ չեն լսում,

Մինչև չըտեսնես մեծին, պիտերին.
Հիմի տես նրանք ինչքան են ուզում:

Գողն էլ մի կըռնից, գելն էլ մյուս կըռնից,
Աչքըդ թեքեցիր – բանիդ տերը չես.
Քաշում են տանից, քաշում են դըռնից,
Ու չես իմանում որ կողմը թըռչես:

Թե տանուտերին գանգատ եմ գնում,
Բան չեմ վաստակում բացի դուշմանից.
Գողերի հետքը իր տունն է տանում,
Համեցե՛ք դիվան ուզիր սըրանից:

Նստեցնում է քեզ մի երկու բաժակ
Տաք ջուր խմեցնում կամ մի թաս օղի.
– Դու գնա, պա՛պի, միամիտ քընիր,
Ես աչքի լուսը կըհանեմ գողի...

Դարձել է աշխարքն, ա՛խպեր, առ ու փախ,
Սերը դարձել սուր ու ջուրը – արին,
Ոչ ամոթ ունի ուժեղը, ոչ վախ,
Վայը եկել է տարել տըկարին:

Երեկ իրիկուն էդ կողքիդ սընից
Կախ էին արած երեք հըրացան.
Տղեք են՝ փախած տանից, դիվանից,
Եկան ու ծեքին էլ ետ հեռացան:

Ո՞վ է մեղավոր... Միտք եմ անում, միտք,
Ու չեմ հասկանում ով է մեղավոր:
Հենց էն եմ տեսնում – մութն, անգետ մարդիկ,
Էլ մենք ենք մեջտեղ տանջվում ամեն օր...
Մեր բանն էլ, ախպեր, էսպես է եկած,
Մենք լեզու չունենք – ուժեղը աստված:
Մեր հին աղաթից ընկել ենք, զըրկվել,
Նորն էլ չըգիտենք թե ինչ է եկել:

1890-ական թվականներ

ԱՆՈՒՇ

Նախերգանք
Համբարձման գիշերը

Բազմած լուսնի նուրբ շողերին,
Հովի թևին՝ թռուչելով՝
Փերինները սարի գըլխին
Հավաքվեցին գիշերով:
- Եկե՛ք, քույրե՛ր, սեզ սարերի
Զրքնաղագեղ ոգիներ,
Եկե՛ք, ջահել սիրահարի
Սերը ողբանք վաղամեռ:
Օխտն աղբյուրից ջուր է առել
Կույս սափորով, լուռ ու մունջ,
Օխտը ծաղկից ծաղիկ քաղել,
Կապել սիրո ծաղիկփունջ:
Զուրն ու ծաղիկ աստղունք դրեկ,
Խընդիրք արել աստղերին,
Փափագ սրբտով խընդիրք արել՝
Բարի ժրպտան իր սերին...
Ափսո՛ս, Անու՛շ, սարի ծաղիկ,
Ափսո՛ս իգիթ քու յարին.
Ափսո՛ս բոյիդ թելիկ - մեղիկ,
Ափսո՛ս էդ ծով աչքերին...
Ու նըրանց հետ՝ ցող-արցունքով
Լըցված սըրտերն ու աչեր՝
Սարի ծաղկունք տըխուր սյուքով
Հառաչեցին էն գիշեր:
- Վուշ - վու՛շ, Անու՛շ, վուշ - վու՛շ,
քուրի՛կ,
Վու՛շ քու սերին, քու յարին...
Վուշ - վու՛շ, Սարո՛, վուշ - վու՛շ, իգի՛թ,
Վու՛շ քու սիրած սարերին...
- Եկե՛ք, քույրե՛ր, սեզ սարերի
Զրքնաղագեղ ոգիներ...
Ու փերիններն էսպես տխուր
Երգում էին ողջ գիշեր:
Կանչում էին հըրաշալի
Հընչյուններով դյուլթական,
Ու հենց շողաց ցոլքն արևի՝
Անտես, անհետ չըքացան:
Խոր սուզվեցին ակն աղբյուրի,
Մըտան կաղնին հաստաբուն,
Ու լեռնային վըտակների,
Ալիքները պաղպաջուն:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԳ

I

Կանչում է կըրկին, կանչում
անդադար,
էն չըքնաղ երկրի կարոտը անքուն,
Ու թևերն ահա փըռած տիրաբար՝
Թըռչում է հոգիս, թըռչում դեպի տուն:
Ուր որ հայրենի օջախի առաջ
Վաղու՛ց կարոտով ըսպասում են ինձ,
Ու ձըմռան երկար գիշերը նըստած՝
Խոսում են Լոռու հին - հին քաջերից:
Դեպ էն սարերը, որ վես, վիթխարի,
Հարբած շարքերով բըռնած
շուրջպարի,
Հըսկա՛ շուրջպարի բըռնած երկընքում,
Հըրճվում են, ասես էն մեծ
հարսանքում
Պերճ Արագածի նազելի դըստեր,
Որ Դե - Ալ, Դե - Բեթ և այլ հըսկաներ,
Խոլ - խոլ հըսկաներ հընոց աշխարհի,
Փաղցըրին բերին անառիկ Լոռի:

II

է՛յ հին ծանոթներ, է՛յ կանաչ սարեր,
Ահա ձեզ տեսա ու միտըս ընկան,
Առաջըս եկան երջանիկ օրեր,
Սիրելի դեմքեր, որ հիմի չըկան:
Անցել են, ոնց որ ծաղկունքը պես -
պես,
Որ անցած գարնան կային ձեր
լանջում.
Անցել՛ ձեր գըլխի հերվան ձյունի պես,
Բայց եկել եմ ես՝ նըրանց եմ կանչում:
Ողջու՛յն ձեզ, կյանքիս անդրանիկ
հուշեր,
Որբացած հոգիս ողջունում է ձեզ,
Թըռչուն կարոտով փընտրում ձոր ու
լեռ,
Դյուլթական ձայնով կանչում է հանդես:
Դու՛րս եկեք կըրկին շիրմից, խավարից,
Դու՛րս եկեք տեսնեմ, շողափեմ, լըսեմ,
Կյանքով շընչեցե՛ք, ապրեցե՛ք նորից,
Լըցրե՛ք պոետիս հաճույքը վըսեմ...

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԵՐԳ

XXVII

Գարունը եկավ, հավքերը եկան,
 Սարեր ու ձորեր ծաղիկներ հագան.
 Մի աղջիկ եկավ, մի մենակ քաղվոր,
 Գետի եզերքին շրջում է մոլոր,
 Շրջում է մոլոր, խընդում ու լալիս:
 Երգեր է ասում ու ման է գալիս:
 -Սիրուն աղջիկ, ի՞նչ ես լալիս
 էդպես մենակ ու մոլոր,
 Ի՞նչ ես լալիս ու ման գալիս
 էս ձորերում ամեն օր:
 Թե լալիս ես՝ վարդ ես ուզում՝
 Մայիս կըգա, մի քիչ կաց,
 Թե լալիս ես՝ յարդ ես ուզում,
 Ա՛խ, նա գընա՛ց, նա գընա՛ց...
 Արտասովելով, լալով էդպես
 Ետ չես դարձնի էլ գերիդ,
 Ինչու՞ իզուր հանգցընում ես
 Զահել կըրակն աչքերիդ:
 Նըրա անբախտ շիրմի վըրա
 Պաղ ջուր ածա աղբյուրի,
 Դու էլ գընա, նոր սեր արա,
 էսպես է կարգն աշխարհի:
 Շնորհակալ եմ, անցվոր ախպե՛ր,
 Աստված պահի քու յարին.
 Ճամփիդ վերջում կանգնած է դեռ
 Անուշ ծիծաղն աչքերին...
 Ուրախ սըրտով դուք ձեր սերը
 Վայելեցեք անթառամ,
 Ինձ արցունք է տըվել տերը,
 Ես պիտի լա՛մ, պիտի լա՛մ...
 Ու ման է գալիս,
 Երգում ու լալիս:
 Երգերը անկապ, երգերը տըխուր,
 Արցունքի նըման հոսում են իզուր.
 Բայց լալիս է նա ու երգեր ասում,
 Ու միշտ էն անմիտ տրտունջն է
 խոսում,
 Թե ինչպես հանկարծ աշխարհքը
 փոխվեց,
 Ինչպես դատարկվեց կյանքում ամեն
 բան,
 Սարերը մընացին որք ու անշոբան,

Թե ինչպե՛ս հանկարծ նա գընաց հեռու,
 էլ չի դառնալու՛, էլ չի դառնալու՛...
 Ե՛տ դառ, ե՛տ, իգի՛թ,
 Ետ դառ, անիրա՛վ,
 Կարոտած յարիդ
 Աչքը ջուր դառավ:
 Ոչխարդ էն սարով
 Շուռ տուր, տու՛ն արի,
 Փախի՛ր գիշերով
 Ու թաքուն արի...
 Ա՛խ, էն կանաչ սարի լանջին
 Ո՞վ է քընած էն տըղեն,
 Վըրեն քաշած սև յափընջին,
 Կուռը հանած էն տըղեն...
 Զա՛ն, իմ յարն է, ջանի՛ն մեռնեմ,
 Ծաղկի հոտով նա հարբել,
 Սարի լանջին, հովի միջին
 Մուշ – մու՛շ, անուշ մըրափել:
 Վե՛ր կաց, վե՛ր, իգի՛թ,
 Վե՛ր կաց, անիրա՛վ,
 Ոչխարդդ բեր կիթ,
 Օրը ճաշ դառավ...
 Արի՛, ջա՛ն, արի՛,
 Քու գալուն մեռնեմ,
 Թուխ չոբան, արի՛,
 Կարոտըս առնեմ...
 Տեսե՛ք, տեսե՛ք, դափ ու զուռնով
 Ի՞նչ հարսնիք է դուրս գալի,
 Մարդիկ ուրախ, թո՛ն ու ձյունով
 Զի են խաղում, չափ տալի...
 Աղջի՛, աղջի՛, մըտիկ արեք,
 էս ի՞նչ տեսիլք ես տեսա.
 Ո՞վ էր տեսել էսպես հարսնիք-
 Ո՛չ հարս ունի, ո՛չ փեսա...
 Բերում են հըրեն,
 Ամա՛ն, մեր տան դեմ...
 Վե՛ր դըրեք, վըրեն
 Հյուսերըս քանդեմ...
 Ես էլ եմ գալի՛ս,
 էդ ու՛ր եք տանում...
 Ինձ էլ թաղեցեք
 Իր գերեզմանում...
 Ա՛խ, չէ՛, ամա՛ն, ասում են դա
 Մի դիակ է լու՛ն, սառած,

Արյունը չոր դեմքի վրա,
Աչքերն անթա՛րթ, սիպտակած:
Նա սիրուն էր, անուշահոտ,
Աչքերը լի ծիծաղով,
Նա գալիս էր ցողոտ, շաղոտ,
Հանաքներով ու խաղով...
Արի՛, ջա՛ն իգիթ,
Արի՛, անիրա՛վ,
Կարոտած յարիդ
Աչքը ջուր դառավ:
Էլ մի՛ ուշացնի,
Ես շատ եմ կացել,
Էլ մի՛ լացացնի,
Ես շատ եմ լացել...
Տե՛ս, կըխռովե՛մ,
Լաց կըլեմ ես է՛լ...
Չեմ խոսիլ քեզ հե՛տ...
Չեմ սիրիլ քեզ է՛լ...

XXIX

Համբարձման գիշեր, էն դյուլթիշ գիշեր,
Կա հրրաշալի, երջանիկ վայրկյան.
Բացվում են ոսկի երկընքի դռներ,
Ներքե պապանձում, լըռում ամեն բան,
Ո՛հ աստվածային անհաս խորհրդողով
Լըցվում բովանդակ նըրա սուրբ գըթով:
Էն վեհ վայրկենին չըքնաղ գիշերի՝
Երկընքի անհու՛ն, հեռու խորքերից,
Անմուրազ մեռած սիրահարների
Աստղերը թըռած իրար են գալիս,
Գալի՛ս՝ կարոտով մի հեղ համբուրվում
Աշխարհից հեռու՛, լազուր կամարում:
1890-1902թթ.

ԹԱԿԱՐԵՐՈՒ ԱՌՈՒՄԸ

Նախերգանք

Հե՛յ, պարոններ, ականջ արեք
Թափառական աշուղին,
Սիրո՛ւն տիկնայք, ջահե՛լ տըղերք,
Լա՛վ ուշ դըրեք իմ խաղին:

Մենք ամենքսս հյուր ենք կյանքում
Մեր ծնընդյան փուշ օրից,

Հերթով գալիս, անց ենք կենում
Էս անցավոր աշխարհից:

Անց են կենում սեր ու խընդում,
Գեղեցկություն, գանձ ու գահ,
Մահը մերն է, մենք մահինը,
Մարդու գործն է միշտ անմահ:

Գործն է անմահ, լա՛վ իմացեք,
Որ խոսվում է դարեդար,
Երնե՛կ նըրան, որ իր գործով
Կապրի անվերջ, անդադար:

Չարն էլ է միշտ ապրում անմեռ,
Անե՛ծք նըրա շար գործքին,
Որդիդ լինի, թե հերն ու մեր,
Թե մուրազով սիրած կին:

Ես լավության խոսքն եմ ասում,
Որ ժըպտում է մեր սըրտին.
Ո՛վ չի սիրում, թեկուզ դուշման,
Լավ արարքը, լավ մարդին:

Է՛յ, լա՛վ կենաք, ականջ արեք,
Մի բան պատմեմ հիմի ձեզ,
Խոսքըս, տեսեք, ո՛ւր է գընում,
Քաջ որսկանի գյուլլի պես:

X

Բաց արավ ցերեկն իր աչքը պայծառ
Աշխարհքի վրա, Ջավախքի վրա,
Ավերակ բերդին, սև ամպի նըման,
Ծուխն ու թըշնամին չոքել են ահա:

Հաղթության փառքով ու գինով
հարբած

Քընած են բերդի և՛ զորքերն, և՛ տեր,
Ու հավիտյան էլ մընացին քնած,
Դավին անտեղյակ, ցավին
անտարբեր:

Նըստած է Շահր. նըրա առաջին
Ահա իրիկվան քեֆի սեղանը.
Նայում է Շահր անտեր գահույքին,
Մտքովն անցնում է աշխարհքի բանը:

Աշխարհում հաստատ չըկա ոչ մի բան,
 Ու մի՛ հավատալ երբեք ոչ մեկին.
 Ո՛չ բախտի, փառքի, ո՛չ մեծ
 հաղթության,
 Ո՛չ սիրած կընկա տըված բաժակին...

Ու լի դառնությանմբ հարցընում է նա
 Դալուկ, մարմարիոն թըմկա
 տիրուհուն.
 – Պատասխան տո՛ւր ինձ, մատնիչ
 սևաչյա,
 Մի՞թե թաթուլը քաջ չէր ու սիրուն...

– Քաջ էր ու սիրուն քեզնից առավել.
 Մի բարձր ու ազնիվ տղամարդ էր նա.
 Կնոջ մատնությանմբ ամրոց չէր առել,
 Չէր եղել կյանքում երբեք խաբեբա...

էսպես տիկինը տըվավ պատասխան.
 Անհուն ցասումից մըռնչաց Շահը.
 – Հե՛յ, դահի՛ճ, գոռաց զազանի նըման.
 Դահիճը իսկույն մտավ սրահը:

XI

Դահիճն եկավ ոտից գըլուխ
 Կարմիր հագած ու արյուն,
 Ու դուրս տարան իր պալատից
 Թըմկա չըքնաղ տիրուհուն:

Տարան անտակ էն ժեռ քարից,
 Որ կանգնած է մինչ էսօր,
 էն ահավոր քարի ծերից
 Գըլորեցին դեպի ձոր:

Գել ու աղվես եկան հանդից
 Ագահ սիրտը լափեցին,
 Յին ու ագռավ իջան ամպից,
 Սև աչքերը հանեցին:

Անցավ անտես ու աննըման
 էն սիրունը աշխարհից,
 Ինչպես ծաղիկն անցած գարնան,
 Որ չի ծաղկիլ էլ նորից:

Անցավ զալում էն մեծ արքան
 Իրեն փառքով ու զորքով,
 Անցավ թաթուլն էն հաղթական
 Ու իր քաջերն էն կարգով:

Ու նըրանից մենակ անմեռ
 էս զրույցը հասավ մեզ,
 Որ մեզանից հետո էլ դեռ
 Պետք է խոսվի միշտ էսպես:

XII

Հե՛յ, պարոննե՛ր, ահանջ արեք
 Թափառական աշուղին,
 Սիրո՛ւն տիկնայք, շահե՛լ տըղերք,
 Լավ ուշ դըրեք իմ խաղին:

Ամենքս էսպես հյուր ենք կյանքում
 Մեր ծնընդյան փուշ օրից,
 Հերթով գալիս, անց ենք կենում
 էս անցավոր աշխարհից:

Անց ենք կենում... միայն անմահ
 Գործն է խոսվում լավ ու վատ.
 Ա՛խ, երանի՛ ո՛վ մարդ կըզա
 Ու մարդ կերթա անարատ:

ՓԱՐՎԱՆԱ

Բարձրագահ Աբուլն ու Մըթին սարեր
 Մեջք մեջքի տըված կանգնել
 վեհափառ,
 Իրենց ուսերին, Զավախքից էլ վեր՝
 Բըռնած պահում են մի ուրիշ
 աշխարհ:

Ասում են՝ էնտեղ արծըվի նըման,
 Ծիծղուն, կապուտակ երկընքի ծոցում,
 Նըստում էր էն սեզ սարերի արքան
 Իրեն Փարվանա ճերմակ ամրոցում:

Փարվանա արքան մի աղշիկ ուներ,
 Ու ոչ մի որսկան դեռ իրեն օրում
 էնքան գեղեցիկ եղնիկ չէր տեսել՝
 Իր որսն անելիս Մըթին սարերում:

Աշխույժ մանկությամբ զարգարում
էր նա
Ծերության օրերն ու սարերն իր հոր,
Ու ապրում էր ծեր արքան Փարվանա
Իրեն էն քընքուշ ծաղկով բախտավոր:

Մեծ բախտը սակայն առաջն էր դեռ:
Եկավ էն օրն էլ հասավ երջանիկ,
Ու զըրկեց արքան ուրախ դեսպաններ
Ամեն մի ամրոց, ամեն արքունիք:

– Ո՛րտեղ է, ասավ, էն քաջը, թե կա,
Իմ չընաշխարհիկ զըստերն արժանի,
Թո՛ղ առնի իր ձին, իր զենքն ու զըրահ,
Գա՛, ցույց տա իրեն, իր բախտը
տանի...

II

Հագած, կապած զենք ու զըրահ,
Զիանք հեծած ամեհի,
Ահա եկել հավաքվել են
Կըտրիճները Կովկասի.
Ծեր Փարվանա թագավորի
Ապարանքի հանդիման
Կազմ ու պատրաստ սպասում են
Մոտիկ ժամին մըրցության:
Հսպասում է ողջ աշխարհքը՝
Եկած, կիտված Փարվանա,
Թե ո՞ր կըտրիճն արդյոք պիտի
էն սիրունին տիրանա:

Հընչեց փողը: Ահա փունջ-փունջ
Դըրանիկներ, նաժիշտներ,
Ահա աղջիկն իր նազելի
Ու թագավորն ալեհեր:
Հայրը ինչպես մըռալլ մի ամպ,
Աղջիկն անուշ մի լուսին,
Ամպ ու լուսին իրար փարված՝
Դուրս են գալի միասին:
Հառաչում է ողջ աշխարհքը.
Կըտրիճները քարացած,
Երազների մեջ են ընկնում՝
էս աշխարհքից վերացած:
– Նայի՛ր, դատրի՛կ, իշխանագուն

էս քաջերին լայնալանջ,
Այժմ պիտի հանդես դուրս գան,
Պայքար մըտնեն քո առաջ.
Մեկը իրեն ուժը ցույց տա,
Մյուսը՝ շընորհքն իր բազկի,
Ո՛րը՝ ճարպիկ ձիարշավը,
Ո՛րն էլ թափը իր վազքի:
Իսկ երբ կըռիվն առնի դադար,
Հայտնի լինին քաջն ու վատ,
Ու երբ անցնեն մեր առջևից
Կըտրիճները պայազատ,
Հնտրի՛ր, զարկի՛ր ձեռքիդ խնձորն
Անհաղթներից անհաղթին,
Որ ողջ աշխարհ մայիլ մընա
Անզուգական քո բախտին:
Ասավ արքան, ձեռքը ձրգեց,
Նըշան տըվեց պայքարին,
Այնինչ՝ աղջիկն առաջ եկավ՝
Կարմիր խնձորն իր ձեռին:
– Գուցե, հայրի՛կ, տըկար լավին
Հաղթի մի վես տըմարդի,
Բայց չի կարող լինել երբեք
Նա սիրելին իմ սըրտի...
– Է՛յ, Փարվանա չըքնաղ փերի,
Ի՞նչն է հավան քո սըրտին,–
Խոնըվում են կըտրիճները,
Խընդրում կըրկին ու կըրկին: –
Գա՛նձ ես ուզում, ոսկի՞, արծաթ,
Անգին քարեր ու գոհա՛ր,
Ա՛ստղ ես ուզում, մենք երկընքից
Վեր կըբերենք քեզ համար:
– Ինչի՞ս են պետք ոսկին, արծաթ
Եվ կամ աստղը երկընքի,
Ոչ էլ գոհար եմ պահանջում
Սեր-ընկերից իմ կյանքի:
Ես նըրանից հո՛ւր եմ ուզում,
Անշեջ հուրը սըրբազան,
Ով կըբերի անշեջ հուրը,
Նա է ընտրած իմ փեսան...

Ասավ աղջիկն, իրար անցան
Կըտրիճները քաջարի,
Զիանք հեծած թըռան հապճեպ
Դեպի չորս կողմն աշխարհի:

Թըռա՛ն, շուտով գըտնեն, բերեն
Անշեջ հուրը աղջրկան,
Բայց... տարիք են գալի՛ս, գընո՛ւմ,
Նըրանք չըկան ու չըկան...

III

– Հայրի՛կ, ինչո՞ւ ետ չըդառան
էն քաջերը սիրատենչ.
Մի՞թե, հայրի՛կ, ինձ մոռացան
էլ չեն բերիլ հուրն անշեջ:
– Ո՛չ, իմ դըստրիկ, կըգան անշուշտ
Ու կըբերեն էս տարի.
Կըռիվնեոով արյունըռուշտ
Լիքն է ճամփեն քաջերի:
Ո՛վ իմանա, պետք է անցնեն
Մութ աշխարհքից, Սև ջըրից.
Ո՛վ իմանա, պետք է փախցնեն
Յոթգըլխանի դեերից:

Անց է կենում դարձյալ տարին:
Նայում է կույսն ամեն օր.
– Ո՛ւր է, հայրի՛կ, ե՛րբ կըգա նա՝
Սարից թըռած ձիավոր:

Միշտ երագում ես տեսնում եմ
էն հերոսին ապագա,
Հուր կարոտով թըռած իմ դեմ,
Լուսանում է... ու չըկա:

– Կըգա, դըստրի՛կ իմ թանկագին,
Հեշտ չի բերվում հուրն անշեջ.
Շատ, շա՛տ անգամ բերող հոգին
Ինքն է այրվում նըրա մեջ...

Անց է կենում դարձյալ տարին:
Նայում է կույսն ամեն օր.
Ոչ մի սարից, ոչ մի ճամփում
Չի երևում ձիավոր:

– Հայրի՛կ, հայրի՛կ, մի՞թե չըկա
էս աշխարհքում անշեջ հուր.
Թառամում է սիրտըս ահա,
Պաղ է էս կյանքն ու տըխուր...

էլ չի խոսում. մռայլ, տըրտում,
Լուռ է արքան ալևոր,
Սև-սև ցավերն իրեն սըրտում՝
Միտք է անում գըլխակոր:

IV

էսպես անցան շատ տարիներ.
Տըխուր աղջիկն արքայի
Նայե՛ց, նայե՛ց սարերն ի վեր
Ճամփաներին ամայի,
Հույսը հատավ... ու լաց եղավ,
էնքա՛ն արավ լաց ու կոծ,
Որ լիճ կըտրեց արտասուքը,
Ծածկեց քաղաքն ու ամրոց.
Ծածկե՛ց, կորա՛ն, ինքն էլ հետը...
Այժմ էնտեղ տըրտմաշուք
Խոր Փարվանա լիճն է ծրփում,
Հըստա՛կ, ինչպես արտասուք:
Ու էն վըճիտ ջըրերի տակ
Ցույց են տալի մինչ էսօր
Ծեր արքայի ճերմակ ամրոցն
Ու շենքերը փառավոր:

Ասում են՝ էն թիթեռները,
Որ գիշերվա խավարում,
Որտեղ ճըրագ, որտեղ կըրակ,
Որտեղ լույս է հենց վառվում,
Հավաքվում են, շուրջը պատում
Մեջն են ընկնում խեղազար,
Ասում են, թե՛ էն Փարվանա
Ջահիլներն են սիրավառ:
Ըշտապելուց թև են առել,
Դարձել թեթև թիթեռներ,
Ու տակավին հուր տեսնելիս՝
Մեջն են ընկնում անհամբեր.
Ջանք է անում ամեն մինը,
Շուտով տանի, տիրանա...
Ու այրվում են, այրվո՛ւմ անվերջ
Կըտրիճները Փարվանա:
1902

ԵՂՋԵՐՈՒՄ

Մի սեպտեմբերի մեր գյուղացի որսկան Օսեփը ինձ գիշերակաց որսի տարավ Եղնուտի կիրճը: Գիշերներն էդ կիրճով եղջերուներն իջնում են ձորերն ու հովիտները, արածում են, արշալուսից առաջ ջուր են խմում ու էլ ետ իրենց «պնդոցն» են տալի:

Գնում էինք գիշերը մնանք բոստանչի Օվակիմի դափումը, որ լուսադեմին հասնենք որսատեղը պահելու:

Ես էի, որսկան Օսեփն էր ու մեր գյուղացի մի տղա, որ Օսեփի շալակատարն էր:

Մենք գնում էինք էն դաժան հրճվանքով, որով միայն որսի են գնում: Ճամփին որսից էինք խոսում:

– Որսը բախտի պես բան է,– ասում էր Օսեփը: – Մին էլ տեսար երևումք էլավ ու քամի դառավ կորավ: Անսովոր մարդը նրան հեշտ չի նկատիլ. կշիռիվի, կողողողա, կփախցնի: Աչքդ առնելուն պես պետք է թվանքդ բացվի. թե չէ, որ ուզեցիր նշան դնես, մինչև աչքդ ճպես, նա սարն անց կեցավ:

– Հապա դուք ինչպե՞ս եք որսի ման գալիս, ուստա Օսեփ:

– Լավ որսկանը ման չի գալ, նա որսը կպահի,– պատմում էր որսկանը: Գիտի, ո՞ր ժամանակին, ի՞նչ տեղ որսը ժաժ կգա, կգնա էն տեղը կպահի: Թե ման էլ գա, քիչ, էն էլ էնպես ման կգա, որ որսն իր քամին չառնի, թե չէ՝ որսն էնպես սուր հոտառուցյուն ունի, որ թե քու քամին (հոտը) նրա վրա էլավ՝ պրծար, որտեղ որ է հոտդ առավ կորավ: Էսպես խոսելով իրիկունը հասանք բոստանչի Օվակիմի դափին: Ծերունի բոստանչին փետ էր հավաքել, կրակը վառել ու կողքին թինկը տվել:

– Բարի ըրգուն, Օվակիմ բիձա:

– Այ աստծու բարի ձեզ, դուք բարով եկաք. ա՛յ տղա էդ ինչ լավ ղոնախներ եք: Ես հենց մենակ միտք էի անում, թե մի զրիցընկեր ըլի... Էս հենց աստոծ հասցրեց ձեզ...,– ուրախացած գոռոռում էր Օվակիմ բիձեն:

– Դու էն ասա՛ որս ա ժաժ գալի, թե չէ, Օվակիմ բիձա,– անհամբեր հարց տվավ որսկանը:

– Այ տղա, մի անտեր պախրի բուղա կա, Օսեփ ջան, գիշերները գալիս ա, լոբին ուտում ու գնում: Էնքան լոբիս փուչ արավ. թվանք չունեմ, շուն չունեմ... Պախրա մի՛ ասիլ, մի սար ասա: Չարդախ ունի (պոզեր), ոնց որ մի կաղնի:

– Էդ մինը ոչինչ. բա իսկի բուղազոռոցի ձեն չի գալի՛:

– Այ տղա, էլ ասում ես, ինչ անես, քնահարամ են արել: Երեկ գիշեր էս վերի մատներումը հենց գոռում էին, որ գետինն որոտում էր:

– Հա՛յ, հող ու ջրի աստոծ, հա՛յ,– աղաղակեց որսկանը:

Օվակիմ բիձեն մեզ հրավիրեց, տակներս խոտ ածավ, ինքն էլ կրկին թինկը տվավ իր տեղը:

– Տղերք, ես որ խորը միտք եմ անում, տեսնում եմ, որ աշխարքիս երեսին մարդիցն էլ վերը անիրավ շնչավոր չկա:

– Ի՞նչի, Օվակիմ բիձա:

– Ինչին էլ որի՞ն ես ասում. տեսնում ես՝ դուք թվանքներդ առել եք ետևներիցն ընկել, մենք էլ ուրախացել ենք, թե ինչ ա՛ մի պախրա կսպանենք,

կուտենք: Ախր չէ՞ որ նա էլ մեզ նման շնչավոր կենդանի ա, հրեն կեսգիշերին էրվելով գոռում ա, ձեն ա տալի, իր կովին կանչում. չէ՞ էն էլ նրա սերն ու մուրազն ա...

– Թե ձենը դուրս կգա՛, ես նրա սերն ու մուրազը նշանց կտամ,– ծիծաղելով բացականչեց որսկան Օսեփը:

– Զէ՛, շատ մեղք բան ա, շա՛տ,– գլուխը շարժելով կրկնեց բոստանչին ու ձենը ավելի բարձրացնելով, կանչեց.

– Տղերք, էս ա որ պախրիցը խոսք ընկավ, ես ձեզ մի բան պատմեմ:

– Պատմի, Օվակիմ բիձա:

– Մի տարի սարումն էի: Էկան, խաբար բերին, թե բա թոռդ հիվանդացել ա, քեզ ուզում ա, արի: Սարիցը վեր կացա, հիմի տուն եմ գալի: Ճամփին ծովեցի, ասի կարելի ա որսից, բանից պատահի: Ման եկա, ման, մի տեղ տեսնեմ բրնձատու մի բան խշխշացնում ա, թփերը ժաժ ա տալի: Ախպեր, էս թե մոշահավ ա, մոշահավի բան չի, թե անասուն ա, ինչի՞ չի երևում: Մի քար գցեցի թփուտը. մին էլ տեսնեմ՝ մի պախրի ճուտի ականջներ ցցվեցին, էլ ետ ցածացան, ու սկսեց թփերը ժաժ տալ, ճամփա բաց անել, որ փախչի: Թվանքն երեսս կալա հենց թփերի էն ժաժ էկող տեղը: Թվանքը որ տրաքեց, սա վեր թռավ, դուրս ընկավ ու ետ գետնովը դիպավ: Տղերք, հիմի մի ձեն ա ածում, մի տնքում ա, ոնց որ մեռնող երեխա: Ուստա որսկաններից լսել էի, ասի՝ էս ա, սրա մերը ինձ տեսել ա, էստեղից փախել, որտեղ որ է հիմի ետ կգա: Մտա մի ծառի տակ, ճամփա պահեցի: Շատ մնացի թե քիչ, մին էլ տեսնեմ՝ հրես եկավ, բայց ո՛նց եկավ, ես տեսա, դուք ոչ տեսնեք. մի խոսքով, մոր նման, թվանքի ձենը իր երեխի վրա լսած մոր նման: Եկավ տեսավ իր ճուտը հրես անշունչ, արնակոլով մի ծառի տակ փռված: Տղերք, դունչը մեկնել ա, ոնց ա տխուր մզզացնում, ոնց ա վերքը լիզում... Թվանքը վեր կալա, հդտեղից քաշվեցի, եկա տուն: Եկա տուն. եկա տեսա երեխեն դժար ա, հոգու հետ կոխվան ա տալի, տնքում ա: Տղերք, էն օրը չի, էն օրվա աստոծն ա. էնպես էն պախրի ճուտի նման ա տնքում, որ աչքս խուփ եմ անում, հենց իմանում եմ՝ դեռ էն թփի կողքին եմ կանգնած: Վերջապես երեխեն մեռավ. հիմի մերն ընկել ա վրեն և բառաչում ա... Ասում եմ, փառքդ շատ ըլի, աստոծ, ի՞նչ ա մեր ու էն սարի պախրի զանազանությունը՝ ոչինչ... ամենի սիրտն էլ սիրտ ա, ամենի ցավն էլ՝ ցավ...

Օվակիմ բիձու տխուր պատմություն տպավորություն տակ միաժամանակ լուռ էինք:

– Օվակիմ բիձա, չէ որ ասում են պախրեն էլ տեր ունի,– խոսեց շալակտար Ղազարը:

– Ունի, բաս, պախրեն մեծ տեր ունի:

– Ետնա էդ դրո՞ւստ բան ա:

– Դրուստ ա, բաս: Որսկան Փիրումն ինքը գլուխ որսկան էր, ու նրա գնդակը իր օրումը գետին չէր ընկած: Մի անգամ մի պախրա ա վիրավորում: Պախրեն փախչում ա, սա ընկնում ա ետևիցը: Քշում ա տանում հասցնում Զորավոր կաղնըքու տակը: Էստեղ, Զորավոր կաղնըքու տակին, պախրեն չոքում ա. պախրեն չոքում ա, որսկան Փիրումը թվանքն երեսն ա կալնում: Հենց էս տժժան րոպեին Զորավոր կաղնըքուց մի դուռն ա բացվում, մի

սիրուն հարսն ա դուրս գալի. էս սիրուն հարսը դուրս ա գալի՝ որսկանի դեմը ծղրտում.

– Ի՞նչ ես հալածում իմ անմեղին, անիրավ մարդ, ի՞նչ ա արել քեզ: Ազա՛հ, ոչ կշտանաս դու, որ չես կշտանում լիքն աշխարհքում: Թվանքդ արնով լցվի, գնդակդ խմոր դառնա, չորանա էդ թվանքը բռնող կուռը...

Միայն որսկան Փիրումը խելոք մարդ էր – գլխի ա ընկնում, որ էս որսի տերն ա, ձեռաց թվանքը գցում ա մի ծառի ճյուղքի, անիծելուն պես ծառի ճյուղքը տեղնուտեղը չորանում ա:

– Օվակիմ բիձա, ուրեմն էդ ա, որ ասում են՝ որսկանությունը անիծած ա:

– Անիծած ա, բաս, մին որսկանությունը, մին էլ ձկնորսությունը, երկուսն էլ անիծած են: Հնուց դրած նզովք ա, որ որսկանի ու ձկնորսի փորը կշտանա ոչ: Որսկանի վրա Քյարամն էլ նզովք դրեց: Երբ էրվելով իր Ասլու ետևից ման էր գալի՝ մի վիրավորված պախրա տեսավ: Տեսավ՝ անասունը մղկտալով շունչը տալիս ա, հորթն էլ մոլորած մնացել ա կողքին կանգնած, էստեղ սազն առավ ու մի խաղ ասավ:

Մենք խնդրեցինք Օվակիմ բիձուն, որ էդ խաղն ասի մեզ համար, ու ծեր բոստանչին իր պառավ ձենով խարուկի առաջ երգում էր մութը ձորում.

Հե՛յ, պարոններ, տեսա կանանչ գարունքին՝

էս սարերում լաց էր լինում մի պախրա.

Սիրուն հորթը մոլոր կանգնած իր կողքին՝

էս սարերում լաց էր լինում մի պախրա:

Դընդակն առած գընում էր փուշ աշխարհքից,

Գանգատվելով մարդու անգուլթ արարքից,

Արյուն տալով, մըղկըտալով իր վերքից

էս սարերում լաց էր լինում մի պախրա:

Աստված սիրող՝ որսին թրվանք չբռնի,

Երկինք սիրող՝ որսի միսը թող չառնի.

Դարդոտ Քյարամ տեսավ ծովում արյունի՝

էս սարերում լաց էր լինում մի պախրա:

* * *

Ամենքը քնեցին, ես մնացի զարթուն: Գիշերն էս տեսակ տեղերում անսովոր մարդը չի կարողանում քնել, հազար ու մի ձեն է լսում, հազար ու մի բան է երևակայում:

Էն անշուշտ գիշերվա հովն էր, որ շարժում էր սիմինդրները, բայց ինձ թվում էր, թե Օվակիմ բիձու ասած պախրեն էր բոստանը մտել: Գիշերվա մթնոթյան մեջ հեռվում սև կերպարանքներ էին երևում ու կարծես շարժվում էին:

Ու անքուն էի ես:

Գիշերվա մի ժամին դուրս եկա դափի դուռը: Պարզ աշնանային գիշեր էր: Զոր ցուրտը սեղմում էր: Զորերը խուլ թշշում էին: Նրանք էլ ասես քնել

էին, Օվակիմ բիձու նման փշաքնոմ էին խոր ու հանգիստ:

Բայց Քարվան – դռան աստղը արդեն դուրս էր եկել. մեր ճամփա ընկնելու ժամանակն էր: Ես վեր կացրի իմ ընկերներին: Նրանք շտապով հագան իրենց տրեխները, ու վեր կացանք դեպի Եղնուտի կիրճը...

* * *

Արշալույսից առաջ մենք դարան էինք մտած Եղնուտի կիրճում: Ես իմ դիրքից պահում էի առաջիս ընկած բացատը: Դիմացս կանգնած էր խոր ու անթափանցելի մուխն անտառը:

Հետզհետե գիշերվա խավարն սկսեց նոսրանալ: Ժայռերը խոժոռ, քնաթաթախ դուրս նայեցին աղջամուղջի միջից: Նրկինքն սկսեց գունատվել ու պարզվել: Ապա երևաց Եղջերուն – Լուսաստղը: Վեր կացավ վաղորդյան գեփյուռը: Ծաղիկները շարժեցին իրենց գլխիկները, խոտերը դողդողացին, տերևները շրշացին: Անտառն սկսեց զարթնել: Մոտակա թփից մի ծիտ ճկաց, մի ուրիշը՝ մյուս թփից, մեկն էլ՝ հեռվից...

Ես աննկատելի դուրս էի եկել իմ թաքստոցից ու գմայլած դիտում էի շուրջս՝ բնությունը, էն սրբազան ժամին, երբ ծագում է առաջին լույսը:

Հանկարծ մի ձայն... չորացած ճյուղ կոտրվեց մոտիկ անտառում: Նայում եմ էն կողմը: Անտառը տակավին մուխն է: Աչքս չի որոշում, թե ինչ կա էնտեղ, միայն պարզ լսում եմ զգույշ ոտնաձայնը, որ խաշամը կոխելով առաջ է գալի՝ խը՛շտ, խը՛շտ, խը՛շտ... Բան չի երևում, բայց դարձյալ խը՛շտ, խը՛շտ, խը՛շտ, մոտենում է ավելի ու ավելի... Եվ, ահա, դուրս եկավ...

Ես առաջին անգամն էի տեսնում եղջերուն ազատ բնության մեջ: Նա դուրս եկավ մի խաղաղ հպարտությամբ, վեհ ու չքնաղ, ինչպես բնության էն ամեն գեղեցկությունների տերն ու թագավորը: Կիսովին, դեռ անտառի մթության մեջ կանգնեց, թուխ դունչը դրավ գետնին, ապա թե գլուխը բարձրացրեց, վայրենի շնորհքով ոլորեց երկայն վիզը ու նայեց իմ կողմը:

Ամենագեղեցիկ հայացքը, որ ես տեսել եմ իմ կյանքում:

Ես շփոթվեցի, ամաչեցի, ուզեցի թաքցնել հրացանս... Շարժվեցի թե չէ՝ նա շտապով ետ թեքեց իր կարապի վիզը. վիզը ետ թեքելուն պես հարևան դիրքից որոտաց որսկան Օսեփի հրացանը: Հրացանի ձայնից անտառն որոտաց ու սկսեց ճռճռալ: Էն եղջերուն էր փախչում:

– Հա՛յ, քո տունը չքանդվի,– ինձ հանդիմանելով դուրս թռավ որսկանն ու վազեց դեպի մոտիկ բլուրը, տեսնի՝ ո՞ր կողմից կերևա փախած որսը: Առավոտը բացվում էր, և էնքան լուս էր, որ կարողացանք կանանչ խոտերի վրա գտնել թարմ արյան հետքը:

Վիրավորված էր եղջերուն: Արյան հետքը բռնեցինք ու գնացինք որոնելու: – Էսքան որ արյուն է տվել, ինչքան ուզում է գնա՝ մերն է,– հայտնեց որսկան Օսեփը:

* * *

Իրիկնապահին նրան գտանք մի խոր անտառում: Նա ընկած տեղից իր երկայն վիզը մեկնեց մեզ վրա: Ես տեսա՝ ինչպես չէր կարողանում գլուխը պահի, շարժում էր անդադար ու նայում էր մեզ իր պղտոր, շշկլած, անորոշ

հայացքով: Հանկարծ կարծես գլխի ընկավ, աշխատեց վեր կենա, ծնկները վեր բարձրացրեց ու կրկին ճղփալով ընկավ իր արյան մեջ՝ մի ծանր, անզոր թառանշով:

Որսկանը վրա վազեց... Ես ուզեցի մի բան ասեմ, ամաչեցի... Նա բռնեց եղջերվի գլուխը, ոլորեց գեղեցիկ վիզը... Ես կրկին ուզեցի մեջ մտնեմ... դարձյալ սիրտ չարի... Եվ ահա դաշույնը փայլատակեց...

Ես երեսս շրջեցի, իբրե թե սարերին եմ նայում: Ետևից մի խուլ տնքոց լսեցի... ու, չգիտեմ ինչու, սկսեցի մտածել կյանքի ու մահվան մասին, և էնպե՛ս տգեղ էր թվում ինձ կյանքը...

1909

ԾՂԻԻԴԸ

Ճըռռ՛... ճըռռ՛... ճը՛ռճը՛ռ, ճըռռ՛...

Լսե՛լ եք էն թախծալի ճռռոցը, որ ծաղկի բուրմունքի ու կանաչի թարմության հետ խառնված հոսում է գարնան դաշտերի երեսով:

Իհարկե լսել եք և ինչքա՛ն եք լսել: Դեռ ով գիտի, գուցե էդ ժամանակ մի ծառի կամ թփի տակ էլ պառկած խորասուզվել եք ջինջ, կապույտ երկնքի խորության մեջ, մաքուր, թեթև երազների մեջ, իսկ չորս կողմերդ ծավալվում է համատարած՝ ճըռ՛ռ՛... ճըռ՛ռ՛...

Հանդի կամ դաշտի ծղրիդն է՝ իր անթիվ ու անհամար ընկերներով:

Կամ գուցե հիշում եք էն մեղամաղձոտ ճռռոցը, որ ամառվան իրիկունները մենակ ու միալար հնչում է գյուղական խաղաղ տան մի որևէ անկյունից: Եվ ի՛նչ գյուղեկան թախիժ է բերում մարդու հոգուն, ի՛նչ խաղաղություն, ու մանկության օրերից, մանկության իրիկուններից, նրանցից էլ կարծես թե դենը՝ հեռավոր ու անորոշ հիշողություններ:

էս էլ տան ծղրիդն է: Ապրում է տաք անկյուններում, սովորաբար բուխարու կողքին կամ վառարանի ետևը, մի որևէ փոքրիկ ճեղքում: Գիշերները իր թաքստոցից դուրս է գալի, հացի, պանրի և ուրիշ ուտելիքների փշրանքներ է որոնում, նրանով ապրում ու երգում ամբողջ տարին: Նրա տան մեջ լինելն ու երգելը մեր տատերը բախտի նշան էին համարում:

Ճշմարիտ որ, բախտ է էս տեսակ երգիչ ունենալ տանը:

Հին հույները ծղրիդներին բռնոտում, ածում էին փոքրիկ վանդակներն ու կախում իրենց լուսամուտների շրջանակներին, որ երգեն:

Եվ, օրական մի թերթ սալաթ ստանալով, գերության հետ հեշտ հաշտվում են ծղրիդներն ու երգում ու ավելի էլ շատ են ապրում, քան ազատ ժամանակը, երբ ենթակա են հազար ու մի փորձանքի:

Մի մեծ միջատագետ, որ և մեծ բանաստեղծ է միաժամանակ, ասում է՝ ես ծղրիդին հաճույքով կղնեի գարնան վերածնության երգիչների գլուխը:

Եվ սրանով՝ միջատ սոխակը քիչ է մնում խլի թռչուն սոխակի փառքը:

Բայց դուք գուցե էս էլ եք փորձել: Ուզել եք գտնել, տեսնել մեր փոքրիկ ու նշանավոր երգչին ու չեք կարողացել: Առաջիդ երգում է, ձենի վրա գնում ես, մին էլ տեսնում ես կտրեց ու սկսեց հեռվից: էն կողմն ես գնում, հանկարծ լսում ես, որ աշից է երգում, ձախից, ետևից...

Զարմանում ես, շշկլում ես: Ո՞րտեղ է վերջապես:

Ինչ ուզում ես՝ արա, ձենով չես գտնիլ նրան, շարունակ էսպես խաբսը կտա:

Բայց ինչո՞ւմն է հնարքը, ո՞նց է անում, որ էսպես խաբսն է տալիս:

Շատ հասարակ ու պարզ բան:

Երկու դողդոջուն, սպիտակ, բարակ, չոր ու թափանցիկ արտաքին թևեր ունի, որոնց եզերքները իջնում են ցած: Սրանց աջը միշտ գալիս է ձախի վրա, ու արմատում տակից մի կոշտ ունի: Էդ կոշտից հինգ փայլուն ամուր երակներ են ձգվում, երկուսը՝ վերև, երկուսը՝ ներքև, իսկ հինգերորդը, որ շեկավուն է և փշփշոտ՝ մեջտեղով:

Հենց սա է էն գործիքը, որ թևին քսելով ձեն է հանում ու նվագում ծղրիղը: Կընտընտոցի (СМЫЧОК) պաշտոն է կատարում:

Ներքևի ձախ արտաքին թևն էլ նույն կազմն ունի, միայն թե սրա կընտընտոցն ու մյուս երակները վերևի կողմից են: Էնպես որ, վերևի ու ներքևի արտաքին թևերի երակները, խաչաձև գալիս են իրար վրա:

Կընտընտոցներն իրար քսելիս, նայած թե որ երակին կամ թևի ինչ տեղին է քսում, նրա համեմատ էլ ձենը փոխում է:

Սրա հետ միասին, եթե նվագելիս թևերը բարձրացնում է, ձենը ազատ ու լիահնչյուն է տարածվում, իսկ եթե թևերն իջեցնում է, կպցնում է մարմնին, թևի ձենը խլանում է, էնպես, ինչպես եթե մատդ սեղմես զրնգող ամանին, ձենը խլանա: Եվ նայած, թե որ կողմից ու ինչպես է թևը սեղմում, նրա համեմատ էլ մին թույլ է գալիս ճռուցի ձենը, մին ուժեղ, մին զվարթ, մին ճնշված, մին էս կողմից, մին էն:

Դրա համար էլ ձենը լսում եք, բայց չեք կարողանում նրան գտնել:

Նրան գտնելու համար պիտի գտնեք նրա բունը: Գրեթե միշտ իր բնումն է կամ բնի առաջը ու չի հեռանում:

Ահա, տեսե՛ք բնից դուրս հանած նրա սև գլուխը. դեսուդեն է շարժում երկար շոշափուկները, որ մենք բեղեր ենք ասում: Իմացավ՝ մոտենում ենք – շտապով ետ – ետ գնաց, ներս մտավ, թաքնվեց: Էլ դուրս չի գալ: Բայց ես գիտեմ նրան դուրս բերելու ձևը: Էսպես դեպքերում, երեսա ժամանակ, չոփ էինք առնում, կոխում ծղրիղի՝ մատնաշափ երկարության ունեցող բունը, խառնում ու ետ հանում: Էլ չէինք իմանում, զարմացած, թե զարհուրած՝ ծղրիղը շշկլած դուրս է գալիս ու դես – դեն ընկնում: Իսկ եթե նորից ներս էր մտնում կամ իսկի դուրս չէր գալիս, ավելի հիմնավոր բան գիտեինք՝ ջուր էինք լցնում նրա փոքրիկ բունը կամ տունը: Էս անգամ արդեն ուզեր – չուզեր մեր երգիչը դուրս էր գալիս արևի տակ:

Տունը ջրով լցվեց:

Տուն որ ասում եմ – հանաք չիմանաք: Ես չեմ եղել նրա տանը, բայց հայտնի միջատագետների ասելով, ծղրիղի տունը թե մաքրության, թե գեղեցկության և թե առողջապահության կողմից ավելի լավն է ու հարմար, քան մարդկանցից շատ – շատերի տները:

Տեղն ընտրում է արեգունի ու ջրփախ մի կանաչ տեղ. արևոտ, առողջ ու դիրքը գեղեցիկ: Բնի մուտքի վրա սովորաբար կախված է լինում մի փունջ խոտ կամ ծաղիկ, որ համ դուռը ծածկի շար աչքերից, համ հովանի լինի շոգի դեմ: Մուտքի առաջ փոքրիկ աված բակը:

Ինչպես մոտաքը, էնպես էլ ներսը՝ սենյակը, պարզ, մաքուր ու չոր: Իսկ ներսի սենյակի պատերը կոկ ու հղկած, դեռ սենյակում էլ պահարան: Ու միշտ էլ, քանի կենդանի է ու ապրում է իր բնում, աշխատում է ավելի ու ավելի գեղեցկացնի, կատարելագործի: Եվ իր ցեղակից ուղղաթևների մեջ մենակ ինքն է, որ էսպես բուն է շինում իր համար, նստակյաց կյանքի, մշտական բնակություն համար: Համ բակ, համ նախասենյակ, համ սենյակ, համ պահարան:

Ասացեք խնդրեմ, ի՞նչով է տանից պակաս: Ինքն էլ համ հիանալի նվագում է, համ էսպես տուն է շինում. ինչո՞ւ է մարդուց պակաս: Գլխին էլ որ լավ մտիկ անեք, պառավ մարդի գլխի նման է: Երևի էդ շնորհքի ու էդ գլխի պատճառով էս տեսակ մի ավանդություն էլ կա: Ասում է. «Ծղրիդը մի ժամանակով մարդ է եղել: Շատ ուրախ ու կյանքը սիրող մարդ է եղել: Աստծուն խնդրել է, որ իրեն հավիտենական կյանք տա, բայց մոռացել է հավիտենական կյանք խնդրելիս էն էլ խնդրի, որ միշտ ջահել մնա: Աստված նրա կիսատ խնդիրքը կատարել է: Էս մարդն ապրել է, ծերացել, թերացել, էնքան է ծերացել, կորացել, չորացել ու կուշ եկել, փոքրացել, որ վերջը ծղրիդ է դարձել»:

Ինչպես բոլոր արտիստ մարդիկ, ծղրիդն էլ ատում է ամբոխը և սիրում է մենակությունը: Մենակ ապրում է իր գեղեցիկ տանը և շատ էլ ծուլ է, ինչպես առհասարակ երգիչները: Մայիսը գալիս է թե չէ՝ տուն ու տեղը սարքում է թե չէ, սկսում է երգել: Եվ միշտ իր շեմքում: Իրիկնապահերին դուրս է գալիս վերջալուսի դիմաց կամ խաղաղ լուսնյակ գիշերները լուսնի լուսի տակ, իր մաքուր շեմքում նվագում կամ, ինչպես ընդունված է ասել, երգում – ճը՛ռռ... ճը՛ռռ...

Սկզբում երգում է իրեն համար, փառաբանում է գարնան գիշերների գեղեցկությունը, նոր կյանքի քաղցրությունը: Մի քիչ հետո սկսում է սեր երգել ու քնքշալով կանչել իր դրկից հարևանուհուն՝ տան առջևը կախած ծաղկի կամ խոտի փնչի տակ գտնվող մաքուր բակում լուսնյակի լուսի տակ ժամանակ անցկացնելու:

Հարևանուհին երգել չգիտի ու երբեք չի երգում, սակայն սիրում է երգը, մանավանդ, երբ երգում իրեն են գովում ու կանչում: Լսում է երգչին և լսում է իր առաջին ծնկներով ու էդ ձենի վրա գալիս է հրավերքին:

Գալիս է, գուրգուրում, գգվում են իրար, սիրում են իրար, սիրով էլ իրար հետ կապում են իրենց կյանքը: Բայց շատ կարճատև ու դժբախտ է լինում առհասարակ նրանց էդ բարեկամությունը: Մի տասը տեսակցությունից հետո հաճախ մեռնում է մեր ուժասպառ երգիչը: Էն էլ է պատահում, որ էս ամենից հետո իր նախկին ընկերուհին է վրեն հարձակվում, ծեծում, ծվատում, ուտում, դեն չալրտելով անբախտ երգչի փալաս դարձած ջուլթակը: Էն ջուլթակը, որ էնքան սրտառու էր ճանաչակներ էր նվագել իրեն համար:

Եթե կերպարանափոխության շրջանումն է պատահում, որ ծղրիդը կորցնի իր մարմնի որևէ մասը, նորից պոկված անդամը դուրս է գալի, ինչպես բույսի կտրած ճյուղը դուրս գա:

Տան ծղրիդը իր ապահով տեղը, իր տաք անկյունում սովորաբար երկար է ապրում, իսկ հանդիներ ենթակա է հազար ու մի փորձանքի: Քարաթոթոշ

կա, մողես կա, մեղու կա, վերջապես էն չարաճճի ծտերը կան, որ անդադար թռչկոտում են չորս կողմը, մին էլ տեսար մինը մոտակա թփի վրից, պըժժ, զարկեց, կտցեց մեր տկար երգչին ու տարավ շամփրեց մամխի թփի փշերին՝ իրեն համար ձմեռվա պաշար:

Բայց եթե դրանից էլ ազատվի, բնությունից ո՞ր պիտի փախչի:

Հասնում են աշնան ցրտերը: Հոկտեմբերյան մի ցուրտ օր էլ, վերջին անգամ իր շեմքի առաջ, աշնան սառը վերջալուսի դեմ, երգում է ծղրիդն իր վերջին երգն ու քնում հավիտենական քնով: Սառը քամին չորացած խոտերով ու թառամած ծաղիկներով ծածկում է նրա անհայտ գերեզմանը, իսկ մի քիչ հետո անհետ թաղում է ձյունի տակ ու վրեն սուլում է ձմռան բուքը – Վո՛ւ... ո՛ւ... էսպես է բնության կարգը: Ծնվեց, ապրեց ու մեռավ, ետևից թողնելով իր սերունդը 300- – 600 ծղրիդ, ինչպես ասում են գիտնականները:

Մարիկ ծղրիդը էսքան ձու է ածել մի էն տեսակ հարմար ու ապահով տեղ, որ համ վտանգից ու փորձանքից ազատ լինեն ձվանը, համ էլ, երբ ձագերը դուրս գան, հենց տեղնուտեղը կերակուր լինի նրանց համար:

Զարմանում են գիտնականները, թե ո՞րտեղից է ծղրիդին էսքան խելք ու բանականություն, որ առաջուց ամեն բան հոգում է իր ձագերի համար: Չէ որ ինքը՝ ծղրիդը, երբեք ոչ մեր է տեսնում, ոչ ձագ, որ սովորած լինի, փորձով գիտենա: Երբ որ գարնանը ձվից աշխարհք է դուրս գալիս, մերն արդեն մեռած է լինում անցյալ աշնանը, ինքն էլ երբ ձու է ածում, դրանից հետո մեռնում է նույն աշնանը ու չի տեսնում, թե էն ձվից ինչ է դուրս գալիս եկող գարնանը: Հապա ինչպես է, որ ամեն բան հասկանում է, նախատեսում ու հոգում: Եվ դրան մի պատասխան են տալի, թե դա կյանքի, բնության անգիտակից թելադրությունն է, բնազդն է, ինստինկտն է:

Բայց ով գիտի, մի՞թե չի կարող պատահել, որ բացի բնազդից ուրիշ ընդունակություն էլ ունենա մեր փոքրիկ երգիչը, օրինակ՝ գիտակցություն, դատողություն: Հեշտ կարող է պատահել, որ էդպես լինի, թեև ինքը՝ բնազդն, արդեն շատ մեծ բան է և շատ կենդանիների մեջ ավելի է զարգացած, քան թե մարդու մեջ:

Ահա էսպես հոգում է ծղրիդն իր ապագա սերունդի համար, ապահովում է նրա ծնունդն ու ապրուստը, և նոր գարունքին հայտնվում են նրա ձագերը: Նորելուկ ձագերը ձվից դուրս գալուց հետո չորս անգամ իրենց կաշին ու կերպարանքը փոխում են ու չորրորդ կերպարանափոխությանը դուրս են գալիս կատարյալ ծղրիդներ: Անմիջապես իրենց բնակարանի հոգան են քաշում, իրար հետ կռվում են ծնողական օջախին տիրելու համար, որն էս կռվում մեռնում է անժամանակ, որը տիրում է, մյուսներն էլ գնում են, իրենց աշխատանքով նոր բնակարան են շինում, և դարձյալ նույն կապույտ, ժպտուն երկնքի տակ, նոր կանանչ, ծաղկոտ դաշտերի մեջ, խնդալով ու թնդալով շարունակվում է նույն կյանքն ու նույն երգը՝ ճը՛՛ռ... ճը՛՛ռ...

Կարծես թե ոչինչ չի փոխվել:

ՔԱՁ ՆԱՁԱՐԸ

1

Լինում է, չի լինում մի խեղճ մարդ՝ անունը Նազար: Էս Նազարը մի անշնորհք ու ալարկոտ մարդ է լինում. է՛նքան էլ վախկոտ, է՛նքան էլ վախկոտ, որ մենակ ոտը ոտի առաջ չէր դնիլ, թեկուզ սպանեիր: Օրը մինչև իրիկուն կնկա կողքը կտրած՝ նրա հետ դուրս գնալիս դուրս էր գնում, տուն գալիս՝ տուն գալի: Դրա համար էլ անունը դնում են Վախկոտ Նազար:

Էս Վախկոտ Նազարը մի գիշեր կնկա հետ շեմքն է դուրս գալի: Որ շեմքն է դուրս գալի՝ տեսնում է ճրճըքան լո՛ւս-լուսնյակ գիշեր՝ ասում է.

– Ա՛յ կնիկ, ի՛նչ քարվան կտրելու գիշեր է՛... Սիրտս ասում է՝ վեր կաց գնա Հնդստանից եկող Շահի քարվանը կտրի բեր տունը լցրու...

Կինը թե.

– Ձենդ կտրի, տեղդ նստի, քարվան կտրողիս մտիկ արա...

Նազարը թե.

– Ա՛նգգամ կնիկ, ինչո՞ւ չես թողնում ես գնամ քարվան կտրեմ բերեմ տունը լցնեմ: Էլ ի՞նչ տղամարդ եմ ես, էլ ինչո՞ւ եմ գդակ ծածկում, որ դու համարձակվում ես իմ առաջը խոսես:

Որ շատ կռվում է՝ կնիկը տուն է մտնում դուռը փակում:

– Հո՛ղեմ էդ վախկոտ գլուխդ, դե հիմի գնա քարվան կտրի: Էս Նազարս մնում է դռանը: Վախից լեղապատառ է լինում: Ինչքան աղաչում – պաղատում է, որ կնիկը դուռը բաց անի, չի լինում, բաց չի անում: Ճարը կտրած գնում է մի պատի տակի կուշ է գալի, դողալով գիշերն անց է կացնում, մինչև լուսը բացվում է: Նազարը խռոված պատի տակին արևկող արած սպասում է, որ կնիկը գա տուն տանի ու միտք է անում: Ամառվա շոգ օր, գազազած ճանճեր, ինքն էլ էնքան ալարկոտ, որ ալարում է քիթը սրբի, ճանճերը գալիս են սրա քիթը ու պռունգին վեր գալի, լցվում: Որ շատ նեղացնում են՝ ձեռը տանում է երեսին զարկում: Որ երեսին զարկում է՝ ճանճերը ջարդվում են, առաջին վեր թափում:

– Վա՛հ, էս ինչ էր...– մնում է զարմացած:

Ուզում է համրի, թե մի զարկով քանիսն սպանեց՝ չի կարողանում: Մտածում է, որ հազարից պակաս չի լինիլ:

– Վա՛հ,– ասում է,– ես էսպես տղամարդ եմ էլել ու մինչև էսօր չեմ իմացել... Ես, որ մի զարկով կարող եմ հազար շունչ կենդանի ջարդել, էլ ի՞նչ եմ էս անպիտան կնկա կողքին վեր ընկել...

Էստեղից վեր է կենում ուղիղ գնում իրենց գյուղի տերտերի մոտ:

– Տե՛րտեր, օրհնյա ի տեր:

– Աստված օրհնի, որդի՛ս:

– Տե՛րտեր, բա չես ասիլ, էսպես – էսպես բան:

Պատմում է իր քաջագործությունը ու հետն էլ հայտնում է, որ պետք է իր կնկանից կորչի, միայն խնդրում է՝ իր արածը տերտերը գրի, որ անհայտ չմնա, ամենքն էլ կարդան իմանան: Տերտերն էլ, կատակի համար, մի փալասի կտորի վրա գրում է.

Անհաղթ հերոս Քաջըն Նազար,

Որ մին զարկի՝ ջարդի հազար:

Ու տալիս է իրեն:

Նազարս էս փալասի կտորը մի փետի ծերի ամրացնում է, մի ժանգոտած թրի կտոր կապում մեջքը, իրենց հարևանի իշին նստում ու գյուղից հեռանում:

3

Շատ է գնում, քիչ է գնում, շատն ու քիչն էլ ինքը կիմանար, գնում է ընկնում մի գյուղ. ինքը գյուղին անծանոթ գյուղն է իրեն: Ո՛ւր գնա, ուր չի գնա: Մի տանից զուռնի ձեն է լսում, ձին քշում է էս ձենի վրա, գնում է ընկնում մի հարսանքատուն:

– Բարի օր ձեզ:

– Ա՛յ աստծու բարին քեզ, բարով հազար բարի եկար: Համեցեք հա, համեցեք, դե ղոնախն աստծունն է. սրան տանում են իր դրոշակով սուփրի ծերին բազմեցնում: Աչքդ էն բարին տեսնի, ինչ որ լցնում են առաջը՝ թե ուտելիք, թե խմելիք:

Հարսանքավորները հետաքրքրվում են իմանան, թե ով է էս տարօրինակ անծանոթը: Ներքի ծերից մինը բռնում է իր կողքի նստածին ու հարցնում, սա էլ իր կողքի նստածին է բռնում, էսպես հերթով իրար բռնելով ու հարցնելով բանը մնում է վերի ծերին նստած տերտերին: Տերտերը մի կերպով ղոնախի դրոշակի վրա կարդում է.

Անհաղթ հերոս Քաջըն Նազար,

Որ մին զարկի՝ ջարդի հազար:

Կարդում է ու զարհուրած հայտնում է իր կողքի նստածին, սա էլ իր կողքի նստածին, սա էլ իր երրորդին, երրորդը չորրորդին. էսպեսով հասնում է մինչև դռան տակը, ու ամբողջ հարսանքատունը դրմբում է թե՛ բա՛ չես ասիլ նորեկ ղոնախն է ինքը.

Անհաղթ հերոս Քաջըն Նազար,

Որ մին զարկի՝ ջարդի հազար:

– Քաջ Նազարն է հա՛...– բացականչում է պարծենկոտի մինը.– ի՛նչքան է փոխվել, միանգամից լավ չճանաչեցի...

Եվ մարդիկ են գտնվում, որ պատմում են նրա արած քաջագործությունները, հին ծանոթությունն ու միասին անցկացրած օրերը:

– Հապա ինչպես է, որ էսպես մարդը հետը ոչ մի ծառա չունի,– զարմանքով հարցնում են անծանոթները:

– Էդպես է դրա սովորությունը, ծառաներով ման գալ չի սիրում: Մի անգամ ես հարցրի, ասավ՝ ծառան ի՞նչ եմ անում, ամբողջ աշխարհքն իմ ծառան է ու իմ ծառան:

– Հապա ի՞նչպես է, որ մի կարգին թուր չունի, էս ժանգոտած երկաթի կտորն է մեջքին կապել:

– Շնորհքն էլ հենց սրա մեջն է՛, որ էս ժանգոտ երկաթի կտորով մին զարկես ջարդես հազար, թե չէ լավ թրով, ի՞նչ կա որ, սովորական քաջերն էլ են ջարդում:

Ու ապշած ժողովուրդը ոտի է կանգնում, խմում է Քաջ Նազարի կենացը: Իրենց միջի խելոքն էլ դուրս է գալի, ճառ է ասում Նազարի առաջ, ասում է՝

մենք վաղուց էինք լսել քո մեծ հռչակը, կարոտ էինք երեսդ տեսնելու և ահա էսօր բախտավոր ենք, որ քեզ տեսնում ենք մեր առաջ: Նազարը հառաչում է ու ձեռքը թափ է տալիս: Ժողովականները խորհրդավոր իրար աչքով են անում, հասկանում են, թե էդ հառաչանքն ու ձեռքի թափ տալը ինչքան բան կնշանակեր...

Աշուղն էլ, որ էնտեղ էր, ձեռաց երգ է հորինում ու երգում:

Բարով եկար հազար բարի,

Հզոր արծիվ մեր սարերի,

Թագ ու պարծանք մեր աշխարհի,

Անհաղթ հերոս Քաջըդ Նազար,

Որ մին զարկես՝ ջարդես հազար:

Խեղճ տրկարին դու ապավեն,

Ազատ կանես ամեն ցավեն,

Մեզ կըփրկես անիրավեն,

Անհաղթ հերոս Քաջըդ Նազար,

Որ մին զարկես ջարդես հազար:

Մատաղ ենք մենք քո դրոշմին,

Մեջքիդ թըրին, տակիդ ուշին,

Նրա ոտին, պոչին, բաշին,

Անհաղթ հերոս Քաջըդ Նազար,

Որ մին զարկես՝ ջարդես հազար:

Ու ցրվելով հարբած հարսանքավորները տարածում են ամեն տեղ, թե գալիս է

Անհաղթ հերոս Քաջըն Նազար,

Որ մին զարկի՝ ջարդի հազար:

Պատմում են նրա զարմանալի քաջագործությունները, նկարագրում են նրա ահռելի կերպարանքը: Ու ամեն տեղ իրենց նորածին երեխաների անունը դնում են Քաջ Նազար:

4

Հարսանքատնից հեռանամ է Նազարն ու շարունակում է իր ճամփեն: Գնում է հասնում մի կանաչ դաշտ: Էս կանաչ դաշտում ձին թողնում է արածի, դրոշակը տնկում է, ինքն էլ դրոշակի շվաքում պառկում քնում:

Դու մի ասիլ օխտը հսկա եղբայրներ կան, օխտը ավազակապետ, էս տեղերը նրանցն են, իրենց ամրոցն էլ մոտիկ սարի գլխին է: Էս հսկաները վերևից մտիկ են տալիս՝ որ մի մարդ եկել է իրենց հանդում վեր է եկել: Շատ են զարմանում, թե էս ինչ սրտի տեր մարդ պետք է լինի, քանի գլխանի, որ առանց քաշվելու եկել է իրենց հանդում հանգիստ վեր է եկել ու ձին էլ բաց թողել: Ամեն միներ մի գուրգ ուներ քառասուն լղրանոց: Էս քառասուն լղրանոց գուրգերը վերցնում են գալի: Գալիս են ի՞նչ են տեսնում. հրես մի ձի արածում է, մի մարդ կողքին քնած, գլխավերևը մի դրոշակ տնկած, դրոշակի վրեն գրած.

Անհաղթ հերոս Քաջըն Նազար,

Որ մին զարկի՝ ջարդի հազար:

Վա՛յ, Քաջ Նազարն է... Մատները կծում են հսկաներն ու մնում են տեղները սառած: Դու մի՛ ասիլ հարբած հարսանքավորների տարածած լուրը սրանց էլ է լինում հասած: Հսպես թուքները ցամաքած, չորացած սպասում են, մինչև Նազարն իր քունն առնում է ու զարթնում, որ զարթնում է, աչքերը բաց է անում գլխավերևը քառասուն լդրանոց գուրզներն ուսներին օխտն ահռելի հսկաներ կանգնած՝ էլ փորումը սիրտ չի մնում: Մտնում է իր դրոշակի ետևն ու սկսում է դողալ, ոնց որ աշունքվա տերևը կդողա: Հս հսկաները որ տեսնում են սա գունատվեց ու սկսեց դողալ, ասում են՝ բարկացավ, հիմի որտեղ որ է մի զարկով օխտիս էլ կսպանի, առաջին գետին են փռվում ու խնդրում են.

Անհաղթ հերոս Քաջդ Նազար,

Որ մին զարկես՝ ջարդես հազար:

Մենք լսել էինք քո ահավոր անունը, տեսությանդ էինք փափագում. այժմ բախտավոր ենք, որ քո ոտով ես եկել մեր հողը: Մենք, քո խոնարհ ծառաներդ՝ օխտն ախպեր ենք, ահա մեր ամրոցն էլ էն սարի գլխին է՝ մեջը մեր գեղեցիկ քույրը: Աղաչում ենք շնորհ անես գաս մեր հացը կտրես...

Էստեղ Նազարի շունչը տեղն է գալի, նստում է իր ձին, նրանք էլ դրոշակն առած առաջն են ընկնում ու հանդիսավոր տանում են իրենց ամրոցը: Տանում են ամրոցում պահում, պատվում թագավորին վաճել պատվով ու էնքան են խոսում նրա քաջագործություններից, էնքան են գովում, որ իրենց գեղեցիկ քույրը սիրահարվում է վրեն: Ինչ ասիլ կուզի՝ հարգն ու պատիվն էլ հետն ավելանում է:

5

Էս ժամանակ վագր է լուս ընկնում էս երկրում ու սարսափ գցում ժողովրդի վրա: Ո՞վ կսպանի վագրին, ո՞վ չի սպանիլ: Իհարկե Քաջ Նազարը կսպանի: Էլ ո՞վ սիրտ կանի վագրի դեմը գնա: Ամենքն էլ Նազարի երեսին են մտիկ տալի, վերևը մի աստված, ներքևը մի Քաջ Նազար:

Վագրի անունը լսելուն պես Նազարը վախից դուրս է վազում, ուզում է փախչի ետ գնա իրենց տունը, իսկ կանգնածները կարծում են, թե՛ վազում է, որ գնա վագրին սպանի: Նշանածը բռնում է կանգնեցնում, թե՛ ո՞ր ես վազում էդպես առանց զենքի, զենք առ հետդ էնպես գնա: Զենք է բերում տալիս իրեն, որ գնա իր փառքի վրա մի քաջություն էլ ավելացնի: Նազարը զենքն առնում է, դուրս գնում: Գնում է անտառում մի ծառի բարձրանում, վրեն տապ անում, որ ոչ ինքը վագրին պատահի, ոչ վագրը իրեն: Ծառի վրա կուչ է գալի ու Նազարն ո՞վ կտա – հոգին դառել է կորեկի հատ: Հակառակի նման անտեր վագրն էլ գալիս է հենց էս ծառի տակին պառկում: Նազարը որ վագրին չի տեսնո՞ւմ – լեղին ջուր է կտրում, աչքերը սևանում են, ձեռն ու ոտը թուլանում են ու, թրճ մի, ծառիցը ընկնում է գազանի վրա: Վագրը սարսափած տեղիցը վեր է թռչում, Նազարն էլ վախից կաչում է սրա մեջքին: Հսպես զարհուրած, Նազարը մեջքին կպած՝ էս խրտնած վագրը փախչում է, ոնց է փախչում, էլ սար ու ձոր, քար ու քոլ չի հարցնում:

Մարդիկ մին էլ տեսնում են, վա՛հ, Քաջ Նազարը վագրին նստած քշում է:

– Հա՛յ – հարա՛յ, եկե՛ք հա, եկե՛ք, Քաջ Նազարը վագրին ձի է շինել

հեծել... տվե՛ք հա տվե՛ք... Սրտավորվում են, ամենքը մի կողմից հարայ – հրոցով, հրոհրոցով հարձակվում են՝ խանչալով, թրով, թվանքով, քարով, փետով տալիս են սպանում:

Նազարը որ ուշքի է գալիս, լեզուն բացվում է:

– Ափսո՛ս, – ասում է, – ընչի՞ սպանեցիք, զոռով մի ձի էի շինել նստել... էնքան պետք է քշեր ո՛ր...

Լուրը գնում է հասնում ամրոցը: Մարդ, կին, մեծ, պստիկ՝ ժողովուրդը դուրս է թափում Նազարին ընդունելու: Վրեն երգ են կապում ու երգում:

6

Դու մի՛ ասիլ էս աղջկանը ուզած է լինում հարևան երկրի թագավորը: Որ իմանում է իրեն չեն տվել, ուրիշի հետ են ամուսնացրել՝ զորք է կապում պատերազմով գալիս է օխտն ախպոր վրա:

էս օխտը հսկան գնում են Քաջ Նազարի մոտ, պատերազմի լուրը հայտնում են, գլուխ են տալի առաջը կանգնում՝ հրաման են խնդրում:

Պատերազմի անունը որ լսում է՝ սարսափում է Նազարը. դուրս է պրծնում, որ փախչի ետ գնա իրենց գյուղը: Մարդիկ կարծում են ուզում է իսկույն դուրս վազել հարձակվել թշնամու բանակի վրա: Առաջն են ընկնում, բռնում են խնդրում, թե ախր առանց զենքի ու զրահի մենակ ո՞ր ես գնում, ի՞նչ ես անում, գլխիցդ ձեռք ես վերցրել, ի՞նչ է:

Բերում են զենք ու զրահ են տալի, կնիկն էլ եղբայրներին խնդրում է, որ չթողնեն Նազարին իր քաջությունից տարված մենակ հարձակվի թշնամու զորքի վրա: Եվ լուրը գնում տարածվում է զորքի ու ժողովրդի մեջ, լրտեսների միջոցով էլ հասնում է թշնամուն, թե Քաջ Նազարը մենակ առանց զենքի թռչում էր դեպի պատերազմի դաշտը, հազիվ են կարողացել զսպել ու շրջապատված բերում են...

Պատերազմի դաշտում մի ամեհի նժույգ ձի են բերում, Նազարին նստեցնում վրեն: Ոգևորված զորքն էլ հետը վեր է կենում ահագին աղմուկով՝ կեցցե՛ Քաջըն Նազա՛ր... մա՛հ թշնամո՛ւն...

Նազարի տակի նժույգը, որ տեսնում է վրեն ինչ անպետքի միսն է նստած՝ խրխնջում է, գլուխն առնում ու թռչում առաջ, ուղիղ դեպի թշնամու բանակը: Զորքերը կարծում են Քաջ Նազարը հարձակվեց, ուռռա՛ են կանչում ու իրենք էլ ետևից հարձակվում ամենայն սաստկությամբ: Նազարը որ տեսնում է չի կարողանում իր ձիու գլուխը պահի, քիչ է մնում վեր ընկնի, ձեռը գցում է, ուզում է մի ծառի փաթաթվի, դու մի՛ ասիլ ծառը փտած է, մի գերանաչափ ճյուղը պոկ է գալիս մնում ձեռին: Թշնամու զորքերը, որ առաջուց համբավը լսել էին ու ահի սրտներումն էր, էս էլ որ իրենց աչքով տեսնում են՝ էլ փորներումը սիրտ չի մնում, երես են շուռ տալիս, փախի, որ փախի, թե մարդ ես գլուխդ պրծացրու, որ Քաջ Նազարը ծառերն արմատահան անելով գալիս է...

էդ օրը թշնամուց ինչքան կոտորվում է կոտորվում, մնացածները թուրները դնում են Քաջ Նազարի ոտի տակին, հայտնում են իրենց հպատակությունն ու հնազանդությունը:

Ու պատերազմի ահեղ դաշտից Քաջ Նազարը հսկաների ամրոցն է

վերադառնում: Ժողովուրդը հաղթական կամարներ է կապում, աննկարագրելի ոգևորությամբ, ուռաներով և կեցեներով, երգով ու երաժշտություներով, աղջիկներով ու ծաղիկներով, պատգամավորություներով ու ճառերով առաջն է դուրս գալի, էնպես մի փառք ու պատիվ, որ Նազարը մնացել է ապշած շշկված:

էսպես առքով – փառքով էլ բերում հրատարակում են իրենց թագավոր ու բազմեցնում են թագավորի թախտին: Քաջ Նազարը դառնում է թագավոր, էն հսկաներից ամեն մեկին էլ մի պաշտոն է տալիս: Մին էլ տեսնում է աշխարհքը իր բռան մեջ:

Ասում են մինչև էսօր էլ դեռ ապրում ու թագավորում է Քաջ Նազարը: Ու՛ երբ քաջությունից, խելքից, հանճարից մոտը խոսք են գցում՝ ծիծաղում է, ասում է.

– Ի՛նչ քաջություն, ի՛նչ խելք, ի՛նչ հանճար. դատարկ բաներ են բոլորը: Բանը մարդուս բախտն է: Բախտ ունե՞ս՝ քեֆ արա...

Եվ ասում են՝ մինչև էսօր էլ քեֆ է անում Քաջ Նազարը ու ծիծաղում է աշխարհքի վրա:

1912

ՁԵՎՆ ՈՒ ՀՈԳԻՆ

Ամեն երևույթ ունի իր արտաքին կերպարանքը – ձևը և ներքին իմաստը – հոգին: Ապրողը, գեղեցիկը, կատարյալը դրանց ներդաշնակությունն է, բայց էդ ներդաշնակությունը, դժբախտաբար, շատ է դժար, և մարդիկ սովորաբար վազում են հեշտին. իսկ հեշտը ձևն է: Երբ շեն կարողանում ըմբռնել մի որևէ բանի ներքին իմաստը, հոգին կամ թե չէ կորցնում են ժամանակի ընթացքում, պաշտում ու պաշտպանում են ձևը, առանց հասկանալու: Եվ հաճախ մեծ գաղափարների անուններով լոկ ձևեր են պաշտում:

Եկեղեցի ասելով գմբեթավոր էն շենքն են հասկանում, ուր սրբերի պատկերներ կան, վառած մոմեր ու տերտերներ, թեև հենց բառը – եկեղեցի բոլորովին այլ բան կնշանակի:

Նույնիսկ էն մոմերն էլ որ վառում են, մի ժամանակ մթություն մեջ միտք է ունեցել, բայց էսօր օրը ցերեկով վառելով պահում են միայն ձևը անմիտ ու անխորհուրդ:

Հոգևորական ասելով երկար շորեր են հասկանամ ու երկար միրուք: Եվ եթե նա ավետարանը փչացնի – ոչինչ, բայց եթե միրուքը խուզի, անշուշտ մեծ իրարանցում կձգի հավատացյալների մեջ: Քրիստոնեություն ասելով մկրտություն, պատարագ, պսակի ու թաղման, տնօրհների ու գերեզմանօրհների և այլ արտաքին ծեսեր ու արարողություններ են հասկանամ:

էպես է պատահում և նոր գաղափարների հետ:

Ուսումնարան ասելով ավելի շատ շենքն են հասկանում, քան թե ուսուցիչ ու աշակերտ: Եվ էդ հասկացողությունն է խոր պատճառը, որ ուսուցիչը մեզանում էնքան հաճախ ու հեշտ ենթարկվում է զրկանքի, հալածանքի ու արհամարհանքի: Ուսումնարանի գաղափարը նրա հետ չի կապված, այլ շենքի:

Կհարցնեք.

— Ձեր գեղումն ուսումնարան կա՞:

— Հա՛:

— Քա՞նի աշակերտ կա մեջը:

— Աշակերտ չկա. էս մի քանի տարին և այլն:

Մի խոսքով գլխավորը պատերն են:

Գրականություն ասելով էլ երբեք կենդանի մարդիկ չեն հասկանամ, այլ տպած գրքեր, և մինչև անգամ դրանից ավելի վատը՝ անուններ...

Թատրոնն էլ մի մեծ շենք է, որ բեմ ունի, մեջը տոմսակներ են ծախվում ու դերասաններ են խաղում.

Իսկ դերասան կնշանակի - բեխերը վեր արած մարդ...

Ձեն ու ձևապաշտությունը ամեն տեղ, և վա՛յ էն մարդուն, որ էս տեսակ միջավայրում հասկանում ու սիրում է իրերի ու երևույթների ներքին իմաստը և մանավանդ նրանց առողջ ամբողջությունը:

էս տխուր խորհրդածության առիթը տվեց Թիֆլիսի հայոց թատրոնի խնդիրը, որ վերջին օրերս գրավել է մամուլի ու հասարակության ուշքը: Հայոց թատրոնը մեռնում է, էսպես հայտարարեցին: Եվ ահա կոնսիլիում են կազմել չքնաղ հոգեվարքի շուրջը ծերունի Մանթաշյանը, մի քանի ուրիշ հարուստներ և նրանց թամաշավոր մեծ բազմություն:

— Ի՞նչ է հարկավոր սրան, որ կենդանանա:

— Փող և սեփական շենք:

Նույն բեցեպտը ինչ որ գրեցին սրանից տարիներ առաջ: Փող տվին, բայց նա կրկին մեռնում է: Մեկն առաջարկում է, որ էս շենքից, Արտիստականից մյուսը փոխադրեն - ազնվականների թատրոնի շինությունը: Բայց նա էնտեղ էլ կմեռնի: Առաջարկում և հանձնաժողով են ընտրում սեփական շենք կառուցանելու: Բայց նա դարձյալ կմեռնի, որովհետև...

Դուք արտաքին ձևի մեջ եք որոնում նրա կյանքը, երկրորդական տեղ եք տալի նրա ներքին բովանդակությանը, արհամարհում եք նրա հոգին, էն, ինչով որ գոյություն կարող է ունենալ և ապրել թատրոն ասածը: Թարս եք հասկանում: Ահա պարզենք: Սկսենք հենց նույն օրերին թատրոնի դրությունը ողբացող հայոց թերթերից:

...Ես չեմ ուզում խոսել նրանից, թե հայ ազգը առանց թատրոնի ապրել է ու կապրի թե չէ, դա դատարկ խոսք է և մի վատ սովորության, որ մեզանում ամեն մի հարց ու խնդիր իսկույն կապում են ազգի գոյության հետ: Ես ուզում եմ միայն նկատել էն ցավալի հանգամանքը, թե ինչպես հասկացողներն էլ սխալ են հասկանում: Ասում են՝ հայոց թատրոնն է, որ ստեղծել է Սունդուկյաններ ու հանճարներ: Էլ չեն մտածում թե բոլորովին հակառակն է եղել - Սունդուկյան, Ադամյան, Հրաչյա, Սիրանույշ, Չմշկյան և այլն, և այլն, մինչև նորերը, նրանք են, որ թատրոն են ստեղծել, և առանց նրանց դուք թատրոն չեք կարող հասկանալ: Եթե ուզում եք թատրոն ունենալ, պետք է նրանց հոգաք: Եվ ահա էդ սխալ տեսակետից էլ առաջ գալով էսօր էլ դեռ, երբ էդքան դարդ եք անում հայոց թատրոնի համար ու հավաքվում եք իբրև թե նրան կենդանացնելու, ասում եմ՝ էսօր էլ դեռ կատարվում է զանցառություն ու հանցանք հայ թատրոնի դեմ, և էն

ժամանակ, երբ շենքի ու արտաքին հանգամանքների ցավն եք ողբում, միաժամանակ զրկում ու մոռացություն եք տալի նրանց, որ իրոք կազմում են հայ թատրոնը: «Հորիզոնի» հենց նույն համարում պ. էլբեն պատմում է, որ լավ դերասանները հեռացել են, որովհետև նրանց չաղ ռոճիկները կրճատել են: Հետաքրքրական է, թե ի՞նչ կնշանակի էստեղ չաղ բառը: Մյուս կողմից էլ, ասում է, Դրամատիքական Ընկերությունը չի կարողացել կանոնավոր վարձատրել այն հայ հեղինակներին, որոնք աշխատել են թատերական ինքնուրույն ու թարգմանական գրականության համար:

Լսում ե՞ք՝ ի՞նչ են ասում:

Իսկ ես դրա վրա կավելացնեմ: Դրամատիքական Ընկերությանը ուրիշները փող են տվել, որ մրցանակ տան լավ թատերական գրվածքին: Նրանք հավանություն գտած պիեսին, անուն ունեցող գրողներին զլանում են ամբողջ մրցանակը տալ, կեսն են տալի, որ կարծեմ 150 ռուբլի է: Կավելացնեմ, որ Շիրվանզադեի, Ահարոնյանի և մյուսների պիեսները խաղում եք շարունակ ու իրենց, դրամատուրգներին թողնում գուրկ, բողբալով: Կավելացնեմ վերջապես, որ հայոց թատրոնը, այսինքն թատերական գրականությանը խրախուսելու համար տրված գումարը ծախսել եք, կարծելով, թե դուք եք թատրոնը և էդ թատրոնն է, որ հյուսթ է տալի գրականությանը, ոչ թե գրականությունը, որ հյուսթ է տալի թատրոնին:

Էդպես էլ դերասանների վերաբերությամբ: Տաղանդավոր, ջահել մարդիկ են երևում, տարիներով քաշ են գալի էդ կիսամեռ բեմի կուլիսներում, մաշվում, փշանամ, և դեռ մինչև էսօր հոգ չի տարված նրանցից մեկն ու մեկի վրա: Բայց ի՞նչ եմ ասում, չեք էլ մտածել, որ նրանցից շատ շատերը մինչև անգամ կարգին հայերեն չգիտեն ու մինչև օրս էլ սրվակին սրիկա են ասում:

Թատրոնն էս է, պարոններ, իսկ դուք պատերին եք նայում: Եվ ձեր էս սխալը ծանրանում է ավելի ևս, որ դուք ձեր խնամած էդ հիմնարկությունն անվանում եք հայոց թատրոն, մինչդեռ դա միայն Թիֆլիսի, էն էլ Թիֆլիսի մի փոքրիկ մասի թատրոնն է, իսկ հայոց թատրոնն էն կենդանի թատրոնն է, որին դուք լավ չեք վերաբերվում:

1910

ԵՐԿՈՒ ՀԱՅՐ

1896-ի կոտորածի ձմեռն էր: Մի խումբ փախստականներ Սասունի կողմերից հասան Էջմիածին: Նրանց մեջն էր և Ա. գյուղի ծերունի տեր Սարգիսը:

Հայրիկի աջը կուզեմ համբուրել,– խնդրեց նա վեհարանում, ու ներս թողին:

Բարով, տեր հայր,– աջը մեկնեց Հայրիկը. քահանան համբուրեց ու ետ եկավ, կանգնեց դահլիճի մեջտեղը հոգնած, խորտակված:

– Որտեղի՞ց կուգաս:

– Սասունի կողմերեն. Ես Ա.-ի տեր Սարգիսն եմ...

– Ա.-ի տեր Սարգի՞սը...

— Այո՛, Հայրիկ:

— Է...
 — Ես քսան հոգուց գերդաստան ունեի, Հայրիկ. տղաներս կոտորեցին, հարսներս տարան, թոռներս կորան, տունս թալանեցին, վառեցին. մնացի այսպես...
 — Է հիմի...
 — Ես ոչինչ չեմ ուզում, Հայրիկ, ես... այնպես, եկել եմ... եկել եմ Հայրիկին ասեմ... էլ ոչինչ չեմ ուզում...
 Ու Հայրիկի առջև կանգնած էր մարդը, որ ամեն ինչ կորցրել էր ու ոչինչ չէր ուզում:
 Երկուսն էլ լուռ էին:
 — Քանի՞ որդի կորցրիր, տեր Սարգիս, — գլուխը վեր քաշեց կաթողիկոսը: — Ամենքը միասին քսան, Հայրիկ:
 Դու քսան որդի ես կորցրել, իսկ ես քսան հազար, — պատասխանեց Հայրիկը. — այդ էլ քսան՝ եղավ քսան հազար ու քսան... Ո՛ւմն է շատ, տեր Սարգիս...
 Քահանան ցնցվեց ու լուռ կանգնած էր:
 — Ո՛ւմ վիշտն է մեծ, տեր Սարգիս:
 — Հայրիկինը...
 — Դե եկ, տեր Սարգիս, մոտ եկ, աչդ դիր գլխիս, աղոթիր, օրհնիր, որ այս վշտին դիմանամ:
 Ասավ ու գլուխը խոնարհեց:
 Քահանան շտապեց առաջ, աչք դրավ իր Հայրապետի գլխին, սկսավ աղոթք մրմնջալ ու աչքերը լցվեցին արտասուքով...
 Նա օրհնում էր հայոց կաթողիկոսին...
 Նրա առջև խոնարհած էր հայոց Հայրիկը...
 1907

ԽՐԻՄՅԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ ՕՐԵՐԻՑ ՄԻՆԸ

Խրիմյան Հայրիկը Թիֆլիս գտնված ժամանակ մի օր կանչել էր սովորականի նման զրույց անելու, թե իր գրած ոտանավորները կարդալու: Պետք է ասեմ, որ շատ էր սիրում ոտանավոր <անավոր> գրելը և իրեն նշանավոր բանաստեղծ էր համարում:

— Գիշերները քունս չի տաներ, — ասում էր, — սենյակում կըրջեմ, կծխեմ ու կգրեմ:

Մի պայծառ, գեղեցիկ առավոտ էր: Մտա Թիֆլիսի առաջնորդարանը: Նախասենյակում մի խումբ խնդրատուներ էին կանգնած: Նրանց միջից մի ծերունի տիրացու, որ ճանաչում էր ինձ, առաջս կտրեց, խնդրեց, որ միջնորդեմ կաթողիկոսին իրեն օգնելու: Խոստացա. ներս գնացի: Արևը լցվել էր սենյակը, ու Հայրիկը Աստվածաշունչի նահապետներից մեկի նման գահավորակին թիկնած ծխում էր: Քեֆը լավ էր, ու դեմքն էլ պայծառ՝ օրվա նման: Զգիտեմ՝ ինչու քեֆի լավ ժամանակները նա սիրում էր ետ դառնալ,

խոսել իր երիտասարդ ժամանակից, անցած օրերից, Վարազա կյանքից: Սիրուն, սրտաշարժ պատմություններ էր անում զանազան մարդկանցից, որոնցից ոչ մեկից ես ոչ մի տեղեկություն չունեի: Ես ինչքան ձանձրույթով էի լսում նրա ոտանավորները, այնքան և ավելի հետաքրքրությամբ լսում էի նրա տաղանդավոր զրույցները:

Պատմում էր, պատմում ու վերջը տխրությամբ ավելացնում. «Ո՛վ գիտի, հիմա մեռեր են ամենքը...»: Բայց ավելի շատ ծիծաղաշարժ բաներ էր պատմում ու այնպես դուրեկան, այնպես սրտալի ծիծաղում, որ միայն Հայրիկին էր հատուկ:

Այն օրը, որ ասում եմ, շատ զվարթ տրամադրություն ուներ: Նա առհասարակ շատ էր բաց պահում իր դուռը: Քիչ կպատահեր, որ մարդու մերժեր՝ ներս չթողներ: Պատվիրել էր, որ խնդրատուներին ներս թողնեին առանց արգելքի: Խոսելու ժամանակ մին էլ տեսանք՝ մի փոքրիկ, այսպես 10-11 տարեկան գիմնազիստ ներս մտավ, գլուխն արագ տմբացրեց, չարաճճի գլուխ տվեց ու դիք կանգնեց դռան տակին:

Հայրիկի քեֆն ավելի բացվեց:

– Օ՛հ, բարով եկար,– ասավ,– ի՞նչ կուզես:

– Հայրի՛կ, ինձ ուսումնարանից դուրս են անում:

– Քեզի, ուսումնարանեն դուրս կանե՞ն:

– Այո՛, Հայրի՛կ:

– Ինչպե՞ս կարելի է, որ քեզի դուրս անեն:

– Դուրս են անում, Հայրի՛կ:

– Ո՛վ է դուրս անում:

– Դիրեկտորը:

– Ինչու՞:

– Ասում է՝ փողը բեր:

– Է՛հ, դու ալ չունի՞ս:

– Ձէ՛, Հայրիկ, իմ հայրը մեռած է, մայրս...– երեխան սկսեց իր պատմությունը:

– Մոտ եկ, տեսնեմ:

Երեխան մոտեցավ:

– Է՛հ, հետո լավ կսովորի՞ս դասերդ:

– Լավ եմ սովորում, Հայրիկ,– և երեխան նորից սկսեց մի պատմություն, թե ինքն ինչ առարկայից ինչ է ստացել և այլն:

– Լա՛վ, լա՛վ, դու ալ Հայրիկի պես շատախոս եղեր ես: Հապա չըսի՞ր, որ կերթամ Հայրիկին կըսեմ:

– Ասեցի, Հայրիկ:

– Լավ ըրեր ես: Ինչքա՞ն կուզեն:

Ձեմ հիշում ինչքան ասավ երեխան, Հայրիկը ձեռքը տարավ կողքին դրած բանի տակը, փողը հանեց, տվեց իրեն ու զանգահարեց: Ներս մտավ վարդապետը:

– Մո՛, տարեք նշանակեցեք, որ ասոր ուսման վճարը Հայրիկը պիտի տա, որ դիրեկտոր ալ չարձակի ուսումնարանեն... Սրան տարան: Ներս մտավ մի գաղթական կին, սկսեց փաթաթված:

– Հայրի՛կ, ամուսինս սպանվեց կոտորածին, հինգ երեխայով մնացեր եմ դռները...

– Հա՛, խեղճ կին, այնպես ժամանակներ են, որ տղամարդիկ ալ հագիվ իրենց տունը կպահեն, դու մի խեղճ կնիկ, ինչպե՞ս պիտի պահես ատքան երեխաները:

Կրկին ձեռքը տարավ <կողքին դրած> բանի տակը, հանեց սրան էլ փող տվեց. ճամփա դրավ:

Ներս մտավ իմ ծանոթ ծերունի տիրացուն:

– Հայրիկ, 40 տարի Ս. Մինասի եկեղեցում, սուրբ տաճարում ծառայել եմ աստծուն, այժմ քաղցած եմ...

– Անխելք մարդ,- ընդհատեց Հայրիկը,- քեզի ո՞վ ըսավ 40 տ<արի> աստծուն ծառայես, որ այսօր քաղցած մնաս, 40 տ<արի> եթե մի վաճ<առականի> ծառայիր, այսօր կուշտ պիտի ըլլայիր...- ու սկսեց ծիծաղել:- Է՛հ, աղեկ, կհոգանք:

Կրկին ձեռքը տարավ կողքի բանի տակից փող հանեց, տվեց իրեն ու զանգահարեց: Նկան:

– Ծո՛, տարեք, ըսեք ասոր թոշակ կապեն:

Նվ այսպես ամբողջ օրը:

ԽՐԻՍՅԱՆ ԵՎ ԻԶՄԻՐԼՅԱՆ

Երկար տարիներ ունեցել եմ խրիմյանի մոտիկությունը վայելելու պատիվը, իսկ Իզմիրլյանի հետ, իր կարճ հայրապետության ընթացքում, միայն մի քանի անգամ եմ ունեցել տեսակցություն. Բայց, իր բացարտության պատճառով, մի քանի տեսակցությունն էլ բավական էին Իզմիրլյանին ճանաչելու: Նվ կարծում եմ հետաքրքրական կլինեն «Հորիզոնի» ընթերցողի համար նրանց բնավորության այն գծերը, որոնցով նրանք մոտենում էին իրար, կամ հեռանում էին իրարից: Երկուսն էլ խոշոր գեմբեր էին, գերազանցորեն հայ. երկուսն էլ շատ ապրած իրենց ժողովրդի տառապանքով:

Երկուսն էլ հոգևորական էին բառի լավ իմաստով, երկուսն էլ սիրում էին ս. Գիրքը ու նվիրված էին հայ եկեղեցուն: Երկուսն էլ ունեին իրենց հավանած մարդիկը հոգևորականների մեջ, բայց առհասարակ չէին սիրում հոգևորականությունը: Իզմիրլյանը մինչև անգամ զգուշացնում էր հոգևորականներից, իսկ խրիմյանը առանձին թշնամություն ուներ աստվածաբանների դեմ: Երկուսի մասին էլ կարծիք էր տարածված, թե հեղափոխական մարդիկ էին, բայց երկուսն էլ ուրույն հայացք ունեին հեղափոխության վրա և ասում էին արյունը: Երկուսն էլ վշտով էին հիշում Գոլիցինյան օրերը և առանձին հաճույքով էին կանգ առնում ներկա փոխարքայի վրա:

Բայց ավելի շատ <են> այն կետերը, որոնցով նրանք տարբերվում էին իրարից:

Իզմիրլյանը պատկառում ու ճնշվում էր կաթողիկոսական գահից, իսկ խրիմյանը թեթև աչքով էր նայում գահի վրա և մինչև անգամ ոտանավոր

էր գրում, թե Քրիստոսի հետևողին անվայել է գահը: Իզմիրլյանը գահն էր իրենից բարձր նկատում, Խրիմյանը իրեն էր գահից բարձր նկատում:

Իզմիրլյանը մի տեսակ քաշվում էր, երբ ասում էին՝ Ձերդ վեհափառություն, Խրիմյանը նեղանում էր, և սիրում էր, որ իրեն «Հայրիկ» կանչեն, հայոց Հայրիկ:

Իզմիրլյանը միշտ և միայն գործից էր խոսում, Խրիմյանը գործից չէր խոսում և ձանձրանում էր գործից խոսելիս:

Իզմիրլյանը մարդկանց մոտեցնում էր գործի համար, Խրիմյանը՝ զրույցի:

Իզմիրլյանը սիրում էր խորհուրդ հարցնել՝ Խրիմյանը վիրավորվում էր, երբ խորհուրդ էին տալիս:

Իզմիրլյանը աջը չէր տալիս համբուրելու, Խրիմյանը միշտ մեկնում էր համբուրելու:

Իզմիրլյանը ազնիվ մարդ էր որոնում, Խրիմյանը՝ ջերմ երկրպագուներ:

Իզմիրլյանը մարդկանց հարգանքով էր վերաբերվում, Խրիմյանը՝ հեզնանքով:

Իզմիրլյանը միշտ լուրջ ձևով էր խոսում, Խրիմյանը երբեմն էր լուրջ ձևով խոսում, իսկ միշտ հեզնելով ու կատակով:

Իզմիրլյանը պարզ էր ու բաց սիրտ, Խրիմյանը՝ բարդ ու խորը:

Իզմիրլյանը դուրազգաց էր ու հուզվող, Խրիմյանը՝ քամահրող ու հանդարտ:

Իզմիրլյանը օրենքից էր խոսում, Խրիմյանը՝ Ավետարանից:

Իզմիրլյանը սրտալի ու շիտակ գործիչ էր, Խրիմյանը՝ խորամիտ փիլիսոփա:

Իզմիրլյանը անկասկած մաքուր էր, Խրիմյանը՝ անպայման մեծ:

ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ ԱՎԵՏԻՔ

(18/30.10.1875, Գյումրի – 17.10.1957, Երևան)

Բանաստեղծ, արձակագիր, հասարակական գործիչ: ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս (1943-ից), ՍՍՀՄ պետ. մրցանակի դափնեկիր (1946): Սկզբնական կրթությունն ստացել է հայրենի քաղաքում, այնուհետև Հառիճի վանքի դպրոցում: 1889 – 1892թթ. սովորել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: 1893-ին ընդունվել է Լայպցիգի համալսարան՝ որպես ազատ ունկնդիր: 1895թ. վերադարձել է հայրենիք: 1896-ին մեղադրվել է հակացարական տրամադրությունների համար, մեկ տարով բանտարկվել, ապա աքսորվել է Օդեսա: 1897-ին մեկնել է արտասահման և Ցյուրիխի համալսարանում ունկնդրել գրականություն և փիլիսոփայության պատմություն: 1902-ին վերադարձել է հայրենիք: 1908-ին նորից բանտարկվել է: 1911-ին մեկնել է արտասահման: Ապրել է Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, եղել Իտալիայում, Հունաստանում: 1936-ին վերադարձել է հայրենիք: 1944 – 57-ին՝ Հայաստանի գրողների միության նախագահ, արժանացել է Լենինի երկու շքանշանի, ընտրվել ՀՍՍՀ 2 – 4 գումարումների Գերագույն սովետի դեպուտատ:

1897-ին տպագրվել է առաջին գիրքը՝ «Երգեր ու վերքեր» խորագրով: «Աբու Լալա Մահարի» պոեմում (1909-1911) հերոսը խորը քննադատության է ենթարկում իրականության տարբեր ոլորտները՝ սոցիալական, իրավա-քաղական, մարդկային-բարոյական և այլն: Հերոսի բացասման կիրքը լեցուն է հաստատման կորովով:

Լեգենդների սյուժեներից շատերը վերցված են Արևելքում և Արևմուտքում տարածված ավանդություններից, որոնք իմաստավորված են սեփական ժողովրդի կենսազգացողությամբ («Շիդհարը», 1907, «Հավերժական սերը», 1919, «Մոր սիրտը», 1919, «Լիլիթ», 1921, «Սաադի վերջին գարունը», 1923 ևն):

Գրել է արձակ գործեր՝ «Շաքրո Վալիշվիլի» (1906), «Գարիբալդիականը» (1907), «Հորս գութանը» (1912), «Համբերանքի չիբուխը» (1928) և այլն: 1910-12 թվականներին գրել է «Ուստա Կարո» վեպի առաջին տարբերակը և մշակել գրեթե ողջ կյանքում, 1919-ին՝ «Սասմա Մհեր» պոեմը, որտեղ բացահայտվել է ժողովրդի ազատասիրությունը, մաքառող ոգին: Հայրենական մեծ պատերազմի օրերին գրում է ինչպես բանաստեղծություններ («Ռազմակոչ»), այնպես էլ հրապարակախոսական հոդվածներ: Լուի Արագոնը Իսահակյանին համարել է դարի խոշորագույն բանաստեղծը:

Ես երգիչ եմ - երկնի թիթեռ,
Ես գանձ շունիմ - լե՛ռ ու բե՛ռ.
Ես սիրում եմ ծաղիկ, աղջիկ,-
Ծաղկի բուրմունք, կույսի սեր.
Ես սիրում եմ մրմունջ - տրտունջ,
Տանջված սրտի երգ ու վերք:
1893

Սի՛րտս երկինք է...
Ամեն արարած
Աստղ ունի այնտեղ-
Գահ ունի այնտեղ:

-Սի՛րտս երկինք է...
Բո՛ւյր կուտա ծաղկին,
Մեր կուտա կույսին,
Կյանք կուտա անկյանք,
Զոր անապատին-
Ամայի սրտին...
Սի՛րտս երկինք է...
1893

- Քընքուշ լուսնի շուշան - փոշին
Մաղեց հեզ գետի վրա...
Մեղմիկ խըշշաց ցորեն, ցողուն,
- Սիրտըս անդորր կըծըփա:

Ուռիները նազան - ծածան,
Տերևները կըշնչեն,
Ծիտ ու ծիծեռ ճուղքի վրան
Վառ երազում կընընջեն...
Լուռ կըծորե աստղը շողեր
Ու ծղրիղը կըծըղրա.
Քամին կերգե գաղտնի երգեր, -
- Միտքըս հեռու կըսըլանա...
Լուսնակն անցավ, - մութը մըթին
Մաղեց հեզ գետի վրա...
Ծանրը խըշշաց լացող ուռին,
- Սիրտըս տըխուր կըհեա...
1895

Գիշերն եկավ, զով - հովն ընկավ,
Աստղունք լուսնին ձայն տվին.
Լուսնյակն ելավ, մով - ծովն ընկավ,
Հավքերն ինձի ձայն տվին:

Ես վեր ելա ոգի առած՝
Զարկի սրտիս լարերին.
Սիրտս խնդաց, կուրծքս թնդաց-
Նվ լարերը խզվեցին...

- Միայն սիրո լարը մնաց
Սրտիս անհուն խորքերում.

Ու վառ սիրո երգը շողաց
Կյանքիս ամեն ծալքերում...
1893

Մաճկալ ես, բեզարած ես,
Առը շուռ տուր, շո՛ւտ արի.
Ծովի պես քրտնած ես,
Եզներն արձկի՛, տո՛ւն արի:
Կաթի սերը քաշել եմ,
Դրել եմ հովին՝ սառի.
Այ գոգնոցս կապել եմ,
Արի թառլան, թը՛ռռ, արի:

Տեղ եմ գցել շվաքում,
Քամին կուգա, զով կանի.
Լուսնի շողքն է մեր ծոցում
Դե՛հ շո՛ւտ արի, տո՛ւն արի:

Դադրած, բեզարած յա՛ր ջան.
Ամպերն ելան, դե՛հ արի.
Բեզարած ջանիդ դուրբան,
Ծրտից թե առ, թե՛զ արի...
1893

Սև աչերեն շա՛տ վախեցիր,-
էն մութ, անծիր գիշեր է.
Մութըն ա՛հ է, չարքեր շա՛տ կան,-
Սև աչերը մի՛ սիրե:

Տե՛ս իմ սիրտը - արուն - ծով է.
էն չարքերը զարկեցին.
էն օրվանեն դադար չունիմ,-
Սև աչերը մի՛ սիրե...
1897

Մի մրահոն աղջիկ տեսա

Մի մրահոն աղջիկ տեսա
Ռիալտոյի կամուրջին,
Հորդ մազերը - գետ գիշերվա,
Եվ հակինթներ՝ ականջին:
Աչքերը սև - արևներ սև,
Արևների պես անշեջ,

Գալարում էր մեջքը թեթև
Ծաղկանկար շալի մեջ:

Աչքս դիպավ աչքի բոցին,
Ու գլուխըս կախեցի.
Ժպտաց ժպտով առեղծվածի,
Հավերժական կանացի:

Միամիտ չեմ՝ հավատամ քեզ.
Տառապանքս փորձ ունի.-
Մի մրահոն կույս էր քեզ պես,
Կոտրեց սիրտս պատանի...

ՀԱՎԵՐԺԱԿԱՆ ՍԵՐԸ

I

Լուսակերտ է ապարանքը Թագմորի,
Անապատում, որպես երազ ոսկեհյուս.
Յոթն հարյուր սյունի վրա մարմարի
Սլանում է աշտարակը երկնասույզ:

Շուրջը նազուկ արմավենու
պուրակներ,
Ուր երգում են հրաշք - հավքեր
կարոտով,
Շատրվաններն հուրհրում են
կրակներ,
Ծաղիկները պճնազարդում արծաթով:

Գահի վրա երիտասարդ էլ - Սաման
Մեղմ գրկել է հրաշագեղ բամբիշին.
Կրծքի վրա հյուսքը նրա - ծփծփան,
Հանց նունուֆար լույս - աղբյուրի
երեսին:

Փերուզ ծովը, որ փարում է մշտաթոր
Սեպ ժայռերը Լիբանանի փեշերի՝
Չունի այնպե՛ս, այնպե՛ս փրփուր
ձյունաթույր
Ինչպես կուրծքը լուսապայծառ
բամբիշի:

Արքայական գահի շուրջը զվարթուն
Մանկավիկներ և նաժիշտներ
ոսկեհներ

Նվագում են, կաքավում են ու երգում
Գիշերները, առավոտուց մինչ գիշեր:

II

Երբ հանգչում են ապարանքի ջահերը,
Եվ արծաթյա կարապի պես լուսնկան
Փայփայում է ավազանի ջրերը,
Շշնջում է սյուրքի նման էլ – Սաման:

Շշնջում է լուսաթաթախ բամբիշի
Ականջն ի վար այնպես քնքուշ,
հեզասահ,

Ինչպես լուսնի շողակաթը թավիշի
Այն հոյակապ սյուներն ի վար
մարմարյա:

«Բարձր են երկնի ձեղունները,
նազելի՛ս,
Բայց իմ սերը բարձրաբարձր է
նրանցից.
Խոր են երկրի հիմունքները, նազելի՛ս,
Բայց իմ սերը խորախոր է նրանցից:

Արուսեկը, որ ներկում է ծիրանի
Շրթունքները գառնուկների Տյուրոսի,
Այնքա՛ն կարմիր, այնքա՛ն կարմիր
բոց չունի,
Ինչքան որ քո համբույրները սնդուսի:

Կխորտակվի ապարանքս գեղանի,
Եվ կծածկվի անապատի շնչի տակ.
Կբարձրանա անհուն ծովը Սիդոնի
Եվ կըգերե անապատը ծագեծագ,-

Ժամանակը իր վախճանին կհասնի,
Եվ արևը մի բուռ մոխիր կդառնա,
Բայց իմ սերը վախճան չունի, հուն
չունի,
Նա հավերժ է, նա անշեջ է, նա
անմահ...»:

Ձեացնող համբույրներում դյուրթական,
Հանց հինավուրց հեքիաթական
գինու մեջ,

Թալկանում է և հալչում է էլ – Սաման...
Ժամանակը դառնում՝ վայրկյան ու
հավերժ...

Ապարանքի եբենոսյան դռներից
Երազանուշ մուշկ ու կնդրուկ է
բուրում.
Մանկլավիկներ ու նաժիշտներ
ցնծալից
Նվագում են ու երգում են, ու
պարում...

III

Լռությանը մահվան թևով ծվարած՝
Առկայծում է կանթեղն աղոտ,
մենավոր,
Եվ մեռնում է հեզ բամբիշը դալկացած
էլ – Սամանի կրծքի վրա սգավոր:

Նա մեռնում է ինչպես ցողը
բողբոջում,
Մանկիկն ինչպես սուրբ գրկի մեջ
մայրական.
Եվ հրծծում է, աղոթքի պես շշնջում
Հեզ բամբիշի ականջն ի վար էլ –
Սաման:

«Կըխորտակեմ կամարները
երկնային,
Ես չեմ թողնի, ես չեմ թողնի՝ դու
մեռնիս.
Ե՛վ կվանեմ, և՛ կհաղթեմ չար մահին,
Ես չեմ թողնի, ես չեմ թողնի՝ դու
մեռնիս»:

Եվ գրկել է դժգունացող բամբիշին,
Մահվան հանդեպ սուր ու վահան է
շարժում.
Եվ բամբիշի սառած – մեռած շրթներին
Իր հրեղեն սերն ու շունչը ներարկում:

IV

Լուսիններ են եկել – անցել, ու կրկին
Մեռած բամբիշին ամուր գրկած էլ –
Սաման

Շնչում է ականջն ի վար մեղմագին,
Ինչպես դեղին սյուներն ի վար՝
լուսնկան:

Եվ լքել են ապարանքը սարսափից
Մանկլավիկներն ու նաժիշտներ
ոսկեհեր,

Արմավներն են լուռ սոսավում
Թախծալից,
Եվ մարել են վառ ծաղիկներն ու
ջահեր:

Շատրվաններն հեծկլտում են ու լալիս,
Եվ սյունից սյուն սարդը ոստայն է
հյուսում.

Անապատի հողն է միայն այց գալիս
Եվ գահի շուրջ կաղկանձում ու
փսփսում:

Օձն է սրբում սառն ու փայլուն
կողերով
էլ – Սամանի ոսկորների լուռ փոշին.
Բայց էլ – Սաման կմախքային
ձեռներով
Պիրկ գրկել է նորից հյուծված
բամբիշին:

Եվ քայքայուն ականջն ի վար
լուեկայն
Մեռած, սառած շրթունքներով էլ –
Սաման

Շնչում է հավերժաբար ու անձայն,
Ինչպես խարխուլ սյուներն ի վար՝
լուսնկան:

Պուրակները չորացել են, չքացել,
Եվ շիջել է լույս երազը սյուների.
Անապատը դեղին քղանցքն է փռել
Եվ ծածկել է ապարանքը Թաղմորի...
Եվ ավազուտ շիրմի վրա մենավոր
Աշտարակն է մնում կանգուն ու վկա,
Որ իմանան վառ աստղերը հեռավոր
էլ – Սամանի սերը հզոր ու անմահ:

Որ աշխարհին պատմեն սերը
հաղթապանծ.
էլ – Սամանի սերը՝ անանց, հավերժո՛ղ,
Քարավաններն ու ճամփորդներն
երկյուղած
Հեռուներից հեռուն եկող-գնացող...
1914

ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՈՐԴԻՆ

Դարդը՝ սըրտիս, աղքատ ու խեղճ, ցուպը ձեռիս, գլխակոր,
Շա՛տ տարիներ պանդուխտ եղած՝ նորեն դարձա հայրենիք.
Կյանքի բեռով մեջքս ծռած, միտքըս շվար ու մոլո՛ր,
Ցոթը սարեն, յոթը ծովեն դարձա նորեն հայրենիք:

Իմ հայրենի գեղի հանդում տեսա մանկութ ընկերիս.-
Ա՛խ, ընկեր իմ, կարոտ սրտով նըրա առաջ վազեցի,
Ասի.- Բարո՛ւյ, անգին ընկե՛ր, չե՞ս ճանաչում դուն ինձի:
Ախրը ես շա՛տ փոխվեր էի... չըճանաչեց նա ինձի:

Ցուպը ձեռիս գեղը մտա, անցա յարիս տան ճամփով.
Տեսա յարըս վարդը ձեռին՝ մենակ կանգնած դռան մոտ.
Ասի. – Քուրիկ, ազիզ տեսքիդ արժանացա ես բարով...
Նա էլ ինձի չըճանաչեց...- աղքատ էի ու փոշոտ...

Դարդը սրտիս հասա մեր տուն, տեսա ծերունկ, խեղճ մորս.
Ասի.- Նանի, ճամփորդ մարդ եմ, գիշերս ինձ հյուր կընդունե՞ս:
Ա՛խ, մերի՛կ ջան... վզովս ընկավ, սրբտին գրկեց ու լացեց,-
Ա՛խ, բալա՛ ջան, դարիբ բալա՛, էդ դո՞ւն ես...
1902թ.
Շուշի

* * *

Սև-մուխ ամպեր ճակտիդ դիզվան,
Դուժման հագար, Ալագյա՛զ,
Սրտումս արև էլ չի ծաղկում,
Սիրտս էլ դուման, Ալագյա՛զ:

- Հե՛յ վա՛խ... կոտրան իմ թևերս
Ընկա գիրկդ, Ալագյա՛զ.
Ա՛խ, մեծ սրտիդ սեղմեմ սիրտս
Լամ, արուն լամ, Ալագյա՛զ...
1898

Զառ փեշերդ անցա, տեսա,
Առանց դարդի սիրտ չկար,
Ա՛խ, իմանաս, ջա՛ն Ալագյա՛զ,
Իմ դարդիս պես դարդ չկար...

Ես ձեզ ասում եմ՝ կըգա Ոգու սով,
Եվ դուք կըքաղցեք ճոխ սեղանի մոտ,
Կընկնեք մուրալու հափրած որկորով՝
Հըրեղեն խոսքի, վե՛հ խոսքի կարոտ:
Լրբենի ծաղրով արհամարհեցիք
Ոգու վառ զեղմունք - միտք ու
Երազանք,

- է՛յ Մանթաշի նախշուն հավքեր,
Իմ դարդս որ ձերն էղներ,
Ձեր էդ զառ-վառ, խաս փետուրներ
Կըսենային, քանց գիշեր:

Նյութի տաճարում արբած պարեցիք՝
Մոռացած անմահ, անհունի տենչանք:
Դուք, որ հեգնեցիք ուժն ստեղծագործ՝
Ձեր նյութի հանդեպ կըգա Ոգու սով.
Եվ մուրացկի պես փշրանքի համար
Ծարավ ու նոթի կանցնեք ծովե ծով...
1903

- է՛յ Մանթաշի մարմանդ հովե՛ր,
Իմ դարդս որ ձերն էղներ,
Ձեր ծաղկանուշ բուրմունքն անուշ
Թույն ու տոթի կփոխվեր:

ՄԵՐ ՆԱԽԱՅԱՅԻՐԸ

Եկավ հապճեպ սուրհանդակ՝ փոշիների մեջ թաթավ,
Ուրարտուի արքայի առջև խոնարհ ծունր իջավ.
-Որդի՛ հզոր Խալդիի, տեր գետերին Նաիրի,
Ինձ առաքեց բեզելիք քո այն հեռու աշխարհի,
Ուր արևն է մայր մտնում:
Հաղթո՛ղ գոռոզ Ասուրի,
Մի թշնամի, որ նման մթնում փայլող մի սուրի,
Մխրճվել է մեր կողը, և քանդելով բուրգ - պատվար՝
Ներս է խուժում մեր հողը, հեղեղների պես վարար:
Ձենք իմանում, չգիտենք նրանց տոհմը, ովքե՞ր են,
Ո՞վ է նրանց աստվածը, նրանց լեզուն. Ուսկի՞ց են:
Եվ մըրրի՞կն են սանձել, թե՞ արծիվը ամպերի,
Նրանց ձիերը թռչում են պատնեշներով բերդերի...

Սարգուրիսի ճակատին մռայլ վիհեր բացվեցին,
 Եվ արձակեց հրաման ուրարտական թագերին.
 Կազմեց ամուր այրուծի, կազմեց բանակ մեծաուժ,
 Եվ մեկնեցին ռազմադաշտ թշնամու դեմ խուժադուժ...

2

Գամիրք, Մոսոք ու Թափալ ծունկ են իջել գլխահակ՝
 Հաղթողներին բերելով հարկ ու ընծա անքանակ.-
 Յորեն, մեղր ու երկաթ, իրենց չքնաղ կույսերը,
 Որոնց միայն գգվել են երկնի մաքուր հովերը:
 Նետեր ունին սայրասուր և աղեղներ լայնալիճ,
 Որ արծիվին սրտախոց վայր են բերում երկնքից,
 Պարսեր ունին ամեհի, սուրեր ունին կուռ - կոփված,
 Կայծակների ամպեղեն դարբնոցում ջրդեղված:

Փոլուգիական գդակներ և գոտիներ երկաթի,
 Եվ վիթխարի ուսերին վագրների վառ մորթի,
 Որոնց բռնել են շտապ իրենց անցած վայրերում,
 Եվ ճակատներն արևառ՝ ինչպես կավը քուրայում:
 Վաչենների մեջ կորյուն՝ ժիր մանուկներ ոսկեհեր,
 Բազուկները ջլապինդ, աշիկները՝ արևներ:
 Եվ նրանց հետ ալեհեր և իմաստուն ծեր պապեր՝
 Պիրկ ձեռներին գինով լի էտրուրական սափորներ:
 Վիթի նման աղջիկներ՝ գարունքվա պես բռնկված՝
 Զրահի տակ ստինքներ՝ սերն ու կարոտ անթեղած.
 Եվ մայրերը սիրաշատ ու նրանց սուրբ արգանդում
 Կյանքն է աճում, ինչպես որ վիշապաձագն անդնդում:

3

Ինչպես ծովը դուրս պոռթկա իր վիհերից անպարփակ,
 Հորձանքներ տա և հորդի, որոնելով նոր հատակ,
 Այնպես հորդում է առաջ նրանց արշավն ահավոր,
 Որոնելու նոր աշխարհ, իրենց երգի համար նոր:
 Եվ հորդում են, և նրանց խոլ բարբառից սարսափուն
 Վարազներն են թաքթաքում շամբուտների գուբերում:
 Եվ հորդում են, և հարթում նժույգների ոտքի տակ
 Խոշեր - խուլթեր ու լեռներ, ազգեր - ցեղեր ու բանակ.
 Եվ նրանց վերև հաժում է սաղավարտով պղնձի՝
 Նահապետը, քաջ Գեստրաս, ինչպես արև քաջաձի:

4

Եկավ արքան Սարգուրիս, և արքաներ Նաիրի
 Ոսոխի դեմ ամեհի, հեռո՛ւ, անհայտ աշխարհի.
 Երկաթեղեն պատերով պատվար կեցան դարեդար,

Եվ սուր սրի զարկեցին, ճակատ ճակտի անդադար.
Սերունդ իջավ գերեզման, սերունդ ելավ օրրանից,
Եվ կռեցին նոր սուսեր, պայքարեցին նոր – նորից:
Ճակատ ճակտի բախեցին և սուր սրի զարկեցին,
Ճակատ ճակտի բախեցին և սուր սրի զարկեցին:
Փշրվեցին նետ ու սուր, Ուրարտուի այրուձին,
Եվ նորեկներն հաղթապան՝ կուռ պատերը ճեղքեցին:

Ռազմիկները հալոցների փախան պարտված ու նվաստ՝
Թողած բալիշ ու ավար իրենց հողը հացաշատ,
Ոստանները ոսկեդուռ, իրենց կիներն սևաշվի,
Փախան մինչև ծովածեծ կողալանջերն Կավկասի:

5

Եվ վաչերը շառաչուն՝ հաղթողների կանգ առան
Այրարատյան դաշտի մեջ, Մասիսների հանդիման.
Գեստրասները կախեցին վահանն իրենց պողպատի
Ադամանդից լուսեղեն Ավագ – Մասսա ճակատի:
Հիմ դրեցին, վառեցին իրենց երգը սրբազան,
Եվ ծուխ ելավ ու փռվեց գետերն ի վար Նաիրյան.
Եվ բագինը կանգնեցրին իրենց արև – աստծու՝
Քաջ Վահագնի, բաշխիչը հաղթանակի և գինու.
Եվ Աստղիկի, բամբիշը Վիշապաքաղ Վահագնի,
Աստվածուհին գեղեցկի, հզոր սիրո և կյանքի:

Եղան նրանք քաջ պետեր՝ հայեր սեպուհ, հաղթական,
Աշխարհն ելավ Հայաստան և պիտ մնա Հայաստան՝
Մինչև արևը հանգչի և ցուրտ աճյունը նրա
Ձյունե համայն ազգերի հայրենիքների վրա...
1917, հունվար

ՄԵՐ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՐ ԳՈՒՄԱՆՆԵՐԸ

Նվեր մեր ժողովրդական վեպի՝
«Սասունցի Դավիթ»-ի հազարամյակին

Մեր հոյակապ հին վանքերի մոլթ խուցերում, մենության մեջ
Պատմիչները մեր վշտահար, մեղմ կանթեղի լույսով անշեջ,
Մի նշխարով, մի կուռ ջրով և ճգնությամբ գիշերն անքուն,
Պատմությունը մեր գրեցին մագաղաթի վրա դժգույն -
Եղեռները, նախճիրները հորդանների արյունըռուշտ,
Փլուզումը հայրենիքի և ոսոխի սուրը անկուշտ:
Եվ ողբացին լալահառաչ դժխեմ բախտը Հայաստանի
Եվ հուսացին արդարության մի խուլ աստծու դատաստանի:

2

Մեր գեղջուկի պարզ խրճիթում, սուրբ օջախի շուրջը նստած՝
Գուսանները մեր խանդավառ, առջևները գինի և հաց,
Վիպերգեցին հաղթանակը դյուցազների մեր մեծազոր
Եվ ծաղրեցին պարտութունը ոսոխների մեր բյուրավոր.
Եվ հյուսեցին պատմութունը հավերժացող ժողովրդի,
Վառ հավատով փառքերը մեր ավանդեցին որդոց որդի.
Տեսան շքեղ մեր ապագան, անընկճելի ազատ ոգին,
Հայրենիքի սիրո համար միշտ բարձրացած Թուր – Կայծակին:
1939, Ծաղկածոր

ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԸ

Եղել է հնում, պերճ արևելքում Մյուս օրը շքեղ ասյն զորականին
Միքաղզորավար՝ հայրենապաշտպան, Սպարապետի սուր տվեց արքան,
Առանց ընկճելու երկրի թշնամուն՝ Եվ հրամանատար կարգեց բանակին,
Նըրա սուրը երբեք չի մտել պատյան: Իսկ զորավարին՝ թիկնապահ նըրան:

Նըրա արձակած տեզը խուլական Զայրացավ հոգին քաջ զորավարի,
Թշնամու հողում ցրցվել է ահեղ, Համհարզները իր սաստիկ
Նըրա սարսափը օրհասի նման զայրացան,
Թշնամու գլխին կախվել ամեն տեղ: Առավ ընկերներն հին կռիվների,
Եվ հողն հայրենի թողին, հեռացան:

Եվ ժողովրդի քնարը ազնիվ Գնացին նըրա սուրի հետևից,-
Փառաբանել է անունը նըրա, Ճակատագիրը սուրն է քաջերի,-
Հաղթանակները փայլուն ու անթիվ՝ Հողեր գրավեց բռնակալներից
Սուրբ հայրենիքի ոսոխի վըրա: Եվ դառավ իշխան տիրած հողերի:

Բայց թագավորը՝ նենգ ու փոքրոգի, Եվ երբ հրճվանքով լսեց թշնամին,
Նախանձում էր խիստ նրա հռչակին. Թե անպարտելի զորավարը քաջ
Վառ լույսերի մեջ նըրա մեծ փառքի Լըքել է անդարձ երկիրն հայրենի,
Զգում էր իրեն նվաստ ու չնչին: Եվ բաց են դռներն արշավի առաջ,-

Անհուն նախանձի կըքով տոչորուն՝ Մոռացան իսկույն և՛ փորձ, և՛
Մի օր խնջույքում արքայական տան, սարսափ,
Մի զորականի՝ անհայտ, անանուն, Հնչեց շեփորը գոռ պատերազմի,
Ժպտաց սիրալիր, դրվատեց նըրան: Հին թշնամու դեմ խոյացան շտապ՝
Եվ նա փոխարեն զորավարին մեծ՝ Լուծելու անմոռ վրեժն արյունի:
Տեղ տվեց նըրան առնթեր գահի, Սահմաններն անցան և խուժեցին խոր,
Հյուրերին բոլոր՝ զարմանք Հըրի մատնեցին գյուղեր ու ավան,
պատճառեց Սպարապետը փախավ գլխիկոր,
Այնքան ապերախտ վարմունքն Զորք ու ժողովուրդ խուճապի ընկան:
արքայի:

Խուռն խոնվեց հրապարակներում
Ժողովուրդը ողջ, հեղեղանման.

«Ո՛ւր է, գոչեցին, զորավարը մեր՝
Սուրբ հայրենիքի փրկիչ ու
պաշտպան»:

Նախարարներին ու թագավորին
Կարդացին բուռն, խիստ
սպառնալիք,

Որ խնդրեն իրենց քաջ զորավարին,
Պատվով ու փառքով բերեն հայրենիք:

Եվ ավագանին նստեց խորհրդի,
Երեք փորձաշատ ծերեր ընտրեցին,
Որ թագավորի և ծերակույտի
Խնդիրը տանեն քաջ զորավարին:

Պատվիրակները հասան հոգնաբեկ,
Իշխանի առաջ կանգնեցին ոտի,
Ողջույններ տվին զորավարին սեգ
Եվ աղբյուրները մեծ ծերակույտի:

Զրույց էր անում զորավարը մեծ
Ընկերների հետ իր հավատարիմ,
Եվ պատմում էին հին արկածներից,
Հիշում մարտերը՝ վարած միասին:

Տարածեց ձեռքը իշխանը փութով,
Լռեց դահլիճը պերճ ապարանքի.
Պատվիրակները պատմեցին վշտով
Թշվառ վիճակը մայր հայրենիքի:

Լսում էր տխուր պատգամը նրանց,
Վարանմունքի մեջ վշտակոծ հոգին,
Վաղեմի քենը բռնկվեց հանկարծ
Եվ ձեռքը ժխտող տարածեց ուժգին:

Ոստիսն օրեցօր մխրճվում է խոր,
Ուր ոտք է դնում ավեր ու ավար,
Եվ ժողովուրդը վհատ ու մոլոր
Հնար է փնտրում, չի գտնում հնար:

«Մայրենի տաղով, հայրենի հողով
Կերթանք նրա մոտ մեր գուսանն ու ես,
Ջայնում է ուժով մի ծեր շինական,
Կբերենք նրան, նա չի լքի մեզ»:

Եվ ժողովուրդը ուղի է դնում
Իր հին գուսանին և ծեր գեղջուկին.
«Ողջույններ տարեք, մեր սերը անհուն,
Նա չի մոռանա իր ժողովրդին»:

Գնացին նրանք, սահմանը չանցած՝
Շինականն արտից առավ մի բուռ հող,
Լցրեց քսակը, և արագընթաց՝
Հասան իշխանի ապարանքը ճոխ:

Երեկո էր ուշ. կանթեղները լուռ
Նշույլում էին պերճ ձեղուններից,
Զորավարը հին՝ նստել էր տխուր,
Ընկերների հետ՝ մռայլ, թախծալից:

Տավիղն հինավուրց հանելով ուսից՝
Գուսանը կանգնեց դահլիճում մարմար,
Զարկեց լարերին թափով, խանդալից,
Եվ լեզու առավ տավիղն ոսկելար:

Հին հայրենիքի մեղեդիներն հին
Մեղմ կարկաչեցին առվակների պես.
Գուսանը վառման՝ երգեց սրտագին
Ճերմակ լեռների կատարները վես:

Արծըվի կանչը՝ ժայռի գագաթին,
Ծրփուն արտերի զմրուխտը պայծառ,
Վիթերի վազը՝ կիրճերում մթին,
Հոտերը բարի՝ դաշտերում դալար:

Երգեց ձիերի խրխինջը խրոխտ
Հայրենի փոշոտ ճանապարհներում,
Խաղողը ոսկի, հնձանները հորդ,
Եվ խրճիթների ծուխը ոլորուն:

Երգեց սիրազեղ վարդ – աղջիկներին,
Որոնք կարոտով կանչում են նրան,
Երգում են նրա փառքը սխրագին,
Որ շողշողում է արևի նման:

Մռայլ ճակատը դողդոջուն ձեռքին
Եվ աչքերը գոց՝ երազով տարված,
Լսում էր քաջը գուսանի երգին,
Լսում էր՝ սրտին ականջը դրած:

Ինչպե՛ս մայրենի խոսքերով անուշ
Կանչում են նրան, կանչում կարոտած.
Եվ վաղուց մեռած մոր ձայնը քնքուշ
Անհուն քաղցրությամբ լսում է
հանկարծ:

Եվ թաց աչքերը սրբում է ափով.
Սակայն ծերունին քայլերով ամուր
Մոտեցավ, դրեց քսակը հողով
Իշխանի առաջ և կանգնեց անդորր:

Իշխանը սուզված նայում է անթարթ,
Անհագ հայացքով նայում է հողին,
Հողը խոսում է նրրա սրտի հետ,
Եվ սիրտը նրրա խոսում է հողին:

Հայրենի հողը քաշում է իրան,
Ինչքա՛ն ուժով է, ի՛նչ անպարտելի.
Եվ ինչպե՛ս քաղցրը հուշում է նրան
Վառ մանկությունը՝ երազներով լի:

Այդ հողն է նրան ծընել ու սրնել,
Իր մայրն ու հայրը այդ հողն են դառել,
Եվ հայրենիքն է, ժողովուրդն անմեռ,
Եվ նախնիքները, որ հող են դառել:

Լսում է խորին այդ անհուն ձայնին,
Մայր ժողովրդի կոչին դարավոր,
Օ՛, ինչքա՛ն ուժով քաշում է նրան
Հայրենի հողի խորհուրդը հըզոր:

Եվ կարկառում է ձեռները դողդոջ,
Քսակը փոքրիկ վերցնում երկյուղած,
Զգում է այնպես՝ թե աշխարհի ողջ
Գանձերը ունի ափի մեջ բռնած:
Աչքերը լցված սրտի արցունքով
Խոնարհում է հեզ գլուխն արքենի,
Եվ երեք անգամ անհուն կարոտով
Համբուրում է նա հողը հայրենի:

Եվ ապա ընդոստ կանգնում է ոտի,
Հեծնում հըրաբաշ նժույգը ռազմի,
Ընկերների հետ փառքի և վշտի
Սլանում է սուրբ հողը հայրենի:

1920թ.

ՌԱՎԵՆՆԱՅՈՒՄ

Արարատի ծեր կատարին
Դար է եկել, վայրկյանի պես,
Ու անցել:
Անհուն թվով կայծակների
Սուրն է բեկվել ադամանդին,
Ու անցել:
Մահախուճապ սերունդների
Աչքն է դիպել լույս գագաթին,
Ու անցել:
Հերթը հիմա քոնն է մի պահ.
Դու էլ նայիր սեզ ճակատին,
Ու անցիր...
1926

ՌԱԶՄԱԿՈՉ

Գիշեր է մռայլ, ամպամած գիշեր:
Հողմեր են փչում, շաշում են հողմեր
Դավաճան երկրից մեր նենգ թշնամու
Մեր նվիրական դաշտերի վրա:
Գոռ ալիքներն են լեռնանում ընդոստ
Մեր խռովահույզ ծովերի վրայ:

Է՛յ ազատ Մասիս, երկնասույզ գահեր,
Է՛յ երկաթակուռ խրոխտ գագաթներ,
Շանթե՛ր եք զողում, սուրե՛ր եք կռում,
Հրեղեն ցասում ընդդեմ թշնամուն:

Է՛յ հե՛յ, լսեցէք. վեհ հայրենիքի
Կտրիճ զավակներ, ժողովուրդներ քաջ,
Ելե՛ք, զարթնեցե՛ք, կանգնեցե՛ք
արթուն.

Գիտցե՛ք, քնում են գետերն ու քամին,
Սակայն չի քնում երբեք թշնամին:
Ահա՛ ոճրամիտ մեր ոստիսը չար
Շղթա է բերում, լուծ ու կապանքներ՝
Ընկճելու ազատ մեր եղբայրներին
Եվ անարգելու հայրենիքը մեր:

Է՛յ հե՛յ, լսեցէք, ձայն տվեք իրար,
Ամե՛նքդ եք ոտքի, մարդ քնած չկա՞.
Շո՛ւտ հագեք – կապեք զենքեր ու
զրահ,

Գոտեպնդվեցե՛ք ատելութեամբ վառ,
 Գոտեպնդվեցե՛ք անձազոհ կամքով,
 Գոտեպնդվեցե՛ք ահեղ վրեժով,
 Շառաչե՛ք ուժգին, կաղնիներ հզոր,
 Խոլ վրնջացե՛ք, նժույզներ խիզախ,
 Մորիկի նման զարկեցե՛ք շեփոր,
 Դեպի ուզմի դաշտ, դեպ հերոսացում,
 Դեպի ուզմի դաշտ սուրբ դրոշի տակ,
 Դեպի բարձունքը մահի ու փառքի,
 Վանեցե՛ք հեռու թշնամուն վայրագ,
 Մեր խրճիթներից, մեր հնձաններից,
 Մեր արտ ու կալից վանեցե՛ք հեռու:
 Հավերժ պիտ մնա հայրենիքը մեր,
 Հզոր և՛ ազատ, և՛ յավերժ կանգուն
 Մեր իդեալների սուրբ արևի տակ:

Դեպի ուզմի դաշտ, դեպ հերոսացում,
 Դեպի բարձունքը մեծ Հաղթանակի:
 1941

Օտա՛ր, ամայի՛ ճամփեքի վրա
 Իմ քարավանըս մեղմ կըղողանջե.

Կանգնի՛ր, քարավանս, ինձի կըթվա,
 Թե հայրենիքես ինձ մարդ կըկանջե:

Բայց լուռ է շուրջըս ու շըշուկ չըկա
 Արևա՛ն, անդո՛րր այս անապատում.
 Ա՛խ, հայրենիքըս ինձ խորթ է հիմա,
 Ու քնքուշ սերըս ուրիշի գրկում:

Կընոջ համբույրին է՛լ չեմ հավատա,
 Շուտ կըմոռանա նա վառ արցունքներ.
 Շարժվի՛ր, քարավանս, ինձ ո՞վ ձայն
 կըտա,
 Դիտցի՛ր, լուսնի տակ չըկա ուխտ և
 սեր:

Գընա՛, քարավանս, ինձ հետդ քա՛շ
 տուր
 Օտար, ամայի ճամփեքի վրա.
 Ուրտեղ կհոգնիս՝ գըլուխըս վար դիր
 Ժեռ – քարերի մեջ, փըշերի վըրա...
 1903

ԱՐՈՒ-ԼԱԼԱ ՄԱՅԱՐԻ

ԱՌԱՋԻՆ ՍՈՒՐԱՅ

Եվ քարավանը Աբու-Լալայի՝ աղբյուրի նման մեղմ կարկաչելով՝
 Քայլում էր հանգիստ, նիրհած գիշերով, հնչուն զանգերի անուշ ղողանջով:

Հավասար քայլով չափում էր ճամփան այն քարավանը ոլոր ու մոլոր,
 Եվ ղողանջները ծորում քաղցրալուր՝ ողողում էին դաշտերը անդորր:

Մեղկ փափկության մեջ Բաղդադն էր նիրհում ջեննաթի շքեղ, վառ երազ-
 ներով,

Գյուլաստաններում բլբուլն էր երգում գազելներն անուշ՝ սիրո արցունքով:
 Շատրվանները քրքջում էին պայծառ ծիծաղով ադամանդեղեն,
 Բույր ու համբույր էր խնկարկվում չորս կողմ խալիֆաների քյոշքից լուսեղեն:

Գոհար աստղերի քարավանները թափառում էին երկնի ճամփեքով,
 Եվ ղողանջում էր ողջ երկինքն անհուն՝ աստղերի շքեղ, անշեջ դաշնակով:

Մեխակի բույրով հովն էր շնչում հեքիաթներն հազար ու մի գիշերվա,
Արմավն ու նոճին անուշ քնի մեջ օրորվում էին ճամփեքի վրա:

Եվ քարավանը՝ օրոր ու շորոր, զնգում էր առաջ ու ետ չէր նայում.
Անհայտ ուղին էր Աբու-Լալային բյուր հրապույրով կանչում, փայփայում:

– Գնա, միշտ գնա, իմ քարավանս, և քայլիր մինչև օրերիս վերջը, –
Այսպես էր խոսում իր սրտի խորքում Աբու Մահարին, մեծ բանաստեղծը:

Գնա՛ մենավոր վայրերը թափուր, ազատ, կույս և սուրբ զմրուխտյա հեռուն,
Դեպի արևը սլացիր անդուլ և սիրտս այրիր արևի սրտում:

Ա՛խ, մնաք բարև չեմ ասում ես ձեզ, իմ հոր գերեզման, օրոցք մայրական,
Իմ հոգին հավերժ խռով է ձեզ հետ, հայրենական հարկ, հուշեր մանկական:

Ես շատ սիրեցի իմ ընկերներին և բոլոր մարդկանց մոտիկ ու հեռու,
Իժ դարձավ խայթող իմ սերը հիմա, թույն – ատելությամբ սրիտս է եռում:

Ատում եմ, ինչ որ սիրել եմ առաջ, ինչ որ տեսել եմ մարդկային հոգում,
Մարդկային հոգում զազիր ու նանիր՝ համբել եմ հազար գարշանք ու նողկում:

Բայց ամենից շատ ատում եմ հազար ու մեկերորդը – կեղծիքը հոգու,
Որ զարդարում է անմեղ սրբերի լուսապսակով երեսը մարդու:

Մարդկային լեզու, դու որ երկնային բույրով ու թույրով, շղարշով պայծառ
Ծածկում ես մարդու դժոխքը հոգու, ոգե՛լ ես արդյոք ճշմարիտ մի բառ:

Իմ սեզ քարավան, գնա՛, մխրճվի՛ր անապատի մեջ՝ վայրի ու բոցոտ,
Եվ իջևանիր այն պղնձացած, շեկ ժայռերի տակ, գազանների մոտ:

Խփե՛մ վրանըս, օձ – կարիճների բռնների գլխին վրանըս խփեմ,
Այնտեղ բյուր անգամ ես ապահով եմ, քան թե մարդկանց մոտ, կեղծ ու
Ժպտադեմ:

Քան ընկերի մոտ, ա՛խ, որի կրծքին դնում էի ես գլուխըս սիրով,
Կուրծքը ընկերի, որ շղարշում է անդարձ կորստի անդունդը ստով:

Այնքան ժամանակ, որքան արևը կայրե Սինայի սնարները վես
Եվ անապատի դեղին շեղջերը հորձանքներ կտան ալիքների պես,-

Ես չեմ կամենա ողջունել մարդկանց, նրանց սեղանից պատառ չեմ կտրի,
Գազանների մոտ հացի կնստեմ, ողջունը կառնեմ բորենիների:

Եվ գազանները թող ինձ հոշոտեն, վայրագ հողմերը շաչեն ինձ վրա,
Եվ այսպես, մինչև օրերիս վերջը, քարավանս անդարձ, գնա՛ ու գնա՛... -

Եվ վերջին անգամ Աբու Մահարին ետ դարձավ նայեց նիրհած Բաղդադին,
Գարշանքով շրջեց ճակատը կնճռոտ և փարվեց ուղտի թավ պարանոցին:

Սիրով գուրգուրեց, ջերմ շրթունքներով համբուրեց ուղտի աչքերը վճիտ,
Եվ թարթիչներից նրա կախվեցին անզուսպ արցունքի երկու այրող շիթ:

Անուշ մրմունջով, նիրհած դաշտերով մեղմ օրորվում էր ձիգ քարավանը,
Գնում էր առաջ, դեպի անապատ, անհայտ ափերը, կույս – հեռաստանը:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՍՈՒՐԱՅ

Եվ ուրբովում էր այն քարավանը սեգ արմավների շարքերի միջով,
Փոշի էր հանում, – փոշու քարավան, որ վարում էր լուռ՝ խորշակն հուր շնչով:

– Քայլիր, քարավան, ի՞նչ ենք թողել մենք, որ կարոտանքով ցանկանք մեր
դարձը, –

Այսպես էր խոսում իրեն սրտի հետ Աբու Մահարին, մեծ բանաստեղծը:

Թողել ենք այնտեղ կի՞ն – աստվածային, սե՞ր – երջանկություն, անհուն
երազա՞նք. –

Քայլիր, կանգ մի՛ առ, թողել ենք միայն շղթա ու կապանք, կեղծիք ու
պատրանք:

Եվ կինն ի՞նչ է որ... խորամանկ, խաբող, առնախանձ մի սարգ, հավերժ
նանրամիտ,

Որ հացդ է սիրում, համբույրի մեջ սուտ և քո գրկի մեջ գրկում ուրիշին:

Խարխուլ մակույկով հանձնվիր ծովին, քան թե հավատա կնոջ երդումին,
Նա կավատ, վարար, մի չքնաղ դժոխք, նրա բերանով Իբլիսն է խոսում:

Դու երազել ես աստղը հեռավոր, հրեշտակաթև շուշանն սպիտակ,

Որ քո վերքերին բալասան լինի, ոսկեշող երազ կյանքի ցավի տակ:

Դու տենչացել ես լույս – ափերի մեջ քեզ իրեն կանչող աղբյուրի երգին,

Եվ անմահության ցողն ես երազել և անուշ լացել երկնային կրծքին, –

Բայց սերը կնոջ՝ տոչորված հոգուդ, աղ – ջուր է տալիս, որ միշտ ծարավնաս,
Հուր տարփանքի մեջ հաղթական կնոջ մարմինը լիզես և չըհագնես:

Ո՛հ, կնոջ մարմին, պազշոտ, օձեղեն, դիվական անոթ ոճիրների չար,

Դո՛ւ, որ մսեղեն դառն հաճույքով արևը հոգու դարձնում ես խավար:

Ատում եմ սերը՝ մահու պես անգութ, հավիտյան այրող, խոցող գաղտնաբար,

Այդ քաղցր թույնը, որով արբողը ստրուկ է դառնում և կամ բռնակալ:

Ո՛վ սեր, բնության դու խոշտանգիչ կամք, նենգ ու դավադիր ոգի աննահանջ,
Դո՛ւ թոհուբոհի ընդերք մոլեգնած, արյուն ցավատանջ, արյան մղձավանջ:

Ատում եմ կնոջ՝ տարերքը կրքի, միշտ բեղմնավորող եղեռնը անսանձ,
Աղբյուրն անսպառ, որ կուտակում է աշխարհի վրա տիղմը չարության:

Ատում եմ նորից սերն ու կնոջը, իր համբույրները շողոմ ու դժնյա, -
Փախչում եմ նրա ճահիճ - մահիճից և անիծում եմ երկունքը նրա:

Երկունքը դաժան և հավերժական, որ հեղեղում է վտառն իժերի,
Որոնք խայթում են, հոշոտում իրար, աստղերն են պղծում տուփանքով ժահրի:

Սրիկա է նա, ով հայր է լինում, ով երանավետ ծոցից ոչնչի՝
Գոյության կոշում թշվառ հյուլեին և գլխին վառում գեհենն այս կյանքի:

- Իմ հայրը իմ դեմ մեղանչեց, սակայն՝ չմեղանչեցի ես ոչ ոքի դեմ, -
Այս իմ կտակը թող գրվի շիրմիս, եթե լուսնի տակ մի խորշ պիտ գտնեմ:

Այնքան ժամանակ, որ ծովը պիտի փարե Հեջազի ափերն զմրուխտյա,
Ես ետ չեմ դառնա կնոջ մոտ երբեք, ես չեմ կարոտնա թովչանքին նըրա:

Կըգգվեմ վայրի տատասկը դժնի և կըհամբուրեմ փշերը նրա,
Գլուխս կդնեմ այրվող ժայռերին և կըլամ նրանց ջերմ կրծքի վրա: -

Եվ քարավանը մեղմիկ կարկաչով չափում էր ուղին ոլոր ու մոլոր,
Դեպի երազուն և կապույտ հեռուն հոսում էր առաջ հանգիստ ու անդորր:

Ջանգալներն, ասես, հեկեկում էին և ծորում հատ - հատ հնչուն արցունքներ,
Քարավանն, ասես, լալիս էր անուշ, ինչ որ Մահարին սիրել, լքել էր:

Եվ գեփյուռների սրինգները մեղմ գեղգեղում էին շարքիններն անուշ
Սիրո վերքերի, վշտոտ կարոտի և երազական թախծանքի քնքուշ:

Եվ Աբու - Լալան խորհում էր մռայլ, և նրա վիշտը անհունի նման,
Ինչպես իր ուղին, որ գալարվում է, ձգվում է անծայր ու չունի վախճան:

Հյուսվելով անծիր ճանապարհի հետ՝ լուռ թախծում էր նա ցերեկ ու գիշեր,
Հայացքը հառած անհայտ աստղերին, հոգու մեջ դառըն ու ցավոտ հուշեր:

Եվ ետ չէր նայում անցած ճամփեքին և չէր ափսոսում թողած - լքածին,
Ողջույն չէր վերցնում, ողջույն չէր տալիս անցնող ու դարձող քարավաններին:

ԵՐՐՈՐԴ ՍՈՒՐԱՅ

Եվ քարավանը Աբու – Լալայի աղբյուրի նման մեղմ կարկաչելով,
Հանգիստ, միաշափ քայլում էր առաջ հեզ լուսնկայի շողերի միջով:

Եվ լուսինն, ինչպես ջեննեթի մատաղ փերիի կուրծքը՝ չքնաղ, լուսավառ՝
Մերթ ամաչելով պահում էր ամպում և մերթ թրթռուն փայլում էր պայծառ:

Նիրհ էին մտել ծաղկունքը բուրյան՝ ադամանդներով, շքեղ գինդերով,
Ծիածանաթև հավքերը իրար գուրգուրում էին քնքուշ մրմունջով:

Մեխակի բույրով հովն էր շշնջում հեքիաթներն հազար ու մի գիշերվա,
Արմավն ու նոճին անուշ քնի մեջ՝ օրորվում էին ճամփեքի վրա:

Հովի գրույցին ունկն դնելով՝ Աբու Մահարին խոսում էր անձայն, -
- Աշխարհն էլ, ասես, մի հեքիաթ լինի՝ անսկիզբ, անվերջ, հրաշք դյուրեկան:

Եվ ո՞վ է հյուսել հեքիաթն այս վսեմ, հյուսել աստղերով, բյուր հրաշքներով,
Եվ ո՞վ է պատմում բյուր – բյուր ձևերով՝ անդուլ ու անխոնջ՝ այսպես թովչանքով:

Ազգեր են եկել, ազգեր գնացել, և չեն ըմբռնել իմաստը նրա,
Բանաստեղծներն են հասկացել դուզն – ինչ և թոթովում են հնչյուններն անմահ:

Ոչ ոք չի լսել սկիզբը նրա, և չի լսելու վախճանը նրա,
Ամեն հնչյունը դարեր է ապրում, ամեն հնչյունին վերջ, սկիզբ չկա:

Բայց ամեն մի նոր ծնվածի համար նորից է պատմվում հեքիաթն այս շքեղ,
Նորից սկսվում և վերջանում է ամեն մի մարդու կյանքի հետ մեկտեղ:

Կյանքը երազ է, աշխարհը՝ հեքիաթ, ազգեր, սերունդներ՝ անցնող քարավան,
Որ հեքիաթի մեջ, վառ երազի հետ, չվում է անտես դեպի գերեզման:

Կույր ու գուլ մարդի՛կ, առանց երազի, առանց լսելու հեքիաթն այս վսեմ,
Իրար կոկորդից պատառ եք հանում և դարձնում աշխարհն ահավոր ջեհնեմ:

Ձեր օրենքները – լուծ ու խարազան, և անելք մի ցանց խուլական սարդի,
Եվ որոնց ժահրով թունավորում եք երգը բլբուլի, անուրջը վարդի:

Եղկելի մարդիկ, փոշի կղզառնան ձեր վատ սրտերը, ձեր գործերը չար,
Եվ ժամանակի ձեռքը անտարբեր կըսրբե – կավլե պիղծ հետքերը ձեր:

Եվ ունայնաշունչ հողմը կըշաչե ձեր ոսկորների քարերի վրա,
Իսկ վայելելու դուք միշտ ապիկար՝ երազն այս չքնաղ, հեքիաթն այս ոսկյա: –

Գոհար աստղերի քարավանները թափառում էին երկնի ճամփեքով,
Եվ ղողանջում էր ողջ երկինքն անհուն՝ աստղերի պայծառ, անշեջ զրնգոցով:

Եվ արար – աշխարհ լցված էր, դյուրեւում բյուր նվագներով հավերժ երկնային,
Եվ անուրջներում նա վերասլաց լսում էր հոգով վսեմ երգերին:

– Գնա՛, քարավան, մեղմ հնչուններդ հյուսելով երկնի լույս – զողանջի հետ,
Վիշտս տո՛ւր հովին, քայլի՛ր բնության ծոցը մայրական, և մի՛ նայիր ետ:

Տա՛ր ինձ լուսազգեստ, օտար մի եզերք, հեռու, հեռավոր, մենավոր ափեր,
Սուրբ մենակություն, դո՛ւ, իմ օազիս, դո՛ւ, երազների աղբյուր զովաբեր:

Հռության երկինք, խոսիր դու ինձ հետ աստղերիդ լեզվով և ամոքիր ինձ,
Գուրգուրիր հոգիս՝ աշխարհից խոցված, մարդուց խայթելված վիրավոր հոգիս:

Իմ մեջ այրվում է մի անհագ կարոտ, կարեկից մի սիրտ՝ լացող հավիտյան,
Եվ իմ հոգում կա մի չքնաղ երազ, և՛ սուրբ արտասուք, և՛ սեր անսահման:

Ոգիս ազատ է, ես չեմ հանդուրժում իմ վրա իշխող ո՛չ մի զորություն,
Ո՛չ օրենք, սահման, ո՛չ ճակատագիր, ո՛չ շար ու բարի և ո՛չ դատաստան:

Իմ գլխի վերև չպետք է լինի ո՛չ մի հովանի, ո՛չ մի իրավունք,
Եվ իմ կամքից դուրս ամեն ինչ բանտ է, և՛ ստրկացում, և՛ բռնադատում:

Ես կուզեմ լինել անսահման ազատ, անպարտք, անիշխան, այլև անաստված,
Հոգիս տենչում է միայն, միմիայն՝ մեծ ազատություն՝ անհուն, անտարած: -

Եվ քարավանը հյուսվում էր առաջ, և նրա վերև շողում էին վառ
Մանկան ժպիտով աստղերը ազատ, այն հավերժափայլ աչքերը գոհար:

Եվ կանչում էին նրան կաթոգին լույս թարթումները ոսկի աստղերի,
Եվ հոգին լցնում վսեմ զողանջով երկնքի հազար բյուրեղ զանգերի:

Վճիտ գիշերին դյուրական ցոլքով փայլում էր ուղին փիրուզյա հեռվում,
Եվ քարավանը՝ օրոր ու շորոր քայլում է անդորր փիրուզյա հեռուն...

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՍՈՒՐԱՅ

Եվ միջօրեի բարկ արևի տակ խիստ բուրում էին նարճիս ու ծոթոր,
Եվ քարավանը փոշու մեջ կորած՝ քայլում էր դանդաղ, հոգնած, քրտնաթոր:

– Թռի՛ր, քարավան, խորշակ ու մրրիկ ճեղքելով մտիր ավազի ծոցը. –
Այսպես էր խոսում զայրացած սրտում Աբու Մահարին, մեծ բանաստեղծը:

– Թող անապատի բոց հողմն իմ դեմ գա, ավազի վրայից հետքերս ջնջե,
Որ մարդը երբեք տեղս չգտնի, իմ շնչած օդը մարդը չշնչե:

Տեսնում ես ահա շեկ առյուծներին՝ դեղին շեղջերից աչքիս են նայում,
Տեսնում եմ նրանց, որոնց ոսկեղեն բաշերից հողմը կայծեր է պոկում:

Արի՛ք, կանչում եմ, ես փախչողը չեմ. արի՛ք, լափեցե՛ք սիրտս վիրավոր,
Ես ետ չեմ դառնա մարդու մոտ երբեք, դուռը չեմ բախի մարդու նենգավոր:

Մարդիկ ի՞նչ են որ... դիմակված դեեր, ժանիքներ ունեն, անտես ճիրաններ,
Սմբակներ ունեն և որոճող են և նրանց լեզուն՝ թունավոր սուսեր:

Եվ ո՞վ են մարդիկ... աղվեսների հոտ, եսամոլ անհուն, ուրացող, մատնիչ,
Անկումիդ ուրախ, արյուններ լակող, գազան մանկասպան, և դահի՛ճ, դահի՛ճ:

Աղբատուխյան մեջ՝ քծնի, վաճառվող, թշվառության մեջ՝ վախկոտ, դավաճան,
Հարստության մեջ՝ լկտի, չարախինդ, և՛ վրիժառու, և՛ ամբարտավան:

Զոհվում է լավը վատերի համար, և վատն ու չարը լլկում են, տանջում
Մի բուռ լավերին այս վատ աշխարհում, և կյանքի արտում որոմն է աճում:

Նզովում եմ ձեզ, հեռավո՛ր մարդիկ, ձեր չարն ու բարին, կրոնները ձեր,
Որոնք միմիայն շղթա են կռում և ստրկության կոփում զնդաններ:

Ապիրա՛տ աշխարհ, ուր հզոր ոսկին դարձնում է գողին ազնիվ, բարեհույս,
Ապուշին՝ հանճար, վախկոտին՝ կտրիճ, տգեղին՝ չքնաղ և պոռնիկին՝ կույս:

Մարդկային աշխարհ, արյան բաղանիք, ուր թույլն՝ հանցավոր և հզորն՝ արդար,
Ուր մարդը տխեղծ՝ ինչ որ անում է այս գարշ աշխարհում՝ սոսկ նյութի համար:

Սոսկ շահի համար, շահին միշտ գերի, աստվածացնող թաթը եղեռնի,
Ահա մարդը միշտ – պատկերն Աստծու, սակայն իրապես վիժվածք շեյթանի:

Համբելով մեկ – մեկ անթիվ քայլերը իմ քարավանի, իմ անծայր ճամփու,
Անթիվ քայլերը չեն հասնում չափին մի օրում գործած հանցանքին մարդու:

Ասում եմ ահա և՛ արևելքին, հյուսիս, հարավին, և՛ արևմուտքին,
Որոնց հողմերը իրար հետ ներհակ՝ լսում են մեկտեղ իմ արդար խոսքին:

Տարե՛ք, տարփողե՛ք խոսքս հրեղեն, որ ծովերից ծով աշխարհներ լսեն,
Թե ավելի վատ, ավելի զազիր՝ քան մարդը դաժան – այդ մարդն է նորեն:

Այնքան ժամանակ, որքան աստղերը անշեջ թարթում են լուռ անապատին,
Եվ գալարվում են շեղջերն ավազի, շշում ու ճշում նման օձերին –

Փախի՛ր, քարավան, այդ պոռնկության լաիրշ ու արբշիռ ցոփ խնջույքներից,
Կեղծի, կեղեքման հրապարակներից և վաճառանքի պիղծ շուկաներից:

Համայնքից փախի՛ր, փախի՛ր վրեժից, մարդկանց արյունոտ արդարությանից,
Փախի՛ր կնոջից, սիրուց, ընկերից, շնչահեղձ փախի՛ր մարդու ստվերից:

Գնա՛, քարավան, ներբաններիդ տակ տրորիր, կոխիր օրենք, իրավունք,
 Եվ ուղիներիդ փոշիով ծածկիր թե՛ չարն ու բարին, թե՛ իշխանություն:

Եվ թող հոշոտեն ինձ վագր ու առյուծ, բոցոտ հողմերը շաչեն ինձ վրա, -
 Եվ այսպես, մինչև օրերիս վերջը, քարավանս անդարձ, գնա՛ ու գնա՛... -

Իրենց աղեղի պարանոցները՝ ուղտերը լարած նետերի նման,
 Զիլ վազում էին, և իրենց ետքից թողնելով փոշու անծայր քարավա՛ն:

Զիլ վազում էին խանձված դաշտերով դեպի անհայտը, դեպի հեռաստան,
 Աքողում էին հողի թուխպերով անծիր դաշտերը, ավան ու ոստան:

Կարծես՝ վախեցած փախչում էր արագ՝ առանց հանգրվան, Աբու Մահարին,
 Կարծես՝ օրենքը, կինն ու համայնքը նրան կրճնկոխ հետևում էին:

Եվ քարավանը զրը՛նգ, սրընթա՛ց, առանց նայելու անցնում էր անդարձ
 Բուրգերի տակով մեծ քաղաքների՝ հացի ու կրքի ժխորով լցված:

Վազում էր հապճեպ՝ անգիտության մեջ դարեր քարացած գյուղերի մոտով,
 Վազում էր, սուզվում հեռունների մեջ՝ ոսկեհոս աստղի անզուսպ կարոտով:

Քարավանն հեստոտ օրեր - գիշերներ լափում էր ուղին ոլոր ու մոլոր,
 Եվ խռով հոգով Աբու Մահարին խորհում էր ցասկոտ՝ ճակատը խոլոր:

Խոլ քարավանը նրա խոհերի՝ բազենների պես ծեծկված մրրկով,
 Սլանում էին՝ խռիվ ու ցրիվ՝ մի լույս - հանգրվան գտնելու հեքով:

Եվ լալիս էր նա առանց արցունքի, և նրա վիշտը նման անհունի,
 Ինչպես իր ուղին, որ գալարվում է՝ անծայր օձի պես և վախճան չունի:

Եվ ետ չէր նայում անցած ճամփեքին և չէր փսոսում թողած, անցածին.
 Ողջույն չէր վերցնում, ողջույն չէր տալիս եկող ու անցնող քարավաններին:

ՅՈԹԵՐՈՐԴ ՍՈՒՐԱՅ

Եվ քարավանը Աբու-Լալայի Արաբստանի մեծ անապատի
 Դարբասների մոտ ծունկ իջավ հոգնած...

Հորիզոնները հրդեհվում էին իրենց ամայի, ազատ ափերում,
 Մութն հավաքում էր քղանցքը թավշյա, բոցերով բոսոր երկինքն էր ծփում:

Եվ Աբու-Լալան նստեց մենավոր՝ հակինթյա ժայռին գլուխը հենած,
 Հայացքը սուզած դյութական հեռուն և հաշտ ու պայծառ, հոգին անդորրած:

– Ո՛հ, ի՛նչ ազատ եմ, անպարփակ ազատ. մի՞թե կարող է այս մեծ սահարան Պարուրեկ, գրկել իր ծիրերի մեջ ազատությունս՝ անհուն, անսահման:

Ո՛չ մի մարդկային աչք ինձ չի տեսնի, չի հասնի ո՛չ մի մարդկային բազուկ. Ո՛վ ազատություն, դու դրախտային չքնաղ վարդերի լուսեղեն բուրմունք:

Քո պերճ վարդերով դո՛ւ պսակիր ինձ, վառի՛ր իմ հոգում ջահերդ հուրհրան: Ո՛վ ազատություն, դու դրախտային լույս – բլբլներին անմահ Ալ – Կորան:

Զքնաղ առապար, դու իմաստության ոսկեղեն աշխարհ, հազար ողջույն քեզ, Անարատ բադիե, ուր մարդուն չի լլկել բնավ, հար օրհնյալ լինես:

Տարածվի՛ր անծիր, փռի՛ր ավազիդ դեղին ծովերը ազգերի վրա, Ծածկիր ողջ մարդկանց, քյոշք ու խրճիթներ, գյուղ ու շահաստան, շուկա ու կլա:

Վիշապ հողմիդ հետ ազատությունը թող գահակալե աշխարհը հանուր, Եվ ոսկեվառե վսեմ արևը՝ ազատությունը աշխարհասփյուռ:

Հազար ու հազար հրաշալիքներով և հրաբորբոք հրապույրներով
Շեմս – արևն ելավ՝ շքեղ, լուսավառ, վարդի, սնդուսի բյուր պարույրներով:

Եվ վեհ արևի ջահերի ներքո փովեց, ծավալվեց ծիրն անապատի,
Վառ-վառ հուրհրաց, ինչպես տիտանյան հսկա առյուծի ոսկեփառ մորթի:

– Սալամ քեզ, ա՛րև, շուքըր բյուրաբյուր, դու Աստուց հզոր, դո՛ւ կյանքի աղբյուր.

Դո՛ւ, իմ անմահ մայր, մայրական դու գիրկ, դո՛ւ միակ բարի, դո՛ւ միակ սո՛ւրբ, սո՛ւրբ:

Տիեզերական դու բաժակ անհուն՝ ոսկի արբեցման և երանության,
Դու հրճվանքի, հրապույրների հրեղեն գինու դու անհուն օվկիան:

Տիեզերական հազարահանդես դու մեծ խրախճանք, բարի՛ արեգակ,
Ահա իմ հոգին – մի ծարավ բողբոջ, թափի՛ր նրա մեջ գինիդ անապակ:

Քո երջանկությամբ, քո իմաստությամբ, քո հավերժությամբ հարբեցրո՛ւ ինձ,
Տո՛ւր ինձ անցյալի անզարթ մոռացում, լույս անուրջներում քո բուրումնալից:

Հարբեցրո՛ւ ինձ, հարբեցրո՛ւ ինձ, քո անմահ գինով հարբեցրո՛ւ ինձ,
Մոռանամ մարդուն, սուտն ու մռայլը, մոռանամ հավերժ չարիքն ու թախիծ:

Քո վսեմությամբ հարբեցրո՛ւ ինձ, հարբեցրո՛ւ ինձ լույս – հիացքներով,
Խավարների դեմ անհաղթ ախոյան, գարունների մայր, ուրախության ծով:

Դո՛ւ միակ բարի, դո՛ւ միակ իմ սեր, դու միայն սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, մայրական
դու գիրկ,

Դո՛ւ հավետ գթոտ, մահը խորտակո՛ղ, դո՛ւ գերահրաշ միակ գեղեցիկ:

Ես սիրում եմ քեզ, ես սիրում եմ քեզ, հրակոծ սիրով կիզի՛ր, խոցի՛ր ինձ,
Եվ ոսկեճաճանչ վարսերդ շքեղ փռի՛ր ինձ վրա և գուրգուրիր ինձ:

Եվ արյունոտի՛ր իմ շրթունքները համբույրի՛դ խայթով քո հրդեհակեզ,
Երջանկասփյուռ քո լույս – գիրկը բաց, ես սիրաբորբոք թռչում եմ դեպ քեզ:

Եվ թող խլանան իմ ականջները՝ աղմուկն աշխարհի չլսեմ հավետ,
Հավետ կուրանամ աշխարհի համար, մարդկանց տեսնելու այլ չնայեմ ետ:

Դեպի արևը դարեր ու դարեր թռի՛ր, սլացի՛ր, ազնիվ քարավան,
Նրա լուսեղեն, բոցեղեն գրկում, որ արևանամ և հավերժանամ:

Ո՛հ, իմ մայր – արև, քո ոսկեփրփուր ծիրանիդ շքեղ ձգի՛ր ուսերիս,
Որ ես հաղթական, լույս փառքերիդ մեջ սրարբած սուրամ դեպի, դեպի քեզ:

Դո՛ւ Աստծուց հզոր, դո՛ւ միակ իմ սեր, դո՛ւ միակ իմ մայր, մայրական դու գիրկ,
Դո՛ւ միայն բարի, դու միայն սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, դո՛ւ գերահրաշ, միակ գեղեցիկ...»:

ՎԵՐՋԻՆ ՍՈՒՐԱՅ

Եվ ուղտերն, իբրև ոսկի մակույկներ, հուր ալիքները ծով – անապատում
Ճեղքելով արագ սլանում էին դեպի բոցավառ, լուսավառ հեռուն:

Եվ ոչ մի սամում հրաշունչ թևով չէր կարող հասնել նրանց արշավին,
Նրանց թռիչքին չէր կարող հասնել սլացքը նետի վայրի բեդվինի:

Վուհադիններից զով սյուքն էր բերում վառ քասիդները այրող կարոտի,
Դաշլաշլում էին կաթնաղբյուրները երազներն իրենց կուսական սրտի:

Եվ հեքիաթների լույս փերիները մայր – արմավենու քնքուշ սոսյունով
Համբույր ու ողջույն ուղարկում էին և կանչում նրան գաղտնի խոստումով:

Բայց Աբու – լալան չէր ուզում լսել սիրո ողջույնին, գողտրիկ սոսավին,
Թռչում էր անհագ՝ դեպի արևը, և ինքն էլ պայծառ՝ նման արևին:

Իսկ սերաբները նոր տեսիլներով բյուր պատրանքների, հրապույրների՝
Թոցնում էին կախարդված հոգին ոսկի թևերով լույս – անուրջների:

Ուղտերը արձակ պարուսաններով հուժկու, մոլեգին, այնպես խոլաբար
Սլանում էին, ճախր էին առնում հրեղեն թափով, խենթ ու խելագար:

Եվ արեգական վառ ցնցուղի տակ բոցկլտում էին ուղտերը զվարթ.
Եվ բարձրադողանջ կայլակում էին զանգակներն ազատ, ցնծուն լուսազարդ:

Աբու Մահարին արծվի նման աչքերն անքթիթ՝ արևին հառած,
Թռչում էր աննինջ հոգին լուսարբած և երանություն ջահերով վառված:

Նրա հետևում լոկ անապատն էր փռված հոլանի՝ լույսերի ծոցում,
Իսկ գլխի վերև արևն էր նազում շափուղյա վարսերն անծիր տարածուն:

Եվ ոսկեփրփուր ծիրանին ուսին Աբու Մահարին, մեծ բանաստեղծը,
Թռչում էր անդուլ՝ հաղթական ու վեհ, դեպի արևը, անմահ արևը...

1909 – 1910

Ղազարապատ

ՀԱՄԲԵՐԱՆՔԻ ԶԻՖՈՒՆԸ

Երկաթուղին ուրվում էր Շիրակի ծաղկած դաշտերում: Վագոնի
լուսամասից նայում էի այնքան սիրելի հողի կտորին, ուր խաղաց ու անցավ
իմ բախտավար մանկությունը:

Ահա՛ և Օհան – ամու ջաղացը: Այստեղ էր մի ժամանակ չխկչխկում Օհան
– ամու ջաղացը: Առուն չորացել է հիմա, ջաղացը ավերվել է վաղուց, միայն
երեք ուռի և մի բարդի է մնացել այն փոքր ծառուտից, որ տնկել էր Օհան –
ամին ջաղացի շուրջը:

Ինչքա՛ն անգամ ենք նստել այս ծառերի տակ Օհան – ամու հետ և զրույց
արել:

Այն օրվանից շատ բան է կույ գնացել ժամանակի անհունության մեջ՝
անկրկնելի և անվերադարձ. – և Օհան – ամին էլ չկա, վաղուց մեռել է նա և
թաղված է այս ծառերի տակ՝ իր սրտի ուզածի համաձայն: Եվ հիշում եմ քո
իմաստուն խոսքը, Օհան – ամի. «Մարդը կերթա, աշխարքը կմնա»:

Մեր ջաղացից կես ժամ հեռու, Ախուրյանի զառիթափի վրա էր գտնվում
Օհան – ամու փոքրիկ ջաղացը մի աղորիքով, որ դառնում էր Ախուրյանի մեջ
թափվող մի կարկաչուն առվակի ջրով: Իր ձեռքով էր շինել Օհան – ամին
ջաղացը և նրան կիպ տնակը և իր ձեռքով էլ մշակում էր ոչ մեծ բոստանը,
որ փռված էր ջաղացի շուրջը մինչև գետի եզերքը:

Երբ մեր ջաղացն էի լինում՝ հաճախ այցի էի գնում Օհան – աման:
Թե՛յ ու շաքար էի նվեր տանում նրան, որ միասին թե՛յ խմեինք և լսեի նրա
զրույցները:

Շա՛տ վաղուց է այդ: Շա՛տ տարիներ առաջ, այն պարզասիրտ և
միամիտ ժամանակները, երբ Օհան – ամու ծերունի ընկերները, գյուղից
գյուղ, ցուպերը շավիղների քարերին ձեծկելով, քթերի տակ մի հին բան
թոնթնալով, կորամեջք ու տնկտնկալով գալիս էին ջաղացը հատկապես
Օհան – ամու ընտիր թյուրթյունից մի չիբուխ քաշելու և հնությունից մի –

երկու խոսք իրար հետ սրտանց խոսելու համար և նորից տնկտնկալով վերադառնում էին իրենց գյուղերը:

Պատանի երևակայության համար երևում էր լուրջ, մենակյաց Օհան – ամին, իբրև նահապետական դարերի մի իմաստուն, որ վաթսուն տարիների գազաթից նայում է աշխարհին, միտք է անում աշխարհի բանը՝ ծխելով իր «համբերանքի չիբուխը»:

Իմ թարմ զգայության վրա խորհրդավոր տպավորություն էր թողնում նրա անցրած ու ապրած կյանքը և իր ապրումներից գումարած մտքերը:

Մինչև քառասուն տարին Օհան – ամին ապրել էր իրեն պապերի գյուղում, աշխատել էր օր ու գիշեր, ցանել ու հնձել, Կողբ ու արանները քիրա-քյարվանի գնացել, ծնողներին խնամել ու պատվով թաղել, քույրերին ամուսնացրել, ինքն էլ ամուսնացել և որդիներ հասցրել:

Քառասուն տարեկան հասակում գյուղում հողաբաժին եղավ: Հարուստներն իրենց մեջ բաժանեցին բերրի հողերը և ստերջ հողերը տվին թուլյերին, խեղճերին:

Օհանը զայրացավ: Վառեց ու բորբոքեց հողագուրկների արդար վրեժը: Գյուղի զրկված մասը ըմբոստացավ: Հարձակվեցին, ծեծեցին ռեսին ու մի քանի հարուստներ:

Գանգատը հասավ քաղաք: Եկավ կաշառված պրիստավը մի քանի յասավուլներով (ոստիկան), հավաքեց ըմբոստներին, բարկացավ, ոտները գետին զարկեց ու քաշեց նրանց մտրակի տակ:

Արյունը կոխեց Օհանի աչքը. ձեռքը ձգեց պատահած քարին և նետեց պրիստավի կրծքին: Ծեծվողները թև առան, հարձակվեցին յասավուլների վրա, զինաթափեցին նրանց, քարահալած արին պրիստավին ու ոստիկաններին և գյուղից քշեցին:

Երրորդ օրը, երբ կազակները եկան նրանց ձերբակալելու՝ նրանք գյուղից փախել էին արդեն, ելել էին սարերը, «ղաչաղ» էին ընկել: Կարճ ժամանակի ընթացքում փախստական գյուղացիները մեկ – մեկ իջան գյուղը, ընկան հարուստների ոտները, ներում խնդրեցին և ներվեցին:

Օհանը մնաց չորս ընկերքով փախստական: Մի ժամանակ հետո չորս ընկերն էլ եկան, վզները դրին հարուստների շեմին, ներում ստացան: Բայց Օհանը մնաց մենակ և անսասան: Նա չգիշեց: Մերժեց հարուստների պատգամը, որ ուղարկել էին նրանք – հանձնվել, զղջալ և թողություն ստանալ:

Մի օր էլ, մատնությունից, մի գյուղում բռնվեց նա: Ձեռները կապեցին հետևը, տարան Գյումրի քաղաքը, դատեցին և չորս տարվա բանտարկություն վճռեցին:

Երբ Օհանը բանտից ազատվեց, գյուղն եկավ, որդիները հասել էին արդեն, ուժովցել և հարստացել, բայց իրեն մենակ զգաց գյուղում, չուզեց տեսնել իր դավաճան, փոքրոգի ընկերների երեսն անգամ: Չուզեց մնալ գյուղում, որպեսզի ստիպված չլինի պատահելու իր թշնամի հարուստներին...

Նստեցինք ծառերի ստվերում: Ասլանը սեղանակից էր մեզ՝ մի փոքր հեռու պազած: Մենք գառի ոսկորները նետում էինք նրան, նա էլ ճարպկորեն

այնպես էր դիրքավորում գլուխը, որ ոսկորներն ուղղակի ընկնում էին երախի մեջ և մի ակնթարթում հզոր ատամներով փշրում էր ոսկորները:

Օհան – ամին մի բաժակ օղի խմեց, մի բաժակ էլ ինձ մատուցեց.

– Խմե՛, աղախապորս տղա, խմե, որ ուրախանանք: Էս աշխարքում գլխավոր բանը ուրախասիրտ ըլնելն է: Ուրախությունը բախտավորության կեսն է: Ինչ որ ըլնելու է՝ պտի ըլնի. էս գլխեն ի՞նչ տալացուք ունենք տխուր ըլնելու: Էս սհաթն է մեր ձեռքը, քանի էս սհաթը մեր ձեռքն է՝ ուրախ ըլնենք, մեկէլ սհաթի տերը մենք չենք, կարելի է կանք, կարելի է չկանք:

Օհան – ամին բաժակը կրկնեց:

– Ես չար բան սիրող չեմ, կռիվ ուզող էլ մարդ չեմ ու վիճակիցս էլ շա՛տ գոհ եմ: Էս ջաղացը, էս կտոր հողը շատ է ինձի համար: Աշխարքը որ բաժնեն, կարելի է էսքանն էլ ինձի չհասնի: Էնքա՛ն մարդիկ կան – անտուն, անհող, ետնյալ աղքատ...

– Է՛յ գիտի, Միրզա Մեհդի, ականջդ կանչե՛ թե որ ողջ ես. թե էն է՝ պառկել ես հողի տակ, տղերքդ ողջ ըլնեն: Էսպես մեկ տաղ կերգեր բանտի մեջ, երկու տարի միալար: Էդ տաղի խոսքերը մտքիս մեջ տպվել են: Քսան տարի է՝ ամեն օր կըսեմ ինձ ու ինձ:

Կանաչ դաշտի պարզ հովիկը

Շահի ոսկե քյոշքից լավ է,

Քրտինքովդ կերած հացը

Սուլթանների ճաշից լավ է:

Շահիրների մուղամներից

Քամու ազատ շունչը լավ է:

Հարուստ, հպարտ ախպորիցդ

Սրտամոտ օտարը լավ է:

– Լավ խոսքեր են,– ասացի ես,– բայց ո՞վ էր Միրզա Մեհդին:

– Էն աճամ էր: Իմ տարիքիս մարդ էր: Կեղծ փող էին գտել քովը, բերել կոխել էին բանտը: Երկու տարի իրար հետ շա՛տ սիրով ապրանք, կողք – կողքի, մեկ ամանից էինք ուտում: Իմ ու քու շունեինք: Զգիտեմ՝ մեղավոր էր, թե փորձանքի մեջ ընկած. բանտում բռնված մեկը չկա, որ իրան մեղավոր հաշվե, ամեն մարդ իրան արդար, անմեղ է հաշվում. բայց ազնիվ, պատվական մարդ էր, իմաստուն մարդ էր, խելքի ծով. շա՛տ երևելի խոսքեր ուներ:

Կնստեր թախտի վրա, չիբուխը կքաշեր միալար ու կըսեր. – «քաշենք համբերանքի չիբուխը մինչև ազատություն դուռը բացվի»: Ես էլ նրանից սովորեցի էդ խոսքը, ես էլ կքաշեմ հիմի համբերանքի չիբուխը՝ մինչև...

– Կնի՛կ, մեկ հատ էլ լից,– ընդհատելով իր խոսքը՝ Օհան – ամին դիմեց կնոջը, և լիքը բաժակը վերցնելով, կարծես, մի վայրկյան մեզնից անջատվելով՝ հայացքը հռեց հեռուն:

– Կենացդ, Միրզա Մեհդի, ախպեր ջան,– ասաց և բերանը սրբելով դարձավ ինձ.

– Հա՛, էն կուզեի ասել՝ աշխարքը էն գլխից համբերանք է եղել ու կա...

Շա՛տ տեսակի մարդիկ կային բանտը – եփված, աշխարհատես: Հայ ասես, թուրք ասես, էլ քուրդ, ըռուս: Վարժապետ կար, վաճառական, գրել –

կարողալ գիտցող մարդիկ: Շա՛տ բան սորվեցի էդ մարդկանցից: Վաստակածդ փողը քուկը չէ, կրնա ուրիշը գողնա տանի, բայց ինչ որ սորվեցիր՝ էն քուկդ է:

Մեկ լավ ջահել տղա կար՝ անունը Սարգիս: Հարազատ ախպերը քառասուն տեսակ զրկել էր նրան, վերջն էլ հողը ձեռքից ուզեցել էր խլել: Սարգիսը կրակ էր բացել վրեն, վիրավոր էր արել, բայց չէր սպանել: Բանտ էին քցել մեկ տարով: Բանն աջողի, անուշ տղա էր, գառի պես, պատվով:

էդ ագահ ախպոր վրա Միրզա Մեհդին ըսավ:

– Ժամանակով աճամի հողը մեկ մարդ կուզա, կիջնի մեկ գեղ ու կխնդրվի՝ իրան դրկից շինեն, հող տան, ապրի: Գեղի մեծերը կըսեն. – էս հողը քեզի. կըսեն՝ քիչ է: Կըսեն. – էն մեկն էլ քեզի. կըսեն. նորեն քիչ է. էն ժամանակ գեղի մեծերը կըսեն. – է՛յ դու ծակաչք մարդ, ահա մեր հանդը առաջդ է, վազե՛, ինչքան ոտքդ կտրեց՝ էն քեզի: էս մարդն էլ էնքա՛ն կվազե, էնքան կվազե, որ վերջը շունչը կկտրի, սիրտը կպատռի, կընկնի, կմեռնի... Հիմի քու ախպերն է. պատիժն առավ, մահը մոտիկուց տեսավ: Էդքանն էլ բավական է:

– Մեկ հատ էլ խմենք ու ըսենք՝ հերիք է:

Իմ մերժումիս վրա՝ ինքը խմեց:

– Բանտի մեջ մեկ կոտոր ընկած վաճառական կար, շատերի փողը կերել էր: Ծիծաղու բան էր: Ում փողը որ կերել էր, նրանց շատերից ամեն օր ուտելիք ու խմելիք կստանար: Էդ բանի վրա ինքը կըսեր թե՛ ես Նոյ նահապետի պարտապանն եմ: Ըսել է թե՛ ջրհեղեղի ժամանակ, երբ որ տապանը ջրերի վրա էր, մեկ մարդ լող է տալիս դպա տապանն ու գոռում. – Նո՛յ ջան, ճոպանը քցե, տապանդ ելնեմ: Մի՛տքդ չէ՞, որ դու եղ շունեիր, քեզի մի տիկ եղ տվի: Նոյ նահապետը շսելու տվավ ու մտքի մեջ ըսավ. – Ազատեմ, հետև պտի կանգնի, եղը պահանջե: Թող ջրի տակն անցնի:

Մեկ ուրիշ մարդ մոտեցավ, թե՛ Նո՛յ, ազատի ինձի, դու լավ մարդ ես: էն տարին ալյուր շունեի, մեկ ջվալ ալյուր փոխ տվիր... Նոյ նահապետը տղոցը, թե՛ ազատեցեք, խեղճ է: Ու մտքի մեջ ըսավ, – որ խեղդվի, ալյուրս պտի կորի. ազատեմ, կելնի, կաշխատի, պարտքը կուտա: Հիմի էլ էս իմ պարտատերերն են:

Օհան – ամին չիբուխը լցրեց և մի կում ծուխ առնելով ու արձակելով՝ շարունակեց.

– էսպես, բանտ ըսածդ մեկ հավաք աշխարք է: Մենակ էն զանազանությունը կա, որ աշխարքում չբռնված գողերն ու արունքտերերն են ապրում, իսկ բանտի մեջ՝ բռնված գողերն ու արունքտերերը:

Բանտի մեջ հասկացա բանի ուղն ու ծուծը. էն թե՛ ամեն, ամեն գեշ բաների պատճառն իմ ու քուն է: Գեղ ու քաղաք իրար գգում են փողի, հարստության համար, ուրիշի աշխատանքը տանելու համար:

Ու քանի որ փողը կա, մարդ չկա, քանի իմ ու քու կա, սեր ու խիղճ չկա: Էդտեղից էլ հարուստ ու աղքատ, զրկող ու զրկվող, բանտ արունհեղություն:

Թուրքը կըսե. – «Կռիվն ուրտեղի՞ց է:– Մեկը կուտե, մեկէլը կաշե. – կռիվն էդտեղից է»: Ես իմ մասիս. – հաշիվս իստկել եմ աշխարքի հետ: Ուրիշ ի՞նչ կրնայի անել: Կռվեցի, բանտ դրին, մենակ մնացի: Մենակ մարդն ի՞նչ կարող է անել աշխարքի սարքի դեմ: Զարկես – զարկվես, օգուտն ի՞նչ: Գեղ պիտի կանգնի, որ գերան կոտրի: Հիմի՛ իմ ձեռքս առանց ուրիշի բերնից

հաց փախցնելու՝ իմ բերնիս հացը կվաստակե, և էլ արդար հացս միշտ կիսել եմ ուրիշի հետ, ծանոթ – անծանոթի հետ:

Ուրախ աղմուկով թևերը թափ տալով եկավ խելառ Մխոն:

– Մխո ջան, – ասաց Օհան – ամին, – նստի հաց կեր:

– Մխոն էնքան ուրախասիրտ է, – դարձավ Օհան – ամին ինձ, – գիտես թե ո՛չ պառավանալ կա, ո՛չ մեռնել: Աշխարքը իրան վրա ծախես, մեկ կոպեկի չի առնի: Ամենեն հարուստ մարդն է, ինչու որ ամենեն գոհ ու կուշտ մարդն է: Ամեն բանի հաղթել է:

Մխոն Օհան – ամու քրոջ որդին էր՝ մանուկ հասակից որբացած: Մեծացել էր քեռու տանը, իբրև նրա որդիներից մեկը: Մոտ երեսուն տարեկան կլիներ, նեղ ճակատով, մեծ քթով և բարձրահասակ:

«Խելառչունչի մեկն է», գյուղացիները այսպես էին բնորոշել նրան: Խելառ – խելոք: Խոսում էր անկապ, տակից – վրայից, սարից – ձորից: Սակայն մշտական զվարթ տրամադրության մեջ էր այդ մարդը: Թվում էր, թե՛ երբեք տխրության զգացած չէր կարող լինել նա: Աշխարհի չար իրերը նրան բարի դեմքով էին երևում: Ամեն բան ծիծաղի առիթ էր նրա համար – մահն էլ, մահի բոլոր տարրերն էլ – ցավ, հիվանդություն, ծերություն:

Մխոն ապրում էր Օհան – ամու հետ, թեև նրա մի ոտը ջաղացումն էր, մյուս ոտը՝ գյուղում: Միասին վարում էին իրենց փոքր տնտեսությունը՝ բաղկացած մի – երկու տասնյակ հավերից ու բադերից և մի կթան կովից: Միասին կռանում էին ջաղացաքարը և սարքի գցում:

Մխոն անչափ նվիրված էր Օհան քեռուն, նրա խոսքին՝ հլու – հնազանդ: Եվ միայն Օհան – քեռու հարցերին էր լուրջ պատասխանում:

Մխոն գդակ չէր դնում, գարան – ձմեռ: Մազերը թաղիքի պես կպել էին գլխի մաշկին: Միայն սաստիկ ցրտերին բաշխուղ էր փաթաթում գլխին:

Երբ գդակ էին տալիս՝ նա մի կողմ էր նետում, ասելով. – «Իմ փափախս գտեք, տվեք՝ դնեմ, ուրիշը չեմ ուզե: Իմ փափախս վեցը հատ աբասի արժեք»:

Գյուղի երիտասարդները, յուրաքանչյուր անգամ նրան տեսնելիս՝ հարցնում էին.

– Մխո՛ ջան, փափախդ ո՞ւր է:

Եվ Մխոն ամեն անգամ, օրական հարյուր անգամ իսկ, միևնույն պատասխանն էր տալիս.

– Ի՞նչը:

– Փափախդ ո՞ւր է:

– Ո՞ւմ:

– Քու փափախդ ո՞ւր է:

– Փափախս, հա՛: Քամին տարավ փափախս: Չգիտեմ, խոլեռի տարին էր, թե քեռուս ձիու կորած տարին, մեկ սատանի քամի ելավ, աշխարք առավ մեջ, ջաղցի քարի պես պտտցուց, ֆռուցրեց: Ես մե մենձ քարի տակ մտա, քարը բռնի, տափ եղա: Մենակ փափախս տարավ, էդ տանելն է, որ տարավ: Հիմի վո՛ւ՛ գիտե, փափախս ո՞ր սարի գլուխն է կորել, ո՞ր ծովերու վրեն կտմբտմբա: Ի՛նչ փափախ, ի՛նչ փափախ, վեցը հատ աբասի արժեք:

Մխոն սեղանի ափին ծունկի եկած՝ ձեռքին ընկածը խոթում էր բերանը և խնդումբերես նայում Օհան – ամուն:

- Մխ՛ո, գե՛ղն էիր,- հարցրեց Օհան - ամին:
 - Վո՛ւվ:
 - Դու գե՛ղն էիր:
 - Ձէ, քեռի ջան, գնացել ճամփու վրեն կայնել էի էկող - էրթացողի հետ մե քիչ խորաթա էնելու:

- Քեռի ջան,- բարձր ծիծաղով ավելացրեց,- ըսին թե՝ հոռոմցի Բաթո աղեն մեռել է, հա՛, հա՛, հա՛, մեռել է:

Եվ ծիծաղից դողում էր ողջ մարմնով: Օհան - ամին աչքերը մի պահ գոցեց, ձախ ձեռքով տրորեց ճակատը և ապա աչքերը վրաս հառելով՝ ասաց.

- Գողդ-գոփողի մեկն էր, աղքատի շապիկը վրայից հանող: Տեղովը որ արև - արեգակ ընենր էդ Բաթո աղեն, էլի մեկ մարդու չէր կրնա տաքացնե: Օղորմի՛ կողքի մեռելներին...

Եվ մի երկու ումպ թեյից հետո՝ շարունակեց:

- Լավ կճանչնայի, ինչքան որ ագահ էր, էնքան էլ կծծի էր: Աշխարքը իրան տայիր՝ աչքը էլի մրջյունի տարած մեկ գարի հատիկի վրա կըններ: Ագահ մարդու փորը կրնա կուշտ ընի, բայց աչքը միշտ անոթի կընի: Էս մարդը բան էլ չէր ուտում, միալար կդիզեր ու կդիզեր: Տղա զավակ էլ չուներ, դիզածը մնաց փեսաներին: Էդպես է աշխարքիս բանը՝ կծծի մարդու վիզը ոջիլը կուտե, փողը՝ ուրիշը:

- Մարդը գնացական է,- ամփոփեց իր մտքերը Օհան - ամին,- նրա լավ գործը՝ մնացական, ըսել է՝ ինքն է մնացական: Ա՛յ, խոսքի օրինակ, էս շաքարը գցեցիր չալի մեջ, հալավ, կորավ, չկա. բայց չայն անուշցավ: Էնպես էլ լավ մարդը կմեռնի, բայց նրա լավ գործը աշխարքը կանուշցնե: Թե չէ առանց լավ մարդու աշխարքը շա՛տ դառն է՝ օձի լեղի...

- Վո՛ւվ,- հարցրեց Մխոն:

- Բաթո աղի վրա է խոսքս, Մխո ջան:

- Որ մեկ բրդուճ հաց տար ուրիշին, ի՞նչը կծուվեր,- ասաց Մխոն քրքջալով:

- Ղուրբան եմ եղել էդ ճակատիդ, Մխո՛ ջան,- խրախուսեց Օհան - քեռին մի մեծ կտոր շաքար Մխոյին տալով, որը զովթ-զովթ աղմուկով մանրեց ատամների տակ:

Քայլ առ քայլ երեկոյանում էր: Լեռները ծփում էին մանուշակի գույների մեջ, արևածաղիկները ոսկե գլուխները կախում էին: Դաշտերից ու արտերից դանդաղ - դանդաղ տուն էին դառնում շինականները:

Ես վեր կացա գնալու: Օհան - ամին ուղեկցեց ինձ մինչև բոստանի ծայրը՝ ճանապարհին մի քանի մատղաշ վարունգներ քաղելով ինձ համար:

Բոստանի ծայրին կանգնեցինք: Օհան - ամին ծանրությամբ նայեց շուրջը - դաշտերին ու գետի փայլվիլան ոլորներին, դաշտերի մեջ ձգվող շավիղներին, նայեց հեռավոր լեռներին, որոնց նայել է տասնյակ տարիների ընթացքում և մայր մտնող արևին նայեց ու, չիբուխը վառելով, ներս տարավ մի ումպ ծուխ և ապա ծուխ ու հոգոց իրար խառնելով՝ ասաց.

- Է՛հ՛հ, ծերացա՛նք, ըսել է՝ եկանք հասանք ծերին: Ամեն բանի ծերին, կյանքի ծերին, աշխարքի ծերին... Վնաս չունի: Մեկ խնդրանք ունիմ - քանի ողջ եմ, ոտ ու ձեռով մնամ, գետնին գերի չըլնիմ, աշխատեմ ու էստեղ,

ջաղացիս դուռը նստած, համբերանքի չիբուխս քաշեմ ու ամեն օր լսեմ բարի, ուրախ լուրեր աշխարհիս շորս դիերից, ամեն կողմերից: Էլ ուրիշ բան չեմ ուզի...

Իմ սիրելի՛ Օհան – ամի: Շա՛տ և շա՛տ տարիներ են անցել այն օրերից, շա՛տ բան է խավարել իմ հիշողության մեջ, սակայն անջնջելի է մնացել քո նահապետական պատկերը իմ հոգում: Եվ հիշում եմ միշտ քո անմոռաց զրույցները, և քո համբերանքի չիբուխի խաղաղ ծուխը աչքիս առջևն է դեռ, և քո հանգիստ, հնամենի ձայնը ականջումս է տակավին...

1928, Երևան

ՍԱԱԴԻԻ ՎԵՐՋԻՆ ԳԱՐՈՒՆԸ

Գարուն էր:

Մեկը այն անհամար գարուններից, որ զարդարել են երկիրը, և որոնցից հարյուր հատ ապրեց երջանկության և տխրության բանաստեղծը՝ Սաադին:

Առավոտ շատ վաղ զարթնեց Սաադին. իջավ պարտեզը, որ ծաղկում էր Ռոքնաբաղ գետի ափին: Նորից լսելու համար բլբուլների երգը և տեսնելու համար գարնան հրաշքը:

Նայեց Շիրազի դաշտին, որ մանկության շնորհներով ու վարդերով պճնված՝ վաղորդյան նիրհն էր առնում՝ պարուրված բուրախից ճերմակ շղարշներով:

Նստեց ծաղկած հասմիկի տակ, Սպահանի գորգի վրա և բռնեց դողդոջ մատներով վարդենու նոր բացված կարմիր – կանաչ կոկոնը և մրմնջաց յուրովի.

«Ինչպես մատաղ աղջիկը ժպտում է գգվող սիրեկանին, այնպես էլ վարդը իր շրթերն է բանում առավոտյան հովիկին»:

Թեև շա՛տ ծերացել էր Սաադին, սակայն նրա հոգին երազի աչքերով և ականջով երազի՝ տեսնում էր ու լսում աշխարհի չքնաղ իրերն ու ձևերը, երգերն ու լուսնյունը անհայտ ոլորտների, որովհետև տակավին զրույց էր անում նրա հետ բանաստեղծության կախարդ ոգին – Ջմրուխտ թռչունը, որ իր հավերժական բույնն էր կերտել Կաֆ լեռան գագաթին, աստղերի մեջ...

Երգում էին բլբուլները՝ գորշ զգեստ հագած և լուսեղեն աշուկներով. երգում էին իրենց դյուրթական ռուբայաթները սիրո կրակով կրակված, – ու երգում էին Սաադիի սրտի մեջ:

Քնքուշ հովը վարդերի ականջներին կուսական շնչով բարեազրեր էր շնչում, որ բերել էր հեռավոր սիրահար վարդերից, – և կարդում էր Սաադիի հոգին սիրո բարեազրերը...

«Սիրող սիրտը լսում է միշտ այն բոլոր խոսքերը, որ մրմնջում են իրերը: Աշխարհը լի է հնչուն դաշնակույթուններով: Աշխարհը թրթռում է անվախճան և սիրավառ արբեցումով», – հիշեց Սաադին իր հին խոսքերը:

Ականջը բլբուլների երգերին և սպիտակ գլուխը կարմրափթիթ վարդերի մեջ սուզած՝ ծծեց Սաադին հեշտության բույրերը, և բույրերով գինովի՝ աչքերը գոցեց. – և տեսավ աշխարհը իր հոգու մեջ, ինչպես երազի մեջ մի երազի:

Տեսավ Հնդու խաղաղության գետերը սրբազան լոտոսներով օծուն:

Տեսավ իմաստուն փղերին, որ խորհում են մթին ջանգլիների մեջ:

Եվ Դեհլիի ոսկեդիպակ ապարանքների մեջ սիգաճեմ աղջիկներին տեսավ՝ գիշերագեղ մազերի մեջ կարմիր նունուֆարներով:

Տեսավ Թուրանի մրրկաշունչ տափաստանները և մրրիկների մեջ խոյացող ամեհի հելուզակներին՝ կայծակե թրերով:

Տեսավ նույնպես անապատը բոցակեզ, բեզմինների նժույգների վազքը սրարշավ առյուծների ետևից՝ արծիվների թևերի տակ:

Եվ երկյուղած ուխտավորների անծայր քարավաններ տեսավ՝ աղոթքով ու երգով Մեքքայի դարբասների առաջ նրանց ծունկի գալը:

Եվ տեսավ Մսրա աշխարհի հնագեղ հրաշքները և կապույտ ծովերի ծփուն բյուրեղը: Եվ Դամասկոսի թավիշ աղջիկներին, լուսնկա մարմնով, որոնց երկար ու քնքուշ ձեռները, մանյակի պես, փաթաթվել էին երիտասարդ Սաադիի պարանոցով...

Սաադին հառաչեց՝ աչքերը բանալով.

– Ավա՛ղ, անցավ հարյուր տարիս մի գիշերվա երազի պես, թռավ թեթև մի վայրկյանի մեջ, որովհետև դուք միշտ ուղեկցում էիք ինձ, ո՛վ հեքիաթ, ո՛վ բլբուլներ ու վարդեր, և դո՛ւք, վարդերի քույր շնորհագե՛ղ աղջիկներ...

Երկնքի երփնավառ պարտեզների միջից դուրս բխեց արեգակը, և հուրհրացին ամեն թերթ ու փերթ, ամեն քար ու գուղձ, որովհետև գիշերը ադամանդի փոշի էր շաղ տվել բոլոր նրանց վրա:

Սաադին նայեց շուրջը խորունկ ու հետաքրքիր հայացքով. նայեց երկնքի կապույտ վրանին՝ արշալույսի մեջ թաթախուն, ոսկու մեջ ճախրող թռչուններով:

Նայեց այնպես զարմացած և սքանչացած.

Այո՛, հրաշք է աշխարհը, հեքիաթ է, գեղեցիկ և անհուն զարմանալի:

Եվ ամեն օր նայում եմ աշխարհին և ամեն օր զարմացած, կարծես առաջին անգամն եմ տեսնում աշխարհը. – աշխարհը՝ առօրյա և միշտ հիասքանչ, աշխարհը՝ հնօրյա և միշտ նորաստեղծ, հավիտենական մի անծանոթ հրապույրով առինքնող:

Սաադին նորից նայեց աշխարհին. տարերքի այս բազմազան ու հրաշագան խաղին, երբ աչքին ընկավ երկու տատրակ, որ կարմիր տոտիկներով շրջում էին կանաչ մարգերի վրա, քաղցր գըվգըվալով, և նորից խոսեց իր սրտում.

– Կախարդված է աշխարհը, և բոլոր իրերը հմայված են մի անտեսանելի վհուկի դյուխական գավազանով, և հեքիաթացած է ամեն բան:

– Աշխարհը գլխիվայր հոսում է, քայքայվում է ու ձևալուծվում, և ի՞նչն է, որ նորից կերտում է ու կաղապարում այս հոյակապ աշխարհը, և մեր հոգու շուրջը փռում այս հրաշքն ու հեքիաթը:

Ո՞վ ստիպեց եղնիկին, որ պապակ սրտով մագլցի սեպ ժայռերը՝ եղջյուրները քարերին փշրելով ու տարփալից մռնչունով թավուտները թինդ հանե:

Ո՞վ ստիպեց, որ վարդը ճեղքե իր զմրուխտյա զրահը և բուրե հեշտագին:

Ո՞վ ստիպեց մարդուն, որ անհայտից բխե ձև ու հոգի առած՝ մտածելու և տառապելու համար. զգալու հուրը մեզ այրող ըղձանքի և չըփափագի երբեք մեռնելու:

Ո՞վ սեր, դո՛ւ անպարտելի ստիպմունք, դո՛ւ քաղցր բռնություն. ես վաղո՛ւց ճանաչում եմ քեզ: Սակայն բնավ չհասկացա քո խորքն ու խորհուրդը...

Եվ տեսանողի հոգով նախազգաց Սաադին, որ այս վերջին գարունն է, որ ինքն ապրում է:

Վերջին գարունը:

Պարտեզի դռնակը բացվեց:

Սպիտակ շղարշները հովին ծփծփուն՝ ներս մտավ Նազիաթ, Սաադիի սիրած շիրազուհին, որ միշտ այցի էր գալիս ծերունի բանաստեղծին:

Նազիաթի գինեվետ շրթները և հոլանի թևերի լույսն ու կրակը շա՛տ անգամ արևազարդել էին դարևոր Սաադիի անքուն գիշերները:

Սաադին սիրում էր նրան իր անթառամ սրտի երիտասարդ ավյունով և ոսկի բառերով քանդակել էր նրա պատկերը անմահ «Գյուլստանի» մեջ:

Նազիաթ՝ վարդերի փունջը գրկին, մոտեցավ բանաստեղծին և վարդաբույր ձայնով ողջունեց:

Տխուր էր Սաադին: Հառաչանքը թրթռում էր նրա գունատ շրթներին:

Ինչո՞ւ ես տխուր, դո՛ւ, ամենաերջանիկը մահկանացուներիս մեջ: Ինչո՞ւ ես տխուր:

Սաադին լուռ էր:

Ես սիրում եմ քո տխրությունը, ո՞վ Սաադի, իմաստուն է քո թախիծը, և դու ասել ես քո աստվածային լեզվով, թե մարգարիտը վերքից է, որ կծնի, և խունկը այրվելով է, որ իր անուշ հոգին կբուրե:

Սաադին նայեց Նազիաթին դալուկ ժպիտով:

Տե՛ս, վարդեր եմ բերել քեզ համար, իմ պարտեզի թավիշ վարդերից:

Եվ ծերունուն պարուրեց վարդերով և լուսեղեն մատներով շոյեց բանաստեղծի ճակատի մռայլը:

– Քո շնորհած վարդերը, ո՞վ դրախտի աղջիկ, աշխարհի ամենաչքնաղ վարդերն են եղել միշտ և երբեք չեն թառամել:

– Այո՛, Սաադի. «Ինչո՞ւ վարդը հոտոտելիս խորհել նրա վաղանցուկ շնորհի մասին: Պահիր հիշատակը բույրի, և դյուրին կլինի մոռանալը, որ վարդը թառամած է վաղուց»:

Արծաթի ձայնով արտասանեց Նազիաթ բանաստեղծի վաղեմի խոսքերը:

Եվ նրա երազաբույր վարսերը գգվեցին Սաադիի դեմքը, երբ Նազիաթ ծունկի եկավ բանաստեղծի մոտ, և պարտեզում մի անուշ հով ծիածանի թևերը թափահարեց Սաադիի գլխի վերևը – այդ Զմրուխտ թռչունի չքնաղ թևերն էին, որ ծուփ եկան, երբ Սաադին դողդոջ մատներով շոյեց Նազիաթի երազաբույր վարսերը:

Եվ ապա Սաադին հոգու խորին հատակից նայեց մեկ՝ իր շուրջը բռնկած

հեքիաթ – աշխարհին, մեկ՝ իր առջև՝ լուսաթպտուն հրաշք – աղջկան, և զգաց տաք արցունքի մի կաթիլ իր հին սրտի մեջ և բռնելով աղջկա փոքրիկ ձեռքը՝ համբուրեց ու դրեց լացող սրտի վրա՝ ասելով.

Քո շուշան մատներով գրի՛ր «Գյուլստան»-իս հետին էջի վրա իմ այս վերջին խոսքերը.

«Ծնվում ենք ակամա, ապրում ենք զարմացած, մեռնում ենք կարոտով...»:

1923. Վենետիկ

ԻՄ ՅՈՒՇԵՐԻՑ

ԽՐԻՄՅԱՆ ՅԱՅՐԻԿ

Սեպտեմբերի մեջ, 1901 թվին, այցելեցի Սուրբ Էջմիածին: Նույն թվի մայիսին, երբ Վենետիկ էի, մեզ ամենիս սիրելի հայր Ղևոնդ Ալիշանը իմ վրա քաղցր պարտք դրեց «Հայոց Հայրիկին կարոտագինս ողջունելու իմ կողմանե»:

Մի երեկո անմոռանալի բախտ ունեցա Հայրիկի մոտ լինելու և համբուրելու նրա աչք:

Միրտս ուժգին խփում էր հուզմունքից և ուրախությունից:

Առաջարկեց նստել:

– Վեհափառ Հայրիկ,– ասացի ես,– մեծ բախտավորություն եմ զգում, որ ինձ վիճակվել է բերել Նահապետ Ալիշանի կարոտագին ողջույնները Հայոց Հայրիկին:

– Ահ, շատ շնորհակալ եմ: Դու՛ն Վենետիկ էիր, ե՞րբ էիր հոն, ինչպե՞ս է հայր Ղևոնդը, աղեկ է:

– Այո, վեհափառ Հայրիկ, այս գարնանը Վենետիկ էի և պատիվ ունեցա մի քանի անգամ լինելու ալեզարդ Նահապետի մոտ: Նա հիվանդոտ է և թույլ...

– Ափսո՛ս, ափսո՛ս,– խոսքս ընդհատեց Հայրիկը,– մենք հասակակիցներ ենք. ես շատ կսիրեմ անոր. անուշ գրիչ ունի: Նա շատ է ազդեր իմ գրչի վրա, նա ինձ շատ բան է ներշնչեր: Ասա, ուրիշ ի՞նչ կըներ:

– Նա ինքն էլ էր ասում, որ Հայրիկը իրենից հարյուր օր, միայն հարյուր օր մեծ է, և ասում էր, թե բերկրանքով եմ լսում, որ Հայրիկը ձի է նստում և ժողովրդին այցի է ելնում...

– Միշտ նախանձում էր Ձեզ, վեհափառ Հայրիկ, և ասում էր, թե Հայրիկի բանն ուրիշ է. նա առույգ է մնացել, որովհետև Մասիսի շուքին ներքո է քնում, հայոց դաշտերի ծաղկանուշ հովն է ծծում, Արաքսի ջուրը խմում:

Այստեղ Հայրիկը ուրախ և սրտանց ծիծաղեց:

– Այն կնախանձե ինձ, ես վաղը կկարգադրեմ, որ անոր Մասիսի հողեն, Երասխի ջրեն ու Հայաստանի ծաղիկներեն քիչ մը վերցնեն և փոքրիկ արկղով մը ղրկեն Վենետիկ:

Ինչպես հետո իմացա, Հայրիկի կողմից ուղարկվել էր մի փոքր արկղ այդ արմաղաններով, բայց մինչև հասնելը, դժբախտաբար, սիրելի Նահապետը արդեն վախճանված էր եղել (1901 թ. նոյեմբերի մեջ):

– Էհ, դուն ալ բարով ես եկել: Ես Կովկասի մեջ երկու բանաստեղծ կճանաչեմ անձամբ ու շատ կսիրեմ անոնց, մեկը մեր ուսուցիչ Հովհաննես Հովհաննիսյան է, մեկն ալ Թիֆլիս Հովհաննես Թումանյանն է, ըշտե մեկն ալ դու ես, քեզ ալ հիմա տեսա: Դուն անոնցմե երիտասարդ ես, այդ է պատճառը, որ միշտ ամպ ու աղբյուր, վարդ ու աղջիկ կերգես...

Այստեղ Հայրիկը նորից շատ զվարթ ու բարձր ծիծաղեց:

– Շա՛տ պիտի մնաս հոս,– հարցրեց նա:

– Մի քանի օր ուզում եմ մնալ, վեհափառ Հայրիկ:

– Էհ, լավ է, ամեն երեկո եկ, կխոսենք:

Դուրս խոնարհեցի ու դուրս ելա:

Ամբողջ գիշեր ես նրա թովիչ ձայնի, նրա արծվենի հայացքի ազդեցության տակ էի: Եվ ինձ թվում էր, որ ապրում եմ Նահապետական օրերում և երջանկություն եմ ունեցել խոսելու հին Նահապետներից մեկի հետ: Հայրիկն իմ երևակայության մեջ միշտ պատմական կամ, ավելի ճիշտ ասած, առասպելական լուսապսակով էր զարդարված: Մանուկ օրերից երազել էի տեսնել Վասպուրականի արծվին, հայ ժողովրդի հույսերի և տենչերի կրող Հայոց Հայրիկին:

Մյուս երեկո Հայրիկը իր քարտուղար-վարդապետի միջոցով ինձ կանչեց Վեհարան:

– Էհ, նստե, տեսնենք, դուն գիտես, որ ես ալ բանաստեղծ եմ ու շատ կսիրեմ բանաստեղծություններ կարդալ: Հոմերոս ու Վիրգիլոս ամենեն շատ կսիրեմ:

Ու սկսեց առույգ շեշտով անգիր արտասանել Իլիականից և Էնեականից գրաբար հատվածներ: Այդ պահին նրա գեղեցիկ աչքերը փայլում էին երիտասարդական ոգևորություն:

Երազի մեջ էի զգում ինձ, այնպես իրականությունն ինձ անիրական էր թվում:

– Քեզի իմ գրքերեն տամ, հարկավ կարդացած կըլլաս, սակայն բանաստեղծները իրար կնվիրեն իրենց հեղինակություններեն, դուն ալ քուկիններեդ ինձի կուտաս:

Եվ Հայրիկը կանգնեց իր պարթևական հասակով, գնաց մյուս սենյակը և բերեց «Ժամանակ և խորհուրդ յուր» և «Պապիկն ու թոռնիկը» գրքերը:

– Ասոնք քեզի Հայրիկեն հիշատակ:

Անհուն շնորհակալությամբ առա թանկագին նվերները՝ մարմարյա աջը համբուրելով:

Այնուհետև նա թիկն տվեց բարձերին՝ ծալապատիկ նստելով: Փաթաթում էր հաստ – հաստ պապիրոսներ և իրար հետևից ծխում: Ծխելով խոսում էր անվերջ, պատմելով Վանի կյանքից, իր մանկությունից, չարաճճիություններից: Պատմում էր զանազան դեպքեր մեր մոտիկ անցյալից, նկարագրում էր իր ուղևորությունները: Ես հիացած ականջ էի դնում նրան,

այնքան պերճախոս էր և յուրահատուկ պատմող: Նրա խոսքը համեմված էր ժողովրդական դարձվածքներով ու առածներով:

Հիշելով զվարթ դրվագներ իր կյանքից, ուրախ ծիծաղում էր. այնպես հուժկու թափով էր ծիծաղում, որ բազմոցը տակին խաղում էր:

Առհասարակ Հայրիկը շատ էր սիրում խոսել – զրուցել: Հարց էր տալիս և պատասխանի չսպասած՝ ինքը շարունակում էր խոսել, պատմել և ծիծաղել:

Վանքում մնացի մի քանի օր ևս, ու գրեթե ամեն երեկո Հայրիկն արժանացնում էր ինձ իր տեսակցությանը: Եվ երբ մի երեկո մնաք բարևի գնացի և հայտնեցի, որ առավոտյան մեկնում եմ էջմիածնից, նա ասաց.

– Տղաս, ամեն անգամ, երբ գաս հոս, Հայրիկին շմոռանաս տեսնել...

Վերջին անգամ Հայրիկին տեսա 1906 թվի աշնանը, ցավալիորեն թույլ էր և գունատ:

– Հիվանդ է Հայրիկը, – ասաց, – շատ չի ապրի Հայրիկը... Եհ, շատ մարդ կա պառկած հողին տակ՝ փարավոններ, արքաներ, հերոսներ, խորենացի, Նարեկացի, Վիկտոր Հյուգո... վաղն ալ ես կպառկեմ հողին քնով: Դուն կուգաս վանքը ու Հայրիկին շիրիմը կտեսնես, կուլաս, չես լա – այդ չեմ կրնար ըսել, բայց այն ժամանակ կզգաս Հայրիկին կարոտը, հոս տեղ ուրիշը նստած կըլլա ու չես կրնար Հայրիկին հետ խոսել ու ծիծաղել...

Տխուր նախազգացումով պաշարված, ուշի – ուշով դիտում էի նրա արծվենի հայացքը, ուր դեռ արև կար, հոգեթով ձայնը և հնադարյան մագաղաթի նման դեղին աչք:

Զգում էի, որ վերջին անգամ եմ տեսնում նրան՝ հայ ժողովրդյան այդ մեծ զավակին: Մի երկար ու խորին համբույրով նրա աչքն առա և հեռացա մռայլ ու տխուր:

Ես հավատացած եմ, որ մինչև մահս իմ հոգում անջինջ և անաղարտ կմնա նա՝ այդ մեծ հայրենասերը:

Երբեք չեմ կարող մոռանալ նրա հայացքը, նրա նվիրական ձայնը: Այնպես խորն է ազդել իմ հոգու վրա:

Եվ հայ ժողովուրդն էլ չի մոռանա նրան: Քանի հնանա, այնքան ավելի պիտի պայծառանա նրա հիշատակը: Նա դարերի միջից պիտի նայե հայ ժողովրդին և պիտի խոսի նրա հետ հարգատ լեզվով նրա նվիրական իղձերից և անմահ նպատակներից:

Ժողովուրդը նրան չի մոռանա երբեք, որովհետև նրա սրտից էր եկել և դեպի նրա սիրտն էր գնում:

Գրվել է 1945-ին, առաջին անգամ հրապարակվել է «Իմ հուշերից» գրքում, Երևան, Հայպետհրատ, 1946:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔՐԵՍՏՈՄԱՏԻԱ

Կապնոդ՝
ՎԱՉԱԳԱՆ Ռ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Հրատարակչության տնօրեն՝
Հրատարակչության գլխավոր
խմբագիր՝

Հրատարակչական խորհրդի
անդամներ՝

Տ. Արարատ քահանա Պողոսյան

Սարգիս Մելքոնյան

Տ. Մկրտիչ եպս. Պռոշյան,
Տ. Ռուբեն վրդ. Չարգարյան,
Տ. Ասողիկ արդ. Կարապետյան,
Տ. Արարատ քին. Պողոսյան,
Տ. Գաբրիել քին. Վարդանյան,
Գևորգ Տեր-Վարդանյան,
Կարեն Մաթևոսյան

Էջադրումը՝ Տ. Ղևոնդ ավ. քին. Մայիլյանի

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱՇՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻՆ - 2021

Չափսը՝ 70x100 1/16, թուղթը՝ 80 գ.,
ծաւալը՝ 576 էջ:

ISBN 978-9939-59-275-6

9 789939 592756

